

श्रीमदालङ्कारिकचक्रवर्तित्रिकेलिङ्गजपातिसांख्यसौन्धिक-

विग्राहिकमहापात्रविश्वनाथकविराज्युगीतः

साहित्यदर्पणः

अन्यकृदात्मभुवा साहित्यार्णवसुधाकरेण श्रीमदनन्तदासेन
विरचितया लोचनाख्यया भट्टाचार्यश्रीमहेश्वरतर्कालङ्कार-
प्रणीतया प्राचीनया विज्ञप्रियासमाख्यया च
व्याख्यया समलङ्कृतः

तीराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकेन काव्यव्याकरणतीर्थो-
पाधिकेन "एम. ए." इत्युपाधिधारिणा श्रीकुरुणाकरकरशर्मेणा
संश्लितः

तेनैव निर्मितैरपोद्गातटिप्पण्यनुक्रमशिकादिभिः
समुद्भासितम् ।

स चायं

लवपुरीयपञ्चाग्रसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

मोतीलाल बनारसीदास

इत्येतैः स्वीये 'मुम्बई संस्कृत' इत्याख्ये मुद्रणालये

सम्मुद्राप्य प्रकाशितः

प्रकाशकः—

सुन्दरलाल जैन

अध्यक्ष—पंजाब संस्कृत पुस्तकालय

सैदमिह्रा बाजार, लाहौर ।

सर्व प्रकार की पुस्तकें हमारी शाखा से भी मिल सकती हैंः—

मोतीलाल बनारसीदास

संस्कृत-हिन्दी-पुस्तक-विक्रेता, बांकीपुर-पटना

मुद्रकः—

शान्तिलाल जैन

मैनेजर—मुंबई संस्कृत प्रेस,
सैदमिह्रा बाजार, लाहौर ।

Pt. KARUNĀKAR KAR, M A.,
Kāvya-Vyākaraṇa Tīrtha.,

निवेदनम् ।

अन्तरायतिमिरप्रभाकर शङ्कराय ददतं मुदा करम् ।

त शयामृतयिचुम्बिपुष्करं संश्रयामि सतत गणेश्वरम् ॥ १ ॥

येनोपदेशाञ्जनसम्प्रदानात् प्रकाशित ज्ञानमयं महो मे ।

ख्यातः क्षितौ यो ब्रजबन्धुनामा पितामहं त गुरुमानतोऽस्मि ॥

विस्मृत्यात्मसमप्रसौख्यमनिश साठारिक सर्वथा—

पत्यल्लेहगुणायबद्धद्वयो योऽप्यलपत् कृच्छ्रतः ।

आवाल्याजननीवियोगवशतः सद्धर्मकर्मव्रती

देयादेय गयाधरः स जनकः श्वःश्रेयसायाशिपः ॥ ३ ॥

नीलाद्रिकन्दरचर च चराचरेश

भद्रारिमद्रपरिभासितपार्श्वदेशम् ।

सारस्वतीकरसरोरुहभेविताङ्घ्रि

निर्वाणपण्यविपणीं प्रणमामि देयम् ॥ ४ ॥

भूविख्यातसमस्ततीर्थमाहितश्रीक्षेत्रधामाश्रयन्

निर्विघ्नेन समाप्तिमस्य हि पल सप्तेन्दुरीशेच्छया ।

कष्टालम्बदुरुद्धयाक्षरमयीर्दृढमाथिनीर्मातृका

दर्शं दर्शमह व्यधामवसितिं यास्कान्वयामप्रधी, ॥ ५ ॥

विनायास विरोधाय बालानां प्राणतोषणीम् ।

विवेकमनतिक्रम्य विदधेऽमुष्य टिप्पणीम् ॥ ६ ॥

मुनिदितमेव सर्वेष्वलङ्कारग्रन्थेषु साहित्यदर्पणस्यैव सर्वविषयोपपादनपर-
तया सर्वेन प्रथमतया पठनपाठनादरः समुपलभ्यत इति । एव लब्धप्रतिष्ठ
स्याप्यस्य ग्रन्थस्य काठिन्यमप्येतुणां चेतो यया न समावर्जयति तथैवाप्याप-
कानामपि पण्डितवर्याणां बहुषु स्थलेषु सम्मोहमापादयति । प्राचीनव्याख्यानां
तथा विशुद्धपाठानामभाव एव तस्य दुरवगाहतायां हेतुरिति प्रातेमाति ।

परं प्रकाशितेऽस्मिन् साहित्यदर्पणे प्राचीनप्रधानटीकाद्वय समावेशित-
मास्ते । एका लोचनाख्या ग्रन्थहस्तनुजुपानन्तदासविद्यवेत्ता, अपरा च
तर्कालङ्कारमहेश्वरभट्टाचार्यप्रणीता विरुप्रिया नाम ।

तत्र प्रथमायां ग्रन्थकृत्-स्वपितृमुत्तश्रवणादनन्तदासेन यथायोग्यग्रन्थार्थसंयोजनं समुचितप्रमेयार्थप्रदर्शनञ्च सम्भगकारि । पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शनपुरःसरं समपेक्षितार्थविवरणकरणात् संक्षिप्तोक्त्या प्रकृतार्थप्रतिबोधनाच्च ग्रन्थममुमधिजिगमिषूणामन्तेवाशिनाभनया महोपकार आपस्त्यत इत्यत्र यत्नो मया व्यधायि ।

द्वितीयायाञ्च भट्टाचार्येण कारिकाभागस्तथा वृत्तिभागश्च सविशदपदार्थसमुन्मेषणाय समन्वयशैल्या विवृत्य परिष्कृतः । न्यायरीतिमनुसृत्य तत्तद्भागयोर्विशेषणांशानां व्यावृत्त्या सार्थकताविधानादेतदध्येतृणां सविशेषव्युत्पत्त्याघायकगुणयोगाच्च नितरामियमुत्कृष्टा प्रतिभाति । अस्यामध्यवसायिना पाठकानां प्रायेणान्यालङ्कारग्रन्थेष्वनायासप्रवेशः सम्भविष्यतीति धिया बहुभ्रममूरीकृत्य लोकोपकृतये मूलग्रन्थेन साकमिथं समयोजि ।

व्यवहारसौकर्यायै पाठान्तरसूचीपतादीनां सन्निवेशोऽपि न विस्मृतः ।

आशास्यते च समुचितटीकाद्वयोपेतेन प्रकाशमानेनानेन साहित्यदर्पणग्रन्थेनालङ्कारसारसंजिघृच्छणा मनीषिणा महोपकारः सम्भविष्यतीति ।

सुदूरे चैतद्ग्रन्थस्य मुद्रणात्तदवसरे बहुभ्रमं स्वीकृत्य संशोधनकार्ये निर्वहद्भ्यः “एम्. ए. एम्. ओ. एल्” इत्युपाधिधारिभ्यः श्रीजगदीशशास्त्रिभ्यो बहवो धन्यवादाः समर्प्यन्त इति

निवेदकस्य

श्रीकिरूणाकरकरशर्मणः ।

विषयानुक्रमणिका

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
अ		अलङ्कारस्वरूपमथनम्	४७७
अङ्गलक्षणम्	२६५-६७	अवस्थाभिः सन्धिनामक इति-	
अतद्गुणः	६८६	श्रुतस्य पद्य भागाः	२८८-२९०
अतिशयोक्तिलक्षणं तद्भेदाश्च	५८८-६४	असङ्गतिः	६५६
अधिकम्	६६३	आ	
अधीरालक्षणम्	१११	आक्षेपस्तद्भेदौ च	६५०
अनुकूलम्	६५०	आधिशारिकप्राप्ताक्षिप्तं नाट्यवस्तु-	
अनुकूलनायकः	६६	भेदौ	२७८
अनुप्रासः	४८१	आमुगलक्षणतद्भेदतत्त-	
अनुभावाः	१३७	लक्षणानि	२७४-२७७
अनुमानम्	६४८	आरभटीभेदास्तल्लक्षणा-	
अन्तःपुरसहायाः	१००	नि च	३२२-३२४
अन्यानुप्रासः	४८५	आर्था व्यञ्जना तद्भेदकथनम्	६१
अन्योन्यम्	६६४	आलम्बनविभावाः	६३
अपरहनुतिः	५६६-६८	ई	
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	६३८	ईहामृगलक्षणम्	३५२-५३
अभिधामूला व्यञ्जना	५५	उ	
अभिधाश्रुतिवचनम्	३६	उत्तरम्	६७५
अभिनयलक्षणविभागौ	२६३	उत्प्रेक्षास्वरूपं तद्भेदाश्च	५७१-५८७
अभिसारस्थानवचनम्	११८	उदात्तम्	६६२
अभिसारिकलक्षणम्	११६	उदीपनविभावा-	१३७
अर्धयिन्तनसहायाः	६६	उपमा तद्भेदाश्च	५१८-५३६
अर्धगतदोषाः	४०६	उपरूपकभेदाः	३६४
अर्धप्रतिषेधकथनम्	२८	उपादानलक्षणम्	३६
अर्धप्रश्रुतिलक्षणतद्भेदाः	२८६-२८६	उल्लापलक्षणम्	३६०-६१
अर्थान्तरन्यागतद्भेदाः	६४१	उल्लेख	५६१
अर्थोपपत्तिः	६७६	ऊर्ध्वस्थी	६६३
अर्थोपपत्तिभेदप्रकरणतल्लक्षणानि		ए	
	३८३-३८५	एष्टमगनस्यविभावास्त्य	
		रगान्तरे तद्यन्त्रिकथनम्	१५४

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
एकावली	६६७-६६८	गाम्भीर्यलक्षणम्	१०३
श्रो		गुणभेदाः	४६०
श्रोजोगुणः	४६२	गुणलक्षणम्	४५६
श्रौ		गोष्ठीस्वरूपम्	३६०
औदार्यम्	१२६	च	
क		चकितम्	१३३
वन्यकालक्षणम्	११४	चित्रम्	११४
वरुणादीनां रसत्वसंस्थापनम्	७५	छ	
कलहान्तरितालक्षणम्	११८-११९	छेकानुप्रासः	४८१
कान्तिः	१२५	ड	
कारणमाला	६६७	डिमलक्षणम्	३५२
काव्यलक्षणम्, उपरूपकभेदः	३६१	त	
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपम्	२२	तद्गुणः	६८६
काव्यनिष्ठदोषस्वरूपम्	२२	तुपनम्	१३१
काव्यफलानि	३	तुल्ययोगिता	४६४-६५
काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाश्च	१६१	तेजोललितौदार्यलक्षणानि	१०४
काव्यालिङ्गम्	६४४	श्रोटकस्वरूपम्	३६०
काव्यस्वरूपम्	१६	द	
किलकिशितम्	१२६	दक्षिणनायकः	१६५
कुट्टमितम्	१२६	दशदशहायाः	१०१
कुतूहलम्	१३२	देशभेदः सामान्यस्त्रीभेदाः (१६)	११५
कुलजावेश्याप्रेष्याणाम-		दीपकम्	४६६
भिसारावस्थाकथनम्	११७-१८	दीप्तिः	१२५
केलिः	१३३	दुर्मलिकालक्षणम्	३६३
कौशिकीवृत्तिस्तदङ्गानि च	३१८-३२०	दूतदूतलक्षणविभागौ	१०२
ख		दूतीगुणाः	१३६
खण्डितालक्षणम्	११६	दूतीनिरूपणम्	१३५
ग		दृष्टान्तः	४६६
गद्यस्वरूपतद्भेदतत्त्वलक्षणानि	३६७-६८	दोषस्वरूपतद्भेदाः	३७०-७१
गर्भाङ्क	२६७	द्विप्रकारीभूतकाव्यस्य दृश्यध्वजभेदेन	
गर्भाङ्कभेदास्तत्त्वलक्षणानि च	३०१-३०५	पुनः प्रकारद्वयकथनम्	२६३

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
धर्मसहायः	१०१	पताकास्थानलक्षणतद्भेदाः	२७६-२८२
धीप्रशान्तलक्षणम्	६५	पदलक्षणम्	२७
धीरललितलक्षणम्	"	पद्यमयकाव्यनियमा.	३६४-३६७
धीराधीरलक्षणम्	११२	परस्त्रीभेदौ	११३
धीरोदात्तलक्षणम्	६४	परिकरः	६२६
धीरोद्भूतलक्षणम्	६५	परिणामलक्षणं तद्भेदौ च	५५४
धृष्टनायकः	६६	परिरुतिः	६७३
धैर्यलक्षणम्	१०४, १२७	परिसख्या	११४
		परोडा	६७०
		पर्यायः	६३८
		पर्यायोक्तम्	६८
नाटककार्यपूर्वज्ञानान्दीपाठ- लक्षणादिः	३६८	पीठमर्हनामा नायकसहायः	६८
नाटकस्वरूपप्रकरणनिर्वचनम्	२६४-२६५	पीठमर्हनामुत्तमत्वकथनम्	१०१
नाटिकास्वरूपकथनम्	३५६	पुनरुक्तवदाभासलक्षणम्	४७६
नाट्यभाषाविभागः	३२७	प्रकरणनामकदृश्यलक्षणभेदा	३४६
नाट्यरासकलक्षणम्	३६०	प्रकरणिकालक्षणम्	३६३
नाट्यालङ्कारभेदाः		प्रगल्भाधीरलक्षणम्	११३
स्तुतलक्षणानि च	३३६-३४६	प्रगल्भालक्षणम्	१०८
नाट्ये लक्षणानि	३३६	प्रतिनायकः	१३६
नाट्योद्देशिनां निरूपणम्	३२४-३७	प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तलक्षणानि च	२६७-३००
नायकगुणाः (८)	१०२		५६७
नायकप्रथमभेदाः	६४	प्रतिवस्तूपमा	६८३-८४
नायकभेदाः (४८)	६७-६८	प्रतीपम्	६८३
नायकलक्षणम्	६४	प्रलनीकम्	४६३-६४
नायिकाप्रविष्यकथनम्	१०५	प्रमादगुणः	३५६
नायिकाभेदाः (३८४)	१२१	प्रहसनं, तक्षियमाद्य	३५६
नायिकानामलङ्काराः	१२३-२४	प्रहेलिकया अलङ्कारलक्षणम्	३५७
निदर्शना	६०१	प्रस्थानम् उपरूपकस्य रसकथ्यम्	३६०
निर्वहणाभेदास्तलक्षणानि च	१११-१४	प्रगल्भ्यम्	१२६
निधयः	५६६	प्रेक्षणम् उपरूपकभेद	३६१
निघटार्थद्वयलक्षणम्	१०२	प्रेयोऽङ्गद्वयः	६६३

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
शेषितभर्तृकालक्षणम्	११६	य	
फ		यथासङ्गम्	६६६
फलाध्यायार्थसाध्यावस्था-		यमकलक्षणम्	४८८
भेदतद्वतलक्षणानि च	२८८-२८९	र	
भ		रसगतदोषाः	४२१
भाष्यलक्षणकथनम्	३५०	रसनिर्वचनम्	६६
भाषिकालक्षणम्	३६३	रसभावाभासौ	१८४
भारती वृत्तिः	२७३	रसभेदतल्लक्षणतदवान्तरभेदाः	
भावसन्धिः	६६५	सोदाहरणाः	१५४-१७७
भावशबलः	"	रसवदलङ्कारः	६६३
भावः	१२४	रसस्य स्वप्रकाशत्वाखण्डत्वासीद्धिः	६१
भावोदयः	६६५	रसस्यानुकर्तृगतत्वनिरासः	८४
भाविकम्	६६०	रसस्थालौकिकत्वसहृदयसंवेदकत्वकथनम्	८६
भाषासमः	४६१	रसस्वरूपतदास्वादप्रकारी	६६-७०
भ्रान्तिमान्	५५६	रसानां परस्परविरोधः	१८०-१८१
न		रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता	८२
मदः	१३०	रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनम्	८१
मध्याधीरादीनां लक्षणम्	१११	रासकलक्षणम्	३६१
मध्याग्रलम्भाभेदान्तराणि	"	रूपकनामकदृश्यकाव्यभेदा	२६४
मध्यालक्षणम्	१०७	रूपशालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि	२३४
महानाटकलक्षणम्	३४६	ल	
मालादीपकम्	६६७	लक्षणभेदाः	४५, ५०, ५१, ५३,
महावाक्यम्	२६	लक्षणलक्षणा	४०
माधुर्यलक्षणम्	१०३, १२६	लक्षणाश्रया व्यञ्जना	६०-६१
माधुर्यगुणलक्षणं भेदाश्च	४६०-६१	लक्षणावृत्तिकथनम्	३५
मितार्थसंदेशाहारकौ दूतौ	१०२	लक्षणा सारोपाध्यवसाना	४२
मीलितम्	६८५	ललितम्	१३०
मुग्धालक्षणम्	१०६	लाटानुप्रासः	४८६
मुग्धाकन्यकयोरनुरागेज्जितानि	१३३	लास्यान्नभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	३४७
मोहायितम्	१२६	लीला	१२७
मौग्ध्यम्	१३१		

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
वक्रोक्तिः,		व्यञ्जनाद्विविधकथनम्	५५
वन्सलरसः		व्यञ्जनाश्रुतिः	५४
वाक्यस्वरूपम्	४६०	व्यञ्जनास्थानीया तात्पर्याख्या श्रुतिः	६६
वासकसञ्जालक्षणम्	१८०	व्यञ्जनास्वीकारः	२४०
विकल्पः	२४	व्यतिरेकस्तद्भेदाद्य	६०५-६
विहृतम्	१२०	व्यभिचारिभावलक्षणभेदना-	
विशेषः	६७७	मानि	१३६-१४०
विचित्रम्	१३१	व्यापातः	६६५-६६६
विचिद्वृत्तिः	१३२	व्याजोक्तिः	६८८
विटलक्षणम्	६६३	व्याजस्तुतिलक्षणभेदा	६३७
विटविदूषकयोर्मध्यता	१२८	व्यायोगलक्षणम्	३५०
विदूषकलक्षणम्	६८		
विध्याभासः	१०२	श	
विनोक्तिः	६६	शठनायकः	६५
विप्रलब्धालक्षणम्	६५३	शब्दार्थव्यञ्जनयोः परस्परं सहकार्यसह-	
विभावकथनं तद्भेदौ च	६३०	कारकभावकथनम्	६५
विभावना तद्भेदौ च	११६	शिल्पकलक्षणम्	३६२
विभ्रमः	६२-६३	श्रृङ्गारसहायाः	६८
विमर्शाङ्गभेदास्तत्तलक्षणानि च	६५४	शोभालक्षणम्	१०२, १२५
विरहोत्पत्तितालक्षणम्	१३०	श्रव्यकव्यभेदौ	३६४
विरोधस्तद्भेदाद्य	१३०	श्रीगादतम्	३६२
विलासलक्षणम्	१३०	ध्रुवनुप्रासः	४८४
विलासिगलक्षणम्	३६२-६३	श्लेषः (आर्थः)	६२७
विम्वोक्तः	१२८	" (शाब्दः)	४६२
विशेषस्तद्भेदाद्य	६६४-६६५	श्लेषभेदाः	४६३
विशेषोक्तिः	६६५	स	
विषमः	६६०	सन्देशहारकः	१०२
वीथीलक्षणम्	३५४	सन्देशः	४२७
वीथ्यङ्गभेदास्तत्तलक्षणानि च	३५४-३५८	संतापम्	३६१-३६२
वृत्त्यनुप्रासः	४८२	संशुद्धिः	६६८
वृत्तयस्त्रिभिर्योगाद्य	३१७	मञ्जलनायिका नाम नुरागेति तानि	१३४
		सङ्कटस्वरूपम्	३६०
		नमम्	६६२

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
समवधारलक्षणम्	३५१	प्रथमपरिच्छेदे	
समाधिः	६८२	मन्त्रलम्	२
समासोक्तिः	६१२	काव्यफलानि	३-६
समाहितम्	६६३	काव्यलक्षणदूषणानि	७-१६
समुच्चयः	६७६	काव्यस्वरूपम्	१६
सहोक्तिः	६०८	श्लोकस्वरूपम्	२२
सन्ध्यज्ञानि मुखगतानि तल्लक्षणानि च	२६२-६६	गुणस्वरूपम्	"
सात्त्वतीवृत्तिस्त द्विरोपात्तलक्षणानि च	३२१-२२	द्वितीयपरिच्छेदे	
सारिवक्त्रभावास्तल्लक्षणानि च	१३८-३६	वाक्यस्वरूपम्	२४
सङ्करः	६६८	महावाक्यम्	२६
सङ्केतगृहस्थलक्षणम्	११८	अदलक्षणम्	२७
सामान्या वा साधारणीक्रील०		अर्थनैविध्यम्	२८
तद्भेदौ च	११३	अभिधा	२९
सामान्यम्	६८५	सङ्केतः	३२
सारः	६६६	लक्षणा	३५
सूक्ष्मम्	६८७	लक्षणाभेदाः	३५-५३
स्थायिभावलक्षणभेदतत्त्वज्ञानानि	१५४	अध्ययना	५४
स्मरणम्	५४०	तात्पर्यनिर्णायकः	६१
स्वभावोक्तिः	६८६	तात्पर्यश्रुतिः	६६
स्वस्त्रियस्त्रैविध्यकथनम्	१०५	तृतीयपरिच्छेदे	
स्वस्त्रीलक्षणम्	"	रसस्वरूपम्	६७
स्वस्त्रीभेदाः (१३)	११३	रसास्वादनप्रकारः	६८-७०
स्वाधीनभर्तृकालक्षणम्	११६	करुणादीना रसत्वस्थापनम्	७५
ह		रसस्यानुवर्त्यगतत्वस्वरणनम्	८३
हस्तीशालक्षणम्	३६३	रसस्यानुवर्त्यगतत्वस्वरणनम्	८४
हासितम्	१३२	रसस्य ज्ञानान्तरप्राप्त्यत्वस्वरणनम्	८५-८८
हावः	१२४	रसस्य स्वप्रकाशत्वकथनम्	८९
हेतुः	६४६	विभावः	९२
हेला	१२५	विभावभेदौ	९३
		नायकः	९४

	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
प्रकरणम्		नायिकाभेदाः	१०५
धीरोदात्तः	६४	स्वस्त्री	" "
धीरोद्धतः	६५	सुगन्धा	१०६
धीरललितः	"	मध्या	१०७
धीरशान्तः	"	प्रगल्भा	१०८
नायकस्य दोषराभेदाख्यानम्	"	मध्याधीरा	१११
दक्षिणनायकः	"	मध्या धीराधीरा	"
धृष्टनायकः	६६	मध्याधीरा	"
अनुकूलनायकः	"	प्रगल्भाधीरा	११२
शठनायकः	६७	प्रगल्भाधीराधीरा	"
नायकस्याष्टाचत्वारिंशद्भेदाख्यानम्	६८	प्रगल्भाधीरा	"
पीठमर्दः	"	भेदाख्यानम्	११३
शृङ्गारसहायाः	"	कुलटा	११४
विटः	"	कन्या	"
विदूषकः	६९	वेरया	"
मन्त्री	"	नायिकाभेदाख्यानम्	११५
अन्तःपुरसहायाः (बामन-पण्ड-विराट- म्लेच्छ-आभीर-राक्षस-पुञ्ज-मूषा)	१००	स्वाधीनभर्तृका	११६
दण्डसहायाः	१०१	राष्ट्रिङ्गा	"
धर्मसहायाः	"	अभिसारिका	"
भूतभेदाः	१०२	अभिसारिकभेदाः	११७
मिथुष्टार्थः	"	अभिसारस्थानानि	११८
मितार्थः	"	कलहान्तरिता	११९
सन्देशहारकः	"	शोचिनभर्तृका	"
सारिवचनायकशृङ्गाः	"	नायकमञ्जरा	१२०
शोभा	"	विरहोत्प्रेषिता	"
विलासः	१०३	नायिकाभेदाख्यानम्	१२१
माधुर्यम्	"	नायिकाग्रहारा	१२२-१२४
गाम्भीर्यम्	"	भावः	१२४
धैर्यम्	१०४	हास	"
तेजः	"	हेला	१२५
सलिलम्	"	शोभा	"
स्वीदर्यम्	"	कान्तिः	"

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
दांतिः	१२५	स्तम्भादीनां लक्षणानि	१२८-३६
माधुर्यम्	१२६	व्यभिचारिणः	१२६-४०
प्रगल्भता	"	निर्वेदः	१४०
औदार्यम्	"	आवेगः	१४१
धैर्यम्	१२७	दैन्यम्	"
हार्ता	"	धमः	१४१
विलासः	"	मदः	"
विच्छिन्तिः	१२८	जडता	१४३
विष्वोकः	"	उग्रता	"
किलकिधितम्	१२६	मोहः	१४४
मोहायितम्	"	विषोषः	"
कुट्टमितम्	"	स्वप्नः	"
विभ्रमः	१३०	अपस्मारः	१४५
ललितम्	"	गर्वः	"
मदः	"	मरणम्	१४६
विहृतम्	१३१	आलस्यम्	"
तपनम्	"	अमर्षः	"
मौन्यम्	१३१-३२	निद्रा	"
निक्षेपः	१३२	अवहित्वा	१४७
कुतूहलम्	"	औत्सुक्यम्	"
हसितम्	"	उन्मादः	१४८
चकितम्	१३३	शङ्का	"
केलिः	"	स्मृतिः	१४९
सुगन्धकन्ययोरनुरागेक्षितानि	"	मतिः	"
सर्वासम्मनुरागेक्षितानि	१३४	व्याधिः	१५०
द्वयः	१३५-३६	त्रासः	"
द्वितीयः	१३६	व्रीडा	"
प्रतिनायकः	"	हर्षः	"
उद्दीप्तविभावः	१३७	असूया	"
अनुभावाः	"	विषादः	१४१
स्यत्त्विकः	१३८	छृतिः	"
स्तम्भादयः	"	चपलता	१५२

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
ग्लानिः	१२२	करुणविप्रलम्भात्करुणस्य भेदाख्यानम्	१७२
चिन्ता	१२३	रौद्रः	"
वितर्कः	"	शुद्धवीरात्करुणस्य भेदाख्यानम्	१७३
• सञ्चारिभावः	१२४	वीरः	"
• स्थायिभावः	"	दानवीरः	१७४
• स्थायिभावभेदाः	"	धर्मवीरः	"
स्थायिभावभेदलक्षणानि	१२५	शुद्धवीरः	"
भावपदानिराक्तिः	"	दयावीरः	"
• रसभेदाः	१२६	मयानकः	१७५
• शृङ्गारः	"	भीमस्तः	"
विप्रलम्भः	१२७	अद्भुतः	१७६
सम्भोगः	"	शान्तः	१७७
• विप्रलम्भस्वरूपम्	"	दयावीराच्छान्तस्य भेदाख्यानम्	१७८
• विप्रलम्भभेदाः	"	शान्तस्य रसत्वस्थापनम्	१७९
पूर्वरागः	"	वत्सलः	१८०
कामदशाः	"	रसाना मिथो विरोधाख्यानम्	"
तत्र मरणे विशेषः	१२९	भावः	१८१
कामदशासु विशेषः	१३०	रसभासभावाभासौ	१८४
• पूर्वरागभेदाः	१३१	अनौचित्यदर्शनम्	१८४-८५
मानः	"	भावशान्त्यादिः	१८८
कोपः	"	चतुर्थपरिच्छेदे	
ईर्ष्यामानः	१३३	• काव्यभेदौ	१८९
• मानभङ्गोपायाः	१३४	• अभिधामूलध्वनिः	"
प्रवासः	१३५	• लक्षणामूलध्वनिः	"
• दश कामदशाः	"	लक्षणामूलध्वनेर्भेदौ	१९१
• प्रवासभेदाः	१३५-३६	• संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्लैविध्यम्	१९७
करुणविप्रलम्भः	१३७	शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य	
सम्भोगः	१३८	द्वैविध्यम्	१९८
• सम्भोगभेदाः	"	अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्य	
हास्यः	१३९	द्वादश भेदाः	२००
• हास्यभेदाः	"	शब्दार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यस्यैकविध-	
करुणः	"	त्वाख्यानम्	२०७

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
ध्वनेरष्टादशविधत्वनिरूपणम्	२०८	आमुरम् (प्रस्तावना)	२७४
अर्धशक्त्युद्भवध्वनेःप्रबन्धेऽतिदेशः	२१४	प्रस्तावनाभेदाः	"
पदांशादिष्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्या-		उद्घात्य (त) कः	२७४-७५
ख्यानम्	२१७	कयोद्घातः	२७५
ध्वनिभेदाख्यानम्	२२०	प्रयोगातिशयः	२७६
गुणीभूतव्यङ्ग्यम्	२२३	प्रवर्त्तकम्	२७७
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदानिरूपणम्	"	अवलगितम्	"
पञ्चमपरिच्छेदे—		नखरुद्रमतनिरूपणम्	२७८
व्यञ्जनास्वरूपम्	२४०	वस्तुनो द्वैविध्याख्यानम्	"
अभिधातो व्यञ्जनायाः पार्यक्ये		प्रासङ्गिकवस्तुकीर्तनम्	"
हेतवः	२४६	पताकास्थानम्	२७६
अभिधालक्षणयो रसादिप्रतिपादनेऽ-		प्रथमं पताकास्थानम्	"
क्षमत्वनिरूपणम्	२४८—४९	द्वितीयं पताकास्थानम्	२७६-८०
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमानस्याक्षमत्व-		तृतीयं पताकास्थानम्	२८०
प्रतिपादनम्	२५२	चतुर्थं पताकास्थानम्	२८१
व्यञ्जनोपसंहारः	२६२	कविशिष्टा	२८२
षष्ठपरिच्छेदे—		अर्थोपक्षेपकाः	२८३
काव्यस्य हरयध्व्यभेदौ	२६३	विष्वम्भकः	"
रूपकसंज्ञाकरणम्	"	प्रवेशकः	२८४
अभिनयः	"	चूलिका	"
रूपकभेदाः	२६४	अङ्गावतारः	"
उपरूपकभेदाः	"	अङ्गमुखम्	"
नाटकलक्षणम्	२६४-६५	अङ्गमुखे मतभेदः	२८५
अङ्गलक्षणम्	२६५-६६	कविशिष्टा	२८५-२८६
गर्भाङ्गलक्षणम्	२६७	अर्थप्रकृतयः	२८६
नाटकरचनापरिपाटी	२६७-६८	बीजम्	"
पूर्वरङ्गः	२६८	विन्दुः	"
नान्द्या आवश्यकत्वम्	"	पताका (वृत्तम्)	२८७
नान्दीस्वरूपम्	"	प्रकरी	२८८
नान्द्यनन्तरोत्तिकर्तव्यता	२७१	कार्याविस्था	"
भारतीशक्तिः	२७३	आरम्भः	"
भारतीवृत्तेरज्ञानि	"	प्रयत्नः	"

	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
प्रकरणम्	२८६	पर्युपासनम्	"
प्राप्त्याशा	"	पुष्पम्	"
नियताप्तिः	"	वज्रम्	३०१
फलयोगः (फलागमः)	"	उपन्यासः	"
सन्धिः	२६०	वर्णसंहारः	"
सन्धिभेदाः	"	गर्भसन्धिभेदाः	३०१
मुखम्	"	अभूताहरणम्	"
प्रतिमुखम्	"	मार्गः	३०१
गर्भः	२६१	रूपम्	"
विमर्शः	२६२	उदाहरणम्	"
निर्वहणम् (उपसंहृतिः)	"	कर्मः	३०१
मुखसन्धिभेदाः	"	सङ्ग्रहः	"
उपक्षेपः	२६३	अनुमानम्	"
परिकरः	"	प्रार्थना	"
परिन्यासः	"	क्षितिः	३०४
विलोभनम्	२६४	त्रो (तो) टकम्	"
युक्तिः	"	अधिबलम्	"
प्राप्तिः	२६५	उद्देशः	३०१
समाधानम्	"	विश्वः	"
विधानम्	"	विमर्शसन्धिभेदाः	"
परिभाषा	२६६	अपवादः	"
उद्देशः	"	सम्प्रेष्टः	३०
करणम्	"	अवसायः	"
भेदः	"	द्वयः	"
प्रतिमुखसन्धिभेदाः	२६७	द्युतिः	३०४
विलासः	"	शक्तिः	"
परितर्पः	"	प्रसङ्गः	३०८
विधुतम्	२६८	क्षेदः	"
तापनम्	"	प्रतिषेधः	३०१
नर्म	"	विरोधनम्	"
नर्मद्युतिः	२६९	प्ररोचना	३१
प्रशंसनम्	"	आदानम्	"
विरोधः	"		"

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
छादनम्	३११	संतापः	३२२
निर्वहणसन्धिभेदाः	"	पारिवर्तकः	"
मन्त्रिः	"	आरमटी	"
विद्योपः	"	आरमट्या अज्ञाने	"
प्रथनम्	३१२	वस्तुत्पादनम्	३२३
निर्णयः	"	मंष्ट्रः	"
परिभाषणम्	"	संघेति.	"
इतिः	"	अवसादनम्	३२४
प्रमादः	३१३	नाट्येक्यः	"
अनन्दः	"	नानकरणम्	३२५
समयः	"	नाट्यपरिमाणः	३२५-२७
उपगुह्यम्	"	नशाविभागः	३२७-२८
भाषणम्	३१४	पद्मिनीरूपेण दीननाम्नम्	३२८
पूर्वाकम्	"	लक्ष्मणलोकः	"
आव्यवहारः	"	मृगम्	"
श्रुतिः	"	अक्षरसंज्ञः	३३०
वस्तुव्यवहारः	३१५	शोभा	"
कल्पितम्	"	वस्तुव्यवहारम्	"
अज्ञानम्	३१६	हेतुः	३३१
सम्यक्कल्पितम् अज्ञानम्	३१६-१७	मंदः	"
संज्ञः	३१७	हृदयः	"
इतिः	३१८	दुःखम्	"
हेतुः	"	पदम्	३२९
हेतुः अज्ञानम्	३१८-१९	निर्माणम्	"
न	३१९	अज्ञानः	"
संज्ञः	३२०	मन्त्रः	३३३
संज्ञः	"	विद्यः	"
न	३२१	विद्यः	"
भा	"	विद्यः	"
भा	"	विद्यः	"
विद्यः	३२२	विद्यः	"

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
निहाङ्किः	३३५	व्यवसायः	३४२
सिद्धिः	"	विसर्पः	"
श्रंशः	"	उल्लेखः	"
विपर्ययः	३३६	उत्तेजनम्	३४३
दाक्षिण्यम्	"	परीवादः	"
अनुनयः	"	नीतिः	"
माला	"	अर्थविशेषणम्	"
अर्थापत्तिः	३३७	प्रोत्साहनम्	३४१
गर्हणम्	"	साहाय्यम्	"
पृच्छा	"	अभिमानः	"
प्रसिद्धिः	"	अनुवर्तनम्	"
सारूप्यम्	३३८	उत्कीर्तनम्	"
संक्षेपः	"	याच्या	३४५
गुणकीर्तनम्	"	परिहारः	"
लेशः	"	निवेदनम्	"
मनोरथः	"	प्रवर्तनम्	"
अनुक्तासिद्धिः	३३९	आस्थानम्	"
प्रियोक्तिः	"	युक्तिः	३४६
नाट्यालङ्कारः	३३९-३४०	प्रहर्षः	"
आशीः	३४०	उपदेशनम्	"
आक्रन्दः	"	मुनिनिरूपितं नाटकस्वरूपम्	३४५
कपटम्	"	लास्याज्ञानि	"
अक्षमा	"	गेयपदम्	"
गर्वः	"	स्थितपाठ्यम्	३४१
उद्यमः	३४१	आसीनम्	"
आश्रयः	"	पुष्पगारिडका	"
उत्प्रासनम्	"	प्रच्छेदकः	"
स्पृहा	"	निगूढकम्	"
क्षोभः	"	सैन्धवम्	"
पश्चात्तापः	"	दिगूढकम्	"
उपपत्तिः	३४२	उत्तमोत्तमकम्	३४६
आशंसा	"	उक्तप्रत्युक्तम्	"

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
महानाटकम्	"	रामकम्	३९१
प्रकरणम्	"	संलापकम्	६६१-६२
भाषा.	३५०	श्रीगादितम्	३९२
व्यायोगः	"	शिल्पकम्	"
समवसरः	३५१	विलासिका	३९२-६३
डिम	३५२	दुर्मलिका	३९३
इहामृग.	"	प्रकरणिका	"
अङ्क.	३५३	हन्तीरा	"
वीथी	३५४	भाषिका	३९३-३९४
वीथ्यज्ञानि	"	भक्ष्यकाव्यम्	३९४
प्रपञ्च	"	पञ्चतन्त्रम्	"
त्रिगतम्	"	मुक्ताग्रदिलक्षणम्	"
छन्दम्	३५५	महाकाव्यम्	३९५-६६
वाक्प्रेलिः	"	राष्ट्रकाव्यम्	३९७
अपिबलम्	३५६	योग	"
गण्डम्	"	गणनक्षणम्	"
अवस्यन्दितम्	३५७	कथा	३९८
मालिका	"	आख्यायिका	"
अस्यप्रलापः	"	चम्पू	"
व्याहार	३५८	विरदम्	"
मन्दवम्	"	वरम्भकम्	३९९
प्रदगनम्	३५९	सप्तमपारिच्छेदे-	
प्रदगनभेदा.	"	दोहस्वरूपम्	४००
नटिका	३६०-३६०	दोहाणां विभाग	"
प्रोक्तम्	३६०	दुःखत्यादिदोहाणां शीर्षनम्	४०१
गोपी	"	दुःखत्याम्	"
गङ्गा	"	अधीनत्वम्	४०२
नाट्यगणम्	"	अनुविलापनम्	"
प्रदत्तम्	"	अनुदुःखम्	४०३
प्रदत्तम्	३६०-३६१	अन्त्यम्	"
वाक्यम्	३६१	अन्त्यम्	"
अन्त्यम्	"	अन्त्यम्	"

	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
प्रकरणम्	३७४	अपुष्टवम्	४०६
नेयार्थत्वम्	"	दुष्प्रमत्वम्	४१०
निहतार्थत्वम्	"	प्राप्त्यत्वम्	"
अवाचकत्वम्	३७५	व्याहनत्वम्	४१०-११
विलयत्वम्	"	अस्तीनत्वम्	४११
विहृदमातिव्यारित्वम्	"	व्यर्थत्वम्	४११-४१२
अविमृष्टविधेयार्थत्वम्	"	अननीकृतत्वम्	४१२
वाक्ये दुःश्रवणादीनां कीर्तनम्	३८२-६२	निर्हेतुत्वम्	"
वाक्यदोषाः	३६२	प्रकाशितविरुद्धत्वम्	४१४
प्रतिकूलत्वम्	"	सन्दिग्धत्वम्	"
लुप्तविगर्गत्वम्	३६३	पुनरुक्तता	"
आहृतविसर्गत्वम्	"	प्रतिद्विविरुद्धता	४१५
अधिकपदत्वम्	"	विद्याविरुद्धता	"
न्यूनपदत्वम्	३६४	आवग्रहता	"
पुनरुक्तत्वम्	३६५	साहचर्यभिन्नत्वम्	४१६
द्वतृत्वम्	"	अस्थानयुक्तता	४१६-१७
पतत्प्रकर्षत्वम्	३६६	अविरोधे विशेषः	४१७
सन्धिविशेषत्वम्	३६७	अनियमे नियमः	४१७-१८
सन्ध्यश्लीलत्वम्	"	विशेषेऽविशेषः	४१८
सन्धिव्युत्पत्तिम्	"	नियमेऽनियमः	"
अर्धान्तरैकपदत्वम्	"	विषययुक्तता	४१६-४२०
समाप्तपुनरातत्वम्	३६८	अनुवादायुक्तता	४२०
अभवन्मतसम्बन्धत्वम्	३६८-४०१	निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम्	४२०-२१
अक्रमत्वम्	४०१	रसदोषाः	४२१-२७
अमतपरार्थत्वम्	४०२	वाक्यदोषेभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणाम-	
वाक्यस्थानभिधानम्	४०२-४०४	सम्भवत्वप्रतिपादनम्	४२७
भवनप्रक्रमत्वम्	४०४	दुःश्रवत्वस्य गुणत्वप्रतिपादनम्	४२४
प्रतिद्विल्यागः	४०५	अश्लीलत्वस्य गुणत्वप्रतिपादनम्	४२६
अस्थानस्थपदता	४०७	श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तयोरदोषत्व-	
अस्थानस्थसमासता	४०८	प्रतिपादनम्	४२७
सङ्कीर्णत्वम्	४०९	अप्रतीतत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	४२८-२९
गर्भितता	"	कथितपदस्य गुणत्वाख्यानम्	४२९
अर्थदोषाः	"		

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
१ यथामूल्यम्	६६६	२ सामान्यम्	॥
२ पर्यायः	६७०	३ तद्गुणः	६८६
३ परिश्रुतिः	६७२	४ अतद्गुणः	॥
४ परिसंख्या	६७३	५ सूक्ष्मम्	६८७
५ उत्तरम्	६७५	६ व्याजोक्तिः	६८८
६ अर्थापत्तिः	६७६	७ स्वभावोक्तिः	६८९
७ विमलः	६७७	८ भाविकम्	६८९-६९०
८ समुच्चयः	६७८	९ अदात्मम्	६९२
९ समाधिः	६८२	१० रसवदाचलद्वाराः	६९३
१० प्रत्यनीकम्	६८३	११ भावोदयाचलद्वाराः	६९५
११ प्रतीपम्	६८३-६८४	१२ संश्लिष्टद्वाराद्वाराः	६९७-६९८
१२ मौलितम्	६८५	१३ मन्यालद्वाराद्वाराः	७०५

भूमिका

साहित्यदर्पणेत्यभिधानभूषितोऽयमलङ्कारग्रन्थो मुख्यतमेष्वलङ्कारानिबन्धेष्वेक-
तम सहृदयहृदयावर्जकतया काव्यरसास्वादविदामत्यादरास्पदम् । सत्स्वपि बहुपु-
निबन्धेषु पीयूषपरिस्पर्धिहृदयरससम्मिलितपदावलीभिर्दुर्लभविषयाणामपि सुखसवेद्याकार-
तापादनमत्र कथनातिशयः । प्राङ्मनैरलङ्कारकतिपयाविषयाणामप्याविष्करण-
काव्यकलाकौशलोपलम्भक इति शास्त्रमलङ्कारणम् । पदज्ञानव्युत्पत्तिना व्याकरणमिव
निरवयवाव्यनिर्माणशक्तिसमुन्नेयकृतादिदमलङ्कारशास्त्रं विविधभाषारसविन्यासविशेषा-
ध्यायक चेति नातिवेदनीयं तद्विदाम् । प्राचीनैरलङ्कारिकैः शास्त्रस्यास्य काव्या-
लङ्कारनाम्नो व्यपदेशः कृत इति भामहवामनादिकृतानां ग्रन्थानां नाम्नेव प्रतीयते ।
परमस्मिन् शास्त्रे शमवोपमादीनां भूयोविषयतया तेषां प्रधानतया च तत्प्रतिपा-
दनादिदं शास्त्रमलङ्कारशास्त्रमिति व्यपदिश्यते ।

ये तावद् भामहहृदयवामनप्रभृतयः प्राचीना अलङ्कारशास्त्रप्रणेतार आसन्,
तैर्ध्वन्यमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयाऽलङ्कारपक्षनिष्ठं मन्यमानैरलङ्कारस्य काव्ये
प्राधान्यं स्वीकृतम् । ततः “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति” इति न्यायादस्य
शास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशः कृतः । परमर्वाचीनैरामन्दवर्द्धनाचार्यप्र-
भृतिभिर्ध्वन्यमानस्यार्थस्य प्राधान्ये तथाऽलङ्कारणामप्राधान्ये सस्थापितेऽपि प्राचीन-
व्यपदेशगौरवनियन्त्रणाच्छास्त्रस्यालङ्कारनाम्नेव व्यपदेशः स्वाकृतः ।

दृष्टिप्रभृतिप्राचीनालङ्कारिकप्रणीतानां ग्रन्थानां काव्यादर्शप्रभृतीनामलङ्कार-
शास्त्रत्वव्यपदेशाभावेऽपि तत्रालङ्काराणां बहुलतया विचारोत्तेषामप्रलङ्कारशास्त्रे-
ष्वन्तर्भावः स्वतः समायतति ।

अलङ्कारशब्दस्याऽर्थो द्विविधः इति कामनेन प्रतिपादितम् । अलङ्क्रियते अनेन
इति करणव्युत्पन्नोऽलङ्कारशब्दो रूपकोपमादिवोधकः, परमलङ्कृतिरलङ्कार इति
भावव्युत्पन्नोऽलङ्कारशब्दस्तु सौन्दर्यपरः ।

द्वितीयार्थ एवालङ्कारशब्दस्य शाब्दे व्यपदेशः कृत इति कामनेनोक्तम् । यथा-
“काव्यं प्राज्ञमलङ्कारात् ।” सौन्दर्यमलङ्कार (का सू) अलङ्कृतिरलङ्कारः ।
करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्तते । (वृत्तिः) योऽयमलङ्कार-
काव्यप्रदृश्यहेतुत्वेनोपन्यस्यते तद्व्युत्पादकतया शास्त्रमीषं अलङ्कारनाम्ना व्यपदिश्यते
इति । शास्त्रस्यालङ्कारत्वेन प्रसिद्धिः प्रतिष्ठिता स्यादिति सूत्रावेतुमयं विन्यासः
कृतः । “काव्यं प्राज्ञमलङ्कारादि”ति कामधेनुः ।

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
रान्दिगन्तस्य गुणत्वाख्यानम्	४४०	अर्थव्यक्तेः प्रसादगुणेऽन्तर्भावः	४६७
कष्टत्वदुःश्रवत्वयोर्गुणत्वाख्यानम्	४४१	ग्राम्यदुःश्रवत्वस्यागेन कान्तिसमतयोः	
ग्राम्यत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	४४१	सङ्ग्रहः —	"
निर्हेतुताया दोषाभावत्वनिरूपणम्	४४२	समताया गुणदोषयोरन्तःपातः	"
ख्यातविरुद्धताया गुणत्वनिरूपणम्	"	ओजश्चादीना दोषाभावत्वेनाङ्गीकारः	४६८
कविसमयख्यातानि	४४२-४३	अर्थव्यक्तित्वान्त्योः स्वभावोक्त्यादिना	
पुनरुक्तस्य गुणत्वाख्यानम्	४४३	सङ्ग्रहः	"
न्यूनपदताया गुणत्वाख्यानम्	४४४	श्लेषसमतयोर्वैचित्र्यादोपतयोरन्तःपातः	४६९
न्यूनपदताया गुणदोषान्वाभावनिरूपणम्	४४५	समाधेर्गुणत्वाभावः	४७०
अधिकपदस्य गुणत्वाख्यानम्	४४६	रसगडनोपसंहारः	४७१
कविस्वमाप्तपुनरास्तवस्य गुणदोषाभावनिरूपणम्	"	नयमपरिच्छेदे	
गर्भितत्वस्य गुणत्वाख्यानम्	४४७	रीतिः —	४७२
पतस्प्रकर्षताया गुणत्वनिरूपणम्	"	रीतिना चातुर्विध्यम्	"
व्यभिचारिणः स्वराब्देनोक्तौ दोषत्वाभाववर्तनम्	"	वैदर्भी —	"
विस्तरमविभावादिमङ्गलस्य गुणत्वनिरूपणम्	४४८	गौडी —	४७३
विस्तरमयोः समावेशविचारः	४४८-४७	पायाली	"
अनुकरणे दोषाणामदोषत्वाख्यानम्	४४८	लाटी	४७४
अष्टमपरिच्छेदे		वक्त्राद्यौचित्येन रचनावस्थानम्	४७५
गुणाः —	४४९	दशमपरिच्छेदे	
गुणानां प्रैरिष्यम्	४५०	अलङ्काराः	४७६
माधुर्यम् —	४५१	पुनरुक्तवदाभागाः	४७७
माधुर्यव्यञ्जकवर्णदि	"	अनुप्रासः —	४७८
श्लोकः —	४५२	श्लेषानुप्रासः	"
श्लोकोप्यञ्जकवर्णदि	४५३	हरयनुप्रासः	४७९
प्रगादः —	४५४	ध्रुव्यनुप्रासः	४८०
प्रगादस्यप्रकारान्दः	"	अन्यानुप्रासः	४८१
केचदीनमोक्षमन्त्रार्थाख्यानम्	४५५	लाटानुप्रासः	४८२
समुदायस्य माधुर्यव्यञ्जके चरणम्	४५६	यमकम्	४८३
		वक्त्रेक्ति	४८४
		भारतम्	४८५
		श्लेषः	४८६

प्रकरणम्	पृ०	प्रकरणम्	पृ०
समज्ञश्लेषः	४६६	प्रतिवस्तुपमा -	४६७
अमज्ञश्लेषः	"	दृष्टान्तः -	४६६
समज्ञामज्ञश्लेषः	"	निदर्शना -	६०१
चित्रम्	४१४	व्यतिरेकः -	६०५
प्रेलिकाया अलङ्कारत्वखण्डनम्	४१७	सहोक्तिः विनोक्तिः	६०५
च्युताक्षरादिः सादृश्यभ्रंशः	"	समासोक्तिः	६१२
उपमा - अमरभेदप्रधान	४१८	परिकरः -	६२६
पूर्णोपमा	४२०	श्लेषः -	६२७
औती उपमा	४२१	अप्रस्तुतप्रशंसा -	६२८
आर्यो उपमा	"	व्याजस्तुतिः	६३५
तद्धिते समासे बान्ये च	४२३	मर्यादोक्तम्	६३८
श्रौत्याप्युपमाख्यानम्	४२४	अर्थान्तरन्यासः -	६४१
सुप्तोपमा	४२८-४३२	व्याख्यलिङ्गम्	६४१
एकेदशविर्वर्तिन्युपमा	४३५	अनुमानम्	६४४
रसनोपमा	४३६	हेतुः	६४४
मासोपमा	"	अनुकूलम्	६५५
अनन्वयः	४३७	आक्षेपः - X - निरोधभूतः	"
उपमेयोपमा	४३६	विभावना -	६५५
स्मरणम् - X - X	४४०	विशेषोक्तिः -	६५५
रूपकम्	४४१	विरोधः -	६५६-५
रूपभेदाख्यानम्	४४२-४४३	असहतिः	६५६
परिणामः	४४४	विषयम्	६५६
सन्देशः -	४४७	समम्	६५६
आन्तिमान् -	४४६	विचित्रता	६५६
उल्लेखः	४६१	अधिकम् -	६५६
अपह्नुतिः -	४६६-६७	अन्योन्यम् -	६६४-
निश्चयः -	४६६	विशेषः	६६५-
उत्प्रेक्षा -	४७१	व्याघातः - X - उत्प्रेक्षासंज्ञः	६६५-
उत्प्रेक्षाभेदाख्यानम्	४७२-४७३	आरम्भमाला	६६५-
अतिशयोक्तिः	४८८-४८९	मालादीपकम् -	६६५-
बुल्ययोगिता -	४८४	एकावली	६६५-
दीपकम् -	४८६	सारः	६६५-

एतदलङ्कारशास्त्रं साहित्यशास्त्रत्वेनापि व्यवहियते । साहित्यशब्दस्य काव्यार्थे एव प्राचीनाः प्रयोगाः परिहस्यन्ते । यथा—

सङ्गीतसाहित्यरसानभिज्ञः साक्षात्पशुः पुच्छविपाणर्हीनः ।

अलङ्कारशास्त्रार्थे साहित्यशब्दस्य प्रयोगस्त्वर्वाचीन एव ।

“पदवान्यप्रमाणेषु तदेतत्प्रतिविम्बितम् ।

यो योजयति साहित्ये तस्य चाणीं प्रसीदति ॥” (‘‘अभिधाश्रुतिः’')

“व्याकरणमीमांसातर्कसाहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषूपयोगात्” (मुकुलः)

पञ्चमी साहित्यविधेति यायावरीयः । सा च चतसृणामपि विद्यानां निष्पन्नं (काव्यमीमांसाया राजशेखरः) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् साहित्यपदस्यालङ्कारशास्त्रार्थे प्रयोगो नवमशताब्द्याः पूर्वतो जातः । कदा पुनस्त्वस्य साहित्यार्थे प्रयोगः समजनीत्येतन्निश्चेतुं नैव शक्यते ।

हितेन सह वर्तते इति सहितं तस्य भावः कर्म वा साहित्यमिति केचित्साहित्यशब्दस्य निरुक्तिमामनन्ति । परं यौगपद्यास्तादृशशब्दादेव साहित्यस्य भवति निष्पत्तिः । यदा “शब्दार्थौ सहितौ काव्यमि”ति काव्यस्य लक्षणं जातं तदा साहित्यशब्दस्यालङ्कारशास्त्रार्थे प्रयोगो जातः । शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या इति काव्यमीमांसायामेव साहित्यपदस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

काव्ये तु प्रभुमन्मित्रवेदादिशास्त्रबन्ध शब्दस्य प्राधान्यं नापि सुहृत्सन्मित्रपुराणादिषु दर्शयन् प्राधान्यम् । परं शब्दार्थयोरुभयोरिव प्राधान्यम् । तथा चोक्तम् ।

“रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूय विभाति यनिताननम् ॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परम् ।

सुपां तिट्ठां च व्युत्पत्तिं वाचां चाच्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥”

तदेतदाहुः सौशब्दं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥

अनः सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात्साहित्यपदं शब्दार्थयोः सहभावमेव द्योतयति ‘साहित्यं तुल्यकृत्वेनान्यूनतारिहन्वम् ।’ (व्याक्तिविवेकटीका) ॥

‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् ।’ (मामहः)

“शब्दार्थौ सत्त्वयोरिव द्वयं विज्ञानपेक्षते ॥” (शिशुपालवधम्)

इत्यादिप्रयोगदर्शनात्साहित्यशब्दादेव साहित्यस्य निरुक्तिरिति पूर्वोक्तं सिद्धयति ।

अलङ्कारशास्त्रमिदं कदा केन प्रथममाविष्टमिति निर्णेतुं नैव शक्यम् । परं बहूनां नियन्त्रणराणां नामानुपलब्ध्यन्ते तेषां कृतिस्तु नैवोपलभ्यन्ते । काव्यमीमांसार्था राजशेखरेणोक्तम्—‘तत्र अतिरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नामी । श्रौतितमुचित-

गर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्राचेतायनः, यमकानि चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तव्यं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पाराशरः, अर्थ-
श्लेषमुत्तम्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः,
रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकारिकं धिषणः, गुणोपादानिकमुपमन्युः,
इत्यादि ।

निरुक्ते ग्रन्थे उपमाया द्वादशभेदाः प्रदर्शिताः—

भूतोपमा, कर्मोपमा, रूपोपमा, सिद्धोपमा, लुप्तोपमाऽर्थोपमादयो नास्केन वर्णिताः ।

भूतो वैदिककालेऽपि अलङ्कारशास्त्रस्य ध्वनौ समञ्जनि ।

उपलब्धेषु साहित्यनिबन्धेषु कस्ताविदादिम इत्यपि निर्णेतुमशक्यम् । अग्नि-
पुराणे सर्वस्यापि काव्यप्रपञ्चस्य प्रायशः कथनात्केविदमिपुराणमतिप्राचीनमिति
कथयन्ति ।

परं तत्तु न विचारसहम् । साहित्यदर्पणकारप्राचीनैर्निबन्धकारैरग्निपुराण-
नामोल्लेखोऽपि न कृतः । दण्डिभामहादिभिः सर्वैरेव निबन्धकारैर्नाट्यशास्त्रमेव प्रमाण-
त्वेनोपन्यस्तम् । किञ्च काव्यादर्शस्य नाट्यशास्त्रस्य च श्लोका बहुवोऽग्निपुराणेऽप्युप-
लभ्यन्ते । ध्वन्यालौके प्रथमतो विस्तरेण निर्दिष्टो ध्वनिरपि तत्र वर्णितोऽस्ति । अग्नि-
पुराणं पुराणनाम्ना यथातिप्राचीनं प्रतीयते न तथा तदिति निर्णायते । किञ्च 'भरतेन
प्रणीतत्वाद् भारती रीतिरुच्यते' इति तत्रत्या पञ्क्तिरेव तस्य नाट्यशास्त्रप्रणेतुर्भारताद-
र्षाचीनत्वं स्फुटमवगमयति । अतः सर्वेषु साहित्यनिबन्धेषु भरतस्य नाट्यशास्त्रमेव
प्राचीनतमम् । तस्य कालनिर्णयस्तु बहुभिर्बहुधोदितः । महामहोपाध्यायेन हरप्रसाद-
शास्त्रिणा खी० पू० द्वितीयशताब्द्या नाट्यशास्त्रं रचितमिति निर्णायितम् । सर्वैरालङ्कार-
िकैः कालिदासेनाऽपि नाट्यशास्त्रस्य नामोल्लेखः कृतः । अतः ख्रीष्टजन्मनः
प्रागेवार्थं ग्रन्थो रचित इति निर्विवादम् ।

बहवो हि अलङ्कारनिबन्धकर्तारः । अपुनोपलब्धेषु निबन्धेषु यथाक्रमं दण्डि-
भामहमहोद्भटस्वटभट्टनायकवामनमुकुलप्रतीहोरन्दुराजानन्दवर्द्धनमहिमभट्टवकोक्तिचर-
द्दयदर्पणकाराभिनवगुप्तशौद्रोदनिकागमदह्यकभोजराजमम्मदहेमचन्द्रपीयूषवर्षविद्या-
नाथविभनाथकेशवामिभाषण्यदाङ्गितजगन्नाथप्रभृतीनां नामान्युपलभ्यन्ते ।

तेषु दण्डिनः काव्यादर्शस्तु अतीव प्राचीनः ।

अयं तु रीतिमार्गव्यवस्थापकः । स नर्मदोषवृत्तवास्तव्यो दाक्षिणात्य आसीदिति
तस्य वर्णनादनुमायते—

“प्रयोऽग्नयस्त्रयो देवास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।

प्रयो दण्डिप्रयन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विद्यताः ॥”

इति शार्ङ्गपरपदस्यो रञ्जेश्वरस्योक्तिरेव दशकुमारचरितस्य छन्दोविधितेः कला-
परिच्छेदस्य च ग्रन्थकर्त्तायमिति प्रतीयते ।

शूद्रकविरचिते मृच्छकटिके विद्यमानस्य 'लिम्पतीव तमोऽज्ञानि' इत्यादिपदस्य काव्यादर्शे दर्शनात् शूद्रकवरेर्वाचीनोऽयम् ।

“नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता ।

वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥”

इति शार्ङ्गधरपद्यतो विज्जकायाः पद्यादयं विज्जकायाः प्राचीन एव । “दृष्टिं हे प्रति-
वेशिनि” “धन्यासि या कथयसि” इत्यादिपद्यानां रचयित्री विज्जरा नारी कविरासीत् ॥

“सरस्वतीव कार्णाटी विज्जयाङ्गा जयत्यसौ ।

या चिदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥”

(राजशेखरः)

विज्जकाया विजयभट्टारिकेति नामान्तरम् । सा तु द्वितीयपुलकेशिनो राज्ञोऽपत्यस्य चन्द्रादित्यस्य राज्ञी आसीत् । स ६६० सीथब्दे सप्तमशताब्द्या मध्यभागे आसीदिति दानपत्राद् बहुभिरनुमीयते । अतोऽयं दण्डिकविः षष्ठशताब्द्याः प्रागेव जातः ।

भामहस्य काव्यालङ्कारस्तु पद्भिरेव परिच्छेदैः समाप्तिं गतः । स तु अलङ्कार-
मार्गप्रवर्तक आसीत् । प्रथमपद्येऽप्युक्तम्

“अवलोक्य मतानि सत्कर्तृनामवगम्य स्वधिया च काव्यलक्ष्म ।

सुजनावगमाय भामहेन प्रथितं रक्तिलगोमिस्रनुनेदम् ॥”

रक्तिलगोमी तु भामहस्य जनक आसीत् । अयं भामह आलङ्कारिकेषु प्राचीनतमः ।
अतः प्रतापहरदयसोभूषणे विद्यानाथेन “पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलि-”
रित्युक्तम् । उक्तं इत्यकेणालङ्कारसर्वस्वे “भामहोद्भूतप्रभृतयश्चिरन्तनालङ्कारकाराः”
इति ।

“तथा विवर्चितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण
नवत्वम् । यथा “धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः ।” (हर्षचरितम्) इत्यादौ ॥

“शेषो हिमगिरिस्तयं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।

यदि साहित्यमर्यादाश्चलन्तीं विभ्रते भुवम् ॥” (भामहः)

इत्यादिषु सत्त्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम् ।
(ध्वन्यालोकः) । एतेन बाणकवेर्गोमहादर्वाचीनत्वं स्फुटमेव । अतो भामहः

षष्ठशताब्द्याः परत आसीदित्यनुमीयते ।

दण्डिभामहयोरर्वाचीनत्वनिर्णयेऽपि मतभेदो दृश्यते ॥

उद्भटस्तु पद्भिर्पौर्विमहत्स्थालङ्कारधारणसंग्रहस्य निबन्धस्य कर्त्ता । तस्य

वृत्तस्तु प्रतीहारेन्दुराजेन रचिता । उद्भटेन कुमारसम्मवाप्यं काव्यमपि रचितम् ।
तदुक्तं वृत्तौ प्रतीहारेन्दुराजेन—“अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचितकुमारसम्मवैरुदेशोऽत्र
उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः” इति ।

“विद्वान् दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतचेतनः ।

भट्टोभूदुद्रटस्तस्य भूमिभर्तुः सभापतिः ॥”

इति राजतरङ्गिण्यां कल्हणोक्तेः काश्मीरदेशीयोऽयमुद्रटस्तावद् जयापीडस्य राज्ञः पण्डितसभायां सभापतिरासीदिति ज्ञायते ॥

राज्ञो जयापीडस्य राज्यकालोऽष्टमशताब्द्यामेवासीत् । अतो भट्टोद्वटस्तु अष्टम-
शताब्द्याः प्रान्तभाग आविरासीत् । ध्वन्यालोके ॥ बहुशस्तन्मतमुदाकृतम् ।

“विद्वदग्रधान् मुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।

प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालङ्कारसंग्रहः ॥”

इति श्लोकः प्रतीहारेन्दुराजोक्तः स्वस्य मुकुलशिष्यत्वं प्रतिपादयति । मुकुलस्तु
पञ्चविंशत्युत्तरनवमशताब्द्याम् (६२३) आसीत् । अतस्तस्य शिष्यो दशमशताब्द्या-
ग्रममार्धे बभूवेति सम्भाव्यते ।

वामनस्तु काव्यालङ्कारसूत्रस्य तद्वृत्तेष्व कर्ता । तत्र तेनैवोक्तम् ।

“प्रणम्य परमं ज्योतिर्गामनेन कविप्रिया ।

काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥”

इति । अनेनैव ग्रन्थमहोदयलङ्कारशास्त्रं सूत्राकारेण लिखितम् । तत्सूत्राण्यधि-
करणप्रवेष्टुं विभक्तानि । अयं तावद् रीतिमार्गव्यवस्थापकः । अस्य निबन्धस्तु
सुप्रसन्न एवासीत् । भट्टमुकुलेनायमेवस्मादादर्शोद्वृत इति ।

“वेदिता सर्वशास्त्राणां भट्टोऽभून्मुकुलाभिधः ।

लब्ध्वा कुतश्चिदादर्शं अष्टास्रायं समुद्धतम् ।

काव्यालङ्कारशास्त्रं यत् तेनैतद् वामनोदितम् ॥”

इति काव्यालङ्कारसूत्रटीकावृत्तदेवोक्तेः सुस्पष्टं प्रतीयते ॥

राजतरङ्गिण्याम्—

“मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।

यभूयुः कथयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥”

सन्धिमानात् श्वेद्यदस्माद् वामनस्य जयापीडराजमन्त्रित्वं सिध्यति । अतोऽग्रां
उद्रटस्य समकालीन एवासीत् । अतो वामनोऽपि अष्टमशताब्द्याः प्रान्तभाग
एवासीत् ।

उद्रटस्तु काव्यालङ्कारस्य रचयिता । ध्वन्योऽयं रुद्रालङ्कारनाम्नाऽपि व्यपदिश्यते ।
आर्यासुन्दरा रचितोऽयं निबन्धः षोडशभिरध्यायैर्विभक्तोऽलङ्कारमार्गस्य व्यवस्था-
पकः । तस्य विवरणादिकं किमपि सम्यक् न ज्ञायते । परं तद्ग्रन्थद्विरुक्ता
निमित्ताणुनोक्तम् ॥

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामुकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदम् ॥’

अतो ज्ञायते रुद्रटस्य शतानन्द इति नामान्तरम्, वामुकभट्टस्तु तस्य पिता । काव्य-
मीमांसायां राजशेखरेण “वाकुवन्मोहिर्नाम शब्दालङ्कारोऽयमिति रुद्रटः” इत्या-
दिना रुद्रटस्योल्लेखः कृतः । प्रतीहारेन्दुराजेन ध्वन्यालोकेऽप्युद्धटस्योल्लेखः कृतः ।
अतोऽयं नवमशताब्द्याः परं न जात इति प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्य व्याख्याकारो
निमिसाधुस्तु श्वेताम्बरजैनः शालिमद्रशिष्य आसीत् (११२५) विक्रमाब्दे
(१०६८-६९ ख्रीष्टाब्दे) व्याख्यानं रचितमिति तेनान्ते वर्णितम् । यथा—

“पञ्चविंशतिसंयुक्तेरेकादशसमाश्रितैः ।
विक्रमात्समतिक्रान्तैः प्रावृषीदं समर्थितम् ॥”

रुद्रभट्टेन श्वेताम्बरतिलकमपि विरचितम् ।

रुद्रटरुद्रभट्टयोरैकव्यक्तित्वं नामसाम्यादनुमीयते वैधित् । रुद्रटेनालङ्कारपञ्च-
गतिनालङ्कारनिर्णयः कृतः । रुद्रभट्टेन तु रसस्य काव्ये निरूपणं कृतम् । उक्तं तेनैव ।

“प्रायो नाट्यं प्रति प्रोक्ता भरताद्यै रसास्थितिः ।
यथामति मयाप्येषा काव्यं प्रति निगद्यते ॥”

तयोर्विषयनिर्णय एव भेदो दृश्यते । उभययोः साम्यमपि कुत्रापि न दृश्यते ॥

ध्वन्यालोकः—ध्वन्यालोकस्य ध्वनिस्थापनार्थं प्रवृत्तत्वाद्देह तदतिरिक्तालङ्कारा-
दिप्रपञ्चनं वर्तते । अत एव ध्वनिस्थापनमलङ्कारनिबन्धेषु सङ्कलितमभूत् ।

ध्याकरणे पाणिनेः सूत्रमिव वेदान्ते वेदान्तसूत्रमिवालङ्कारनिबन्धेषु ध्वन्या-
लोकस्य मतमविराम्बादि प्रमाणं च “ध्वनिवृत्तामालङ्कारिकतरुणिव्यवस्थापकत्वात् ।”
ध्वन्यालोकस्य भागद्वयं वर्तते । कारिका तद्वृत्तिश्चेति । कारिकाश्चरो वृत्तिवृत्तो भिन्न
एते लोचनाभिप्रेतद्विषयप्रणेनुरभिनवगुप्तस्य मतम् । अतएव मूलकारिका साक्षात्ताभि-
प्रेतकारणार्था न ध्रुवने ।

वृत्तिवृत्तु निरुद्धमिति प्रभेयगंख्यापूरणाय वरद्वयेन तत्त्वज्ञमनूय निरुद्धरोति येषां-
शादिना ।

तेनात्र प्रपञ्चोयते ध्वनेः सामान्यतत्त्वमेव कारिकाध्वरेण कृतम् ।
तीयोयते कारिकाध्वरेऽप्यन्तरविभागं विशेषनचूर्णं च विदधदनुवादमुपेन मूल-
भागं द्विविधं सूचितवान् । तदारायानुगारेण वृत्तिवृद्धमवोचते मूलविभागमवोचत् ।
स्मादेव गन्दर्भाद् ‘आनन्दवर्दनः वृत्तिधरः कारिकाध्वरेण तनोऽन्यः’ इति
चनरुद्रभिप्रायो व्यज्यते ।

यस्तावन्कारिकाध्वर इति यथार्थतो निधेर्तुं नैव शक्यते । ध्वन्यालोकस्य गहद-
तोः इति नामान्तरमस्ति । तत्र एव कारिकाध्वरः सट्टयनामेति विदधते ।

सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते ।

इति लोचनकारस्य उक्तिरेव । तथाहि—तत्र विवक्षितान्यपरता सहृदयैः काव्य-
वर्त्मनि निरूपिता इत्यभिधामासृकाकृदुक्तेः । वैधित् महदवैर्ध्वनिर्नाम व्यञ्जकमेवात्मा
काव्यधर्म्मोऽभिहितः इति मुकुलौक्तिश्च तत्र प्रमाणम् । सहृदयस्तु कारिकाकारस्य
नामासीदित्यनुमीयते । कारिकाकारेण कारिकासु बहुशः सहृदयपदप्रयोगात्तस्य
तन्नामत्वमवसीयते । यथा निचुलकवेः । परं कृत्तिकारस्यानन्दवर्द्धनस्य यशसा कारिका-
कारस्य नामापि निगूहितम् । अतो ध्वनिकारनाम्ना आनन्दवर्द्धन एव व्यपदिश्यते-
र्वाचानैरालङ्कारिकैः । अत एवोक्तं राजशेखरेण—

ध्वनिनातिगभीरेण काव्यतत्त्वनियेशिना ।

आनन्दवर्द्धनः कस्य नासीदानन्दवर्द्धनः ॥

इति सूक्तिमुक्तावल्याम् ।

मुक्ताकणः शिथस्थामी कविरानन्दयर्द्धनः ।

प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

इति राजतरङ्गिण्याः पद्यादानन्दवर्द्धनः कारमीरराजस्याऽवन्तिवर्मणः (८५५-
८८३) श्लोकाब्दे वर्त्तमानस्य सभापरिडतो रत्नाकरस्य समकालीनत्वासीदिति ज्ञायते । रत्ना-
करेण तदा हरविजयाख्यं महाकाव्यं रचितम् । आनन्दवर्द्धनेनापि अर्जुनचरितम्,
विषमबाणलीला, देवीशतकश्चेति निबन्धनत्रयं निरुद्धम् । ध्वन्यालोकस्य प्राचीना
बहवो व्याख्यातार आसन् । परमधुनाऽभिनवगुप्तस्यैव व्याख्योपलभ्यते । सा तु
सहृदयालोकलोचननाम्ना ध्वन्यालोकलोचननाम्ना च परिचीयते ।

तेनैवोक्तम्—

किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयाऽपि हि ।

तेनाभिनवगुप्तेन लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥

इति चन्द्रिकानाम्न्यपरा व्याख्याभिनवगुप्तस्य पूर्वपुरुषैः कृता । लोचने चन्द्रिका-
व्याख्याया मत्तं खण्डितं वर्त्तते । उद्धृतात् रलोकादपि तदवयुद्धपते । अभिनवगुप्तेन
विशतेः परे निबन्धा रचिताः । उद्धृतालङ्कारस्य व्याख्याता प्रतीहारेन्दुराजस्तस्य गुरु-
रासीदिति तेनैवोक्तम् ।

‘यथा वास्मदुपाध्यायस्य विद्वत्प्रविसहृदयचक्रवर्त्तिनो भट्टेन्दुराजस्य ।’ इति ।

अभिनवगुप्तस्तु दशमशताब्द्याः प्रान्तभागे एकादशशताब्द्याः प्रथमभागे
६६०-१०२० ख्रीष्टाब्दे च जीवित आसीत् । तेन १०१५ ख्रीष्टाब्दे बृहती शक्ति-
लिखितेति “नवतितमेऽस्मिन् वत्सरेऽन्ये युगादे । त्रिविशशिजलाधिस्थे मार्गशीर्षा-
वसाने ४११५ गतकलिअले” इत्यस्मात्प्रयात्प्रतीयते ।

अथ च दशमशताब्द्याः प्रथमभाग एव आर्विरासीत् । अनेन काव्यमामिषा
निरुधेता । तत्र शातव्यविषया बहवो वर्त्तन्ते । अनेन च यायावरचरोद्भवेन कवि-

राजेन बालरामायणप्रचण्डपाण्डवकूर्पूरमञ्जरीप्रमृतीनि नाटकानि विरचितानि ।
अयं च महाराष्ट्रीयः (६१७) स्तौष्ट्ये कान्यकुब्जराजस्य महेन्द्रपालस्य गुरो-
सीत् । राजशेखरस्येदृशी प्रशस्तिः ।

समधिकगुणशालिन्यः प्रसन्नपरिपक्वित्रमाः ।

यायावरकवेर्वाचो मुनीनामिव वृत्तयः ॥ (तिलकमञ्जरी)

हृदयदर्पणः—अयम् ग्रन्थो भट्टनाम्नेन विरचितः । अयं च हृदयदर्पणः
ध्वनिवादनिराकरणपरो ग्रन्थः । लोचने एतन्मतस्य खण्डनादभिनवगुप्ताप्राचीनो-
ऽयं कविदेशमशतान्यामासीदिति ज्ञायते । रसरूपेण भट्टनाम्नस्य मतमभिनवमेव,
तथा—

अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ।

अभिधाधामतां याते शब्दार्थालङ्कृती ततः ॥

भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः ।

तद्भोगीकृतिरूपेण व्याप्यते सिद्धिमाधुरः ॥

अभिधामातृका । इयं हि मुकुटभट्टेन विरचिता ।

अनुप्रदाय लोकाणां भट्टाः श्रीकण्ठादयः ।

अयन्तिधर्मणः काले सिद्धा भुवमघातरन् ॥ (राजतरङ्गिणी)

मुकुलभट्टो भट्टकल्लटस्य पुनः । मुकुलभट्टस्तु प्रतीहारेन्दुराजस्य गुरोरासी-
दिति प्रागेव कथितम् । अतः स दशमशतान्याः प्रथमभाग एव आसीत् । परं
ग्रन्थेस्मिन् ग्रन्थकारकृतया वृत्त्या युक्ताः पद्यद्वौव कारिका वर्तन्ते ।

यत्क्रोडिजीवितम् । कुन्तलनाम्नापि परिचितेन कुन्तकेन कृतमिदमलङ्कारसर्वसं-
साहित्यदर्पणादिषु बहुश उद्धृतम् ।

‘काव्यकाञ्चनकपाशमभानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरययतोदिता श्लोक एव स निदर्शितो मया ॥’

एतया महिममद्योक्त्या कुन्तकेन स्वेनैव रचितं लक्षणमुदाहरणं च तत्र
प्रदत्तम् । ग्रन्थकृतेऽयं ध्वनिवादं निरस्य यत्क्रोक्त्या तस्मान्तर्भावं प्रदर्शितवान् ।
तन्मतं तु यत्क्रोडितः कान्यजीवितमिति ।

यद्यपि यत्क्रोडिजीवितहृदयदर्पणकृतापि ध्वनिवादान्तरभाविनावेव, तथापि तौ
निरन्तरमतानुयायिनावेवेति तन्मतम् ।

इत्यलङ्कारसर्वस्वविवरणोक्तेः कुन्तक आनन्दवर्दनादर्वाचीन एव । व्यङ्ग्यविवेक-
कौशलेण महिममद्येनैतन्मतलोचनादयं महिममहात् प्राचीनः । अतोऽयं दशमशतान्याः
प्रान्तभाग एवासीत् ।

महाकविकर्म—अयं च ग्रन्थो धनञ्जयस्य । भरतमन्तरा प्राचीनैः आलङ्कारवैर्नाटक-

स्येव रसस्यापि चर्चा न कृता धनञ्जयेन तु नाटकस्य रसस्यान विचार कृत । धनञ्जयस्तु कारिकाकार विष्णो पुत्र । स च ६७४-६८४ ख्रीष्टाब्दे वर्तमानस्य मुजुनगरपते सभामलङ्कृतवान् । रसानिर्णये तस्य मतम्-

“न रसादीनां काव्येन सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव । किं तर्हि भाव्यभावकसम्बन्ध , काव्य भावकम् । भाव्या रसादयः ।” धनिकेन दशरूपकस्य अवलोकाम्य व्याख्यानं उचितम् । तेनापि काव्यनिर्णयो नात्रा प्रन्यो विरचितः । तस्यापि पिता विष्णुरेव । अतः स प्रन्यकारस्य धनञ्जयस्य भ्राता इत्यनुमीयते ।

व्यक्तिविधेयः—

अयं च राजानकमहिममदृश्य । स्वेनैव प्रन्यस्योद्देश्यमित्यमुक्तम् ।

अनुमानान्तर्भावं स्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविधेयं कुरुते प्रणम्य महिमा परां धाम् ।

एतस्य मतं तु साहित्यदर्पणे खण्डितम् ।

अलङ्कारसर्वस्व एतन्मतस्य सारं प्रदत्तः । अतः साहित्यदर्पणकारादलङ्कार-सर्वस्वकाराभावं प्राचीनः । व्यक्तित्वारस्य लोचनकारस्य च मतमनेन समालोचितम् । अतस्तयोरयमर्वाचीनः । अतोऽयं एकदशशताब्द्याः प्रथमभाग एवामीत् ।

स तु काश्मीरवास्तव्य आसीदिति राजानकोपाधिना अनुमीयते । तेनापि तत्त्वोक्ति-कोषाख्योऽपरोऽलङ्कारनिबन्धो विरचितः ।

इत्यादिप्रतिभातस्त्वमस्माभिरुपपादितम् ।

शास्त्रे तत्त्वोक्तिकोपाख्ये इति नेह प्रपञ्चितम् ॥

इति श्लोकद्वयसिद्धेः । उक्तं चानेन

“स्वहृतिष्वयन्निव कथमनुशिष्यादन्यमयमिति न वाच्यम् । वारयति भिषगपथ्या दितरान्स्वयमाचरन्मपि ।”

सरस्यतीकण्ठाभरणम् ।

इदं च भोजस्य । अग्निपुराणमतमेवानुसृतमनेन । रामायणचम्पूद्वाराप्रकाश-दीप्तं बहूनां नियन्धानां रचयिताऽयं मालवदेशस्य राजासीत् ।

“शृद्धानामनुशासनं विदधता पातजले कुर्वता
वृत्तिं राजमृगाङ्गसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
याक्चेतोऽपुषां मलं फणभृतां भर्त्रेय येनोद्भूतं
तस्य धीरणरङ्गमल्लनृपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वला ॥”

(राजमार्तण्डः)

अयं धारानगरीनाथो महाविचक्षणः कविः कविवन्तमवस्थसीत् । कारणप्रन्यो राज-गुणाङ्कः ६१४ शतके १०४३ ख्रीष्टाब्दे प्रणीतस्तेन । अतो भोजराज एकदश-

शताब्द्या प्रथमाद् एवासीत् । एतदपि भोजराजस्य उत्तराधिकारिणो जयसिंहस्य लिपेर्ज्ञायते ।

श्रौचित्यविचारचर्चा, कविकण्ठाभरणञ्च ।

क्षेमेन्द्रस्य । काश्मीरवास्तव्येन व्यासदासापराहेन क्षेमेन्द्रेण भारतमञ्जरी-
बृहत्कथामञ्जरीप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः । बृहत्कथामञ्जर्याम् “श्रुत्वाभिनवगु-
प्ताख्यात्साहित्यं बोधवारिधे ॥” लभ्यमानादस्मात् पद्याद् अभिनवगुप्तस्य साहित्ये
शिष्योऽयमिति ज्ञायते । तेन समयमानुका पञ्चविंशतितमे लौकिककाले (१०५०)
विरचिता ।

“राज्ये श्रीमदनन्तराजवृत्ते, काव्योदयोऽयं कृतः । श्रौचित्यविचारचर्चा”
इत्यत्र वर्णितो हि अनन्तराजवृत्तः । १०२८ ख्रीष्टाब्दादारभ्य १०६३ ख्रीष्टाब्दं
यावद् काश्मीरस्य नरपतिरासीत् । तस्य राजत्वकाले च प्रणीतोऽयं ग्रन्थः । श्रौचित्य-
मेव रसस्य जीवितमिति तस्य गतम् ।

“श्रौचित्यस्य चमत्कारकारिणश्चारुचर्चये ।

रसजीवितभूतस्य विचारं कुरुतेऽधुना ॥”

काव्यप्रकाशो मम्मटस्य । मम्मटेन काव्यप्रकाशं परिकरालङ्कारावधिरेव रचितं ।
अवशिष्टांशस्तु अल्लटसूरिणा पूरितः । तदुक्तं निदर्शनाख्याया काव्यप्रकाश-
व्याख्यायामानन्दकविना ।

कृतः श्रीमम्मटाचार्य्यवर्य्यैः परिकरावधिः ।

प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥ इति ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद् विचित्रं यदमुत्र सम्यग् विनिर्मिता संपदनेव हेतुः ॥

इत्यस्य काव्यप्रकाशान्तिमश्लोकस्य व्याख्यानावसरे माणिस्यचन्द्रेणोक्तम्—“अथ
कार्यं ग्रन्थोऽन्येनारब्धः, परेषु च समर्थित इति द्वित्रयदोऽपि संपदभावशाद-
खण्डामते” इति ।

११८

अयं महिममटोऽनुपमः परिहृतः । तत्प्रणीतः काव्यप्रकाशः ‘आकर’
इति व्यवहितमते टीकाकारैरुक्तकारिकैश्च । अनेन शब्दव्यापारपरिचर्याऽपि
रचिता । अवगतसर्वशास्त्रोऽपि मुख्यतयाऽयं व्याकरणः । अतश्चायं
भीमसेनेन मुधासागरे याम्देवतावतारत्वेन वर्णितः । वेदान्ते शारीरिक-
भाष्यमिव व्याकरणे महाभाष्यमिव साहित्येऽयं काव्यप्रकाशोऽतीव प्रमाणम् । इत्य-
काव्यमन्तरं सर्वे साहित्यशास्त्रस्य विषया अप्रान्तर्भाविताः । अस्येतिवृत्तं नैव किञ्चिद्
यथायथमासाधने । मुधासागरे भीमसेनेन ‘अयं मम्मटः काश्मीरदेशीयो वाराणस्या-

मधीतसर्वशास्त्रः जम्भटपुत्रः पातञ्जलमहामाध्यटीकाकृतं वैयटस्य वेदभाष्यकारौ वटस्य च ज्येष्ठभ्राता” इति वर्णितम् ।

इदं भीमसेनोक्तं प्रमाणत्वेन ग्रहीतुं नैव शक्यते । औवटेन स्वभाष्ये वज्रटपुत्रत्वेन स्वस्योल्लेखात् ।

अयं च मम्मटः श्रीहर्षस्य नैपथ्यकारस्य मातुल आसीदिति काश्मीरपरिडताना शिवदन्त्यपि श्रूयते ।

अनेन अभिनवगुप्तस्य भोजराजस्य च पाठ्यश उद्धृतः । अतोऽयं तयोर-
र्वाचीनः । भोजस्तु एकादशशताब्द्याः मध्यभागे आसीत् । माणिस्यचन्द्रेण तु
१२१६ शकाब्दे (११४६-) ६० ख्रीष्टाब्देऽस्य व्याख्या सङ्केताख्या विरचिता ।
अतो द्वादशशताब्द्याः मध्यमापात् प्राग् एकादशशताब्द्याः अन्तिमभागे रचितो-
ऽयं ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं सर्वशो उत्कर्षमावह्यतितराम् । परं त्वन्नायमेको महान् दोषो
यदयं विद्वद्भिरपि दुरधिगमः । किं पुनरधिकम् । एकेन यदशस्य योऽर्थः प्रतिपादितोऽ-
परेण विदुषा तदशस्यैव तद् विपरीतार्थो विधीयते ।

अत एवास्य ग्रन्थस्य बहुवो व्याख्यातारो जाताः । उक्तं च महेश्वरमहाचार्य्येण
“काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीकास्तथाप्येष तथैव दुर्गम” इति । साहित्यदीपिका-
यामपि—“टीकाः काव्यप्रकाशस्य वामं सन्तु पररयताः ।” अलङ्कारसर्वस्वकारेण
रूपकेण सङ्केताख्या व्याख्या कृता । साहित्यदर्पणकारेण विघ्ननाथेनापि काव्यप्रका-
शदर्पणाख्या काव्यपूर्वा व्याख्यास्याविष्कृता ।

काव्यप्रकाशस्य शेषाशपूरयितारमल्लटं केचिदलकनाम्नाऽपि व्यपदिशन्ति ।
अनेनैवालङ्कारसुरिणा हरविजयकाव्यस्य विषमपदोद्योताख्या व्याख्या रचिता ।
स तु काश्मीरदेशीय एकासीदिति नात्रैव परिचीयते ।

अलङ्कारसर्वस्वम्

रम्यकस्य । ध्वनिवाद स्थापयतानेन अलङ्कारप्रकरणमेवात्र ग्रन्थे प्रतिपादितम् ।
ग्रन्थकारोऽयं राजानकदम्प्यकनाम्नापि परिचीयते ।

“निजालङ्कारसंग्राह्या वृत्त्या तात्पर्य्यमुच्यते” इति व्याहरन् बबिः स्वस्य
एतद्वृत्त्वं श्रुतिकृत्स्व च व्यवस्थापयति । परं त्रिवाङ्मप्रकाशितग्रन्थशेषे श्लोके-
ऽयं वर्तते—

इति मध्बुको चित्तेन काश्मीरक्षितिपसान्धिधिप्रदिकः॥

सुफविमुत्तालदुरक्षं तदिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥

तन्मयमानादस्मात् पण्डितसूक्तारो रम्यको मध्बुक्कसु इतिवार इत्यनुमीयते
धैर्य्यम् । मध्बुक्प्रणीतात् धीकण्डचरिताद् रम्यको मध्बुक्कस्य गुप्तरिते शक्यते ।
शिष्यसाहचर्य्येण रम्यको विरचितत्वानिमं निबन्धमिति दाक्षिणात्यपाठद्वयमन्यते ।

परं तु “निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते” अनया स्तोत्रया रुच्यक एव सूत्राणां वृत्तेषु रचयितेति ज्ञायते । अयं च अलङ्कारानुसरणी काव्यप्रकारासङ्केत-नाटकमीमांसाव्यक्तिविवेकविचारधीकण्ठस्ववसहृदयलीलासाहित्यमीमांसाहर्षचरितव्याख्याप्रभृतिग्रन्थानां विरचयिताऽसीत् । मद्भुक्तः काश्मीरराजजयसिंहस्य सान्निध-विग्रहिक आसीत् । रुच्यकस्तु तस्य गुरुः ।

जयसिंहस्तु ११२८-११४६ ख्रीष्टाब्दे काश्मीरस्य नरपतिरासीत् । ११६० ख्रीष्टाब्दे रचितायां काव्यप्रकाशव्याख्यायां माणिक्यनन्द्रेण अलङ्कारसर्वस्वस्य मतमुन्धापितम् । अतोऽलङ्कारसर्वस्वं द्वादशराताभ्याः प्रथमभाग एव विरचितमासीत् । साहित्यदर्पणकारेण दशमपरिच्छेदे रुच्यकस्य मतं गृहीतं समालोचितं च ।

वाग्भट्टालङ्कारस्य कर्ता वाग्भटस्तु जैनो द्वादशराताभ्याः मध्यभागे जयसिंहस्य राज्ञः सभायामासीत् ।

काव्यानुशासनम् ।

हेमचन्द्रस्य । तस्य टीकाऽपि निबन्धकारेणैव कृता अत्र प्राचीनानां मतमेव संगृहीतं विद्यते । नैव किञ्चिन्तनत्वमस्ति । हेमचन्द्रोऽपि जैन आसीत् । तेन राब्दानुशासनप्रभृतयो बहवो ग्रन्था रचिताः । जयसिंहः कुमारपालश्च चालुक्यवंशीयौ राजानौ तस्य शिष्यौ बभूवुः ।

तस्य कार्पण्यजातं मेरुपुङ्खतप्रबन्धचिन्तामणौ वर्णितमस्ति । अयं १०८८ ख्रीष्टाब्दे धरद्वयस्य संजातः । ११७२ ख्रीष्टाब्दे चोपरतः ।

चन्द्रालोकः ।

पीयूषवर्षापरनाम्ना जयदेवेन ग्रन्थोऽयमनुष्टुप्छन्दसा रचितः । तस्य पिता महादेवो माता तु सुमित्रा । प्रसन्नरापवनाटककर्तृजयदेवस्य पिता महादेवो माता तु सुमित्रा । अतोऽयं जयदेवो गीतगोविन्दकाराजयदेवाद्रिज एव । कविरयं महान् नैयायिकः ।

पञ्चधर इत्यस्यपरं नाम च । काव्यप्रकाशटीकायाः शिरोमणिग्रन्थटीकायाश्च कर्ताऽयं कविः । “कदली वदली” इत्यादि प्रसन्नरापवीयश्लोकस्य साहित्यदर्पणकारेणोदाहृतत्वादयं जयदेवः साहित्यदर्पणकारात्प्राचीन इति निश्चीयते । अतोऽयं त्रयोदशराताभ्यामासीत् ।

एकावली ।

इयं विद्याधरस्य कृतिर्महिनाथस्य तरलाख्यया व्याख्यया सहिता काशितास्ति । उत्कलराजस्य नरसिंहस्य प्रशस्तिः कविनैतेनारचिता उदाहरण-वेनोपन्यस्ता च । तत्र तावन्नरसिंहस्तु “यवनाविवक्षम्” इम्मीर (अमीर) मद-ईकः । इत्येवं वर्णितः । वज्रसागरसीमनि गङ्गातरङ्गधवलः इत्यादिना राज्ञो नरसिंहस्य

घातप्रदेशे यवनविजयो वर्णितः । परं लाङ्गुलानरसिंहस्तु यवनानामुच्छेदक आसीत् ।
अतस्तस्य समये १२३८ ख्रीष्टाब्दात् परत एवायमासीत् ।

प्रतापरुद्रयशोभूषणम् ।

विधानाथस्य कावतीयराजस्य प्रतापरुद्रस्य प्रशस्तिरत्रोदाहरणत्वेनोपन्यस्ता ।
महिनाथस्य पुत्रेण कुमारस्वामिनास्य व्याख्या कृता । प्रतापरुद्रस्तु त्रयोदश-
शताब्द्याः प्रान्तभागे चतुर्दशशताब्द्याः प्रथमभागे राजासीदिति हेतुतो
शायते । अतो ग्रन्थोऽयं चतुर्दशशताब्द्याः प्रथमे पादे उचितः ।

साहित्यदर्पणः ।

विश्वनाथस्य जम्बुराजधान्यां १४४० शकाब्दे १३८४ ख्रीष्टाब्दे लिखितः साहित्य-
दर्पणः समुपलभ्यते । अतोऽयं ग्रन्थस्ततः प्रागेव उचित इत्यत्र नास्ति विचित्रित्वालोकोपि ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

आज्ञावर्हीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥”

एतस्मिन् साहित्यदर्पणीयश्लोके यवनराजस्य आज्ञावर्हीनस्य नामोल्लेखो वर्तते ।
“सुलतान् आज्ञावर्हीन् खिल्जि” (Sultan Allauddin Khilji) इति नाम्ना
प्रसिद्धिं गतो यवनराज एव । अयं च यवनराजो विप्रयोगेण १३१६ ख्रीष्टाब्दे
एव व्यापादितः । “सुलतान्” शब्दस्तावत् सुरप्राणरूपेण संस्कृतभाषायामत्र
व्यवहृतः । गङ्गामसि सुरप्राण” इत्यस्मिन् श्लोकव्याख्याने सदेव प्रदर्शितं टीकाकारेण
महेश्वरभट्टाचार्येण । “सन्धौ सर्वस्वहरणम्” इत्यादि साहित्यदर्पणश्लोके आज्ञावर्हीन-
नृपस्य नामोल्लेखनाद् विश्वनाथस्य तत्समकालीनत्वं त्रयोदशशततम (१३००)
ख्रीष्टाब्दोद्भवत्वं तत्परवर्तिनत्वं वा समापतति ।

१३८४ ख्रीष्टाब्दे लिखितस्य ग्रन्थस्य समुपलम्भाद् विश्वनाथ आज्ञावर्हीन-
समकालीन इत्यनुमीयते । साहित्यदर्पणकरणादनन्तरमनेन नरसिंहविजयाख्यं
खण्डकाव्यं व्यरचि ।

तत्रत्यां कतिपये श्लोकौ लोचनटीकाया विश्वनाथकृतायां काव्यप्रकाशस्य दर्प-
णाख्यायां व्याख्यायां चोद्धृता दृश्यन्ते ।

उत्कृष्टकलाजालसमुद्भासितत्वादुत्कल इत्यन्वर्थं नाम भजमाने कलिज्ञ इत्य-
परेण नाम्नापि सर्वत्र प्रसिद्धिमाप्सदिते देशे नरसिंहनामानो बहवो राजानो जननं
भेजिरे । तेषु कस्यचिन्नरसिंहस्य सभायामेतस्य न्वेः पितामहो नारायणः परा
श्रतिष्ठा सम्प्राप्यासीदिति ।

“श्रीकलिभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराजधीनरसिंहदेवसभायां धर्म्यदत्तं स्थग-
यन्तः सकलसङ्घद्वयोऽपीगरीष्ठकविपरिष्ठास्मत्पितामहश्रीमन्नारायणपादाः” इति
पाठ्यद्वयगम्यते काव्यप्रकाशटीकायां दर्पणभिषायां स्वकृतायां तारशोऽपि पाठः
समुल्लसति ।

पर तु मुद्रिताना साहित्यदर्पणाना तृतीये परिच्छेदे “तत्प्राणन्व चासदृश
प्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपरिण्डितमुख्यधीमन्तारायणपादैरुक्तम् ” इत्यविध
पाठो दृश्यते । अत्र वृद्धप्रपितामह इति पाठस्तु भ्रममूलक एव ।
यदि नारायणस्तस्य पञ्चमपुरुष वृद्धप्रपितामह स्यात्तर्हि विधनाय कस्यापि नर-
सिंहनृपते सभायां नैव सम्भवत् । तस्य जनिस्तु पद्मदशशताब्द्या समापतेत् ।

साहित्यदर्पणशेषे ‘ श्रीमन्तारायणचरणाराव-दमधुवत ” इत्याद्युक्त्या चन्द्र
कलाया प्रारम्भे ‘नारायणचरणारावि-दमधुवरीभूत इत्युक्त्या च पितामह एव
स्मृत कवितेत्यप्यायाति । विधनायेन विजयनरसिंहाख्य काव्यमेक विरचितम् ।
तदुक्तं तस्य पुत्रेणानन्तदासेन लोचन्याम् । यथा मम तातपादाना विजयनरसिंह ।

नि श्वासोद्धातघातप्रसरधुतकुलाह्वार्य्यमुद्धातदप्या
जातज्योति स्फुलिङ्गप्रकरविरचितोल्कानिकापाभिश्चङ्का ।
अर्थे पारीन्द्रमर्थे नरमहह महालोकमालोक्य लोका
स्तोकास्तोकाधशेषा शरणमुपययुर्घोरिधि यारिधि वा ॥ इति ।
आहवे जगदुहडराजमण्डलराहवे ।
श्रीनृसिंहमहोपाल स्थस्त्यस्तु तव वाहवे ॥ इति च ।

अतो विधनायेन कस्यापि नरसिंहपते प्रशस्ती रचिता । अतएव शायते विध-
नाय कस्यापि नरसिंहाख्यस्य राज्ञ साधिविग्रहिक आसीत् । तस्मिन्नामहस्तु नारायण
दासोऽपि कस्यचिन्नरसिंहाख्यस्य राज्ञ समायामासीदिति ।

पर विधनायस्य पिता चन्द्रशेखरो भानुदेवनृपते साधिविग्रहिक आसीदिति ।
यथा तातपादाना चन्द्रदशभाषाविलासिनीभुजः महाकवीधरधीचन्द्रशेखरसाधिविग्रहि
काणाम्-

दुर्गासहितविग्रहो राजलुमावहम्भ इत्यत्र प्रकरणेनाभिधेये उभावहभराब्दस्य
उमानाम्नी महादेवी तद् बलभे भानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभ
रूपोऽर्थो बोद्धवत् । भानुदेवनृपते प्राकरणिकत्वात्तस्यैव राज्ञ प्रशस्तिपरोऽय
रलोक ।

पर भानुदेवनामानो बहवो नृपतय उत्कलस्य सिंहासनमलम्बकम् । अतस्ते
ष्वन्यतमस्य भानुदेवस्य साधिविग्रहिकोऽयम् । तत्र एवानेन महापात्रोपाधिरुक्तः ।
चन्द्रशेखरश्चतुर्दशसु भाषासु परिणतः महाकविश्चासीत् । अनेन भाषार्णवो नाम
भाषाप्रतिपादको ग्रन्थः कृतः । पुष्पमालाभिधाना नाटिका चार्यैव कृतिः । तत्कृत
ग्रन्थोक्त्य बहव श्लोका साहित्यदर्पणे उदाहरणत्वेनोपन्यस्ता समुपलभ्यन्ते । विश्व
नाथेन पितुरेवाष्टदशसु भाषासु पाणिडल्य समासादितमिति ‘निजजनकसमधिगत
साहित्यतत्वस्य’ इति चन्द्रकलानाटिकान्त पातिनी स्वकीयैवोक्तिः प्रतिपादयति ।
महापात्रोपाधिस्तु न तत्कालपरम्पर्य्यक्रमगतं किन्तु लोकोत्तरपाणिडल्यललब्ध

स एव उपाधिविधनायस्य तदायजनकस्य च । तस्य पितामहादयो दामसस्रका एवा-
सन् । ते च नारायणदासचण्डीदासानन्तदासादयः । अनो विधनाथेनैव पिता महा-
पात्रोपाधिकत्वेन पितामहस्तद् भ्राता च नारायणचण्ड्याभ्यामनौ दासोपाधिकत्वेन
संकीर्तिताः । अधुनाप्युत्कलप्रदेशे महापात्र इति राजप्रदत्तोपाधिभूषिता ब्राह्मणा
इत्यन्ते, परं तदुपाधिस्तु एतेषामिदानीं कौलिक सजात । साम्प्रत सामन्तापरनामानो
महापात्रोपाधिभूषिताः कौशिकदासा उत्कलप्रदेशे वर्तन्ते । परमयन्तु कपिञ्जल-
दास आसीत् । तदुक्तं तत्पुत्रेणानन्तदासेन

“आसीत्कपिञ्जलकुलक्षीराकूपारचन्द्रमाः ।

त्रिकलिङ्गाधिपधराधामधीसचिवः कृती ॥ इति ।

अधुनाप्येतस्मिन्प्रदेशे कपिञ्जलसगोत्रा दासस्रका ब्राह्मणा वर्तन्ते ।

विधनाथो निरशङ्कभानुदेवनरपते सान्धिविग्रहिक आसीदिति तदीयचन्द्रकला-

नाटिकातः सुस्पष्ट विहायते । तद्यथा

“आयें । परय परय—अयमिदानीं यवनपुरन्ध्रीवर्गनिर्गलदविरलनयन

जलधारनिर्धौतगिरिकन्दरो निजभुजप्रतापतपनसमुत्सादितारातितिमिरनिकरश्वेलको-
शललवज्रद्वारकौचकाञ्चीगौडकालमच्छम्लेच्छनटकर्णटप्रमुखराजराजीवराजिरजनी-
कर सकलगुणरत्नरत्नाकरो निखिलानवयानिधानिधिरर्थिकुलकल्पद्रुम सभामध्यास्ते
गजपतिर्महाराजाधिराजतिरक्लिप्तभूमण्डलापण्डल धीमान् निरशङ्कभानुदेवः ।

आच्छन्ने धर्मधाम्नि प्रसरद्वयसुरनुरणपृथ्वीरजोभिः ।

क्षिप्ते नक्षत्रलक्षे नभसि करियरोद्धूतगङ्गापयोभिः ।

ज्योत्स्नाभिः कीर्त्तिचन्द्रे धवलयति जगज्जत्रयाप्रायकाशे

गौडदमापाललक्ष्मीर्द्वयचयदचिरादेव यस्याभिसारम् ॥

तस्मादस्माकमिदानीं चतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गमहाकविनिखिलानवय
विद्यामहोदधिराजहंसमहापात्रभीचन्द्रशेखरतनूजन्मन श्रीमन्नारायणचरणार-

विन्दमधुकरभूतचेतसो निवज्जनकसमभिगतनिखिलसाहित्यतरुस्य नाट्यवेददीक्षा-
गुरो सहृदयैकवान्धवस्य गजपतिमहाराजसान्धिविग्रहिकमहापात्रभीविश्वनाथ-

कविराजस्य कृतिमभिनवा चन्द्रकलानामनाटिकामभिनैतुमुचितोऽय समयः ।” इति ।

निरशङ्कोपाधिको भानुदेवनृपतिर्विश्वनाथस्य परिपोषक आसीत् । तत्पुत्रेणानन्त-
दासेनापि निरशङ्कभानुदेवनृपते प्रशस्तिवर्णन कृतम् । तदुक्तं सप्तमपरिच्छेदे लोचने-
यथा मम—

प्रौढामादाय भीर्ति मनसि सरमसं प्राप्य लोकापकीर्त्तिं
नैव स्तोकाऽप्यपेक्षाऽक्रियत पथि पथि प्राक्तनासु प्रियासु ।
श्रीमन्निरशङ्कभानोः समरपरिसरद्वीपमनिस्समिसेना-
निरशाणस्वानशङ्काकुलमपसरता पञ्चगौडेश्वरेण ॥

इति दशमपरिच्छेदे रूपकालङ्कारव्याख्यानेऽपि—

अस्ति स्वस्त्ययनं श्रियः सुचरितं द्राघीयसः श्रेयसः

सौन्दर्यस्य रसायनं निरवधेः शीलस्य लीलायितम् ।

विद्यानामधिदैवतं निरुपधेः शौर्यस्य विस्फूर्जितं

श्रीभानुखिकलिङ्गमङ्गलपदं गङ्गान्वये भूपतिः ॥

इति च विश्वनाथेन तत्पुत्रेणानन्तदासेन च नृपतिनिश्शङ्कभानुदेवस्य प्रतापो वर्णितः । तस्य गौडराजपराजयस्तुभाभ्यामेव प्रदर्शितः । कलिङ्गनृपतेर्निश्शङ्कभानुदेवस्य गौडेन्द्रविजयं विपयीकृत्य राजा कण्टकं शोधयति इत्ययमेव प्रवादस्तदानीं प्रादुरभूत् । अतस्तेन राज्ञः कीदृशी प्रसिद्धिरभूदित्यत एवावगम्यते । किञ्च रुढौ सारोपगौण्या लक्ष्मणलक्ष्मणाया उदाहरणत्वेन तदेव वाक्यमुपन्यस्तं विश्वनाथेन ।

कलिङ्गाः साहसिकाः इत्यपि प्रवादो यवनराजविजयमूलक एव । एतदपि वाक्यं रुढौ लक्ष्मणाया उदाहरणत्वेन तेनैवोपन्यस्तम् । तदानीं गौडदेशो यवननृपतिभिः शासितोऽभूत् । यवनानां कलिङ्गे प्रवेशो नासीत् । कलिङ्गस्तदा स्वाधीनानां हिन्दु-नृपतीनां छत्रच्छायाश्रित एवावर्तत । अतः कलिङ्गस्य स्वाधीनताहरणे यवननृपतीनां यत्नस्तु गरीयानासीत् । कलिङ्गनृपतिभिरपि बाहुबलेनैव स्वाधीनता रक्षिता । परं यवननृपतिभिः साकं कलिङ्गानां सर्वदैव विग्रहोऽभूत्, अतो गौडदेशशासितारो नृपतयः कण्टकत्वेनैव व्यपदिष्टाः कलिङ्गनृपतिभिः ।

अतएव तद्विजेतुः कलिङ्गनृपतेर्निश्शङ्कभानुदेवस्य गौडेन्द्रविजयं विपयीकृत्य, 'राजा कण्टकं शोधयति' इत्ययमेव प्रवादस्तदानीं प्रादुरभूत् । इत्यत एव भानुदेवस्य यवनराजजयेन कीदृशी प्रतिष्ठाभूदिति सुस्पष्टं ज्ञायते ।

किञ्च रुढौ सारोपगौण्या उदाहरणत्वेन तदेव वाक्यमुपन्यस्तं विश्वनाथेन । 'कलिङ्गाः साहसिकाः' इत्यपि प्रवादो यवनराजजयमूलक एव । एतदपि वाक्यं रुढौ लक्ष्मणाया उदाहरणत्वेन तेनैवोपन्यस्तम् ।

विश्वनाथेन नरसिंहस्य निश्शङ्कभानुदेवस्य चोभयो राशोर्वर्णनात् तयोः सान्धि-विग्रहिको महापात्र आसीत् ।

द्वितीयनरसिंहस्य नृपतेः पुत्रो द्वितीयो भानुदेवः निश्शङ्कभानुनाम्नाऽपदिश्यते । द्वितीयनरसिंहस्तु १३०६ ख्रीष्टाब्दं यावद् राजाभूत् । ततः परं तस्य पुत्रो द्वितीयो भानुदेवो राजाऽभूत् । उभयो राशोर्वर्हूनि दानपत्रादीन्युपलभ्यन्ते । तदानीं सुलतान् अल्लाउदीन् महम्मदसाहिज्जि" यवननरपतिरासीत् । तदानीं नरसिंहेन नरपतिना गौडेन्द्रो यवनराजः पराजितः । चतुर्थनरसिंहनृपतेर्दानपत्राज् ज्ञायते यद् द्वितीय-भानुदेवेन गियासुद्दीन्यवनराजः पराजितः । यवनराजोऽयं 'गियास-उद्दीन्नामा तदानीं गौडेन्द्र आसीत् । अतो विश्वनाथेन तत्पुत्रेणाऽपि

निरशङ्कभानुदेवस्य गौडविजयो यवनराजजयश्च दर्शितः । अयं द्वितीयो भानुदेव परक्रमेण निरशङ्क आसीदिति तस्य निरशङ्क इति सार्थक उपाविरासीत् ।

अतो विस्वनाथस्त्रयोदशशताब्द्याः अन्तिमे भागे द्वितीयनरसिंहनृपते चतुर्दश-
शताब्द्याः प्रथमे भागे द्वितीयभानुदेवस्य निरशङ्कपाधिरस्य च सान्निधिविग्रहिब्रह्महायान
आसीदिति नास्ति शङ्कावकाशः ।

तस्य पित्रा चन्द्रशेखरेणापि भानुदेवस्य वर्णनं कृतम् ।

स तु प्रथमो भानुदेवः १२६४ शताब्द्याः परं बभूव । विस्वनाथस्य पितामहो
नारायणदासः प्रथमनरसिंहस्य समाधायामासीत् ।

स च १२६४ ख्रीष्टाब्दं यावदुत्कलप्रदेशस्य नृपतिरसीत् ।

तेन सुप्रसिद्धं क्यरुकुलोद्गासित कोणार्कं सूर्यमन्दिरं निर्मितम् । स तु लोके
साङ्गलानरमिह इति ख्यातः । तेनापि बहवो यवननृपतयः पराजिताः ।

एतेषां चतुर्णामुत्कलनरपतीनां प्रशस्तिर्वर्णिता वामुदेवरथसोमयाजिना गज-
वंशानुचरितचम्पूनाम्बे यथा—

तस्मादार्साभ्रासिंहो नृपतिरतिकृती कोपनो यत्र दुष्टे

स्पष्टं लांगुलमाधिर्भयति स च ततो नाम तत्पूर्वमाप ।

यस्यारीणां चरोर्हर्मेहमभि सरुपो गाढमार्पीक्यमानं

मुष्टिद्वन्द्वं न्यमज्जात्किल भुजवलिनेष्टद्वितं राजपट्टे ॥

श्रीशम्रासाक्ष्यन्धाद्भुतकृतेकृतिनाऽनङ्गभीमेन राज्ञा

यद्धस्पृष्टोऽतिमात्रोऽपरमयनितले कीर्तिसम्पत्तिलिप्तुः ।

कोणार्कदेशप्रपृष्टे विपुलतमपृथूच्छायमुत्साहशाली

सौरं प्रासादमेकं ध्वरचयद्विराघारसिंहोऽघतारः ॥

दृष्ट्वा दुर्जनसंघसंहृतिपट्टः प्रत्यर्थिनिर्ग्रन्थने

दत्तो दक्षिणसत्तमो गुणिगले सम्भूतसम्भावनः ।

पुत्रान् प्राणपणं पितेभ्य परमप्रेम्णा प्रजाः पालयन्

दमापृष्ठेभसमाः समाः समतनोत्साध्राज्यमत्यूर्जितम् ॥

पादं कुर्वन् क्षमाभृत्कुलशिरसि चहन् मण्डलं रज्यमानं

दोःशृङ्गोष्मातिरेकी दिशि दिशि जनयन् यः करोदञ्जनानि ।

सोऽसौ भुक्त्वैव भोगानृतुनयनमितान् वत्सरान् साङ्कमासान्

चरिदङ्गा स्वेन पङ्कानिव रिपुकुभुजोऽशोपयद् वीरभानुः ॥

तस्मादुद्दामवाहुद्विषिण्विदलितान्तसामन्तनारी-

शुम्भद्वलोजकुम्भप्रसृमरमकरीप्रोन्मुनप्रौढलीलः ।

लिम्पन् दिक्चक्रवालं धवलतरयशश्चन्दनाम्भश्छटाभि-

भृपृष्ठं तातपादैः समसमयमशाद् भीमपूर्वो नृसिंहः ॥

पक्षं कञ्चन नेक्षते रणमुले चापं च नापेक्षते
 नैवाशंसति दंशनं वितनुते सेनारसे नादरम् ।
 उद्यद्दुर्दमदोर्द्विधास्फुटतरास्फोटवधूतद्विषो
 यस्यासीदुपयोगशून्यमखिलं साङ्ग्राहिकं वस्तु यत् ॥
 तस्मान्निःशङ्कभानुः परमुदयमधाद् दानशौण्डाधिकारे
 यश्चासीदप्रगण्यो गुणिगणगणेन यं पुरो भावयन्ति ।
 यद्दोर्दण्डप्रतापादवनितलमभूत्सर्वथा निष्प्रकम्पं
 गायत्रीचर्णसंस्थाः स जगति शरद्वक्ष्यन्वर्त्तित्वमाच्छेत् ॥

श्रीहर्षस्य नैपथ्यचरिताद्वदः श्लोकाः, प्रसन्नराष्ट्रवरचमितुर्जयदेवस्य 'कदली
 कदली' इत्यादिश्लोकः, गीतगोविन्दकारस्य अयदेवस्यापि 'हृदि विसलताहारो नाथं
 भुजङ्गमनायकः' इति श्लोकोऽप्येतोदाहरणत्वेन प्रदर्शिताः । एते सर्वेऽपि कवयो
 द्वादशशताब्द्यामेवासन् । पञ्चदशशताब्द्याः प्रारम्भकाले सम्भूतेन कुमारस्वामिना नामो-
 ल्लेखनपूर्वकं साहित्यदर्पणत्पाठ उद्भूतः । अतो विश्वनाथकविराजश्चतुर्दशशताब्द्या-
 मासीदिति नास्त्यत्र शङ्कालेशोऽपि । 'यावत्प्रमत्तेन्दुनिभानना' इत्यन्तिमश्लोकस्य
 'श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुमत' इत्यस्य च दर्शनाद् विश्वनाथकविराजं वैष्णवं
 इति केचित् सम्भाषयन्ति । परमसौ यद्यप्यतो न सम्प्रदायभुक्ते वैष्णवः । उत्फले
 प्राङ्गणाः प्रायशः पञ्चानां देवानामुपासकाः । विश्वनाथकविराजोऽपि तथैवासीत् ।

अतस्तेन 'मूर्धभ्याधूयमान' इति श्लोके शिवस्य स्तुतिः कृता । चन्द्रकलारम्भेऽपि-
 जीयासुः शफरायमाणशशभृक्षेपास्पलत्कैरव-

यातोद्भ्रान्तमधुमतवजमिपादुत्तिप्तनीलांशुकाः ।

पिभ्रत्यो गिरिजाकटाक्षपतनादादित्यजासङ्गमं

नृत्यद्गर्गकिरीटफोटिचपलाः स्वर्गापगार्वाचयः ॥

इत्यास्मिन् श्लोके शिवस्य वर्णनं कृतम् ।

विश्वनाथकविराजोदर्वोचीना बहुवोऽलहारनियन्धकारास्तद् व्याख्यातारश्च दृश्यन्ते ।

तेषु सावकेशवमित्रः अप्यध्यर्शितः जगन्नामध प्रधानाः ।

केशवमित्रस्तु माणिक्यचन्द्रनृपतेरनुयेधेनैव अलहारसोदाराख्यं ग्रन्थं प्रणीत-
 वान् । अप्यं केशवमित्रः शौद्धोदनिष्ठानि कारिकास्याणि सूत्राणि मूलत्वेनोपमंग्रह्य
 तदुपरि श्रुतिं निर्वचन् । तदुक्तमलहारसोदरे तेनैव—'अलहारविद्यासूत्रसरो भगवान्
 शौद्धोदनिः परमकारणिकः स्वशास्त्रे प्रवर्तयिष्यन् प्रथमं काव्यस्वरूपमाह' इति ।

माणिक्यचन्द्रराजवत् १२६३ ख्रीष्टाब्दे अतिप्रदेशे नृपतिरासीत् । अतः
 पौडशशताब्द्या अन्तिमभागे रचितोऽयं ग्रन्थः केशवमित्रेण । अप्यस्यदीक्षितेन
 संरचनभाषायां परःशना ग्रन्था विरचिताः । तेन श्रुतिवार्तिरं, पुनस्तयानन्दः,

चित्रमीमांसा चेति निबन्धप्रथमलङ्कारे कृतम्, तेन कुचलयानन्दे वेङ्कटपतिर्वाङ्मितः । विजयनगरस्य प्रथमवेङ्कटपतिना १६०१ ख्रीष्टाब्दे प्रदत्त दानपत्रमुक्तमभ्यते । अतोऽयं दाक्षिणात्यः षोडशशताब्द्याः प्रान्तभागे महदशशताब्द्याः प्रथमभागे चामीत् । अप्पय्यदीक्षितस्य कनीयान् भ्राता अन्नादीक्षितस्य नत्ता नीलकण्ठदीक्षितः ४७३८ गतकलिकात् १६३७—१६३८ ख्रीष्टाब्दे नीलकण्ठविजयनगरप्राध्यापकयत् । एतेनापि अप्पय्यदीक्षितः सप्तदशशताब्द्याः प्रथमाद्ध आसीदिति प्रतीयते । अप्पय्यदीक्षितेन सिद्धान्तलेशाख्यग्रन्थसमाप्ताविदं लिखितम् ।

षिद्वदुगुरोर्विभ्यजिदध्वरस्य श्रीसर्वतोमुद्यमहाजितयाजिसूनोः ।

धीरङ्गराजमपिनः धितचन्द्रमौलिरप्पय्यदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः॥

तन्त्राण्याधीत्य सकलानि सदावदात-

व्याख्यानकौशलकलाविशदीकृतानि ।

आस्थाय मूलमनुरुध्य च सम्प्रदायं

सिद्धान्तभेदलवसंग्रहमित्यकार्षीत् ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैस्त्रैष वेपावित्स्वकृतानां ग्रन्थानां नामानि प्रदत्तानि ।

श्रीवीरयेङ्कटपतिसौर्णपात्रस्य साहायतः ।

कृतः कुचलयानन्दश्चित्रमीमांसया सह ॥

अभिधालक्षणावृत्तिर्विवृत्तिर्वृत्तिचार्यिकम् ।

यावद्वाभ्युदयाख्याया व्याख्यानं च कृतं कृतेः ॥

नामसंग्रहमाला च व्याख्या तस्याश्च विस्तृता ।

काशीविरदराजस्य दिव्यविग्रहवर्णनम् ॥

व्याख्या तस्य च संप्लुता नातिसंक्षेपविस्तरा ।

सर्वपापप्रशमनी श्रीकृष्णध्यानपद्धतिः ॥

सर्वदुर्गतितरणी दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ।

आदित्यस्तोत्ररत्नं च तद् व्याख्यानं च विस्तृतम् ॥

नानापद्यात्मकचतुर्भुजसाराथसंग्रहः ।

न्यायमुक्तावली तद्वन्माध्याचार्य्यमतानुगा ॥

भयूखमालिका इत्या लक्ष्मणाचार्य्यवर्त्मना ।

श्रीकण्ठाचार्य्यपद्धत्या निर्मिता मणिमालिका ॥

शङ्कराचार्य्यदृष्ट्या च प्रफुल्लता नयमञ्जरी ।

न्यायमुक्तावलीन्याय्या नातिविस्तरसंग्रहा ॥

अद्वैतशास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहनामकः ।

न्यायरत्नामणिः सर्वसूत्रतात्पर्य्यवर्णकः ॥

तथा परिमलः कल्पतरुगूढार्थवर्णकः ।

श्रीकण्ठभाष्यव्याख्या च शिवार्कमणिदीपिका ॥
 श्रीशिवानन्दलहरी शिवाद्वैतविनिर्णयः ।
 रत्नत्रयपरीक्षा च पञ्चरत्नस्तवस्तथा ॥
 तथा शिखरिणीमाला ब्रह्मतर्कस्तवादयः ।
 शिथितत्त्वविवेकश्च शिवकर्णामृतं तथा ॥
 शिवार्चनप्रकाशार्थचन्द्रिका बालचन्द्रिका ।
 मीमांसायाश्चित्रपुटस्तथा विधिरसायनम् ॥
 मीमांसान्यायनिगूढ उपक्रमपराक्रमः ।
 एते चान्ये च बहवः प्रथग्धाः प्राग्विनिर्मिताः ॥

प्राणप्रयाणकालेऽपि—

चिदम्बरमिदं पुरं प्रथितमेव पुण्यस्थलं
 सुताश्च विनयोज्ज्वलाः सुकृतयश्च काश्चित् कृताः ।
 घयांसि मम सप्ततेरुपरि नैव भोगस्पृहा
 न किञ्चिदहमर्थये शिवपदं दिदृक्षे परम् ॥

आभाति हाटकसभानटपादपद्म-
 ज्योतिर्मयो मनसि मे तरुणारुणोऽयम् ।

शिवहृपमेवं चिन्तयन् स्वर्गं प्रयातः । अपरिसमाप्तस्य श्लोकस्य पूरणं स्वपुने-
 शैवं कृतम् ।

नूनं जराभरणघोरपिशाचकीर्णं ।
 संसारमोहरजनी विरतिं प्रयाता ॥

रत्नगङ्गाधरो जगन्नाथस्य । नागेशभट्टप्रणीतया व्याख्यया समेतोऽयं ग्रन्थः
 प्रकारां प्रापितः । तेनान् स्वीयान्युदाहरणानि उपन्यस्तानि । तदुक्तं तेनैव

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
 काव्यं मयात्र विहितं न परस्य किञ्चित् ।
 किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
 कस्तूरिकाजनकशक्तिभृता मृगेण ॥

उत्तरालङ्कारं यावद् ग्रन्थोऽयं रचितः । स तु तैलङ्गीय आसीत् ।
 रत्नगङ्गाधरप्रारम्भे—

पापाणादपि पीयूषं स्पन्दते यस्य लीलया ।
 तं धन्दे पेटमट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरम् ॥

इत्यस्मिन् श्लोके पित्रेर्गाम् स्तेनैव निर्दिष्टम् ।

श्रीमज् ज्ञानेन्द्रामिहोराधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
 काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदी ।

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं
शेषप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

अयं हि जगन्नाथः रसगङ्गाधरमनोरमाकुचमर्दनगङ्गालहरीमुधालहरीमृतलहरी-
करणालहरीलक्ष्मीलहरीयमुनावर्णनचम्पूरतिमन्मयनाटकवसुमतीपरिणयनाटकारवधा-
दीकाव्यप्राणाभरणकाव्यचित्रमीमांसाखण्डनजगदाभरणकव्यासपूविलासभामिनीविला-
सादीनां कर्ता । भामिनीविलासे तेनोक्तम्—

दिल्लीधल्लभपाणिपल्लवतले नीलं नर्धनिं वयः ।

तत एव दिल्लीसम्राजः साजाहानाभिधानात्तेन परिद्वतराजोपाधिर्लब्धः । तेन
जगदाभरणे साजाहानपुत्रस्य दाराभिधानस्य प्रशस्तिर्वर्णिता । तस्य सभासदः
“नवाब आसफखान” इत्याहुस्य प्रशस्तिः “आसफ विलासे” वर्णिता । १६२७
ख्रीष्टाब्दतः १६५७ ख्रीष्टाब्दं यावत्साजाहानेन सिंहासनमधिष्ठितम् । जगन्नाथस्तु
तदानीन्तन एव । अतोऽयं सप्तदशमव्यभाष आसीत् ।

अप्पय्यदीक्षितस्यान्तेवासिना सिद्धान्तकौमुदीकारेण भट्टोजीदीक्षितेन साकं
शास्त्रविचारकाले म्लेच्छ इति सम्बोधितः क्रद्धो जगन्नाथो म्लेच्छवत्सव मनोर-
मायाः (सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां) कुचमर्दनमहं करोमीति प्रविधुतवान् । तदर्थ-
मेव तेन मनोरमाकुचमर्दनं विरचितम् । यथा—

दृष्यद्द्राविडदुष्टदुर्ग्रहवशान् म्लिष्टं गुरुद्रोहिणा
यन्म्लेच्छेति वचोऽविचिन्त्य सदासि प्रौढेऽपि भट्टोजिना ।
तत् सत्यापितमेव धैर्य्यनिधिना यत् सोऽप्यमृतात्कुचं
निर्यध्यास्य मनोरमामधशयश्चप्याल्पयाघान्स्थितान् ॥

ततः प्रभृति भट्टोजिदीक्षितस्य गुरोरप्पय्यदीक्षितस्योपरि क्रुद्धेन जगन्नाथेन
तन्मतखण्डनाय चित्रमीमांसाखण्डनादिकं व्यरब्धि । तदुक्तम्

अप्पय्यदीक्षितदवानलदग्धशेषं
साहित्यमङ्कुरयते सरसैर्निबन्धैः ।
सूक्ष्मं विभाव्य मयका समुदीरिताना-
मप्पय्यदीक्षिताकृताविह दूषणानाम् ॥
निर्मत्सरो यदि समुद्धरणं विदध्यात्
तस्याहमुज्ज्वलमतेश्चरणौ यहामि ।

दिल्लीनरेन्द्रकृपापात्रता प्राप्तस्य तारुण्यातिमिरतिरस्युतविवेकलोकास्य जगन्नाथ-
परिद्वतस्य बभूव कस्याघन यवनयुवत्याभासाङ्गि । सा च क्रियत्कालानन्तरं पञ्चत्वं

गता । ततस्तद्विरहातुरः परिडतो दिक्षीं परित्यज्य परिडतैरनादतो गङ्गाप्रवाहे भम्प-
मदाद् इत्याद्या नानाविधा जनश्रुतयः श्रूयन्ते । परं तत्र तादृशं सुदृढं प्रमाणं
नास्तीति ता उपेक्ष्यन्ते एवास्माभिः ।

अतः परतो न कोऽप्युल्लेखयोग्यो निबन्धकार आसीदित्यत्रैव परिसमाप्यते
प्राचीनाना विवृतिः ।

सर्वेष्वलङ्कारनिबन्धेषु ध्वन्यालोकग्रन्थप्रकाशमाहित्यदर्पणरसगङ्गाधरा एव
नायकायन्ते । तत्रापि ध्वन्यालोमस्य ध्वनिस्थापनार्थमेव प्रवृत्तत्वाच्च तत्र दोषगुणा-
लङ्काराः प्रपञ्चिताः । काव्यप्रकाशोऽतीव दुस्सहो विदुषामपि दुर्बोधता गतः । नैया-
यिकमराणामनुवरन् रसगङ्गाधरोऽतिसूक्ष्मविचारणचर्चाया प्रवृत्तत्वाद् दुरधिगमो
भीषयते सर्वान् । परं साहित्यदर्पणोऽतीव सुगमः । ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशादिषु
प्रतिपादितानामर्थानां प्रतिपादकेष्वस्मिन् साहित्यदर्पणे बहुषु स्थलेषु नवीनत्वमनुभू-
यते । अत्रैव साहित्यराज्यसम्राजो मम्मटस्य मतखण्डनेन रसस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपादि-
तम् । इतः प्राचीनेषु भरतशास्त्रदशरूपकभिन्नष्वलङ्कारशास्त्रेषु दृश्यकाव्यस्य चर्चापि
नासीत् । परमत्र हृदयकाव्यं तथा नायकनायकादिकमपि विस्तरेणैव प्रपञ्चितम् । काव्य-
प्रकाशवत् साहित्यदर्पणोपि कारिकाट्टस्युदाहृतिभिस्त्रिधा विभक्तो निरूपितः । तत्र
कारिकावृत्तयश्च स्त्रीया एव । उदाहृतयस्तु स्वीयाः परकीयाश्च । अत्र प्रमेयाणामुप-
पादनं प्रायेण प्राञ्जलमेव । यत्तु क्वचिद् गहनं तद्विषयनिबन्धमूलकं । नतु लेख-
काठिन्यमूलकम् । साहित्यशास्त्रस्य दुरधिगमा दुर्बोधारचापि विषया अत्र तथा प्राञ्जलं
प्रकटीकृता यया सुकुमारमतीनामपि विद्यार्थिनां सुबोधाः सुगमाश्च भवेयुः । अतो-
ऽलङ्कारशास्त्रे श्रुतिस्त्नामेकमेवालम्बनमेतच्छास्त्रम् । ग्रन्थावसाने कविनापि तथोक्तम्—

साहित्यदर्पणमुं सुधियो विलोक्य ।

साहित्यतत्त्वमपिलं सुखमेव वित्त ॥

तस्य पुत्रेणानन्तदातेन लौचनारम्भे एतदेवोक्तम्—

आसीत् कपिलकुलकीराकूपारचन्द्रमाः

त्रिकलिङ्गाधिपधराधामधीसाचिवः कृती ।

अशेषभापारमणीभुजङ्गः साहित्यविद्यार्णवकर्णधारः ।

ध्वन्यध्वनिप्रौढधियां पुरोगः श्रीविश्वनाथः कविचक्रवर्ती ॥

खल्पाक्षरः सुबोधार्थः प्रघ्नस्ताशेषदूषणः ।

साहित्यदर्पणो नाम ग्रन्थस्तेन विनिर्मितः ॥

पारं साहित्यविद्याव्धेर्गन्तुं वाञ्छन्ति ये क्षितौ ।

कृतिरेषा तरिस्तेषां विश्वनाथमहाकवेः ॥

श्रव्याभिनेयालङ्कारतत्त्वं सत्कविसम्मतम् ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

सकलप्रयोजनमौलिभूतः समनन्तरमेव रसास्वादसमुद्भूत आनन्द एव काव्यस्य प्रयोजनम् । तत्र प्रयोजनं नाट्यशास्त्रे भरतेन सम्यक् प्रतिपादितम् । तथाहि-

वेदविद्येतिहासानामर्थानां परिकल्पनम् ।

विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति ॥ (नाट्यशास्त्रे)

"तथापि प्रीतिरेव प्रधानम् । आधान्येन आनन्द एवोक्तः, प्रीत्यात्मा च रसस्तदेव नाट्यम् । नाट्यमेव च वेद इत्यस्मदुपाध्यायः" (ध्वन्यालोकलोचने) अत एवा-
नन्दः काव्यस्य मुख्यं फलम् । अत्रान्तरप्रयोजनानि तु ग्रन्थकारैस्तत्तत्स्थलेषु प्रतिपादितानि । साहित्यदर्पणेऽपि चतुर्वर्गफलावाध्यादिकं तत्फलमिति सम्यक् सिद्धान्तितम् । काव्यप्रयोजने कस्यापि निबन्धकारस्य विमर्तिर्नैव हरयते । सर्वेषामेवा-
लङ्कारशास्त्राणां काव्यप्रतिपाद्यमिति तदुपयोगितया सर्वत्रैव दोषगुणालङ्काराः निरूपिताः । रसादयस्तु कचिन्निरूपिताः कचिच्च न । तथाहि वाग्भटालङ्कारादौ रसो निरूपितः वामनहृदयादौ तु न । वामनहृत्तौ शब्दशुद्धिर्निरूपिता परं नान्यत्रालङ्कारशास्त्रे । वाग्भटालङ्कारे काव्यप्रकरणप्रणाली लिखिता, नान्यत्र । चन्द्रालोके काव्यधर्मो न्यहपि, नान्यत्र । काव्यप्रकाशादौ अभिभालक्षणाव्यञ्जनाहृतयो निरूपिताः, नतु वाग्भटालङ्कारादौ । साहित्यदर्पणे हर्यकव्यादिकं न्यरूपि, नान्यत्र कुत्रचित् । दोषगुणालङ्काराश्च सर्व एव न सर्वत्र समानाः । वामनभोजमते अलङ्कारदोषा नैव स्वतन्त्राः वर्तन्ते । मम्मटादिमते तद्वैपरीत्यमेव । दण्डिमते दोषा दशैव । भोजमते पदवाक्यवाक्यार्थ-
गता दोषाः प्रत्येकं षोडश ।

वामनमते गुणाः शब्दगता अर्थगताश्च प्रत्येकं दश । भोजमते चतुर्विंशतिः । एवं दोषा भावरूपा वैशेषिकनामानो बहवः ।

मम्मटविरचनायादिमते न शब्दार्थगता गुणाः किन्तु रसगतास्त्रय एव । दण्डि-
भोजमते प्रहेलिकादयोऽलङ्काराः । न वक्तव्यत्वादयः । मम्मटविश्वनाथादिमते तु तद्वैपरीत्यमेव ।

काव्यलक्षणे निबन्धकाराणां विप्रतिपत्तिर्हरयते । यथैव येन काव्यस्यात्मा निरूपितस्तथैव तेन काव्यस्य लक्षणं कृतम् । तेषु कानिचिल्लक्षणानि केवलं काव्यस्या-
स्वरूपवर्णनपरमेव । केपासिदालङ्कारिकाणां काव्यलक्षणानि प्रदर्यन्तेऽत्र ।

(१) शब्दार्थौ साहित्यौ काव्यम् । (भाभटः)

(२) ननु शब्दार्थौ काव्यम् । (दण्डः)

(३) तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृतौ
पुनः क्वापि । (मम्मटः)

(४) शब्दार्थौ निर्दोषौ प्रायः सालङ्कारौ काव्यम् । (वाग्भटः)

(५) अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ काव्यम् । (हेमचन्द्रः)

- (६) शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । (रसज्ञः)
 (७) इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यम् । (अभिप्रायम्)
 (८) वाक्यं रसात्मकं काव्यम् । (विश्वनाथविराजः)
 (९) निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति ॥

- (१०) काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतम् । (भोजः)

- (११) सुखविशेषकृत्तत् । (शौद्धोदनिः)

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ॥ (जगन्नाथः)

इत एव काव्यलक्षणे आलङ्कारिकाणां मतानि विभिन्नानीति स्फुटं प्रतीयते ।
 अलङ्कारशास्त्रेऽपि विभिन्नानि मतानि वर्तन्ते । तेषु पञ्चमतानि समुद्रबन्धे प्रदत्तानि ।

यथा—

इह विशिष्टौ शब्दार्थौ वाक्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुत्तेन व्यापारमुत्तेन
 व्यङ्ग्यमुत्तेन वेति त्रयः पक्षाः । आद्येष्वलङ्कारतो गुणतो वेति द्विविध्यम् । इह पञ्च
 पक्षेषु आद्य उद्भटादिभिः, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो बक्रोक्तिजीवितकारेण, चतुर्थो
 भट्टनायकेन, पञ्चमश्चानन्दवर्द्धनेन स्वीकृतः ।

अत्र रसस्योक्तेरौ नास्ति ध्वनेरन्तर्भूतत्वात्तस्य पञ्चमान्तःपातित्वमेव स्वतः
 समापत्तति । जयरथेन विमर्शिन्यां द्वादशध्वनेः प्रतिपक्षा दर्शिताः । यथा—

“शास्त्र्यशक्तिरभिधातलक्षणादुमिती द्विधा ।

अर्थापत्तिः क्वचित्तन्त्रं समासोक्त्याचलङ्कृतिः ॥

रसस्य कार्यता योगो व्यापारान्तरबोधनम् ।

द्वादशोत्थं ध्वनेरस्य स्थिता विप्रतिपत्तयः ॥”

तदेतत्सर्वमालङ्कारिकाणां मतमलङ्कारसर्वस्वे प्रदर्शितम् । यथा—

‘इह हि तावद् भामहोद्भटप्रभृतयधिरन्तनालङ्कारिकाः प्रतीयमानमर्थं वाच्यो-
 पस्कारतयाऽलङ्कारपक्षनिर्दिष्टं मन्यन्ते । तथाहि पञ्चार्थयोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसासमा-
 सोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानव्यादौ वस्तुमात्रं वाच्योपस्काररत्नेन ‘स्वसिद्धये-
 पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्’ इति यथायोगं द्विविधया मन्त्रया प्रतिपादितं तैः । रुद्रेण
 ॥ भावालङ्कारो द्विधैवोक्तः । रूपकदीपनापहृतितुल्ययोगितानामुपमाचलङ्कारे वाच्यो-
 पस्कारत्वेनोक्तेः । उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । रसवत्प्रेयःप्रभृतौ रस-
 वदादिवाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तेः । तदित्यत्र त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतया व्या-
 पितमेव । वामनेन तु सादृश्यनिबन्धनाया लक्षणाया बक्रोक्त्यालङ्कारं भवता कश्चिद्

ध्वनिभेदोऽलङ्कारतयैवोक्तः । केवलं गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वे-
नोक्तः । उद्गतादिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् ।
विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात्संघटनाधर्मत्वेन चेष्टेः । तदेवमलङ्कार एव काव्ये
प्रधानमिति प्राच्याना मतम् ।

वक्रोक्तिजीवितकारः पुनर्वैदग्ध्यमन्त्रिभणितस्वभावा बहुविद्या वक्रोक्तिमेव प्राधान्या-
त्काव्यजीवितमुक्तवान्, व्यापारस्य प्राधान्यञ्च काव्यस्य प्रतिपेदे । केवलमुक्तिवैचित्र्यजीवितं
काव्यं न व्यङ्ग्यजीवितमिति तदीयं दर्शनं व्यवस्थितम् । भट्टनायकेन तु व्यङ्ग्यपद्यापारस्य
प्रौढोक्त्याऽभ्युपगतस्य काव्यांशत्वं प्रवृत्ता न्यग्भावितशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव
प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो रसचर्चपात्मा भोगपर-
पर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्तिधामतयाऽङ्गीकृतः । ध्वनिकारः पुनरभिधा-
तात्पर्यलक्षणव्यापारप्रयोत्तीर्णस्य ध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जन-
व्यापारस्यावयवाभ्युपगमत्वाद् व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद् वाक्यार्थस्यैव च
व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कृत्यत्वेन प्राधान्याद् विश्रान्तिधामत्वाद् आत्मत्वं सिद्धा-
न्तितवान् । व्यापारस्य विषयमुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् प्राधान्येन प्राधान्यात्
स्वरूपेण विदितत्वाभावाद् विषयस्यैव समग्रमरसादिष्णुत्वम् । तस्माद् विषय एव
व्यङ्ग्ययानामा जीवितत्वेन बह्व्यस्य, यस्य गुणालङ्काराकृत्वप्रतिग्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु
जीवितभूता नालङ्कारत्वेन काव्याः ।

अलङ्काराणामुपस्कारकत्वाद् रसानां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वाद् व्यङ्ग्य
एव वाक्यार्थभूतः काव्यजीवितम् इत्येष पक्षो वाक्यविदा सहृदयानामा-
वर्जकः । व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात्तदाधयेण च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानाद् ।
यत्तु व्याक्तिविवेककारो वाच्यस्य व्यङ्ग्यं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमा-
ख्यतद्वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतद्भुत्वस्यभावाद्बिचारिताभिधानम् ।
तदेतत्कुशाग्रधिपणौ- स्रोदनीयमतिगहनमिति नेह प्रतन्यते । इत्येष विभिन्नानि
प्राचीनानां मतानि निरस्य काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति व्यवस्थापितं ध्वनिकारेण ।
परं कविरानेन विश्वनाथेन ध्वनिवादमवालम्ब्य ध्वने प्रकारविशेषस्य रसस्यात्मत्व
प्राधान्यं च काव्ये निर्णीतम् ।

प्रथममेव भरतेन नाट्यशास्त्रे रसस्य प्राधान्यमात्मत्वं च प्रतिपादितम् । “काव्ये-
दग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्” इत्यनेनाग्निपुराणेऽपि काव्ये रसस्यात्मत्वमङ्गी-
कृतम् । “रस आत्मा” इत्यनेन काव्यमीमांसाया राजशेखरेण स्वीकृतम् ।

“अलङ्कारस्तु शोभार्थं रस आत्मा परं मनः ।” इत्यादिना शब्दोदानिनापि
रसस्यात्मत्वमङ्गीकृतम् । प्राचीनैरलङ्कारमार्गप्रवर्तकैरपि काव्ये रसस्य प्राधान्यमुप-
वर्णितम् । यथा—

“युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ।” इति महाकान्वलक्षणे भामहः ।

“कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिध्यति ।” इति दण्डी । “तस्मात्कर्तव्यं यत्नेन महीयसा रसैर्युतमि”ति रुद्रटः । तेन रस एव वस्तुत आत्मा । वस्त्वलङ्कार-
ध्वनी तु सर्वथा रसं प्रति पर्यवस्येत इति वाच्यादुक्त्यै तौ इत्यभिप्रायेण ध्वनिः
काव्यस्यात्मा इति सामान्येनोक्तम् ।

‘प्राथमिकानामभ्यासार्थिना यदि चित्रेण व्यवहारः । प्राप्तविरण्णीनां तु ध्वनिरेव
काव्यमिति स्थितमेतत् ।’ (ध्वन्यालोकलोचने)

अतो बहुभिरलङ्कारिकैः काव्ये रसस्य प्राधान्यमङ्गीकृतं, परं न केनापि प्राची-
नालङ्कारिकेण काव्ये रसस्य प्राधान्यं प्रतिपादितम् । विश्वनाथकविराजेन साहित्य-
दर्पणे प्रथमेव ध्वनेः प्रकारविशेषस्य रसस्य काव्ये प्राधान्यमात्मत्वं च व्यवस्थापितम् ।

“एतच्च चित्रं कवीनां विरूढलगिरा रसादितात्पर्यमपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्श-
नादस्माभिः परिकल्पितम् । इदानीन्तनानां तु न्याये काव्यनयव्यवस्थापने क्रिय-
माणो नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः । यतः परिपाक्यतां कवीनां रसादि-
तात्पर्यविरहे व्यापार एव न क्षोभते ।” (ध्वन्यालोकः)

अतो विश्वनाथेन कविराजेन रसादितात्पर्यविरहात्काव्यस्य भेदोऽपि चित्रा-
ण्यो नैव परिकल्पितः । इवास्तु विशेषो ग्रन्थस्यास्य ।

यद्यपि विश्वनाथकविराजस्य नाखिलाः प्रबन्धा अस्माभिरवलोकितास्तथापि
विद्यते एतदेव प्रयन्धरत्नं यदतिभीषणेन समयपरिवर्तनकृत्वेन विदारितप्रायाया-
मपि संस्कृतभाषाकल्पलतिकायामेकमात्रमप्यवशिष्टं समुद्रासयत्यरोपान् साहित्यानु-
शासनप्रबन्धान्, प्रत्याययति शुद्धिवैराग्यं सान्धिविप्रहिक्महापात्रस्य श्रीविश्वनाथकवि-
राजस्यानुबोधयति च सौभाग्यं संस्कृतभाषायाः, प्रकाममानन्दयति च तदेकतान-
मनसः सुविमलयशसः कविप्रवरान् । यच्चैकमप्यनवरतं हृदयसन्निहितं संस्कृतभाषाया
सम्यक् प्रवेशयेच्छान् प्रापयेत्प्रावीर्यं प्रकृतकठिनाया साहित्यवर्चसाम् ।

ततः किलास्य पूर्वजानामप्रतिहता पाण्डित्यराक्षिरप्रतिमा प्रतिमा निरुपमा च
काव्यसम्पदनुमातुं शक्या । अयं किलात्मनः “कविराजः सान्धिविप्रहिक्महा-
पात्र”श्लेषाधिदैव्यं प्रयुङ्क्ते । स चोपाधिरस्य काव्यमवलोक्य सुप्रीतमनसा त्रिकालि-
ङ्गेश्वरेण प्रादायीति निधीयते । न किल कोऽप्यात्मनः स्वयमुपाधिं प्रयोक्तुं वाञ्छति ।
विशिष्टतरप्रदत्तस्यैव तस्य प्रयोगः प्रशंसास्पदत्वमवगमयति । अस्य पितुरपि सान्धि-
विप्रहिक्महापात्रोपाधिः परिहर्यते ।

सन्धकविराजोपाधिस्त्वयं विश्वनाथो नूनमसामान्यः कविः । अस्मादेकस्मादेव
ग्रन्थादस्य कविराजस्य व्याकरणे तथा न्यायशास्त्रे च समाधिकः परिचय आसी-
दित्यनुमीयते ।

कविशिरोनाथिना ह्येतेन साहित्यदर्पणस्य पद्यमपरिच्छेदेऽनुमान एव व्यञ्जना-

कृतिमन्तर्भावयतो नैयायिकानां मतमनूय सम्यक् खरिडतम् । परिनिष्णाता मति-
स्य वेदान्तशास्त्रेऽपीति साहित्यदर्पणे तत्र तत्रोपन्यस्तैर्बदान्तप्रव-धश्चनैरवगम्यते ।
यथा वेदान्तादिदर्शनेषु कविराजस्यास्य प्रवेशस्ततोऽपि समधिगो नाद्यादिषु कला-
शास्त्रेषु । तत्र साहित्यदर्पणमेव प्रमाणम् । तत्र च यष्टपरिच्छेदे दृश्यकाव्यस्य
लक्षणानि तदुपयुक्तानि नाट्यालङ्कारादीनि सम्यक् निरूपितानि । यत्तु वैश्वित्
साहित्यदर्पणे पृष्ठ परिच्छेदे श्रीधनञ्जयप्रणीतस्य दशरूपस्य सङ्क्षिप्तोऽनुवाद
इत्यभिधीयते, तदसत् । दशरूपकेऽप्रतिपादितानामपि विषयाणां तत्र स्फुट परि-
हरयमानत्वात् । तथाहि उपरूपकलक्षणानि दशरूपकेऽवर्तमानानि तत्र सप्रपञ्च
निरूपितानि वर्तन्ते । किञ्च तत्रापि धनञ्जयस्य मतं बहुश खरिडतम् । नादी
लक्षणे चैतिहासिकरीत्या भरतमुनेराधुनिकानां च मतं सम्यक् परिदर्शितम् ।

अतोऽनेन “नाट्यशास्त्रदीक्षागुरुः” इति पदवी समासादितेति चन्द्रकलाया
उपलभ्यते । अलङ्कारशास्त्रे त्वस्य मतिः परमेव काष्ठमापन्ना । अलङ्कारग्रन्थाध्यानेन
षड्व समालोकिता समालोचिताश्च । अलङ्कारशास्त्रपर्यालोचन चास्य पितृपिता-
महादिभिः परम्परया कृतम् ।

एवमनेकशास्त्रपरिनिष्णातपरिणतप्रतिभावत श्रीविश्वनाथस्यासामान्य भूषण कवि
भावः । अयं जयदेवकृष्णानन्दरादिवत्सरसकोमलप्रदावलीविन्यासचतुर प्रसन्नवागवैभवं
प्रथितपाणिष्यरचासीदिति साहित्यदर्पणोदाहृतस्वकीयशेषपथैरवबोद्ध शक्यम् ।

भवन्ति किल भूयास परिडता ये तु एकामेव सस्कृतभाषा साकल्येनावुध्यन्ते ।
विरलास्तु सस्कृतभाषापरिज्ञाता ये च द्विजा अपि अन्या भाषा समवगच्छन्ति ।
विशालमतिवैभवस्तु श्रीविश्वनाथकविराजो न केवला सस्कृतभाषा नापि वा द्विजा
अन्या भाषा परन्तु अष्टादशापि भाषास्तथा बुबोध यथा तास्तु तास्वपि भाषासु मनो
हरान् भाषापादवपरिचायकान् प्रबन्धान् निर्मातुं प्रबभूव । अतएवासौ “अष्टादश
भाषावारविलासिनीभुजङ्ग” इति जगीयते विपरिचाङ्गि ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे” एष च श्लोकः सस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनाम
रूपभ्रशेषु एकविध एव । एवमप्येतत्पद्य प्रस्थापयेत् कवेरस्य विविधासु भाषासु
प्रावीण्यम् । प्रथमं तावदेवभाषावगम एव दुष्करस्तत्र पद्यप्रणयनं, तत्र च सरस-
तापादनम्, तत्रापि एकस्यैव पद्यस्थानेकस्वपि भाषासु समानत्वम् । कविराजेनानेन
प्रणीता प्रशस्तिरत्नावली षोडशभिर्भाषाभिस्त्वनिबद्धा ।

एतेन प्रथमतः काव्यनाटकद्वयं संप्रहीता । ततश्च साहित्यदर्पणो नाम
शास्त्रीय प्रव-धः । ततश्च काव्यप्रकाशस्य व्याख्यानम् । बहुनामेतं प्रणीतानां काव्य
प्रव-धाना नामानि साहित्यदर्पणे उपलभ्यन्ते । एतत्प्रणीतेषु ग्रन्थेषु कतमं कदा
विरचितं इति निश्चिन्त्यावबोद्ध नास्ति किल कोऽप्युपायः तत्केवलं नामत एव ते
प्रव-धा रसिकेभ्यः समर्प्यन्ते ।

१. प्रभावतीपरिणयम् (नाटकम्)
२. चन्द्रकला (नाटिका)
३. कुवलयान्नचरितम् (प्राकृतकाव्यम्)
४. प्रशस्तिरत्नावली (षोडशभिर्भाषाभिरुपनिबद्धं करम्मकम्)
५. राघवविलासः (महाकाव्यम्)
६. नरसिंहविजयः (खण्डकाव्यम्)
७. काव्यप्रकाशदर्पणः (काव्यप्रकाशटीका)
८. कंसवधम् (काव्यम्)

एतद्विज्ञा अपि प्रबन्धाः कविराजेन रचिता इति प्रतीयते । साहित्यदर्पणे बहुषु पद्येषु नोपलभ्यते नाम प्रबन्धस्य । केवलमिदं ममेत्यादिना स्वीमत्वेन निर्दिश्यन्ते पद्यानि । किन्तु महदिदं दीर्घान्यं भारतवर्षस्य यदेतत्प्रणीता ग्रन्थाः कस्यापि देश-हितयद्वादरस्य नयनसरणिमद्यापि नास्त्वाः ।

कविराजस्यास्य पद्येषु रसानुगुणा द्रव्या, ललितानि प्रसन्नानि च पदानि, समु-
दारतरं कल्पनाजालम्, अतिपरिप्लुतो मनोहरो रसश्च सर्वत्र गौचरीभवति ।
किमाधिकं, वशंवदैव समभूदेतस्य भगवती देवगवीत्युक्तिरपि नात्युक्तिदोषायेति दिक् ।
तदानीन्तनैरपि कविमिरसौ तयात्वेनैव प्रतिपन्नः । तदुक्तमनन्तदासेन लोचने—
“यसेमा प्रशस्तिमाचक्षते विचक्षणाः ।

आः ! किं कम्पमुरीकरोपि यत्सुधे धूरदितेयाऽभवत्
गोविन्देन तु नन्दमन्दिरकृतक्रीडावतारेण ते ।
विख्यातः कविराजराज इति यः श्रीविश्वनाथः कृती
तस्याकार्यं गिरः शिरांसि भुजगाधीशो धुनीतेऽधुना ॥”

साहित्यदर्पणस्य पद्य प्राचीना व्याख्या इत्यन्ते । अनन्तदासस्य लोचनम्,
महेश्वरभट्टाचार्यस्य विश्वप्रिया, रामचरणतर्कवागीशस्य टीका, गोपीनाथस्य प्रभा,
तच्छिष्यस्य प्रभाहर्षसिधे । तासु तावद् रामचरणतर्कवागीशस्य व्याख्या प्रकाशिता
वर्तते । अनन्तदासस्तु विश्वनाथकविराजस्य पुत्रो लोचनाख्यं व्याख्यानमकरोत् ।
तस्य लोचने बहुशो “यया मम पित्रु” रित्यादिना विश्वनाथकविराजस्य श्लोकाना-
मुद्धारः इतः । प्रन्नावसाने च—

आस्तामनन्तकृतिना कृतं पद्य धीरे-
रसाद्य तातचरणाम्युरुहप्रसादम् ।

आचन्द्रमातरणिकोविद्वृन्दयन्धः
साहित्यदर्पणविवेकयन्धः प्रपञ्चः ॥

श्रीविश्वनाथकविराजराजममश्रीमदनन्तदासकृतौ इति कम्पनाद् विश्वनाथकवि-
राजस्य पुत्रोऽनन्तदास इति ज्ञायते । एतद्विषयं तु नातीव विस्तृताऽपि प्रमेयाशविचारे

प्रीतिं प्रकटयति प्रथमं च सम्यग् योजयति । नवेरभिप्रायस्तु यथार्थतो ज्ञायतेऽ-
स्माद् व्याख्यानानात् । एतद् व्याख्यानमतीव सुबोधम् । अतस्तु “लोचनेन
विहीनस्य दर्पणः किं वरिष्यति” इति प्रवादस्यार्थं लोचनाख्यव्याख्यानपरतया योज-
यन्ति प्राचीना विद्वांसः । अनन्तदासेन ध्वन्यालोके लोचनव्याख्यानवद् साहित्यदर्प-
णस्य लोचनाभिधं व्याख्यानं रचितम् । अनन्तदासस्य भानुदेवप्रशस्त्या स चतुर्दश-
शताब्द्या मध्यभागे आसीदिति प्रागेव प्रतिपादितम् । पद्यानां तालीपत्रपुस्तकानां
साहचर्येण मया व्याख्यानस्यैतस्य मूलशुद्धिर्विहिता ।

तर्कालङ्कारमहेश्वरभट्टाचार्यस्य विश्वप्रिया टिप्पणी तु अतीव विस्तृता । काव्य-
प्रकाशपञ्चपातिमानेन सम्यग् ग्रन्थार्थं प्रकटय्य बहुषु स्थलेषु काव्यप्रकाशस्य
मतं समर्थितम् । परं ग्रन्थस्यालोचनं सम्यक् कृतम् । अस्य भाषा तु सुबोध्य ।
अनेन काव्यप्रकाशस्यापि व्याख्यानं कृतम् । यष्टपरिच्छेदे स्वस्य ग्रन्थस्य नामोल्लेखा-
दयमपि तारावतीचन्द्रशेखरनाटकस्य कर्ता । साहित्यदर्पणस्यापि बहुवोऽशा दुर्बोधाः
संवृताः । अतोऽत्र मया प्राचीनं व्याख्यानद्वयं समावेशितम् । तयोः साहचर्येण
सर्वं तावत् छात्राणामपि सुबोध्यं भविष्यति । विश्वप्रियाव्याख्यानस्य प्रयोजनं ग्रन्था-
वसाने सम्यक् प्रतिपादितं महेश्वरभट्टाचार्येण यथा—

सुनिष्ठपुस्तकसंस्कृतवशेन सुखाधिरोहा
वैषम्यदुस्तरतरङ्गविभेददत्ता ।

साहित्यदर्पणमहार्णवमुत्तरीतुं

टीकेयमस्ति तरणिर्न विभीत धीराः ॥

दर्पणे प्रतिविम्बन्ते पदार्था इति नादभुतम् ।

चित्रं ममैतद् व्याख्याने दर्पणः प्रतिविम्बते ॥

व्याख्यानकारेण व्याख्यानस्य यादृशी प्रीतिर्दर्शिता व्याख्याने तादृशी प्रीति-
र्यथार्थतो वर्तते । तत्सर्वं पाठ्यत् परतः शुभीभिरवधारणीयम् । एतस्य
व्याख्यानकर्तुं कालनिर्णयः कर्तुं नैव शक्यते । परमसौ रामचर्यात्प्राचीन एव ।
रामचरणेन प्रथमपरिच्छेदे केचित्तु (१२ पृ) इत्यादिना महेश्वरस्य व्याख्यान-
मुद्भूत्य दूषितम् । रामचरणेन १७०१ ख्रीष्टाब्दे व्याख्या कृतेति ग्रन्थान्तिमश्लोके
लिखितम् । उदाहरणचन्द्रिकाकारेण वैयनाथेन नाम्ना महेश्वरमुल्लिख्य तत्कृतात् काव्य-
प्रकाशदर्पणाद् बहुशस्तस्य मतमुद्भूत्य मिश्रकृतम् । वैयनाथेन “वियद्देवमुनिदमा-
भिर्मिते” १७४० विक्रमाब्दे १६८४ ख्रीष्टाब्दे उदाहरणचन्द्रिका रचिता । अतस्त-
र्कालङ्कारो महेश्वरभट्टाचार्यः सप्तदशशताब्द्या मध्यभागे आसीदिति प्रतीयते । माहे-
श्वरस्य व्याख्यानस्य चतुर्णां पुस्तकानां साहचर्येण संशुद्धिर्विहिता ।

मयाप्यत्र दुर्बोधेषु स्थलेषु बोधोदयाय संक्षेपेणैव टिप्पणी दत्ता । साहित्यदर्प-
णस्य मुद्रितपुस्तकेषु बहवोऽपपाठा आसन् । यथा—दशमपरिच्छेदे अस्वरलोत्या-
पिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कार इति पाठो दृश्यते ।

परं स्वरसोत्थापिता इति भवितुमुचितम् । रामचरणेनापि स्वाभाविकीति तस्य व्याख्यानात् । “न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत्” अलङ्कारसूत्रात् ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतचती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥”

‘अत्र प्रतीयमानोऽपि शास्त्रमुनेस्तिर्यग्योपिति बलात्कारोपभोग इति पाठे मुद्रित-
पुस्तकेषु, परं तैर्यिकयोपिति इति भवितुमुचितम् । उल्लेखायामपि—

‘पर्यवसाने तु जलधितरि शैबलास्थितेः । सम्भावनानुपपत्तेः सम्भावनोत्थान-
मित्युल्लेखा ॥’

‘अत्र सम्भवोपपत्तेरिति भवितुं युक्तम् । अरण्यं विश्वप्रियायां द्रष्टव्यम् । ‘तथाप्युप-
मानस्य ग्रहते उल्लेखायां पर्यवसानम्’ इत्यलङ्कारसर्वस्वेऽपि दर्शनात् ।

पठपरिच्छेदे—‘यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः’ एवं पाठे दृश्यते—परं
‘योऽसामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः’, इति भवितुमर्हति ।

‘हस्तादीनां भवेद् भ्रंशो वाच्यादन्यतरद् वचः’ एवं मुद्रितपुस्तकपाठस्तु व्याकरणा-
विरुद्धः । अतो ‘वाच्यादन्यथ यद् वचः’ इति भवितुं युक्तम् । निधयालङ्कारे—

‘एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा समीपगमनासम्भवाद्’ इत्यत्र ‘एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपगमनसम्भवादि’ति भवितुं युक्तम् ।

अभेदे भेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यै—‘तत्रापि ह्यन्यदेवाङ्गलावयमन्यत्वे-
नाध्यवसीयते’ एवं पाठः सर्वत्र दृश्यते । अत्रापपाठस्तु पठनादेवावगम्यते—‘तत्रापि
ह्यन्यदेवाङ्गलावयमन्यत्वेनाध्यवसीयते’ इत्येव भवितुमुचितम् ।

ततोऽयमतीव दुर्बोधः सञ्जातः । टीकाकारयोः पाठसाहचर्येण प्राचीनानां दशानां
पुस्तकानामपि साहचर्येण मूलपाठस्तु यथार्थत उद्धृतोऽत्र मया । परिशेषे च विज्ञा-
प्यते, शास्त्रान्तरापेक्षया प्रतिभाप्रतिभातसाहित्यशास्त्रविच्छित्तिरेकरूपत्वात् स्वरूपतो
ह्यनिर्वचनीया । तत एव प्रतिविषयं विप्रतिपद्यन्ते स्म प्रतिभानवन्तोऽपि सूरिशिरो-
मणयः किमुत पुनरधुनातनानां पूर्वाचार्यपरिशिलितपथपथिकजनानामस्मादशाम् ।
सम्प्रति तु यथास्थितविषयाणां केवलसङ्गतिपुरःसरलक्ष्यसमन्वयाय विज्ञमनीपाऽत्र
आम्यति आम्यति च । क्व कथा पुनरत्र स्वमतिगवेषण्याऽदृष्टासार्थपरिस्फुटेन ।

अतोऽहं यथाशक्ति स्वविवेकेन पुरातनीं प्रकृतार्थसंयोजिनीं टीकाद्वयीं लक्ष्यसङ्गति-
‘दृष्ट्या संशोध्य दुर्बोधस्थलेषु ह्यकृतार्थेषु पाठकानां सुबोधायैव स्वकृतदिप्पर्णां संयोज्य
सहृदयकान्यविदा पुरत उपस्थापयामि । चिरत्नरत्नद्वयसमुद्हरणाय मत्कृतोऽयं
श्रमस्तदेपिष्णामन्तरात्मानमानन्दयिष्यतीति जागर्ति मे परमाऽऽश्वास न पुनरात्मन
आलङ्कारिकत्वाभिमानधिया नवतया ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनपराग्रहः । यदातिः सहृदयाः
पाठकसूरयः पूर्वप्रकाशितग्रन्थान्तरापेक्षया विद्यतीमप्युपकृतिमुपलप्स्यन्ते तदात्मश्रमं
सफलं संमंस्य इति शम् ।

श्रीः श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः साहित्यदर्पणः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रथमारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिखितपरिसमासिकामो वाङ्मयाधिकृततायाः
वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते—(क, अ) * ।

अविघ्नमस्तु ।

(घि, क) बोध्यं कैस्तुभगतं निजविम्बं ब्रह्मान्यवनिताजनबुद्धया ।
मानमाश्रितवतीं निजवान्तां चिन्तयाम्यनुनयन्तमनन्तम् ॥ १ ॥
हृत्वा भूरितरङ्गानिप्रमृत्तिकलङ्कारशालं मुहु-
स्तन्मूलन्व विष्टमर्थमखिलं वाङ्मयप्रकाशस्य च ।
साहित्योत्तरदर्पणं विशदयजानन्दयन् सबनान्
भट्टाचार्यमहेश्वरो वितनुते चिह्नप्रियां टिप्पणीम् ॥ २ ॥
शरदिन्द्रित्यादि स्वीयश्लोकं ग्रन्थकृदुत्पापयति—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थस्य प्रकृत-
ग्रन्थस्य साहित्यदर्पणारम्भस्य, आरम्भे आरम्भकाले, वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते-

विघ्नेश्वराय नमः ।

(लघे, अ) प्रणमामि परां देवां मूलाधारधृतोदयाम् ।
यद्विवर्त्तमिमं कृत्स्नं ग्रन्थं परिचक्षते ॥ १ ॥
आसीत् वपिजलकुलं दीराकूपारचन्द्रमाः
त्रिकलिङ्गाभिपघराधामधीसचिवः कृती ॥ २ ॥

- * अङ्गसक्तविचित्रभूषणततिस्त्रैलोक्यरक्षातति-
वैर्देविरमाविनोदविस्तृतततिर्देवेन्द्रदत्तानतिः ।
इन्द्रयुग्मकृपाविभाविनमतिर्भैरवगीतस्तुति-
र्भैरवाद् मासुरनन्दिपोषवसतिर्लक्ष्मीपतिर्व्यो गतिः ॥

१ वाग्मयाधिकृतायाः (क) ।

शरदिन्दुसुन्दररचिश्चेतासि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तम सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥१॥ (घ, आ)

धृन्धमाधत्त जनयतात्पर्य । अत्र ग्रन्थकृदेव कर्ता बोध्य । आरम्भकालस्य स्थूलत्वाद् योग्यतायसात् तत्पूर्वकारो एव साम्मुख्याधनवाध्यम् । न च श्लोके साम्मुख्याधानबोधकाभावात् कथामेदमाभापितमिति वाच्यम् । शरदिन्द्वित्यादि तत्तान्दर्थग्रन्थनरूपस्तुत्या स्वचेतासि तमोनाशाऽर्थप्रशसनप्रार्थनया चतुष्पाभात्, स्तुतस्थानुक्लृप्तानयमात् तदनुकूल्य प्रत्येवाभीष्टप्रार्थनाच्च । चेतस्यर्थप्रशसो सत्यपि विप्राद् ग्रन्थस्य समाप्तिर्न भवनीत्यसौ । निर्विघ्नपरिसमाप्तिरपि तस्याम्मुख्यात् कामनायेत्यत आह-निर्विघ्नेनेति । समाप्तिमानस्य लौकिकशरणाधीनत्वेऽपि तद्विघ्नोत्पाता देवतानुकूल्यादेवेति विप्राभावाविशिष्टममाप्तिक्रमनयापि विप्राभावरूपाविशेषणाशा विपर्ययिकथते अहं सुखी स्यामिति कामनया सुखाश इव । प्रारोपितग्रन्थपरिसमाप्तिरूपे फलेऽन्यदेवतापेक्षया तस्या शीघ्रकारित्वप्रतिपादनाय तद्विशेषणमाह-द्याह्मयेने-स्वाय मयम् । वागधिकृत्या इत्यर्थः । वस्तुतस्तु बाह्यमाधिकृतनयेति प्रामाण्यं पाठः । तथा च वागामकस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिरूप फल वागधिकारिण्या शास्त्र दातु शक्यमेवेति दर्शितम् ।

(घि, ख) शरदिन्द्वित्यादि । शरदिन्दुवत् सुन्दररचि, सा प्रगिद्धा गिरा देवा सर

अशेषभाषारमणीभुनक्तु साहित्यविद्यार्णवसंस्कार ।

ध्वन्यध्वनिप्रौढधिया पुरोग श्रीविघ्ननाथ कविचक्रवर्ती ॥ ३ ॥

स्वल्पाक्षर सुबोधार्थं प्रवृत्ताशपदपण ।

साहित्यदर्पणो नाम ग्रन्थस्तेन विनिर्मितः ॥ ४ ॥

पार साहित्याविधान्येर्गन्तु वाञ्छन्ति ये क्षितौ ।

कृतिरेषा तरिस्तेषा विघ्ननाथमहाकवे ॥ ५ ॥

ध्वन्याभिनेयालङ्कारतत्त्व सन्धविसम्मतम् ।

यदिहास्ति तदग्र्यं यथेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ ६ ॥

अस्य सारविकागुम्फावानो कृतिना मुदे ।

मया निर्णीयते गीका दुवाधार्थ-स्वबोधिनी ॥ ७ ॥

इह खलु सूत्राणामेवार्थं इत्यादिशरीकुर्वन् ग्रन्थादां विघ्नविधानाय अत्रिणीतसदाचारपरम्पराप्राप्ततया स्वर्भाष्टदेवताराधनेन सम्मुखीभूतसूचिकारिकामवतारयति-ग्रन्थेति । विघ्न प्रतिग्रन्थरदुरितसद्भाव प्रवर्तकसुकृतविरहो वा, तस्य अभाव-निर्विघ्नम् अव्ययीभाव । प्रारोपित प्रारब्धमिष्ट दृश्यध्वन्यवाक्यनिरूपक प्रमेयजातम्, तस्य परिसमाप्तिर्यावद् विवक्षितार्थस्यासत्तलनपूर्वक समापनम् । ब्रह्मप्रयत्येतेन स्वशास्त्रविधेयवाग्वर्धनदातृतया ब्रह्मादिदेवाराध्यत्वेन भगवत्या प्रवृत्तार्थानर्हाहस्य सूचितम् । देवतेत्यनेन जडरूपवाङ्मनसैलक्षणेन तदधिपानृत्वं सूचितम् ।

(लो, आ) शरदीयादि-शरदिन्दुसुन्दररचिरेव शरदिन्दो सुन्दररचिरित्यध्य-

अस्य ग्रन्थस्य काव्याद्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्-स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं, न रावणादिवदि-
त्यादिकृत्वा कृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण + सुप्रतीतेन ॥ (ग, इ)

स्वती, मे मम चेतासि सन्तत विस्तृत, तम तमस्तुन्यमज्ञानम्, अपहृत्य, आखिलान् मया
बद्धयमायान् अर्थान् प्रकाशयन्निर्वय । अत्रापि पादे लुप्तोपमाभिरिवा शतदिन्दोरपि सुन्दर-
रचित्य सन्तत तम पदार्थान्धभारनाशस्त्व घटपण्याग्निलार्थप्रकाशस्त्व च सिद्धयति । तथा
च एभि साधर्म्यं शरीरेन्दुगार्दभ्योरुपमानोपमेयभाव इति बोध्यम् ।

(वि, ग) काव्याद्गतयेति—अव्यविचारकत्वेन तद्वृत्ता । चतुर्वर्गा धर्मार्थकाम
मोक्षा, तत्रपस्य फलस्य प्राप्तिरेत्यर्थ । काव्यस्य चतुर्वर्गफलप्रापकत्व दर्शयति-
रामादिवदिति । प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेणेति—प्रवृत्त्युपदेशेन प्रवृत्तस्य धर्मापत्ति
साक्षादेव, निवृत्त्युपदेशेन निवृत्तस्य धर्मापत्ति प्रतिबन्धस्वरितानुत्पत्त्या च, द्वेभ्यामपि तेन
प्रापकत्वम् । प्रवृत्तचन्यधर्मात् साक्षादेवार्थादय ।

वसाना । सेति तच्छब्दाच्चतुस्तननादिवाग्भवादिदातृतया प्रसिद्धा । तमोऽज्ञानमन्ध
कारश्च, अर्थान्-विवक्षितप्रमेयान् घटपन्नाश्च ।

(लो, इ) “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” इति निबध्यमानकाव्यपरीक्षा-
शास्त्रस्य प्रयोजने वक्तव्ये “अद्विन फलेनैवात्रस्य फलवत्ता” इति न्यायात् उक्तं काव्य
फलप्रतिपादिका द्वितीयकारिणामवतारयति—अस्येति । काव्याद्गत्वं काव्यपराक्षाराख-
त्वात् । चत्वारो वर्गा धर्मार्थकाममोक्षा । कृत्याकृत्यप्रवृत्तित्वेन काव्यस्य शास्त्रत्वं
प्रदर्शितम् । यदाहु

“प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन वृत्तकेन वा ।
पुसा येनोपदिश्येत तच्छब्दमिति कथ्यते ॥

ननु कथं कथेनोत्पादयेति वृत्तानां मालतीमाधवरत्नावलीमृच्छ स्मृतिवादीनां

* यथा दर्शपूर्णमासाज्ज्ञाना प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथा
काव्याद्गतस्य काव्यपरीक्षाशास्त्रस्यास्य काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति भावः ।

धर्मार्थयोर्धर्मतः काम कामात् सुखफलोदयः ।

+ वृत्त्ये प्रवृत्ति अकृत्याच्च निवृत्ति—रामादिवत् प्रवर्तितव्य (पितृभक्त्यादी) न
रावणादिवत् प्रवर्तितव्य (परदारहरणादिषु) इत्युपदेशः च यथायोगं कवे सहृदयस्य च
करोति । (काव्यप्र)

उक्तं च^१—“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिपेवणम् ॥” इति ।

किंच । काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्परायणचरणारविन्दस्तवादिना, ‘एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्’ ज्ञातः स्वर्गे लोके^३ कामधुग् भवति’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्यद्वारैव^४ । मोक्षप्राप्तिश्चैत-
ज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात्, मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च ।
(घ, इ) + ।

(वि, घ) यत्ना वैदग्ध्यं, वैचक्षण्यं तत्र प्रवर्तकं ज्ञानं प्रवृत्त्युपदेशान्, एतज्जन्यफलाननुसन्धानादिति—तत्र फलं कारीप्राप्तियोगाभ्यासश्च, व्युत्पत्त्याधायकत्वादिति—

स्वाभिधेयेषु प्रामाण्यम् ? नचाप्रमाणरूपस्य शब्दस्य शास्त्रत्वमिति चेदत्राह—

“सुविदग्धप्रमा काव्यं प्रमाणं सर्वमेव न ।

स्वप्रकाशरमास्वादप्रमितिप्रभवं यत्” ॥ इति ।

ननु प्रकरभेदा प्रहेलिका व्यक्तधार्यविशेषा नीरसा वाक्यविशेषाः । यथा—

केदारपौष्णरता वा शीतलाम्बुवाहिनी गता ।

कं मंजमान कृष्ण क बलवन्तं न वाधते शीतम्” इति ।

अत्र हि प्रश्नरूपोऽर्थो वाच्य, उत्तररूपश्च व्यक्तयः । तथाविनिबद्धविभावादिज्ञानस्य बाष्पारोपिनधूमज्ञानादेस्तात्त्विकधूमपञ्जरादिज्ञापकत्वत्— रमप्रमित्यनुपपादकत्वमिति चेत्तत्राप्याह—

“शीतलदिविविह्वलतत्त्वभावनया यथा ।

तत्त्वतोऽप्रमयासृष्ट-तत्त्वसाक्षात्कृतिः प्रमा ॥

श्रमत्यमुल्लिखन्त्याऽपि विभावादिधियाऽमुया ।

तद्वदेव रमादीना व्यक्तिः प्रकरणादिषु” ॥ इति ।

+ फलस्य अननुसन्धानात्—अभिधायभावात्, निश्चयेन नियमाण कर्म मोक्षाय कल्पते, “तद् यथेह कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेवाऽमुत्र पुण्यानिनो लोक क्षायते ।” (छान्द. उप)

छन्दोव्याकरणकालोक्तस्थितिपदपदार्थाविज्ञानात् ।

युक्तयुक्तविषये व्युत्पत्तिरियं ममाग्ने ॥ (रघट)

१ सुपुस्तके नास्ति ।

२ मुनात (गपुस्तके) ।

३ च (गपुस्तके)

४ द्वारेणव (गपुस्तके) ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुन काव्या-देव । (ङ, उ) + ।

काव्यस्यसंस्तुतदर्शनाद् व्युत्पत्तेः । एतानि च फलानि काव्यविशेषाणामेव । तथा च समस्तकाव्यप्रयोजनम्—“काव्यं यशसेऽर्थकृते” इति यत् काव्यप्रकाशशरीणोक्तं तच्च “करोति कीर्तिं प्रीतिं च” इत्यत्रैवोक्तम्, समस्तकाव्यफलेन तेनैवास्य फलवत्त्वं बोध्यम्, (वि, ङ) ननु चतुर्वर्गफलसाधके वेदशास्त्रे सति विमर्शं लोक काव्ये प्रवर्ततामित्यत आह—चतुर्वर्गफलप्राप्तिरिति ।

इह च न्यायोऽयमन्वाच्य, प्रकरणादि प्रमाण रसास्वादजनकत्वात् काव्यत्वाद् वा, यदेवं तदेव, यथा रामायणादि, तथा चेद, तस्मात्तथेति । न यदेव न तदेव यथा प्रहेलिकेत । ननु रसरूपप्रमाणत्वेऽपि प्रकरणादे रसास्वादानन्तरमसद्गतत्वेनार्या-नर्थोपदर्शनाभावाद्विज्ञातप्रकृतिनिष्ठसिद्धातिप्रयोजितं कथं हि शास्त्रमिति न वाच्यम् । तथा हि—

“लोकप्रसिद्धो व्युत्पादो नाटकमयकलोत्तमात् ।

कार्यदर्शनतस्तस्यानुगुणा हेतुवत्पना”

इति न्यायेन तस्यासत्यत्वं वर्णनावलात् ॥

“एकुरता, तेन श्रुतेन व्युत्पत्तिर्नायते नृणां ।

सत्यामत्यन्तनिशारा रमादेधरितेष्वपि ॥

व्युत्पत्तिकालेनैवास्ति तथा पाश्चात्यया त्वलम् ।

“काकोऽस्ति वादिभाम्ये” इति मालविर्भषिका ॥

स्वार्थप्रमाणादानीं न किं व्युत्पत्तिसाधनम् ।

रमस्य ज्ञानरूपत्वं तादात्म्यादिनि वक्ष्यते ॥

नचाप्रमारगज्ञानं शुक्तौ रजतधीरिव ।

तस्मिन् न जायते बाधो यस्मादांतरालिक, ” ॥

(लो, ई) सुप्रयुक्तं व्याकरणाविरोधेनोक्तं । मौञ्जपयोगिवास्य ध्वन्यादि । तत्र

व्युत्पत्त्यापायकत्वं पदपदार्थसम्बन्धबोधकत्वात् ।

(लो, उ) सुगादित्यादि विदुषोक्ति—चतुर्वर्गेति । परमानन्दो रगादिरूप तन्मन्दोहो

विगलितवेद्यान्तररगतस्तिष्ठन्नस्वाद्युपचारान् । सुकुमारमलय सुलोकप्रवणा

रागपुत्रप्रभृतयः । परिणतबुद्धयः ध्वन्याद्यभ्यासलब्धेना ।

(+ — यथा वेदशास्त्रपुराणादेर्हितप्राप्तिरहितनिष्ठैश्च तथा तदाश्रयात् काव्यादीपि ।

इयान् विशेष — काव्यान् वर्तन्मतापी सरमा अन्यत्र न तथा । (प्रमाणदीप))

। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि (रतुस्तके)

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभि मत्सु वेदशास्त्रेषु किमिति^१ काव्ये यत् करणीय इत्यपि न वद्व्यम् । कटुकोपधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ।

किंच—‘काव्यस्योपादेयत्वमग्नि पुराणेऽप्युक्तम्—

नरच दुर्लभ लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्व दुर्लभ तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥’ इति + (ऊ)

‘त्रिवर्गसाधन नाट्यम्’ § इति च । विष्णुपुराणेऽपि^३—

‘काव्याल्लापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्येते विष्णोरशा महात्मनः’ इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्वरूपं निरूप्यते । एव^४ चाभिधेयं च प्रदर्शितम् ।

(च० ऊ) ×

(वि, च) एव चाभिधेयं चेति । निरूपणार्थं काव्यस्य एतद्व्यन्थाभिधेयत्वात् ।

(लो, ऊ) शाक्तं कारित्वानुरूपं मस्कारविशेषं या विना काव्यं न प्रमरेत्, प्रसूतं वा उपहसनीयं स्यात् । नाट्यमभिनेयं नाटकादि ।

*—ननु इति—ये गुणमारमनयोऽतिमुग्वस्वभावा रात्रुमारुह्य नीरसे नाति-
शास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्यास्तान् काव्यं व्यन्तेन सरसतापादनेनाऽभिमुखांश्च उपदेशं
प्राप्त्यति—गुणशिङ्खल्य शिशनिशैषधम् । (प्रदाप)

यथा सुखादुद्वेग्येण रोगप्रतीकारमम्भवे रोगिणः कटुभेषजमपहाय सुखादुद्वेगमेव
भोज्यतु प्रवर्तन्ते तथा रात्रु नीरसत्वाद्यतया वेदादिरास्त्रमपहाय सरसतया काव्येषु प्रवर्तन्ते ।

स्वातुकाव्यरसिन्मिध काव्यशास्त्रं च भुषते ।

प्रयमालादमघव पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

+—शक्तिः प्रतिभित्यपरेरदिता ।

मनास सदा गुणमाधिनि विस्फुरणमनेकधाऽभिधेयस्य ।

अश्रित्यान पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥ (रुद्र)

काव्ययत्नानुगुणशब्दाभ्योपस्थितिः । (नगभाष)

§—तौर्थात्रैकं नृत्यगीतवाच्यं नाट्यमिदं प्रथमम् । (धर्मर)

×—स्वरूपं—स्य लक्ष्यवर्णनं रूप्यते लक्ष्यतेऽनेनेति ध्युपरया स्वरूपं

लक्षणमित्यर्थः ।

१ काव्येषु भिभिनि यत्नः (रापु)

२ आमेयपुराणः (मनुस्मृत्यै)

३ ‘थाप’—इति छत्रपुस्तकयोर्नास्ति

४ एतेषांभिधेयं च (र, ग, व, च, पु) “न” मपुमवे ।

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षाया कश्चिदाह^१—“तद्दोषौ शब्दार्था
सगुणावनलङ्कृती पुन कापि”, इति । एतच्चिन्त्यम् । (छ ऊ)

तथा हि—यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा^२—

‘न्यकारो ह्ययमेव मे यदस्यस्तत्राप्यसौ तापस

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुल जीवत्यहो रावण ।

धिग् धिक् शक्रजित प्रबोधितः किं कुम्भकर्णेन वा

स्वरोप्राप्तिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनं किमेभिर्भुजै ॥ इति^३ (ज, ञ)

(वि, छ) यदिति काव्यप्रकाराभार इत्यर्थः ।

(वि, ज) न्यकारो ह्ययमेवेति—धीरमाक्रान्तलङ्कृत्य रावणस्य विपादोक्तिरियम्,

काव्यपरीक्षण दिदर्शयिषु प्राचीनकाव्यलक्षणेषु प्रमेयविरोध दर्शयन्नाह—
तत् किं स्वरूपमित्याह—“तद्दोषादिनि” इति काव्यम्, दोषा धृतिक-
त्वादयः, गुणा माधुर्यादयः, काव्यनलङ्कृतीत्यनेन सर्वत्र लङ्कारैः शब्दार्थौ काव्यम्,
यचितु स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वानिरिति ।

(लो, ञ) न्यकार इति—एतदामभेदेणाभिभूयमानस्य रावणस्य निवदकाव्यम् ।
छन्दो प्रामो प्रामटिका । विलुण्ठन विधूननम् ।

अभिधेय विषय, तेन अनुबन्धवत्तुष्य कथितम्—

“तत्रानुबन्धो नामाधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि” । (वेदान्तसार)

प्रयोजनम् प्राक्प्रदर्शितम्, अधुना विषय प्रदूर्यते। सम्बन्धस्तावत् विषयप्रयोजनयो
कार्यकारणभावरूप साक्षादायाति ।

(१) ‘मम शरय इति बहुवचनेन शत्रुमन्त्रावो ममानुचित इति सम्बन्धानुचित्य
क्रोधादिभावो व्यज्यते, तयो विद्यते यस्येति पौरुषरूपाहीनत्वं साक्षितेन मत्वधीयेन
अभिव्यक्तम्, तत्र अपिशब्देन निपातसमुदायेन तापसस्य सत शत्रुताया अत्य-
न्तामम्भाव्यमानत्वमभिव्यक्तम्, मत्कर्तृका यदि जीवनक्रिया तदा हननाक्रिया ताव
दनुचिता तस्या च स कर्ता, अपिशब्देन मानुषमात्रक, अत्रैवेति मदधिष्ठितो
देशोऽधिकरणम्, विलुण्ठनशब्दे विशब्दस्य उपसर्गस्य निर्दोषावच्छन्दव्यञ्जकत्वं तथा-
शब्देन स्वात्मपौरुषनिन्दा व्यज्यते, भुनक्ति बहुवचनेन प्रत्युत भारमाश्रमेतत् इति
व्यज्यते,) (हेमचन्द्र काव्यानु०)

१ “आह” इति (व, गुपुस्तकयोर्नास्ति),

२ “काव्यत्वं तदा” इति (गुपुस्तके)

३ “इति” इति (खचपुस्तकयोर्नास्ति)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्व न स्यात् । प्रत्युत ध्वनि-
त्वेनोत्तमकाव्यतास्याङ्गीकृता । तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोषः । (झ, झ)

मे यदरस्य अयमेव न्यकारः । तपस्विभक्तस्य मम एकस्यापसोऽरिरिति, अत्यन्तन्यकार-
त्वात्, आस्ता सोऽपि मिन्धोस्तीचीतारे खरदूषणादिहन्ता, सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षस-
बुलभनु द्वित्रिराक्षसान् । अहो आश्चर्यमेव न्यकारोऽपि रावणो जीवतीति । भवतु
वा मम दैवस्य प्रातिकूल्यादेव शत्रुस्य जेतारम् अर्थान् मेघनाद मम पुत्र धिक् धिक्,
तथा प्रनेधितवन् प्रबोधत प्रबोध तद्वता भावकान्तत्वेन प्रबोधवता कुम्भकणन वा
किं फलमित्यर्थः । नन्वन क्तवतु, तस्य कर्मण्यनभिधानात्, तथा मम भुजैर्वापि
किम् ? वीर्यौ, मम विलुण्ठने स्वर्गोऽपि प्रामादिक स्वल्पग्राम, तद्विलुण्ठनेन
वृथोच्छ्रूने निष्फलमुद्रटे ।

(वि, झ) विधेयाविमर्शेति—विधेयस्य न्यकारस्योद्देश्यादरिमत्त्वात् पूर्वनिपातात्
“अनुनाथमनुक्त्वा न विधयमुदारयेत्” इति नियमात् । अनुभवबलादेव नियमः ।
काव्यत्व न स्यादिति—नत्विष्टापात्तिरित्यत आह—प्रत्युतेति । अङ्गीकृतेति सर्वरिति शेषः ।
न केवलं काव्यप्रकराङ्गीकृता, परं सर्वं । काव्यप्रकराङ्गीकृता काव्यप्रकाशे, “इदमुत्तममति-
शायिनि व्यङ्ग्ये बाध्याद् ध्वनिधुधं कथित” इत्यनेन लक्षणेन ध्वनियुक्तत्वादस्य उत्तम
काव्यत्वस्वीकारात्, तस्मादव्याप्तिदोष इति—अत्र दोषमामान्याभासो लक्षणषट्क इति
तदभिप्रायमुपनीय इदमुक्तम्, तस्य तु शान्दबाधविषयकदोषसामान्याभाव एवाभि-
प्रायः । अन्यथा “तथाभूता इष्ट्वा नृपसदसि पाद्यालतनयाम्” इत्यादिश्लोकं वाकु-
संहृतध्वन्युदाहरणतयोक्त्वा कथं तेनैव न्यूनपदत्वदाये उदाहृतः । कथं वा “कृतमनु
मन दृष्ट वा यैरिदं गुह्यपातमम” इत्यादिश्लोकं रौद्ररसोदाहरणत्वेनोक्त्वाऽपि पुनरुक्तं
दोषत्वे उदाहृतः । तस्मादव्याप्तिप्रदर्शनं तदभिप्रायानवधानादेव ।

(लो, झ) विधेयानिमर्शाऽविमर्शविधेयारा । वृथोच्छ्रूनेरित्यत्र भुषणामुच्छ्रू-
नतया शृणुत्वस्य तत्कालमात्रनातत्वाभिप्रायेण विधेयता नेनुमुचितस्य तत्पुरुषसामासेन
कविना गुणीभाव नीततया पूर्वसिद्धत्वात् अनुवाचञ्च प्रतीतिरिति विधेयस्य प्राधान्येनाऽ
विमर्शः, अनिर्देशः । अस्य श्लोकस्यङ्गीकृता पूर्वाचार्यैरिति शेषः । ध्वनित्वं ह्यत्र
प्रतिपदमेवावभासते । तथा हि अयमेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदसूचकस्य एवकारस्य, मे इति
वाकुपदस्य, अरस्य इति बहुवचनस्य, अत्रैवेति सर्वनाम, निहन्ति जीवतीति तिङ्, अहो
इत्यव्ययस्य, रावण इति तत् तन् विशेषार्थान्तरसंक्रमितवाच्यपदस्य, धिक् धिक् इति
द्विरुक्ते, शत्रुजितमिति ताच्छील्यविहितविषयस्य, प्रामादिकेति कस्यतद्वितस्य,
विलुण्ठनेति व्युपसगस्य, भुजैरेति बहुवचनस्य तद्व्यञ्जकविशेषत्वात् असलक्ष्यक्रमो
ध्वनिधात्र सावमाननाजिवदाभ्यं सचारिभावः । तस्मादव्याप्तिः । ध्वनिकारादिभि
ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यत्वस्याङ्गीकारात् समनन्तरश्लोके तददोषाविति लक्षणाऽव्यापनात् ।

ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽप्येति चेत्तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्य-
त्वप्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजकः, इत्यंशभ्यामुभयत आकृष्य-
माणमिदं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च कश्चिदेवांश काव्यस्य
दूषयन्तः धृतिदुष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्, तथा हि—काव्यात्म-
भूतस्य रमस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषा-
नित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् । (अ, ल)

यदुक्तं ध्वनिकृता—

(वि, ज) खदत्तदोषं च स्वोद्भावितासिद्धान्तेन उद्धर्तुमाशङ्कते—नन्विति ।
तदूपमति—चेत्तर्हीति । नन्वशविरोपस्थितेन दोषेण अपराशादूपणात्तदोः काव्यत्वं दोषवदो
चाकाव्यत्वं स्यादत आह—न चेति । किं तर्हि समस्तमेवेति, समस्तस्यैव दूषणे युक्तिमाह—
तथा हि—अन्यथेति । काव्यात्मभूतरसाद्यदूपणेऽपीत्यर्थः । नित्यदोषोऽनित्यदोषेति ।
च्युतसंस्कारादयः समस्तरसापकर्षकत्वाभित्या, धृतिदुष्टत्व तु कतिपयभ्यन्तरादिरसापकर्ष-
त्वादनित्यनित्यभियुक्तवृत्ता व्यवस्थापि न स्यात्, तन्मते रसापकर्षकत्वस्य दोषत्वप्रयोज-
कत्वादित्यर्थः ।

(लो, लृ) कश्चिदेवांश, वृथोच्छूनैरिति भावः । इदं पद्यम्, ननु पदैकस्यैव
विषयस्य विरुद्धधर्मयोगः स्यात् । इह तु दोषस्य यदत्रस्य दूषकत्वं तस्याकाव्यत्वम्,
ध्वनेश्च यस्योत्कर्षकत्वं तस्योत्तमकाव्यत्वमिति द्वयोर्न विरोध इत्याशङ्क्याह—न चेति ।
कथमत्रमाननिष्ठस्य दोषस्य काव्यापकर्षकत्वोक्त्यत आह—तथा हीति । रसापकर्षकाणांमेव
दोषत्वात्, कथमेवेत्याह—अन्यथेति । रसापकर्षकत्वेऽप्यदोषत्वे, नित्यदोषाश्च्युतसं-
स्कृतप्रभृतयः, तेषां सबलरसापकर्षकत्वात् । अनित्यदोषा धृतिरुदप्रभृतयः तथा
हि रौद्रादिरसे प्रसूदधृतिकटुत्वस्य गुणत्वम्, यथा मम तातपादानां विजयनरसिहे—

('नि श्वासोद्घातवातप्रसरधुतकुलाहार्यमुद्धृष्टदंष्ट्रा-
जातज्योति स्फुलिङ्गप्रकरविरचितोल्कानिनायाभिषङ्गा ।
अर्द्धपाणिन्द्रमर्द्धनरमहह महालोकमालोक्य लोका-
स्तोकास्तोकाविशेषा शरणमुपयगुर्वारिधिं कारिधिं वा ॥')

1 " सर्व एवेति " [ख, ग, घ, ज, पुस्तकेषु]

॥ " कश्चिदेवांश " [ख पुस्तके]

3 " दूषयन्ति " [घ, च, पुस्तकयोः]

4 'उक्तं हि' इति (गपुस्तके) ।

‘धृतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥ इति^१ ।

किं चेवं काव्यं प्रविरलाविषयं निर्विषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । (ट, ए)

नन्यीपदर्थं नञ् प्रयोगः* इति चेत्तर्हि ‘ईपदोषौ शब्दार्थौ काव्यम्’ इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । (ठ, ऐ)

सति सम्भवे ‘ईपदोषौ’ इति चेत्, एतदपि काव्यलक्षणे^२ स्वाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किं तूपादेयतारतम्यमेव कर्तुं, तद्वदत्र^३ धृतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य ।

(घि, ट) ध्वन्यात्मन्येवेति—ध्वनिकाव्यस्यात्मभूते शृङ्गारे इत्यर्थः । शृङ्गारपदं चान् माधुर्यवद्गोपलक्षणम् । तेन करुणशान्तरसयोध ते हेया इत्यर्थः । ननु नित्यत्वानित्यत्वप्रयोजकमेव रसापकर्षकानपकर्षकत्वं, दोषताप्रयोजकं तु न रसापकर्षकत्वं, किन्त्वभियुक्तोक्ततत्तत्स्वरूपमेव तत्प्रयोजकमित्यत आह—किंचेति ।

(घि, ठ) ईपदर्थं नञ् इति—अदोषाविति नञ् इत्यर्थः । निर्दोषयोरिति शब्दार्थयोरित्यर्थः । ग्रीटदोषयोस्तु काव्यत्वाभाक्स्य इष्टत्वादिति भावः ।

तथा च न्यवार इत्यादावभ्याप्तिर्न दोषः । तयो ग्रीटदोषवतो काव्यत्वाभावादिति भावः । लक्ष्यस्य दोषविशेषाभावघटितत्वेन कश्चिदोष इत्युक्तमवधेयम् ।

(लो, ए) ध्वन्यात्मनि ध्वनिस्वरूप इत्यर्थः । ननूतमकाव्यत्वेनाङ्गीकृतानामपि सदोषत्वे काव्यत्वं माभूत् इत्याशङ्क्याह—किञ्चेति । एवम् अदोषशब्दार्थयोरेकान्यत्वे ।

(लो, ऐ) नञ्—अदोषावितिपदस्थितस्य । निर्दोषयोः क्वचित् कदाचित् कविनाऽदोषमावेन निर्मितयोः काव्यत्वं न स्यात्, ईपदोषत्वकाव्यलक्षणस्य तत्रासम्भवात् ।

* ईपदर्थं नञ् इति—

(‘तत्मादरयमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नयर्था पट् प्रतीतिता ॥’)

ईपदर्थं यथा—अनुदरा कन्या—अल्पोदरः । तद्वत्—अत्रापि अदोषो अल्पदोषयुक्तै—इति चेत् ।

१ ‘इति’ इति (घपुस्तके नास्ति) ।

२ ‘न वाच्यम्’ इति (घपुस्तके) ।

३ ‘तथान्न’ इति (ग, ङ पुस्तकयोः) ।

उद्गच्छ—‘कीटानुविद्धरनादिसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र^१ रसाद्यनुगमः स्फुटः^२ ॥’ इति^३ (ङ, ओ)

किञ्च शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् गुणानां रसैकधर्मत्वस्य^४
‘ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः’ इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् ।
रसामिव्यञ्जकत्वेनोपचारत उपपद्यत इति चेत्, तथाप्युक्तम् । (ङ, ओ)

तथा हि—तयोः काव्यस्वरूपत्वे^५ नाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति, न वा ।
नास्ति चेत्, गुणवत्त्वमपि नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ।
अस्ति चेत्, कथं नोत्र रसवन्ताविति विशेषणम् । (अ)

(वि, ङ) सति सम्भव इति—स्फुटदोषरहिते कदाचिदीपदोषस्य सम्भवे सती
त्यर्थः । उक्तञ्चेति—यत्र रसादीनामसलक्ष्यकमाणाम् अनुगमः स्फुटः तत्र दुष्टेष्वपि
कीटानुविद्धरनादिसाधारण्येन काव्यता मता इत्यर्थः ।

(वि, ङ) एवमदोषाविति विशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयितुं
माह—किञ्चेति । तेन गुणाभयरसव्यञ्जकत्वरूपपरम्पर्यासम्बन्धेन शब्दार्थयोर्गुणवत्त्वोपचार
इत्यर्थः । तथाप्युक्तं गुणवत्त्वविशेषणमित्यर्थः ।

(ओ) कीटानुविद्धेति—साधारण्येन सामान्येन काव्यतादुष्टेष्वपि मतेति सवन्धः ।

(लो, औ) एवमदोषत्वस्य काव्यलक्षणत्वं दूषयित्वा सगुणत्वस्यापि दूषयति ।
अनुपपन्नम् असम्भवीत्यर्थः । रसैकधर्मत्वस्य रसमात्रधर्मत्वस्य । तेनैव काव्यप्रकाश
कारणैव । रसामिव्यञ्जकत्वेनेति । अवमर्थः—शब्दार्थौ खलु प्रार्थनोक्तरीत्या निर्मितौ
रसामिव्यञ्जकौ भवतोऽप्यनुमतौ तेन रसादिरूपव्यञ्जयरूपाणामपि माधुर्यादीनां व्य
ञ्जकरूपशब्दार्थधर्मत्वेनोपचारः । यदाह स एव

“गुणरूपा पुनस्तोपा स्थितिः शब्दार्थयोर्मता” इति ।

मैवमित्याह—तथापीति । उपचारतः सगुणौ शब्दार्थौ काव्यमिति यदुच्यत इत्यर्थः ।

(लो, अ) कुतोऽयुक्तमित्याह—तथा हीति । तयोरुपचारतः । सगुणयो
रसोऽस्ति नवेति, त्रयमथ—रसस्य सद्भावे एव काव्यत्वतदभावे चेति । आदीं तुन्द्धेत्या
द्वितीयं निराकरोति—नास्ति चेदिति । तदन्वयेति समानधर्मत्वादिति भावः । रसोऽ-

* यथा प्रमातिशयेन दोषतिरोधानात् न रत्नस्वरूपमन्नं तथा काव्येऽपि
व्यञ्जकधर्मविशेषेण रसबोधे सति रसचमत्कारितया दोषतिरोधानात् न काव्यत्वमिति
रिति भावः ।

१ ‘अन्यत्र’ इति (ङ अ पुस्तकयोः) ।

२ ‘इति’ इति (गपुस्तके नास्ति ।)

३ “ धर्मत्वात् ” इति ग पुस्तके ।

४ “ स्वरूपेण ” इति (ग० पु० ।)

गुणरसान्यथानुपपत्त्यैदृश्यत इति चेत्, तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तम्,
न सगुणाविति । नहि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादिमन्तो देशा इति
केनाप्युच्यते । (ण, आ)

(वि, ण) चेत्तर्हीत्यत्र चेत्यर्थापत्त्यर्थः । नहि प्राणिमन्त इति । शौर्याद्याधय-
प्राण्याधये देशोऽनया परम्परया शौर्यादिमन्तो देशा इति केनापि नोच्यते इत्यर्थः ।
इदं च ग्रन्थकृताऽऽरोपचीजानवधानादेवोक्तम् ; तथा हि परम्पराघटकस्य मध्यभूतसम्बन्धि-
नो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे सत्येव नैवमारोपः । यत्र तु परम्पराघटकमध्यभूतसम्बन्धी
न बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्तत्रत्येवमारोपो दृश्यत एव । यथा शीतो वायुरप्यां जलं सुगन्धि-
वार्शुरित्यत्र परम्परासम्बन्धघटकानां मध्यभूतजलामिषुप्पावयवानां सूक्ष्मत्वेनाऽप्रत्यक्ष-
त्वात् सादृश आरोपः । प्रकृतेऽपि बहिरिन्द्रियाऽप्रत्यक्षस्य रसादेश्च परम्परासम्बन्ध-
घटकत्वात् सम्भवत्येव गुणवत्तारोपः शब्दार्थयोरिति । अत एव शब्दतारत्ववदाकाश-
मिति नारोपः । तत्र परम्परासम्बन्धघटकस्य शब्दस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । नचैवं
ज्ञानत्ववानात्मा इत्यारोपापत्तिः । तत्र परम्परासम्बन्धघटकस्य ज्ञानस्य बहिरिन्द्रिया-
प्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । यदि च सादृशारोपो नास्ति तदा कारणान्तराभावस्यैव तत्र
रूपनीयत्वात् । अत एवोदयनाचार्यैरुक्तम्, “आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु
निमित्तमस्ति इत्यारोपः” इति । यस्तु जवाकुसुमस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि लोहितः
स्पटिक इत्यारोपः तत्र जवाकुसुमं नेदृशपरम्पराघटकं जवाकुसुमस्य स्पटिकावृत्तित्वात् ।
किन्तु जवाकुसुमस्य स्वच्छद्रव्यसामिप्यमेव तद्रहितं पृथगेवारोपनिमित्तमिति सुधी-
भिरवधेयम् । *

स्तीति प्रथमपक्षं दूषयति—अस्ति चेदिति । कथमिति—अयमाशयः, यदि गुणभि-
म्यज्जकयोः शब्दार्थयोः सतीरेव वाच्यलक्षणत्वमाभिमतं तदा लक्षणस्य न्यूनपदत्वम् ।

(लो, आ) गुणवत्त्वेति—सगुणाविति पदेनैव शब्दार्थयोः सरसत्वमुक्त-
मित्यर्थः, तर्हीति—यदि सरसत्वप्रतिपादनाय सगुणावितुक्तमित्यर्थः । तेन अलङ्काराः
घटकपुराणलादिवदिति वचनेन अलङ्कारस्योत्कर्षमात्राधायकत्वात् लक्षणं परास्त-
मित्यर्थः । किंचान्न, तददोषाविति लक्षणे शब्दार्थाविति वचनमप्यसमीचीनं, तथा हि,
वाच्यत्वसामान्यस्य किं शब्दार्थयोः संयोगादिवद् व्यासज्यवृत्तित्वम् ? उत गोत्वा-
दिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तिवृत्तित्वम् ? नायः सामान्यत्वादेव । न द्वितीयः शब्दार्थयोः

१ “अपि” इति अ, ग, पु नास्ति ।

* एतत्तु न रुचिरं दूषणम् । स्थूलजलसंयोगेन शीतो वायुः अर्धोपलसंयोगेन
उष्णं जलमित्यादि स्थूलजलाऽर्धोपलसंयोगघटितयोः परस्परयोर्मध्यपदार्थयोः स्थूलजला-
र्धोपलयोः बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेऽपि निश्चिन्ताधीनियामरत्वेन सम्बन्धत्वाङ्गीकारात् ।
चिदानन्दचमत्कारमयस्य रसस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षाविषयत्वेन तद्वदितपरम्परायाः

ननु 'शब्दार्थौ सगुणौ' इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत्, न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वम्, ननु स्वरूपाधायकत्वम् (त)

उक्तं हि—काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः ^१शौर्यादिवत्, शोभा. का^२णत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलानिवत्, इति ।

एतेन 'अनलङ्करी पुनः 'वापि' इति यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्यार्थः सर्वत्र सालङ्कारौ कचिच्चस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति । तत्र सालङ्कार-

(वि, त) इदानीं सगुणत्वविशेषणस्य न लक्षणघटकत्वं किन्तु कव्युपदेश-परत्वमित्याशङ्कते, ननु शब्दार्थाविति दूषयानि—चेन्नेति । शब्दार्थवत्त्वस्यापीत्यत्र तादा-
त्म्येनैव तद्वत्ता शब्दार्थात्मक-काव्यस्य बोध्या ।

न तु स्वरूपाधायकत्वमिति स्वरूपं लक्षणम् । न चेदमयुक्तं दूषणं स्वरूपा-
धायकत्वस्योक्तशङ्कायामविषयत्वात्, किन्तु कव्युपदेशपरतया एवाशङ्कितत्वादिति वाच्यम् । न तु स्वरूपाधायकत्वमित्यस्य स्वरूपे लक्षणं न निवेशावित्यमित्येव, अर्थात् कव्युपदेशपरविशेषणस्य लक्षणे दानानां चित्यादित्यर्थः ।

(वि, थ) शौर्यादिवदिति—रसस्योत्कर्षाधायका इति शेष । कटककुण्डला-

प्रत्येकं काव्यत्व-प्रसङ्गात् (एतच्च एतदग्रन्थकृता स्वकृताया काव्यप्रसादीनाया लिखि-
तमपि प्राचीनगौरवनिबन्धितेनानोपेक्षितम् । अदोपत्तादीनां तु काव्यलक्षणात्वे प्रमेयार्थविरोधप्रसङ्ग इति तन्निराकृतम् ।)

(लो, इ) एतेनेति अलङ्कारादीनां कटककुण्डलादिसामान्यता उक्ता ।

सम्बन्धत्वाङ्गीकारे बाधाभावाच्च । वस्तुतस्तु यत्र परम्परया विशिष्टधीनियामकत्वं तत्रैव तस्या सम्बन्धत्वं कल्प्यते । यत्र तु विशिष्टधीनियामकत्वं तत्र तु सम्बन्धत्वं न कल्प्यते एव । तेन 'ज्ञानत्ववान् आत्मा' इत्यादौ स्वसमवायिसमवायस्य न सम्बन्धत्व-मिति ॥ रामचरणतर्क्यामीशदीना ।

(* किं च शब्दार्थयोः प्रत्येकं न काव्यत्वम् । अनर्थकशब्दे शब्दानुपस्थापिते अर्थे च अतिप्रसङ्गात् । किन्तु शब्दार्थसमुदायस्य काव्यत्व पञ्चभूतसंघातस्य शरीर-
त्वमिव, समुदायस्य कविब्यापारविषयता एव । अत एव वामनादयोऽपि गुणालङ्कार-
संयुतयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वमाहुः । केचित् काव्यत्वं नाम सामान्यमाहुः, तत्र 'शब्दार्थोभयधर्मतया स्वीक्रियमाणकाव्यत्वं, संयोगादिवत् अनेकाधितत्वं व्यासज्यज्ञतत्वं

१ "शौर्यादिवत्" इति पु. ।

२ "कारणत्वसंज्ञत्वादिवत्" इति ग. त. च. पु. ।

३ "अस्यार्थः" इति ख. ग. पु. ।

शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकरत्वात् । एतेन 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्'
इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तौ^१मपि परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् । (थ, इ,)

यद्य^२ क्विदस्फुटालङ्कारत्वे^३ उदाहृतम्—

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रसपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तत्रापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोपसि घेतसीतस्तले चेतः समुत्कण्ठते ॥ ” इति
पूतचिन्त्यम् । (द, ई)

दिवदिति शब्दार्थयोः शोभका इति शेषः । एतेनेति । उत्कर्षाधायकविशेषणत्वं
लक्षणेऽप्रवेश्यत्वेन इत्यर्थः ।

सालङ्कारशब्दार्थयोरिति—शब्दार्थयोः सालङ्कारत्वस्येति पर्यवसितार्थः ।

(थि, द) ‘यः कौमारहरः’ इत्यादिश्लोऽम् अस्फुटालङ्कारोदाहरणतया काव्य-
प्रशंसाकार उदाहृतवान्, तत्र स्फुटालङ्कार एवास्तीत्याह—यच्चेति । यः कौमारहरः
इति । रेवतीरे कृतसङ्केताया चूलगया स्वगृहे इयं भावना । उत्कण्ठाकरणं मम यद्यपि
नास्ति तथापि तत्र कृतसङ्केते रेवारोपसि रेवतीरे घेतसीनामतस्तले सुरतव्यापाररूप
लीलाविधिनिमित्तं चेतः समुत्कण्ठते इत्यर्थः । उत्कण्ठाकारणाभावः दर्शयति—‘यः
कौमारहरः’ इत्यादिना । कौमारः कुमारीत्वम्—अपरिणीतात्वम्, परिणयनेन यस्तद्वर-

वक्राकृतिजीवितकारः, कश्चिदाह—अलङ्काररूपत्वात् । तथा एतन्म—

‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाया विभाव्यते ।

यत्रोऽस्याः कविना कार्यं कोऽलङ्कारोऽनया विना ” इति ।

(लो, ई) एष काव्यलक्षणं दूषयित्वा काव्यप्रकाशकृतः स्फुटालङ्कारविरहोदाह-
रणे स्फुटालङ्कारः दर्शयन्नाह, यच्चेति—उदाहृतः काव्यप्रशंसाकार इति शेषः । ‘यः
कौमाररेति’ कौमारः नवयौवनम्, तदकृतकप्रेमाऽसकृतया योऽतिवाहितवान्, स कौमार-

व्यासज्यश्रुतिर्वा, गोत्वादिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वा । नाह, सामान्यस्य व्यासज्यश्रु-
तित्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः, प्रत्येकः काव्यता-ग्रसङ्गात् । केचित् प्रमेयम् नानार्था-
नुभवविषयत्वं प्रमेयत्वादिवत् काव्यत्वमुपाधिमाहुः । केचित् मिथुनादिशब्दवत् काव्य-
शब्दोऽपि सहतर्धमवचनमाहुः । (ग्रन्थकृत काव्यप्रशंसागीतायाम्))

१ “मतम्” इति (ख ग पु०)

२ “यत्तु” (छ पु०)

३ “अपि” इति अधिकपाठः (ज पु०)

अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् ।
(घ, उ)

परितिरित्यर्थः । स एव वर श्रेष्ठः, यथेष्टरतिसमर्थ इत्यर्थः । चैत्रक्षणा अपि सङ्केतस्थल
श्वानाप्यविशिष्टा इत्याह—‘ता एव’ इति । सुगन्धिवायुरप्यनाप्यविशिष्टा इत्याह
‘ते चेति’ । कदम्बानिला मध्यस्थितकदम्बवनानिला इत्यर्थः । अत एव ते प्रौढा
अपि मन्दत्वपर्यवसन्ना । वनानिलस्य प्रौढत्वेऽपि मन्दत्व वनवाहिर्भावेन । सागम्भ्य
तु मालत्यर्थानमेव । चैत्रे कदम्बपुष्पस्वाभाव एव, केचित्तु धूलिकदम्बपुष्पपरतया
व्याचक्षते । तन्मते वायो प्रौढत्वविशेषणानौचित्यापत्ते अन्ये तून्मालितमालताना
ते च प्रौढपुष्पभयो ग्राह्यतर्पणगन्धाः, इति व्याचक्षते । तत्र । तदा कदम्बानिला इत्यत्र
ते च इत्यस्याभावात् प्रत्यभिज्ञानुपपत्ते । ते च इत्यस्यानुपगे प्रक्रमभङ्गदोषापत्ते,
अनुपगग्राहकाभावाच्च । सा चेति अहमपि तदवस्थैव, उभयत्र इत्यर्थः । इत्यनुक्तरा-
कारण नास्ति, तथापि चित्तस्वभाववैलक्षण्यादुत्तराद्येत्यर्थः ।

(चि, घ) विभाषणेति—उत्तराद्यकारणानामप्यपि उत्तराद्यवर्णना
विभावना । “ विभावना विना हेतुः काव्यात्पत्तिर्यदुच्यते ” इति तल्लक्षणात् । तथा
नुक्तराद्यकारणपत्त्यादिमत्त्वेऽपि उत्तराद्यरूपस्यानुक्तराद्यभावस्य वर्णनाद् विशेषोक्तिः ।
“ सति हेतौ फलभावे विशेषोक्तिः ” इति च लक्षणास्य वक्ष्यमाणत्वात्, तन्मूलसन्देह-
सङ्करस्य तन्मूलसन्देहसङ्करालङ्कारस्य इत्यर्थः । तयोर्न सन्देहः । अविरोधिनोस्तयो
रेकत्र समावेशसम्भवेन सन्देहाभावात् । किन्तु तदुत्थापिताऽद्भुतरसश्चकाराभासयो
रङ्गाभिभावसन्देहेन रसवत् प्रेयोऽलङ्कारयोरेव सन्देहः । तथा हि कारणभावे फलात्
कारणसद्भावे फलाभावाच्च विस्मयस्य उत्थापितत्वात्तत्स्थायिभावकोऽद्भुतरसः । ॥
किमुपनायनविषयरत्युक्त्यलम्बस्य चकाराभासस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारः, रसस्या

हर वर स्वयङ्मतः, नतु पित्रादिभिर्प्राहितः । चैत्रो वसन्तः, तत्र जातिकदम्बा
भावात्, मालती वासन्तिका । कदम्बो धूलिकदम्ब इति केचित् । सप्रदायविदस्तु स
एव वसन्तः ता एव वर्णा इति मन्मयोदीपकत्वाविशेषाद् श्रुतव्यस्याऽपि ग्रह इति
व्याचक्षते ।

(लो, उ) अत्र हिति कारणभावे काव्योत्पत्तिविभावना सा चान्नास्फुटा ।
ये खलु उत्तराद्याः कारणानि प्रियसङ्गमाऽभावादयः तदभावेऽप्यत्र उत्तराद्येत्येति,
तदभावश्च तद्विरोधिप्रियसङ्गमङ्गावमुखेनोपनिबद्ध इति विभावनाऽस्फुटा । यदि
खलु प्रियसङ्गमाभावादेति कारणान्तापसद्भावपुञ्जनं दर्शयति तदेव तस्या स्फुटत्वम् ।
विशेषोक्तिश्च कारणसाम्ये काव्यानुपपत्तिरूपा, सा चान्नास्फुटा, प्रियसन्निधानादयो धृते
कारणानि । अत्र च तेषु सत्त्वपि धृतिर्नात्यन्तैव चकाराद्येत्येत्येन वर्णितम्, यदि

एतेन—“अदोपं गुणतः काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं क्वचि कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ।”

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । (न, ऊ)

यत्त ध्वनिकारेणोक्तम्—“काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति तत् किं पसवलंकार-
रसादिलक्षणस्वरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादिरूपमात्रो वा ? ^{नाय} १ नाय ।
प्रहेलिकादावतिव्याप्ते । द्वितीयश्रेदोमिति प्रम. । (प, ऋ)

ज्ञत्वेन रसवदलङ्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं वा स एव रसाभासोऽद्भुतरसस्याहमिति
प्रेयोऽलङ्कार, आभासस्याज्ञत्वे प्रेयोऽलङ्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अज्ञाहिमाव विना
स्वातन्त्र्येण रणद्वयप्रतीत्यभावस्य सर्वालङ्कारिकसम्मतत्वात् । स्फुटत्वमिति—इदं च
न रश्चिरदूषण, तथा हि स्फुटत्वास्फुटत्वे तावत् क्षीप्रप्रतीयमानत्वाप्रतीयमानत्वाभ्या-
मेव, तथा चान कारणाभावफलभावयोर्वाचकस्य नभोऽभावेन तत् कल्पनाया
विलम्बेनास्फुटत्वात् एव तयोरस्फुटत्वाच्च सुतरां तन्मूलदार्शितालङ्कारयोरस्फुटत्वम् ।

(प्रि, न) एतेनेति—यस्मिन्नुक्तदूषणेनेत्यर्थः ।

(वि, प) ध्यानेरितीति—व्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थः । नतु ध्वनिकाव्यम् । काव्यस्य
काव्यात्मत्वात्तन्मत्वात् । प्रहेलिकादाविति । न-च तदपि काव्यमेवेति वाच्यं व्यङ्ग्य-
स्यास्वाद्यत्ववशादेव काव्यात्मत्वकथनात् । प्रहेलिकादौ तु व्यङ्ग्यस्याऽयोध्यतायामेव
कवेस्तात्पर्यात्, अयोध्यत्वादेव तस्य वैचित्र्यम्, नत्वास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, तथा हि—

प्रतिनोत्पन्नोत्पद्यते, तदा अयमनुपपत्ते स्फुटतयोक्तत्वात् विशेषोक्ति स्फुटा स्यात् ।
इह विरहदोषोत्पत्तिमुखेन धूतरेणुपत्तिरङ्ग, अतो विशेषोक्तिरस्फुटा । एवमन
द्वयोर्विभावनाविशेषोत्पत्तिरस्फुटार्थत्वात् स्फुटालङ्कारविरह इति काव्यप्रकाशकृतो मतम् ।

तत्राह—अत्रहीति, अयमर्थ—अत्र विभावनाविशेषोक्ती अस्फुटे, तथापि
तदुभयारब्धसन्देहे सङ्कलालङ्कारस्य स्फुटत्वान् वध स्फुटालङ्कारविरह इति । सच्छटि-
सङ्कटं च लौकिकमुपुदायलङ्कारमिदमेव पृथगलङ्कारत्वेनाभ्युपगता ।

(लो, ऊ) एतेन—तददोषाविति लक्षणस्य काव्यलक्षणत्वाभाववचनेन ।
अदोषमित्यादि सरस्वतीकण्ठभरणोन्तलक्षणम् । विशेषश्चान्न सरसाविति वचने
श्रुत्यर्थत्वेन सगुणाविति वचन समनन्तरोक्तरीत्याऽनर्थकम् ।

(लो, ऋ) सम्प्रति रसमात्रध्वने काव्यत्वं सिपाधयिपूर्वस्त्वलङ्कारयोस्त्रिरस्यन्
आह—यत्त्विति । ध्वनिकार श्रीमदानन्दवर्दनाचार्य्य । वस्तु अर्थमात्रम्, अलङ्कारस्तदेव
विच्छिद्यतिमुक्तम् । रस श्रृङ्गादि, आदिशब्दात् भावतदाभासादयोऽसलक्ष्यक्रमभेदा ।

ननु यदि रसादिरूपमात्रो^१ ध्वनि काव्यस्यात्मा (फ) तदा—

“अत्ता एत्थ णिमज्झइ एत्थ अह दिअस पलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ से^२ ज्जाए महें^३ण मज्जाहिस्सि” । (व, ऋ) *

‘तरुयालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रित ।

गुरुणा सन्निधानेपि क कूजति मुहुर्मुहु ॥’

इत्यत्र यं पूर्णमलशो व्यङ्ग्यस्तस्याऽवोध्यतायामेव कवेस्तात्पर्यादत्रैव वैचि-
न्येण अलङ्कार एव प्रहेलिका । यत्तु अस्फुटारूपे गुणीभूते व्यङ्ग्ये कृच्छ्रगम्यत्व तत्र
कृच्छ्रगम्यताया न कवेस्तात्पर्यमतस्तस्य नातिकृच्छ्रगम्यत्वम्, आत्वाद्यत्वं चास्त्येव ।
प्रहेलिकादावित्यादिपदात् कर्तृकर्मगुण्यादिपरिग्रह । द्वितीयश्चेदिति—स्वीकारे औकार ।
मयापि ‘वाक्य रसात्मक काव्यम्’ इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

(वि, फ) ननु यदि व्यङ्ग्यो रस एव काव्यस्यात्मा तदा वस्तुनो व्यङ्ग्यत्वे
कथं काव्यत्वमित्याशङ्कते “ननु रसादिमात्रेति” ।

(वि, य) अत्ता एत्थेति—

“धधूरन निमज्जति अत्राह दिवसक प्रलोकय ।

मा पथिक शय्यन्ध शय्यायामावयोर्महद्भयसि ॥”

शय्यन्धत्वेन बधितात्मानं स्वगृहे कृतावाप्तं पथिकं प्रति स्वयं वृत्त्या उक्तिरियम् ।
अत्ता धधू वेशी । धध्रा निमज्जनकथनेन अस्या मृतप्रायत्वं सूचितम् ।

प्रहेलिका—व्यङ्ग्यार्थविशिष्टो नीरसो वाक्यविशेषः । यथा—

“के दारपोपणरता का शीतलाम्बुवाहिनी गग्रा ।

क सनधान कृष्ण क बलवन्त न बाधते शीतम् ॥”

इत्यत्र प्रश्नरूपोऽर्थो वाच्यः, उत्तररूपश्च व्यङ्ग्यः । तथा हि—दाराणां भार्याणां
पोषणे रता के ? शीतलाम्बुवाहिनी गग्रा का ? क कृष्ण सनधान ? बलवन्त क न
बाधते शीतम् ? इति प्रश्नः । उत्तरपक्षे केदारा क्षेत्राणि ।

(लो, ऋ) अत्तेति—देवसकमिति काले कर्म, अत्र पुत्रपौत्रवचनेन मत् शय्या
स्थानम् अभीत समागच्छेत्त्यर्थमात्रस्य ध्वनितम् । कथमेवमार्दानां काव्यत्वाभ्युपगमः

* अत्र गृहे विद्यमानाया शय्या अतिरुद्धतया बधिरनिषेधत्वादियोगात् अन्यस्य
च अस्तत्वात् नि राङ् व्यवहार इति वस्तुवैशिष्ट्यात् प्रतीयते ।

1 “रसादिमात्ररूप एव” इति (ख ग पु)

2 “ सज्जाए ” इति (ख० पु०)

3 “ मह णिमज्झहिस्सि ” इति (ख पु)

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्, न^१ ।
अत्रापि रसाभासवत्तयैव^२ प्रमः । (भ)

अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं याति” इति वाक्ये तद् भृत्यस्य तदनुसरणरूप-
व्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत्, न । रसवत् एव काव्यत्वा-
ङ्गीकारात् ।

काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसु^१खपिण्डदानद्वारा^२ चेदशास्त्रविमुखानां
सुकुमारमतीनां राजपुत्रादीनां विनेयानां शमादिवत् प्रवर्तितव्यम्, न रावणा-
दिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वाद । (म, ल)

तथाचार्येयपुराणेऽप्युक्तम्—“वाग् वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्”
इति । व्यङ्गिविवेककारेणाप्युक्तम्—“काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न
कस्यचिद् विमतिः” इति । (ए)

(वि, भ) वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्व इति । मम शय्यायाभागमिष्यसीत्येवं
वस्तुमात्रस्य इत्यर्थः । रसाभासेति । उपनायकविषयत्वादाभासः । व्य-
ङ्ग्यान्तरसत्त्वेऽपि रसपर्यवसान एव काव्यत्वम् । तथात्वाभावे काव्यत्वस्वीकारे
त्वातिव्याप्तिरित्याह—अन्यथेति ।

(वि, म) रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारे बीजमाह—काव्यस्य प्रयोजनमिति । कृत्या-
कृत्येति रसास्वादमुखपिण्डदानदर्शनात्तादृशमुखपिण्डस्यैव मुख्यप्रयोजनत्वमुक्तम् ।
तादृशोपदेशस्तु यथासम्भवमेवेत्युक्तम् । तथा च—‘शून्यं वासगृहमित्यादि’ ‘यः
कौमारहर’ इत्यादिश्लेषेषु तादृशोपदेशाभावेऽपि काव्यत्वमनुत्पद्यते ।

(वि, य) वाग्वैदग्ध्यमलङ्कारः । संज्ञिनि काव्यसंज्ञावति व्यङ्ग्यार्थसाधारण-
इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह—अत्रापीति, रसाभासवत्तयैव । ननु केवलं वस्तु-
मात्रस्य व्यङ्ग्यत्वेन । रसाभासश्चात्र पुंश्चल्याः परनायकविषयाया रतेः प्रकाशनात् ।
अथवा नीरसेष्वपि वस्तुमात्रप्राधान्येन काव्यव्यवहारस्वीकारः ।

(लो, ल) काव्यस्येति—अयमर्थः, रसास्वाद एव मुख्यं पिण्डस्य द्वारेण
तदुक्तम्—

‘स्तादुकाव्यरसोन्मिथं वाक्यार्थमुपयुजते ।

प्रथमालोढमधवः पिबन्ति कटु मेपजम् ॥’ इति

(लो, ए) व्यङ्गिविवेककारो हि महिमाचार्यः । आत्मलाभः कविसंज्ञाप्राप्तिः तत्सिद्धेः
इति वृत्तलाभात् । आदिशब्देन रसमात्रस्य काव्यजीवात्मत्वाप्रतिपादको वागुम्फः । ननु

१ ‘सुस’ इति (ख. ग. पु)

२ ‘द्वारेण’ इति (ख. ग. पु.)

३ ‘संज्ञिनि’ इति (च. छ. पु.) ‘आ आङ्गिनि’ इति (छ प्रकाशित पु.)

ध्वनिकारेणाप्युक्तम्—“ नहि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभः । इतिहासादेरेव तत् सिद्धेः ” इत्यादि । ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषांचिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत्, न न, रसवत् पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणक्रियाभिन्यञ्जकवर्णसद्भावादोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव । यत्तु वामनेनोक्तम्—“ रीतिरात्मा काव्यस्य ” इति तत्र । रीतिः संघटनाविशेषत्वात् । संघटनायाश्चावयवसंस्थानरूपत्वात्, आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । (य, अ)

यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

“ अर्थः सहृदयस्याप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदाधुनौ स्मृता । ” इति ।

अत्र वाच्य^१ इत्यात्मत्वं ‘ काव्यस्यात्मा ध्वनिः ’ इति स्वध्वनविरोधादेवापास्तम् । (१) तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते—

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥१॥

स्वार्थस्य काव्यसंज्ञावत्त्वात् । इतिवृत्तं वर्णितात्थं । गुणक्रियेति । यद्यपि वर्णो गुणस्यैव व्यञ्जको न क्रियायास्तथापि अत्र वर्णपदं वर्णोद्विपरं बोध्यम् ।

(वि, २) वाच्यप्रतीयमानाविति । अत्र वाच्यपदं प्रतीयमानपदार्थव्यङ्ग्यमिन्नपरम्, तेन लक्षणार्थस्यापि परिग्रहः । स्वध्वननेति । ध्वनिर्व्यङ्ग्यार्थः । तस्यात्मकत्वकथनवाच्यात्मात्मकथनरूपयोः स्वध्वनयोर्विरोधादित्यर्थः ।

(वि, ल) तत् किं पुनः काव्यमित्यादिप्रश्नः । ‘ उच्यते ’ इत्यादि समाधानम् । प्रतिपादितत्वादिति—‘ दिवदत्तो गच्छति ’ इत्यादिनेत्यर्थः ।

तर्हीति—ननु यदि रसवदेव काव्यमित्यर्थः । नीरसानां वर्णितपर्वतादिपानाणाम् । सिद्धान्तमाह—प्रबन्धरसो महाकाव्यम् । रीतिः पदसंघटना, अवयवा पदानि ।

(लो, ऐ) एवं प्राकृतलक्षणाणां प्रमेयविरोधं दर्शयित्वा स्वलक्षणमवतारयति । तत् किं पुनरिति—यदि नैतानि काव्यलिङ्गलक्षणानीत्यर्थः । रसात्मकमित्यत्र रस-

१ ‘ आत्मपदलाभ ’ इति, (ड, ग पु)

२ ‘ पद्याना ’ इति, ग पु नास्ति ।

३ ‘ इव ’ इति, ग पु नास्ति ।

४ ‘ पद्यरसे ’ इति, (ट, पु)

५ ‘ गुणाभिन्यञ्जक ’ इति, (स ग घ ङ, च, पु)

६ ‘ वाच्यात्मत्वं ’ इति, (व पु)

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीवनापायको यस्य^१ । तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वाद् । “रस्यते इति रसः” इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते^२ । तत्र रसो यथा—
(ल, ऐ)

“शून्यं वासगृहं विलोभ्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छून्यं-
निद्रान्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य फलमुत्पत्तम् ।
विश्रब्धं परिशुम्भ्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानघ्रमुत्ती प्रियेण हसता चिरं बाला चुम्बिता ॥” (च, श्रो)

(वि, घ) शून्यं वासगृहमित्यादि । किञ्चिदुत्थयौवनायाः नवोटायाः क्रियाव-
र्णनमिदम् । अत्र विलोभयेत्यादिक्रमेणैव सकलक्रियाणां पूर्वापरभाव कत्वानिर्दिष्टो
बोध्यः । शयनात् किञ्चिदुत्थानं प्रियजागरणे इतुं सम्बरणाय । शनैस्त्वं तु शब्दा-
नुत्पत्तये । पतिमुखचिरनिर्वर्णनं निद्रानिश्चयायानुरागेण च । विश्रब्धं निद्रानिश्चयेन
जाताश्चान्, यथा स्यात् तथा चुम्बनक्रियाविशेषमिदम्, आलोक्य लज्जानघ्रमुत्ती जाता
इति शेषः मुलेन बोध्यम् । तदैव क्रियाद्वयेककरणेन कत्वानिर्देशोपपत्तेः ।
एतत् पर्यन्तक्रियासु बाला कर्तुं, हासप्रियचुम्बनस्य तु कर्म । चुम्बनस्य चिरत्वं
नायिकाया भावनिश्चयेन प्राप्ताशङ्काभावादनुरागाधिक्योत्पत्तेः । अत्र व्यङ्ग्यौ परस्पर-
रतिसम्भोगश्चरौ । शून्यवासगृहविलोभनं रतेरेयोरीपनविभावः । शय्योत्थानादि-
मुत्पन्नघटान्ता क्रिया नायिकाया रतेरनुभावाः । ता एव नायकरतेरुपनविभावाः,
प्रियेण चुम्बनं तदीयहासश्च तदीयरतेरनुभावाः, तावेव नायिकारतेरुपनविभावाः,
उभयाभिरे सामाजिके रसोत्पत्तिः ।

पदेनाऽसंलक्ष्यक्रमभेदानां सर्वेषां परिग्रह इत्याह—रस्यते इति । रस्यते आस्वाद्यते,
स्वादः । काव्यार्थराम्भेदादात्मानन्दसमुद्भव इत्युक्त्यकारः, कर्मत्वं रसादीनामुप-
चारात् । कर्मरसरति, या प्रयोगादिति वक्ष्यते । तदाभागा रसाभासा भाषामासाश्च
आदिशब्दात् भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शवक्षता च ।

(लो, श्रो) शून्यमिति—शून्यं विविक्तं वासगृहं केलिभवनं विलोभ्य, शयनात्,
शय्यायाः किञ्चिदुत्थाय उत्थिता भूत्वा शनैर्मन्दं नि शब्दमित्यर्थः । बाला निद्राभ्यान-
मुपागतस्य प्रियस्य मुनं सुचिरं निर्वर्ण्य दीर्घकालं विलोक्य सम्यक् परीक्ष्य

१ “स्वस्वनया” इति ट, पु०

२ “अस्य” इति ट, पु०

३ “काव्यन्वगङ्गीयस्य” इति ट, पु०

४ “उच्यन्ते” इति ट, ठ, पु०

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः ।

भावो यथा महापात्रराघवानन्दसान्निविप्रहिकाणाम्—

“यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधि , पृष्ठे जगन्मण्डल
दद्याया घरणी, नखे दितिसुवाधीय मदे रोदसी ।
क्रोधे चक्रगण , शरे दयमुख , पाणौ प्रलम्बासुरो
प्याने विश्वमसाधधार्मिककुल कस्मैचिदस्मै नमः ॥”

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः । (श, औ)

(धि, श) यस्यालीयत इति । अस्मै यत्पदोपस्थापिताय कस्मैचित् अनिवच्य
नीयाय अर्थाद्दशावतारिलो नारायणाय नमः ।

तस्मै मत्स्यादिदशावतारभेदेन धर्म्मानाह—यस्येति । नलधिनोऽपि
मत्स्यस्य प्रौढोक्त्या महत्त्वान् तच्छल्कसीम्नि लयः । पृष्ठ इति—इदं कूर्मावतारे ।
अलीयत इति सर्वग्रान्वयः । जगन्मण्डलं भूमण्डलं पृष्ठस्य महत्त्वात् । दद्यायामिति
वराहावतारे । दितिसुताधीशो हिरण्यकशिपुः , इदं नरसिंहावतारे । रोदसी यावा
भूयिष्यी , इदं वामनावतारे । क्रोध इति परशुरामावतारे । प्यानम् इति बुद्धावतारे
विश्वभ्यामित्वात् । असाविनि वल्क्यवतारे अक्षिना म्लेच्छच्छेदनात् ।

इत्यर्थः । विश्वेभ्य नि शङ्क यथा स्यात्तथा परिचुम्ब्य आस्थाया जातपुलक्य उत्पुल्ल
रोमा चाङ्कितं गरुडस्थलीं विलोक्य लज्जानम्रमुषी म्रीडावनतवदना सती हसता
प्रियेण चिरं चुम्बितेति सम्बन्धः । नायिका स्वीया, नायकोऽनुकूलः , अत्र नर्म
गर्भनातिरलङ्कारः । शून्यमित्यादि, अत्र विलोकनशब्दोऽन्तर्भूतणिर्णयः , तेना
लोकनम् , अनयोरेक्यर्तृकतया पूर्वकालीनकत्वाप्रत्ययः । इह च नायको नायिका चाल
म्बनविभावौ । शून्यवासगृहादिरुदीपनविभावः । अनुभावा बालागतविलोकनादय
नायकागता व्याजनिशदयश्च । निश्रया हि व्याजारब्धतया न व्यभिचारित्वम् , व्यभि
चारिणश्च नायिकागता , विलोकनेन शङ्का, उत्थानेन चपलता । उत्थानस्य शनै
रूत्वेन ग्रासः , चिरं निर्वर्णनेन सुप्तो न वेति सन्देहप्रभवो वितर्कः , विश्वेभ्यमित्यनेन
निश्रानिश्चयज्ञानेन हर्षः , परिचुम्बनेनौत्सुक्यम् , आलोकनेन चपलता, सुखनमनेन
तस्या निर्दिष्टेव । नायकगता च व्याजनिशद्वयेण धृतिः , चिरपरिचुम्बनेनौत्सुक्य
हर्षश्च । एभिश्च साधारण्येनाभिव्यक्तं सामानिकरतिभावः शृङ्गाररसरूपता भवति ।
एव वक्ष्यमाणोत्तरहरणेष्वपि विभावादिविवेको बोद्धव्यः ।

(लो, औ) यस्यालीयतेति—अत्र भगवतो दशावतारस्वरूपेणम् । अत्रालीय
तेति क्रियाया प्रतिवाक्यमन्वयः । शल्कसीम्नि वल्कलप्रदेशे नलधिरलीयतेति, अनेन
मत्स्यः । पृष्ठदेशे जगन्मण्डलमलीयतेति कूर्मः , एव वराहादयः । कस्मैचिद् विशेषतो
निर्दिष्टमशक्यत्वात् ।

रसाभासो यथा—

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पयो प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलितार्चीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ।” (प, अ)

अत्र सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वादसाभासः । पृथगन्यत् । दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा (आ) इत्युच्यन्ते—

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥२॥

धृतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वसञ्ज्ञत्वादय इव शब्दार्थद्वारेण देहद्वारेणैव व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका इत्युच्यन्ते* येषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः गुणादयः^१ किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते—

उत्कर्षहेतयः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ३ ॥

गुणाः शौक्यादिबन्ध, मलद्वाराः कटककुण्डलादिबन्ध, रीतयोऽधयवसंस्थानविशेषवत्, देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तमेव^२ काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्पोत्कर्षका इत्युच्यन्ते । (स)

इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिष्यञ्जकशब्दा-

(वि, प) मधुद्विरेफ इति—महेततपोभग्न्याऽऽकालिके वसन्ते जाते तिरथा-मपि मान्मयक्रियावर्णनमिदम् । अत्र प्रियया साहित्येन मधुपानं प्रियाकण्डूयनं च द्विरेफकृष्णसारयो रतेरनुभावौ । तयोः शृङ्गारयोस्तिर्य्यगगतत्वेन भासः । पृथगन्यदिति । भावाभासादयोऽप्येवम्, ते चाप्रे प्रदर्शयिष्यन्ते ।

(वि, स) धृतीति—धृतिदुष्टादयः अपुष्टत्वादयोऽर्थदोषाः । एते च शब्दार्थद्वारेण रसमपकर्षयन्त इत्यन्वयः । व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयोः साक्षादित्यर्थः ।

उत्कर्षहेतय इति—काव्यात्मभूतस्य रसस्य उत्कर्षहेतव इत्यर्थः । तदेतत्ता च शब्दार्थद्वारेण इति व्याख्यास्यते । शब्दार्थावुकृष्य रसमुत्कर्षयन्तीत्यर्थः ।

(लो, अ) कुसुमरूपे एकस्मिन् पात्रे ।

(लो, आ) दोषाः पुनरिति—येषां सद्भावेन काव्यत्वं खरिडतमित्यर्थः । किं स्वरूपाः किमाकारेण वर्तन्ते इति पूर्ववद् व्याख्यानम् ।

*यथा काणत्वसञ्ज्ञत्वादयः देहद्वारेण आत्मानमपकर्षयन्ति मूर्खत्वादयश्च साक्षात् आत्मानमपकर्षयन्ति तथा धृतिदुष्टादयो दोषाः शब्दार्थद्वारेण काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्ति, व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो दोषाः साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्ति ।

१ “गुणा. किं” इति (च पु०)

२ “तस्यैव” इति (च पु०)

धेयोरपचर्यन्ते । अतश्च 'गुणामिव्यञ्जका शब्दा रसस्योत्कर्षका' इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्याम । (६, ६)

इति धीमधारायणचरखारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णववर्णधारध्वनिप्रस्थापन
परमाचार्यकविस्फुरिजाकराष्टदशभाषाकारविलासिनीभुजङ्गसान्निध
विप्रह्विमहापात्रभाविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-
स्वरूपनिरूपणो नाम प्रथम परिच्छेदः ।

(चि, ६) ननु शब्दार्थद्वारेण रसोत्कर्षकत्वमसाधारणीतानां शब्दार्थधर्माणामिव सम्भवति रसमात्रधर्माणामेव गुणानां कथं तद्वद्वारकत्वं व्याख्यातमित्यत आह—इहेति। गुणामिव्यञ्जकशब्दार्थयोरिति । यद्यपि वर्या एव गुणामिव्यञ्जका इति वक्ष्यन्ते तथापि वर्येण पदं तेनार्थस्तेन च गुणो व्यज्यते, इत्यभिप्रायेण अर्थस्य गुणामिव्यञ्जकत्वमुक्तम् । तथा च 'स्वव्याख्यातार्य एवानेनोपपादित स्वयं, तथा व्याख्याने ॥ गुणानां साक्षाद्रसोपकारकत्वेनैव कारिकार्यं संगच्छते इति बोध्यम् ।

प्रागेवोक्तमिति—ननु शब्दार्थद्वारा गुणानां रसोत्कर्षकत्वं प्राक्नैवोक्तम् । तत् कथं नित्यमुक्तमिति चेत्, स्वत्यम् विन्तृत्वपर्यदेतत् प्रोक्ता गुणालङ्कारादय इत्युक्तौ अलङ्कारादयो समभिव्याहारेण पाठवशात् तद्वीतिरुक्तत्वात् । अत उक्तमित्यत्र उक्तप्रायमित्येवार्थः ।

इति धीमहेधरन्यायालङ्कारमहाचार्यविरचितया साहित्यदर्पणे

टीकाया प्रथमपरिच्छेदविवरणम्

(लो, ६) शौर्यादिवादि—शौर्यादिव्यञ्जकशारीरिकधर्मविशेषवत् । अलङ्काराध्यानुप्रासोपमादयः, ये च तदर्थविशेषान्तं पातित्वादिरूपेण प्रतिपादयिष्यमाणा प्राचीनोक्तं श्लेषप्रसादादयः तदुक्तशब्दं चार्थश्च प्राचीनोक्तश्लेषप्रसादादिगुणयुक्तं तयो रसादिरूपव्यञ्जकानां गुणानां व्यञ्जकत्वेन उपचर्यन्ते, तदाह काव्यप्रकाशकार एव, "गुणवृत्त्या पुनस्तेषां स्थितिः शब्दार्थयोर्मता इति । ननु भवन्मते माधुर्यादयत्रय एव गुणालोचने च रसमात्रनिष्ठा । प्राचीनोक्ता श्लेषप्रसादादयः शब्दार्थनिष्ठत्वेन विशतिप्रकारालोचने च भवद्विरस्तीकृतत्वेन च निर्देष्टव्या, तत् कथमिदानीं तदुक्तयोः शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वम् ? उच्यते न ह्यलु तेषामस्वीकारः, किन्तु अन्तर्भावित्वादिरूपेण शब्दार्थमात्रनिष्ठत्वात् रसमात्रनिष्ठगुणवैकल्यात् न दृश्यगुणि । यदाह—'किंचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे धिता' इति । न वयं तेषां यथासम्भव रसधर्मत्वेनोक्तानां व्यञ्जकत्वं न स्वीकुर्म, किन्तु रसधर्मत्वम् । तदुक्तं ध्वनिहृता,

("रौद्रवीररसाविष्टा लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।

तद्व्याप्तिहेतुः शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम् ॥")

इति सर्वभूतावदातम् । इति साहित्यदर्पणलोचने प्रथमपरिच्छेद समाप्तः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह—(अ)

वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तं पदोचयः ॥ २ ॥

योग्यता* पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभाव (१) पदोचयस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे बहिना सिद्ध्यतीत्यपि वाक्यं स्यात् । (क) आकाङ्क्षा+प्रतीतिपर्यवसानविरह (२) स च श्रोतुर्निज्ञासारूप । (ख), (आ) ।

(वि, क) वाक्यं रसात्मकं वाक्यमियुक्तत्वात् वाक्यलक्षणं वस्तुमाह—वाक्य-स्वरूपमिति । बाधाभावो बाधमात्राभावत्वे बाधज्ञानाभावः, तु बाधिते बाधाज्ञाने शान्दबोधानुपपत्तेः । बहिना सिद्ध्यतीत्यन्वयबोधजनकस्यैव वाक्यत्वं, शेरं प्रति बह्वे करणान्वयबाधान्वयबोधः । नन्वेवमन्वयबोधजनकमेव लक्षणमिति वाच्यम् ? अन्वयबोधजनकसामग्राप्रदर्शनार्थं तदुपलक्षणकरणम् ।

(वि, ख) आकाङ्क्षेति—प्रतीतिपर्यवसानविरहमेव व्याचष्टे सचेति । निज्ञासा च प्रतीतिपदार्थातिरिक्तपदार्थः ; सा च प्रथमप्रतीतिपदार्थान्वयबाधार्थमुत्पिता बोध्या, तेन गौरव इत्यादौ देवादधेति निज्ञासासत्त्वेऽपि नाकाङ्क्षा । चैत्रस्य भ्राता गृहं गच्छतीत्यादौ चैत्रस्य न गृहे आकाङ्क्षा उदेति भ्रातरि जनिताऽन्वययोधात् । तेन चैत्रस्य गृहमिति न बोधः । “विमल जल नद्या कच्छे महिषधरति” इत्यत्र विमलजलेऽन्विताया अपि नद्या कच्छस्य सम्बन्धिकत्वेनोपस्थिते नदीरूपे सम्बन्धे

(लो, अ) सम्प्रति वाक्यलक्षणयोर्बाधपरस्यो स्वरूपनिज्ञासाया प्रथमोद्दिष्टं वाक्यं द्वितीयपरिच्छेदेन सपरिकरं निरूपयितुकामं तत् सामान्यसत्त्वप्रतिपादिका कारिकमवतारयति—वाक्यस्यैकरूपमिति । स्वमसाधारणं रूपं स्वरूपम्, इतरव्यावर्तको धर्मः ।

(लो, आ) वाक्यं स्यादिति । एतद् विवृणोति । योग्यतेति । पदार्थानां मिति । पदानां गौरवार्थानामर्था पदार्था । एतदभावे योग्यताया अभावेऽपि गौरव-स्यादीनां परस्परमाकाङ्क्षाविरहिणा पदानां प्रतीतिपर्यवसानविरह इत्येव विशदयति श्रोतुर्निज्ञासा इति । आकाङ्क्षा आत्मधर्मः श्रोतुर्निज्ञासारूपत्वेन इच्छारूपत्वात् । योग्यताऽर्थधर्मः स्पष्ट एव ।

१ ‘इत्यादि’ इति (क, ख, पु)

* अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व योग्यता (विश्वनाथस्य—अ० टी०) ।

+ आकाङ्क्षेति—समन्विताद्वैतपदस्मारितपदार्थनिज्ञासा आकाङ्क्षा ।

निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरश्च पुरयो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्व स्यात्
(ग) आसत्तिर्बुद्धयविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्यते
देवदत्तशब्दस्य^१ दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीतिपदेन संगति स्यात् (-) (घ)

निधनि तात्पर्यवशात् कच्छान्वयार्थमपि कञ्चै निज्ञाता उदेति इति न तत्राऽ
व्याप्तिः । यद्दिना स्थित्यनीत्यत्र तु करणताया कार्यं विना अनुपपत्त्या सेवे तत् कार्य
उदेति एव आकाङ्क्षा इति बोध्यम् । एव चासाहितपरस्परसम्बन्धे बाधविरह एव
योग्यता, अन्यथा अनासाहितस्य कालिकसम्बन्धस्य बद्धिकरणतासेक्योरपि सत्त्वाद्
योग्यता स्यात् ।

(घि, ग) गौरश्च इत्यदि । अत्र आकाङ्क्षाभावादेव आसाहितसम्बन्धे बाधविरहरूपा
योग्यतेव नास्ति, इत्याकाङ्क्षाया एवाभावाच्च वाच्यत्वम् । आकाङ्क्षाभावश्च प्रथमान्तपदायस्य
प्रथमान्तपदार्थान्तरे भेदेनान्वयार्थं निज्ञासानुदयस्याऽनुभाविक्त्वादेव अभेदान्वये तु,
बाध एव (घि, घ) आसत्तिरक्षणमाह—यत् पदबुद्धयव्ययधानेन यत्
पदबुद्धिस्तेनैव सह तस्यासत्तिरित्यर्थः । अव्ययधानं च तदन्वयानुपयुक्त्यर्थकस्यैक-
पदान्तरेण, विरमालेन वा बोध्यम् । तेन साष्टं स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र स्थाल्यादि
पदव्ययधानेऽपि कण्ठपदे पचधातोः संगतिरित्येव, स्थाल्यादिपदार्थानां तदन्वयोपयो
गिन्यात् । निरर्थकेन व्यवधानेन तु अस्येवाऽऽसत्ता—यथा “ स न गच्छति ” इत्यत्र
वैकारस्तु निरर्थकेऽपि प्रामाणिकप्रयुक्त एव बोध्यः । ननु चमरादि । तेन तदन्वया-
नुपयुक्त्यर्थकेन प्रामाणिकाऽप्रयुक्तनिरर्थकेन चाव्ययधानमर्थः । गिरिर्भुक्तमामिनां देव
दत्तेन इत्यत्र तु गिर्यै प्रमत्तपदयोर्नास्ति । तदन्वयानुपयुक्तभुक्तपदेन व्यवधानात् ।
अस्तव्ययधाने तु बालस्य चिरत्वं, तत्पदबुद्धिधारणतोऽपि सत्त्वात् । तत्रागस्यभाव
वर्णयति—बुद्धिविच्छेदेऽपीति—नच तत्र पूराच्चारितपदार्थस्य निर्वचस्ति तदेव्यन एव
तत्र वाक्यत्व, नर्धेतदभावादेव शाब्दबोधानुपपत्त्या वाच्यत्वाभावा इति वाच्यम्, शब्द
बोधननन्वयस्यागातनञ्छेदप्रवेशेन तत्पदस्मृत्यभावेन शाब्दबोधाजनकतया वाक्ये
एतदभावात् गौरश्च पुरया हस्तान्यत्र च वाच्यमात्रं । साक्षरञ्छावाक्येऽपि
अन्वयसाधानं तत्र निरास्यन्त्वव्यवहारात् । प्रहृष्टान्वयसाधनमात्राशब्दयोषा-
भारोऽपि आसत्तत्त्वान्तरम् । अतो घटमानय इति वाक्यम् एतदा अन्वयबोधे नन्ति न
अन्वयसाधान्तरनयम् (अ-प्र-जी-विधनाथ) । प्रतीतिनि-प्रतीति पर्यवसानम्
(गमति) तस्य विरह (अभावा) केन क्रियाधारेण बाधभावाच्च अस्तस्य
(प्रथमं कथं तत् कथमप्रतीतिः) विज्ञाता स्वन एव हेति ।

* अव्ययधानेनाऽन्वयप्रतिबोधोपास्यनिमित्तानि । व्यवधानं प्रहृष्टान्वयविधाना
वादेन च बोध्यम् । तत्र गिरिर्भुक्तमामिनां देवदत्ता नयप्रनन्वयबोधः । भुक्तपदस्य

^१अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोराल्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्यधर्मत्वमुपचारात् । * (६)

चान्म्योच्यो महावाक्यम् ॥ २ ॥

योग्यताकाङ्क्षसत्रियुक्त एव ।

इत्थं चान्म्य द्विधा मतम् ॥ ३ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन^२ महावाक्यत्वेन च । उक्तं च—

तत्रातिव्याप्तिप्रदर्शनस्य औचित्यादेव ।

(वि, ड) ननु बाधज्ञानाभावरूपाया योग्यताया निज्ञासारूपाया आकाङ्क्षाया-
श्चात्मार्थवृत्तित्वात् वयं पदोच्यस्य तदुक्तत्वम् इत्यत आह—आकाङ्क्षायोग्यतयोरि-
ति—उपचारो विषयतासम्बन्धेन कृति । सा च बाधविरहस्य प्रतियोगिनो बाधज्ञानस्य
विषये पदोच्ये तद् विषयता साक्षादेव ।

(वि, च) वाक्यस्य द्विविध्यमाह—वाक्योच्य इति । अचित् वाक्यमात्रस्य
अचित् महावाक्यस्य वाक्यत्वेन, द्वयोरपि लक्षणकथने आकाङ्क्षसत्त्वात् महावाक्य-
लक्षणेऽपि योग्यतादिक विशेषणमित्याह—योग्यताकाङ्क्षेति । तत्रार्द्रबाधे यद्वि-
ज्वलति तेन सिञ्चतीत्यत्र महावाक्यत्वापत्त्या तद्वारणाय योग्यताया, चेन्न पचति,
मैनो गच्छति, इत्येतद् वारणायाकाङ्क्षाया, दिनान्तरोच्चारितवाक्यद्वयस्य विरोधि-
वाक्यव्यवहितयो साबाहुयोग्यवाक्ययोर्वारणायाऽऽसत्तेरुपादानम् ।

(लो, इ) महावाक्यस्यापि काव्यत्वे आचार्यसम्मतिं दर्शयति—तदुक्तमिति ।
अज्ञातत्वेन प्रबन्धेषु विश्वकलितान्यपि वाक्यानि, अन्योऽन्यमज्ञातभावं विना तु
वातुलप्रलापनदसम्बन्धता भजन्ते । सहस्य समेत्य वाक्यमहावाक्ययोरित्यादिषु अन्येक-
व्ययच्छेद इत्यन्वयः । साधारणानि अनेकपदानि, यथा देवदत्तो दण्डेन गाम् । अनेक-
वाक्यानि च सहस्य समुदितार्थबोधनार्थम् इतरवाक्यसापेक्षाणि प्रबन्धेषु प्रसिद्धानि ।
तदाभूतानां हि पदानां वाक्यानां च विश्वकलितानेकार्थबाधा एव भट्टमते सामर्थ्यं
नत्वेनार्थबोधने ।

व्यवधानात् । फलव्यवधानं दर्शयति—इदानीमिति—मुदे पदार्थोपरिस्थितरविच्छेद
अव्यवधानम्, अव्यवहितपदार्थोपरिस्थितेत्यर्थः ।

* अत्र आकाङ्क्षाया आत्मधर्मत्वेऽपि योग्यताया अर्थधर्मत्वेऽपि तयोर्यत्पदोच्य-
धर्मत्वमुक्तं तदुपचारात् ।

१ 'तत्र' इति (ग. पु०)

२ 'इत्येव' इति (ट पु०)

३ 'वाक्यमहावाक्यत्वेन' इति, (छ, ज, पु०)

“स्वार्थबोधे” समाप्तानामज्ञादित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहरय जायते ॥” इति * (द)

तत्र वाक्यं यथा—“शून्यं वासगृहम्” इत्यादि । (घ) महावाक्यं यथा—
रामायणमहाभारतसुवंशादि ।

पदोचयो वाक्यमित्युक्तं, तत्र किं पदलक्षणमित्यत आह—

घरणाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ४ ॥ (छ)

यथा घटः । प्रयोगार्हेति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः (ज) । अनन्वितेति
वाक्यमहावाक्ययोः (झ) ।

शून्यं वासगृहमित्यादि—अत्र सर्वपदार्थानामेव उत्तरत्र सामान्यत्वेन कस्यापि
स्वार्थबोधसमाप्त्यभावात् न महावाक्यत्वम् ।

(वि, छ)—घरणाः पदमिति—प्रयोगार्हं च तेऽनन्वितैकार्थबोधकाद्येति
कर्णधारय । एकार्थबोधका इत्यत्र एकैकार्थबोधका इत्यर्थः । तेन वाक्यस्य-
पदेषु मिलनेन अनेकार्थबोधकेषु नाभ्यासि । एकैकार्थवत्त्वं हि स्वसमसं-
ख्यार्थत्वम् ; अर्थस्य एकैकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च त्रिविधा मुरा इत्यत्र एकमुण-
राब्दस्य गौडीपैष्टीमाध्वीत्रयबोधकत्वात्तत्राभ्यासिरिति वाच्यम्, तत्र गौडी मुरा पैष्टी मुरा
माध्वी मुरा इत्येवमादिर्यैवान्वयबोधस्वीकरणे मुरापदत्रयस्य स्वसमसंख्यार्थबोधरत्वे-
नाभ्यास्यभावात् । न च चैत्र-मैत्र-देवदत्तः सुन्दर इत्यत्र एकसुन्दरपदेन सुन्दरनि-
त्यबोधनात् तत्राभ्यासिरिति वाच्यम् ; अर्थपदस्यार्थतावच्छेदेकपरत्वेन सौन्दर्य-
स्यैकत्वादेव । न च तत्रापि त्रिविधा मुरा इत्यत्राभ्यासिरिति वाच्यम् अर्थतावच्छे-
दकनेकत्वे आगुत्तरेव स्वीकारात् ।

(वि, झ) प्रातिपदिकस्येति—नन्मात्रस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तस्यैव
पदत्वस्वीकारात्, नहि विभक्तिं विना शुद्धप्रातिपदिकस्य प्रयोगार्हता । नचानन्वितैकार्थपदे
नैव तद्वारणमिति वाच्यम् ; अभिहितान्वयवादे तस्यानन्विताभिधायित्वादेव ।

(वि, झ) वाक्यमहावाक्ययोरिति—व्यवच्छेद इत्यत्रान्वयः । तयो
परस्परमन्वितार्थबोधकत्वादेव । अत्र च वाक्यस्यान्वितानेकार्थबोधकत्वादेकार्थबोधरत्वे-
नैव तद्वारणसम्भवेऽपि तद् विरोधपणदानमन्विताभिधानवादोऽस्याभिर्नोद्विद्यते इत्य-
न्निग्राहसूचनार्थेव इत्यवधेयम् ।

* स्वार्थबोधेति—स्वार्थबोधने समाप्तानां स्वमर्थं बोधयित्वा निराकरञ्जाणां
वाक्यानामज्ञादित्वव्यपेक्षया गौणमुख्यपर्यालोचनया पुन सहन्य (परस्परम्) समेत्य
एकवाक्यत्व जायते ।

१ ‘स्वार्थबोधसमाप्तानां’ इति (ट. ठ. पु०)

२ “तत् इति” (ख. पु.)

एकेति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम् (थ)

अर्थबोधका इति क-च-ट-त-पेत्यादीनाम्^१ । वरुणा इति बहुवचनमवि-
वर्तितम् । (ट, ई)

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥ ५ ॥

एषा^२ स्वरूपमाह—

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ता. स्युस्तिक्क. शब्दस्य शक्तयः ॥ ६ ॥

(ट) (उ)

(वि, प्र) साकाङ्क्षानेकेति—साकाङ्क्षानि अनेकानि पदानि यत्र तादृश-
वाक्यानां व्यङ्ग्येद इत्यर्थः । अत्र च वाक्यानामित्येव विवर्तित, वाक्यत्वेनैवानेकप-
दत्वपरस्परसाकाङ्क्षत्वयोः प्राप्ते । स्वरूपारण्यनपरत्वादेव तयोः सादानस्य, न चान-
न्वितापर्यवधनविशेषणादेवान्वितार्थबोधकत्वात्प्राप्तमिति वाच्यम्, परस्परान्वितार्थ-
कवाक्यद्वयस्य मेलित्वा पदत्वापत्तिवारणपरत्वादेव वाक्यानामित्युक्ते । अनन्वितार्थ-
त्वादिना तु एकैकवाक्यस्यैव वारणम् ।

(वि, ट) क-च-ट-त-पेत्यादीनामिति—ननु प्रयोगार्हेत्यत्र प्रयोगो नोच्चा-
रणमात्र, तदा प्रातिपदिकवारणापत्तेः । किन्तु अर्थबोधनार्थमुच्चारणमेवावश्यं वाच्यम् ।
प्रातिपदिकमानस्य तदर्थमनुच्चारणात्^३ । तथा च प्रयोगार्हपदादेव निरर्थक-क-च-ट-
त-पादीनां वारणं स्यादिति चेत्, सत्यम् । अर्थबोधकत्वाऽनुपादानेऽर्थविशेषणस्यान-
न्वितेत्यस्यानुपादानमनायत्यैव पर्यवस्यति । ततश्च तदनुपादाने वाक्यमहावाक्ययो-
रतिव्याप्त्यापत्त्या तद्वारणायाऽनन्वितेत्यस्य दानावश्यकभावे तदनुरोधेन तद्विशेष-
स्यार्थस्य बोधकत्वमुपादेयम् । अत एव क-च-ट-त-पेत्यादेरपि वारणमित्यभिप्रायात् ।
कचटतपादयश्च पदैकदेशवरुणा एव बोध्या, ननु ब्रह्मादिवाचकैकवरुणा, तेषां
सार्धकत्वात् पदत्वाच्च । अत एव वरुणा इत्यत्र बहुत्वाविवक्षामाह—वरुणा इति ।

(वि, ठ) योग्यतासाङ्ख्योरर्थघटितत्वेन अर्थस्य प्रभेदमाह—अर्थ इत्यादि ।
स्वरूपं लक्षणम् । शब्दयोः श्रुतयः ।

(लो, ई) वरुणा इति । बहुवचनमविवर्तितं तेनैवस्य वरुणास्य द्वयोरपि च परि-
ग्रह एव च मयि सानुग्रहो भवेत्यत्र अकारस्य एकवर्णेणस्य वासुदेवसम्बन्धोक्तस्य
न पदत्वहानि । तत्रेति—यथासम्भव पदवाक्ययोः ।

(लो, उ) (तत्राभिहितान्वयवादिना मते वाक्यार्थाऽपि पदाभिधेय इति वक्ष्यते ।
अन्दिताभिधानादिना मते च वाक्यभिधेय, लक्ष्यश्च पदप्राप्त्यर्थः । चक्षुषश्च

१ “ कचटतपाना ” इति (रा ग. पु०)

२ ‘ तत्र एषा ’ इति (च छ पु०)

ता अभिधायाः ।

✓ तत्र संकेतितार्थस्य बोधनादग्निर्माभिधा ॥ ७ ॥ (ड)

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते च गवानयनप्रवृत्तमु-
पलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य " साक्षादिमत्पिरडानयनमर्थ " इति प्रथमः (७)

(वि, ड) तत्राभिधालक्षणमाह-तत्र संकेतितार्थस्येति । अभिधेति अभिधी-
यते बोध्यते इति योगार्थ एव लक्षणम्, तत्र कस्यार्थस्य बोधनासादृशो योगार्थ इत्यत्राह
संकेतितेति । संकेतो वृत्तिर्न त्वभिधा, आत्माध्यापते । सतस्तद् प्रहार्यं वारितम् । तत्र
कर्मणि कृप्रत्ययेन गृहीतवृत्तिकस्यार्थस्येत्यर्थः । एव चागृहीतवृत्तिकार्थबोधिका व्यञ्जना
वारिता । न च व्यञ्ज्यार्थवाचकशब्दान्तरस्य गृहीतवृत्तिकमर्थं बोधयन्ती व्यञ्जना
कथं वारितेति वाच्यम् । गृहीततद्गृत्तिकस्येत्यर्थान् ततश्च लक्षणाव्यामतिव्याप्ति
स्यादित्यत आह-अग्निमेति । प्रथमगृहीतेत्यर्थः । लक्षणा तु शक्तिप्रदोत्तरं बाधाव-
तारे सत्येव गृह्यते । अत एव व्याख्यास्यति-शक्त्यन्तरानन्तरितेति । केचित्तु तिसृणा
वृत्तीनाम् अप्रोक्तेष्वभिधमपदार्थं व्याचक्षते । तच्च । तद्भग्न्याभिधाभिधेत्येवमनन्वयापत्तेः,
शक्त्यन्तरानन्तरितेति व्याख्यालुपपत्तेः ।

(वि, ढ) तत्र म्द्व्यवहारदर्शनार्थं संकेतग्रहः, तत् प्रकारं दर्शयति-उत्तमेति ।
मत्तमाश्रित्य व्याचष्टे-उत्तमेति । मध्यम वृद्धम् । बालो व्युत्तिमु । वाक्यस्याखण्ड
स्येत्यर्थः । साक्षादिमाह पिरडानयनमस्य खण्डाथ । ननु प्रत्येकं गोशब्दस्य
साक्षादिमान् पिरडः । आनयनस्य आहरणमिति प्रतिपद्यते जानाति ।

वर्णपदवाक्यादीनाम् । ये न्यान्वितादयो लक्ष्ये वाक्यार्थं इति ऊचुः तन्मते तत्पर्यं
वृत्तिरेव वाक्यार्थबोधिका, द्वितीयलक्षणोत्पत्तिर्नाम । ननु तत्र राज्ञाया घोष इत्यादी
तदार्थबोधिका वक्ष्यमाणलक्षणा वृत्तिः । गौर्याश्च लक्षणाव्यामन्तर्भाषनीयत्वादेव गौर्या-
र्थस्य न वृत्त्यन्निर्देशः । इह व्यञ्जनाया अभिधालक्षणयोः सादृचर्यकथनप्रस्तावात्
शब्दमानशक्तित्ववचनमुपलक्षणम् । व्यञ्जनाप्रस्तावे लक्षणाप्रस्तावे तु मद्भ्यते
'सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च' इति वक्ष्यति ।)

(लो, ऊ) मन्मशाभिधादीनां स्वरूपमाह-तत्रति एतत् कारिकायमन्विताभिधान

—संकेत करोति (बाधयति) संकेतयति (संकेत+णिच्) । संकेतो हि शब्दा-
र्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणं सम्बन्धः । अस्मात् शब्दात् अयमथा बोद्धव्य
इत्याकारक आभाभिप्रायो वा । 'अस्मात् पदान् अयमर्थी बोद्धव्य इतीश्वरेच्छासंकेत
शक्ति इति नैयायिकमतं न युक्तम् । संकेतमाह्य शब्दार्थपदार्थान्तरमभिधा इति
भामिासकवैयाकरणानां मतम् ॥

प्रतिपद्यते । अनन्तरं च “गां गवान्, अश्वमानय” इत्यादावावापोद्वापाभ्यां
गोशब्दस्य “सास्नादिमानयः” । आनयनशब्दस्य च “आहरणमर्थः” इति
संकेतमवधारयति । (ङ) (उ) +

अस्य वाक्यस्येति । अनेन प्रथमं वाक्यवाक्यार्थयोः शक्तिग्रहो दर्शितः । आवापः
प्रतिज्ञा, उद्वापः उद्धारः । आवापोद्वापौ ध्रुतपदत्यागेन तत्स्थाने पदान्तरध्रुतिः ।

अयमर्थः—शब्दतदर्थयोर्वाच्यवाचकत्वे व्युत्पन्नानामेव वाक्यार्थप्रतीतिः, व्युत्पत्तिश्च
वृद्धप्रयोगादेव, स च वाक्यरूप एव, वाक्यं चान्वितबोधनियतम् । तत्तद्योपदेशकाले-
ऽन्वितं एव सम्बन्धग्रहणमिति । ननु तर्हि वाक्यभागरूपेषु पदेषु पदार्थबोधव्यति-
रेकेण भिन्नवाक्यनिष्ठेषु पदेषु कथमर्थबोध इत्यत आह—अनन्तरं चेति । अय-
माशयः—यद्यपि वृद्धव्यवहारपूर्विकैव सर्वा व्युत्पत्तिः, वृद्धव्यवहारश्च वाक्येनैव,
तथापि यस्य पदरूपस्य वाक्यभागास्य बोधे यस्यार्थभागास्यावापः, यदुद्धारे चोद्धारस्स-
स्मिन् पदार्थे तस्य पदस्य शक्तिरावापोद्धारदर्शनेनैवानुगृहीततयाऽर्थापत्त्याऽवगम्यत इति ।
एवं चात्र पक्षे प्रत्ययानुमानार्थापत्तिभिः प्रमाणैः संकेतग्रह इति सूचितम् । यदाहुः—

(‘शब्दवृद्धाभिधेयाश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

ध्रुतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्ययानुपपत्त्या च बोधेच्छर्किं द्रयाभिरिक्कम् ।

अर्थापत्त्या च बुध्येत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥’ इति

अस्य ह्यर्थः—शब्दो गमानयः इत्यादिवाक्यम्, वृद्धौ प्रयोजकप्रयोज्यौ,
अभिधेयो गवानयनादिः । तान् ध्रुता प्रत्यक्षेण पश्यति जानाति । अनुमिति
शरीरं च—येयं प्रयोज्य वृद्धस्य प्रवृत्तिः सा एतदनुगुणवृद्धि पूर्विका;
प्रवृत्तिन्यातः; मदीयैकैविप्रवृत्तिवत् । सा च प्रवृत्तिरेतत्प्रयोगजन्या, एतद-
न्वयव्यतिरेकानुविधानादिति द्वयमाश्रयभूतस्य वाक्यस्य वाचकनियमनं, विषय-
भूतस्य वाच्यत्वनियमनम् आत्मा-स्वरूपं यस्याः तथाभूतां शक्तिं वाचकमाच्यत्वरूपं
सम्बन्धम् अन्ययानुपपत्त्या अर्थात् प्रयोजकवृद्धप्रवृत्तेर्जानाति । नन्वेवं भिन्नवाक्ययोपात्त
प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरेवेच्छर्किया, साऽवाच्या दुरुपपायेति शब्दव्यवहारोच्छेदे इत्यन
आह—अर्थापत्त्या च इति । अत्र चरारेण बोधे ॥ शर्किं द्रयाभिरिक्कमित्यस्य

+ आवापोद्वापाभ्याम्—अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । प्रथमतः शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यव-
हारदेव भवतीति दर्शयति—बालः ‘गामानय’ इति उक्तमवृद्धवाक्यप्रवणानन्तरं मध्यम-
वृद्धस्य गवानयनं दृष्ट्वा अश्वमानय गां गवान् इति वाक्यान्तरं च मध्यमवृद्धस्य वाक्य-
ज्ञानमवेदय अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोशब्दस्य गोबलिशेष्टे शक्तिः अश्वपदस्य अश्व-
विशेष्टे शक्तिरिति व्युत्पत्तये इति भावः ।

(१) “पदस्य” इति (ग. प. पु.)

कचिच्च प्रसिद्धपद^१ समभिव्याहारात् † यथा—

‘इह^२ प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति ।’

इत्यत्र । कचिदासोपदेशात् । यथा—

“अयमश्वशब्दवाच्यः” । इत्यत्र । (ऋ)

तं च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता (ऋ) *
शस्त्रिरभिधा नाम । (ण)

(वि, ण) कचिच्चेति—समभिव्याहारेऽन्वयित्वेनैकवाक्ये निर्देशः । प्रभिच्चेति—
अत्र मधुपदं पिबतिपदं च प्रसिद्धम् । केनापि कृतोप्यगृहीतशक्तिकस्य मधुकरपदस्य
समभिव्याहृतमधुपदान्वयित्वात् अमरं शक्तिगृण्यते । तं च सङ्केतितमिति-तत्तद्भा-
हकगृहीतशक्तिकमित्यर्थः । शक्त्यन्तरानन्तरितेति—शक्तिगृतिस्तद्व्यवहानन्तरिते-
त्यर्थः । इयम् अप्रिमपदव्याख्या ।

परामर्शः । श्वयुष्यते इति पाठे त्वर्थत एव तत् परामर्शः । एवं चायमर्थः; गृहीत-
संकेतवाक्यभागरूपस्य तदर्थद्वयात्मिकां शक्तिं वाच्यवाचकसम्बद्धाम् श्ववापोद्धारदर्शनात्-
गृहीततया अपार्थक्या जानातीति । अर्थस्तु वाक्यवाक्यार्थयोः वाच्यवाचकत्व-
सम्बन्धिनि बोधने एकार्थपत्तिः । पदतदर्थयोधापरेति द्वयोरप्यर्थार्थयोः सामान्यत
एकतयाऽगणनम् ।

(लो, ऋ) कचिदेकेनैवोपमानेन प्रमाणेन संकेतग्रहं दर्शयति—कचिच्चेति ।
अयमर्थः—त्रिधा सत्तु उपमानप्रमाणव्यवस्थितिः; यदाहुः—“सादृश्यं धर्ममात्रं च
वैसादृश्यं च भेदतः” इति, तत्र सादृश्ये गोसदृशो गवयः । वैसादृश्ये काकविरादृशः
बोकेलः । धर्ममात्रे प्रकृतमेव । उपादेयाद्युदाहरणम्—अत्र हि प्रभिन्नकमलोदरे मधुपातृत्व-
धर्मप्रतिपादकैः पूर्ववधारितसंकेततया प्रसिद्धैः पदैः समभिव्याहारात् मधुकरपदार्थो
अमर इति सङ्केतमवधारयति । एतच्च उपलक्षणं; तेन गोसदृशो गवयः काकविरादृशः
बोकेल इत्यनयोरुपमानप्रमाणेन सङ्केतग्रहः सूचितः । कचित् शब्दप्रमाण इत्यत

† शक्तिग्रहं व्याहरणोपमानमेरासवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्यदन्ति साभिप्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

अतः अन्यानपि सङ्केतग्रहोपायान् दर्शयति ।

* अन्या शक्तिः शक्त्यन्तरं (लक्षणाव्यञ्जने) तेन न अन्तरिता (व्यपदिता) ।

अभिधा तु लक्षणा व्यञ्जना च अनपेक्ष्य प्रवर्तते । लक्षणा व्यञ्जना च अभिधाम-
नपेक्ष्य तं प्रवर्तते ।

१ ‘प्रसिद्धार्थ’ इति (छ. ज. पु.)

२ ‘इह’ इति छ. पु. नास्ति ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥ ८ ॥

जातिगोपियदादिषु गोस्वादिका (x) गुणो विशेषाधानहेतुः (x) सिद्धो वस्तुधर्मः । शुद्धादयो हि गवादिकं सजातीयैभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यतिवाचिनो हरि-हर-इत्य-इतित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिधयणावध्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतो^१ व्यापार-कलाप^२ पाकादिशब्दाश्च^३ ।

(वि, त) ननु सङ्केतितोऽर्थं किं धर्मी धर्मो वा इत्यत्राह—सङ्केतितेति । शब्द-भेदेन संकेतग्रहविषयोऽर्था भिन्न इत्युक्तकमेण । विशेषाधानमितरतो बिलक्षणेयबोध-जनकम्, एतद् रूपो यो वस्तुधर्मः स सिद्धो निस्व इत्याह—सिद्धो वस्तुधर्म इति—एतन्मते गुणा अपि निस्वा एव—उपात्तेरेनाशप्रतीतिस्त्वाविर्भावानिर्भावस्त्वैव । गुणानां विशेषाधानं प्राहयति—शुद्धादयो हि इति—व्यावर्त्तयन्ति बिलक्षणेयतया बोधयन्ति । हरि-हरेति । इदं च बान्यायवस्थाभेदेन व्यक्तिभेदानङ्गीकरो । तदङ्गीकर्तृणा मते तु अयमपि जानिराब्द एव । आकाशविन्ध्यमन्दरादिराब्दा एवैकव्यक्तिद्रव्यवाचका बोध्या । क्रिया आह—काचिदिति । आप्तो विश्वस्त, न च निर्द्धारितवचन । तेनायमवशशब्दवाच्य इत्युक्तोऽप्यर्थः सङ्केत गृह्यानि ।

(लो, ऋ) अग्निमेति—अग्निवापदार्थं शक्यत्यन्तरानन्तरितेति । तेन लक्षणाव्यञ्जनयोरस्य वैपरीत्यं सूचितम् । लक्षणा हि अभिधान्तरितैव, व्यञ्जना यत्र लक्षणा नास्ति तत्राभिधान्तरिता । तदङ्गीतोमान्तरिता, यद् वा, अग्निमेत्यनेन यन्माया यत्र चैत्रादि तन्मायानियमनापि स इत्युक्तप्रसाराश्रित चैत्रयादिनामा विषयादेशिव सान्तरायणविभिनान्द्वैतलक्षणं सूचितम् ।)

(लो, लु) इह केचिदाहु, जातिरेव पदार्थं, केचिन् जानिम्यह्वै, केचिद् व्यक्त्या-श्रुतिजातय इत्यादानि मतान्तराणि परिहृत्य सर्वेषां वाग्मयानां ध्याकरणमूतत्वात् अलङ्कारग्रन्थेषु च प्रायेण तदनुगतत्वेनैव व्यवहाराय महाभाष्यकारमामाधिव्याह—सङ्केत इति । गुणपदार्थं विवृणोति—गुण इति । विशेषाधानहेतुरिति जातेष्वर्थसङ्केद । निश्च इति क्रियाया । गुणानां विशेषाधानहेतुत्वोक्तप्रतिमाह—शुद्धादय इति ।

१ जानित्वं च 'नित्यत्वे गत्यनेकमवेतन्त्वम्' । तत्र प्रमाणमनुगतपुद्गले । पुद्गरेनुगतत्वं च नानाविशेषत्वे सत्येकप्रधारकत्वम् ।

२ विशेष—सजातीयैभ्यो व्यावर्त्तनम् (शिष्यअश्वकौषीणे इति भावयार्) तस्य आधानं प्रलयस्वरूप हेतुरित्यर्थः ।

३ अग्निप्रसङ्गं कुर्वन्ते इत्यस्या अस्मिन्प्रसङ्गे, अग्निप्रसङ्ग-स्वरूपस्य अस्मिन्प्रसङ्गे, अधिधयणम् न अधधयणम् आधिधयणावध्रये, अग्निद्वयं मन्यध=मन्दरादीराब्दना-

१ "पूर्वापरिभूतव्यापारवचनम्" इति (ध ज म. पु)

एष्वेव हि व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यङ्ग्यैः चानन्त्यव्यभिचारदोषा-

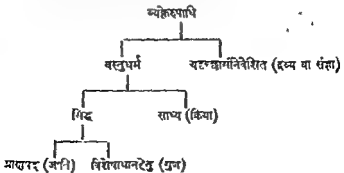
इति-साध्यरूपा जन्यरूपा महाप्रलये परमाणूनामपि निष्क्रियत्वेन क्रियाया न निन्यत्वम्, अतस्तस्या जन्यत्वमेवेत्यतस्तस्याऽनाविर्भावतिरोभावकल्पना । अपाञ्जम्पाणि परमाणुदृष्टीनि-नित्यान्येव इत्यतस्तद्गुतिपदार्थविभाजकोपादेमत्वरूप नित्यत्वं सर्वगुणानामेवेत्यभिप्रायः । एष्वेवेति-एषु क्रियारूपवस्तुधर्मेषु बोध्येषु पाकादिशब्दवाच्योऽधिभ्रयणावध्रयणान्तादिक्रियाकलाप इत्यर्थः । अन्यथाऽनेकक्रियाघटितपाके का क्रियापदधान्वर्थः स्यादिति भावः । एष्वेवेति-द्रव्यं विना एषु व्यक्तेरुपाधिषु

गवादिकं जात्या सन्धगोव्यवहारयोग्यताकम् । द्रव्येत्यादि । हेतुं विनापि अयं द्रव्यः ङविन्य इत्यादिरूपेण श्रुत्वाहिकया वस्तुसंकेतेन व्यक्तियु रान्निवेशितः । सनातीय-शून्ये द्रव्याद्यर्थोपस्थापनं शब्द संकेतस्य विषय इति । पूर्वापरीभूतः प्रधानक्रियाया अवयवरूपतया कार्य्यकारणभूतेन सन्नानीभूतः । एष्वेवेति-एषु जात्याविषु । इह च द्रव्यस्योपाधिविषयत्वासम्भवेऽपि तत्तत्तत्तया उपाधिवेन तत्त्वमुपचारात् । द्रव्याद्यर्थं चानन्त्यव्यभिचाराभावात् उपाधिं विनैव सम्भवति वाच्यवाचरसम्यन्धसमयग्रह इति नोपाधिरपेक्षयते । वस्तुस्वेच्छावन्वितस्य संज्ञाशब्दस्य स्वप्रवृत्तावुपाध्या-

दिषु परमिति पूर्वनिपातः) अधिभ्रयणावध्रयणे अन्तादी यस्य स., स-चासौ पूर्वापरीभूतयेति आधि ... भूतः । अत्र मुख्यो धात्वर्थस्तु फलं, यथात्र पचेर्विक्रिसि ; अत्र पूर्व अधिभ्रयणादि. अपर अवध्रयणादि । तौ च पाकाक्रियावयवभ्यां तत्र पूर्वस्य परश्रुति साधनत्वम् अपरस्य पूर्व श्रुति साध्यत्वम् अस्ति । अत अवयवानां पूर्वापरीभावो भवति । ततो गृह्यो व्यापारा मिलित्वा एक क्रिया भवन्ति ।

‘यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आधितकमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥’

पातात् । (त, ख) +

इत्यर्थः । आनन्त्येति—गवादिव्यहोनाम् आनन्त्येन तत्र सर्वत्र शक्तिप्रहाऽनम्भवादि-
त्यर्थः । यदि च एकव्यक्तावेव संकेतग्रह इत्युच्यते तदाह—व्यभिचारेति । यद्व्यहो-
संकेतो गृहीतस्तदभिस्तत्सजातीयव्यक्तावपि स्वरूपोद्बोधान् कारणं शक्तिग्रहं विनापि
कार्यबोधाद् व्यभिचारदोष इत्यर्थः ।

पगमे पुनरात्माध्रयदोषः । तथापि द्व्यसंज्ञाया अप्युपाधिर्न प्रतीत्यनुरोधेनोक्तम् ।
अत एव गुणद्व्यक्रियासु चेति द्व्यक्रियासु चेति द्व्यस्य संकेतविषयत्वमुक्तं, तत्राऽ-
नन्त्यव्यभिचारदोषापाताभावान् । आनन्त्येति—व्यहोनामनन्तत्वात् प्रत्येकं च
रेखोपरेखादिसंस्थानविशेषस्थ च भिन्नत्वात् तत्राऽऽशङ्क्यः समयग्रह इति । नन्वेवं
गवादिपदेन संकेतितत्वात् ज्ञातावन्तर्हिताया कथं व्यक्तिप्रतीतिः । अविनाभावस्यानु-
रान्धानमन्तरेणाक्षेपकत्वाभावात् । यथा वा धूमादिगतस्य वह्निपादेर-
विनाभावानुरान्धानं चानुपलब्धिनाधितं, तत्राऽनुपयोगितया व्यक्तेः शाब्दबो-
धितत्वं विना शाब्देऽन्वये प्रवेशाऽसम्भव इति जात्यभिधायके शाब्दे तद्व्यो-
नार्थं व्यञ्जनैरुत्तिरुपासितुमुचितेति रहस्यम् । एवं च जातिमात्रमङ्केतपक्षे च
निर्विवादम् । किं च मंशयापगमार्थम् उपात्तानि पदानि रागमस्य मुख्याङ्गं संगृह्यमानं
व्यक्तिरूपं साक्षात् बोधयन्ति, पादरत्नानु तदुपाधिभूतं सामान्यमेव बोधयन्ति, इत्य-
सङ्गतम् । ये त्वाहुः, 'व्यक्तिगर्भाचीनायामेव जानौ सङ्केत' इति तैरपि प्रवृत्तस्य लक्षण-
स्याऽमङ्केतित्वान् सङ्केतितभेदानामभावान्, प्रवृत्तमङ्गयोग्यव्यक्तिप्रतीतौ शक्त्यन्तर-
मवश्यमभ्युपेयम् । सामान्यस्य सर्वविशेषान्वाङ्गीकरणान् सङ्केतेन सर्वविशेष्यज्ञाने तु
सर्वस्यापि सर्वज्ञत्वापत्तिः । प्रथमोद्देशकाले तु सर्वव्यवहाराणां सामुख्याङ्गीकरणतया
सामान्यलिङ्गितया प्रत्यङ्गीकारे पुनराधुनिकस्यापि स्वनक्षत्रस्य प्रथमोद्देशकान्नरत्न-
सामुखीकरणेण प्रतीतिः स्यात् । तन्नाम्ययोपपादिकामाः साक्षात् प्रतीतेः पदस्य
शक्त्यन्तरं विना किं योज्यमित्यलं बहुना ।

—ननु व्यवहारादि सङ्केतग्रहः । न च व्यतिरिक्त एव, अतः व्यवहारेण संकेत-
उचित-इत्यादिकं व्यतिरिक्तपक्षं निराकरोति—आनन्त्येति । अनन्तानां व्यतिरिक्तमनु-
पस्थिते, संकेतस्याऽऽशङ्क्याद् व्यहो संकेतः प्रतीतिं न शक्यत इत्यर्थः । व्यभि-
चारेति—एकव्यक्तिविशेषाद्व्यहोऽप्यहं प्रति तद्व्यक्तिविशेषाद्व्यहं प्रवृत्तग्रहस्य कारण-
यत् पक्षेन तत्र कारणं विना कार्योपपत्तौ व्यभिचारान् इत्यर्थः । अतो व्यहोऽप्यधि-
प्रवृत्तभूतजतिगुणद्व्यक्रियाव्यपेक्षु गृह्यते । व्यक्तिप्रतीतिरन्वाक्षेपादिद्वारेण ।

अथ लक्षणा—

१ मुख्यार्थग्राहे तद्युक्ते ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद् वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ ६ ॥

(थ, ए) *

(चि, थ) लक्ष्यो लक्षणाया ग्राह्य इत्युक्तत्वात्तल्लक्षणाया लक्षणमाह—मुख्यार्थेति । मुख्यार्थं शक्त्यर्थं, तत्रापरपदार्थस्यान्वयबाधे ज्ञाते सतीत्यर्थः । गङ्गाया घोष इत्यादौ मुख्यार्थस्य गङ्गाया अबाधात्, किन्तु अपरपदार्थस्य घोषान्वयस्यैव बाधात् । तद्युक्ते मुख्यार्थसम्बद्ध अन्यो मुख्यार्थादन्यः । यया कृत्या ज्ञातया इति शेषः । न केवलं मुख्यार्थबाधज्ञानाधीनं तज्ज्ञानं, अपि तु रूढे प्रयोजनाद् वापीति । —एषि भूरिकालप्रयोगः । तथा च एतत्त्रितयज्ञापितया यया कृत्या मुख्यार्थादन्यो मुख्यार्थसम्बद्धोऽर्थः प्रतीयते असौ शक्तिर्ज्ञातलक्षणेत्यर्थः । सा चार्पिता वक्तृपुरेण लक्ष्यार्थविषयतया जनितेत्यर्थः, तथा च वक्तृतात्पर्यात्मिकैव सा बोध्या । ननु

(लो, ए) अथेति—अथामिधानन्तरं लक्षणोद्देशकमग्राह्य लक्षणा निरूप्यत इति शेषः । मुख्यार्थेति—मुख्याया गङ्गादिशब्दस्य जलमयादि तस्य च आधेयपदार्थान्तरेऽन्वयानुपपत्तौ, न च यत् बुतश्चित् यदेव तदेव लक्ष्यते—अतिप्रसङ्गादित्यत आह—तद्युक्त इति । तेन मुख्यार्थेन येन केनचित् सम्बन्धेन सम्बद्ध अन्योऽर्थः तटादि यया शब्दशक्त्या प्रतीयते बोध्यते, न च सम्बन्धमात्रादपि लक्ष्यार्थप्रतीतिरपि प्रसङ्गादेव इत्याह—रूढेः प्रयोजनाद् वा । अचिद् रूढे अनादिदृढव्यवहार-

*—मुख्यार्थग्राह इति—मुख्यार्थं—अभिधेयार्थं, वाक्यार्थः । तस्य बाध पदार्थान्तरे अन्वयानुपपत्तिः । तस्मिन् सतीत्यर्थः । तदुक्तं—

“वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थं सम्बन्धानुपपत्तिकं ।

तत् सम्बन्धवराप्राप्तस्याऽन्वयाल्लक्षणाच्यते ’ ॥

तद् युक्त इति । तत् पदेन समामे गुणीभूतस्याऽपि मुख्यार्थस्य परामर्शः । तेन मुख्यार्थेन युक्तं संयोगादिसम्बन्धेन सम्बद्धः । (एतेन मुख्यार्थबाधमुख्यार्थसम्बन्धयोर्लक्षणाबीजत्वं सूचितम्) अन्यः मुख्यार्थाद् भिन्नः अर्थः यया कृत्या प्रतीयते प्रतिपाद्यते असौ क्रियाव्यापार लक्षणा नाम । निमित्तभेदेन लक्षणाया द्विविध्यमाह—रूढेरिति । रूढि प्रसिद्धरचनादिप्रयोगः । प्रयोजनं लक्षणास्वीकारफलम् (अनं त्यक्त्वलोपे पश्यमी) रूढि प्रयोजनं वा सदृश्य इत्यर्थः । अर्पितेति—शब्दार्थयो स्वाभाविकं सम्बन्धं सङ्केत इति येषां (मीमांसकानां) मतं तेषां मते अर्पिता स्वाभाविकेतरा—स्वाभाविकव्यापारात् (रूढेतात्) अन्यथा । तादृशो रूढिरेच्छा सङ्केत इति येषां (नैयायिकानां) मतं तन्मते ईश्वरानुद्भाविता ईश्वरेण अनाविष्कृता इत्यर्थः ।

1 “निरूप्यते” इति (ग घ पु अवशिष्टाठ)

“कलिङ्ग. साहासिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यया शब्दशक्त्या स्वसमुच्चान् पुर्यादीन् प्रत्याययति, यया च ‘गङ्गाया घोषः’ इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृते असम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिन तटादिं बोधयति, सा शब्दस्यापिता स्याभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतु रुढिः

नैयायिकेभ्यः शब्दशक्त्या स्वसमुच्चान् पुर्यादीन् प्रत्याययति । या तु व्यङ्ग्यार्थे तात्पर्याख्या वृत्तिर्धनिकेनोक्ता या च पदार्थद्वयसमग तात्पर्याख्या वृत्ति प्राचीननैयायिकैरुक्ता सा नैतादृशतया ज्ञापिता, इत्यतो भिन्नैव सा । मुरयार्थेऽपरपदार्थान्वयबोधेऽपि तात्पर्यविषयस्य तादृशान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण बोधानुपपत्तिरेव, तेन छानिणो गच्छन्ति कुन्ता प्रविशन्तीत्यत्र मुरयार्थो छानिदुन्तयो गमनप्रवेशान्वयसत्त्वेऽपि निरुक्तमुख्यार्थबाधसत्त्वाच्चाऽप्याप्ति । छानिसार्थवाहित्वेन कुन्तित्वेन च रूपेणान्वयस्य तात्पर्यविषयस्य मुख्यतावच्छेदकच्छानित्वकुन्तत्वाभ्यामुपपत्ते । अत्र च तात्पर्यविषयत्वानुपादाने तु छानिदुन्तयोर्गमनप्रवेशान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकच्छानित्वकुन्ताभ्यामुपपद्यमानत्वात्-तत्राव्याप्यापत्ते । एव मुख्यतावच्छेदकरूपेण इत्यनुपादानेऽपि तयोरेवाव्याप्ति स्यात् । तात्पर्यविषयस्य छानिसार्थवाहिनो गमनान्वयस्य कुन्तिन प्रवेशान्वयस्य च लक्षतावच्छेदकच्छानिसार्थवाहित्वकुन्तित्वाभ्यामुपपत्ते । अन्योऽर्थ इत्यादिपि मुख्यतावच्छेदकान्यधर्मावच्छिन्न इत्यर्थ । तेन घटपदस्य नीलघटे लक्षणाया तस्य घटान्यत्वाभावेऽपि नाव्याप्ति । मुख्यतावच्छेदकघटत्वाऽन्यनीलघटत्वावच्छिन्नत्वात् ।

(छि, द) व्याचष्टे—कलिङ्ग इति । स्वाभाविकेतरैरेति । गङ्गादिशब्दस्य स्वभावसिद्धा वृत्ति शक्तिस्तद्भिन्ना । स्वाभाविकस्यापि पुनरुक्तत्वगौरवादाह—ईश्वरमात्रनियमितेतरैत्यर्थ । मात्रगर्भत्वाकरणे वक्तृतात्पर्यस्यापि ईश्वरनियतत्वात्तस्य च

प्राप्तिद्वे वचित् प्रयोजनात् पावनत्वाद्यतिशय प्रयोजनमुद्दिश्य । अर्पितपदार्थश्च वृत्तवेद्युच्यते । एव चात्र लक्षणाया हेतुत्रय मुख्यार्थबाध, च तत् सम्बन्ध, वचित् रुढि वचित् प्रयोजन चेति ।

(लो, पे) उदाहरणदर्शनपूर्वक कारिकायं वृत्त्या विशदयति—कलिङ्ग इति । स्वार्थ वाच्यरूपेऽसम्भवन् देशविशेषादिरूपार्थस्याऽप्येतन्नतया साहासिकार्येणान्वयानुपपत्त्याऽनुपपद्यमानप्रयोग युत इत्याह—जलमयादिरूपार्थस्य वाचकत्वात् । अयमर्थ—गङ्गादिशब्दो यस्मात् जलमयादिरूपमेवार्थं समयस्मरणाकृतर सन् स्मारयति,

प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र 'गङ्गातटे धोष' इति प्रतिपादनाद^१लभ्यस्य शीतत्व-
पावनत्वातिशयस्य बोधनरूपप्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो
लक्ष्येतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम्—'रुद्धे. प्रयोजनाद्वासौ^२' इति ।
(६) ऐ.)

केचित्तु 'कर्मणि कुशल' इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः
'कुश' लाति' इति व्युत्पत्तिलभ्य. कुशप्रादिरूपो मुरयोऽर्थः प्रकृते असम्भवन्
विवेचकत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनः * दृष्टरूपाय^३ बोधयति । तदन्वये
न मम्यन्ते, कुशप्रादिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दृष्टरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् ।

तदभिप्रायानुपपत्तेः । ईश्वरानुद्भावितृमीमांसकमते तु शक्तिरूपदतिरिक्तपदार्थान्तरा-
दितरेत्यर्थः । शक्तिर्हेति । पूर्वत्रेति—कलिह माहसिद्ध इत्यनेन्यर्थः । प्रसिद्धिरिति
भूरिकान्तप्रयोग इत्यर्थः । अतिप्रसङ्ग इति—इय कविप्रयोगार्हं लक्षणा व्युत्पाद्यते ।
रुद्धिप्रयोजनरून्या, लक्षणा तु नेयार्थ इति वक्ष्यते, सा च कव्ये शेष एव । तत्राति-
प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।

(घि, घ) वाक्यप्रकाररुद्धक रूढिलक्षणोदाहरणं दूषयितुमुपापयति—केचित्तु
इति । प्रकृते अस्तम्भयन्निति—कर्मणान्यस्य सांस्कृतिकर्मपरत्वेन तन्निमित्तं कुशप्रदणम-
सम्भवदित्यर्थः ।

तस्माद् वाक्यरूपस्य जलाद्यर्थस्य घोषाद्यर्थेन सहान्वयानुपपत्त्या प्रकृते वाचकत्वेन
तस्य प्रयोगो न पठत इति । स्वस्यान्वयस्य वाक्याद्यर्थस्य जलमवादे, तस्याक्षेप-
माहृद्योपनयनम् । गम्यन्धस्यान्वयस्य, तद्धि तदराब्दार्थं यया बोधयतीति सम्बन्धः ।
भट्टवैने स्वाभाविकी अभिधा, तदन्या वदस्य शक्तिव्यापार, तेषामीश्वरानुदाहरान्
शक्तेरस्यानादिभ्यवहारप्रवृत्तिस्त्वोक्तारान् । ईश्वरानुद्भावितेति नेयार्थिकमतम् । तद-
नयोरेकत्रा स्वाभाविकी, इतरा ईश्वरानुद्भावितेति द्विधा व्याख्यातम् । पूर्वत्र कलिह
गाहगिर इत्यत्र, उत्तरत्र गङ्गायां धोष इत्यादी । गङ्गातट इत्यादी तदस्य गङ्गाशब्देन
प्रतिपादनात् गङ्गाशब्दाभ्यप्रवृत्ति गङ्गार्थनिष्ठानां तत्पार्थनियन्त्रिणादिनां शीतत्व
पावनत्वादीनां प्रतीतिलक्षणायाः कर्ममित्यर्थः ।

(लो, ओ) केचिन्निधि—प्रकृते कर्मणि कुशल इत्यनेनापि अर्थतयाऽप्यम्भ

*—प्रकृते—कर्मणः कर्मादिव्यापारे अयाग्यन्तार अन्यवानुपपत्तेः । एकत्र च परे
शरेण अन्यनरोपादानम् अप्र विरोधक्यम् । कुशप्रदित्वा यत्तादिपरिशरेण दर्शयान-

१ 'प्रतिपादनाभ्यस्य' इति छ ज पु० ।

२ 'लाति' इति छ ज पु० ।

३ 'कुशान्' इति छ ठ पु० ।

४ 'कर्मण्य' इति ट, ड, पु० ।

अन्याद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
 मुख्यार्थत्वे 'गौ शेते' इत्यादि लक्षणा स्यात् "गमेडो" (उ २. ६७)
 इति^१ गम्भत्तोडोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गौशब्दस्य शयनकालेऽपि^२ प्रयोगात् ।
 (घ) तद् भेदानाह । (ओ)

दक्षस्येव मुख्यार्थत्वादिति—मूरिप्रयोगेण दक्षवस्य लघुत्वेन च तदवच्छि-
 न्नेष्वेव शक्यत्वेन मुख्यत्वादित्यर्थः । अन्याद्वि इति—व्युत्पत्तियोगार्थबोधः । प्रवृत्ति-
 प्रयोगः । तथा च तेनैव निमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तेस्तदवच्छिन्न एव मुख्यार्थ इत्यर्थः ।
 लक्षणायां क्वचित् प्रयोगस्तु तात्पर्यविशेषमत्वे एव, यथा दक्षे शङ्खस्य कुशलपदस्य
 गृहनिशेषे शङ्खस्य मण्डपपदस्य च दैवकर्मणि कुशल इति रोगी मण्डप इति च तयो-
 र्वैवकर्मरोगिपदसमभिध्याहारस्य तात्पर्यमग्राहकत्वात् । गौ शेते इत्यत्र शेते इति मुसगो-
 प्रदर्शनार्थमेव । गौरस्तौति मुसगाव प्रयोगेऽपि लक्षणा स्यादिति शोध्यम् । अथ च
 प्रतिबन्धः न सर्वसम्मतः । उणादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः प्रायिकत्वेन तया प्रयोगाभावात् ।
 अत एव चिन्तामणिश्रुतौक्त "पञ्चपादिकालभ्यान् उणादिप्रत्ययान्" एकेनैव 'उणा-
 दयो बहुलम्' इति सूत्रेण वदत पाणिनेः अथमाभिप्रायो यदुणादिप्रत्ययानां प्रायिक्येव
 व्युत्पत्तिरिति, तथा च न तया प्रयोगः । तथा च गोत्वेनैव रूपेण रुद्धिराश्रया गौपद-
 स्तपदगच्छद् गौमाधारण्येन प्रयुज्यते, न उणादि प्रत्ययव्युत्पत्त्या इति ।

बन् अनुपपत्तिर्वाधितः । विनेचकरूपस्य मुख्यार्थत्वादित्यनेन मुख्यार्थवाधाभावादन-
 वयं लक्षणेऽप्यर्थः ।

गौशब्दो यद्यपि गमनाया व्युत्पत्तिनिमित्तः तथापि गात्वापत्तिक्रियैव प्रवृत्ति-
 निमित्तम् अत एव गच्छत्यागच्छति गवि गौशब्दप्रयोगः । यदाह, षट्शब्दप्रयोगे—
 'वर्गं च तदाम्नापत्तिरप्या क्रिया मता' इति । तद्वेदानिति, तयो रुद्धिप्रयोजनाभ्या
 द्विधौक्त्यालक्षणायां भेदान् विशेषान् भिद्यतेऽनेन ईदृश भेद इति व्युत्पत्त्या ।

नाद् विनेचकत्वम् । दक्षस्याऽपि प्रवृत्तानुपयुक्तारिहारेण प्रवृत्तोपयुक्तप्रवृत्त्याद् विनेच-
 कत्वमुभयो साधर्म्यम् । विनेचकत्वादि यत् साधर्म्यं समानधर्मवत्ता तदपि यं सम्बन्ध-
 तेन सम्बन्धितम् ।

×—अथ नाथानोरुदाने कर्तृविहितप्रत्ययस्य कर्तारि शङ्खत्वेन कुशप्रवृत्तित्वस्य
 व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि न मुख्यार्थत्वम् । रुद्धिरियम् । पाचकशब्दभिरपि—रुटो, योगरुटो
 यागकश्चिन्ति । अथयवशक्तिरूपेणैव समुदायशक्त्याऽनादिप्रयोगरित्यस्य रुटव्यं यथा
 मण्डपदिशब्दः । औष्णदिव्यास्तु रुटो एव, अवयवशक्तेरभावात् । अवयवशक्तिरपि

१ 'इति' इति क पु नास्ति ।

२ 'शयनकालेऽप्रयाणात्' इति (ट ट पु)

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थोऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानाक्षेपोपादानलक्षणा ॥ १० ॥ (न)

रूढावुपादानलक्षणा यथा—‘श्वेतो धावति’ । प्रयोजने यथा—‘कुन्ता. प्रविशन्ति’ । अनयोर्हि श्वेतादिभि कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशन-
त्रिययो कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतसिद्धये आत्मसम्बन्धिनाऽश्वाद्यः पुरपा-
दयश्चाधिप्यन्ते । (प)

(वि, न) तद्भेदानाह—मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थे बोध्ये, मुख्यार्थस्य तात्पर्यविषयान्वयसिद्धये इतरस्य अमुख्यार्थस्याक्षेप प्रत्यायनमित्यर्थः । अन्वय-
वान्वययोरभेदान् वाक्याथ मुख्यार्थस्यान्वयसिद्धये इति नान्वयः । अत्रापि यथैति
शेषः । अस्या उपदानसंज्ञाव्युपतिमाह—स्यादात्मनोऽपीति । आत्मनो मुख्या
यस्यापि । अत्र तात्पर्यविषयत्वं यदि अन्वयविरोधेन न विधेयं तदा छत्रिणो गच्छ-
न्ति कुन्ता प्रविशन्ति इत्यादिषु अन्वयसिद्धये स्यात्, अत्र तात्पर्यविषयस्य शुद्धश-
पयार्थस्यान्वयसिद्धिमम्भवेन तदर्थमन्तराणाम्छत्रिकुन्तार्थानामनाक्षेपान् । इतरसाहि-
त्येनाऽन्वये तात्पर्यवशादेव शुद्धमुख्यान्वयस्य बाधोऽवधेयः । तद्बाधोऽपि मुख्यता
पदेद्वैकरूपेणामम्भवरूप एव, लक्षणावच्छेदरूपेण तु नासम्भव इति बोध्यम् ।

(वि, प) लक्षणासामान्यलक्षणोक्तं रुदिप्रयोजनान्वयतरहेतुवत्वमत्र ध्वन्यनु-
दाहरति—रूढावुपादानेति । श्वेत श्वेतगुणवान् । कुन्ता इति कुन्तवन्त इत्यर्थः
अनयोर्मुख्यार्थान्वयबाधं दर्शयति ।

अनयोरिति । श्वेतादिभिरित्यादिपदात् नालादिगुणानां कुन्तादिभिरित्यादि
पदान् अन्तरान्तराणां च परिग्रहः । अचेतनतयेति । इदमेतदुदाहरणाभिप्रायेणै-
वोक्तम् । वस्तुतस्तु छत्रिणो गच्छन्ति इत्यत्र छत्रिणश्चेतनत्वेऽपि तात्पर्यविषयच्छब्द-
व्य-

(लो, श्री) मुख्यार्थेति—मुख्योऽभिधेयार्थः तस्य इतर प्रकृतनिर्वाहो-
पायिर, तस्याक्षेप आहत्य उपनयनम् । अन्वयमम्बन्धस्य सिद्धये निर्वाहयः ।
आत्मनोऽप्युपादानान्, अयमर्थः इह सन्वभिधया बोधितस्याऽपि श्वेतकुन्तार्थस्य

चिन्त्येन समुदायशक्त्याऽनादिप्रयोगत्रिपयन्त्य योगरूढत्वं यथा पञ्चनरध्वरादिश-
ब्दा । यत्र रूढार्थयोगार्थयोरेकत्र धर्मिणि समावेशस्तत्र कृतेन योगापहारित्वं यथा
पञ्चजादि । यत्र तु तयोर्विरोधस्तत्र योगापहारित्वं यथा मण्डपादि । तत्र हि मण्डपान्
कर्तृत्वरूपयोगार्थस्य गृहविशेषविषयसमुदायशक्त्या प्रतिरोधः । अत एव रुदिर्नञ्जान्मित्र
योगमपहरतीति प्रवादः । रुदिर्नञ्जामित्रत्वमप्यवशतयनुगन्धान् विना जायमानव्यम् ।
रुदिरनादिप्रयोग इति । अवयवशक्तिपुरस्कारेण स्वाराजप्रयोगविधेयं यमिगम्य
यथा पाच्यदिशब्दः । रुदेयोगपदार्थान् कुन्तात्पदं न यमिगं दद्याथ रुदमेव ।

पूर्वत्र प्रयोजनाभावात् रुढिः । उत्तरत्र तु कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् ; लक्षणलक्षणायास्तु परस्पर-
बोधलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत् स्वार्थः” इत्युच्यते+ । (फ) (घौ)

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थं परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेया लक्षणलक्षणा ॥ ११ ॥ x (घ)

रुढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा—‘कालिङ्ग साहसिक’, ‘गङ्गाया घोष’

न्वयस्यालाभ एव सर्वसाधारणो मुख्यार्थबाधो बोध्यः । अन्धादय इत्यादिपदाच्छ्वेत-
गवादे, पुरादय इत्यादिपदात् कुन्तधारिक्त इतरस्य परिग्रहः ।

(घि, फ) प्रयोजनाभावादिति—रुढिसत्त्वादेव प्रयोजनाऽननुसन्धानात्
तदभावः । प्रयोजनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । एव रीत्यैव पावनत्वादिरपि प्रयोजन-
पदार्थो बोध्यः । लक्षणलक्षणायामिति—वक्ष्यमाणायामिति शेषः । परस्यैवेति
एवकारान्मुख्यार्थव्यवच्छेदः । उपलक्षणमुपस्थापनम् ।

(घि, घ) लक्षणलक्षणमाह—अर्पणमिति । अत्र अर्पणमित्यत्र परत्रैवेति शेषः,
स्वस्य परमाग्रविषयता इत्यर्थः । ननु मुख्यार्थविषयतापीत्यर्थः । उपादानलक्षणाया
न मुख्यार्थस्यापि विषयता इति भेदः । स्वस्येत्यत्र यस्या इति शेषः । तथा च
वाक्यार्थे बोध्ये परस्य अमुख्यार्थस्य अन्वयसिद्धये अन्वयबोधाय यस्या लक्षणाया
स्वस्य अर्पणं परमाग्रविषयता एषा लक्षणलक्षणेत्यर्थः । वाक्यार्थान्वययोरभेदाद्
वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये इति तु नान्वयः । तादृशसङ्गम्युत्पत्तिमाह—उपलक्षणेति ।
मुख्यार्थं विहायाऽमुख्यार्थमात्रबोधनम् उपलक्षणं स्वस्य तद्धेतुत्वादित्यर्थः ।

(घि, भ) अत्र रुढिप्रयोजनहेतुकत्वे यथासंख्यमुदाहरणद्वयमाह—कालिङ्ग

पुनः पुरादेर्विशेषणतया लक्षणीयत्वेन उपादानमिति । अतिगहनत्वं—कुन्तपुष्पा
पुराया प्रविराजन्तीति अभिधानालम्ब्यम् । उच्यते—परैरिति शेषः ।

(लो, अ) अर्पणं स्वस्य गङ्गादे । परस्याप्रसन्नं तदादिस्फुल्ललक्षणेहेतुत्वात् सम्य-
न्वयमात्रस्य इत्यर्थः ।

+—स्वार्थाऽपरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः । स्वार्थ-परित्यागेन परार्थ-
लक्षणं लक्षणम् । अजहत् स्वार्थो या-स्या अजहत् स्वार्थः ।

x—यत्र वाक्यार्थस्य अन्वयस्तत्र उपादानलक्षणा । यत्र च वाक्यार्थस्य अन्व-
यभावस्तत्र लक्षणलक्षणा । ननु अकेभ्यो दधि रक्ष्णाभित्यादौ मुख्यार्थस्य अन्वय-
सिद्धये नेतरक्षणे । इत्यार्षेयं विना अन्वयमदभावान् । इति चेन्न—तत्र हि क्व-
प्रतियोगिकदधिरक्षणं न वाक्यार्थः । किन्तु क्वचिद्व्यङ्ग्यमाधारणदध्नुपपानरुमात्र-
प्रतियोगिकं रक्षगम् । तत्र चरुमात्रस्य न अन्वयायोग्यता इति दध्नुपपानकत्वेन लक्ष-
णवच्छेदकेन अन्वया लक्षणा भवति इति अत्रापि उपादानलक्षणा ।

इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मान-
मर्पयत । (भ, अ) यथा वा—

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधद्दीदृशमेव सदा सखे । सुखितमास्स्व तव । शरदा शतम् ॥” *

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्प-
यन्ति । अपकारिण्य अपकारादिप्रतिपादनान्मुत्पत्त्यर्थबाधो वैपरीत्यलक्षणे
सम्बन्धः । फलमप्यपकारातिशयः । इयमेव “जहत्स्वार्था” इत्युच्यते ।
(म, आ) + ५ २ ४

इत्यादि । अत्र कलिङ्ग साहसिकं ज्ञाते न पाठः । किन्तु कलिङ्ग साहस करोति इत्येव
पाठः । साध्यवसानालक्षणाया उदाहरणप्रसङ्गे व्यक्तिर्भाक्प्यतीत्यर्थः । उभयनैव
मुख्यार्थं कलिङ्गरूप देश प्रवाहरूपा गङ्गा च विहाय तद्देशस्य पुरुषतत्परयो परयोरन्वय-
प्रयोधाय पुरुषपरि-रूप-मात्रं वपयता लक्षणाया । तदर्थयति—अनयोर्हीति । वाक्यार्थं
बोधये पुरुषतटयोरन्वयसिद्धये इत्यन्वयः । मर्पयत इत्यत्र परमात्र इति शेषः । परमात्र
—विपरीकृत इत्यर्थः । कलिङ्गगङ्गाशब्दौ इत्यत्र कलिङ्गगङ्गाशब्दपदं तन्निष्ठलक्ष-
णाद्वयपरं यथा व्याख्यातार्थानुसारेण बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।

(वि, म) प्रयोजनहेतु कवे उदाहरणान्तरमाह—यथा वा—उपकृतमिति । अपकारित्वेन
अन्यतो ज्ञातं प्रतीयमुक्तिः । त्वया बहु उपकृतं तत्र किमुच्यते इत्यर्थः । यत्रेति पाठे
तु तत्रेति पूरणीयम् । अपकारादीनामिति—अत्रादिपदाद् दुर्जनतादु खितयो परि-
ग्रहः । फलम् अपकारातिशय इति पर्लाभूतज्ञानविषय इत्यर्थः । एवमुत्तरोत्तरमपि बोध्यम् ।
इदं च न रुचिरमुक्तम् । लक्ष्यार्थतिशयस्य प्रयोजनत्वे रुचिरलक्षणायांमपि तत्सम्भवान्
विशेषाभावापत्तेः । किन्तु अपकारदुर्जनत्वलक्षणयोः फलं सम्बोध्यस्य कौटिल्य
दु खितलक्षणायास्तु कौटिल्यफलत्वम् ।

(लो, आ) अपकारादीनामित्यादिशब्देन दुर्जनत्वदु खितत्वे उपकृतादय इत्यादि
शब्देन सुजनत्वमुचितत्वे । अपकारातिशय-स्वशब्दाभिधानालम्ब्य ।

* बहुभिरपकारैः तप्यमानस्य उक्तिरियम्—यत् त्वया बहु उपकृतं, तद् विषये किं
वाच्यम् । बहुत्वात् उपकाराणां वक्तुं न शक्यते इत्यर्थः । भवता परं केवलं सुजनता
प्रथिता प्रकटीकृता । हे सखे तस्मान् ईदृशमेव सदा विदधन् दुर्वन् शरदा वर्षाणां
शतं सुखिनं सुखयुक्तं यथा स्यात्तथा आस्व तिमि इति मुख्योऽर्थः ।

+ स च प्रकरणादिना अपकाराणि बाधितं सन् विपरीतम् अपकारार्थं लक्षयति
तद् यथा—उपकृतम्—अपकृतं, सुजनता, दुर्जनता, सख-शर्मा, सुखिन-दु खित-
मित्यर्थः ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥१२॥ (य)

ता पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिर्गारणस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

सारोपा स्याद्विर्गारणस्य मता साध्यवसानिका ॥१३॥

विषयिणा अनिर्गारणस्य विषयस्य तेनैव सह तादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा ।
इयमेव रूपकालङ्कारस्य बीजम्^१ । (र, इ) +

रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—‘अथ भवेत्तु धावति’ । अत्र हि

(वि, य) उपादानलक्षणलक्षणाद्वयवृत्तिप्रयोजनद्वयहेतुकत्वेन चतुर्विधमुक्तम् ।
अधुना तच्चतुष्टयस्य द्वैगुण्येनाष्टविधमाह—आरोपेति । लक्ष्यार्थे प्रथमतः शक्यार्थाऽ
भेदारोप आरोप । तस्यारोपस्य उत्कटत्वमध्यवसानम् ।

(वि, र) ते कीदृशत्वे सति भवत इत्यत्राह—विषयस्येति । विषय आरोपाधि-
करण लक्ष्यार्थः । तस्य अनिर्गारणस्य अनाच्छादितस्य अधार्त स्ववाचकनामपदेन
अन्यस्य अन्यतादात्म्य शक्यार्थाभेदः । तत्प्रतीतिकृत्लक्षणा सारोपा स्यादित्यर्थः । निर्ग-
ारणस्य विरहितस्य स्ववाचकनामपदेन अनुक्तस्य तु साध्यवसानिका मतेत्यर्थः । अन्य-
तादात्म्यप्रतीतिश्च लक्षणज्ञानतः पूर्वं बोध्या । तत्प्रतीतिकृत् यद्यपि समान-
विभाक्तिकपदद्वयमेव, न तु लक्षणा, तथाप्यन्यतादात्म्यप्रतीतिपूर्वकप्रतीति-
कृदित्येवान्यतादात्म्यप्रतीतिकृदित्यस्यार्थः । न च साध्यवसानिका स्ववाचकनामपदे-
नाऽनिर्गारो समानविभक्तयन्तपदाभावात् कथं तादात्म्यप्रतीतिकृदिति वाच्यम्,
आख्यातेन लक्ष्यार्थस्योक्तं तन् प्रतीति, तच्चाग्रे दर्शयिष्यते ।

(वि, ल) अथःभवेत्तु इति—अत्र भवेत्तुगुणवान्थ लक्ष्योऽर्थोऽनिर्गारणोऽध-

(लो, इ) एष चतुर्विधापि लक्षणा प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना इत्यष्टविधे-
त्याह—आरोपेति । अनिर्गारणस्वरूपसामान्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः । विषयनिर्गारणेऽभे-
दप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् । एष स्वसम्बन्धार्थनागा गतार्थेऽपि स्फुटीकरणाय,
लक्षणेन निर्दिशति—विषयस्येति ।

(लो, ई) अथ आरोपविषयः । स्वसम्बन्धेन इत्यनेन समवायरूपस्य लक्षणहेतो

+ विषय —आरोपाधिरूपेण वाहीकादिरित्यर्थः । विषयी आरोप्यमाणो गवादि ।
विषयविषयिणो भेदेन उपन्यास आरोपः । तत्राद्ये रूपकालङ्कारे विषयविषयिणोरुपा-
दानात् सारोपा । विषयिणा विषयस्य तिरोभावः—अध्यवसानम् । तत्र विषयिमात्रेणादा-
नादतिशयोक्त्यलङ्कारे साध्यवसाना । निर्गारण भेदरश्मिर्मन्त्राग्रहणम् ।

1 ता पूर्वोक्तश्चतुर्भेदलक्षणा इति न पु नास्ति ।

2 विषयभेदादिर्वाजमित्यन्तश्च पाठ र. ग प पु नास्ति ।

श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूप स्वसम्भवेत्'गुणतादात्म्येन प्रतीयते ।

प्रयोजने यथा—'एते कुन्ता प्रविशन्ति' । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरप निर्देशात् सारोपात्वम्* (ल, ई)

रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—'कलिङ्ग पुरुषो युध्यते' । अत्र कलिङ्ग पुरुषयोराधाराधेयभावः सम्बन्धः । प्रयोजने यथा—आयुर्धृतम् । अत्रायुष्कारणमात्रेण पृत कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यत्रैलक्षणे-नाभ्याभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् । *

यथा वा राजकीये पुरये गच्छति " राजासौ गच्छति " इति । अत्र स्वस्वाभिभावलक्षण सम्बन्धः । यथा वा 'अप्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् ।

शब्देनैवोक्तत्वात् । श्वेतगुणाश्वयो समानविभक्त्या तादात्म्यप्रताप्ति । प्रयोजने यथा— इति उपादानलक्षणेति शेषः । एते कुन्ता इति, कुन्तानामविरलत्वमत्र प्रयोजनम् । कुन्तवान् लक्ष्यार्थः । एतत् पदेनोक्तत्वात् अनिगीर्णः । अत्र सर्वनाम्नेति— कार्यप्रकारो नु सर्वनाम्ना लक्ष्यार्थनिर्देशे विशिष्य स्ववाचककुन्तादिपदेनाऽनुपादानात् साध्यवसानेनैव सत्युक्तम् । विशिष्य स्ववाचकपदनिर्देश एव सारोपत्वात् ।

(वि, घ) कलिङ्गः पुरुष इति—अत्र पुरुषपदेन लक्ष्यार्थोपादानात् अनिगीर्णत्वम् । कलिङ्गत्वेन लक्षणा । प्रयोजने यथेति—लक्षणलक्षणेति शेषः । अन्यत्रैलक्षणेनाभ्याभिचारेणेति, अभ्याभिचारः अन्यत्रैलक्षणेन च हेतुः ।

स्वसम्बन्धस्य निगमण श्वेतगुण आरोप्यमाणः । प्रयोजन इत्यनन्तर पूर्वोक्ता उपादानलक्षणा सारोपेति अनुपगम्यते । एवमुत्तरोदाहरणेऽपि । सर्वनाम्ना तत् शब्दरूपेण ।

* कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येनेति—कार्यकारणभावसम्बन्धेन सम्बन्धि (कार्यतासम्बन्धवत्) यत् आयुः, तस्य तादात्म्येन अभेदेन प्रतीयते । एतेन कार्यकारण सम्बन्धो दर्शितः । अन्यत्रैलक्षणेन जनरान्तरादीनां वैनादृश्येन कार्यकारित्वम् । अभ्याभिचारेण घृण क्षीरादिवत् आयुष्य प्रति त व्यभिचारात् इति अभ्याभिचारेण नियमेन कार्यकारित्वम् ।

१ 'श्वेत' इति ग घ पु अधिक पाठः ।

२ 'सारोपत्वम्' इति (ग घ पु०)

३ 'पुरपमलिङ्गशब्दयो इति (म अ पु०)

४ 'कार्यकारणसम्बन्धादायुस्तादात्म्येन' इति (ग पु०)

५ 'हस्ताप्रमात्रेऽवयवे' इति (म ट ठ पु०)

'अप्रमात्रे हस्तावयवे भागे' (म ट ठ पु०)

अत्रावयवावयविभावलक्षणः^१ सम्बन्धः । आह्वणेऽपि^२ “तथासौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः^३ । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “अमी इन्द्रः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि । (व)

निर्गोर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना । अस्याधतुर्पुं भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव । तदेवमष्टप्रकारा^४ लक्षणा (श, उ)

काव्यप्रकारे तु आयुर्धृतमिति सारोपायामन्यवैलक्षण्यम् । आयुरिदमिति साध्यवमानायामव्यभिचार इति द्वयोः पृथक् प्रयोजनद्वयमुक्तम् । कार्प्यकारणभाद्रूपसम्बन्धेन सारोपां लक्षणांमुक्त्वा सम्बन्धान्तरैरपि तां दर्शयति—राजकीयेतीति । अत्र असावितिपदेन लक्ष्यार्थे पुरे निहिंष्टे राजोऽभेदारोपान् सारोपा । एतमुभयत्रापि सर्वनाम्ना लक्ष्यार्थनिर्देशे तथात्वं बोध्यम् । स्थूणाः स्तम्भा इन्द्रध्वज-रूपाः । तादर्थ्यलक्षणः तत्पूजार्थतालक्षणः, अत्र इन्द्रवत् पूज्यत्वं प्रयोजनम् ।

(वि, श) इत्थं सारोपांमुक्त्वा ‘निर्गोर्णस्य मता साध्यवसानिना’ इति कारिका-श्रुतं व्याचष्टे—निर्गोर्णस्य पुनरिति । अस्याधतुर्धिति रुद्रिप्रयोजनद्वये उपादानलक्षणाद्वयं तद्वये लक्षणलक्षणाद्वयं चेति साध्यवमानायाश्चत्वारो भेदाः । पूर्वोदाहरणान्येवेति रुद्रावुपादानलक्षणाया—‘धेनो धावति’ इति प्रयोजने उपादानलक्षणायाः ‘कुन्ताः प्रविरान्ति’ इति यद्वयमुदाहृतं, रुद्रौ लक्षणलक्षणायाः ‘बलिह्न साहसं करोति’ इति प्रयोजने लक्षणलक्षणायां तु राजकीये पुरे गच्छति ‘राजानौ गच्छन्ति’ इति यदुदाहृतं तत्र इदं पदत्यागेन उदाहरणमित्यत एतानि चत्वारि साध्यवमानाया उदाहरणानीत्यर्थः । राजा गच्छतीत्यत्र राजदत्त परिचारक-वेष्टितत्वं प्रयोजनम् । एतेषु चतुर्षु हि कर्म्या ह्यतेनेव कर्तृलक्ष्यार्थस्य उपस्थापनात् नामपदेन तु अनुपस्थानाभिर्निर्गोर्णता । तस्मिन् ‘प्रथमं शक्यार्थनादाह्वारोपान् साध्यवमानत्वमिति बोध्यम् । प्रथमान्तोक्तेः अत्रके प्रथमान्तपदार्थस्याऽभेदान्वयस्तु-

(लो, उ) एवमारोपे रुद्रिप्रयोजनयोऽदाहरणे कृत्यये दर्शयित्वा विषयव्याप्यर्थं सम्बन्धभेदेन उदाहरणान्याह—यथा घेयादि—राजानौ इत्यत्र पूर्ववत् भेदः शब्देन विषयप्रकटनम् । अत्रेति । अत्र हस्तावयवेऽप्येऽपि हस्तशब्दप्रयोगः, एकदेश-दाहेऽपि प्रामो दग्ध इति चत् । अत्र इदंशब्दे राजा अमी इत्यत्र च भेदः शब्दवत् ।

साध्यवमानालक्षणं निश्चयानि—निर्गोर्णस्येति—पूर्वोदाहरणानि धेनो धावति, कुन्ताः प्रविरान्ति, बलिह्नः गाहनिक्, गच्छन्ति चेत्येव ।

१ ‘भाव’ इति ग. घ. पु० नास्ति ।

२ ‘प्रदत्तेऽपि’ इति (ट. उ पु०)

३ ‘सम्बन्ध’ इति ट. ठ. पु० नास्ति ।

४ ‘तदेव इत्यादि’ ग. घ. पु० नास्ति ।

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ॥१४॥ (घ, ऊ)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणा । सादृश्येतरसम्बन्धा कार्यकारणभावादयः ।
अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । (स) रूढावुपादानलक्षणा सारापा गौणी
यथा—“एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैल शब्दास्तिलभवस्नेहरूप
मुख्यार्थमुपादायैव सार्वपादिस्नेहेषु^१ वर्तते । + (ऋ)

त्पत्ते । गङ्गाया घोष इति तु लक्ष्णलक्षणोदाहरणं यदर्शितं तत्तु न साध्यवसानो-
दाहरणम् । तत्र लक्ष्यार्थे तीरे प्रवाहतादात्म्याऽनारोपनं । एव च रूढौ लक्ष्णलक्ष-
णोदाहरणं फलिज्ज इत्यादिकं यदुक्तं तत्र माहमिक् इति प्रामादिकं पाठः । नामप
देन साहसिक इत्यनेन लक्ष्यार्थस्य पुरुषस्योपादानात् आरोपात्वेन साध्यवसानत्वाऽभा-
वात् । नितु कसिज्ज साहस करोति इत्येव तत्र पाठः । इधमुपादानलक्षणलक्षणलक्ष-
णयो हटिप्रयोजनहेतुत्वेन चतुर्विधयो सारोपासाध्यवगानिवाहपत्तेन द्वैगुण्यात्
अष्टविधत्वम् ।

(वि, घ) षोडशभेदानाह—सादृश्येतेतरेति । सादृश्येतरसम्बन्धा कार्य
कारणभावादिरूपा पूर्वदर्शिता सकला अष्टविधा अपि शुद्धा शुद्धपरिभाषिता ।
सादृश्यसम्बन्धात्तु ना अष्टविधा गौण्य सादृश्यवद्वयरूपशक्यगुणयोगरूपयोगार्थेन
गौण्यो गौणीपरिभाषिता इत्यर्थः । षोडशभेदिता अष्टद्वैगुण्यात् ।

(वि, स) पूर्वोक्तोदाहरणान्येव इति—येतो धावनीत्यादानि, इद्रार्था
स्थूणा इत्यन्तानि सक्तानि एव । तेषु एतत्रापि सादृश्यसम्बन्धाभावात् ।

(वि, ह) तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमिति । तिलस्येदमिति योगार्थवशा
त्तस्य मुख्यार्थत्व, तस्य विवक्षितारारित्वेन सादृश्याश्रय शक्यलक्ष्योभयमेवात्र तैल

(लो ऊ) एकमष्टविधाऽपि लक्षणा प्रत्येन शुद्धा गौणी चेति षोडशप्रकारेति
दर्शयति—सादृश्येतेतरेति । इतीत्यत्रो लक्षणार्थः ।

(लो, ऋ) एतानीति—अथ तैलशब्दस्य तिलम ज्ञेयमात्रवाचकत्वात्
प्रत्ये तस्य केवलस्य मुख्यमयत्वादितिविवक्षणात् मुख्यार्थवशः, प्रयोजनाभारात् रुद्धि
उपादानलक्षणत्व मुख्यार्थमुपादायैव इति इत्या म्भारितम् । अत्रेव वर्तते इत्यनेन

+—गौणी गुणनिमित्ता कृत्ति गुणेष्व आगता गौणी, तत्र मुख्यार्थलक्ष्यार्थयो
गम्यन्धस्तु मत्तानीमगुणवत्त्वम् । अनो गौणी लक्षणा इयम् । यथा—तिलस्येद तैलम्
इति म्युत्पत्त्या तैलशब्दस्य तिलस्येदप्रदायै शक्ति—पर तिलस्येदज्ञेयमात्रवगुणव
त्त्वान् सार्वपादिस्नेहेप्रदायै तैलशब्दस्य लक्षणा गौणी एव ।

१ ‘ सार्वपादिषु स्नेहेषु’ इति (म. घ. ४. ५)

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु सत्सदृशेषु च गच्छन्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' (हं) । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—

'तैलानि हेमन्ते मुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । (स)

रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्र' कण्टकं शोधयति (क)

प्रयोजने यथा 'गौर्वाहीकः' । * रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना

शब्दार्थ इत्यतो मुख्योपादानम् । एते राजकुमारा इति । अत्र राजकुमारतुल्य-
शोभावत्त्वं प्रयोजनम्—तुल्यवयस्कत्वं सादृश्यम् । उभयत्रैव एतानि एतै इति सर्वनाम-
पदेन लक्ष्यार्थोपादानान् तत्र शम्भ्यार्थतादात्म्यारोपाच्च सारोपा नक्षणा ।

(यि, स) सादृश्यात् साध्यवसानामाह—तैलानीति । अत्र सर्वनामपदेन
लक्ष्यार्थानुपस्थापनाच्च सारोपा, किन्तु शम्भ्यार्थाऽध्यावर्तनेन शम्भ्यलक्ष्यसाधारण्येन
मुखपदेन लक्ष्यार्थोपस्थापनात्तस्याच्छादनरूपा निर्गीर्णता । ततः शम्भ्यार्थतादा-
त्म्यारोपात् साध्यवसाना । राजकुमार इति । अत्राख्यातेनैव कर्तव्या लक्ष्यार्थाना-
नुपस्थापनात्तेषां निर्गीर्णता । तत्र शम्भ्यराजकुमारतादात्म्यारोपार्थेति साध्यवसाना ।
तुल्यशोभावत्त्वं प्रयोजनम्, तुल्यवयस्कत्वं सादृश्यम् ।

(यि, क) राजा गौडेन्द्रमिति । अत्र दु सदायिन्वेन कण्टकसदृश गौडे-
न्द्रो लक्ष्यार्थ स्वराब्देनैवोपात्त । अत्र कण्टकतादात्म्यारोपात् सारोपा ।

(यि, स) गौर्वाहीक इति । बाहीको हलवाहक । न च स्वराब्देनैवोपात्त ।
अजन्मवर्णसादृश्यम् । जाव्यमान्यादिकम् अवदर्थं वा प्रयोजनम् । राजा कण्टक-

उभयो ज्येष्ठरूपत्वात् सादृश्यलक्षण सम्बन्धः । एतानीति सर्वनाम्ना सारोपान्वम्,
एवमुत्तरादाहरणं वपि बोद्धव्यम् ।

(लो, ऋ) प्रयोजन इत्यनन्तरम् उपादानलक्षणा सारोपा, गौणीन्यनुपपद्यते,
एवमुत्तरप्राप्त्युदाहरणे पूर्वोक्तं उच्यते । एते इति । अत्र राजकुमारसदृशेषु राजकुमार-
प्रयोगान् मुख्यार्थवाच । शौर्ध्वमौन्दर्ध्यपरिच्छेदादिभिः सादृश्य सम्बन्धः ।
प्रयोजनमेवामतिशयः । राजेति—गौडेन्द्रे कण्टकसदृशस्य प्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

(*)—वाहीक—वहिर्भव, इति शास्त्रीयाचाराद् बहिर्भूतः (वहिर्वाहितोपो य
च ईरु च । पार्तिर) अथवा बाहीको नाम देशविशेषः । तत्र भव पुरम् बाहीक
(प्राचा देशः, बाहीरप्रामेभ्यश्च) बाहीकतत्त्वरम्—

'पगानां धिन्पुत्राना नदीना येऽन्तरिणि ।

तान् धर्मज्ञानशुचिन् वदामन् पाँखनंवर ॥

(महभारत वनपर्व)

। 'गौडेन्द्र' इति प्रकाशित रा. पु० ।

गौणी यथा—‘राज्ञा कण्टकं शोधयति’ । प्रयोजने यथा—‘गौर्जल्पति’ । (ख, घ)

अत्र केचिदाहुः—स्वार्थसहचारिणो^१ गुणा जाड्यमान्धादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य बाहीकार्थमभिधाने निमित्तीभवन्ति । सदयुक्, गोशब्दस्यागृहीत-
सकेत बाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात्^२ गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाय
विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरयानाभावात्^३ । २ (ग, छ)

मित्यर्थपरम्परालिखित प्रामादिक एव पाठ । लक्ष्यार्थस्य केनापि पदेन अनुपस्थापनात्,
प्रथमं तत्र शक्यतादात्म्यारोपानुपपत्तेः । किन्तु राज्ञा कण्टकं शोधयते, इत्येव पाठः ।
तत्र कर्माख्यातेनोपस्थापिते शोध्ये कर्मणि वीरिणि प्रथमान्तकण्टकपदशक्त्यर्थस्य
तादात्म्यारोपान् । गौर्जल्पतीत्यत्रापि गौर्जल्पन्त्वाऽसम्भवादाख्यातेनोपस्थापिते
जल्पके निगीरणं गोतादात्म्यारोपात् साध्यवसाना । गोवद् वदन्त्य प्रयोजनम्, जडत्वा-
दिना सादृश्यम् ।

(घि, ग) अत्र केचिदिति—स्वार्थो गोत्व तत्सहचारिण इत्यर्थः ।

बाहीकार्थमभिधाने इति—अभिधया प्रतिपादने इत्यर्थः । निमि-
त्तीभवन्तीति—शक्यतावच्छेदकीभवन्तीत्यर्थः । तथा च जडत्वेन रूपेण बाहीक
शक्त्येव, जडो बाहीक इति प्रतीतिरिति तत्प्रसिद्धान्तः । तदयुक्तमिति । अयं च दोषः तत्
सिद्धान्ताऽनवस्थानादेव भ्रमे लक्षणाया एव धर्मिणि शक्त्याहकत्वस्य तं सिद्धान्तित-
त्वात् । गोशब्दार्थेति—सहच्यारितस्य शब्दस्य सदृश्यबोधनेषु शब्दविरला
अभिधाय अपि विरतेरिति भावः ।

क्षुद्रदुःखादित्य सादृश्यं सम्यन्धः । कण्टकशब्दस्य प्रकृते स्वार्थपरित्यागात्
लक्षणलक्षणा, गौर्जल्पस्य विषयस्यानिगृहणात् सारोपान्वम् । गौर्बाहीक इत्यादि-
एतस्मिन् उदाहरणे यथा प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी । तथा वृत्तावेवापि
स्पृष्टमविष्यति । एवं गौर्जल्पनीत्यत्रापि प्रयोजने लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी ।

(लो, लृ) सम्प्रति पूर्वपक्षनिरासपूर्वकं गौण्या वृत्तेर्लक्षणायामन्तर्भाव दर्शयन्
एकत्रापि उदाहरणे विप्रतिपत्तिनिरासेन सर्वमपि सामपस्य सविष्यत्वात्—अत्रेति ।

* लक्षणाया प्रथमं जाड्यानुपस्थितिं तत् अभिधया बाहीकस्य बोधः ।
गोशब्दो हि मिशार्यन्त्वात् बाहीकेन सह बाधितमुख्यार्थः सन् गोत्वसमाना-
धिहरणात् जाड्यादिगुणान् लक्षणाया बोधयति तत् तान् एव गुणान् निमित्ती
कृत्य बाहीकम् अभिधया बोधयति इति निष्कर्षः । एतस्मिन् मते गोशब्दस्य बाही
कार्थे सहेताभावात् तदभिधानम् अनुपपन्नम् ।

१ ‘गोसहचारिण’ इति (ख ग घ ङ पु०)

२ ‘अशक्त्याह’ इति (ग घ ङ पु०)

३ ‘उत्थापनाभावात्’ इति (घ च पु०)

अन्ये च पुन —“ गोशब्देन बाहीकार्यो नाभिधीयते, किन्तु स्वार्थं सहचारिगुणसाञ्जान्येन बाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । ” तदप्यन्ये न मन्यन्ते । (घ, ण) × तथा ह्यत्र गोशब्दाद् बाहीकार्यं प्रतीयते न वा ? आद्येऽपि^१ गोशब्दादव वा^२ ? लक्षिताद् वा गुणात् अविनाभावद्वारा ?

तत्र न प्रथम, बाहीकार्यस्यासकेनितत्वात् । (ऐ) ।

न द्वितीय, अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्ये प्रवेशासम्भवात् ।

(रि, घ) गुणा एव लक्ष्यन्त इति—बाहीकप्रतीतिस्वाक्षेपादिति भावः ।

(रि, ङ) आद्येऽपीति—गोशब्दाद् बाहीकप्रतीतिपक्षे इत्यर्थः । न प्रथम इत्यनेन तदूपायम् । असकेनितत्वादिति—एतदुद्धारश्च तन्मते दर्शित एव, इत्यवधेयम् । न द्वितीयो—लक्षितगुणाऽविनाभावेनाक्षेपात् प्रतीतिपक्षः । शब्देऽन्ये प्रवेशासम्भवादिति—इदं च स्वनिदान्ताभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तु जातिशक्तिवादे जालविनाभावलभ्याया व्यक्ते शाब्दबोधप्रवेशावदनापि तथान्वे बाधसम्भवान् ।

गौर्वाहाक इत्यत्र स्वार्थो गौ लक्ष्यन्ते लक्षण्या बोध्यन्ते ते तत्र लक्षिता गुणा चकारेण न खलु तेषां लक्षितत्वमात्रेण विधान्तिरिति, बाहीकार्यस्याभिधानेऽभिधया बोधने निमित्ताभवन्ति । पुनरुत्थानाभावान् शब्दयुक्तिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायान्, अभिधान्तरकल्पने कल्पनागौरवमित्तरायः ।

(लो, ण) मनान्तरमाह—अन्य इति । नाभिधीयते उक्तदेव न्यायान् । स्वार्थो गौ । साञ्जालेन सम्बन्धेन बाहीकगता गुणा आप्यमान्यादय एव, अत्रैवसरेण गुणिनो व्यवच्छेदः । लक्ष्यन्ते लक्षण्या बोध्यन्ते तत् समनन्तरोक्तं मनान्तरमापि ।

(लो, ऐ) अत्र पक्षे आद्य प्रतीतिपक्षे । लक्षितात् गुणात् स्वनिष्ठत्वान् मान्यादेः । अविनाभावोऽभ्यभिचारसम्बन्ध तद्द्वारा तद्वलेनाक्षेपादिभावः । प्रथम गोशब्दमात्रान् बाहाकस्य प्रतीतिपक्षे । प्रतीतिर्याभिधया बोधिता ।

(लो, ओ) अविनाभावलभ्यस्य न तु शब्दबोधिनस्तेत्यर्थः । आचार्यगम्भ

× तथा च गौणतया दत्तज्ञानीयजगत्तद्गुणा गोशब्देन लक्ष्यन्ते । तैरेव गुणं ‘गुणगुणिनो अविनाभावान्’ गुणान् बाहीक आक्षेप्यते । तसु न युक्तम् । गुणप्रवृत्त्यनामप्रता इत्यप्रवृत्तेर्वनियमे प्रमाणभावात् । एतन्मते आक्षेपलभ्यार्थस्य शाब्दबोधिव्यवस्थाभावो विरहितगौरानन्वयश्च दोषः ।

१ “आदि” इति ग घ पु नास्ति

२ “वा” इति घ ङ फ नास्ति

३ “बाहीकार्यस्य गतेनितत्वात्” इति (ग पु)

तृतीयः

शान्दी हाकाहा शब्देनैव प्रपूर्यते । न तृतीयः^१, यदि हि गोशब्दाद् वाहीकार्थं न प्रतीयते^२, तदाऽस्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यासंगतः^३ स्यात् । (६)
(ओ) ३ तस्मान्न गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वय-
मलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । +

वाहीकस्याज्ञत्वाच्चतिशयबोधनं प्रयोजनम् । (च, औ)

न तृतीय इति-गोशब्दात् वाहीकप्रतीत्यभावपक्षे । सामानाधिकरण्यमिति—
स्वार्थयोरभेदबोधकत्वनियतं समानविभक्तिरन्वमित्यर्थः ।

(यि, च) तथा हि गोशब्दस्य वाहीसंगतनाम्नान्यादि गुणोऽर्थः । वाहीक-
शब्दस्य हलवाहिनोऽर्थः । वाहीकार्थं लक्षयतीति-गोशब्दशब्देन हपेक्षेति शेषः ।

तिमाह-शान्दीत्यादि-हि यस्मात् शब्देनैव न त्वविनाभावादित्यन्वयेन । तृतीयो
न प्रतीयते ।

(लो, औ) तन् वा गतिरित्याग्राह्या स्वमतमाह-तस्मादिति । यस्मादेवंमन्या गति
नान्ति इत्यर्थः । गोशब्दो गाराब्दार्थः । शब्दतदर्थयोरभेदोपचारात् । एवमन्यत्रा-
प्येवविधस्थले बोद्धव्यम् । मुख्यया वृत्तिरभिधाप्रयोजनम् । वाहकोऽन इति स्वशब्दप्रति-
पादनाऽलभ्यम्, एतस्या गौर्याख्याया वृत्तेर्मुख्यार्थग्राहादिप्रतिषेधे तु नान्यान् लक्षणाया-
मन्तर्भाजं स्फुटं एव इत्याशयः । इह च गगानटयोस्तादात्म्यप्रतीया तटे शातन्वा-
धनिशयः । गौर्वाहीक इत्यत्र गोवाहीकशब्दस्यास्तादात्म्यप्रतीया वाहीके नाध्यासति
शयः प्रतीयते इति व्यधाऽयमुपचारो लक्षणायास काव्यप्रकाशसारस्येति
चगडीदासपण्डितानामविचारिताभिधानम् । तथाहि सादृश्यसम्बन्धिनोरिव तदितर
सम्बन्धिनोर्न सम्बन्धादासांन्येन ज्ञाते अत एवान्यैरङ्गसम्बन्धान्तरं लक्ष्यलक्ष्ययो-
राज्ञानं सम्बन्धेन, सादृश्यं तु गौर्वाहीकादितद्वर्त्मसाजात्यरूपं, न तथेति, अत एव

॥ न च जातिपदार्थवादे यथाव्यक्त्यविनाभावात् जात्या व्यक्तिसाक्षिपक्षेने इत्युक्तं
तथा प्रकृतेऽपि किं न स्यादिति वाच्यम्, तत्र आक्षेपस्य मुख्ययाऽग्निनाभावादेतुक्
त्वात् । किञ्च तत्र जातिप्रहासामप्रथा व्यक्तिसाहचर्यनियम इत्याक्षेपोऽप्यस्ति ।
प्रकृते गुणप्राद्वयसामप्रथा द्वयप्रद्वयनियमे प्रमाणाभावात् वाहीकस्य न आक्षेपल-
भ्यत्वम् ।

+—गोशब्दजिज्ञासादिगुणगमननाम्नान्निगुणाधयरूपसम्बन्धेन नान्यादिगुण
विशिष्टे लक्षणा । तेन गोशब्दजिज्ञासादिगुणप्राप्तौ नाम्नादिगुणान् वाहीक इत्यर्थः ।

१ “द्वितीयः” इति (ग घ पु)

२ “प्रतीयते” इति (च छ पु)

३ “असंगतः” इति (ट ठ ड)

इय^१ च गुणयोगात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वां तु उपचारामिध्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामाऽत्यन्त विशकलितयो सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थ-
गनमात्रम् । यथा—“अग्निर्माणवकयो ” । x

शुद्धपटयोस्तु नात्यन्त^१ भेदप्रतीति । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।
(छ, अ)

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्युः फललक्षणा ॥ १५ ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दक्षिता ता प्रयोजनरूपम्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया

(वि, छ) गुणयोगादिनि—शून्यगोनिष्ठतात्यादिगुणसत्तातीयजात्यादिगुण-
योगादित्यर्थ । पूर्वा त्विति शुद्धपट, आयुष्टतमित्यादिकेत्यर्थ । ननु तत्रापि समान-
विभक्तिस्त्वनशादयुष्टतयो. प्रथमभेदोपचारोऽस्त्येव इत्यत आह—उपचारो द्वीनि ।
समानविभक्तिस्त्वाभिधानेन उपचारेणाऽमिध्रण न शुद्धत्वप्रयोजक, किन्तु तद्वैव
सादृश्यसत्त्वे एवेति भाव । शुद्धपटयोस्त्विति—आयुष्टतयोक्षेत्यपि बोध्यम् ।

एचित् तदादौ गङ्गादिसम्बन्धान् निम्बत् शैल्यादिकमस्त्वेव, किन्तु गङ्गाशब्देन प्रति-
पादने गङ्गात्वप्रतीतौ तत्संख्यादिव्यापिक प्रतीयते । काहीनि पुनर्गोनिष्ठानां
गुणानां कदाचित् सम्भव, किन्तु तत्तज्जातीयानाम् । निम्ब गौर्वाहाक इत्युक्तेऽपि
प्रतिपत्तु सर्वथा नाऽभेदप्रतिपत्ति, किन्तु सामानाधिकरस्यप्रयोगात् तस्या स्थ-
गनमात्रम् । तदुक्त साधरिकमाम्नासाध्याख्याने वाचस्पतिमिश्रे—‘अपि च परशब्द
परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तन’ इति यत्र प्रयोक्त्वृत्तिप्रतिपत्ति सम्प्रतिपत्ति स गौण,
सच भेदप्रत्ययपुर सत् इति ।

(लो, अ) एतदभेदेन उक्तप्रसरेण लक्षणाविशेषणयोगात् शुद्धयोर्भेद दर्शयति-
इयं चेति । इय सादृश्यमयन्धहेतुका गुणयोगात् ननु साक्षात्सम्बन्धान् । उपचारो
नाम अन्यन्त विशकलितयोरित्यनेन सम्बन्धस्य साक्षात्त्व दर्शितम् । स्थगनमात्र ननु
सर्वथाभाव । नात्यन्त भेदप्रतात उक्तनयेन सम्बन्धस्य साक्षात्कार ।

(लो, आ) सम्प्रति व्यङ्ग्यपदविशेषणं लक्षणाभेदात् दर्शयति, व्यङ्ग्यस्येति—

x उपचारो नाम—विशकलितयो—भिषयो । सादृश्यात् अनन्तरस्य तद्वेन
‘अपरश उपचार’ (मल्लिनाथ) । उपचारस्तु यत्र सादृश्यात् वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तर
उपचर्यते यथा—गौर्वाहाक । अत्र हि गोशब्दो बाधितमुक्त्यर्थं तत्र गौणता ये
जात्यमान्यदस्य गुणा तमदृशमाहात्म्यनताप्यगुणलक्षणद्वारेण गौणतादय
मायादिगुणगदरात्मान्यदिगुणयुक्ते वाहारे उपचरितः ।

१ ‘ इय ’ इति (ग पु)

२ ‘अत्यन्तभेदप्रताति’ इति (ग पु०)

प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढं कान्यार्थभाषनापरिष्कृतबुद्धिविभव-
मात्रवेद्यः, यथा “उपकृतं बहु तत्र” इति । अगूढ-अतिस्फुटतया सर्वजन-
संवेद्यः, यथा—

उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ।

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ॥

आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (ज, भा)

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ १६ ॥

एता-अनन्तरं कृता षोडशभेदा लक्षणा । फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगत-
त्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः ।

दिदमात्रं यथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिलिसवियतो वेल्लद्वल्गाका धना-

वाता. शांकरिण पयोदमुहृदामानन्दकेका कला ।

कामं सन्तु इह कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहै

(चि, ज) फललक्षणा प्रयोजनवन्धो लक्षणा । प्रयोजने या अष्टभेदा दर्शिता
इति षोडशमु ह्वाक्यं प्रयोजने लक्ष्याविति दर्शितवान् । परिष्कृतबुद्धि इटसस्फारजा
बुद्धि । उपकृतमिति—अत्र ग्रन्थकृन्मनेऽप्यपराधतिशय, अन्यमते त्वपराधि-
कृतित्यादिकं प्रयोजन, व्याप्यविदग्धकगमम् । सोल्लुण्ठनार्थस्याऽविदग्धाऽवेद्यत्वात् ।
आविष्करोतीति—उपदेशकत्वस्य गुरुधर्मत्वेन यौवनमदे तद्ग्राधान् इति भावः ।
आविष्कारातिशयश्चेति—इदं तु नानुभाविक्मुक्तम् । काव्यप्रकाशे तु शिक्षा-
दानमेव लक्ष्यार्थत्वात् प्राप्ताया एव प्रयोजनमभिधेयवत् सर्वजनवेद्यम् । तद्धि प्रयोजन-
मुपदेशस्य वाक्यार्थस्य धर्मा लक्ष्यार्थे शिक्षादाने प्रतीयते—उपदेशान् शिक्षाया चाना-
यास सर्वजनवेद्य एव इति तदभिप्रायः ।

(चि, झ) षोडशभेदा इति—गूढागूढप्रयोजनरूपा इत्यर्थः । धर्मिधर्मगत-
त्वेनेति, धर्मा लक्ष्यार्थः । धर्मस्तु लक्ष्यार्थनिष्ठपदार्थः स्निग्धश्यामलानि—
प्रादुर्बलेन उपास्थिते रीतिविरहिण्यां रामस्यैवमुहं । वेल्लन्ती चमला वलाक्य यत्र
तांशा । पयोदमुहृदा मयूराणाम् एते विरहोद्भाषताः काम स्वान्धुन्वेन सन्तु तथापि
मा मारयितुं न शक्ता इत्यर्थः । यतो रामोऽस्मि, दुःखसहिष्णुरास्मि, तथाप्ये हेतुमाह-
यदोरेति । अत उक्तं धनादि सर्वमह सहै इत्यर्थः । वैदेही ॥ अर्नाङ्गी । कथं

फल प्रयोजन, तदयुक्ता लक्षणा । सान्निधानि चेष्टितानि । आभ्यामेव व्यग्रपस्य गूढ-
गूढत्वाभ्याः अनिगुणीभूतव्यग्रपस्यौ काव्यप्रकाशविशेषं वक्ष्यते ।

(लो, ६) स्निग्धेति—वेहनं चलन, पयोदमुहृदा मयूराणाम्, आनन्देन

वेदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥ (ऋ) +

अत्रायन्तदु खसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशय फलम् ।

“ गङ्गाया घोष ” इत्यत्र तटे^१ शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशय फलम् ।

(अ, इ)

भविष्यति, विप्रमारा भविष्यतान्यर्थ । हहा रोदे । तस्मादेवि वंदेहि ! धीरा भव—
दु खसहिष्णुर्भवेत्यर्थ ।

(वि अ) रामे लक्ष्ये इति—घनासुदीपकसहरामत्वस्य प्रयोजकत्वाद् दु ख
सहिष्णुत्वरूपेण रामो लक्ष्यत इत्यर्थ । तस्यैवातिशय इति तस्यैव दु खसहिष्णो
रामस्यातिशय विप्रलम्भरूप, नचान्न दु खसहिष्णुत्वस्याभ्यातिशय प्रतीयत
एव । तत् फथमिदं धर्मगतस्योदाहरणं न दर्शितमिति वाच्यम् । विवक्षितं
तार्थविवेकेन तस्यापि धर्मगतत्वादेव तथाहि दु खसहिष्णुत्व तावद् दु खद्वेषाभावस्तस्य
आभावरूपस्यातिशयान्तराभावेपसामान्याभावरूपत्वमेवातिशय । स च नातिरिक्तार्थः ।
निन्तु अभ्यासस्वरूप एव । तस्य च रामरूपधर्मगतत्वादेव । शीतत्वपावनत्वाति-
शेना धनय कला मधुरास्फुटा । अत्रेति—अयमर्थ, रामोऽह सर्व सह इत्यत्र
रामस्य सर्वसहत्वस्याऽऽप्रसिद्धे मुख्यार्थयाधारे रामस्यात्यन्तदु खसहिष्णुत्वरूपे

+ श्लिग्धया जलसम्बन्धात् सरसया, श्यामलया श्विडवनितोऽचितासितवणया
कान्त्या लितम् आच्छुरित (व्याप्त) वियत् नभो ये । वेङ्गन्त्य चैलन्त्य प्रहर्ष-
यशात् कलाका (यकपङ्क्तयो) येषु ते एषविधा मेधा । एष नभस्तावद् दूरलाक
वर्तते । दिशोऽपि दुस्मृता, यत—सूक्ष्मजलकणोद्गारिणो वाता । वातानां मन्द-
मन्दत्वम् अनियतदिग्भागगमनं च बहुवचनेन सूचितम् । तर्हि गुहासु कचिद् प्रविश्य
आस्यतामित्यत आह—पयोदानां ये सुहृद तेषु च सत्सु शोभनहृदया मयूरा
(पयोदा सुहृद येषां ते मयूरा इति केचित्) तेषाम् आनन्देन हपण कला
मधुरा केषां शब्दविशेषा । ताश्च सर्वं पयोदवृत्तात्त दु सह स्मारयन्ति स्वयं च
दु सहा इति भावः । एवम् उद्दीपनविभावोद्बोधितो विप्रलम्भः । इत एव प्रवृत्ति
प्रियतमा हृदये निर्धार्यैव स्वशृत्तान्त तावदाह—काम सन्निधेति । हृद सातिशय
रामोऽस्मि—स एवाह भवामि (अतिशयेन कठोरहृदयोऽहं राम राखन्तु म्पात्रत्वेन
प्रसिद्धोऽस्मि । अत एव सर्वम् उद्दीपनवर्णितं ज्ञेयं सहै) भविष्यतीति मियासामान्य,
तेन वि करिष्यति इत्यर्थः । अथ च भवनमेव अस्या अराम्भाव्यामिति वृत्त्यकारेण
हृदयनिहिता प्रिया प्रयत्नाभाविता हृदयम्भरणेनुमी गगम्भ्रमनाह—हृद्वाहेनि ।
(हृद्वाहेनि प्रयो निपाता रोद्रातिशये) देवाः । गुण तव धैर्यमन्यर्थः । धीरा भव
धैर्यं पुनर् 'दर्वत्वेन धैर्यस्य उचिनव्या । (अथानोस्तोचन) ।

१ “तत्रादिषु लक्ष्येषु” इति (ग घ ङ)

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता युधे ॥ १७ ॥

रूढावधौ, फले द्वानिश्चदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदा ।

पदवाच्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ १८ ॥

विज्ञ—

ता—अनन्तरोक्ताश्चत्वारिंशद्भेदा । तत्र पदगतत्वेन^१ यथा—गङ्गाया घोष” इति । वाक्यगतत्वेन^२ यथा—“उपकृत बहु तत्र” इति एवमशीति-प्रकारा लक्षणा । × (८, ई)

शायस्येति—अतिशयस्यातिशयान्तराभावादतिशयितशातन्त्रपावनत्वयोरित्यर्थः । अत्र चातिशयिताद्यो नातिप्रयोजन सम्पात्तायात एव बाध्यः । नन्वन वर्मिगने शतत्वपावनत्वे एव प्रयोजने हि न स्यादिति चेन्न । गङ्गामभ्यन्धवशात्तत्स्य शानत्वपावनत्वे वास्तवे एव । ततश्च लक्षणाया तत्प्रतीतिस्तत्सम्बन्धिनो तयो स्मरणस्यैव सम्भवेन व्यङ्ग्यत्वमियमरहितयोस्तयोरतिशय एव प्रयोजनमित्यभिप्रायात् ।

(वि, ८) फले द्वानिश्चदिति—पूर्वाक्कथविधप्रयोजनस्य गूढगूढत्वाभ्या ईगुणयेन षोडशविधस्य धर्मिधर्मगतत्वेन ईगुण्याद् द्वानिश्चदित्यर्थः । पदवाच्यगतत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन । गङ्गायामिति—नन्विदमपि घोषान्वयवशात् वाक्यमेव यदि च वाक्यस्थैर-पदस्यैव लाक्षणिन्वातद्व्यङ्ग्यस्य पदगतत्व तदा उपकृत बहुत्वनापि न वाच्यगतत्वम् । उपकृत बहु तत्र विमुच्यते इति वाक्यस्थस्योपकृतपदस्य एवस्यैव लक्ष-णिन्वादिति चेन्न । वाच्यगतपदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे तयो पदयोर्वाक्यत्वेन वाच्यगत्वात् । भवाते हि उपकृतमित्यत्र उपकृतमुपनतपदयोर्वाक्यस्थयोर्लाक्षणिन्त्वम् ।

विशेषो लक्ष्यते । तेन पन्नात् अत्यन्तदुस्तद्विष्णू रामोऽस्मि इति शब्दाभिधाना लभ्य तथाभूतरामविशेषस्य एवानिश्चयस्तान्नष्टमेव प्रयोजनमिति ।

(स्तो, ई) तस्मात् एवमुक्तप्रसारेण ‘उपकृत बहु तत्र’ इत्यत्र बहुपदनिष्ठत्वाभिप्रायेण वाक्यगतत्वम् । एवमत्र हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यपदोपगुणालङ्काराणा वाच्यगत्त्वम् प्राचीनालङ्कारग्रन्थेष्वपि प्रायशो दृश्यते । तथाहि काव्यप्रकाशकृतो हि निहता र्थत्वे उदाहरणम् ।

‘सायमसहायवाहोर्मरुतश्चानियमितलक्षणाधिपते ।

अञ्जराचिभास्वरत्ने भातिनिरामवनिपञ्चने” ॥ इति ।

×—अशीतिप्रकारेति, नाना अष्ट प्रयोजने च अष्ट लक्षणा च । प्रयोजनमूला अष्ट लक्षणा प्रयोजनस्य गूढत्वेन अगूढत्वेन च (८×२) प्रत्येक द्विधा भूत्वा षोडशप्रकारा भवन्ति । ता षोडशप्रकारा धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च (२६+२) प्रत्येक

२ ‘पदगत रे’ इति (ग फ)

३ ‘वाक्यगतत्वे’ इति (ग फ)

अथ व्यञ्जना—

‘विरतास्यभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः ।’^१

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥ ६६ ॥

“शब्ददुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावः ।” इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्यागमासु तिरपु वृत्तिपु सः स्वमर्थं बोधयित्वापक्षोणासु ययान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च ‘वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रयायनादिव्यपदेशविषया’^२ व्यञ्जना नाम । (उ, उ)

नच किमु यते इतरन्तस्य भिन्नवाक्यत्वात् कथं तयोरेषवाक्यव्यभिचि वाच्यम्, “किमुप्यते अतः सुचनता प्रथिता” इत्येवमेव वाच्यत्वात् ।

(नि, उ) व्यङ्ग्यो व्यञ्जनयेत्युक्तत्वात् व्यञ्जनालक्षणे वक्तुमाह—अथेति । नयेनेति । एतन्न्यायात् शब्दस्येन तन्निष्ठत्वेऽपि विरति तिद्व्यति इत्यर्थः । उपक्षोणास्ति । अर्थान्तरबोधने क्षीणमामर्श्यासु ।

(लो, उ)—उद्देशकमप्राप्ता व्यञ्जना निरूपयति—अथेति । परोभिधेयादिव्यतिरिक्तो व्यङ्ग्यत्वेन निरूपयिष्यमाणो बन्धुलङ्काररसलक्षणे । तिसृष्विति—अभिहितान्वयमनादिमतमाश्रित्य अन्विताभिधानमने तु द्वयोः । तत्रापि लक्षणाया अभावे तु प्रथममने तु द्वयोः द्वितीयमने त्वेऽस्या । ध्वननादयो व्यञ्जनस्य पर्यायान्तराणि ।

द्विविधा भूत्वा द्वाविंशत्प्रकारा भवन्ति । ताश्च प्रयोजनमूला द्वाविंशत्प्रकारा हृदिमूलाभिरष्टभिर्मिलित्वा (३२६) चत्वारिंशत् प्रकारा भवन्ति । ताश्च सर्वा पदवृत्तिन्वेन वाक्यवृत्तिन्वेन पुनः प्रत्येक द्विधा भूत्वा (४० × २) अर्थातिप्रकारा भवन्ति ।

* विरम्य स्वविषयं बोधयित्वा क्षीणा भूत्वा । प्रथमशब्दो द्वितीयं जनयित्वा निरर्तते, न तु तस्य तृतीयशब्दबोधने शक्तिः । एव द्वितीयादिरपि । तथैव ज्ञानमिच्छा जनयित्वा निरर्तते । तथैव प्रथमं कर्म द्वितीयं जनयित्वा निरर्तते । अतः एका वृत्तिरेकमेवार्थं बोधयित्वाऽपरमपि बोधयितुं न क्षमा । केचित्तु—शब्ददुद्धि शब्दज्ञानमेव । कर्म व्यापार—तात्पर्याभिधालक्षणातात्पर्याख्यवृत्तीनां विरम्य स्वस्वमर्थं बोधयित्वा व्यापाराभावः पुनर्बोधनसामर्थ्याभावः । “सदृशकारित शब्द सदृशवार्थं बोधयति” इतिन्यायात् । विरतास्त्विति—अभिधाद्यासु विरतासु यया अपरं अर्थं बोध्यते सा शब्दस्य अर्थोदिकस्य वृत्तिर्व्यञ्जना नाम । व्यञ्जनात्—

१ “शक्ति” इति (च छ. पुस्तकयो)

२ “विषय” इति (उ पुस्तके)

तत्र—

अभिधातृत्तणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥ २० ॥ ✓

अभिधामूलामाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यर्थाहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधात्रया ॥ २१ ॥

‘आद्यशब्दात् विप्रयोगादयः । (ढ, ऊ)

उक्तं हि—“सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थं प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्वयस्य सञ्चिधिः ॥

सामर्थ्यमाञ्चिती देश कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ ” इति (ढ, ऊ) -

(घि, ङ) अनेकार्थस्येति—सयोगादीन् वक्ष्यति, त्रैनेकार्थस्य शब्दस्य एसाथ नियन्त्रिते अर्थान्तरबोधं प्रतिरूप्य बोधिते याति अन्यस्य प्रतिरुद्धार्थस्य धियो हेतुर्भा रूति सा व्यञ्जनाऽभिधात्रया इत्यर्थः । अद्यशब्दादिनि संयोगार्थरित्याद्य-शब्दादित्यर्थः ।

(घि, ङ) सयोगः, समभिध्याहृतपरपदार्थस्य । विप्रयोग—त्यागः, सोऽपि तस्यैव । साहचर्यं—समभिध्याहृतपदाधन सह सर्वदा स्थितिं विरोधिता वैरिना सापि तादृशापरपदाधन सह । अर्थं प्रयोजनं तच्च समभिध्याहृतम् । प्रकरणमुपक्रमः । लिङ्गं चिह्नं तदपि समभिध्याहृतम् । सामर्थ्यं समभिध्याहृत-पदार्थनने । आञ्चिती तात्पर्यम् । देशकालावपि समभिध्याहृतौ । व्यक्तिः शब्दस्य पुस्वादिलिङ्गानि । स्वर उदात्तादिः । अनवच्छेदेऽनेकत्वे । विरोपस्यैकस्यैवार्थस्य स्मरणहेतुः संयोगादय इत्यर्थः । नैयायिकमते सर्वशामेर पदार्थानां स्मरणमन्वय-

(लो, ऊ) अनेकार्थस्य विपणुर्निहायनसामिधेयशब्दस्य इत्यादि- एसाथे नियन्त्रिते इत्यन्वयः । अथ वाच्यरूपे नियन्त्रिते अर्थान्तरनिरुद्धप्रगल्भतया व्यवस्थापिते । अन्यस्य संयोगादिसाञ्चिव्याभागात् अभिधाया अविषयस्य शुद्धिहेतु व्यञ्जना ।

(लो, ऋ) उक्तं हि भर्तृहरिणा हर्न शपः । संयोगो हर्नः । विरोधो वक्ष्यमान-कादि । अर्थं फलम्, प्रकरणं प्रस्तावः । लिङ्गम् विषयव्याहृतो धर्मः । गञ्जिधि

व्यञ्जनम्—व्यङ्गपायबोधनम् ध्वननम्—ध्वन्यर्थप्रतिपादनम् गमनम्—अवग-
तिनननम्—प्रयायनम्—प्रतीतिप्रतिपादनमित्यादयो ये व्यपदेशा मज्ञा विषय-
रस्या सा । अर्थादयार्थाभि गञ्जिभि कथ्यते ।

* सयोगः सम्बन्धः स च गुणरूपः । विप्रयोगः—सयोगव्यग्नः तस्य प्रतियोगि-
नितागमानाधररान्वयनियमाद् विरापोत्तरयापरताः । आञ्चिती—अनुकूलतया सम्बन्धः ।

1 ‘आदि’ इति (ग उ)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इति शङ्खचक्रयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति तद्वियोगेन तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुन पार्थ । “कर्णार्जुनौ” इति कर्ण सूतपुत्रः । “स्थाणु वन्दे” इति स्थाणुः शिवः ।

“सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “पातु” वो दयिता-मुखम्” इति मुख साम्मुख्यम् ।

“विभाति रागने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रघाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रघाङ्गं चक्रम् । स्मरस्तु बोधस्त्वेवमेव पदार्थमादाय । एतन्मते तु यस्य पदार्थस्यान्वयबोधस्तस्यैव विशेषस्य स्मरणमिति ।

(चि, ए) तद्वियोगेनेति—शङ्खचक्रव्यागेनेत्यर्थः । ननोऽन त्यागार्थकत्वात् । भीमार्जुनाविति साहचर्यम् । अत्र अर्जुनपद पार्थशर्तव्यव्ययो । भीमपदं महेशपार्थयोरनेकार्थम् । कर्णार्जुनाविति विरोधितायाम् । अत्र द्वयमापि पदननेकार्थम् । प्रयोजने स्थाणुमिति । अत्र राज उपक्रमो वाक्यान्तराङ्गस्य । चिह्न-कुपित इति कोपस्य कामचिह्नत्वात् । समुद्रोऽपि मकरध्वजः । नच कामदेवस्यापि कोप इति वाच्यम्, विराहिन्या कुपित इत्यर्थान् । अन्यशब्दसन्निधौ स देव इति—अत्र देव-शब्दोऽनेकार्थः । तुल्यगिभक्तिपुरारातिशब्दस्य गात्रिध्वम् । सामर्थ्ये मधुनेति—अत्र मधुर्देवविशेषेऽपि, कौकिलमादने वसन्तस्यैव सामर्थ्यम् । आचिन्त्या ‘पातु व’ सामानाधिकरण्यम् । सामर्थ्यं तत् कारणान्वयम् । देशस्तद् विशेषः । अत्रलङ्घिनेषु । ध्याङ्ग-पुंत्वादि स्वर उदात्तादयः । अनवच्छेदे एतन्मात्रान्वयमे । विशेष एकवाक्यरूपः ।

(लौ, अह्) एषा नियन्त्रणस्वरूपः क्माटुदाहरणदर्शयति—सशङ्खेयादि । विष्णुमेत्येकपदरेण शङ्खचक्रव्यागेनेत्येवच्छेदः । तयोः शङ्खचक्रयोर्वियोगाभावेऽपि तमेव हरिमेवाभिधत्ते इत्यनुपपद्यते, प्रतिषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकत्वात् । पार्था ननु वृक्ष-विशेषः । सूतपुत्रो ननु ध्रुवणम् । अत्र बध्नाघातरो विशेषः, सहानवस्थाने तु दद्या-तपारिति । स्थाणुराब्दस्य शङ्खवाचकत्वे लब्धच्छेदाख्य न धरने । भवान् प्रकृतो राजा । कामो न तु मकराकरो ध्वजः, तस्य कोपरूपधर्माभावान् । शशो न मुरशिपुः । वगन्तो न तु मयम् । गात्रिध्व न तु वदनः, तस्य कामप्रवृत्तायोमयत्वाभावात् । शशी न तु कर्णम् । कर्त्तिर्न तु रविः । चक्रं न तु चक्रमात्रं । वेद एव शिशुः एते शब्दार्थस्य शब्दवाच्यस्य अनवच्छेदे अनिधये सति (सन्देहे सति) विशेषस्य विकल्पितार्थस्य सा स्मृतिज्ञानं तस्य हेतवः—सन्देहनिराकरणेन अर्थस्य निष्पत्त्युर्वन्ति ।

वेद एव विशेषप्रतीतिकृन् न काव्ये इति तस्य विशेषो^१ नोदाहत^२ ॥ (ग, घ)

इदं च केऽप्यसहमाना आहुः—

‘स्वरोऽपि कावादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव । उदात्तादिरूपोऽपि मुने पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेव, इत्येतद्विषये उदाहरण-मुचितमेव’ इति । तत्र । तथाहि स्वरा कावादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेष प्रत्यापयन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूप विशेषम् । (ल) किञ्च यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावाद्विनियन्त्रितयोरप्यर्थयो अनुरूपस्वरवचनैकत्र नियमनं चाप्य, तदा तथाविधस्थले, श्रेयान्तीकारप्रसङ्ग (त)

इति—अत्र मुखपद प्रभृत्यादावनेकार्थम् । मानिन्या साम्मुख्ये वस्तुस्वात्पर्यम् । देशे भान्तीति—अत्र चन्द्रपद वर्णरेऽपि । देशो गमनम् । काले निर्याति—विजभालु सूत्र्योऽपि । व्यङ्गी—रथाप्रमिति, चक्रवाचस्तु रथाङ्ग ।

(घि, त) मुने. पाठोक्तदिशेति—मुनिना वेदस्य स्वरविशेषेणैव पठनात् । द्वयोरर्थयोरनुरूपेति—द्वयोरर्थयोर्मध्ये एकस्यानुरूपस्वरवचनेत्यर्थ । एकोच्चारणे द्वयो-लुपस्वरामम्भवात् । तथात्वे एकत्र नियमनासम्भवाच्च । तदा तथाविधस्थले श्रेयान्तीकारप्रसङ्ग इत्यर्थ । एकार्थनियमनोऽन्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वेन तस्योपमानत्वात् उप-

प्रतीतिरिति अनेकार्थवाचकशब्दस्य एकार्थवाचकत्वे नियन्त्रणरूप, तत्प्रत्यय च स्वरो वेदे एव करोति । यथा इन्द्रशत्रुतिर्यादौ पठितस्तुल्ये समामान्तोदात्तमुचिते इन्द्रस्य शर्मयिता वा दैत्योऽरिरेवाभिधीयते । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदान्तोदात्तनिर्णयति स्त्र एव शर्मयिता शानयिता चेति । इदं हि काव्यप्रकाशकारस्य उदाहरणम् ।

(लो, लृ) केऽपीति—धीचण्डीदामराधकानन्दप्रभृतय । असहमाना इति । शब्दादस्थानवच्छेदे विशेषप्रत्युनिहेतव इत्यत्र विशेषपदस्याऽर्थानवरोधने इति शेष । आहुः—स्वरोऽपि इत्यादि उचितमेवेत्यन्तम् । तत्र आख्यादीनां विशेषप्रतीति-कृदेव नियन्त्रणरूप । उदाहरणं तत्रैव दर्शितम् । यथा ‘ममामि वीरवशत ममरे न वीरादिस्मादि भौमवचनम् ।’ अत्र न ममामीत्यनेन काव्यवचनेन ममाम्येव इति विशेषप्रतीतिरिति । मुने पाठशृङ्गारमार्गश्च तत्रैव दर्शितो यथा—‘यथाह मुनि भर्तु —‘हास्यशृङ्गारयो स्वरितोदात्त, वारोदादुभयेषु उदात्तम्वित, करुणभक्त-मयानेषु अनुदात्तम्वितम् उत्पादयेदिति । तत्र ता तेषा वचनमनुव्रतम्, कथं

१ ‘विषये’ इति (घ पु०)

२ ‘नोदाहतम्’ इति (ग पु०)

नच तथा । अत एवाहुः श्लेषानिरूपणप्रस्तावे—“काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते” इति च नये, इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-शब्दात् “ एतावन्मात्रस्तनी ” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमल-कोरकाद्याकारत्वम् । (ए)

एवमेकस्मिन्नर्थे अभिवधा नियन्त्रिते या शब्दस्यान्वयार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः, सा अभिधामूला व्यवज्ञना । (थ)

माध्यन्तित्वस्यैव प्रमतेर्ननु श्लेषस्य । यथा वक्ष्यमाणे दुर्गलङ्घितविग्रहे इत्यादौ प्रक-रणादुत्तमहादेवीवल्लभभानुदेवराजनियमने पार्वतीवल्लभस्य व्यङ्ग्यत्वेन राज्ञ तदु-पमाध्यनिरेव ।

(वि, थ) न च तथेति—तथात्वे पृथुर्कात्स्वरूपानमित्यादिश्लेषालङ्कारोच्चेद-प्रसङ्गादिति भावः । अत एवाहुरिति काव्यप्रकाशकारादय आहुरित्यर्थः । उपजी-व्यानामिति काव्यमार्गेऽपि स्वरगणयितृणां प्राचीनानामुपरीत्यर्थः । आदिशब्दा-दिति—स्वरादय इत्यादिशब्दादित्यर्थः । हस्तेति—हस्तचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्व स्मार्यत इत्यर्थः ।

‘एददहमेत्तधिणिआ एददहमेत्तेहि अच्चिवत्तेहि’ ।

एददमेत्तावथा एददहमेत्तेहि दिअ एहि ॥’ इत्यादि प्राकृतश्लोकस्य हि—

‘एतावन्मात्रस्तनिना एतावन्मात्रैरक्षिपत्तै ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः’ ॥ इति संस्कृतम् ।

स्तनादीनामिति—कमलकोरकादित्यादिपदद्वयात् चन्द्रारदाणां पद्मपलाशाया-मित्याह—तथाहीति । व्यङ्ग्यरूपमेव भवद्वर्तितं, मध्याम्येवेतिरूप शृङ्गारमरूप च । प्रकृतोक्तं ‘सयोगो विप्रयोगध’ इत्यादिना मर्तृहरिणा उक्तं दर्शितम् । अनेकार्थं इत्यादौ अर्थशब्दो वाच्यपरः, विशेष इत्यनन्तरं मयोगादिप्रयोगादिति शेषः ।

(लो ए) एवं प्राचीनोक्तं दृषयित्वा स्वयमेव पूर्वपक्षमुत्पाद्य निराचष्टे किञ्चेति । यत्र षचिन्—

(“ येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वाय पुनः स्त्रीरुजो

यथोदूहस्तभुजङ्गहारबलयोग्या च योऽधारयत् ।

यस्याहुः शदिमात् शिरो हर इति स्तुल्य च नामामरा

पायान् ग स्वयमन्धश्चयवरस्त्वा सर्वदोषाधरा ॥”)

इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोर्निहरस्तुतिपरयोरनुसृष्ट स्वर उदात्तादिरेकत्र हर्षं हरे वा । नच तथा श्लेषाङ्गीकारः । अत्रात्रार्थसम्मतिं दर्शयन्ति—अत एवेत्यादि ।

यथा मम तातपादाना महापात्रचतुर्दशभापविलासिनीभुजङ्गममहाकवीश्वर-
श्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।—

“ दुर्गालङ्घितविग्रहो * मनसिज सम्मीलयस्तेजसा
प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भूतो भोगिभि ।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढा रश्चि धारयन्
गामाग्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभ । ”

कारपरिग्रह । अत्र एतत्पद नानाकारबोधस्त्वेनानेनायम् । चेष्टाविशेषस्त्वनार
विशेषस्मारक । शक्ति रूति ।

(वि, व) दुर्गालङ्घितेति । अत्र उमा नाम महादेवी तस्या वल्लभो भानुदेव-
नृपति । प्रारम्भिको रागति । वादरा शत्रुदुर्गणाऽनारितयुद्ध । तेनसा देहकान्त्या
मनसिज सम्मीलयन् सौन्दर्यगर्भात् सङ्कोचयन् । प्रोद्यन्ती राजकला नृपतिचातुर्यं
यस्य तादरा । गरिमा, वपु पुष्टि, गृहीततत्त्व । भोगिभिर्नाम भोगवद्भि अमा
स्यविष्वक् सर्वतो दृढ । क्षत्रेशेषु क्षत्रियस्वरूपे रागसु अवशया न कृतेक्षणो अकृत
रक्षपात । गुरौ महत्या गिरि वाचे, गाढा रश्चि प्रीति धारयन् गामाग्रम्य पृथिवी-
मधिष्ठत्य, विभूत्या ऐश्वर्येण भूषिततनु । अत्र दुर्गादिपदान्यनेनार्थानि प्रकरणावशा-
हरितार्थ नियन्त्रिते वाचकानि (शब्दा) अर्थान्तर तु व्यञ्जनया बोधयन्ति ।
तथा हि—उमाया पार्वत्या वल्लभो महेशो राजति । केशरा—दुर्गया, पार्वत्या, लङ्घित-

नय नीत्या लोकप्रसिद्धायाम् । तेषामुपनीयत्व—तद्ग्रन्थनिष्ठया स्वय्युत्पत्त्या विशेष
म्पादनात् । आदिशब्द, कालो व्यक्ति स्वराद्य इत्यन । चेष्टादात्यादिराब्देन—
इत ए दैत्य प्राप्तश्रीमेत एवाहति क्षयम् इत्यादौ आत्मनिर्देशादय ।

(लो, पे) दुर्गालङ्घितेति—दुर्गाणि वनगिरिजलमयस्थानानि दुर्गा पार्वती च,
मर्लहितो लङ्घितश्च, विग्रहो युद्ध देहश्च, सम्मालन तिरस्कारो दहन च, तेन कान्ति
नयनमिश्र । राजा पार्थिवश्चन्द्रश्च । कला कलना अराध, गरिमा महिमा ऐश्वर्य
विशेषश्च । भोगिन सख्यन्दादिभोगवन्त सर्पश्च । क्षत्रेशेषु अकृतदृष्टि * क्षत्रे
शेन चक्ष्रेण कृतनयनश्च । गुरौ महत्याम् । गिरि वाचि । गिरीणा गुरौ, धेष्टे च गा
पृथिवी रूपश्च । विभूति सम्पत् भस्म च । उमावल्लभो भानुदेव ईश्वरश्च । प्रकर
णेन वरुणनीयत्वात् । इह च उमावल्लभशब्देन योऽयमप्रकृतो महेश्वरार्थं प्रतीयते
तस्याऽगम्यद्वैतमासीदिति महेश्वरभानुदेवयोस्त्वानुपमेयभाव कल्प्यते । तेन उमावल्लभ
इवेतुपमाञ्चनि व्यञ्जनयैव बोध्यते । इत्यत्रैव सारस्यायमाशय—इह खलुमावल्लभशब्दे
येय द्वितीयार्थप्रतीति तत्राभिधाया प्रकृतार्थमात्रबोधने विरमान् लक्षणायाश्च मुख्यार्थ

* दुर्ग. अलङ्घित (शत्रुभिरनिकारित) विग्रह युद्ध यस्य । शिवपञ्च—दुर्गया
पार्वत्या लङ्घित (आक्रान्त) विग्रह (देहो यस्य स) ।

अत्र प्रकरणेनाभिधेये^१ उमावत्तमशब्दस्य उमा नाम महादेवी-तद्^२ वल्लभ-
भानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते। एव-
मन्यत्। (द, ऐ)।

लक्षणाभूतामाह—

लक्षणापास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं ।

विग्रह आश्लेषेण आकान्तशरीर । तेजसा नेत्रज्योतिषा, मनमिज सम्मीलयन्
निघ्नन् । राजकला चन्द्रकला, शिरसि प्रद्योतन्क गृहीतगरिमा गृहातजगद्गुरुभार ।
भोगिभि सर्प सर्वतो वृत । क्षेत्रेण चन्द्रेण घटितलोचन सूर्यचन्द्राभिभयलोचन-
त्वान् । गिरिणा गुरो हिमालये गाढा रचि धारयन् श्वशुरत्वात् स्वीयतपोनिलयन्व^३ ।
गा वृषम् आश्रम्यास्त्य राजतोयन्वय । निभूतिभिर्भस्मभिर्भूषिततनुश्च । इत्थमत्रा-
ऽऽप्राकरणेके महेशो व्याप्तिरे प्रकृते सङ्गमनाय महेश इव राजेत्युपमाव्यञ्जनाटुप
माष्यनिरयम् ।

(वि, ध) यस्य कृते इति । यः प्रतीतेर्निमित्तमित्यर्थः । वैशिष्ट्यात् वैलक्षण्यात् ।

बोधहेतुकत्वात् । तात्पर्यस्य शक्त्यभिहितलक्षितससर्गमात्रबोधननैवत्यात् व्यञ्जनारया
तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति । अन्यत्राप्यर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनात् शब्दभेदद्वयमस्ति ।
तच्च सात्रान्यादैक्यभ्रमेहेतुः । अतश्च प्रथममुपमावल्लभादिशब्देन राजार्थबोधनाद्
विरताया प्रथमाभिधायया द्वितीय शब्द लक्षिष्ठाभिधायकस्या द्वितीयार्थं बोधयतु
किं वृत्त्यन्तरकल्पनया इति चेन्न । अत्र हि शब्दद्वयकल्पने कथं प्रत्ययस्य प्रथम
प्रतीतिरनुभूयते, द्वयोरभिधेयत्वेन पूर्वपक्षाद्भावनैवम्यामम्भवात् । एव “अग्नि
मरतिम्” इत्यादावपि विषयशब्दस्य मरत्यर्थत्वे भुवनादिपदसाचिव्यात् न पुनरभिधायया
उज्जीवन, किन्तु व्यञ्जनैव व्यापारः । किन्त्वत्र द्वितीयार्थसोपे हेतुर्भुवनादिरूप शब्दः ।
दुर्गालङ्घितेत्यादावर्थः । “येन प्लुतम्” इत्यादौ तु नियामकभावत् अनेकार्थविषय
सन्देहः “व्यया द्वयेषामपि मेदिनीवृत्ताम्” इत्यादौ बोधयाभिधानमपीनि चण्डी
दागपरिहृता । एतज्जिह्वारिष्यामहे श्रेणालङ्कारव्याख्यानाग्रगण्यः । दुर्गालङ्घितेत्यादौ च
द्वितीयार्थस्यानुभवसिद्धस्याऽभावात् वदतो महिमाचार्यस्य गजनिमीलि^४श्च दुर्व्याख्यातु
दुरुपदेशपरम्परयैव द्वितीयार्थप्रत्याख्याने व्यासबान्धीविप्रभूतिमहाकव्यानां तादृश
सव्यनिपन्थस्य निषेधाप्रसङ्गः । अर्थद्वयस्य^५ अतीवगहनत्वविरोधाद् व्याख्याविरोध-
निगमनायां प्राणागत्याभावश्च । विश्व द्वितीयार्थबोधने धर्मव्यञ्जनतो यत्र धर्मकल्पनेति
भिन्नशब्दकल्पनान् भिन्ना एव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचिता तस्यास्तु यत्र तत्र
‘अनेकप्रकारप्रकारात्’ शब्दस्यैव ‘अनेकप्रकार’ इति, ‘अनेकप्रकार’ इति ।

१ ‘अभिधेया इति (ग घ पु०)

२ ‘तद्’ इति ग पु नास्ति ।

यया प्रत्याव्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥ २२ ॥

(ओ) *

“ गङ्गाया घोषः ” इत्यादौ जलमयार्थबोधनादभिधाया विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणाया विरताया यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते, सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्ता आर्था व्यञ्जनामाह—

वनतुवोद्धव्यवान्यानामन्यसन्निधिव्याच्ययो ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ।

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्साऽर्थसम्भया ॥ २३ ॥

व्यञ्जनेति सम्यच्यते (घ, औ)

तत्र वक्तुं वाक्यं प्रस्ताव-देश-कालवैशिष्ट्ये यथा मम—

“कालो मधु. कुपित एष च पुण्यधन्या

धीरा वहन्ति रतिदेदहरा समीराः ।

केलीविनीयमपि वञ्जलकुञ्जमञ्जु-

वृत्ते पतिः कथय किं करणीयमर्थ ? +

(घि, न) कालो मधुरिति—सर्वा प्रति प्रोषितभर्तृत्वया उक्तिरियम् । स्पष्टोऽर्थः ।

(लो, औ) लक्षणामूलमुद्देशक्रमप्राप्तमानि शेष । उपास्यते आद्रियते, यस्य हृने यस्मिन्निमित्तम् यथा शब्दशक्त्या ।

(लो, औ) प्रवरणसङ्गतिमाह पचमिति—बोध्यते य स बोद्धव्यः । शब्दप्रयोगस्य परार्थत्वात्, यत्प्रमेयता प्रतीतिरुपपद्यते स इत्यर्थः । उच्यते शब्देन प्रतिपाद्यते य स वाच्यः । तेन वाक्य-लक्ष्य व्यङ्ग्यतात्मनस्त्रिविधस्यार्थस्य परिग्रहः । प्रन्नात् प्रवरण, वासु ध्वनेर्विकार, वैशिष्ट्यात् वैलक्षण्यादिति वचनादिषु प्रत्येकं मन्यते । अन्य प्राधान्याभियेयादिवैलक्षण्यम् ।

(लो, अ) काल इति । एष इत्यनेन तत्कालानुभूयमानोन्मादकत्व कामस्य सूचितम् । पतिरिति—पतिर्भर्ता न तु प्रिय । अत्र वचन्या मदनविह्वलतादिना वैशिष्ट्यम्, पात्रमस्य तथाभूतानुभूयमानविच्छित्तिरुक्तत्वेन ।

* यस्य (प्रयोजनस्य) हृने लक्षणा उपास्यते तन् प्रयोजनम् ॥ यया प्रत्याव्यते (बोध्यते) सा लक्षणा यया व्यञ्जना । यस्य पात्रमत्वादेः फलस्य प्रतीत्यर्थलक्षणाया शब्दप्रयोग—तपस्त यथा वृत्त्या बोध्यते सा लक्षणा मूला व्यञ्जना वृत्तिः ।

+ मधु वसन्त, पुण्यधन्या कन्दर्प । वञ्जुलेति—वञ्जुल अशोक तथा पुष्पा ते मञ्जु मनोहराः ।

अत्र^१ देश प्रति शब्धि 'शेषच्युतकामुकस्तया प्रेयताम्' इति सखी प्रति
कयाचित् घोष्यते^२ ॥ (न, अ)

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा—

“नि शेषच्युतचन्दन स्तनतट निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनजने पुलकिता तन्वी तथेय^३ तनु ।

मिथ्यावादिनि^४ दूति^५ बान्धनजनस्याज्ञातपीडागमे^६

वापीं ज्ञातुमिती गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ (प, घा)

अत्र तदन्तिकमेव गताऽसीति^७ विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् । तस्य च रन्तुमिति

अत्रेति—एत देश केलावनीरूपम् । ईदृशव्यङ्ग्यशब्दे केलावनीरूपस्य तत्प्रदर्श
नेन करणायाजगामार्थस्वात्म्यस्य तत् वस्तुया उद्दीपकप्रदर्शनलब्धश्चकारप्रकरणस्य
मधुरूपकालस्य च वैलक्षण्य हेतु ।

(घि, प) नि शेषेति—उपनायकमानेतु प्रेषिता युवतिं तेनैव उपभुक्तामागत्या
सां मत्प्रार्थनयाऽपि नायात इति प्रतारयन्तां दूता प्रति नायिकाया सोमलुरङ्गनोक्ति
रियम् । हे मत्प्रार्थनयाऽपि नायात इति मिथ्यावादिनं । दूति । बान्धनजनस्य मम
अज्ञानरामपीडागमे इत ज्ञातु वापीं गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिक गताऽसि ।
वापीं ज्ञातुमिति नान्वय , ज्ञाधातोरेकमवस्थान् । आपातत स्नानकार्याणि दर्शयति—
नि शेषेति । यतस्ते स्तनतट स्तनपार्श्वभागे नि शेषच्युतचन्दनम् । अधरश्च निर्मृष्ट
राग । नेत्रे च दूरमतिशय यथा स्यात्तयाऽनजने जाते इति शेष । तत् क्रियाविशयण
च दूरमिति । तथा इय तन्वी कुर्या तव तनु पुलकिता; स्नानशैल्यात् जातपुलका
इत्यर्थ । तथति विशेषणसमुच्चये ।

(घि, फ) गताऽसि इति लक्ष्यमिति । चन्दनच्यवनादीना रनिनाप्यत्येनैव

प्रस्तावस्य पतिदूरस्थित्यादिना देशस्य च क्रीडावनरूपस्य वज्रलुपुणादिना
कालस्य वसन्तवर्षेण एकमेवा वैशिष्ट्येन ध्वकोतया व्यङ्ग्यार्थप्रकाशनं स्फुटमेव ।

(ह्ये, आ) नि शेषेति—तट समीप, स च समप्रायो देश । तत्र चन्दन
नि शेषच्युत चतुर्गदिषु च शेषम्, अधरो निर्मृष्टराग न तत्तरोष्ठ, दूरमनजने निर
टे तु रागने अजननस्य कचिर कचिदवशय सूचित । इय तनु चिर
कलेऽपि स्नाने इदानीं पुलकिता तन्वी ज्ञामा च । अधमस्य प्रागपि लक्षितनिरृष्ट
परिग्रहस्य ।

१ “न इति (च पु)

२ “म्यज्यते” इति (च छ पु)

३ तथेयमिति पाश्चान्तरम् । (ग घ ङ च पु)

४ “रन्तु” इति च पु अधिर पाठ ।

व्यङ्ग्य^२ प्रतिपाद्यदूतिवैशिष्ट्यात् बोध्यते ॥ (फ, इ)

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा—

“उग्र विञ्चल ! विष्णुन्दा भिमिणीपत्तम्भि रेहइ बलाभा ।

विम्बलभरगद्यभाषण-परिद्विशा सखसुत्तिच्च ।”

प्रतीत्या तदन्तिरेऽगमनबोधात्, तद्विपरीत गमन लक्षणार्थ । तेषा रतिमार्थं त्वेनैव प्रतीतिर्हि—चन्दनाधररागयोश्च्युतिमार्गनाभ्या, स्नाने त्वनयो स्नातनमेवोक्त स्यात् । तथा दूरं, चुम्बनस्पृष्ट क्षेत्रप्रान्तभाग प्राप्य अनजने स्नाने तु समस्तनेत्रस्यै-वानुपनत्वमुक्तं स्यात् । तथा चन्दनच्युनिमहिम्ना प्रीयकालप्राप्तां पुनरेव च तदानीं स्नानेन पुलकाभावात् । तथा तदन्तिकगमने तस्य दोषाभावात् अधमन्वोक्त्यनौ-चित्यम् दूतिरन्तुत्वेनैवाधमन्वोपपत्तेश्च । अत्र गमन लक्षणेति यदुक्तं तत् काव्य-प्रकाशकारस्याऽमम्मतम् । रन्तु तदन्तिकगमनस्यैव तन्मते व्यङ्ग्यत्वात् । तथा हि न गताऽसीत्यस्य काव्यत्वेन तत्र लक्षणाया एकाभावान् । तदुक्तं ‘वाक्ये न शक्तिर्न वा लक्षणेति’ पदलक्षणा तु न सम्भवत्येव गमनस्य गमधातुवाच्यत्वादेव । मनर्थ स्य तु वापीगमनान्वयेनैव तदुपपत्त । यदि च वाक्येऽपि लक्षणा स्वाम्रियते तस्यपि न लक्षणा । रन्तु तदन्तिकस्यैव तन्मते प्रथम व्यङ्ग्यत्वादेव । तथा हि चन्दनन्य वनादीनां प्रथम स्नानकार्यत्वेनैव प्रतीत्या बाधानवतारात् । प्रतिसन्धानविशेषेण उत्तर-कालमेव बाधावतारात् । अत्र च व्यञ्जनाया प्रवर्तेतु लक्षणाया एव । प्रथम बाधा वतार एव लक्षणाया प्रवर्ते । तदुक्तम् ।

(‘क्वचित् बाध्यतया ख्याति क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वन लक्षणेव स्यादुत्तरनाभिधेव तु ॥ इति ।)

पूर्वत्र प्रथम बाध्यतया ख्याती प्रतीतौ अभिधेव स्वित्यनेन तत्र लक्षणाया धर्माभावात् । तदुत्तर रन्तु तदन्तिकगमनं व्यञ्जनेवैतुक्तम् । अत्र चन्दन-युतादिसत्त्व बोद्धव्याया दूत्या वैलक्षण्यम् ।

(लो, इ) एषा न पदार्थानां वापीस्नानविद्वद्धानामनुसन्धानादेव वापीस्नाना भावमानस्य प्ररोहाभावेन तदन्तिक न गतासात्यत्र विपरीतलक्षणया यतासीति लक्ष्यते रन्तुमित्यतः पूर्व तेन सहेति शेषः ।

(लो, ई) उग्र विञ्चोति—

परस्य निधलनिष्पन्दा विमिनीपत्रे राचते बलाका ।

निर्मलभरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्कशुक्तिरिव ॥

निश्चलेति—निरयमेति विस्मयबोधनम् । शङ्कशुक्तिः शखपात्री ।

१ ‘व्यङ्ग्यप्रतिपाद्य’ इति (ट ड पु)

‘व्यङ्ग्य प्रतिपाद्य इति (च पु)

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तव, तेनास्य देशस्य विजनत्वम् ,
अतः सङ्केतस्थानमेतत्, इति कयाऽपि साक्षिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते ।
अत्रैवं स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्^१ ॥ (घ, ई)

“ भिन्नकण्ठध्वनिर्धारेः काकरित्यभिधीयते ” इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा
आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । (उ)

एतद् वैशिष्ट्यं यथा—

“ गुरुपरतन्त्रतया यत् ' दूरतर देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोरिलसलिले नैप्यति साखि ' सुरभिसमयेऽमौ ॥ ”

अत्र नैप्यति^२ अपि तद्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते (भ)

वेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

“ सङ्केतमालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

(त्रि, घ) सङ्केतस्थानमुपनायकं दर्शयन्त्या दूत्या उक्तिरियम्—उअ इति । जानी
हान्यर्थः, पश्येति यावत् । निधत्तति सम्बोधनम् । अथवा निधत्तानिष्पन्देत्येकं वा
पदम् । तदा निधत्तादपि निष्पन्देत्यर्थः । शङ्खशुक्तिः शङ्खरूपालम् । उच्यमानस्य
नायकस्य साक्षिभ्यात्—सङ्केतस्थलप्रदर्शनं सामाजिकैर्ध्वजनयाऽवगम्यते इत्यर्थः ।
तथा च द्योत्यत इत्यत्र द्योतनं सामानिकैर्ध्वजनया द्रुप्यत इति शेषः । नायकेन तु
बलास्यप्रदर्शनरूपान् वरभ्या बलक्षण्यान् सङ्केतस्थलं व्यञ्जनया द्रुप्यते ।

(धि, भ) आकरेभ्य इति—भिन्नकण्ठध्वनिरित्यादिकानां विवेचनग्रन्थ आ
करः । स्यात्साक्षिककण्ठध्वनितो भिन्न कण्ठध्वनिरित्यर्थः ।

गुरुपरतन्त्रतयेति—दूरतरदेशगतं पतिं शोचयन्त्या नायिकया उक्तिः प्रथमा-
ईम् । तामाश्रमयन्त्या सख्या उक्तिः पराईम् । नैप्यतीति—अपि त्वेष्यत्वेत्यर्थः
काका व्यज्यते इति—काका परं नमयापस्थापनाञ्च एष्यति एष्यत्वेनेवेत्यर्थः । अत्र
शिरश्चालनमहोत्सवञ्च काकोर्वैलक्षण्यम् ।

(तो, उ) भिद्येति—भेदा तत्सहकारिभेदा स्वरूपभेदान्ना ।

(तो, ऊ) सङ्केतेति—दृग्गता विवशता नेत्रेण आप्तमाप्तमभिप्रायो देन
इति विटविशेषणम् । एषा चोहोदाहरणानां ध्वनिगुणभूत-व्यङ्ग्यत्वं तन्निरूपणे अग्रे

* गुरुपरतन्त्रतया—गुरुणा विप्रार्दानां पराधानतया । अलिकुलेति । अलि-
तुलं भ्रमरगर्भं सन्निभं रमणाय गुरुभगमये वगन्तव्यं न एष्यति—नागमित्यनि
अपि तु एष्यत्येव ।

१ रूपं इति (च ५०)

२ ‘ प्रयागव’ इति (च ५०)

“हसन्नेत्रार्पिताभूत लीलापद्म निमीलितम्” । (ऊ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकालः इति पञ्चनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् घोष्यते (म)
एव वक्त्रादीनां व्यस्यसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ २४ ॥

अर्थानां वाच्य लक्ष्य-व्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि अनन्तरोक्ता व्यञ्जना
त्रिविधा । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य
यथा—“निशेषप्युतच्छन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—“उग्र शिखल”
इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ २५ ॥ (ऊ)

यत् शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य
व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवरयमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिशेषिष्टात् त्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जकस्तथा ॥ २६ ॥ (य)

(वि, म) संकेतकालेति—विट धूर्तम् उपनायक सर्वेककालमनन
तन्निहासार्थं तन्मनस्य ज्ञात्वेत्यर्थः । हसता नेत्रेणार्पित स्थापितम्
आभूत भावो यत्र तादृश यथा स्यात्तथा लीलापद्म निमीलितमित्यर्थः । घोष्यत इति
विट प्रतीत्यर्थः । सामाजिकैस्तु तद्घोषितनमपि बुध्यते इति बोध्यम् ॥

(वि, य) वक्तृबोद्धव्यादिदरावैशिष्ट्यात् याऽर्थी व्यञ्जनोक्त्य, सा व्यञ्जकार्थ-
त्रैविध्यात् त्रिविधेत्याह—अर्थानां व्यञ्जकार्थानाम् । इयं दराविधा व्यञ्जना । नि
शेषेत्यादौ लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं स्वमताभिप्रायेणैवोक्तम् । उक्तशब्दार्थव्यञ्जकार्थ-
त्रैविध्यसंबोद्धत्वात् इदानीं व्यञ्जकशब्दस्यापि त्रैविध्यमाह—अभिधादित्रयेति ।

स्फुटीभवति, किन्तु व्यञ्जनाया आर्थत्वमात्रेणोदाहरणम् । चेष्टादीत्यादिराब्देन वरुणं
नीयनायमादिगतसात्त्विकादिपरिग्रहः ।

(लो, ऋ) शब्दबोध्य इत्यर्थान्तरमपेक्षते, नत्वेकार्थमात्रप्रतिपादके व्यञ्जक
यथा—दुर्गालङ्घितेत्यादौ । अर्थोऽपि शब्दमपेक्षते यथा कालो मधुरित्यादौ । एकस्येत्यादेर-
यमर्थः । शब्दार्थयोरेकस्य व्यञ्जकत्वे तदितर सहकारी सन् अवर्जनीयसंज्ञिभिर्मात्रेणाऽ
वस्थितः । किन्तु यत्र यच्छक्तिरुक्त्या तत्र तन्मूलो व्यञ्जकत्वव्यपदेशः ।

१ ‘इष्टम्’ इति (च पु०)

अभिधोपाधिको वाचक । लक्ष्णोपाधिको लक्षक व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।
विज्ञ—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाच्यं तद्बोधकं परे २७ ॥ (१) *

अभिधायी एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य
बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः, तदर्थश्च तात्पर्यार्थः, तद्बोधकं च वाक्यमिति
अभिहितान्वयवादिना मतम् ॥ (ल)

इति श्रीविश्वनाथकनिराजकृतौ साहित्यदर्पणे वाच्यस्वरूपनिरूपणो
नाम द्वितीय परिच्छेदः ॥

(वि, २) न केवलं वाच्यादित्रिविध एव शब्दस्यार्थोऽपि तु वाच्यादित्रयमिह
पदार्थसंज्ञायाऽपि शब्दार्थस्तद्बोधकं च वाच्यमित्याह—किं चेत्यादिना । पदार्थान्वय-
बोधने तदन्वयबोधनमिह । परे नैयायिकास्तात्पर्याख्या वृत्तिमाहुः । तदर्थं तस्या
वृत्तेर्विषयस्त्वर्थं तात्पर्यार्थं ससंज्ञं तद्बोधकं च वाक्यमित्याहुः ।

(वि, ल) अभिधायी ससंज्ञबोधनेऽसामर्थ्यं दर्शयन् व्याचष्टे—अभिधायी
इति । तदर्थमेति ससंज्ञरूप इत्यर्थः । अभिहितान्वयवादिना नैयायिकानां पदेन पदार्थो-
भिहिते स्मारिते तदन्वयबोधो वाक्यादेव ॥ इति ।

इति साहित्यदर्पणटीकायां द्वितीयपरिच्छेदविवरणम् ।

* पदार्थो हि पदार्थान्तरविशिष्टो वाच्यार्थः । न च तत्र पदार्थानां सकेतं तेषां
सामान्यरूपे अर्थे रसितत्वात्, वैशिष्ट्यस्य च अन्यतम्यत्वात् अनो मिथार्थवाचिभ्यो
यत् ससंज्ञरूपवाच्यार्थप्रतिपत्तिः सा वृत्त्यन्तरमाध्या । ता च तात्पर्यार्थेत्यामाहुः । घटं
करोत्यन घटवृत्तिर्मन्त्रानुसूता वृत्तिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थ
अम् प्रत्ययस्य च कर्मता वृत्तिना तु न कस्याप्यर्थः । पर तात्पर्यवृत्त्या वृत्तिना अनयो
ससंज्ञविधया भागते इत्यर्थः ।

। “विरोधमा” इति (ट ठ पु)

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोय रस इत्युच्यते (क, अ)

विभागेनानुभावेन व्यक्त सञ्चारिणा तथा । (ख)

रसतामेति रत्यादि- स्थायी* भाव- सचेतसाम् ॥ (ग, आ) ॥ १ ॥

(वि, क) वाक्य रसात्मकमित्युक्तत्वाद्गम निरूपयितुं पृच्छति—अथेति ।

(ख) विभावो रत्यादेरालम्बनोद्दीपनकारणद्वयम् । अनुभावस्तस्य कार्यम् । सञ्चारी व्यभिचारी, निर्वेदादिरूप कार्यविशेष । तस्य पृथगुपादानं च गौरवम्यायान् प्राश-
स्त्यार्थम्, प्राशस्त्यं च रत्यादेः शास्त्रप्रतिपादकत्वात् । यद्यपि विभावादिनयस्य मिलि-
तस्यैव रसहेतुता वक्ष्यते, तथापि यत्र श्लोके मिलिता न सन्ति तत्रैकेनाऽन्यव्ययने
व्यभिचारिणामन्यापेक्षया शास्त्रव्यञ्जकत्वमित्येनद्वारा रसस्यापि शास्त्रप्रतिपादकत्व
बोध्यम् ।

(ग) रत्यादि स्थायी भावो रसतामेतीत्यन्वयः । ननु रामादिऽस्ती रत्यादिर्विभा-
वादिभिर्व्यज्यते । तद्व्यञ्जनावशादेव रसादेरसलक्ष्यरूपव्यञ्जकपरिभाषा, ततश्च
भावनोपनीत स रत्यादिर्विभावादिनिष्ठेन स्वादनाख्यव्यापारेण सामाजिकरत्याद्यभेदेः

(लो, अ) रमस्वरूप निरूपयितुं वामस्तस्यावमरप्राप्तत्वं दर्शयन्नाह—अथेति ।

अथ—काव्यस्वरूपनिरूपणानन्तरं कोय रसो यदात्मकं वाक्यं काव्यमित्यर्थः । इत्य-
पेक्षायामुच्यते—तत्स्वरूपं निरूप्यते ।

(लो, आ) विभावेनेत्यादि—सचेतसां-सहृदयानां रत्यादि स्थायीभावः ।

भाव्यते—वास्यते इति व्युत्पत्त्या अनादिवाचनान्तर्लीन इत्यर्थः । तदुक्तम्—

‘वासनाऽनादिवालीनां याऽनौ हृदि सचेतसाम् ।

त्वसामग्रीं समासाद्य व्यञ्ज्यं सैति रसात्मताम् ॥’

* वामनारूपतया अतिसूक्ष्मरूपेण अवस्थितान् रस्यादीन् स्थायिभावान् विभाव
यति, आस्वादयोर्यता नयति इति विभावः, तेन । अनुभावेन—रत्यादीन् स्थायिभावान्
अनुभावयति इति अनुभावः, तेन । सञ्चारिणेति । रत्यादीन् स्थायिनः कार्ये सञ्चार
यति मुहुर्मुहुरभिव्यनक्ति इति सञ्चारी तेन ।

स्थायी—अविच्छिन्नं प्रवाहः ।

भावः—चित्तवृत्तिविशेषः । चित्तवृत्तिव्यस्य आशु विनाशित्वेपि वासनात्मतया
सूक्ष्मरूपेण अवस्थानात् स्थायित्वं बोध्यम् ।

I ‘स्थायिभावः’ इति (कण्ठपुस्तकयोः) ।

विभावादयो वक्ष्यन्ते । (६)

सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ता । (घ, ई)

व्यक्त्रो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो^१ व्यक्तीकृत^२ एव रसो ननु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते (ट, उ)

नारोप्यमाण स्वप्रकाशानन्दतया तथा परिणमतीति परिणामवादसिद्धान्तेन, तस्य सामानिरे रसताप्रप्ति । एवमेवाग्रे व्यक्तितर्भविष्यति ।

(वि, घ) ननु सात्त्विकभावोऽपि रसादिव्यपन , स कथं नोक्त इत्यत आह— सात्त्विकारचेति । ते चाग्रे वक्ष्यन्ते ।

(वि, ङ) परिणामवादसिद्धान्तं दर्शयति—दध्यादिन्यायेनेति । दुग्धमेव यथाऽम्लद्रव्ययोगाद् दध्यादिरूपतया परिणमति, तन्न्यायेन रामादिरत्यादिरैव विभावादिनिष्ठत्वाद्नास्त्व्यापारेण सामाजिकरत्यादी अभेदेनारोप्यमाण स्वप्रकाशा नन्दात्मकज्ञानरूपतया परिणमतीत्यर्थः ।

व्यक्त इत्यस्यार्थं परिणत इत्यन्तेन दर्शयित्वा, तादृगवस्थ एव रस, ननु अतादृगवस्थ इति प्रतिपादयन् पुनराह—व्यक्त्रो व्यक्तीकृत एवेति । इदं च व्यक्तीकृतरसास्वादाख्येन व्यापारेण विभावादिनिष्ठेन व्यपनाभिन्नव्यापारान्तरेण रामादिरत्याद्यारोपविषयसामाजिकरत्यादे स्वप्रकाशानन्दरूपतया विषयीकरणमित्यग्रे व्यक्तिर्भविष्यति ।

यद्यपीह मिलितो रत्यादि प्रपानकरसन्यायेन चर्यमाणोऽत्ररसस्वरूपो रस, तथापि लौकप्रसिद्धिमात्रात् प्रत्यभिज्ञानात् स्थायिभावो रमतामेति । (१) इत्युक्तं विदुषोति—विभावाद्यर्थ इति । वक्ष्यते इहैव परिच्छेदे । सामान्यतस्तु—

‘वारणानि च कार्याणि सहकाराणि यानि च ।

रत्यादे स्थायिनो लाके तानि चेन्नाद्यमस्ययो ।

विभावा अनुभावाश्च वक्ष्यन्ते व्यभिचारिण ॥’

इत्युक्तप्रकारा । दग्धव्याचक्ष्णम्—

‘निर्मायैरनुभावेण सात्त्विकैर्व्यभिचारिभि ।

आनीय नीत रसयन्व स्थायिभावो रस स्थितः ॥’

(लो, ई) तत्त्वयमत्र लक्षणे सात्त्विकनामतुषादानमित्यत्राह—सात्त्विकाश्चेति । सात्त्विका मृग्मस्वेदादयः ।

(लो, उ) दध्यादीनि—यथा दुग्धं दधिरूपेण परिणमते इत्यर्थः ।

१ ‘एतो व्यक्तं व्यक्तीकृत एव’ इति (च घ पुनश्चयो)

२ ‘व्यक्तीकृत एव रस’ इति उपुनश्चे नास्ति ।

तदुक्तं लोचनकारै—रसा प्रतिपद्यन्ते इति तु ओदन पचतीतिवद् व्यवहारः इति । (च, ऊ)

अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायि-वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्वप्रतिपादनार्थ^१, ततश्च हासप्रोधादय गृह्यारवीराद्यैर्न्यभिचारिण ण्व । तदुक्तम्—

“रसावस्थ पर भावः स्थायिता प्रतिपद्यते ” इति । (छ, झ)

अस्य स्वरूपवचनगर्भ आसगादनप्रकार कथ्यते ।

सत्स्योद्रेकादस्वरणस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शान्यग्रहानन्दसदोदरः ।

(धि, च) ओदनं पचतीतिवदिति । पाकौत्तरमेवोदनोपपत्तेस्तदुक्तं रास्यैव तत्रोपचार व्यपनया, रत्यादिप्रतीतिरेव रमे व्यञ्जनया प्रतीत्युपचार इत्यर्थ । अयमुपचारो मानस एव, शाब्दस्तु नोपचार । किन्तु ओदनपदस्य तदुल्लेखे लक्ष्येति बोध्यम् ।

(धि, छ) “रसतामेति रत्यादि स्थायीभाव सचेतस्यम्” इति यदुक्तं तत्र स्थायीत्वस्य उपादानफलमाह—अत्र रत्यादीति ।

अस्थायित्वप्रतिपादनार्थमिति—किन्तु व्यभिचारिभावन्वप्रतिपादनार्थमिति बोध्यम्, तदाह—ततश्चेति ।

रगान्तरे स्थायित्वभावे मवादमाह—तदुक्तं रसावस्थ इति । रस एव उत्तरत्र तम् अवस्था यस्य । पर केवल तादृशो हाराप्रोधादिभाव स्थायितां प्रतिपद्यते इत्यर्थ । अतादृशस्थस्तु न स्थायित्व प्रतिपद्यते इत्यर्थ ।

(धि, ज) सत्स्योदेकादिति अस्मिन् प्रतिपद स्वयमेव व्याख्याम्यानि । चिन्मय इत्यत्र विद् शानम् ।

(लो, ऊ) आदनं पचतीतिवद्—न सन्वोदन पूर्वनिक्षेपो व्यञ्जने, किन्तु पक्वं सन् ओदनो भवतीति तथायमपि व्यक्तं सार रमो भवतीत्यर्थ ।

(लो, झ) प्रोधादय इत्यादिशब्दाश्च जुगुप्सादय । रगावस्थ रगरूपता-प्रसिषोग्य ।

(लो, ञ) सम्प्रति कीदृशगागाद्यने येननदासादनलम्प्य कथ्यं प्रतीत्येते सौत्र इत्यादिप्रोक्तं सत्स्योदेकादिति अस्मिन् प्रतिपद स्वयमेव व्याख्याम्यानि । अन्वद नप्रवर इति उपचारप्रयोग, अन्वदऽऽस्वादानातिगृह्यार । सत्स्योदेकादिति—

१ ‘अग्रगण्येन’ इति (शुभ्रम्)

२ ‘स्थायित्वव्यपदेशार्थम्’ इति (जयपुरलक्ष्या)

३ ‘स्वाद-’ इति (म ३)

लोभोत्तरचमत्कारप्राण कैश्चित् प्रमातृभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रस ॥ २ ॥ (ज, थ)

"रजस्तमोभ्यामस्पृष्ट मन सत्त्वमिहोच्यते" (ल)

इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादक कश्चनान्तरोधर्म सत्त्वम् । तस्योद्रेक रजस्तमसी अभिमूयाविर्भात् । अथ च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थेपरिशीलनम् । अथयद् इत्येक ण्याय विभावादि'स्यादिस्वप्न'काशमुखचमत्कारा

स्वाकारवदभिन्नत्वेनेति—अथ रस्यादिज्ञानरूपो रसो परिणामवशादस्या अभिन्नत्वेन गिराष्ट आस्वाद्यते इत्ययम् । नत्वभिन्नत्वं तद्वोधे प्रकारः । आरोप्यमाण रामादिरत्याद्यभेदेन अधिगृहणीभूतरामाजिकरत्यादरेव यः स्वप्रकाश आस्वाद तस्यैव रसचारः तत्र चाभिन्नत्वाभावात् । तत्रास्वादतद्विपर्ययादरेभदे स्वाकारवादोक्त इष्टान्तमाह स्याकारवदिति । स्वाकारवादे हि विषयो ज्ञानाभिन्नो ज्ञानस्याकार एवेति ।

(वि, झ) तत्र सत्त्वमाचष्टे—रजस्तमोभ्यामिति । बाह्यमेयविमुखता सामान्यविषयविर्भाज उद्वेगस्य सहगरिप्राणस्य कार्यजनकहेति यावत् । सहकारिग्राप्तिं दर्शयति—तत्र च हेतुरिति । एकत्वं ग्राहयति—विभावादीति । विभावादिश्च रत्यादिश्च तद्विषय यत् स्वप्रकाशरूपं मुखं तत्सहितं चमत्कार आत्मा स्वरूप यस्य तादृशः । चमत्कारश्च विस्मय इति वक्ष्यते । तादृशमुखचमत्कारयारेकदा स्थितौ तत्र हेतुं वक्ष्यामः व्यापारोस्ति विभावादे इत्यादिना । विभावादे स्वादनाख्यव्यापारस्य चमत्कारहेतुताया सामानिकाना रामादिनामैकभेदोपहेतुतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्वामैवाकारः । स यथाऽभिन्नत्वेनानुभूयते उपचारादिति शब्दं तथायमास्वाद्यते । विदुः प्राति—(ल) रजस्तमोभ्यामिति—मनो हि सत्त्वरजस्तमोरूपं त्रिगुणात्मकम् । बाह्यमेया घटपटादयः । आन्तरोधर्म सत्त्वमात्रावस्थितरूपः । ननु कथमेवविध सत्त्वोद्रेको जायते, ततश्च कथमस्वप्नस्यप्रकाशानन्दाद् बोध इत्याशङ्क्याह—तत्र चेति । अयमाशयः सत्त्वमुखे सञ्जयति रजः कमणि भारती । प्रमादमोहौ तमनो भवतोऽज्ञानमेव च । इत्यादि भगवद्भचनात् त्रिगुणामके मनसि सत्त्वाशस्य प्रकारो मुखोत्पत्तिः सत्त्वाशस्य प्रकाशश्च रजस्तमसोऽभिभवाद् वैषयिकं मुखं जनयति । तथा हि सत्त्वाशप्रकाशतारतम्याद् वैषयिकमुखस्यापि तारतम्यं दृश्यते । तच्च मुखं तारतम्यं मुखकारणतारतम्यहेतुकिमिदं वक्ष्यमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च मुखकारणं यदि सत्त्वलौकिकमुखकारणात्तरं तत्र रजस्तमसारभिभवः सर्वथा शक्यक्रिय एवेति । तता न्यायात् लोभोत्तरकाव्यार्थश्रवणरूपवारणात् सर्वथा रजस्तमस्यभिभूय मनसः

१ रया प्रकारागुणस्व' (ठ पु)

२ प्रतीति (ट ठ पु)

त्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थं भवद् (ष) चमत्कारश्चित्प्रसाररूपो विस्मयापरपर्यायः । (तत् प्राणत्वं चास्मत्^१ पितामहसहृदयगोष्ठोपरिष्ठविषडितमुख्यश्रीमन्नारायणपादै- रत्रम् ।) तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—(क)

“ रमि सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ॥

तस्माद्भुतमेवाह वृत्ती नारायणो रसम् ॥ ” इति । (ज, ऐ)

चिन्मय इतीति—स्वप्रकाशानन्द एव चिद् ज्ञान तत् स्वरूप इत्यर्थः । ज्ञाना- नन्दयोरभेदस्वीकारात् । लोकोत्तरचमत्कारपदार्थं व्याचष्टे—चमत्कार इति । चित्तस्य विस्तारः आत्मयोगविशेषेण जनितं विलक्षणं ज्ञानम् । तदेव दर्शयति— विस्मयेति । तत्प्राणत्वं च तत्सहभावेनैव स्थित्वा । तदाहेत्यादि निमपि नारायणस्यैवोक्तिः ।

(वि, झ) रसे सार इति रसास्वादहेतुत्वात् सार । तच्चमत्कारसारत्वे इति सति सप्तमीयम् । चमत्कारस्य विस्मयरूपत्वात् तेन स्वप्रकाशमुखेऽतिशयकरणात् तस्य भातत्वं विलक्षणमुत्साहजननजनकम् । तस्मिन् सति शृङ्गारादिरमण्येष्वपि अद्भुतो रसः सम्भवति । तथा च सामान्यतः शृङ्गारादिरने जातैर्द्भुतमुत्पाद्य निलक्षणस्वादरूप प्रकृष्टशृङ्गारादिरसो जन्यत इत्यर्थः । काव्यप्रकाशे तु आस्वाद एव चमत्कारः ननु तद्विषयो विस्मयः । इयद्भुतप्रवेशो न सर्वत्र ।

तस्माद्भुतमेवेति—अतः शृङ्गारादिकाम्ये प्रकृष्टशृङ्गारादिजनकतया अद्भुत- भवि रसमप्रवादित्यर्थः ।

सत्त्वाशस्यैव प्रकाशत्वादा तन्मात्रहेतुरोऽग्रसदप्रकाशरूप आन्मावबोध प्रामाणिक एव । अत एवाहुः —“ स्वाद काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दरामुद्भव । ” इत्युक्तप्रकारः । ॥ आत्मानन्दाद् बोधो यदि “ अन्वयव्यतिरेकाभ्या निर्गम्य प्राणतो यतः । वीक्ष्या- सत्तस्य कोऽस्मीति तत्त्वमित्याह—सौहृदान् ” इत्यादि । शास्त्रानयनेहेतुः स्यात् तदा निरूपितं व्रज प्रकाशने । यदि पुनर्नोद्यकाव्यदर्शनश्रवणभ्या, तदा विभाव- दिताम्बलित-रत्नायशस्युत्थितत्वेन सिद्धम् । कारणवैविध्यस्वैकार्यं राहृदयानुभवमिदोऽ- नुभाव इति तस्य च रत्नायशशशवलतेऽपि यथा स्वप्रकाशतमोविरुद्धं तथेदाप्रे दर्श- यिष्यते । एतदेवाह—स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्येति । रत्नायशशशश- त्वादेव चास्य अस्मात्स्वादस्य गहोदरत्वं, ननु तत्त्वं मूत्रेणोक्तम् । स्वरूपार्थं इत्यनेन भयटः प्रस्तुतार्थस्य निरासः, तेन स्वप्रकाशानन्दविदभिन्नत्वं रसस्योक्तं भवति ।

(लो, ऐ) नारायणदासैरप्युक्तमिति—चमत्कार एव सर्वत्रप्राणभूत ।

१ ‘ अस्माद्भुतप्रपितामह (क. घ)

कौधेदिति प्रात्रनपुण्ययति, यदुर्ध्वं, “पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगियद्रस-
मन्ततिम्” इति । (८, ओ)

यद्यपि “स्वाद काव्यार्थमभेदादामानन्दममुदय ” इत्युद्दिशा
रमस्याऽऽस्यादानतिरिक्त्वमुत्रम् (८, आ) तथापि “ रसः स्वाधते ” इति
काल्पनिकभेदगुरुरीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोग, (८)

(चि, ८) पुण्ययद्विरिति-पुण्यशालिभिरिति क्वचित् पाठ । यागनायामात्मा-
दनाख्यव्यापारे च पुण्यमेव हेतुरित्यर्थ । ‘न जायते तदास्वादो यिना रत्यादिनाम
नाम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ‘विलक्षण एवाय वृत्तिरभिभेदेभ्य स्वादनाख्य कश्चिद्
व्यापार’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

(चि, ८) काव्यार्थसंभेदात् इति । रत्यादिरूपो च काव्यस्य व्यङ्ग्यार्थस्तत्-
संभेदात्-तत्परिशीलनादित्यर्थ । यत्तु तस्य संभेदादिति रूप-गर्भत्वात् पञ्चमी तेन
विभाषादिशबलित इति । आत्मानन्देति-आत्मनि च आनन्दस्वरूपेण समुद्भवो
यस्य तादृश इत्यर्थ । तथा च आनन्दात्मकस्य रसस्य स्वादानतिरिक्त्वमित्यर्थ ।

(चि, ८) काल्पनिकम्-अभेदे भेदारोपेण भेदम् । कर्मकर्तरि चेति-“भियते
कुराल स्वयमेव” इत्यत्र एकस्यैव कुरालस्य कर्मन्वरुत्तुभयविवक्षया भेदारोपपद-

तस्य च रत्याशशकलत्वेन मयायय शृङ्गारादिव्यपदेश । तद्भावाददभुतव्यपदेश इति ।

(लो, ओ) पुण्यवन्त इति । प्रमिष्वन्तीत्यग्रापि पूर्ववदुपचार । स्वप्रकरा-
रूपस्थास्य प्रमाविषयत्वानुपपत्तेः । योगियदिति । यथा योगिन शुद्ध प्रज्ञ स्व-
प्रकरणानन्दचिद्रूपतया साक्षात्पुर्वन्ति रत्याशशक्युरितमपि तथा पुण्यवन्त इत्यर्थ ।
तथा चोक्तं ‘विभावादिसभिन्नानुद्दिष्टात्तरत्याशशक्युरित स्वप्रकरणानन्दचमन्पररूपो
रस’ इति । केचित्तु रत्यादिसभिन्नानन्दसाक्षात्कारानन्तर प्रशान्तनिखिलप्रपञ्च
चिदानन्दमयब्रह्मनत्वाभिव्यक्तिं सुषुप्तिदशावत् समाधिवच्चेच्छन्ति । यदाहु —

पाठ्यादथ ध्रुवाख्यानात्तत संपूरिते रसे ।

तदास्वादभरैवाग्रो हृष्यन्त्यन्तर्मुख क्षणम् ॥

ततो निर्विषयस्यास्य स्वभावोऽवस्थिनो निव ।

व्यज्यते ह्लादनिष्यन्दो येन तृप्यन्ति योगिन ।’

आचार्यास्तु शबलितस्यैवानुभवात् सुखमनुभवामीति प्रतिसन्धानस्य च तावतै-
वोपपत्तेरधिकं नेच्छन्ति । रससन्ततिं सन्तन्यमान रसम् । सन्तन्यमानत्वेन ब्रह्मास्वाद
सहोदरस्यास्य विद्ययाऽविनिच्छिन्नप्रवाहवदित्वा सूचितम् ।

(लो, आ) काव्यार्थो विभावादि । तत्सम्भेदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन
विभावादिशबलित इत्यर्थ । (अ) काल्पनिकमौपचारिकम् । कर्मकर्तरि चेति । स्वा-
धते-आस्वाधते प्रमाणान्तरोपनीतरत्यादितादान्म्येन समुत्थिरयत इत्यर्थ ।

तदुक्तम् 'रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रस । इति (ङ, अ)
पथमन्यत्राप्येवविधस्थलेपूपचारेण प्रयोगा ज्ञेया ।

ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति । (ण) व्यञ्जनायाश्च ज्ञान
विशेषात्^१ द्वयोरैक्यमापत्तितम् । (त आ)

ततश्च—“स्वज्ञानेनान्यधीहतु सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मत ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥ (थ, इ)

ज्ञाने आत्माद्यात्मादनयोरभेदेपि भेदनिवचना कर्मकर्तरि प्रयोग इत्यर्थः । नच आत्माद्य
आत्मादस्य विपर्यिता एव तत्त्व्य कर्तृत्वमिति वाच्यम् स्वप्रकाशत्वेन तत्र कर्तृत्वात्पेक्षा ।

(धि, ढ) रस्यमानतामात्रसारत्वादितात्पर्यपदमत्र स्वरूपार्थकम् ।
तथा च रस्यमानताया आत्मादकर्तृत्व दर्शितम् । प्रकाशशरीरत्वेन आत्मादेवतृत्वं च
दर्शितम् । तथा च कर्मकर्तृत्वमुपपादितम् । स्वप्रकाशास्य प्रकाशकोभयरूपत्वान्
ताभ्यामनन्य एवेत्यर्थः ।

(धि, ण) पथमन्यत्रापीति—स प्रतीयन इत्यादिविपर्ययः । नन्येताद्य
तेति—रसस्यात्मादभिन्नव्यञ्जनेनत्ययः । अज्ञेयत्व स्वाभक्षज्ञानाप्राप्तत्वमित्यर्थः ।
स्वेनैव स्वस्वप्राप्तत्वेन घटादिवन् ज्ञेयत्वासिद्धिरिति भावः ।

(धि, त) ननु विभावादिजन्यन व्यपनाधीनज्ञानेनैव विपर्याकरणत्वं स्वभिन्नज्ञान
प्राप्तत्वमस्यैवेत्याशङ्क्यामाह—व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वादिति । व्यञ्जनाया
व्यपनाधीनज्ञानस्य ज्ञानावशयत्वात् आत्मादरूपज्ञानविशेषत्वान् । तथा च तदृशाया तद्
भिन्नज्ञानाप्राप्तत्वाद्दत्तयत्वमित्यर्थः । तथा च रसरूपात्मादव्यञ्जनाधीनज्ञानयार्थस्यमवा
पत्तिमिहाह—द्वयोरैक्यमिति । द्वयोरत्मादाभिन्नरतव्यपनाधीनज्ञानयार्थस्य ।
नन्येतावता निर्मानिष्टमिष्टयो विभावादेर्व्यञ्जकत्वानुपपत्त्या रसस्य व्यञ्जयत्वा
नुपपत्ति एवानिष्टमिति यन्तु प्रथम विभावादव्यञ्जकत्वानुपपत्ति घटव्यञ्जकदीपवैलक्ष
ण्येन साधयति—ततश्चेति । घटादेर्व्यञ्जको यथा दीपो विभावादेस्तयावभावाद्
घटव्यञ्जकदीपनो विभावादे पार्थक्यं पृथग्भावे वैलक्षण्यामिति समुदायात् । यथा
शुभाक्षरार्थं त्वयमर्थो न घटते स्वविषयज्ञानेन स्वजन्यज्ञानेन वा पृथगिया हता

(लो, आ) एतावते यत्र प्रपञ्चयति शेषः । रसस्य व्यञ्जयत्वेन निरूप्यमाणस्यैव
ज्ञानत्वात्शेषादियर्थः ।

(इ) अन्यार्थादनुव्यञ्जयत्वे कारणम् । सिद्धे ननु माप्ये व्यञ्जक मत उच्य
इत्यर्थः । यथा दीप इति । न खलु दीपो घटादिकं कृणोति । किन्तु स्वप्रकाशान् सिद्ध
मेव तं प्रकाशयति । अन्यथाभावे अतिदुर्मय साधनः ।

१ 'ज्ञानरूपत्वात्' (प ४ पु-)

ह्युग्रदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यस्य तत्त्वयोः पार्थक्यमेवेति, कथं रम्य
व्यङ्ग्यता, इति चेत् गम्यमुक्तम् । (घ, ई) अत एवाहुः—“विलक्षणं पृथक्
वृत्तिशक्तिभेदेभ्य स्वादनाय कश्चिद् व्यापारः” (द, उ) । अत एव हि रम्या
स्वादनायमाश्रयादया विलक्षणं पृथक् व्यपदेशा इति । अभिधादिविलक्षण
व्यापारमात्रं प्रमापनमिति रम्यामी रम्यादीनां व्यङ्ग्यमुक्तं भवति । (क, *)

दास्य पदव्यञ्जनभाष्यप्रमाणं ‘यथा दास’ इति दृष्टान्तपुरातनः । अतोऽत्र
ज्ञानेनोक्तः । वृत्त्याभेदे । अर्थेन विज्ञेयं हि निराश्रयाया धिगाम् इति च । तथा च
रान्तरागनाभिप्राया अन्यस्य ज्ञानादन्यस्य त्रियो हेतुर्न ग एव सिद्धे ज्ञानं विनापि सिद्धे
अथ व्यङ्ग्ये मो मो यथा दास इत्यर्थं विभागादित्यु रान्यस्य व्यञ्जनार्थान्नानभिप्रायः
स्वादनायमाश्रयादेरन्य एव न दीपवद् व्यञ्जक इत्यर्थः । अन्यथाभेदे अचयत्ये स्वरस्य
प्रत्ययि स्वरव्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । अस्य विभागादेः कश्चिदर्थो विशेष इत्यर्थः । घटप्रदी
पवद् ह्यौ यौ व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः गम्यस्वादनाय रम्यविभागायोः पार्थक्यं बलदागमेवेत्यर्थः
न तु व्यापकव्यञ्जना परस्पर पार्थक्य भेद इत्यर्थः । तदा प्रयुत रम्यस्य व्यङ्ग्यत्वमेव
मिदं दारादनुगतम् ।

(घि, थ) व्यञ्जनास्य दयोरारादित्येभ्य निरस्य रमावस्थस्य व्यङ्ग्यत्वाभावसिद्धा
न्तयत् आह—“चेत् सत्यमिति” ।

(घि, द) वृत्तिशक्तिभेदेभ्य र्ज्ञा-वृत्तिस्वादको व्यापारः दत्तजदेभ्यमादि ।
इति ज्ञाको व्यापारः, अभिधानाद्यस्याप्यङ्गता, तेभ्यो व्यापारेभ्यो भिन्न इत्यर्थः ।
स्वादनायमाश्रयादस्य स्वप्रसरान्नान्नको वृत्तिविशेष इत्यर्थः । तथा च
तद् विषय एव रमः । व्यञ्जनाधीनज्ञानं तु रयादिविषयः ततो भिन्नमेव इत्यन्ते
रमव्यञ्जनार्थान्नान्नार्थमिमुक्तम् । स च विभागादिनिष्ठो व्यञ्जनाभिन्न इत्यर्थः ।
तथा च व्यञ्जनया रत्यादिज्ञानमेव, स्वादनास्य व्यापारेण तु रसास्वाद इत्यन्वयः ।
ननु कथं तर्हि रसा व्यङ्ग्य इत्युच्यते इत्यत आह—अभिधादिति । विलक्षणो

(लो, ई) उग्रदिशा ध्वनिश्रानुक्रमार्ण व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमित्यनेन व्यञ्ज
नाया व्यङ्ग्यस्य च पार्थक्य न्यायिगदमेव इति भावः । तच्च पदस्य दीपप्रशंसेत्यम् ।

(लो, उ) अत एवेति— आहुरितस्य व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीत्यत्र दू-
स्थेनेति शब्देनान्वयः । अत एव—यतो ज्ञानरूप एव रस इत्यर्थः । आहुन्यायविद-
प्रार्चनायायां इति शेषः । वृत्ति करण शक्तिर्ज्ञानम्, स्वादनं स्वाद (‘स्वादं वाच्यार्थ-
सम्बेदादा मानन्दममुदभव’ इत्युक्तप्रकारः । कश्चिदित्यलौकिकः । व्यापार—व्यापार
विषयद्रसादभिन्नः । विलक्षणो व्यञ्जनादिति शेषः ।

१ अभिधादिभ्यः (अभिधानाद्यप्यादात्पर्यायवृत्तिभ्यः) विलक्षणं (भिन्नो)
१ व्यापारतात्र (ग घ पु)

ननु तर्हि करणादीनां रसानां तु समवायादसत्त्वं न सादित्युच्यते—(ध)

करणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ३ ॥ (न, ऋ)

आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयः । ५ तथाप्यसहृदयानां सुखमुदणाय
पदान्तरमुच्यते—(ऋ)

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोपि स्यात्तदनुमुखः ॥ ४ ॥

नहि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करणादिषु च सकलस्यापि
साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्^१ (क, ऋ)

^२अनुपपत्त्यन्तरमाह—

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ५ ॥ (य, ऋ)

^३‘करणादस्य दुःखहेतुत्वात्’ करणरसप्रधानरामायणादीनामपि दुःखहेतु-
रससङ्गः स्यात् ।

‘पापाये व्यञ्जना रसो व्यङ्ग्य इति व्यङ्ग्यरामादिरत्याचारोपाधिररससाधनानिरत्यादे-
सरूपतया परिणामात् परम्परया व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(वि, ध) रसत्वं न स्यादिति—स्वप्रकाशानन्दरूपत्वाद्भगवत् इत्यर्थः ।

(वि, न) रसे इति—करणादी रस प्राप्ते करणादिरसस्वरूपमेव यत् सुख जायत
इत्यर्थः । रसातिरिक्तमुपाभावात् । सचेतसामनुभव इति । रसादीनामेव शौर्यदुःख
उन्नातृणां, सामाजिकानां तु सुखमेव जायत इत्यत्र सचेतसामनुभवः प्रमाणमित्यर्थः ।

(वि, प) असहृदयानामपि परदुःखज्ञानादपि दुःखमेव जायत इत्येव-
हृदयानामपीत्यर्थः ।

(वि, क) किञ्च तेष्विति—दुःखहेतुत्वे अनुपपत्त्यन्तरमित्यर्थः ।

(वि, य) तथा रामायणेति—रामायणमत्र करणरसविशिष्टरसदेशः ।

[ऊ] व्यङ्ग्यत्वमुक्तं, प्रकाशनामत्रोपचारादित्यर्थः ।

(ऋ) नन्विति । तर्हि यदीदृशानन्दस्वरूपो रस इत्यर्थः । रसे सुखमित्युपचारः ।
सचेतस्या सहृदयानाम् । तेषु करणादिषु ।

(लो, ऋ) साभिनिवेशः, ननु रसादिकथिताः ।

(लो, र) रामायणं धार्मीकमहाकाव्यम् ।

या व्यापार (व्यञ्जना) तन्मात्रस्य प्रगाधनाय (सिद्धये) ग्रहीते (यत्प्रवृत्ति)

—यिद्वाङ्मित पाठ इ इ पु नास्ति ।

१ ‘दर्शनाद्’ दयुतम्, “सुखमयमेव” इत्यादि पाठ (प क पु)

२ ‘उपपत्त्यन्तरम्’ इति (ग पु) ३ ‘करणादि’ इति (क पु)

४ दुःखहेतुत्वात् इति (ठ पु) ५ प्रगल्भ इति नास्ति (न पु)

ननु' कथं दुःखहेतुभ्यः? मुग्धोपाधिरित्याह—(म)

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥६॥ (म)

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

मुग्धं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽप्राप्ति का क्षतिः ॥७॥ (ए) *

“ये ननु रामवनवासमादयो लोके 'दुःखकारणानि' इत्युच्यन्ते, न पृथक् विभावनादयमपि ता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दाप्यर्थं विहायालौकिकविभावशब्दाप्यर्थं भजन्ते + तेभ्यश्च' सुरते दन्तघाता-

दुःखहेतुस्य-प्रसङ्ग इति—तथा च तत्-श्रवणे न कोपि प्रवर्तते ।

(वि, म) दुःखहेतुभ्य इति—परशोकादय म्दुःखहेतव एव, तेभ्यः

कथमित्यर्थः । (म) हेतुत्वमिति सौरगंध्रयान्—लोके दृष्ट्वान् मयि-शोकहर्षादे-हेतुत्वगतेभ्य परशोकादिशरणेभ्यो संविशः शोखर्षादयो जायन्तां नामेति तुष्यन्तु दुर्जन इति न्यायेन उक्त्वा आह—अलौकिकेति ।

(लो, ए) हेतुत्वमिति—हेतुत्वं गतेभ्यो रामवनवासादिभ्यो लोकसंश्रयात्;

ननु वाच्यगंध्रयात् । लोके ननु काव्ये, लौकिकाः; नत्वलौकिकाः । तेभ्य—रामवनवासादिभ्यः ।

(लो, वे) अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया, ननु पर्यायान्तरत्वमात्रेण । विभावनादिस्वरूपं वक्ष्यते । सुरते दन्तघातादिभ्य इति । अनेन देशरालादिविशेषेण

* लोके यानि तावत् शोखर्षादे कारणानि कार्याणि सहकारीणि, तानि काव्ये नाट्ये च विभावा अनुभावा व्यभिचारिण इति नाम्ना व्यपदिश्यन्ते अलौकिक इति । लोके हर्षमुखादिकारणेभ्यो हर्षशोकादयो जायन्ते । परं काव्ये नाट्ये च तेभ्यः सुखमेव जायते इत्यादि लोकोत्तरत्वमेव विभावादीनामलौकिकत्वम् ।

+ विभावनव्यापारवत्तया वागनाम्यतया अतिसूक्ष्मरूपेणावस्थिताना रस्यादीना-मास्वादनयोग्यतयानयनरूपस्याभिर्भावनं विभावनम् । तदेव व्यापारः तद्वत्तया इत्यर्थः । तस्मादेव कारणादय काव्ये नाट्ये च विभावादिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते ।

1 ननु हर्षशोकादिकारणेभ्यो हर्षशोकादय एव जायन्ते इति व्याप्तिः; तत्परं विभावादिभ्यः मुखोत्पत्तिरित्याह इत्यधिक पाठः 'ननु' इत्यस्मात् पूर्वमुपलभ्येत ग. पु.

2 “कारणेभ्य” इति (ग. पु)

3 'राम' इति नास्ति (प. फ.)

4 'ताम्' इति (ग. पु)

5 'अलौकिक' इति नास्ति (च. फ.)

6 'च' इति नास्ति (घ. फ.)

दिम्य इव मुग्गमेव^१ जायते । (पे) अतश्च^२ लौकिकशोऋहर्षादिकारणेभ्यो^३ लौकिकशोऋहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । वाग्ये (ओ) पुनः सर्वेभ्योपि विभागादिभ्यः मुग्गमेव जायत इति नियमाच्च कश्चिद् दोषः ।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्थ काव्यनाट्ययोरपि दर्शनध्रुवणाभ्यामध्रुवणादयो जायन्ते इत्युच्यते ।

अथुपातादयस्नद्वद् द्रुतत्वाच्चेतसो मताः^४ (य, ओ)

ननु तर्हि कथं काव्यतः सर्वेपार्मीत्यो रसाभिध्पत्रिर्न आपते इत्याह ।

न जायते तदास्यादो विना रत्यादिवासनाम्, (र) ॥ ८ ॥

वासना येदानीन्तनी यावन्ती च रत्यास्यादहेतुः । तत्र यदि भाषा न स्यात्तदा^५

श्रोत्रियजरन्मीमासकादीनामपि सा स्यात् (ल) यदि द्वितीया न स्यात्तदा रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तच्च स्यात् । (व)

(वि, य) द्रुतत्वाच्चेतस इति-चित्तस्य तदयत्नमेव द्रुतत्वम् । मुग्गमत्वेपि तदयथा अध्रुपात् इति भावः ।

(र) विना रत्यादिवासनामिति-तथा च पुण्यजनितरत्यादिवासनापि रगास्यादहेतुरिति युक्तम् ।

(ल) यथाच्चेति-इदानीन्तनीत्यर्थः । श्रोत्रियेति-जरन्मीमासका हि कार्य-कारणभावादितर्यमानानुशीलनान् न वाग्यरगास्त्रादवन्तः तदनुशीलनाच्च तदानीन्तनवाग्यनान्त इत्यर्थः । नच प्राहजकारानभावादेव तेषां न वाग्यरगास्याद् इत्येवमुक्त्याम्, विमर्षमिदानीन्तन-वाग्यनापीत्यार इति वाच्यम्, तेषामेव तदनुशीलनरागेन वाग्यानुशीलनाभ्यामे रगोद्बोधे इदानीन्तन्या अपि अवश्यं वाच्यत्वान् ।

(य) रागिणामर्षाणि-वाग्यरगबोधानुभावस्यामपीत्यर्थः तेषामिदानीन्तन-वाग्येण मुग्गमयस्यापि दु रमयव, दु रमयस्यापि मुग्गमयत्वम् । अत एवाहुः,—"प्रशस्य मुग्गदु रमोदात्मकत्वम्"-माह्वया

(श्रौ) वाग्ये अर्ताभिप्राये ।

(लो, श्रौ) द्रुतत्वान्-इवीभाषार रसोद्बोध इति ।

१ एव इति नास्ति (ठ पु)

२ 'अतश्च' इति च पु नास्ति

३ 'अपि' इत्यपि पठ (प प)

४ गपुमहे तु अस्या वारिक्रिया, "चेतसो इवीभाषार रगोऽप्यध्रुवणादयो भवन्तीत्यर्थः" इति व्याख्या दृश्यते ।

५ रगास्यादहेतुर्गिति पु नास्ति

६ 'तदा' इति ट पु नास्ति ।

उपज्ञ—धर्मदत्तेन—

“ सपासनानां सम्पानां रमस्यास्वादो न भवेत् ।

निर्वासनास्तु रन्ति काष्ठकुट्टोरमसन्निभा ” । +

ननु^१ कथं रामादिरस्याद्युद्धोषकारणैः सीतादिभिः^२ सामाजिकरस्याद्युद्धोष इत्युच्यते (श, झ)

व्यापारोस्ति विभावादेर्नास्ति साधारणी कृतिः । *

रानाभावादेव न रसोद्धोष इति वाच्यम् । इदानीन्तनवाग्मनाज्जन इत्यदगुरागसत्त्वेन तन्म-
त्स्वावश्यभावात् । यस्तु तस्तु वासनात्वेनैव कारणत्वमुचितम् । ननु तत्र इदानीन्तनत्वा-
दिप्रवेशो जरत् मीमांसानां नु अत्यन्ततर्कानुसंग एव प्रतीयन्ध्व इत्येवान्यथ ।

(धि, श) ननु कथमिति—नाट्यसम्बन्धश्रुत-गीतादिभ्य इत्यर्थः (प)
व्यापारोस्ति इति + साधारणी कृति सामाजिके रामायभेदारोपरूपस्य, रामादि-
सीतादीं स्वीयत्वारोपरूपस्य, स्वीयरस्यादौ रामादिरस्याद्यभेदारोपरूपस्य च साधारणी

(लो, झ) नन्विति । रामादिरस्याद्युद्धोषकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरस्याद्यु-
द्धोषे तन्मते रसतामापद्यमानः ।

+ सपासनानामिति—पासना एव रसास्वादे हेतुः ।

सवर्गनामाम्—पासनानामुत्तमानाम् ।

निर्वासना—वासनारहिता सभ्याः ।

काष्ठ कुट्टय (भित्ति) अश्मा च (पाषाण) तेषां मन्निभा तुल्या । यथा
नाटकशालायां काष्ठकुट्ट्यादीनां रसास्वादो न भवति—वासनारहितानां नाटकदर्शकानां
तद् वदेव रसास्वादो न भवति ।

* अन्यसम्बन्धित्वेन असाधारणस्य विभावादेः स्थायिनश्च व्यक्तिविशेषादपरि-
हारेण उपस्थापन साधारणकरणम् ।

उक्तम्—

“सीतादिकविभावादेर्नास्ति यत्रापि सम्भवः ।

अभवद् भावनात् तत्र साधारण्योपपादनम् ॥

इयं काव्यार्थसम्बन्धनाद्याभिनययोगतः ।

वैचित्र्येण च सामान्या पदार्थानां विविक्तता ॥

निराकरकरस्पर्शात् चन्द्रकान्ते यथा द्रवः ।

‘एतद् चारण्यैशिर्यत्वात्’ चाप्ये साधारणी कृतिः ।

१ ‘ननु’ इति च पु नास्ति ।

२ ‘सीतादिभिः’ इति च ज ठ पुस्तकेषु नास्ति ।

तत्प्रभावेण यस्यासन्-^१पाथोधि-श्रवनादयः ।

प्रमाता * तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥ (आ, प)

ननु^२ मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादाबुत्साहोद्बोध इत्युच्यते (स) ॥

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः (ह)

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥ १० ॥ (इ)

रत्यादयोपि साधारण्येन^३ प्रतीयन्त इत्याह—(क)

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥ ११ ॥ (ई)

सा इति कारिण्यार्थः । कर्तारि अपि किरत एव प्रयोगान् । तत्प्रभावेणेति । यस्य हनुमदादेः पाथोधि-श्रवनादयः आनन् प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—तत्प्रभावेणेति । साधारणीकृतनिप्रभावेणेत्यर्थः । भेदाग्रहे सत्येन अभेदग्रहे उपपद्यते इत्यत आह—तदभेदेनेति । भेदाग्रहेपि—साधारणीकृतनिप्रभावेणेत्यर्थः ।

(वि, स) इत्य स्वस्मिन् हनुमदाद्याभेदारोपमुक्त्वा तदुत्साहज्ञानादेव स्वोत्साहोद्बोधमुपपादयितुमाह इति ।

(ह) ननु कथमिति—साधारण्याभिमानतः—स्वस्मिन् हनुमदाद्यभेदाभिमानतः ।

(क) साधारण्येनेति—उभयमाधारण्येनेत्यर्थः, न त्वात्मगतत्वेनैव नैव रामादिगतत्वेनैवेत्यर्थः ।

(लो, आ) साधारणीकृति—साधारणीकरणं नाम । तत्प्रभावेण—साधारणीकरण-व्यापारस्य प्रभावेण । तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यत इति सम्बन्धः । यस्यासन्निति । विदूषणेति—तदभेदेनेति । अयमर्थः, सभ्यानां रामायभेदप्रतिपत्तौ नाट्यनाट्ययो रावणादिदर्शनध्वजाभ्यां रोपोद्बोधेन सभात समुत्थाय धनुराकर्षणादिर्भवेत् । भेदेन प्रतिपत्तौ तु आत्मनिष्ठरोधादिस्थायिभावोद्बोधो न स्यात् । एव च यो दीप समनन्तरमेव दर्शयिष्यते । गदुहम्—अभेदेन प्रतिपद्यते—अख्यातिवादिना शुद्धै रणतप्रत्यये भेदाग्रहवत् ।

(लो, इ) साधारण्याभिमानतः—उक्तप्रकरणे विभावादीनां साधारणीकरण-व्यापारप्रभावेनोत्पन्नस्य स्वात्मनि साधारण्याभिमानबलात् । नृणां—सभ्यानाम् ।

(लो, ई) रत्यादि, सभ्यानां स्थायिभावः । साधारण्येन प्रतीयन्ते । विभावादिसाधारणीकरणव्यापारप्रभावादेषेत्यर्थः ।

* प्रमाता—नाटकस्य द्रष्टा, काव्यस्य बोद्धा सामाजिकः ।

१ 'यथाधि' इति (ग ड पु०)

२ 'ननु' इत्युत्तरं कथमित्यधिकं पाठः (ग घ पु०) ।

३ एवेत्यधिकं पाठः (ट ठ पु०) ।

‘रत्यादेरपि’ आत्मगतत्वेन प्रतीतिं मय्यानां प्रीतिरुत्पत्तिर्भवेत् (ग)
परगतत्वेन ३ परस्परतापायः (उ)

विभाषादयोपि प्रथमः ४ साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्यादे विभाषादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥ १२ ॥ (ग, ऊ) *

ननु तथापि कथमेव ममाजिक्त्वाभेतेषां विभाषादीनामिदमुच्यते ।

(ग) रत्यादेरिति—आत्मगतत्वेन—आत्ममात्रगतत्वेन एवमुत्पत्त्यापि मात्र-
गर्भिता ।

(ग) परस्य न परस्येति—अत्रापि परस्परस्यादिरर्थः ।

(लो, उ) आत्मगतत्वेन प्रतीतापुहम्—देवतादिरूपगतीनादिहेतुकत्वेनेति शेषः ।
अस्या—अनास्यापत्ता ।

(लो, ऊ) तदास्यादे—तस्य रगस्याऽऽस्यादे । एवं च विभाषादयः स्वयं साधा-
रण्येन प्रत्यापयन्तीत्यर्थः ।

* लोके हि तिस्रो विधाः । कनिष्ठित्वास्तूनि स्वस्यैव, कानि च शत्रोरपि, कानि पुनः शत्रुभिन्नविलक्षणस्य उदात्तीनस्यैव । (मित्रस्तुनोपि आत्मगम्यन्धित्वेन स्वकी-
यत्वम्, अतो न विभागकल्पना) तत्र यदि स्वकीयत्वेन विभाषादयः प्रतीयेरन् तर्हि
इतरसामाजिकगतिषु स्वीर्णप्रशंसोऽनुचित इति लज्जा एव स्यात् ; रसात्पादस्तु कूटे
एव । शत्रुगम्यन्धित्वेन विभाषादीनां प्रतीतौ च ।

विद्वेषातिर्भावभावस्यम्भावी । अतो रसात्पादप्रत्याशाऽपि नास्ति । उदात्तीनसाम्य-
न्धित्वेन न विभाषादीनां प्रतीतौ तदभावचिन्तया नितरामेव रसात्पादो अनुपपन्न
इति साम्यन्धविशेषस्वीकारस्य अनिश्चयः स्वीकर्तव्यः । परिच्छेदः—सामाजिकमात्र-
निष्ठता तस्मात् साधारणविभाषादिरूपेणैव प्रतीयन्ते विभाषादयः ।

१ ‘रत्यादेः’ इत्यादिभ्य ‘इत्याह’ इत्यतः पाठ प. फ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

२ स्वात्मगतत्वेन’ इति (च. ज. पुस्तकयोः)

३ ‘रगतापत्ति’ इति (घ. च. पु.) ।

४ ‘प्रथमतः’ इति ट. ठ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

५ ‘न ममेति ममेति च’ इति (क. ग. पुस्तकयोः) ।

६ ‘ननु’ इति च. प. पुस्तकयोर्नास्ति ।

७ ‘तथापि’ इति च. न. पुस्तकयोर्नास्ति ।

८ ‘एव’ इति क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

९ ‘तेषाम्’ इति (प. फ. ज. पुस्तकेषु) ।

विभावनादिव्यापारमलौकिरुमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं ननु दूषणम् ॥ १३ ॥ ४

१ आदिशब्दादनुभावनसंचारणे । तत्र विभावनं स्यादे (ऋ) निशेषा-
ऽऽत्वादाङ्कुर-योग्यतानयनम् । (घ) अनुभावनमेवंभूतस्य स्यादे समनन्तस्मै
रमादिरूपतया भावनं (ङ) संचारणं-तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् ।
'विस्वादीनां यथासंख्यं कारणकार्यसद्व्यतिरेकं कथं प्रयाणामपि रसोदयोधे
कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसंचारिरूपा अपि हि लोकोक्तः । (अ)

रसोदयोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥ १४ ॥ ४

(वि, घ) आस्वादाङ्कुर इति—व्यञ्जनया रसाद्युपस्थापनमेव तद्व्योनयता ।
अस्य योग्यस्याऽनुभावादावपि सत्त्वेऽपि परिमायाया योग्यत्वाच्च तत्र प्रयोगः । एव-
मपि अनुभावव्यभिचारिपरिभाषयोरपि बोध्यम् ।

(वि, ङ) अनुमंज्ञार्यमाह—समनन्तरत्वमिति । एवंभूतस्य आस्वादाङ्कुरतां
प्राप्तित्वं स्यादेः स्वनिष्ठत्वादानुव्यापारेण रमरूपतया प्रवेशनमित्यर्थः । विभावा-
दिभिरेवं कियत इति बोध्यम् ।

(वि, च) कथं प्रयाणामपीति कार्यस्य कारणत्वाभावादित्यर्थः । रसात्वादे एतः
प्रतिभाग इत्यर्थः । ४

(लो, ऋ) स्यादेर्जगतो वामनान्तर्गतवायनान्तर्गतस्येत्यर्थः ।

(लो, अ) लोकतो-लोकं ।

* विभावनादिव्यापारमिति—अलौकिकं विभावनादिव्यापारं (प्राग् दर्शितं
यथा) उपेयुषा प्राप्तवता विभावादीनाम् अलौकिकत्वं भूषणं (गुण एव) ननु
दूषणं (दोष) ।

+ कारणं कार्येति—ते विभावाद्या यद्यपि लोकोक्तः लौकिकव्यवहारेण कारण-

१ 'आदि-' इत्यत 'गणारण्यं' इत्यन्त पाठ क., ख. ज पुनर्वेपु नास्ति ।

२ 'दुरण' इति (क ग पुनर्वयो) ।

३ 'भूतस्यैव तस्य' इति (क. च. पुनर्वयो.) ।

४ 'परिपोषणमित्यर्थः' इति ग. च पुनर्वयोरधिक. पाठः ।

५ 'ननु विभावादीनां प्रत्येकं कारणकार्यमद्वयव्यतिरेकं रसं प्रति कथं कारणत्व-
मित्युच्यते ।' (ग. ५)

॥ 'कार्यकारणमवधारितम्' (ख. व ५) 'कारणकार्यं—' (च. ५ ५)

ननु^१ तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकं प्रतिभास इत्युच्यते (च)

“ प्रतीयमानः प्रत्येकं प्रथमं हेतुरुच्यते

ततः सम्बलितः^२ सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ।

प्रपान^३करसन्ध्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥ १५ ॥ *

यथा रणदमरीचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव(रु) कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सजायते^४ । विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः । ननु यदि विभावानुभाव-
व्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्र कथमेकस्य द्वयोर्वा सदभावेऽपि^५ स्यादित्युच्यते ।

सद्भावाद्वा विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भट्टित्यन्यसमाक्षेपे (ङ) तदा^६ दोषो न विद्यते ॥ १६ ॥

अन्येषां माक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा—

“ दीर्घांश शरादिन्दुकान्तिवदन बाहू नतावंसयो

सक्षिप्त निविहोन्नतस्तनुर पारये प्रमृष्टे इव । }

(घि, छ) भट्टित्यन्येति—शीघ्रमन्यव्यञ्जने सतीत्यर्थः ।

(वि, ज) दीर्घाक्षमिति—अभिनिननाम्ना राज्ञा मालाविकानामराजपुत्र्या रूप

(लो, लृ) अपूर्वं इव—तद् भिन्न इव ।

कार्यसंचारिरूपा अपि रसोद्बोधे रसाविर्भावे चरणानि एव । यद्यपि लौकिकव्यवहारान्
रत्यादे कारणानि विभावनाम्ना कार्याणि अनुभावनाम्ना सहचरीणि च (संचारि)
व्यभिचारिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते तथापि विभावकत्वं अनुभाव संचारिभावोऽपि रसास्वाद
प्रति कारणानि भवन्ति ।

* प्रतीयमान इति—प्रथमं प्रतीयमानो विभावादि प्रत्येक रत्यादि प्रति हेतु
रुच्यते । तत रसप्रतीतिवैलाया सम्बलितो मिलित सर्वो विभावादि प्रपानकरसवत्
चर्व्यमाण आस्वाद्यमान सचेतसा सामाजिकाना रसो भवेत् । रसस्य चर्वणानन्य-

१ तदुक्तं ध्वनिश्रुता—‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमान
स्वाद्यत्वं स्यादाभावो रसः स्मृतः ॥’ इत्यंशः, ननु, इत्यतः प्रागधिको दृश्यते (ग घ च पु०)

२ ‘सम्बलितः’ इति (ग. पु०) ।

३ ‘ए’ इति (ग. पु०) ।

४ प्रतीयते (च, पु०) ।

५ ‘अपि’ इत्युत्तरं स इत्यधिकं पाठ (ट पु०,) रस इति (घ पु०) ।

६ तथेति (च, ज पु०) ।

७ ‘अन्यसमाक्षेपश्च’ इति (ग. पु०) ।

८ ‘वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघ मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशा श्री ।

धरणिभिनवाङ्कुराङ्गराज्यं प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादाबुदग्रङ्गुली

छन्दो नर्तयितुमर्थं मनसः सृष्टं तथास्या वपुः ॥ (ज, ए) *

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णने^१
संचारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचिष्यादेकाक्षेपः ।
एवमन्याक्षेपेष्वूह्यम् ॥ (ऐ)

अनुकार्यगतो रस इति वदतः प्रत्याह । (क, ओ)

पाणिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो^२ न रसो भवेत् ॥१७॥ (न)

वर्णनमिदम् । उत्तमनदीं नर्तयितुर्मनसो यथैव छन्द इच्छा तथैवास्या वपुः सृष्टम्
(विधात्रा) तदेवाह—दीर्घाक्षमिति—बाहू-अंगयोः स्मृत्योर्नती । संक्षिप्तं नाति-
स्फारम् । निविडौ-अन्योन्यसंसक्तौ उन्नतौ च स्तनौ यत्र तादृशं च उरु । प्रमृष्टे
मार्जिते । पाणिमितः परतलेन परिमाणुं शक्यं । जघनोत्तरभागः नितम्बः प्रशस्तः
तद् युक्तं जघनम्, उदग्रा-उन्नता । अग्रेति-अभिनयं वर्णयत ।

(वि, क) अनुकार्येति—नाट्येऽनुकार्यो रामादिरनुकारको नटः ।

(वि, ज) पाणिमित्यादिति—सीतादिविषयस्य रामादिमात्रनिष्ठत्वेन परिमितत्वा-
दित्यर्थः । लौकिकत्वादिति—तत्रिष्टरत्यादेस्तत्रैव दृष्टत्वादित्यर्थः । कान्यनाट्ययोस्तु
तत्रैतस्याक्षेपेदेन आरोपविषयस्य सामान्निध्यरत्यादेरलौकिकत्वमेव । सान्तरयेति—
रामादिरत्यादेरित्यर्थः । तदभेदेनारोपविषय सामान्निध्यरत्यादिरेव विभावादिनिष्ठत्वाद-
नाट्यम्यापारजन्त्यास्वादित्ययो रस इत्यर्थः ।

(लो, ए) दीर्घाक्षमिति । छन्दोऽग्निमित्राय । सृष्टं विधात्रा इति शेषः । नर्तयिता नर्त-
केषु दीर्घाक्षत्वाद्यभिनयेन दर्शयितुं शिक्षयति, मालविक्रया सहजमौन्दर्यादेव तद-
स्तीति भावः ।

(लो, ऐ) अन्याक्षेप इति—अन्यत्-एकतमं द्वितयं वा ।

(लो, ओ) अनुकार्यो-रामादिः, अनुकर्ता-नटः पाठश्च ।

त्वेपि कान्यनिवगेदमाश्रित्य चर्च्यमाण इति । यथा प्रपानके सप्तशमीचापराः न
पार्यभ्येनाऽनुभूयते, परं सप्तशमीचादीनां ग्रन्थेकरगानिरिक्तः कथिदपूर्वो रसः अनु-
भूयते तथा अत्रापि रमे विभावादिग्रन्थेकविलक्षण एव आस्वाद इति भावः ।

मालम्बनोद्दीपनविभावमात्रवर्णनेषु प्रगीदतिपदसामर्थ्यात् कट्याक्षनिक्षपादीनाम-
नुभावानां मुग्धे इत्यतो गर्कामर्यासूयादीनां च व्यभिचारिणामौचिष्यादेकाक्षेप-
रसुदाहरणं (क. ख. पुस्तकयोः) ।

१ 'नेऽपि' इति (ग. घ. पुस्तकयोः) ।

२ 'रत्यादेस्तद्बोधो न रसो भवेत्' इति (घ. पु.) ।

‘सीतादिदर्शनादिजो’ रामादिरत्याद्यद्वोघो हि परिमितो लौकिको नाट्यका-
व्यदर्शनादे सान्तरायश्च, तस्मात् कथं रसरूपतामिष्यात् । रसस्यैतद्धर्मप्रितयवि-
लक्षणधर्मकत्वात् । *

अनुगतकर्तृत्व चास्य निरस्यति । (८)

शिक्षाभ्यासादि-भागेण राघवादे स्वरूपताम् । ५८
दर्शयन् नर्तको नेत्र रसस्यास्वादको भवेत् ॥ १८ ॥ (८)

विज्ञ—

काव्यार्थभावननायमपि सभ्यपदास्पदम् + ॥ १६ ॥

यदि पुनर्मंडोपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा
सोपि सभ्यमध्य एव गण्यते । (आ)

(वि, ८) अनुस्मरेति—अनुस्मृति नष्ट एव ।

(वि, ८) स यदा काव्यार्थभावनं स्यात्तदा सोपि सामान्यिको भवेदित्याह—
किंचेति ।

(वि, ८) यद्यप्युक्तरीत्या रसस्य साक्षात् नियमाणत्व कार्यत्व कादाचित्कत्वेन
भविष्यद्बर्तमानत्व सविषयकज्ञानविषयत्व तज्ज्ञानस्य साक्षात्काररूपत्व च
तथापि तस्य वैलक्षण्य साधयितुं साक्षात् नियमाण्यपगदितोऽपि वैलक्षण्यसाधनेन
वीतुकादसाक्षात् नियमाणत्व कारणविशेषकार्यत्वस्य केनचिदुक्तस्य रूपेण वीतुकात्
सामान्यतोऽकार्यत्वमेवमभविष्यत्वादिकमपि वीतुकाद् वस्तु प्रथमं पगदिसाधारण—

(लो, आ) सभ्यमध्य एव गण्यते । एतावता सभ्यानष्ट एव रस इत्यर्थः ।

* एतद् धर्मप्रितयेति—एतद् धर्मप्रितयात् (परिमितत्वलौकिकत्वसान्तर-
ायत्वहृषधर्मप्रियात्) विलक्षणा विपरीता धर्मा यस्य तस्य भावः तत्त्वात् । रसस्तु
अखण्ड—अलौकिक, निरन्तरायश्च इति प्राक् प्रतिपादितम् । अतः रसस्य विरुद्ध-
धर्मवत्त्वात् नायं रसपदवाच्यः ।

+ सभ्यपदास्पद-रसस्याऽऽस्वादसो भवेत् ।

१ ‘अनुकार्यो रामादि, तद्गतो रत्यादिना परिमित, न अलौकिकश्च, काला-
न्तरभूतत्वात् सान्तरायः । स कथमपरिमितालौकिमानुभूयमानो रसता गच्छेत् ।
इत्यधिरूपाद्यनन्तर ‘सीतादा त्यादि (ग घ) ।

२ ‘दित’ इति च पु० ।

३ ‘स्वरूपताम्’ इति (ग घ पु०) ।

४ ‘रसस्य स्वादक’ इति (च पु०) ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥ २० ॥

(ङ, अ)

योय ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति नह्यय तथा,
प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।

यस्मादेप' विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ॥ २१ ॥

तस्मान्न कार्यः (ङ)

यदि रस कार्यं स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् (ण)

साक्षात्कारविषयत्वमाह—नायं ज्ञाप्येति—स्वार्थप्रकारितान्तत्वेन (शिजन्तत्वेन)
नायं ज्ञेय इत्यर्थः । ज्ञाप्यत्व-ज्ञेयत्वयो समनियतत्वात् यथाभुतमेव वा । अज्ञेयत्व
चान घटादिसाधारणेतरसाक्षारारविषयत्वम् । ज्ञेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावा
सम्भवात् । तन्न हेतुमाह—स्वसत्तायामिति । प्रतीत्यव्यभिचारतः । साक्षात्
कार विना असत्त्वात् साक्षात्कारदशायामेव रसः । अन्यदा तु रसादिरेव । घटादि-
स्वसाक्षात्कारदशायामपि घटादिरित्यतस्तद्वैतत्वमयम् । साक्षात्कारहेतुसन्निकर्षार्थं
पूर्वसत्त्वस्यावश्यमेवापेक्षणीयत्वात् । एतावन्तं सामान्यतोऽज्ञेयत्वमेव अग्रे कर्तुंकाद्
व्यङ्ग्येतिरिष्यति ।

(वि, ङ) हेतुविशेषकार्यत्व रसस्य ये वदन्ति तन्मतं निरस्यति—यस्मादेप
इयादि तस्मान्न कार्यं इत्यन्तेन । अयमर्थः—‘प्रपानकरसन्वायाचर्च्यमाणो रसो
भवेदित्युक्त्या विभावादिरत्यादिसमूहालम्बनात्मको रस इत्युक्तम् । तच्च समूहालम्बन
रसादनाख्यव्यापारजन्यम् । केचित्तु तत्समकालोपभोग्य ध्यानयापि तादृश समूहाल-
म्बनानन्तरं जायते, तत्कार्यं एव रस इत्याहुः, तन्निरस्यति—यस्मादेप इति ।
एष रसो यस्मात् स्वादनाख्यव्यापाराधीनममूहालम्बनात्मक, अतो न कार्यं, न
समूहालम्बनकार्यं स्वस्य स्वकार्यत्वात् स्वसालोत्पत्तिरस्य व्यञ्जनाधीनसमूहालम्बना-
न्तरस्याभावाच्चेति भावः । तत्र स्वस्य स्वकार्यत्वासम्भवस्य स्पष्टत्वात् ।

(वि, ण) स्वममसालोत्पत्तिरसमूहालम्बनानन्तरकार्यत्वासम्भव व्याचष्टे—
यदि रसः कार्यः स्यादिति । यदि समूहालम्बनकार्यं स्यादित्यर्थः । विभावादिज्ञा-
नारणको विभावादिसमूहालम्बनज्ञानधारणक स्यादित्यर्थः । प्रत्येक विभावादिज्ञानार-
णकत्वे निष्ठापतिरेव । “प्रतीयमानं प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते” इत्यनेन प्रत्येकस्य
हेतुत्वोक्त्या तत्कार्यत्वे विप्रतिपत्त्यभावात् ।

(लो, अ) नायं ज्ञाप्य इति—अयं रस सत्ताया सदभावे प्रतीतिमन्तरेणा
भावात् । असाविदितसत्त्वे च प्रमाणाभावात् ।

ततरच रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् (त) कारणज्ञानतत्कार्य-
ज्ञानयोऽयुगपददर्शनात् (थ) नहि चन्दनस्पर्शज्ञानं तत्रजन्यसुखज्ञानं वैकृदा
सम्भवति (द) रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न
विभावादिज्ञानकारणकत्वामित्यभिप्रायः (घ, आ)

नो नित्यः पूर्वसम्बेदनोऽभिज्ञः ।

असंवेदनकाले हि न भावोप्यस्य विद्यते ॥ २२ ॥ (न)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः ।

(वि, त) ननु तादृशसमूहालम्बनकारणत्वे को दोषः इत्याह-ततश्चेति । रसप्र-
तीतिकाले, स्वादनाख्यव्यापारजन्यविभावादिसमूहालम्बनात्मकरसप्रतीत्युत्पत्तिकाले
विभावादयो न प्रतीयेरन्, तत्कालोत्पन्नप्रतीतिविषयाः स्युरित्यर्थः ।

(वि, थ) कारणज्ञानस्य स्थितिः कार्यज्ञानस्योत्पत्तिरिति तु न सम्भवत्येव ।
कार्यकारणयोरुत्पत्तियौगपदस्यैवामावात् । तदाह-ज्ञानतत्कार्यज्ञानयोरिति । अत्र
ज्ञानेति प्रकृताभिप्रायेणैव । अत्रैककार्यमात्रयोरेव युगपदुत्पत्त्यभावात् । न च पूर्वोत्पन्न-
मेव ध्वजनाधीनसमूहालम्बनमस्तिवति वाच्यम् । स्वादनाख्यव्यापाराधीनरसात्मक-
समूहालम्बनातिरिक्तसमूहालम्बनस्यानुभवात्, तत्स्वीकारवैफल्याच्च ।

(वि, द) कारणकार्यज्ञानयोऽयुगपदुत्पत्त्यसंभवं दर्शयति-नहि चन्दनेति ।

(वि, घ) तस्मात् रसस्य समूहालम्बनान्मकत्वमेव, ननु समूहालम्बनजन्यत्वमि-
त्युपसंहरति-रसस्येति । समूहालम्बनात्मकतयैव इत्येवञ्चरात् समूहालम्बनजन्यत्वव्य-
वच्छेदः । तदेवाह-न विभावादीति । ज्ञानमत्रापि समूहालम्बनम् । एवं रसस्य
समूहालम्बनकार्यत्वमेव स्मरितं ननु कार्यत्वम् । एतावदेव कार्यत्वसामान्याभावमग्रे
कातुकाद् वक्ष्यति ।

(वि, न) नित्यत्वाभावः स्पष्ट एव, तमाह-नो नित्य इति । पूर्वसंवेदनं,
संवेदनात् पूर्वमुज्जिगतोऽसन्नित्यर्थः । तदेव दर्शयति-असंवेदनकाल इति ।

(लो, अ) रसस्येति-नहि विभावादिज्ञानकारणकमिलनन्तरं ततश्चानुपल-
भ्यमानकारणान्तरस्य रसस्य न कार्यत्वमिति भावः ।

(लो, आ) नो नित्य इति-नित्यत्वाभावे हेतुमाह-

पूर्वसंवेदनोऽभिज्ञ इति । पूर्वसम्बेदनाभावादित्यर्थः । ननु पूर्वसंवेदनाभावा-
न्नित्यत्वाभावे इतरेषामपि नित्यवस्तूनामभावप्रसङ्ग इत्यत आह-असम्बेदनेति ।
अस्य रसस्य ।

नापि भविष्यन् (इ) 'साक्षादानन्दमयस्वरूपशरूपत्वात् ।

कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावाद्भो' वर्तमानोपि ॥ २३ ॥ (घ)

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन सम्येद्यत्वादपि' स्फुटम्

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ॥ २४ ॥ (ङ, ई) *

(वि, घ) नापि भविष्यन्निति यदापि संवेदनात् पूर्वम् असत्त्वेनैव भविष्यत्त्वं
दुरपह्वम् । तथापि भविष्यत्पदार्थान्तरस्य साक्षादानन्दमयप्रराशस्वरूपाभावात् तद्वि-
लक्षणमेव भविष्यत्वाभावः कर्तुंशकः ।

(वि, ङ) वर्तमानत्वाभावमपि कर्तुंशकदाह-कार्यज्ञाप्येति । यद्यपि घटादि-
साधारणज्ञाप्यत्वस्यैव समूहालम्बनकार्यत्वस्यैव चाभावः प्राग् दर्शितः, तथापि ताव-
त्तैव कार्यत्वज्ञाप्यत्वाभावः कर्तुंशकारोप्येवमुक्तम् । तथा च कार्यज्ञाप्यभिज्ञस्याऽस्तीत्यत्र
वर्तमानः ह्यर्थः । स्वप्रराशरूपस्य स्वमेव ग्राहकः, तत्तु न निर्विकल्पकमित्याह-विभा-
वादीति । तत्परामर्शस्तन्मूहालम्बनः, तद्विषयत्वात् स्वेनैव स्वस्य विषयीकरणात् ।
तत् प्रधानत्वादिति क्वचित् पाठे तत्परामर्शः प्रत्येकं तत् ज्ञानं, तत् प्रधानत्वात् तन्-
जन्यत्वादित्यर्थः । उभयस्यापि निर्विकल्पकत्वाभावः एव । आद्ये विभावादि समूहालम्ब-
नस्य सविरल्पकत्वात् । अन्त्ये तु ज्ञानजन्यत्वेन निर्विकल्पकत्वाभावात् । ज्ञानजन्यज्ञा-
नस्यैव निर्विकल्पकत्वात् । हेतुन्तरमाह-परानन्देति । प्रकारप्रदर्शनात् सप्रराश-
प्रदर्शितम् । तथा च न निर्विकल्पकः निष्कारकज्ञानस्यैव स्यात्वात् ।

(लो, इ) नापि भविष्यन्नित्याह-साक्षादनुभूयमानस्य हि कथं भविष्यत्त्वम् । यस्य
फलं वस्तुनो भविष्यत्त्वं सहजो धर्मस्तन् सदा भविष्यदेवेति भावः । कार्यज्ञाप्यविलक्षण
भावात् समनन्तरोस्तन्यायसिद्धावित्यर्थः ।

(लो, ई) निर्विकल्पकं ज्ञानम्-अस्ति ह्यालोचनमात्रप्रथमं निर्विकल्पकं ज्ञानम् ।
अनुवासरस्य ज्ञानं शुद्धवस्तुमित्युक्तप्रकारः, तस्य ग्राहकमित्युपचारप्रयोगः । ॥
एव रसो निर्विकल्पकज्ञानत्वेन गृह्यमाणो न भवतीत्यर्थः । तथा निर्विकल्पकस्य ज्ञान-
विषयोपीति । तत्र पक्षे यस्य ग्राहकत्वमिष्यते इत्यत्र बोधवारः ।

* ज्ञानं साधारणं निर्विकल्पकं सविरल्पकं चेति द्विविधम्, तत्र नामरूपजालादिविशेष-
शून्यं ज्ञानं निर्विकल्पकम्, नामरूपजालादियुक्तं ज्ञानं सविरल्पकम् । तयोर्मध्ये रस-
येन गृह्यते इत्याराद्वयं नान्यतरेण गृह्यते इत्याह-विभावादीति । विभावादीनां

१ 'आनन्दमयस्वरूपशर' (इति च घ ३)

२ 'भावाद्यन' (इति क ख ३)

३ 'दविस्फुटम्' (इति ष फ)

तथाभिलाषे^१—संसर्गयोग्यत्व-चिरदाग्रच
सचिकल्पकसंवेद्यः । (घ)

-सचिकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि यचनप्रयोगयोग्यता ननु रमस्य । तथा (भ)

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्द सम्भवात् ॥२६॥ (म, ञ)

(चि, य) सचिकल्पकसंवेद्यत्वाभावमपि तस्य कानुपादाह—तथाभिलाषेति । यद्यपि तद्प्रादुर्भूतस्य निर्विकल्पकत्वाभावाद्युक्तिप्रदर्शनेनैव सचिकल्पकसंवेद्यत्वं सिद्धं तथापि सचिकल्पकसंवेद्यान्तरतो बलक्षयेन तदवेद्यत्वं कानुपादुक्तम् । बलक्षयमेवाह—तथाभिलाषेति । तत्त्वाव्यस्यशब्देन तन्माऽभिलष्यमानत्वाभावादित्यर्थः । तस्य विभावाद्यभिधानद्वारेणैव तस्य ज्ञेयत्वम्, ननु काव्यस्थशब्देन । प्रत्युत तस्य तत्त्वव्यस्य शब्दवाच्यत्वे स्वशब्दवाच्यत्वं दोष एव वक्ष्यते । अत एव काव्य-प्रकाशकृताप्युक्तं, 'रसादिलक्षणस्वर्यं स्वप्नेपि न वाच्यं' इति । अयं रसावानित्यादि-तत्काव्यस्थेन अशब्देन तु वाच्यः, सचिकल्पकसंवेद्य पदार्थान्तरं तत्त्वाव्यस्थशब्दे-नैव वाच्यमिति ततो बलक्षयमिति यचनम् ।

(चि, भ) प्रयोगयोग्यता तत्त्वाव्यस्थशब्देनेति शेषः ।

(चि, म) तत्प्रकाशस्य परोक्षत्वं नास्तीत्याह—साक्षात्कारतयेति । स्पष्टमिदम् । साक्षात्कारानन्तरं बलक्षयप्रतीपादनाय साक्षात्काररूपस्यापि तत्प्रकाशस्य साक्षात्कारत्वाभावमपि कानुपादाह—नाऽपरोक्ष इति । न साक्षात्कार इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शब्दसंभवादिति । शब्दसंभवात्—शब्दत्वादित्यर्थः ।

(लो, ञ) तथाभिलाषेति—अत्रापि पूर्ववत् रसो न सचिकल्पकस्व-इति । नच तद्विषयोपीति व्याख्येयम् । सचिकल्पकस्वरूपं च—“अतः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जा-त्यादिभिर्यथा । बुद्ध्याऽवर्णयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ।” प्रत्यक्षमत्र प्रकरणात् सचिकल्पकम् । सचिकल्पकत्वेन सम्मतेत्युक्तप्रकारम् । अतः परमिदं इदमानुपूर्वोक्त-निर्विकल्पकपरमार्शः शब्दसंभवात् शब्दज्ञानम् परोक्षमिति भावः । तत् कथयति-तत्त्वं स्वरूपं, पूर्वं न श्रुतो न दृष्टचोक्तस्वरूपो निरूपणप्रसंगो यस्य रमस्येत्यर्थः ।

परमार्शः स्मरणम् एव विषया यस्य तत्त्वात् । निर्विकल्पे हि ज्ञानान्तरजन्यत्वम् । इन्द्रियसम्बन्धमानग्रहणं च नास्ति, तस्य निष्प्रकारकत्वात् । रसस्तु विभावादिभिर्जायते । अतो रसो निर्विकल्पके ज्ञानेन न गृह्यते ।

१ 'य' इति (ज पु०) ।

२ सचिकल्पकेत्याशयो (ग घ पुस्तकयोर्नास्ति) ।

तत् कथय कीदृशस्य तत्त्वम्^१ एवमश्रुत्वाऽष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह—

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यं सहृदयेरयम् ॥२७॥ (य, ऋ)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे इत्याह—

प्रमाणं चर्वणेनात्र स्याभिन्ने विदुषां मतम् ॥ २८ ॥ (र, लृ)

चर्वणा आस्वादनम्, तच्च “स्वादं काव्यार्थसम्भेदाद्वातमानन्दसमुद्भव” इत्युग्रप्रकारम् । (ल) ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा “विभावानुभाव-
व्याभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतमित्युच्यते ।

(वि, य) इत्यं किञ्चिन् वस्तुतः निश्चिच्च कानुवादं वैलक्षण्यमुक्तं वा कीदृशं तादृशविलक्षणं वस्तु तत् इति पृच्छते तत् कथयति । तस्याऽष्टचरवान् तत्किं रूप-
णस्यापि अष्टचरत्वं भवतीत्याह—अष्टपृष्टनिरूपणेति ।

विलक्षणं दर्शयति—तस्मादलौकिक इति । लोकादष्टमुखादिपदार्थ-
विलक्षण इत्यर्थः । स चान्यलोरनुरोधेयः ।

(वि, र) तत्संवेद्यत्वे एव हि प्रमाणमित्यत्राह—प्रमाणमिति । तदीय-
साक्षात्कार एव प्रमाणमित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वेन साक्षात्कार्यसाक्षात्कारयोरभेदादिदं
विदुषा मतमित्यर्थः ।

(वि, ल) स्यादः काव्यार्थेति—स्वाद—साक्षात्कार । काव्यार्थसम्भेदात्
काव्यस्य वाच्य इत्यर्थः । लक्ष्यव्यग्रथवस्तुना सम्भेदात् ज्ञानान् आत्मनो रसस्यानन्द-
रूपेण समुद्भवः । कृद्भिहितभावत्वात् समुद्भूत आनन्द इत्यर्थः ।

(वि, घ) रामादिरत्यादेः सामानिररत्यादेर्वा उर्हापनविभावानुभावव्याभिचारि-
जन्यत्वं नास्त्येव, तत्तत्तदात्मकस्य रसस्य तत्साक्षात्कारसामान्यत्वं मिद्वान्तयितुं
पातुकोक्तमपि तस्याऽकार्यत्वमुक्तं वा आशङ्कते—ननु यदि रसो न कार्य इति । वस्तु-

(लो, ऋ) अलौकिकी लौकिकवस्तुविलक्षणः । यदाह एतन्निरूपणप्रस्ताव एव
काव्यप्रकाशकार—अलौकिकसिद्धेर्भूषणं ननु दूषणम् । न यन्वद्दर्शनमात्रेणाऽ
नुभूयमानवस्तुस्वरूपापह्नवः शन्यक्रिय एवेति भावः । कथमोद्देशोऽप्यवस्थाभिरनुभूयत
इत्याह—वेद्य इति । प्राचीनवासनासम्पत्तिना विद्यानिपुणतोपस्कृता बुद्धिरप्यहृदयम् ।
तद्वदभिः सहृदये ननु वैयाकरणमीमांसकदुर्दर्शनं युग्माभिरिति भावः ।

१ 'तत्त्वमश्रुता' इति (य पु०) ।

'रस इष्टपूर्वनिर्ह' इति (घ पु०) ।

२ 'संवेदादात्म' (य पु०)

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥ २६ ॥

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं (घ) तथापि तत् फादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते । (श, ए)

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपेण ॥ ३० ॥

तस्तु समूहात्म्यनामार्थस्यैव उक्तत्वात् निष्पत्तिरुपचारत इति । विभावादितो निष्पत्तिरित्यर्थः । स्मररणाधीननिष्पत्तिकस्य रत्यादेर्निष्पत्तेर्वास्तवत्वेन निष्पत्तेरुपचाराभावात् । इत्थं विभावादितश्चर्वणाया निष्पत्तिरेव वास्तविकरत्यादांशस्य ततो निष्पत्तिरुपचरितेत्युक्त्या चर्वणाशस्यापि निष्पत्तिरुपचरितैवेति वक्तुमाह—यद्यपीति । अयमर्थः—रत्यादयस्तावदुदीपनविभावानुभावव्यभिचारिणामकार्यमित्युक्तमेव । अत एव रत्यादयश्चर्वणात्मरसाक्षात्काररूपतया परिणमन्तीति सिद्धान्तितम् । ततश्च रत्यादिरूपरसाभिन्न एव चर्वणात्मकः साक्षात्कारस्तथा रत्यादेः विभावाद्यकार्यतयैव चर्वणस्यापि विभावाद्यकार्यमर्थसिद्धमिति यद्यपि रत्यादेरर्थः ।

(छि, श) समाधाने तथापीति । परिणामरसास्वादचर्वणादिभावाद्यभिन्नतया निष्पत्त्या । सा विभावादिरानात् पूर्वं नास्तीति । किन्तु विभावादिज्ञानोत्तरमेव निष्पत्तेस्त्वेवं फादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते इत्यर्थः । नचैवमन्यथासिद्धविभावादिज्ञानोत्तरभाविन्त्वेन तत्कार्यत्वं चर्वणायाम् अवास्तवमेव तत् कथमुपचार इति वाच्यम् । रत्याद्यभिन्नतया कार्यत्वस्यैव वास्तवत्वात् । शुद्धाभास्तस्या अवास्तवत्वमित्यभिप्रायात् ।

(छि, घ) “तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च”त्यादिना यत्तत् काव्यस्थशब्दावाच्यत्वमुक्तं तदुपात्तमग्रे वरिष्यत इत्याह—अवाच्यत्वादिकमिति । आदिराब्दादलक्ष्यत्वादि व्यञ्जन आदिपदादननुमेयत्वपरिग्रहः ।

(लो, लृ) अत्रैवमुक्तरूपे रसो स्वस्याश्चर्वणाया एकाऽभिधेः । एवं च सहृदयानुभव एवात्र प्रमाणमिति पर्यवस्यति । तथाच नात्माश्रयदोषः ।

(लो, ए) यद्यपीत्यादि—अयमर्थः समनन्तरोक्तप्रकारेण रसाभिधे चर्वणे फादाचित्कत्वाद् वस्तुनि व्यभिचारेण तस्य कार्यत्वं फादाचित्कत्वादेवोपचर्यते । तेन चर्वणस्यापरिचितेन कार्यत्वेन तदभिधे रसोपि कार्यत्वमुपचारादिति भावः । अस्य फादाचित्कत्वेपि न कार्यत्वमिति समनन्तरमेवोक्तम् । व्यञ्जननिरूपणे पद्यमपरिच्छेदे ।

१ ‘चर्वणस्यैव’ (घ. पु०) ।

२ ‘रसाभिन्नतया’ (क. ग. च. ट. पु०) ।

३ ‘उपचरितेन कार्यत्वेन’ इत्यंशो नास्ति (क. ग. ट. पु०) ।

‘तस्य रसस्य आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि । (प) ननु^१ यदि मिलिता रत्याद्यो रत्यास्तकथमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वा अलक्ष्यत्वमित्याह (म, पे)

रत्यादि^२ ज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

‘अतोस्य स्वप्रकाशत्वमलक्ष्यत्वं च सिद्धयति ॥ ३६ ॥ (ह, धो)

यदि* रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्व स्वप्रकाशप्र न सिद्ध्येत् + नच तथा, तादात्म्याद्विहीकारात् । यदुक्तम्—यद्यपि रमान्वयतया चर्षया न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यमुपपन्नस्य तदेकाग्रमन्यादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्ययहार ” इति । सुखादितादात्म्याद्विहीकारे चास्मादीं सिद्धान्तशब्दमधिराज्य दिश्य चर्षमहस्य प्रमोदनिद्रामुपेया.” इति च* । ‘अभिज्ञोपि स प्रमात्रा वामनोपनीतरत्यादिवादा-

(स) मिलिता इति । विभावादित्याहित्येन समूहान्मनविषया इत्यर्थः । तत् कथमस्य स्वप्रकाशत्वमिति—रत्यादेर्ज्ञानरूपत्वाभावात् ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वात् । मिलनकथन च स्वरूपाख्यानमात्रम् एवैवत्राप्येवमाशङ्कागम्भनार् ।

(वि, ह) ज्ञानतादात्म्यादिति । ज्ञानरूपतया परिणामादित्यर्थः ।

(वि, फ) यद्यपीति उक्तप्रसङ्गात्तमाधानयो प्राक्-कृतयो सम्बादमाह—यदुक्तमिति । प्रागेव कृतव्याख्यानमिदम् । अनादिवासनेति—अनादिवागना

(लो, पे) ननु यदीति । अथ स्वप्रकाशत्वं रत्यादीनां जडत्वादित्यर्थः ।

(लो, धो) रत्यादिरिति—अस्य रत्याद्यशब्दस्य यस्याहुः ‘आमभूतमुक्ताकार-प्रयशप्रतिमानत । ज्ञानाशारावर्तमन्वत्वे निद्रा स्यात् स्वप्रकाशता’ इति । अस्यार्थः—ज्ञानाशारावर्तमन्वत्वे नामभूत सुखाशारोऽपि प्रयशरोते । तस्य प्रतिमानत गंगा-रस्याः इत्याद्यशोऽपि स्वप्रकाश इति । ननु यदि चैतन्यस्य समानत्वेन जडस्य स्व-प्रकाशता तदा प्रमातृभावापन्नम्याडन्त करणस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यादिति चेन्नैकम् । तत्र हि त्रिगुणामवे मनसि तत्प्राशस्य रजस्तमोभ्यामस्पृष्टनम् । येनामनन्द-स्वप्रकाशकस्य वृत्तिरूप्यने । नच तयो शबनन्वमपि तैत्तिविक, पुनो तादान्ममिति, ‘निर्मादकशक्तिर्ज्ञानं नो कदिप्रतिनितया’ ।

+ प्रकाशशरीरात्-ज्ञानस्वरूपात् । अनिरिक्त-भिन्नम् ।

१ तस्येत्यादित्वाग्रन्त पाठ (ड ए पु नास्ति) ।

२ नन्विने क, पु नन्वि ।

३ रत्यादिज्ञानमिती ममस्त पद (ग प पु) ।

४ ‘तेति’ (ग, पु) ।

* तारशबिहान्तर्गत पठः (ज ट ड पु नास्ति) ।

५ तदुक्तं मुनिनेत्यादि (ब ग ट प) ।

त्येन गोचरीकृत " इति च । (क, औ) ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वता-
मुपरि वेदान्तिभिरेव पातनीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्याखण्डत्वम् ।
रत्यादयो हि प्रथममेकैकश प्रतीयमानाः सर्वेप्येकीभूता स्फुरन्त एव रसता-
मापद्यन्ते । तदुक्तम्—

“ विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण ।

प्रतीयमानाः प्रथम खण्डशो यान्त्यखण्डताम् ॥ इति (ख, घ)
परमार्थतत्त्वरखण्ड पुराण वेदान्तप्रसिद्धग्रन्थतत्त्ववद् वेदितव्यः” इति
(ग, घा)

अथ— के ते विभावानुभावव्यभिचारिणः इत्यपेक्षया विभावमाह—

रत्याद्युद्योधका लोके विभावा काव्यनाट्ययोः ॥ ३२ ॥ (इ)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्योधकारणानि सीतादयस्त एव

प्राक्कृती तत्त्वादिशून्याः । तथा रसादिहृषा परिणतिर्यस्य तादृशरूपे रत्यादिभागे विभा-
वादिकार्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । द्वितीय इति चेति पर्यन्त सम्वादावाक्यत्व बोध्यम् ।
तत्राभिज्ञोपीत्यादिक स्वप्रकाशनप्रदर्शनम् । रत्यादय इत्यादिपदात् विभावादिपरि-
ग्रहः । तत्र विभावादे शब्दशक्तयैव प्रतीतिः ।

रसादेस्तु ततो व्यञ्जनया समूहालम्बनरूपेति पूर्वापरविरोधेन बोध्यम् ।

(वि, घ) सात्त्विका व्यभिचारिण इति । व्यभिचारिण एव सात्त्विका
इत्यभेदेनाऽन्वयः ।

(वि, ग) अखण्डताप्राप्तौ विमर्ति निरस्यति—परमार्थतत्त्विति । ननु
पूराङ्गपरिच्छेदेन परमाथताप्रदर्शनम् ।

ग्रन्थतत्त्वयदिनि—खण्डाखण्डनानापदार्थानाम् अद्वैतभावनया अखण्डस्वरूप
स्यात् ग्रन्थतत्त्वस्य इतिच इत्यन्त सम्वादावाक्यम् ।

(लो, औ) तादात्म्यानङ्गीकारे प्राचीनाचार्याणामिति शेषः । यद्यपीत्यादौ तदे-
कान्तनीति पद तादात्म्यसूचकम् । गोचरीकृत इति चिदानन्दमयोय पुरुष इति
बहुपचारः ।

(लो, अ) अखण्डत्वे सम्मतिं दर्शयति—तदुक्तमिषादि । विभावा इत्यादि
कारिकाया रत्यादिप्रकाशमुख्यमन्तरा अखण्डेका अपि प्रकरणादवनेयाः ।

(लो, इ) रत्यादीनां—अनादिवासनान्तर्लीनस्य रत्यादे प्रकाशना ।

1 तारवार्थिभिरन पाठ्ये न घ पु दृश्यते । किन्तु, 'ननु विभावादिभ्यो एव
इत्युक्तं के ते विभावया इत्याह—यद्येवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयान्तरा । अनेन
यस्मात्तेनैव विभाव इति वर्णितः' इत्येव पाठ दृश्यते ।

2 'रत्याद्युद्योध' (म च पु०) ।

काव्ये नाट्ये निवेशिताः सन्तो ॥ विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावायोग्याः क्रियन्ते सामानिकरत्यादिभावा एभिः १ इति विभावा उच्यन्ते । (घ)

तदुक्तं भट्टहरिणा—

“ शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विषयता गतान् ।

प्रत्यक्षानिव १ कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥” इति । (ङ, ई)

तद्भेदावाह—

आलम्बनोद्दीपनादयौ तस्य भेदाद्युभौ स्मृताः ॥ ३३ ॥

स्पष्टम् । तत्र—

आलम्बन नायकादिस्तभालम्ब्य रसोदयात् ॥ ३४ ॥

आदिशब्दात् नायिकाप्रतिनायिकादयः ।

(घि, घ) विभाव्यन्ते इति । रसप्रतीत्यर्थं विशेषेण भाव्यन्त इत्यर्थः । ननु प्रतीत्यर्थं कथं विशेषेण भाव्यन्ते तत्प्रतिपादनसामर्थ्यं एव तथात्वान्वित्यादित्यत आह— आस्वादाङ्कुरेति । यत एभिर्विभावादिभिः सामानिकरत्यादिभावा आस्वादाङ्कुर प्रादुर्भावयोग्या क्रियन्ते, अतो विशेषेण भाव्यन्त इत्यर्थः । अतो विभावा उच्यन्ते इत्यर्थं सामानिकरत्यादिभावानां तथात्वकरणं समादिरत्यादीनां च तत्रारोपान् बोध्यम् । त चारोपो वासनासहकृतैर्विभावादिभिर्व्यवहृतयेति बोध्यम् । अत एवोक्तं—वासनोपनान- रत्यादितादात्म्येनेति । अस्या परिभाषाया योगावृत्तादेतद्व्योमार्थस्यानुभावाद्दौ सत्त्वेपि न तत्र प्रयोग इति प्रागप्युक्तम् ।

(घि, ङ) शब्दोपहितेति—तान् प्रतिज्ञान् कसादीन् श्रीकृष्णादिक्रोधस्य रंद्ररसस्थापिभावस्यालम्बनविभावान् शब्दोपहितरूपान् शब्दोपस्थाप्यान् प्रत्यक्षा निव सामानिकान् मन्यन्ते । मन्यत इति पाठे तु सामानिकः । केन हेतुनेत्यत्राह— साधनत्वेनेति । शब्दोपहितत्वरूपेण प्रत्यक्षसाधनत्वेनेत्यर्थः । इदमेव विशेषेण भावनं सम्पादेन प्रदर्शितम् ।

(घि, च) आलम्बन नायकादिरिति नायिकाभ्यन्तरे बोध्यम् । नायिका

(लो, ई) शब्देति—शब्दोपहितरूपान् वाक्यरूपशब्दोपहितां श्रवणात् तद् शुद्धविषयताभापनानां साधनत्वेन सात्मादाशुद्ध्यर्थे मन्यन्ते सम्भ्या इति शेषः ।

१ रूपाश्च इति (च छ पु०) ।

२ ‘प्रत्यक्षमिव’ (ग घ पु०) ।

३ भावा (ङ पु०) ।

४ रगोद्गमान् (क ङ पु०) ।

अत्र यो^१ यस्य रसस्य विभाव स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते (च, उ)
तत्र नायकः—(छ)

• त्यागी कृती कुलीन. सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

• दत्तोऽ^२नुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥ ३५ ॥ ×

दत्त. चिप्रकारी, शील-सद्वृत्तम् । एवमादिगुणसंपन्नी नेता नायको भवति ।

तद् भेदानाह —

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमं^३ चतुर्भेदः ॥ ३६ ॥ (ज)

स्पष्टम् ।

तत्र धीरोदात्तः—

अविकथ्यन क्षमायानतिगम्भीरो महासत्त्व^४ ।

स्थेयान् (ऊ) निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥ ३७ ॥

अविकथनोऽनामश्लाघाकर + महासत्त्वो-हर्षशोकाद्यनभिभूत निगूढमानो
विनयच्छगर्व * । दृढव्रत - अङ्गीकृतनिर्याहक । यथा-रामयुधिष्ठिरादि ।

प्रतिनायकादय इति नायक^५श्लोके बोध्यम् । प्रतिनायिका चोपनायिका, मा च
श्लोकाभासे । एव नायिका^५श्लोकाभासे उपनायकोपि बोध्य ।

(वि, छ) तत्र नायके—नायकलक्षणमोहेति शेष ।

(वि, ज) प्रथमं चतुर्भेद इति—पश्चात्तु धीरोदात्तादीनाम् अपि दक्षिणदृष्ट-
त्वादिभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

(लो, उ) प्रतिनायकादीत्यादिशब्देन विवृतवेरा व्याघ्रादय । घटयत इति ।
इहैव परिच्छेदे ।

(लो, ऊ) स्थेयान्-स्थिरतर ।

× कृती-कर्मपुङ्गव । अनुरक्तलोक - अनुरक्त लोक यस्मिन् स । तेजो वैद-
ग्ध्यवान् । (इन्द्रान्ते ध्रुवमाण शब्द प्रत्येकमनुगम्यध्यते इति न्यायेन) तेजस्वी
वैदग्ध्यवान् (चातुर्ययुक्त) शीलमोक्ष ।

+ अविकथ्यन - विस्मयना, आत्मश्लाघा, तद्वहित ।

१ 'यो' इत्यस्य, 'रसस्य' इत्यनन्तर पाठ (क स पु०) ।

२ 'कृती कृतज्ञ' इत्यधिक पाठ० (ग. पु०) ।

३ 'नुरक्त' (च पु०) ।

४ 'मध' इति (क स पु०) ।

* तारकित पाठे ग पु नास्ति ।

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३८ ॥ ॐ

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ॥ ३९ ॥

कला नृत्यादिका^१ । यथा रत्नावल्यादौ वस्तराजादिः ॥

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीर^२प्रशान्तः स्यात् ॥ ४० ॥

(ऋ, ऋ) * यथा मालतीमाधवादौ—मालतीमाधवादिः ।

एषां च शृङ्गारि^३रूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणपृष्ठानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ॥ ४१ ॥ (ञ)

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं^४ दक्षिणस्मृष्टपृष्ठानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो

नायकः ।

एषु त्वनेकमहिला^५समरगो दक्षिणः कथितः ॥ ४२ ॥ (ट, ऋ)

द्वयोश्चतुःप्रभृतियु नायिकासु^६ तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

(वि, ऋ) सामान्यगुणैरिति—धीरोदात्तादिनयसाधारणगुणैर्भूयान् महा-
निर्यथ ।

(वि, ञ) षोडशधेति—धीरोदात्तादीनां चतुर्णां दक्षिणत्वादिचातुर्गुण्येन
षोडशत्वम् ।

(वि, ट) अनेकमहिला—इति व्याचष्टे द्वयोरन्यत्रुतिरिति ।

(लो, ऋ) सामान्यगुणा—मन्वायुक्तधुनिचमादयः ।

(लो, ऋ) एषु—दक्षिणादिषु नायकमध्ये ।

* प्रचण्डः—उपस्वभाव । अहङ्कारदर्पभूयिष्ठः अहङ्कारदर्पं भूयिष्ठं यस्य सः ।
धीरैः परिहृतैः कथितः ।

१ 'रत्यादिका' इति (क. पु०) ।

२ प्रेति नास्ति (ग. घ. पु)

३ शृङ्गारादिरूपत्वे (क. च. पु.)

४ 'दक्षिणपृष्ठानुकूलशठत्वेन' (क. ग. पु.)

५ 'महिलासु' (ट. ट. पु.)

६ 'नायिकासु' (इति नास्ति)

यथा—स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरमुता, धारोद्गराजस्मसु—

यूतै रात्रिरिय जिता कमलया देवी प्रसाद्या च ।

इत्यन्त पुरसुन्दरी ^१ प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्रा स्थित नाडिकाः ॥ (४)

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न ललितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥ ४३ ॥ (५)

यथा मम—

शोण वीक्ष्य मुञ्च विचुम्बितुमह यात समीप, तत

पादेन प्रहत तया, सपदि त दृष्ट्वा सदासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया बाष्प त्यजन्त्या सखे ^१

ध्यातश्चेतसि कौतुक वितनुते कोपोपि वामभ्रुव ॥ (६, ७)

अनुकूल एकानिरतः ॥ ४४ ॥

^१ एकस्यामेव नायिकायामासन्नोलुकूलनायक । यथा—

(वि, ४) स्नाता तिष्ठतीति—अन्त पुरचरजनस्य कस्मिंश्चिदियमुक्ति ।

अनेकपत्नीसम्भोगार्हा इय रात्रिरिति तत्पर्यनियुक्तस्य राज्ञि निवेदनम् । श्लोकार्थ—

स्नाता, श्रुतस्नाता । वार तन्सम्भोगनियतवासर । कमलया तन्नाम्न्या देव्या । देवी—

कृताभिपेरा । मानिभ्यास्तस्या अद्यावस्य प्रसादनम् । द्वित्रा इति । सर्वासु अनुप-

गमाम्येन कस्याप्युपेक्षाऽनर्हत्वात् अप्रतिपत्त्या कर्तव्यनिर्णयभावेन मूढमनस्कत्वेन

द्वित्रादिदण्डस्थिति ।

(वि, ६) कृतागा अपीति—आगोपराध । मिथ्यावाक् कृतस्यपि मिथ्यात्ववादी ।

(नि, ६) शोणं वीक्ष्येति—रोषारणमुपा प्रिया चुम्बितु गतस्य तया

प्रहर्तुमुपत पाद धृत्वा निश्चित कर्तुमक्षमाकृता इदानीं ता दृष्ट्वा हसितवती नायकस्य

सख्यां वृत्तान्तकथनमिदम् ।

अत्र नायिकाधेधवशान् नायकस्य कृतागस्त्वसिद्धिः ।

(लो, ७) शोणमिति—विचुम्बितु समीप यातोऽनुनयादिबभूवुर्वापीति भावः ।

१ 'मुन्दरीमिति' (च ज ५)

२ 'तस्या सान्द्रविलेपनम्भनयुगप्रस्तेपमुद्राङ्गिन

किं वक्ष्यमाणानतिव्यतिकरव्याचेन गापाप्यने ।

इत्युक्ते व तदित्युदीर्य सहसा तत्प्रमार्दु मया

सा भिष्टा रभगेन तन्मुत्पशास्तन्व्या च तन्विस्मृतम् ॥

इति परवायमुदाहरण (ग घ ५) ।

३ एरम्यामित्यादिव्याख्यान ट उ पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

अस्माकं सखि ! वाससी न रचिरे, प्रवेयकं नोज्ज्वल
नो वक्ता गतिरदृतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन् मदः ।
किन्त्वन्येपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो^१ मान्यतो
दृष्टि निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥ (ण, प)

शठोयमेकत्र वद्धभाघो यः । . .

दर्शितवाहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ ४५ ॥

यः* पुनरेकस्यामेव नायिकायां वद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्वहिर्दर्शिता-
नुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति स शठनायकः । *

यथा—'शठाऽन्यस्याः काञ्चीमणिरक्षितमाकर्ण्य सहसा

यद्वाक्षिप्यन्नेव प्रशिथिलभुजप्रन्थिरभवः ।

तदेतत् ब्रूयन्ने पृतमधुमयत्वं बहुवचो

विप्रेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ (त)

एषां च त्रैविध्यादुत्तममध्यमाधमत्वेन ।

(वि, ण) अस्माकं सखीति—पक्षी सुभगाया सख्या उत्तिरियम् । वल्ली-
पञ्चन्यादिकं सौभाग्यहेतुर्मम नास्ति । किन्तु न केवलमहमन्येपि जना वदन्ति अस्याः
पतिरन्यतोऽन्यस्या नायिकाया दृष्टि न निक्षिपतीति । विधम्—एनद् विधवर्ति लीजनं
दु स्थितं, मयि असूयया मदपेक्षया सौभाग्याल्पत्वेन वा दु स्थित वयं मन्यामहे । पतिः-
शठशः, सुभगोपि सौन्दर्येणान्यनायिकाभिलषणीयत्वरूपसौभाग्यवानपि इत्यर्थः ।

(वि, त) शठान्यस्या इति—नायिकाया विप्रियसारिणं शायकं भर्त्सयन्त्या
सख्या उत्तिरियम् । हे शठ ! खल ! मम सखीम् आरित्यप्यत्रैव त्वं यदन्यस्या
नायिकाया काञ्चीमणिरक्षितशब्दमाकर्ण्य सहसा प्रशिथिलभुजप्रन्थि (बाहुवेष्टनं)
अभव. तदेतत् ब्रूयन्ने आचक्षे । अतो मे सखी पृतमधुमयेन
मिश्रितपृतमधुरूपेण त्वदीयबहुवचोविप्रेणाधूर्णन्ती किमपि कर्तव्यं न गणयती-
त्यर्थः । मिश्रितपृतमधुनी हि आपातमधुरेपि विपत्रं श्रानुतः ।

(वि, थ) एषां चेति—एषामुत्तममध्यमाधमत्वेन त्रैविध्यादित्यन्वयः । चत्वारि-
शदिति षोडश त्रैगुण्येन अष्टचत्वारिंशत् ।

(लो, प) अन्यतः अन्यस्या भा विनेत्यर्थः । निधं दु श्रितं मन्यामहे । किन्तु मामेव
गुण्णिनामिति भावः । प्रवेयकं, कण्ठभरणम्, मदीपि यौवनाद्यद्धारजनितः गर्वोपि नैवास्ति ।

१ 'पति' (क. ख ग. पु)

* तारयित पाठो नास्ति (ग. घ.)

२ 'शठोऽन्यस्याः' (च. छ. उ.)

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत् तथाष्टौ च ॥४६॥ (घ)

सर्वेषामुद्गोडशभेदानाम् ।

अथ प्रसङ्गादेषां सहायानाह (द, ऐ)

दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥४७॥

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते^१ इतिवृत्ते अनन्तरोर्त्तनायकसामान्यगुणैः (ओ) सिद्धिदूनः पीठमर्दानामा सहायो भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः (घ) ।

अथ शृङ्गारसहायाः^३—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविटूपकाद्याः^४ ।

भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ॥४८॥ *

^१भाषिपदान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ।

तत्र विटः—

संभोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशसः ।

वेशोपचारकुशलो घाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥४९॥ (न)+

(वि, द) अथ प्रसङ्गादिति—अत्र एवमित्यनेन नायकमानस्यैव परामर्शो ननु प्रसङ्गशृङ्गारीयाश्चत्वारिंशत् एव । अत एव रामस्य सुग्रीवः महायो दर्शयिष्यते ।

(नि, घ) दूरानुवर्तिनीति व्याचष्टे—तस्येति दूरानुवर्तिनि इत्यस्य व्याख्या बहुव्यापिनीति बहुदेशव्याप्यसाध्ये इत्यर्थः । प्रसङ्गसङ्गते—दैवत उपस्थित इतिवृत्ते ह्युक्तान्ते । किञ्चित्तद्गुणहीन इत्यम्यार्थमाह—अनन्तरेति—अनन्तरोर्त्तं पूर्वोक्तं ।

(वि, न) मधुर इति—मधुरभाषीत्यर्थः । गोष्ठ्या शृङ्गारीयगोष्ठ्याम् ।

(लो, ऐ) प्रसङ्गादिति । एषा हि सहाययुक्त्येन कार्यसहित्वेऽभिराम-परिपोषः । एवमन्यत्र ।

(चि, ओ) नायकगामान्यगुणैस्त्यागादिभिः ।

* महत्त—अनुरक्त—नर्मसु परिहासादिषु निपुणा । सुपित्ताना बधूना मानिनीनां मानभङ्गना मानभङ्गे क्षमा ।

+ सम्भोगेति । सम्भोगेन बहुव्ययेन हीना विनाशिता सम्पत्त्येन स । अनोयं जीवि-पार्थ अपरमाश्रयति । कलाया एवदेशजः । वेशो वेश्यातये ये उपसारा व्यवहारा तेषु दृष्टः ।

१ 'प्रसङ्गनेतिवृत्ते' (इति क. ग. पु)

२ 'रामस्य सुग्रीव' (इति ट. ड. पु)

३ 'शृङ्गारोऽस्य सहाया' (इति क. स. पु.)

४ 'विटस्तु' (इति क. स.)

५ 'आर्त्तान्दपङ्क्ति' च. छ. पु. नास्ति ।

चेटः प्रसिद्ध एव । (प)

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्येः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञ ॥५०॥ (श्री, फ)

* स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तन^१सहायमाह (व)

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायाम् ॥ ५१ ॥

अर्थास्तन्त्रावापादय (म)

यस्त्र सहायकधनप्रस्तावे 'मन्त्री स्व' चोभय चापि सखा तस्यार्थचिन्तने^२ इति केनचिद्वक्तृणा कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे ललित-
व्यम् । न तु सहायकधनप्रकरणे । नायकस्य 'अर्थचिन्तने मन्त्री सहाय' इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । (म) यद्यप्युक्तम् 'मन्त्रिणा ललितः शेषा । मन्त्रिस्वायत्तसिद्धय' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव ललितस्य

(वि, प) चेट प्रसिद्ध इति—चेटीपुत्र इत्यर्थः ।

.. (वि, फ) विदूषकमाह—कुसुमेति । कर्मादिभिर्हास्यकर इत्यन्वयः । कर्मणा, वपुषा, वेशेन, वासनादिना भाषायां सर्वथा हास्य जनयति ।

(वि, घ) रतीयनायकसहायकधनप्रसङ्गादन्यत्रापि सहायमाह—अर्थचिन्तनेति ।

(वि, म) तेन्त्रावापेति । तन्त्र राजकृत्य तस्य आवापे योग्यायोग्यानुष्ठानम् । तस्मिन् अर्थे मन्त्री सहाय इत्यर्थः ।

(वि, म) स्व चेति—स्व राजा तस्य राज्ञः । केनचिदिति लक्षण सहायज्ञापनम् । अत्र स्वस्यापि सहायत्वेन कथनात् पूर्वस्माद् भेदः । सहायकधनप्रकरणे इति—स्वस्य स्वसहायत्वात् सहायताया भेदघटितत्वात् । नन्वेव तेन चिन्ता न क्रियतामित्याह—नायकस्येति ।

(वि, य) मन्त्रिणेति—ललितो धीरललितस्तादृशो राजा मन्त्रिणैर्वार्थसाधक इति शेषः, स्वस्य श्वाकानिरतत्वात् । शेषा धीरोदात्तधारोदतादयः । स्वलक्षण-

(लो, श्री) कुसुमेति—कुसुमाभिधो विदूषको रसालवादि । वसन्ताभिधो वसन्तक्रमाधवादि ।

(लो, अ) यस्त्वचेति—यस्त्वेत्यादेर्गतार्थत्वमिन्यनेनान्वयः । तस्य ग्रन्थस्या-

* तारकिताशो ट ठ पु० नास्ति ।

१ 'चिन्तने' इति पृथक् पदम् (क. पु०) ।

२ 'मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावापादय' इति श्लोकात्, 'तद्वद्वशे' इति गद्याकारश्च पाठ (ख ग घ पु०) ।

३ 'स्वस्योभयस्यापि' (ग. पु०) ।

४ 'मन्त्रिन्वायत्त' इति /च ङ प०) ।

धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । नचार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहाय । किन्तु स्वयमेव सम्पादक । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् (य) (अ) अथान्त पुरसहाया —

तद्वदचरोधे ॥ ५२ ॥

धामनपण्डकिरातम्लेच्छाभीरा शकारकुञ्जाद्याः ।

मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलतेश्वर्यसयुक्तः ।

सोयमनूढाभ्राता * राशः श्याल शकार इत्युक्तः ॥ ५३ ॥ (र, आ)

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र पण्डकिरातकुञ्जादयो यथा रसावल्याम्—

नष्ट वर्षवैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा—

मन्त कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति आसादय धामन ।

कथनेनेति । धीरललितलक्षणमननेत्यर्थः । 'निश्चिन्तो मृदुरनिश वृत्तापरो धारललित स्यादिनि धीरललितलक्षणे निश्चिन्तेत्वेनार्थचिन्तनस्य मन्त्रिमात्रनिष्ठत्वसिद्धतस्य मन्त्रिण सहायतास्थन गतार्थमित्यर्थः । धीरललितस्य यो मन्त्री तस्य स्वयमवार्थचिन्तकत्वम् । नतु स्वचिन्तने तस्य सहायत्वम् । स्फुटमेवाह—नचार्थचिन्तनमिति—तस्यार्थचिन्तनाद्यभावादित्यत्र तस्य धीरललितस्य । अयं मन्त्री स्यादर्था चिन्तायामिति सूत्रस्य परभाषा ।

(वि, र) शकारलक्षणमाह—मदेति । दुष्कुलता ऐश्वर्यं च ताभ्यां सयुक्तौपि मदमूर्खताभ्यामभिमानित्यर्थः ।

(वि, ल) नष्ट वर्षवरेरिति—रक्तो वागिशालात् आगतमेक महाबानर इष्ट्वा अन्तःपुरस्थनपुसकद्वीना भीतिनिर्यावर्णनमिदम् । कञ्चुकस्य सर्वाङ्गव्यापकलम्बमानवस्त्रस्यान्तरित्यर्थः । निचस्य नाम्न इति कृ विक्षेप इति धातुना स्मिरातपदस्य साधितत्वात् स्वस्य पर्यन्तविशीर्णत्वं कृन्मित्यर्थः । कुञ्जा न पलायिता । किन्तु नीचतयैव वानर

यमर्थः । सहायस्थनप्रस्तावे मन्त्रिण एव सहायत्वकथनं युक्तम् । नतु आत्मन उभयस्य वा । आत्मन एव आत्मसहायत्व विद्वद्मः । किन्तु राजा केनार्थचिन्तनं कुर्यादित्यपेक्षायां मेव क्वचिन् मन्त्रिणा क्वचिदात्मना क्वचिदुभयेनेति वस्तु युक्तम् । धीरललितस्य निश्चिन्तत्वादिरूपकथनेन मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनमुपपद्यते । किञ्च तदप्यर्थचिन्तनोपायप्रवरण एव लक्षितव्यम् । नतु सहायकथनप्रकरणे । तस्य धीरललितस्य नच सहायसः । मन्त्रिण सहायत्व धीरललितस्याप्यर्थचिन्तनप्रसङ्गात् ।

(लो, आ) शकारस्वरूपमाह—मदेति—मदो गर्वः, मदविकारो वा ।

* अनूढाया अपरिष्ठाताया उपभोग्याया स्त्रिया भ्राता ।

1 'सपन्न' इति (च छ पु०) ।

पर्यन्ताध्यायिभिर्निजस्य सदृशं नाम्न (इ) विराट् कृत
कुन्धा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेच्छणाशङ्किन ॥' (ल) ×
शकारो मृच्छकटिकादौ प्रसिद्ध (च) अन्येपि यथादर्शनं ज्ञातव्या ।

अथ दण्डमहाया —

दण्डे सुहृत्कुमाराटविना सामन्तसैनिकोद्याश्च ॥ ५४ ॥

(श) दुष्टनिग्रहो दण्ड । स्पष्टम् । १ अथ धर्मसहाया —

मृत्विप् पुरोधस्त. स्युर्वेत्ताविदस्तापसास्तथा धर्म ॥ ५५ ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आसविदो वा ।

तत्र^२—

उत्तमा पाठमर्दाद्या ॥ ५६ ॥

आपराब्दान्मन्त्रिपुरोहितादय ।

MIC

ILME

कर्तुं आत्मकर्मके ईक्षणे अशङ्किन राक्षारहिता सन्त शनैर्यान्तीत्यर्थ ।

(पि, घ) मृच्छकटिक् नाटकविशेष ।

(वि, श) आन्तेकाना दण्डसहायत्वम् । दण्डनीबस्य अन्त्या पलायितस्य
प्रदेशं स्त्वाहृदनीयविपक्षराज्यादव्या स्थितत्वात्तद्वृत्तान्तज्ञातत्वाच्च । सामन्त-गेनापति ।

(लो, इ) निजस्य नाम्न अन्तेगणित्वस्य ।

× वर्षवरे पराडे कर्तुंभि पराडे वर्षवरस्तु-यौ इत्यमर । मनुष्येषु या गणना
तस्या अभावात् कृत्यपुस्त्वान्यतरप्रगोत्पादनरूपमनुष्यत्वाभावात् एतेषा मनु'बगणना
भाव । प्रया लज्जाम् अपास्य त्यक्त्वा नष्टम् अन्तर्हितम् । अथ पुरोवर्ती कामन प्राप्तात्
(बानरादितिशेष) कञ्चुकिञ्चुक्स्य कञ्चुकिन् सर्वाङ्गव्यापकवस्त्रस्य अन्त मध्य-
भागे विराति । पर्यन्ताध्यायिभि — पर्यन्त समीपभागम् आध्रयन्तीति समीपवर्तिभि इत्यर्थ ।
विपत्तौ निजस्य नाम्न सदृशं युक्तं कृतम् आचरितम् । कृ विक्षेपे इत्यस्मात् । इगुपभङ्गो
प्रकिर क' इति कप्रत्यये किर इति रूपम् । अतानि सतत गच्छन्तीनि अना (पचा
पच्) विराध ते अताधेति विरता इति निरातनाप्रो व्युत्पत्ति । तस्य सदृश
निक्षिप्ततया इतस्तनो ध्रमणमित्यर्थे । आत्मेच्छणाशङ्किन—आत्मन यत् ईक्षण
यानकर्तुं दर्शनं तत्र अशङ्किन चाङ्गाश्रया नीचतयैव स्वभावात्कर्तुंतेऽपि पुन स्व-
कारेण शनै मन्द मन्द यान्ते ।

१ 'अथ—या' (इति क पु नास्ति)

२ 'अथ च' (इति क पु)

'तत्र च' (इति ग घ पु)

'तत्र' इत्यादि, 'लक्षणाद्' इत्यन्त पाठ (ट ड ढ पु नास्ति)

मध्यौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अथमाः परिकीर्तिताः ॥ ५७ ॥

आद्यशब्दात्ताम्बूलिक्रमान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्भूतानां विभागगर्भं
लक्षणमाह (ई) ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥ ५८ ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् ।

तत्र—

उभयोर्भावमुच्चीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुरिलष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ ५९ ॥ (उ)

उभयोरिति—येन प्रेषितं यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥ ६० ॥ (ऊ)

अथ सात्विका-नायकगुणाः—(घ)

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसा ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ६१ ॥ (क)

तत्र—शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नर्चिं घृणाऽधिके स्पर्द्धा यतः शोभेति तां विदुः ॥ ६२ ॥

संज्ञानुरागिता यथा—(स)

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वं प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

(वि, घ) सात्विका नायकगुणा इति । सत्त्व बल बलवन्नायकगुणा इत्यर्थः ।

(वि, स) यतः शोभेति—यतो बलात् शोभालक्षणेन अनुरागितोक्तम् । ता-
मुदाहरति—अहमेवेति ।

(वि, छ) रयं अजरर्जुनमिदम् । प्रकृतिषु अमात्येषु मध्ये सर्व एव इत्य-
चिन्तयत् किं तत् इत्यत्राह—अहमेवेति । मतं सम्मतं । अस्त्य अतस्त्य । विमानना

(लो, ई) विभागगर्भम्—विभागस्य गर्भे स्थितम् ।

(लो, उ) मातृमाभिप्रायम् । सुरिलष्टं सुशोभनम् । उच्चीय ऊर्हिष्या ।

(लो, ऊ) मितार्थभाषी अल्पभाषी । यावदिति प्रेरकेण यावद् भाषितस्य
सन्देशस्य हारः ।

(लो, क) सत्त्व गुणविशेषः । सत्त्वजा तदुद्भवा सत्त्ववत्ता नायकानां
गुणा इत्यर्थः ।

१ 'धैर्यं गाम्भीर्यतेजसा' इति (ग पु)

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभञ्जस्य विमानता वचित् ॥

पुष्पमन्यदपि* । अथ विलास —(ह)

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ॥६३॥ (क)

यथा—दृष्टिस्तूष्णीकृत-जगत्-त्रय-सत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीत्र गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेपि गिरिवद्गुरुता दधानो

धीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव† ॥ (ख)

संज्ञोभेप्यप्यनुद्धेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥६४॥ +

ऊहमुदाहरणम् (ग)

भीशोकक्रोधहर्षाद्येर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ॥६५॥ (घ)

अवज्ञा अपमानम् । निम्नगा नद्य तासा सर्वामेवोदधिना जलप्रहणेन कृतादरत्वात् ।

(वि, क) धीरेति—विलासे सार्विके गुणे सति धीरेत्यादिक भवतीत्यर्थः ।

(वि, ख) दृष्टिस्तूष्णीकृतेति—पुशमवलोक्य रामचन्द्रेण वर्णननिदम् ।

तूष्णीकृतो जगत्त्रयस्य सत्त्वानां यत्नानां सार प्रकृष्टे भागो यथा । अस्य कुशस्य, दृष्टिस्तादृशी । स्पुटमन्यत् ।

(वि, ग) ऊहमुदाहरणमिति—

‘त्यजतो मङ्गलक्ष्मिं चीरे च प्रतिगृह्णत ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरुगं समं जना ॥’

इत्युदाहरणम् । अत्र हि मङ्गलक्ष्मिं गृह्णत चीरे प्रतिलक्ष्मीकृत्य त्यजतश्च रामस्य मुखरुगं विस्मिता जना समान ददृशु इत्यनेन वनवासार्थं चीरप्रहण-सञ्ज्ञोभेपि मङ्गलक्ष्मिप्रहणवद् अनुद्धग ।

(वि, घ) भीशोकेति । अत्र भयशोकयो प्रवेशान् माधुर्यं कियान् मेद* । आहूतस्येत्यादिक तु माधुर्यस्याप्युदाहरणं सम्भवतीति बोध्यम् । गाम्भीर्यस्य माधुर्य-मकीर्णमुदाहरणं तु—†

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं

पश्यतीश ! निखिलं भवद्गुणम् ।

* धीरा उद्धता सदया गति पादन्यास धरिनां पृथिवीं नमयतीत्र । कौमारकेपि शैशवेपि गिरिवद् गुरुता भारवत्त्वं दधानं अथ बाल किं धीरो रस उत दर्प एति मूर्तिमान् धीरो रस अहंकारो वा आगच्छति ।

+ संज्ञोभेपु—उद्देगमारणेषु विभारहेतुषु सत्त्व ।

1 ‘मन्यदपि’ (ख ग पु)

2 ‘एव’ (ख पु)

यथा—‘आहूतस्याभिपेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य स्वरूपोप्याकारविभ्रमः ।’

ॐ व्यचसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ६६ ॥ +

यथा—धृताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हर प्रसख्यानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्ना

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥४ (६)

अधिज्ञेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ।

याग्येशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टिर्न ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमोदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ६७ ॥

एषामप्युदाहरणान्युद्धानि । (च)

आत्मपक्षपरिपूरिते जग

त्यस्य नित्यसुगमिन् कुतो भयम् ॥ इति ।

इयं हि तपस्यतः परमेश्वरेण भीषितस्य वस्यचिदुक्तिः । अविकल्पं निःशयम् ।

निखिलमर्थमण्डलं यो भगवद्वपुः स्वरूपं पश्यति । आत्मपक्षेण भवता परिपूरिते जगति अस्य कुतो भयमित्यर्थः । यथा वा “न खल्वनिर्जित्य रघु कृती भवान्” इति इन्द्रेण भीषितस्य रघोरुक्तिः ।

(वि, ७) धृताप्सरोगीतिरिति—हरस्य समाधिभक्तार्थमप्सरोभिर्गीयमानोऽपि तस्य समाधिभक्तो माभूदिति पूर्वार्द्धार्थः । तत्र प्रसख्यानं समाधिः । अत्रार्थान्तरन्यासमाह—आत्मेश्वराणामिति । आत्मा धृतिस्तदीश्वराणां स्वायत्तवृत्तीनामित्यर्थः । ‘आत्मा यत्नो धृतिर्गुणः स्वभावो ब्रह्मवर्त्म च’ इति शेषः । जातु कदाचित् ।

(वि, ८) एषामप्युदाहरणान्युद्धानि—तत्र तेजस उदाहरणं यथा—

‘पुरोजन्मा नाशप्रमृते मम राम पुनरहं

न पुनः पौत्रो वा रघुकुलमुवा च क्षितिभुजाम् ।

अधीरधीर वा कलयतु जनो मामयमहो

मया बद्धो दुष्टाद्बिजदमनदाक्षापरिहर ॥

+ महति विघ्ने उपस्थितेऽपि व्यवसायात् उद्योगात् अचलनं धैर्यम् ।

x परेषां शत्रुणां प्रयुक्तस्य अधिज्ञेयस्य निन्दावादस्य अपमानादेशः प्राणात्यये जीवनाशसम्भावनेऽपि यत् असहनम् ।

ॐ एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठं * एतच्चिह्नान्तर्गतपाठानन्तरं दृश्यते (ग घ ण)

अथ नायिका त्रिविधा स्वान्या साधारणी^१ स्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥६८॥ (घ) ।

^२नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्वयागादिभिर्नय्यासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति त्रिविधा^३ । तत्र स्वस्त्री—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मण्यपतिवता स्वीया ॥६९॥ (ज)

यथा—“लज्जापञ्चपसाहसाहं परतन्तनिषिपासाहं ।

अविण्यदुग्मेहाहं घञ्जाणं घरे कलत्ताहं ॥ (झ, झ)

सापि कथिता त्रिविधा^४ मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥ ७० ॥ (ज, छ)

इयं परशुरमेणाऽधिक्षितस्य लक्ष्मणस्य उक्तिः । ललितोदाहरणं यथा—

“प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रपम्

प्रिये शुष्यन्त्यज्ञान्यमृतामिव ते सिधुवु वचः ।

निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं

न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥” इति ।

अत्र हि कामिनो वाक्मधुरता शृङ्गारचेष्टा च । आदायोदाहरणं यथा—

“एते वयममी दाराः कन्येयं कुलभूषणा ।

अत केनार्थिनो यूयमनास्या वाक्कवत्सुपु ।”

इति सप्तर्षी इति हिमालयस्मोक्तिः ।

(वि, छ) नायिकाप्रभेदमाह—अथेति-स्वान्ययोरपि स्त्री इत्यस्मान्वयः ।

(वि, ज) विनयार्जवादीति । एतादृशगुणरहिता तु स्वस्त्री अपि नोपक्रान्त-

शृङ्गारविभावः; किन्तु तदाभासविभाव एवेति बोध्यम् ।

(वि, झ) लज्जाप इति—‘लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परचिन्तानिषिपासानि ।

अविनयदुर्मेधांसि धन्याना गृहे कलत्राणि ।’ इति संस्कृतम् । पर्याप्तप्रसाधनं पर्यवासी-

तालङ्कारः । परचिन्ता—परपुरुषचिन्ता, तत्र तृष्णारहितानि । तन्त्रचिन्तायां देशी ।

अविनयदुर्मेधांसि—अविनयाद् दूरीकृतबुद्धीनि । सापीति—सा स्वीया ।

(वि, झ) प्रथमेति—प्रथमावतीर्णयौवना, प्रथमावतीर्णमदनविकारेति

द्विधा । एतानि विशेषणानि एकैक्यन्वेव मुग्धाया बोध्यानि ।

(लो, झ) लज्जा एव पर्याप्तं पूर्वं प्रसाधनं भूषणं येषाम् । निषिपासानि—निःस्पृ-

हाणि । दुर्मेधांसि अनभिज्ञानि । (लो, छ) सा स्वस्त्री ।

१ साधारणा स्त्री च. (ग. घ. पु.)

२ ‘नायिका पुनः’ इति (च. ट. पु. नास्ति.) ।

‘नायिका—’ इत्यादि—‘कलत्ताहं’ इत्यन्तं (च. झ. पु. नास्ति.)

३ ‘त्रिविधा’ (ट. ड. पु.) ४ ‘त्रिविधा’ (क. ख. पु.)

तत्र प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥ ७१ ॥ (८)

तत्र (८) प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्—

मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षजयोर्मन्दतां

दूरं यास्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिपिङ्गं क्षणा-

दङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रवः ॥ (९)

* प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये—

दत्ते सालसमन्धरं भुवि पद्मं निर्याति नान्तःपुरात् ;

नोद्गमं हसति, क्षणात् कलयते ह्रियन्त्रणां कामपि ।

किञ्चिद् भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाक् भापते

सम्रभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लासयन्तीं^१ सखीम् ॥ (८)

रतौ वामा यथा—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरते नालापमाभापिता

शय्यायां परिचुल्य तिष्ठति यज्ञादालिङ्गिता धेपते ।

(वि, ८) मध्यस्य प्रथिमानमिति—नूतनं यदस्या मनोराज्यं मनस्याधि-
पत्वं तत्राभिपिङ्गं कन्दर्पं परिवीक्ष्य सुभ्रवः अङ्गानि परस्परं निर्लुण्ठनं विदधते
इत्यर्थः । राज्ञः प्रथमाधिपत्यदिनेऽराजके राज्ये परस्परनिर्लुण्ठनस्य लोकसिद्धत्वात्,
तद्दर्शयति—मध्यस्येति । शेषे मध्यस्य प्रथिमा पृथुत्वमासीत् । यौवने च मध्यं
क्षीणं जघनं च पृथु बभूव इत्यर्थः । वक्षोजयोर्मन्दता तनुत्वं दूरमतिशयमुदरं
यातीत्यर्थः । नेत्रस्य आर्जवं रोमलतिका धावति प्राप्नोतीत्यर्थः, यौवनारम्भे नेत्रयो
रङ्गत्वात् रोमलतिकाया अञ्जुभावेन उक्षितत्वात् ।

(वि, ८) दत्ते सालसेति—प्रियस्य कथा प्रसङ्गमुल्लासयन्तीं प्रस्तुवन्तीं^१
सम्रभङ्गमुदीक्षते—पश्यति । गभीरे दुरवगाहो यो वक्रिम वक्रताया लवोऽल्पत्वम् ।
तेन स्पृष्टं यथा स्पात्तया । मनाक् शनैः किञ्चिदल्पं भापते । सालसपददानं शुभ्रूपया ।
कामपि अनिर्वचनीया ह्रियन्त्रणा लज्जाकृतपीडा कलयते अनुभवति ।

(वि, ८) दृष्टा दृष्टिमिति—नवोढाया वृत्तं सख्ये कथयत उक्षिरियम् ।
श्लोकार्थः स्पष्टः ।

(लो, ए) तत्र-तासु मध्ये ।

(लो, ऐ) प्रथिमानं पृथुत्वमेति गृह्णाति । मन्दता च याति गृह्णातीत्यर्थः ।

निर्लुण्ठनं परस्परवित्तविग्रहणम् ।

* तारकित पाठ ग. च. पु नास्ति ।

१ 'मुल्लासयन्तीम्' (ट. ठ. पु)

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवानान् निर्गन्तुमेवेहते

जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया॥” (६)

माने मृदुर्यथा—

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेश विना

नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोत्रिससूचनम् ।

स्वच्छैर्यङ्गकपोल^१मूलगलितै पर्यस्तनेत्रोत्पला

बाला केवलमेव रोदिति ^२लुठल्लोलालकैरश्रुभिः (६, श्रो)

समधिकलजावती यथा—“दत्ते सालसमन्थरम्” इत्यत्र श्लोके । अत्र समधिकलजावत्वेनापि लब्धाया रतिवामतायाः विच्छिन्नविशेषवत्तया पुन कथनम् । ^३अथ मध्या—

मध्या पिचिप्रसुरता प्ररुढस्मरयौधना ।

ईपत्प्रगरभयचना मध्यमग्रीडिता मता ॥ ७२ ॥ (ण)

(वि, ङ) माने मृदुरूपमाना । सा पत्युरिति—अल्पमानाया क्रिया सख्या कथयन्त्या सख्या उक्तिरियम् । सख्या उपदेश सखीकर्तृरुमुपदेश विना सा पत्यु-रपनायिकासम्भोगरूपप्रथमापराधसमये सविभ्रमयोरङ्गमङ्गीवक्रोक्तयो सुसूचन प्ररुढरा नो जानाति । तत मि कुरते इत्यत्राह—स्वच्छैरिति । विरहात् पारङ्मुलेन कपोलस्यालङ्घना । अजनत्यागादधुण स्वच्छता । नेत्रोत्पलस्य पर्याप्त परेण तद् दर्शने लज्जया ।

(लो, ओ) सा पत्युरिति—सख्योपदेश सख्येन सौहार्देन कृतमुपदेशम् । अपवा सख्येति हेत्वर्थनृतीयान्त पदम् । तेन सख्या कृतमुपदेशमित्यर्थः । सविलासा प्रपरिषर्तना सती परादमुखीत्यर्थः । वक्रोक्तिभि कुटिलभाषितै ससूचनमपराधहापनं यतो नो जानाति नो वेति । तत स्वच्छैः अकलुषैः अङ्गकपोलमूलगलितै निर्मलगण्ड भ्रान्तनि स्तैः । लुठल्लोलालकैः लुठन्त परिवर्तमाना लोलाधबला अलका चूर्ण धुन्तला येषु तानि तैः । अश्रुभिर्बाष्पैः पर्यस्तनेत्रोत्पला-पर्यस्ते नेत्रोत्पले यस्या तया भूत्वा केवल रोदित्येव-रोदनमेव करोति । न किञ्चिदुपाय जानातीत्यर्थः । अत्र सविभ्रमाङ्गवलनेत्यनेन शय्याविरहो बोध्यते । एकराश्या शयनेनैवालकानामधु लुण्ठन सम्भवति । मुग्धा उपदेश विना न किञ्चिज्जानाति । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायक शठ । प्रतीयमानकृतो विप्रलम्भश्चकार । अश्रुभिः पर्यस्तनेत्रोत्पलेतिसम्बन्धः ।

१ ‘पालि’ इति (स घ पु)

२ ‘गलल्लोलोदकैरश्रुभिः’ (ट ठ ड पु) +

३ मध्या यथा—

‘मध्यासयौवनानशा मोदान्त गुरतक्षमा’ इति लक्षण (ग घ, पु)

तत्र विचित्रसुरता यथा—

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगोक्षया

चातुर्व्यमुदतमनोभवया स्तेषु ।

तत्कृजितान्यनुवदद्भिरेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥ (त)

प्ररुद्धस्मरा—यथा अत्रैवोदाहरणे । (थ)

प्ररुद्धयौवना—यथा सम—

नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं

यत्तोजौ करिकुम्भविभ्रमकरिमल्युच्चर्ति गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी मुधास्पर्दिनी^१

स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्या कटाचच्छटा । (द)

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा—

स्मरान्धा ग्राह्यतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरशीडा प्रगल्भा क्रान्तनायका ॥७३॥ (ध)

(पि, ए) विचित्रसुरतादिकम् अप्येकैकमेव मध्याया विशेषणम् । प्ररुद्धस्मरा प्ररुद्धयौवनेति विशेषणद्वयम् ।

(वि, त) कान्ते तथेति—सुरते नायिकया नानाविधं चातुर्व्यं कृतम् । तत्र च करटे नायिकया पारावतवद् ध्वनय उच्यते । पारावतैश्च तदनुवादः कृत इति समुच्चयार्थः ।

(वि, थ) अत्रैवोदाहरणे इति—विन्दु सुरतवैचित्र्याभावे प्ररुद्धस्मराया असंकीर्णमुदाहरणं बोध्यम्, यथा—

निद्रानिद्रताबुदिते सुरजे सखीजने द्वारपदं प्रयाते ।

शुभीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चञ्चल नासिन्ननतोऽङ्गना सा ॥ इति ।

• भुजङ्गे वासुके ।

(वि, द) नेत्रे खञ्जनेति । नेत्रे इत्यादिषु सर्वत्र तस्या इति सम्बन्धः । प्रत्यर्थि प्रतिद्वन्दि । विभ्रमकरी विशेषभ्रान्तिजनिका । सोदरं तुल्यम् । छटा कान्तिः । अत्र सरसियाऽनुतया यौवनस्यैव प्ररुद्धत्वम् । एवमन्यत्रापि । “दीर्घाक्षं शारदिन्दु” इत्यादौ बोध्यम् ।

(वि, घ) स्मरान्धेत्यादिकमपि प्रत्येकमेव विशेषणम् । दरशीडेति—समधि-
कृतबाभिषा इत्येवार्थः । तेन खलप्रीडिते जीडाभावे वा दरशीडत्वं बोध्यमिति ग्रन्थ-
कृतोऽभिप्रायः । आक्रान्तनायका इत्यर्थः ।

तृतीय. परिच्छेदः

स्मरान्धा यथा—

धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

स्थित्यन्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्य । शपाते यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ (न)

गाढतारण्या यथा—

अस्युद्यतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे

यन्मे भ्रयावतितरां वचन ततोपि ।

मध्योऽधिक तत्पुननगुरुनितम्भो

मन्दा गति किमपि चाद्भुतयौवनाया ॥ (प, औ)

५समस्तरतकोविदा यथा—

यथापिसाम्युलाऽथ क्वचिद्गुरुरपह्नाङ्गमलिन

कवचिधर्णोद्गारी ऋचिदपि च सास्त्रकपद ।

(वि, न) तस्मिन् मध्ये एकया नायिकया कथितम्—“मया रतिक्रले बहूनि चाद्रवचासि प्लव्ये कथ्यन्ते” ता रमानिबिष्टा प्रतिपादयितुं तत्कालेऽत्यन्तरसाविष्टत्वमात्मनः सचयन्ती कथितुं सोल्लुप्टाह—**धन्यासीति ।** रतान्तरेषु अत्यन्तरमावेशयोग्येषु रतमयेषु स्वीयोत्कर्षकथने बहूनामवधानाय सख्य इति बहूनां सम्बोधनम् । शपामि धृष्य करोमि ।

(यि, ए) अत्युन्नतस्तनमिति-अथ अद्भुतगोबनाया इति सर्वनाडन्वय ।
किमपीत्यत्र किं पदमव्ययम् । वापि गतिर्मन्वे इत्यर्थः ।

(पि फ) फयचित् ताम्ब्रुस्तान्त इति । प्रच्छदपन्-शङ्खाच्छादनपन्

(लो, श्री) धनून्गुह - अत्यन्तगुह ।

(लो, अ) चूर्णानि कर्तृपदनाम् । बलिभङ्गाभोगिरिति श्रयाणां विशेषणं सृतिर्या ।
तैरेव कथयतीति कथनवशात् वा । सर्वावस्थ बहुप्रकारम् ।

* हे सखि, या त्व प्रियसङ्गमे रतान्तरेषु अपि रतमप्येष्वपीनि विधन्वानां विधा
सुखद्वया नाटुकानां प्रियवाक्यानां शतानि कथयति सा त्व धन्याइति । प्रथमतः प्रिय
सङ्गमे एव विलक्षणानन्दमन्यरतया तन् कथनमशक्यम् । तत्रापि रते, तत्रापि नादां
नान्ते विन्तु मध्ये । तस्य पुन स्मरणमित्याद्युर्ध्वभूत तव सावधानत्वम् । भो राज्य,
प्रियेण नीवीं प्रति करे प्रणिहिते प्रणिधानविषयीकृतो नक्तर्पिनि यदि किञ्चिदपि स्मरामि
तदा रापामि । भयतीनां रापथो ननु किञ्चिदपि स्मरामीत्यर्थः । “नाप उपालम्भे” इत्या
न्तेऽप्युक्तं । तत्रापि तस्यैव सङ्गस्यैव रतमप्येष्वपीनि विधन्वानां विधा

* तारकित पाठ्ये म घ पु नास्ति विविधमुत्तहा-इति पाठ्यतरम् ।

यत्नीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमै

स्त्रिया सर्वावस्थ कथयति रतं प्रच्छदपट ॥ (फ, अ)

भावोक्तता यथा—

मधुरवचनैः सप्रसङ्गैः कृताङ्गलितजैः

रभसरचितैरङ्गन्यासैर्महोत्सववन्धुभिः ।

असकृदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-

स्त्रिभुवनजये सा पद्मेपो करोति सहायताम् ॥ (ब)

स्वल्पमीडा यथा—

‘ धन्यासि या कथयसि ’-इत्यत्रैव ॥ (भ)

आश्रान्तनायका यथा—

स्वामिन् भङ्गरयालक, सतिलक भाल विलासिन् कुरु

प्राणैः पुनित पयोधरलटे हार पुनयोजय ।

स्त्रिया सर्वावस्थ न्युब्जोक्तानान्यावस्थीय रत कथयतीत्यर्थः । पट कीदृश ? क्वचित् ताम्बूलान् इदं न्युब्जरते । क्वचिदधुरपट्टेति-इदं पार्श्वरते । क्वचित् चूर्णेति-चूर्ण-क्षेपपूर्वकरते । क्वचिदपि सालङ्कारेति-पदमत्र पदचिह्नम्, इदमुत्पितावस्थारते । वली भङ्ग प्रच्छदपटस्य बलनेन भङ्ग मकोच तस्य आभोगौ तत्परिपूर्णिताभिरपि कथयतीत्यर्थः । इदमलकपतितैरङ्गादिकं च विमर्दरते । विचित्रसुरतायास्त्वेतादृशाविमर्दा भावादस्या ततो भदः ।

(वि, य) मधुरवचनैरिति—नायिका सा मधुरवचनादिभिः पद्मेपो त्रिभुवन जये सहायता करोति इत्यन्वयः । मधुरवचनादिकं सर्वं नायिके कदाचित् मधुरवचनं कदाचित् सप्रसङ्गैरङ्गादिकं बोध्यम् । रभस-सहसा । महोत्सवस्य वन्धुभिः सहाय्यं यूनानानन्दकरैः रङ्गाभ्यामैः स्फारैः स्फारैरितिदीर्घः ।

(वि, भ) धन्यासि यत्नादिकं स्वल्पमीडोदाहरणमुक्तं, तत्र युक्तम्-अत्रा-स्याया अपि ग्रीडाया अप्रतीतिः । किन्तु-‘वनकोलि हिश्चनिश्च सनक्वालि सनश्चवहु लम् । यन युञ्जन स्मरन्मत्त इश्च गश्चण पवि उपरि जुम्बि अत्र’ इत्येव स्वल्पमीडो-दाहरणम् । यथा वा “शूलिनः करतलद्वयेन सा सनिदध्य नयने हृताशुका । तस्य पश्यति सताटलोचने भोषयन्नविधुरा रहस्यभूता ॥” इति । अत्र पार्वतीशूलिनोर्नयने इत्यन्वयः ।

(वि, म) स्वामिनित्यादि—सम्पूर्णचन्द्रानना सुरतावसानसमये स्वामिनि-त्यादिकमुत्तवा तेन स्पृष्टा सती पुनर्मोहनं याता इत्यन्वयः । भङ्गराणामलकानां विकर्णत्वात् पुनर्भङ्गरीकरणाय प्रेरणा । अत्र स्वामिनिन्याज्ञाकरणात् नायिकाश्रान्तः ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्दानना

रृष्टा तेन तथैव आतपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥ (म)

मध्याग्रगल्भयोर्भेदान्तराख्याह—

ते धीरा चाप्यधीरा च धीरार्धैरेति पद्विधे ॥ ७४ ॥ (आ)
ते मध्याग्रगल्भे ।

तत्र—

प्रियं सोत्प्रासचक्रोक्त्या मध्या धीरा^१ दहेद्रुपा ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परपोक्षिभिः ॥ ७५ ॥ (ध, इ)

तत्र मध्या धीरा यथा—

तद्वितथमघादीयेन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुज यदुदुल वसानः ।

मदधिधमतिमाणा कामिनां मरुडनश्री

व्रंजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन ॥ (र)

मध्यैव धीराधीरा यथा—

धाले^१ नाथ विमुञ्ज मानिनि^१ रप, रोपान्मया किं कृत

खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान्, सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोद्रिपि गद्गदेन वचसा कस्याप्रतो रक्षते

नन्वेतन्मम का तवारिम दयिता नास्मीयतो रक्षते ॥ (ल, ई)

(धि, य) प्रियं सोत्प्रासेनि—उत्प्रास समनार् स्मितम् ।

(धि, र) तद्वितथमित्यादि—त्व मम प्रियेति यदवादीस्ताद्वितथ सत्यम् । यद् यस्मात् प्रियजनेन उपनायिकया सफलया वा परिभुक्त दुबूल वक्ष वसान दधान सन् मदधिवसति मम गृहमाणा आगतोऽसि । ननु एतावता यथ प्रियेत्युक्ते सत्यत्वमित्यत आह—कामिनामिति । बल्लभाया आलोकनेनेत्यर्थः । प्रियजनपरिभुक्तवक्षधारणमेवात्र मरुडनश्री सफलत्वं व्रजति । सेय सोत्प्रासचक्रोक्तिः ।

(धि, ल) धाले इति—बालुकस्य मानिन्याश्च इमे उक्षिप्रयुहरी न मेऽपरा-
ध्यतीत्यादि ममेत्यन्त नायिकाया उक्तिः, नन्वेतन्मे इत्याद्यापि अग्रत इत्यस्याप्यनुवृत्तः ।
दयिता पत्नी । नायिकोह्यै दयिताविषयः ।

(लो, आ) पद्विधे प्रत्येक त्रिविधत्वात् ।

(लो, इ) प्रिय दहेदित्यस्य रुदितै परपोक्षिभिरित्याभ्या सम्बन्धः ।

(लो, ई) धाले अत्रे । धीरमध्याया वक्षोक्त्या प्रियतापनम् धीरार्धरीयास्तु
सौवहासवचनेनेति भावः । सर्वत्र मध्याग्रगल्भयो समनन्तरोक्तेषु भेदेषु ।

इयमेवाधीरा यथा—

साद्धं मनोरथशतैस्तव धूर्तं^१ कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।

अस्माकमस्ति नच कश्चिदिहावकाश
स्तस्माकृत चरणपातविडम्बनाभि ॥ (व)

प्रगट्भा यदि धीरा स्याच्छृङ्गकोपाहृतिस्तदा ।
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरं^२ बहि ॥ ७६ ॥ (श)

तत्र प्रिये । यथा—

यथा—

एकत्रासनसंस्थिति परिहृता प्रत्युद्गमाद्^३ दूरत
ताम्बूलानयन^४च्छलेन रमसाक्षेपोऽपि सविम्वित ।
आलापोपि न मिथित परिजन व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्त प्रत्युपचारतश्चतुरया कोप कृतार्थीकृत ॥ (प)

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितै^५ खेदयेदमुम् ॥ ७७ ॥

अमु नायकम्^६ । यथा* मम—

(वि, घ) इयमेवति मध्येष इत्यय । साद्धं मनोरथेति—चरणपातित कामुक
प्रति मानिन्या अधीरमप्यमाया उक्तिरियम् । धूर्तंति कान्तसम्बोधनम् । सैव उपना
यिकैव कृत्रिमभाव परस्त्रीत्वेन मिथ्यानुराग । इह मनसि । कृत व्यर्थम्, कृतरान्द
योगे स्वार्थं तृतीया । विडम्बनाभि प्रतारणाभि इत्यर्थ ।

(वि, श) तत्रेत्यस्य व्याख्या दर्शयन्त्यादरमिति । बहिरादर दर्शयन्तीत्यर्थ ।

(वि, प) एकत्रासनेति—चतुरया नायिकया उपचारतोऽयवार्थक्रियात्
कान्त प्रति कोप कृतार्थीकृत, सम्बरणेन तद्व्यवहारात् सार्थाकृत इत्यर्थ । कोपसम्बरण
हेतून् उपचारान् दशयति—एकत्रेति—एकत्र देशे आसनसंस्थितिरित्यर्थ । रमसा
रूप, कान्तेन सहसालिप्तनम् । अन्तिके परिजनमर्थात् तदुपचारार्थं गृहकार्यार्थं
व्यापारयन्त्येत्यर्थ ।

(वि, स) सोल्लुण्ठेति—सोल्लुण्ठभाषितम् आपातमधुरकटुवचनम् ।

१ 'आदरान् इति (क ग पु) ।

२ 'प्रत्युद्गता दूरत इति (ट ड पु)

३ 'लाहरण' (ग च पु)

४ 'खेदयन्त्यमुम्' (प व पु)

५ 'सोल्लुण्ठनवचनै (च ज पु)

* तारस्ति पाठे च छ पु न दृश्यते ।

अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यत् प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्व सम्प्रति नखरघटंस्तस्याः ॥ (ख)

तजंयेत्ताडयेदन्या ॥ ७८ ॥

अन्या भर्षाता । यथा—“शोण वीक्ष्य मुक्तम्” इत्यत्र (१६७०) ।

अत्र च सर्वत्र स्पेत्यनुवर्तते—

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

फनिष्ठज्येष्ठरूपत्याग्रायकप्रणयं प्रति ॥ ७९ ॥ (ग)

ता अनन्तरोऽत्रा पद्मेदा नायिका । यथा—

हृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने पिपाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

इंपद्मकितकन्धरः सपुलकप्रेमोत्ससम्मानसा-

मन्तर्हसितसकपोलफलका धूर्तोऽपरा चुम्बति ॥ (घ)

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिता ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्यायाभेदास्त्रयोदश ॥ ८० ॥

परकीया द्विधा प्रोक्ष्य परोढा कन्यका तथा ॥ ८१ ॥ (क)

अनलङ्कृतोपीति । यतस्त्वमनलङ्कृतोऽपि मम मनः प्रसभः सहसा हरसि । अतः किं पुनरित्यन्वयः । तस्या उपनायिकाया अत्र नखच्छतानामलङ्कारत्वासम्भवात् एतदुक्ते कद्वत्स्य अतिस्फुटत्वात् तद्वितथमवादीरित्यादि धीरमप्योदाहरणादस्य विशेषः, तत्र उद्बलस्याऽलङ्कारताया अपि सम्भवात् । कद्वत्स्फुटत्वादेव चास्या प्रगल्भत्व, न मध्यत्वम् ।

(वि, ह) शोण वीक्ष्येत्यादि व्याख्यातम् । तत्र पादप्रहारकथनात्ताडनम् ।

फनिष्ठज्येष्ठेति—नायकस्य यः कपटप्रणयस्तः प्रति न्यूनाधिक्यादित्थं । पद्मविधा इति । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति त्रैविध्यात् मध्याप्रगल्भयोः पद्वत् ।

(घि, छ) हृष्टैकेति—एकासनसंस्थितः पत्नीद्वय इष्टा विदितक्रीडानुबन्ध

च्छल इतकौतुकोत्पत्तिः धूर्तो नायक आदरात् तयोः पश्चात् पृष्ठं उपेत्य गत्वा एकस्या पक्षया नयने पिपाय इंपद्मकितकन्धरः सन् अपरा चुम्बति । अपरा वीदशी सपुलकः यथा स्यात्तथा प्रेम्णा उत्ससम्मानसा हृष्यन्मनस्का पुनः कीदृशा अन्तर्हसेन लसती कपोलफलके गण्डयुगलं यस्यास्ताम् । अत्र नायिकानुगमस्य न्यूनाधिक्यत्वं स्फुटमेव ।

(घि, क) द्वादशेति—यन्त्रैरुच्यताम् । मुग्धा त्वेकैवेति । तस्या प्रथमावतीर्णः—

१ ‘तेन’ इति (क य पु) ‘तद्वत्’ इति (च ज पु)

२ ‘कन्यका अनुदाः अस्याश्च पित्रायायतत्वात् परवीयत्वम्’ इत्यधिकः पाठो (ग पु)

तत्र—

यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितनपा ॥ ८२ ॥ (ख)

यथा^१—

स्वामी नि श्वसितेष्वसूयति, मनोजिघ्र सपसौजन

श्वभूरिङ्गितदैवत, नयनयोरीहालिहो यातर ।

तद् दूरादयमञ्जलि, किमधुना दग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक । व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥ (उ)

अत्र हि मम परिणेतान्नाच्छादनादिदातृत्वा स्वाम्येव नतु यत्नम् ।

एव ॥ वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम यत्नभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः
परनायकविषया रतिः प्रतीयते । (ग)

कन्या त्यजातोपयमा सलज्जा नवयोवना ॥ ८३ ॥

अस्याश्च पित्राघायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालतीमाधवादी
मालत्यादिः—

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद् वेश्या सामान्यनायिका ॥ ८४ ॥

*मदनाविषाराद्यभावादिवत्त्वम् । इय स्त्रीयास्त्रयोदशेति उक्त्वा अन्या इत्युक्तम् अन्या
विभजति । परकीयेति—तत्र परकीयामाह ।(धि, ए) यात्रादीति—या परोढा कुलटा भवति सा गलितनपा सती यात्रा
दिनिरता मवतीत्यर्थः । यात्रा अभिसारः । आदिना दूतीप्रेषणात् नायकानयनपरिग्रहः^१(धि, ग) स्थामीति—उपनायक प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । दीर्घनि श्वासेन
विरहाराङ्गाया असूया । जिघ्र प्राप्ता । ईपक्षिन्नेनापि परनायकविषयमनोऽनुमापक
इत्यर्थः । इङ्गितदैवतमिति दैवतत्वेन अत्यन्त तद् बोद्धी । नयनयोरिति—लोहनाद
सामस्थेन तद् बोद्धीत्यर्थः । यातर. पतिभ्रातृपत्न्य । यत्नभोऽसीत्यादि—इत्यत्र
आदिपदात् अञ्जलिपरणादपीत्यर्थः । रति प्रतीयते इति तत्प्रतीतिवशाच्चास्या
निरतत्वसिद्धिः ।

(धि, घ) सान्या साधारणालुक्ता साधारणीमाह—धीरेति । सामान्यनायिका

(लो, उ) नि श्वसितेष्वपि—चेष्टायामपीत्यर्थः । मनोजिघ्र मनसा घृतमप्यना
यासादनुमिनोति, इङ्गितदैवतम् इङ्गितज्ञानं तस्या एव आयत्तम् । य खलु यत्राधिष्ठानं तस्य
तदभिज्ञानं सुकरमेव । ईहालिह अत्रैव चेष्टाप्रहणशाला । वैदग्ध्या चातुर्येण
मधुरो मनोहरो य प्रबन्धो व्यापारस्तत्र रसिकेत्यनेन चातुर्येण निर्वाहो यो मदभि
गमनार्थं प्रबन्धस्तमाचरेति भावः ।

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
चित्तमात्रं समालोभ्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ।
काममङ्गीकृतमपि परिर्त्तयिष्यन् नरम् ।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ।
तत्स्कराः 'पण्डका भूर्या सुखप्राप्तयनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छद्मकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ।
एषापि मदनायत्ता कापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥ ८५ ॥ (घ, ऊ)

^१पण्डको वातपण्डादिः । छद्म प्रच्छद्म ये कामयन्ते ते छद्मनकामा । तत्र रागहीना यथा—नदकमेलकादौ मदनमज्जघ्नादिः । रक्षा यथा—सूक्ष्मकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भयन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ॥ ८६ ॥ (ङ, ञ)

साधारणी नायिका, सा च वेश्या इत्यर्थः । सैव च धीरा, कलाप्रगल्भा च इत्यर्थः, कला-
विलासकला विलास विष्कोकादयः । मात्रा मातृद्वारा । इदमुपलक्षणम्, अन्यद्वा-
रपि इति बोध्यम् । तत्स्करादिप्रच्छद्मकामायन्ता प्रायेण सुखप्राप्तयना । अत एव
तासां वल्लभा इत्यर्थः । एषापीति—एषा साधारणी मदनायत्ता चेन् तदा क्वाप्यनु-
रागिणी भवति । तथापि धनमात्रसाध्यत्वाद्द्वया विरक्तायां वा अस्या रत धनं विना
सुदुर्लभमित्यर्थः । वातपण्डो रतिप्रतिकन्धकव्याधिविशेषः ।

(घि ८) विरक्ताया वेलुङ्गा रागहीनां दर्शयति—सञ्ज्ञेति । अवस्थाभिरिति—
स्वाश्रयोदश, परकीये द्वे । साधारणी चैका । एव षोडश नायिका । अवस्थाभिरष्ट-
भिर्विशेषैरष्टौ अष्टगुणा भवन्ति ।

(लो, ऊ) सामान्येति । सामान्यनायिका साधारणी स्त्रीत्युद्दिष्टा वेश्या ।
सा च धीरा चतुरा । न रज्यति बहिर्दर्शयते, नत्वन्तर्बहति । मात्रेति—मात्रा निष्कासयेन्,
नत्वात्मना, पुनर्धनयोगे सति मात्रि दोष दत्त्वा परिग्राहयितुम् । सुखेति—सुखप्राप्त-
धन पित्रावर्जितधनम्, दुःखार्जितस्य व्ययितुमशक्यत्वात् । लिङ्गिणः तृपस्विभगव-
त्प्रभृतयः । मदनायत्तेति—अवमर्थः । मदनपरवशत्वस्य स्त्रीपुरुषसाधारणत्वात्
तदुद्भवस्तस्या न दण्डकारित इति । प्रच्छद्म गुप्तम् । वातपण्डो रोगविशेषः ।

(लो, ञ) अवस्थानिरष्टौ प्रत्येकमित्यर्थः ।

१ 'पण्डका' (ट ढ पु) 'पण्डका' (क पु)

२ 'पण्डको वातपण्डादि' (क पु) 'पण्डको वातपण्डादि' (ट ड. पु)

स्वार्थनिभर्तृका तद्वत् खण्डितायाभिसारिका ।

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद् विरहोत्कण्ठिता तथा' ॥८७॥ (च)

तत्र—

कान्तो^१ रतिगुणारुणो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वार्थनिभर्तृका ॥ ८८ ॥ (छ, झ)

यथा—अस्माकं सखि वाससीत्यादि (१७ पृ०) ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकपायिता ॥ ८९ ॥ (ज) *

यथा—तद्वित्तयमवादीरित्यादि (१११ पृ०) ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथघशंवदा ।

स्वयं चाभिसारत्येषा धीरैरुक्ता अभिसारिका ॥ ९० ॥

क्रमाद् यथा—(क)

(वि, च) आसामष्टावस्थारूपविशेषणवैशिष्ट्यं दर्शयति—स्वार्थानेति ।

(वि, छ) स्वार्थनिभर्तृकालक्षणमाह—कान्तो रतीति । अन्यकायास्तु उपनायक एव कान्तो भर्ता च बोध्यः । तदनूढत्वमेव चास्या । परोढत्वमुपनायक-
नेकहेतुसाधारणत्वमस्याः । अन्तिकात्यागोऽन्यस्थले न स्थितिः । वेद्यायास्तु
निजपतेरेव भावः ।

(वि, ज) खण्डितालक्षणमाह—पार्श्वमेतीति—अन्यकायास्तु उपनायक
एव प्रियः । एवं साधारण्या अपि ।

(वि, झ) अभिसारिकालक्षणमाह—अभिसारयते इति । नच स्वीयाया
कथमभिसारः । उपनायकाभिसारे परोढत्वमिति वाच्यम् । पितृगृहस्थायाः स्वस्वा-
मिन्यपि अभिसारसम्भवाद् । क्रमात् यथेति । प्रथमं अन्तमभिसारयन्त्या ततः
कान्तमभिसारन्त्या उदाहरणमिति व्रमः ।

(लो, ऋ) तत्र तामु मध्ये । गुणो स्तेर्विचित्रमुरतादिः शुश्रूपादिर्वा ।

* अन्यसम्भोगचिह्नितः । अन्यस्या नायिकाया सम्भोगचिह्नं दन्तचूतादि
तदुक्तः । ईर्ष्याकपायिता ईर्ष्या कपायिता विरुतिमायका ।

१ 'मया' इति (क. ग. पु.)

२ 'यस्या रतिगुणारुणः पतिः पार्ष्वं न मुच्यते' इति (ट. ट. पु.)

नच मेऽवगच्छति यथा लघुता

करणा यथा च कुरुते स मयि ।

निपुण तथैनमभिगम्य वदे-

रभिदूति काचिदिति सदिदिशे ॥ (ज)

उत्तिष्ठ करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढ मेखला

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मृकता ।

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे

षण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटचेप विधत्ते विधु ॥ (ट) *

संलीना स्वेपु गानेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसर्वाता कुलजाऽभिसरेद् यदि ॥ ६१ ॥ +

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नपुरकङ्कणा ।

प्रमोदस्मेरचक्षुः स्याद् वेश्याभिसरेद् यदि ॥ ६२ ॥ x

मदस्खलितसलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

(वि, ज) नच मे इति । अभिदूति इत्या काचिच्चायिना इति सदिदिशे ।

सन्देशमाह—नच मे इति । एव नायकमभिगम्य निपुण प्रकृत वदे इत्यन्वयः ।

(वि, ट) कान्तमभिसरन्तीमुदाहरति—उत्तिष्ठसमिति । तमस्विन्या चन्द्रो दयात् पथि स्वस्या अभिसारमङ्ग सख्या कथयन्त्या उत्तिरियम् । अवगुण्ठनमा द्वादन, तस्य छेपमपसारण विधत्ते इति अतीतसामीप्ये वर्तमान व्याघादित्यर्थः ।

(वि, ठ) आविद्धगतिसंचारेति—आविद्ध समञ्जीका पितृगृहगत्यर्थं संचारे अस्मास्तादृशी ।

* इदं करकङ्कणद्वयम् उत्तिष्ठति यथा शब्दो न भवेत् तथा मेखला दृढ बद्धा । मुखरयो शब्दायमानयोर्मञ्जीरयोर्मृकता नि शब्दता कृता । मया रभसात् दर्पात् क्रीडाभिसारोत्सवे विहाराय अभिसरणरूपोत्सवे आरब्धे सति षण्डाल षण्डालवत् क्रूर विधुश्चन्द्र तिमिरमन्धकार एवावरकत्वात् अवगुण्ठनपट तस्य छेपमपसारण विधत्ते ।

+ कुलजादिभेदेन अभिसारणप्रकारमाह—सलीना—अतीव सज्जिता । मूकीकृतानि नि शब्दीकृतानि भूषणानि यथा सा । अवगुण्ठनेन सर्वाता द्वास्ता ।

x विचित्रश्च उज्ज्वलश्च वेशो यस्या सा । वेश्या तु द्रष्टृणा चिन्तार्कणार्थम् एव करोति ।

1 “तस्य प्रस्तुतविषये यावत्तिमिराणि तस्मिन्तराणि ।

भावी कुलजावात् शराधरकरकण्टकैरवह ॥” इत्युदाहरणान्तर (च ज ॥)

आविद्धगतिसंचारा स्यात् प्रेप्याभिसरेद् यदि ॥ ६३ ॥+ (उ)
तत्राये उचितमित्यादि ।

अनयोरुद्यमुदाहरणम् । (ड, लृ)

प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते । (ए)

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।

मालामञ्जं श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ।

एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने

स्थानान्यष्टौ तथा^१ ध्वान्तच्छत्रेषु क्वचिदाश्रयः ॥ ६४ ॥ (ड) *

चादुकारमपि प्राणनाथं रोपादपास्य या ।

(वि, ड) अनयोरुद्यमिति—आये ।

“अनयुरणन्मणिरूपुरमग्निरतशिषानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरणचरणे रणरणकमकारणं कुरते ॥” इति

इयं हि अभिसरन्ता वेश्या प्रति शान्तस्य कस्यचिदुक्तिः । रणरणकं कामचिन्ताम् ।
प्रेप्यायास्तु “नि शङ्क्युत” इत्यादिकमुदाहरणम् । मदस्प्रलितादिविशेषणान्यस्या
चन्दनादिवेशादृष्टानि ।

(वि, ढ) मालामञ्जमुद्यानम्, कुत्रचिदाश्रय इत्यत्र विनोद इति शेषः ।

(वि, ण) कलहान्तरितालक्षणाह—चादुकारमपीति । कन्यकासाधारणयो-
रपनायक एव प्राणनाथः ।

(लो, लृ) प्रेप्याभिसारिणं यथा—

ताम्बूलाकं दशनमसकृदर्शयन्तीह चेटी

थोटी हेपाद् विकृतसदित हेतुहीन हसन्ती ।

स्थानास्थानस्खलितपदविन्यासमाभाषमाणा

यूनामग्रे सरति कुटिल नर्तितोच्चैर्नितम्बम् ।

(लो, ए) स्थानानीति—अथाना स्थानानां महर्षिणोक्तत्वात् भिन्ननिर्देशः । यदाह—

† मदेन गर्वात् स्खलित विकृत सलापो यस्या सा । विभ्रमेण विलासेन
उत्फुल्ले लोचने यस्या सा ।

* पुंश्चलीना, कुलटानाम् । ध्वान्तच्छत्रेषु अन्धकाररूपेषु स्थानेषु ।

१ मालापद्य ट. मालय च ज मालापद्या ग मालायद्या द मालायाम्य व
मालामाद्या (ड. पु)

२ ‘मुनिः प्राह ध्वान्तच्छत्रं स्थलं तथा’ (च. ज. पु)

३ “पादयोः पतिते कान्ते या मानं न विमुञ्चति ।

तस्मिन् गते तु तापार्ता कलहान्तरिता तु सा ।” इति लक्षणांतरं (ग च ज. पु)

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥६५॥ (ग)

यथा सम तातपादानाम्—

नो चादु श्रवणे कृतं न च दद्या हारोन्तिके वीक्षितः

कान्तस्थ प्रियहेतवे^३ निजसखीवाचोपि दूरीकृताः ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन् मया मूढया

पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कथं कथं नार्पित ॥ (त)

प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता^४ ॥ ६६ ॥

यथा—उत्तिष्ठ वृत्ति ! यामो यामो यातस्तथापि नायात ।

याऽतः परमपि जीवेजीवितनाथो भवेत्तस्या । (थ)

नानाकार्ययशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत्प्रोपितभर्तृका ॥ ६७ ॥

यथा—तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि महचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

(वि, त) नो चादुश्रवण इति । हारस्तत् प्रीत्यर्थं कान्तेन दत्तः । विनिपत्ये-
त्यनन्तरं मया निराकृत इति पूरणीयम् ।

(वि, थ) विप्रलब्धातच्छणमाह—प्रियः कृत्वेति । उत्तिष्ठ इति । यामो
मदागमनावधिग्रहो यात इत्यर्थः । या नायिका अतः परमपि जीवेत् तस्या एवासौ
जीवितनाथो भवेत्, भविष्यतीत्यर्थः, नतु ममेति भावः ।

(वि, झ) प्रोपितभर्तृकालक्षणमाह नानाकार्येति । अत्रापि कन्यापरोक्षयो-
रुपनायक एव पतिः । तां जानीया इति—शपप्रतिद्वयप्रियामनिधिगमनस्य यत्तस्य

“स्थानान्यथैव प्रवदति मुनिः पुश्चलीनां विनोदे” इति श्रुत्यै स्थानानि एतान्येव चेन्नादीनि ।

१ यथेत्यादि नास्ति (ग च. पु.)

२ चादुश्रवणं (क. ग पु.) ३ ‘प्रियहेतवो’ (च. ड. पु.)

४ “अहरहरनुरागाद् दृष्टिका प्रेथ्य पूर्वं

स समसमभिमुख्यं कापि भवेत्तरे च ।

न मिलति खलु यस्या वल्लभो दैवयोगात्

प्रवदति भरतसा नायिग्न विप्रलब्धाम् ।”

इति लक्षणान्तरं (प व पु.)

५ दूरदेशं गते कान्ते निवर्णां मलिना कृशा ।

या तिष्ठति तदाकाङ्क्षा सा स्यात् प्रोपितभर्तृका ॥ (इति च.)

६ च. पु. तु “अधिज्ञामाम्—” इत्युदाहरणं दृश्यते

गाढोत्कण्ठां गुरपु दिवसेष्वेपु गच्छन्तु बालां
जातां मन्ये शिशिरमधितां पद्मिनीं धान्यरूपाम् ॥ (अ)

‘कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसंगमा ॥ ६८ ॥

यथा—*राघवानन्दानां नाटके—

विदूरे केयूरे कुरु, करयुगे रसवलये-

रत्नं, गुप्तीं प्रीवाभरणलतिकेयं किमनया ।

नवामेकामेकावलिमयि (ऐ) मयि त्वं विरचये-

नं पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ ॥ (ट) *

²आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवाग्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥ ६९ ॥

मेघं संबोध्य प्रियावस्थाकथनमिदम् । जानीयाः जानीहि । एषु गुरपु दिवसेषु गच्छन्तु
गाढोत्कण्ठामत एव शिशिरमधिता पद्मिनीमिवान्यरूपा जातामहम् इत्यर्थः । वा-
शब्द इवार्थः ।

(चि, ट) वासकसज्जालक्षणमाह—कुरुत इति । सज्जिते केलियोगमतया
सज्जीकृते वामवेश्मनि यस्या मण्डनं सखी कुरुत इत्यर्थः । विदितप्रियसंगमा निश्चित-
प्रियसंगमा । स्त्रीयाकन्ययोस्तु पितृगृहस्थयोरेवंभावो बोध्यः । विदूरे इति । वासगृहे
नायकसंयोगार्थम् अल्पभूषणरचनार्थं सखी प्रेरयन्त्यास्तां प्रयुक्तिरियम् । अयि सखि
त्वं नवीनाम् एकामेकावलीं हारं मयि विरचयेः । यतोऽनङ्गोत्सवविधौ बहुतरं नेपथ्यं
वेशः न पथ्यं न हितम्; कठिनसंयोगत्वेन आलिङ्गने दुःखदायकत्वात् अतो लङ्कारा-
न्तरं निषेधति ।

(चि, उ) विरहोत्कण्ठितालक्षणम्—आगन्तुमिति । अत्रापि कन्यकापरोक्षयो-

(लो, ऐ) नवामिति । एकावली एभ्युण्मुक्त्वाहारः ।

* च. पु. तु तारवित पात्रे न दृश्यते, विन्तु

अङ्गेष्वभरणं करोति बहुश. पत्रेऽपि सधारिणि

प्राप्तं त्वा परिशङ्कते वित्तुने शय्या चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनसंकल्पलीलाशत-

व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशा नेष्यति ॥ इति दृश्यते ।

1 वासवेश्मनि मुकल्लिततल्पे या समागमविधिं विदधाना ।

तिष्ठति प्रियसमागमसम्भा तां मुनिर्वदति वासकसज्जाम् (इति च. पु.)

2 “उद्दाममन्मथमहाज्वरवेषमानां रोमाश्चकम्बुक्षितमङ्गकमावहन्तीम् ।

गाढानुरागमवचना पुरतः सखीनामुत्कण्ठिता वदति ता भरतः कवीन्द्र. ।”

(इति लक्षणांतरं च. पु.)

यथा—'किं रूढ प्रियया कयाचिदथवा सत्या भमोद्धेलित

किं वा कारणगौरव किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभ ।

इत्यालोच्य शृंगीदरा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुज

दीर्घं निःश्वसित चिर च रुदितं चिसाश्च पुष्पसज ॥ (४)

इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं^३ नायिकाभिधानं स्यात् ॥१००॥ (४)

॥ इह च परस्त्रियो कन्यकोद्धे^३, सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते ।

पश्चाद् विदूषकादिना सहभासिसरन्त्याधभिसारिके । कुतोऽपि 'साङ्केतिकस्था-
नमप्राप्ते नायके विप्रलम्भे इति व्यवस्थैवानयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरा-
योगात्' इति कश्चित्^४ । (४, ओ)

रूपनायक एव पति ।

किं रूढ इति—परोडाऽन्यथोरुपनायकस्य स्त्रीयायाश्च सपत्नीगृह गतस्य
नायकस्याऽनागमनेनोत्कण्ठितया इति पूर्वाद्धोक्त्रिमालोच्य वक्त्राम्बुज करतले विन्यस्य
दीर्घं निःश्वसितमित्यादि । सख्या मया प्रेषितया ।

(वि, ड) इति साष्टाविंशतीति योऽश्नानामष्टगुणेन साष्टाविंशतिशतम् ।
तच्च उत्तममध्यमाधमस्वरूपं सत् चतुरधिराशीतियुतं शतत्रयम् । नायिकाभिधानम्—
नायिकेति अभिधानं यस्य साष्टाविंशतिनायिकाशतस्य तादृशमित्यर्थः । कुलानां पापि
त्वेऽपि उत्तमत्वादिकामनसाऽशीशततारतम्यात् । यद्वा—ब्राह्मणादिजातितारतम्यात् तथा
त्वम् । साष्टाविंशतिशतत्रयगुण्यादुक्तमख्या ।

(वि, ढ) अत्र परस्त्रियो कन्यकोद्धेयोरवस्थाप्रयस्य एवावभवान् अष्टगुणान्वा-
भावेन उक्तमख्या न भविष्यतीति कश्चिदाह—तादृशयति । इह चेति । सङ्केतात् पूर्वमिति
सङ्केतात् हेतो पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पश्चात् विदूषकेत्याद्यन्वयः । अयस्यान्तरा-

(लो, ओ) अष्टेति—अष्टाविंशतिशतं वाऽश्नानां प्रत्येकमष्टधा गुणनात् । पुनश्च
उत्तममध्यमाधमभेदान् तत् सिगुणितम् । चतुरशीत्यधिकं शतत्रयमित्यर्थः ।

१ "एणीदरा प्रयत्नतापमयादिवास्या श्वासानिला प्रतिमुहुः प्रगरन्ति दूरम् ।

आप्ताम्बुगीचिपु निमज्जनकातरेव निद्रा दशोर्न सविधेऽपि पद विधत्ते । "

इत्युदाहरणान्तरं च पु

२ नायिकभेदा य पु नायिकाभिधानं स्यात् इति (४ पु) ।

३ 'कन्यकोद्धे' इति (क ख पु)

४ 'सङ्केतस्थानम्' इति क । 'सङ्केतम्' इति ख

५ 'कन्यकोद्धे' इति (च ज ट पु)

कचिदन्याऽन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ॥ १०१ ॥ (ण)

यथा—

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।

विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै भवति^१ यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ (त, श्री)

तव कितय ! किमाहितैर्वृथा न चित्तिरहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

योगादिति—तथाहि स्वाधीनभर्तृकात्वपरिष्ठात्स्वकलहान्तरितात्वप्रापितभर्तृकाव-
वासकमज्ञात्वरूपा यथावस्था भर्तृघटिता, कन्यकापरोदयोस्तादृशावस्थाभावादित्यर्थः ।
कथिदित्यस्वरमसूचनस्यायमभिप्रायः—सर्वत्र भर्तृपतिपदानि उत्पदानुरागविषय-
यामुक्तराणि स्वभर्तृपनायक्याधारणानि । अतस्तद्वटिता स्वाधीनभर्तृकादि-
चतुरपस्था संभयन्त्येव । वासकसज्ञात्वावस्था तु पतिघटितैव न भवति इत्यतः
कन्यकापरोदयोरपि ता पञ्चावस्थाः संभवन्त्येव । एवं च स्वस्त्रिया अपि पितृगृहस्थाया
पित्रधीनत्वेन पत्या सह स्वच्छन्दसम्भोगसंभवात् । पत्या अभिसारधिरहो-
त्सराविप्रलम्भा भवन्त्येव इति यथोक्तमस्याः ।

(धि, ण) कचिदन्योऽन्यसाङ्ग्यमिति—आता धीराधीराधीराणाम् ।

(धि, त) न खलु वयमिति—कुसुमितविटपं दितुं स्वनायकं प्रति कोप-
नाया उक्तिरियम् 'हे विट ! धूर्त ! अमुष्य विटपस्य दानयोग्या न खलु वयम् ।
किन्तु अमरं असौ वा उपनायिका त्वाचक्षुषा पिबति मुरते प्रीतिजननात् प्रतिपालयति
च तस्यै अमु विटपं ददस्व यतः सदृशोयोगश्चिराय भवति । अगदृशोस्तु क्षणिककृन्
निष्पन्न इत्यर्थः, सदृशत्वं च दर्शितयोगार्थवद्भान् । साऽपि विटपी अयं च विटप
इति सादृश्यम् ।

(धि, ध) तय कितयेति—वृक्षपल्लवं कर्णपूरं ददानं नायकं प्रति कोप-

यश्चेदित्यसंतोषोक्तिः, तथा हि जयदेवकृतगीतगोरिन्दे मम पितृणां
कंसवधे परश्रिया राधिकाया अष्टावप्यवस्थाः स्पष्टमेव प्रदर्शिता, अन्यस्या-
प्यामीयत्वेन परिगृहीतस्य परयोपिदुपभोगेष्ववस्थोचिता । गुरुतान्तरो मानः । तथापि
मानेन कथाचिद् विभावदर्शनार्थमभिमुखां नायके गते वनहान्तरितान्वम् । तस्यैव
प्रवागे प्रापितभर्तृकान्वम् । एवमन्यदपि मुबुद्धिमिहस्यम् ।

(लो, श्री) ॥ सत्त्विति—पिबति सर्वतो निरुद्धप्रगरीकृत्य स्वामाप्तायत-
तायां प्रवेदायति उपभुङ्क्ते वा । मदनसारपानकतरं पाति रक्षति । अगक्रविनि करुणार्द्र-
तत्वेन तस्याः फुलितत्वं प्रहस्यते । विटपेऽपि विटं पानि रक्षतीति व्युत्पत्तियोगः ।
तस्यामप्युहप्रचारेण तथार्चामोनि द्वयो गादस्यम् । एवमानयोर्विटपवन सरसयो-
र्विटपयुयोर्वा गदितत्वेन मरसयोर्वा उच्यते योगो यतः तस्यैव

१ 'भवतु' (म)

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ (थ)

इति गदितवती रया जघान स्फुरितमनोरमपद्मकेशरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममासिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ (द)

इय हि चक्रोक्तया पर्यवचनेन कणात्पलताडनेन च धीरमध्यताधीरमध्यता

धीरप्रगल्भाभि सर्काणां^१ ।

एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

इतरा अप्यसत्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ १०२ ॥ (थ)

ता नायिका । अथासामलङ्कारा —

यौयने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिरीरिता^३ । (था)

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।

नाया नायिकाया उक्तिरियम् । हे कृतव । धूर्त । आहव दत्तं क्षितिरुहाणा
वृक्षाणा पल्लवहपै कर्णपूरै मम किं प्रयोजनमित्यर्थ । ननु भो जनविदितै भवद्-
व्यलीकै भवदपकर्मभि मम कर्णयुग्म चिरपरिपूरितमेव । तथा च योगार्थवशात्
भवद्व्यलीकमेव मे कर्णपूर इत्यर्थ ।

(वि, द) इति गदितेति—पूर्ववर्णितनायिकातोऽन्या नायिका इति गदितवती
सती रया अम्बुरुहेण चक्षुषा च त नायक जघान । कपायतचक्षुषा दर्शनमेव हननम्
अम्बुरुहचक्षुषोर्द्वयो विशेषणमाह—स्फुरितेति—स्फुरित मनोहर पद्मैव केशरवत्
यस्य तादृशान चक्षुषा । स्फुरितो मनोहरपद्मवत् केशरो यस्य तादृशान अम्बुरुहण,
तथा धवणपर्यन्तनियमितेन चक्षुषा ध्रुवणे नियमितेन अम्बुरुहेण उभयत्र स्थापन
मेव नियमनम् ।

(वि, ध) अलङ्कारा इति । शोभका धर्मा इत्यर्थ । अङ्गत्वत्वायत्नत्वस्वभाव
पदानि परिभाषामात्राणि ननु एषा परस्परवैलक्षण्यमस्ति । अत्र भावाद्यान्त्रय
विशेषप्रदानेन भवतीति उभयथा सम्यग् ।

(लो, अ) इतरा इति । असत्या पद्मिनीमृग्यादिभेदान् ।

(लो, आ) अद्येन । अलङ्कियते भूष्यते एभिरित्थलङ्कारा ।

सत्त्व गुणविशेष । तासा नायिकानामीरिता उक्ता ।

इत पूर्व, 'मुहुरूपहीनतमिवालिनादिवितरसिन कलिका किमर्थमेनाम् । वमति-
मुपगतेन धाम्नि तस्या शठ ! कलितेप महास्त्वयाय दत्त ॥' इति श्लोकान्तर दृश्यते ।

१ सर्करीयते (ग पु)

२ इदं तु श्लोकार्थं च ट पु नास्ति ।

३ तिसृष्वङ्गं क रा पु

श्रीदाय्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।
 लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्योक्तः किलकिञ्चितम् ।
 मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ।
 विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

• स्वभावजाश्च भावाद्याः दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १०३ ॥

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि संभवन्ति । किन्तु सर्वेष्वमी
 नायिकाधिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्पन्ति । (ध) तत्र भावः ।

१ निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ १०४ ॥ (इ)

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः ।

यथा—

स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवमपल्ला किन्तु मनोन्पदिच हरयते ॥

अथ हावः—

अनेनादिपिकारेस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥ १०५ ॥ *

यथा—

✓ विष्टृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः ~~एक~~ बालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तबिलोचनेन ॥ (न, ई)

शोभायाः सप्त लीलाया अष्टादश इति अष्टाविंशतिः । विच्छित्तिविशेषं भङ्गविशेषम् ।

(चि, न) विष्टृण्वती शैलसुतापीति—तपस्यतो महेरास्य समीपे वामेन
 धनुषि आरोपिते पार्वत्या हाववर्णनमिदम्, क्वचित् तस्याविलम्बयः । अङ्गभार्य
 विष्टृण्वतीलम्बयः । बालकदम्बपुष्पतुल्यताम् अज्ञाना पुलबेन मुखेन साचीकृता वक्त्र-
 कृता; वक्त्रमुखवशिष्ट्यात् तस्या वक्त्रता ।

(लो, ई) निर्विकारेति—विद्यते मदनविकारः ।

(लो, ई) विष्टृण्वतीति अत एवेऽपि भावविशेषत्वान् भावशब्दप्रयोगः
 मुनेन साचीकृता न संमुखीभूतेत्यर्थः । पर्यस्तं समन्ततः क्षिप्तम् ।

* अल्पं संलक्ष्य. शेषः विकारः मनोविकृतिर्यस्य सः ।

1 'विहृतम्' इति (च. ट. पु.)

2 'निर्विकारात्मकम् सत्त्वाद् भावमनाशविक्रिया' (इति लक्षणांतरं च. पु.)

3 'देवावस्तु सगुणतो हवोद्विभ्रमस्तामहन् । प्रतिनियताऽविकारकाऽऽसृष्टाः
 स्वभावविशेषो हावः' (इति च. पु.)

अथ हेला—

हेलात्यन्तं समालक्ष्यविकार स्यात् स एव च ॥ १०६ ॥
स एव भाव एव ।

यथा—

तद् मे भक्ति पठता बहुषु सत्यहविष्ममा मधला ।
मसद्व्यमुदभावा होई चिर जइ महीणमि । (प)
'रूपयौवनलालित्यमोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता ॥ १०७ ॥

तत्र यौवनशोभा यथा—

अयम्भूत मयहनमहयष्टेरनामवालय करण मदन्य ।
कामस्य पुष्यभ्यतिरिक्त्रमस्त्र वातवात्परि साध यव प्रवेदे ॥ (क)

पुयमन्यप्रापि—

अथ कान्ति —

सैव कान्तिमन्मथाप्यायितपुति ॥ १०८ ॥
मन्मथोन्मेषेणापि विर्माणा शोभय कान्तिरुच्यते ।

यथा—नेत्रे नृजनगजन इत्यादि— (प)

अथ हीति —

कान्तिरेषातिथिर्माणा श्रीमिरिन्यमिर्भीषयते ॥ १०९ ॥

यथा—मम चन्द्रबलानामनादिवार्या चन्द्रकलावर्धनम्—

(पि, प)

तथा तस्या भक्ति प्रकृता कथा गर्वाङ्गिभवा मवलाः ।
मरादितमुग्धभावा भवन्ति चिर यथा मर्गनामात्र ॥

ही गच्छन्तम् । नायक श्री नयिषया विभ्रमे-मेतात्तनमेदम् । मुग्धमयो
कन्या गृहभावे ।

(पि, क) रूपयौवनेन—रूपयौवनाभरङ्गभूषणम् अङ्गना । अस्मदभूतं
मगहनमिति—मा कर्त्तुं अथ अनन्तर कान्या पर वय यौवन प्रोद । कलाग रूप
कलाग—अगम्यन्तम् ही हरितादि सभारजितम् अङ्गदरेमगहनम् । मरत्य मत्तगप
वार्या हेतु । अनन्तरात्म्यम् अगम्यन्तम् अङ्गदारा या कन्या गम्यन्तम् अङ्गदारागमिनि-
नियन्तम् । पुनर्निर्मा कन्यय अङ्गम् अङ्गभूषणम् अङ्गना अगम्यन्तम् अङ्गनामिति ।
अपनतम् ।

(पि, य) नेत्रे नृजने—नृजनादयः नृजनेन नृजनेन

। अत्र प्रश्न, 'अथ शोभा' (ही क प पु)

तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसंपदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥ (भ)

अथ माधुर्यम्—

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ ११० ॥

यथा—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोहा घलकलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ (म)

अथ प्रगल्भता—

निःसाध्यस्तत्त्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १११ ॥

यथा— *absence of perturbation*

समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बितारुण्यनैरपि ।

दृष्टाश्च दर्शनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥

अथौदार्यम्—

औदार्यं विनयः सदा ॥ ११२ ॥

यथा—

न धृते परयां गिरं वितनुते न अयुगं भङ्गं

मोक्षसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेष्वागति ।

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताद्या बहिः

सत्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पथ्यधुणी लोचने ॥ (य)

(वि, भ) तारुण्यस्येति । एतदादीनि चन्द्रकलायां विशेषणानि । विलास-
हासयोजनिक इत्यर्थः । शुद्धमारोपा इव लक्षणा ।

(वि, म) सरसिजमिति—इयं शशुन्तला वल्ललेनापि अधिरमनोहा ।
अतो मधुराणामाकृतीनां मिमिव न मण्डनम्, तत्र दृष्टान्तमाह—सरसिजमिति—
अनुविद्धं गम्यद्मम् । लक्ष्म कलङ्क । लक्ष्मीं शोभाम् ।

(वि, य) न धृते इति । प्रियायाश्चरितं सख्यौ वक्ष्यत उक्तिरियम् । मे मम स्फुटेऽ-
प्यागमि अपराधे सा कान्ता गस्या वक्त्रमभि सख्या वक्त्रे पथ्यधुणी लोचने प्रय-
च्छति । सत्या, वीर्या, गागमं मां द्रष्टुं गवाक्षविवरव्यापारिताद्या । मानु
परं एया न धृते इत्यादि स्पष्टम् । क्षितौ श्रवणतः उत्तमं क्षिपतीत्यन्वयः ।

अथ धैर्यम्—

मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ॥ ११३ ॥

यथा—

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावस्रष्टकल शशी

दहतु मदन. किं वा मृत्यो परेण विधास्यते^१ ।

मम तु दयित श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिन नत्वेवाय जनो न च जीवितम् ॥ (१)

अथ लीला—

अङ्गैर्वेपेरलङ्कारैः प्रेमाभिर्धचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुवृत्तिं विदुः ॥ ११४ ॥

यथा—

मृणालव्यालजलया वेशीधन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥ (ल)

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिष्वर्णाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ॥ ११५ ॥

(वि, २) मुक्तात्मश्लाघनेति—अचञ्चला मनोवृत्तिर्यो मुक्तात्मश्लाघना सा धैर्यमिति भावः । ज्वलतु इति । गौरिकाववाहे उद्वेजमानायास्तत्र समिताया मालत्या उत्रिरियम् । मम विरहोद्दीपनाय रात्रौ अस्मद्वकल शशी ज्वलतु । मदनोऽपि मा दहतु । मृत्यो परेण कर्मणा किं वा तेन विधास्यते । नर मृत्युरेव विधीयते, तथापि पितृमातृपुत्ररलङ्घनं न जनयिष्यामि इत्यभिप्रायेणाह—मम स्थितिः । अतस्तु मयि मम दयित दयायोग्यो यत श्लाघ्य निष्कलङ्कः । अतस्तत्त्वलङ्घनं न जनयिष्यामीत्यर्थः । एवममलान्वया मम जनन्यपि दयितेत्यर्थः । नत्वेवाय जनो माधव दयितो जीवितश्च न दयितमित्यर्थः ।

(वि, ल) अङ्गैर्वेपेरिति । प्रीतिप्रयोजितैरङ्गादिभिः प्रियस्यानुवृत्तिं सदृशा चरण लीला विदुरित्यर्थः । मृणालेति । मृणालात्मकसर्पवलयः । वेशीधन्धक- कपर्दिनी पार्वती सर्पवलयस्य जटावतो हरस्यानुसरिणी जगत् पालयिष्यन्वयः ।

(वि, य) यानासनेति । इष्टसंदर्शनादिना यानादीनां विशेष इत्यन्वयः । यानम् गमनम् । विशेषो हर्षसूचनं वैलक्षण्यम् । अत्रान्तर इति—चरुलवीध्याम् उपविष्ट माधव विलोक्य गणेन यान्त्या मालत्या हर्षत्रिया मकरन्दे धधयत माधव स्योङ्गिरियम् । अत्रान्तरे पूर्वकथितवृत्तान्तमध्ये आयताक्ष्या मालत्यास्तन्मयानु-

यथा—

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त—

वैचिन्त्यमुत्तसितविभ्रममायताच्या ।

तद्गरिसात्विकविकारमपास्तधैर्य—

माचार्यक विनयि मान्मथमाचिरासीत् ॥ (व, उ)

अथ विच्छिन्ति —

स्तोकाप्याकर्परचना विच्छिन्ति. कान्तिपोषट् ॥ ११६ ॥

यथा—

“ स्वच्छाम्भ स्तपनविधौ तमङ्गमोष्ट—

स्ताम्बूलश्रुतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वतीया—

नाकल्पो यदि कुमुनेषुणा न शून्य ॥ ” (श)

अथ विध्वोक —

विध्वोकस्त्वतिगर्वेण घस्तुर्नाष्टेऽप्यनादर. ॥ ११७ ॥

यथा—

यासाः सत्यपि सङ्गणानुसरणे दोषानुवृत्ति परा

वा प्राणान् धरमर्पयन्ति न पुन सम्पूर्णरष्टि प्रिये ।

भूतम्; मान्मथमाचार्यक मन्मथाचाध्यापदिष्टवियाऽऽविष्टादित्यर्थ । कीदृश वाग्
विभवातिक्रान्त्यविध्य स्पष्टमन्यत् ।

(वि, उ) स्तोकापीति । कान्तिपोषिक स्तोकापि आकर्परचना अल्पापि वेश
रचनेत्यर्थ । स्वच्छाम्भ इति—विलासिनीनामामृत्यो वेश कुमुनेषुणा यदि न शून्य
तदा श्यानप्यस्तु । स क इत्यत्राह—स्वच्छेति—स्वच्छाम्भसि स्तपनेन विधीत विज्ञा
सितमङ्गम् । ओष्ट्य ताम्बूलश्रुतिविशद । प्रतनु सूक्ष्म विविक्त परिच्छिन्न वासधेति ।

(वि, प) यासांमिति—सत्यपि भवे वामाचरणशालासु नायिरसु अनु
रागिण वस्यचिदुक्तिरियम् । दोषानुवृत्ति दोषार्पणम् । तथ गर्वात् चाद कारयितु

(लो, उ) अत्रान्तरे इति । मन्मथस्याचार्यस्माचार्यकव मात्रशिष्टाविशेष ।

मन्मथदेवाराधनेन य य भावविशेषमधिगतवती त त तत्र प्रकाशितमतीत्यर्थ ।

१ 'पोषक' (व ख पु)

२ 'विविक्त' (ट पु)

३ 'धरम्' (च ज पु)

अत्यन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-

स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामा प्रसीदन्तु^१ ते ॥ (प, ऊ)

अथ क्लिकिक्षितम्—

स्मितशुष्करदितहसितत्रासकोधग्रमादीनाम् ।

साङ्कर्यं क्लिकिक्षितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्वर्पात् ॥ ११८ ॥

यथा—

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भस्मेनाञ्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करमोहहारी शुष्करदितश्च सुखेऽपि । (स)

अथ मोहायितम्—

तद्भायभायिते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णरुण्डयनादिकम् ॥ ११९ ॥

यथा—

मुभग ! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलाक्षसा ।

उज्जृम्भवद्नाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साहजना ॥ (ह)

अथ कुट्टमितम्—

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूतनम् ॥ १२० ॥

यथा—पल्लवोपमिति साम्यसपर्शं दृष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

प्रिये पर केवल प्राणान् अर्पयन्तीति अन्वयः । न सपूर्णदृष्टिं गर्वात् कटाक्षमानम् ।

अत्यन्ताभिम्बने वस्तुनि सुरते ।

(वि, स) पाणिरोधमिति । करमोहः कामिनः पाणिरोधादिकमविरोधिते-
स्यादि विशिष्ट यथा स्यात् तथा कुरुते स्म । स्पष्टमन्यत् ।

(वि, ह) तद् भाय इति । वल्लभस्य कथादिषु प्रसङ्गेषु केनाप्यारम्भमाणेषु
तद्भावभायिते तदनुरागनिषेविते चित्ते सति कर्णरुण्डयनादिकं मोहायितमिति प्राहुः इत्यर्थः ।
यथासु इत्यादिपदादित्रितपरिग्रहः । कर्णरुण्डयनादिकमित्यादिपदादत्र महीचरणभूमिलि-
खनपरिग्रहः । मुभगेत्यादि स्पष्टम् ।

(वि, ल) पल्लवोपमिति इति—अभीष्टे प्रियेऽधरविम्बं दृष्टवति सति अर्थात्

(लो, ऊ) अत्यन्ताभिम्बने इति—निषेधात्मको विधिः किम्बनेनास्माकम् इत्याद्य-
नादरलुक्त्वेवाभिमतवस्तुन अपरिग्रह इत्यर्थः ।

(लो, ऋ) पल्लवेति । पल्लवस्य उपमिता साम्येन सपक्षम् । द्वयोरेव कण-

१ 'प्रतिभ्यन्तु ते' (च ट. पु) २ 'मुक्षेभि' (ग. च. पु.)

पर्यंकृजि सरजेन तरण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥ (स, ऋ)

अथ विभ्रम —

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥ १२१ ॥

ध्रुत्वाऽऽयान्त बहि कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जन दशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृत ॥

अथ ललितम्—

सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥ १२२ ॥ (क)

यथा—

गुरतरकलनूपुरानुनाद ^१सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्धर जगाम ॥ (स) *

अथ मद —

मदो विकारः सोभाग्ययोयनाद्यलेपजः ॥ १२३ ॥

यथा—

मा गर्वमुद्बुह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहन्लिरिता मम मञ्जरीति ।

निषेधार्थं ध्रुयमानेन करेण पर्यवृत्त्यान्वयः । कीदृशेन करेण तारस्तरलोलवलयेन । तदुप्रेक्षते-सरजेवेति । धर्मिणोऽधरक्षतमेव तदवयवस्यापि करस्य रुक् इतिभावः । अधरविम्ब कीदृशम् ? उपमित्यर्थेन साम्येन पल्लवगपक्षम् ।

(वि, क) सुकुमारतयेति—अङ्गानां विन्यासो विलक्षणन्यासः सुकुमारतया कोमलतया ।

(वि, स) गुरतरेत्यादिकं नर्तनक्रियाशेषणम् । ललितं सुन्दरम्, ननु प्रकृतं ललितभावम्, नर्तनस्यैव तत्त्वात् । इतरत् पदम् ।

(वि, ग) मदो विकार इति । अवलेपो गर्वः । मा गर्वमिति—अन्यनायिकायाः पतिर्गोभाग्याऽधीनगर्वं सूचयन्त्या तत्कल्याणं तत्कल्याणानुक्तिरियम् । हे मति ! मम कपोलतले कान्तस्वहस्तलिङ्गिता मञ्जरी पुष्पमणिश्च चकास्ति शोभते इति गर्वधरयोः पल्लवस्तु उपमानत्वेन निर्दिश्यते ।

(सो, ऋ) मा गर्वमिति । वेषधुः कान्तस्य हस्तगन्धेः ।

* सा पात्ता सलतिर्त्तं सुन्दरं नर्तनं वामपादरूपं पद्मं यथा तथा गतीं गुरतरं अतिमहान् वनं नूपुरस्य अनुनादो रसो यस्मिन् तादृशमिदं पदं दादृशं पदमगतिनोल शनैरादधाना भूमौ विन्यस्यन्ती मन्मथेन कामवशेन मन्धरं मन्दं जगाम ।

१ सु' (४ ३)

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (ग, ऋ)

अथ ^२विकृतम्—

वह्न्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् ॥ १२४ ॥

यथा—

दूरागतेन कुशलं पृष्टा नेवाथ सा मया किञ्चित् ।

पर्यधुणी तु नयने तस्याः कथयां बभूवतुः सर्वम् ॥ (घ)

अथ तपनम्—

तपनं प्रियचिच्छेदे स्मरयेशोत्थचेष्टितम् ॥ १२५ ॥

यथा—

रषामान्मुञ्चति भूतले त्रिभुजति स्वभार्गमाहोक्ते

‘दीर्घं रोदिति विधिपत्यत इतः क्षमां भुजावह्वरीम् ।

किञ्च प्राणसमान काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं

निद्रां याप्नुवति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥ (ङ, छ)

अथ मौच्यम्—

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

भा उद्धह । कथमित्यत आह—अन्यार्पीति । अन्या तव सपत्नी मम सती किं कथोते तन्न लिखतीत्यत्राह । वैरीति—वेपथुरत्र मञ्जरीलिलनाधिसरणमलाभो नायिकामा एव पयुर्भावातिशयदर्शनेन भावोदयात्—नतु लेखकस्य पत्यु पाशे, तस्य गर्वितनायिका-विराट्वाभावान् ।

(वि, घ) दूरागतेनेति । सख्यां सख्युत्तरिवम् । मया कुशलं पृष्टेत्यन्वयः सर्वमिति विरहाधीनं तत् तद् ममित्यर्थः ।

(वि ङ) श्वासान् मुञ्चति इति । इयं विरहण्याधेश नायके कथयत्या उक्तिः । हे तस्या प्राणसमान ! तव विरहे तव प्रिया श्वासान् मुञ्चतीत्यादि । क्षमां क्षीणाम् चेष्टान्तरकथनार्थमाह—किञ्चेति । तामपि निद्रामपि ।

(वि, च) अज्ञानादिवेति—प्रतीतस्यापि वस्तुनः अज्ञानादिव या वल्लभस्य

(लो, ल) किञ्चेति । प्राणममानेति प्रियस्य गन्धोपनम् ।

१ ‘सपि’ (घ. च पु.)

२ ‘विकृतम्’ (ट. ड. पु.)

३ ‘वेगो-’ (ख. ग. च. पु.)

४ ‘दीर्घं’ (ख. ग. पु.)

यल्लभस्य पुर. प्रोक्तं मोग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥ १२६ ॥

यथा—

के द्रुमास्ते क वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिता ।

नाथ ^१ मत्कङ्कणन्यस्त येषा मुत्राफल फलम् ॥ (च)

अथ विद्येप —

भूषाणामर्द्धरचना वृथा^१ विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याऽऽख्यानमीपञ्च विद्येपो दयितान्तिके ॥ १२७ ॥

यथा—

धम्मिल्लमर्द्धमुत्र कलयति तिलक तथासकलम् ।

किञ्चिद्वदति रहस्य चकित विष्वगवेक्षते तन्वी ॥ (छ)

अथ कुतूहलम्—

रम्यचस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् ॥ १२८ ॥

यथा—

प्रसाधिकालम्बितमप्रपादमाक्षिप्य काविद्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षदलत्रकाङ्क्षा पदवीं ततान ॥ (ज)

अथ हसितम्—

हसितन्तु वृथाहासो योवनोद्वेदसंभवः ॥ १२९ ॥

अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदिय पुन ।

नून प्रसूनयाणोऽस्यां स्वाराग्यमभिविष्टति ॥' (ऋ)

पुर वृद्धा इत्यर्थः । के द्रुमा इति । येषा फल मुत्राफलमित्यन्वयः ।

(वि, छ) भूषाणामिति—विष्वर् सर्वतो वृषान्वेक्षणमित्यन्वयः । दयितान्तिके इति सर्वत्रान्वयः । धम्मिल्लमिति—रायतचेशम्, अर्द्धमुक्तम् । तिलकमगकलत्रा तन्वी कलयते कुरुते इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धं नायकनुरागोदीपरम्, परार्द्धं लज्जया ।

(वि, ज) प्रसाधिकालम्बितमिति—इन्दुमन्या स्वयं वृत्तस्य अपत्यं पुरीप्ररोरो दिदृक्षो त्रिया त्रियावर्णनमिदम् । प्रसाधिनया त्रिया आनम्बितम् अप्रपाद पदाप्रम् द्रवराममशुभलक्षणेन वाचिः पुरस्त्री आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागति स्तवर्त्तानागति गती पदवीनामवाचात् गवाक्षपर्यन्तम् अलक्ष्यङ्का ततानेत्यन्वयः ।

(वि, ऋ) अकस्मादेवेति—इय तन्वी यः पुनरकस्मान्नेव जहास तेन इति पूरणदुस्तराद्धान्वयः । स्वाराग्य स्वर्गराग्यम् इत्येव इत्यर्थः इति भावः ।

अथ चकितम्—

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसंभ्रमः ॥ १३० ॥

यथा—

अस्यन्ती चलशफरीविधाटितोरु—

वामोरुरुतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति, 'प्रततमहो विनापि हेतो-

र्लोलाभिः किमु सति कारणे तदस्य ॥ (ज)

अथ केलिः—

विहारे^१ सह कान्तेन क्रीडितं केलिरच्यते ॥ १३१ ॥

यथा—

व्यपोहितु लोचनतो मुखानिलै-

स्फारयन्त किल पुष्पज रज ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रिय जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ ' (ट)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि—

दृष्ट्वा दर्शयति मीढां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वाऽतिप्रान्तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छयमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्वदं स्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

(वि, ज) कुतोऽपीति—दयितस्याग्रे कुतोऽपि हेतो भयसंभ्रमं व्याकुलता इत्यर्थः । अस्यन्तीति—दयितेन सह जलक्रीडायां नायिकाया भयविभ्रमवर्णनमिदम् । वामोरु चलशफरीभिर्विधाटितोरु सती तस्यन्ती विभ्रमस्य विलासस्याऽतिशयमाप इत्यन्वयः । अर्थान्तरन्यासमाह क्षुभ्यन्तीति । अहो तदस्य हेतोर्विनापि लोलाभिः प्रततमनिशय क्षुभ्यन्ति सचलन्ति कारणे तु सति किमु इत्यर्थः ।

(वि, ट) व्यपोहितुमिति—काचिदुन्नतपीवरस्तनी उन्मना कामोद्विभ्रमना प्रियमुरसि पीवरस्तनेन जघान । वीदश प्रियम् पुष्पज रज तस्या लोचनतो मुग्धानिलैर्व्यपोहितुम् अशक्यं अस्फारयन्मम् ।

(वि, ठ) मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि स्थानि । अथ गवलनायिका-नुरागेद्वितान्याह । सव्यान वस्यम् (उत्तरीयम्)

१ 'प्रयम' (क म. पु)

२ 'विलासे' (ख च पु)

अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥ १३२ ॥ (४)

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेद्वितानि—

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घ्यता ।

कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः । (४)

बाहुमूलं स्तनो नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ।

आच्छादयति^१ वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ।

सखीमध्ये गुणान् ग्रते स्वधनं प्रददाति च । (४)

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ।

स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः । (५, ६)

आभापते परिजनं^२ सन्मुखे स्वरविक्रियम् ।

यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरते हसितं मुखा । (७)

कर्णकरद्वयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ।

जुम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति । (८)

भाले तथा धयस्याया रचयेत्तिलकक्रियाम् ।

अङ्गुष्ठाग्रेण लिपति सरुटाक्षं निरीक्षते । (९)

(वि, ४) वागाद्यैरित्यादिपदात् ताम्बूलदानादिपरिग्रहः ।

(वि, ४) स्वधनं ददाति च इत्यत्र याचकस्य भर्त्सने इति शेषः ।

(वि, ५) प्रिये दूरतः पश्यति सति इति शश्वत् वारम्बारम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता भवतीति शेषः ।

(वि, ७) समुग्धस्वरविक्रियं मधुरस्वरविकारं यथा स्यात्तथा ।

(वि, ८) स्फोटयति लोलया भङ्गयति । बालचुम्बनं पतिगम्भुले ।

(वि, ९) सरुटाक्षमिति । पूर्वं कटाक्षपूर्वकहासोक्तिः इदानीं रटाक्षमात्रस्य इति भेदः ।

(लो, ५) स्थितेति । प्रियस्य दृष्टिपथे स्थिता तस्मिन् दूरतः पश्यति सति । समुग्धस्वरविकारादियुक्तपरिजनाभापणादीनि स्थावरदर्शनपर्यन्तानि कर्माणि करोति इत्यर्थः । यदि च प्रियस्य कथं कथयति तदाऽप्युमुग्धी मनी कथयति ।

१ 'आनन्दयति' (ट ठ ड पु)

२ 'गम्भुग स्वरविक्रियम्' (इति क ए ग. पु)

दशति स्वाधरं चापि ग्रते प्रियमधोमुखी ।

न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते । (ध)

आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केनचित् । (न)

दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते । (ऐ)

नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ।

मन्यते बहु तच्छीलं तस् प्रियं मन्यते प्रियम् ।

प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते । (प)

यिकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखं^१ नाधिगच्छति । (फ)

भापते सन्नृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥ १३३ ॥

एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः । (घो)

मध्यग्रीटानि मध्यायाः संसमानप्रपाणि तु ।

अन्यस्त्रिया प्रगल्भायास्तथा स्युर्यारयोपितः ॥ १३४ ॥

दिदमात्रं यथा मम—

अन्तिकगतमपि मामिदमलोफयन्तीव^२ हन्त इष्टाऽपि ।

सरसनखचलक्षितमापिप्कुरते भुजामूलम् ॥ (य)

लेटप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभापितैः ।

दूर्तसंप्रेषणैर्नार्य्या भायाभिद्यक्किरिष्यते ॥ १३५ ॥

दूयश्च—

दूयः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

(वि, ध) अपरदर्शनमपि लीलाविशेषः ।

(वि, न) आगच्छति गृहं तस्येति निमग्नस्थितस्य इत्यर्थः ।

(वि, प) प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीति—बहुमूल्यप्रार्थने तदप्रीतिमयमित्यर्थः ।

(वि, फ) सम्मुखं नाधिगच्छति किन्तु पार्श्वस्था एव इत्यर्थः ।

(वि, य) अन्तिकगतमपीति । सख्यौ सख्युपेक्षितियम् । हन्त हर्षे इष्टापि
इयं प्रियान्तिवगनमपि माम् अलोफयन्तीव अपश्यन्तीव सरसनखचनेन लक्षितं चिह्नं
भुजामूलं बाहुमूलम् आविपुस्त इत्यर्थः ।

(लो, ऐ) दत्तमिति । किमपि तुच्छमपि वस्तु ।

(लो, ओ) एतेषु अनुरागेकितेषु मध्ये ।

१ 'संमुखी' (क. ख. पु.)

२ 'लोफयती' (क. ख. च. पु.)

३ इत्. प्रा. 'तथा' इति (क. च. पु.)

बाला प्रव्रजिता कारू^१ शिल्पिन्याद्या. स्वयं तथा ॥ १३६ ॥
 कारू रजकीप्रभृति^{*} । शिल्पिनी चित्रकारादिस्री । आदिशब्दात्ताम्बूलिक-
 गान्धिकर्रीप्रभृतय । तत्र सखी यथा, रवासान्मुञ्चतीत्यादि । स्वयं दूती ।
 यथा मम—

पन्थिअ^१ पिआसिओ विअ लच्छीआसि जासिता किमणत्तो ।
 ख मण पि वारओ इध^२, आत्थि धरे घणरस पिअन्ताणम् ॥ (भ, औ)
 एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

✓ दूतीगुणानाह—

कलाकोशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तश्रुता स्मृतिः ।
 माधुर्यं नर्म विज्ञानं वाग्मिता चेति तद् गुणा ।
 एता अपि यथोचित्यादुत्तमाधममध्यमा. ॥ १३७ ॥

एता दूत्य ।

अथ प्रतिनायक^{*}—

धीरोद्धत. पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥ १३८ ॥ (म)

यथा रामस्य रावण^{*} ।

अधोर्हापनविभावा — (य, अ)

(वि, भ) स्वयं तथेति स्वयमपि दूती । पन्थिअ इति ।

पथिक ! पिपासुरिव लक्ष्यसे यासि तन् किमन्यत्र ।

न मनागपि वारक इहास्ति गृहे घनरस पिबताम् ॥ इति सस्कृतम्

मनाक अल्प । घनरसम् जलम् । व्यङ्ग्यार्थस्तु त्व पिपासु रसस्वादेषु । घन-
 रस मुरेन निहित शृङ्गाररस पिबताम् आस्वादयताम् । वारकोऽल्पाऽपि नास्तीत्यर्थः ।

(वि, भ) प्रतिनायक इति वीररोद्ररसयोरित्यर्थः ।

(वि, य) इत्यमालम्बनविभावप्रदर्शन समाप्य अधोपनविभावमाह—अथेति ।

(लो, औ) पन्थिअ इति । पथिक ! पिपासुरिव लक्ष्यसे यासि तन्
 किमन्यत्र । न मनागपि वारक इहास्ति गृहे घनरस पिबताम् ॥ घनरस जलम् ।
 व्यङ्ग्यार्थः घनरसो ममान्वारितमुपमुञ्चत ।

(लो, अ) एव मपरिकर विभावस्य आलम्बनाख्य भेद निरूप्य अधोपनारस्य
 भेद निरूपयन्नाह—अधोर्हापनेत्यादि ।

१ 'करशिनिन्याद्या' इति (व प फ पु)

२ 'ह' (व उ)

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १३६ ॥

ते स्य—

आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा ॥ १४० ॥

चेष्टाया^१ इत्यादिशब्दादपभूषणादयः । कालादीत्यादिशब्दाश्चन्द्रचन्दन-
कोकिलालापभ्रमरभङ्गारादयः ।

तत्र चन्द्रो^२ यथा मम—

करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततम पटलाशुके निवेशय ।

विकसितकुमुदेष्टेन विभुम्बस्ययममरेशदिशो मुख सुधाशु ॥ (२, घा)

• यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत् स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

अथानुभावः—

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वहिर्भाषं प्रकाशयन् ।

लोकैः यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ १४१ ॥ (ल, इ)

(वि, र) करमुदयमहीधरेति—अथ सुधाशु अमरेशस्य इन्द्रस्य दिशः
माच्या मुप विभुम्बसि । विं कृत्वा गलितं तम पटलरूपम् अशुक यस्मान् तादृशो
उदयमहीधररूपस्य स्तनस्याग्रे कर शरिममेव कर निवेशय । यथायत्र चन्द्रो नायक
एव न उद्दीपनविभावः । तथापि चन्द्रदिशोनायकस्यापि रसोऽन्तर्धानतदर्थान् उद्दी-
पस्य वस्तुशृङ्गारस्य चन्द्र उद्दीपनः । एकमुदाहरणम्—

वपूरधूलिधवलशुतिपूरधूत-

दिग्गङ्गले शिशिररोचिणि तस्य यून ।

लालाशिरांशुकनिवेशविशेषपलुति-

व्यक्तस्नोमनिरभूषयनारनी गा ॥ इति

(वि, ल) इति विभावान् समान्य अनुभावाणाह । अथ अनुभावा इति ।
उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः कारणैः उद्बुद्ध भाव रत्यादिक महि प्रकाशयन् इत्यर्थः ।
वहिर्यत् गन् रत्यादिभाव सामाजिके प्रकाशयन्नित्यर्थः ।

(लो, घा) करमुदयेति—कर किरण इत्यथ कुमुदानाम् इत्येव दर्शनं पदे
कुमुदमेव इत्येव चतुर्थम् । एकविध चन्द्र प्रकाशस्य शृङ्गारादिरगमुद्दीपयति ।

(लो, इ) उद्देशकमप्राप्तननुभाव निरूपयन्नुपगमयति । दूष्येति—उद्-
बुद्धमिति रामादेर्वागमनान्मनस्य रत्यादिभावनस्य उद्बोधो यति प्रकटयन्नित्यर्थः ।

१ 'चेष्टाया इत्यादिशब्दाद' (क पु)

२ 'चन्द्रोदयो' (क ग उ) ३ 'उद्बुद्ध' (ग उ)

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः सैव स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैः रामादे-
रन्तरद्वन्द्वम् रसादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते, स काव्यनाट्ययो-
पुनरनुभावः । क पुनरसावित्याह—

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥ १४२ ॥ (ब)

तद्रूपा अनुभावस्वरूपा तत्र यो यस्य रसस्यानुभावः स तत् स्वरूपवर्णने
बध्यते । तत्र सात्त्विका —

चिकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १४३ ॥

सत्यं नाम आत्मविधामप्रकाशकारी करचनान्तरो धर्मः । (श, ई)

सत्त्वमात्रेण च त्वत्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥ १४४ ॥

गोबलीवर्णन्यायेन इति शेषः । के इत्याह—

स्तम्भः स्येदोथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैचर्यमधु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १४५ ॥ (घ, उ)

तत्र—

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीयातो भयहर्षामयादिभिः ।

(वि, घ) उक्ताः स्त्रीणामिति—अङ्गजा स्वभावविनाश ये स्त्रीणामष्टा-
विंशतिरलङ्कारा सात्त्विका उक्ता तथा अपरा अपि तासां पुंसां वा या चेष्टा बध्य-
माणास्ताः यस्मात् सात्त्विकास्तद्रूपा अनुभावरूपा इत्यर्थः ।

(वि, श) आत्मविधामेति—एतस्तमोऽधीनविशरराहियेन आत्मन
स्थितिं विधामः । तत् प्रत्यक्षं तदुपतिस्तत्परीत्यर्थः ।

(वि, घ) ते भिन्ना इति—लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः इत्यनेन रत्यादे-
कार्यमात्रस्यैवानुभावत्वमुक्तम् । उक्तगान्त्विकभावानामपि तत्कार्यकृत् अनुभावतो
भिन्ना इत्यर्थः । ननु किं तर्हि सात्त्विकेन पृथगुपादानमित्यत आह—गोबलीवर्णने ।
गोबलेन प्राप्तस्याऽपि गोबलीवर्णनस्यैव कार्यत्वेन प्राप्तानामपि सात्त्विकानां प्राशस्त्यार्थं
पृथगुपादानमित्यर्थः । प्राशस्त्यञ्च अन्यकार्यपेक्षया रत्यादिप्रकर्षबोधकत्वरूपं प्राधा-
न्यम् । तथा अपरा अपि सात्त्विका इति यदुक्तं तान् पृच्छति ।

के ते इत्यष्टाविति—इत्यष्टावपीत्यर्थः ।

(लो, ई) कथनान्नयः धर्मः सच परमतदु महर्यादिभावनायामत्यन्ताऽ-
कूलान्न करणत्वम् । तस्य च गमाहितमनस्त्वेन रापवादि समानदान्तरत्वम् ।

(लो, उ) गोबलीवर्णन्यायेन न तु स्वरूपेण ।

चपुर्जलोद्गमः^१ स्वेदो रतिघर्मश्चमादिभिः ।
 हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
 मदसम्मदपीडाद्यै^२ वैम्वर्यं गद्गदं विदुः ।
 रागद्वेष^३ श्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
 विषादमदरोपाद्यैर्यर्णान्यत्वं विवर्णता ।
 अश्रु नेत्रोद्भवं चारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
 प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥ १४६ ॥ (स, ऊ)

यथा मम—

तनुस्पर्शादस्या दम्मुकुलिते हन्त नयने
 उदञ्चद्रोमाश्च प्रजति जडतामद्गमखिलम् ।
 कपोली घर्मादीं^४ भ्रवमुपरतारोपविषय
 मन सान्द्रानन्द स्पृशति भटिति प्रह परमम् ॥ (ह)
 एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्गन्तास्त्रयस्त्रिंशश्च 'तद्भिदा' ॥ १४७ ॥ (व, ञ)

(वि, स) आमयादिभिरित्यत्र आमयो रोग आदिपदान् शोःपरिमह ।
 रतिघर्मयत्र घर्म आतप, आदिपदात् उवरपरिमह भयादिभ्य इत्यत्र आदिपदान्
 शौतपरिमह । मदगमदेत्यत्र मदो मत्तना सम्मदो हर्ष । पाडाद्यैरित्यादिपदान्
 अन्यन्तरादितपरिमह । चेष्टाज्ञानयोर्निराकृतितनुत्याद ।

(वि, ह) तनुस्पर्शादस्या इति । अस्या नायिमयास्तनुस्पर्शाज्जनन-
 मुत्प्लाविकपोलघर्मन्ता जाता इत्यर्थः । अतो ध्रुव निधितम् उपरतारोपविषय त्यक्त-
 रतमस्तारिषय मन परम प्रह भटिति स्पृशतीत्यर्थः । अत्र पुनो रोमाश्चादयत्रय
 गतिवत् ।

(वि, ञ) स्थायिन्युन्मग्न इति—स्थायिनि स्यादौ आभिमुख्येन इत्यन्यथ

(लो, ऊ) सम्मदो हर्षः ।

चेष्टाज्ञानयोर्निराकृतनिरभावः ।

(लो, ञ) अथ व्यभिचारिण उद्देशकमप्राप्त्या इति शेषः । इत्यादौ तु लक्षणा-
 वरप्राये निवेदादयो युद्धयुद्धायाः । ते व्यभिचरिणश्च प्रकारा व्यभिचारिण इत्यर्थः ।

१ 'लोदय' (ग ग पु)

२ 'हर्षाद्यै' (च ट. पु.)

३ 'रागद्वेष' (ज ट. उ. पु.)

४ 'ते मता' (क ख. उ.)

स्थिरतया वर्तमाने हि स्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्याम् आभि-
मुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । के ते इत्याह—(क)

निर्वेदावेगैर्दैन्यथममदजडता औग्र्यमोहौ विबोध
स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्पनिद्रावहित्थाः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसंभ्रासलज्जा
हर्षासूयाविषादा सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तानितर्काः ॥ १४८ ॥
(घ, ञ)

तत्र निर्वेद —

तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदः स्याद्यमाननम् ।
दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्यासधेवरण्योल्लासितादिरुत् ॥ १४९ ॥ (ग)

तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्वेदो यथा—(घ)

आभिमुख्यस्य आस्वादविशेषव्यञ्जने सहस्रान्वम् । केचित्तु चित्तपर स्यामिपदम् ।
तत्र उन्ममेत्यादिरर्थ इत्याह ।

(वि, क) उन्ममेत्यादयो व्याख्यायन्ते—स्थिरतयेति । प्रादुर्भावेत्युन्मम-
तायास्तिरोभावेति निर्ममताया व्याख्या । प्रादुर्भावतिरोभावां चोत्पत्तिविनाशौ एव,
न तु प्रशशाप्रकाशौ । मरणदेस्तथात्वाभावात् ।

(वि, घ) स्मृतिमतिमाहता इत्यस्य विषादा इत्यस्यान्वयः । साहित्यस्य उग्रविष-
यतु एषा परस्परसाहित्यम् । एष्वकस्य तथात्वात् ।

(वि, ग) तत्त्वज्ञानेति—तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेरिति आदिपदात् योगाभ्यास-
प्रयत्नेष्वस्वस्यावमाननमित्यर्थः ।

(लो, ञ) के किमाख्या ? एते च निर्वेदादयो वितर्कान्ता भावा उद्देशतस्तथ-
ल्लिख्यदुःख । अन्या चित्तस्य वृत्तय एषामेव वक्ष्यमाणविभावानुभावरूपतया एष्वेवान्त-
र्भवितुमर्हन्तीत्यर्थः ।

(लो, छ) सत्त्वेति—अयमर्थः । निर्वेदाख्यसंस्कारिभावस्य स्वस्यात्मनोऽवमान-
स्वरूपम् । स च तत्त्वज्ञानादेर्विभावानुभवयते । दैन्यादिबन्धनमुभाव करोति । उच्छ्वासो
निरास एव मुहुर्मुहुरतया उपलब्धः । एवमेषाम् सर्वेषामपि व्यभिचारिणा स्वरूपक-
नप्रस्तावे विभावानुभावयो कथनं वक्ष्यमाणस्वरूपवाच्यत्वदोषरीत्या महाकविभिस्तद्
द्वारेण निर्देशेनापि महाकाव्येषु सप्रतिपत्त्यर्थम् । किंचैव स्वरूपप्रतिज्ञानमपि अतिमुगम-
भवतीत्याशयः ।

मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया ॥ (घ, ए)

आघेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पिरिडताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताऽग्निजे ।

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागाधि'योजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्याद्याकुलताऽनिलात् ।

इष्टाद्वर्षाः शुचोऽनिष्टाज् ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥१५०॥ (ङ, ऐ)

तत्र शत्रुजो यथा—

अर्घ्यमर्घ्यमिति चादिन नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

हृद्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दशमुदप्रतारकाम् ॥ (च, ओ)

एवमन्यद्वहाम् ।

अथ दैन्यम्—

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिदृत् ॥ १५१ ॥ (औ)

(वि, घ) मृत्कुम्भेति सुगमम् । अनेनाऽन्यापदेशेन ऐहिकस्वल्पदुःख-
निवारणाय कुर्म कुर्वता मयाऽधमेन पारलिकाखान्तमुय विनाशितमिति लभ्यते । अत्र
च स्वस्य पुत्रमकारित्वेन निन्दा स्वावमाननमेव ।

(वि, ङ) आघेग इति । अतर्हितवस्तूपस्थित्या व्याकुलता संभ्रम ।
निभिन्नकरणजन्यस्य तस्य कार्याणि विभिन्नान्याह । वर्षजेति । वर्षजे तस्मिन् मति
पिरिडताङ्गता भवतीत्यर्थः ।

(वि, च) अर्घ्यमर्घ्यमिति रामस्य शत्रुभावेन उपास्थितं परशुराम इष्टा
दशरथस्य सभ्रमाङ्गुलि । प्रथमचरण कथयन्त दशरथमनाहत्य भरताग्रजो राम
यतो यस्या दिशि वर्त्तते तत्रोदप्रतारकां दश सदधे सन्निहितवान् । कीदृशां दशां
हृद्रकोपदहनस्यार्चिं स्वरूपाम् । अत्र विद्रवजादेरित्यादिपदमाह्यमुनिजन्ये संभ्रमे
सति अर्घ्यानयनादित्वम् ।

(वि, छ) दौर्गत्याद्यैरित्यादि । आद्यपदान् इष्टालाभेन चिन्तया च ।

(लो, ए) मृत्कुम्भेति । अत्र तुच्छसत्सारभोगप्रवणतया नि श्रेयममाधन-
समर्पोऽयं देशो मया नाशितः । तन् मा धिगिति स्वावमाननम् ।

(लो, ऐ) वर्षजे ऋष्टिभवे यस्तता अनायत्ततया स्तब्धता । शस्त्रं शरादिभिः,
नागैर्गजैर्वाभियोजनं समन्तादाक्रमणम् । अन्ये एतज्जनिता लोकप्रागिद्धाः ध्रेष्टा इत्यर्थः ।

(लो, ओ) अर्घ्यमित्यत्र प्रथमपादे एवावेगः ।

(लो, औ) दौर्गन्थं दादिदम् । अनौजस्यम् औजो हानिः ।

यथा—

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणाशेषं गृहं
 कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
 यत्नात् सञ्चितैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
 दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वधूश्चिरं रोदिति ॥ (छ) *
 रोदो रत्यध्यगत्यादेः श्वात्सनिद्रादिरुच्छ्रमः ॥ १५२ ॥

यथा—

सद्यः पुरीपरिमरेषु शिरीषसृद्धी
 गत्वा जरात् त्रिषनुराणि पदानि सीता । (थ)
 गन्तायमस्ति कियदित्यसहृद् प्रपाशा
 रामाधुना हनवती प्रथमावतारम् ॥ (ज)

अथ मदः—

सम्मोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः ।
 अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
 अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १५३ ॥

अनौजस्यं दुर्बलता । वृद्धोऽन्ध इति—वृद्धान्धदरिद्रभर्तृदयाः प्रोषितपुत्रायाः तैल-
 घटियमग्नेन रोदनस्य वर्णनमिदम् । स्थूणास्तम्भः उपरिपटलभग्नेन तदवशेषता ।
 वत्सस्य पुत्रस्य प्रोषितस्य । तैलविन्दुर्ननु बहुतैलम्, तस्य वधूप्रमथार्थं सञ्चितम् ।
 (घि, ज) सद्यःपुरीति—वनवामे खलितायाः सीतायाः पुरीषादरेव यशान-
 मिदम् । पतिरेषु सतीषु । प्रथमावतारमिति । सीताहरणे कृतशेखरं बहुधुनात्
 स्यात् ।

(घि, झ) सम्मोहानन्देति—प्रवृत्तशुद्धितोऽन्यादरावुद्धिः गम्मोहः सम्भेदो
 मिलनम् । अमुनेति—अमुना मदेन उत्तमादयो मद्यगताः । प्रातिभातिरिति प्रसारणं

(लो, थ) प्राणि च चतुराणि च त्रिनुराणि ।

(लो, थ्रा) सम्मोहानन्दयोः संभेदो मिथश्च । प्रतिभा एव प्रतिभम् ।
 त्रिविधः सत्यो मधु 'गौडी माथी पैठी' च ।

* मम एव पतिः वृद्धः अन्धः मन्वकगतः (गच्छाधिनः चाननुमन्यते)

गृहं स्थूणाशेषम् । स्तम्भनाशवर्तिष्ठम् । अर्णोऽभ्यर्णजलागमः गतिविनाशोऽयम् ।
 अतो गृहेऽन्धिरिति कुशला । वत्सस्य विदेशं गतस्य कुशलिनी कुशलमयी
 वार्तापि नो प्रचने । यत्नात् गतिगतानां तैलविन्दुला घटिका भग्ना इति रोदो-
 यत्नात्ना यधू निजवधू गर्भभरालगामागप्रमथमनया दृष्ट्वा रोदिति ।

यथा—

प्रातिभ त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीय ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रवा प्रवृत्ते परिहास ॥ (क, आ)

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमित्तनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र ॥ १५४ ॥

यथा मम युवलयारुचरिते प्राकृतकाव्ये—

युचरि त युवयुगल अण्योपणगिहिदसजलमन्धरदिष्टिम् ।
आलेखलभ्रांपिद्य विद्य खणमेत तद्य स्थिद्य मुद्यसणम् ॥ (न, इ)

अधोप्रता—

शोभ्यापराधादिभवं भयेच्चण्डत्यमुप्रता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादय ॥ १५५ ॥

यथा—

प्रणयिसखीमलीलपरिहासरसाधिगतै-
लंलितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्बयति यत् ।
वपुषि यथाय तत्र तत्र शस्त्रमुपविपत
पतन्तु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥ (ट)

मधुमदिरा तेन प्रातिभ प्रतिभासमूह गताना सुभ्रवा परिहास प्रवृत्ते । गूढसूचित-
रहस्यगुणान्तर्धासां सहासद्य इति विग्रहः । अत्र प्रतिभासमूहप्राप्त्या वक्रवाक्येन
मधुमयोपयोगवशात् प्रवृत्तगुणन्यादशयुद्धि परिहासहासाभ्या चानन्दः ।

(नि, ज) युचरि तमिति—

केवलं तयुवयुगलमन्याऽन्यानिहितसजलमन्धरदिष्टिम् ।
आलेख्यार्पितमिव चणमात्रं तत्र स्थितमासन्नम् ॥ इति संस्कृतम् ।

चिरप्रवासागतपतिगृहस्थितपत्नीरूपं तद्युवयुगलं च केवलमालेख्यार्पितमिव
चणमात्रमासन्नम् तत्र स्थितमित्यर्थः । चिरप्रवासागतपतिगृहस्थितपत्नीरूपं तत्
युवयुगलम् । नवरिशन्दः केवलं देशी । कीदृशम् अन्योऽन्यानिहितसजलमन्धरदिष्टिम् ।
अनेष्टदर्शनाजडता ।

(वि, ट) मालती धत्तुमुद्यतमपोरघसट् प्रति माधवस्योक्तिरियम् । यदस्या
मालत्या यपुः प्रणयिनीनां सरयिनां सलीलपरिहासरसेनाभिगर्तलंलितशिरीषपुष्प

(लो, इ) युचरीति—अनन्तरं तत् युवयुगलमन्योऽन्यानिहितसजल-
मन्धरदिष्टिम् । आलेख्यार्पितमिव चणमात्रं तत्र स्थितम् मुह्यतम् । युवा न युवतिष
युवती तयोर्युगलम् । अनेष्टदर्शनाजडता । एकमन्यत्रः ।

अथ मोहः—

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५६ ॥

यथा—

तीव्राभिपङ्गप्रभवेण वृत्ति मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ (ठ, ई)

अथ विरोध — (लो)

निद्रापङ्गमेहेतुभ्यो विरोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गमङ्गनयनमौलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५७ ॥

यथा—

चिररतिपरिवेदात्^३ प्राप्सनिद्रासुखाना

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धा ।

अपरिचलितगात्रा. कुर्वते न प्रियाणा-

मशिधिलभुजषकाछेपभेद तरणयः । (ड)

अथ स्वप्न —

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५८ ॥

हननैरपि माम्यति । अत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतस्तत्र शिरमि मम एष भुजोऽ-
काण्डयमदण्ड इव पततु इत्यर्थः । अकाण्ड आकस्मिकः । अत्र माधवस्य शौर्यम्
अपौरुषेयस्यापराधः । अण्डत्व माधवस्य ।

(वि, ठ) मोह इति । विचित्तता विषयात् विगतचित्तता ज्ञानलोप इति यावत् ।
तीव्राभिपङ्गप्रभवेति—दृष्टेः दग्धे कर्मदेवे रतिमोहेन ज्ञानलोपान् कृणु कृतोपकारेव यभूव ।
उपकार दर्शयति—अज्ञानेति । मोहेन कीदृशेन तीव्रेणाभिपङ्गेण आपदा (पति
मृत्युना) जनेतेन । पुन कीदृशेन । इन्द्रियाणा वृत्तिमाहृक्ता सम्स्तम्भयता प्रविष्यता ।

(वि, ड) चिररतिपरिवेदेति । तरणयः चरम नायकशयनन पथाद्
शयित्वा तज्जागरणान् पूर्वमेव प्रबुद्धाप्यपरिचलितगात्रा सत्य प्रियाणामशिधिलभुज
चकस्य आरलेपभद्र न कुर्वते इत्यर्थः । अत्र विरोध वाच्य एव ।

(लो, ई) तीयेति । अभिपङ्ग पठाभव ।

१ 'ध' (ल) २ घूर्णनागात्रपतन' (म.)

३ 'परिवेदप्राप्सनिद्रा—' (इत्यादि गमस्त पद क ख ग पु)

यथा—

मामाकाशप्राणिहितभुजं निर्दवाशेषहेतोः—

लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु^१

पर्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानाम्

मुक्तास्थूलास्तरकिसलयेष्वधुलेशाः^२ पतन्ति ॥ (ढ)

अथापस्मारः—

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५६ ॥

यथा—

आश्लिष्टभूमि रासितारमुच्चैः^३लङ्गुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणभाशशङ्के ॥ (ण) *

अथ गर्भः—

गर्भो मदः प्रभावश्चाविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनायिनयादिकृत् ॥ १६० ॥

यथा—

धृतायुधो बावदह तावदन्वै. किमायुधैः ।

* यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यतम्^४ ॥ (त)

(वि, ढ) मामाकाशेति । मेघद्वारा बक्षस्य त्रियाया स्वप्नदृष्टिनिर्देनमिदम् । स्वप्नसंदर्शनेषु तव निर्दवाशेषहेतोरकाशप्राणिहितभुजं मा पर्यन्तीना स्थलीदेवताना मुक्तगुणस्थूला अधुविन्दवो बहुशो तरक्विलयेषु न पतन्ति न । अपि तु पतन्त्येव इत्यर्थः ।

(वि, ण) आश्लिष्टभूमिमिति—असां कृष्ण आपगानां नदीनां पति समुद्रम् अपस्मारिणम् आशशङ्के । अपस्मारिणम्—आश्लिष्टेत्यादि । अपस्मारो अपि भूसां पतति । अत्र समुद्रे आरोप्यमाणः पुण्ये मर्त्यमाण अपस्मारः ।

(वि, त) गर्भ इति । अवज्ञा परस्मिन् सविलासाङ्गमात्मनः । धृतेत्यादिकं स्पष्टम् ।

* उच्यते. रगितारं शब्दायमानम् । ललन्तः भुजाकारं वृहन्तस्तरङ्गा यस्य तम् ; फेनायमानं फेनिलम् ।

१ 'न' (ठ. पु.) , २ 'छा.' (ठ. पु.)

३ 'यथेति' (व. रा. पु. नास्ति) ४ 'लोलत्' (इति च. ज. पु.)

५ 'तत्तौर्धर्मो यथा' (इति प. फ. पु.) ६ 'वेस्यति' (इति ए. पु.)

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ॥ १६१ ॥

यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वद्रुधिश्चन्दनोचिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥ (य, उ)

अथालस्यम्—

आलस्यं धमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भास्मितादिकृत्^१ ॥ १६२ ॥

यथा—

न तथा भूयत्यङ्गं न तथा भापते सरसीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भमरालसा ॥ (द)

अथामर्षः—

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्पभ्रमङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥ १६३ ॥

यथा—

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

नत्वेव^२ दूषयिष्यामि शस्त्रप्रहमहाव्रतम् ॥

अथ निद्रा—

चेतःसंमूलनं निद्रा धमफलममदादिजम्^३ ।

जृम्भाक्षिमीलनोद्धासगात्रमङ्गादिकारणम् ॥ १६४ ॥

(वि, थ) शराद्यैरिति । ईदृशं मरणं न व्यभिचारिभावः । किन्तु मरणमात्र-
वधनानिदम् । राममन्मथेत्यादिक्रमपि मरणमात्रस्यैव उदाहरणम् । व्यभिचारिभाव-
रूपमरणान्तु जातप्रायमेव वर्णनीयम्, नतु जातमित्यत्रे वक्ष्यते । राममन्मथेति—ता
निशाचरी ताडकैव निशाचरी अभितारिका जीवितेशस्य यमस्य जीवितेशस्य प्राणनायस्य
उपनायकस्य वसति जगाम । वीदृशी राम एव मन्मथस्य मारकः । तस्य शर एव वा-
मोक्षपकः शरः । तेन हृदयेन ताडिता । पुनः वीदृशी दुर्गन्धर्व द्रुधिश्चन्दनोचिता ।
विशिष्टं रक्तचन्दनं तेन उचिता ।

(वि, द) जृम्भास्मिन् जृम्भायुक्तागः । न तथेत्यादि मुगमम् ।

(लो, उ) रामेति । जीवितेशो यमः प्राणेश्वरश्च ।

१ 'जृम्भास्मितादिकृत्' (इति व. स. पु.)

२ 'नत्वेवम्' (इति स. च. पु.)

३ 'मरादिजा' (इति व. ग. पु.)

यथा—

सार्धकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।

निद्रार्द्रमीलितार्द्रा सा विस्मितेवास्ति मे हृदि ॥ (घ)

अथावहित्था—

भयगौरवलज्जादे^१ हर्षाद्याकारगुप्तिरवाहित्था ।

व्यापारान्तरसङ्गत्यन्यथा^२ भाषणविलोकरनादिकरी ॥ १६५ ॥

यथा—

एवं वादिनि देवयौ पाथे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ (न)

अर्थसुक्यम्—

इष्टानवाप्तेरोत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्ततापत्थरास्येददीर्घनिःश्वासितादिवृत् ॥ १६६ ॥

यथा—

य कौमारहर स एष हि धरस्ता एव चैत्रचपा—

स्ते चोन्मीलितमालतीमुरभय प्रौढा कदम्बानिला ।

सा धैवासि तथापि तत्र सुरतन्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतरनले चेत समुत्कण्ठते ॥

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तम्^३ तद्वसनधर्मं^४ यौगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मन्तव्यम् । (प)

(वि, घ) सार्धकेति । काञ्चिन् निद्राणां प्रिया स्मरत उक्तिरियम् ।

(वि, ङ) व्यापारान्तरासक्तिः कर्म्मन्तरमङ्ग । अन्यथाभाषणम् अन्यकालो-
बन्धनं हर्षनन्यक्रियातोऽन्यरूपम् । एवं वादिर्नीतिः । मद्वेदेन पार्वतीपरिरुजधनाराक्य-
वादिनि सर्वासर्थः । अत्र पद्यपल्लवाख्यानमन्यथा क्रिया ।

(वि, प) यः कौमारहर इत्यादि व्याख्यात प्राक् । अत्र उत्कण्ठपदार्थ एवमौ-
त्सुक्यम् । रसनधर्मयौगित्यादिनि—थमलक्ष्यक्रमन्व रमधर्मं व्यभिचारिभावेऽप्य-
स्तीत्यर्थः । एतन्मते शृङ्गारमामा नात्र प्रधानम्, किन्तु तथापि चेतः समुत्कण्ठते इत्य-
नेन व्यङ्ग्ये विन्मय एव प्रधानतया भासते । स चाद्भुतरसस्य स्थायिभावोऽपि शृङ्गा-
रभागीयश्लोके व्यभिचारिभाव इत्यभिप्रायेण तस्य व्यभिचारिभावश्च युक्तम् । तस्य

१ 'दृष्टदेलेज्जाक्षरम्' इति (च. ख. घ. ङ.)

२ 'न्यायावभाषण' (इति ख. ल. ङ.)

३ 'इति' (इति नास्ति च. ख. ङ.) ४ 'तद्वसनधर्मत्वान्' (इति ल. ङ.)

अथोन्मादः—

चित्तसम्मोह^१ उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥ १६७ ॥

यथा मम—

आतर्हिरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्

प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?

(ऋङ्गारमनुभूय सानन्दम् ।)

प्रपे किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे

किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम् ? ॥ (फ)

अथ शङ्का—

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्काऽनर्थस्य तर्कणम् ।

धैर्यैकम्पवैस्वर्यपार्श्वलोकास्यशोपकृत् ॥ १६८ ॥

यथा मम—

प्राणेशेन ग्रहितनखरेष्वङ्गकेषु चपान्ते

जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।

धत्ते साक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते

चामाङ्गीर्य चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥ (घ, ङ)

चात्र निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यत्वेन शृङ्गाराभासापेक्षया प्राधान्यम् । नचैवमद्भुत एव त-
दात्र रस इति वाच्यम्, लोचविलक्षणगुणबन्धतुल्यविषयत्वे एव विस्मयस्याऽद्भुतरम-
त्वप्राप्तिर्नान्यविषयत्वे अद्भुतालम्बनतया । वक्ष्यते हि “वस्तुलोकाणिगम् आलम्बनं मतम्”
इति । “गुणानां तस्य महिमा भवेदुदीपनं पुनः” इति च । अत्र च उत्पद्यया अरेतु-
रेव विस्मयस्य निषयः । गतार्थमिति अवगतार्थमिलर्थः । व्यभिचारिभाव एव तत्र रस-
शब्दार्थ इत्यर्थः ।

(वि, फ) आतर्हिरेफ इति । द्विरेफं सम्बोध्य विरहोन्मत्तस्य उद्दिश्यम् ।
ऋङ्गार इत्यादि मध्ये चूर्णवम् । प्रपे किमोमिति इति ऋङ्गारस्यैव स्वीकारार्थम् । ओ-
मिति शब्दत्वेनाऽवगतत्वात् । इयं मम नायिका किं किं व्यवस्यति कीदृशी च इति
कथय इत्यर्थः ।

(वि, घ) परक्रौर्येति । परम्य क्रूरतया आ-मदोषादिनाऽनर्थस्य चिन्तनं शङ्के-
त्यर्थः । प्राणेशेनेति—चामाङ्गी शृङ्गारार्थम् । चकितमभितश्चक्षुषी निक्षिपन्ती गतोभ्यो

(लो, ङ) प्राणेशेनेति । अत्रैवैवत्र स्तार्थे कः ।

१ ‘भ्रम.’ (इति स. पु.)

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ॥ १७१ ॥

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादय शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः ।

स्पष्टमुदाहरणम् । (य)

अथ त्रास—

निर्घातविद्युदुल्काद्येस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १७२ ॥

यथा—

परिस्फुरन्मीनविघटितोरथ सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृश्य ।

उपाययुः कम्पितपाणिपञ्चवाः सखीजनस्याऽपि विलोकनीयताम् ॥ (१)

अथ घ्रीडा—

घाट्यर्थाभावो घ्रीडा वदनानमनादिकृद्दुराचारात् ॥ १७३ ॥

यथा—मयि सकपटमित्यादि । (ल)

अथ हर्ष—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मन प्रसादोऽधुगब्रदादिकरः ॥ १७४ ॥

यथा—

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुख निधानकुम्भस्य यदैव दुर्गत ।

मुदा शरीरे प्रथभूष नात्मन पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥ (व)

अथासूया—

असूयान्यगुणार्दीनामौद्धत्यादसाहिष्णुता ।

प्रमाणम् सन्देहनिरासकम् । अत्र स्वीयमनसो विशेषस्य निश्चायकत्वस्य सता सामान्याना मनोभि सामान्यै समपितत्वादर्थान्तरन्यासः ।

(वि, य) स्पष्टमुदाहरणमिति—‘भूमौ पतति ताणार्ता विप्रयुक्तं ययूरिव । वदलीवानिलोद्भूता ज्वरार्ता कम्पते प्रिया’ ॥ इति

(वि, २) परिस्फुरदिति—जलमीडायामूरुप्रविष्टमीनरुद्धिनानामप्सरसा त्रासवर्णनमिदम् । सखीजनस्यापि विलोकनीयतामुपाययुरित्यन्वयः । मीनघटितो-
दन्वमननतोऽन्यजनस्य विलोकनीयता तावदस्तु दिनान्तरेऽपि तथा त्व जानत
सखीजनस्यापि इत्यर्थः । तच्चानिन्नासात्मर्षदशादिसम्भावनयेति भावः ।

(वि, ल) घाट्यर्थाभाव इति—घाट्यर्मलजत्वम् । मयि गवपगमिन्यादिक
स्मृतेरुदाहरणम् । यत्तत्र सलज्जमवान्वितमित्यनेन लज्जा ।

(ति, य) स्पष्टमुदाहरणमिति—‘स्पर्शमुह-येत्यह-दितीपस्य-चर्षुमिमिदम्—निधान
कुम्भस्य निधिउम्भस्य । मूर्च्छितो वदित ।

(वि, ३) असूयान्येति—औद्धत्यादहङ्काराद् अन्यगुणस्य अर्दीनामा-

‘दोषोद्धोपभ्रविभेदावज्ञाक्रोधेक्षितादिरुत् ॥ १७५ ॥

यथा—

अथ तत्र पाण्डुवनयेन सदसि विहितं^१ मुरद्विपः ।

मानमसहत् न चेद्विपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥ (श)

अथ विपादः—

उपायाभावजन्मा तु विपादः सत्त्वसंज्ञयः ।

निःश्वासोद्ध्वासहृत्तापसहायान्येषणादिरुत् ॥ १७६ ॥

यथा मम—

एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी ।

मह सति दारइ दंशइ आभासजट्टिन्व कालउरइव्व हियअम् ॥

(प, ऋ)

अथ धृतिः—

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः ।

सौहित्ययचनोज्ञाससहासप्रतिभादिरुत् ॥ १७७ ॥ (ण)

यथा मम—

कृत्वा दीननिषीडनां निजजने यद्दृष्ट्वा वचोविमर्हं^२

नैवालोष्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

धिर्यानाम् असहिष्णुतेत्यन्वयः । अथ तत्रेति—अर्थानन्तरं तत्र सभाया पाण्डु-
वनयेन युधिष्ठिरेण विहितं मुरद्विपं^३ धीकृष्णस्य मानं पूजा चेद्विपतिः शिशुपालः
नासहतः । तत्रार्थान्तरन्यासमाह—परवृद्धीति । मत्सरि अगहिष्णुः ।

(वि, प) सत्त्वसंज्ञयो बलहानि । उपायाभावजन्मत्वेनास्य दैन्याद्भेदः ।

एषा कुटिलेति—‘एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी । मम सति ।
दारयति दशति आयासयतिरिव कालोरणीव हृदयम्’ ॥ इति संस्कृतम् । यद्वेणिका
प्रोषितभर्तृका दृष्ट्वा सख्या विपादोक्तिरियम् । दारणे आयामयष्टिर्दृष्टान्तः, दंशने च
कालोरणी ।

(वि, स) कृत्वा दीनेति—संसारविरक्तस्य तपोवनस्थस्य उक्तिरियम् ।

(सो, ऋ) एषेति—एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी
मम सति । दारयति दशति आयासयतिरिव कालोरणीव हृदयम् ।

(सो, लृ) ज्ञानेति—सौहित्यं तृप्तिः ।

१ ‘द्वैपान्वेय’ (स. पु.) २ ‘मधु’ (क. स. पु.)

३ ‘मम’ इति नास्ति (स. पु.) ४ ‘निदुरम्’ (द. ट. पु.)

इन्द्रोपाश्विसेचिताः^१ खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराजलिनापि केवलमहो सेयं कृतार्था तनुः ॥ (स)

अथ चपलता—

मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवास्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १७२ ॥

यथा—

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धमजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः^३ ॥ (ह)

अथ ग्लानिः—

रत्यायासेमनस्तापलुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्पाणताकम्पकार्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७६ ॥

यथा—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनादिप्रलूनं
हृदयकुसुमशोपी दारणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीप्रवर्गभम्^३ ॥ (घ, ङ)

यस्यास्तनोः कृते दीननिपीडनादिकं कृत्वा मया इन्द्रोपाः संविना. सेयं तनुः साम्प्रतं
नीवाराजलिनापि खलु कृतार्था इत्यन्वयः । निजजने इष्टजने बचोविग्रहं बाहल्यम् ।
आमुष्मिकी. पारलौकिकी । चिराधिरकालीनाः ।

(घि, ह) अन्यास्यति—हे मृङ्ग ! उपमर्दसहासु अन्यासु सुमनोलतासु
पुष्पलतासु लोलं मनो विनोदय । नवमालिकाया कलिकामकाले किं व्यर्थं कदर्थयसि
कीदृशीं मुग्धां मृदा विमर्दसहामित्यर्थः । अजातरजगम् अजातोपरगाभम् । गमागोक्ति-
वशात् नवोडाकदर्थवनायकप्रणीतिः । अत्र अजातरजगम् अजानरजोयोगामित्यर्थः ।
अत्र वाच्यमृङ्गस्य व्यङ्ग्यवनायकस्य च चपलता ।

(घि, ङ) रत्यायासेनि—निष्पाणता बन्धनानि । हेतुविशेषार्थान्वयेन दैन्य-
रियादौ भेदः । किसलयमिवेति । दारणो दीर्घशोकः अस्या. चामं क्षीणं परि-
पाण्डु च शरीरं ग्लपयति । तत्रोपमामाह । किसलयमिवेति—बन्धनात् कृन्तात् ।

(लो, ङ) किसलयमिवेति—शरदिज इत्यलुक् गमागः ।

१ 'परिविना.' (क. ग. पु) २ 'मलिकया' (ग. घ. पु.)

३ 'केतकीप्रवर्गभम्' (क. ख. पु.)

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानासे. शून्यताश्वासतापवृत् ॥ १८० ॥

यथा मम—

कमलेण विद्यसिपण्य सज्जोषन्ती विरोहिण समिधिमम् ।

करञ्जलपक्षयमुद्गी किं चिन्तसि मुमुक्षि १ अन्तराहितदद्या (क, ऐ)

अथ वितर्क *—

तर्को विचार. संदेहाद् भ्रशियोऽङ्गुलिनर्त्तकः ॥ १८१ ॥

यथा—किं रुद्धः प्रियचेष्टादि । (न्व)

पूते च प्रपत्तिशब्द २ व्यभिचारिभेदा इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह—(ओ)

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्न्यभिचारिणः ॥ १८२ ॥

तथाहि—शृङ्गारेऽनुपिद्यमानतयाऽयस्यानाद् रतिरेव स्थायिश्चन्द्राव्या ।

हास पुनरुपपद्यमान व्यभिचार्येव, व्यभिचारिलक्षणयोगात् । यदुक्तं—

‘रसायस्य पर भाव. स्थायित्वं प्रतिपद्यते’ इति (ग)

(यि, फ) कमलेणेति । ‘कमलं विरगितेन गयोजयन्ती विरोहिण शशि विम्वम् । करतलपर्यस्तमुक्षी किं चिन्तयति मुमुक्षि । अन्तराहितदद्या’ ॥ इति पश्यन्तम् । अत्र करतल विक्रमिन्कमलं मुन शशिविम्बम् । नायिकायाधिन्ना ।

(यि, छ) किं रुद्ध इति—विरहायगिष्ठाया उदाहरणम् ।

(यि, ग) रत्यादयोऽर्थाणि—स्थायिमावानां ये रता नियन्त्राद्विधेऽनियते । व्यभिचारिलक्षणेति—उन्मत्तानर्मप्रत्नारूपस्य कदाचित्कालस्य तल्लक्षणत्वात् । स्थायिभावेऽपि व्यभिचारिभावो भवत्यत्र तदाद दर्शयति—रसायस्य इति । रस एव उत्तरकालम् अयम्या यस्य पर बेरुत तादृश एव भाव रत्यादिस्थायिन्त्वम् प्रतिपद्यते । अनारगवम्यस्तु ॥ स्थायित्वं प्रतिपद्यते इति पर पदास्तभ्यने । अतारगवम्यस्तु रता न्तरण्य सम्भवति । ग य यदि तत्र उपकारको भवति तदा तदीयम्याभिनि आभिमुन्येन परणाद् व्यभिचारिलक्षणकालान्तेन तत्रापि व्यभिचारिपदस्य योग्यद्वन्वागोऽपि स्थितिगती भवति, अर्थवशात्तद्व्यभिचार्यमर्थमभिप्रेत्य सम्बन्धो दर्शित इति बोध्यम् ।

(लो, पे) कमलेणेति— कमलं विरगितेन गयोजयन्ती विरोहिण शशि- विम्वम् । करतलपर्यस्तमुक्षी किं चिन्तयति मुमुक्षि । अन्तराहितदद्या ॥

(लो, ओ) एते चोनि—एतानि च उदाहरणानि व्यभिचारिलक्षणगद्वाव- दर्शनमात्राणि । तेषां कतिर प्राधान्ये कतिर अत्रथन्ये वा न कतिर प्रवर्तितवन्ति ।

ममनि नर्त्त (च पु)

• ताम्रिण पट्ट (क पु) नर्त्त । २ व्यभिचार्येति नर्त्त (ग पु)

तत्कस्य स्थायिन कस्मिन् रसे सचारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत्समुन्नेय स्वयं भावितबुद्धिभिः ॥ १८३ ॥ (घ)

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमा ।

आस्वादाद्गुरुकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥ १८४ ॥ (ङ)

यदुक्तम्—

स्नक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः १ ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥ इति । (च, औ)

तन्नेदानाह—

(रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहो भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमर्था मोहा शमोऽपि च ॥ १८५ ॥ (अ)

तत्र—रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

(वि, घ) इत्याद्यन्यत्समुन्नेयमिति—अत एव यः कौमारहर इत्यनादृत-
रमस्थायिभावस्य विस्मयस्य व्यभिचारिभावत्वम् । प्रवृत्तन्मते तु स श्लेषः व्यभिचारि-
भावश्चनेरेवोदाहरणमिति । रसस्यैव हि प्रधान्यात् इति भाव्यप्रकाशलिखने रसप-
दस्य व्यभिचारिभाजनपरत्वं व्याख्यानादवसीयते ।

(वि, ङ) अविरुद्धा विरुद्धा चेति—स्थायिभावस्य अविरुद्धा विरुद्धा वा
व्यभिचारिभावा इत्यर्थः । तिरोधातु बुद्धयविषयीकर्तुम् ।

(वि, च) स्नक्सूत्रवृत्त्येति । भावानां व्यभिचारिभावानाम् अनुगामुकः सम्बद्ध-
स्थाया तैर्भावं न तिरोधीयते न बुद्धयविषयीक्रियते इत्यर्थः । अनुगामत्वे दृष्टान्तमाह—
स्नक्सूत्रेति । वृत्त्या रीत्या सज्जिमात्वाया यथासूत्रमवस्य सम्बद्ध भवतात्यर्थः । स्नक्सम्बद्धे
तैः कीदृशं क्रियते इत्यनाह—तैरसाविति । पुष्यते आस्वादाद्गुरोरीक्रियते इत्यर्थः ।

(वि, छ) रतिरित्यादि । प्रवणायितम् उत्कट आवेशः । स चानुरागे एव पर्य्य

(लो, ओ) अथेति । स्थायीभाव उद्देशकमप्राप्तः । अविरुद्धेति । विरुद्धै-
पि स्थायिनोऽतिरोधानं महाकविकाव्येष्वभिव्यक्तमेव । स्रगिति । स्नक्सूत्रं सवधा पुष्पाणां
मुक्तानां वा यथा अनुगतं तिष्ठति तथेत्यर्थः । तैर्भावेति ।

(लो, अ) शान्तिरसंस्थायिभावस्य शमस्य निराकरिष्यमाणविवादस्य नवत्वे नव-
मतया पृथक् निर्देशः ।

(लो, आ) रतिरित्यादि । प्रवणायितं प्रवर्णीभावः । इयं रतिर्मदनाविष्टा ।

१ 'तथाभावित' (इति क रा पु) २ 'अनुगामक' (क पु)

यागादिवैकृताच्चेतो' विकासो हास इष्यते ।
इष्टनाशादिभिश्चेतोवेङ्कव्यं शोकशब्दभारः ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्याऽवबोधः क्रोध इष्यते ।
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्वेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यजं^१ भयम् ।
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विस्मयोद्भवा ।
धिविधेषु पदार्थेषु लोकसमातिवर्तिषु ।
विस्तारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामात्मविधामज सुखम् ॥ १८६ ॥

यथा—माखलीमाधवे रति । नटकमेलके हासः । रामायणे शोकः ।
महाभारते शमः । एवमन्वत्रापि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानेस्तैस्तैर्विच्छे-
दविच्छेदश्च भावैरनुच्छिन्ना प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धा । (घ, छा)
किञ्च—

नानामितय'संघट्टान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसञ्चारिसात्विकाः ॥१८७॥

यदुक्तम्—'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्' । (ज, इ)

वस्यति । यागादीत्यादिपदान् वेशपरिमृष्टः । चेतोविकासो विलक्षणचित्तययोगजन्य
ज्ञानमुपहास्यताज्ञानपर्यवसक्तं यतो मुख्यविकाररूपं स्मितं जायते । वैकृत्यं दुःखविशेषः ।
संरम्भः सहपञ्चरा । स्वेयान् स्थायी । तैक्ष्ण्यस्य उन्मत्तापचिरीर्पयाऽवबोधः । रौद्रोऽप-
कर्तुं क्षमः, तस्य शक्त्या सामर्थ्येन वैकृत्य भाविदुःखज्ञानपलावनहेतुः । दोषेक्षणादिभि-
रिति—दोष विवृतशब्दादि ईक्षणादिभिरित्यादिपदात् प्राणपरिमृष्टः । गर्हा निन्दा ।
विस्मयोद्भवेति । कथमस्य एतादृशो दोष इत्येव विस्मयेन जनितः । चेतोविस्तारो दृष्ट-
हेतुभ्योऽसम्भवत्वज्ञानेन हेतुनुसंधानम् । आत्मविधान्तिरात्ममात्रविषय ज्ञानम् । एते-
ष्विति । एतेषु रत्यादिषु सत्सु इत्यर्थः । स्थायिभावव्यभिचारिभावादीनां भावसंज्ञा-
श्रुतिमाह—

(घि, ज) किंचेति । भावयन्ति ज्ञापयन्ति । सुखदुःखादिभिरिति । सुख-

दुःखादिभावैस्तद्भावस्य रत्यादिसत्ताया भावनम् उद्बोधनम् यतो रत्यादिवो भाव इत्यर्थः ।

रूपानिर्णयः । शृङ्गारस्य स्थायी नवन्यथा स्थायिनल्लक्षणयोगात् । एतेषु ममनन्तरोक्तमन्येषु ।

(लो, इ) सुखेति । भावैरानिर्णयः वाच्यनिर्णयः तस्य रामादेरनुकार्यस्य
यो भाव स्वरूप तस्य भावन धर्माणं दर्शनं वा ।

१ 'वैकृत्ये' (क ख पु) २ 'वैकृत्ये' (क ग पु)

३ 'वस्थायोऽस्मान्' (क ख पु) ४ 'संघट्टान्' (क च पु)

(अथ रसस्य भेदानाह—

शृङ्गारद्वयास्यकरणरौद्रवीरभयानका ।

वीरभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥१८८॥ (ई)

तत्र शृङ्गार—

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ।

परोढा वर्जयित्वाऽत्र वेश्यां चाननुरागिणीम् ।

आलम्बन नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ।

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

अधिक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ।

त्यैस्त्योत्रधमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।

स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥१८९॥ (ऊ, उ)

(वि, ऊ) तदागमनहेतुक इति । मन्मथस्यागमन प्राप्ति तदेव हेतुर्यस्य तादृश , कामिन एव शृङ्गाररसोद्बोधात् । वेश्या चेति । वेश्याऽनूढा, ऊढाया परो-
ढत्वेन एव प्राप्ते । एवमनुरागिणी स्त्री कन्यञ्च । दक्षिणाद्या इति । दक्षिणशृङ्गानु-
सराढा इत्यर्थः । ते च स्त्रिणां एव परनायकस्य तु परोढावत् शृङ्गाराभासालम्बनमेव ।
रोलम्बा भ्रमरा । औमिवारास्य ह्यागः । सम्भोग एव मरणस्य जातप्रायमात्रस्यैव
वर्णनीयत्वात् वास्तवमरणस्यैव ह्यागः ।

(लो, ई) एव सपरिहरस्य रसस्य स्वरूपमुक्कदिशा निरूपयितुमुद्दिशति ।
अथेति । सात्त्विक्यहुलसीतवायादिपूर्वकपुराणरसानुकराभिन्नाभयत्वेन महापिण्डा
कण्ठोक्त्य अष्टौ । अथेति महाकाव्यादीं शान्तोऽपि नवमो रसोऽस्तीति तस्य वृषण् निर्देशा
न राम्यण् नाट्योपयोगित्वाभावात् । यदाह धनिक “पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्येति” । एवञ्च
निरतिशयपुत्रासादनलक्षणत्वात् एक एव रसो न विशेषः सति इति वादिनां मनमथ-
पास्तम् । अत एवाहम् “यत्प्रकरणं च कार्म्यं ये च स्युर्म्यभिचारिणः । स्वल्प
यथ तद्भावात् शृङ्गारादिभिदा स्मृताः । इति”

(लो, उ) शृङ्गमिति—मन्मथोद्भेदस्य शृङ्गमिति नामान्तरम् । तस्यागमन
रामादिप्राविर्भावः । आत्पुलान् शृङ्गतां इत्यस्य धातो यन्तात् आरशब्दस्य श्रुत्यादि-
तत्वात् तत्र मन्मथोद्भेदस्य विशेषनिर्देशादुभयोरप्येतद्विशेषनिर्भूतयो स्त्रीपुत्रयो परस्पर
प्रोदतरानुरागहेतुध्वनयस्य सूचितम् । अतएव एवमिति हि रसाभासो वक्ष्यते ।
दक्षिणाद्याध्वनाः, १. ध्वनः, रङ्गतां, वाग्देवतकण्ठः, नाट्यगतिः, दिग्दर्शनीयवस्तुषु, नटग-
णपुत्रादिषु प्रवृत्तये । विदूषाणि—अथ इत्यादि । इहोद्दीपनविभावादि एकदेशो
दर्शनम् । विसरतः प्रथमपरिच्छेदतो बोद्धव्यम् ।

यथा—शून्यं वासगृहम् इत्यादि ।

अथ उद्गरस्वरूपः पतिस्वरूपः च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुदीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । पतिरभिभ्यक्रः 'सहृदयरतिभावः' शृङ्गाररूपतां भजत ।

तद्भेदानाह—

विप्रलम्भोऽथ संभोग इत्येव द्विविधो मतः ॥ १६० ॥

तत्र—

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नार्भीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥ १६१ ॥

अर्भीष्टं नायकं नायिकां वा (अ, ऊ)

स च पूर्धरागमानप्रधासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ १६२ ॥

तत्र—

अथणाद् दर्शनाद्वापि मिथः संरुढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १६३ ॥ (ट)

अथणं तु भवेत्तत्र दूतचन्द्रीसर्पामुप्रात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १६४ ॥ (ठ)

अभिलापश्चिन्तास्मृतिगुणकधनोद्देश'प्रलापश्च ।

उन्मादोऽथ' व्याधिर्जडता मृतिरिति दशाश्च कामदशाः ॥ १६५ ॥

अभिलापः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १६६ ॥

(वि, अ) नार्भीष्टमुपैतीति—नायकस्य नायिका । नायिकायाश्च नायकोऽर्भीष्टः । अर्भीष्टता च अनुकूलता । तेन मानिन्यामनुकूलताया प्राप्तायामपि नायकस्य विप्रलम्भ एव ।

(वि, ट) दशाविशेषो यजन्य इति शेषः । दशाविशेषो विरहव्यतीतदशा-दशा । विशेष इत्येकवचनं विशेषलक्ष्यमाश्रित्य । पूर्वरागोऽर्भीष्टप्राप्ते, पूर्वं रागः । स च अथणात् दर्शनात् वा भवतीत्युक्तत्वात् अथणदर्शनयोश्चायमाह—

(वि, ठ) अथणं त्विति—दूतादिमुक्तात् अथणम् इन्द्रजालस्वप्नाभ्यां चक्षुषा वा दर्शनमित्यर्थः । साक्षात्पदमत्र तदेतच्चक्षुःपरम् ।

(वि, ड) अपरिच्छेदः चेतनाचेतनेष्वपितीति—नेननत्वात्परिच्छेद इत्यर्थः ।

(लो, ऊ) यत्र त्विति—रतिरुद्गमश्च प्रष्टश्च प्रष्टव्यां यानिनिप्रकर्षस्य नायि-यानिष्ठे नायकं नायकपदे च नायिकं नोर्भीष्टं न प्राप्नोतीत्यर्थः । स च विप्रलम्भः—

१ 'तददयमिषो रतिभावः' (क. पु)

२ देगसेप्रताप क. म. पु. ।

३ अथेति नास्ति घ. पु.

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद् भृशम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ १६७ ॥ (ङ)

शेष स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

प्रेमादां प्रणयस्पृश परिचयादुदाहरागोदया—

स्तास्ता सुखदरो नितर्गमपुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्त करणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा—

दाशसापरिकल्पितास्त्रयि भवत्यानन्दमान्द्रो लय ॥ (ङ, ञ)

कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षात्तस्मीं मनोभुव ।

इति चिन्ताकुल कान्तो निद्रा नैति निशीथिनीम् । (ञ)

अथ कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्रसूदरागस्य नायकस्य चिन्ता ।

इदं मम । मयि स्रक्पटमिच्छादां नायकस्य स्मृति । नेत्रे लज्जनमजने इत्यादौ

गुणकथनम् । (त) आसान्मुञ्चतीत्यादौ उद्देशः ।

तेन वृद्धादावचेतनत्याऽप्रतिसन्धानान् वातरात्रि । प्रलापस्य प्रलापपर्यायत्वात् प्रलाप
लक्षणमाह—अलक्ष्येति । अलक्ष्येऽनाधये आकाशादौ वाक् । इदमुपलक्षणमन-
र्थस्वाचाऽपि । दीर्घनिःश्वासेति । तथा च व्याधिज्वरादिति यदुक्तं प्राग् तदीयादिपद-
प्राप्तमिदं मुक्तमिति बोध्यम् ।

(वि, ङ) प्रेमादां इति—माधुरस्य कथनमिदम् । मुगदरौ मालयास्तास्ता
अन्यादरा चेष्टा मयि भवेयुः । चेष्टाविशेषणानि—प्रेमादां इत्यादीनि । आर्त्तं
नित्यन्दत्वेन गजत्वम् । प्रणयो वान्मन्यम् । तस्मैचिद्य इत्यर्थः । परिचयो वार
वार दर्शनम् । यासु चेष्टासु आशान्नायामिन्द्रया परिगृह्यतास्त्रयि अन्त करणस्य
आनन्देन सान्द्रो ध्यातो लय लानता क्षणाद्भवति । अन्त करणमानन्दव्याप्त
भवतीत्यर्थः । लय बीजरा—बाह्यकरणस्य व्यापारस्य रोधी प्रतियन्धक । अत्र
रश्चेष्टाऽऽशान्नादारा मानन्यामेवाभिलाषः ।

(वि, ञ) कथमीक्षे इत्यादिकं स्पष्टम् । निशीथिना व्याख्य नैति प्राप्नोति ।

(वि, त) नेत्रे इत्यादौ गान्दर्थमेव गुणः ।

(लो, ञ) प्रेमादां इति—दर्शनादिगणे भाग्यप्रव कथनं चित्तवृत्ति-
विशेष प्रेन । तस्मैचो वशीकार प्रणयः । रदस्यगन्धेदनम् परिचयः । लय
तन्मग्नमेव ।

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ (थ)

अत्र प्रलापः—

भ्रातद्विरेफ इत्यादौ उन्माद ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं चेतियरोगं साखि ! हृदन्तः ॥ (घ)

अत्र व्याधिः (इ)

भिसिणीभलसप्रणीष्ट निहिभं सन्यं विनिधलं अहं ।

दीहो गीसासहरो प्सो साहेइ जीअइत्ति परं ॥ (थ)

अथ जडता ।

इदं मम ।

रसचिच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव चर्यते ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ।

चर्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ १६८ ॥ (न)

तत्रायं यथा—

शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

(वि, थ) त्रिभागशेषासु इति । पार्श्वनीयस्या विनयाया जटिलेशप्रच्छन्नं
 महेशं प्रति उक्तिरियम् । भागत्रये जागरितत्वात् शेषावशिष्टासु निशासु नेत्रे निमील्य
 मीलयित्वा इयं सहसा व्यबुध्यत । नीदशी अगत्य हरस्य कण्ठेऽर्पितबाहुबन्धना
 सती हे नीलकण्ठ ! क व्रजसी इत्येवम् अलक्ष्यवार अनाधनवाक् ।

(वि, इ) पाण्डुक्षामामिति—मालन्या तद्विरहावस्था पृच्छन्त्या तवङ्गि-
 काया उक्तिरियम् । हे साखि ! तत्र हृदन्तं चेतियरोगम् अस्मिन् चेत्रे शरीरे अचिरित्यस्यं
 रोगं पाण्डुक्षामवदनादिकं कर्त्तुं आवेदयतीत्यन्वयः । क्षामं स्त्रीणम् । मरणं क्लेशार्द्रम् ।

(वि, थ) भिसिणीति—‘विमिनीदलसयनीये निहितं सर्वमपि निधल-
 मङ्गम् । दीर्घो निःधासभर एष साधयति जीवतीति परम् ।’ इति सञ्ज्ञितम् ।
 सर्वमप्यङ्गं निधलम् । अतो दीर्घनिधाय एव इयं जीवति साधयति इत्यर्थः ।

(वि, न) चेतसाकाङ्क्षितमिति—मरणाकाङ्क्षा एव वर्णनीया न मरण-
 मित्यर्थः । चर्यतेऽर्पति । पुनरव्यवहिते जीवने सति मरणमपि वर्णनीयमित्यर्थः ।

(वि, थ) शेफालिकाविति—विदलिता शक्तिदुग्धम् । विदलिता शक्तिदुग्धम् ।

(लो, प्र) पारिहृति—परक्षेत्रे न हृदनीयो रोग चेतियरोगः ।

आकर्ष्य सम्प्रति रत चरणयुधाना

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥ (प, ल)

द्वितीय यथा—

रोलम्बा परिपूरयन्तु हरितो ऋद्धारकोलाहलै-

मन्दं मन्दमुपैति चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।

माधन्त कलयन्तु चूतशिरसरे केलीपिकाः पद्मम्

प्राणा सत्वरमरममारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥ (फ, ए)

ममैतौ । तृतीय यथा—

कादम्बद्वयां महाभेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । (य)

एष च प्रकारः करणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्याम (ऐ)

केचित्—

नयनप्रीति प्रथम चित्तासङ्गस्ततोऽथ सकल्प ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिरुपपानाश ।

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दर्शय स्युः ”

इत्याहुः ॥

तत्र च—

आदौ धाच्य. स्त्रिया राग. पुंसः पश्चाच्चद्विहितेः ॥१६६॥ (थो)

रात्रौ तद्विदलनात्, कदाचित्तदानीमपि नायक्यमनसभावनया प्राणधारणम् ।
करणयुधाना कुकुटाना इतम् । आन काल एवेति तत्र मरणसभावनया सख्या
विषादोत्थिरियम् । तपस्विनी दुःखिता ।

(यि, फ) रोलम्बा इति । भ्रातृनायकदर्शनाया नायिकाया उत्थिरियम् ।
परिपूरयन्तु इत्यस्य हरित इति कर्मम् । हरितो दिश । नभस्वान् पवन । केलीपिक
पालितकेविला । भ्रमरमङ्गारादय तावदुदापका सन्तु । कठिना प्राणा अपि
यान्तु इत्यर्थः । कलयन्तु गायन्तु ।

(यि, य) तृतीयमिति—तृतीय मरणोत्तर जीवनम् ।

(लो, ल) शेफालिकामिति—शेफालिकाविदलनेन निरायकाल सूचित
तपस्विनी शोचया ।

(लो, ए) रोलम्बा भ्रमरा ।

(लो, ऐ) मदाधेनापुण्डरीकवृत्तान्ते पुण्डरीकस्थकृपाया पुनर्जीवनमल
भन । कदाचित्प्राग्भस्य विषय, ननु पूर्वरागप्रवामयो ।

(लो, थो) आदायिनि—नदिज्ञेन तद्विदलानि दृष्ट्वा इत्यर्थः । इतिगानि
अनुरागचेष्टानि । उद्धन्यत्रैव “दृष्ट्वा दर्शयति नीडाम्” इत्यादिना ।

इद्वितान्युक्तानि । यथा-रत्नावल्या सागरिकावल्लराजयो ।

आदौ पुरयानुरागे समवस्थेऽभिविक हृदयद्रमं भवति ॥ (म)

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च निधा ॥ २०० ॥ (घौ)

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।

तन्नीलीरागमार्यातं यथा श्रीरामसीतयोः ॥ २०१ ॥

कुसुम्भरागं तत्प्राहुः यदपैति च शोभते ॥ २०२ ॥

मञ्जिष्ठा रागमाहुस्तद् यन्नापैत्यतिशोभते ॥ २०३ ॥ (म)

अथ मानः—

मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः ॥ २०४ ॥ (य)

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्पि ।

प्रेम्णः कुटिलगामित्यात् कोपो यः कारणं विना ॥ २०५ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानः वर्णनीयः ।

उदाहरणं तत्र नायकस्य यथा—

अलीभ्रमुत्तम विणिमीलिभच्छ देसु मुह्य मग्ग भोञ्जासं ।

गण्डपरिउम्भणपुल्लिभङ्ग ण उणो चिराइस्सं । (१, अ)

(वि, म) इद्वितान्युक्तानीति—अनुरागवचनमेव तदुक्तिः । आदौ स्वयनुरागं दर्शयति—रत्नावल्यामिति—अत्र सागरिकायाः प्रागनुरागः ।

(घि, म) न चातिशोभते इति—अविश्रयत्वात् न चातिशोभते इत्यर्थः । श्रीरामसीतयोरिति—श्रीरामस्य भीरोद्वातत्वात् पुरुषस्य इवान्यन्तप्रलापाभावेन नातिशोभते इत्यर्थः ।

(घि, य) पूर्वरागानन्तरं मानमाह—अथेति—प्रणयेर्ष्येति । प्रणयेन ईर्ष्या वा समुद्भवो यस्य तादृश इत्यर्थः ।

(घि, २) अलीभ्रमुत्तम इति ।

अलीभ्रमुत्तम विणिमीलिताच्च ते मुभग ममावकाशः ।

गण्डपरिउम्भणान् पुल्लितमङ्गं न पुनश्चिरयिष्यामि ॥ इति ससृजम् ।

प्रणयमानेन अलीभ्रमुत्तम नायकं चुम्बित्वा तेनाऽभ्रपिताया नायिकयास्तं

(लो, औ) नीली नालिराग 'कुसुम्भराग' मञ्जिष्ठा रागधेन्यर्थः ।

(लो, अ) मान उद्देशकमप्राप्त इत्यर्थः । प्रणय प्रेम । अलिभ्र इति ।

अलीभ्रमुत्तम । निर्मालिताच्च । देहि मुभग 'ममवकाशम्' ।

गण्डपरिउम्भणापुल्लितमङ्गं । न पुनश्चिरयिष्यामि ॥

१ 'गमवन्त्यपि एव' (क ख, पु)

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे । (ल)

उभयोर्थथा—

पणञ्चकुविद्याण दोएण वि अलिअपसुत्ताण माणइएणाणम् ।

णिच्चलणिस्सुद्धणीसासदिएणअएणाण को मल्लो ॥ (व, आ)

अनुनयपदर्थन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु सम्भोगसचादीप्या
रयभावत्वम् (श)

यथा—

अभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिक सोत्कण्ठमुद्गीचते

रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धानन जायते ।

प्रत्युक्तिरियम् । हे अलाकप्रभुत ! हे विनिमालिताक्ष ! हे सुभग ! मया ते तव गरङ-
परिचुम्बनया पुलकितमर्थात् तथाङ्गमेव ममाद्यशो मम स्थित्यवकाश । इदानीमपि
उन्मीलनाभावेन तदभावनिश्चयात् । अतो न चिरयिष्यामीत्यर्थः । अत्र च
“प्रागामन्त्रितमसङ्गदि”ति सूत्रेण ते इत्यस्य असम्भवो नाशङ्कनीय । अव्यवहित-
पूर्वस्य आमन्त्रणपदसंवासात्तायास्तदर्शत्वान् । उपपूर्वामन्त्रणपदोत्तरं तु भवत्येव
ते इत्यादेशः ।

(वि, ल) कुमारसंभव इति । अत्र पार्वती त्यक्त्वा सन्ध्यावन्दनाय
गते महेशो पार्वत्या माने तस्य तद्गङ्गाप्रवृत्तौ सन् हि

“सन्ध्याया कमलयोनिषम्यया या तनुं सुतनुं पूर्वमुन्मिता ।

सेयमस्तमुदयश्च सेवते तेन मानिनि । ममात्र गौरवम् ॥” इत्यादि महेशोक्तिः ।

(वि, व) पणञ्चकुविदेति—

‘प्रणमयुपितयोर्द्वयोरप्यलाकप्रभुतयोर्मानवित्तयो ।

निधलनिस्सुद्धनि धासदत्तर्णयो को मल्ल ॥” इति ससृष्टम्

नो मल्ल को मानरत्तणसमर्थः ।

(वि, श) न विप्रलम्भभेदता न विप्रलम्भप्रभेदता । अभङ्गे इति मानरत्त

णामनर्थाया नायिकाया सख्यामुक्तिरियम् ।

एतच्चिरायिताया नायिकाया सकलामपि शय्यामावृत्य मिथ्याप्रभुतस्य नायकस्य
गरङ्ग परिचुम्ब्य तस्या वचनम् ।

(लो, आ) पराञ्च इति—

‘प्रणमयुपितयोर्द्वयोरप्यलाकप्रभुतयोर्मानवतो ।

निधलनिस्सुद्धनि धासदत्तर्णयो को मल्ल ॥” इति

अत्र वो मल्ल अधिर सोढु ममर्थं न ज्ञायते इति भारः ।

पाकेरय गमितेऽपि चेतसि तन् रोमाञ्चमालम्ब्यते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन्ने ॥ * (प)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्वप्रायितमोगाङ्गोऽस्पर्शनसम्भवा ॥ २०६ ॥ (इ)

तत्र दृष्टे यथा—

विनयति मुदशो दशो पराग प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुक्तेरभीष्टमक्षोर्द्वयमपि रोपरजोभिराशुपूरे ॥ (स)

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा—

नयनखपद्मङ्ग गोपयस्वशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठ पाणिना दन्तदष्टम् ।

(धि, प) मया भ्रमज्ञे रचितेऽपि मम दृष्टिस्त प्रिय सौत्कण्ठमुद्गीक्षते । इत्यादि-
रीत्या तस्मिन् जने प्रियतमे दृष्टे सति कथं मानस्य निर्वहणं निर्वहो भविष्यतीत्यन्वयः ।
दग्धान्नं गीहितं ममाननम् ।

(वि, स्त) उत्स्वप्रायित पत्युरन्यनायिकासङ्गस्य स्वप्ने दर्शनम् । यथा मम—
“रात्रि! त्वं न भवति मदन्यत्र निरत पतिर्म धूताऽमाह्वयमि न जानासि त-
मिमम् । समुद्रत्याऽगारादपरयुक्तीसङ्गनिरतो मया दृष्ट स्वप्ने तदलमिह सप्रीति-
यथा ॥” पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टे उदाहरति—विनयतीति । रापकीरुपाया मुदशो
दश । ईर्ष्यामानः ।

(धि, इ) नयनरोति—अन्यनायिकासङ्गचिह्ननखपदादिमशुकादिना यद्यपि
गोपायितुं शक्नोति तथापि विमर्दोच्चास्त्रागमन्य केन प्रकारेण वारयितुं शक्य इति

(लो, इ) ईर्ष्यानि—ईर्ष्यास्वभावत्वं गचारितक्षणयोगात् ।

उत्स्वप्रायितमिति—उत्स्वप्रायित स्वप्ने चैव । स्वप्नस्योद्गमनशक्त एव तन्वयः
नाय उत्थानम् । गोत्रस्पर्शनं योषणे तन्नामग्रहणम् ।

ॐ ‘तस्मिन् जने’ इत्युदाहरणान्तरं यथा वा’ इत्युपन्य

एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया विनोत्तरं ताम्यतो—

रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्युनये गरुडतोर्गोलम् ।

दम्पत्योऽनन्तरपाङ्गवत्तन्निधीभवच्चतुषो

भूमौ मानवलि सहागरभसव्यामकृत्तण्डप्रह ॥

इत्युदाहरणान्तरं (क स पु)

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्ध केन शक्यो वरीतुम् ॥

एवमन्यत्र (ह)

सामभेदोऽथ दानं च नन्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्भक्षाय पतिः कुर्यात् पटुपायानिति क्रमात् ॥ २०७ ॥
तत्र प्रियवच. साम, भेदस्तत्सप्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूपादेः पादयोः पतन नतिः ॥ २०८ ॥
मामादौ तु परिर्क्षणे स्यादुपेक्षावर्धिरणम्^१ ।
रभसत्रासहर्षादे. कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ २०९ ॥ (व, ई)

यथा—नो चादु श्रयणे कृतमित्यादि । अत्र हि सामादयः पञ्च सूचिता ।
रसान्तरमृष्टम् (क)

वानयार्थ । एवमन्यत्रेति । उत्त्वप्रायिते उदाहृतमेव । गोत्रस्त्रलिते यथा—

“एवस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्य कोपपराङ्मुख शयितया चादनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधारित प्रियतम तूष्णीं स्थित तत् क्षणाद्
माभूत् मुक्त इवेत्यमन्दचलितप्रीथ पुनर्वाञ्छित ॥”

यथा वा मम ।

“परासह्यामक्त मग्नि । मम स यत् चादु कुरुते
गमस्तोऽर्गो व्याचप्रणय इति जानीहि नियतम् ।
तदा ता तु ध्यायन् म खलु मितव केतिगमये
मुत्सृज्या नाम्ना ननु रहमि सम्बोधयति माम् ॥” इति ।

(वि, छ) नन्युपेक्षे । नतिश्च उपेक्षा च इति । तत् सप्युपार्जनमिति ।
तस्य मानिन्या सरया उपार्जनमाप्तीररणमित्यर्थ । व्याजेन भूपादेर्दानं दानमित्यर्थ ।
एवमेवात्र दानपदमुद्दिश्य विधेयोभयान्नमम् । रभसत्रासहर्षादेरित्या-
दिपदात् उत्त्वप्रायानिपातपरिग्रह ।

(वि, क) नो चाद्वेति । वनदान्तरितोदाहरणम् । यत्र नाचारित्यत्र साम ।
नच दशेत्तत्र दानम् । निचयगोवाच इत्यत्र भेद रस्तीनामाप्तिररणरूप । आप्तिभावा-
देव वान्तस्य प्रियतेतुशक्यस्यनान् । पादान्त इत्यत्र नति । गच्छमित्यत्र उपेक्षा एता-
पय सूचिता इत्यर्थ । एभिर्गोवाचस्या मानभक्षामोरेऽपि न तदुपायद्वानि तस्यामनातो-
द्वेगन्पमहर्षादेर्विशेषेण पत्योनुपादनात् । पद्यास्तु तत्राप्यो मम एव मान । रसान्त-

(लो, ई) प्रयज्ञात् मानभक्षोपामानाह । सामेति । प्रयाग उद्गराकमप्राप्त ।

१ ‘दावधारणम्’ (क स पु)

अथ प्रवासः—

प्रवासो भिन्नदेशत्वं^१ कार्य्यच्छापाच्च संभ्रमान् ।
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणोधरं शिरः ।
निःश्वासोल्लासकदितभूमिपातादि जायते ॥ २१० ॥ (ग)

किञ्च—

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽगचिः ।
अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।
मृतिश्चेति क्रमाद् ग्रेया दश स्मरदशा इह ॥ २११ ॥
‘असौष्ठवमनायत्तिः तापस्तु विरहज्वरः । (ग)
अकचिर्वस्तु धैर्यं सर्वत्रागिताऽधृतिः
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।
तन्मयं तत्प्रकाशो हि याद्याभ्यन्तस्तस्तथा ॥ २१२ ॥ ✓

शेष स्पष्टम् ।

एतद्देशतो यथा मम तातपादानाम्—

चिन्ताभि स्तिमित मन करतले खीना कपोलखली
ग्रन्थूपक्षणेदशपाण्डु यदन श्वमिहिरिषोऽधर ।
अम्भ शीकरपद्मिनीविमलवैनापैति ताप शमं
कोऽस्या प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति महते दीनां दशामीष्टीम् ॥ (घ)

वस्तुत्वमिति—एषां यथा—“चिरप्रसंगान् मुहादि प्रसंगे यन्त्र ह्यो मिथुनस्य जान ।
तन्मानिनीमानविधानहेतु ग एव यान चटुर्लाभमाना ॥” अत्र तन्मानिनी तन्मि
थुनीयमानिनी । अत्र ह्येव व्यभिचारभावो रमान्तरम् । भयाद् यथा—

“प्रवृत्ते मानमहाय पत्नी नाग उपागत ।
त इष्टा महता कण्ठे पनि जग्राह मानिनी ॥” इति ।

अत्र भयान्तरो रमान्तरम् ।

(वि, घ) विप्रनम्भस्य पूर्वसंगमानप्रसंगपरुषरूपचातुर्विध्यस्य उक्तत्वात् पूर्व-
संगं मानस्य समाप्य प्रसंगमाह—अथ प्रवास इति ।

(वि, ग) अत्रागोष्ठ्यादेर्लक्षणमाह—असौष्ठवमनायत्तिरिति । अनायत्ति-
रसाधीनता ।

(वि, घ) चिन्ताभिः स्तिमितमिति । पत्नी प्रसंगस्य करतले यगत्र शून्या
गिन्तयन्ती प्रति पत्युर्बिदुश्चिन्तयम् ।

१ ‘देशित्व’ (व. पु) २ ‘अङ्गोष्ठरमार्गते’ (ग. पु) ‘अङ्गोष्ठर मनायति’
(व. पु.)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः ॥ २१३ ॥
 कार्य्यजस्य^१ बुद्धिपूर्वत्वात् त्रैविध्यम् । तत्र भावी यथा मम-(ह)
 याम सुन्दरि^१ याहि पान्य^१, दयिते शोकं कृथा मा कृथा,
 शोकस्ते गमने कृतो मम, ततो चाप्य कृतो^१ मुद्भसि ।
 शीघ्रं न प्रजसीति, मां गमयितुं कस्मादिय ते त्वरा
 भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सध्रम ॥ (च, उ)

भवन् यथा—

प्रस्थानं चलये कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं गतं
 दृष्ट्वा न चक्षमासित, स्ववसितं चित्तं गन्तुं पुर ।
 यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
 गन्तव्ये मतिं जीवितं^१ प्रियमुद्भसार्थं किमु त्यज्यते ॥ (छ)

(चि, ड) प्रवामस्य कार्यात् शापात् इत्यादि त्रैविध्यस्योक्त्यात् कार्य्यजमेव त्रिविधमाह-भावीति । कार्य्यानुरोधेन प्रवामस्त्रिविध इत्यर्थः । तस्य युर्जीनि । बुद्धि कार्य्यज्ञानम् ।

(चि, च) याम सुन्दरीनि । द्वयोराक्तिप्रयुक्ती इमे । एतन् सुन्दरीत्यन्तं पत्यु । याहि पाथेति प्रियाया । मा कृथा इत्यन्तं पत्यु । शोक इत्यादिव ममेलात्त प्रियाया । तत्र इत्यादि मुागीत्यन्तं पत्यु । शीघ्रं न प्रजसीत्यन्तं प्रियाया । त्वरेत्यन्तं पत्यु । भूयानित्यादि प्रियाया । त्वया सह जिगमिषो अस्म्य मे जीवस्य भूयान् मध्रमस्त्वरेत्यर्थः ।

(चि, छ) प्रस्थानं चलये कृतमिति । स्वजीविनं गम्यत्यर्थं प्रियाया उक्तिरियम् । हे जीवितं^१ प्रियतमे यातुं निश्चितचेताम मतिं तवाग्निं गन्तव्ये गन्तव्ये गतिं चलयादिप्रियमुद्भसार्थं किमु त्यज्यते तेनैव सह गम्यतामित्यर्थः । चलयादयं गर्वड-पि समं प्रस्थिताग्निना । तेषां प्रस्थानमाह-प्रस्थानमिति । प्रस्थानं यात्रा बहुदिनं व्यापन्नतद्गार्तया काश्यपं चलयधरा गतं चलितम् । अत्र दृष्टव्यं प्रियमुद्भसोपादानम् अत्यन्तप्रियव्यप्रतिपादनाय । तच्च भरणहेतुराकादिदुःखेऽप्यभ्रुपातेन तद्दुःखस्य निर्विदुषशमाह । जीवारद्या भरणतः स्वरक्षाकारित्वेनाऽऽहन्तं प्रियव्यम् ।

(लो, उ) याम इति । तत्र गमने मम कुत शरणं जीवनाभावादिति भावः । शीघ्रं न प्रजसीति । त्वामप्रेषयन्त्या मम तत्रागमनस्याप्यारम्भः । तथा भारयत्या नास्व मोक्षमभिरागम् । मयि कृतञ्चेमवतस्तव न शत्रुं कदापिद् गमाम् । एतन् दुराराया-न्देलि तमेन प्राणानामनुर्नभायोऽयमवतनीय इति । तत्रास्त्वन्मतिं गमने गदगो-तमे एवामभि निराण आगुनभायो निरर्तं ममिति ।

भूतो यथा—चिन्तामि स्तिमितमित्यादि । शापाद् यथा—‘ता जानीया’
इत्यादि । सन्नमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिज । यथा—निष्कर्मोर्वश्याम् उर्वशी-
पुरूरवसो । अत्र पूर्वरागोत्तानामभिलाषादीनामप्रोत्तानाच्चाङ्गासौष्टमाद्रीनामपि
दशानामुभयेषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तनप्रसिद्ध्या’ विविच्य प्रतिपाद-
यम् । अथ करणविप्रलम्भ — (ज)

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भात् । ॥ २१४ ॥

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । (ऊ)

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु कस्याप्य एव रस । किञ्चाप्राकारा
सरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गार । सङ्गमप्रयाशया स्वेच्छवात् । अयन्तु करुण,
इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यथात्र सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य
प्रयासारयो भेद एव इति केचिदाहु । तद्वन्वे मरणरूपविशेषसम्भवात्तद्
भिन्नमपि मन्यन्ते ।

(चि, ज) उर्वशीपुरूरवसोरिति । तयोर्वृत्तान्ते इत्यर्थः । पुरूरवस एव निप्र
लम्भात् । तत्र च देवेन उर्वरया हरणमेव दैव उत्यात ।

(चि, झ) पुण्डरीकेति । तत्र महाश्वेताया मरण आशारातरस्वत्या पुनर्ल
भ्यत्युक्तम् । तथा च तत्र विप्रलम्भ एव इत्युक्त्वा प्रथमं करुणं यथातु विप्रलम्भ इत्य-
भियुक्ताना मतं दर्शयितुमाह—निश्चेति । मरणविशेषसम्भवादिति । यथा पूर्-
रागमानप्रणामरूपा विशाखास्तथा मरणस्यापि विशेषस्य सम्भवादेतद्भेदेन प्रगाताभि
न्नमर्पात्यर्थः ।

(लो, ऊ) करुणविप्रलम्भात् करुणात्म्यो निप्रलम्भः । कादम्बर्यां पुण्डरीके यूनो
महाश्वेताया विलापः । एतद्वचनं कृतं कुवलयारवचरिते च युक्तेर्महालगायाम्प्रामात्रे
उवनयारवस्य शरीरान्तरेण लभ्ये अनेन्दुमतावृत्तान्तवत् । आशारातरस्वतीभाषा
न्तरे त्वयाऽसौ पुनर्लभ्ये इति ।

(लो, ऋ) यथात्रेत्यादि । अयमाशयः—यथा भवद्विरेकदेशव्यथोर्वयोगा
निराख्य विदेशव्यथो प्रयासाख्य इति द्वैविध्यमयोगेऽपि भेदः स्वीकृतः । अस्मा-
भिन्नाभिप्रेत शरीरे वियोगः—प्रयासाख्य शरीरान्तरे तु करुण इति बहुतरभिन्नयोगे
इति वा चानि । यत्तु वैधेद् अभिलाषप्रयोगेप्यानिराख्यवत्तु कर्त्तव्यं यथा विप्रलम्भ
इत्युक्तम् तत्र गङ्गमप्रणामावस्थोऽभिलाषः पूर्वाग एव । एकदेशव्यथोरपि पुर्वाद
वशाद् गङ्गमोपरोधव्यस्य निरुद्धं यदि चन्याविषयमात्रा पूर्वाग एव । यदा
तु परोधोपस्थितः तदा रगभावगत्या न शृङ्गाररगभेदः, यदि तूपगुक्तताविषयविषय

अथ सम्भोग —

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोयमुदाहृतः ॥ २१५ ॥ (ऋ)

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादय यथा—‘शून्य वासगृहम्’

इत्यादि । (घ)

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥ २१६ ॥

तत्र स्यादनुपदकं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ।

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचिमेध्यमन्यच्च ॥ २१७ ॥

तथा च भरत —

यत्किञ्चिहोत्रे शुचि मेध्यमुज्ज्वल दर्शनीय वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते

(धि, ञ) दर्शनस्पर्शनादीनीति—अन्योन्यामित्यस्यायमर्थः । कदाचित् एकैरेन कदाचित्पुनरेन नापि दर्शनादिकं कियत इत्यर्थः । तेन एकैकस्य दर्शनादौ अपि सम्भोगो बोद्धव्यः । ‘शून्य वासगृह’ मित्यादौ उभयोरेव । “यान्त्या मुहुर्वलित-
कन्धरमानन तदाश्रितरन्तशतपत्रनिभ वहन्त्या । दिग्धोऽभूतेन च विप्रेण च पद्मलाक्ष्या
गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥” इत्यत्र गङ्गोपरि स्थिताया मालत्या दर्शनम् ।
माधवस्य तु विप्रलम्भ एव ।

(धि, ट) वाच्यं शुचिमेध्यमिति—शुचि शुद्ध वस्त्रादि, मेध्य पवित्रम्
अन्यद् वा यत् तदुद्दिष्टविभावरूपतया वाच्यमित्यर्थः । शृङ्गारेणोपमीयते इति ।

स्तदास्य प्रयागाख्यभेदान्तं पातः । एवमेव च शापनोऽप्यन्तराये स्वदेशस्थयोरपि
प्रयासाख्यभेदमेवाचर्यते । अत एव महर्षिणा प्रवासदशदशालक्षणे “पूर्वानुभव
जा ज्ञेया दश स्मरदश इह” इति पूर्वानुभवत्वमुक्तम् । पूर्वानुभाव पूर्वोपभोगानुभवः ।
एव च पूर्वरागोऽनुपमुक्त इति विषयः । तथा च एकदेशस्थयोर्भिन्नदेशस्थयोर्वा
पूर्वरागप्रयागौ भवतः । यत्तु प्रवासलक्षणे भिन्नदेशत्वमुक्तं तद्व्यवहितत्वमात्रं
विषयम् । यदि चैवदेशस्थयोर्न प्रवासस्तत् कथय कियति योजने कियति वा
कोशेऽगौ महर्षिर्निर्दिष्टः । वयं वा दूरदेशस्थयोर्न तदमन्यन्तो प्रशुम्भप्रभावयो-
र्हंसमुखा गुणध्रुवणानन्तरं पूर्वरागस्तथा चक्रवाक्योत्तृणमानव्यवधानेऽपि शापप्रयासा
रयश्वाराभाग इति सर्वं सुस्थम् ।

(लो, ञ) सम्भोग इति—सम्भोगः सम्भोगाख्यो भेदः । विलासी च विला-
सिनी च विलासिनौ ।

(लो, ञ) संख्यातुमिति—परिरम्भणादित्यादिशब्दात् विभावानुभव-

युज्यते च । (८, लृ)

किञ्च—

काथितश्चतुर्विधोऽसायानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ॥ २१८ ॥

यदुक्तम्—

न विना विप्रलम्भेन सम्भोग पुष्टिमञ्जते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते ॥

तत्र पूर्वरागानन्तर सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीपरमेश्वरयोः । (४)
मवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम सातपादानाम्—

क्षेम ते ननु पञ्चमलासि । किस्रञ्च क्षेम महङ्ग दिद

पुतादृक् कृशता कुत तुह पुणो पुटु शरीर जदो ।

केनाह पृथुल प्रिये पण्डणीदेहस्य समेखणात्

त्वत्तः सुभ्र । न कापि मे जइ इद रेम कुदो पुच्छति ॥ (५)

शृङ्गारेण हेतुना उपसीद्यते तदुद्दीपनतया उपसीद्यते उपस्थाप्यते इत्यर्थः । वर्यते इति यावत् । युज्यते इति शृङ्गारे तदुपयोगात् ।

(वि, ठ) सम्भोगशृङ्गारस्य एवविधत्वमुक्त्वा पूर्वरागायानन्तरण तस्य चातुर्विध्यं वस्तुमाह—किञ्चेति । कपायिते प्रथममिन्द्रिणीकृते । पार्वतीपरमेश्वरयो-
रिति—अत्रापि तयोर्वासान्ते इत्यर्थः । पूर्वरागसम्भोगो मदनदाहानन्तर विवाहे सति पार्वतीपरमेश्वरयोः । एव मालतीमाधवयोरपि बाध्यम् ।

(वि, ड) क्षेमं ते ननु इत्यादि—इमे दम्पत्योराकृत्युक्ती । तत्र प्रयाना दागतस्य पत्न्यु मस्कृतोक्तिं तत् पत्न्या प्राकृतोक्तिं । प्रथमसंस्कृतेन पृच्छा नाम्नस्य, प्राकृतेनोत्तर प्रियाया । एवमुत्तरोत्तरम् । कीदृशम् क्षेम ममाङ्ग इह-
मित्यर्थः । पुटुमिति—नव पुन शरीर पुटु यत इत्यर्थः । पण्डणीति—प्रणयिन्या मम देहस्य समिधणान् सरोच्चात् कृशस्तरणादित्यर्थः । एतावत् काल तव वैदेश्यात्,
निधितेन तत्रानुरागेण यतोऽहं कृशा अतो मा कृशा वृ वा मन्मासेन तव शरीर पुष्टमित्यर्थः । त्वत्त इति । हे सुभ्र । त्वत्त कापि न मे कापि पुष्टि इत्यर्थः । जइ इदमिति यदीदं तदा क्षेम कुत पृच्छन् । स्वानुरागविषयस्य क्षेमपृच्छा । मन्कार्येऽपि वैचित्र्यम् । तत्र स्यादित्यनन्तर यथासंभव विभावादिरूपेणेति बोद्धव्यम् । यत् किञ्चित् दर्शनीयं शम्भ्यादृहादि ।

(लो, ए) किस्रञ्चमिते—कृशञ्च क्षेम ममाङ्ग वृद्धम् । तुहेति—तव पुन पुटु शरीर यत । पण्डणीति—प्रणयिर्नदेहस्य समिधणान् । जइ इति—

प्रमन्यप्राप्यहम् । (ढ) अथ हास्य^१

विकृताकारवाग्देशचेष्टादेः कुहकाद् भवेत् ।

हासो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ।

विकृताकारवाक् चेष्टं यमालोम्य हसेजनः ।

नमनालम्बनं प्राहुस्तचेष्टेर्दीपनं मतम् ।

अनुभावोऽक्षिसंकोचचदनस्मेरतादयः ।

निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिण ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितायहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च^२ पद्भेदाः ॥ २२० ॥ (ढ, ऐ)

इपद् विहासि नयनं स्मितं म्यात् स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चल्लज्यद्विजं तत्र हसितं कथितं युधैः ।

मधुरस्वरं विहसितं सांसाशिरःकम्पनमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राक्षं चित्तिताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥ २२१ ॥

यथा मम^३—

गुरोर्गिरं पञ्च दिनाम्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

तव पुष्ट्या च मयि तवानुरागाभावेनैव पुष्टिः । अनुरागसत्त्वे तु मद्विरहात् काश्यं
म्यादिति भावः । एवमन्यत्रेति—वरुणविप्रलम्भानन्तर सम्भोग इत्यर्थः । तत्र
च मरणानन्तर जीवने महाधेतापुरश्चरीकचो, सम्भोगे ।

(वि, ढ) ज्येष्ठानामिति—उत्तमाना नायकानामित्यर्थः । स्मितहसित
इति—कस्यचिदुत्तमनायकस्य स्मित कस्यचित्तु हसितम् इत्यर्थः । एवमुत्तरोत्तरमपि
एकैकस्य एकैकमिति पद्भेदाः ।

(वि, ए) स्मितादिलक्षणमाह । इपदिति । गुरोर्गिरं इति—शुक्लुद्ध-
मिथपादोपहासः ।

यदि इदं क्षेमं पुनः पृच्छसि । अयमर्थः—यदाहमेव प्रणयिनी किमिति मा परिहृत्य
दूरं गतोऽसि यद्धेतुकस्तवाय प्रश्नः । अत्र सम्भोगः सयुक्तनायकविषयः । सयोग-
वियोगौ च परस्परायत्तत्वात् तौ तेन दूतिप्रेषणादेः सम्भोगविषयत्वम् । ईर्ष्यामानादेश्च
विप्रलम्भविषयत्वमविरुद्धम् ।

(लो, ऐ) हास्य इति—विकृताद् विक्रियायुक्ताद् वाग्देशचेष्टादेः कुहकाख्य-
वसनप्रयोगाच्च हास्यरसो भवेदिति सम्बन्धः । प्रमथा शिवगणविशेषाः । यद्वस्तु ।
ज्येष्ठानामुत्तमप्रवृत्तीनाम् ।

१ हास (क ख ग पु) २ 'ह्यावहित्यप्रमुखास्तथा' (प य पु)

३ हसितं तदेष पद्भेदः । (क ख पु) ४ ममेति (क ख पु) नास्ति ।

अमी समाग्राय च तर्कज्ञान् समागता कुक्कुटमिश्रपादा ॥ (ख)

‘अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः । (ओ)

अत्र च—

यस्य हासः स चेत् कापि साक्षाच्चैव निवध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।

अभेदेन विभावादिसाधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥ २२२ ॥ (त)

पुनश्चैष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ कथं —

दृष्टनाशादनिष्टातेः करणारयो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ।

शोकोऽत्र स्थायिभायः स्यात् शोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुर्दीपनं पुन ॥ २२३ ॥

अनुभावा दैयनिन्दाभूपातक्रान्दितादयः ।

दैववर्णोऽङ्गासनिभ्यास्तस्मिन्प्रलपनानि^१ च ।

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिधर्मा ।

त्रिपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२४ ॥

शोच्य विनष्टव्युत्पन्नभृति ।

(वि, त) अत्र चोत्तमादिषु य उपहासस्तस्य स्मितादिस्फुटयम् ।

साक्षाच्चैव निवध्यत इति । नशब्देन वाच्य इत्यर्थः । अभेदेनेति—स उपहामक सामाजिकं विभावादिसाधारण्यात् मत अभेदेन प्रतीयते ततो हास्यरसोऽयमनुमीयत इत्यर्थः । विभावादिसाधारण्यात् उपहामकस्य यो विभावादिस्यो हगनीय ईदृशादि, तत्र सामानिगस्यापि स्वोपहगनीयत्वाशयेव । स च स्वाम्नि उपहामकभेदरोपात् । ततश्च स्वनिष्ठहामे उपहामवहासाभेदरोप विभावादीना साधारणीकरणव्यापारात् । ततश्च स्वादनाख्येन व्यापारेण हास्यरम आस्वाद्यत इति पूर्वापरमन्यनिष्कर्षः । एवमेव रसान्तरेऽपि शनि ।

(लो, ओ) अत्र कुक्कुटमिश्रपादा आलम्बनम् । तेषां च पञ्चदिनाभ्ययनादय उर्दीपनानि । वायोच्छुसनश्लिष्टोष्मादयो हर्षावहिथादयश्च अनुभावव्याभिचारिण अनुक्त अपि सामर्थ्याल्लभ्या । एवमन्यत्रापि ।

१ अस्यादि दृष्टव्य इत्यन्त पाठे (घ च छ पु) नास्ति ।

२ ‘प्रलयनानि च’ (क. ख पु)

यथा मम राघवविलासे—

विपिने व जटानिग्रन्धनं तव चेद व मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोपकर्त्तनम् ॥ *

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं वन्धु-

वियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि
द्रष्टव्य (थ)

अस्य कर्णविप्रलम्भाद्देदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः ॥ २२५ ॥ (द)

अथ रौद्र —

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तद्यष्टोद्दीपनं मतम् ।

मुष्टिप्रहारपतन^१विकृतच्छेदायदारणेश्चैव ।

सम्प्राप्तसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ।

अविभङ्गोष्ठनिर्दश पादुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।

अनुभावास्तथाक्षेपकररसदर्शनादयः ।

(वि, थ) विपिने क्तेति स्पष्टम् । एवं वन्धुवियोगेति । तत्र वन्धुवियोगे

यथा—

“हा मातस्त्वरितासि कुत्र निमिद हा देवता काशिय

भिन् प्राणान् पतितोऽशनिर्हतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दशौ ।

इत्थ घर्परमभ्यर्द्धरुणापौराग्रनाना गिर

चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतभा कुर्वन्ति भितीरपि ॥”

इद मदालसाया मृताया पुरस्त्रीणा रोदनस्य केनापि कथनम् । वित्तनाशे यथा—

“किं करोमि व गच्छामि शरणं व वज्राम्यहम् ।

चिरेणोपाजितं वित्तं दस्युनापहतं मम” ॥ इति ।

(वि, द) पुनः सम्भोगहेतुक इति । पूर्वरागमानप्रवासहेतुकत्वे कर्ण-

साङ्ख्यिकशङ्कव नास्ति । मरणे सत्येव तत्साङ्ख्यिकसम्भावना । तत्र पुनः सम्भोग-

सम्भावनासत्त्वे विप्रलम्भा । पुनः सम्भोगहेतुक पुनः सम्भोगसम्भावनाहेतुक इत्यर्थः ।

* अत्र राम आलम्बनविभाव । तस्य वनगमनमुद्दीपनविभाव । दैवनिन्दा
अनुभाव । शोकः स्थायिभाव ।

१ ‘विलासे’ (ट ड पु)

२ ‘पतन’ (क. ख पु.)

उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदवेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २२६ ॥

यथा—

कृतमनुमत^१ इष्ट वा वैरिद गुरपात्क

मनुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिरदायुधै ।

नरकरिपुणा सादं तेषा समीमकिरीटिना-

मयमहमसृष्टोदोमासै करोमि दिशा बलिम् ॥ (ध, श्री) *

अस्य युद्धवीरावेदमाह—

रक्षास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २२७ ॥

अथ वीर —

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्यायिमावकः ।

महेन्द्रदैवतो हेमचर्णोऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभाषास्तु विजेतव्यादयो मताः । (न)

विजेतव्यादिचेष्टायास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

अनुभाषास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

सच दानधर्मयुद्धेर्दयया च समन्यितश्चतुर्धा स्याद् ॥२२८॥

(वि, ध) कृतमनुमतमिति । अर्जुन सम्बोधय वदस्य अश्वधात्र उक्ति-
रियम् । इदं स्वयं कृतस्य मम अप्तु शिरच्छेदरूप गुरपात्क^२ वैरदायुधमनुजपशुभि-
र्निर्मम्यादैर्भवद्भि कृतमनुमत इष्ट वा नरकुरस्य रिपुणा श्रीकृष्णेन गाढं समीमकिरी-
टिना तेषां भेदोमासै दिशा दिक्स्थितभूतानां बालिमयमहम् एतन्क्षणावर्त्ता अहं करो-
मीत्यर्थः । किरीटी अर्जुन । भेदस्तैलम् । नरकरिपुपक्षोपादानां नरहेतुपातक-
हन्तार गुरपात्करिणाम् हनिष्यामीति सूचनात् मन्त्रांघ्रे जगदेव नष्टयति
इति सूचितम् ।

(वि, न) धर्मवीरदानवीरयुद्धवीरदयावीररूपतया वीररसस्य चानुविध्यं वक्ष्यते ।
तेषामानम्यनादिभेदे विजेतव्यादय इत्यादि सर्वमहाधर्ममादिषदम् ।

(लो, श्री) कृतमनुमतमिति । तेषां भवताम् ।

* अत्रापकरिणोऽर्जुनादय आलम्बनम् । भिनूदन्तुचमरप्रादेत्यमन चोदी-
यन्म् । प्रविश्य अयुधान् । अन्धैरपेक्षयाम्ययत्नो व्याप्तिरिति भावः । अथ स्यावि-
भावा । नामानिरे प्रोक्तप्रकृतिको रीति रग्ये व्यज्यते ।

१ 'मनुमत' (क. ख ३)

म च यारो दानवीरो धर्मवीरो दयारीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः ।

तत् दानवीरो यथा परशुराम-त्याग सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदाना-
यधिः इति । अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायिभावः, संप्रदानभूतनाश-
रालम्बनविभावः सत्त्वाप्यवसायादिभिश्चोद्दीपनप्रभावैर्विभावितः मरुस्वत्यागा-
दिभिरनुभावेरनुभावितो हर्षदृष्ट्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिभीतो दानवीरता
भजते । (प)

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिर —

राज्यं च वसु वेदश्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यस्य लोके ममायत्तं तद्वर्माय सदीयतम् ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः—

यो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा राम स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रम स्मर नयं नाद्यापि किञ्चिद् गतम् ।

नैवं चेत् सरदृषण्यिरिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्न्याबन्धयन्धूकृतः ॥ (फ) ×

दयारीरो यथा जीमूतबाह्वनः—

शिरामुल्लैः स्यन्दत एव रत्नमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

नृपि न पर्यामि तवापि तावत् किञ्चिद्व्यापत्वं विरेतो गरुत्मन् ॥

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्गूढाः—

(ब) ६

(वि, प) त्याग सप्तसमुद्रेति—सप्तसमुद्रागताया मद्या निर्व्याजदानप-
र्यन्तः त्याग इत्यर्थः । सत्त्वाप्यवसाय सात्त्विकक्रियाभावितः । पूर्वोक्तप्रसरेण ज्ञापितः ।

(वि, फ) भो लङ्केश्वर इति । रामो रामनाम्ना ख्यातो बालिहन्ता स्वयं
याचते । नय नीति स्मर । नाद्यापीति । मया सह मन्त्रेरुपाय कोऽपि न गत इत्यर्थः ।
नैवं चेत् सीता न दीयते चेत् तदा मम धनुः न्याबन्धस्य यन्धूकृत एष पत्नी बाणो न
सहिष्यते । कीदृशः सरादीनामसृजा रक्तं पङ्क्तिः ।

(वि, ब) शिरामुल्लैरिति । गरुडेन भक्ष्यमाणं नागं परित्रातुं तद्वक्षणा-
य आत्मदेहमर्पितवन्तस्तान्नास्तिनवहुयामस्य जीमूतबाह्वनस्याऽनृपं प्रत्युक्तिरियम् । हे गरु-
त्मन् ! अद्यापि मम देहे मांसमस्ति । अत्र हेतुमाह—मम कीदृशस्य शिरामुल्लै रक्तं स्यन्द-

× अत्र रावण आलम्बनं तेन गतिहरणमुदीपनम् । तस्मिन् उपेक्षा अनुभाव
सहितोऽस्ति इति गम्यगर्वश्च व्यभिचारिभावः । उत्साहः स्थायिभावः ।

६ नाग आलम्बनविभावः । तस्य वानरोक्तिरनुभावः । आनन्दश्च अनुभावः ।
धैर्यश्च सञ्चारिभावः । दयायामुत्साहः स्थायिभावः ।

अथ भयानक —

भयानको भयस्थायिभावः १ कालाधिदेवत ।
स्त्रीर्नीचप्रवृत्ति कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदे ।
यस्मादुत्पद्यते मीतिस्तदत्रालम्बन मतम् ।
येन घोरतरास्तस्य भवेदुर्दीपन पुन ।
अनुभावोऽत्र वैवर्त्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
'पुलकस्वेदरोमाश्चकम्पदिक्रमेक्षणादयः । (भ)
जुगुप्सायेगसमोहसत्रासग्लानिर्दिनता ।
शङ्कापस्मारसभ्रान्तिमृत्युव्याघ्रा व्यभिचारिण ॥ २२६

यथा 'नष्ट वर्षवैरि'त्यादि—

अथ बीभत्स —

जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्स कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदेवतोयमुदाहृतः ।
दुर्गन्धमासापिशितमेदास्यालम्बन मतम् ।
तत्रैव रुमियाताद्यमुर्दीपनमुदाहृतम् ।
निष्पीयनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥ २३० ॥

यथा—

उक्त्युक्त्युक्त्युक्तं कृत्तिं प्रथममथ शृङ्खलौधभूयासि मांसा
भ्यस्तस्मिन्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्वुप्रपूतीनि चक्षुः ।

त एव । अतो यद्यपि बहूनि मांसानि भक्षितानि तथापि तृप्तिमा मदि न पश्यामि ।
अतस्त्व किं भक्षणाद् विरतोऽस्यार्थः ।

(वि, भ) भयानकानुभावेऽपु पुलक किञ्चिद् अत्रेऽपु रोमाश्च । रोमाश्चस्तु
सर्वाङ्गेषु इति भेदः ।

(वि, म) तद्व्याभिचारिभावपु—जुगुप्साभयहेतुप्रेतादिदर्शनात् । सनामग्र
मयाद्रिष्ठः । उत्प्लेत्येति—करालाश्रयनाय गतस्य माधवस्य शव मुषान् प्रत दृष्ट्वा
उत्क्रियम् । अथ प्रतरङ्गः । प्रेतपु दरिद्रः । अङ्गस्थात् करङ्गात् शक्ताम् अस्थिसम्भ

(लो, अ) उत्प्लेत्येत—उच्छाद्य उच्छूनता । पिण्डो नष्टोदूर्ध्वभागः । रक्त
धिरदुलभाहारः । करङ्गोऽस्थिशेष शिरः । स्थपुः विकृत्यभीरभागः ।

1 भूताधिदेवत (च १ पु) 2 प्रलय (क ख पु)

3 दुर्गन्धमासस्यधिर (ख पु) दुर्गन्धमासस्यधिर (क पु)

आत्तं पर्यस्तनेत्र प्रकटितदशन प्रेतरङ्ग करङ्गा-

दङ्गस्यादस्थिसस्य स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥ * (म, अ)

अथाद्भुत —

अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदैवतः^१ ।

पातवणो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।

स्तम्भ. स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसंभ्रमः ।

तथा नेत्रचिकित्साद्या अनुभावा. प्रकीर्तिता. ।

वितर्कावेगसंभ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ॥ २३१

यथा—

दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-

पट्टारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाद्विडम्बितम् ।

स्थपुटगतमपि क्रव्य मास प्रकटितदशन मन्मथप्र यथा स्यात्तथास्ति । किं कृत्वा प्रथमं कृत्वा चर्म उक्तलोक्य । अथानन्तर असे भुजमूले स्थिते नितम्बे पृष्ठे च । आदिना उरौ च । पिरण्डेऽवयवे मुलभानि मासानि जग्ग मच्चयित्वा । ईदृशक्रमेण भक्षणाद् अव्यग्रता । मासानि कीदृशानि पृथुता उच्छ्रोत्रेण तपुल्लतया भूयानि बहूनि तथा अनिर्गुणधीनि ।

(चि, य) अद्भुतव्यभिचारिभावेषु सभ्रान्ति, भ्रमण चपलता । तेनानुभावत्वेन उन्नतभ्रमाद्देव । दोर्दण्डेति—रामेण धनुषि भमे तन्वद्वन्द्व ध्रुवा लक्ष्मणस्य उक्त्रिरियम् । दोर्दण्डेनाश्रितस्य उच्छ्रितस्य चन्द्रशेखरधनुर्दण्डस्यावभङ्गेन उद्गतो ऋद्धारध्वनि अहोऽद्यापि न विधाम्यति । कादरा । आर्यस्य रामस्य बालचरिताना प्रस्तावनाया प्रख्यापनाया द्विडम्बो वायविशेष । पुन कीदृश—शान्तसहसा पर्यस्ताभ्यामुत्तिष्ठान्भ्या कपालतपुगन्ध्या पुनर्भिलितो ब्रह्माण्डभारण्डस्य चण्डशब्दात् उत्फुल्ल्य पुनर्भिलित ब्रह्माण्डकपालद्वय तदुदरे भ्राम्यन् इत्यर्थ । अत्र रामो लोकातिग वस्तु । धनुर्भङ्गे गुण ।

(लो, आ) दोर्दण्डेति । आर्यो राम द्वाकमिति । पर्याप्तौ मपूर्णा कपाल-तपुटी यस्य । एव विशेषणविशिष्टतया भिलति जायमाने ब्रह्माण्डभारण्डोदरे भ्राम्यन्

* अत्र शव प्रेतरङ्गो वा आलम्बनम् । तत्कर्त्तन मासादनद्य उद्दीपनम् । तद्दण्ड नागाउद्धनवदनविधूननविवर्त्तनीनेष्टोवनादयोऽनुभावा । उद्देवादयो व्यभिचारिण । जुगुप्सा स्थायिभाव । सामान्त्रिके बीमत्सरमो व्यज्यते ।

१ 'मन्मथदैवत (च ज पु)

द्राह पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

ब्राम्यसिद्धितचरिद्रमा कथमहो नायापि विश्राम्यति ॥

(य, आ) *

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः । (इ)

कुन्देन्दुधवलच्छायाः श्रीनारायणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाशेषधस्तुनिःसारता तु या । (र)

परमात्मस्वरूपं चा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्याश्रमहरिद्वेजतीर्थरम्यवनादयः ।

महापुरषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याश्चानुभाषास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्देहहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३२ ॥

यथा—

रथान्तरधरतस्तथा धृतजरत्नन्यालवस्थाध्वगे,

सप्रासद्य सकौतुकञ्च सदय दृष्टस्य तैर्नागैः ।

निर्जीजीवितचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क' करट कदा करपुटीभिर्चा विलुण्ठिष्यति ॥ (ल, ई)

(वि, र) अनित्यत्वादिना इत्यत्र आदिपदात् इष्टवियोगादिना वैराग्यपरिमह ।

(वि, ल) रथान्त इति । गगारविरहस्योक्तिरियम् । निर्जीजीवितया चि-

त्तुधारसमुदा ज्ञानाभूतदृष्टे निद्रायमाणस्य मे कदा करपुटीभिर्चा करट काको विलु-

ण्ठिष्यति । कामनाभावान् निर्जीवना । मम वादशस्य, भिर्चाविलुण्ठनादिभयाभावान्

विगडन विगडाभूत चाण्डमा चण्डत्व यम्येति भ्रष्टारध्वनेर्विशेषणम् ।

(लो, इ) उह्वरूप शम स्थायिभावो यम्य । यत्तु निर्देहस्य स्थायिभावा-

वत्तम्यनेन शान्तरमर्शागार धृतमदयुक्तम्, तस्य स्वाद्यमानन्यान् गचारि-

भावस्यैव नाट्ययान् ।

(लो, ई) रथ्येति—नमो लेश । द्विद्रमयन्वान् विहृताकारस्वान्नयानम् ।

तथाद्भुतस्याऽदृष्टपूर्वज्ञातकौतुकम् । अकिञ्चनवान् मदयम् । निर्जीजीवितो

* अत्र धनुष्टकार आलम्बनविभाव । तस्य विशालनोदापनविभाव । तस्य

वर्तनमनुभाव । दृष्टादयथ व्यभिचारिभावा । अद्भुत स्थायिभाव । गाननिर्दे

ऽद्भुतरणो व्यज्यते ।

1 'कुन्देन्दुधवल' (ड. ठ. पु.) 2 'निर्जीजीवित' (क. ग. पु.)

3 'निःशङ्क' (ग. घ. प.)

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहङ्काररूपत्वाद् दयावीरादिरेष नो ॥ २३३ ॥

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तिवाद्यासेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रमारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वाच्च तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दादेः शान्त रमप्रधानत्वमपास्तम् ।

ननु—

न यत्र दुःखं न सुखं न त्रिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥ (घ, उ)

इत्येकरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणाया प्रादुर्भावात् तत्र सचाट्यादीनाम् अभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते । (ऊ)

नि शङ्कं चरत रथ्यान्त नगरानमार्गमध्ये चरत । धृतजरत्कन्यालवस्य । अतः तै रथ्याम्यै अश्वगैर्नागै रकन्यादिविपरीतदर्शनात् सत्रासद्य मकैतुकश्च दरिद्रावस्या दर्शनात् सदयश्च दृष्टस्य । अत्र समस्तमुखहेतूपक्षेपणात् लब्धाशेषवस्तुनि सारता आलम्बनम् । नागरैरुक्लृपणं दर्शनान्न उद्दीपनानि । भिक्षाविलुप्तनाशालम्ब्यौ रोमाग्रहर्पावतुभावव्यभिचारिणौ ।

(वि, घ) दयावीरस्य भेदमाह—निरहङ्कारेति । नागानन्देति—जीमूतवाहनायरे नागानन्दे नागै र्काव्यप्रशंशे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य युक्तिमाक्षिपति—अतश्च इति । सर्वेषु भावेष्विति—सर्वेषु चान्तादिसकलपदार्थेषु सत्त्वपीत्यर्थः । अत्र च इति—मोक्षावस्थायिशान्तः स एव यतो रसतामेतीति काव्यनाट्यसमर्पित सन्निति शेषः ।

योऽर्थां चिज्ञानमेव सुधारस तेन प्रशान्तेन या मुत् प्रीतिः सुरैकमयता तथा निद्रायमाणस्य पश्यतोऽपि प्रमेयज्ञानमपश्यत चित्सुधारमस्य । निर्वाचीकृतस्यायमर्थः—निर्गतं वाचं मसारकारणम् अविद्याख्यं यस्मात् प्रशान्तादित्यर्थः । निर्गतं योजम् आत्मप्रशान्तज्ञानकारणं मनो यत्र स निर्वाचः । ब्रह्माभारावृत्तिमुपायं मनसः सत्त्वाशस्यापि विनाशाभ्युपगमात् ।

(लो, उ) निरहमिति—दयावीरादीत्यादिशब्दान् धर्मवीरादि । नागानन्दाख्यं नाम नाटकम् । सर्वेषु लोष्टरमकायनादिषु भावेषु पदार्थेषु समं तुल्यं प्रमाणं ज्ञानं यत्र ।

(लो, ऊ) आत्मेति—आत्मस्वरूपस्य आपत्तिः प्राप्तिः लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।

1 हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा । 2 सर्वाकारेण (क ख पु)

3 'नागानन्दे' (च छ पु) 4 रमप्रधान (च ज ट पु)

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन् संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२३४॥

यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वाच्च विरोधः । (श, ऋ)

उक्तं हि—

यद्य कामसुख लोके यच्च दिव्य महासुखम् ।

तृष्णाक्षयमुखस्यैते नार्हतः षोडशी कलाम् ॥

सर्वाकारमहद्वाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा' ॥ (प, ऋ)

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरीतिप्रभृतय

तत्र देवताविषया रतिर्यथा—

कदा धाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्

वसान कांपीन शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !

प्रमीदेति क्रोशमिमिमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ (स)

(वि, श) न विरुद्धेति—निर्वेदरूपसचाशिस्थिति अत्रास्त्येव इत्यर्थः ।

वैषयिकसुखपरत्वादिति । तेन शान्तस्य वैषयिकसुखमिह तृष्णाक्षयाधीन सुखमस्त्येव इत्युक्तम् ।

(वि, प) तत्र च गम्वादमाह । उक्तं ह्येति—एते कामसुखादिभ्यमुखे ।

(वि, स) देवताविषयरतिर्यथेति—शान्तान्तर्भावमात्रा देवताविषयरति-
र्यथेत्यर्थः । कदा धाराणस्यामिति—इह धाराणस्या सुरधुन्या गङ्गाया रोधसि तटे
पुलिने वा वसन् अह कांपीनद्वयश्च वसान शिरस्यञ्जलिपुटं दधानश्च अये गौरीनाथे-
त्यादिनाऽऽक्रोशन् च कदा दिवसान् निमेषमिव नेष्यामात्यर्थः । अत्र कांपीनादि
विशेषणं सुरादिराहित्यश्रयस्या सर्वाहङ्कारराहित्यलाभाद् देवविषयरतेरपि शान्त-
रसत्वप्राप्तिः ।

(लो, ऋ) युक्तेति—तत्र विषयेभ्य परात्य साक्षात् वर्तव्ये व्रज्जणि मनो
निधाय वर्तमानत्वाभ्यन्तारान्तानवान् युक्तः, यस्य च योगजधर्मगहकृतेन
मनसा, निशसितवस्तुसाक्षात्कारो जायते, यद्य भूयेन्द्रियनदी अपि
माया कायसिद्धादूर्ध्वगणाद्या हातीन्द्रियसिद्धीरासादितवान् । समाधिद्युन्धितो
वियुक्तः । यस्य योगजधर्मसहकृतानि बाह्येन्द्रियाणि स्वे स्वे विषये महत्स्वरभिन्नप्रादि-
राहङ्कारनिरपेक्षाणि वर्तन्ते, एव युक्तवियुक्तावस्थायामित्यर्थः ।

(लो, ऋ) अत्रेति—अत्र महाविषये दयावीरादयः स्वल्पविषयाः ।

१ 'तथा' (व स पु)

यथ मुनीन्द्रसम्मतो वयसलः—

स्फुटं चमत्कारितया यत्फलं च रसं विदुः ।

स्थायी यत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् । (४, ६)

उद्दीपनानि तच्चेष्टाविधाशौच्यौदयादयः ।

आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ।

पुलकानन्दधाप्याद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।

संचारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः ।

पद्मगर्भच्छाधिर्घणो दैवतं लोकमातरः ॥२३५॥

यथा—

यदाह धाम्ना प्रथमोदितं यथो

ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गलीम् ।

यभूष नम्र. प्रणिपातशिञ्जया ।

पितुर्मुदं तेन ततान मोर्भकः ॥ (७) +

प्याञ्ज रसानो परस्परसिरोधमाह—

आद्यः करुणधीर्भस्मरौद्रधीरभयानकैः ।

करुणो ह्यस्यष्टङ्काररसाभ्यामपि तादृशः ।

भयानकेन शान्तेन तथा धीररसः स्मृतः ।

शान्तस्तु धीरष्टङ्काररौद्रहास्यभयानकैः ।

भयानकेन करुणेनापि ह्यस्यो विरोधमाह ।

रौद्रस्तु ह्यस्यष्टङ्कारभयानकरसैरपि ।

(वि, ६) यत्सलतास्नेह इति—न चैवं दयावीरत्वप्रगतिरिति वाच्यम्, आत्मापकारेणापि परौपचिकीर्षाप्रयोजरूपमविशेषस्य दयात्वान् सुखसम्यग्निधानि अनु- रागविशेषस्य च स्नेहत्वात् इति अनयोर्भेदात् ।

(वि, ७) यदाह धाम्नेयि—उदितस्य उच्चारितस्य प्रथमं प्रथमोदित- मिति “राजदन्तादिसमासात्” । धाम्ना उदितस्य नारायणेत्यादिशब्दस्य प्रथमं “ना” इत्यादि यद्वच. रघुराह तदीया चाङ्गीयाम् अङ्गुलिमवलम्ब्य यच्च ययौ प्रणिपात- शिञ्जया यच्च नम्रोऽभूत्, तेन कर्मणा पितुर्दिलीपस्य मुदं ततान इत्यर्थः ।

(लो, ७) स्फुटमिति—चमत्कारस्यानोक्तप्रसारेण रसे सारत्वाभिर्देशः । तस्य च विभागादिशकितस्वप्रगणानन्दमयत्वं दैवसिद्धमित्युक्तम् । चमत्कारि- तयेति । यत्सलताह्वः स्नेहः ।

+ दिलीपस्य वत्सलता स्थायिभावः । रघुरालम्बनविभावः । तादृशभाषणगमना- दिरुद्दीपनविभाव । आलिङ्गनादिकमनुभाव । हर्षादयः संचारिभावा ।

शृङ्गारवीररोद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।

शृङ्गारेण तु वीमत्स इत्याख्याता विरोधिता ॥ २३६ ॥

आद्यः शृङ्गारः । एषा च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी पात्रे न स्थैर्यमेति यत् ॥ २३७ ॥ (क, ए)

यथा विक्रमोर्वश्या चतुर्थेऽङ्के पुरुरवम् उन्मादः ।

रसभावो तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ॥ २३८ ॥

रसनधर्मयोगित्वाद् भावादिव्यपि रसत्वमुपचारात् इत्यभिप्रायः ।

भावादयं वक्ष्यन्ते—

(ख, ऐ)

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । (ओ)

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥ २३९ ॥

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः

(यि, क) पात्रे न—स्वभावत इति शेषः ।

(यि, ख) प्रशमोदयौ नाशोत्पत्तौ । रसनाद्रसा इति—रसनम् आत्वादन तद्विषयादृश्यात् योग्या लक्षणया रसपदार्थ इत्यर्थः । तस्य रसस्य सान्द्रस्य व्याप्ये—रसनधर्मोति—

(यि, ग) प्रधानानीति । निरासङ्गवाक्यव्यङ्ग्यत्वमेव प्रधान्यम् । प्रधानं भूता देवादिविषया रतिश्चेति चार्था बोध्यः । उद्बुद्धमात्रं ज्ञातमात्रं नतु विशिष्य निश्चित इत्यर्थः । स्थायी स्थायिभाववद् वाच्यो नतु स्थिरतामापन्न इत्यर्थः । नतु सञ्चारिणस्तावन्नधर्ममम्बन्धिन एव, ततश्च सञ्चारित्वेऽवश्यं रससत्त्वम् । तथा च ध्वनिरेव रस इत्यतः कथं तत्र भावध्वनित्वमित्यत आह—न भावो रसेति । अत्र भावपदं सञ्चारिपरं, देवादिरतिभावस्य रसहीनत्वाद् । तत्र यथाऽप्रधानतया रसस्तिष्ठति एव रमेऽपि अप्रधानतया भावस्तिष्ठतीत्याह—न भावहीन इति ।

(लो, ए) ननुन्मादानां स्थायित्वमवलम्ब्य कथमन्येऽपि रसो नोक्ता इत्याशङ्क्याह—कुतोऽपि ।

(लो, ऐ) ननु यदि रसात्मन वाक्यमेव काव्यं तर्हि भावादिप्रधानमकाव्यं स्यादित्याशङ्क्याह—रसाभावादिति । तदाभासौ रसाभासौ भावाभासौ । रसनं स्वादनमुक्तप्रकारम् ।

(लो, ओ) रतिरित्यनन्तरं परिपोषं न नीतेति शेषः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयो ॥ (ग)

इत्युद्गदिशा परमालोचनया परमविभ्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना
अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता
व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया च रतिरदुद्गमात्रा विभावादिभिर
परिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिभावा भावशब्दवाच्या । (घ)

तत्र व्यभिचारी यथा—“एव चादिनि देवपौ” इत्यादि । अत्रावहित्या (ङ)
देवविषया रतिर्यथा मुकुन्दमालावाम्—

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक^१ प्रकामम् ।

अवधीरितशरदारविन्दौ

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥ (च)

मुनिविषया रतिर्यथा—

विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने ।

कृता कृतार्थोऽस्मि निवर्हिताहसा ।

(वि, घ) राजानुगतेति । स्वविग्रहदिने भूत्वा एव प्रधानम् । राजा च त
दनुग । एव प्रधानमपि रम्यो निराशङ्कवास्यव्यङ्ग्यस्य भावस्य प्रधानस्य अनुग इत्यर्थः ।
उद्गुद्गमात्रा इत्यादिन स्थायिनो भावा इत्यस्य विशेषणम् । तेषां रसतानाप्तौ हेतु
विभावादिरिति, तैरपरिषेपस्य तस्य विशिष्याऽनिश्चितत्वात् । तथापि उदाहरणे
दर्शयिष्यते ।

(वि, ङ) एव चादिर्नाति । देवपौ हरेण पार्वतीघनार्थवाक्यवादिनि सति
इत्यर्थः । अधोमुखत्वं लज्जया । कमलपद्मगणनमनवधानसूचनाद् हर्षाकारगोपनाय ।
अवहित्या आकारगुप्तिः ।

(वि, च) दिवि वा भुवि चेति—हे नरकानुरान्तक मरणे जाते मम दिवि
भुवि वा नरके वा वासोऽस्तु । तथापि तव चरणौ स्मरामि इत्यर्थः । मरणकालेऽपि
स्मरामीति बहवः । तदा च दिवि वा इत्यादिकम् असम्बद्धं स्यात् । नहि त्वचरणस्मर-
णात् नरकवासप्रसङ्गः, येन तत्सहितोक्तिः । चरणौ कीदृशी शोभयावधारितशर-
त्कालपद्मौ ।

(वि, छ) विलोकनेनैवेति । नारद प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरियम् । हे मुने ।
तव अमुना विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि । कृतार्थता दर्शयति—निवर्हितेति । निव-
र्हितं नाशितम् अहं पापं येन तादृशेन । तथापि तव गरीयसी गिर शुभ्रं धोतु-

तथापि शुभ्रपुरहं गरीयसी—

गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ (छ)

राजविषया रतिर्वया मम—

त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्क्तिनाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गा भूरिभारमिया हरः ॥ (ज)

एवमन्यत् ।

उद्बुद्धमात्रस्थायिनो^१ यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशि ।

उसामुखे विम्बकलाधरोष्ठे व्यापारयामास विसोचनानि ॥

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । (झ) *

ननु^२ प्रपानकरसवद् विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति तत्र सञ्चारिण पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—(ज)

मिथुरासि । हेतुं विनैव भवलेच्छामुत्तरा हेतुमपि वक्तुमाह—अथघेति । केन जनेन श्रेयसि मग्नत्वे तृप्यते, अपि तु न केनाऽपीत्यर्थः ।

(वि, ज) त्वद्वाजिराजोतिः । तव वाजिराज्या निर्धूतं यद् धूलीपटलं तेन पङ्क्तिनाम् । पङ्क्तिलत्वात् पङ्क्तजलाभ्यां भूरिभारः । भियेति—बोद्धुमसामर्थ्येन उत्तरोत्तरं भावदुःखद्वेष्टरूपेण भयेनेत्यर्थः ।

(वि, झ) स्थायिन इति । स्थायिभासस्य भावत्वप्राप्तेर्मथा इत्यर्थः । वाचितुं स्थायी यथेत्येव पाठः । हरस्त्यति । चन्द्रोदयं धनुषि आरोपिते आकालिके वसन्ते जाते तपस्वतो महेशस्य पार्वतीं दृष्ट्वा किञ्चिद् धैर्य्यपराश्रितिवर्णनमिदम् । चन्द्रोदयस्यारम्भे प्रायमिन्द्रशायी तदानीमेव तस्य धैर्य्यपरावृत्तेः । किञ्चित्त्वात् भगवतो रतिरप्रभवना ग्राप्ता इत्यर्थः । धैर्य्यपरावृत्तं किञ्चिद् उद्भावेन रसतामनासत्त्वेन भावत्वस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः ।

(वि, ज) सञ्चारिण प्रधानानि इत्यनेन प्रधानीभूतस्यैव व्यभिचारिभावस्य भावत्वप्राप्तिरुक्तः । विभावादीनां मर्मपामेव रसादयोधे एकीभावेन विषयतोक्तः । ननु तत्र व्यभिचारिभावस्य पार्थक्येन प्राधान्यमवगम्यते । अत एव बन्धयेववादि-मीत्यत्राऽवहित्यायां प्राधान्यमेवाशङ्कते—ननूक्तमिति । रस इत्यत्र भाव एव रसः । भाव-स्यैवाप्राधान्यशङ्कया भावत्वाभावस्यैव शङ्कितत्वात्, पार्थक्यस्याभावात् पृथक् प्राधान्याभावात् ।

१ अत्र स्तेराभिर्भवन्त्या प्रकरणादिपर्यालोचनया परिपोष्यमावान् न रसत्वम् । रसान्तरानङ्गत्वात् न व्यभिचारित्वम् । अतो भावनामात्रविषयत्वान् भावत्वमेव युज्यते । एवम्—

“जरदम्बरसम्बरप्रथविधौ प्रन्वयरोऽहम् ।

‘मेभावो’ (क पु) ‘स्यामी यथा’ (ट पु)

यथा मरीचग्रण्डादेरेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४० ॥ (ट, आ) +

अथ रसभामभावाभासा—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २४१ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे 'सत्ये-
कदेशयोगितरोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युपपत्तये एकदेशतो द्रश्यते ।

(ठ, घ) *

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।

यद्गुणायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रीतय्यगादिगते ।

(वि, ट) तथा सञ्चारिण इति । उद्रेक इति अनुपपन्नः । रसो भाव उद्रेक-
नियमश्च निराशङ्कनाम्यव्यप्ययेन ।

(वि, ठ) अनौचित्यप्रवृत्तेति । रसानामनौचित्यप्रवृत्तत्वे इत्यन्यस्य ।
भरतादिप्रणीतिरिति । भरतादिमुनिप्रणीतानि यानि लक्षणानि तेषां सामग्रीरहितत्वम् ।
तद्वाहित्वं सति तदेकदेशयोगितरोपलक्षणमनौचित्यमित्यर्थः । तल्लक्षणोक्तं यत् सिद्धिदं
सत्त्वे एकदेशयोगिता इत्यर्थः । भरताद्युक्तलक्षणं वक्ष्यमाणानौचित्यमालायां यद्
यदालम्बनादिस्मृक्तं तद्वन्मादेर्बोध्यम् ।

(वि, ड) उपनायकेति । उपनायकविषयायामित्यर्थः । इदं प्रियारतौ ।
मुनिगुरोरेति । इदं मुनिगुरोरेव स्वपत्न्या रतौ । अन्यस्या तु परोदावर्जनान्देव आभावस्या
मिद्धि । यद्गुणायकेति । अनुद्वेषयाया रतौ तस्या उपनायकभावात् । अनुभाव-
निष्ठायामिति । नायकनायकयोरैकतरमात्रनिष्ठत्वे इत्यर्थः । प्रतिनायकेति । इदं वीर-

(लो, औ) रसास्वादानन्तरं विगरेणाऽनुभूयमानः ।

(लो, अ) सामग्रीति । न यत्तु सामग्री सर्वथा नास्ति । किन्त्वेकदेशयोगि-
त्वे सति आभासत्वमित्यर्थः ।

परिमितरुदजवण्टनविधानपारङ्गता गृहिणी ॥”

इत्यत्र दुर्गतस्यात्मदशापर्य्यालोचनया प्रादुर्भूतोऽपि हास परिपोषविरहाच्च रसप्रवृत्तिः ।

+ यथा प्रपानरसे क्वचित् कस्यचिदस्योद्रेके, तद्वदनापि सञ्चारिण उद्विग्नताया
चमत्कारे सति तन्मुखेन व्यपदेश इति भावः ।

* अनौचित्यमनौचित्यं नास्ति, रसप्रवृत्तस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषद् परा ॥ इति ।

अनौचित्यं हि लोभ्याह्लादिविरुद्धम् ।

१ 'त्वेकदेश' (ग घ पु)

शृङ्गारेऽनौचित्यं रोद्रे गुर्वादिगतकोपे ।
शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा चीरे ।

उत्तमपात्रगतत्वे भयानके श्लेयमेवमन्यत्र ॥ २४२ ॥ (ढ)

तत्र रतेरपनायकनिष्ठत्वे यथा मम—

स्वामी मुग्धतरो च न घनमिदं बालाऽहमेकाकिनी
चोलीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमं सहति ।
तस्मै सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा चरमेति गोप्या गिर

भ्रुवा ता परिरम्य मन्मथकलासत्रो हरि पातु व ॥ (ढ, आ)
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा—

कान्तास्त एव भुवनप्रितयेषु मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरस्य कपोलः ।

रमे, तत्र जेतव्य प्रतिनायक । तनिष्ठत्वे गुर्वादिगते गुर्वादिविषये । एवमुत्तरोत्तर
गतपर क्वचित् तद्विषयपर क्वचित् तद्विषयपर योग्यतया बोध्यम् ।

(घि, ढ) सन्ध्याकाले पन्थानमावृत्य तिष्ठन्त धीकृष्ण प्रति गोप्या उक्तिरियम् ।
मुग्धतरो भद्रानभिज्ञ, अविचारेणैव प्रोचकारीत्यर्थः । अत्र कृष्णविषया गोप्या रति ।
तथा हि मुग्धतरो मूढतरो मम तव आसन्न तर्कयितुमममर्थः । घनवनादिक रतिहेतुः ।
मुनिगुरुपञ्जीगतत्वेनोदाहृतम् । तत्र गुरुपञ्जीगतत्वे यथा—

मर्मां प्रभूते पित्राददूते मन्दानिलोद्धूतविकारीचूने ।
प्रियासुखालोकनमात्रकर्म्यां गुरुर्न धर्माय न पाठनाय ॥

मुनिपञ्चागतत्वे यथा—

तपोविभावगभवानुलविभूतिः सौभरि
मुनिर्नृपतिरन्यकारातपरिग्रहं कथमतः ।

प्रचुम्बति मुहुर्मुहुः कुचनिपीडमालिङ्गति
स्मितोत्तरमुदीरते परिहसत्यनस प्रियाम् ॥

(घि, ण) कान्तास्त एव इति । कान्ता कमनीयपुरुषा । अत्र

(लो, आ) स्वामीति । इह हि स्वामीति मुग्धतर इति च पदाभ्यां भयदत्त
पदे प्रियताभावो रतिनागरत्वाभावश्च वनस्य घनत्वे गृहमनदुर्गन्त्वम्, बाल्ये भय
यौवन च, यौवनेन च एतां शि नयमि अनुरूपपतिर्नास्त एकाकिनीत्यनेन
अन्धकाराद्वरगुणभक्तेन च स्त्रैर्याप्तसहज गोप्यरसप्रकाशाभावाच्च, सुन्दरेति शम्भोऽपि
परित्यागार्थं चाट्ट, स्वाभिलषणीयत्वम् । लोचनी समाप्ता ।

अनुभयनिष्ठत्वे यथा—मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् ।

पश्चादनुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम् इति श्रीमल्लोचनकारा ।
तत्रोदाहरणं यथा—रसावल्यां सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात् प्राग्वत्सराजे रतिः ।

(ण)

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

• अथमपात्रगतत्वे यथा—

जघनस्थलनदपत्रवल्लीगिरि'मल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निपयणा स्वकचानुरक्तचयाश्रकार भर्ता । (त)

तिथ्यर्थागतत्वे यथा—

मल्लीमतल्लीपु वनान्तरेपु बल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

चन्द्रदिपञ्चीकलनादभङ्गीसङ्गीतमङ्गीकुस्ते स्म भृङ्गी ॥ (थ)

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा—

रङ्गोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-

र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्पेतधनुर्बाणो हरेः परयत ।

आध्मातः कटुकोत्रिभिः स्वमसहृदोर्विक्रमं कीर्त्तय-

संसास्फोटपटुमुंघिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥ (द)

यदुवचनादनूढनायिकाया वेश्याया नायकबहुत्वलाभः । यत्सराज इति । अत्र
वत्सराजस्येति इतिद्वि अग्रामाशिकः पाठः ।

(वि, त) जघनस्थलेति—कापि भिल्ली किराती जघनस्थले नद्या घृता
पत्रवल्ली. पत्रलता यया सा तथा । गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि अवचित्य
गिरौ पुरो निपयणा सती भर्ता स्वप्रयोजनेन स्वकचात् अर्थादवचितकुसुमैः उत्कचया-
श्रकार उद्गीर्ताश्रकारेत्यर्थः । दीप्स्यर्थक्यधातोः इदं रूपम् । अत्र च वल्लि इत्यत्र
ह्रस्वान्तबल्लिशब्दस्य रूपम् । दीर्घान्तत्वे कप्रत्ययप्रसङ्गात् । अत्राऽधमस्य भर्त्तरतिः ।

(वि, थ) मल्लीमतल्लीप्यिति । मतल्ली पुष्पविशेषः । बल्यन्तरे स्थित्वेत्यर्थः ।
चन्द्रदिपञ्चीकलनादभङ्गीसङ्गीतं चयन्त्या निपञ्च्या वीणायाः कलनादभङ्गाया सङ्गीतम् ।

(वि, द) तापसादय इति । अत्र च तापसस्य जीमूतवाहनस्य नृपस्य मलय-
वत्या रतौ बोध्यम् । रङ्गोत्फुल्लेति । कर्णात् प्राप्तापमानस्य युधिष्ठिरस्य कटुकमेहि-
भिराध्मातः उपितोऽर्जुनः युध्यमानं कर्णं त्यक्त्वा युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवृत्तः । अपेतभी-
र्गुह्ननभयरहितो हरेः कृष्णस्य परयत. इति—पश्यन्तं हरिमनाहत्य इत्यत्रानादरे
पठ्यते । स्वं स्वीयम् । अंगो भुजमूलं, तस्य आस्फोटे पटुः । हीननिष्ठे शान्ते गुर्वाण-
लम्बने हास्ये ब्रह्मवधायुत्पादेऽधमपात्रगते वीरे च नोदाहतम् । क्रमेण यथा

१ 'पत्रवल्ली गिरि-' (क, रा. पु.) २ कम्पोत्तराङ्गो (ग. पु.)

भयानकाभासो यथा—

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररमेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यत् दिवसानि कौशिकः ॥ (घ)
स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।
भायाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २४३ ॥ (न)

चण्डालयोनविह जन्म लब्धं द्विजातिजम्मापि न काङ्क्षितं मे ।
पुरये वने क्वापि वपुर्विहास्यन् पुनर्भवच्छेदमहं समीहे ॥ १ ॥
अपानवायुं सततं विमुञ्चन् असंयमन्यप्रकपूर्वकेशः ।
अध्यापयत्पेष गुरु सदा मे लालाकृत्वजनो मलदिग्धवामाः ॥ २ ॥
अनिवृत्तपिपासा हि जुद्धवीरजशोणितैः ।
द्रोणस्य रुधिरपाणौ तुप्यन्तु मम सायकाः ॥ ३ ॥
नरेद्रुपान् मृगया प्रवृत्तान् विद्धं मृत्युं नेतुमुपासवेगाः ।
अमी किराताः शरपूर्णपापा धावन्ति मन्वा तुलुवस्तमेव ॥ ४ ॥

(वि, घ) अशक्नुवन्निति—कौशिको वामवो यस्यासुरस्य सहस्ररमेरिव दर्शनं सोढुमशक्नुवन् बिभ्यत् हेमाद्रिगुहा प्रविश्य दिनानि निनाय । अधीरलोचन-
कातरात् चण्डाललोचनः । शब्दशक्तिमूल उपमाभनिरियम् । तथा हि कौशिकः पेचक-
सहस्ररमेर्दर्शनं सोढुमशक्नुवन् अद्रिगुहा प्रविश्य यथा दिनानि नयति, अधीर-
लुद्धिरलोचनो दिवान्धत्वात्, तथा च पेचक इव इन्द्र इत्युपमाभनिरिति । अत्र इदम-
वधेयम् । रसभाक्तदाभासादीनामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं वक्ष्यते । तच्च स्थायि-
भावस्य व्यङ्ग्यस्य बोधकमापरिचयादेव । अत्र श्लोके भयस्य स्थायिभावस्य बिभ्यदि-
त्येतद्वाच्यत्वात् व्यङ्ग्यत्वमेव नास्ति, कथं व्यङ्ग्यकमापरिचयार्थानममलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यत्वम् अतोयं न रसाभासवनि, विन्दुपमाभनिरिव । तदुदाहरणं तु
जातिदुष्टेऽपि संश्लेष्यः स कालयवनो नृपः ।
युद्धोयुक्तं यमालोक्य श्रीकृष्णोऽपि पलायितः ॥

(वि, न) वेश्यादिविषये । वेश्यादिनिष्ठे यथा—
लीलानम्रमुखी शिरसेऽशुक्लमवाहृष्यायन्ती पुरो
नेत्रोपान्तविलोकनेन परितो यूय धयन्ती मनः ।
मृग्य वारविलासिनी ननु सखे । वस्याऽपि पुण्यात्मन
पुण्योषं परिपाकमायामयितुं लीलोत्तर गच्छन्ति ॥
अत्र वेश्यालज्जाभिधितत्वम् ।

स्पष्टम्—

भावस्य शान्ताबुदये सन्धिमिश्रितयोः क्रमात् । (प) *

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता ॥ २४४ ॥

क्रमेण यथा—

सुतनु ! जहिहि कोप परय पादानतं मां

न खलु तव कदाचित्कोप पूर्वविधोऽभूत् ।

इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताद्या

नयनजलमनल्पं मुत्रमुत्रं न किञ्चित् ॥

अत्र याप्यमोचनेन ईर्ष्याल्यसञ्चारिभावस्य शमः । †

चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे

निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुपा परुषीकृते ।

व्रजति रमणे निःश्वस्योद्यैः स्तनस्थितहस्तया

नयनसिलिलच्छद्मा दृष्टिः सखीषु निवेशिता^१ ॥ + (फ)

(वि, प) सन्धिस्तरोत्तरविरुद्धभावमिश्रणम् । सैव शबलता । तत्र उत्तरोत्तर-
भावस्य पूर्वपूर्वापेक्षया बलवत्त्वात् । सन्धिस्तु द्वयोस्तुल्यकृत्तवे । सुतन्विति स्पष्टम् ।

(वि, फ) “हे निभृत ! कितवाचार !” इत्युक्त्वा इत्यर्थः । स्तनस्थित-
हस्तया मानिन्या इत्यर्थः ।

* भावस्य शान्ताविति । भावस्य उदयो व्यपशालिनो व्यभिचारिण एव
ननु स्थायिनः, तस्य स्रक्स्प्रवृत्त्या सन्ततमविच्छेदिनः शान्त्यादिवर्णनं विरसमेव ।
तत्र विरुद्धसामग्रीप्राबल्येन प्रशम । स्वसामग्रीप्राबल्येन उदयः । उभयसामग्री-
प्राबल्यात् परस्परानुपमर्देन बोधः सन्धिः । पूर्वपूर्वोपमर्देन उत्तरोत्पत्तिः शबलता इति
चतुष्टयं भावशान्त्यादिपदेन बोध्यते ।

† सुतन्विति—हे सुतनु ! कोपं जहिहि त्यज । पादानतं मां परय । कदाचि-
दपि तव एवविधः कोपः न खलु अभूत् । नाथे पत्यौ इति निगदति वक्ष्यति सति
तिर्य्यगामीलिताद्या वक्रभावेन ईर्ष्यमुद्रितनयनया वयाचिन्नायिर्याऽनल्पं बहुलं
नयनजलम् अश्रु मुक्तं पातितम् । किन्तु मिश्रोक्तम् । अत्र शान्तायेन चमत्कार-
प्रतीतिरीर्ष्याया शमः ।

+ चरणेति—चरणयोः पतनेऽपि प्रत्याख्यानात् निराकरणान् प्रसादपराङ्-
मुखे प्रगल्भनाराहिते हे निभृत ! कितवाचार ! इत्युक्त्वा रुपा शोधेन परुषीकृतो निष्ठुरे
रमणे प्रिये व्रजति परित्यज्य प्रस्थिते सति उद्यैर्निःश्वस्य स्तनस्थितहस्तया वक्ष्यामि
स्थापितहस्तया वयाचित् नायिकया नयनमलिलेन याप्येण आच्छद्मा आदृता दृष्टिः
सखीषु निवेशिताऽर्पिता ।

१ ‘स्तनादित-’ (ख. पु.) २ निपातिता (ख. पु.)

अत्र विपादस्योदय ।

नयनयुगासेचनक मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिरास्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥

अत्र हर्षविपादयोः सन्धि

काकार्यं शशलक्ष्मण क च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय न^१ धृतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेत् स्वास्थ्यमुपैहि क खलु युवा धन्योऽधर धास्यति^२ ॥ (घ)

अत्र वितर्कसुखयमतिस्मरणशङ्कादैन्यवृत्तिचिन्तानां शमलता । *

इति साहित्यदर्पणे रसादिनिरूपणा नाम

तृतीय परिच्छेदः ।

(वि, घ) वाक्यार्थमिति—उर्वशीविरहे मरणे प्रकृत्य निरुत्तम्य पुरुषस्य उक्तिरियम् । अत्र कुलमित्यन्ते वितर्कः । सेत्यन्ते औत्सुष्यम् । धृतमित्यन्ते अर्ध निर्धारणरूपा मतिः । सुपमित्यन्ते स्मरणम् । कृतधिय इत्यन्ते शङ्का । दुर्लभेत्यन्ते दैन्यम् । उपैहि इत्यन्ते छति । क खलु इत्यादौ चिन्ता । एतेषां व्यभिचारिभावानां पूर्वपूर्वापेक्षया बलवत्ता ।

इति श्रीमद्देवचरित्यालङ्कारभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणे

टीकायां तृतीयपरिच्छेदविवरणम् ।

* अक्रयम् अन्यासहिरूप इ^१ शशो भृगुभेद लक्ष्म विह यस्य तस्य शश लक्ष्मण चन्द्रस्य कुल क^२ इदमेव लानद्वयस्य सहानवस्थितिप्रतिपात्तिः । तेनाऽऽप्यन्ताऽनौचेत्य व्यज्यते । अत्र शान्तसंचारिवितर्कवाधनम् । भूयोऽपि पुनरपि साऽद्भुतसौन्दर्या उर्वशी दृश्यते, कथं दृक्गोचरा भवेत् ? अत्र व्यङ्ग्येन शृङ्गारसंचारीत्सुक्येन शान्तसंचारिवितर्कवाधनम् । नोऽस्माकं धृत शास्त्रप्रवण दोषाणां प्रमादादीनां प्रशमाय थायन्तिवनाशाय धृतम् । अत्र व्यङ्ग्य या शान्तसंचारिण्या मत्वा पूर्वौत्सुक्यवाधनम् । अहो कोपेऽपि तस्या मुख कान्त मनोहरम् । अत्र व्यङ्ग्येन शृङ्गारसंचारिण्या स्मरणेन पूर्वाह्वयतेर्वाधनम् । अप गत कल्मष पाप येभ्यस्तेऽपकल्मषा । कृते महान्मभिराचरिते पुण्यकर्माणां धीर्येषां ते कृतधियः परिहृता किं वक्ष्यन्ति । अत्र व्यङ्ग्यया शान्तसंचारिण्या शङ्कया

१ 'मे (क, ख, पु) २ 'पास्यति' (क, ख, पु)

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ काव्यभेदमाह—(अ)

✓ काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ १ ॥

तत्र—

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २ ॥

^१वाच्यादधिकचमकारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति न्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तम काव्यम् । (क, आ) ❀

भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवाक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ ३ ॥ (इ) +

तत्राविवाक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणामूलवादेनात्र वाच्यमविवाक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अतः

(चि, क) काव्यलक्षणं कृते तदेव काव्यं कतिविधमित्याकाङ्क्षायामाह—
काव्यं ध्वनिरित्यादि । ध्वन्यतेऽस्मिन्निति—ध्वन्यते व्यज्यते व्यङ्ग्यार्थं शब्दादिना अस्मिन् काव्ये इत्यर्थः ।

(चि, ख) लक्षणामूलभिधामूलयोर्व्यासख्यं स्वरूपमाह—अविवाक्षितेति—
व्यावृष्टे—तत्रेति । अविवाक्षितमिति—वाच्याविवक्षायां बीजमाह—बाधित

(लो, अ) एव काव्यस्य स्वरूपमुक्त्वा विशेषं निरूपयितुमवतारयति—
अथेति—भिरते अननेति भेदः ।

(लो, आ) वाच्येति—वाच्यादतिशयस्तात्पर्यविषयत्वात् ।

(लो, इ) लक्षणाऽभिधा च मूले कारणेऽर्थाद् व्यङ्ग्यत्वाद् व्यजने ययो ।
यस्य ध्वने व्यङ्ग्यार्थस्योपाधिलक्षणाभिधामूलत्वेन द्वैविध्यप्रतिपादनात् तदुपा-
धिकस्य काव्यस्य द्वैविध्यम् । ध्वनिशब्दो ह्यनेकार्थः, तथा हि ध्वन्यत इति ध्वनिः,
रसादिरर्थः । ध्वनताति ध्वनिः शब्दवाच्यादिरर्थो वा । ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः,
शब्दादिगता शक्तिः । ध्वननं ध्वनिः रसादिप्रतीतिः । ध्वन्यते अस्मिन् इति ध्वनिः
काव्यम् ।

❀ काव्यमिति—वाच्यार्थरसयोरान्तरात्मिकस्य व्यङ्ग्यस्य उत्कर्षाऽनुक-
र्षाभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यस्या इति भावः ।

+ अविवाक्षितेति—न विवक्षितम् अनुपयुक्तम् अन्वयायोग्यं वाच्यं वाच्योऽर्थं
यत्र स ध्वनिः अविवाक्षितवाच्यः । (वाच्य) विवक्षितम् (अन्वययोग्यमपि) अन्य-
पर (व्यङ्ग्यनिष्ठ) वाच्यं वाच्योऽर्थं यत्र स ध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्यः ।

१ वाच्यादित्यादिकारिका ग ज पु नास्ति ।

पूजात्र वाच्य विवक्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यमिति ।

अत्र हि वाच्योऽर्थ 'स्वरूप प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य । अग्निधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चादिदेश । अविवक्षितवाच्यस्य भेदायाह—(ए, ई)

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ४ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति (उ) तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् । यथा—(ग) *

त्यरूपमिति—वाच्यतावच्छेदकरूपेण विवक्ष्यमाणात् तेन रूपेण बाधो विशिष्टावरूपः । तेन अत्रहत्त्वार्थान्तराया उपदानलक्षणाया वाच्यस्याऽवाधेऽपि विवक्ष्यतावच्छेदकरूपेण तद्बाधः, जहत्त्वार्थाया तु अर्थयोरेव बाधः । वाच्यं विवक्षितमिति—वाच्यतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । व्यङ्ग्यमिति ध्वनिमिति—व्यङ्ग्यमिति ध्वनित्वपर्यपर्याप्तिस्य तादृशम् ।

(वि, ग) भेदायाहेति—वाच्येऽयंऽर्थान्तरमवच्छेदकान्तरं संक्रमिते प्रापिते अर्थान्तरद्वयान्तरे इत्यर्थः । अत्यन्तं तिरस्कृतं इति—वाच्यार्थस्यावच्छेदकान्तरेणापि अविवक्षणात् अत्यन्तं तिरस्कारः, सन्तर्धानान्तरसंक्रमितवाच्यं व्याचष्टे—मुख्यार्थस्येति ।

(लो, ई) अन्यपरमिति कारिकापदार्थो व्यङ्ग्यमिति भावः, व्यङ्ग्ये निष्ठा, तात्पर्यं यस्य वाच्यार्थस्य, एतेन गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवच्छेदः । अत्र हीति—अयमारय, अविवक्षितवाच्ये लक्ष्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन् व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयति, तत्र लक्ष्यामूला व्यङ्ग्यता । इह तु वाच्योऽर्थः तथा इत्यभिधामूला ।

(लो, उ) संक्रमित इति—योगकादिसाहाय्यसूचनं वाच्ये इति काव्यचिन्त्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । अनुपयुज्यमानत्वमर्थात् स्वरूपमात्रेण संक्रमित इति कारिकापदार्थः । परिणमतीति—परिणामश्च तत्त्वादपरिच्युतस्य धर्मिणोऽवस्थान्तरगमनम् । जात्यादिशय स्वराच्चाभिधानाऽलभ्यः ।

* अनुपयुज्यमान—प्रकृतान्वये बाधितः । अर्थान्तरे वाच्यलक्ष्यसाधारेणऽर्थे परिणमति अर्थात् यत्र वाच्योऽपि प्रक्रमान्तरेण लक्ष्य इत्यर्थः । यथा—कावेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यादौ वाच्योऽपि वाक् दध्युपघातवरूपेण लक्ष्यः । अयम् उपादानलक्षणास्यले एव सम्पत्तिः । अर्थान्तरे (स्वस्यैव विशेषरूपे) संक्रमितं वाच्यं यत्र स अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ।

१ 'स्व प्रकाशयन्नेव' (ट ठ पु)

कदली कदली करम करम
करिराजकरः करिराजकर ।
भुवनत्रितयेऽपि विभक्ति तुला-
मिदमूरयुग न चमूरदृश ॥

यत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनस्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुरयार्थे
बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति जाड्याद्यतिशयश्च
व्यङ्ग्य (घ) । यत्र पुन स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र
मुरयार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । (ऊ) * यथा-
नि श्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अग्रान्धशब्दो मुरयार्थे 'बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अग्रकाशाति-
शयश्च व्यङ्ग्य । अन्धत्वाप्रकाशत्वयो सामान्यविशेषभावाभावाभ्यामर्थान्तर

(घि, घ) कदली कदलीयादि । चमूरदृश हरिणेषुणाया ऊरयुग भुवन-
नितयेऽपि कस्यापि तुला सादृश्य न विभक्त्यर्थः । तथा च तेन कस्यापि सादृश्याऽ-
धारणात् कोऽपि तदुपमान न अस्तीत्यत्राह—कदलीति । कदली रम्भा करम
ऊर्वाकारः । पाणिपार्श्वभाग 'मण्डिबन्धादारविष्ट करस्य करभो बहिः' इति कोपात् ।
करिराजस्य हस्तिश्रेष्ठस्य करः, शुण्डा, एषु उद्देश्येषु द्वितीयकदल्यादिपदानां पौन-
स्त्यात् तदर्थानां विधेयत्वाऽन्वम्भवात् तानि पदानि जाड्यादिविशिष्टकदल्यादिपराणि ।
तदाह—जाड्यादिविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्तीति तथा च प्राथमिककदल्यादि-
पदेभ्यः कदल्याद्यशप्राप्तौ जाड्यादिविशिष्ट्यमात्रे द्वितीयकदल्यादिशब्दानां लक्षणा ।
ततः कदली जाड्या करभोऽशोभन करिराजकर कर्करा इत्यर्थः ।

(घि, ऊ) निःश्वासान्ध इति । नि श्वासेन अन्ध आदर्श इव चन्द्रमा न
प्रकाशते न दीप्यते । अत्राऽचेतनस्य आदर्शस्याऽन्धत्ववाधात् खट्वार्यमाह—अत्रेति ।
तथा च नि श्वासेन अप्रकाश आदर्श इवेत्यर्थः ।

ननु शक्यतावच्छेदकभिन्नेन अप्रकाशत्वेन रूपेण बोधनात् कथं नैयमर्थान्तर-
तत्कर्मितवाच्यलक्षणा इत्यत आह—अन्धत्वाऽप्रकाशत्वयोरिति—शक्यता

(लो, ऊ) अत्यन्ततिरस्कृत इति कारिकापदार्थं विवृणोति—यत्र पुनरिति—
अत्र परिणमतीत्युपचारपदप्रयोगः तेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

(लो, मृ) अन्धत्वेति—अयमाशयः, न ह्यनर्थस्याप्रकाशञ्च विशेषः,

* अयं च उपादानलक्षणातिरिक्तस्यैव एव सम्भवति ।

2 बाधिते (क ख पु)

नुत्पद्यमानावेव^१ निषेधविध्यो पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसर । (इ, अ)

यत्र पुन प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनियेधयानियेधरिधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम् । (ज, ल)

कचिद्वाध्यतया ख्याति कचित्ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणेन स्यादुत्तराभिधेयं तु ॥ (झ, ए)

निमज्जामि" इति स्वय दूतिराया उक्तौ स्वशय्याया गमननिषेधस्य स्वशय्याया-
मागमनविधौ लक्षणाया पर्यवसानम् । यत्तु नि शेषच्युतचन्दनमित्यादावपि तदन्तिक
गमननिषेधस्य तदन्तिकगमनविधौ लक्षणाया पर्यवसानमिति ग्रन्थकृता पूर्वमुक्तं
तत्र रचिरम्, तत्र भ्रम धामिक इत्यादाविव प्रथम वाग्यनियेधस्यैव बोधात् उत्तर-
कालनेवाधमत्वोक्तेरच्युतनिर्गुष्टपदश्रीमशालपुलकवचनात् तात्पर्यपर्यालोचनया एव
तदन्तिकगमनविधे, व्यञ्जनस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अत एव कान्यप्रकाशकृता तत्र
तदन्तिकगमनविधे व्यञ्जयत्वमेवोक्तम् ।

(वि, ज) तत्र ध्वनित्वमेवेति—व्यञ्जयत्वमेवेत्यर्थः, न तु लक्षयत्वमेवे-
त्यर्थः । ध्वनिकाव्यं तु गमनलक्षणायामपि रमणव्यञ्जनया अविहितमेव । तद्वत्
इहापि प्रथम भ्रमणविधि शङ्कस्यैव प्रतीयते । पश्चादेव तस्या बुद्धगत्वस्य प्रकरणा
दिना प्रतीतौ भ्रमणनियेधो व्यञ्जनस्यैव प्रतीयते, इत्यतोऽत्र विपरीतलक्षणाशङ्का
न कार्या इत्यर्थः ।

(वि, झ) कचित् वाध्यतयेति—ख्याति प्रतीति । यथा गङ्गाया घोष
इत्यादौ घोषनिवासस्य यथा वा "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्युपकारिण प्रत्युक्त्वा
उपकारस्य च प्रथममेव वाध्यतया ख्याति । कचित् ख्यातस्येति—प्रथम प्रतीतस्य
इत्यर्थः । यथाऽत्रैव श्लोके, नि शेषेत्यादौ च । उत्तरत्र अभिधेयं तु इत्युक्त्या निषेध-
विध्योस्तु व्यञ्जयत्वमेवेति दृश्यते ।

(लो, अ) उत्पत्त्यमानावेवेति—अनन्तरमनुपपद्यमानान्वयसिद्धयर्थ-
मिति शेषः । तदवसरस्तस्या विपरीतलक्षणाया अवसरः ।

(लो, ल) विधिनियेधयोरित्यत्र पूर्वमन्वयानुपपत्त्या पर्यवसितयोरिति
पूरणीयम् ।

(लो, ए) कचिदिति—अत्रोत्तरम् अभिधेयं त्वितिवचनम् । यपर
शब्दः स शब्दार्थ इति व्यञ्जयार्थस्याप्यभिधाने यन्मन्वेन ख्यातस्य बाधनेऽप्यभिधा
व्यापारस्त्वोच्यते । एतत्त्वमे निराकरिष्यते ।

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सन्नमण प्रवेश , ननु तिरोभाव । अत एवात्र जहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्त तिरस्कृतत्वाजहत्स्वार्था । (म)

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मत* ।

*असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ५ ॥ (ट, ऐ) *

ॐविवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् संलक्ष्यस्तस्य नैव यत् ॥ ६ ॥

(चि, ज) इत्थमविवक्षितवाच्यध्वनेरर्थान्तरसकमितवाच्यत्वान्धन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्विविध्यमुक्त्वा तदुदाहृतस्य च आद्यस्यार्थान्तरसकमितवाच्यस्य तादृशपरिभाषाया बीजमाह—अत्राद्ये इति । अर्थान्तरे शक्यतावच्छेदकार्यान्तरेऽवच्छेदकान्तरे शक्यता वच्छेदकपक्षेण बोधनमित्यर्थ , न तु तिरोभाव ननु अयोधनमित्यर्थ । अत एवेति स्वार्थं स्वाध्यायशब्दस्य मुख्यार्थमजहती उपस्थापयन्ती अत्रह स्वार्था (सन्नदन्तादिसमापत्तिश्च) नच कदली कदलीत्याद्यौ प्रथमकदलीपदेनैव कदल्या उपस्थितौ तत्र लक्ष्यार्थस्य जडताया अभेदान्वयसम्भवे किमर्थं कदल्यशो लक्षणेति वाच्यम् , लक्ष्यतावच्छेदकजडत्वा-ध्वन्येन तेन रूपेण तदुपस्थापनस्य अनिवार्यत्वात् । द्वितीये विवक्षित-अत्यन्त-तिरस्कृतवाच्ये इत्यर्थः । अत्यन्ततिरस्कृतत्वात् केनापि रूपेणाऽबोधितत्वात् जहत्स्वार्था, उक्तरूप स्वार्थं जहती अनुपस्थापयन्ती ।

(धि, ट) विवक्षितान्यपरवाच्यस्यापि प्रथम भेदद्वयमाह—विवक्षिताभिधेयोपीति—विवक्षितवाच्य इत्यर्थः । प्रथममिति पश्चात्तुभयोरपि* प्रभेदबाहुल्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदुद्भवि यमाह । असंलक्ष्येति—व्यङ्ग्यो यत्र असलक्ष्यक्रम अपरिचयज्ञानोत्पत्तिरत्र , वाच्यज्ञानान्तर व्यङ्ग्यज्ञान जायते इति क्रमो यत्र अपरिचय इति भावः । रसभावादीनाम् अत्यन्तास्वाद्यतया शीघ्रगोभ्यत्वेन उत्पन्नशतभेदनस्यैव क्रमापरिचयात् । अपरो वस्तुलङ्काररूपो व्यङ्ग्यस्तु लक्ष्यक्रमः । तदज्ञानोत्पत्तिक्रमस्य लक्षणीयत्वात् ।

, (लो, ऐ) विवक्षिताभिधेय इत्यस्यार्थं विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति । तत्र च रसवति वाच्ये कटित्यास्वादपर्यन्तागमनाद्वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्ययोरपि प्रतीतिर्न विलम्बिता, नीरसे तु प्रतीतिविलम्बात्तत्सनात्येन सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यव्यवहारः ।

* असलक्ष्य अतोय नम पौर्वापर्यं (ध्वन्येन वाच्येन=विभावानुभावाद्यर्थो सह) यस्य स , यत्र वाच्यव्यङ्ग्ययो क्रमस्तु अज्ञेय इति भावः ।

१ 'असलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यन्यङ्ग्यक्रम पर' इति पाठव्यत्यय (च ज पु)

२ तारक्ति पाठे (च पु) नास्ति ।

उत्तररूपो रसभावादिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिर्विभा-
यादिप्रतीतिकारणकत्वात् + क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यति-
भेदवज्राधवाच्च † सलक्ष्यते । (ठ) एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्या
नन्तत्वात् सस्यातुमशक्यत्वादसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवो-
द्भम् । तथा हि—एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि, सम्भोगरूपो भेद परस्परालिङ्ग
नाथरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचि-यात् सस्यातुमशक्य , का
गणनात्र सवेपाम् । (ड)

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यलिखिविध कथितो युधे ॥ ७ ॥ ❀

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन अर्थश

(वि, ठ) आद्य असलक्ष्यक्रम । विभायादिप्रतीतिकारणकत्वादिति ।
प्रत्येकं तत् प्रतीतिकारणकत्वादियर्थः । “प्रतीयमान प्रथम प्रत्येक हेतुरच्यते”
इत्युक्तत्वात् । “तत् समुद्दालम्बनप्रतीतिस्तु रस एव” इत्युक्तत्वाच्च । नापकात्
शास्त्रप्रतीतिरत्वात् ।

(वि, ड) एकोऽपि भेद इत्यादिषु व्याचष्टे—एषु चेति । एकभेदमेवेति
असलक्ष्यक्रमत्वमेकमुपाविभाषित्य इति शेषः । विभावानुभावेदामेदगणने
अनन्तत्वम् , तद्दर्शयति—तथाहीति । विभावादिवैचि-य कन्यामध्याप्रगल्भत्वादि
भेदेन उत्तममध्यामधमत्वभेदेन वैचित्र्य बोध्यम् ।

(वि, ड) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिं विभनति—शब्दार्थोभयेति—तत्र अनुस्वान
सन्निभ इति यदुक्तं तद् व्याचष्टे—क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूप इति । अनुरणन
प्रतिध्वनिः । स हि प्रथमध्वनेरनन्तर जायते तदुत्पत्तिक्रमश्च लक्ष्यते तत् तुल्यो यो
व्यङ्ग्यपक्षस्य त्रिपिष्य व्याचष्टे—तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेन इति । शब्दस्य अर्थस्य

(लो, श्रो) सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदानाह—शब्दार्थेति । अनुस्वानेति कारिका
पदसार्थं विवृणोति—अनुरणनमिति ।

+ विभावादीना प्रतीतिरेव कारण यस्य, तथा भावः तत्त्वात् ।

† उत्पलपत्रशताना व्यतिभेद युगपाद्वारणं तद्धत् ।

❀ यथा ध्वनिप्रतिध्वन्यो क्रमो लक्ष्यते तथा यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयो
प्रतीतिक्रमो लक्ष्यते स सलक्ष्यक्रमः । अत्रैवाक्षेपतवाच्येऽपि क्रमो लक्ष्यते परन्तु
व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्यैवाक्षप्रतिसन्धानेन विच्छेदात् ततोऽप्य भेदः । अत्र तु क्रममात्र
लक्ष्यते न विच्छेदोऽपि ।

1 रमेति नास्ति (क पु)

तु यञ्जवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वने.
काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । (ङ, ओ)

तत्र—

वस्तुवलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ ८ ॥

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारणं^१ वस्तुमात्रं गृह्यते (औ) ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—(श)

पन्थिअ ण एत्थ सत्तरमत्थि भण पत्थरत्थले ग्रामे ।

उत्थअपयोधरं पेक्खि ऊण जइ वसति ता वससु ॥ (अ)

च शक्तिः सामर्थ्यम् । न तु अभिधारुपा वृत्तिः तथा व्यङ्ग्याबोधनान् अर्थस्य तदभा-
वाच्च । तेन सामर्थ्येन उद्भव उत्पन्नाविषयता यस्य तादृशव्यङ्ग्यसंलक्ष्यं । तत् त्रैवि-
ध्यात् तत्सम्बन्धेन संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनिकाव्यस्य त्रैविध्यमित्यर्थः ।

(वि, ण) तत्र काव्यस्य शक्त्युत्पत्त्यप्रयोजकं शब्दशक्त्युद्भव व्यङ्ग्यं द्विधा
विभजति—तत्र वस्तुवलङ्काररूपत्वादिति । पृथक् उपादानादिति वस्तुत्वस्य
केवलान्वयित्वेन अलङ्कारस्यापि वस्तुत्वात् । तथा च गोदृपन्यायात् वस्तुपदस्यालङ्कार-
भिन्नवस्तुपरता व्याचष्टे—अलङ्कारणमिति । अलङ्कारणमलङ्कार तद्विज्ञमित्यर्थः ।
अनलङ्कार इति बहुपुस्तकेषु पाठः तल्लेखकप्रमादादेव । अलङ्कारशब्दस्य पुलिप्तत्वेन
तस्य नन्वतत्पुरुषे लिङ्गत्यागामावात् ।

(वि, त) पन्थिअ ण एत्थेति—

“पथिकः नात्र सस्तरमस्ति भनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।

१

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वसामि तद्वस” ॥ इति संस्कृतम् ।

निवासार्थिनः पथिकः प्रति स्वयन्दत्वा उक्तिरियम् । हे पथिक ! प्रस्तरस्थलेऽत्र
ग्रामे भनाक् स्वल्पमपि सस्तर शयनीयास्तरणं नास्ति । प्रस्तर एव वयं स्वपिम् इति भावः ।
मनागित्यत्रापि यथाऽध्याहार्यः । उन्नतमुद्भूतं पयोधरं मेघं प्रेक्ष्य गमनप्रतिबन्धात् यदि
वस्तुमिच्छसि तदा वम इति आपानतो भावार्थः । अतः शब्दशक्त्युत्पत्तिं गृह्यं व्यङ्ग्यार्थं

(लो, औ) अनलङ्कारस्य वैचित्र्यमानराहितम् ।

(लो, अ) सस्तरं-तृणादिशय्या । प्रस्तरा पाषाणा । पयोधरः मेघः । व्यङ्ग्यपपत्ते
सस्तरं शास्त्रं रत्ननुशासकम् । उन्नतपयोधरा मामित्यर्थः । न चेह सस्तरशब्दस्य
शास्त्रार्थत्वेन उपमाध्वनिः । भाट्टस्यस्याऽविवक्षितत्वात् । रहस्यगंगोपनार्थमेव हि
व्यर्थप्रयोगः ।

१ अनलङ्कारमिति पाठान्तरम् ।

अत्र सत्त्वादिशब्दशक्त्या यद्यप्यभोगसमोऽस्ति तदासूत्रेति वस्तु व्यज्यते ।

(त) अलङ्काररूपो यथा—दुर्गालङ्कितप्रह इत्यादि ।

अत्र प्राकराणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभमानुदेवनृपनेर्वर्णने द्वितीयार्थ-
सूचितमप्राकराणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनेनमसम्बद्ध मा प्रमाद्वीद्वितीयभरमानु
देवयोरुपमानोपमेयभाव कल्प्यते । तदत्र उभावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

(थ)

यथा या—

अमित समित प्राप्तैरुत्तरैर्हर्षद प्रभो ।

अहित सहित साधुयशोभिरसतामसि ॥

अप्रामित इत्यादावपि शब्दाभावाद् विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । (द, आ) *

दर्शयति—अत्रेति । प्राकृतभित्तस्य स्तररत्नस्य शास्त्रमन्त्रार्थः । प्रकरणनियन्त्रण
कृत्वा सोऽथा व्यङ्ग्यमनया च “परदारान् गच्छेदि” ति स्मृत्यादिशास्त्र नास्ति इत्यर्थः ।
इति आदिपदान् प्रस्तरस्थलपयोधरपदयोरपि परिग्रहः । तथा हि शब्दाविरहान् प्रस्त-
रस्थ स्त्रीन्त पुरुषो लातिरित्यर्थं गृह्णाति इति प्रस्तरस्थल तत्र इत्यर्थेन उतुङ्गन्तनद-
र्शनेन च “यद्युपभोगसमेत्यादि” व्यञ्जनात् परम्परया शब्दशक्तिमूलता ।

(वि, थ) शब्दशक्त्युद्भवोपमालङ्कारव्यञ्जनामाह—दुर्गालङ्कितेति ।
व्याख्यातमिदम् । द्वितीयार्थं पार्वत्यादि तेन सूचित पार्वतारल्लभस्य वर्णनमित्यर्थः ।
मा प्रसाद्वीद्विदिति—प्रसक्त माभूदित्यर्थः । तत्प्रसक्तौ क्वेस्मिन्सतापते । अतः
क्वेरीधरमानुदेवयोरुपमानोपमेयभावे तापर्यान् उपमानोपमेयभाव कल्प्यते
संव्यज्यते इत्यर्थः । न एव च उपमालङ्कारः । त व्यङ्ग्यं विशदयित्वा दर्शयति
तदत्रेति ।

(वि, द) शब्दशक्त्या व्यङ्ग्यविरोधभासालङ्कारमाह—यथा या—अमित
इति । हे हर्षद प्रभो ! समित युद्धात् प्राप्तैरुत्तरैर्मित अपरिच्छिन्नोति, उत्कर्ष
वाहुन्यात् त्वं कीदृश असतामहिन शत्रु साधुयशोभि महितः । अत्र अमित
परिमाणरहित समित परिमाणयुक्तमेति । अहितो हितशून्य सहितो हितयुक्तमेति
विरोधः । विरोधस्य वाचकाभावात् व्यङ्ग्यतामाह—अत्रेति ।

(स्तो, आ) अमित इति । समित सप्रामाण्यं प्राप्तैरुत्तरैरपामित
असतामहित शत्रु । मान मित तेन सहितः । हितेन सहितं कथं तेन युक्तं इति
निरोधः । अपिशब्दाभावादिनि । अपिशब्दसङ्कावे “युगतिमपि कल्पयल्लभ

* अत्र विरोधप्रतिपादकस्याऽप्यादिपदस्याभावात् पद्यादनुमन्धात्तेन विरोधप्र-
निभासाय व्यङ्ग्य इत्यर्थः । ननु वाच्यविरोधात्तदसदस्य को भेद इति चेदुच्यते-
यत्र विरोधप्रतिपादनां मन्त्रये शब्दधरणादेव विराट् । अनिभासने तत्र वाच्ये विरोधः

व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते । (ध)*

वस्तु चालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निवद्धस्य चेति पद ।

पङ्क्तिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम् ॥ ६ ॥ (इ)

स्वतः सम्भवी औचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमान । प्रौढोक्त्या सिद्धो न

(चि, ध) ननु व्यङ्ग्यार्थ एव आत्मा तस्य शोभको य स एवालङ्कार ।

तथा च उपमादेर्व्यङ्ग्यत्वे परेण शोभ्यमान एव स. न शोभक । तत्त्वधमन व्यङ्ग्यो
पमादेरलङ्कारत्वमित्यत आह—व्यङ्ग्यस्येति—अलङ्कार्यत्वे वाच्यालङ्कारान्तरेणैव
शोभ्यत्वेऽपि इत्यर्थः । श्रमण सन्यासी तदृशाया तस्य ब्राह्मण्यभावेऽपि यथा
तस्य दशान्तरीय ब्राह्मण्यमादाय ब्राह्मणत्वमुपचर्यते तथा वाच्यतादशायामलङ्कार
त्वमादाय व्यङ्ग्योपमादेरलङ्कारत्वमुपचर्यते इत्यर्थः ।

(चि, न) अर्थशक्त्युद्भव दर्शयितुं व्यञ्जार्थस्य वस्त्वलङ्काररूपद्विविधस्य
स्वतः सम्भवित्वादिर्न विध्यन् पञ्चविधत्वमाह—वस्तु चाऽलङ्कृतिर्वेति । पङ्क्ति
व्यङ्ग्यानां द्वादशविधत्वमाह—पङ्क्तिस्तैरिति । यद्वहिरपीति । शब्दप्रमाणात्
बहिः । प्रमाणेनापि सिद्धत्वात् उचितसम्भायन इत्यर्थः । प्रौढोक्त्येति—कवित-
त्विद्यद्वयो प्रतिभामानाधीनोक्त्या इत्यर्थः । ननु औचित्येनेति—तस्याऽर्थस्याऽलीक-
त्वेनौचित्याभावात् ।

मित्यादौ अपिशब्दवलात् ऋटिति विरुद्धार्थ एवाभासते । अन्यथा अपिशब्दस्य
निरर्थकतापत्तेः । अमित इत्यादौ तु अपेरभावात् प्राकरणिस्तथा प्रथमम् अविरुद्ध-
य एव प्रतिभासते । अनन्तरम् अमित सन्त्य सामित इति विरोधप्रतिभासनाद्
विरोधाभासो व्यङ्ग्य इति । अपिशब्दाभावादित्युपलक्षणम्, अन्येषामपि विरोधा-
भिधायि शब्दानामभावेऽपि विरोधाभासस्य व्यङ्ग्यत्वं योज्यम् ।

(लो, इ) वस्तु वेति—स्वतः सम्भाविकविप्रौढोक्तिरन्विद्यद्वयस्तु प्रौढोक्तिमि-
द्वाभि वस्त्वलङ्काररूपाभि पञ्चविधाभि व्यञ्जनाभि व्यङ्ग्ययोर्वस्त्वलङ्कारयो द्वादश
विधत्वेन द्वादशप्रकारमर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यध्वनिकाव्यमिति ।

यथा अपस्य गृह्यतो जन्मेत्यादौ । यत्र तु शब्दध्रवणाऽविरुद्ध एव प्रवृत्तार्थ
प्रतीयते पश्चात्तस्यैव शब्दस्य पुनरुत्पन्धानेन विरोधस्तत्र ध्वनिरेव ।

* ननु ध्वनित्वे कथमेवमलङ्कारत्वम् इत्यत आह—व्यङ्ग्यस्येति । स्थानान्तरदृष्टा
लङ्कारमानालेनाऽत्र तद्व्यपदेशो भाक् । परमलङ्कार्य एवाऽयम् । यथा श्रमण
दशया पूर्वदृष्टब्राह्मणत्वप्रत्यभिज्ञानाद् ब्राह्मणव्यवहारः ।

त्वाचित्येन । (न) *

तत्र क्रमेण यथा—

दृष्टं हे प्रतिवेशिनि । क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यमि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरप पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः द्योतस्तमालाकुल

नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलप्रन्धय ॥ (प)

अनेन स्वत सम्भविना वस्तुभावेण पृथ्व्यतिपादिकाया भाविपरपुरपोषभो
गजनपक्षतादिगोपनरूप वस्तुमात्रं व्यज्यते । (फ)

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्या रवेरपि ।

तस्यामेव रघो पाण्डवा प्रताप न विपेहिरे ॥

अनेन स्वत सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यति-
रेकालङ्कारो व्यज्यते । (घ)

आपतन्तममु दूरादरीकृतपराक्रम ।

बल्लोऽवलोकयामास मातङ्गमिध केसरी ॥

(वि, प) स्वत सम्भविस्तुव्यङ्ग्य वस्त्वाह—दृष्टं हे इति । नदीजला
नयनवर्त्मनि वने कृतसकेताया कुलटाया तज्जलानयनच्छलेन त्रिगमिपोर्भाविनख
क्षतसम्बरखोक्तिरियम् । इहापीति—स्वगृह इव अस्मद्गृहेऽपत्यर्थः । अस्य मदीयस्य
शिशोः पिता कुलटात्वात् स्वपतित्वेनाऽनुक्तिः । विरसा स्वदरहिता कौपी कूप
मम्बन्धिनी अप जलभिप्रायेण इत्यनेन मम बाध्यादिना अशक्तिदिने पिबती-
त्युक्तम् । मालिखन्तु इति, तदा लेखनसम्भावनामत्त्वेऽपि शास्त्रामीत्यर्थः ।
जरठच्छेदा कठिनच्छिन्नभागा नीरन्ध्रा अविरला । नलप्रन्धय नलाख्यतुण
पर्वदेशा ।

(वि, फ) स्वतःसम्भविनेति—अस्य श्लोकार्थस्याऽवलीकत्वेन प्रमाणा-
न्तरेणापि गम्यत्वसम्भवात् ।

(वि, घ) स्वत सम्भविस्तुव्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—दिशीति । पाण्डवा
पाण्डवदेशीया राजान । व्यतिरेकालङ्कार इति उपमानात् रवितेजसो रघुप्रतापस्या-
धिकरूपः । सच व्यङ्ग्य एव असहनेनैव तत्प्राप्ते ।

(वि, भ) स्वत सम्भविस्तुव्यङ्ग्य वस्त्वाह—आपतन्तममुमिति ।
आपतन्तम् आगच्छन्तम् अमु वेणुदारिनामासुर रामो बलराम । वेणुदारिण

* यद्यपि स्वत सम्भावित्वादेक व्यङ्ग्यार्थेऽपि सम्भवति तथापि तस्य काव्या-
त्मभूतस्य चमत्काररूपतया प्रतीतिवाले तादृग्विशेषप्रतिसन्धानं न भवति ।

अथ उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना व्यञ्जकार्थेन बलदेवः हर्षणेन
वेणुदारीणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते । (म)

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि स्या निजाधरम् ॥

अथ स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः यत्रवो व्यापादिताश्चेति
समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः । (म, ई) *

सज्जेह सुरहिमासो य आप्पयई जुषइजणलक्खसहे ।

क्षयमिति बलोपमानस्य गिहस्य वेणुदार्पुपमानमानसंक्षयकारित्येन तदुपमानोपमेय-
योरपि तद्धर्मलाभात् ।

(वि, म) स्वतःसम्भव्यलङ्कारव्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—गाढकान्तेति । यो
राजा युधि निजाधरं निर्दशन् अरिवधूजनस्य ओष्ठरूपाणि विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि
रतकालीनगाढरान्तदशनक्षतव्यथारूपात् संकटादापदोऽमोचयत् । युधि क्रोधेन
स्वाधरं निर्दश्य तत्पतिं हत्वा तथा चकारेत्यर्थः । अत्रेति—अधरदंशकत्वाधरदंश-
मोचनत्वयोः वस्तुगत्या अविरोधेऽपि आपततो विरोधस्य आभासमानत्वात् विरोधा-
भामालङ्कारेण इत्यर्थः । समुच्चयालङ्कार इति—द्वयोरेककालोत्पत्तिरूप इत्यर्थः ।
चकारद्वयस्य समं शब्दस्य वाऽभावात् व्यङ्ग्यएव इत्यर्थः ।

(वि, य) कविप्रौढोक्तिरितिद्ववस्तुव्यङ्ग्यं वस्तु आह—सज्जेह इति ।

(लो, ई) विरोधालङ्कारेणेति—विरोधमूलेन कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्य-
यरूपेणैवातिशयोक्त्यलङ्कारेणेत्यर्थः । तथा ह्यत्र स्वाधरनिर्दशनं कारणभूतं बैरित्रीणाम्
ओष्ठानां च कान्तदन्तक्षतमोचनं कार्यभूतं ममकालतया निर्दिष्टम् । किञ्चान्न निर्दशन-
रूपकूपिशाचो ममाधरं बालिरूपं प्राप्यान्यानधरान् मुखिनः करोत्विति धुद्वैव निजाधरं
दृष्टवानिति तस्य रात्र युद्धिमपेक्ष्य उत्प्रेक्षा च । ततश्चान्न समुच्चयोऽप्रेक्षयोरेका-
ग्रयानुप्रवेशः सङ्गरथः ।

(लो, उ) सज्जेति—“सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनलक्ष-

* विरोधालङ्कारेणेति—विरोधाभावालङ्कारेण इत्यर्थः । ओष्ठविपर्ययोः
दशनमोचनयोर्विरोधः (यो निजाधरं दशति स कथं परेषामधरान् मोचयति इति
विरोधः) ओष्ठत्वेन गामानाधिवरग्यस्य विवाक्षितत्वात् । ओष्ठदशनेन ओष्ठदशन-
व्यथामोचनं विरुद्धम् । विरुद्धं च ओष्ठदशनव्यथामोचनक्रिययोः कारणकार्ययोरपि
ममबालिपत्वं च । तेन च स्वाधरदशनशत्रुव्यापादनयोरेककालिकत्वस्यैकधर्म-
गम्यन्धारं समुच्चयालङ्कारः । अन्वे तु वदन्ति विरोधालङ्कारेण इत्यस्य वास्तव

अहिणभसहकारमुदे शयपल्लवपत्तले अणगस्य सरे ॥ (उ)

अथ वसन्त शरकार कामो धन्वी, युवतयो लक्ष्य, पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोत्रिसिद्ध वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूप वस्तु व्यनात्रि । (य)

रजनीपु रिमलभानो करजालेन प्रकाशित वीर ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिल तव कीर्तिसन्तति सततम् ॥

अथ कविप्रौढोत्रिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजालादधिककाल-प्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । (र)

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणे राक्षसप्रिय ।

मणिव्याजेन पर्यस्ता पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥

“सञ्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिपनलक्ष्यशते ।

अभिनवसहकारमुखान् नखपल्लवपत्तलान् अनङ्गस्य शरान् ॥” इति ससृष्टम् ।

प्रथमप्रवृत्तवसन्तवर्णनमिदम् । सुरभिमासोऽभिनवसहकारमुखान् अभिनवानि महकाराणि सुरम् आदिर्यथा तादृशान् अनङ्गस्य शरान् सञ्जयति । युवतिपनरूपे लक्ष्यशते शरव्यशते न चार्पयति । शरगञ्जनस्य वर्तमानत्वात् अनिपन्नत्वेन तन्निपत्यनन्तरमेव तद्विशलक्ष्यशतेऽर्पयितुं प्रेरयिष्यति इति भावः । शतपदान् द्वित्रियुवत्या त्वर्पयितुं प्रेरयतीति लभ्यते । न चार्पयतीति हेतुकारितान्तरम् । अनङ्गशरान् सौदृशान्-नखपल्लवपत्तलान् नखपल्लव पत्तला पत्ररचना येषां तादृशान् । “शराणां पत्ररचना पत्तला परिकीर्त्यते” इति बोधः । वस्तुप्रकाशीभवदिति—न च सुरभिमासादौ शरशरादिरूपकालङ्कार एव प्रकाशाभवति इत्यतोऽलङ्कारस्यैव व्यञ्जकत्वमात्रेति वाच्यम् । सुरभिमासादौ शरकाराद्यभेदाऽप्रकाशात् किन्तु सुरभिमासादौ शरसज्जनादेरेव प्रकाशात् ।

(चि, र) कविप्रौढोत्रिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—रजनीप्यति । हे वीर रिमलभानो निर्मलनिरास्य चन्द्रस्य करजालेन भुवनमण्डलं धवलयतीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कार इति—अधिककाल व्याप्य प्रकाशनात् उपमानात् चन्द्रकरात् आविश्यरूप इत्यर्थः ।

(चि, ल) कविप्रौढोत्रिसिद्धालङ्कारव्यङ्ग्य वस्त्वाह—दशाननेति । दशाननस्य त्रिरात्रेभ्य मणिव्याजेन मणिपतनञ्चलेन राक्षसप्रिय अश्रुविन्दवः पृथिव्या

सहान् । अभिनवसहकारमुखान् नखपल्लवपत्तलान् अनङ्गस्य शरान् ॥” इति ससृष्टम् ।

विरोधमूलाऽसङ्गत्यलङ्कारेण इत्यर्थः । स्वाधरनिर्दानवैतिधूनीपृथिव्यामोचनयो कारणकार्ययो वैधिविरस्येन निदशान् विरोधस्य स्पृन्तत्वम् । तत् सर्वं चिन्त्यम् ।

अत्र कविप्रौढोत्रिसिद्धेनापहृत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूप वस्तु
व्यज्यते । (ल)

धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरद

हार कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलकः । त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ

नानामण्डनता पुरन्दरपुरीवामभ्रवा विग्रहे ॥

अत्र कविप्रौढोत्रिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्टोऽपि स्वर्गस्थानामुपकार
करोपीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते । (घ)

शिलरिणि क्व नु नाम कियच्चिर

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि ! येन तवाधरपाटल

दशति विम्बफल शुक्रशावक ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोत्रिसिद्धेन^१ वस्तुना
तवाधर पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते । (श)

सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य^२ मदनाशुगैः ।

वसन्ते पद्मता त्यक्त्वा पद्मतामीद् वियोगिनाम् ॥

पर्यस्ता पतिता । अपहृत्यलङ्कारेणेति—मणिपानाऽपहृत्या व्यानपदेन
अश्रुचिन्दुसाधनात् ।

(वि, घ) काव्यप्रौढात्रिसिद्धालङ्कारव्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—धम्मिल्ल इति ।
हे त्रिकलिङ्गभूमितिलकः । कलिङ्गदेशभूजयतिलकः । एकोऽपि तव कीर्तिराशिः पुरन्दर
पुरीवामभ्रवा मुराङ्गनाना विग्रहे शठरे नानामण्डनता ययौ । तदेव दर्शयति—
धम्मिल्ल इति । धम्मिल्ल सयता कचा । विभावनेति—स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थाना
मुपकारकारणम् । तदभावेऽपि स्वर्गस्थोपकारकरणरूपफलव्यक्तिरूपा विभावना, सा च
स्वर्गस्थित्यभावाच्चक्रशब्दाभावात् व्यङ्ग्या ।

(वि, श) कविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्रिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्य वस्तुमाह—शिलरिणि
इति । असीं शुक्रशावकः क्व नु शिलरिणि कस्मिन् पर्वते कियच्चिर किमभिधानं
नामने तपः अकरोत् । येन हेतुना तव अधरवत् पाटल विम्बफल दशति । तव
अधरुल्यवस्तुदशनमपि तपः फलमिति श्लवस्य भावार्थः ।

(वि, प) कविनिबद्धवस्तुप्रौढोत्रिसिद्धवस्तु व्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—सुभग
इति । वसन्ते मदनाशुगैः कोटिसख्यत्वम् उपेत्य नञ्वा, पद्मता पद्ममयता त्यक्त्वा,

१ प्रौढोत्रिरूपेण (प प पु) २ मुपेत्य (च ज. पु)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धेन कामशराणां कोटिमयवप्राप्त्या निखिलवियोगेभरणेन वस्तुना शराणा पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिन धितेवेयुप्रेक्षालङ्कारो^१ व्यज्यते । (प)

मल्लिकामुकुले चण्डि^२ भानि गुञ्जन् मधुघ्नत ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यापमुन्मादक काल प्राप्तस्तत्कथं भानिनि मान न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते । (म)

महिलासहस्रभरिण^३ तुह हिभण मुहय सा अमाद्यन्ती ।

अनुदिनमणवणरुम्मा^४ अग तणुअ पि तणुण्ड ॥ (ऊ)

अत्र अमाद्यन्ती इति कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण

नियोगिना पञ्चता मरुत्तमालीनपञ्चभूतविशेष आसीत् । अत्रेति—सुभगे इति । सम्बोधनात् कस्य एवात्र वक्ष्य नतु कवि । तत्प्रीडोत्रिसिद्धेन वियोगिना भरणेन दयन्वय । उत्प्रेक्षा व्यज्यते इति—तद्वाचरेवराजभावाद् व्यपना ।

(धि, स) कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धालङ्कारव्यङ्ग्य वस्त्वाह—मल्लि केति । शङ्खमापूरयन्निवेति । मल्लिरासुनुलस्य शङ्खाकारत्वात् मुह्यगुपनस्य शङ्खशब्दतुल्यत्वात् । भानिनी प्रतीयमुक्तिरित्यभिप्रायेण कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धिमुदाहरणमिदम् । अत एव सध मान न मुञ्चति इति व्याख्या ।

(धि, ह) कविनिबद्धवक्तृप्रीडोत्रिसिद्धालङ्कारव्यङ्ग्यमलङ्कारमाह—महिलासहस्रेति ।

‘महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग । साऽमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्मा अत्र तन्वपि तनयति ॥’ इति तस्मिन् ।

नायकस्य महुनायिकभारनादु गेन कृशायां नायिकया अवस्था नायके कथयन्त्या न्मत्सङ्गा उक्तिरियम् । महिला स्त्री ताया महस्रण भरिते तव हृदये अमान्ती अथ काशमलभमाना सा अनुदिन दिवम व्याप्य अनन्यरुम्मा त्यक्तन्यकरुणां सती तनु स्वत कृश अत्र तनयति तनूकरोति कृशतर करोति । नामकारितान्तस्य तनुशब्दस्य रूपमिदम् । काव्यलिङ्गेति—काव्यलिङ्ग हेत्वलङ्कार । हृदये स्थानालाभस्य अत्रत

(लो, ऊ) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग साऽमान्ती ।

अनुदिनमनन्यमना अत्र तनुमपि तनूकरोति ।

(लो, अ) अत्रेति—रूपणादय कवेर्व्यापार कवेद्य प्राधान्यव्यङ्ग्य

१ कवेति नास्ति स पु २ अलङ्कार इति नास्ति न पु

३ मणा इति पाठान्तरम् ।

तनोस्तनूकरणेऽपि तत्र हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । (ह, ऋ)*

न खलु कवे कविनिबद्धस्येव रागाद्यापेक्षता । अतः कविनिबद्धवत्प्रौढोऽत्रि
कविप्रौढोऽत्रैरधिक सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता । (क)

एव वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । (ख) एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले
रूपणोपेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसम्बन्धे, न तु रूपादीनां

नूकरणहेतुत्वात् । हृदये न वर्त्तते इति—तनयताति वर्त्तमाननिर्देशान् अद्यापि हृदये
वृत्त्यलम् । विशेषोक्तोक्तं अङ्गननूकरणरूपनारणसत्त्वेऽपि हृदये स्थानलाभरूपस्य
व्यस्याभावत्वात् निशेपोक्तिः ।

(वि, क) ननु—प्राणोक्तसिद्धत्वेनैव उभयसंग्रहसम्भवे किमर्थं कविनिबद्ध
वस्तुत्वेन पृथगुपादानमित्यत आह—न खल्विति । कव्यपेक्षया कविनिबद्धस्य
रागातिशयात् पृथगुपादानमित्यर्थः ।

(वि, ख) एव वाच्यार्थस्येति—इदमनारथेयम् । गाढकान्तदशानेन्यादी
दर्शितस्य विरोधालङ्कारस्य व्यञ्जकस्य वाच्यताऽपि गाराभावाद् व्यङ्ग्यत्वमेव, एव सन्न
यति मुरभिमान इत्यादौ वमन्तादे शरफरणादिरूपवस्तुनो व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यत्वमेव
इत्यनोऽत्र प्रायश इति पूरणीयम् । वाच्यप्रकाशहेतुर्न ते तु व्यञ्जनस्त्वलङ्कारयो वाच्य
त्वाद्यनियम एव । अत एव लक्ष्यव्यवधारणपि व्यञ्जकत्वमुदाहर्यमिति तेनोक्तम् ।
ननु रूपणमेव रूपकालङ्कार । उपेक्षणमेव उपेक्षालङ्कार, व्यतिरेचनमेव व्यतिरेकाल
ङ्कार तथा च यत्र रूपकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वम् तत्र किं रूप्यमानवस्तुदानरण न स्यात् ।
नार । एवमुपेक्षयमाणान्यनिरिग्यमानवस्तुनोरित्यत आह—एषु स्वेति—तत्तद् वस्त्वपेक्षया
तदलङ्कार एव अधिकचमत्कारिणीति तत्तदुदाहरणमेव तत्तत् इति भावः । यद्यपि
सुभगे कोटिमह्यत्वं इत्यत्र उपेक्षालङ्कार, दिशि मन्दायते इत्यत्र व्यतिरेकाल
ङ्कारश्च व्यप्य उक्तः । रूपकालङ्कार व्यङ्ग्यत्व तु नोक्तं तथापि—

चलानां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेषधुमती

ररस्याख्यायीनं स्वनसि मृदु वर्णान्तिकचर ।

बाधनार्था रूपकादयो व्यापारा यथात्र चमत्कुर्वन्ति न तथा वाच्यपु । रूपकाद्य
लङ्कारेषु हि वाच्यानां रूप्याणां मुन्नादीनामेव रूपणादिव्यापाराद् रूपकान्तिभ्यधन्ना
दिभ्यश्च प्राधान्यमित्यर्थः ।

* अत्र श्रमान्ती इत्यस्य महिलागहसम्भरितत्वं हेतुः, तनूकरण श्रमान्तात्वं च
हेतुः इति द्वाभ्यां वाच्यानिर्देशालङ्काराभ्यां विशेषोक्तिर्व्यज्यते ।

1 एवमित्यादिरुदाहृतमित्यन्तं पाठं (क ख पु) नास्मि.

2 'प्या' (क ख पु)

मित्यलङ्कितेऽपि प्राधान्यम् । लक्ष्यार्थस्य यथा नि शेषयुतचन्दनमित्यादि ।
व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—उच्च शिखलेत्यादि । अनयोः रसु स्वत मम्भविर्ता
लक्ष्यस्य द्वयार्थो व्यञ्जको । एतन्वेत्तेकादशभेदेऽप्युदाहार्यम् । (ग)

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥ १० ॥

उभयशतयुद्धवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः । यथा—(घ)

हिममुत्तच्छिरचिर सपन्नको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेन ।

वर व्याधुन्यत्या विविमि रतितर्ज्वस्वमधर

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर । हतास्त्व रसु इती ॥

इत्यत्र मधुरे वामुत्पन्न व्यङ्ग्य बोध्यम् ।

(वि, ग) लक्ष्यार्थस्य यथेत्यादि—इदमत्रावधेयम्—“भम्म धम्मिय”
इत्यादावप्यधमण व्यङ्ग्यमुग्रम् । तत्तुल्ययुक्तेऽपि नि शेषेत्यादी तदन्तिरगमन लक्ष्य-
मित्युक्तमिहा स्वीकृतिरिदम् । “एचिद् वाध्यतया रयाति” रित्याद्युक्त्युक्तेरुभयत्र
गमान्वात् ।

(वि, घ) उभयशतयुग्ममुदाहरणमाह—एकेति । एक प्रभेद इत्यर्थः ।
शब्दशतयुगे व्यपने तत्रप्रसक्त्यर्थशतयुगे व्यपने तत्रप्रसक्त्यर्थदर्शिन्यात् ।
उभयशतयुगप्रसक्त्यर्थतावन्तं गन्तव्यत्वात् एक इत्युक्तम् । न तु दर्शयित्वाप्यो-
दाहरणेऽलङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वात् अलङ्काररूपतया एक इत्युक्तं इति येनचिदुक्तं युक्तम् ।

“क्षणशगावक्षणदायनमन व्यसनमव्यगमम् ।

वत धीर । तव द्विपता पराकुमुल रयि परात्सुम सर्वम् ॥”

इत्यत्राऽर्थान्तरन्यायघटकशब्दशतयुगाऽर्थान्तरन्यायरूपाऽर्थशतयुगा च विधिरपि
स्वामनुवर्तने इति वस्तुव्यग्रताया अपि सम्भवात् स्वत सम्भव्याप्यव्यङ्ग्यत्वेन
भेदान्तरप्रसक्त्युद्बोधितत्वात् ।

(वि, ङ) हिममुत्तेश्चेति—माधव इत्या प्रमदायनस्य सैहान्तो महोत्तर
हेतुधिराय अभवत् । अत्र शुद्धमारोपा लक्षणा । ईदृश हिममुत्तच्छिर इव रचिर ।
गपन्न पन्नया लक्ष्म्या हस्तपादस्थरेष्वाभ्यपद्येन वा गाढत । द्विजान् प्राप्नोतान्
मदयन् आनन्दयन् । जनितो मीनकेन प्रसुप्तं यन तावत् । प्रगादता प्रगिता
मुरा देवा येन तावत् । अत्र माधवो वगन्तोऽपि शब्दशतका अर्थगतया च

(सो, ञ) हिमेति—हिममुत्तच्छिर इव पञ्च हिममुत्तच्छिर इव रचिर । पञ्च
लक्ष्मी पञ्च कमल च । मीनकेन प्रसुप्ताम्भार, गामान्यमदनध, मरा प्रिरसा,
मुरा मयम् । माधवो हार्त्तवगन्तध । अत्र माधवशब्दप्रतिपादनया हर्त्तवगन्तधो
मन्त्रम्यशब्दप्रतिपादनया हिममुत्तच्छिर इव शब्दशतका अर्थगतया च

अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ (३) ×

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो^१ व्यङ्ग्यः । (३)

एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ११ ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽन्यन्तरिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः ।

विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु अमलक्षकमव्यङ्ग्यत्वेनैक संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन^२

च शब्दार्थोभयशत्रिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । (४) । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशत्रुयुत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः । (५)

तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—(६)

व्यज्यते । तथा हि माधवशब्दस्य वगन्तेऽपि शक्त्या सपञ्चर इत्यत्र सपञ्चरशब्द-
रूपस्य पञ्चमहितेऽपि शक्त्या, द्विजान् इत्यत्र द्विजशब्दस्य पक्षिष्वपि शक्त्या,
जनितमीनकेतन इत्यत्र मुराप्रमादनेऽप्यस्य शब्दस्य शक्त्या च वगन्तप्रत्यायने शब्द-
शक्तिः । हिममुक्तेत्यत्र प्रमदाजनस्येत्यत्र श्लिष्टशब्दाभावात् अर्थशक्तिः । ततश्च
वगन्तस्याऽप्रारम्भित्वेन तत्प्रत्यायनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाद् वसन्त इव कृष्ण इत्युपमा-
प्रतीतिः । तदाह—उपमालङ्कार इति ।

(५, ६) अष्टादशस्य दर्शयति—अविवक्षितेति । पञ्चदशेति—शब्द-
शक्त्युत्था द्वौ, अर्थशक्त्युत्पद्य द्वौ, उभयशक्त्युत्पद्ये एक इति पञ्चदश ।

(५, ६) वाक्य इति—उभयशक्त्युत्पद्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रव्यङ्ग्य इत्यर्थः ।
व्यञ्जकार्थवाचकश्लिष्टशब्दानां च एवमव्यङ्ग्यव्यञ्जने वाक्यत्वानियमात् । तदन्ये
इति—तदन्ये व्यङ्ग्या पदेन वाक्येन च व्यङ्ग्या इत्यर्थः । तत्रेति—तत्र ध्वनिपदं
व्यङ्ग्यपरम् । पदगतः पदमात्रव्यङ्ग्यः ।

(५, ६) शब्दपरिश्रुतिमहत्वात्सहत्वाभ्यामेव हि गर्वत्र शब्दार्थशक्ति-
मूलत्वस्य व्यवस्थापनम् । अत एव चास्य भेदस्य बहुपदानेष्टत्वेनैव सम्भवाभिप्रायेण
ग्रन्थकृत्पदनिष्ठत्वं नास्तीति वदति । तथैव च प्राचीनैरुक्तम् । “पथिश्च न एव”
इत्यादीं परिवृत्त्यगह एव सस्तरपयोपरशब्दयोरेव व्यञ्जकत्वमिति शब्दशत्रि-
मूलत्वम् । व्यञ्जकत्वस्य बहुनिष्ठत्वेऽपि पदगमुदयनिष्ठत्वाभिप्रायेण वाक्यनिष्ठत्वम् ।

× वगन्तपक्षे—हिमान् शिशिरात् मुक्तेन चन्द्रेण रश्मिरः । पक्षेन मह वसन्तान-
गपञ्चरः । द्विजान् शीकिलादीन् पक्षिणः मदनं आनन्दयन् जनितमीनकेतन. निरित-
कामनेशः । प्रगादिता निर्मलीकृता मुरा मयं येन प्रगादितमुरः । ग माधवः वगन्त-
प्रमदाननस्य मीजनस्य महोत्सव अभारः ।

१ उपेक्षाभारः (३. ८. ३) २ ‘क्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च’ (३. ५. ३)

धन्य स एव तस्मिन् नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यस्य सम्मुखे सुमुखी ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणप्रतिष्ठनयनपर । (ज)

वाक्यगतो यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषा ^१समुदायोऽथ तिष्ठति ।

आत्मीया मतिमादाय ^२स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनवादेव लब्धे ^३प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनमन्यस्यावृत्तिविशिष्ट तदर्थं लक्षयति । एव वच्मीयनेनैव कर्त्तरि लब्धे अस्मीति पुनर्वचनम् ^४ । तथा विदुषा समुदाय इत्यादिवचनेनैव वक्तु ^५प्रतिपादने सिद्धे पुन वच्मीति वचनम् उपादिशामि इति वचन विशेषरूपमर्थं लक्षयति ^६ । एतानि च सञ्चितानि स्वातिशय व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचन तवाग्यन्त हित तद्वरपमेतत्त्वत्तन्वमित्वाभिप्राय । (झ)

तदेवमय वाक्यगतोऽर्थान्तरसम्प्रमिनवाप्यो ध्वनिः । अग्यन्ततिरस्कृत पाद्य पदगतो यथा—नि श्वाग्यन्त इवेत्यादि । वाक्यगतो यथा— उपकृतं बहु तत्रेयादि । अन्येपा वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वे यथा—

लावण्य तदसौ कान्तिमात्रं न वच क्रम ।

(वि, ज) द्वितीयनयनशब्द इति—अत्र लक्ष्यार्थस्य अतिशयो व्यञ्जय इति वक्ष्यात ।

(वि, झ) त्वामस्मीत्यत्र त्वदायनेकलाक्षणिकपदानां लाक्ष्यमित्येव दर्शयति—अत्रेति । अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति—तथा च त्वामेव अहमेव इत्यर्थः । एतानि चेति—एतानि लक्ष्यार्थ इष्याणि वस्तुनीत्यर्थः । स्वातिशयमिति—स्वातिशयातिशय एव स्वान्तिशयः । तमधिकमर्थमाह—एतेनैति । अभिप्रायं अभिप्रायस्यव्यङ्ग्यार्थः ।

(वि, झ) अग्यन्तव्यक्रम पदगत व्यङ्ग्यमुदाहरति—लावण्यमिति ।

(लो, ए) लावण्यमिति—गर्वावयवगत कोऽप्यनिशय लावण्यम् ।

१ 'गमसाय' (क पु) २ 'आत्माय' (क पु)

३ 'लब्धे' (द पु) ४ अन्यव्यावृत्तिविशिष्ट मर्थं लक्षयति इत्यधिक पाठ (क म. पु) ५ 'वक्तु' (ज म. पु)

६ 'कर्त्तरि' (न. पु) वाचयति (न पु) ७ 'गन्तव्य' (क. पु)

तदा 'सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो' महान् ॥ (५)

अत्र लावण्यादीनां 'तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति' तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । (५) तदुक्तं ध्वनिकृता—

एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती ॥ ७

एवं भावादिव्यप्युक्तम् (८)

मुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशानतत्परः ।

अत्रेति—लावण्यादीनां यदनुभवैकगोचरत्वं तत्तद् व्यञ्जकानामित्यर्थः । व्यञ्जकानामित्यत्र आपकानामित्यर्थः । तेन अनुभवैकगोचरत्वं तदादिपदानां वाच्यमेव बोध्यं, न तु व्यञ्जकम् किन्तु विप्रलम्भ एव व्यञ्जकः । तदाद्येकपदानां चात्र न वाच्यत्वं विभिन्नवाक्यस्यत्वेन परस्परानन्वयान् । न च तदा सुधास्पदमभूदित्यत्र सर्वेषां तदादिपदार्थानामन्वयान् वाक्यत्वमेवेति वाच्यम् । तस्माद्व्यप्युक्त्यनेनैव विप्रलम्भ-व्यञ्जनेन तदा सुधास्पदमित्यन्वयोपेक्षा विनैव व्यञ्जकत्वेन पदत्वेनैव व्यञ्जकत्वात् । महावाक्यव्यञ्जकत्वेऽपि पदगतव्यञ्जकमूलो व्यवहारः ।

(यि, ट) तन्मुखेनैव काव्यशोभाप्रतीतिरित्यत्र गवाक्षं दर्शयति—तदुक्तमिति । ध्वनिना व्यञ्जकेन भारती वाच्यरूपा । पदव्यञ्जके रगादिरूपेऽसंलक्ष्यक्रमे उदाहृते भावादिरूपाऽसंलक्ष्यक्रमस्यापि पदव्यञ्जकत्वमुक्तमित्याह ।

(यि, ट) शब्दशक्त्युद्भवं वस्तुपदव्यञ्जकमाह—भुक्तिमुक्तिरुदेति—उपनायकगमनं दृष्ट्वा सन्तोषं व्यञ्जयन्त्या उत्तिरियम् । वाच्यार्थे रादागमः गन्तव्यन्तिरुज्ज्वलता च पृथक् पृथक्प्रयोजयामिता । ज्वरः पीडादायकः । लावण्यादीनाम् श्लेषतः पूर्वं प्रतीतिर्विभावादिसामग्रीताप्यत्वेऽपि पूरणीयम् ।

(लो, पे) भुक्तिरिति । भुक्तिर्भोगः, सम्भोगश्च । मुक्तिः निःश्रेयसम् इतरम्यापार-व्यागहपरित्यागमुक्तं च । गन्तव्यः परमार्थस्वरूपं सकेतस्थानं च । रादागमः गन्तव्यं मतः पुरयस्यागमनं च ।

७ यद्यपि वाक्यव्यञ्जक एव सर्वो ध्वनिस्तथाप्यन्वयव्यतिरेकशब्दा यत्र पदे वाक्ये वा नास्त्वनधिकमुपलभ्यते तस्यैव व्यञ्जकत्वं व्यवस्थाप्यते । एकावयवसंस्थेन इत्यादौ एवमेव स्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीं पदद्योत्येन पदप्रशस्त्येन ध्वनिना मुद्गरेः भारती वाच्य भाति शोभते ।

1 'सुधास्पद' (च. ग. पु.)

2 'ज्वरोपमम्' (च. ग. पु.) 3 'तादृगनुभवैकगोचर' (छ. पु.)

4 'तदादिशब्दानामेवेति' (छ. पु.)

कस्य नानन्दनिस्सन्दं विदधाति सदागमः (ठ, डे)

अत्र सदागमशब्दाः मन्त्रिहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय सतः
पुरुषस्यागमः इति वस्तु व्यनक्ति । (उ)

ननु सदागमः सदागम इवेति उपमाध्वनिरिति चेन्न सदागमशब्दयो-
रपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् रहस्यसंगोपनार्थमेव हि व्यर्थपदप्रतिपादनं
प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्यासम्बन्धत्वात् । (ठ) ॥

अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥ †

खम् । भुक्तिमुक्ती स्वर्गभोगमोक्षौ । एकान्त सम्यगादेशनं तत्त्वज्ञानोपदेशः । व्यग्रार्थं
तु सदागमः सत्पुरुषोपनायकगमः । भुक्तिमुक्ते सुरतोपभोगगृहकर्मत्यागौ । एकान्तस्य
गमादेशनं रहस्योपदेशः ।

(धि, ड) अत्र श्रुतसदागमपदशक्तिमूलकव्यञ्जकत्वमेव अन्यव्यञ्जरूपदाना-
मिति तत्पदस्यैव व्यञ्जकत्वं तदाह—अत्रेति—सच्छास्त्रमापाततः प्रकरणागम्यं मामान्य-
तोऽभिधाय उपनायकं प्रति सत्पुरुषागमं व्यनक्ति इत्यर्थः ।

(धि, ढ) सत्पुरुषागमसंज्ञात्रयोरपमाध्वनित्वमाशङ्कते—अन्विति । गमा-
धत्ते—नेति । उपमाऽपि वक्ष्यामीजमाह—रहस्येति । ननु रहस्य संगोपनमुपमा चास्त्वि-
त्यत्र आह—प्रकरणादीनि । आदिपदात् तात्पर्यपरिग्रहः । मच्छास्त्रमापातत एव
प्रारब्धसिद्धम् । सत्पुरुषागम एव प्रतिसन्धानेन प्रारब्धसिद्धः । प्रतिसन्धानेन सत्पु-
रुषागमस्यैव आस्थाद्यन्वेन अप्रारब्धसिद्धसच्छास्त्रस्य प्रकृततामसम्बन्धत्वात् ; तस्या
आस्थापत्वाभावात् तदुपमाया अपि अनाम्बन्धत्वेन तावता सम्बन्धीकरणस्यापि
अनुयोगात् ।

(धि, ण) राक्षसशक्तिमूलमनङ्कारं पदयोल्लमाह—अनन्येति । भूता पालिता,

॥ यत्र दिशन्दिशक्तिमहिम्नोपस्थापितौ द्वितीयोऽर्थोऽप्रकृततयाऽनुपपद्यमान
प्रकृतस्योपमानत्वेन स्वाभ्यासं व्यकथयति तत्रैवोपमाध्वनेरित्यर्थः । अत्र तु व्यङ्ग्यार्-
थस्य निवक्षिततया प्रकृतत्वम् । नच तर्हि प्रकृततया वाच्यं न एवास्तु द्वितीयोऽर्थः
इति वाच्यम् । रहस्यगोपनार्थमप्रकृतस्यैव मुख्यतः प्रतिपाद्यमानत्वात् । उक्तं च
“धर्मः पदः किञ्चनयेद्य रहस्यवस्तु” । अत्र श्रुत्य सदागमपदस्यैव व्यञ्जकत्वे
प्राधान्यम्—अन्यपदानां तत्सद्वारिण्य व्यञ्जकत्वात् ।

† अनन्यसाधारणधीर्धृतेत्यत्र स । भूता, परिपालिता, कर्मरूपेण प्रप्रे म्यापिता
य अरिता वसुन्धरा येन स । पुरुषेषु उत्तमः श्रेष्ठः राजा नारायणस्य राजने ।

1 सन्दोहः (ख. पु.) 2 ‘न कथमुपमाध्वने. ?’ (इति क. ग. पु.)

3 ‘धर्मपदोपादानं’ (ख. पु. 4 प्रकरणादिपदपर्यं—(ग घ. पु.)

अत्र पुरपद्रेष्ट^१ पुर्योत्तम इत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ
मेलक्ष्यक्रमभेदौ । (य)

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽम्बाचलमौलिमम्बरमाशिर्विस्त्रब्धमत्रांगतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः श्रान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति^२ तेनासितुम् ॥ (त, थो)

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपुरपपरिचया छाताऽसीति वस्तु
व्यज्यते । तद्याधुना श्रान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैषनिधः । क्रमो दृष्ट
इति बोधयतोऽधुनापदस्येवेतरपदार्थोन्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया
परिचक्ष्यम् । ॐ

तदप्राप्तिमहादु रसविलीनारोपपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादशीघ्रपुण्यचया तथा ।

पक्षे कूर्माऽनन्तमूर्त्या कटा । अयं पदस्यापि शक्त्या व्यङ्ग्यत्वेऽपि न वाक्यव्यङ्ग्यत्वं
पुर्योत्तमपदश्लेषाधीनप्रतीतिस्त्वादस्य श्लिष्टार्थस्य । उपमाध्यनिरिति—अस्य
पुर्योत्तमपदस्य गङ्गोपनादिप्रयोजनकत्वाऽभावेन उपमायामेव तात्पर्यान्मेलक्ष्यक्रम-
भेदौ वस्त्वलङ्कारी ।

(यि, त) स्वतःसम्भाविवस्तुव्यङ्ग्यं वस्तुपदयोग्यमाह—सायमिति ।
आनयत्मेनि उपनायकोपभुक्त्वा छातागता श्रान्ता सखी प्रति राख्या उपहानोक्तिरि-
यम् । अधुना तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् । येन सौकुमार्येण अभिनः गर्वाङ्गं श्रान्ताऽ
सि । ननु वर्मनि आनयान् ईदृशः श्रम इत्यत्राह—सायमिति । मलयजेन चन्दनेन
इति । एतद्द्वयमपि श्रमनिवारकम् । ननु आनादुत्तरं मुहूर्तद्वयमभ्यासं सलं आनय-
त्वात् तत्र एव श्रम इत्यत्राह—यातोऽस्तेति । अम्बरमाशिः सूर्यः । इतलगमना
श्रममपि निरप्यति—विस्त्रब्धमिति—विस्त्रब्धं यथेष्टम्, आगतिभिराशेषणमि-
दम् । विस्त्रब्धमन्येति वचिर् पाठः । ननु श्रमः कथं जातः इत्यत्राह—येनाऽधुना
इति । येन श्रमेन तव नेत्रद्वन्द्वम् अमीलनव्यतिकरं मीलनगम्यन्धरहितं यथा
स्यात्तथा आगितुं स्यात् न शक्नोति ।

(यि, ॥) स्वतःसम्भाविवस्तुव्यङ्ग्यमलङ्कारं पदव्यङ्ग्यमाह—तदप्राप्तीत्यदि-

(लो, पे) सायमिति—न विषये मीलनेन व्यतिरिक्तं सुम्पद्ये यत्र ता
अमीलनव्यतिकरं यथा स्यात्तथाऽऽगितुं स्यात्तुमित्यर्थः ।

८ श्रमस्य सौकुमार्यजन्यस्य गमयान्तरेऽप्येवं स्यात् । अतः गमयान्तव्यावर्तक-
दधुनापदार् गम्भोगार्धेन एव श्रमः इति भावः । अनः अधुनापदस्य ध्वजकृतम् ।

१ 'पुर्योत्तमः' (ईदृश व. ३.) २ 'शक्नोति' (ग. घ. ३)

चिन्तयन्ती जगत्सूति^१ परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ (य, यौ) *

अत्राशेषचयपदप्रभावादेनेकजन्मसहस्र^२भोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादा
म्पाध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयो प्रत्यायनमित्यतिशयोक्ति-
र्यप्रतीतिर्योपचयपदद्वयस्योत्था । अत्र च व्यञ्जकस्य 'कविप्रौढोक्तिमन्तरेणापि
सम्भवास्वत सम्भविता । (द) †

श्लोद्वय पूर्ववर्णितव्यवसायाद् अन्या गोपकन्यका निरुद्धासतया निरुद्धप्राणवा-
युतया मुक्तिं गता । मुक्तिहेतु श्रीकृष्णचिन्तनमाह—चिन्तयन्तीति । जगत्सूति
जगज्जनक श्रीकृष्ण तथापि समस्तपापपुण्यक्षये एव मुक्तिरित्यतस्तदुपपादयति—तद्
प्राप्तीति—तच्चिन्तेति च ।

(वि, द) अत्रेति—तदप्राप्तिदुःखस्य तच्चिन्ताह्लादस्य चोपभोगेन
तज्जनकपापपुण्ययोरेव क्षय सम्भवति, ननु समस्तपापपुण्ययो । अतः समस्त
पापपुण्यनाशकसमस्ततत्फलदुःखमुल्लेखनुक्तेषु उक्तदुःखमुपयोरारोपः । अयमेव
चानातिशयोक्त्यलङ्कारः । अतोऽत्र तदलङ्कारद्वयम् । अनुक्ते उपमये
उत्तरेपमानारोपस्य तत्त्वात् । यथा कमलमनम्भर्त्तात्यत्र अनुक्त उपमये मुखे उपमान
कमलारोपः । प्रकृतानीत्यत्र उपमेयानि अनुक्तानि उक्तमुपदुःखद्वय चाऽप्रकृतत्वात् उप-

(लो, ओ) तदप्राप्तीति—मुक्तिं शुरुयन्त्रणाया मोक्षम् । न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्ते इति श्रुते । निरुद्धासतया मोक्षेऽपि सम्बन्धः ।

* अन्या काचिद् गोपकन्यका निरुद्धासतया निरुद्धप्राणवायुतया परब्रह्मस्वर-
पिण सच्चिदानन्दरूपिण जगत्सूतिं जगतः सूतिरपतिर्यस्मात् तादृशं श्रीकृष्णं चिन्त-
यन्ती भावयन्ती सती मुक्तिं गता । (निरुद्धासतया नाऽस्या प्राणा समुत्क्रामन्ति ।
अत्रैव समवलीयन्ते इति यत्ते मोक्षकाले निरुद्धासताः । निरुद्धासतया प्राणायामेन
इति केचित् निरुद्धासतया प्राणोत्क्रमणं विना इति केचित्) कीदृशी—तदप्राप्तीति—
तस्य श्रीकृष्णस्य अप्राप्त्या वियोगेन यन् महादुःखं तेन विलीनानि नष्टानि अरोपाणि
समप्राणि पातवानि यस्यास्तथाभूता । पुनः कीदृशी—तच्चिन्तेति—तस्य श्रीकृष्णस्य
चिन्तया भावनया या विपुलं महान् आनन्दं, तेन क्षीणं नष्टं पुण्यस्य चयं
समूहो यस्यास्तथाभूता 'प्रारब्धकर्मणा भोगादेव क्षय इति न्यायात्

† अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि सुकृतदुष्कृतयोः फलानि कृष्णस्य वियोगदुःखेन
चिन्ताह्लादेन च कयाऽपि अनुभूतानि । एव दुष्कृतसुकृतराशितादान्वयं अश्र्वचभितां
भगवद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादादौ प्रतीयेत इति अतिशयोक्तिद्वयम् अशेषचयपदाम्ब्या

१ 'जगद्योनि' (य व पु २ पर (क ख पु)

३ सदस्तेति (य घ पु) नास्ति । ४ क्वाति नास्ति (य पु)

पर्यन्त्यसंख्यपथगा त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगान्मान गोपयत्युग्रमूर्दनि ॥

इदं मम । अत्र पर्यन्तीति कविप्रौढोत्रिसिद्धेन कान्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति न्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः । (ध)

एवमन्येष्वप्यर्थशत्रिमूलसलक्ष्यक्रमभेदेपूदाहार्यम् । तदेवं ध्वने 'पूर्वोत्रिष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवतेरुः । अन्ये पुन सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशस्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ १३ ॥

^३प्रबन्धो महावाक्यम् । (न)

अनन्तरोद्गद्गादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थ । यथा महाभारते गृध्रगोमायुसवादे-

मानानि अतस्तदारोपादतिशयोक्तिद्वयम् । उपमेयस्यानुकृत्वेन आतिशयोक्त्यलङ्कारो व्यङ्ग्य एव । तद्ययव्यपरी चानाशेषचयशब्दौ पापपुण्ययो, अशेषचयत्वाभ्या नाशकयोर्दुःखमुल्लस्योरशेषचयत्वव्यञ्जनान् । अत्र अशेषचयपदयोरेकस्यास्यस्यत्वेऽपि द्वाभ्या व्यङ्ग्यपद्वयव्यञ्जनालङ्कारान्यत्वेन व्यञ्जकत्वमत पदत्वेनैव व्यञ्जकत्वम् ।

(वि, ध) गक्षेपार्थमलङ्कारस्य वस्त्वलङ्कारव्यञ्जनामुपेक्ष्य प्रौढोद्दिग्दि-
दालङ्कारस्य व्यङ्ग्यमलङ्कारपदद्योत्यमाह-पर्यन्तीति । त्वद्दानजलवाहिन्या नया
असंख्यपथगामित्वदर्शनात् पथत्रयगामिन्या गङ्गाया लज्जया शिवशिरसि आत्मगोप-
नम् । कान्यलिङ्गेनेति-दर्शनस्य आत्मगोपनहेतुत्वात् हेत्वलङ्कारेण इत्यर्थः ।

(वि, न) महावाक्यमिति-तुल्यरूपमहावाक्यमित्यर्थः । तदप्राप्तिमहा-
दुःखेभ्यादिश्लोकद्वयस्य महावाक्यत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकपदद्वयसत्त्वात् तद्व्यङ्ग्यस्यैवो-
दाहरणत्वेन तदर्थितम् ।

द्योत्यते । बहुजन्मान्तानि सर्वाणि पापानि पुण्यानि च मुहूर्तव्यापिना दुःखमुग्र-
भोगेन क्षयितुं न शक्यते । अतो भगद्वियोगदुःखचिन्ताह्लादयोरनेकजन्मभोग्य-
दुःखगुणतनादाभ्येनाऽध्यवसाय विना अशेषपापपुण्यक्षयो नोत्पद्यते । तेनाय-
मर्थः—भगवदप्रतिर्भादु गमेर जन्मगहसभोग्यदुःखतत्त्वम् । तदुपभोगेन विलीनानि
अशेषाणि पापकानि यस्याः । तथा तच्चिन्ताह्लादा एव जन्मगहसगुणतत्त्वम् ।
तद्भोगेन क्षीय पुण्यचय यस्याः सा ।

१ 'व्यङ्ग्य' (क. ग. ३) २ पूर्वो नाने (च. पु.) ३ 'प्रबन्धे महावाक्ये'
(इति प. ख. पु.)

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसकुले ।

कङ्कालबहुले^१ घोरे सर्वप्राणिमयहरे ॥

न चेह जीवित कश्चित्कालधर्ममुपागत ।

प्रियो वा यदि वा द्वेय प्राणिना गतिरीदृशी ॥ (अ) *

इति 'दिवसे शक्रस्य' गृध्रस्य श्मशाने मृत बालमुपादाय तिष्ठता दिवसे^२
त परित्यज्य गमनमिष्टम् । (प)

आदित्योऽयं स्थितो मूढा^३ स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविप्रो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

(वि, प) अलं स्थित्येति-श्मशाने मृतबालकम् अत्यजतत्तद्गन्धुन्
प्रति गृध्रवाक्यमिदं श्लोकद्वयरूपं महावाक्यम् । दिवसे शक्रस्य इति-दिवसे एव
भक्षणासमर्थस्येत्यर्थः । गमनमिष्टमिति-वक्तुर्गृध्रस्य इष्ट मृतवन्धूनां गमनमित्यर्थः ।
तथा च बालकं त्यक्त्वा यूयं भक्ष्यमिति वस्तु स्वतः सम्भविष्यतु न उक्तप्रत्ययार्थस्य
ध्यव्यमित्यर्थः ।

(वि, फ) आदित्योऽयम् इत्यादिश्लोकद्वयरूपं महावाक्यं गोमायोदक्तिः ।
बहुविप्र इति-तथा च विप्रशून्यमुहूर्त्तान्तरे जावनसम्भावनां दर्शिता । एव कनक-

(लो, अ) अलमिति-बालधर्मो मरणम् । अस्य च श्लोकस्य पद्यान्तर-
सचिवस्यैव महावाक्यतेति स्पष्टार्थम् । महावाक्यान्तरमुदाहरति ।

(लो, आ) आदित्य इति-स्नेहं जीवनोपायानुसरणीयम् । मुहूर्त्तं सन्ध्या-
नालं, बहुविप्रं भूतायावेशसम्भावनादायित्वात् । अतः स्वतः सम्भविना वस्तुना

* अलमिति-मृत बालकं सन्ध्यासमये श्मशाने समानीतं दृष्ट्वा दिवसे एव
मृतस्य मांसभक्षणक्षमस्य रात्रौ अन्धत्वात् असमर्थस्य गृध्रस्य तद्गन्धुविसर्जनपर-
मिदं श्लोकद्वयम् । हे जना ! अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलम् । योऽहो श्मशाने गृध्रे
गोमायुमि शृगालैश्च सकुले व्याप्ते, तथा कवाला अस्थीनि बहुला यत्र एवभूते
अत एव घोरे दारुणे, तथा सर्वेषां प्राणिनां भयहरे नामजनके इत्यर्थः । एव
निध्नयोन्यां सम्भावितोऽनिष्टश्च एकविधस्थले भवता स्थितिर्नुचिता इति भावः ।
ननु बालकस्य जीवनं सम्भाव्यते तत्राह-न चेहेति-इह ससारे बालधर्मं मृत्युम्
उपागतं प्राप्तं प्रियं मित्रं द्वेयं शत्रुर्वा यदि चाथ वा कश्चित् उदासीनोऽपि न
जावित अथ यावत् इति शेषः । तथा च मृतस्य पुनर्जीवनमसम्भावितम् इत्यर्थः ।
प्राणिनां ससारिणाम् ईदृशी मरणान्तरम् अपरावृत्तिरूपा गतिः स्वभावः । अतः खेदो
न कार्यः ।

१ 'बहुले' (ख पु)

२ दिना (ग पु)

३ प्रभवत (ग पु)

४ 'दिवसे' (इति क पु नास्ति)

अमु कनकरण्यांभ बालमप्राप्तयौवन

गृध्रवाक्यात् कथ बाला^१ स्थजध्वमविशङ्किता ॥ *

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलपित इति वाक्य-
समूहेन द्योत्यते । अत्र स्वत सम्भवी व्यञ्जक । एवमन्येष्वेकादशभेदेपूरा
हार्यम्^२ । (फ, ग्रा)

वरण्येन रूपनिर्णयभावादप्राप्तयौवनत्वेन च मृत्युहेतुयौवनाधानाऽराप्याभावा
जीवनसम्भावना दर्शिता । बाला इति-शिशुबुद्धय इत्यर्थः । मूढा इति ऋचिन्
पाठः । नाभिलपित इति । तथा च अत्रापि स्वत सम्भविना एतन्नन्यार्थेन
बालकपरित्यागानभिलापरूप वस्तु व्यज्यते इत्यर्थः । एवमन्येष्विति । स्वत सम्भवि
वस्तुन्यङ्गपालङ्काराद्येकादशभेदेऽप्यित्यर्थः ।

वस्तु व्यज्यते । उदाहार्यमिति—तथा च रघुवशे “समयुज्यत भूपान्युवा”
इत्यादिना “उभया सिद्धिमुभावापतु” इत्यन्ते तुल्ययोगितया काव्यालङ्कारेण वा
रघुराघवयोर्व्यतिरेकालङ्कार प्रतीयते । किञ्च कुमारसम्भवे हिमगिरिवरण्यप्रौढोत्तय
प्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारमसृष्टे हिमगिरिरोरितोरुत्तरं प्रतीयते । अर्थशक्तिभूरित्युपलक्षणम् ।
रान्दरात्तयुद्धवोऽपि ऋचिन् प्रबन्धव्यङ्ग्यो दृश्यते । यथा माघराव्ये शिशुपालद
तोह्यं रान्धा काव्ये वस्तुमानरूपो निग्रह उपमाध्वनिरपि तथाविध सम्भाव्यते ।

* आदित्योऽयमिति--निशि एव मृतमासभक्षणक्षमस्य दिवान्धस्य भृगा
सस्य मृतमालस्यन्धूना स्मराने रात्रि यावन् अवस्थानार्थं वचनमिदम् । हे बाला
अयम् आदित्य स्थितः । अत रात्रिचरेभ्यो भयमधुना नास्तीति भावः । अत यूय
मान्प्रतम् अधुना श्रेह (मृते बालके) उक्तः । मृतस्य जीवनासम्भवात् निष्प्रतम्
स्यानम्, अत आह-बहुविघ्न इति । अयं मुहूर्तः सन्ध्यान्मक बहुविघ्न भूतावेशा
दिरूपभिन्नबहुल । कदाचिन् अपि बाल (भूतावेशापगमात् पर) जीवेत् ? अपि
सम्भावनाया यूयम् अगिराङ्किता लोमपादादशङ्कारहिना गृध्रस्य वाक्यात् बाला
विचाररहिता सन्ता अमु बाल कथं त्यजध्वम् (आत्मनेपदमार्थम्) पादश बाल
कनकरण्यान् आभा कान्तियस्य तादृश तथा न प्राप्त यौवन येन तथाभूतम् । अत्र
बालवन मृत्युमालाभावः । कनक्रेत्यादिना मृत्युविहङ्गवर्णनाभावात् । अप्राप्त्यनेन
परदारभिममनादिपापराहित्येन जायु मत्त सृज्यते ।

१ मूढा इति पाठान्तरम् ।

२ ‘एष वाक्यार्थव्यपकृत्ये उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा-‘नि शेषयुवाच दाम्’
इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा-‘उभय पिबत’ इत्यादि । अन्ययोः स्य सम्भ
नितोर्लक्ष्यव्यपार्थी व्यपकृते, एवमन्येषु एकादशभेदेपूराहार्यम् ।’ इत्यादि ५-
(क रा. ५)

पदाशचरणैरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ॥ १४ ॥

असलक्ष्यक्रमस्यङ्गो ध्वनिस्तत्र पदाशे^१ प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादि-
भेदादनेकविधः । (ब)

यथा—

चलापाङ्गा दष्टि स्पृशसि बहुशो वेपथुमर्ता

रहस्याख्यायिव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरे ।

कर व्याधुन्वन्त्या^२ पिशसि रतिसर्वस्वमधर

वय तत्त्वान्वेषान्मधुकर^१ हतास्तत्र खड्गु कृती ॥

अत्र “हता” इति न पुनर्दु ख प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृते (भ, इ)

मुहुरङ्गुलिसहृताधरोष्ठ प्रतिषेधाच्चरवित्रवाभिसामम् ।

मुलमस्तविवर्त्ति पद्मलक्षणा कथमप्युलमित न चुम्बित ॥

अत्र “हु” इति निपातस्यानुतापस्यङ्गत्वम् । (म)

(वि, व) पदांश इति—अस्फुटपदक्रमस्य अक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरर्थ इत्याह—

असंलक्ष्येति । अत्र ध्वनिपद काव्यपरम् । व्यङ्ग्यपरत्वे व्यङ्ग्यो व्यङ्ग्य इत्यन्वया
नुपपत्तेः । पदाशादिव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तत्र पदाशद्योत्याना बहुविधत्वमाह—तत्रेति ।

(वि, भ) चलापाङ्गामिति । शकुन्तला व्याकुलयन्त भ्रमर प्रति दुष्यन्त
स्याहिरियम् । तस्यान्वेषात् इति । नि बाह्यणस्य औरसकन्वात्वेन मत्परिणया-
योग्या, किं वा तस्य पुष्टकन्वात्वेन मत्परिणययोग्या इत्येव तत्त्वस्यान्वेषणादित्यर्थः ।
हन्प्रकृतेरिति । हन्धातुमपप्रकृतेरित्यर्थः । अत्र मृत्युक्थनात् विप्रलम्भातिशयो व्यङ्ग्यः ।

(वि, म) मुहुरङ्गुलीति—शकुन्तला प्राप्य तत्सम्भोगविधौ सति अनु
तप्यमानस्य दुष्यन्तस्य उहिरियम् । असंविद्यतीति भुजमूले परावर्तमानम् ।
अङ्गुलि शकुन्तलाया । अत्रेति—नया एव चुम्बनाभावलाभे तुराब्देन चुम्ब
नस्य अत्यन्तव्यव-छेदलाभात् विप्रलम्भानुतापातिशयो व्यङ्ग्यः ।

(लो, इ) पदांशे इति—इह अद्यापि प्रकृत्यादेः केवलस्य न व्यङ्ग्यत्वम्,
तथापि काचकसमुदायप्रविष्टस्य रसादिषु तदतिशयाधायकत्वं सहृदयानुभवसिद्धम् ।
हता इत्यादि—अत्र हननप्रतीतिरनन्तर निवेदव्यङ्ग्यत्वमिति शेषः । तथा ह्यत्र
हता इत्यस्य स्थाने क्लृप्तस्य स्थापयित्वा हन स्थाने प्रकृत्यन्तरनिवेशने न तथा
प्रतीतिः ।

१ ‘पदांश’ (ख पु) ‘पदाशप्रकृति’ (व पु)

२ ‘व्याधुन्वन्त्या’ इति (व पु)

“न्यकारो ह्यमेव मे यदस्य ” इत्यादौ “अस्य” इति बहुवचनस्य, “तापस” इत्येकवचनस्य, “अत्रैव” इति सर्वनाम्न, “निहन्ति” इति “जीवति” इति च तिङ्, “अहो” इत्यव्ययस्य, “ग्रामटिका” इति कर्तृपदद्वितस्य, “विलुण्ठन ” इति व्युपसर्गस्य, “भुजै ” इति बहुवचनस्य व्यञ्जनत्वम् ॥

(य, ई)

(वि, य) न्यकार इति—अत्र व्यञ्जनत्वमित्यत्र विपादव्यञ्जनत्वमित्यर्थः । बहुवचनस्येति—मम एरोऽप्यरिर्नास्ति बहु तत्पत्त्वे सम्भाविते विपाद । एकवचनस्येति—यद्वाभि पिपीक्षिताभिरप्यपस्त्तुशस्यत्वे एकस्मिन्नपत्तारिणि तु अत्यन्त निपाद । अत्रैवेति इति—विप्रवृष्टमार्गवार्त्तिपरदूषणाद्यनेकराक्षसवधोऽपि सहा । अत्रैव लङ्गामित्यत्र निपाद । तिष्ठ इति—मदनवधाने पूर्वं निहन्तु, वर्तमानमपि हननमित्यत्र विपाद । अहो इति—अदृश्यविपर्ययदर्शनात् विस्मयेन श्रवन्त-विपाद । कुरुपेति कप्रत्ययस्य तद्धितत्वं पाणिनिमते । अल्पार्थकस्य तस्य विपादानि शयव्यञ्जनत्वम् । तथा हि—यदि लुण्ठने स्वर्गोऽपि स्वल्पग्राम कप्रत्ययवशात् चात्यन्त स्वल्प । तद्विलुण्ठनोन्मूलनभुजानामिदानीं रिमपि कर्तुमक्षमत्वेन वैयर्थ्यमित्यन्त विपाद । व्युपसर्गस्येति विशेषलुण्ठनबोधनात् । भुजैरिति एकद्विनिभुजवैयर्थ्यं मध्य बहुना वैयर्थ्यादित्यत्यन्तविपाद ।

(लो, ई) न्यकार इत्यादौ उदाहरणद्वये पदाशब्दव्यञ्जनत्वस्य प्रवृत्तत्वेऽपि प्रसङ्गात् पदव्यञ्जनत्वकथनम् । एवम्—

‘ रामोऽगौ भुवनेषु विज्रमगुणैः प्राप्त प्रसिद्धिं पर-

मस्मद्भाग्यविपर्ययादिह पर देवो न जानाति तम् ।

वन्दी र्षय यशासि गायति मरुत् यस्यैर्याणादत्

धेणीभूतविशालशालविवरोत्पीरुं स्वरं सप्तभि ॥”

अत्रासाविति सर्वनाम्ना साक्षात् क्रियमाणा तदायत्तोत्तरप्रसिद्धिर्व्यञ्ज्यते । भुवनेष्वित्यत्र बहुवचनेन गुणैरित्यत्र प्रकृत्या बहुवचनेन च । ते ते विशेषा अस्मद् भाग्यविपर्ययादित्यत्र च न तव न मम चिन्त्वस्माकं सर्वेषामपि भाग्यविपर्ययादित्यस्मद्भाग्यविपर्ययादित्यत्र न सन्वभाष्यात् किन्तु भाग्यविपर्ययात् । एव हि पूर्वमस्माकं भाग्यमवस्थितम् । सप्रति तु अनवधानेन तस्य विपर्ययो जात इति प्रतिपादनादात्मना प्रतिपादनेन च ते ते सहृदयसवेद्या अर्था प्रतीयन्ते । तथा रत्तेषु स्तेत्यादौ हरेः पश्यत इत्यत्रानादरपट्टा विञ्च न केवल रसादिभ्यनेरेव पदाशप्रमाशता, किन्तु वस्तुलङ्कारयोरपि । अत्रालङ्कारस्य यथा—

‘ पथि पथि शुक्चन्चूचारासामाङ्गराण्य

दिशि दिशि पवमानी वारुधा लामकश्च ।

वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विषयव्यञ्जकं सहृदयसवेद्यम् । (ल)

वर्णरचनयोरदाहरिष्यते । प्रग्रन्धे यथा—महाभारते शान्त । रामायण
कल्या । मालतीमाधववत्तावल्यादौ शृङ्गार । एवमन्यत्र । (व, उ)

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः ।

सङ्करेण निरूपेण ससृष्ट्या चेकरूपया ।

वेदखाग्निशरा शुद्धैरिषुवाणाग्निसायका ॥ १५ ॥

एव इह इत्यर्थः । वर्त्तमानोपदेशस्येति—विप्रलम्भविरोधः ।

(वि, व) प्रग्रन्ध इति । प्र-घोऽत्र ग्रन्थरूपः । शान्त इति । स्वर्गारोहण
रूपमहाभारतप्रातु युधिष्ठिररामज्ञातु शान्तरसा बोध्य इत्यर्थः । रामायणेति । राम
शोकनातु रामायणप्रातु करुणारम इत्यर्थः । मालतीति—माधववत्तरापरति
ज्ञातुस्तत्तान्श्रोतु शृङ्गार इत्यर्थः ।

(वि, श) एकपञ्चाशदिति—पूर्वदर्शिता पञ्चत्रिंशत् कुलकरूपमहावाक्य
व्यङ्ग्या द्वादशपदैरुद्देशादिव्यङ्ग्या चत्वार इत्येकपञ्चाशत् एषा परस्परयोगेन
मख्या दर्शयति—सङ्करेति । अङ्गाङ्गित्वरूपेण एकाग्रयानुप्रवेशरूपेण सादृश्यरूपेण च
त्रिविधेन सङ्करेण योजने तस्य निरूपणा । किमयम् अयं वेति सखायास्पदत्वरूप एव,
तथा परस्परानुप्राहकानुप्राह्यभावरूपो द्वितीयः, तयोरेकव्यञ्जकेन व्यञ्जनरूपस्तृतीयः ।
गच्छे ॥ एतन् त्रितयराहियनैवपद स्थितिः । एभिर्या सख्या भवन्ति ता आह-
नेत्रेति—‘अष्टात्ता वामत कम इति रीत्या वेदाश्चत्वार तद्वक्ष्यन् न शून्यम् ।

(लो, उ) प्रग्रन्ध इत्यादि । अयमाशयः—न केवलं वस्त्वलङ्कारध्वनिवद
र्थान्तरमाह । वाक्यव्यङ्ग्येऽपि तन्ममुदायभूत महाभारतादिग्रन्थेऽपि अन्यथा काव्य
त्वहानिरेति ।

(लो, ऊ) तदेवमिति—एव व्यङ्ग्यस्य पदवाक्यगतत्वेद्भूतौ पञ्चत्रिंशद्भेदा
मख्याताः । तदनन्तरमर्थशाम्बुद्धयस्य प्रग्रन्धगतत्वेन द्वादशः । रगस्य पदोदावर्ण
रचनाप्रग्रन्धगतत्वेन चत्वार इति मिलित्वा ध्वनिशब्दस्य एकपञ्चाशद्भेदा शुद्धा
इत्यर्थः । सङ्करेणेति । सङ्करस्यापञ्चिमावैकव्यञ्जकानुप्रवेशगद्देहभेदात् त्रिभिः
प्रकारैः परस्परानिर्लक्ष्यैकप्रकारया ससृष्ट्या चान्योऽन्यमिधरेण शुद्धभेदानामेव पञ्चाशत्
सम्भूय वेदाश्चत्वार, यः शून्यम् अन्वयस्त्रयः, शरा पय एव चाङ्गिन्याग
ध्वनेभ्यस्तस्य गणितपञ्चपञ्चदशत्वात् पञ्चसहस्रणि शतत्रय चत्वारश्च भेदा
“ २३०४ ” । तथा हि प्रथमभेदस्य गजानामभिधरेण चत्वारो भेदा विचार्य
पञ्चाशत्ता प्रत्येक ध्वनित विविधेण चत्वारो भेदा इति मिलित्वा तुरापर
भेदशतद्वय द्वितीयस्य भेदशतद्वयमेव । यदि प्रथमभेदस्य द्वितीयभेदन गद्

शुद्धेः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेनेत्यर्थः । (श, ऊ) ×
दिवाग्रं तृदाद्वियते—

अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी

द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय ।

तद्वामेऽग्रयणः । तद्वामे क्षरा पञ्च । नन्वेवमित्येकपञ्चाशत् चतुर्गुणेन चतु-
रधिकद्विंशतनेन भवति । तत्क्रममेतादृशी संख्येति चेन्न । एतस्यैव स्वजातीयेन
एकेन स्वस्वजातीयैः पञ्चाशता च चतुर्गुणेन एकस्यैव चतुरधिकद्विंशतरूपत्वम् ।
एवं तदुत्तरस्य पूर्वेण सह चातुर्विध्यं पूर्वगणनाया प्रविष्टमित्यतः तस्य चातुर्विध्यस्य
अग्रण्यत्वात् तस्य द्विंशतरूपत्वम् । एवं तदुत्तरस्य पूर्वद्वान्या चतुर्धनुर्विधत्वस्य
अग्रण्यत्वात् चतुर्न्यूनद्विंशतरूपत्वम् । एवं रीत्या चरमस्य चतुरूपत्वमात्रं गुरय-
मिति भवत्युक्त्युक्ता संख्या । काव्यप्रकाशे तु दर्शितक्रमेण क्रमसो हासमाविचार्य,
‘सर्वेणैव चतुरधिकद्विंशतरूपत्वेन एतद्विंशतरूपत्वेन एव तादृशसंख्यात्वेन ‘वेदव्याप्ति-
वियञ्चन्द्राः’ इत्येव संख्या एव उत्तमर्गसिद्धा दर्शिता । वस्तुतस्तु अत्यन्तविचारे
वेदव्याप्तिरूपया या संख्या प्रत्यहता दर्शिता साऽपि न सम्भवति । तथा हि
एकपञ्चाशत् एव उक्तचातुर्विध्यं न सम्भवति, पदैकदेशपदव्यङ्ग्ययोः पदवाक्य-
व्यङ्ग्ययोश्च शब्दशक्त्युत्थव्यङ्ग्ययोरप्यन्तरसंक्रमितवाच्याऽत्यन्ततिरस्कृतवान्ये-
व्यङ्ग्ययोश्च एकव्यङ्ग्यगानुप्रवेशरूपसंक्राऽसम्भवात् चातुर्विध्याभावात् । एषु
शुद्धैकपञ्चाशन्मीलनेन संख्यामाह—शुद्धैरिपुवाणेति । व्याकृष्टे-शुद्धैरिति । योज-
नेन संस्कारं योजनेन ।

(चि, प) अत्युन्नतेति—प्रवासादागच्छन्तं पतिं द्वारि स्थिता दृष्टवती नायिका
पस्मिन्निविवेदयत् कस्यचिदुक्तिरियम् । स्तनयुग पूर्णयुग्मौ ध्यायतमक्षियुगं नवनी-

मिधयणं, द्वितीयभेदस्य प्रथमभेदेन सह तत्तदेवेति । द्वितीयभेदे प्रथमभेदपेक्षया
यत्नारो भेदाः पातनीयाः । एवं तृतीयेऽष्टौ चतुर्थ द्वादश इति क्रमेणान्येषामपि
स्वकीयाभेदापेक्षया सर्वेषां भेदचतुष्टयपातनम् । शुद्धैरिति । इयं पञ्चपाणा , पञ्च
अमय प्रयः सायराः पञ्च एव पञ्चसहस्राणि ततत्रयं पञ्चाशत् पञ्च च, “५३५५”

× अत्र अग्निमात्रिमभेदस्य योजने एकैकभेदहासात् एवं प्रत्ययेण एवं योजनं भवति ।

“एषो राक्षीर्दिवा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुह ।

समादैनसतो गुरयः एतन् संवर्तितं लघु ॥”

इत्युक्तदिशा दिपयाशदद्वेन पद्विशित्या एकपञ्चाशत्तं गुरुयेत् । तथा (५१×२)
= १०२ । ५१×२६ = १३२६ संख्या जायन्ते । तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु (१३२६ =
८=५३०४ पञ्चगह्वराणि चतुरधिकं शतप्रयं संकीर्णभेदा ।

सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रज^१—

सम्भारमङ्गलमयलकृतं विधत्ते ॥ (प) +

अत्र स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति रूपकध्वनि-
रसध्वन्योरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्गरः ।

धिन्यन्त्यमूनि भदमूर्च्छदालिध्वनीनि

भूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।

रजतोरणस्रसम्भारः । रसध्वन्योरिति—एतत् वाक्यव्यङ्ग्यत्वात् शृङ्गारस्य ।
ध्वनिपदमत्र व्यङ्ग्यरसपरम् । एकाग्रय एतत् वाक्यम् ।

(वि, स) ध्वन्योः संश्लेषमाह—धिन्यन्त्यमूनि इति । अमूनि मधोर्दिनानि
धिन्यन्ति लोचनं प्रीणयन्ति । कीदृशानि—भदेन मूर्च्छन् वर्द्धमान. अलिध्वनिर्येषु ।
तथा निस्तन्द्र उज्ज्वल चन्द्रः तादृशवदनाया यद् वदनारविन्दं तस्य सौरभ्यं
सौगन्ध्यं तस्य मौह्येन सपक्वेण सगर्वा समीरणा यत्र तादृशानि । अत्रेति चन्द्रस्य
निद्राभावात् तन्द्रापदस्याप्रकाशे लक्षणा समीरणस्योत्कृष्टत्वं तद्व्यङ्ग्यम्, तथा
समीरणस्य गर्वाभावात् उत्कृष्टे लक्षणा सुखस्पर्शत्वं तद्व्यङ्ग्यम् । एषां व्यङ्ग्यानां
त्रिविधसंकराभावात् एकरूपदसंस्थितिरूपा संश्लेषः । तदाह—निस्तन्द्रेत्यादीति । इदमु-
पलक्षणम् । अलिध्वनिचन्द्रसमीरणौ. कामोदीपनं व्यङ्ग्यस्य शृङ्गारस्य अप्यत्र
प्रतीतिरिष्यतस्तस्य चन्द्रोज्ज्वलत्वेन समीरणोत्कृष्टत्वेन तस्य सुखस्पर्शत्वेन च लक्षणा-
मूलकव्यङ्ग्ये न प्ररूपणादनुप्राह्यानुप्राहकभावरूपसंफरोप्यत्रैव श्लोके बोध्यः । संशया-
स्वरूपसङ्करश्चात्र नोदाहृतः । तदुदाहरणं च काव्यप्रकाशकृता दत्तमन्वेष्ट-
व्यम् । यथा—

यशपाहुयिआ देअर आत्राए किं पिदे भणिया ।

रअइ पडाहेपिलहीधरमि अणुणिज्जव वाराई ॥” इति ।

(लो, ऋ) धिन्यन्तीति—धिन्यन्ति प्राणयन्ति । अध्वनीना. पथेना
निस्तन्द्रसौहृदसगर्वशब्दा निर्मलाद्यभावप्रौढरूपार्थपर्यवसानादत्यन्ततिरस्सृतवाच्याः ।

+ अत्युक्तं स्तनयुग यस्याः सा । तरले आसते दीर्घे च अक्षिणी यस्या.
मा । सा नायिका द्वारि द्वारे स्थिता सती तदुपगमनमहोत्सवाय तस्य नायकस्य उप-
यानम् आगमनमेव महोत्सवः तस्मै अयन्नकृतम् अनायासेनैव विहितम् । पूर्णकुम्भो नव-
नीरजाना तोरणस्रज तोरणमालाः तेषां सम्भार एव आयोजनमेव मङ्गल तद्विधत्ते करोति
यथा महोत्सवकाले पूर्णकुम्भा द्वारपार्श्वे स्थापयन्ति तोरणं च माल्यादिना भूषयन्ति,
तद्वत् सा नायिकागमनमहोत्सवे स्तनरूपकुम्भद्वयं स्थापितवती चक्षुरपनवनीरजं.
तोरणस्रजं सम्भारं विहितवती ।

१ ‘श्री’ (प पु) २ ‘दृष्टय एव नीरजतोरणस्रज.’ (य. पु)

निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-

सौरभ्यसौहृदसगर्वसमरिणानि ॥ (स, ञ)

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणाभूलध्वनीनां समष्टि ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥ १६ ॥

अपर काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काव्याक्षिप्तं च वाच्यसिद्धयङ्गम् ।

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेव भेदास्तस्योदिता श्रेष्ठी ॥ १७ ॥ (ह, ञ) *

क्षणाप्रपुष्णिमा देवर जायया किमपि ते भाणिता ।

रोदिति पश्चाद् भागवतभीष्टे अनुनायता वरावी ॥ इति सस्कृतम् ।

गृहपतिप्रमहामुपनायिसामु मवे तद्गृहागता तत्पत्न्या भर्तिता पश्चाद् गृहे वदतीमनुनेतु गृहपतिज्येष्ठभ्रातृपत्न्या सोपहानोक्तिरियम् । अत्र क्षण उत्सवक्षेत्र प्रापुष्णिमा अभ्यागता उत्पन्नगतेत्यर्थः । तदेवर सा ते तव जायया किमप्यप्रिय भाणिता सती पश्चाद् वलभीष्टे रोदिति । तादृशी वरावी दुःखिता अनुनीयतामित्यर्थः । भवता इति शेषः । अत्र च अनुनयो वाच्यार्थः । तद्व्यङ्ग्य उपभोग इति । अयं किं स्वतः सम्भविवस्तुव्यङ्ग्यवस्तुभूतनि किंवा अनुनयपदे उपभोगलक्षणा, तद्व्यङ्ग्य तस्याः दुःखापसारणमित्ययमर्थान्तरमरुभितराच्यलक्षणा मूलध्वनिरिति ध्वन्यो सशयास्पदत्वम् । एतादृशव्यङ्ग्योपयोगाय पश्चाद्गृहमुक्तं निर्गन्तव्यम् ।

(वि, ह) गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यमाह—अथेति । काव्यमनुत्तमत्यमिति । व्यङ्ग्यानुत्तमत्वेन काव्याऽनुत्तमत्वम् । भेदास्तस्योदिता इति—तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यस्य एवमष्टविधव्यङ्ग्यभेदात् तस्याऽष्टौ भेदा उदिता इत्यर्थः ।

(लो, ञ) एव ध्वन्याख्य काव्यस्य भेद निरूप्य गुणाभूतव्यङ्ग्यपमवतारयति अथेति—तत्र स्यादिति—काका आक्षिप्तं वाच्यवत् स्फुटीकृतम् । वाच्यसिद्धेरङ्ग कारणम् । अस्फुटं सहृदयानामपि ज्ञेयप्रत्येयम् । एव पूर्वव्यङ्ग्यभेदे । अमुन्दर वाच्यापट्टचमत्कारकम् । व्यङ्ग्यमिति प्रतिपदमन्वयः । भेदा विशेषाः ।

* तत्र स्यादिति—इतरस्य वाक्यार्थाभूतस्य वाक्यतात्पर्यविषयतया प्रधानस्य अङ्गमुपसारकम् । काकाक्षिप्तं काकुर्धनेर्विकार तथा आक्षिप्तम् स्फुटिति प्रकाशितं, यथा काका विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तथा प्रकाश्यमित्यर्थः । वाच्यसिद्धेरङ्ग शब्दस्य वाच्यार्थस्य सिद्धिं विश्रान्तिं तत्र अङ्गं, निदानं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीनेत्यर्थः । संदिग्धप्राधान्यं संदिग्धं चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोः सन्देहः

‘अपराङ्ग’ (घ च पु) 2 सिद्धव्यङ्ग्य’ (घ च पु)

इतरस्य रसादेरङ्ग रसादि^१ ।

यथा—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन ।

नाभ्यूरजघनस्पर्शी नीवीविस्त्रसन कर ॥ (क, ल) *

अत्र शृङ्गार करणस्याङ्गम् ।

(चि, फ) रसादेरङ्ग रसादि इत्युभयत्र आदिपदात् भावाद्यङ्गताऽपि रसादे, एव वाच्याङ्गत्वमपि वस्त्वलङ्कारयोरित्युक्तम् । अयं स इति—भूरेश्वरसं समरपतित हस्तमादाय रदत्यास्तत्पत्न्या उक्किरियम् । अत्रेति—रसोत्कर्षणादिना व्यङ्ग्य शृङ्गार मृतालम्बनकत्वेन रसतामनापन्नो मृतालम्बनकस्य करणस्याङ्गम् । रसतापन्नस्य तस्य शृङ्गारेण प्रकर्षणात् पूर्वानुभूतमुखस्मरणे हि करणप्रकर्ष ।

(लो, लृ) ययोदेशमुदानिहीर्षुरितराङ्गमिति निरूप्योति, इतरस्यार्थात् प्रधान भूतस्य रसादे, रसशब्देनात्र भावादीनामुपमह आदिशब्देन वाच्यस्याङ्गम् उत्कर्षकारि रसादि अत्रादिशब्दादनुरणनरूपम् । अयं स इति—इदं हि महाभारते, समरच्छिन्न भूरिधवमो हस्तमादाय तन्मन्ताया विलपनम् ।

विषयभूत प्राधान्यं यत्र तत्, यत्र वाच्यकृतो व्यङ्ग्यकृतो वा चमत्कार इति सन्देह इत्यर्थः । तुल्यप्राधान्यं तुल्यमर्थाद् वाच्येन समान प्राधान्यं यत्र तत्, चमत्कारजनने वाच्यव्यङ्ग्ययोर्द्वयोरपि क्षमात्वेन तुल्यता बोध्या । अस्फुटं सहृदयानामपि कष्टमेयम्, अगूढम् असहृदयैरपि मरिचि सवेद्यम्, अतः स्फुटतया वाच्यसदृशम् । तदेतदुक्तम्—

“नान्नीपयोधर इवातितरां प्रकाशो

नो गुर्जरीकुच इवातितरां निगूढ ।

अथा गिरामपि हित पिहितश्च कथित

सौभाग्यमेति मरहृदयधूङ्गताम् ॥’

तस्माद् गूढं सहृदयमानवेद्यं व्यङ्ग्यं ध्वनिरेव । अस्तु हरे स्वभावादेव वाच्या पेल्याऽऽचारः ।

* स पूर्वानुभूततत्तच्छृङ्गारवस्तु अयं दृश्यमानदुस्वस्थ (पूर्वानुभूतावस्था विशेषणैराह) उत्कर्षतीति उत्कर्षी “मुप्यजातौ णिनिस्ताच्छ्रीत्ये” इति णिनि-प्रत्ययः । रणनाया काञ्च्मा उत्कर्षी । पीनयो पृथुलयो स्तनयो विमर्दन विमर्दनकारी । नाभे सर्वो जघनस्य च स्पर्शी । नीवीया नाभितलचसनप्रन्थे विस्त्रसन मोचक । अत्रेति—शृङ्गार नायिकाविषय नायकाश्रयः । करणस्य नायिकाश्रयस्य अङ्गम् । अत्र करणमादाय अस्य काव्यस्य ध्वनिवत् । शृङ्गारस्यायिन-मादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व बोध्यम् ।

१ तत्, ‘व्यङ्ग्यम् इयमिह पाठ (क स पु.)

मानोज्ञतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्वत्सैन्यसागररवोद्वतकर्णताप ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोक ॥ (ख) +

अत्रौत्सुक्यप्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावद्गभाव ।

जनस्थाने भ्रान्त कनकमृगतृणान्धितधिया

वक्षो वेदेहीति प्रतिपदमुद्धु प्रजपितम् ।

(वि, ख) भाषस्याङ्ग करुणमाह—मानोज्ञतामिति । उन्नतमानामित्यर्थः ।

हाहेति प्रासविक्षातुर्बहुस्तद्विषयरशोकः । भवतो रिपुराजधानीप्रासादसन्ततिषु कथं कामिलोकिस्तिष्ठति इति श्रान्वयः । अनेति औत्सुक्यं मानिन्यनुनयकामनया व्यङ्ग्यम् । तद्विरुद्धं प्रासं यथोक्तकर्णतापपदव्यङ्ग्य इत्यनयोऽसिद्धिः । तादृशसन्धिविशिष्टानां रिपुराजधानीनामिलोकानां शोच्यावस्थाज्ञातुर्बहुतु शोकरूपकरुणो राजविषयरतिभावस्याङ्गमित्यर्थः । अत्र च हाहाशब्दकोषव्यञ्जक-
हुद्धारवधिरर्थकः । शोकरूपशोक इति प्रत्ययतुऽभिप्रायः सदैव व्यङ्ग्यभूतस्य हाहाशब्दप्रतिपाद्यस्य शोकरूपकरुणस्य व्यङ्ग्यत्वोपपत्तेः । हाहाशब्दस्य वाच्य एव शोकरूपकरुणः । हाहेत्युक्ते शोचामाने प्रतीत्या तद्व्याख्यासिद्धेः । अन्यथा गोराब्दस्यापि गौर्न वाच्यं स्यात् । अतो ग्रन्थकृत द्विद्वेवान् ।

(वि, ग) वाच्यार्थस्याङ्ग सादृश्यरूपं वत्साह—जनस्थान इति ।

दक्षिणस्योक्तिरियम् । मया रामत्वप्राप्तं रामसदृशोऽङ्ग जात इत्यर्थः । शब्दात्मकं सादृश्यमाह—जनस्थान इति । मया कनकरूपया मृगतृणया मरीचिकयाऽन्धितधिया जनानां स्थाने भ्रान्तम् असारे ससारे कनकस्यापि तुच्छत्वेन तस्योपादेयत्वभ्रमनकत्वादुपादेयत्वभ्रमकनकमृगतृणयाऽन्धितधिया भ्रान्तम् । मया वै इति सम्बोध्य प्रतिपद

(लो, प) अत्रपरिपोषकत्वाद् वाच्यार्थभूतमनुरागणरूपं शब्दशक्तिमूलमुदा

हरति एव च रसभावादेरङ्ग रसभावादि, वाच्यस्य चानुरागणरूपं व्यङ्ग्यमिति द्विवेद्यर्थः । जनस्थान इति । जनस्थानं—नगरग्रामादि, दण्डकारण्यं च । कनकं प्रति मृगतृणा विफलारा, कनकमृगे तृणा च वै निश्चितं देहि प्रयच्छ विदेह्या सीता च । अल

+ हे राजन् ! भवत रिपुराजधान्यां प्रासादसन्ततिषु अश्लिषासमूहेषु मानो ज्ञताम् अतिमानकती प्रणयिना प्रियाम् अनुनेतुकामं प्रासादयितुमिच्छु कामिलो-
तव सैन्यसागरस्य रवेण आक्रमणशब्देन उन्नतं ज्ञातं कर्णयोः ताप पीडा यस्य स तादृशं सन् कथं नु तत्र तिष्ठति ?

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ (ग, प)

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशब्देरेव 'रामत्वमवगम्यते । वचने' तु सादृश्यहेतुवतादात्म्यारोपणमाविष्कृतता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन^३ वाच्यं

स्थाने २ देहीति वचः । मया भर्तुः इन्द्रस्य परिपाटीषु परिचर्यासु अलमित्यर्थका घटना न कृता तद्वन् रामेणाऽपि लङ्कामर्तुः रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाट्या परिपाटनस्य निमित्तमिषु घटना कृता । किन्तु कुशलं दारिद्र्यापनायकं वसु धनं यस्य तादृशता तु मया न प्राप्ता । अत्र तुशब्देन रामेणाहं चेदाहं रामेण तु कुशलवसुता प्राप्ता इत्यर्थः प्रतीयते—तत्र च कुशलवौ सुतौ यस्यास्तादृशी सीतेत्यर्थः ।

(चि, घ) अत्र विषादाधिन्यव्यञ्जना कुशलवसुताऽप्राप्त्या प्राप्ततत्वात् रामात् उपमानाद् बैलक्ष्ण्यरूपो व्यतिरेकालङ्कारः नयो वाच्यः । तत्पर्यक्तया राममादृश्यं व्यङ्ग्यम् । तद्वन्नमिति मनसिरेव व्यङ्ग्यस्य सादृश्यस्य अगूढत्वात् गुणाभूतत्वमुपपादयितुमाह—अत्र रामत्वमिति । अवचनेऽपीति अनुक्तावपीत्यर्थः । वचने तु इति । तदुक्तं इत्यर्थः । तादात्म्यारोपणं रामत्वप्राप्त्या रामतादात्म्यारोपम् । तदा-रोपध सादृश्यमूलकं इत्याह—सादृश्यहेतुरिति—आविष्कृतता वचना तद् गोपनं धनित्वहेतुतद्गूढत्वम् । तद्गोपनात् सादृश्यस्य गुणाभूतत्वमुपपादितम् । यद्यपि एकादृ-हपं सादृश्यं श्रौतमात्रमेव न तु वाच्यं, व्यङ्ग्यस्यैव च गुणाभूतत्वे गुणाभूतव्यङ्ग्यं भवति । तथापि शब्दस्य सादृश्यत्वेन रूपेण व्यङ्ग्यत्वमेव न श्रौतमात्रत्वम् । तथा च तस्याऽपराहृत्यमुपपादयति—तेन वाच्यमिति—व्यङ्ग्यमित्यर्थः । न च तद् गोप-

व्यर्थम् । काभर्तुः कुत्सितस्वामिनः यद् वदनं तस्य परिपाटीषु परम्परामु लङ्काभर्तु-रावणस्य वदनानां मुखानां परिपाट्या पङ्क्तौ ह्युघटना शरयोगध । कुशलम् आचरति-शुद्धं वसु धनं यस्य एवंभूतता, कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता च ।

(लो, मे) अत्रेति वचने तु रामोऽस्मीत्युक्त्वा पुन सादृश्यहेतुवतादात्म्य-रोपणं जनस्थान इत्यादि वचनप्रतिपादनेनाऽपि लभ्यम् । तद्गोपनं व्यङ्ग्यभूतराम-तादात्म्यारोपस्य गोपनम् । वाच्यं मयाप्तं रामत्वमिति पदार्थभिधेयम् । सादृश्यस्य व्यङ्ग्यतो व्यङ्ग्यत्वेऽपि स्फुटप्रतिभासने वाच्यत्वमुक्तम् । व्यङ्ग्यमिति पाठे तु सुगमा एव व्याख्या । सादृश्यं रामेण सहेत्यर्थः । वाच्यं जनस्थान इत्यादि । एवमर्थशक्तिमूलानु-रणरूपस्य व्यङ्ग्यस्याऽपि व्यङ्ग्यत्वे उदाहार्यम् ।

1 'रामसादृश्यत्वमव—' (च छ पु.)

2 वचनेन (क. ख पु)

3 'तेनावच्य' (ज क पु)

सादृश्य वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाङ्गता नीतम् । (घ, ङ) ॐ

काकाक्षित यथा—

मभामि कौरवशत समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्त ।

सचूयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवता नृपति पथेन ॥

नात् अगूढरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद एवायमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि अपरात्रतान् पायात् । वाक्यार्था रामव्यतिरेको न गो वाच्य, तत्रवर्णनवयोपपादकतया इत्यर्थः । न तु रामव्यतिरेकस्यान्वयनिष्पादकतया अबाधितत्वेन तद् विनापि ताक्षिप्यते । प्रसृष्टाऽपराङ्गताच्च । ननूपमानापेक्षया उपमेयस्याधिक व्यतिरेकालङ्कारः । स च सादृश्यहेतुकोपमानत्वधर्मा एव । तथा च व्यतिरेकालङ्कारशरीरघटकमेव सादृश्यम्, कथं तत्प्रकर्षमिति चेन्न । एकविशेषणेनाऽपि तद् घटनसम्भवे बहुविशेषणसम्भवात्तत्प्रकर्षमपि लभ्यते तच्च सहृदयैकवेधम् ।

(वि, ङ) काकाक्षितमिति—काका उच्चारणन शिरश्चालनसहकृतध्वनि-विशेषेणाक्षितम् । शब्दबोधस्य प्राक् पदार्थविधया सहसा प्रत्यायितमित्यर्थः । मभामीति—दुःशासनेन सह सन्धिकरणे प्रवृत्त युधिष्ठिर धृत्वा क्रुद्धस्य भीमस्य सहदेव प्रयुक्तिरियम् । भवतामित्यनेन अस्माकम् यमभीहितकारित्वात् नास्माकं नृपतिरिति सूचितम् । सुयोधनमिति दुर्योधनस्यापरं नाम । हृतकौरवशतबधं प्रतिज्ञस्य तत्कौधमत्वेन मभामीत्युक्तिर्याधितार्था । अतो नन शिरश्चालनसहकृता काङ्क्ष प्रतीयते । तथा व्यञ्जनया अपरममाध्यापस्थापनान् न मभामीत्यर्थो लभ्यते ।

ॐ अनेति—श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपसादृश्यावगमात् रामेण सहोपमा इवादि-शब्दमापादवान्यत्वेन व्यङ्ग्यवैलक्षण्यं, सा च उपमानभूताद् रामात् स्वव्यतिरेकरूपालङ्कारस्य वाक्याङ्गता नीता न च रामत्व प्राप्तमित्यनेन रामाभेदप्राप्तिरेव प्रतीयते इति रूपरमैवेदमिति वाच्यम् । समानविभक्तिरन्वामावाद् भेदान्वयबोधस्य अशाब्दत्वात् । नच श्लोकस्याऽयं विषय इति वाच्यम् । यत्र शब्देन द्वितीयोऽर्थः साक्षात् प्रतिपाद्यते स श्लेषस्य विषयः । यत्र तु शब्दसामर्थ्यादपरोऽर्थः आक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते स व्यञ्जनाया एव विषयः । शब्दस्य साक्षात्प्रतिपादकं ननैव यत्र शब्दप्रतिपादि-तोऽर्थः समभिव्याहृतशब्दान्तरेण सार्द्धं विवक्षितमन्वयः लभते यथा—येन ध्वस्तमि-त्वादौ । प्रवृत्ते तु प्रतिपन्नो द्वितीयोऽर्थो रामेणेत्यन्वयप्रतियोगिपदविरहेणान्वयः भजते । अतो रामेण यथा जनस्थाने भ्रान्तं मया तथा इत्यर्था व्यञ्जनालभ्य एव ।

• अत्र मध्नाभ्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् ।
(ह, ओ) *

दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेव ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरियंशदवानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेणुचारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्धयङ्गम् ।
(च)

तच्च मधनायोगव्यवच्छेदरूपम् । तदाह—अत्र मध्नाभ्येवेति । आदिपदात् पिनाभ्येव इत्यादिकं बोध्यम् । इत्यादि व्यङ्ग्यमिति—इत्यादि एवदेशरूपं व्यङ्ग्यमिन्वेवार्थः । एवमरार्थकं नञ्द्वये एव न नर्थस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् ।

(वि, च) वाच्यासिद्धयमुदाहरति—अनुपपन्नस्य वाच्यार्थस्य यद् व्यङ्ग्यान्वयेनैव सिद्धिः तादृशं व्यङ्ग्यं वाच्यसिरूपम् । दीपयन्निति—रोदसीरन्ध्रं वावा-
पृथिव्योरन्तरालम् । अत्रेति । अन्यस्य वैरिबुलस्य वरापदवाच्यस्य वेणुत्वारोपण-
रूपो व्यङ्ग्य इति बुलवेणुद्वयार्थरूपस्य वंशपदस्य प्रकरणात् बुले नियन्त्रणेन वेणो-
स्तद् व्यङ्ग्यत्वेन तद्रूपेणस्यापि व्यङ्ग्यत्वात् दवानलत्वारोपसिद्धयङ्गमिति बुले दवा-
नलबाधेन वेणादेव तद् बाधात् । अत्रेदमरधेयम् । यदि प्रकरणवशात् अनेकार्थस्य
वंशपदस्य प्रथमं बुलवोपक्रमम्, तदैव वेणुरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यो भवति तदैव तु न; दवा-
नलस्य बुले बाधात् । किन्तु बुलेनैवोरुभयोरैकदा एव दवानलान्वयार्थं तात्पर्याद्

(लो, ओ) सहभावेनैव स्थितमित्यनेन ध्वनित्वनिरासः ।

* काकुः—“ भिन्नरूढध्वनिधरैः काकुरित्यभिधीयते । ” भवतां नृपति-
करोत्वित्यनेन स्वाऽसम्मतिस्त्विका वक्रोक्तिः । अहं समरे युद्धे कौरवाणां युयोधना-
दीनां शतं न मभामि । अत्र प्रतिज्ञातबुलबुलक्षयस्य भीमस्य “न मभामि” इत्युक्ति-
र्विरुद्धेति नन्वा काकुः प्रतीयते । तथा च काका न नर्थान्तरं प्रतीयते । तेन च न
मभामि इति न अर्थात् मध्नाभ्येवेत्यवधारणं गम्यते ।

एवमत्रे सर्वत्र दुःशासनस्य उरस्त हृदयात् रुधिरं रक्तं न पिबामि । युयोधनस्य
उरुः सविषयुग्मं गदया न संचूर्णयामि ? भवता नृपति न तु मम नृपतिः । पणेन
ग्रामपशकरूपेण सन्धि मैत्रीं करोतु इत्यर्थः । अत्र “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा”
इति वर्तमानसामीप्ये सट् । अत्रेति । वाच्यो यो मधनादिनिषेधस्तत्समकाल-
प्रतीतिक्रिया स्थितमित्यर्थः । तुल्यकालतया स्थितस्य वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थोपस्थिता-
वनुपयोगात् काकुरेव नियमविशिष्टविधिव्यञ्जिका इत्यर्थः । अतो विरोधिलक्षणाया
अपि नायं विषयः मुख्यार्थवाचाद्यनुसन्धानात् प्रागेव काका विवाचितार्थोपस्थिते ।
मथयगूढव्यङ्ग्यान्तःपातित्वमस्य युज्यते तथापि काकुरूपविच्छित्तिविशेषात्
पृथग्व्यञ्जनम् ।

वंशयोद्यम्यित्वा अर्थद्वयमेव वाच्यम् । ननु वेणुरूपाऽर्थो व्यङ्ग्यस्तथा च परम्परि-
तरुपमेवेदं वेणुनिरूपणस्य दधानलरूपणकारणत्वात् तद् बह्वयति स्वयमेव—

“यत्र कस्यचिदारोप परारोपस्य कारणम् ।

तत् परम्परितम् । इति ।

उदाहरिष्यति च—

“आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

अर्चिसिद्धमर्दीपाल । स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥” इति

अत्र हि राजमण्डलस्य प्राप्तकरूपसम्बन्धिनया राहुयाधान् बाहौ राहुरूप-
मनुपपन्नमतो नृपमण्डले चन्द्रमण्डलन्यस्यारोपो बाहौ राहुरूपणकारणमिति । अतः
एव वाच्यप्रशङ्काकृताऽपि सद्बन्धमुक्तमणिरित्यत्र राज्ञो मुक्तामयारोपणस्य सत्तुल्ये
याधान् सत्तुल्ये सह वेणुरोपण तत्कारणमित्युक्तम् । अतो दीपयन् रोदसीरन्
मित्यादिक परम्परितरूपकोदाहरणमेव, न वाच्यसिद्धपद्मोदाहरणम् । अन्यथा
स्वोक्ते वाच्यप्रशङ्काकृतुक्तेषु विरोधापत्तः । न हि दीपयन् इत्यादौ आहवे जगदुद्दण्डे-
त्यादौ च एतस्य वाच्यमिदं यत्प्रत्ययस्य परम्परितरूपकत्वमियं विनिगमप-
नास्ति । वाच्यसिद्धपद्मोदाहरण तु—

“गन्धाम्यच्युत । दर्शनेन भवत किं तृप्तिरुपयते

किन्त्वेव विजनस्थयोर्दृष्टजन सम्भावयत्यन्यथा ।

इयामन्नरुणभक्तिमुचितव्यावस्थानरेदालसा—

माश्लिष्यन् पुलरोन्वराधिततनुपोषी हरिं पालु व ॥”

इति वाच्यप्रशङ्काकृतिर्दत्तमेकान्वेष्टव्यम् । तथा हि इयामन्नरुणेत्यादिर्वाच्यार्थः ।
पूर्वाद्धामन्नरुणेत्यादिवाच्यार्थस्य अप्रतीतिनाले असिद्धेस्तद्-
मन्त्रार्थस्य हे अच्युत ! मद्भिधनायिन्नदर्शनेनाऽपि धैर्यच्युतरहित इत्यवधिधाया भङ्ग्या, प्रतीत्यं
गिष्यति । न च नृपमण्डले चन्द्रमण्डलारोपणमपि स्वयमेव मदेवालङ्कारः ।
तथा च परम्परितरूपकालङ्कारवाच्यमिदं यद्वाच्यो सत्कर एवेति वाच्यम् । व्यङ्ग्यपत्तेऽलङ्का-
रत्वाभावात् ब्रह्मण्यभ्रमणेत्यादिना एव उक्तत्वात् । प्रथमं नृपमण्डले राहोरन्वयामन्मा-
येन राजमण्डलपदादेकदैव नृपचन्द्रमण्डलयो उपस्थित्या द्वयोरपि वाच्यत्वात् । ननु
तत्त्वम्—

“अमिमरानिमलगद्दयतां प्रणय मूर्च्छां तम शरीरमादम् ।

मरणं च जलदभुजगज प्रणय कुल्ले विष विषोषिनीनाम् ।”

इत्यत्र विशेषतः कृतिः हलाहल व्यङ्ग्य भुजगारूपमिदं हि दैत्यतया हला-
दनस्य व्यङ्ग्यत्वमुक्तं वाच्यप्रशङ्काकृता वाच्यसिद्धपद्मोदाहरणत्वेन तदुक्तमिति चेन्न ।
तत्र उद्गीकनया प्राशङ्ग्यमनेकार्थस्य निशान्दयार्थो जलम् इत्यतोऽप्राशङ्ग्यं
हलाहलं व्यङ्ग्यमित्युक्तम् । न च दीपयन्तित्यादि प्राशङ्ग्यत्वेन वक्ष्यमाणं न वाच्यं

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलापयोः प्राधान्ये सन्देहः । (छ, औ)

ग्राहणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्तथा^१ मित्रमन्यया दुर्मनायते ॥

अत्र परशुरामो रघुःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं

वेणुस्तु अप्राकरणिमो व्यङ्ग्य एवेति वाच्यम् । दवानलरूपणस्यापि तात्पर्यविषयत्वेन तस्य कुले बाधेन तदुपपादनतया वेणोरपि प्राकरणिकत्वात् । अन्यथा “आहवे जग-
दुदरः” इत्यादावपि परम्परितरूपकं न स्यात् । किन्तु बान्यसिद्धयन्त्रमेव तदपि स्यात् ।
अमिमरतिमित्यादां तु जलदे भुजगरूपणं स्यामत्वेनापकारित्वेन च जले हलाहलरू-
पणं विनापि आपाततः सिध्यन्त्येवेति हलाहलमप्राकरणिकमित्यतो व्यङ्ग्यमेव । परन्तु
प्रणिधाने सति जलस्य भुजगजन्यत्वाऽगमम्भवेन भुजगरूपणाऽसिद्धया तात्सिद्धिकारि-
त्वेन पश्चाज्जले हलाहलरूपणमिति ।

(वि, छ) सन्दिग्धप्राधान्यमाह—हरस्तिथि । प्राधान्यं रसव्यञ्जकतया व्य-
ज्यते रसे । किं वाच्यार्थेन किं वा व्यङ्ग्यार्थेन व्यञ्जितोऽयं रसः इत्येवं सन्देहविषयत्वं
तत्त्वम् । हरस्तिथिः सुमारसम्भवे आगालिके वसन्ते जाते सर्वेणामेव कामोद्रेके
सति हरस्यापि किञ्चित् तथात्ववर्णनमिदम् । चन्द्रोदयस्यारम्भे नतु चन्द्रस्योदये
तदानीमेवाम्बुपुरोधिपरिवृत्तेः किञ्चित्त्वात् । अत्रेति—प्राधान्यसन्देहो हरस्य
शृङ्गारव्यञ्जकतासन्देहः । विलोचनव्यापारो हि वाच्यः । चुम्बनाभिलापस्तु व्यङ्ग्यः
तद्व्ययमपि शृङ्गारानुभावस्तत् केन रसो व्यञ्जित इति सन्देहात् । न च द्वाभ्यामेव
व्यज्यता, तथा च तुल्यप्राधान्योदाहरणमेव इदमस्त्विति वाच्यम् । धैर्यपरिवृत्तेः
किञ्चित्त्वेन चुम्बनाभिलापो जातो न वा, इति सन्देहेन तदीयरसव्यञ्जकताया अपि
तदधीनसन्देहात् अत एव वाच्यार्थेन तद्व्यञ्जनमपि सन्दिग्धमेव ।

(वि, ज) तुल्यप्राधान्यमाह—ग्राहणेति—दिग्विजये परशुरामं जिगीर्षुं
रावणं प्रति तदमान्यस्य तन्प्राप्तस्वाप्त्यमिदम् । भवतामेव भूतये न तु स्वार्थं ब्रवी-
मीत्यर्थः । तथेति—ग्राहणे इत्यर्थः । मित्रमित्यत्र चाथो गम्यः मित्रं चेत्यर्थः ।
अन्ययेति अतिरमे इत्यर्थः । दुर्मनायत इत्यत्र भविष्यत्सामर्थ्ये वर्तमाना । समं

(लो, औ) सन्देहः—द्वयोरपि रमाभिव्यञ्जकत्वाऽविशेषात् ।

(लो, अ) ग्राहणेति—रावणं प्रति परशुरामदूतस्य वाक्यमिदम् । भवता
रक्षमा मित्रे जन्मप्रसूति निमित्तरहस्यवेदी । अत्रेति—अत्र बान्यव्यङ्ग्यपयो. सामद-
ग्न्योस्तुन्यतयैव वरमोचने पश्चात्पन्वाद्प्रस्तुतप्रशंसावत् परस्परानपेक्षया नमन्कार-
सदृशत्वात् द्वयोरपि समं प्राधान्यम् ।

प्राधान्यम् । (ज, अ)

सन्धौ सर्वस्वहरण विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अष्टावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ।

अष्टावदीनाख्ये नृपतौ 'दानादिमन्तरेण नान्य प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्य
व्युत्पत्तानामपि भट्टित्यस्फुटम् । (झ, आ)

अनेन लोकरुणा सता धर्मोपदर्शिना ।

अह व्रतवती स्वैरमुनेन किमत परम् ॥

प्राधान्यमिति—यथोक्तव्यङ्ग्यार्थस्याऽप्यत्र निश्चितत्वेन द्वयोरपि रावणत्रासरूपव्याभि-
चारिभावे व्यञ्जकत्वात् । वाच्येन ब्राह्मणातिक्रमेणाऽपि शापतो भस्माररणसम्भाव
नया त्रासात् ।

(वि, झ) अस्फुटमाह सन्ध्याधिति—विदग्धानामपि कष्टगम्य व्यङ्ग्यम
स्फुटम् । 'मन्त्रित्यस्फुटमिति तन् प्रशमोपायो नास्त्येव इति हि व्यङ्ग्यमापातत प्रति-
भाति । यथोक्त व्यङ्ग्यं तु क्लृप्तगम्यम् । तद्धि जीवनरक्षार्थं सर्वस्वदानेनापि सन्धि
करणीय इत्येव रूपम् ।

(वि, झ) अगूढमाह—अनेनेति । शान्त्यमुनिना यत्तादुपभोक्तुमुपक्रम्य
माणाया तैर्धिक्योपेत उक्तिरियम् । अह व्रतवतीति धर्मोपदेशिन अस्य उपभोगो

(लो, आ) पूर्वत्र सन्देहालङ्कारवत् सादृश्यत्वम् । नान्य उपशमोपाय इति
व्यङ्ग्यम् । प्राणनिग्रह प्राप्ते धनत्यागादे ईपत्करत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

(लो, इ) अनेनेत्यादौ अर्थशक्तिमूलानुरखनरूपव्यङ्ग्यस्यागूढत्वम् ।
अत्यन्ततिरस्कृतत्वात्स्यागूढत्व यथा—

* ब्राह्मणेति—महावीरचरितनाटके द्वितीयेऽङ्के रावणमुद्दिश्य रावणामात्य
माह्वयन्त प्रति परशुरामेण प्रेषिते पत्रे पश्यमिदम् । ब्राह्मणानामतिक्रम अवमान
तस्य त्याग भवतामेव भूतये कल्याणाय भवति, न तु ब्राह्मणाना, जामदग्न्ये
जीवति तेषामनिष्टाऽसम्भवात् इत्यर्थः । अन्यथा ब्राह्मणातिक्रमस्य मत्स्यागे तथा
तादृश मित्र जामदग्न्य परशुराम दुर्मेनायते ।

अत्र जामदग्न्य क्षत्रियाणांमिव रक्षसामपि क्षय करिष्यतीति दण्डरूप व्यङ्ग्य
मिव मित्रत्वाभिधानरूप सामोपायात्मक वाच्यमपि प्रधानमेव । अत्र विग्रहवत्
सन्धेरपि अनर्थनिवारकत्वात् वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च तुल्य प्राधान्यम् । भार्गवपत्रेण
रावण प्रति सन्धेर्व्यवसितत्वात् । तस्य साम्ना भयादिदर्शनेन च सिंहाधियेषितत्वाट-
भयो सामदण्डयोर्व्यङ्ग्यव्यङ्ग्ययो सम प्राधान्यामित्यर्थः ।

१ 'दानसामादिम—' (क ख पु) दानमानादिम—' (ग च पु)

२ 'धर्मापदेशिना' (क ख पु)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुने तैर्धिकयोपिति^१ बलाकारोपभोग
स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् । (ज, इ)

वाणीरकुङ्कुमशकुनिकोलाहल सुणन्तीष्ट ।

घरकम्मवावडाए बहुए सीथन्ति अगाइ ॥ *

अत्र दत्तसकेतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् “सीदन्त्यङ्गानि”
इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंश्लेष इत्यसुन्दरम् ॥ (ट, ई)

मम व्रतभङ्गाय नो भविष्यतीत्यतोऽहं व्रतवत्येव इत्यर्थः । स्त्रीरसच्छन्दम् अतः परम्
उक्तेन किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्रेति—प्रतीयमानोऽपि व्यज्यमानोऽपि । प्रतीयमानस्य
प्रायशोऽस्फुटत्वेन स्फुटत्वे तद् विरोधेऽत्राऽपिकारः स्फुटतयेति—प्रबन्धश्लेषा
तत्प्रकरणवशाद् बलात्कारोपभोगपानात् स्फुटता ।

(चि, ट) असुन्दरमाह—वाणीरेति । वाच्यार्थान्वयूनचमत्कारिव्यङ्ग्यमसुन्दरम् ।

“वानीरकुङ्कुमशकुनिकोलाहल शृण्वन्त्या ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्वा सीदन्त्यङ्गानि” ॥ इति संस्कृतम् ।

वानीरकुङ्कुमे कृतकर्मिताया गृहकर्मव्यापारान् तत्र गन्तुमशक्त्या वध्वा अत्रारसाद-
वर्णनमिदम् । अत्रेति—प्रविष्ट इत्यन्तमात्रं न व्यङ्ग्यं वध्वास्तत्रागमनस्यापि तदीय
पक्षिकोलाहलधवणाधीनाङ्गावसादेन व्यङ्ग्यत्वात् । तथा चेति—व्यङ्ग्यपदित्यत्र इत्यादि

“एतद् विभानि चरमाचलचूलचुम्बी

हिङ्गडोरपिण्डरचिशीतमरीचिधेम्बम् ।

प्रञ्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत् प्रकटलाप्ह्वनकैतवेन ।”

अत्र चुम्बीति पदे वदनगसर्गरूपस्यार्थस्यागम्भवात् ससर्गमात्रं लक्ष्यते तदनि
शयधाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ।

(लो, ई) वानीरेति—वानीरकुङ्कुमशकुनिकोलाहल शृण्वन्त्या । गृह
कर्मव्यापृताया वध्वा सीदन्त्यङ्गानि ॥ वाच्यस्य चमत्कारः प्रधानप्रत्यागत्तेरधिकत्वात् ।

* वानीरेति—वानीरा वेत्राः । तेषां कुङ्गानि गहनम्यानानि । ‘निःकुङ्कुप्रां
वा इति लतादिपिण्डतोदरे’ इत्यमरः । तेभ्य उङ्गीना उत्प्लुता ये शकुनय पक्षिण
तथा कोलाहल शृण्वन्त्या गृहकर्मणि रन्धनादौ व्यापृताया व्यापारयुक्तया वध्वा
श्रिया अङ्गानि सादन्ति अवगाद् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कुचे नायकप्रवेशात् शकुनीना
मुपेने कोलाहल । अत्र दत्तसकेतः कश्चिन् लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । तत्र
वध्वा गृहव्यापारवशादगमनेन अङ्गावगाद् । स च वाच्योऽनुभावरूपो विप्रलम्भाभाव
व्यपञ्चवाद् यथा चमत्कारेण न तथा व्यङ्ग्यमियमुन्दरम् ।

१ निर्गन्धं यै रिति पाठान्तरम् ।

किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमावलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूत-
व्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुपेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं
ध्वनिकृता—

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यच्च भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मत ॥ (उ, उ)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारत्वस्य विपर्ययास । (उ)

यथा —

दृष्ट्वा केशव ! गोपरागद्वयतया किञ्चित् दृष्टं मया

तेनाग्रं स्खलितमस्मि नाथ ! पतिता किं नाम नालम्बसे ।

व्यङ्ग्यपादित्वार्थं वाच्यस्य चमत्कार इति वक्ष्या विप्रलम्भव्यञ्जकत्वेन ह्यत्र चमत्कारः ।
स चानोदीपकशकुनिकोलाहलश्रवणाधीनाऽवसादस्य विप्रलम्भं विना अन्यतोऽ-
सम्भवात् तत्प्रतीत्यवश्यम्भावेन सकेतस्थले वक्ष्या अगमनादुक्ताऽज्ञावसादसदृकारं
विना न विप्रलम्भप्रतीत्यवश्यम्भावः । वक्ष्या ईदृशकार्यत्यागेनापि तत्रागमनसम्भवा,
इते वाच्याज्ञावसादमुखप्रेक्षत्वेन तस्य न्यूनचमत्कारित्वेति स्वार्थः ।

(वि, उ) असुन्दरस्य बहुन्युदाहरणानि सम्भवन्तीति दर्शयितुमाह—
किञ्च यो दीपकेति । बहुपमानानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । उपमेयोपमानानामेक-
धर्मान्वयस्तुल्ययोगिता । सर्ववैध व्यजनया उपमा प्रतीयते । अस्याथ गुणीभूतत्वे
हेतुमाह—काव्यस्येति । अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ सत्या यच्चालङ्कारान्तर भासत
इत्यर्थः । काव्यस्य न तत्परत्वं, चमत्कारानुत्कटत्वेन तत्तत्तात्पर्यार्थकत्वम् । अतो
भासमानालङ्काररूपेणैव न ध्वनेर्मार्ग इत्यर्थः । यत्रेति पाठे तु यत्र काव्ये भासते
इत्यलङ्कार इति कर्तृपदमध्याहार्यम् ।

(वि, उ) अन्यमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारमाह यत्रेति—व्यङ्ग्यार्थस्य
गोपनकृतचारत्वे हि ध्वनित्वं तद् विपर्ययासौ व्यङ्ग्यकरणं यत्र शब्दान्तरादिना कियते
सोऽगूढरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेद इत्यर्थः ।

(वि, उ) दृष्ट्वेति—केशव दृष्ट्वा मदनान्धतया गोष्ठे पतिताया गोप्या
सलेश सल्लेख गदितो हरिश्चिरमवतात् । दृष्ट्वेत्यादि—सल्लेखोक्तिं तत्र वाच्यार्था

(लो, उ) इदानीमन्यत्रापि व्यङ्ग्यस्य गुणीभावस्थले ध्वनिप्रम निरस्यन्
आह—किञ्चेति । अलङ्कारान्तरस्यापीति । काव्यस्य च तत्परत्वं न भासत इति
सम्बन्धः ।

(लो, उ) दृष्ट्वेति—गवा परागेश रजसा हृतया तिरस्कृतया । गा इन्द्रि-

* यत्र—पाठान्तरम् ।

एकस्त्वं विषमेपुलिङ्गमनसां सर्वावल्लभानां गतिः

गोप्यं च गदितः सलेशमवताद् गोष्ठे हरिर्वेश्वरम् ॥ (द, ऊ)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे-रग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतया रसाभासः । (ञ)

सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्चात्र यद्वाक्यव्यवहाररसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां रसाम्यन्तरे गुणीभाव तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः । (त, ञ)

यथा—हे केशव गवा परमेण रजसा हृतया नष्टया दृष्ट्या मया किञ्चित् न दृष्टम् । तेन हेतुना अत्र स्तलिनाऽस्मि पतिताऽस्मि । हे नाथ ! पतिता मा किं नालम्बसे । क्य-मालम्बिये इत्यत्राह—एकस्त्वमिति—विषमेपुलिङ्गमनसां पतनेन ज्ञान्तद्दयानां सर्वानेतानां सकलबलरहितानां छांशा पुंसा च यतस्त्वं गतिरिति । व्यङ्ग्यार्थो यथा—हे केशव गोप गोपालरु । रागेण त्वद्यनुरागेण हृतया दृष्ट्या मया किञ्चिज्जिज्जिपतिरोपादिकं न दृष्टम् । तेनात्र गोष्ठे स्थितास्मि आगतास्मि । हे नाथ ! पतिता पतिभावं भर्तृत्वं किं नाम नालम्बसे नाथयसि । यतो विषमेपुणा पथेपुणा विषममनसां सर्वानाम् धनूतानां त्वमेवो गतिरिति ।

(वि, ण) स्फुटतयेति—रूपवदादेव तत्प्रतीतिः सलेशपदेन तत् स्फुटीकरणम् । रसाभास इति योऽर्थो मिल्पसन्तोष इत्यर्थः । न त्वनाचित्यप्रवर्तितरूपरसाभासः तद् गोपनेऽपि परनायविषयत्वेन तदवश्यभावान् ।

(वि, त) इति व्यङ्ग्ये गुणीभूतेऽपि ध्वनिमयव्यवहार एव न गुणीभूतव्यवहार इत्याह—किञ्चात्र यद्वाक्यव्यवहारः । रसाम्यन्तरे प्रधानाभूतरसादी । तत्र प्रधान-कृत एवेति व्यवहारो ध्वनिव्यवहारः । न चेदं यथमुपपद्यते ईदृशस्थलेऽपराधाख्य-गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैवोक्तवान् इति वाच्यम्, यत्र गुणीभूतानामलङ्काररसादीनामङ्गि-जननत्वमेव नर्त्तक प्रकर्षकत्वं तत्रैवाङ्गिनो व्यङ्ग्यविशेषणत्वेनाङ्गिन एव चमत्कारित्वा ध्वनिव्यवहारात् । यथा च चनापाङ्गा दृष्टिमिलने मधुकरसामुद्ररूपानङ्कारस्य यासि सम्भोगदानादिना श्रुतीति गोप तस्मिन् गोपे त्वयि, रागेण प्रेम्णा हृतया पराङ्मनसा स्पर्शिता अष्टपादा गतधर्म्या च । अथ पतिता मार्गपतिना धवत्वं च नावलम्बये न धारयसि न परिगृह्णामि च । विषमेपु उच्चनीचस्थानेषु, विषमेपुः काम-तेन च विषममनसाम् । अवल्लभानां दुर्बलानां स्त्रीणां च ।

(लो, ञ) किञ्चात्रेति । प्रधानेन रसेनैव वाक्यव्यवहारो न नु गुणीभूतव्यङ्ग्येन । तथा च तत्रोक्तमव्यङ्ग्यमेव इत्यर्थः । यथा “अयं स रगनोन्मदी” त्यादावैव हि तत्र अङ्कारस्य गुणाभावेऽपि न भावमवलम्ब्य मध्यमवाक्यव्यवहारोऽपि न कर्तव्यः ।

त्वेऽपि तैरेव गुणीभूते काव्यव्यवहार । (ध)

*तदुत्र मस्मत्सगोत्रकविपारेडतमुरयधीचण्डीदासपादै *—

(“काव्याथ स्यात्खण्डबुद्धिवेशस्य तन्मयीभावेनास्वाददराया गुणप्रधान
भावावभासस्तावच्चानुभूयते, कालान्तरे^१ तु प्रकरणादिपर्यालोचनया
भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेश व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात् ” इति^२ ।
(न, ऋ)

केचित् चित्राण्य तृतीय काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहु —

शब्दचित्र वाच्यचित्रमव्यङ्ग्य त्ववर स्मृतम् । इति (लृ)

तत्र । यदि च अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति
प्रागेवोक्तम् । (प)

(धि, ध) अत्र हि प्रकरणात् पुराप्रकर्षे तात्पर्यसत्त्वेन अनङ्गनेपथ्यविधानव्यङ्ग्यस्य शृङ्गारस्य तात्पर्यव्यपयत्वाभावेऽपि आपाततत्त्वमत्कारित्वलाभेनैवाऽपरान्तव्यवहार ।

(धि, न) काव्यार्थस्याखण्डेति—प्रकृते वाक्यार्थ अनङ्गनेपथ्यव्यङ्ग्यशृङ्गार । तस्य विभावादिनानापदार्थघटितत्वेऽपि प्रधानकरसन्ध्यायेनाऽखण्डबुद्धिवेशत्व, बोद्धस्तन्मयीभावेनाऽऽस्वाददराया शृङ्गारो गुण । पुरीप्रकर्ष प्रधानमित्यवभासस्तावदापाततो नानुभूयत इत्यर्थः । तत्र आपाततस्तदननुभवेऽपि उत्तरकाल प्रकरणादिपर्यालोचनया पुरीप्रकर्षप्राधान्यावगमो भवन्नपि काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशव्याहन्तु मेश इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—तस्येति । अस्य काव्यव्यवहारस्य आस्वादमात्रायत्तत्वादित्यर्थः । तथा च अप्रधानेनाऽपि शृङ्गारेणाऽऽस्वादात् न गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेश इत्यर्थः ।

(धि, प) काव्यप्रकाशहृता चित्राण्य तृतीय काव्यमुच्यते तदूपमितुमाह—
केचिदिति । तदूपयितुं वितर्कयति । तत्र यदि हीति, काव्यत्वमपि नास्तीति ।

(लो, ऋ) यत्रेति—असौ गुणप्रधानभावाभासः । काव्यव्यपदेश प्राधान्यदर्शनेन मूलमितिभि अपेक्षणीयम् ।

(लो, लृ) चित्रमिति—गुणालङ्कारयुक्तम् । अत्र मध्यमम् ।

१ ताण्डिपाठस्थाने, । यत्र केचिदाहु^३ इतिपाठ (द ध पु)

२ ‘काव्यस्याग’ (इति च ज पु) ३ भावाभास’ (च न पु)

४ पश्चात् (च ज पु) ५ इतीत्यनन्तरम्, “तदतीत्य हृदयङ्गमम् । तथापि यथा सर्वेषां रसानां उन्मत्तारगत्वेनाद्भुतानतिरेकीऽपि मुनिवचनविराधेन बहुभेदतः तथा काव्यस्यापि ध्यानिगुणभूतव्यङ्ग्यत्वेन द्विधा व्यपदेशः प्राचीनानाम्” इत्यधिक- पाठ (च ज पु)

ईपद् व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, किं नाम ईपद् व्यङ्ग्यत्वम्, चास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् वा ?

आद्ये प्राचीनभेदयोरेवान्त पातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि चास्वाद्यत्वम् तदा अक्षुद्रत्वमेव । क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात् । (फ, ए)

तदुक्तं ध्वनिकृता—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् सच्चित्रमभिधीयते ॥ इति । (य, ऐ)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यभेद-

निरूपणो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

सगुणाविति तै काव्यलक्षणे कृते व्यङ्ग्यरसद्वारेणैव च सगुणत्वेन व्यङ्ग्यभावे सगुणत्वाभावात् काव्यत्व नास्तीत्यर्थः ।

(यि, फ) आद्ये आस्वाद्यत्वे प्राचीनभेदयो ध्वनिगुणाभूतव्यङ्ग्ययो । द्वितीये त्विति—अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । अकाव्यत्वमिति । आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वे एव काव्यत्वाङ्गीकारात् इदं च स्वकमेलरूपितं दूषणम् । अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वेऽप्यास्वाद्यालङ्कारत्वेन तै काव्यत्वाङ्गीकारात् । ननु आस्वाद्ये एव तारतम्यात् प्राचीनद्वयान्तर्भाव इत्यत आह—यदि चास्वाद्यत्वमिति—तदा क्षुद्रत्वमेवेति—प्राचीनभेदद्वयात् अस्याल्पत्वमेवेत्यर्थः । अस्तु तावत् क्षुद्रत्व तु काव्यत्वाप्रयोजकत्वेनाऽनुपादेयत्वादानास्वाद्यत्वमेव इत्याह—क्षुद्रतायामिति—तथा च ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य द्वयमेव काव्यम् । चिन्नाख्यं पद्यं न तु काव्यमिति भावः ।

(वि, य) अत एव ध्वनिकारोक्तत्वादमाह—यदुक्तमिति । एवमुक्तप्रबन्धेन व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् उभ एव काव्ये व्यवस्थिते । ततोऽन्यत्तु चिन्नाख्यं पद्यमेव न तु काव्यमित्यर्थः । तत्र काव्यव्यवहारस्तु साधर्म्याद् गौण इति भावः ।

इति श्रीमहेश्वरन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचिताया

साहित्यदर्पणीकाया चतुर्थपरिच्छेदविवरणम् ॥

(लो, ए) प्राचीनभेदयो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरेव ।

(लो, ऐ) काव्यत्वमाचार्यसम्मतमित्याह—तदुक्तमिति । चित्रं विचित्रमानमास्वादाभावादिति भावः । ननु सरसत्वमेव काव्यसामान्यमिति न्यायसहसैकत्वम्, उच्यते वक्ष्यते च—तस्य च व्यङ्ग्यस्य प्रधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यौ द्वौ भेदौ, तयोरपि प्रत्येकं व्यङ्ग्यस्य वस्तुलह्नारसरूपत्वेन त्रैविध्यमित्युक्तप्रकारेणात्मना एव आत्मनो भेदः प्रभेदश्च । इति दुरुपपाद सामान्यलक्षणं व्याप्ते इति

चेत्, अत्रोच्यते—यदि वयं रसवत्त्वात्त्यस्य कीदृशसामान्यलक्षणम् वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्य-
यो काव्यमेदयोरभाव इति तदैव दोषो, न तथा । “गतीद्वैतनर्क” इत्यादिवैक्यानां
‘गावो निरध्वन्ता’ मित्यादिव्यङ्ग्येषु तात्पर्येऽपि न काव्यत्वम् । किन्तु गुणीभूतयोर्वस्त्व-
लङ्काररूपयो रसवत्त्वादेव काव्यत्वमिच्छन्तानां रसवत् एव काव्यत्वादित्युक्तत्वात्तथा चेय-
मत्र व्यवस्था, एतद्वैव कथं, तच्च केचित् वस्तुध्वनिना शब्दलक्षणाद्व्यङ्ग्यध्वनिना
व्यङ्ग्यद्वयेन विविधम् । एव गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपि नैवैव्यं बोद्धव्यम् । अत्र
एवाहु —रसाद्यपेक्षया तु सर्वगुणाभावव्यभिचार एव इति । ननु तर्हि कथं नि शय-
च्युतचन्दनमित्यादौ वस्तुध्वने प्राधान्यं, तन्न हि दौत्यकर्मजीरिण्या कृतप्राया त्वयि
तस्मिन् अधमे दृष्टे च मम नास्या, किन्तु यदेवविधाया त्वयि विधिमिति, तथाविधे
च तस्मिन् अनुरक्ताऽस्मि, तदेववचनात्तद्वर्जितं तत्रातिपरितापायास्तु मम युक्तम्
वेति विप्रलम्भप्रभेदैर्ध्यामानव्यभिचारनिर्वहणनि- प्रधानम् । तदहस्तु लक्षणाभू-
ध्वनिरिति चेत्, नैवम् । वाच्यत प्राधान्याप्राधान्यमात्रेण वस्तुध्वनिगुणीभूत-
व्यङ्ग्यध्वन्युपगमात् । ‘प्राधान्याप्राधान्ये च प्राधान्ये’ इत्यादिप्रत्ययप्रत्ययमत्तयपेक्षे
एव’ इति न्यायविदामभ्युपगमात् । नन्वेतत् यथाकथञ्चित् प्राधान्यमुपपन्न-
वस्त्वलङ्काररूपयोर्ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययो काव्यव्यङ्ग्यत्वरवर्ततेत्येव । ‘रसध्वनिनापि
त निरर्तनामिति चेत्,’ अत्राह काव्यप्रकाशकार —‘गगनन्तरे’ इति चेत् ‘त नोस्ति
कश्चिद्विषय इति । प्रधानं चापातमात्रेण व्यङ्ग्यत्वं प्रधानेन रतेव’ एव व्यपदेशः ।
तथा तेनैवोक्तमलङ्कारप्रस्तावे—“रसादस्वरूपेऽप्यङ्गोऽर्थोऽर्थान्तरं च सर्वत्रा-
व्यभिचारीत्यगणमिवा एव तदलङ्कार उदाहृतः ।” इति । मन्वेकमल ध्वनिगुणीभूत-
व्यङ्ग्याख्यसाम्यभेदकल्पनया । तयोरलङ्कारेभ्य पृथगर्थोत्तरिणि चेत्, नैवम् ।
यत्र शब्द समानोक्तयाचलङ्कारेषु व्यङ्ग्यस्य वैपद्येनानि प्रतीति, न तेषु स्वतेरन्तर्भावः ।
वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याभावात् । यदुक्त ध्वनिकृता—

“काव्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रायायिनः ।

रामागतयादयस्तत्र वाच्यालङ्कारस्य स्फुरा ॥” इति

किञ्च कश्चित् वक्ष्यति यत्रानङ्कारे व्यङ्ग्यस्यास्वादिप्रसङ्गत्वेन प्राधान्यमिति
यथाऽप्रस्तुतप्रसागाद्या—

‘अ येतिदिष ॥ अग्निं च चाग्निं परस्परं पित्रपेभ ।

तमपठे कौहानि भज्य वनं शिखिलं हवि ॥’

इत्यादायमन्तरिण कुण्डलार्थणार्थात् प्रस्तुतात् गृहमन्तर्या सुतार्त्तं प्रति
नायेक्या अप्रगन्तविषयाय प्रस्तुतस्य यान्तात् यौवनोद्भेदकथाम्य तस्य ध्वनी
अन्तर्भावेऽस्तु, उक्तीता तस्य महाविषयत्वात् । एव चानङ्कारेषु गुणीभूतव्यङ्ग्य-
मान्तरभावे एव एव न्यायः । किञ्च दोषानुनययोगितादौ येननुपपन्नानङ्काराणां

प्रतीतिर्न तत्र गुणीभूतव्यव्ययार्थकाव्यभेदान्त पातोऽनास्वाद्यत्वात् व्यङ्ग्यस्य, किं
त्ववर्त्तनीयसन्निधित्वमात्रस्याऽवस्थिते । अत एव कविप्रतिभाग्रम्भगाच्चरुं तपु
नास्तीति वाच्यम् । वानारकुञ्ज इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य नाऽनास्वाद्यत्वम् किंतु वाच्या
पक्षया अस्वादापक्षे क्षते तेषु उचितौ गुणीभूतव्यङ्ग्यास्त्यकाव्यव्यवहारः । कथं
च ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरलङ्कारेष्वन्तर्भाव तथोरितित्वात् । अलङ्काराणां च
तदङ्गभूतशब्दार्थाश्रितत्वात् । तदुक्तं ध्वनिरुक्ता एव—

“अङ्गाभितास्त्वलङ्कारा मन्तव्या कथादिवत् ।” इत्यलं यदुक्ता ।

इति श्रीसाहस्यदर्पणलोचने चतुर्थ परिच्छेदः ।

पञ्चमः परिच्छेदः

✓ अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरिति, उच्यते । (क, अ)

✓ वृत्तीनां विधान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्वोधे रसादीनाम् ॥ १ ॥ (ख, आ)

अभिधायाः संकेतिताम्रात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्य-
बोधने समत्वम् । न च संकेतिको रसादि ; न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभि-
धानम् ; तस्य तदव्ययरूप्यानङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत
दोष एवेति वक्ष्यामः । कश्चिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दाभिधानेऽपि

(वि, क) व्यङ्ग्यभेदात् काव्यभेदस्य उक्तत्वाद् व्यङ्ग्यस्य च व्यञ्जनाद्वृत्ति-
गम्यत्वाद् व्यञ्जना पृच्छति—अथ केयमिति । अभिनयेति । आलङ्कारिकैरेव
स्वीकृतात्वेन अभिनयत्वम् ।

(वि, ख) वृत्तीनामिति—अभिधालक्षणातात्पर्याख्याना तिष्ठणा वृत्ती-
नाम् । विधान्तेरिति—स्वबोध्यार्थं बोधयित्वा विरतेरित्यर्थः । तुर्या चतुर्थी ।

(वि, ग) व्याचष्टे—अभिधाया इति । ननु रसादिरभिधेयैव बोध्यताम् इत्यत आह—
न च संकेतित इति । ननु विभावादिभिरेव रसादिभावादिः संकेतित एव इत्यग्राह-
न हीति । तदव्ययरूप्यं तत्स्वरूपता, विभावादिर्हि नावकादिः, रसश्च तदव्यक्तेरव्यादिः ।
रमस्याऽभिधा गम्यन्वे बाधरान्तरमाह—यत्र चेति । काव्यान्तर्गतमादिराशब्देना-
ऽभिधाने तु न रसादिप्रतीतिरित्याह—कश्चिद्येति । ननु रगादिनांभिधया बोध्यताम्,

(लो, अ) इदानीं समनन्तरोक्तमव्यभेदद्वयस्य व्यञ्जनाव्यापारनिद्वयधीनत्वेन
तत्र विप्रतिपत्तिं निरुचिर्दीर्घः प्रथम परिच्छेदमारभमाण प्रथममभिधादिप्राचीनवृत्ति-
बोधननिरागिश्च प्रथमविरिचामवतारयति—अथेति । क—किं प्रमाणम् । इयं समनन्तरोक्त
काव्यभेदद्वयस्य गाधिका । अभिनवा—अग्निशस्त्रार्थतत्त्ववेदिनः । काव्यपुररस्यान-
तारात् श्रीमदानन्दपर्यनाचार्याः प्राचीनैराचार्यैरप्रदर्शिता ।

(लो, आ) वृत्तीनामिति—तुर्या वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्ययनादिव्यप-
देशविषया । रमशब्देनाप्राशस्त्यमात्रस्य ग्रहणम् । आदिराशब्देन वस्त्वलङ्कारयोः ।
रमस्य प्राधान्यात् प्रथमं निर्देशः ।

(लो, इ) गंकेतिनो काव्याऽर्थः । रमादिरपि कथं न गंकेतितं इत्याशङ्क्याह—
न चेति । कुल इत्याह—न हीति । यदि स्यादयमर्थः । यदि रगादेः संकेतिता-

1 'न च रमदिराशब्देन शृङ्गारादिशब्देन चाभिधेयम्, तस्य तदन्वयव्यतिरे-
कानुपपत्तान् । किं च' इत्याधिकः पाठः (च. पु)

न तत्प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।

अभिहितान्वयवादिभिरेकाकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि ससर्गमात्रेण^३ परिशीणा न व्यङ्ग्यस्य बोधिनी । (ग) इ)

यद्य 'केचिदाहु — "सोऽयमिपोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधायापार " इति,
(घ, ई)

यद्य 'ध्वनिकेनोक्तम्—

"तात्पर्याव्यतिरेकाद्य व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

नैयायिकस्वीकृतया तात्पर्याख्यया वृत्त्या बोध्यतामित्यत आह—अभिहितान्वयेति ।

(वि, घ) उभयसिद्धवाक्यार्थस्य बोधिना शक्तिरूपा वृत्तिरेव व्यङ्ग्यबोधिका,
यथा धनुर्धरमुक्तेन ह्युणा प्रतिमाहितमेव सत्य दीर्घेण वेगरूपव्यापारेण भित्त्वा अप्र
तिमन्ति लक्ष्यान्तरमपि दीर्घनरोभूनेन तेनैव वेगरूपव्यापारेण भिद्यत इति यत् वेदा
शिन्मतम्, यच्च तात्पर्यवृत्तिरेव व्यङ्ग्यबोधिका इति ध्वनिकस्य मतम्, दूषयितुं तदु-
भयमुन्वापयति—यद्य केचिद् इति । सोऽयमिन्याभिर्धेव व्यङ्ग्यबोधिकेति यत्
कैश्चिदुक्तं तत्र सोऽयमित्यभिधानरूपेपोर्व्यापार इवेत्यर्थः ।

(वि, इ) यद्य ध्वनिकेति—तात्पर्यव्यतिरेकादिति—व्यञ्जकत्वस्य
व्यञ्जनायास्तात्पर्यान्तिरिक्तत्वाद् अस्मां न ध्वनिर्न व्यचना, किन्तु तात्पर्यमेवेत्यर्थः ।

मुच्यते तत् किं विभागादिवाचकेन शब्देन^४ किं स्वशब्देन वा ? नाद्य, तस्य
विभावादिभिर्व्यचनीयत्वात् । स्वशब्दाभिधाने च न तस्य प्रतीतिः किन्तु दोष एव ।
स्वशब्दो हि रसशब्द शृङ्गादिशब्दो वा इत्यर्थः ।

"शृङ्गार सखि ! मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडती"त्यादौ च विभावादि-
सामान्यादेव तद्व्यञ्जकत्वम् न तु शृङ्गादिशब्दस्य । ससर्गमात्रेण प्रत्येक पदैरभि-
हितानामर्थानामित्यर्थः ।

(लो, ई) यच्छेति । अयमर्थः—यथा खलु धनुष्मता मुक्ते वाण एकेनैव
वेगरूपव्यापारेण शत्रो नवचादिकमनेकं भिनत्ति, तथैव एव शब्दस्य व्यापारो यात्र
दुहेरस्य बोधयति ।

(लो, उ) ध्वनिको दशरूपकर्ता । तात्पर्यकार्यमुद्देश्यम् यदर्थं शब्दप्रयोग
इति भावः । न तुलया पूतम् कचिच्चिरुदप्रसरीकृत्य वाक्यार्थबोधनमाने व्यवस्थापितम् ।

1 '—भिरप्यङ्गी—' (क पु) 2 शक्ति (क पु)

3 ससर्गमात्रबोधने (ख पु)

4 केचिन्नोक्तदय (घ च पु) 5 ध्वनिना (च पु) ध्वनिकारेण (प्र पु)

यावत्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यं न तुलायतम् ॥ ” इति, (ङ, उ) ❀
तयोरपरि “शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाव”वादिभिरेव पातनीयो
दण्डः । (च, ऊ) *

यावत्कार्यं यावदर्धबोधनरूप कार्यम् , तत्रप्रसारित्वात्तात्पर्यम् , न तुलाधरणेन
नियमितमित्यर्थः ।

(वि, च) तयोरुपरीति । इषुव्यापारवादितात्पर्यवादिनोरुपरीत्यर्थः ।
यान्यव्यङ्ग्ययोर्युगपद्वेवने तात्पर्यसत्त्वे क्रमशो बोधनानुपपाति , क्रमशो बोधे च
तत्सत्त्वे विरम्य व्यापाराभाव इत्यर्थः । इदं च दूषणं न सूचिरम्, व्यञ्जनावदिनापि
क्रमशो बोधाग्नौरेण विरम्य व्यापारस्वीकारात् । तात्पर्यसत्त्वे वृत्तिभेद एव विर-
म्य व्यापार स्वीक्रियते, न तु एस्या वृत्त्या इति चेन्न । तात्पर्यस्यैव नियामकत्वेन
वृत्तिभेदस्यापि विवक्षितत्वात् शब्दविरतेश्चोभयत्र साम्यात् । तस्मात् क्रमशो बोधेन
तात्पर्यप्राप्तकामात्र एव तयोरपरि दोषः । न च फलमेव तदप्राप्तकमिति वाच्यम्,
फलस्य तात्पर्योत्तरभाविन्यात् । क्रमशो व्यचनया बोधने तु वक्तृबोद्धव्यादिवै-
शिष्ट्यमेव तात्पर्यप्राप्तकम् । न चैव तदप्राप्तं तदेव तात्पर्यं ध्वनिक्रमते वृत्तिरस्तु,
न व्यचनेति वाच्यम् अतात्पर्यविषयेऽपि क्वचिद् व्यचनादर्शनात् । यथा “यनोन्म-
दाना प्रमदाजनानाम्” इत्यत्र तात्पर्यविषयस्य व्यङ्ग्यशृङ्गारस्य अपराप्तम्, यथा वा
“सुरभिमास भुङ्क्ष्व” इति सुगन्धिमासतात्पर्यके वाक्ये धेनुमासव्यञ्जना । दीर्घदी-
र्घतराभिधावादिमते तु तदभिधामाहङ्गोपायभाव एव दोषः, अगृहीतयैवाभिधया
व्यङ्ग्यबोधनोक्तिस्तत्प्रमाणाभावेनैव निरसनीया ।

(लो, ऊ) विरम्य व्यापाराभाववादिभिः—अभिहितान्वयवादिभिः । किमस्माक-
माद्र्शयणिना बहिस्तच्चिन्तया इत्यर्थः ।

❀ व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनायास्तात्पर्याव्यतिरेकात् तात्पर्यादभिज्ञत्वाच्च ध्वनिः ।
व्यञ्जनावगम इति भावः । ननु तात्पर्याख्यवृत्तेस्तात्पर्यबोधरत्वात् व्यङ्ग्यार्थस्यापि बोध-
कत्वमत आह—यावदिति । तात्पर्यस्य कार्याणि यावत् कालं तिष्ठन्ति तावत्कालं
स्थापित्वान् तात्पर्यव्यङ्ग्यार्थयोरपि बोधनक्षमत्वमिति भावः । न तुलायतम्, तात्पर्यं
वृत्ते सीमा तु निर्धारितो न भवति, अतोऽधिकं व्यङ्ग्यवादिमपि बोधयतीति भावः ।

* प्रथमशब्दो द्वितीय जनयित्वा निवर्तने, एव द्वितीयादिरपि । तथैव ज्ञान-
मिच्छा जनयित्वा निवर्तने, तथैव प्रथमं कर्म द्वितीयं जनयित्वा निवर्तते । अतः
एवा वृत्तिरेकमर्थं बोधयित्वाऽपरमपि बोधयितुं न क्षमा । इति तु येषां मतं तत्रैव
दोषो दर्शयते । अत्र रात्रिर्षष्टिः पदस्य सप्तम्यां चोक्त्या विरता रात्री वयं
व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयितुं क्षमाः ।

1 ‘इति’ इत्यधिर पाठ (क पु) ‘भाव इति विरम्यव्यापाराभावादिभिरेव’ (ग पु)

एवञ्च किमिति लक्षणाऽप्युपास्या, दीर्घदीर्घतरा^१भिधाव्यापारेणापि तदर्थं बोधसिद्धे । (छ, झ)

किमिति च “ ब्राह्मण । पुत्रस्ते जात कन्या ते गर्भिणी ” व्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । (ज, झ) :

यत्पुनरुक्तम्, “ पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्य सर्वमेव कार्यपरम्, अतस्परस्वे ऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्, ततश्च काव्यशब्दाना निरतिशयसुखास्वादव्यति

(वि, छ) अभिधारणाया वाच्यार्थबोधकृतेर्यस्यैवबोधकत्वे दोषान्तरमाह—
एवञ्चेति ।

(वि, ज) ननु न अङ्गीकार्यैव लक्षणा इत्यत आह—किमिति चेति ।
कन्येति—अत कन्या अदत्ता तस्या एव गम पितु शोकात् । अत हि सम्बोध्य-
ब्राह्मणसमिहिताऽपरजनस्य तादृशशब्दश्रवणानन्तर ब्राह्मणस्य हर्षशोकावगमात्
त द्वन्दीयदीर्घतराभिधयैव तद्बोधसम्भवेन तयोर्बोध्यतापत्तिरित्यर्थः ।

(वि, झ) यत्पर शब्द स शब्दार्थ ” इति जैमिनिवाक्यमेव व्यङ्ग्य
बोधने तात्पर्याख्यवृत्तौ प्रमाणाभिति मत दूषयितुमुपापयति—यत्पुनरिति । पौरुषेय
लौकिकवाक्यम्, अपौरुषेय वैदिकवाक्यम् । कार्यपरम्—साध्यतात्पर्यकम् । ननु
कार्यपरत्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह—ततश्चेति । निरतिशयसुखास्वाद एव

(लो, झ) एव च यदि शब्दधृतेरनन्तर यावानर्थोऽवगम्यते तावति
शब्दस्याभिधा एव व्यापार इति भावः । ‘लक्षणा’ इत्यनन्तर पृथगेति शेषः ।
तदर्थं लक्षणीयः ।

(लो, झ) अनुपपत्त्यन्तरमाह—किमिति चेति । अयमर्थः—हर्षादयो हि
न केनापि वाक्यत्वेनाभ्युपगम्यन्ते, यतोऽमा वाच्यार्थप्रतीत्या न क्रियन्ते । न खलु
शब्दस्य कारकत्वं शायकत्वात्तस्य ।

(लो, लृ) सम्प्रति गुरुमतैकदेशीयस्य, “यत्पर शब्द स शब्दार्थ” इति
वादिनो मतमाशङ्क्य दूषयति—यत्पुनरिति । पौरुषेयमित्यादिन्मायादित्यन्त

* यदि सा पञ्चभिधान्तरव्यापारेण व्यङ्ग्यभावबोधे व्यञ्जना निरस्ता
तदा तेनैव व्यापारेण लक्ष्यार्थस्यापि बोधो भवितुमर्हति । अतो लक्षणापि
निरसनीया पर तु तैरेवाङ्गीक्यते लक्षणा । किमिति चेति—प्रोपेतं ब्राह्मणं
पृष्ठो देशादागतो विप्रो गृहवार्ता कथयति, ब्राह्मणेति गर्भानन्तरमस्यागमनात् ।
पुत्रोपत्तिप्रतिपादक वाक्य हर्षव्यवकम् गर्भिणीतिवाक्यमविवाहिताया कन्याया
व्यभिचारबोधकत्वात् शोकेव्यवकम् । व्यञ्जनानङ्गीकारे अत्रापि शोकादङ्गी-
वाच्यत्वापत्तिः ।

रेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखा-
स्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते—‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति न्यायात् ।
इति । (ऋ, लृ) *

तत्र प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या बोध-
कत्वं वा ? आद्ये न विवादः; व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थत्वानपायात् । द्वितीये तु—केयं
तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा ? आद्ये
दत्तमेयोत्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः; तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः ।
(ज, ए)

कार्यत्वेनानुभूयत इति । तथा च सुरास्वादकारणना वाव्यवाक्यस्य व्यङ्ग्यबोधद्वारेणैव
एतद्व्याख्यस्य व्यङ्ग्यतात्पर्यकत्वात् । स शब्दार्थ इति । जैमिनिवाक्यस्य सशब्दस्य
तात्पर्यवृत्तिलभ्योऽर्थ इत्यर्थः ।

वाक्यप्रकाशे तु अस्य वाक्यस्य भिन्न एवार्थः कृतः । तथा हि—“यत्परो यत्साध्य-
तात्पर्यकः शब्दः स शब्दस्य ग्रामाग्यनियामकोऽर्थः” न तु सिद्धाशे तस्य शब्दस्य
ग्रामाग्यम् ” इति । यथा, “गमभ्याज” इत्यत्र साध्याशोऽभ्याजनं ग्रामाग्यनिया-
मनोऽर्थो न तु मिदगवाराः, यथा वा, “ दप्ता जुहोति ” इत्यत्र दध्नः करणत्वं
साध्याशस्तु तथा, न तु वाक्यान्तरतः सिद्धहोमोऽश इति ।

(वि, झ) स्वयं कल्पितार्थं वितर्कयति—तत्र प्रष्टव्यमिति । स शब्दार्थ
इत्यस्य वाक्यस्य तत्परत्वमर्थः तदेव तत्परत्वं पृच्छति—किमिदमिति । तदर्थत्वम्—
तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वम् । तदर्थत्वानपायात्—तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वानपायात् । दत्त-
मेयोत्तरमिति—तत्तर्गमात्र एव तैस्तात्पर्याख्यवृत्त्यभ्युपगमादित्यर्थः । तदन्या वा इति-
तात्पर्याख्या वृत्तिः संसर्ग बोधयित्वा व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति ध्वनिरेन यदुक्तं तच्च

शङ्काग्रन्थः । तत्रेत्यादिना मिद्धान्तः । पौरुषेयं लौकिकम् अपौरुषेयो वैदिकम् ।
कार्यमुद्देशम् । ततश्च यस्मादिवमनुमानमित्यर्थः । प्रतिपाद्यो यं प्रति वाक्यं श्राव्यने;
प्रतिपादकस्तस्य धारयिता । कार्यत्वेनावधार्यते इत्यर्थः । तस्माच्चिरतिशयसुखास्वादरूपो
रगादिरूपोऽर्थः शब्दस्य तात्पर्यविषयो जातः किं वृत्त्यन्तरबलपनयेति । यत्परो यदु-
द्देश्यप्रयुक्तः; ॥ शब्दार्थः शब्देनाश्रयं बोधव्यः ।

(लो, ए) तत्रेति—यदुक्तं पौरुषेयमिन्यादि तत्र प्रष्टव्यमित्यर्थः । तदर्थत्वं
तस्य शब्दस्यार्थत्वम् । दत्तमेयोत्तरं तयोदपर्यायादिना ।

* प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः ध्रुवप्रसङ्गोः । ‘इदं पदममुमर्थं बोधयतु’ इति वस्तुनिर्दिष्टा
तात्पर्यम् । शब्दस्य यत्र तात्पर्यं स शब्दार्थः । अतस्तात्पर्येणैव रगादिबोधे व्यगना-
तीत्यरेणालमिति भावः ।

नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिससर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न, तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह मुनि — “विभावानुभावव्यभिचारि-सयोगाद्रसनिष्पत्तिः ” इति । सहभावे च कुत सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारण-भावः ? पौर्वापर्यविपर्ययात् । (ट, पे) * “ गङ्गाया घोषः ” इत्यादौ तटाद्य-र्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च कुत शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता ? तेन तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति निर्विवादमेतत् । (ठ, ओ)

प्रागेव दूषितम् । ततोऽन्या वेत्यस्य तात्पर्यभिन्नोऽतिरिक्तपदार्थ इत्येवार्थः । नाममात्रे-ति—अङ्गीकृताया तुरीयरूपौ, ‘व्यचना वा तात्पर्य वा तन्नाम’ इत्येव विवाद इत्यर्थः ।

(वि, ट) ननु अतिरिक्तपदार्थरूपा तुरीया वृत्तिर्ध्वनिकेन नोच्यते, किन्तु नृत्ततात्पर्यमेव व्यङ्ग्यबोधकम् । तेन च क्रमशो बोधन एव, “शब्दबुद्धिकर्मणाम्” इत्याद्युक्तं दूषणं युगपदेव तेन बोध्यतामित्याशङ्कते—नन्विति । तात्पर्यशक्त्या तात्पर्यरूपतया दृश्या । तयो विभावादिससर्गप्रकाशनरसादिप्रकाशनयोरित्यर्थः । रसनिष्पत्तिरित्यत्र रसस्य ज्ञाननिष्पत्तिरेव निष्पत्तिः स्वप्नराशस्य स्वज्ञानाभिज्ञत्वात् । पञ्चम्या च विभावादिससर्गज्ञानस्य कारणताप्रदर्शनात् । सहभावेनोपसौ तद्भूत-कारणतानुपत्तिं दर्शयति—सहभावे चेति । सव्येतरविषाणे वामदक्षिणागवादिभ्यो ।

(वि, ठ) ननु लक्षणागूलव्यचना नाद्रियताम्, एतयैव लक्षणाया लक्ष्य-व्यङ्ग्यार्थद्वयं बोध्यतामित्यत आह—गङ्गायामिति ।

(लो, पे) नन्विति । प्रकाशनमित्यनन्तर, “तथा सति विरम्यव्यापारो न भविष्यति” इति शेषः । अनर्थेव दिशा प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोरपि, “यत्पर शब्दः स शब्दार्थः ” इतिन्यायाश्रयेण व्यञ्जनाङ्गीकारोऽनुपपन्न एव । किञ्च, “यत्पर शब्दः स शब्दार्थः ” इति न्यायमङ्गीकुर्वता व्यञ्जनानाङ्गीकारे वार्ताखण्ड-दयादौ गुणाभूत प्रतीयमानाऽर्थः प्रथममवतरन् शब्दस्य तत्परत्वाभावात् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बताम् ? ननु तर्हि मट्टनयवत्, ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते ।’ इत्यादौ, ‘रात्रौ भुङ्क्ते’ इत्यादिवदत्रापि व्यङ्ग्यार्थप्रतीतौ वाक्यशेष कल्पतामिति चेन्न । “ धर्मिकल्पनातो वर धर्मरूपना ” इति न्यायाद् व्यापारान्तरकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् ।

(लो, ओ) एव पूर्वोक्तन्यङ्गयानामभिधातात्पर्यवेद्यत्वं निरस्य लक्षणावेद्यत्वं दूषयति—गङ्गायामिति । उपसहरति—तेनेति । तेन हेतुना ।

* हेतुफलभावाङ्गीकारात्—कार्यकारणत्वस्वीकारात् । तथा हि विभावादिससर्ग-कारण रसादिकार्यम् । पर तयोर्योगपक्षे तु कार्यकारणभावो न सम्भवति । अनन्य-
1 ‘पौर्वापर्यविपर्ययात्’ इति नास्ति (घ ५)

किञ्च

✓ योद्धृस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां भेदाद्विज्ञोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥ २ ॥

(ङ, ओ)

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैरपि वैयाकरणैः सहृदयैरेव च सवेद्यतया बोद्धभेदः । (ङ)

“ भ्रम धम्मिञ्च ” इत्यादौ क्वचिद् वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया, क्वचित्, “ नि शेषश्रुतचन्दनम्—” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः । (ण, छ)

“ गतोऽस्मत्कं ” इत्यादौ च वाच्योऽर्थः एक एव प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु

(चि, उ) ननु अभिधा लक्षणा च दीर्घतरीभूतैव व्यङ्ग्यार्थं बोधयतु, कुतस्तयोर्विरामः ? शब्दस्य विरम्यव्यापारस्तु भवन्मने व्यङ्ग्यबोधन इव स्वीकार्य इत्यतो बंधम्यादेव वाच्यव्यङ्ग्यबोधकव्यापारयोर्भेदः नाधयति । किञ्च—योद्धृ-स्वरूपेति—योद्धा, स्वरूपम्, मख्या, निमित्तम्, कार्यम्, प्रतीति, काल, आश्रय, विषयश्चेत्यादीनां च भेदादित्यर्थः । एषा भेदः स्वयमेव दर्शयिष्यति । भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्य इति—यद्यपि अभिधाव्ययनयोरेव भेदः प्रदर्शनीयः, तथापि तद्वेदप्रदर्शनेनैव तद्वोधकस्यापि भेदः प्रदर्शित इत्याशयेन इत्यमुक्तम् ।

(चि, ङ) तत्र योद्धृभेदः दर्शयति—वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति । वाच्यार्थस्य वैयाकरणवैद्यतया, व्यङ्ग्यार्थस्य च सहृदयैरित्येव यथामुक्तमन्वयः । वैयाकरणा हि पदस्य पदवाच्यार्थस्य ज्ञानमात्रे निपुणाः, न तु व्यङ्ग्यार्थज्ञाने ।

(चि, ए) स्वरूपभेदः दर्शयति—भ्रमेति । अत्र भ्रमणविधिर्वाच्योऽर्थः । अत्र भ्रमण निषेधो व्यङ्ग्यः । निषेधरूपे इति—तदन्तिकेऽगमन निषेधो वाच्यः । तदन्तिके गमनविधिर्व्यङ्ग्य इत्यर्थः । विधिरूपे वाच्ये ज्ञाते सति निषेधरूपतया व्यङ्ग्यो ज्ञायत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

(लो, औ) व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वे दूषणान्तरमत्रारयति—विज्ञेति । भेदा-दित्यस्य योद्धृत्यादौ प्रत्येकमन्वयः । तेन योद्धृभेदात्, स्वरूपभेदात्, मख्याभेदा-दित्यादि बोद्धव्यम् ।

(लो, छ) ‘नि शेषश्रुतचन्दनम्’ इत्यादौ “गतासार” इत्यर्थस्य व्यङ्ग्यत्व-मङ्गीकृत्य विधिरूपत्वोक्तिः ।

योद्धृनियतपूर्ववर्ति च कारणतम्, नियतपश्चाद्भावि च कार्यत्वमिति तल्लक्षणात् । तयोर्योगपथे च कारणार्थलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

तद्बोद्धादिभेदात् कचित् " कान्तमभिसर " इति, " गावो निरुध्यन्ताम् " इति, " नायकस्यायमाश्रमनायसर " इति, " सन्तापोऽधुना नास्ति " इत्यादिरूपेणानेक इति सत्याभेदः (आ)

वाच्यार्थं शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्य, एष तु तथाग्रिधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रकरणाच्चमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः (त)

केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपञ्चाङ्गावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः । (थ) *

कस्स वा ण होइ रोसो दट्ठण प्रियाणु सव्वण चहर ।

सभमरपडमग्धाणि । वारित्वामे । सहनु एहि ।

(वि, त) सत्याभेदः दर्शयति—वाच्योऽर्थः इति । एष इति—व्यङ्ग्य इत्यर्थः । कार्यभेदः दर्शयति—प्रतीतिमात्रेति—अभिधायः अभिधेयप्रतीतिमात्र कार्यम्, व्यञ्जनायास्तु चमत्कारोऽपि कार्यम् ।

(वि, थ) कालभेदः दर्शयति—पूर्वपञ्चादिति । आश्रयभेदः दर्शयति—शब्दाश्रयत्वेनेति । अभिधायः शब्दमात्रमाश्रयः । व्यञ्जनायास्तु शब्दतदेकदेश वर्णादि ।

(वि, द) विषयभेदः दर्शयति—'कस्स वा ण होइ' इति ।

एस वा न भवति रोसो दट्ठ प्रियाया समणमधरम् ।

सभमरपडमग्धाणि । वारित्वामे । सहस्वेदानाम् ।" इति सस्कृतम् ।

उपनायकदष्टाधरा पञ्चा तर्जयन्तः प्रति नायिकासख्या प्रतारणोक्तिरियम् । हे वारित्वामे । वारिते सभमरपडमग्धाणि वामे प्रतिकूले इत्यापाततः । वारितायामधरः

(लो, आ) बोद्धादीत्यादिशब्देन वक्तृप्रकरणादयः ।

(लो, इ) कस्स वा पोति—वारितादर्भाद् वामे प्रतिकूलमग्धाणि । तत्र वाच्यः सखीविषयम् अमरेण दष्टाधरेण, न पुनः परकासुकेन इति व्यङ्ग्यं तु कान्तविषयम् । एव बोद्धृस्वरूपादिभेदेऽपि यदि वाच्यव्यङ्ग्ययोरेकत्वं तदा क्वचिदपि नीलपीतादी नरपुङ्गवादी भेदो न स्यादित्याशयः । ननु गतोऽस्तमर्कः इत्यादिवाक्ये प्रकरणादिरूपज्ञापकान्तरसहायेनैव बाधितस्य कान्तमभिसरेत्यादि

* पूर्वं हि वाच्योऽर्थः प्रतीयते पश्चात् व्यङ्ग्य इति कालस्य भेदः । वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः, व्यङ्ग्यस्य तु शब्दः, तदेकदेशः, प्रकृतिप्रत्ययादि । तदर्थः—शब्दार्थः—वाच्य-लक्ष्य व्यङ्ग्यात्मकविविधोऽपि, वर्णः संघटना रचना च । तदाश्रयत्वेनाश्रयस्य भेदः ।

1 '—यमनायमना—' इति (ग पु)

इति सखीतत्त्वान्तविषयत्वेन विषयभेद । तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः ।
(८, ६) ।

तथा—(६)

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

दशपर्यन्ताया रतां वामे' इति तु गूढम् । सहस्रैरन्यत्र पशुस्तर्जनकर्म बोध्यम् ।
सखातत्त्वान्तेति—अस्या सखी नायिका, तत्त्वान्तस्तत्त्वानि । तद्विषयत्वेन—
तज्ज्ञानविषयत्वेन । नायिकया हि प्रतीयते इय प्रतारयतीत्येव व्यङ्ग्यार्थः । तस्मा-
दिति—व्यङ्ग्यार्थो नाभिधागम्य इत्यर्थः ।

(चि ध) रसादिबोधिका न लक्षणा नापि अभिधा सम्भवतीत्याह—प्रागस-
त्त्वादिति । तत्त्वाव्यस्यशब्दजन्यो यो रसस्तस्य शब्दयोधानन्तरमेव जन्ममानत्वात्
तत्राह तस्याऽमत्त्वात् तत्र तत्त्वाव्यस्यशब्दस्य शक्तेर्लक्षणाया वा प्रहीतुमशक्त्यादि-
त्यर्थः, प्रागुपस्थिते वस्तुन्येव तयोर्ग्रहणसम्भवात् । ननु काव्यात् प्रथममनुभूयमानो
यो रमस्तन्निष्ठमामान्यधर्मरूपया सामान्यलक्षणाया उपस्थिते भाविन्यपि रसे शक्ति-
प्रहोऽस्त्विति चेन्न । शक्त्या लक्षणाया वा प्राथमिरमबोधस्यैव तत्सम्भवात् प्राक्
तस्याऽनुपस्थितत्वात् निभावादिवाच्यशब्दानां तत्र शक्तिप्रादुर्भावमात्राच्चैत्यपि

व्यङ्ग्यार्थस्य कथं शब्दप्रमाणोपपत्त्यम्, शब्दैकगमभिगम्यन्वाभावाद्, इति चेद्-
अत्र केचिदाहु—यथा शब्दयोधितस्य कथिद् वाच्यस्यार्थस्य सायागत्यन्वजिज्ञासाया
गत्यन्वमनुमानविषय इति शब्दाऽनुमानप्रमाणयोर्भिन्नविषयत्वम् । व्यङ्ग्यस्तु एव एव
शब्दप्रमाणेन प्रकरणादियोष्य इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् । तत्र क्व गतिरिति
चेत्—तत्रैव शक्तिः । यथा प्रकरणादेर्विषयवाचनेराभिधेयस्याऽपि ह्यर्थाभिधेया-
वच्छेदकत्वं तथानेकव्ययकस्यापि शब्दस्य एकव्यङ्ग्ये प्रकरणादिगाहाप्यस्येति
वर्तय्यतारूपतया शब्दस्याङ्गत्वं स्वाङ्गस्य चाव्यवधायकत्वं न्यायनिर्द्देशमेवेति न
शब्दप्रमाणन्यासेप । इह च यद्यपि वाक्यार्थस्य प्रत्यात्यन्तरं तस्य तस्यागत्यन्व-
जिज्ञासायां गत्यन्व प्रमाणान्तरेणानुमानेनैव बोध्यते, तथापि गत्यागत्यन्वजिज्ञासायां
पूर्वमुत्पन्नाया वाक्यार्थप्रमाया अप्रमाभावात् शब्दैकगमभिगम्यन्वच्च न शब्दप्रमाणस्य
व्याघातेप । न हि चतुर्णादिना प्रतीतो सरसमलयन्त्रप्रत्यक्षप्रामाण्यं व्याप्यते ।

(लो, ६) तथेति । न गन्तु एतावन्तं व्यङ्ग्यनानाभिधानलक्षणाबोध्यन्
नास्ति, अपि तु इतरथापीयम् ।

(लो, ७) प्रागिति । अयमर्थः—रगभवादेर्व्यङ्ग्यस्य प्रगगत्प्राज्ञलक्षणाभिधे
न बोधिः । प्रपातमपि व्यङ्ग्यपाना मुक्त्यार्थवाधिरहादिति न नक्षणा बोधिरिति ।
अपि पूर्वोक्तमुच्यते ।

किञ्च मुख्यार्थवाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥ ३ ॥

‘न बोधिका इति शेषः । (घ, उ)

‘नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापारादिज्ञो रसादिपदप्रतिपादः पदार्थः प्रमाणासिद्धोऽस्ति; यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ उपात्तशब्दार्थानां शुभूपपन्नैवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । * (न, उ)

तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलादुदयनाचार्यैः—

धृतान्वयादनाकाङ्क्षं न बाध्यं^१ अन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ (प, ऋ)

बोध्यम् । नापि कोपमाहितशक्तिरात् काव्यस्थश्चत्वारदिशब्दात्तद्वोधः, अननुभवात् । प्रत्युत तत्सत्त्वे रसादे. स्वशब्दवाच्यतादोषस्यैव बध्यमाणत्वात् । अतः श्चत्वारदि-
शब्दबोध्यत्वे रसत्वानाप्ते, किन्तु विभावाभिधानद्वारैव तत्प्रतीतेरानुभविक्त्वात् ननु इह काव्यस्थात् श्चत्वारदिशब्दाज्ञातस्य रसस्य प्रागुपस्थितत्वेन विभावादिवाच-
कशब्दैर्लक्षणाया रसादेर्बोधोऽस्तु इत्यत आह—किञ्च मुख्यार्थेति । लक्षणेत्पस्य,
शेयान्वयं पूर्वोऽनुपपन्नयति—न बोधिकेति ।

(घि, न) ननु रसेऽपि तात्पर्यसत्त्वाल्लक्षणा विना तदनिर्वाह एव मुख्यार्थवाध उच्यत इत्यत आह—न हीति । यदि रसादिशब्दात्तस्य प्रागुपस्थितिस्तदैव तस्य लक्षणाया बोधार्थमुक्तहपमुख्यार्थवाधनिर्वचनं सैव तु नेत्यर्थः । रसनात्मको व्यञ्जनात्मको व्यापारो यस्य, एतादृशरसाद् भिन्न एव रसादिप्रतिपाद इत्यर्थः । शुभूपन्—भविष्य-
मिच्छन् । प्रवाहादौ घोषाद्यन्वयः ।

(घि, प) अस्मिन्नर्थे संवादं दर्शयति—तदुक्तम् इति । धृतान्वयात्—धृत-
पदार्थयोरन्वयसम्भवात्, अवाधितादन्यत्राऽनाकाङ्क्षं वा अन्यमन्यदि नेच्छति नाका-
ङ्क्षति । पदार्थान्वयवैधुर्यात्—पदार्थयोरन्वयाऽसम्भवात् । तदाक्षिप्तेन—तदुल्लिखितेन
सङ्गतिरन्वय इत्यर्थः ।

(लो, ऊ) प्रमाणासिद्ध इत्यनन्तरम्, “ कचिद् ” इति शेषः ।

(लो, ऋ) धृतान्वयादिति । अन्यत्—पदार्थान्तरम् । नेच्छति नापेक्षते ।

यदि तु ‘गङ्गाया घोषः’ इत्यादौ पदार्थानामन्वयकाल एव बाधप्रतिभासाद्यन्वयस्य विधुरीभावस्तदा तेन पदार्थेन जलमयादिना आक्षिप्तो यस्तदादिस्तेन सङ्गतिरन्वय इत्यर्थः ।

न पुन, 'शून्य वासगृहम्' इत्यादौ मुख्यार्थस्य बाध । (फ, ऋ)

यदि च, " गङ्गायां घोषः " इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्य स्यात्, तीरस्य मुख्यार्थश्च बाधितत्व च स्यात्, तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरम्, तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापात । (ब, लृ)

न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्य-

(चि, फ) एव, 'शून्य वासगृहम्' । इत्यादौ शून्यवासगृहादीना विलोकना धन्यवायाधाद् न रसलक्षणेत्याह—न पुनरिति ।

(चि, व) नन्वेव रसबोधनार्थमेव व्यञ्जना स्वीक्रियताम्, 'गङ्गाया घोष' इत्यादौ यत् शैत्यपावनत्व च व्यङ्ग्यमुक्त तीरलक्षणानन्तर तत्रापि लक्षणैवास्तु, किं व्यञ्जनया ? इत्याह—यदि चेति ।

प्रयोजन प्रयोजनीभूतज्ञानविषय । मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यादिति—उभय-
मेव तु नास्तीति शेष । प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्था स्यादित्यत आह—तस्यापीति ।
अनवस्थापात इत्यन अनवस्थापातधेत्यर्थ ।

(चि, भ) ननु लक्ष्यार्थबोधनान्तर यदि प्रयोजने लक्षणा तदैवानवस्था,
शीतपावने तीरे घोष इत्येव प्रयोजनविशिष्ट एव लक्षणास्त्वित्यत आह—न चापीति ।
तत्र गङ्गातीरे घोष इत्यतोऽधिकार्थस्य प्रतीति प्रयोजनमिति काव्यप्रकाराकृद्भुक्त प्रयो-
जनननुमन्धेयम् । समाधत्ते—विषयप्रयोजनयोरिति । पावनत्वविशिष्टतीरलक्षणाया

(लो, ऋ) तत् किमित्यत आह—न पुनरिति । तत्कथं रसादिप्रतीतौ
लक्षणा इत्यर्थ ।

(लो, लृ) नन्वेव विकल्पितान्यपरवाच्ये ध्वनी मास्तु लक्षणा, अविवक्षितवाच्ये
॥ शीतत्वपावनत्वादिरूप प्रयोजन लक्षणीयमस्त्वित्याशङ्क्याह—यदि चेति । शब्दो
हि प्रथम मुख्यमर्थं प्रतिपाद्य तस्य बाक्यार्थान्वयानुपपत्तौ तत्प्राम्बन्धिनमर्थं लक्षयति ।
इह यदि तीरप्रत्ययानन्तर बोध्य प्रयोजन लक्षयति तदा गङ्गाशब्दस्य तीर मुख्योऽर्थ
स्यात् । तस्य च बाक्यार्थान्वयानुपपत्ति स्यात् इत्यर्थ । प्रयोजनलक्ष्यत्वेऽनवस्थादोषो-
ऽपीत्याह—तस्यापीति । तस्य तथा लक्ष्यतया अङ्गीकार्यस्य प्रयोजनान्तरम्,
रुद्धिप्रयोजनाभावे लक्षणाप्राम्बवादित्यर्थ । तस्यापि—द्वितीयप्रयोजनस्य । "अनवस्था
या मूलक्षतिकारिणी" मूल ह्यत्र तीरनिष्ठस्य पावनत्वस्य च पूर्वपक्षेण लक्ष्यत्वाङ्गी-
कार । तस्यैवविधाऽनर्थमूलत्वेन परित्यागो न्याय्य इति भाव ।

(लो, ए) ननु यदि तदार्थबोधनाय लक्षणागुतिराश्रयणीया, इह चतुर्द्वि-
शिष्टमेव तत् लक्षणा बोधयतु किं शून्यन्तरेण ? तथा हि गङ्गातादाम्येन तत्र-
प्रत्ययस्तरलक्ष्य, गङ्गातादाम्यप्रतीत्या च तदस्य दैवमिदमेव शैत्यादिविशिष्टत्व-
मित्याशङ्क्यह—न चापीति—प्रयोजनविशिष्टेऽपि लक्षणेत्यर्थ । कुत ? इत्याह—

नभ्युपगमात् । नीलादिसवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः । (भ, ए) *

हि लक्षणाविषयस्तीरम्, विशेषण पावनत्वादि । प्रयोजन—प्रयोजनीभूतज्ञानविषयत्वं पावनत्वादि तयोर्युगपत्प्रतीतिः,—लक्षणाजन्यैव प्रतीतिः,—तदनभ्युपगमादित्यर्थः । ननु तदनभ्युपगमे किं बीजम् ? इति चेत्—लक्षणाया यत्पावनत्वविशिष्टं ज्ञानं जनायितव्यं तत्प्रयोजनीभूतं ज्ञानं च तदेव पर्यवसितमित्यतः कार्यकारणयोरभेदापात्तिरेव बीजमिति सर्वत्र तु तयोर्भेद एव हरयते इत्याह—नीलादीति । नीलादित्त्वात् व्यवसायकारणं, तत्कार्यं तु ज्ञातता । नैयायिकानां मुगुरेव मतेऽनुव्यवसायः तादृशकार्य-कारणयोश्च क्रमोत्पत्तिरेव इत्यर्थः । क्रमिकयोश्च भेद इत्यर्थः ।

विषयेति । लक्षणिकज्ञानविषयस्य तटादेस्तत्फलस्य च तटादिनिष्ठस्य च पावनत्वा-देरेककालप्रतीत्यसम्भवादित्यर्थः । गङ्गातादात्म्यप्रतीतिः कार्ये एव तटपावनत्वादिप्रत्ययो भवतु तादात्म्यविशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविशेषणज्ञानपूर्वकत्वात् । इह गङ्गायामित्यत्र सरिद्धेद एवार्थः प्रतीयते, न खलु सलग्नशैल्यादिरपि । न हि धर्मिणि सवेत्ये तद्गतं सर्वाऽपि गुणादि सवेत्यो भवितुमर्हति । ततश्च गङ्गातादात्म्यप्रत्यायनेन सरिद्धेदत्वमेव प्रतीयते, तत्कारणकश्च शैल्यादिप्रत्यय इति । तेन तटशैल्यादिप्रत्यययोर्हि हेतुफलरूपयोर्भिन्नकालत्वमेव वदतु युक्तमिति कथमेककालविषयत्वमित्याशयः । एतदेव व्याप्तिदर्शनेन द्रवयति—न चापि इति । हि यस्माज् ज्ञातता प्रकटतापरनामको धर्मः स च प्रत्यक्षादिना नीलादेर्विपर्याकरणानन्तरं तत्र जातो ज्ञानजन्यो ज्ञानशेषत्वनि-यामकः कश्चनातिशयः, येन ज्ञातोऽयं घट इति सतिरूपयते इति भट्टमतम् । ज्ञान-विषयकं ज्ञानमनुव्यवसायाख्यमिति नैयायिकाः ।

* शैत्यपावनत्वादिना विशिष्टं तटं लक्षणीयमिति पक्षो न युज्यते । न खलु लक्षणात् पूर्वं गङ्गातटे गङ्गाशैत्यशैल्यादयः पूर्वसिद्धा सन्ति येन तद्विशिष्टं तटं लक्षणीयं स्यात् । अस्मन्मते तु लक्षणाया तटे गङ्गादिशब्दप्रवृत्ता सत्या स्वार्थशब्दयो-रविनाभावसम्बन्धेन तटेऽपि गङ्गात्वप्रतिपत्तिर्भवतीति तद्वदविनाभावेन च शैल्यादिप्रत्ययः । अतो लक्ष्यज्ञानप्रयोजनज्ञानयोर्हेत्वभाववियमेन कथमेकज्ञानविषयत्वम् ?

विषयस्तीरादि । प्रयोजन पावनत्वादिकम् । प्रयोजनस्य पश्चाद्भावित्वं दृष्टा-न्तेन गमयति—नीलादीति । द्रव्यवाच्यपदानस्य रूपोपलब्धिपूर्वकत्वात् नीलादी-त्युक्तम् । घटादिविषयज्ञाने जाते ज्ञातता नाम पदार्थान्तरं घटो जायते—ज्ञातोऽयं घट इति प्रतीतिः । सा च अन्यव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यता इत्युच्यते भट्टमी-मासकैः । अतस्तद्विशिष्टो घटो नैकज्ञानविषयः । नैयायिकस्तु—अतीतिऽवागते च घटे ज्ञानेन ज्ञातताया जनयितुमशक्यत्वात् ज्ञानविषयत्वमेव ज्ञातता न पदार्था-

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिर्धीः ॥ ४ ॥ (म, ऐ)

*व्यक्तिविवेककारेण हि, “ यापि विभावादिभ्यो रसादि^१निष्ठप्रतीति सा अनुमानं पदान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीते साधनमित्यते । ते हि रसादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमाप-
यन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । * त एव प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गता

(घि, म) व्यक्तिविवेककारमते विभावादिभ्यो रसाद्यनुमितिरेव रस, न रसादीनां व्यञ्जना—इति, तदुपयति—नानुमानम् इति । रसादीनां रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं बोधकारणं नानुमानमित्यर्थः । कुत ? इत्याह—आभासत्वे-
नेति । ग्रन्थकृन्मते हि ज्ञायमानविभावादीनां रत्यादिलिङ्गत्वसम्भवेऽपि, राम सीता-
विषयकरतिमान्, सीतादिविभावादिमत्त्वात् इत्यनुमितिर्न रसः तस्याऽनन्दस्वरूपत्वा-
भावेन भ्रान्तासाक्षात्त्वात्, किन्तु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन व्यञ्जनया शब्द-
बोधविषयो रत्यादिर्भाष्यैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दमयत्वेन परिणत आस्वाद्यमानो
रसः । तस्य च व्यङ्ग्यत्व-प्रपानकरसन्ध्यायेन, तच्छरीरप्रविष्टरत्यादेर्वा व्यञ्जयत्वा-
दिति । तथा च तादृशरसस्य हेतूनां रत्यादिकार्यकारणसहकारिरूपाणां विभावादीनां
आभासत्वेन नानुमानं नानुमितिरेत्यर्थः । तथा हि विभावादयः सीतादयो हेतवो मनुव-
र्यदिदृक्तादिसम्बन्धेन रामादिदृक्ताः । साध्यस्तुक्तरूपो रसः काव्यबोद्धनिष्ठ इत्यतो
हेतूनां विरुद्धत्वमसिद्धिश्चेति हेत्वाभासता । दृक्तावप्ययमर्था व्यक्तिर्भविष्यति । रसादिबुद्धि-
स्मृतिरूपापि नेत्याह—स्मृतिर्न च रसादिर्धीः इति । सस्कारजन्यत्वेन रसादि-
बुद्धिः स्मृतिरूपेति चेदिदाह । तत्र सस्कारजन्यप्रत्यभिज्ञाया व्यभिचारादाभासरूपमेवे-
त्यग्रे वक्ष्यते । वस्तुतस्तु स्वप्रकाशानन्दरूपत्वेनैव न स्मृतिः, तस्या एवभावाभावात् ।

(वि, य) व्याचष्टे—व्यक्तिविवेककारेणेति । रसादिनिष्ठा रसादिविषया ।
क्वचित्, ‘रसादीनाम्’ इति पाठः । तादृशी या विभावादिभ्यः प्रतीतिः सिद्धेत्यर्थः ।
तान् रसादीन्निष्पादयन्तीति निष्पादनप्रकारमाह—त एवेति । त एव अनुमीयमाना

(लो, ऐ) एव व्यङ्ग्यवस्त्रास्य प्राचीनवेद्यत्वं निरस्य महिममद्वेन मत्तु रसवत्त्वलङ्का-
रव्यञ्जना वाक्यानामन्तर्मावार्थं यदनुमानं दर्शितं तत्तद्वेत्वाभासदोषेण विधुरीकृतम् ।

न्तरम्, इत्याहुः । तन्मते दृष्टान्तमाह—अनुव्यवसायस्येति । अनुव्यवसायो ज्ञानविषय-
ज्ञानमित्यर्थः, स च, ‘षट्विषयकज्ञानवानहम्’ इत्यादिबुद्धिः । एव च ज्ञानविषय-
प्रयोजनजन्य एव । प्रयोजनस्य (फलस्य) ज्ञानजन्यत्वाद् विषयस्य तत्पूर्वजन्यत्वात् ।
अतः प्रयोजनमपि विषयादन्यदेवेति भावः ।

* प्रथमतो विभावादिलिङ्गज्ञानम्, ततो व्याख्यादिश्रुतिसन्धानम्, ततो मानस-

१ ‘रसादीनां प्रतीतिः’ (क ख पु)

सन्तो रसा उच्यन्ते, इत्यवर्यम्भाषी तत्प्रतीतिप्रभ, केवलमाशुभावितयाऽसौ^१
न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिध्यात्रिप्रभ^२ इति यदुक्तम्, (य) तत्र प्रष्टव्यम्—
किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव^३ रस
त्वेनाभिमत भवत ? तद्भावनया भावकैर्भाव्यमान स्वप्रकाशानन्दो वा ? (र)

आद्ये न विद्याद्, किन्तु रामादिगतरागादिज्ञान रससङ्ख्या नोच्यतेऽस्माभि-
रित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणामावादेतोरभासतया सिद्ध एव ।

रत्यादय एव पुन पुनरनुशीलनादास्वाद्यपदवीं गता सन्तो ज्ञानसम्बन्धेन सामानिक-
निष्ठरसतामापद्यन्त इत्यर्थः । तत्प्रतीतिप्रभ इति—विभावादिज्ञानम्, ततो रत्यनु-
मिति, तत पुन पुनरनुशीलनम्, तत आस्वाद इत्येव प्रतीतिक्रम इत्यर्थः ।
आशुभावितया इति । रत्याद्यनुमितेर्विभावादिज्ञानानन्तर्यस्याशुभाषितया व्याप्या-
द्युपस्थित्यधीनानुमितिक्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः । किन्तु विभावादिभिरेव रत्यादि-
र्व्यज्यत इत्येव भ्रमो जायत इत्याह—यतोऽयमद्यापीति ।

(चि, र) शब्दाभिनयेति—शब्दो विभावादिवाचक शब्द, अभिनयो
नाट्याभिनय, समर्पण ज्ञापनम्, रागोऽनुरागो एति । तदिति—पूर्वमेवेदं दर्शितम् ।
स्वप्रकाशानन्दो वेत्यनुमित इति शेषः । अनुमितिविषयस्यैव विलम्बमाप्तात्वात् ।

(चि, ल) न विद्याद् इति । रत्यादेरनुमान व्यञ्जना चति विवादो नापातत
इत्यर्थः । तदेवान्न विवाद स्याद् यदा रामादिगतरत्यादिव्यञ्जन मया रसत्वेनोक्त
स्यात्, तदेव तु नेत्याह—किन्तिचति । मयोच्यते रामादिगतरत्यादेर्व्यञ्जनम्,
ततश्च व्यङ्ग्यरत्यादिरेव सामानिकरत्यादावभेदेनाऽऽरोप्यमाणो रसनाख्यव्यापारेणा
स्वाद्यमानो रस इति रसनिष्पन्नप्रस्तावोक्तसिद्धान्तः । स एव द्वितीय पक्षः,
तस्यानुमेयत्वासम्भव इत्याह—द्वितीयस्तिचति । व्याप्तिग्रहणामावादि—विरुद्ध-
हेतौ तद्भावनियमादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं स्वरूपासिद्धेयेत्यपि बोध्यम्, सीतादि-
विभावादिमत्त्वस्य रामादिमात्रवृत्तेर्न तु सामानिके । ईदृशाभासतामाह—हेतोरिति ।
असिद्ध इत्यस्य द्वितीय पक्ष विशेष्यम् । आभासत्वेन हेतूनामित्यस्य व्याख्यानमिदम् ।

(लो, ओ) हेतोरामासतयेति—आभासत्वेन हेतूनाम् इति कारिका
पदार्थः । क्व हेतोरामासतेत्याह—व्याप्तिग्रहणामावादि ।

परमार्शेन रामत्वेन प्रतीयमान नट पक्षीरूप्य सामानिकाना रसानुमिति सैव निष्पत्ति
पदस्यार्थः । तत्रैव प्रयोगः रामोऽय सीताविषयकरतिमान् सीतालम्बनविभावादि
वृत्त्वान्, अहमिवेति व्यतिरेकी । यद्वा, स्वकान्ताविषयकरतिमान् तदालम्बनत्वात्,
अहमिवेत्यन्वयी ।

१ असाविति (क पु) नास्ति । २ ‘व्यक्तिव’ (क पु)

३ ज्ञानमित्यादि, गतरागादीत्यन्त पाठ (ज पु) नास्ति

(ल, ओ) यच्चोत्र तेनेव, " यत्र यत्रैवविधाना विभावानुभावसात्त्विकसचारिणा मभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव " इति सुप्रहैव व्याप्ति पक्षधर्मता च । (व, औ) *

तथा—

"यार्थान्तराभिव्यक्तौ व सामग्रीया निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन समता ॥" इति (श, अ)

इदमपि नो न विरुद्धम् । नह्येवविधा प्रतीतिरसाद्यत्वेनास्माकमभिमतः,

(चि, च) व्यक्तिविवेककारेण सम्यधविशेषणविभावानिना यथोक्तानन्दरूप सव्याप्यता पक्षधर्मता च साध्यते, दूषयितु तदप्युत्थापयति—यच्चोक्तमिति । सात्त्विकसचारिणामिति—शृङ्गाररसानुमित्यभिप्रायेणोक्तम्, तेषां शृङ्गाररसस्यैव व्याप्यत्वात् । क्वचित्तु विभावानुभावसचारिणामित्येव पाठो न सात्त्विकेत्यादि । अभिधान वाचक शब्द, अभिधेयो नाट्यम्, तद्व्याजिका क्रिया, तदुभयमपि स्वविषय बोधाश्रयतासम्बन्धेन रसाश्रयसामानिकृत्यतिरिति व्याप्ति । पक्षधर्मता च सुप्रहैत्यर्थ ।

(चि, श) अस्मिन्नेतस्य कारिकाग्रह—यार्थान्तरेति । अर्थान्तरस्य रसस्या भिव्यक्तौ आत्वादाने निबन्धनकारणं यो युष्माक या सामग्रीया सैव विभावदिरूपा सामग्री नोऽस्माक मते गमकत्वेन अनुमापकत्वेन सम्मतेत्यर्थ ।

(चि, प) दूषयति—इदमपीति । अनुमितिर्हि न स्वप्रकाशान्तररूपा इत्यर्थ । निर्भरस्तद्रूप, तादृश एव सिपाधयिषित इत्यर्थ । सिपाधयिषितत्वं चान्न इच्छा

(लो, औ) अत्र महिममदृशिता व्याप्तं दूषयित्वा व्याप्तिग्रहणाभाव द्रवयति—यच्छेत्यादि । पक्षधर्मतेत्यन्तेन । तस्मादतः शृङ्गाररसाविर्भाव इति रूप ।

(लो, अ) भवद्भिरेवविधा व्याप्तिरन्वेष्टव्येत्यत आह—यार्थेति । अर्थान्तरा भिव्यक्तौ या सामग्री कारणम् इष्टा सैवास्माकमनुमितौ लिङ्गमित्यर्थ । सामग्रीभावेऽपि हि व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तौ यत पुनश्चिदपि यदेव तदेव प्रतीयते । एव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशने लिङ्गमवश्यमन्वेष्टव्यम् । तस्य व्याप्तिग्रहणं विना आभासतैव स्यादिति भवतामपि व्याप्तिग्रहणं विना व्यङ्ग्यमज्ञानं न सम्भवतीति भावः । सम्मतेत्यत्रति पदस्य यच्चोक्तमित्यत्र सम्यधः ।

(लो, आ) सिद्धान्तमाह—इदमपीति । इदं महिममदृश्य समनन्तरोक्तम् ।

* सद्विधगाध्यधर्मा पक्ष, तस्य धर्मता पक्षधर्मता । वाच्यमात्र पक्ष तद्वृत्तित्व विभावानुमितिपक्षस्यास्तीति पक्षधर्मता । व्याप्या सामान्यासिद्धि पक्षधर्मतया विशेष सिद्धि यथा वदिमान् घूर्मादित्यत्र व्याप्या सामान्यासिद्धि पक्षधर्मतया पर्वते वदिमत्त्वादिविशेषनिर्दिष्टः ।

1 निबन्धिनी ।

किन्तु स्वप्रकाशमात्रविधान्तः सान्द्रानन्दनिर्भरः । तेनात्र सिषाधयिषितादर्था-
दर्थान्तरस्य साधनाद्देशोराभासता । (प या)

यच्च, “ भम धम्मिभ-” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु,

जलकेलितरलकरतलमुग्रपुन पिहितराधिकावदन* ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । (स, इ)

विषयत्वमात्रम्, न तु अनुमितितत्त्वम्, एतेऽनुमित्यभावात् । आभासता अविद्व-
साधनरूपाभासता । इदं रूपं सौलभ्यादेर्बोद्धव्यम् । वस्तुतस्तु सामाजिके साक्षात्-
क्रियमाणे स्वप्रकाशानन्दोऽनुमीयत एव न, अनुमिताभावात्, न हि तस्य नियम-
तोऽनुमिस्ता भवति, रसयोधस्तु नियमत एव । तथा स्नातविभावादिरूपा सामग्री
रसायोद्धुर्ननस्याप्यस्तीति व्यभिचारश्चेति बोध्यम् ।

(वि, स) यत्र वस्तुनोऽलङ्कारस्य वा व्यञ्जना तत्र वस्त्वलङ्कारौ अनुमान
गम्यौ एवेति नैयायिमतं दूषयितुमुत्थापयति—यच्चेति । यच्च पर्यवस्यतीति दूरेन्वयः ।
उक्तमिति तस्य शेषः । तथा च यच्च पर्यवस्यतीत्युक्तमित्यर्थः । प्रतीयमानं वस्तु, अत्र-
मणम् । अलङ्कारव्यञ्जनास्थलं दर्शयति—जलकेलीति । जलकेलीं श्रीकृष्णेन स्वीय-
परदत्तजलेन राधिरामुल्लसन् पुनः पुनरभिषिच्य स्वीयकरेण पिपीयते च मुच्यते
च । ततस्तादृशचन्द्रस्य पिधानमोचनाभ्यां कोकमिथुनस्य सघटनविघटने भवतः ।
पिधाने रात्रौ विरहिणस्तस्य प्रातःकालभ्रमात् सघटनम्, मोचने चन्द्रोदय-
विशिष्टसन्ध्यारालभ्रमाद् विघटनम् । कृष्णस्य तादृशकौतुकवर्णनमिदम् । पिधानमोचने
कृष्णस्यैव करेण ननु राधिकाया, तत्त्वरस्य जलकेलितरलत्वे कृष्णमुतस्यैव सिध्यमानत्वस-
म्भवेन स्वमुखस्य पिधानाऽयोगात् । यद् वा—राधिकाकरेण पिधानमोचनयोरपि जलसेक-
द्वारा कृष्णकरप्रयोग्यत्वात्तद्वारा कृष्णकरेणैव पिधानमोचने । इत्यादौ रूपकादयः
इति । अत्र श्लोके मुखं चन्द्ररूपणम् आदिपदद्वयात् श्लोकान्तरे अलङ्कारान्तरमित्यर्थः ।

सिषाधयिषितोऽथा रसादेरनुमानान्तर्भावः । साधितमर्थान्तरम् । तत्र काव्ये शृङ्गारा-
दिरस इत्यादिज्ञानस्याऽनुमेयत्वम् ।

(लो, इ) एव रसादेरनुमानागोचरत्वं व्यवस्थाप्य वस्त्वलङ्कारयोरपि व्यङ्ग्य-
योस्तद्दर्शयति—यच्चेति । च पूर्वोक्तसमुचये । पर्यवस्यतीत्यत्र दूरस्थितेन इतिशब्देन
सम्बन्धः । यदुक्तं महिमभदेन तदप्युक्तमित्यर्थः । विमुक्तमित्याह—जलकेलीत्या-
दि । जलकेलीत्यादौ रूपकालङ्कारः । राधिरामुल्लस्य चन्द्रत्वस्य व्यङ्ग्यत्वाच्चन्द्रदर्श-
नादर्शनाभ्यां हि रात्रिसद्भावाभावबुद्ध्या चक्रवाकयोर्विघटनसघटने भवतः ।

तथा हि—

अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षन्यावृत्तत्वाविशिष्टाल्लिङ्गाज्ञाद्भिनि-
ज्ञानम् । (ह, ई,) *

ततश्च^३ वाच्यादसंबद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते, अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति +
बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धोऽस्त्येव । (क, उ)

ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्व-
नियद्धमेव । 'पक्षसत्त्वविपक्षन्यावृत्तत्वेऽनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादवसेये' तस्मा-

(वि, ह) तत्र वस्तुरूपं व्यङ्ग्यमुपक्रम्य तस्यानुमेयतां घटयति—तथा हीति ।
लिङ्गिनि साध्ये विषये ज्ञानम् ।

(वि, फ) लिङ्गपस्य त्रिरूपता च साध्यव्याप्तिसत्त्वे एव सम्भवतीति । अत-
स्तान् दर्शयति—ततश्चेति । असम्बन्धोऽव्याप्यः । अतिप्रसङ्गाऽव्यापकस्यापि प्रती-
त्यापत्तिः । कश्चित्सम्बन्धो व्याप्तिरूपः ।

(वि, र) बोधकस्य चार्थस्य इति । गोदावरीतीरदेशे भीरुणा धार्मिकेण
न भ्रमणीयम्, तत्र सिंहसत्त्वादित्यनुमानेन बोधकार्थः सिंहसत्त्वम् । सामर्थ्यादि-
ति—अभ्यभिचारिसहचारदित्यर्थः ।

(लो, ई) कथमनुमेय इत्याह—तथाहीति । नाम प्राकाशे । पक्षे पर्वतादौ
सपक्षे महानसादौ च विपक्षे जलहृदादौ व्यावृत्तत्वम् । लिङ्गाद् व्याप्याद् धूमादेः
लिङ्गिनि व्यापके बह्वदा ।

(लो, उ) अत्र प्रष्टुने, 'भ्रम धार्मिक' इत्यादौ बोध्याऽर्थो व्यङ्ग्यो बोधको वाच्यः ।

* लिङ्गं व्याप्यम्, लिङ्गी तु व्यापकः । यथा धूमो लिङ्गम्, बहिस्तु लिङ्गी ।
सपक्षसत्त्वविपक्षन्यावृत्तत्वेन तयोर्व्याप्तिज्ञानं भवति । धूमे लिङ्गे, गपक्षो निश्चित-
साध्यधर्मा महानसादिः तत्र सत्त्वं सपक्षसत्त्वम्, विपक्षो निश्चितगाय्याभावान् जल-
हृदादिः तद्व्यावृत्तत्वं तद्विपक्षत्वम् । पक्षः सन्दिग्धसाध्यधर्मा पर्यन्तः तत्र सत्त्वम् ।
एतैर्विशिष्टलिङ्गाद् धूमादलिङ्गिनि बह्विविधे ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः ।

+ यदि असम्बन्धार्थस्य प्रतीतिस्तदा यतः कुनश्चिदर्याद् यस्य पर्याप्यार्थस्य
प्रतीतिर्भवेत्, एकास्मिन् श्लोकेऽपरश्लोकस्यापि प्रतीतिः स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।

१ 'नो' (क. ख. पु.) २ 'व्यक्ति' इत्यादि, 'लिङ्गिनि ज्ञानम्' इत्यन्तः
तारकित. पाठे ट. पु. नास्ति ।

३ 'वाच्यादसंबद्धो व्यङ्ग्यार्थो न प्रतीयते' तथात्वेऽतिप्रसङ्गान् । ततश्च व्यङ्ग्य-
व्यञ्जभावेन संबन्धेन भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञान-
मनुमानं यत्तद्वै पर्यवस्यति इति (च. पु.) ४ 'सपक्ष' (क. ख. पु.) ५ 'अनुमेये' (क. पु.)

यद्वाच्यार्थाद्विज्ञरूपाद्विज्ञिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यति” इति, । (ख, ऊ)

तच्च । तथा ह्यत्र, ‘भ्रम धम्मिअ’ इत्यादौ गृहे श्वानिवृत्त्या विहित भ्रमण गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति इति यद्वन्न्य तत्र अनैकान्तिको हेतुः । (ग, ऋ) +

भीरोरपि गुरो प्रभोवां निदेशेन प्रियानुरागेण च गमनस्य सम्भवात् । पुश्चल्या वचनं प्रामाणिक न वेति सन्दिग्धासिद्धेश्च । (घ, ऋ) ‘जलकेलि’ इत्यत्र, य आत्म-

पर्यवस्यतीति—यच्च पर्यवस्यतीत्युक्तमित्यर्थं प्रागेव व्याख्यात ।

(घि, ग) दूषयितु तदभिमतार्थमनुवदति—तच्च तथा हीति । सिंहोपलब्धेरिति—कुलटावाक्योपलब्धसिद्धादित्यर्थः । अनुमापयतीत्यत्र कुलटा कर्त्ता । दूषयति—तत्रेति । अनैकान्तिको व्यभिचारी ।

(घि, घ) व्यभिचार माहयति—भीरोरपीति । प्रियानुरागं मिद्वेदेशं प्रविष्टं प्रियानुरागं । हेतोः सन्दिग्धासिद्धिमपि दर्शयति—पुंश्चल्या इति । पुश्चलीवाक्ये प्रामाण्यसन्देहात् । पक्षे गोदावरीतीरे हेतोः सिंहसत्त्वस्य सन्देहात् सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः ।

(घि, ङ) ‘जलकेलि’ इत्यादौ जलझारस्यानुमेयतामपि हेतोर्व्यभिचाराद् दूषयति—जलकेलीत्यत्रेति । आत्मा दर्शनीयरूपः ।

(लो, ऊ) बोधकस्य चार्थस्य—लिङ्गरूपस्य दत्तसिंहसद्भावस्य । पक्षे गोदावरीतीरेनिकुञ्जरूपे आश्रये सामर्थ्यादवसेय इति न खलु सप्तसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाभावः । लिङ्गात्साध्यावगमः स्यात्—लिङ्गिन साध्यस्य भीरोरभ्रमणरूपव्यङ्ग्यस्य ।

(लो, ऋ) दूषयति—तत्रेति । तच्च युक्तम् । कुतो न युक्तमित्याह—तथा हीति अत्र—गृहे इति । अयमर्थः—यस्य खलु भीरोरगृहे धनितृत्वा भ्रमणं विहितं स वयं सिंहोपलब्धिस्थाने भ्रमिष्यति । अनैकान्तिकः साध्यव्यभिचारी ।

(लो, ॠ) कुतोऽनैकान्तिक इत्यत आह—भीरोरपीति । प्रियानुरागेण चेत्यनन्तरं भयस्थान इति शेषः । पुश्चल्या वचनम्—भ्रम धम्मिअयादिवचनम् । किञ्च यः खलु वीरः स्पर्शादिशङ्कया शुनो विभेति स सिंहसद्भावस्थानं प्रत्युतं गृगयादिशुतहलेन गच्छतीति दर्शनादिरुद्धो भ्रमणस्य साध्यविरुद्धस्य साधनात् ।

+ अत्र व्यतिरेकव्याप्तिर्दर्शिता । यथा—गोदावरीतीरम् भीरुभ्रमणायोम्य सिंहवत्त्वाद्, यन्नैव तन्नैवम्—यथा गृहम् । अत्रोपलब्धमानभयकारणवत्त्वं हेतुः । यदयं दुपलब्धमानभयकारणवत् तत्तद्भीरुभ्रमणायोम्यम्, यथा महदरण्यम् (अन्वयी) यदयं भीरुभ्रमणायोम्यं न तदुपलब्धमानभयकारणवद् यथा गृहम् । (व्यतिरेकी)

1 ‘तच्च’ इति नास्ति (घ पु) ॥ ‘भ्रमणस्य’ (ट ट प) 3 सिद्धेश्च (क. ख. पु)

दर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसहटनकारी स चन्द्र एव' इत्यनुमितिरेवाय-
मिति न वाच्यम् उत्रासकादावनेकान्तिकत्वात् । (इ, ल)

एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वात्, 'यत्नैवं तत्नैवम्'
इत्यनुमानेऽपि 'आभासमानयोगचेमो हेतुः', एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवं-
विधानिष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । (च, ए)

तथा यत्, "दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे इत्यादौ" नलप्र-
स्थीनां स्तनलिखनम्^१, एकाकितया च स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगस्य
क्षिन्नो लिङ्गमित्युच्यते, तच्च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्नेहेनापि सम्भवतीति
अनेकान्तिको हेतुः । (छ, ऐ) यच्च, "नि शेषस्युतचन्दनम्" इत्यादौ

उत्रासकादायिति । उत्रासको हि आत्मनो दर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकसंघटन-
विघटनकारी । न चासौ चन्द्र इति व्यभिचारः । आदिपदात् सूर्यपरिग्रहः ।
सोऽपि तथाविधोऽपि न चन्द्रः ।

(वि, च) सामान्यसिद्ध्यव्याप्त्या व्यङ्ग्यस्यानुमेयताप्रदर्शनमपि दूषयितुमाह-
एवंविधेति । आभासमान आभासो हेतोःफलभ्यमानो व्यभिचारः कोकत्रासकवृत्ति-
स्वदर्शनादर्शनरूपः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुस्तत्तुल्ययोगचेमस्तत्तुल्यव्यभिचारः । स
हेतुः साध्याभावेन सहचरितत्वेन व्यभिचरतीत्यर्थः । तद्वदर्थयति—एवंविधार्थत्वा-
दिति । एवंविधानिष्ठार्थस्येति—तथा च एवंविधार्थव्यभिचारी हेतुरित्यर्थः ।

(वि, छ) श्लोकान्तरेपि व्यङ्ग्यान्तरस्यानुमेयता हेतोर्व्यभिचारेण दूषयितुमाह-
तथा यद्दृष्टिमिति । स्रोतोगमनमित्यत्र स्रोतोगमनकथनं चेत्त्वर्थः । अत्रैतन्मनुमा-
नम्, इयं परकामुकोपभोगेच्छावती नलप्रस्थिना स्तनदारणसम्भावनासत्त्वेऽपि स्रोतो-
गमने एकाकिप्रवृत्तत्वाद् इति । ग्रन्थकृतस्तु स्तनापातस्रोतोगमनयोः पृथक्कथनेऽपि
न पृथक् हेतुद्वयम् । किन्तु हेतुविशेषणमेव तद्वद्वयं बोध्यम् । हेतोर्व्यभिचारं दर्श-
यति—स्वकान्तेति । अपिवास्तु तद्वभयेनापीति बोध्यम् ।

(वि, ज) नि-शेषस्युतत्वादावपि इत्यास्तत्कामुकोपभोगस्य व्यङ्ग्यस्यानुमेयता
दूषयितुमाह—यथेति ।

(लो, लृ] उत्रासकः—यस्य कर्तालदानादिनोत्रासेन पक्षिणो न घटन्ते,
तदभावे च संघटन्ते ।

(लो, ए) योगचेम इति स्तव्यता आभासस्य, यथा इति कर्तव्यता कार्यनि-
ष्पादनं तथैवंविधार्थत्वादिति हेतोरिति भावः । कुत इत्याह—एवमिति ।

(लो, ऐ) इमेवाभिमतमर्थमुदाहरणेऽपि हेत्वाभासं दर्शयन् द्रवयति-
तथेति । हेतुर्वाच्याऽर्थः ।

'दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते, तत् किं प्रतिपाद्यया' दूत्या' तत्कालसन्निहितै
वांन्यै ? तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयै. ? (ज)

आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायपरिहृत्स्थले व्यभिचारः ।
(भ, ओ)

ननु वक्त्राद्यवस्थामहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम् (भ, ओ)
एवविधव्याप्येनुसन्धानस्याभावात् । (ट) किञ्च, एवविधाना काव्याना
कविप्रतिभामात्रजन्मना प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्व हेतोः । (ड, झ)

(वि, भ) आद्ययोर्न विवाद इति—दूतिकर्तृक्रमनुमान तावन्न सम्भवत्येव,
तस्यास्तदुपभागस्य प्रत्यक्षमिदत्वेन सिद्धमाधनम् । तत्काले सन्निहितमनस्तु यदि न
व्यङ्ग्यबोद्धा तदा तस्यानुमानमपि नास्तीत्यतस्तत्रापि न विवादः । यदि तु व्यङ्ग्यबोद्धा
तदा तृतीयपक्षे एतन्तर्भाव इत्यर्थः । सामानिकबोधविषयस्यैव तदास्वाद्यस्य मया
निर्धार्यत्वेन तन्नैवानुमेयत्वादनुमेयवविवादात् । तदनुमेयता दूययति—तृतीये स्थितिः ।
तथाविधाभिप्रायो दूत्यास्तत्कामुकोपभोगाभिप्रायः । तद्विरहेणोक्तस्य चन्दनच्यवनादे-
रुपभोगव्याप्यता नास्तीति तन्नैव व्यभिचार इत्यर्थः ।

(वि, झ) आनादिव्यावृत्तचन्दनच्यवनादेर्विशेषणदानेन व्यभिचाराभावोक्तिं
दूययितुमाह—यत्रप्राद्ययस्थेति । वनस्यरस्थादिरस्थि । आदिपदान् स्तनार्यण-
पुष्पमनलक्षितपरिमहः । अवस्था तु रतिरिच्छम् । तथा च तादृशावस्थादिसहकृतत्वेन
चन्दनच्यवनादहेतुर्विशेषणीय इत्यर्थः ।

(वि, ट) समाधत्त—एवविधेति । एवविधविशेषणमुच्यते व्याप्यनुसन्धानस्ये
त्यर्थः । न हि श्लोके तादृशविशेषणमस्ति । व्याप्यादिपदादीदृशविशिष्टहेतुपरिमहः ।

(वि, ड) तत्रापि हेतोः सन्दिग्धत्वमपि दर्शयति—किञ्चेति । प्रामाण्या
नावश्यकत्वेनेत—वनस्या चन्दनच्यवनाद्यवस्थेऽपि सम्भाव्यैव कवेस्तदुक्त्यनुवाद-

[लो, ओ] न विवाद इति—न सलु वय दूत्यास्तत्कालमभिहिताना
वानुमान निरातुम् । तथाविधेति—न सलु, ' नि शपच्युतचन्दनम् ' इत्यादिप्रति-
पादिकाया अभिप्राय- केनविधिधिननया विपर्ययित इत्यर्थः ।

(लो, ओ) नन्विति—वक्त्री तादृशमवस्था प्राप्य तपोहवती तावस्था
हेतोर्विशेषणीकर्मव्येत्यर्थः ।

(लो, झ) विज्ञान—मादग्धागिद्वन्म—न सलु कवि निश्चयेवार्थं वर्णयति ।

१ 'यानि चन्दनच्यवनादीनि गमकत्वेनोपात्तानि तानि कारणान्तरादपि भवन्ति ।
यत्र स्नानकार्यत्वेनात्रैवोक्तानि । अतो नोपभाग एव प्रतिपद्यमानैवेत्यन्तिव्यानि ।'
(च ५) २ 'प्रतिपाद्यया' (क ५) ३ '—व्याप्याप्य—' (क. ग ५)

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषा पदार्थाना व्यञ्जकत्वमुक्तम्, तेन च सत्कान्तस्याधमत्व प्रामाणिकं न वेत्यपि कथमनुमानम् । (ङ, आ)

एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्ति-
च्छायासुपजीव्यैव प्रवृत्ते । (ङ, इ)

यथा—

“ यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति चात्र गोष्ठयामविद्यमानश्चैत्र ”
इत्यादि । (ण, ई)

सम्भवादित्यर्थः । अव्यनूदितवाग्यलब्धचन्दनच्यवनादिना हि सामाजिकं सम्भोगो
ऽनुमातव्यः । तच्चन्दनादिकं वक्ष्युक्तमनुक्तं वेति सन्देहात्सन्दिग्धमित्यर्थः ।

(वि, ङ) ननु व्यभिचारिणा सन्दिग्धेन वा चन्दनच्यवनादिना कथमुप
भोगस्य भयन्मते व्यञ्जनापीत्यत आह—व्यङ्ग्यवादिना चेति । व्यञ्जनावादिनेत्यर्थः ।
फलफलान व्यञ्जकत्वसिद्धेस्तथोक्तमित्यर्थः । न ह्यनुमान इव व्यञ्जनायामपि व्यभि-
चारादिकमङ्गमिति भावः । अनुमानपक्षे अधमसाभिहितप्रेषितत्वे सतीति विशेषण-
दानमपि न सम्भवतीत्याह—तेन चेति । तेन अधमपदेन उक्तमधमत्वमित्यर्थः । इदं
मुपलक्षणम् । अधमत्वस्य प्रामाणिकत्वेपि तस्य द्वितीयमनेच्छाराहित्ये सति तावताप्यनु-
मानासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

(वि, ङ) व्यङ्ग्यानामर्थापत्तिवेद्यत्वमपि खण्डयति—एतेनार्थापत्तिरिति ।
व्याप्तिच्छाया व्याप्तिरीतिमव्यभिचारितसहचारमित्यर्थः ।

(वि, ए) तादृश सहचारं दर्शयति—यो जीवतीति । तमुपजीव्य प्रवृत्ताम
र्थापत्तिं दर्शयति—जीवति चेति । तस्मादेतद्गोष्ठाभिन्नस्थलेऽस्तीत्यर्थापत्तिलभ्योऽर्थः ।
तथा च दर्शितोदाहरणेषु हेतोर्व्यभिचारेण व्याप्तिच्छायापजीवनासम्भवाधार्थापत्ति-
रिति भावः ।

(लो, आ) व्यक्तिवादिना व्यञ्जनाव्यापारस्थापनार्थमुच्यते । अधमपदं
पुनस्तस्याधमस्मान्तिकमित्यनं स्थितम् ।

(लो, इ) एतेनेति—एतेनानुमानहेत्वाभासदर्शनेन । कुत ? इत्याह—
अर्थापत्तेरपीति । पूर्वोक्ता—पूर्वोद्गीता व्याप्तिच्छायायाम् ।

(लो, ई) यदि खलु पूर्वं जीवतं कुत्रापि स्थानमवगच्छेत् । अर्थापत्तिस्वरूप
हि—दृष्टं श्रुतं वा अन्यथा नोपपद्यते इति, तदर्थकत्वनमर्थापत्तिरिति । तद्गृहा विदु-
रवने—दृष्टं इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणं यस्यामि प्रमाणीयफलव्य-
शब्दस्य च प्राधान्यस्यापनार्थं भेदेन निर्दिशति—श्रुतं इति । श्रुतं इति शब्दलक्षणेन
ज्ञातोऽर्थोऽर्थविरोधोऽन्यथा नोपपद्यत इति । शान्दी ह्याकस्मात् शब्देनैव प्रपूर्यत इति

किञ्च-वस्त्रविक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसंख्यादिवत् सूचनाबुद्धिवेद्योप्ययं न भवति, सूचनाबुद्धेरपि संकेतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात्। (त, उ)

यद्य-“संस्कारजन्यत्वेन रसादिबुद्धिः स्मृतिः” इति केचित्। तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोरामासता। (थ, ङ)

“दुर्गोलङ्घित-” इत्यादौ च द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं माहिमभट्टेन तदनुभवसिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव। (द, ञ)

(चि, त) सूचना नाम कश्चिद् व्यापारः कैश्चिदुच्यते तद्गम्य एव व्यङ्ग्यार्थः इति मतं दूपायितुमाह—किञ्चेति। दशसंख्यादिवदिति—दशसंख्यादिर्यथा तर्जन्यादितोलनाधीनसूचनाबुद्धिगम्यस्तथा व्यङ्ग्यार्थोऽपीत्यर्थः।

सूचनाप्यनुमितावन्तर्भवतीति सिद्धान्तयति—सूचनाबुद्धेरपीति। अनुमानप्रकारता अनुमितिरूपता। तथा च यद्यङ्गुलितोलनादौ व्यभिचारशङ्का न भवति तत्रानुमानम्। चन्दनघ्यवनादौ तु व्यभिचारग्रहात् सम्भोगादिबुद्धिव्यञ्जनाधीनैवेति भावः।

(चि, थ) रसादिबुद्धेः स्मृतिरूपत्वं संस्कारजन्यत्वेनानुमान्यमानानां मतं दूपायितुमाह—तत्रापीति। इत्थं चापातत एव, रावांशे संस्कारजन्यत्वस्य हेतोरव्यभिचारात्। किन्तु स्वप्नराशानन्दस्वरूपस्य रसस्य स्मृतित्वासम्भव एव शेषः।

(चि, द) द्वितीयार्थो महेशरूपो नास्त्येवेति—बुद्धिविषयो नास्त्येवेत्यर्थः। अपलपत इत्यस्य, उपरि, इति शेषः। गजनिमीलिकाऽवज्ञा।

दर्शनात्। ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यशेषः कल्प्यते। प्रभाकरगुरुस्त्वाह—इष्टं श्रुतो वेति। लौकिकीयमनास्योक्तिः। ततो लोकप्रसिद्धोपलब्धिमात्रे वर्तते, न तु विकल्पप्रतिपादन इति। शब्दो हि कल्प्यतेऽर्थ-प्रतीक्षै विप्रकृतसाधनं तद्वरम् अर्थे एव कल्प्यतामिति। तेन महमने श्रुतार्थापत्तौ, रात्रौ भुङ्क्ते। इति शब्दः कल्पते। गुरुमते तु अर्थारत्तौ रात्रिर्भोजनमर्थ एव। एवमत्र वाक्यविशेषः कल्प्यताम्, मैवम्। पीनो देवदत्त इत्यादौ रात्रिर्भोजने, जीवंधे-भ्रोऽस गोष्ठ्या न विद्यत इत्यतः कुत्साप्यवस्थाने पूर्वानुभवव्याप्तिमुपजीव्यवार्थापत्तेः प्रवृत्तिरिति। व्यङ्ग्यानामनुमानाविषयत्वेन नार्थापत्तिविषयत्वमिति भावः। व्याप्तिश्च सादृचर्यनियमः। व्याप्तिशरीरं दर्शयति—यथेति।

(लो, उ) अधुना व्यङ्ग्यानामनुमानाविषयत्वेन चेष्टाप्रमाणविषयत्वमपीत्याह—किञ्चेति। अयं—व्यङ्ग्यः। संकेतादिलौकिकप्रमाणासापेक्षत्वेनेत्यनेन यत् यतो-र्ध्वतर्जनी तत् तत्र दशसंख्येति पुनरुद्गीतव्याप्तिपुरस्कारवचनम्।

(लो, ङ) स्मृतिर्न च रसादिषी। इति करिष्यदर्थं विशदयति—यथेति। अनैकान्तिकत्वं सोऽयं देवदत्त इत्यादिज्ञानरूपायाः प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्यत्वात्

(लो, ञ) गजनिमीलिकैवेति—पर्यालोचनं निनापि लोकप्रवादराह्या

तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्षणास्य अशक्यापलापतया तत्तच्छ्र-
द्धाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च अभिधादि-
वृत्तिग्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरपास्येवेति सिद्धम् । (अ)

इयं च व्याप्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलम् । * (ल)

तत् किञ्चाभिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यञ्जौ पुनर्वृत्ति रसनारत्यां परे विदुः ॥ ५ ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमयदातम् । (ध, ण)

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनाव्यापारस्थापनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

(वि, ध) रसव्यञ्जनाया रसनेत्यपि नाम केचिदाहुरित्याह—रसव्यञ्जौ
पुनरिति । रसद्वयौ रसबोधकवृत्तावित्यर्थः । इत्थं व्यङ्ग्यार्थबोधस्य मानसशुद्धिरूपत्व-
मात्रं न द्वयितम् । तत्रायमभिप्रायः—मनसस्तावद् बाहः स्वातन्त्र्यमेव नास्ति ।
स्मृत्युपनयसहकरेण बोधनं तु व्यङ्ग्यार्थस्य पूर्वानुभवाभावेन स्मरणासम्भावनयैव
निरस्तम् । ननुहृदयनन्दरूपो रसो दूल्यादेः कामुकमम्भोगादिरूपोऽर्थो वा पूर्वमनुभूतः ।
इति श्रीमद्भैरव्यालङ्कारभट्टाचार्यकृताया साहित्यदर्पणटीकाया पञ्चमपरिच्छेदविवरणम् ।

मत्तगजवच्चक्षुषी निमील्य वचनमित्यर्थः ।

(लो, अ) एतद् विविच्योक्तमत्रैव द्वितीयपरिच्छेदे । उपसंहरति—तदेवमिति ।

(लो, ल) न च शब्दसमर्पितस्य विभावादेर्ज्ञानस्यैव रसादेर्जनकत्वात् काव्यमत्र
साक्षात् हेतुत्वेन व्याप्रीयत इति वाच्यम्, स्वात्मव्यवधायकमिति न्यायेन विभावाद्
विभावनस्यावान्तरव्यापारीकरणेन काव्यस्यैवास्वादो भावकत्वात् यथा स्तार्थस्य ज्ञानद्व-
ारेण तत्संसर्गं भावयता पदानामेव करणत्वान्युपगमो भट्टनैयायिकादीनाम् । किञ्च
सद्वारकरणम् इति न्यायेनान्तरालवर्तिव्यापारान्तरविरहादसम्भाव्यं विभावादिसंवलन-
ज्ञानस्यास्वादं प्रति कारणत्वम् । नन्वेवं व्याप्त्याद्यनुसन्धानमन्तरेणाकस्माद् वाच्यार्थ-
स्यावगतौ कथं नातिप्रसन्न इत्याशङ्क्याह—इयं चेति । उत्पत्तिमन्तरेणापि अनुभव-
सिद्धाया व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरन्यार्थोपपत्त्यैव ।

(लो, ण) व्यञ्जनाव्यापारकल्पनं श्रीश्रीमदानन्दवर्धनाचार्यस्येति भावः । रसस्य
रसनव्यापारप्रकाशत्वं स्मारयति—रसनेति । रसनिरूपणप्रस्तावे, सत्त्वोद्रेकाद् इत्यादि-
कारिकाव्याख्यायाम् । सर्वम्—व्यञ्जनाव्यापारस्थापकं प्रमेयजातम् ।

इति साहित्यदर्पणलोचने व्यञ्जनाव्यापारस्थापनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

षष्ठः परिच्छेदः

एव ध्वनिगुणीभूतस्यङ्गयत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्द्वयध्वन्यायेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यध्वन्यत्यभेदेन पुन काव्य द्विधा मतम् । (क, घ)

दृश्य तत्राभिनेय तद् ॥ १ ॥ (ख, आ)

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २ ॥ (इ)

तद्दृश्य काव्य नटे रामादिस्वरूपारोपात्तूपकमित्युच्यते (ग)

कोऽसावभिनेय इत्याह—

भयेवभिनेयोऽवस्थानुसार स चतुर्विध ।

आक्षिप्तो वाचिकश्चैवमाहाय्यं सात्त्विकस्तथा ॥ ३ ॥ (घ, ई)

नटै रक्षादिभि रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनेय । (ङ)

(धि, क) ध्वन्य काव्यमुक्त्वा नाट्यात्मक दृश्यकाव्य वक्तुमाह—एष ध्वनीति ।

(धि, ख) अभिनेय नाट्यम् ।

(धि, ग) नाट्य रूपकमिति पर्यायाद्वपरसंज्ञाहेतु वक्तुमाह—तस्येति ।

रामादिस्वरूपारोपणादिति वेशाभिनेयाभ्या तदारोपस्थानेन बोधनादि-यर्थ ।

(धि, घ) तदारोपहतत्वेन प्राप्तमभिनेय पृच्छति—कोऽसाविति । आहार्यं इति । आक्षिप्तवाचकौ द्वावप्याहाया । सात्त्विक च तेन चतुर्विध्यम् । तत्र नाट्यस्य सत्त्वानुदेकत् रसावेशाभावन क्रियमाणावाहाय्यौ । सत्त्वादेकद्वयसावेशान क्रियमाणौ सात्त्विकौ ।

(धि, ङ) तथेतु साधारणमभिनयलक्षणमाह—नटैरङ्गादिभिरिति । अत्र शरीरम् । आदिपदात् वचनपारग्रहः । अवस्थास्तदीया धर्मा मन वधावाक्य पाण्डुत्वादिस्वरूपवशासाधारणा । तस्या अनुकरण तादृशेषु प्रत्यायनम् ।

(लो, अ) परिच्छेदसंज्ञितिमाह—एवमिति ।

(लो, आ) दृश्य दर्शनीयप्रधानम् । ध्वन्य धोतन्यमात्रम् । आभिनेय नटैरङ्गादिभिरिति शेषः ।

(लो, इ) अन्यस्य रामादे रूपेणान्यान् नगन् रूपयतीति रूपकम् ।

(लो, ई) अत्रकृत् आक्षिप्त । वक्तव्य वाचिक । आहार्यं मुग्धक्यूतादि रचना । सात्त्विक साम्यस्वेदादि ।

। 'नटैरङ्गादिभि' (ख घ च ङ)

रूपकस्य^१ भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईदामृगाङ्गवीथ्यः ग्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ४ ॥

किञ्च—

नाटिका घोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा ।

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ।

अष्टादश प्रादुरूपरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकचन्मतम् ॥ ५ ॥ (च, उ)

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्यपरूपकाणाञ्च ।

नाटकं रच्यतघृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । (छ)

विलासद्वय्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ।

सुप्रदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका^२ दशपरास्तप्राज्ञाः परिकीर्त्तिताः ।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः, प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवाध्नायको मतः । (ज)

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो धीर एव वा । (क)

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्ये^३ निर्वहणेऽद्भुतम्^४ ।

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।

(चि, च) दशविधं रूपकमुत्कीर्त्ताश्चदशविधरूपकमुत्कीर्त्तयति । किञ्च नाटिकेति । नाट्यात्मकमित्येकम् । विना विशेषमिति—तदुक्तस्तद्विशेष एव भेदकः । तं विहाय सर्वेषां लक्ष्म लक्षणं नाटकवदेवेत्यर्थः ।

(वि, छ) नाटकलक्षणमाह । नाटकमिति—ख्यातेतिवृत्तादयः स्वयमेव व्याख्यायन्ते ।

(लो, उ) लक्ष्म वक्ष्यमाणं लक्षणम् ।

(लो, ऊ) यथोद्देशं लक्षणमाह—नाटकमिति । यदुक्तं कविना । नाना-विभूतिसंयुक्तमृद्विलासादिभिर्गुणैश्चैवेति । निर्वहणेऽन्तिमसन्धौ चत्वार पञ्च वा

१ 'रूपकमेदमाह' (छ. म. पु.) २ इतः पूर्वं, 'तत्र' इत्यधिकः पाठः. (क. ख. पु.)

३ 'पञ्चाभिका' (क. पु.) ४ 'कार्य्ये' (क. ख. ज. म. पु.) ५ 'अद्भुतम्'

(क. ख. म. पु.)

गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु^१ वन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ६ ॥ (ऊ)

स्यात् रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम्—यथा रामचरितादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युग्ममिति महासहायम् । सुखदुःखसमुद्भवत्वं^२ रामयुधिष्ठिरादि-
वृत्तान्तेष्वभिव्यक्तम् । राजर्षयो दुष्यन्तादयः । दिव्या. धीकृष्णादयः ।
दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी—यथा श्रीरामचन्द्रः । गोपुच्छा-
ग्रसमाग्रमिति^३ श्रमेणाङ्गाः सूक्ष्माः कर्त्तव्या इति केचित् । (ऋ)

अन्ये त्वाहुः यथा—गोपुच्छे केचिद् घाला इत्वाः केचिद् दीर्घाः तथेह
कानिचित् काव्याणि सुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि
कानिचित् कानिचिदिति ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसमायसमुज्ज्वलः ।

भयेदगूढशङ्कार्यः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । (ऋ)

(वि, झ) एक एवेति । नाटकेऽवान्तरनानारमयम्भवेऽपि तेऽज्ञान्येव ।
समस्तरसनिर्वाहः शृङ्गास्वीरयोरेक एव त्वङ्गी प्रधानमित्यर्थः ।

(वि, झ) स्यात् रामायणादीनि—कार्यं निर्वहणेऽद्भुतमिति यदुक्तं तत्तत् प्र-
कीर्णार्थसमुच्चयीनरणरूपे निर्वहणेऽद्भुतं कार्यमित्यर्थः । निर्वहणसन्धिर्हि नानास्थले
प्रकीर्णार्थानां वैशिष्ट्यरूपमैकग्राम्यमिति वक्ष्यते । गन्धयो वक्ष्यन्ते । तत्रैकैव
प्रयोजनेनान्वितानां यथाशालामवान्तरैकार्थसंबन्ध इति सन्धिगामान्यलक्षणम् । तत्र
च एकैकैवेत्यर्थः । तत्र इति श्रुतस्योत्पादमहितबीजमनुपसिर्मुखलसन्धिः । इति-
श्रुतमभिनेतव्यप्रमत्तः । बीजं तदहङ्कुरः तस्यैव यत्प्रयुक्त उद्देशः प्रतिमुखसन्धिः ।
हासोन्मेषवानुद्देश्यप्राप्त्यारायुक्तं कल्पप्रधानोपायस्योद्देशो गर्भसन्धिः । गर्भसन्धि-
तोरधिरुतया उद्भिन्नो मुख्यफलोपायः शापादिना विप्रिनो विमर्षगन्धिः । बीजवत्ता
प्रकीर्णानां सबलसन्धुक्तार्थानामेकार्थताप्रापणं निर्वहणसन्धिः । अयमुपगच्छति-
सन्धिरित्युच्यते । एते पञ्च सन्धयः ।

महासहायमिति । रामादेः सुप्रवादयो महासहायाः । नायकः
प्रधानपात्रम् । पञ्चाधिकदशपञ्चमाङ्गा इत्युक्तत्वात् परिच्छेदरूपम्याङ्कस्य
स्वरूपमाह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षनेत्रेति । अङ्क इति कीर्तित इत्यपेक्षया ।

इत्युपलक्षणमात्रं कार्यव्यापारिणा प्रयत्ने नान्यत्र विधेयम्, बहुल्येऽभिनयदुःसावहन्वात् ।

(लो, ऋ) सूक्ष्माः रज्ज्वाः ।

(लो, ऋ) कोऽगावद् इत्याह—प्रत्यक्ष इति । नेतारो नायको नायक्य च ।

१ 'गमाङ्कः' (व. पु.) २ 'समुद्भूतत्वं' (व. ग. पु.) ३ 'समाङ्कः' (व. पु.)

विच्छिन्नावान्तरैकार्यः किञ्चित् संलग्नविन्दुकः ।
 युक्तो न यदुभिः कार्यैर्व्यजसंहतिमाद्यच ।
 नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् । (न)
 आदर्शकानां कार्याणामविरोधाद् विनिर्मितः ।
 नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः ।
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ।
 दूराह्वानं घघो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ^१ मृत्यु रतं तथा ।
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् घ्राडाकरं च यत् ।
 शयनाधरपानादि नगराद्यपरोधनम्^२ ।
 स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः । (ज, ए)
 देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ।
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः^३ । (ट)

नेता नायकः, तच्चरितं प्रत्यक्षं यत्र तादृशः । रसभावोते । भावो नायकनायकयो-
 राकृतम् । क्षुद्रचूर्णकमदीर्घममासं संसृतम् । विच्छिन्नेति । व्यापकप्रसङ्गस्य एक-
 देशरूपोऽर्थो विच्छिन्नममापितो यत्र तादृशः । किञ्चित्संलग्नविन्दुक इति ।
 अवान्तरार्थविच्छेदेऽपि प्रसङ्गान्तरोक्त्वा सङ्कोत्थापकं वस्तु विन्दुसंज्ञकम् । “अवान्तरार्थ-
 विच्छेदे विन्दुविच्छेदकारणम्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चित्स्नान इत्यर्थः । घ्राजमभि-
 नेतव्यप्रसङ्गस्याङ्कुर इत्यर्थः । नच तत्संहतिमान् तद्विच्छेदवान् । यद्वेऽभिनेतव्यवस्तुना
 निषेधमाह—दूराह्वानमिति । दूरस्थजनस्याह्वानमित्यर्थः । भोजनमन्नभोजनम् ।
 दन्तच्छेदनखच्छेद्ययोर्वस्तुनोरपि भक्षणनिषेधः । तदपि नाभिनेतव्यमित्यर्थः ।
 एषामभिनयः सदस्नानाममङ्गलमिल भिप्रायः ।

(वि, ट) देवीपरिजनादीनां प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्त इत्यन्वयः । भावरसोद्भ-
 वः

तयोरेकस्य द्वयोर्वा चरितं तत्र प्रत्यक्षं दर्शनीयमिति भावः । चूर्णकानां क्षुद्रत्वं स्मृतिं
 वोऽफलं विच्छिन्नावान्तरैकार्यत्वादि अन्तिमाङ्गवर्जं न्यायसिद्धम् ।

(लो, लृ) तत्र सर्वार्थविच्छेदात् । पद्यानां प्राचुर्यमभिनयदुःखावहत्वात् हेयम् ।

(लो, ए) नानेकेत्यादिना—एकदिने कथेवाङ्केऽभिनेया इति त्रिचतुरैरिति ।
 पूर्ववदुपलक्षणम् । दूराह्वानमित्यादिभिर्वर्जित इति सम्बन्धः । वधयुद्धादिकस्य यस्य
 कस्यचित् मुष्टेनान्येन वा सविप्रतिभोन्वितेन प्रसारेण दर्शनीयम् । तथाप्येवमेव-
 रिति वक्ष्यते ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ ७ ॥

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यक सन्ध्यावन्दनादि । (४)

अङ्कप्रस्तापद्गर्भाङ्कमाह—

अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान्^१ ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सर्वाजः फलवानपि ॥ ८ ॥ (५)

यथा बालरामायणे रावण प्रति कञ्चुकी—

श्रवणे पेयमनेकैर्हर्यं दीर्घंश्च लोचनैर्बहुभिः ।

भगदर्थमिव नियतं नाढ्य मीतास्वयंवरणम् ।

इत्यादिना विरचित सीतास्वयम्बरो नाम गर्भाङ्कः ॥ (६, ७)

तत्र पूर्वं पूर्वैरङ्कः सभापूजा ततः परम् ।

धेरिति । भावो लीला रसो वैदग्ध्यम् । तेन रसभावसमुज्ज्वल इत्यनेन न पौनरेक्यम् ।

(वि, ४) सन्ध्यावन्दनादीति । रसान्तरप्रसङ्गस्य नायनस्येति बोध्यम् ।

(वि, ५) गर्भाङ्कः प्रधानाङ्कमध्येऽवान्तरविच्छेदरूपोऽपरोऽङ्कस्तल्लक्षणमाह—

अङ्कोदरेति । प्रथमतोऽभिनयेन नटप्रवेशो रङ्गद्वारम् । तद्वक्ष्यति “यस्मादभिनयात् पूर्वम्” इत्यादिनाऽथ चाभिनयो नाढ्यस्तुप्रदर्शनम् । गर्भाङ्कः प्रथमाङ्क एवेति निय-

माभावात् आह—रङ्गद्वारामुखादीति । आसुर प्रस्तावना तल्लक्षणमग्रे वक्ष्यते । रङ्ग-

द्वारामुखे प्रथमाङ्के । आदिपदात् वक्ष्यमाणतल्लक्षणशुद्धसर्वाङ्गविष्कम्भस्त्वयस्य-

प्रवेशकस्य च परिग्रहः । वक्ष्यते हि—वृत्तवर्तिष्यमाणस्थाराप्रदर्शनेभिनवो

विष्कम्भङ्कः । सच मध्यविधजनप्रवर्तितः शुद्धः । मध्यनीचाभ्यां प्रवर्तितः सर्वाङ्गः ।

नीचजनमात्रप्रवर्तितः प्रवेशकः । तेषाम्नु सकलाङ्क एव सम्भवः । अङ्कोदर इति ।

मुख्यनाटकमध्ये केनापि पात्रेण नाट्यान्तरप्रदर्शनं गर्भाङ्क इत्यर्थः । तत्प्रदर्शनफल-

माह—सर्वाज इति तत्प्रदर्शनात्, मुख्यनाटकाभिनेतव्यार्थस्याङ्कुरफलबोलाभात्

तद् द्वयवानित्यर्थः ।^१

(वि, ६) त गर्भाङ्क दर्शयति—यथा बालरामायणे इत्यादि—तत्र हि

केनापि कविना निबद्ध श्रवणैरित्यादिगुणयुक्त सीतास्वयम्बर नाम नाढ्य कञ्चुकिना

श्रवणे निवेदितम् । तच्छ्रवणात् सीताहरणमनकभृगुरामकोपेरुपवीजस्य सीता-

हरणरूपकस्य च सूचनात् तद्वृत्तवत् । इत्यादिना विरचित इति । इत्यादिना

दर्शित केनापि विरचित इत्यर्थः । कञ्चुकिनाभयेन तद्विरचनाऽभावात् ।

(वि, ७) प्रसङ्गतो गर्भाङ्कमुक्त्वा प्रकृतनाटके यद्यदभिनेतव्यं तदाह—तत्र

पूर्वमिति—पूर्वैरङ्क नटाभिनयपररङ्गद्वारादिसूत्रधारनिष्क्रमणान्तं क्रियाकलापः ।

(लो, ७) नृत्यपात्रमूलोऽपि रावणोऽस्य गर्भाङ्कस्य नटान्तरैरभिनेयस्य द्रष्टा ।

१ ‘सुमादिमान’ (च ज ५) २ अतः परम्, ‘अत्र’ इत्यधिक पाठ (उ ५)

कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथा^१ मुसम् ॥ ६ ॥ (ए, ओ)

• तत्रेति नाटके—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते ।

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ १० ॥ (ष, औ)

अस्याः^२ स्वरूपमाह—(अ)

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं^३ यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । (आ)

मङ्गल्यशङ्खचन्द्रा^४ञ्जकोककैरवश्यं सिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥ ११ ॥ (थ, इ)

नाटकस्येति—नाटकसंज्ञाया अपि कथनमित्यर्थः ।

(वि, त) अस्य पूर्वैरङ्गरूपसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—यन्नाट्येति । नाट्यवस्तुनो अभिनेतव्येति दृतरूपवस्तुनो रमायणादे । कुशीलवाश्च सूत्रधारादिनटा । प्रत्याहारादीति—सूत्रधारनटादीनां क्रियाविशेषाः प्रत्याहारादयः ।

(वि, थ) नान्दीसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—आशीर्वचनेति । आशंसानुरूपा समृद्धिर्नान्दी । नान्दिस्वरूपपदव्युत्पत्तौ नान्दी समृद्धिरिति चोच्यते इति स्तुतिवचनसंयुक्ता नान्दी यस्मात् प्रवर्तते सभासत्तु भ्राम्यते । अतस्तद् वचनमेव तत्सम्बन्धान्दी । देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनेत्यन्वयः । एतादृशान्दीकथनञ्च न मुने. तन्मते रङ्गद्वारमेव नान्दी । किन्तु मुनिभिन्नानां कारिकाकृतामेवेदृशान्दीकथनमित्यग्रे ध्येहीभविष्यति । यद् यद् वस्त्वात्मिका सा तत्तदाह—मङ्गल्येति । एषामन्यतरदेवशसनौयमित्यर्थः । पदैः द्वादशभिरिति । अत्र चपदं श्लेषादो विभक्तयन्त पदञ्च ।

(लो, ओ) संज्ञादीति—आदिशब्दात् गोत्रादि. । नाटकस्याऽपि संज्ञास्वरूपादिकथनमिति सम्बन्धः ।

(लो, औ) प्रत्याहारादिकान्यङ्गानि रङ्गविघ्नशान्त्यर्थं नटमानकर्त्तव्यान्वाक्येषु योद्धव्यानि । कविकर्त्तव्यत्वाभावात् नेह लक्ष्यन्ते ।

(लो, अ) अस्या नान्द्या ।

(लो, आ) आशीरिति । देवद्विजनृपादीनामाशीराशसा तत्प्रतिपादकेन वचनेन युक्ता । नाटकादिषु नित्यमवश्यं प्रयुज्यते, नत्वस्या कदाचिन्मत्वास्थितिः । नान्दीति नदिधातो सिद्धा ।

१ 'यो' (ट. ड. पु) २ 'तस्या' (क. ख. पु) ३ 'स्तुतिः' (क. ख. पु)

४ 'चक्रञ्ज' (ड. पु), ५ 'पदै' (ट. ड. पु)

अष्टपदा यथा । अनर्घराघवे । “निष्प्रव्यूहम्” इत्यादि ।

द्वादशपदा यथा मम सातपादानां पुष्पमालायाम्—(द)

शिरसि धृतमुरागणे स्मरारावरणमुखेन्दुरचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः ॥ *

एवमन्यत्र ।

एतन्नान्दीति^१ कस्याचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरक्षस्य रक्षद्वाराभिधानमङ्गम्^२” इत्यन्ये । (ध)

पटुत्रम्—यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते^३ ।

यथारम्भनं विवक्ष्यते । तदन्यतरैर्युक्तेत्यर्थः ।

(वि, द) अष्टपदा अनर्घराघवे इति । अत्र निष्प्रव्यूह इत्यादि विरमति महाकल्प इत्यादि श्लोकत्रयाष्टपादंरष्टपदत्वम् । नच

निष्प्रव्यूहमुपास्ये भगवतः कौमोदबीलक्ष्मणः

कोनप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।

याम्यामर्द्धविनोऽमुग्धमधुरधीरर्द्धनिद्रायितो

नाभिपल्लवपुण्डरीकमुत्तलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥

इत्यत्र विभक्तयन्तपदानां द्वादशत्वमप्यस्ति, तत्कथमष्टपदत्वं दर्शितमिति वाच्यम् । उभयमत्रैवपि अष्टपदत्वानपायात् तद्दर्शनौचित्यात् व्याख्यानम् । अष्टपद-
त्वात्तन्मये विभक्तयन्तपदरूपद्वादशपदवती नान्दीमुदाहरति ।

(वि, ध) एतन्नान्दीति । आशीर्वचनरूपा नान्दीत्यर्थः । रक्षविप्रोप-
शान्तये इत्यनेन पूर्वरक्षस्य रक्षविप्रोपशान्तफलत्वस्योक्तत्वात् तथाप्यवश्यं, कर्त्तव्या
नान्दी विप्रोपशान्तये इति तदर्थान्मुनीतरनाट्यकारिराहृतः, कस्यचिन् मनाभिप्रा-
येणोक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वरक्षस्य रक्षद्वारमेवाङ्गं नतु नान्दीत्यन्ये आहुरित्यर्थः ।

(वि, न) रक्षद्वारम्याऽऽदशशब्दं कारिकां दर्शयति—यस्मादभिनयो ह्यत्रेति ।

(लो, इ) उनेत्यनेन क्वचित् पर्देरष्टभिर्द्वादशमिकां युता ।

(लो, ई) एतदिनि । एतच्छाटकादेः प्रथमं पादम् । कस्याचिन् कौलाहलादेः ।

भट्टरेव नर्तकैरेव कस्यन्यान्तःपातित्वाभावान् इत्यर्थः ।

* शिरसि धृता मुरागणा गङ्गा येन तादृशे स्मरार्थे शिवे अरुणा सपन्या
‘गङ्गायाः भाददर्शनार्थं कथमेव रक्षयणां मुगेन्दुरचियस्याः सा । अथ स्वकान्ते शिवे
चरणयुगे आनते प्रणते सति स्मितेन सरसा अनुगमार्थं गिरीन्द्रपुत्री पायनी ममतः
भूतिहेतुः अस्तु ।

१ ‘एषा ना’ (ट. ट. पु) २ ‘इति’ अस्मात् परम्, ‘अपर’ (शिने घ. उ)

‘क्षमिन्मुखने’ (इति ज. ऋ. पु) ३ ‘गम्यते’ (घ. घ. पु.)

रङ्गद्वारमतो ज्ञेय वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥ इति

उत्तरप्रकारायाश्च नान्या, रङ्गद्वारात् प्रथम नटैरेव कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देश इति । (न)

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च— (ई)

वेदान्तेषु यमादुरेकपुरप व्याप्य स्थित रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यभिन्नविषय शब्दो यथार्थाक्षर ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्भृग्यते ।

स स्थाणु स्थिरभत्रियोगसुलभो नि श्रेयसायास्तु य । (उ)

पुवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । (प)

उक्तञ्च—

रङ्गद्वारमारभ्य कवि कुर्यादिति ।

अत एव प्राञ्जनपुस्तकेषु “नान्यन्ते सूत्रधारः—इत्यनन्तरमेव वेदान्तेषु

प्राथम्यादित्यार्षावचनतोऽपि प्राथम्यादित्यर्थः । वागङ्गेति । वागभिनयात्मकमङ्गाभि-
नयात्मकमित्यर्थः । अत्र प्राथम्यादित्यनेन पूर्वरङ्गाङ्गत्व रङ्गद्वारस्य दशितम् ।
नतु नान्या इति भावः । तस्या पूर्वरङ्गानङ्गत्वे महर्षस्तायात्वाप्रदर्शनमपि साधक-
मित्याह । उक्तप्रकारया इति । द्वादशपदाष्टपदप्रकारया इत्यर्थः । महर्षिणा
नान्दीमानस्यैवानिहितत्वात् । उक्तकाराया अपि तस्या अनिदृश नटैरेवेति । नाट्ये
ऽवरय नान्दी कर्त्तव्या इति महर्षिभेन्नाना मतानुसारिभिर्नटैरेवेत्यर्थः । नतु महर्षि-
मतानुसारिभिरित्यर्थः । महर्षिणा तदनिदृशात्तदाह—न महर्षिणेति । महर्षिणा तदनिर्देशो
तस्या द्वादशपदत्वादिशेषणव्यभिचारे हेतुरित्याह—कालिदासादीति ।

(वि, प) वेदान्तेषु इति । स स्थाणुर्महेशो वा युष्माकं श्रेयसेऽस्तु इति अन्वयः ।
एकपुरप प्रधान पुरुषम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । अभिन्नविषयोऽन्यत्राप्रवृत्तिः । अत्र
न्यविषय इति क्वचित् पाठः । अक्षरमत्र पदम् । वर्णस्यार्थाभावेन मथार्थाभावात् ।
अर्थश्च ईश ऐश्वर्य्ये इति कर्तृविहितवरप्रत्ययान्त धात्वर्थः । प्राणादयः प्राणापाना-
दयः पञ्चवायव इत्यर्थः । अन्तर्नियमितोऽर्थः मुमुक्षुभिर्वा भृग्यते ध्यायते । नान्दील-
क्षणेति । द्वादशान्याष्टपदत्वाभावेन तल्लक्षणाभावादित्यर्थः ।

(वि, फ) तथा च रङ्गद्वारमेव नान्दी । सैवावश्य कर्त्तव्येति दर्शयति-
उक्तञ्चेति । उक्तमत्र महर्षिणेति बोध्यम् । अत एव तत्र रङ्गद्वाररूपेव नान्दी महर्षे-
रभिमता । तस्या एकादौ सूत्रधारेण कर्त्तव्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्र च नाचन्ते रङ्गद्वार-

(लो, उ) वेदान्तेति । यथार्थाक्षर ईश्वरशब्द ईश्विधातो सिद्धत्वाद्
ईश्वर्य्ययोगहृदहपोऽर्थस्तास्मिन् एव तारिवक इत्यर्थः ।

इत्यादिश्लोकलिखन दृश्यते । यच्च पश्चात् नान्यन्ते सूत्रधार इति लिखन
तस्याप्यभिप्रायः । नान्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् । इतः प्रभृति मया
नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचित इति । (फ, ऊ)

पूर्वरङ्गे विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् कान्यमास्थापयेत्ततः । (य, ञ)

दिव्यमर्त्येषु तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद् वस्तु योजं वा मुपं पात्रमयापि वा ॥ १२ ॥ (भ, ञ)

कान्यस्वार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति । सूत्रधारसदृशगुणाकारः ।
इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक् प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधार सर्वं प्रयोजयतीति
स्यवहारः ।

स स्थापको दिव्य वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रश्च दिव्य-
मार्थयोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । अस्तिवतिपूत यपोदात्तशब्दे—

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगाम्यामिवाज्ञा गुरो—

स्तन्नक्तया भरतेन राज्यमग्निल मात्रा सहैवोन्मिक्तम् ।

रूपनान्यन्त इत्यर्थः । यच्च पश्चादिति । वेदान्तेषु इत्यादिश्लोकस्य पश्चादित्यर्थः ।
नान्यन्ते राज्ञारूपनान्यन्तं सूत्रधार इदं वेदान्तेषु इत्यादि प्रयोजितवान् । पर
मया कविना नाटकमुपादीयते । इत्येव कवेरभिप्रायो नान्यन्त इत्यादिना कविनेन
सूचित इत्यर्थः ।

(वि, य) पूर्वरङ्गान्तरदृश्यमाह—पूर्वरङ्गमिति । स्थापकः सूत्रधारगृहस्य
नगान्तरम् । तद्वदिति । सूत्रधारवदित्यर्थः । कान्यमत्र नाम्बरूपम् ।

(वि, भ) दिव्यमर्त्येषु इत्यादिकं स्वयमेव व्याख्यास्यति । दिव्य मर्त्यं चेति
वचिन् पाठः ।

(वि, म) वृत्तमिति—वृत्तमग्निनेतव्यवृत्तान्तः । रामो मूर्ध्नि इत्यादिना
रामो गुरोः निरुराजो मूर्ध्नि निधाय काननमगादित्यन्वयः । तद्वक्त्या रामभक्त्या

(लो, ऊ) नान्दीनक्षत्रं गमनन्तराह्वयारम् । यच्च पश्चादिति । वेदान्तेषु
इत्यादि पदानन्तरं तत आह ।

(लो, ञ) पूर्वरङ्ग इति । एव प्रत्याहारमारभ्य कविरत्तं व्यवहारद्वाराप
र्यन्ताह्वयम् इति शेषः ।

(लो, ञ) मिश्रं दिव्यमर्त्याभ्यामिति, वृत्तमभ्यमित्यर्थः ।

(लो, ट) प्रोनिह्य प्ररूपणं दर्शितम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नतौ परां सम्पदम्^१

प्रोत्तिष्ठा^२ दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥ (म, ल)

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्

आनीय ऋटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः । (य)

अत्र हि समुद्रे^३ वहनमङ्गमप्रोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैवलालितो
वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम् । मुखं
श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको घान्गुरिषेप । (र, ए) ।

यथा—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धान्तः ।

उल्काय गाढतमस घनकालमुग्र रामो दशास्यमिव सम्भृतवन्धुजीव ॥ (ल, ऐ)

मात्रा जनन्या । तौ पुराणे भूतौ । प्रोत्तिष्ठा उद्धता । दशकन्धरप्रभृतय समस्ता
द्विप ध्वस्ताः । तेनेति शेषः । अत्राभिनेतव्यस्य समस्तवस्तुतत्त्वम् ।

(वि, य) बीजमिति—अभिनेतव्यार्थमूलमङ्कुरः । द्वीपादन्यस्मादिति ।
दूरस्थेनाऽपि घरेण स्वीयकन्यापरिणयस्य भावित्वेन निजपत्नीमाधासयत् ।
स्थापयत्य सूत्रधारस्य च उक्तिरियम् । अन्यद्वीपादितोऽप्यानीयामिमुखीभूतो विधि-
र्घटयतीत्यर्थः ।

(वि, र) अत्रेति वहन नौका । वहनेति क्वचित् पाठः । गृहप्रवेशो बीज-
मित्यन्वयः । श्लेषादिनेत्यत्र आदिपदादन्यापदेशपरिग्रहः ।

(वि, ल) तत्र श्लेषाहः । आसादितेति—गाढतमरामतिशयान्धकारमुग्र
घनबाल प्रादुर्कालम् उत्थाय उन्माल्य शरत्समय एष प्राप्त आगतः । रामो दशास्यमिव
दशास्योऽपि गाढतमो गाढमोह उग्रश्च । शरत्समयरामयोर्विशेषणान्याह—आसा-
दितेत्यादीनि—शरत्पक्षे प्रकटो ब्यर्हद्भूतो निर्मलचन्द्र एव हासः । आसादितेति ।
रामपक्षे चन्द्रहासः मङ्गः—शवणवधार्थं काले एव तदागादन बोध्यम् । शरत्पक्षे
विशुद्धधातुं कान्तं कमनीयमेति विग्रहः । रामपक्षे बद्धौ विशुद्धा वान्ता पत्नी
मय्य तादृशः । शरत्पक्षे समृतं जनितं बन्धुजीवमुग्रं येन तादृशः, रामपक्षे

(लो, ए) यौगन्धरायण अमात्यविशेषः ।

(लो, ऐ) आसादितेति—चन्द्रहासः प्रभातदृश्यश्च । कस्य जरास्यः ।
अन्तःसरूपम् कान्ता बद्धिप्रवेशशुद्धा गीता । तमोऽन्धरश्च मोदय बन्धुजीवित्वं
गुणम् । बन्धूना जीरा प्राणायः ।

१ 'उत्तिष्ठा' (क. पु.) २ 'प्रोत्तिष्ठा' (ग. पु.) 'दुर्गता' (द. द. पु.)

३ 'वहिन' (ग. पु.)

। पात्रं यथा शाकुन्तले—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ (व)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि^१ स कीर्तयेत् ।

ऋतुञ्च फञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाधितः ॥ १३ ॥

स स्थापकः । प्रायेणेति—अचिद्विद्वत्तोरकीर्तनमपि । यथा रत्नावल्याम् ।

भारतीवृत्तिस्तु—(श)

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः^२ ॥ १४ ॥ (प)

संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः प्ररोचना वीथी तथा ग्रहसनामुखे ।

अज्ञान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥ १५ ॥ (स, ओ)

सम्भूतो जनितो बन्धूना रणपतितवानराणा जीवोऽमृतवृष्ट्या येन तादृशः । अत्र चन्द्र-
हासादिपदश्लेषवान् बाम्बिशेषः । आदिपदप्राप्त्योऽन्यापदेशस्तु नोदाहृतः । तच्च मम
तारावतीचन्द्रशेखरनाटके यथा—

“उद्यते शशिनि पूर्वभूधरं राजितं कल्पचन्द्रशेखरम् ।

एष यास्यति शशी महार्णवं तातपादमिव बन्दनमिच्छुः ॥”

अत्र हि चन्द्रस्य तातमहार्णवगमनान्यापदेशेन प्रस्तुतवस्तुनश्चन्द्रशेखररूपस्य धने
तपःप्रसङ्गस्य तातपादबन्दनार्थगमनसूचकम् । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ।

(वि, व) तवास्मीति—तव नव्या । प्रसभं यत्नात् । हारिणा मनो-
हारिणा । एष पुराणेषु श्रुतः । अत्र पात्रं राजा ।

(वि, श) रङ्गं प्रसाद्येति—रङ्गमत्र वस्तु, एतत् सूचनरूपं नाट्यकदेशम् ।
यथा रत्नावल्यामिति । तत्र वसन्तोत्सवस्य वर्णने वसन्ततौरपि वर्णनात् ।

(वि, प) भारतीति—नराश्रयं पुंश्रयोज्यम् । स्त्रीवाचा प्राकृतत्वात्^३
पुंसामप्यधनानां वचः प्राकृतत्वात् प्राय इत्युक्तम् ।

(वि, स) तस्या इति । भारत्या इत्यर्थः । तत्र प्ररोचनालक्षणमाह—
अत्रोन्मुखीकार इति ।

(लो, ओ) तस्या भारतीवृत्ते । वीथी वीथ्यज्ञानि । ग्रहसनं ग्रहसनाज्ञानि
वक्ष्यमाणानि ।

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशसात श्रोतॄणां प्रवृत्त्यनुसूचीकरणं प्ररोचना ।

यथा रत्नावल्याम्—

श्रीहर्षो निपुण कवि परिपदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वसराजचरित नाट्ये च दत्ता वयम् ।

वस्तुवेकैकमपीह चान्द्रितफलप्राप्ते पदं किं पुन-

मन्त्राग्योपचयादयः समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथीप्रहसने वक्ष्येत । (ह)

नटीं विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिता सलापं यत्र कुर्वते ।

चित्रैर्वाक्ये स्वकाव्योत्थे प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथ ।

ग्रामुखं तत्तु चिन्नेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ १६ ॥ (क)

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्यानुचर पारिपाश्विक
स्तस्मात् किञ्चिदूच्यते नटः ।

उद्धात्यक^१ कथोद्धात प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदा ॥ १७ ॥ (ख)

तत्र—

पदानि त्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

(नि, ह) श्रीहर्ष इति । धावक एवान्न यद्यपि कवि तथापि राज्ञ
आहर्षस्य प्राप्तय तत्रैव कविचारोप इति । वस्तुवेकैकमपीहेति । इह एषु । निपुण-
कवि परिपदस्याग्रनाम्यदत्तत्वात्तेषु वस्तुषु मध्ये । एतत्क वस्तु इत्यर्थः । किं
पुनरिति । किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । गुणानां फलप्राप्तिदत्तत्वात् उपादेयानाम् ।
अत्राभिनेतव्यस्य वसराजचरितस्याऽभिनेतृणां नटानां परिपदश्च प्रशसा । ससृष्टे
नेति । तद्वत्ता । वीथीप्रहसने इति । तद्वद्वयमुत्तरपरविशेषां नाम्नप्रभेदां
वक्ष्यते । तौ च ससृष्टेर्नवेति तद्वद्वयं भारव्या अहम् ।

(नि, क) ग्रामुखरूपमाह—नटीति ।

(वि, ग) ईशा प्रस्तावनामुक्तत्वा तस्या प्रवर्तकानाह—उद्धात्यक इति ।

(वि, ग) तत्र उद्धात्यकलक्षणमाह—पदानि । अगतार्थानि इत्यत्रार्था
ग्रोत्ररूपसदृशद्वयस्थितोऽथ । तदर्थगतये इति । पदद्वयेऽवगतिपरोऽगमि । तथा
च वसरा स्थापनेनानवगततांशार्थानि स्वोच्चारितपदानि, तदर्थस्य ग्रोत्रनरद्वय
स्थितस्वार्थम्यावगतयेऽर्थे स्थापनेच्चारितभिर्न पदैर्योनयन्ति । स्वद्वयस्थितार्थता
प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्धात्यक उच्यते ॥ १८ ॥ (ग)

यथा मुदासचसे सूत्रधार —“क्रूरग्रह सकेतुश्चन्द्रममपूर्णमण्डलमिदानीम् । अभिभवितुमिच्छन्नि बलात्” (श्री)

इत्यनन्तर नेपथ्ये, “आ ’ क एष मयि जीवति’ चन्द्रगुप्तमभिभवितुमि^२ च्छती”ति । अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थाऽगत्या अर्थान्तरे सक्रमस्य पात्रप्रवेश । (घ, अ)

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कयोद्धात स उच्यते ॥ १९ ॥ (ङ)

(वि, घ) क्रूरग्रहेति—चन्द्रग्रहण भविष्यति इति प्रतिपादयत स्थाप कस्योक्तिरियम् । स क्रूरग्रह केतु राहुरित्यर्थ । एषा पदानां चन्द्रगुप्तनृपतिमन्त्रिणा चाणक्यम्राट्पण्डितरेण राजसम्पात् क्रूरग्रहात् क्रूरो ग्रहो यस्य तस्मात् । चन्द्र गुप्तनृपत्यभिभवरूपे स्वहृदयस्थितेऽर्थे सक्रम कृत । तादृशार्थता दर्शितेत्यर्थ । तदाह—अत्रार्थवन्त्यपीति । राहुचन्द्ररूपार्थवन्त्यपीत्यर्थ । हृदिस्थोऽर्थो राजसचन्द्र- गुप्तरप । पात्र चाणक्य ।

(वि, ङ) कथोद्धातलक्षणमाह—सूत्रधारस्येति । इदानीं स्थापककृत्या- भावात् सूत्रधार एव स्थापककृत्यं करोतीत्यभिप्रायेणाह—सूत्रधारस्येति । वाम्यादान वाक्यानुसरणम् । अर्थादान वाक्यानुकरणं विना तदर्थानुरीक्षणम् ।

(लो, श्री) क्रूरग्रहेति—क्रूरो दाहणग्रहो राहु , पञ्चे क्रूरो दाहणो ग्रह आग्रह चन्द्रगुप्तमिभवहृष यस्य । चन्द्र शशिन चन्द्रगुप्तस्य राजानस्य ।

(लो, अ) पदानि क्रूरग्रह इत्यादानि । हृदिस्थ सूत्रधारस्येत्यर्थ । प्रकृतश्च- न्द्रोपरागरूपस्तस्यागत्याऽबोधेन । अर्थान्तरे प्रकृतमन्याभिधेये । अत्राह भार्गव — विस्मृत न प्रतीत वा यत्र वाक्यं प्रकाशयते ।

प्रश्नोत्तरमनोहारी स उद्धात्यक उच्यते ॥

यथा पाण्डवाभ्युदये—

वा श्लाघा गुणिना क्षमापरिभव कोऽहं सुदुर्नयै कृत

किं दुःखं परसंशयो जगति न श्लाघ्यो य आधीयते ।

यो मृत्युर्व्यसनं गुणं दधति के यैर्निर्मिता राज्ञः

केन ज्ञातमिदं विराट्पुत्रेण दृष्टस्थितं पाण्डवं ॥

अतः सूत्रधारनिष्क्रान्तौ पाण्डवप्रवेशः ।

१ ‘जीवति सति’ इत्यस्य स्थाने ‘स्थिते’ इति (ङ, ङ पु)

२ ‘मभियोजितु’ इति (ख प) ३ ‘हृदयस्था—’ (क प)

वाक्य यथा रत्नाख्यं—‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इत्यादि सूत्रधारेण पठिते—(नेपथ्ये)
एवमेतत् । क सन्देह । ‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इत्यादि पठित्वा मौगन्धरायणस्य
प्रवेश । वाक्यार्थो यथा वेष्टयाम्—

निर्वाणवैरदहना प्रशमादरीणा

नन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।

रत्नप्रसाधितभुव क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरराजमुता समृत्त्या ॥ (घा)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा—‘(नेपथ्ये)’ या कुरात्मन्
मुता मङ्गलपाठक । कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ।’ तत् सूत्र
धारो निष्प्रान्त । भीमसेनस्य प्रवेशः । (छ, इ)

यदि प्रयोग एकस्मिन् भूयोऽप्यन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ २० ॥ (ज)

यथा कुन्दमालायाम्—‘(नेपथ्ये)’ इत् इतोऽवतरत्वार्या ।

सूत्रधार—कोऽथ स्वत्वार्याङ्गानेन साहायक मे सम्पादयति । (त्रिलोक्य)

षष्ठमतिकरण वर्त्तते ।

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकेपरिग्राहभयाकुलेन ।

(वि, च) द्वीपादिनि—एतद् मौगन्धरायणमन्त्रिरूपपात्रस्य तद्वाम्य पुन
रुत्तस्य प्रवेशः ।

(वि, छ) निर्वाणेति—पाण्डुतनया निर्वाणवैराग्यं गन्तो माधवेन सह
नन्दन्तु । कुरराजमुताश्च द्रुपदनादयोऽनुरक्तप्रगर्भीरुतभूमिष्ठलोरा स्थित्युद्धाध
मन्त गच्छन्त्या । स्वस्था भवन्तु इत्यर्थः । अर्थं गृहीत्वोच्येति । एतद् याम्यानुकरणं विना
तदर्धानुशीलनेनैव आ इत्यानुकूलं भीमस्य प्रवेशः ।

(वि, ज) प्रयोगातिशयलक्षणमाह—यदि प्रयोग एव । भूय इति ।
पुनरप्यन्य इत्यर्थः । प्रयोगोऽन्य इति वचिन् पाठः ।

(वि, झ) इत् इतोऽवतरन्त्यिति । सूत्रधारस्य आत्मानेनागमनोपदेश
इत् । लङ्केश्वरस्येति । जनपदान् अयोध्यान्तं निर्वागितं निष्कामितं गर्भगुर्वो-

(लो, आ) निर्वाणेति—रामं कोपाद्यभावं विनाशाय । रत्ना रजिता प्रग
तिना प्रथमा गाभिना, रत्नेन गंधिरेण प्रगाभिना मण्डिता । विग्रहो मुद दैव ।
स्वस्था कुराजिनं स्वर्गस्थाधः ।

(लो, इ) नामगोम्य प्रवेश इत्यनन्तरं प्रथमार्थमादाय इति शेषः ।

१ ‘सूत्रधारान्त्वान्’ (क पु) २ ‘प्रयोगोऽन्य’ (ग. घ. पु.)

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी

सीता वनाय परिकल्पति लक्ष्मणोऽयम् ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभाव्यां हानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीता वनाय परि-
पर्यति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेश सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोग-
मतिशयान एव प्रयोग सूचितः । (क, ई)

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयस्य^१ पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकम् ॥ २१ ॥ (ग)

यथा " घासादिते"त्यादि । 'तत् प्रविशति यथानिर्दिष्टो राम' ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नास्माऽवलगितं युधैः ॥ २२ ॥ (ङ)

यथा शाकुन्तले—सूत्रधारो नदीं प्रति । तवास्मि गातरागेणेत्यादि । ततो
राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं बोध्यज्ञानीतराण्यपि ॥ २३ ॥

अत्र आमुले । उद्घात्यकावलगितयोरितराणि । बोध्यज्ञानि वक्ष्यमाणानि । (ठ)

नित्यन्वयः । प्रयोगातिशयपदयोगार्थं घटयन् व्याचष्टे—स्वप्रयोगमतिशयान
इति । एव प्रयोगः सूचित इति—सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशरूपोऽन्यः प्रयोगः सूचित
इत्यर्थः । सूचित इत्यत्र प्रयोजित इति ऋचित् पाठः ।

(वि, झ) प्रवर्तके कालाश्रयेणाह—कालमिति । तदाश्रयस्य तत्सूचितस्य ।

(वि, ङ) अवलगितलक्षणादह—यत्रैकत्रेति । यत्रैकत्र प्रयोगे सतीत्यन्वयः ।
समावेशात् तत्प्रयोगस्य समानिर्दिष्टत्वात् अन्यत्कार्यं प्रसाध्यते इत्यर्थः ।

(वि, ठ) तवास्मीति । अत्र गीतप्रशसारूपप्रयोगे सति राज्ञः प्रवेशरूप-
मन्यत्कार्यं साधितम् । प्रवर्तके कालाश्रयणमतो भेदक बोध्यम् । इत्थं प्रस्तावना-
रूपस्य उद्घातकादिपञ्चभेदमुक्त्वा तत्रैव प्रयोगे यथालाभं बोध्यज्ञान्यपि प्रयोजनीयानी-
त्याह—योज्यान्यत्रेति । बाध्याख्योपरूपान्तरनाटकप्रभेदस्य वक्ष्यमाणस्याहम् ।
उद्घात्यकावलगितादानि तयोर्दशाङ्गानि वक्ष्यन्ते । आमुखप्रभेदतयापि उद्घात्यका-
वलगिते ढक्के । अतस्तद् भिन्नैकदेशे तदज्ञान्यप्यत्र योजनीयानात्याह—उद्घात्य
कावलगितयोरितराणीति ।

(लो, ई) इत इति । अत्रार्थपदार्थः । सीतारूपो नेपथ्ये पात्राभिमतः । नदीरूपस्तु
सूत्रधारोऽङ्गगतः स्वप्रयोगमतिशयान प्रवृत्तार्थप्रतिपादनात् ।

नरकुट्टस्तु (ङ)

नेपथ्योऽथ धृत यत्र त्वाकाशवचन तथा ।

समाश्रित्याऽपि कर्त्तव्यमामुख भाटकादिषु ।

एवामामुखभेदानामेक किञ्चित् प्रयोजयेत् । (ङ)

तेनार्थमथ पात्र वा समाश्रिप्यैव सूत्रधरः ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ (ण)

वसिष्ठविवृत्तम् । (उ)

इदं पुनर्यस्तु बुधेर्द्विविधं परिकल्प्यते । (ऊ)

आधिकारिकमेक स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ।

अधिकारः फले स्वाभ्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्त कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥ २४ ॥

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् । (त)

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितिप्यते ॥ २५ ॥

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्त यश्चरित तत्प्रासङ्गिकम् ।

यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

(वि, ङ) पद्यप्रभेदा आमुगस्यामी प्रविष्टपात्रसूचितपात्रान्तरप्रवेशघण्टिता उक्ता । अप्रविष्टसूचितपात्रघण्टितोऽपि नरकुट्टस्तु पद्यप्रभेद इत्याह—नरकुट्टस्तु इति ।

(वि, ङ) तल्लक्षणमाह—नेपथ्येति । नेपथ्ये वेशरचनास्थले उक्त पात्र आगारे वचन यस्य तादृश वा पात्रमाश्रित्य आमुख कर्त्तव्यमित्यर्थः । इयमामुख्य पङ्क्ति भेदाः ।

(वि, ण) तेनार्थमिति । सूत्रधरः पात्र तदभिन्नमर्थं वा रामाश्रिप्यैव सूचयित्वैव तादृशप्रस्तावनान्ते निर्गच्छेदित्यर्थः ।

(वि, त) बालरामायणे रामचरितमिति । रामोऽहं एतन्नादिवधफले स्वामा, तस्य चरितमाधिकारिकमित्यर्थः ।

(लो उ) धृत वस्यापि सम्मुखीनस्य सुगन्धादिनिवृत्त प्रवृत्तप्रस्थाभिधेयम् । अयम् च प्रपन्नमर्षोऽप्यत्रोत्तरैव । यद्यपि नासूचितस्य पात्रस्य रङ्गभूमिषु प्रवेश इति वचनान् सर्वेषामपि पात्राणां सूचनानामेव रङ्गे प्रवेशस्तथापि प्रस्तावनानन्तरं प्रवेश्य पात्राणामुत्तरायणेन निश्चितमिति सूचनमिति शयः । क्वचित्तु सम्प्रमादियुक्ताणां पात्राणां प्रवेशनं सूचनं न वर्ततेति चेदपि । यथा च द्रव्याणां प्रवेशस्याऽप्यर्थाद्येव सन्धानं शबर इत्यादि ।

(लो, ऊ) बुधैर्मन्थयन् ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि ॥ २६ ॥

इह नाट्ये । (थ)

यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥ २७ ॥ (द, ञ)

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ २८ ॥ (ध)

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्तेयमिति राज्ञा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति । तदा तदुक्तया सागरिकेयमिति प्रत्याभिज्ञाय कथं प्रिया मे सागरिका । 'भलमलमतिमात्र'मित्यादि फलरूपार्थसंपत्तिं पूर्वपेक्षयोपचारातिशयाद् गुणवती उत्कृष्टा' (न, ञ)

यच्च. सातिशयस्त्रिष्टं नानाबन्धसमाधयम् ।

(वि, थ) उपकरणनिमित्तमिति । उपकरणमुपहारं माहायामित्यर्थः । नादन्त्यान्तरङ्गमाह—पताकास्थानकमिति । इह नाट्ये इति । आमुखे इति—उत्तसाधारणे नाट्ये इत्यर्थः । तेनास्य आमुखे इतिवृत्ते च सम्भव इत्यग्रे व्यक्तीभविव्यति ।

(वि, द) तल्लिङ्ग इति । चिन्तितार्थसमानविह इत्यर्थः ।

(वि, ध) सहसैवेति । उपचारतः त्रियातो गुणवती । अर्थसंपत्तिरुद्देश्य संपत्तिः । सहसैवेत्यर्थः ।

(वि, न) वासवदत्तेयमिति । वासवदत्ता राजपत्नी । तद्वेशेन सागरिका आयास्यतीति वृत्तसङ्केते राक्षि स्थिते तज्ज्ञात्वा वासवदत्तैव सागरिकाया आगमनान् पूर्वमागत्य सङ्केतभङ्गं कृत्वा राजानं हेतुयिवा गता । राजा च तामनुनेतुं पथाद् चालितः । ततस्तद्वेदा सागरिका आगत्य राजानमनासाद्य निर्वेदाल्लतापाशेनात्मानं बद्ध्वा मर्तुमुद्यता । राजा च वासवदत्तामनुनेतुं चालितः । पथे तां हृष्टा वासवदत्तैः वायं प्रियत इति शब्दा पाशं मोचयन् सागरिकाया उक्तया सागरिकेयमिति ज्ञात्वा गुणवतीमुद्देश्यफलसम्पत्तिमाप्तवान् । अत्र वासवदत्ताभरणरूपेऽन्यस्मिन्नथ चिन्तिते आगन्तुकेन लनापाशेन वासवदत्ताभरणविहायकितत्रियमाणसागरिराहृषार्थप्रयोग इति पताकास्थानसामान्यलक्षणं बोध्यम् ।

(वि, प) द्वितीयपताकास्थानमाह—यच्चः सातिशयमिति । नानाबन्धो वीजप्रकाशननायकमङ्गलसूचनादिरूपः ।

(लो, ञ) आगन्तुकेन प्रकृतादितरेण ।

(लो, ञ) पूर्वपेक्षया पूर्वस्य वासवदत्ताज्ञानस्यापेक्षया ।

1 'उत्कृष्टा' (प व पु)

पताकास्थानमभिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥ (प) ।

यथा वेण्या सूत्रधार —

रत्नप्रसाधितभुव चतुर्विग्रहाश्च ।

स्वस्था भवन्तु कुरराजसुता सभृत्या ॥

अत्र रत्नादीना रधिरशरीरावहेतुऋष्टेयवशेन बीनार्थप्रतिपादनाच्चेतुमङ्गल^१
प्रतिपत्तौ सत्या द्वितीय पताकास्थानम् । (फ)

अर्थोपक्षेपक यन्तु लीन सविनय भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेत तृतीयमिदमुच्यते ॥ ३० ॥ (घ)

लीनमव्यञ्जार्थम्, श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणो
पेत सविनय विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहित सम्पाद्यते अतस्तृतीय पताकास्थानम् ।
यथा वेण्या द्वितीयेऽङ्के (कञ्जकी) देव ' भग्न भग्नम् । (राजा) केन । (कञ्ज)
भीमेन । (राजा) कस्य (कञ्ज) भग्नत । (राजा) आ, किं प्रलपसि (कञ्ज)
(सभयम्) देव ' ननु प्रवीमि । भग्न भीमेन भवत । (राजा) धिक् वृद्धापसद^२
कोऽयमद्य ते व्यामोह^३ ? (कञ्ज) देव ' न व्यामोह सत्यमेव प्रवीमि ।

भग्न भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतित किङ्किणीजाल^४ बद्धामन्दमिव हितौ ॥ (भ)

(वि, फ) रत्नप्रसाधितेति । रत्नेण रधिरेण मण्डितभूमय । चतुशरीरा
स्वर्गस्था भवत्विति श्लेषलभ्योऽर्थः । तदाह—अत्र रत्नादीनामिति । अनानु
रत्नयथ चिन्तिते शब्दरूपतस्त्रिजोऽन्यो रधिराद्यथ आगन्तुनेन शब्देन प्रयोगान्
पताकास्थानसामान्यलक्षणसत्त्वम् । इदं पताकास्थानमामुपान्तर्यत वक्ष्यमाण च
वृत्तान्तर्गत बोध्यम् ।

(वि, घ) तृतीयमाह—अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थोपक्षेपक प्रस्तुतवस्तु
सूत्रक यत्तु वच इत्यर्थः । श्लिष्टेति व्याचष्टे । सम्बन्धयोग्येन इति उक्तवाक्यान्वय
सविनयमित्यत्र विनयो विशेषेण नय निधय तद् व्याचष्टे—विशेषेति ।

(वि, भ) भग्नमिति—

भग्न भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् ।

पतित किङ्किणीजाल बद्धामन्दमिव हितौ ॥

इति व पुनिना यत्तु ज्ये सम्भ्रमा १ राएदश उक्तम् । द्रुयाधनोरभङ्गरूपार्थोपक्षेपक
भीमेनेत्यत्र भीमभनरूपेण स्वागुणनयोग्यन वजनमशक्तिरिक्ताभिप्राययुक्तन द्रुयाधनस्य
प्रत्युत्तरेणापतम् । अत्र लीनादिक स्पष्टार्थमवधयम् ।

१ 'ज नार्थप्रतिपादनादभङ्गत्तत्र—' (न प पु) २ '—यण (ग च पु)

३ 'व्याम' (क ग पु)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसकान्तमयोपक्षेपणम् । (म)

द्वर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्ट काव्ययोजित ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥ ३६ ॥ (य)

यथा रत्नावल्याम्—

उद्दामोत्कलिका^१ विपाण्डुरसचि^२ प्रारब्धजृम्भा क्षणा-

दायास श्वसनो^३द्गमादविरलैरातन्वतीमारमन ।

अधोद्यानलतामिमा समदना नारीमिवान्या ध्रुव

परयन् कोपविपाटलघुति मुख देव्या करिष्याम्यहम् ॥ (र, ल)

अत्र भाष्यार्थं सूचित । (ल)

(वि, म) अथापक्षेपस्त्व व्याचष्टे—अमेति । अत्र केतुमत्प्रहरेऽन्यस्मिन् चिन्तिते ऊहमद्गमार्थप्रयोग आगन्तुकेन श्लिष्टशब्देनेत्यतः पताकास्थानसामान्यलक्षणमस्त्वम् ।

(वि, य) चतुर्थमाह—द्वर्थो वचनेति । सुश्लिष्ट अर्थद्वये शोभनश्लिष्ट । मध्य श्लोकस्तत्र योजित । प्रधानार्थान्तरस्य मुख्यतया प्रतिपाद्यार्थान्तरस्य सूचक इत्यर्थः ।

(वि, र) उद्दामेति—रत्ना परिगृहीता माधवीलतामकलङ्कुमुमिता वासव दत्ताया परानयशशिना तत्स्यैव दर्शयतो राज्ञ उक्त्विरियम् । समदना विरहिणीम् अन्मा नारीमिव । इमामुद्यानलता परयन्नाह देव्या वासवदत्ताया मुख कोपविपाट लघुति करिष्याम्यन्वयः । ममान्यनारीदर्शनेन इव तत्पराजयहेतुकुमुमितमाधवीलनादर्शनेनापि तस्या कोपो भावीत्यर्थः । उद्यानलताया विरहिनीयाश्च विशेषणान्याह—उद्दामेत्यादौ । उत्पलिता उद्गतकलिका उत्कण्ठ च । तयोर्दहामत्वमतिशयः । विपाण्डुर स्वभावाद् विरहाच्च । जृम्भा विकाश आसविशेषश्च । श्वसनस्य बहिर्वायोर्निश्वासस्य चोद्गमात् आयास व्याकुलता खेदश्च आतन्वती पुर्वतीम् ।

(वि, ल) अत्र भाष्यार्थं इति । रत्ना सागरिकादर्शनात् वासवदत्ताया भावा कोपो मुख्यतया प्रतिपाद्य इति प्रधानं सूचितम् । अत्र कुमुमितलतादर्शनाद् भाविनि कोपे चिन्तिते सागरिकादर्शनात् तत्कोप आगन्तुकेन श्लिष्टशब्देन प्रतिपादितः । अतः पताकास्थानसामान्यलक्षणमस्त्वम् ।

(लो, ल) उद्दामेति—उद्गता कलिका कोरक उत्कण्ठ च । नम्मा विकाश मुखनिश्वासविशेषश्च । श्वसनो निश्वास बाह्यपवनश्च ।

१ 'उद्दामोत्कलिकाविपाण्डुरसचि' (ऊ. पु.) २ 'रत्न' (ख. पु.)

३ 'श्वस' (च. उ. पु.)

पदानि चत्वारि पताकास्थानानि ऋचिन्मङ्गलार्थं ऋचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति । कान्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयो भूयोऽपि भवन्ति । यत्तुः केनचिदुक्तं—‘मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भजन्ती’ति तदन्वे न मन्यन्ते, एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् । (व.)

यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥ (ए.)

अनुचितमिति पृच्छं यथा—रामस्य छद्मना बालिवधः । तच्च उदात्तराघवे नोक्तमेव । वीर्येति तु बाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या यत्कथ्यैव च सम्मता ।

या च स्याद् वर्णपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा । (श, ऐ)

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ॥ ३३ ॥

अङ्गेष्वदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

(वि, घ) कचिन्मङ्गलार्थमिति । प्रथमे मर्तु प्रवृत्तवामवदत्ताज्ञानादभिलषितसागरिकाप्राप्तेरुद्दामोत्पत्तिवामित्यत्र भाविन्याः सागरिकाप्राप्तेश्च बोधनात् मङ्गलार्थता । रक्तप्रमाधितेन्यादौ वुरुणा मरणस्य भयं भीमेनेत्यादौ दुर्बोधनोरमङ्गलस्य च बोधनात् तेषाममङ्गलार्थता । भूयो भूयोऽपि इति । स्थाने स्थाने इत्यर्थः । सन्धिचतुष्टये इति । पताकास्थानस्य चतुष्पत्त्वात् प्रथमोपस्थितमन्धिचतुष्टये इत्यर्थः । सर्वत्राऽपीति । पञ्चमन्धिष्वपि इत्यर्थः । सर्वेषामिति सर्वपताकास्थानानामित्यर्थः ।

(वि, श) या च स्याद्वर्णपर्यन्तमिति । तादृशी कथा दिनद्वयादिनाभिनेतव्या इत्यर्थः । अन्या चेति—अन्या विस्तरा बाह्यत्वादिभिनेतुमशक्या । सा कथा सार्थोपक्षेपकैर्वर्णमाणाऽसार्थोपक्षेपपरिभाषितैर्विषयैर्वादिष्वभिर्बुधैः सूच्येत्यर्थः । सूच्या इत्यत्र क्षेप्या इति ऋचित् पाठः । अङ्गेष्वदर्शनीयेत्यादिकं पूर्वत्र अन्या इत्यत्रान्वितम् । तेन साप्यर्थोपक्षेपकैः सूच्येत्यर्थः ।

(लो, ए) यत्स्यादिति । रामदेहिं छद्मना बालिवधादेरभिधाने गूढतर-तदभिप्रायपरित्यागानिपुणानां नाट्यमाख्यादिभि रमास्वादमुखपितृद्वारेण कृत्यो-कृत्यप्रगतिनिवृत्तियोज्यानां मुमुक्षारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां श्रीरामचन्द्रादिमहा-पुरणवर्तिमालोचनानुचितानां कथाषु प्रवृत्तिप्रसङ्गं स्यादिति । महापुरणचरितमप्यनुचितमिति नृत्तम् । नाट्यमादौ परिहार्यमिति भावः । रसस्यानुचितत्वं वक्ष्यमाण-व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वम् ।

(लो, ऐ) ननु यदि दूरद्वानादयोऽङ्गेष्वदर्शनीयास्तत्र न नाटनादनुप-क्षेपणीया । एतद्दिनमात्रस्य च कथाया अद्दर्शनीयत्वेन दिनद्वयादिस्थायाः कथा परिग्रहः कथाविस्तारो वा रसविग्रहेतुत्वात्त्रयमङ्गे दर्शनीय इत्यत आह—अङ्गेष्विति ।

वर्षादूर्ध्वन्तु यद् वस्तु तत् स्याद् वर्षादधोभवम् ॥३४॥ (प, ओ)

उह हि मुनिना—

अङ्कच्छेदे कार्यं मासकृत वर्षसञ्चित वाऽपि ।

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥ (चौ)

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादय कथा शास्ते ते वर्षवर्षात्रयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धा ।

दिनावसाने कार्यं यद्दिनेनेवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥ ३५ ॥ (स)

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ ३६ ॥

वृत्तवस्तिप्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ।

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सप्रयोजितः ।

शुद्ध स्यात् सन्तु सकीर्णो नीचमध्यमकरिपतः ॥३७॥ (ह, अ)

(वि, प) वर्षादधोभवमुत्तरभव द्वितीयवर्षादिनाऽपि निष्पाद्यम् । पूर्वत्र वर्षपर्यन्तत्वमिह तु वर्षादूर्ध्ववमिति भेदाच्च पानरक्त्यम् । वर्षादूर्ध्वमिति । तत् सर्वं वर्षादूर्ध्वं न कर्तव्यम् । इदमुपलक्षणम् । किन्तु मासपर्यन्तमपि न कर्तव्यम् । किन्तु अङ्कविच्छेदे एव कार्यमित्यर्थः ।

(वि, स) दिनावसाने इति । दिनावसानस्य यद् वस्तु दिनेनेवोपपद्यते त्रिया बाहुल्याभावात् । दिनेनेवामिनेतु शक्यत इत्यर्थः । दिनेनेवोपपादनीय वस्तु कथं वाच्यमित्यत्राह—अर्थोपक्षेपकैरिति ।

(वि, ह) विष्कम्भस्य द्वैविध्यमाह—मध्येनेति । उत्तृष्टाधमपात्रभिन्न

(लो, ओ) ननु एकवर्षकयैव यथापक्षेपेण वाच्या तदूर्ध्वं कथा किं परित्याज्या इत्यत आह—वर्षादिति ।

(लो, औ) अङ्कच्छेद इति । तादिति, प्रासेद्धम् । सर्वं माससायत वर्षमञ्चित वाऽपि कार्यं कृत्यम् अङ्कच्छेदेऽपि कर्तव्यम् । अर्थादथापक्षेपसं सूच्यामित्यर्थः ।

(लो, अ) ययोदेशलक्षणमाह—वृत्तेति । पात्रस्य मध्यत्वम् अतिमहत् श्रमवन्नादेर्न्यूनत्वेन । विष्कम्भे पात्राणां संस्कृतमापित्वस्य लक्ष्येषु दर्शनात् । मध्यमपात्राणां हि प्राकृतमापित्वम् । तदुक्तं भाष्यार्थे—

(भाष्यमध्यमपात्राणां नात्वादा विशेषतः ।

महाराष्ट्री संस्तेनीत्युक्तं भाषा द्विधा युधं ॥ इति ।)

तत्र शुद्धौ यथा—मालतीमाधवे रमशाने कपालकुण्डला । संकीर्णौ
यथा रामाभिनन्दे सपणककापालिकौ ॥

अथ प्रवेशकः—

प्रवेशकोऽनुदात्तोऽस्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तविशेषः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ३८ ॥ (क, घा)

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । यथा वेण्याम् अश्वत्थामाङ्के
राक्षसमिधुनम् । अथ चूलिका—

अन्तर्जयनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ॥ ३९ ॥ (ख)

यथा वीरचरिते चतुर्धाङ्गस्यार्धं (नेपथ्ये) भो भो धैर्यानि ! प्रवर्तन्ता
रुद्रमङ्गलानांत्यादि । रामेण परशुरामो जित इति नेपथ्ये पात्रं सूचितम् ।

अथाङ्गावतार —

अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गोऽयतन्त्येपोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ४० ॥ (ग)

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के, पात्रैः सूचितं पञ्चाङ्गस्तदङ्गस्याङ्गविशेष इवाऽऽतीतः ।

अथाऽङ्गमुखम्—

यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गानां सूचनाऽपिला ।

तदङ्गमुखमित्याहुर्वाजायंख्यापकश्च तत् ॥ ४१ ॥ (घ)

यथा मालतीमाधवे—प्रथमाङ्काद्वा कामन्दक्यवल्लोकिते भूरिवसुप्रभृतीना

पात्रमध्यम् । कपालकुण्डलोति । तत्त्वमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

(वि, क) अङ्गद्वयेति । अङ्गद्वयपदस्य द्वितीयाङ्गपरत्वमित्यभिप्रायः ।

शेषमिति । उत्तर्वर्तिन्यमाणे यादिरूपम् ।

(वि, ख) अन्तर्जयनिका । वेशरचनास्थानवेष्टनपटः । अर्थस्य सूचनेत्यन्यत्र ।

(वि, ग) अङ्गान्त इति । अङ्गान्ते पात्रे सूचितोऽर्थादपरं अङ्गं यदवतरति

इत्यर्थः । तदङ्गस्याऽविभागतः इति । विभागस्तद्भेदः, तदभिन्नत्वेन प्रयोजित

इत्यर्थः । अत्र द्वितीयान्तान् तम् । अङ्गविच्छेदेऽपि तदङ्गोऽपि ताऽऽङ्गार्थेवा-

ऽवतीर्णोऽपराङ्ग इत्यर्थः । तदाह—तदङ्गस्याङ्गविशेष इवेति ।

(वि, घ) यत्र स्यादङ्ग इति । अङ्गानां समस्ताङ्गवत्त्वमाणांमर्थानामपिला

सूचनेत्यर्थः । अङ्गावतारे तदङ्गमात्रसूचनम् अङ्गमुखे तु समस्ताङ्गसूचनेति भेदः ।

वाजायनि वाजभूतार्थख्यापनात् । वाजार्थम्यापकमज्ञम् तदित्यर्थः ।

(लो, आ) नीचपात्रप्रयोजित इत्यत्र नीचतर द्वि अगस्त्यमापितादेव । तेन

सरयादिभिश्च प्रवेक्ष्यस्य प्रयोजितत्वम् ।

भाविभूमिकानां परित्यक्त्याप्रगन्धस्य च प्रसङ्गात्सन्निवेश सूचितवर्त्या । (इ)

अङ्गान्तपात्रेर्वाङ्गास्यं द्विजाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥ ४२ ॥

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्त प्रविष्टे पात्रे । (च)

यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्गान्ते (प्रविश्य) (सुमन्त्र) । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभागवानाह्वयत । (इतरे) । क भगवन्तौ । (सुमन्त्र) । महाराज-दशरथस्याऽन्तिके । (इतरे) तत्तत्रैव गच्छाम, इत्यङ्गपरिसमाप्ती । (तत् प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामा) इत्यत्र पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथात्रिच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गास्यमिति । एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम् इत्याहुः । (छ)

अपेक्षित परित्यज्य नीरसं यस्तु विस्तरम् ।

यदा सदृशेच्छेषमामुखानन्तरं तदा । (ज)

काव्यो विष्कम्भको नाट्य आमुखाक्षितपात्रकः ॥ ४३ ॥

यथा रत्नावल्या यौगन्धरायणप्रयोजित ।

यदा तु सरसं यस्तु मूलादेव प्रयच्छते ।

आदावेव तदाङ्गे स्यादामुखाक्षेपसश्रयः ॥ ४४ ॥ (क)

(वि, इ) भाविभूमिकानां भाविप्रसङ्गानां परित्यक्त सङ्क्षिप्त । सन्निवेश स्थानेऽभिनेयम् ।

(वि, च) अङ्गमुखस्य धनिकेनोक्तं लक्षणान्तरमाह—अङ्गान्तपात्रेरिति । द्विजाङ्गस्य समाप्यमानाङ्गस्य सम्बन्धिभिस्तदङ्गान्ते प्रविष्टे पात्रैरपराङ्गसूचनमित्यर्थः । पूर्वलक्षणे पूर्वप्रविष्टपात्रे समस्ताङ्गार्थसूचनमत्र तु अङ्गान्त प्रविष्टपात्रैस्तदुत्तराङ्गार्थ मानसूचनमिति भेदः ।

(वि, छ) इदं लक्षणं धनिकमत एव इत्याह—एतच्छेति । अङ्गावतारेणेवेति । तल्लक्षणाङ्गान्तत्वादेतस्य आदावङ्गस्य दर्शित इत्यनेन ।

(वि, ज) विष्कम्भकरागमकादावेवेति ग्राम्दर्शितामिदानां तस्यैव विशेषेण परशादामुखस्थानेऽपि करणमित्याह—अपेक्षितमिति । शेषमपेक्षितकाव्यत । शेष नीरसमिच्छं यस्तुविस्तरमित्यन्वयः । आमुखानन्तरं काव्यमित्यन्वयः । यौगन्धरायणप्रयोजित इति—विष्कम्भ इति शेषः । तत्र हि अपेक्षितो यस्मिन्नासागरि कयोर्वृत्तान्तः । तत् परित्यज्यामुखानन्तरं स्वच्छाचारी भीत एवाम्भि भर्तुरिति नीरस स्वभय यौगन्धरायणं दर्शितम् ।

(वि, क) आदावङ्गस्य दर्शित इति यदुक्तं तद्विषयं दर्शयति—यदा

यथा शाकुन्तले—

विष्कम्भकाद्यैरपि नो वधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योऽन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥ ४५ ॥ (प्र)

रमः शृङ्गारादिः । यदुब्रं धनिकेन—

न चातिरसतो वस्तु दूर मिच्छिन्नता नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्यादस्वलङ्कारलक्षणैः ॥ इति (ट)

यीजं विन्दु पताका च प्रकुरी कार्यमेव वा ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ४६ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र यीजम्—

स्थल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्यीजं तदभिधीयते ॥ ४७ ॥ (ठ)

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दधानुसूत्यलालितो
योगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्वीपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधो-
पचितो युधिष्ठिरोन्माह ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुविच्छेदकारणम् ॥ ४८ ॥ (ड) *

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ता कथार्थविच्छेदे सति उदयनस्येन्दोरिवो-
द्दीपयते इति सागरिका श्रत्वा (सहपंम्) कथं पृसो सो उदग्रणश्चिन्दो ।
इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः । (ड, इ)

त्विति । मूलादेव नीरसवस्त्वभिभ्रणादेव । आमुखाक्षेपसंश्रय इति । आसुरेन य
पात्रस्माक्षेप तमाधित्य प्रवृत्त इत्यर्थः । शाकुन्तलेति । तत्र हि मूलादेवानस्यया
प्रवर्तिनः स रस एव शाकुन्तलाया विरहः ।

(वि, ज) अधिकारिण इति । मुख्यफलस्वामिन इत्यर्थः । तेन नायकवधः
ज्ञापि न वर्णनीय इत्यर्थः ।

(वि, ट) रसवस्तुनोरिति । वस्तु अलङ्कारभिन्नपदार्थः । लक्षणज्ञापकः ।

(वि, ठ) नाट्ये कर्तव्यान्तरमाह—स्वल्पमात्रमिति । युधिष्ठिरोत्साह इति
तस्य बलोत्साह इत्यर्थः ।

(वि, ड) विन्दुरूपार्थप्रकृतिमाह—अवान्तरेणे । विन्दुविच्छेदेति परि-
भाषारूपभिदम् । विन्दुपद नपुंसकलिङ्गमिति ।

(वि, ढ) उदयनस्येन्दोरिव इत्यादिकं वन्दिवाक्यम् । कथमिति ।

अवान्तरार्थस्य विच्छेदे विरामे सति अविच्छेदस्य अविरामस्य कारणमेव
विन्दुः । जले तैलविन्दुवत् प्रसारित्वात् विन्दु भवति ।

1 'अल्प' (क. ख. पु) 1 'विन्दुस्त्वच्छेदकारणम्' (स. घ. पु)

• व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्याभिधीयते ॥ ४६ ॥ (ण) *
यथा रामचरिते सुग्रीवादे , वेण्या भीमादे , शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम् ।

^१पताकानायकस्यापि स्यात्स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्वाहस्तस्य जायते ॥ ५० ॥ (त)
यथा सुग्रीवादे राज्यप्राप्त्यादि ।

यसु मुनिनोत्रम्—‘आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनियत्ते’ इति । तत्र पताकेति

कथं स एव उदयननरेन्द्र इति संस्कृतम् । वत्सराज एव उदयननामा । अश्वान्तराध
सागरिकाविरहे उदयनतृपत्वेन ज्ञानात् हि तस्य विरहवर्णनप्रवृत्त्याऽविच्छेदः । निन्तु
तत्सूचकं विनैव तृपदर्शनरूपकारणसत्त्वात् प्रवर्तते इत्यतोऽङ्गावतारादिभेदः । अङ्गावतारे
तु पूर्वप्रविष्टपात्रे सूचनेति ।

(वि, ण) पताकारूपामर्थप्रवृत्तिमाह—व्यापीति । इति नायकसहायस्या
तत्र व्यापि अनेकालव्यापि । प्रासङ्गिकं नायकप्रसङ्गवृत्तम् ।

(वि, त) प्रकारान्तरमाह—पताकानायकस्यापीति । अनायकस्या
पाल्यकारप्रक्षेपः । तथा चाऽनायकस्य सुग्रीवादेरपि स्वकीयराज्यलाभादिकलान्तर
यत्तदपि पताकान्तरमित्यर्थः । अपिशब्दात् नायकस्य रामस्य सेतुबन्धादि फलान्तर
मपि पताकान्तरमिति बोध्यम् । गर्भे सन्धाविति । गर्भ विमर्ष वा सन्धौ इत्युभय
त्र सन्धावित्यस्यान्वयः । गर्भविमर्शापसङ्गतिरूपा हि पञ्चमन्धयो वक्ष्यन्ते । तत्र गर्भ
विमर्शरूपसन्धिद्वये तस्य पताकासहस्रस्याऽनायकनायकद्वयफलान्तरस्य निर्वाहो
निष्पत्तिरित्यर्थः ।

(वि, थ) आगर्भादिति । मुनिवाक्ये पताकेत्युत्कीर्त्य व्याचष्टे—पताकाना
यकेति । अत्रापि अश्वरप्रक्षेपः । अनायकफलरूपा पताकैव आगर्भाद् आविमर्षाद्

(लो, इ) कथमिति । कथमेव स उदयननरेन्द्र । राजावल्यामेव द्वितीय-
निन्तुर्यथा देवीगमनानन्तरमेवान्तराविच्छेदे विदूषक प्रति राजा वचनम् । धिक्
मुखे ! अल परिहासेन आभिनालेन गूढो देव्यास्त्वया न लोचत कोपः । तथा हि
देवामेव प्रसादयितुं गच्छाव इति ।

* प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

सानुबन्ध पताकास्य प्रवरी च प्रदेशमाक ॥

यद रत्नञ्च परार्थं स्यात् प्रधानस्योपकारम् ।

प्रधानवच्च वल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥

फल प्रत्युप्यते यस्या परार्थं केवलं युधै ।

अनुबन्धाविर्हानं स्यात् प्रवरीमिति निर्दिशेत् ॥ (नाट्यसू)

१. ‘पताका नायकस्य स्याच्च स्वकीय’ (क ख पु)

पताकाभायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि पताकाया प्रवृत्तिदर्शनादिनि
व्याख्यातमभिनवगुप्तपादौ । (ध)

प्राप्तद्विकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ५१ ॥ (द)

यथा बुलपयष्टे रावणजटायुसंचाद (ध)

प्रकरी नायकस्य स्याद्य स्वकीयं फलान्तरम् ॥ ५२ ॥ (न)

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यद्यियन्धनः ।

समापनन्तु यत्तिष्ठत्यै तत्कार्यमिति सम्मतम् ॥ ५३ ॥ (प)

यथा रामचरिते रावणवधः ।

अयस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताऽतिफलागमाः ॥ ५४ ॥ (फ)

तत्र—

भवेदारम्भ आस्तुत्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ५५ ॥

यथा रत्नावल्याम्—रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरायणस्यामुस्यम् ।

गुणं नायकनायिकादीनामप्यौमुख्यमाकरेषु बोद्धव्यम् । (य)

प्रयत्नस्तु फलायासो व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ५६ ॥

यथा रत्नावल्यां “ तद् वि ण अग्नि अण्णो दंराणोवाधो सि जधा तथा

वा नियत्तने इत्यर्थः । अस्मिन्नभिनवगुप्तपादव्याख्याने हेतुमाह—निर्वाहपर्यन्त-
मपीति । पताकाव्यापि प्रागद्विकरूपायाः । अनायकस्य फलान्तररूपाया एव पता-
काया आगर्भाद् वा आविमर्शाद्वा निवृत्तित्वर्थः ।

(वि, द) प्रकरीरूपामर्थप्रवृत्तिमाह—प्राप्तद्विकमिति । प्रमत्तादुपस्थित

प्रदेशस्थं प्रदेशविशेषे निष्पन्नमित्यर्थः ।

(वि, ध) रावणजटायुसंचाद इति । तस्याऽर्थप्रवृत्तित्वं तु रावणहत-

गोनावरणप्राप्तिद्वारा ।

(वि, न) नायकस्यापि फलान्तरं पताका । प्रकरी ॥ न नायकस्य फलान्तर-

मित्यर्थः । नच रावणस्याऽनायकत्वात् फलं तत्फलकत्वात् अस्य पताकान्वयप्रसङ्गिरिति
वाच्यम् । अनायकत्वेन नायकसहायस्यैव विप्रक्षितत्वात्, नन सदृशार्थकत्वात् ।

(वि, प) कार्यरूपार्थप्रवृत्तिमाह—अपेक्षितमिति । आरम्भो नाटकरम्भः ।

समापनमपि नाटकस्यैव । रावणवध इति । तत्तिष्ठौ सत्या हि नाटकसमापनम् ।

(वि, फ) अस्य कार्यस्य पथावस्था आह—अवस्था इति । निष्पादकनिष्पा-

दरूपा अवस्था इत्यर्थः । तत्रारम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिरूपा चतस्रोऽवस्था निष्पा-
दिका । फलागमरूपा तु निष्पादा इत्यवधेयम् ।

(वि, य) तत्रारम्भलक्षणमाह—भवेदिति । आकर इति तत्तत्राटके इत्यर्थः ।

(वि, भ) तद् वि इति । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा

आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामि । (भ, ई)

इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिवत्सराजसङ्गमोपायः ।
तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिः सम्भवः ॥ ५७ ॥ (म)

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेशपरिवर्तनाभिसरणादेः 'सङ्गमोपायाद् वासवदत्तालक्षणापायशङ्काया च अनिर्द्धारितैकान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिप्रत्याशा' ।
एवमन्यत्र । (य)

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतातिस्तु निश्चिता ॥ ५८ ॥

अपायाभावाभिर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियतातिः ।

यथा—रत्नावल्याम्, (राजा) देवीप्रसादनेन त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामीति
देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणाश्रित्यतफलप्राप्तिः सूचिता । (र)

सावस्था फलयोगः स्याद् यः समग्रफलोदयः ॥ ५९ ॥ (ल)

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभक्षकवार्त्तिकलक्षणफलान्तरलाभसहितः ।
एवमन्यत्र ।

आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामीति संस्कृतम् । अङ्गुलिह्रमनानन्तरं तथाप्युक्तिः ।
सङ्गमोपायः तदङ्गभूतो व्यापारः । व्यापारस्यैव यत्नत्वेनोक्तत्वात् ।

(वि, म) प्राप्त्याशामाह—उपायेति । उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्तिः सम्भवः ।
उद्देश्यप्राप्तिसम्भावना प्राप्त्याशा ।

(वि, थ) वेशपरिवर्तनं सागरिकाया वासवदत्तावेशरक्षणम् । तेन राज्ञः
समीपे तस्या अभिसारः । सङ्गमोपायस्य राज्ञः सागरिकासङ्गमोपायस्य । वासवदत्ताया
भागमनरूपापायस्य शङ्कयेत्यर्थः ।

(वि, र) नियतफलप्राप्तिः सूचितेति । अत्र देव्या कोपरात्रितिरूप-
फलस्य नियतातिः । नचास्य कथं कार्यावस्थात्वं सागरिकसङ्गमनरूपकार्यस्य तेना-
निष्पादनात् इति वाच्यम् । तत्कोपस्य तत्प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य तत्वारणत्वात् ।

(वि, ल) फलागममाह—सावस्थेति । फलयोगः फलागमः । समग्र-
फलोदयः समस्तोद्देश्यफलसिद्धिः । सामग्र्यं मुख्योद्देश्यफलस्य उद्देश्यफलान्तरसाहि-
त्यम् । तद्वदयति फलान्तरसहितं इति । इयमवस्था पूर्वोक्तचतुरवस्थामभिनिष्पाद्या ।

(लो, ई) तथापि इति । तथापि नास्ति अन्यो दर्शनोपायः इति । यथा
तयालिख्य यथासमीहितं करिष्यामि । यथा चन्द्रकलाया लक्ष्मीवरप्रदानरूपफलप्राप्ति-
सहितो राजश्चन्द्रकलालाभः ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभियोगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥ ६० ॥ (व, उ)

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ॥ ६१ ॥

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः ॥ (श)

तद्भेदानाह—

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । (ऊ)

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ६२ ॥ (प)

यथादेशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । (ञ)

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥ (स)

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखश्च तत् ॥ ६४ ॥ (ह)

(वि, व) यथासंख्यमिति । आभिः पञ्चावस्थाभिर्योगादिति वृत्तस्य पञ्च-
विधैव भागाः । पञ्चसन्धयो भवन्तीत्यर्थः ।

(वि, श) तल्लक्षणं सन्धिसामान्यलक्षणम् । कथाशानामित्यत्र एकान्वये
सतीत्यस्य व्याख्या । एकेनेति । एकैकेन प्रयोजनेनेत्यर्थः । अवान्तरेत्यादेर्व्याख्या ।
अवान्तरेति ।

(वि, प) तद्भेदान् सन्धिभेदान् । क्रमादिति—उक्तमवावस्थासाहित्येनैव
सन्धिपञ्चकसिद्धेरुक्तत्वात् । तत्साहित्यमुखसन्ध्यादिक्रमेण इत्यर्थः । तथा चारम्भावस्था-
युक्त इति । वृत्ताधाभासो मुखसन्धिः । यमयुक्तं प्रतिमुखसन्धिः । प्राप्याशायुक्तो
गर्भसन्धिः । नियताप्तियुक्तो विमर्शसन्धिः । फलागमयुक्तः उपसंहृतिः ।

(वि, स) यत्र बीजेति । बीजमिति वृत्तस्य । प्रारम्भेणेति । उत्साहरूप-
प्रारम्भावस्थायुक्ता इत्यर्थः । प्रथमेऽङ्के इति तत्र कन्दर्पपूजायां सागरिकायां राक्षो
दर्शनं विधिना आनीय घटितं बीजम् । तत्र सागरिकायास्तत्साङ्गमोत्साहसहितम् ।

(वि, ह) मुखसन्धिनिवेशिन इति । बीजसमुत्पत्तिरूपमुखसन्धानुद्दिष्टस्य
इत्यर्थः ।

(लो, उ) आभिरवस्थाभिरारम्भादिभिः ।

(लो, ऊ) उपसंहृतिः निर्वहणापरपर्याया ।

(लो, ञ) नानार्थेति । नानाविधानामर्थानां वाच्यरूपाणां रमानाद्यं सम्भवे
वस्थामित्यर्थः ।

यथा स्वावल्या द्वितीयेऽङ्के वसराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपरितस्य सुसङ्गताविदूषकाम्या ज्ञानमानतया किञ्चित्चयस्य वास-
वदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्योद्देशरूप उद्देशः । (क)

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो हासान्वेषणवान् मुहुः ॥ ६५ ॥ (छ)

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः ।

यथा स्वावल्या द्वितीयेऽङ्के, (सुसङ्गता) “सहि भद्रविषणा दाणिं सि तुम
जा एव भद्रिणा हत्येण गदिदा वि कोव थ मुञ्चसीत्यादौ समुद्भेदः । पुनर्वा
सवदत्ताप्रवेशो हासः । तृतीयेऽङ्के तद्वाचान्वेषणाय गतं कथं चिरयति
वसन्तकः ।” इत्यन्वेषणम् । (विद्) ‘ही ही भो कौशाम्बीरज्यलाभेणा-
वि ण तादिसो प्रियवचस्सस्स परितोसो जादिसो मम सक्कासादो प्रियवचन
सुणिभ भविस्सदि’ इत्यादौ उद्देशः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानाद्
हासः । पुनः सागरिकाया सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम् । पुनर्लतापाशकरणे
उद्देशः । (ग, गृ) ।

(वि, क) वासवदत्तया चित्रफलकेति । सागरिकालिखितेन राशौ
स्वेन च युक्तं चित्रफलकं राशौ प्राप्तम् । वसन्तकहस्तात् स्पष्टं वासवदत्तया तद्
प्राप्य तत्र लिखितस्य तदुभयानुरागबीजमुन्नीतम् । तादृशो भेदरूपः प्रतिमुखसन्धिश्च
वासवदत्तायामागत्या सुसङ्गतावसन्तकयोर्न्यापाररूपो यज्ञसहितः ।

(वि, ख) प्रागुद्भिन्नस्येति । प्रतिमुखसन्ध्यामुद्भिन्नस्येत्यर्थः । मुहुर्हासा
न्वेषणवान् समुद्भेद इत्यन्वयः । हासेत्यत्र नासेत्यपि क्वचित् पाठः ।

(वि, गृ) सहीति । सखि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वम् । या एव भर्ता
हस्ते गृहीताऽपि कोपं न मुञ्चतीति सङ्कृतम् । ही हीति । ही ही-याधर्मं । भो भो
कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवचस्वस्य परितोषः आदृशो मम सक्कासात्
प्रियवचनं धृत्वा भविष्यतीति सङ्कृतम् । उद्देशः सागरिकासङ्गोपायस्य । वासव-
दत्ताप्रत्यभिज्ञानादिति सङ्केतमग्नार्थमागता ता दृष्टेत्यर्थः । पुनः सागरिकाकर्तुंम् ।
उद्देशः फलप्रधानोपायस्य । लतापाशकरणादि राशौ सागरिकादर्शनेन ततो गर्भ-
सन्धेः प्राप्त्याशयोमरुमावस्थायोगः ।

(लो, ऋ) सहीति । सखि ! अदक्षिणेदानीमसि त्वम् । या एव भर्ता
हस्तेऽपि गृहीताऽपि कोपं न मुञ्चति । ही ही भो परितोषः । कौशाम्बीराज्यलाभे
नापि न तादृशः प्रियवचस्वस्य परितोषः आदृशो मम सक्कासात् प्रियवचनं धृत्वा
भविष्यति ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्दिष्टो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः ॥ ६६ ॥ (घ)

अथ शकुन्तले चतुर्धाङ्गादौ (अनसूया) पित्र्यवदे जह्वि गान्धर्वेण विवाहेण निष्पुतरुक्माणा पित्र्यसहो सउन्तला अनुत्पन्नभक्तुभाङ्गी सम्भुतेति निष्पुद मे हिम्यश्च इत्यत आरम्य पद्याङ्कोपचिन्ताय शकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थसञ्चय शकुन्तलाविस्मरणरूपविभ्रालिङ्गित । अथ निर्वहणम्—(ङ, ल)

यीजयन्तो मुपाद्यर्या विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकोऽर्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ६७ ॥ (च)

यथा वेदयाम् (कन्तुकी) (उपसृप सहर्षम्) “महाराज ! बर्हसे ! अयं शत्रु, भीमसेनो दुष्योधनसुतजारणीकृतसर्वशरीरो दुर्लभयन्त्रि ।” इत्यादिना । द्रौपदीवेशसयमनादिमुखसन्ध्यादिवीजाना निजनिजस्थानोप चिन्तानामेकार्थयोजनम् । यथा वा शकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञाना दुत्तरोऽर्थराशि । एषामङ्गान्याह—(छ)

उपक्षेप परिफरः परिन्यासो पिलोभनम् ।

युक्ति प्राप्ति समाधानं विधानं परिभाषना ।

उद्देशः करण भेद एतान्यङ्गानि वै मुपे ॥ ६८ ॥

(घि, घ) गर्भतोऽधिक इति । गर्भसन्धौ किञ्चिदुद्दिष्टो हासान्वेषणार्थ उद्देशः । अत्र ततोऽधिको हासराहित्यात् । सान्तराय सविप्र ।

(घि, ङ) अनसूयेति । वक्त्र्या उत्कीर्तनम् । प्रियवदे । इत्यादिकम् उक्ति । “प्रियवदे ! यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निवृत्तकल्याणा प्रियसहो शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी सञ्जा इति निवृत्त मम हृदयम्” इति सस्कृतम् । पद्याङ्क इति । तत्पूर्वं दुर्वासस शापेन राज शकुन्तलासमागमरूपप्रधानफलस्य उपाय प्रतिरक्ष । विस्मरणरूपेति ।

“विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोधन वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वा न क्व बोधितोऽपि सन् कथा प्रमत्त प्रथमोदितामिव । इति ।

दुर्वासस शापेन विस्मरणम् । अथ शापप्रतिबन्धरूपप्रधानफलोपायरूप विमर्शसन्धि शकुन्तलाया राजसमागमप्रत्यागारूपावस्थासहित ।

(घि, च) एकाऽर्थमुपनीयन्त इति । एकोद्देश्यनिर्वाहदार्ढ्यता । स्पष्टमपरम् ।

(घि, छ) अथ प्रकीर्णार्थकाल्पितोपनयनरूपो निर्वहणसन्धि । उद्देश्यशकुन्तलासमागमरूपफलागमावस्थासहित । एषामिति पञ्चसन्धानाभित्वर्थ ।

(घि, ज) तत्र मुख्यसन्धेर्द्वाङ्गान्याह—उपक्षेप इत्यादि ।

(लो, ल) पित्र्यवदे इति । प्रियवदे यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा प्रियवसो शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी सञ्जातेति निवृत्त मे हृदयम् ।

यथोद्देश लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ६६ ॥ (ए)

काव्यार्थं इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेय । यथा वेण्या भीम —

लाक्षागृहानलविपाद्यसमाप्रवेशं

प्राग्नेषु वित्तनिचयेषु च न प्रहृत्य ।

आवृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥ (क)

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं द्वेयः परिकरः पुनः ॥ ७० ॥

यथा तत्रैव—

प्रवृद्धं यद्वैर मम रज्जु शिशोरेव कुरामि-

नै तत्रायौ हेतुनै भवति किरीटी न च युवाम् ।

जरासन्धस्योर स्थलमिव विरूढ पुनरपि

कृपा भीम सन्धि विघटयति घृष घटयत ॥ (ज)

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ७१ ॥

यथा तत्रैव—

चक्षुर्नृजभ्रमितचण्डगदाभिघातः—

सचूर्णितोरयुगलस्य सुयोधनस्य ।

(यि,क)लाक्षागृहानलेति—“स्वस्था भवन्तु कुरुराजमुता समृत्त्या” इति सूत्र-
वारस्योक्तिं श्रुत्वा प्रविष्टस्य भीमस्योक्तिरियम् । लाक्षेत्यादिभि प्राग्नेषु वित्तनिचयेषु च
येऽस्मान् प्रहृत्य धार्तराष्ट्रा मयि जीवति सति स्वस्था भवन्ति इति । अत्र काकुध्वनिना न
स्वस्था भविष्यन्तीत्यर्थः । लाक्षेत्यादिना प्राग्नेषु प्रहारप्रवेशेन वित्तनिचयेषु च प्रहार ।
परिधानकेशानित्यत्र द्वन्द्वः । अत्र काव्यार्थस्य कुरुकुलवधप्रतिपादनस्योत्पत्तिः ।

(यि,अ) परिकरलक्षणमाह—समुत्पन्नेति ।

प्रवृद्धं यद्वैरमिति—सन्धिरक्षणविमुखस्य भीमस्य सहदेव प्रत्युक्तिरियम् ।
शिशोरेवेति—मम यौवनापेक्षापि तैर्न कृता, शिशुकाल एव विपदानात् ।
आर्या युधिष्ठिर । किरीटी अर्जुन । युवा नकुलसहदेवौ । विरूढ कृष्णदौत्येन जात,
सन्धिमित्यन्वयः । अत्र समुत्पन्नलाक्षागृहादिवधनरूपार्थबाहुल्यम् ।

(यि,ट)परिन्यासलक्षणमाह—तन्निष्पत्तिरिति । काव्याभिधेयरूपस्येतिवृत्तस्य
निष्पत्तिः—भावनिष्पत्तिक्वचनमित्यर्थः । चञ्चदिति—द्रौपदीं प्रति भीमस्यो
क्तिरियम् । हे देवि द्रौपदि ! तव क्चान् केशान् वेणावधानं कुर्वन् भीम उत्तम

(लो, प) समुपति समुत्पत्तिमात्रम् ।

स्त्यानावनद्धधनशोणितशोणपाणि-

रत्तसयिष्यति कचास्तव देवि । भीम ॥ (ट, पे)

अत्र उपलेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सक्षेपेणोपक्षेपण-
मात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया
परितो हृदये न्यसनमित्येषा भेदः । एतानि चाद्धानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण
भवन्ति भङ्गान्तराणि स्वन्यथापि । (३)

गुणाख्याने विलोभनम् ॥ ७२ ॥

यथा तत्रैव (द्रौपदी) “ नाथ । किं दुष्कर तुष्टं परिकुषिदेण ” ।

यथा वा भम चन्द्रकलायाः चन्द्रकलावर्णने-सेय तारण्यस्य विलास
इत्यादि । यत्तु शाकुन्तलादिषु, मीवामङ्गाभिरामम् इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं
तद्दीर्घार्थसम्यग्भावाद्यं सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्युक्तम् । (४)

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ७३ ॥ (४)

यथा वेण्या सहदेवो भीम प्रति, “ आर्य । किं महाराजसन्देशोऽयमभ्यु-
त्पन्न एवार्थेण गृहीत ” इत्यतः प्रभृति यावज्जीमवचनम् ।

युष्मान् हेषयति क्रोधाक्षोके शत्रुकुलक्षय ।

म लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥ इति ।

विष्यति । उत्तसनेन दुयाधनोरुपातङ्करेण विशिष्टान् करिष्यतीत्यर्थः । भीम कीदृशः ?
सुयोधनस्य स्त्यानावनद्धेन प्रवृद्धसम्बद्धेन धनशोणितेन शोणपाणि । सुयोधनस्य
कीदृशस्य ? चञ्चला चलता भुनेन भ्रमितया गदयाभिघातेन सञ्चूणितमूरयुगल यस्य
तादृशस्य । अत्र भाविन्या ऊढभङ्गनिष्पत्तेः कथनम् ।

(वि, ठ) उक्तत्रयाणां भेद विचिन्त्य दर्शयति-अत्रेति । ततोऽपि निश्चया-
पत्तिरूपतया इति निश्चयस्य भाविकर्तव्यनिश्चयस्यापत्तिरपादान बोधनमिति यावत् ।
हृदये बोद्धर्हृदये ।

(वि, ड) विलाभनलक्षणमाह-गुणाख्यानामिति । किमिति । किं दुष्कर
त्वया कुपितेन इति ससृक्तम् । इदं भीमस्य वलाभिन्त्यरूपगुणकथनम् । तारण्य
स्येति । अत्र विलासरासपदे तज्जनकपरे सारोप्या लक्षणया प्रयुक्ते । अत्र चन्द्रकला
सौन्दर्यरूपानाम् । मृगादिगुणवर्णनमिति । गुण-सृष्टृहणयो धर्मः, अत्र
क्रियारूपः । यीनार्थः-शाकुन्तलाप्राप्तिवीररूपोऽर्थः । मृगक्रियावर्णनस्य तदसम्बन्धत्वात् ।

(वि, ढ) युक्तिलक्षणमाह-सम्प्रधारणमिति । उद्देश्यायोंपपादकयुक्तिप्रदर्शनम् ।

(लो, पे) स्त्यानेति-स्त्यानं सन् अवनद्धं दृढीभूतं इत्यर्थः ।

प्राप्तिः सुखागमः ॥ ७४ ॥

यथा तत्रैव, मह्यमि कौरवशतं समरे न कोपाद् इत्यादि । (द्रौपदी)
(धृत्वा, सहपंम्)

“याध अस्तुदपुत्रं कस्तु एदं वअणं ता पुणो पुणो मण ।” (ग)

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥ ७५ ॥ (त)

यथा तत्रैव, (नेपथ्ये) भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः ! ध्रुवताम्—

यत्सत्यमतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विहमसंमपीहितं यमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपमुताकेशाम्बराकर्षणैः

शोधज्योतिरिदं महत् कुरवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥ (य)

अथ, ‘स्वस्या भवन्ति मयि जीरती’त्यादिबीजस्य प्रधाननायकामिमत्त्वेन सम्पगाहितत्वात्समाधानम् । (द)

सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ७६ ॥

यथा बालचरिते—

उत्साहातिशयं वत्स ! तव वाक्यञ्च परयतः ।

मम हर्षविपादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥

यथा वा मम प्रभावत्याम्, नयनयुगामेघनकमिष्यादि । (घ)

(वि, ग) प्राप्तिलक्षणमाह—प्राप्तिरिति । णाधेति । नाथ । अधुनपूर्वं खलु ईदृशं वचनम्, तत्पुन पुनर्गण इति संस्कृतम् ।

(वि, त) समाधानलक्षणमाह—धीजस्येति । उहस्य उद्देश्यबीजस्य प्रधान-नायकसम्मतत्वेन वचनं तत् ।

(वि, थ) यत्सत्येति । यत् यौधिष्ठिर शोधज्योति इति सर्वत्र विशेषणम् । द्यूतारणीति । द्यूतरूपाणामरण्या मन्थनग्रहे नृपमुताया द्रुपदमुताया द्रौपद्या केश-सांभ्यस्य चानर्पणात् सम्भृतशोधज्योतिरिति । अन्यदपि हि ज्योतिररण्यामार्पणात्सम्भृतं भवति ।

(वि, द) समाधानपदस्य योगार्थमत्रोपपादयति—अत्रेति । अत्र भीमोक्त बीजस्य प्रधाननायकयुधिष्ठिरसम्मतत्ववचनम् ।

(वि, ध) विधानरूपाङ्गलक्षणमाह—सुखदुःखाभ्या कृतोऽर्थ इत्यर्थः । उत्साहेति । इदं रामं प्रति जनकस्य वाक्यम् । अत्र उत्साहेन सुखम् । बाल्येन च दुःखम् । नयनयुगैश्च यथोक्तार्थेन सुखम् । तद्विरहाद् दुःखम् ।

कुतूहलोत्तरा^१ वाचः प्रोक्ता तु परिभाषना ॥ ७७ ॥

यथा वेण्यां द्रौपदी युद्ध स्यान्नवेति सशयाना त्वय्यशब्दानन्तरम्, “णाथ किं दाणि ण्मो पलत्रजलहरस्थणिदमसलो^२ सखे सखे समरदुन्दुभी ताडीअदि।”
(न, घ)

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः ॥ ७८ ॥

यथा तत्रैव, (द्रौपदी) “णाथ^३ पुणो वि तुण् समासासहदब्बा हम् । (भीम)

भूय परिभवन्नान्ति^४ लज्जाविधुरिताननम्^५ ।

अनि शेषितकौरव्य न पभ्यसि वृकीदरम् । (प, आ,)

करणं^६ पुनः^७ प्रवृत्तार्थसमारम्भ ॥ ७९ ॥ (फ)

यथा तत्रैव ,

“देवि, गच्छामो धयमिदानीं कुत्कुलधयाय इति ।

भेदं संहतभेदनम्^८ ॥ ८० ॥

यथा तत्रैव ।

‘अत एवाद्यप्रवृत्ति भिन्नोऽह भवज्जय’ ।

केचित्तु, भेदः प्रोत्साहनेति वदन्ति । (ब)

(वि, न) भावनालक्षणमाह—कुतूहलोति । णाघेति । नाथ किमिदानीम् एष प्रलयजलधरस्तनितमासल क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताप्यते । इति सस्कृतम् । अत्र युद्धेच्छा द्रौपद्या कुतूहलोत्तरा एता वाच ।

(वि, प) उद्भेदलक्षणमाह—वीजार्थस्येति । प्ररोह उत्पाद्यतानिधय । णाघेति । नाथ पुनरपि समासवासयितव्याऽहम् इति सस्कृतम् । अहमिति द्रौपद्या आत्मनिर्देश । भूय इति । बन्धुरित नामितं भूयो न परयसीत्यन्वय । भाविष्यत् मामीत्ये वर्तमाना अत्र भीमस्य कौरववधोत्पाद्यतानिधय ।

(वि, फ) करणलक्षणमाह—करणमिति । स्पष्टम् ।

(वि, घ) भेदलक्षणमाह—भेद इति । अयं प्रवृत्तीति सहदेवे भीमस्योक्ति ।

(लो, अ) णाघेति । नाथ किमिदानीम् एष प्रलयजलधर स्तनितमांसल क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताप्यते ।

(लो, आ) णाघेति । नाथ पुनरपि त्वया समासवासयितव्याहम् ।

१ ‘लोद्धवा’ (ख पु) २ ‘मत्परो’ (क ख पु)

३ ‘वाक्षान्ति’ (इति ड ढ ण्) ४ ‘बन्धुरिताननम्’ (ड ढ पु) ५ ‘करण’

(ज ऋ पु) ६ ‘मत्तम्’ (ज ऋ पु) ७ ‘संहतिभेदनम्’ (ग ट पु)

अथ प्रतिमुखाद्वा नि-

विलासः परिसर्पश्च विधूतं^१ तापनं^२ तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रशंसनं^३ पुनः ।

विरोधश्च^४ प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ८१ ॥ (भ)

तत्र—

समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥ ८२ ॥ (म)

रतिरक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषय प्रमदा पुरषो वा तदर्था समीहा विलासः ।

यथा शाकुन्तले-

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाभासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ (य, इ)

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ८३ ॥ (र)

(वि, भ) प्रतिमुखसन्धेस्त्रयोदशाङ्गान्याह-विलास इति ।

(वि, म) रतिभोगार्थेति । रतिरनुगमः, तद्भोगस्त्रयोदशो नायिकादिः, तत्र समीहा इच्छा । यद्यपि रतिनिधूवनम् तद्भोगाय इच्छेत्सेवमर्थ एव उदाहरणा-नुगारी युज्यते । तथापि ग्रन्थकृद्भ्याख्यानुरोधादित्यं व्याख्यातम् ।

(वि, य) कामं प्रियेति । शाकुन्तलादिस्तोदुष्मन्तस्य उत्तिरियम्—अकृतार्थेऽपीति । कामिन उद्देश्यसिद्धेरेव मनसिजस्य कृतार्थता, तदहितेऽपि मनसिजे इत्यर्थः । उभयप्रार्थना उभयस्य रतिमनुगमाभिन्त्यम् कुरुत इत्यर्थः । प्रकृते च शाकु-न्तलाया भावदर्शनात् तत्प्रार्थनाप्रार्थितस्य दुष्मन्तस्य रतिं कुरुत इत्यर्थः ।

(वि, र) परिसर्पलक्षणमाह—दृष्टनष्टेति । नष्टेति सन्न अदर्शने इति धात्वर्थानुसाराद् दृष्टव्यानर्थक्यम् । तथा च पूर्वदृष्टस्य पश्चाददृष्टस्य वस्तुनोऽनुसरण-मित्यर्थः ।

(स्तो, इ) काममिति । मनसिजेऽकृतार्थेऽपि स्त्रीपुमयुगलस्य सम्भोग विनाऽपि उभयप्रार्थना अन्योऽन्यप्रार्थना रतिं ग्रीति कुरुते इत्यर्थः । नायिकाया नायके नायकस्य नायिकया यदि प्रार्थना दृश्यते तदा उपभोगाभावेऽपि तयो ग्रीतिर्भवति तेन तस्या भावदर्शनेन प्रार्थना मयि अभिव्यज्यते मन समाश्रयामि इति ।

१ 'विधूतम्' (ग. पु) २ 'तापनम्' (ग. पु) ३ 'प्रगमनम्' (क. ख. पु)

४ 'निरोध' (ज. भ. पु) ५ 'इष्ट' (क. पु)

यथा शाकुन्तले (राजा) “भविष्यमग्र तया” तथा हि—

अभ्युक्षता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिक्ते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ (ल)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः ॥ ८४ ॥ (व)

यथा तत्रैव “अलं वो अन्तेऽरिश्चाविरहपञ्चसुण्ण राणसिणा उवरद्धेण ।
केचिन्तु “विधूतं स्यादरति.” इति यदन्ति । (श)

उपायादर्शनं यन्तु तापनं नाम तद् भवेत् ॥ ८५ ॥ (प)

यथा रत्नावल्याम्—(सागरिका)

दुल्लहजगानुरागो लज्जा गुर्वी परवशो अन्मा ।

प्रियसहि ! विसमं प्रेमं मरणं शरणं णवरि ण्णम् ॥ (स)

परिहासयचो नर्मम् ॥ ८६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—(सुसङ्गता) सहि ! जस्स किदे तुमं आग्घादा सो अभं दे
पुरो चिद्वदि । (सागरिका) (साम्यसूयम्) “कस्स किदे अहं आग्घदा”
(सुसङ्गता) अहं अप्ससकिदे ! णं चित्तफलमस्स । (ह)

(वि, ल) भविष्यमग्र तयेति राज उक्तिरियम् । तया शाकुन्तलया
भविष्यं स्यात्त्वमिति । तत्र हेतुमाह—अभ्युक्षतेति । यतोऽस्य लतागृहस्य
पाण्डुनिक्ते द्वारेऽभिनवा पदपङ्क्तिर्दृश्यते । कीदृशी पुरस्तात् पदस्य पूर्वभागे-
ऽभ्युक्षता । पश्चाद्भागे जघनगौरवादवगाढा । अत्र पूर्वदृष्टशाकुन्तलानुसरणम् ।

(वि, व) विधूतलक्षणमाह—कृतस्येति । आदौ कृतस्यानुनयस्य प्रीते-
पश्चादपरिग्रह आहार्य इत्यर्थः ।

(वि, श) तत्रैवेति । शाकुन्तल एव इत्यर्थः । अलमिति—अल वान्त-
पुरिकाविरहपञ्चमुक्तेन राजर्षिणा उपरुद्धेनेति संस्कृतम् । अत्र सख्या उपरोधवशात्
शाकुन्तलाया आदौ प्रीतिर्लभ्यते । उपरोधनिषेधाच्चाहार्यस्तदपीरग्रह । केचिदिति-
आहार्यदीदृशनिषेधादरत्यवगमादन अस्वरस ।

(वि, प) तापनलक्षणमाह—उपायेति । उद्देश्याऽर्थापाय ।

(वि, स) दुल्लहेति—

“दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आन्मा ।

प्रियसहि ! विषम प्रेम मरणं शरणं केवले देशी, एव प्रधान शरणमित्यन्वयः ।

दुर्लभजनो राजा । खवरीति केवले देशी, एव प्रधान शरणमित्यन्वयः ।

(वि, ह) नर्मलक्षणमाह—परिहासेति । सह्येति । “सहि ! यस्य कृते
त्वमायाता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठती”ति संस्कृतम् । कस्सेति । “कस्य कृतेऽहमागता”

^१धृतिस्तु परिहासजा

नर्मद्युतिः ॥ ८७ ॥

यथा तत्रैव, (सुसङ्गता) स हि अदक्षिणा दारिणं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि । (साग०) (सभ्रभ्रमीपद् विहस्य) सुसङ्गदे ! दारिणं वि ण विरमसि । केचित्तु दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति वदन्ति । (क)

प्रशंसनं वाच्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ८८ ॥ (ख)

यथा विक्रमोर्वश्याम्—(उर्वशी) जग्रदु जग्रदु महाराजो (राजा) मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते इत्यादि ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥ ८९ ॥

यथा चण्डकौशिके—(राजा) नूनमसमीप्यकारिणा मयाऽध्वेनेव स्फुरच्छिप्राकलापो ज्वलन पद्भ्यां समाश्रान्तः । ग)

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात् पर्युपासनम् ॥ ९० ॥

यथा 'रत्नावल्याम्, (विदू०) भो मा कुप् । एसा हि कदलीगृहान्तरं गतेत्यादि । (घ)

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ९१ ॥ (ङ)

इति संस्कृतम् । अयीति । “अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य” इति संस्कृतम् ।

(वि, क) नर्मद्युतिलक्षणमाह—धृतिरिति । परिहाससहिष्णुता इत्यर्थः । सहीति । सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वम् । या एवं भर्ता इस्तावलम्बिताऽपि कोपं न मुञ्चसीति । कुसङ्गदे ! इदानीमपि न विरमसि । अत्र सागरिकाया सुगङ्गाकृत-परिहाससहिष्णुता । नर्मणि तस्याऽसूयताप्रदर्शनाद् असहिष्णुता इति भेदः । केचिदिति । अत्र दोषाच्छादनाप्रतीत्या अस्वरसः ।

(वि, ख) प्रशसनरूपाङ्गस्य लक्षणमाह—प्रशंसनमिति । प्रशस्यतेऽनेन इति प्रशसनम्, उत्तरोत्तरं तादृशं वाच्यमेव प्रशंसननामाङ्गमित्यर्थः ।

(वि, ग) विरोधलक्षणमाह—विरोध इति । राजा हरिश्चन्द्रः । स्फुरदार्ध-रामहोज्ज्वलनो विधामित्रः ।

(वि, घ) पर्युपासनलक्षणमाह—कृतस्येति । कृतस्य कोपहेतोरित्यर्थः । पुनरनुनयः कोपाश्रयहेतुप्रदर्शनमित्यर्थः । भो इति । भो वयस्य मा कुप । एसा हि कदलीगृहान्तरं गतेति संस्कृतम् । एतेति—कदलीगृहान्तरप्रवेशस्य प्रदर्शनम् ।

(वि, ङ) पुष्पनामालक्षणमाह—पुष्पमिति । अयं विशेषो विलक्षण-पदार्थ इत्येवमर्थकं वचनमित्यर्थः ।

यथा तत्रैव, (राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति ।)

(विद्०) भो वयस्स एसा अपुन्वा सिरी तुण समासादिदा ।

(राजा ।) वयस्य ! सत्यम् ।

श्रीरेपा पाणिरप्यस्या पारिजातस्य पञ्चव ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष^१ स्वेदच्छासृतद्रव ॥ (च)

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ॥ ६२ ॥

यथा तत्रैव, (राजा) कथमिहस्योऽहं त्वया ज्ञात ? (सुसगदा) न केवलं मुमं समं चित्तफलपण्यं । ता जाय गदुभं देवीणं निवेदइस्सम् । (घ)

उपन्यास प्रसादनम् ॥ ६३ ॥ (ज)

यथा तत्रैव, (सुसगदा) भट्टा^१ भलं सद्वाणं । मएवि भट्टिणीणं पसादेण कीलिदं ज्ञेयं एदिहिं । ता किं कण्णाभरणेण । अशोवि मे गुरुअरो पसादो पसो जं तुणं अहं एत्थं आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही साअरिआ । एसा जेव पसादीअडु । केचित्तं—उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यास स कीर्तित इति वदन्ति, उदाहरन्ति च तत्रैव, अदिमुहरा वत्तु सा गन्मदासीति । (झ)

चानुर्घण्योपगमनं वर्णसेहार इच्यते ॥ ६४ ॥ (ज)

(वि, च) भो इति । ' भो वयस्य एसाऽपूर्वा श्रीस्त्वया रामासादिता' इति ससृजतम् । श्रीरेपेति । स्वेदच्छास्रं धर्मव्यानं । पारिजातपञ्चवाद् अमृतद्रवधयणारं ।

(वि, छ) वज्ररूपाक्षतक्षणमाह—प्रत्यक्षेति । न केवलमिति । न केवलं तु समं चित्तफलकेन । तदावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि । इति ससृजतम् । इदं मुमंज्ञतावान्मया राज्ञं साक्षान्निष्ठुरम् ।

(वि, ज) उपन्यासलक्षणमाह—उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसादन-प्रार्थना ।

(वि, झ) भर्तुं^१ भलं शङ्कया भयापि भर्त्या प्रसादेन क्रीडितमेव एते । तन् किं वर्णाभरणेन ? अतोऽपि मे गुरुतरं प्रसादं एष सत्ययाऽहमप्राप्तिरिति-ति कुपिता मे श्रियगती गागरिका । एवं प्रसादनामिति मसृजतम् । ते वर्णाभरणं किं त्वमेयादि सागरिकोक्तेरनुवादः । अत्र सागरिकाप्रसादनप्रार्थना उपपत्तिश्च इति युक्त्युपपादस्यानुहेत्यर्थः । अदीति । अनिमृगता मन्वेया गर्भदासीति ससृजतम् । गर्भदासी अन्तःपुरदासी । अत्र मम चित्रफलकेनेयादि निष्ठुरं मुमंज्ञतया पूर्वमुक्तं वचनं विदपद्येत्युपपादकम् ।

(वि, झ) वर्णसेहाराक्षतक्षणमाह—चानुर्घण्येति । प्रक्षणाद्येकवर्णानां मेलनवचनमित्यर्थः ।

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

परिपदियमृषीणामेव वीरो युधाजित्
'सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्ध' ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराण

प्रभुरपि जनकानामद्बुहो याजकास्ते^१ ॥ (८)

इत्यत्र अपिच्छत्पादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्तपादास्तु, वर्णराष्ट्रेन पात्रायुपलक्ष्यन्ते । संहारो मेलनमिति व्याचक्षते उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—यदोषि मे अर्थं गरजते पसादो इत्यादेरारभ्य, णं हत्ये गेहणिअ पसादेहि णं । (राजा) कासो कासावित्पादि ।

अथ गर्माङ्गानि—(४)

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संप्रहृथ्यानुमानं च प्रार्थना दित्तिरेव च ।

'भोटकाधि'यलोद्धेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ॥ ६५ ॥

तत्र व्याजाश्रयं चाफ्यमभूताहरणं मतम् ॥ ६६ ॥

यथा अश्वत्थामाङ्के—

“अश्वत्थामा इत इति गृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा ।

(वि, ८) परिपदियमिति । मिलितनाद्याणाद्यनेकवर्णसमाप्रदर्शनमिदम् । इयमृषीणा परिपद् मभा । युधाजित् । केच्यदेशपतिरपि अपिभिरमात्यैश्च समम् एव वृद्धो राजा लोमपादः । अयमपि जनकाना जनकवरास्य प्रभु गीरध्वज. अविरतयज्ञो ब्रह्मवादी च । अद्बुह द्रोहशून्यास्ते प्रसिद्धा याजका एते इति शेषः ।

(वि, ४) पात्राणीति । नाट्यपात्राणां अर्थः । अदोर्वीति । अतोऽपि मे अयं गुह्यतर प्रसाद इत्यादेरारभ्य इत्यर्थः । इत्यादेरित्यवर्णो पञ्चमी । ज किण अहं तत एव आलिहि देत्यादिकमादवित्याद्यवधिरूपेऽर्थः । णं हत्येति । ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एनामित्यर्थः । कासो कासाविति द्वयं धीप्ता । अत्र राजा गुह्यज्ञा सागरिकाश्च पात्राणि, एषा मेलनम् ।

(वि, ३) गर्भसन्धेर्द्वादशाङ्गान्याह—अभूतेति । अभूताहरणलक्षणमाह— तत्र व्याजेति । अश्वत्थामा इत इति युधिष्ठिरस्य व्याजाश्रयवाक्यम् ।

१ 'तद् गृपतिरमात्यै' (क. पु.) २ 'यत्त भो याजकस्ते' (क. पु.)

३ 'तोड-' (घ. पु.) ४ 'दि' (क. पु.)

स्यैरं शेषे गज इति किल^१ व्याहृत सत्यवाचा^२ ॥ (६)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ॥ ६७ ॥

यथा चण्डकौशिके—(राजा) भगवन् !

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥ (६)

रूपं धान्यं वितर्कचत् ॥ ६८ ॥

यथा रत्नावल्याम् । (राजा)

मम प्रकृत्यैव चल दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनेतत्कथं विद्ध सम सर्वं शिलीमुखै ॥ (७)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ ६९ ॥ (८)

यथा अश्वत्थामाङ्गे—

यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदं पाण्डवीनां चमूना

यो यः पाण्डालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्या गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीप

कोधान्धोऽहम् तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ (९)

(वि, ६) मार्गस्पात्रलक्षणमाह—तत्त्वार्थेति । अत्र व्याजकथनमित्यर्थः ।

गृह्यतामिति—विद्यामित्रं प्रति हरिश्चन्द्रमृपतेर्दत्तविरयम् । भार्यायास्तनयस्य विक्रयं यादन्तिमिदं वित्तं गृह्यतामित्यन्वयः । शेषस्य वित्तस्याप्यर्थं निमित्तमात्मविक्रयं करिष्यामि । तत्र राज्ञः आपद्यपि अत्र व्याजकथनम् ।

(वि, ७) स्पात्रलक्षणमाह—रूपमिति । वितर्कोऽतस्मिन्मिव स्तुहेत्यनुसन्धानम् । मनः प्रकृत्यैवेति—सागरिकाविरहिणो राज्ञोऽयं वितर्कः । दुर्लभ्यं लक्षितं द्रष्टुमशक्यम् ।

(वि, ८) उदाहरणरूपस्याङ्गस्य लक्षणमाह—उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं स्थाद्वैरयुक्तम् ।

(वि, ९) यो यः शस्त्रमिति । क्रुद्धस्याश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । मयि रणे चरति सीतं पाण्डवीनां चमूना मध्ये स्वभुजगुरुमदं राज्ञः यो यः शस्त्रं विभर्ति एव यो यः पाण्डालगोत्र इत्यादि । एव यो यस्तत्कर्म इत्यादि । तत्कर्मं मृतस्य मम पित्र शिरश्छेदनरूपम् । एव यथ यथ मम प्रतीपः कोधान्धोऽहं जगतामन्तकस्य तस्य तस्यान्तक इत्यर्थः । तीर्जगदन्तकस्य प्राधोदीपनाद् एव जगन्तः इत्यर्थः ।

१ 'पुनर' (क. पु) २ 'तच्छ्रुत्वागौ दयिततनयं प्रत्ययात्तस्य राज्ञः । राज्ञा

'यात्रां नयनसालिलं चापि तुल्यं मुनीव ॥' इत्युत्तरार्थत्वाधिकं (क. पु)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु कमः स्यात् ॥ १०० ॥

यथा शाकुन्तले, (राजा) “ स्थाने खलु विस्मितनिमेषेण चक्षुषा प्रिया मवलोकयामि । तथा हि—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्या पदानि रचयन्त्या ।

पुलकाश्रितेन कथयति मय्यनुराग कपोलेन ॥ (द)

संग्रहः पुनः । सामदानार्थसपन्नः ॥ १०१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—(राजा) साधु वयस्य । इदं ते पारितोषिकम् । (इति वदन् ददाति) । (ध)

लिङ्गाद्बुद्धोऽनुमानता ॥ १०२ ॥

यथा जानकीराधये नाटके (राम) ।

लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्री-

मालोकनैर्नमयतो जगतां शिरासि ।

तस्यानुभाषयति काञ्चनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनय-वमधृष्यताञ्च ॥ (न)

रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ १०३ ॥

यथा रत्नावल्याम्—प्रिये सागरिके ।

शीताशुर्मुत्तमुत्पले तव दृशी पद्मानुकारी करं

रम्भास्तम्भनिभं तथोरयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

(चि, द) कमरूपाङ्गलक्षणमाह—भाष्येति । भावस्यानुरागस्य तत्त्वनापनगिधिरित्यर्थः उन्नमितेति—पदानि रत्नलोकषट्कपदानि रचयन्त्या अस्या आननं कर्तुं पुलकाश्रितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयति इत्यर्थः । कीदृशमाननम् ? उन्नमितैकभ्रूलतम् ।

(चि, ध) सामदानेति । साम्ना प्रत्या दानेन च मग्नदानस्य दीयमानधन-रूपतिरित्यर्थः । साध्यति—अत्र दीयमानः कृत्स्नधनगपात्तिर्विदुषः ।

(चि, न) अनुमानरूपाङ्गलक्षणमाह—लिङ्गादिति । अनुमानना अनुमानम् । लीलेति । परशुरामवर्णनमिदम् । तस्य नीला व्यवगाय । सूर्यतनयत्वं सूर्यतुनयतेत्यन्विनं सूर्यपुत्रत्वमधृष्यत्वं चानुभाषयति । तस्य कीदृशस्य मलैर्गमनैरपि धरित्री तरङ्गयत चानयत । मालोकनैर्नमयतो शिरासि नमयतश्चन्द्रमाश्च गङ्गां प्रणम्य मानत्याह । काञ्चनकान्तिवद् गौरकायस्य ।

(चि, प) प्रार्थनारूपाङ्गलक्षणमाह—रतीति । इत्यर्थः सा नाथिराया शोभं नयनस्य तारुण्योत्पन्नं प्रार्थनार्थम् । शीताशुर्न्यादिः । शीताशुर्न्यादिना

। 'तवो' (ज. म. पु)

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाग्नि-शङ्खमालिङ्गय मा-

भङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥ (प)

इदञ्च प्रार्थनास्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूतावसरत्याभावात्^१ प्रशस्ति
नामाङ्ग नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम् । अन्यथाङ्गानां पञ्चपाटिसत्यकत्वप्रसङ्गात् । (क)

रहम्यार्थस्य तूद्वेदः क्षितिः स्यात् ॥ १०४ ॥

यथा अश्वत्थामाङ्गे—

एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्धते ।

केराग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं नि रोपिता. प्रजा. ॥ (घ)

घोटकं पुनः । संरब्धवाक् ॥ १०५ ॥

यथा चण्डकौशिके—(कौशिक) ।

आ पुन कथमद्यापि न समृता^२ स्वर्णद्विजिणा । (भ)

अभिवलमभिसन्धिश्छलेन यः ॥ १०६ ॥ (म)

आह्लादकराखिलाङ्गि ! एहि एहि रभसात् यलात् मदङ्गानि नि शङ्खमालिङ्गय अनङ्ग
तापविधुराणि तानि निर्वापय । तापशून्यानि कुरु इत्यर्थः ।

अत्रालङ्गनार्थनोत्सवप्रार्थना ।

(वि, फ) अत्रैतदशस्य निर्वहणसन्धे प्रशस्तिनामाङ्गस्य वैकल्पिकी स्थितिः ।

अनयोर्मिलितस्थितसत्त्वे तु वक्ष्यमाणचतु पाटिमख्यासन्ध्यङ्गानां न भवति । पञ्चप-
टित्वापत्तेः । तथा हि अत्र गर्भसन्धौ एतदशसत्त्वे एतान्यङ्गानि त्रयोदश भवन्ति,
मुखमन्ध्यङ्गानि च द्वादशोक्तानि, अन्यगन्धिद्वयाङ्गानि च त्रयोदश त्रयोदश ।
निर्वहणसन्ध्यङ्गानि चतुर्दशेति । पञ्चपाटित्वं प्ररतति । अतो यन्मते निर्वहणसन्धौ
प्रशस्तिनामकं चरमाङ्ग नास्ति तन्मते एवात्रेदम् अङ्गमन्यया तु नेत्याह—इदञ्चेति ।
तत्र प्रशस्तिनामाङ्गसत्त्वे हेतुमाह—भूतावसरत्याभावादिति । भूतानि प्राणिनो
नाश्वप्राणी तदवसरत्वं तद्वत्त्वं । अङ्गानाम् इत्यङ्गानि भूतावसरण्युच्यन्ते ।
प्रशस्यङ्गस्य सदस्वार्शोर्वादत्वेन तथान्वाभावादित्यर्थः ।

(वि, घ) क्षितिस्त्वमङ्गमाह—रहम्यार्थस्येति । रहम्यार्थोऽभिनेतव्यार्थः
इतिवृत्तरूपाऽर्पणस्य भेद उत्पत्तिमूचनम् । एकस्येति । एकस्य शीपदीकेशप्रहणस्य ।
द्वितीये मृतश्रोतस्य भृष्टगुम्फेन केराग्रहेऽयं सर्वसहसरस्यस्य रहस्यस्य उत्पत्तिमूचनम् ।

(वि, भ) घोटङ्गस्याङ्गलक्षणमाह—घोटकं पुनरिति । संरब्धवाक् सकोप-
वाक् । आः पापेति । हरिश्चन्द्र नृप इति पृथिवीदानदक्षिणादानार्थं विश्वामित्रस्य
सकोपवाक् ।

(वि, म) अधिङ्गनाङ्गलक्षणमाह—अधिङ्गलमिति । अधिङ्गन्धिरस्येति
नर्थं छन्देनानुगन्धानम् ।

यथा रत्नावल्यां (काञ्चनमाला) 'भट्टिणि ! इञ्चं सा चित्तशालिना,
दात्र वसन्तग्रस्स सख्यं करोमि' इत्यादि । (य)

नृपादिजनिता भीतिरद्वेगः परिकीर्तितः ॥ १०७ ॥

यथा चेत्याम्—

प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्तत ।

स कर्णारि स च क्रूरः क्रूरकर्मा वृकोदरः ॥ (२)

शङ्काभयप्रासकृतः संभ्रमो विद्रवो मतः ॥ १०८ ॥ (ल)

यथा—

कालान्तकफरालास्यं क्रोधोद्धत दशाननम् ।

विलोक्य बानरानीके सभ्रम कोऽप्यजायत ॥ (व)

अथ विमर्शज्ञानि—

अपवादोऽथ सम्पेदो व्यवसायो द्वयो धृतिः । ✓

शक्तिः प्रसङ्गः स्नेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ।

प्ररोचना विमर्शो स्यादादानं छादनं तथा ॥ १०९ ॥ (श)

दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥ ११० ॥

(वि, य) भट्टिणि इति । हे भट्टि ! इयं चित्रशालिका । तावद् वसन्तकस्य
सख्यं करोमिति सस्कृतम् । चित्रशालिकाया रात्रि समीपे वागवदत्तावेशेन सागरिका-
मानेतु तया सह वसन्तकेन सखेते कृते काञ्चनमालया तज्ज्ञात्वा वागवदत्तामेवानामि
वसन्तकस्थाने सागरिकाऽऽयता इत्यङ्गुलिसंज्ञा कर्तुं वागवदत्तायामुक्तिरियं तस्या ।

(वि, २) नृपादिजनितेति । नृपादौ केनापि जनितः भीतिरित्यर्थः ।
प्राप्तावेकरथेति । स कर्णारिरर्जुनः ॥ च क्रूरकर्मा करो वृकोदरो भीमः । एतावे-
करथारूढौ भ्रातरौ प्राप्तावागतावित्यर्थः । कर्णारिन्वेन क्रूरकर्म्मन्वेन च वृद्धाधनस्य
भीतिजननम् ।

(वि, ल) विद्रवरूपाङ्गमाह—शङ्काभयेति । शङ्कया अनिष्टशङ्कया भयभ्रमौ
तन्तौ यः सभ्रमं व्यावृत्तता विद्रवो मन इत्यर्थः । भाव्यानिष्टद्वेषो भयम् । आरु-
सिकानिष्टोत्पत्त्या कर्त्तव्यमूढता तु रागः ।

(वि, व) कालान्तकेति । क्रोधोद्धत मोहवर्धित दशाननः विलोक्य बान-
रानीके कोऽपि सभ्रमोऽजायत इत्यर्थः ।

(वि, श) विमर्शगन्धेस्त्रयोदशाङ्गान्याह—अपवाद इत्यादि ।

(वि, ष) दोषप्रख्या दोषप्रख्यापनम् । कौरवाण्यदस्य कौरवाधमस्य पदवी

यथा चेण्यां—(युधिष्ठिरः) । पाञ्चालक ! कचिदासादिता वस्य दुरात्मनः
 औरवापसदस्य पदवी ? (पाञ्चालक) । न केवलं पदवी, स एव दुरात्मा देवी-
 केशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरपलब्धः । (प)

सम्पेटो रोपभाषणम् ॥ १११ ॥

यथा तत्रैव (राजा) । अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दित-
 मप्यात्मकर्म श्लाघसे । शृणु रे !

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोन्मस्य राज्ञस्तयोर्वा
 प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दत्तदासी ।

तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
 बाह्योर्वीर्यातिभारद्विषणुस्मदं मामजित्वैव दर्पः ॥

(भीमः) (सश्रोत्रम्) आः पाप ! (राजा) आः पाप ! इत्यादि । (स)
 ' व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिघाहेतुसम्भवः ॥ ११२ ॥

यथा तत्रैव, (भीमः)

निहताशेषकौरव्य जीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा दुर्व्योधनस्योर्वीर्भामोऽयं शिरसा नतः ॥ (ह)

द्रव्यो गुरव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भया ॥ ११३ ॥

यथा तत्रैव—(युधिष्ठिर) भगवन् ! कृप्याम्रज ! सुभद्राभ्रात !

पादचिह्नम् । मोऽपि दुरात्मा दुर्व्योधनः । अत्रोक्तयामेव रोपप्रख्यापनम् ।

(वि, स) सम्पेटरूपमङ्गमाह—अरे रे इत्यादि । दुर्व्योधनस्य भीमं तयोध्य
 उक्तिरियम् । वृद्धस्य राज्ञ धृतराष्ट्रस्य । कृष्टा इति—तव भीमस्य तव अर्जुनस्य तस्य
 राज्ञो युधिष्ठिरस्य वा पशोस्तयोर्नकुलमहदेवयोर्वा पश्वोर्भार्या, भुवनपतेर्मम आजया
 भूपतीनां समक्ष दत्तदासी केशेषु कृष्टा । ये नरेन्द्रा युष्माभिर्हतास्तेस्तादृशे वैरानुबन्धे
 किमपकृतं तद्वद । तान् जित्वा यो दर्पः म किं मामजित्वेति बाह्यनिर्विशेषवशान्
 जित्वैव दर्प इति गम्यते । मा कीदृशम् ? बाह्योर्वीर्यातिभाररूपेण द्विषणेन धनेन
 गुरमदम् । आः पापेति । भीमदुर्व्योधनयोः परस्पर प्रति उक्तिः । राजा दुर्व्योधनः ।
 अत्र द्वयोरेव रोपभाषणम् ।

(वि, ह) व्यवसायरूपमङ्गमाह—व्यवसायश्च शनिः । प्रतिघाहेतोः प्र-
 तिसार्धस्य गमयो निष्पत्तिः, तन्मथनमित्यर्थः । निहतेति । जीवो मत्तः । अमृता
 शोभिषुतेति । भङ्गा, भङ्गा, भङ्गा ।

(वि, क) द्रवरूपमङ्गमाह—द्रव्य इति । गुरव्यतिक्रान्तिः मर्तानमित्यर्थः ।
 भगवन् इत्यादि । युधिष्ठिरस्य दुर्व्योधनानुगमुद्भवतामद्रमर्त्यनमिदम् । कृष्टाप्र-

ज्ञप्तिप्रीतिर्भनसि न कृता चप्रियाणां न धर्मो
रूढं सरयं तदपि गाणितं नानुजस्यार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययो. स्नेहबन्धः

कोऽयं पन्था यदसि विमुक्तो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ॥ (क)

तर्जनीद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः ॥ ११४ ॥

तथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति 'कुमारेणोत्रम्—

जन्मेन्द्रोर्विमले कुले ष्यपदिशस्यचापि धन्से गदां

मां दुःशासनकोप्यशोणितमधुषीयं रिपुं २भापसे ।

दपांन्धो मधुकैटभद्विपि हरायप्युद्धतं चेष्टसे

ग्रासान्मे मृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥ (र)

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनम् ॥११५॥

यथा तत्रैव—

पुर्वेन्त्यासा हतानां रणशिरसि नरा धद्धिमादेहभारान्

अस्त्रैर्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममी यान्धवा बान्धयेभ्यः ।

जैनि मुभद्राभ्रातरिति च द्वयं स्वपक्षानुरागौचित्याय सम्बन्धप्रदर्शनम् । ज्ञाति-
 मीतिरिति । ज्ञातयो वयम् । क्षत्रियाणां धर्मोऽपि मनानि न कृत इत्यर्थः ।
 अयुष्यमानवधर्ममुख्यं हि क्षत्रियाणां धर्मः । यथं ह्ययुष्यमानाः । तथानुजय्य
 धीरुणां यस्य अर्जुनेन सह दृष्टं तन्मह्यमपि न गणितम् । शिष्ययोर्भीमदुर्योधनयो-
 रनुजयं ज्ञेहानुबन्धः । कामं यथेष्टम् । भवतु वरम् । यन्मन्दभागे मयि त्व विमुक्तः ।
 कोऽयं पन्था इत्यर्थः । अत्र गुरोर्वलभद्रस्य युधिष्ठिरेण भर्तव्यम् ।

(वि, ग) शतिरूपाक्षराणामाह—तर्जनेति । कुमारेणेति । भीमेनेत्यर्थः ।

कथितं कुमारदुःखदरेणैव पाठः । जन्मेति । विमलेन्दोः कुले जन्म व्यपदिशामि ।
अपि गदा धत्ते दधाति । दुःशासनस्य क्रोष्णेनाऽन्योष्णेन शोणितमधुना क्षीयं
मत्तं मां रिपुं भाष्यते । न तु कार्येण प्राणदातारं भाष्य इत्यर्थः । मधुकैटभादपि
ध्राष्ट्रणेऽपि दर्पान्धः उद्धत गाह्वारं वेष्टते । हे नृपशो ! मे मत्तग्रामान् ममरं
विद्यायाधुना न त्वं वयं पद्धे लीयसे इत्यर्थः । अत्र क्यामिति कथ्यगम्यम् ।

(वि, ग) शक्तिरूपमात्रमाह—शक्तिरिति । विरोधस्य प्रशमनं नमापन-
कथनमित्यर्थः । कुर्यन्त्याप्ता इति । रणशिरणि हताना देहभारान् । आप्ता बान्धवाः
वदिमात् कुर्यान्त्यर्थः । तथा अमी बान्धवाः कथन्ति त् अस्मिन्निधे जने बान्धवेष्वेते
ददन् । तथा हतनरगहने शूद्रास्त्रैः शक्तिरित्याह मार्गज्ञानम् । शिपुभि
राहायं भारवनस्तं प्रयात, यत्नानि शक्तिरन्त्यामित्यर्थः ।

१ 'भीमेन' (व. पु.) २ 'मन्यसे' (रा. पु.)

मार्गान्ता ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकै

अस्त भास्वान् प्रयात सह रिपुभिरय सह्यन्ता बलानि ॥ (ग)

प्रसङ्गे गुरुकीर्तनम् ॥ ११६ ॥

यथा मृच्छकटिके (चारुडालक) । “एसो सागरदत्तस्स सुञ्चो अज्ज विस्सदत्तस्स एत्तिञ्चो चालुदत्तो वावादितु वज्झट्टाण णिज्जइ । एदेण किल गणिआ वसन्तसेणा मुअणलोहेण वावादिदेत्ति ।”

(चारुदत्त)—

मल्लशतपरिपूत गोत्रमुद्गापित यत्

सदसि निविडचैत्यप्रह्वधौषे पुरस्तात् ।

मम निधनदशाया वर्त्तमानस्य पापै

स्तदसदृशमनुष्यैर्मुष्यते घोषणायाम् ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाम्युदयानुकूल प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः । (घ)

मनश्चेष्टासमुत्पन्न धर्मः खेद इति स्मृतः ॥ ११७ ॥

मम समुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे—

दलति हृदय 'गाढोद्रेगो द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकल कायो मोह न मुञ्चति चेतनाम् ।

(वि, घ) प्रसङ्गरूपाङ्गमाह—प्रसङ्ग इति । चारुडालक इति । इन्द्र नीयमान चारुदत्त इन्द्रा चारुडालक आह इत्यर्थः । एष इति । एष सागरदत्तस्य पुत्र आर्यविधदत्तस्य नप्ता चारुदत्त व्यापादयितुं वध्यस्थान नीयते । एतेन मिल गणिरा वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति (सस्कृतम्) । गतच्छ्रुत्वा चारु

दत्त स्वायप्रशान्तकुलकीर्तनात् लज्जया आह—ममशतेति । यन्मम गोत्र परिपूत तथा पुरस्तात् पूर्वकाले निगिडैश्चैत्यैरुद्गैर्द्विधधौषे सदसि उद्गापित समायामुषं स्वरेण प्राह्वणैः प्रशस्तमित्यर्थः । निधनदशाया वर्त्तमानस्य मम तत्रोक्त पापै अतदसदृशमनुष्यैश्चारुडालैः वध्यघोषणायामुद्गाप्यत इत्यर्थः । इत्यनेन इति । चारुदत्तस्य वधरूपो यो घातश्रानामभ्युदयस्तदनुकूल इत्यर्थः । तत्कुलघातकस्यैव घातश्रानाम् इत्यन्वात् गुरुकीर्तनम् । वध्यस्य पितृपितामहादिकीर्तनम् ।

(वि, ङ) खेदरूपमङ्गमाह—मनश्चेष्टेति । दलतीति । कपालकुण्डलाप हतमालनीशोरान् माधवस्योक्तिरियम् । न विदीर्यते न तु द्विस्तण्ड भवतीत्यर्थः । विकल कायो मोह बहतात्यन्वयः । न कृन्तति न क्षिणाति । एव चेष्टेति ।

सस्ताश्रयवितमानलोहिततलौ चाह धनोक्षेपणा

दद्यापि स्तनवपु जनयति श्वास प्रमाणाधिकः ।

ज्वलयति तनूमन्तदाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्वति जीवितम् ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि । (ङ)

ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते ॥ ११८ ॥

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रयुज्यः—सखे ! कथमिह त्वमेकाकी
पतसे ? क नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा मे प्रभावती ?
(विदू०) असुरवद्गुणा आचारिण्य कर्हि वि जीवा ।

(प्रयुज्य) (दीर्घं निःश्वस्य)—

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरैरेते !

मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ?

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कर्धनपरं कृतकृत्यमस्तु ॥ (च)

कार्यात्ययोपगमनं पिरोधनमिति स्मृतम् ॥ ११९ ॥

यथा वेण्यां—(युधिष्ठिरः)

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च चाते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहमेन रभसादृक्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिता ॥ (छ)

यद्दं कर्णशिरीषरोधिबदने घर्मात्मना जालम्

घन्धे लोसनि चैव हस्तयमिता पर्याकुला मूर्धजा ॥

इति घटोत्सेपणचेष्टया शकुन्तलायाः धमः ।

(वि, च) प्रतिषेधरूपमत्रमाह—ईप्सितेति । असुरवद्गुणेति—असुरपतिना

आरुष्य कुत्रापि नीता इति संस्मृतम् । हा पूर्णचन्द्र इति पूर्वाधे प्रिया सम्बोध्य
शोचित्वापराद्धं जीवितं सम्बोध्य आह गच्छ त्वमद्येति । तत्र एव कर्धनपरं दैव
कृतकृत्यमस्तु इत्यर्थः । अत्रोपितस्य प्रभावतीसामोपगमस्य प्रतिपातः ।

(वि, छ) निरोधरूपमत्रमाह—कार्यात्ययेति । उद्देश्यमाध्यस्यात्ययोप-
गमनं भावनमित्यर्थः । तीर्णे इति । दुःखोपशान्तेन गमं गदायुद्धे भीमेनोत्तम् । मय-
राज्ये सर्वेषां भ्रातृणा पराजय इति । इदं धृत्वा युधिष्ठिरस्य स्वयय्यरूपस्यैवात्ययो
भावनमिदम् । अन्त्यावशेषे जये प्रियसाहमेन भीमेन सर्वं वयं जीविनगरायं प्रणिता
इत्यन्यथ । जयस्यान्त्यावशेषोपवर्द्धयति—तीर्णे इति । निवृत्ते शान्ते । कर्णाशीविषेति ।
आशीदन्तस्य विषं यस्य । कर्णस्थे तादृशे भोगिनि सर्वं इत्यर्थः ।

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ १२० ॥

यथा वेष्टयाम्—(पाञ्चालक) अहं देवेन चक्रपाणिना सहितः । (इत्युप-
क्रम्य) कृत सन्देहेन ।

पूर्वन्तां सलिलेन रघुनलया राज्याभिषेकाय ते

वृष्णात्यन्तचिरोज्ज्वले तु वयरीवन्द्ये करोतु चक्रम् ।

रामे शातकुशारे 'भामुरकरे चक्रद्रुमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतम्भार्जा कुत मशयः ? ॥ (ज)

कार्यसमग्रह आदानम् ॥ १२१ ॥

यथा वेष्टयाम्—ननु भो समन्तपञ्चकचारिणः !

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरधिरज्जलाग्नेदिताङ्गः प्रकाम

निस्तीर्णोऽप्रोक्षितजलमिधिराहन क्रोधेन चक्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृत व-

ञ्चासेनानेन क्षीर्निहंतकस्तिरुगान्तर्हितैरास्यते यद् ॥

अथ समस्ततिपुत्रधकार्यस्य सगृहीतत्वादादानम् । (झ)

(वि, ज) प्ररोचनारूपमङ्गमाह—प्ररोचनाः त्विति । संहारार्थप्रदर्शि-
नीति । कार्ष्णोपमहारप्रदाशनी काक इत्यर्थः । पूर्व्यन्तामिति । गदायुद्धं भीमनय-
निज्ञामार्थं वृष्णान् प्रहितस्य पाञ्चालस्य युधिष्ठिरः प्रति उत्तिरेयम् । ते तव राज्या-
भिषेकाय पूर्व्यन्तामित्यन्वयः । अत्यन्तचिरोज्ज्वलेऽपि वयरीवन्द्ये कृष्णाः शीपदाः क्षण-
समयं करोतु इत्यन्वयः । भीमस्य जयसशये कथमेतत् स्यादित्याह । राम इति ।
शातकुशारेण भामुरकरे चक्रद्रुमोच्छेदिनि रामे परशुरामे वृकोदरे च क्रोधान्धे
आर्जा परिपतति गच्छति सति कुतो जयसशय इत्यर्थः ।

(वि, झ) आदानरूपाङ्गलक्षणमाह—कार्यसमग्रह इति । उद्देश्यकार्यस्य
समग्रहः प्राप्तिरित्यर्थः । नाहं भूत इति । देवयोनिप्राणिनिशया भूतो नाहमित्यर्थः ।
अत एव पुलिङ्गता । भूतोऽमी देवयोनेय इति कोषात् । तर्हि कस्त्वमिति अत्राह—
रिपुरधिरिति । क्रोधेन सन् रिपुरधिरज्जलेन ज्वादाङ्गः प्रीणिताङ्गः सन् प्रकाम-
यथेष्ट निस्तीर्णः महाप्रतिज्ञास्य जलनिधित्वं वनत्वं च रूपितं बोध्यम् । भो भो
समररूपाभिषिगम्या भुक्तशेषा राजन्यवीराः । वो शुष्माकम्बनेन त्रासेन कृतमलम् ।
अयं त्रासो व्यर्थः । मया यूयं न हन्तव्या इत्यर्थः । त्रासः कथं ज्ञात इत्यत्राह—हतेति ।
यद् यद् हतकस्तिरुगान्तर्हितेषुष्माभिरास्यते स्वीयते । अत्रेति । समस्ततिपुत्रधकार्यस्य
कार्यस्य सगृहीतत्वात् प्राप्तत्वादित्यर्थः ।

तदाहुश्छादनं पुनः

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ १२२ ॥

यथा तत्रैव—(अजुनः) आर्य !

अप्रियाणि करोत्वेप वाचा शत्रो न कर्मणा ।

हतभानृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का न्यथा ॥ (ज)

अथ निर्वहणाद्भानि—

सन्धिविबोधो प्रथमं निर्णयः परिभाषणम् । ✓

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ।

भाषणं पूर्ववान्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥ १२३ ॥ (ङ)

तत्र—

वीजोपगमनं सन्धिः ॥ १२४ ॥ (ठ)

यथा वेण्या, (भीमः) । भवति ! यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोत्रम् । चञ्चद्भुज “इत्यादि” । अनेन मुने चित्तबीजस्य पुनरुपगत^१मिति सन्धिः । (ढ)

विवोधः कार्यमार्गणम् ॥ १२५ ॥

यथा तत्रैव, (भीमः) “मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम् । (युधिष्ठिरः) । किमपरमवशिष्टम् ? (भीमः) सुमहद्वशिष्टम् । संयमयामि^२ ताम्रद्वनेन सुयोधनशोणितोचितेन पाणिना पात्राख्या दुःशासनावकृष्टं केशद्वस्तम् । (युधिष्ठिरः) । गच्छतु । भवाननुभवतु तपस्विनी वेणिसंहारमिति । अनेन

(वि, ज) अपमानादेरित्यादि पदाद् व्युत्पत्तिरग्रह । अप्रियार्णमिति ।

एष दुर्ध्वोधन ।

(वि, ट) निर्वहणसन्धेयतुर्दशाङ्गन्याह—सन्धिविबोध इत्यादि ।

(वि, ठ) तत्र सन्धिरूपाद्भानि—वीजोपगमनमिति । प्रतिज्ञातार्थरूपस्य बीजस्य मिदृशा तत्स्मरणमित्यर्थः ।

(वि, ड) केशवशतं इत्या भवति यज्ञेत्यादिकं भीमस्योक्तेः । यद्यद्भुजेत्यादिकं प्राग् व्याख्यातम् । अनेनेति । मुने प्रथमतः चित्तमुपन्यस्तं प्रतिज्ञया बोधिनं बीजं प्रतिज्ञातार्थरूपं पुनरुपगतं ज्ञापितमित्यर्थः ।

(वि, ढ) विवोधरूपमग्रमाह—विवोध इति । कार्यमार्गणं कार्यस्यान्येषणम् । केशद्वस्तमिति । केशवलापं “पाशश्च पशुश्च हस्तश्च कलापार्थः । कचान् पशे ।” इति श्लोकः ।

केरासंयमनकार्यस्यान्वेष्टाद् विबोधः । (६)

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं ॥ १२६ ॥

यथा तत्रैव, (भीम) “पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति संहर्तव्या
दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्याम् । तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामीति ।
अनेन कार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् । (७)

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम् ॥ १२७ ॥

यथा तत्रैव, (भीमः) “देव ! अज्ञातशत्रो ! अद्यापि दुर्व्योधनहृत्कः ।
मयापि तस्य दुरात्मनः—

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक् चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषिन्ना चतुरदधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या ।

मृत्या मिथ्याणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणामौ
नामैकं बद्धवीथि विविप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥ (८)
चदन्ति परिभाषणम् ।

परिवादार्थकं वाक्यम् ॥ १२० ॥

यथा शाकुन्तले—(राजा) भार्ये ! अथ सा तत्र भवती किमाप्त्यस्य
राजये. पत्नी ? (तापसी) को तस्म धर्मदारपरिद्वान्णो नामं शक्तिस्सिदि । (९)

लब्धानुगमनं कृतिः ॥ १२६ ॥

(वि, ए) उपन्यासरूपमङ्गमाह—उपन्यास इति । ग्रथनं करिष्यमाणकार्य-
कथनम् । विलुलिता विशकलीकृता । उपक्षेपात् करिष्यमाणतयोपन्यासात् ।

(वि, त) निर्णयरूपमङ्गमाह—निर्णय इति । अज्ञातशत्रो इति युधिष्ठिर-
स्यापरं नाम । भूमौ क्षिप्तमिति । तस्य दुरात्मनो दुर्व्योधनस्य शरीरं मया भूमौ
क्षिप्तं पातितम् । तस्येदमसृक् निजाङ्गं चन्दनाभं चन्दनवर्णिहितम् । चतुरदधि-
पयःसीमया उर्व्या सार्द्धम् । आर्ये ! त्वयि लक्ष्मीर्निगुह्य । रणाप्रापेतद्गन्धम् । तदेव
किमितीत्याह—मृत्या इत्यादि । मृत्याया कुरुकुलमनुजाः इत्यन्वयः । हे क्षितिप !
धार्तराष्ट्रस्य यन्नाम ब्रवीषि अधुना तदेव शेषमित्यर्थः ।

(वि, झ) परिभाषणरूपमङ्गमाह—चदन्तीति । परिवादोति परिवादेनार्थेन
कृतं वाक्यं परिवादार्थकं वाक्यमित्यर्थः । आर्ये ! अथ सेत्यादिपृच्छा दुर्वाससः
शापाधीनविस्मरणकृतशकुन्तलापरित्यागस्य पञ्चांता स्मृत्वा तामनासाद्य विरहिणः
स्वर्गादागच्छतस्मापसीमुखात् तत्प्रसन्नं धृत्वा दुष्मन्तस्य । को तस्सेति । कस्तस्य धर्म-
दारपरित्यागिनो नाम ग्रहीष्यतीति ।

१ ‘परिवादकृतं’ (ग. पु.) २ ‘लब्धानुगमनम्’ (क. पु.) ‘लब्धानु-
गमनम्’ (ग. त. पु.)

यथा वेद्या, (कृष्ण)—“एते भगवन्तो व्यासबाल्मीकिप्रभृतयोऽ-
भिपेक्ष धारयन्तस्तिष्ठन्ति” । इति । अनेन प्राप्तराज्यस्याभिपेक्षमज्ञाने स्थिरी-
करणं कृतिः । (द)

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ १३० ॥

यथा तत्रैव—भीमेन द्रौपद्याः वेशसयमनम् ।

आनन्दो याञ्छितगमः ॥ १३१ ॥

यथा तत्रैव, (द्रौपदी) “विशुमारिदं एतं वापारं नाधस्तं प्रसादेन पुनरपि
तिष्ठितस्तम् ।” (ध)

समयो दुःखनिवर्त्यणम् ॥ १३२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता (रत्नावलीमालिङ्ग्य) “समस्तस्य गृहीयिष्य
समस्तम् ।” (न)

तद्भवेदुपगृहनम्

यत् स्यादद्भुतसंप्राप्तिः ॥ १३३ ॥

यथा मम प्रभाषाया नारददर्शनात् प्रपन्नं ऊर्ध्वमवलोच्य—

दधद्विपुल्लेगमिव पुगुममालां परिमल-

भ्रमद्भ्रध्रेणीष्वभिभिरपमीतां तत इत ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुद्दिनकरगौरे शबलम् ।

क्षितं कैलासाद्रे पतति वियतं किं पुनरिदम् ? ॥ (प)

(चि, द) श्रुतिरूपमज्ञमाह—लघानुगमनमिति । अनुगमनं स्थिरीकर-
णम् । अभिपेक्षं धारयन्तं प्रापयन्तं । धारयन्तीति वचिन् पाठः ।

(चि, ध) आनन्दरूपमाह—आनन्द इति । विशुमारिद इति । विस्तृत-
मिदं व्यापारं नाधस्तं प्रसादेन पुनरपि तिष्ठितम् इति तत्कृतम् । व्यापारं वेशसयमनम् ।

(चि, न) समयरूपमज्ञमाह—समय इति । समस्तस्य इति । रामारव-
जिहि भगिति । रामारवगिहति तत्कृतम् । इयं मागरीकया मानुलकन्यकात्वेन
परिचये गतिं वागवदत्ताया उक्तिः ।

(चि, प) उपगृहनरूपमज्ञमाह—तद्भवेदिति । अद्भुतसंप्राप्तिः अद्भुतदर्श-
नम् । दधदित्यादि । कैलासाद्रेरित्युपाये पयमी । तथा च कैलासाद्रेरपेनो वियतो
रिपेनोऽपये पाती वधिर पदार्थ इति शेषः । कैलासादिरिति वचिन् ग्रामादिव-
पत् । तस्य पुगुममालाधारणमावा । वीरस्य पदार्थः । विपुल्लेगमिव पुगुमम-
नम् ।

। ‘धारयन्’ (क. पु)

सामदानादि भाषणम् ॥ १३४ ॥

यथा चण्डकौशिके—(धर्म) “तदेहि । धर्मलोकमाधितिष्ठ ।” (फ)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ १३५ ॥

यथा वेण्या—(भीमः) “बुद्धिमतिके । सा भानुमती परिभवतु सम्प्रति पाण्डवदारात्” । (ब)

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ॥ १३६ ॥

यथा सर्वत्र—“किन्ते भूय प्रियमुपकरोमी”ति । (भ)

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥ १३७ ॥

यथा प्रभावस्थाम्—

राजान सुतनिर्विण्णेषमधुना परयन्तु नित्यं प्रजा

जीयासु सदसद्विवेकपटव सन्तो गुणमाहिण ।

रास्यस्वर्णसमृद्धय समधिका सन्तु क्षमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे ॥

अत्र च उपसहारप्रशस्त्योरस्ते एकेन क्रमेणैव स्थितिः । (म)

दधत् । माला वीदशा^२ परिमलेन तत इतो ध्रमन्तीना मृद्धधेणाना ध्वनिभिरुपगताम् । पदार्थश्च वीदशा^२ तुहिनफरगौरैज्योतिर्भिदिगन्त श्वल्लयन् । दिगन्तस्यापि श्याम त्वेन धवलज्योतिर्मिश्रणात् श्वल्लता । अत कि पुनरिदमित्यर्थः ।

(वि, फ) भाषणरूपमग्रमाह—सामदानेति । सम्प्रदानस्य शान्तत्व साम तेन दानम् । आदिपदाद् दातुमुक्तिर्वा इति । यत्तु सम्प्रद्वैतस्य गर्भसन्ध्यस्य सामदानार्थसम्पत्तिरिति लक्षणम्, तत्र दातुरेव सामग्रीतिरर्थश्च धनमिति भेदः । धर्म लोके धर्माजित लोकम् ।

(वि, घ) पूर्ववाक्यरूपमग्रमाह—पूर्ववाक्यं स्थितिः । यथोक्तार्थोपदर्शनम् परेण यथोक्तं नृपाक्यस्य स्मरणमित्यर्थः । भानुमती दुष्योधनस्य पत्नी तया दासी द्वारा प्राक् कदाचि कृता ।

(वि, म) काव्यसंहाररूपमग्रमाह—वरप्रदानेति । वरप्रदानार्थं संप्राप्तिस्तस्या लोपस्थितिरित्यर्थः । सर्वत्रेति । सर्वत्रागमन्ते इत्यर्थः । किन्ते इत्यादिना हि वरप्रदानार्थं तत्कालोपस्थितिलभ्यते ।

(वि, म) प्रशस्तिरूपमग्रमाह—नृपदेशादीति । नृपस्य देशादे शान्ति स्वसयनमार्शार्शद इत्यर्थः । राजान इत्यादि । अधुना सुतनिर्विण्णं यथा स्यात् तथा राजान प्रजा पश्यन्तु । गुणमाहिण सन्त शिष्टा जीयासु उन्वर्षभागे भवन्तु, यतस्ते सदसद्विवेकपटव । क्षमामण्डले शस्याना सुवर्णाणाम् समृद्धय समधिया सन्तु । नारायणे चाव्यभिचारिणी अवादाविची भक्ति त्रिजगता

इह च मुख्यसन्धौ उपसेपपरिकरपरिन्धामयुक्तयुद्धेदसमाधानानां, प्रति-
मुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां, गर्भे अभूताहरणमार्गप्रोटका-
धिरलावचेपाणां, विमर्शे अपवादशत्रियवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् ।

“अन्वेयाश्च यथासम्भवं स्थिति” इति केचित् । (य)

चतुःपट्टिविधं हेतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य सन्धावपि प्रवेशनम् ।

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥ १३८ ॥

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के दुर्योधनकर्णयोर्महत् संप्रधारणम् । पुन-
‘मन्यग्राऽपि । यस्तु रद्वदादिभिर्नियम पृवेति उक्तं तद्वत्पयिच्छम् । (र)

इष्टानुसरणाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ।

प्रकाशनं प्रकाश्यानामज्ञानां पद्विधं फलम् । (ल, ई)

भूयादिति नृपदेशादिशान्ति । अत्र चेति—वाक्यगहारूपमत्रोपमहार । अन्ते
नाटकान्ते उपसहारप्रशस्त्योर्निर्दिष्टमणुबोपस्थितिस्त्यर्थः ।

(यि, य) सन्धिषु यान्यज्ञान्युक्तानि तेषु कतिचित् अज्ञान्येव आवश्य-
कत्वेन प्रधानानीति केचिदाहुः । सन्धौ सन्धौ च तानि दर्शयति । इह चेति ।
केचिदिति अस्वरस । सर्वेषामज्ञानामनियमे नानावरयकत्वदर्शनादुपसहारप्रशस्त्यो-
रेवावरयकत्वदर्शनात् ।

(यि, र) चतुःपट्टिरिति । प्रार्थनाप्रशस्त्योर्मतभेदेन वैकल्पिकत्वस्योक्तत्वात् ।
तमुच्ये ॥ पथ्यपट्टित्वापत्तेरित्युक्तं प्रागेव । सन्धीनामुक्तान्यज्ञानानि । प्रायिकत्वाभिप्राये-
णैवोक्तानि । रसानुगुणानुरोधेन तु एरसन्धेरुक्तानि अन्यसन्धावपि कुर्यादित्याह—
कुर्यादनियते इति । अनियते सन्धावपि तस्याङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् इत्यन्वयः ।
संप्रधारणमिति । मुख्यमन्धेर्युक्तिरूपमङ्गसंप्रधारणं तच्च गर्भसन्धावपि कृतं
मित्यर्थः । तत्र दुर्योधनकर्णाभ्यां युक्तिरुक्तात् । तद्वत्पयिच्छमिति । तद्वत्पेयु
उदाहरणनाटकेषु अनियमदर्शनात् विरुद्धमित्यर्थः ।

(यि, ल) इदानीमुक्तज्ञानां यथासम्भवं पठ फलान्याह । इष्टानुसरणेति ।
दृष्टार्थस्यानुसरणमित्यर्थः । इष्टार्थरचनेति । इष्टानुसरणेति क्वचित् पाठः । आश्च-
र्य्यलाभोऽद्भुतवस्तुलाभ इत्यर्थः । वृत्तान्तस्य विस्तरेण ज्ञानम् । रागप्राप्तिरनुरागलाभः ।
गोप्यानामर्थानां सगोपनम् । प्रकाश्यानामर्थानां प्रकाशनञ्चेति प्रयोगस्य मुख्यसन्ध्यादि-

(लो, ई) यद्वस्तु गोपयितुमिष्टं तदङ्गस्वर्णविज्ञापनेन मुखेन गोपयितुं एव
प्रकाश्यानां प्रकाशश्चेत्यर्थः ।

अङ्गहीनो नरो यद्वधेवारम्भक्षमो भवेत् ।

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ॥ १३६ ॥

सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ।

तदभावे पताकायास्तदभावे तथेतरः ॥ १४० ॥ (व)

प्रायेण प्रधानपुरपप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तूपक्षेपादिप्रयोजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वादप्रधानपुरपप्रयोजितमेव साधु । (श)

रसव्यङ्गिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

प्रयोगस्य अङ्गानामुपक्षेपाद्यङ्गानां षट् कलानीत्यर्थः । यथा काव्यायात्पत्तिरूपस्य उपक्षेपरूपस्य सुखसन्ध्यङ्गस्य इष्टानुरणं फलम् । एवमन्याङ्गानामन्यानि पञ्चफलानि यथासम्भव नाटकेषु अनुसन्धेयानि ।

(वि, व) नाट्ये प्रयोगेऽङ्गानामावश्यकत्वमाह—अङ्गहीन इति । नारम्भक्षमं न कार्यारम्भक्षमम् । सम्पादयेतामिति । अनेन सन्ध्यङ्गनिर्वाहणं प्रथमतो नायकप्रतिनायकावेवेति उक्तम् । तदभावे क्वचित् ताभ्यामनिर्वाहे पताकायास्तनिर्वाहना । पताका च 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्यनेन नायकस्य वृत्तं पताकेत्युक्तम् । अत्र च तत्सम्बन्धात् नायकसहाय एव तत्त्वेनोक्तम् । तदायास्तनिर्वाहकाः । आद्यपदात् नायिकासहाय्या, तैरप्यनिर्वाह्यं यत् । इतरोऽपि तन्निर्वाहक इत्यर्थः ।

(वि, श) उपक्षेपाद्यङ्गत्रयस्य च प्रधाननायकेतरेण समुद्दिष्टत्वे एव नाधुता इत्याह—किन्तूपक्षेपेति । तत्र हेतुमाह—वीजस्येति । प्रधानेतिग्रसरूपस्य काव्यार्थस्य यन्मूलं तद्वीजं तस्याल्पमात्रसमुद्देशस्योपक्षेपकाद्यङ्गत्रयेण वृत्तत्वादप्रधानपुरपभीमसेनादिसमुद्दिष्टत्वमेव साध्वित्यर्थः । प्रधानपुरपस्य धीरोदात्तत्वेन पर्तध्मेति-वृत्तवीजसमुद्देशस्य अल्पस्यापि तेन करणानाचित्याद् इति भावः । तथा हि काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपं यदुपक्षेपरूपमत्र तेन वेण्या लाक्ष गृहानलेत्यादि 'भीमोक्तया सुरकुलवधरूपशब्दार्थस्य तस्य बीजसमुपात्तिः प्रतिपादिता । समुत्पन्नार्थबाहुल्यं यत्परिकरात्मकमत्र तेन 'प्रष्टुं यद्वैर मम' इत्यादि भीमोक्तया तद् बाहुल्यं प्रतिपादिताम् । काव्यार्थनिष्पत्तिकथनरूपं यत् पारिन्त्यागात्मकमत्र तेन 'चक्षुर्भुजे'त्यादि भीमोक्तया निष्पत्तिः प्रतिपादिता । एतत् त्रयञ्च प्रधाननायकोक्तं तदधीरतापादकं स्यात् । नच समुत्पन्नार्थबाहुल्यकाव्यार्थनिष्पत्त्यो कथं बीजस्याल्पसमुद्दिष्टत्वमिति वाच्यम् । असमस्तोद्दिष्टस्यैवाल्पोद्दिष्टत्वमित्यभिप्रायात् । बीजोद्देशमानादेव नायकस्य धीरोदात्तत्वमत्र इत्यत्र एव तात्पर्यान् ।

(वि, घ) रसव्यङ्गिमिति । तत्सन्धीनां यान्यङ्गान्युक्तानि । तानि तत्रै

१ 'किन्तु प्रक्षेपादि' (क पु) 'किन्तु उपक्षेपाद्यङ्गत्रय' (ण द. पु)

ननु केचलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥ १४१ ॥ ॥✓

तथा च यदेण्यादुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रसम्भो दशितस्तत्तादृशोऽ-
वसरेऽत्यन्तमनुचितम् । (प)

स्वविरुद्धं तु यद् वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥ १४२ ॥

अनयोऽदाहरण सत्यबन्धेष्वभिव्यक्तमेव । (स)

अथ वृत्तय -*

शृङ्गारे कौशिकी धीरे सात्वत्यारभटी पुनः । ' ,

रसे रौद्रे च धीभक्ते वृत्तिः सर्वत्र भारती ।

चतस्रो वृत्तयो हेताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।

स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥ १४३ ॥ (ह)

वेति नियम । निन्तु रसव्यञ्जनापेक्षया एव एषा निवेशन न तु नाट्यशास्त्रनोद्वि-
तिमम्पादनेच्छया इत्यर्थः । यद्यपीदं प्रागप्युक्तं तथापि रसव्यक्तयनपेक्षया नररौ दोष-
त्वप्रतिपादनाय पुनरुक्तम् । तदाह—तथा चेति । रसव्यक्तयनपेक्षया निवेशन तु
नोचितमेवेत्यर्थः । तादृशोऽवसरे इति । धीररसे इत्यर्थः । न चाङ्गसन्निवेशनानां चित्ये
दर्शयितव्ये रसनिवेशनानां चित्यप्रदर्शनमिदमसम्बद्धमिति वाच्यम् । अङ्गहीनरसाभावेन
विप्रसम्भप्रदर्शनादेव तदङ्गस्यापि प्रदर्शनात् ।

(वि, स) स्वाविरुद्धमिति । स्वस्यापमानतुत्तस्य विरुद्धमाधिकं यद् गत
रसान्तं तदपि रसाभिव्यक्तयेऽन्यथयेदुपक्रान्तरसाविरुद्धतया प्रतिपादयेत् । तदस-
म्भवे तु न वदेदित्यर्थः ।

(वि, ह) अथ वृत्तय इति । शृङ्गार इति । नायकादीनां व्यापारविशेषाश्च
तस्यो वृत्तयो नाटकादिषु नाटकप्रकरणादिदशरूपकेषु नाटिकाद्यष्टादशोपकरणेषु च
सर्वनाट्यस्य मातृका मूलभूता जनन्य इत्यर्थः । नायकादात्यादिपदात् समस्तपा-
त्रपरिग्रहः । तेन वक्ष्यमाणोदाहरणेषु पात्रान्तरवृत्त्य नानुपपन्नम् । तत्र रसविशेषेषु
वृत्तिविशेषानाह—शृङ्गार इत्यादि । धीरे सात्वतीत्यन्वयः ।

* वृत्तय —वर्तन्ते अनुप्रासभेदा आसु इति वृत्तय ।

सरूपव्यञ्जनन्यास तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।

पृथक् पृथगनुप्रासमुशान्ति वचयस्तथा ॥

पृथक् पृथगिति पर्यायानुप्रासः । उपनागरिकानुप्रासः । क्षेमलानुप्रास इति वृत्तयो-
ऽनुप्रासजातय एव । (इत्यभिनवगुप्तो ध्वन्यालोकः)

या विप्रासेऽथ विक्षेपे सङ्क्षेपे विस्तरे तथा ।

चेतसो वर्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि पञ्चविधा ॥

तत्र कौशिकी—

या 'श्रद्धणनेपथ्यविशेष'चित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा—(उ)

सा 'कौशिकी' चारुविलासयुक्ता ॥ १४४ ॥ *

नर्म च नर्मस्फूर्ज्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

चत्वार्यर्धज्ञान्यस्याः ॥ १४५ ॥ (क)

तत्र—

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्मम् ।

इष्टजनाद्यर्जनकृत्तथापि त्रिविधं मतम् ।

(वि, क) या श्रद्धणेति—रुक्षणमुत्तमम् । नेपथ्यं वेशः । स्त्रीसङ्कुला स्त्रीव्यापारविमिश्रिता । पुष्कलं बहुलम् । अस्या अङ्गानि चत्वारि इत्याह—नर्म चेति ।

(वि, ख) अत्र नर्मलक्षणमाह—वैदग्ध्येति । वैदग्ध्येन क्रीडितमित्यर्थः । तत्फलमाह—इष्टेति । इष्टजनस्यावर्जनमनुरागेण नम्रता तत्कृद् इत्यर्थः । तच्च नर्म

(लो, उ) कामेन मदेन हेतुना य उपभोगः सम्भोगस्तत्कारणानि उपचाराश्चन्द्रचन्दनपनसारदयो यस्याम् ।

कौशिक्यारभटी चैव सात्त्वती भारती तथा

मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकौशिकी ॥

(सरस्वतीकरग्रभरणे)

* या श्रद्धणनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला वा बहुवृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा तां कौशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

प्रस्तावपातप्लुतलङ्घितानि च्छेद्यानि मायाकृतभिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं सा तादृशीमारभटी वदन्ति ॥ २ ॥

आरभटप्रायशुणा तथैव बहुकपटवचनोपेता ।

दम्भाकृतवचनवती त्वारमटी नाम विज्ञेया ॥ ३ ॥

या स्यात् तु तेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।

रूपोत्कटा संहतशोकभावा सा सात्त्वती नाम भवेत् वृत्तिः ॥ ४ ॥ (नाट्यसूत्रे)

अग्रेदात् भारतीवृत्तिर्यजुर्वेदात् सात्त्विकी ।

कौशिकी सामवेदात् शेषा चायर्वणात्तया ॥ ५ ॥

१ 'सूक्ष्म' (ड. पु.) २ 'विधान' (ज. पु.)

३ 'प्रवुरो-' (प. पु.) ४ 'कौशिकी' (ज. म. पु.)

विहितं शुद्धहास्येन सभृङ्गारभयेन च ॥ १४६ ॥ (ख)

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम्—

(वासवदत्ता) (फलकमुद्दिश्य, सहासम्) “एसावि अर्वरा तव समीपे जा आलिहिदा एदं किं अज्जरसन्तस्स विष्णाणम् ?” (॥)

सभृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले, राजानं प्रति (शकुन्तला) असंतुष्टो, उय किं करिस्सदि (राजा) इदम्, (इति व्यवसितः। शकुन्तला वस्त्रं ढीकते)। (घ)

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । आलेख्यदर्शनान्तरे (सुसङ्गता) “जाणिदो मए एसो बुत्तन्तो समं चित्तफलएय, ता देविए गदुअ शिवेदइस्सम् ।” एतद् वाक्यसम्बन्धि नर्म्मोदाहृतम् । (ङ) एवं वेशचेष्टामभ्यनयि । (च)

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नयसङ्गमः ॥ १४७ ॥

यथा मालविकायाम्—सङ्केतनायकमभित्तायाम्—(नायकः)

निविधम् इत्याह । तच्चेति । त्रैविध्यमाह—शुद्धहास्येनेति । शुद्धेन सभृङ्गारेण समयेन च हास्येन विहितमिति त्रैविध्यम् । अथवा हास्यविषयं बोध्यम् ।

(घि, ग) एसावीति । एसाप्यपरा तव समीपे या आलिपिता एतत् निर्मार्यवसन्तनस्य विज्ञानम् ? (संस्कृतम्) । चित्रफलके सागरिकाया लिखितं राजानं दृष्ट्वा सुसङ्गताया तत्समीपे सागरिकाऽपि लिखिता । तत्र लिखितं राजानं दृष्ट्वा वासवदत्ताया पृष्टं केन त्वमत्र लिसिता इति । ततो राज्ञोऽङ्गं शिल्पविकानार्थं समुल्लिखितमिदमिति । ततस्तदन्तिके नागरिका लिखिता दृष्ट्वा “एसा सा अवरे”त्याद्या वासवदत्तायाः पृच्छा । अत्र शुद्धहास्येन विहितं नर्म, अन्तः कोपेन तस्याः भृङ्गाराभावात् । प्रथम्वरसत्तु भृङ्गार इति तत्रैवं वृत्तिः ।

(घि, घ) असंतुष्टो उणेति । असंतुष्टः पुन किं करिष्यति ? इति (संस्कृतम्) ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमात्रेण इति राज्ञ उत्तयनन्तरं शाकुन्तलाया इयं पृच्छा । ढीकते चुम्बनार्थम् । वस्त्रमाननम् आच्छादयति ।

(घि, ङ) जाणिदो इति । ज्ञानो मयैव वृत्तान्तः । समं चित्रफलकेन । तद्वैयं गत्वा निवेदयिष्यामीति (संस्कृतम्) । अत्र राज्ञो भागिन्युक्तेन सुसङ्गताया हासेन विहितं नर्म वैदग्ध्यव्रीडितम् ।

(घि, च) वाचा इव वेशचेष्टाभ्यामपि संभवतांत्याह—एयमिति । तत्र सागरिकायाः सङ्केतमङ्गार्थं तद्वेशाया वासवदत्ताया आगमने वेशेन बोध्यम् । कचित् नायिकायाश्च पलायमानादिचेष्टया अपि तद्वोध्यम् ।

(घि, छ) नर्मस्फूर्जमाह—नर्मस्फूर्ज इति । मालविकायामिति । मालविकानामनाटिकायामित्यर्थः । सङ्केतनायक सङ्केतस्थलगतं नायकम्, नायिकाया

विसृज सुन्दरि ! सद्रमसाधर्मं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुले ।

प्रतिगृहाण गते सहकारतां

स्वमतिमुन्नतताचरितं मयि ॥

(मालविका) भट्ट ! देवीण भण्ण अप्पणो वि पिभं कादुं ण पारेमि
इत्यादि । (छ)

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलेखीः सूचितोऽल्परसो मतः ॥ १४८ ॥

यथा मालतीमाधवे—

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्टवं

असितमधिकं किं न्वेतत्स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

भ्रमति भुवने वन्दपांशा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावा लिपन्ति च धीरताम् ॥

अलसगमनादिभिर्भावलेखीमाधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोक् प्रकाशितः।(ज)

नर्मगर्भो व्यवहृतिर्ननुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ॥ १४९ ॥

यथा तत्रैव सतीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम् । (क)

मालनिकायाम् । विसृजेति । सुन्दरि ! सद्रमे साध्वसं भयं विसृज । ननु भोधिरेव
प्रणयोन्मुले मयि अतिमुन्नततायाः माधवीलतायाधरितं गृहाण । मयि कीदृशे ?
सहस्ररता चतुरलता गते, माधविन्या चतुरलिङ्गनात्, सद्रत् मामालिङ्गैत्यर्थः ।
भट्टा इति । हे भर्ता ! देव्या भवेन आत्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि (ससृष्टम्) ।
आत्मनः प्रियमपीत्यन्वयः । अत्र मुखेन सद्रमरूपसर्मारम्भो भयान्तः ।

(वि, ज) नर्मस्फोटमाह—नर्मस्फोट इति । गमनमलसमित्यादि । माध-
वस्य मालत्या भावसूचिरेयमुक्तिः । अलसगमनादिकम् एतत् किन्तु तस्याः, ननु भोः
किं स्यात् इतोऽन्यत्, अथ वा नियतस्यादित्यर्थः । अधिकाधिकस्यापि सम्भाषणीयत्वा-
दिति भावः । अधिनाधिकस्य सम्भाषणीयं हेतुमाह—भ्रमति भुवन इति । ते ते
भावा वसन्तनवेन्द्रादयः । अत्रोत्तरीतराधिकेन्द्राधिकसम्भाषनाया पूर्वाह्नः सूचितस्य
भावस्य लेश एवेत्याह—अलसेत्यादि । अलसगमनादिभिरित्यत्र अलसगमनादिभिः
सूचितैरित्यर्थः । अनुरागो निप्रलम्भरसः । सम्भोगरूपनर्मेच्छावत्त्वात् अत्र नर्मः ।

(वि, क) नर्मगर्भमाह—नर्मगर्भ इति । प्रच्छन्नवर्त्तिनः प्रच्छन्नाभूय
निष्ठः नेतुर्नायक इत्यर्थः । व्यवहृतिर्व्यवसायः । सतीरूपेति । मालत्याः सती
रात्रिणा । पित्रा राजाजया जस्ते नन्दनाय दत्तं कृतनिधया मालतीति देवतागृहे

अथ सात्त्वती—

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका सान्द्रता तथा ।

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥ १५० ॥ (ज) *

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥ १५१ ॥ (ट)

यथा वीरचरिते—

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैतृष्ययन्तु कुतोऽस्य सम्प्रति मम स्वदर्शने चक्षुषः ।

यन्माङ्गल्यमुखस्य नास्मि विषयस्तर्हि बहु व्याहृत-

रस्मिन् विस्मृतजामदग्न्यविजये पाणौ धनुर्भृम्भताम् ॥ (ठ)

स्वमरणं प्रार्थयन्ती लवङ्गिकायाः पादे पतिता मालती । स्तम्भान्तरितस्थितौ माधवश्च लवङ्गिकावेशेन आगत्य लवङ्गिकाम् अपसार्य तत्स्थाने स्वपादं दत्त्वा स्थितः । ततो मालती उत्थाय लवङ्गिकायुद्धया तमालिङ्गय पश्चाद् दृष्ट्वा परिचीयमाना व्यवसायात् निवृत्ते इत्यर्थः ।

(वि, ज) सात्त्वतीं उतेमाह—अथेति । सत्त्वादिभिः समस्तव्यक्तात्मैर्बहुला तद्वैशिष्ट्यात् बाहुल्यवती हर्षायन्यतरयुक्ता श्रुतिश्च सात्त्वतीत्यर्थः । विशोका विगतशोका । वीरे रसे शृङ्गारस्यानुपाधिकत्वेन क्षुद्रत्वम् । अत्र क्षुद्रशृङ्गारत्वेन स्त्रीसंकुलत्वनामोपभोगराहित्येन वीरसत्त्वेन च वीरिणीतो विशेषः । अस्याः प्रभेदचतुष्टयमाह—उत्थापक इत्यादि ।

(पि, ट) उत्तेजनेति—शत्रुं जेतुं मित्रस्य उत्तेजनम् ।

(वि, ठ) आनन्दाय चेति—परशुरामागमे रामं प्रति जनकस्य वाक्यनिर्देशम् । धनुर्भङ्गेन प्रतिज्ञातार्थसिद्धया योग्यवरप्राप्त्या चानन्दः । वीर्यातिशयदर्शनाद् विस्मयः । रामं हन्तुं परशुरामागमनात् दुःखम् । अतोऽयं स्वदर्शने सम्प्रति एतच्छ्रेणे चक्षुषः कुतो वैतृष्यम् । उत्तराद्यबाहुल्यात् क्षणान्तरेऽनिष्टनिवृत्तौ तु उत्तरादनिवृत्त्या वैतृष्यं स्यादिति सम्प्रति पदभावात् । बहुव्याहृतैर्वा किं, यतो वैवाहिकमाङ्गल्यमुखस्य न विषयोऽस्मि । अतोऽस्मिन् विस्मृतस्य जामदग्न्यस्य विजयनिमित्तं

* “या सत्त्वजेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन कृतेन समन्विता च ।

इष्टोक्तं संहतस्योक्तं च अस्त्वती नाम भवेत् कृतिः ॥” (भरतपुराणे)

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संहान्यः संघभेदनम् ॥ १५२ ॥

मन्त्रशत्रया यथा सुदाराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन हरतुद्वयं भेदनम् । अर्थशत्रयापि तत्रैव । दैवशत्रया यथा—रामायणे रावणाद् विभीषणस्य भेदः । (ङ)

संलापः स्याद् गर्भीरोग्निर्नानाभावसमाश्रयः ॥ १५३ ॥

यथा वीरचरिते—(राम) “अयं मयः किल सपरिवारकार्तिक्रियविजया-
यजितेन भगवता नीललोहितेन परियत्तरमहसान्तेवासिने गुप्त्यं प्रसादीकृत
परशुः” । (परशुराम) “राम ! दाशरथे ! स पृथायमार्यपादानां प्रिय
परशुः” इत्यादि । (ङ)

प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ॥ १५४ ॥

यथा वेण्याम्—(भीमः) “सहदेव ! गरुडं त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व । अहमप्यस्त्रा-
गारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् । अथवा आमन्त्रयितव्यं व मया
पात्रास्त्री” इति । (ण)
अधारभटी—

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोज्झान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता वध्यन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ १५५ ॥ (त)

चस्तृत्थापनसम्पेदौ सङ्क्षितिर्यपातनम्

इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः ।

तत्र वार्ही धनुर्गृन्मतामित्यर्थः । अत्र परशुराम जेतुमुत्तेजनम् । अत्र विन्मयवशाद्
रामशाय्येणामन्दादिना च वैशिष्ट्यं वीरो रसः ।

(वि, ङ) सहायमाह—मन्त्रार्थेति । मन्त्रस्य मन्त्रणार्थस्य धनस्य दैवस्या-
वृष्टस्य वा शक्तेः शक्तिहेतोः संघस्य सैन्यसमूहस्य भेदनमित्यर्थः । राजसः शत्रुमन्त्रो,
चाणक्यो राजमन्त्री; स्वयुद्धया स्वमन्त्रणया । अत्र चाणक्यस्य सत्त्वदानानेकतत्त्वं
संघभेदनवशाद् वीरो रसः ।

(वि, ढ) संलापमाह—संलाप इति । कार्तिकेयविजयायजितेनेति ।
तद् विजये नम्रीभूतेनेत्यर्थः । अत्र कर्तुमेनेव विजयो न तु वास्तव इति तत्पितृप्रसाद-
गम्यम् । तथापरप्रसादलब्धेन परशुना शोऽयं गर्व इति रामस्य गर्भीरात्मिना उक्तिः ।
परशुरामोक्तां तत्प्रियवस्तुपि मया दत्तमिति स्वमहत्त्वख्यापनमेव गर्भीरता ।

(वि, ए) परिवर्त्तकमाह—प्रारब्धादिति । सहदेवेति—अत्र प्रारब्धं कार्यं
युद्धम् । ततोऽन्यत् पात्रान्यामन्त्रणम् ।

(वि, त) अधारभटीति । मायेति । माया विद्याविशेषस्तथा इन्द्रजाल पर-
स्परविरुद्धनानावस्तुप्रदर्शनम्, सप्राप्तो युद्धम्, क्रोधेन उद्ग्रान्तचेष्टितम्—स्वपरज्ञान-
राहित्येन चेष्टा । एतैर्युक्ता इत्यर्थः । अस्याः प्रभेदचतुष्टयमाह—

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तुत्थापनमुच्यते ॥ १५६ ॥

यथोदात्तराघवे—

“जीयन्ते जयिनो^१ निशीथनिमिरवातैर्वियद्व्यापिभि-

भास्वन्त सकला रवेरपि करा कस्मादकस्मादमी ।

एते चोग्रन्धक्कटराधिरैराध्मायमानोदरा

मुञ्चयाननकन्दरानलमुचस्तीवात्रान् फेरवा ॥” इत्यादि । (थ)

सम्फेदस्तु समाधातः क्रुद्धसत्त्वरयोर्द्वयोः ॥ १५७ ॥

यथा मालत्या माधयाघोरघटयो । (द)

‘संक्षिप्तवस्तुरचना शिल्पैरितरथापि या

संक्षिति^२ स्याद्विद्युत्तो च नेतुर्नप्रन्तरग्रह ॥ १५८ ॥ *

यथा उदयनचरिते विलिङ्गहस्तिप्रयोग । द्वितीय यथा—बालिनिहृत्वा^३
मुप्रीव । यथा या—परशुरामस्याद्वयनिहृत्वा शान्तत्वापादनम् । “पुण्या

(वि, थ) वस्तुत्थापनलक्षणमाह—मायेनि । जीयन्त इत्यादि । जयिनोऽपि
वीरा विषद्वेषापिभिर्निशीथतिभिर् रमृन्नायन्ते आन्ध्रायन्ते । रवेरपि अमी भास्वन्त
सकला करा अकस्मादकाले कस्मादाद्यान्ते । उग्रन्धक्कटराधिरैराध्मायमानम्
उकुलमानमुदर येष तादृशा । आननम्पाभ्य कन्दराभ्योऽनलमुर एत फेरवा.
श्यालाश्च तानान् रजान् मुञ्चन्तीत्यर्थः । अत्र परस्परविरुद्धालीकनिरविरुद्धम्यादि-
प्रदर्शनरूपमिन्द्रपालरूपवस्तु माययोत्थापितम् । संक्षे रम ।

(वि, द) सम्फेदलक्षणमाह—संक्षिप्तेनि । समर्थान् प्रहारोक्तिः ।
क्रुद्धेति । क्रुद्धो च तौ सन्वरो चेति बर्मधारयः । माधयाघोरेनि । तत्र द्वयोः क्रुद्धता ।
गन्धरता परस्परप्रहारोक्त्यर्थः ।

(वि, ध) शक्तिनलक्षणमाह—संक्षिप्तेनि । नेतुर्न्ययाप्रम्य एकस्य निहृतां
नेत्रन्तरस्य ग्रह एव सक्षिप्तवस्तुरचना । ना च शिन्धुशिल्प्यैर्नैव । शिल्प विलस्य
गावस्तु निर्माणयोगशालम् । विलिङ्गहस्तिप्रयोग इति । तत्र शान्तवद्विहृत्वाप्र
निर्माणं शिल्पेन किनिपतामहन्तिरूपशास्त्रप्रदर्शनम् । अशिन्धुमाह—द्वितीयामिनि ।

* शृङ्गशदलचर्मादिद्रव्ययागान् वस्तुत्थापनम् गच्छेत् । यथा—उदयनचरिते
विननहस्तिप्रयोग । पूर्वनाय घटस्थानिहृत्वा अस्थान्तरापरिग्रहमन्ये भावेति धी मन्त्रने ।
यथा—बालिनिहृत्वा मुप्रीव । (दशम्यन)

१ ‘जीयन्ते गावर्निमित्त’ इति (क ५)

२ ‘संक्षिप्त’ (ट ८ ५) ‘संक्षिप्त’ (क ५)

राजत्रित्यृपिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च । (ऊ)
 स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः । (श)
 घयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
 वाच्यौ नटीसूत्रधारवार्य्यनाम्ना परस्परम् । (प)
 सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिषाधिकः ।
 सूत्रधारो मारिपेति हण्डे इत्यधमैः समाः । (स)
 घयस्येत्युत्तमैर्हहो मध्येरार्य्येति चाग्रजः ।
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः । (ह)
 वदेद्वाङ्मयं चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन्नाथिनं^१ वृद्धसूतस्तातेति चेतरेः । (क)
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः । (ऋ)
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः । (ख)
 विप्रैरयममात्येति सचिषेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः^२ । (ग)

(वि, श) राजत्रिति । स राजा ऋषिभि राजन्निति अपत्यप्रत्ययेन च
 वाच्य इत्यर्थः । यथानर्पराघवे ऐन्दुमतेयेति विधामित्रेण दशरथः । विप्रस्तु विप्रै
 स्सञ्जया नामभिर्वाच्यः । इतरस्तु आर्य्यति ।

(वि, प) घयस्येत्यथवेति । विदूषको राज्ञा घयस्येति वाच्यः, अथवा
 नाम्नैव इति । वाच्यौ नटीसूत्रधारविति । आर्य्यनाम्ना इति । एकदेशो समस्तद्वयसं-
 र्त्तनम् । तेन नट्या आर्य्यपुत्रे इति । सूत्रधारिणाऽप्येति वाच्यावित्यर्थः ।

(वि, स) मारिपेति पारिषाधिकं वदेत् । हण्डे इति समास्तुल्यजना ।
 अधमैर्हण्डेति वाच्याः ।

(वि, ह) समा उत्तमैस्तु घयस्येति । मध्यमैस्तु हहो इति वाच्या
 इत्यर्थः । अग्रजः सानुवराध्येत्यर्थः । भगवन्निति । देवर्षयो लिङ्गिनः परिमानकाश्च
 गर्वरेव भगवन्निति वाच्याः ।

(वि, क) रथिन वृद्धसूत आयुष्मन्निति इतरस्तु तातेति वदेदित्यर्थः ।

(वि, ऋ) वत्स पुत्रवेति । मुनः शिष्योऽनुजश्च वगेत्यादिभिर्नक्तव्य इत्यर्थः

(वि, ग) प्रशान्तश्चेति—शान्तो जन इत्यर्थः ।

(लो, ऊ) अपत्यप्रत्ययेन यथा—हे राघव ! हे दशरथे ! इत्यादि ।

(लो, ऋ) गोत्रेण यथा—हे काशिरु ! हे आश्रय ! इत्यादि ।

१ 'न सूतो वृद्ध तातेति' (क ग. पु) २ 'परे' (व भ पु)

‘अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्येर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ।
 म्यामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुपेत्येवमधमैस्तु कुमारकः । (घ)
 वाच्या प्रकृतिर्मा राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ।
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः । (ङ, च)
 हलेति सदृशी प्रेप्या हस्ते वेश्याञ्जुका तथा ।
 भट्टिन्यम्येत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः । (छ)
 आमन्त्रणैश्च पापगडा वाच्याः स्वसमयागतैः । (ज)
 शान्त्यादयश्च सम्भाष्या भदन्तेत्यादिनामभिः । (झ)
 यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥ १६७ ॥

अथ भाषाविभागः—

पुत्रप्राणाभर्ताचार्यां संरक्षतं स्वात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोद्धव्या तादृशीनाश्च योषिताम् । (ज)

(वि, घ) भूपतिर्महाराजेति । युवराजस्तु स्वामीने सम्बोधने वाच्य इत्यर्थः । एतमुत्तरप्रापः । कुमारे युवराजनेतरः ।

(वि, ङ) पतिर्यथेति । ज्येष्ठ उत्तमस्तथा चोत्तममध्यपाधमं स्यान्नियमं पतिर्यथा तथा वाच्य इत्यर्थः । तथा चार्य्यपुत्रेति पत्युश्च्यमानत्वात् आध्यापनं पत्या त्रियो वाच्या इत्यर्थः ।

(वि, च) वेश्या सम्बोधने अञ्जुकेत्युच्यते इत्यर्थः । भट्टिन्यम्येति । अनुगतं नैवेदार्थादनुगम्यमानाभिभट्टिनीत्यम्येति चोच्यते । इतरं जनं पूज्या वृद्धा जरतानि वाच्येत्यर्थः ।

(वि, छ) पापगडाश्च स्वसमयागतैरामन्त्रणैश्च वाच्या इत्यर्थः । शान्त्यादयां शांदादयः ।

(वि, ज) अथ भाषेति । वस्तुविशेषस्य भाषाविशेष इत्यर्थः । पुत्रप्राणा मिति । नैवेदरूपं कृतात्मना शुद्धात्मां पुरुषप्राणानयन्वत् । शौरसेन्यादयो यदयो भाषा शत्रुविशेषा शत्रुवृत्तां अनुगन्धेयाः ।

(लो, झ) पतिर्यथेति । पतिर्येन स्वामिस्त्रियुच्यते तेन तद्वाच्यं स्वामिनीति । येन भवति तेन भाट्टणानि ।

(लो, ञ) हे चार्या । हे वीतिरेव । इत्यादि ।

१ 'मृ' (ट. ठ. ड.)

ब्राह्मणजातिः” इति । (घ)

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिद्वयविद्रवसम्भवः ॥ १५६ ॥

अवपातनमित्युक्तं

यथा कृत्यरावणे पष्टेऽङ्के । (“प्रविश्य खड्गहस्त पुरुष.”) इत्यतः
प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् । (न)

पूर्वमुक्तेव भारती ॥ १६० ॥ (प)

अथ नाट्योक्तयः —

अथाव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात् तद्भवेदपवारितम् ।

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशयते ।

त्रिपताफकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् । (क)

किं ब्रवीषीति यच्चाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

ध्रुवेयानुक्रमण्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ १६१ ॥

य कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वाङ्गलिनामितानामिक

त्रिपताकलक्षणं कर कृत्वाऽन्येन सह यन्मन्यते तज्जनान्तिकम् । परावृत्त्यान्यस्य

श्रौद्धत्यनिवृत्त्येति । अत्र धर्मनिरूप्या धर्मिणि निवृत्तिर्वाच्या । श्रौद्धत्यवलीनध
रौद्रो रसः । एव सुग्रीवकिलिजहस्तिनो पूर्वं रौद्रो रसो बोध्यः ।

(वि, न) अवपातलक्षणमाह—प्रवेशेति । प्रवेशादिविद्रवान्ताना सम्भव
उत्पादनमवपातनमित्यर्थः । विद्रव पलायनम् । मिलितानामेषामुत्पादनम् । प्रविश्येति ।
तेन पुरुषेण सर्वमिदं कृतम् । क्रोधवशात् एतत् कारणात् रौद्रो रसः ।

(वि, प) भारतीवृत्तिस्तु पूर्वमुक्तैवेत्याह—पूर्वमिति । भारती संस्कृतप्राची
वाग्व्यापारो नराधाय इति । स्थापकृत्यप्रसङ्गेन प्रायुक्तेत्यर्थः । सा च सर्वसाधार-
ण्येनेत्युक्तम् । रमे सर्वत्र भारती ।

(वि, फ) नाट्योक्तय इति । ‘नाट्ये परिभाषाविशेषा इत्यर्थः । तद्भवेदि-
त्यादि परयान्वयः । त्रिपताकेत्यादिक जनान्तिकलक्षणम् । त्रिपताकलक्षणमप्र-
वक्ष्यमि । अन्तरा कथा कथामध्ये । तादृशेन करेणान्यमपवार्याच्छाद्य जनस्यान्ते
अन्तिके यद् अन्योन्यामन्त्रणं कथनं, तज्जनान्तिकमित्यर्थः ।

(वि, ध) विना पात्रमिति । रज्जाप्रविष्टमुद्दिश्य इत्यर्थः । त्रिपताकेत्या-
दिनां व्याचष्टे—यः कश्चिदिति । तस्यान्तरत इति । तद्विधे जने इत्यर्थः ।
इयं जनान्ते इत्यस्य व्याख्या । ऊर्ध्वं सर्वेति त्रिपताके व्याख्यानम् । अपवारि-
त्याचष्टे—परावृत्त्येति ।

रहस्यकथनमपारितम् । शेषं स्पष्टम् । (ब) *

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च चेश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ।

यसन्तादिषु वर्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥ १६२ ॥ (भ)

वेश्या यथा वसन्तसेनादि । वणिग् विष्णुदत्तादि । चेट कलहसादि ।
चेटी मन्दारिकादि ।

नाम काट्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ १६३ ॥ (म)

यथा रामाभ्युदयादि ।

नायिकानायकाख्यानं संज्ञा प्ररुणादिषु ॥ १६४ ॥ (य)

यथा मालतीमाधवादि ।

नाटिकासदृशादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ १६५ ॥ (र)

यथा रत्नासलीकपूरमञ्जव्यादि ।

प्रायेण ह्यन्तकः साधिर्गमे स्थाने प्रयुज्यते ॥ १६६ ॥

यथा शाकुन्तले । (मयी) गच्छाव ह्यर्थे साध्यावस्तायत् । (ल)

राजा स्यामीति देवेति भृत्यैर्मद्वेति चाधर्म ।

राजर्षिर्मिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च । (व)

(वि, भ) पात्राणां नामान्याह—दत्तामिति । वसन्तादिषु वर्यानीयम्
वस्तुनो यत्नाम भवेत् चेटचेट्योस्तथा नाम इत्यर्थः ।

(वि, म) गर्भितार्थ इति । नाटके गर्भित प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तत्प्रसारार्थं
नाटकस्य नाम कार्प्यमित्यर्थः । सूचिताधिति वचित् पाठः ।

(वि, य) नायिकानायकेति । प्ररुणाभाषादयो ये रूपरूपभेदास्तेषु ।
राजा नायकनायिकयोराख्यानं सत्त्वानामवेत्यर्थः । नाटिकासदृशादीनामिति ।

(वि, र) नाटिकादीन्यथादशोपरूपराणि यान्नुक्त्वान् तेषां विशेषणं नाम
नायिकाभिर्नायिकानामवेत्यर्थः ।

(वि, ल) प्रायेणेति—वस्तापमने कारितम्, पाणिनिमने रिचि । तदन्त
माध्यातु गमे स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते इत्यर्थः । ऋषी इति । गार्हस्पत्यारदत्त-
योर्वक्त्रोर्निदेशः ।

(वि, व) राजर्षिर्मिरिति । निदोषेण च वयस्येति राजादिसांख्य इत्यर्थः ।

* “प्रगारिता मना गर्वा यस्याङ्गुन्यो भवन्ति हि ।

‘उभित च तथाङ्गुष्ठं स पलाक इति स्मृतः ॥

पलाके ॥ यदा वनाऽनामिद्य त्वङ्गुलिर्भवेत्

त्रिपलाकः न विभेयः” (नट्यमूत्रे)

आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । (ऋ)
 चेष्टानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चाद्धमागधी ।
 प्राच्या चिदूषकादीनां धूर्त्तानां स्याद्वचनिका । (ञ)
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याऽहिदीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शावरीं सम्प्रबोजयेत् । (ट)
 बार्हिकभाषादीच्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाभीरी चण्डाली पुढ.सादिषु । (ठ)
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाज्ञारकारादौ पैशार्ची स्यात् पिशाचवाक् ।
 चेष्टानामप्यर्नाचानामपि स्यात् शीरमेनिका ।
 यालानां पण्डकानां च नीचप्रहविचारिणाम् ।
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संसृतं क्वचित् । (ड)
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च ।
 भिजुवलकधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ।
 संसृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिर्नापूत्तमासु च ।
 देयीमन्निप्रसुतावेश्यास्यपि कैश्चित्तथोदितम् । (ढ)
 यद्देयं नीचपात्रन्तु तद्देश्यं तस्य भाषितम् । (ण)
 काव्यतथोत्तमादीनां काव्यो भाषाविपर्य्ययः ।
 योपित्तरीयालयेद्रयाकितयाप्नरग्नां तथा ।
 यैर्दग्ध्याभं प्रदातव्यं संसृतं चान्तरान्तरा ॥ १६८ ॥

(वि, ऋ) सादृशानामनीचानाम् । गाथा गीतयः । अत्रेति । गाथाविपर्य्ययः ।

(वि, ञ) चेष्टानामिति । श्रेष्ठिनां राजपुत्रवैरानामित्यर्थः ।

(वि, ट) अहिदीव्यतां शीरमेनयना तेषां वैम्यन्तयः । शकारो राजराजः ।
 शकरी पौरोहीयस्त्वैव श्रेष्ठोक्तमासु ।

(वि, ठ) पुढमधमप्रालोचनम् ।

(वि, ड) पण्डका नपुमव्यः । नीचानां प्रहविचारिणाम् । वैम्यन्तयः । यैः
 शीरमेनैव । दारिद्र्या संसृतमप्यर्थः ।

(वि, ढ) तथैवैति संसृतेति ।

(वि, ण) यैर्दग्धं यैरेतैः ।

1 'चेष्टानां' (ऋ पु) 2 'ज' (ऋ पु) 3 'शकाराणां' (ऋ पु)

4 'शकाराणां' (ऋ पु) 5 'शकाराणां' (ऋ पु)

एषामुदाहरणान्याकरेषु^१ बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तात्तपादाना
भाषार्णने—

पदत्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।

त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।

लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥ १६६ ॥ (त)

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके । तत्र लक्षणानि—

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा ।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ।

निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।

दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ।

विशेषणनिरङ्गी च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।

वाक्षित्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ।

पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् ।

लेशो मनोरथोऽनुकूलसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥ १७० ॥

तत्र—

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥ १७१ ॥ (ध)

यथा—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुराश्रियम् ।

कोपदण्डसमप्राणा किमेवामस्ति दुष्करम् ? ॥" (द, ए)

(धि, त) पदत्रिंशदिति । अत्र नाट्यलक्षणानि सक्लानि पदत्रिंशद्वर्माणि
प्रयोज्यानि इत्यर्थः । तथा च त्रयः त्रिंशत् नाट्यालङ्कृतयः । त्रयोदश वीथ्यङ्गानि,
दश लास्याङ्गानि यथालाभं प्रयोज्यानि । तत्र पदत्रिंशल्लक्षणानि उद्दिशन्ति—
भूषणेति ।

(धि, थ) लक्षणानीति । एतानि लक्षणसङ्गणानि पदत्रिंशत् इत्यर्थः ।

(धि, द) अत्र भूषणसङ्गस्य लक्षणस्य लक्षणमाह—तत्र गुणैरिति ।
आक्षिपन्तीति । अरविन्दानि वर्त्तणि । आक्षिपन्ति अधिक्षिपन्ति स्पर्द्धन्ते वा । कोप
कुडमल एव कोपे धनम् । दण्डे^२ नालमेव दण्डः शास्ति । अर्थरूपमूत्रोऽर्था-
न्तरन्यासोऽलङ्कारः । माधुर्यं च गुणः ।

(लो, ए) आक्षिपन्तीति—कोपः कुडमल इत्यादि । दण्डे नाल
दुष्टनिग्रहः ।

I 'नाटकेषु' (व ५)

वर्णनाक्षरसङ्घातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितेः ॥ १७२ ॥

यथा शाकुन्तले (राजा) “कञ्चित् सखीं वो नातिबाधते शरीरसन्ताप ।
(प्रियवदा)—सम्पद लब्धोसहो उग्रसम गमिस्सदि” । (घ)

सिद्धैरर्थैः समं यत्राप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥ १७३ ॥ (न)

यथा—

सदृशसम्भव शुद्ध कोटिदोऽपि गुणान्वित ।

काम धनुरिव क्ररो वर्जनीय सता प्रभु ॥ (घ, ऐ)

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन धाम्येनातिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥ १७४ ॥ (प)

यथा—अनुयान्त्या जनानीत कान्त साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना ॥ (घ)

(वि, घ) अक्षरसङ्घातमिति । वर्णनेति । चित्रार्थमितरक्षरैर्वर्णनेत्यर्थः ।
सम्पदमिति । साम्प्रत लब्धोपध उपराम गमिष्यतीति (संस्कृतम्) । अत्र त्वत्प्राप्तिरे-
वापधप्राप्तिरिति भङ्ग्या कथ्यमानोऽर्थश्चित्र । अक्षराणि चाल्पानि ।

(वि, न) शोभालक्षणमाह—सिद्धैरिति । सिद्धैरुपमानभूतैरर्थैः सममेव-
वाक्येनैव अप्रसिद्ध उपमेयभूतोऽर्थो विधेयान्वयार्थं प्रकाशते । सा शोभा कीदृशी,
श्लिष्टशब्दचित्रार्थेत्यर्थः ।

(वि, प) सदृशेति । धनुरिव क्रर प्रभु काम यथेष्ट सता वर्जनीय ।
आवर्णनहेतुमत्त्वेऽपि शौर्यान् वर्जनीय इत्यर्थः । द्वयोरेवावर्जनहेतून् श्लेषादाह—
सदृशेति । सदृश मद्गुण मत्तुल्य च । शुद्ध कीटाविद्धो निष्पापध । कोटिं
कोटिसाध्यक धनं ददाति तथा कोट्याशनिगुणो ज्या शौर्यादिध । अत्र सिद्धेन
धनुषा गम प्रसिद्ध क्रर प्रभु विधेयवर्जनावयार्थं प्रकाशयते । श्लिष्टशब्देन च
चित्रोऽर्थः ।

(वि, फ) उदाहरणलक्षणमाह—यत्र तुल्यार्थेति । प्रकान्तार्थतुल्याव-
योधनेन वाक्येन प्रकान्तार्थस्यानिशयिन्वप्रदर्शनात् अभिमतोऽतिशयितत्वस्योऽर्थं
माध्यते इत्यर्थः ।

(वि, य) अनुयान्त्येति । राममनुयान्तो गान्ता प्रति अन्तस्याया उक्तिरियम् ।
जनानीत जनभ्यो निर्गत वनगमनोन्मुखम् इत्यर्थः । विनाकेण इति । मेघाच्छुभदिन-

(हो, ऐ) सदृशेति । वशोन्वय वेगुध । शुद्धो निष्पाप काटवेधादि-
रहितध । कोटिं सप्त्यानिशेष अटनी च । गुण शौर्यादि मूर्ध्वी च । क्ररो दारुण
वर्जसध ।

हेतुर्वास्यं समासोक्तमिष्टरुद्धेतुदर्शनात् ॥ १७५ ॥ (भ)

यथा वेण्यां भीम प्रति (चेटी)—“एव मणु भणितम् । भानुमदि । तुलानं प्रमुक्तेषु केसहृत्तेषु कथं अज्ञाण देवीणं केसा सयमीयन्ति ।” (म)

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद् यदनिश्चयः ॥ १७६ ॥

यथा यथातिविजये—

इयं स्वर्गादिनाथस्य लक्ष्मी किं यत्तु कन्यका ।

किं चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती ॥ (य)

दृष्टान्तो यस्तु 'पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम् ॥ १७७ ॥

यथा वेण्या (भीम)—“आर्यं^१ उचितमेवैतत् तस्या, पतो दुर्योधन कलत्रं हि सा” इत्यादि । (र)

तुल्यतर्का^२ यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ॥ १७८ ॥

यथा तत्रैव—

प्रायेषौ हि हरयन्ते काम स्वप्ना शुभाशुभा ।

प्रियोऽर्कामावो बोध्य । अत्र सीतानुत्पार्थं दिनश्रीनिशं । सीतायारच प्रशसारूपो-
तिशयोऽभिमतस्तदुक्तान्मयेन साधित । अत्र वाक्यभेदात् उपमानोपमेययो सम
प्रकाशनाभावात् श्लेषाभावाच्च पूर्वस्माद् भेद ।

(वि, भ) हेतुसङ्कलक्षणमाह—हेतुरिति । समास, सत्त्वप । इष्टं प्रति-
पाद्यत्सामिमतकृद् । हेतुप्रदर्शनात् पृथगर्थस्य हेतुदर्शनात् ।

(वि, म) एवं मण इति । “एव मया भणितम् । भानुमति ! युष्माकममुक्तेषु
केसहृत्तेषु कथं देव्या केशा सयम्यन्ते इति” (संस्कृतम्) । अत्र श्रौपथा केशा-
सयमनहेतौ भानुमत्या पृष्ठे सभ्रातृदुर्योधनवधाभावे हेतौ प्रदर्शयितव्ये वैधन्य
चिह्नस्य भानुमत्या केशमोचनस्य अभावो हेतु सत्त्वपेण प्रदर्शित, स एव च
भीमस्याभिमतकृद् ।

(वि, य) संशयाख्य लक्षणमाह—संशयेति । अज्ञाततत्त्वस्य जनस्य वाक्ये
श्रवणात् यदनिश्चयः स इत्यर्थः । यदित्यनिश्चयक्रियाविशेषणमव्ययम् । इयमिति ।
वाधिद् दिव्यमन्यका दृष्टा तत्त्वमज्ञाततो वितर्कोऽयम् । स्वर्गाधिनाथस्य इन्द्रस्य
लक्ष्मी सम्पत् विम्^२ किं यत्तु कन्यकेत्युभयत्र निपदार्थान्वयः । अस्य विषयस्य
ससारस्य । अत्र श्रोतुरनिश्चयः ।

(वि, र) दृष्टान्ताख्य लक्षणमाह—दृष्टान्त इति । पक्षार्थस्योपन्यस्तार्थस्य
साधनाय निदर्शनं हेतुप्रदर्शनम् । आर्यं इत्यादि । अत्र श्रौपथा उपन्यस्तस्य भानु
मत्या दौर्जन्यस्य दुर्योधनकलत्रत्व हेतुः ।

(वि, ल) तुल्यतर्काख्य लक्षणमाह—तुल्यतर्क इति । प्रकृतोऽत्र वक्ता

शतसस्या पुनरिय सानुज स्पृशतीव माम् ॥ (ल)
सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ॥ १७६ ॥

शाकुन्तले यथा—

अधर किसलयराग कोमलविटपानुकारिणो गृह ।

कुमुममिव लोमनीय यौवनमङ्गेषु सञ्चदम् ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सद्यमेव । (व)

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १८० ॥

यथा—आत्रधर्मोचितैर्धर्मैरल शत्रुवधे 'नृपा ।

किन्तु धानिनि रामेण मुञ्चो बाण पराद्मुखे ॥ (श)

अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पना ॥ १८१ ॥

यथा शाकुन्तले—

इदं किलाप्याजमनोहर वपु—

स्तप एमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलता छेतुमृपिर्व्यवस्यति ॥ (प)

तद्गमिनाधनं यत्तर्कं आशङ्केत्यर्थं । अत्रापि यदित्यव्ययम् । प्रायेणैव हीति ।
नकुलेनाहिशतं हत्वा भानुमत्या स्तने क्षत इति भानुमत्या दृष्टे स्वप्ने कथिते दुःखा
धनस्येयमाशङ्का ।

(वि, व) पदोच्चयाख्य लक्षणमाह—सञ्चय इति । पदानां सञ्चय इति ।
पदानां सञ्चयः समूहो योऽर्थानुरूपः स इत्यर्थः । अनुरूपं चार्थस्य कोमलस्यै
पदानामपि तथात्वम् । अधर इत्यादि रासः शाकुन्तलावर्णनमिदम् । अथा यथा
कोमलस्तथा शब्दोच्चयोऽपि कटुवर्णविरहात् कोमल इत्याह—अत्र पदपदार्थयोरिति ।

(धि, श) निदर्शनाख्य लक्षणमाह—यत्रार्थानामिति सूत्राय स्पष्टं । ज्ञाने
ति । अत्राधर्मयुक्तेन शत्रुमारणार्थं शसदस्य रामेणाऽन्यायेन चालितवधस्य निदर्शनम् ।

(वि, प) अभिप्रायाख्य लक्षणमाह—अभिप्रायास्त्विति । अभूतार्थस्य
असम्भाविनोऽर्थस्य कल्पना अपादनम् । इदं किलेति । तपस्योचितवेशा शाकुन्तला
दृष्ट्वा दुष्यन्तस्फोक्तिरित्यम् । किल निश्चितमिदम् । अव्यानमनोहरम् अहनिमरम्य
वपु यः अपि कख तपः क्षमं साधयितुमिच्छति । ध्रुवमुपेक्षते । न ऋषिर्नालो
त्पलपत्रधारया शमीलता छेतुं व्यवसनीत्यर्थः । अत्र लतारूपमादृश्यात् असम्भाविनो
नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताद्वेदनस्यापादनम् ।

प्राप्तिः केनचिदशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ १८२ ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—

अनेन खलु सर्वतश्चरणा चञ्चरीकेणावभ्य विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती । (स)

विचारो युक्तिवान्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ १८३ ॥

यथा मम चद्रकलायाम्—

(राजा)—नूनमियमग्नौ पिहितमदनविकारा वर्तते, यत् —

हसति परितोपरहित निरीक्ष्यमाणापि नेष्टते किञ्चित् ।

सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तर दत्ते ॥ (ह)

देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ॥ १८४ ॥

यथा वैद्यया, (सहदेव)—

यद् वैद्युतमिव ज्योतिराद्वयं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।

तत् प्रावृट्पि कृष्येय नूनं सर्वद्वेषिष्यति ॥ (क)

उपदिष्ट मनोहारि घान्त्यं शास्त्रानुसारतः ॥ १८५ ॥

यथा शाकुन्तले—

शुभ्रपस्य गुरून् कुर प्रियसलीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीप गम ।

(वि, स) प्राप्त्याख्य लक्षणमाह—प्राप्तिरिति । अनेनेति—चञ्चरीरो धमर । अत्र सर्वतश्चरणाशेन प्रभावतीदर्शनानुमानम् ।

(वि, ह) विचारलक्षणमाह—विचार इति । हसतीति—अन्येन निरीक्ष्यमाणापि किञ्चिच्छेत्तने । असमञ्जस सख्या आराद्धानिवर्तनम् । सर्वमिदमदनाकुलमनस्त्वात् । अत्र समस्तयुक्तिवाक्यैरप्रत्यक्षमदनविरामसाधनम् । पूर्वाह्नमनुमान तयोः इति भेदः ।

(वि, क) दिशाख्य लक्षणमाह—देशेति । यद् वैद्युतमिति । आद्यं त्वयि ममै ज्योति शोधननित स्वतेषां सम्भृतमाविष्कृतम् । वैद्युतं विद्युत्सम्बन्धि । तत्प्रावृट्पिवेति । प्रावृषा वैद्युतेन स सम्बर्द्धनात् । अत्र क्रोधोचितराते तद्वर्णनम् ।

(वि, ख) उपदिष्टाख्य लक्षणमाह—उपदिष्टमिति । शास्त्रमत्र नीतिशास्त्रम् शुभ्रपस्य इति । पतिगृहे प्रेक्ष्यमाणा शकुन्तला प्रति कख्वस्योत्तिरेयम् । विप्रकृता तिरस्चितापि रोपणतया भर्तुः प्रताप मा स्म गम । भूयिष्ठमतिशय दाक्षणा यथोचितव्यवहारिणी । कामा उपदिष्टे तद् विपरीतकारिण्य कुलसाधयो मनस व्यथाभा रिगम । शुद्धसाधेयानलक्षणा । कुलसाधमा इति कञ्चित् पाठः । इदं नीतिशास्त्रानुसारि वाक्यम् ।

भूयिष्ठ भव दक्षिणा परिजने भोगेऽनुस्सेकिनी

यान्तरेष्वं गृहिणीपद युवतयो वामा कुलस्याधय ॥ (स)

गुणातिपातः कार्य्यं यद् विपर्यतं गुणान् प्रति ॥ १८६ ॥

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्र प्रति

तह सहरिज्जइ तमो घेय्यइ सअलेहि ते पाओ ।

वससि सिरे पमुवइणो तहवि इत्थीय जीयण हरसि ॥ (ग, शो)

योऽसामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः ॥ १८७ ॥ (घ)

यथा तत्रैव (राजा) (चन्द्रकलाया मुख निर्दिश्य)—

असावन्तअअद्रिकचनवनीलाब्जयुगल-

स्तलस्फूर्जंरुम्भुर्विलसदलिसद्वात उपरि ।

विना दोषासद्गततपरिपूर्णापिलकल

बुत प्राप्तअन्तो विगलितकलङ्क सुमुणि ते ॥” (ङ)

अर्थान् सिद्धान् वहनुक्ता विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ १८८ ॥ (च)

(वि, ग) गुणातिपाताख्य लक्षणमाह—गुणातिपात इति । गुणा
स्वनिष्ठगुणा । तान् प्रति इति तेषामित्यर्थः । तथा च स्वनिष्ठगुणानां विरोधि यत्
स्वकार्य्यं तादित्यर्थः । तह सहरिज्जइ इति ।

त्वया सहित्यते तमो गृयते सवर्त्तस्त्व पाद ।

वसगि शिरसि पशुपतेस्तथापि स्त्रीणां जीवन हरति ॥ (इति रासूतम्) ।

तम तिमिरमेव तमोगुण । पादो रश्मिरेव चरण । अत्र एतादृशगुण
विरुद्धमुक्तकार्य्यम् ।

(वि, घ) गुणातिशयाख्य लक्षणमाह—योऽसामान्येति । असामान्यस्य
अन्यादृतेर्गुणस्य यो निर्दिश्यमाने वस्तुनि उद्रेक इत्यर्थः ।

(वि, ङ) असाविति । हे सुमुणि ! निर्दिश्यमानमुरारूपचन्द्रं बुतमो
प्राप्तः । त्वया प्राप्त इत्यर्थः । सम्बन्धविवक्षया निष्ठासयोगेऽपि पट्टी । यद्वा ते तुभ्य
त्व स्ताने वा बुत प्राप्तं बुत आगत इत्यर्थः । कथं । अन्तर्मध्ये चगर चगल
विद्यचनवनीलात्पलयुगल यस्य तादृशः । नयनद्वयमत्र नीलाब्जम् । तथा तलेऽधो
भागे स्फूर्जंरुदाप्यमानं कम्बु रम्भाग्रय इत्यं तादृशः । वरालेखग्रयं कम्बु । श्रेयाश्च
स एव कम्बु शङ्खः । तथा उपरि विलगन् अलितगङ्गानो यस्य तादृशः । अत्र भेरा
एव अलितगङ्गा । तथा दोषारत्रेरावद् एव दोषारणामागद्वस विना सतामेव परिपूर्णा-
गिनतलो रिगनितवद् इत्यर्थः । अत्रैषामन्यवन्दाहृतिगुणानां मुरारूपचन्द्रे उद्रेकः ।

(वि, च) विशेषणख्यलक्षणमाह—अर्थानिनि । सिद्धान् उपमानोपमेय-

(सो, शो) अस्याथ—तमोऽन्धधर अज्ञान ए । पादो रश्मिदरगन्धः ।

यथा—

तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रिय ।

हृद पञ्चाकरं किन्तु बुधस्त्व स जलाशयः ॥ (छ, औ)

पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते ॥ १८६ ॥

यथा वेण्या—“निहताशेषकौरव्य” इत्यादि । (ज)

यद्गुणं कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ १८७ ॥

यथा—

यद्भीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राज्ञश्चेकत्र स्वयि तत्स्थितम् ॥ (झ)

दृष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यच्च यद्वचः ॥ १८८ ॥

यथा वेण्या फण्डुकिन प्रति दुर्योधन —

सहभृत्यगण सयाम्भव सहमित्र ससुत सहानुजम् ।

साधारणान् बहून् उत्पहेतूनयान् धर्मान् इत्यर्थः । विरोपोक्ति उपमेये उपमानावर्तस्त्वर्थोक्तिरित्यर्थः ।

(वि, छ) तृष्णापहारीति—अत्र त्व चैत्यर्थवशात् लभ्यम् । तथा च हृद सरं त्वं च तृष्णापहारी तृष्णा पिपासा धनाकङ्क्षा च । विमलः स्वच्छः पलः निष्पापश्च । द्विजानामावासोऽधिकरणम्, द्विजानां विप्राणामाश्रयश्च । जनानां प्रियः हितकारित्वात् । पद्मानां पद्मायाश्च आम्बरो निवासस्थानम् । इत्यमुभयसाधारणानुसूलं धर्मान् उत्तवा व्यावर्त्तरुधर्ममाह—किन्तिथिति । बुधः परिहृतः त्वं स तु हृदो जलाशयो जलपुङ्गवः स्यात् एव । जलाशयः निर्वुद्धिचित्तः उल्लोकोरेकत्वं, जलाशयः शीतलः स्यात् इति वा ।

(वि, ज) निहताख्यं लक्षणमाह—पूर्वसिद्धेति । स्वयं पूर्वकृतार्थकथनमित्यर्थः । निहतेति । प्रतिज्ञाहेतुसम्भवरूपस्य विमर्शसम्बन्धस्य अपीदनुदाहरणमुपाधिभेदात् अविवक्षितम् ।

(वि, झ) सिद्धार्थस्य लक्षणमाह—यद्गुणमिति । अभिप्रेतार्थं स्तुतिस्तुल्यं बहुधर्मिकीर्तनमित्यर्थः । यद्भीर्यमिति । अत्र कूर्मराजायनेकधर्मिकीर्तनम् ।

(वि, ज) भ्रंशाख्यलक्षणमाह—दृष्टादीनामिति । वाच्याद् वक्तुमिष्टादन्यद् यत् पद्मानां वचो भवेदित्यर्थः । वाच्यादन्यतरद् वच इति अप्रामाणिकपाठः । सहभृत्यगणमिति । अत्र वक्ता दुर्योधनो ह्यसौ । पाण्डुसुतः दुर्योधनः इति वक्तव्ये वैपरीत्येन अन्यदभिहितम् ।

(लो, औ) दृष्टेति—दृष्टं ज्ञातं प्राप्तिमाह । पद्माशयो जलाशयः पद्मानामाश्रयः । जलाशयो जलसाराशयो जलाशयश्च ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न विराट् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥ (अ, अ)

विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ॥ १६२ ॥

यथा—मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजञ्च तथा व्यवसायिनः ॥ (ट)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

वाचा यथा—

प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषणः ।

आर्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥ (ठ)

एवं चेष्टयापि ।

घान्त्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ॥ १६४ ॥

यथा वेण्याम्, अश्वत्थामानं प्रति कृपः—“दिव्यास्त्रप्रामर्कोविदे भारद्वाज-
तुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि ? ” । (ड)

माला स्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् ॥ १६५ ॥

यथा शाकुन्तले—(राजा)

किं शीकरैः अभविरोधिभिरार्द्रयातं

सञ्चारयामि नलिनीदलतालपुन्तम् । न

(वि, ट) विपर्ययाख्यलक्षणमाह—विचारस्येति । सन्देहानन्तरं यो विचारो
निर्णयस्तस्यान्यथात्वमित्यर्थः । मत्वा लोकमिति । अयाचनेनापि सन्तुष्टत्वे त्वयि
अन्यथा व्यवसायिनो याचन्ते इत्यर्थः । अत्रार्थप्राप्त्यप्राप्तिसन्देहादनन्तरं याचनवैमुरत्य-
निर्णयस्य उपश्लेस्ये राजनि अन्यथाभावः ।

(वि, ठ) दाक्षिण्यस्य लक्षणमाह—दाक्षिण्यमिति । परचित्तानुवर्त्तनं
परचित्तप्रीणनम् । प्रसाधयेति । विभीषणचित्तप्रीणनमिति लक्ष्मणस्य वाक्यम् ।
सिद्धिमन्तरा गिदेर्मध्ये । एवं चेष्टयापीति ।

दर्भादहरेण चरण. स्रज इत्यन्तरादे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गन्वा ।

आगीदू विश्रुतवदना च विमोचयन्ती शान्तासु वन्द्यतमगह्वरमपि इमाणाम् ॥

इति शाकुन्तलामाद्येष्टया दुष्मन्तस्य चित्तप्रीणनम् ।

(वि, ड) अनुनयाख्यं लक्षणमाह—घान्त्यैः स्निग्धैरिति । अर्थः स्कार्माद्यम् ।
दिव्यास्त्रेति, अत्र युद्धप्रवर्णनमेव स्कार्माद्यम् ।

(वि, ढ) मालाख्यं लक्षणमाह—माला म्यादिति । नैकार्थस्य नानाविधा-
धर्म्य प्रतिपादनमित्यर्थः । नन्वस्यात्र नशब्दस्य नाक्षरविपर्ययः । किं शीकरैरिति ।

(लो, अ) पाण्डुसुतः सुयोधन इति वक्ष्यते पाण्डुसुतः सुयोधनमिति वचनम् ।

1 'तापस्य' (व. ए. पु.)

अङ्गे निवेश्य चरणानुत पद्मताम्रौ

सवाहयामि करभोरु ! यथा सुख ते ॥ (ढ)

अर्थापत्तिर्यदन्योऽर्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ १६६ ॥

दत्त्वाभय सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत् नैव चेत्कथमन्यथा ॥ (ण)

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ १६७ ॥

यथा तत्रैव कर्णं प्रति (अश्वत्थामा)—निर्वार्यं गुरुरापभापितवशात् किं मे तवैवायुधमित्यादि । (त)

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मतम् ॥ १६८ ॥

यथा तत्रैव, (सुन्दरक) । अज्ज ! अज्ज ! अवि णाम सारधिदुद्धिओ दिट्ठो तुक्खेहिं महाराओ दुज्जोधणो ण वेति ।” (थ,)

प्रसिद्धिर्लोकासिद्धार्थैस्तत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ १६९ ॥

यथा विक्रमोर्वरपाम्—(राजा)

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

शकुन्तला प्रति दुष्प्रवृत्तस्य वाक्यमिदम् । तालरुन्त व्यजनम् । शीकरैरुद्रवात-
मिष्यन्वय । सवाहयामि पीडयामि । अत्र शकुन्तलासम्भोगरूपस्वाभीष्टार्थं ताल-
वृन्तचालनाद्यनेकप्रतिपादनम् ।

(वि, ण) दत्त्वाभयमिति । किरीटिनार्जुनेन सिन्धुराजम् । नैव
चेदिति । राज्ये स्वपुत्राभिषेकेच्छा न चेदित्यर्थः । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपान्यायार्थोक्ति-
वशात् निर्दिष्टाया द्रोणस्य तादृशेच्छाया निश्चय इत्यर्थः ।

(वि, त) गर्हणार्थं लक्षणमाह—दूषणेति । दूषणोद्घोषणायां सत्या तयैव
उद्घोषणायां दूष्यमाणस्य भर्त्सनेत्यर्थः । निर्वार्यमिति । कर्णस्य गुरुरपरशुरामः ।
तस्य शापरूपं भापितं तद्वशात् निर्वार्यमेव तवायुधं किं मे करिष्यतीत्यर्थः । एव
कारश्चान्न दर्शितक्रमेण योज्यः । अत्र राजस्य निर्वार्यत्वरूपदूषणोद्घोषणायां दूष्य-
माणस्य कर्णस्य भर्त्सनाप्रतीतिः ।

(वि, थ) पृच्छार्थं लक्षणमाह—अभ्यर्थनेति । अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैरर्थस्या-
नुगन्धीयमानस्यार्थस्यान्वेषणं पृच्छेत्यर्थः । सुन्दरको दुर्गार्थनस्यानुचरः । अज्ज इति ।
चार्य, आर्य, अवि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजो द्रव्योऽनो न वेति ।
(इति सस्कृतम्)

(वि, द) प्रसिद्धिरिति । लोकाभिद्वार्थस्तत्कृष्टैर-
र्थसाधनैरर्थस्य स्वाभीष्टार्थस्य साधनमित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसौ इति । द्वाभ्याम् उर्वरया

स्वयं वत पतिङ्गाम्यामुर्वरया च भुवा च य ॥ (६)

सारूप्यमनुभूतस्य^१ सारूप्यात् क्षोभवर्धनम्^२ ॥ २०० ॥

यथा वेद्या—दुर्योधनभ्रात्र्या भीम प्रति (युधिष्ठिर) “दुरात्मन्”
दुर्योधनहतक”इत्यादि । (घ)

संक्षेपो^३ यत्तु सक्षेपादात्मान्यार्थं प्रयुज्यते ॥ २०१ ॥

यथा मम चन्द्रकलाया—(राजा) प्रिये ।

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ? ।

(आत्मानं निर्दिश्य)

अयमोहितकुसुमाना सम्पादयिता तयास्ति दासजन ॥ (न)

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम् ॥ २०२ ॥

यथा तत्रैव—“नेत्रे ररञ्जनगञ्जने”इत्यादि । (प)

स लेशो भण्यते यान्यं यत्सादृश्यपुर सरम् ॥ २०३ ॥

यथा वेद्या—(राजा)

हते जरति गात्रेये पुरस्त्वस्य शिखरिडनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सेवास्माकं भविष्यति ॥ (क)

मनोरथस्थभिप्रायस्योन्निर्भङ्गयन्तरेण यत् ॥ २०४ ॥

भुवा चेयन्वय । सोऽहं पृच्छामीति शेष । अत्र लोभमिद्वार्यसूर्यादिपुलोद्भवत्यादि
तदुक्त्या स्वाभीष्टार्थस्य पृष्णार्थवचनरूपस्य साधनम् ।

(वि, घ) सारूप्यास्य लक्षणमाह—सारूप्यमिति । अनुभूतविशेषभिन्ने
ऽनुभूतार्पणाद्वरया आत्मानं क्षोभवर्धनमित्यर्थः । दुरात्मन् इत्यादि । अत्रानुभूत
दुर्योधनभ्रात्र्या भीमदर्शने सामाद्वि ।

(वि, न) संक्षेपास्य लक्षणमाह—संक्षेपेति । अन्यजनस्यार्थं प्रयाचन
निमित्तम् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते इत्यर्थः । अङ्गानि खेदयस्तीनि—कुसुमापचयार्थं
भित्तं शेष । अत्र प्रियाया कुसुमापचयनिमित्तं राज्ञा आत्मा नियुक्तः ।

(वि, प) गुणकीर्त्तनास्य लक्षणमाह—गुणानामिति । नेत्रे ररञ्जनगञ्जने
इत्यादि प्रागुक्तम् ।

(वि, फ) त्रैशङ्ग्य लक्षणमाह—मलेश इति । गादृश्यपुरं गरमान्स्यात्किं
पूर्वम् । हते जरति इति । या श्लाघा अभिमन्युराधान् इति शेषः ।

(वि, र) मनोरथास्य लक्षणमाह—मनोरथस्त्विति । स्वभिप्रायस्य वृत्तान्त-

१ ‘अरूप्यम्’ (ग ३) २ ‘वर्धनम्’ (क ३)

३ ‘क्षी’ (७ ३)

यथा—रतिकेलिकल किञ्चिदेषो मन्मथमन्थर ।

परय मुञ्चु १ समाश्वस्ता १ कादम्बरचुम्बति प्रियाम् ॥ (ब)

२ विशेषार्थोह. प्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ २०५ ॥

यथा गृहवृत्तवादिकायाम्—

दृश्येते तन्वि १ याचेतौ चारु चन्द्रमस प्रति ।

प्राप्ते कल्याणनामानाबुभौ विष्यपुनर्वसू ॥ (भ)

स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ २०६ ॥

यथा शाकुन्तले—

उदेति पूर्वं कुसुम तल फल

धनोदय प्राक् तदनन्तरं पय ।

निमित्तनैमित्तिकयोरप्य क्रम-

स्तथ प्रसादस्य पुरस्तु सम्पद ॥ (म)

अथ नाट्यालङ्कारा —

आशीरात्रन्दकषटाक्षमागर्वाद्यमाश्रया. ।

उत्प्रासनस्पृहाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तय. ।

आशंसान्यवसायी ३ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।

तुल्यस्य अन्यदीयवृत्तान्तस्य प्रदर्शनं भक्ति । रतिकेलीति, रति-वेत्यर्थं विधित् कल मधुरास्फुटान्वध्वनि । मन्मथेन मन्थर । अन्यत्र उर्ध्वायागच्छन् । आश्रया-मनुविमाम् । अत्र स्वाभिप्रायस्वाया रतेस्तुल्याया कादम्बरते प्रदर्शनभङ्गपा उक्ति ।

(वि, भ) अनुक्तसिद्ध्याख्य लक्षणमाह—विशेषेणेति । प्रस्तावे प्रकरण रानि विशेषार्थस्य ऊह प्रणिधानेन गम्यत्वम् । प्रकरणभावे तु तादृशोहाडसम्भव एवेति भाव । दृश्येते इति । हे तन्वि ! हे प्राप्ते ! चन्द्रमस प्रति चन्द्रमसि याचेतौ चारु दृश्येते ताबुभौ कल्याणनामानौ निष्यपुनर्वसू इत्यर्थ । अत्र तद्द्वयविशिष्टचन्द्र तुल्यता प्राकट्येनैवनेत्रद्वयगिराष्टे मुये ऊग्रते ।

(वि, म) प्रियवचनञ्च लक्षणमाह—स्यादिति । पूज्य जन प्रमाणयितु मिति प्रमाणत्वेन उत्पद्यत्वेन ज्ञापयितु हर्षेण भाषण प्रियोक्ति प्रियवच इत्यर्थ । उदेतीति । तय प्रसादस्येति । प्रसादजन्यतया सम्पदा साधोपयस्या पुरस्वारोप । अत्र मुने प्रवृत्तप्रतिपादनार्थमिदं हर्षभाषणम् ।

(वि, य) नाट्यालङ्कारनयन्यवधिरादिति यदुक्तं ता वक्तुमाह—अथोक्तं । ता अत्रङ्गीकरीरानि—आशीरित्यादि ।

१ 'गमात्मभात्र' (क पु) २ 'विशेषार्थोहविमते' (क पु) 'विशेषार्थोहविमते' (उ पु) 'विशेषार्थोहविमते' (ब पु) ३ 'व्यसर्गो' (क पु)

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ।
 प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
 उत्कीर्त्तनं यथा याज्ञा परिहारो निवेदनम् ।
 प्रवर्तनारयानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ २०७ ॥ (य)
 आशीरिष्टजनशंसा ॥ २०८ ॥

यथा शाकुन्तले—

यथातेरिव शर्मिष्ठा पशुर्वहुमता भव ।

पुत्र त्वमपि सम्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ (१)

आनन्दः प्रलपितं शुचा ॥ २०६ ॥

यथा वेण्या (कञ्चुकी) हा देवि कुन्ति । राजभवनपताके । इत्यादि । (ल)

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद् विभाव्यते ॥ २१० ॥

यथा कुलपत्यङ्गे—

मृगरूप परित्यज्य विधाय कपट वपु ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि सशयम् ॥ (ब)

अक्षमा सा परिभव स्वप्नोऽपि न विपद्यते ॥ २११ ॥

यथा शाकुन्तले—(राजा) भो सत्यगद्गिन् । अभ्युपगत तावद्दृष्ट्वाभिः ।

किं पुनरिमामभिसन्धाय लब्धते ? (शार्ङ्गरव) विनिपात इत्यादि । (श)

गर्वोऽपलेपजं चान्यं ॥ २१२ ॥

यथा तत्रैव, राजा—ममपि नाम सत्वरभिभूयन्ते गृहा ? । (य)

(वि, २) आशापरत्यानमलङ्कृतिमाह—आशीरिष्टजनेति । दृष्टजने आशा

पाद इत्यर्थः । शर्मिष्ठा पुं पुत्र यथा प्राप तथा त्वमप्येव पुत्र प्राप्नुहीत्यन्वयः ।

(वि, ल) आनन्दाख्यामलङ्कृतिमाह—आनन्द इति । स्पष्टम् ।

(वि, य) कपटायामलङ्कृतिमाह—कपटमिति । विभाव्यते दृश्यते । मृग-

रूपमिति । तेन मायामृगरूपेण मारीचराक्षसो मृगरूप मृगधर्मं स्वरविशेषं परित्यज्य ।
 अर्थादमर्णायस्वरविशेषमुच्चार्य इत्यर्थः ।

(वि, श) अक्षमाख्यामलङ्कृतिमाह—अक्षमेति । स्वप्नोऽपि परिमयो यत्र
 विपद्यते इत्यर्थः । भो भो इत्यादि । शाकुन्तलापरिणयमस्मरन् दुष्यन्त प्रति तथैव
 नागेति शार्ङ्गरवेण वग्वशिष्येण उक्ते भो भो इति सज्जं उक्तिं । इमा जायाम् । अत्र भो
 नो । सत्वरदिनित्याच्चेति तया हृतस्य परिभ्रमस्य विनिपात इत्युक्त्या शार्ङ्गरवेण न विपद्ये ।

(वि, य) गर्वान्यामलङ्कृतिमाह—गर्व इति । अपलेपोऽदृष्टारः ।

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ २१३ ॥

यथा कुम्भे—(रावणः) पर्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् । (स)

ग्रहणं गुणवत् कार्यहेतोराश्रय उच्यते ॥ २१४ ॥

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्गे—(विभीषणः)—राममेवाश्रयिष्यामीति । (ह)

उत्प्राप्तनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ २१५ ॥

यथा शाकुन्तले—(शाङ्गरवः) राजन् ! अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तमन्यसद्भाद् निस्मृतो भवान्, तत् कथमधर्मभीरोदात्तरस्थिता इत्यादि । (क)

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद् यस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ २१६ ॥

यथा तत्रैव—(राजा)

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचितकोमलः ।

पिपासतो ममाजुशं ददातीत्य मियाधरः ॥ (स)

अधिक्षेपवच्च-कारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ २१७ ॥

यथा—यथा तपास्विचारदालः 'प्रच्छन्नवधवर्त्तिनः' ।

न केवलं हतो बालो स्वामा च परलोक्तः ॥

मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ॥ २१८ ॥

यथाजुतापाङ्गे—(राम)

किं वेण्या न विबुधितोस्मि बहुशो मिष्याभिरासस्तदा । इति । (घ)

(वि, स) उद्यमाख्यामलङ्घतिमाह—कार्यस्येति । कुम्भे कुम्भनाभि नादने पर्यामीति इन्द्रजि शोकविवशः रावणस्य स्वयं युद्धारम्भे आत्मनोऽन्तकमेव तावत् ।

(वि, ह) आश्रयाख्यामलङ्घतिमाह—ग्रहणमिति । राममेवेति । अत्रात्मनो लङ्काधिपत्यस्य गुणवत्त्वार्थस्य हेतो रमाश्रयणस्य ग्रहणम् ।

(वि, क) उत्प्राप्तनाख्यामलङ्घतिमाह—उत्प्राप्तनमिति । नापुमानिनि, आत्मनि साधुत्वमानिनि । राजनिष्यादिरुदागः । शृतविस्मरणान् राशोऽमाधुष्यम् ।

(वि, ग) स्पृहाख्यामलङ्घतिमाह—आकाङ्क्षा इति । चारुणेति—शाकुन्तलाया स्फुरदधरदर्शनार्त्तापानेन्द्रो राज उतिरियम् । अपरिचितकोमलनोऽयमभरधागण स्फुरतेन मम पानानुजा ददानीव इत्यर्थः ।

(वि, ग) क्षोभाख्यामलङ्घतिमाह—अधिक्षेपेति । अधिक्षेपः निरुद्धारः । तदर्थेयचोत्रनये य क्षोभ बोधगलभित्ता म क्षोभाख्योऽनङ्कार इत्यर्थः । त्वयेत्यादिकं रामं प्रति रावणस्य वारणम् ।

(वि, घ) यथाजुतापाङ्गे—मोहावधीरितार्थस्येति । यथाजुतापाङ्गेति रामे मिष्यप्रभिरासं दृष्ट्वा मयिभिर्या रीनाया तामनुनीय कायान्तप्रादुर्गन्तव्यं रामस्य तदा तत्पुत्रपुम्बनचरणानुतापोऽयम् ।

उपपत्तिर्मता हेतोरपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ २१६ ॥

यथा वध्यशिलायाम्—

घ्नियते घ्नियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदिच्छामि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ (६)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ २२० ॥

यथा रमशाने, (माधवः) तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या सुख-
मिति । (७)

प्रतिज्ञा व्यवसायकः ॥ २२१ ॥

यथा मम प्रभावत्यां—(वज्रनाम.)—

अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मध्य गदयानया ।

हीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमप यः ॥ (८)

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २२२ ॥

यथा वेण्याम्—एकस्य तावत् पाकोऽयमित्यादि ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः । २२३ ॥

(वि, ङ) उपपत्त्याख्यामलङ्कृतिमाह—उपपत्तिरिति । अर्थस्याभिमतार्थस्य सिद्धये तद्धेतोरपन्यास इत्यर्थः । वध्यशिला नाटकविशेषः । घ्नियत इति वध्यशिलाया हन्तुमानीत स्वमरणेन मरिष्यमाणा स्वप्रियामनुरोचन्तं कश्चित् प्रति महादयालोलहरिरियम् । पूर्वाद्धोरूपां प्रिया जीवन्तीं यदिच्छसि तदा ममासुभिराम्मान रक्ष । तत्परिवर्तमहं शिष्ये । अत्र वध्यशिलां वक्तुमभिप्रेतं तत्सिद्धये वध्यप्रियानीवने नृद्धापहेतोरपन्यासः ।

(वि, च) आशंसाख्यामलङ्कृतिमाह—आशंसनमिति । आशंसनम् अर्थसिद्धये प्रार्थनम् । आशीर्नामालङ्कृतिस्तु परार्थस्य सिद्धये आशीर्वादः । तत्पश्येयमिति । तस्या मालत्या मुक्षम् ।

(वि, छ) व्यवसायाख्यामलङ्कृतिमाह—प्रतिज्ञेति व्यवसायक इति स्वाधकः । अस्य वज्र इति । नो युष्मार्कं श्रीकृष्णादीना सम्बन्धिनोऽस्य प्रथमस्य वज्र इत्यर्थः । भुवनद्वय स्वर्गमर्त्यरूपम् ।

(वि, ज) विसर्पख्यामलङ्कृतिमाह—विसर्प इति । समारब्धमिति । अतीतारम्भप्रदर्शनम् । अनिष्टफलदं कथितमिति शेषः । तच्च समारब्धम् । एकस्येति । केशेषु गृहीत्वा पृष्ठयुगेन हतस्य दोणस्य शिरसि शिजे कुदस्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । एकस्य दुःशासनं द्रौपद्या केशग्रहणस्यायं विपाकः अखिलक्षत्रिय क्षयकसंगरः । द्वितीये मयितुः केशग्रहः । अत्र केशग्रहारम्भमनिष्टफलयुक्तम् ।

(वि, झ) उल्लेखाख्यामलङ्कृतिमाह—कार्यदर्शनमिति । रानेध्वस्य

यथा शाकुन्तले-राजान प्रति (तापसा) समिदाहरणाय प्रस्थितायावाम् ।
इह चास्मद्गुरो वरस्य साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमालिनीतीरमाश्रमो
दृश्यते, न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसंस्कार इति ।

उत्तेजनमितीष्यते

स्यकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २२४ ॥

यथा— इन्द्रजिह्वरुदवीर्योऽसि नाश्व बलवानसि ।

धिक् धिक् प्रच्छन्नरूपेण युष्यसेऽस्मद्गयाकुल ॥ (ज)

भर्त्सना तु परीचाद. ॥ २२५ ॥

यथा सुन्दराङ्गे, (दुर्व्योधन) “धिक् धिक् सूत” किं कृतवानसि । वसस्य
मे प्रवृत्तिदुर्ललितस्य वाप पाप विचास्यति ” इत्यादि । (ट)

नीतिः शास्त्रेषु चर्त्तनम् ॥ ३२५ ॥

यथा शाकुन्तले-(दुष्मन्त) विनीतवेशप्रवेभ्यानि तपोबनानीति (ट)

उक्तस्यार्थस्य यस्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्यरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ॥ २२७ ॥

यथा शाकुन्तले-राजान प्रति (शाङ्गरव) “आ कथमिदं नाम ।
किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेय नितरा लोकवृत्तान्तनिष्णात ” ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसथया

जनोऽन्यथा भर्त्तमतीं विराड्गते ।

पर्यप्रदर्शनमित्यर्थ । तापसाविनि राज्ञो मृगहनन निर्वाह्य समिदाहरणाय इत्युच्यते
रित्यर्थ । अत्र राजा शकुन्तलागिशिष्टधमप्रवेशरूपकार्यप्रदर्शनम् ।

(वि, ज) उत्तेजनमितीतिमाह—उत्तेजनमिति । कठोरा परया ।
इन्द्रजिह्व इत्यादिकम् इन्द्रजित मघोध्य लक्ष्मणस्य परयावाक्यमिदम् । प्रच्छन्नरूपेण
मेघान्तरितवपुषा । अत्र दर्शनरूपस्वकार्यसिद्धये इन्द्रजिह्वप्रेरणाय इयं वाक ।

(वि, ट) परावादाभ्यामनदृष्टिमाह—भर्त्सनेति । सुन्दरो वेषागहारमर्थ
वाह । वरस्य वर्युपग्रस्य वपुतेनस्य वाप पापद्वय वाप मधम् । अत्र रथमादाय
परावितस्य गारधेर्भर्त्तना ।

(वि, ठ) नीत्याख्यामनदृष्टिनिमाह—नीतिरिति । शास्त्रमिदम्

(वि, ड) अर्थविशेषाभ्यामनदृष्टिनिमाह—उक्तस्यार्थस्येति । परोक्षस्यार्थस्य
उपात्तमविधया यद् अनेकथा उन्वीर्त्तनमित्यर्थ । उन्वीर्त्तनमनुवाद । आ कथमिदं
मिति । शाकुन्तलो स्त्रीर्षु बहुरा शाङ्गरवणाङ्गे राणेण धिभदमुपन्यस्तमिति ।
उपगारगिरयरा शाङ्गरवेणानकथा तदनुवाद द्वयेन । किमिदमितितीति । अत्र याप्या
योप्या तदेव अनेकथान्तरा । स्वतीमपीति । शास्त्रं विनृपत्त । अन्यथा भावनी ।
स्वबन्तुमि विनृपत्तये ।

अतः समीपे परिणेतुमिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्ववन्धुभिः ॥ (६)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ॥ २२८ ॥

यथा कालरामायणे—

कालरात्रिकरालेय स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगत्त्रितयं त्रातु तात ताडय ताडकाम् ॥ (६)

साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥ २२९ ॥

यथा वैद्यया कृप प्रति (अश्वयामा) स्वमीपि तातद्राजं पार्थिव्यर्त्ता भव ।

(कृपः) घान्द्राम्यहमद्य प्रतिर्त्तुमित्वादि । (७)

अभिमानः स एव स्यात् ॥ २३० ॥ (आ)

यथा तत्रैव (दुर्व्योधन) “मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते” इत्यादि(त)

प्रथयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ २३१ ॥

यथा शाकुन्तले—राजा (शकुन्तलां प्रति ।) भयि तपो वदंते । अनसूया ।

दाणिं अदिभिविसेसलाहेणेत्वादि । (थ)

भूतकार्याख्यामलमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ २३२ ॥

(चि, ढ) प्रोत्साहनाख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह—प्रोत्साहनमिति । योजनं नियोजनं प्रवर्त्तनमित्यर्थः । कालरात्रीति । रामं प्रति विधामित्रस्य वाक्यमिदम् । कालरात्रिबद्धं कराला भीषणा इयं ताडका । विचिकित्ससि त्यजयि ।

(चि, ७) साहाय्याख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह—साहाय्यमिति स्पष्टम् ।

(चि, त) अभिमानाख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह—अभिमान इति । वाक्यात् योऽभिमानं प्रतीयते स एवाभिमानाख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह । पाण्डवेभ्यो राज्यं दातुं गान्धार्या उक्ते दुर्व्योधनस्याभिमानमूलव्यमुक्तिः ।

(चि, थ) अनुवृत्त्याख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह—प्रथयादिति । प्रथयो विनयः । अनुवर्त्तनं प्राणनम् । अर्थयति । अत्र राज्ञोऽनसूयायाः परस्परं प्रीणनम् ।

(चि, द) उत्कीर्त्तनाख्यामलमुत्कीर्त्तयिमाह—भूतेति । भूतमर्थं पूर्ववृत्तम् । न च पूर्वसिद्धार्थवचनात्मकं यत् निश्चिक्तेरूपं नाव्यलक्षणमुक्तं तद्भेद इति वाच्यम् । तत्र स्ववृत्तिरूपस्य पूर्वसिद्धार्थस्य निहताशेषबौद्धिक इत्यादिना कथनमत्र तु स्वपरसाधारणवृत्तपूर्ववृत्तस्य इति तद्भेदः । अत्र आसीदिति पुष्पकेणाममने रणस्थल

(लो, आ) स एव यो भाषितः स एवाभिमान एव ।

यथा बालरामायणे—

अत्रासीत् ऋणिषाशबन्धनविधि शक्त्या भवद्देवरे

गाढ वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणादिरग्राहृत । इत्यादि (द)

याच्ञा तु फवापि याच्ञा या स्वयं दूतमुखेन वा ॥ २३३ ॥

यथा—अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघव ।

शिरोभि कन्दुकक्रीडा किं कारयसि वानरान् ॥ (ध)

परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ॥ २३४ ॥

यथा—प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उज्ज्वानसम्यनघरम् ।

तत् समस्य विभो ! किञ्च सुप्रीवस्ते समर्पित ॥ (न)

अवधीरितकर्त्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २३५ ॥

यथा राघवाभ्युदये—(लक्ष्मण) आर्यं ! समुद्राम्बरधनया गन्तुमुद्यतोऽ-
सि, तत्किमेतत् ? (प)

प्रवर्त्तनं तु कार्य्यस्य यस्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ २३६ ॥

यथा वेण्या—(राजा) कम्बुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्
वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्वा तत्रोपचिता समारम्भा ।

आर्यान् पूर्यवृत्तोक्तिर् ॥ २३७ ॥

सीता दर्शयतो रामस्य वाक्यमिदम् । भवद्देवरे लक्ष्मणे वक्षसि रावणेन शक्त्या गाढ
ताडिते सति द्रोणादि गन्धमादनादि अत्र हनुमता ग्राहृत । देवरेखकथनम् अनुरा
गोत्पादनाय । दिव्यै लक्ष्मणशरै इन्द्रजित् लोकान्तर प्रापित । हे मृगाक्षि !
राक्षसपते रावणस्य करकाटवी वेनाप्यत्र कृता अर्थोत् मया ।

(वि, ध) याच्नारूपमलङ्कृतिमाह—याच्ञेति । दूतमुखेन वा इत्युक्ते दूत
मुखेन याचनोचितवस्तुयाच्मा लभ्यते । तेन तत् परयेयमनङ्गनालगृहमित्यादौ
उदाहरणके आशसनाख्यालङ्कारेणैव भेदः । अद्यापीत्यादिक रावणेऽङ्गदक्ष वाक्यम् ।
शिरोभिरिति । रामच्छिन्नत्वच्छिरोभिरित्यर्थः ।

(वि, न) परिहाररूपमलङ्कृतिमाह—परिहार इतीति । प्राणप्रयाणमिति ।
राम प्रति प्रियमाणस्य कालिन उज्ज्वरियम् ।

(वि, प) निवेदनाख्यामलङ्कृतिमाह—अवधीरितेति । अवधीरितम् अव-
धारणा । तत्र किमेतदित्यर्थः । अवधीरणवान् कर्त्तव्याभ्युदयार्थः ।

(वि, फ) प्रवर्त्तनारूपमलङ्कृतिमाह—प्रवर्त्तनं तु इति । वाक्यस्य गम्यान्
यत् साधुनो मन्त्रस्य प्रवर्त्तनं तत् इत्यर्थः । आर्यान् रूपमलङ्कृतिमाह—पूर्ववृत्ते किरण
कोपमूलवृत्तेन विशेषणीया । तेन भूतकार्याख्यान् रूपान् उन्नीर्त्तनालङ्कारान् भेदः

यथा तत्रैव—देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिता, इत्यादि(५)
युक्तिर्यावधारणम् ॥ २३८ ॥

यथा तत्रैव—

यदि समरमपास्य नाप्ति मृत्यो-

भयमिति युत्रमितोऽन्यत प्रयातुम् ।

अथ मरणमवरयमेव जन्तो

किमिति मुधा मलिन यरा कुरध्यम् ॥ (४)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं ॥ २३९ ॥

यथा शाकुन्तले—(राजा) तस्मिन्निदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभि-
मन्दामि ? (भ)

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ २४० ॥

यथा तत्रैव—“सहि ण उच्च अस्समवासिणो जणस्स अकिदसद्धार अट्ठि-
धिजिसेस उज्झिअ सद्धन्दो गमण” । (म)

एषा च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां सामान्यत एकस्यैवऽपि भेदेन व्यपदेशो
गङ्गलिकाप्रवाहेषु । (य, इ)

एषु च केषाञ्चिन् गुणालङ्कारभावसम्बन्धविशेषान्तर्भावैऽपि नाटके प्रयसत

देशः सोऽयमित्यादि । अधन्यात्र कोधात् पूर्ववृत्तौक्तिः ।

(वि, ४) युक्तिरूपमलङ्कृतिमाह—युक्तिरिति । हेतुप्रदर्शनेन परेषां कार्यार्थ-
निश्चयनमित्यर्थः । यदि समरमिति । श्रेणस्य मरणेन पलायमानान् वारान् प्रति
अधन्यात्र उक्तिरियम् । अत्रोक्तेतुप्रदर्शनेन युद्धकर्तव्यतानिश्चयनम् ।

(वि, ५) प्रहर्षरूपमलङ्कृतिमाह—प्रहर्ष इति स्पष्टम् ।

(वि, ६) उपदेशनरूपमलङ्कृतिमाह—शिक्षेति । सहीति । सखि न
युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याऽङ्कृतसत्कारमतिथिविशेषमुक्त्वा स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(नि, ४) एषां चेति । लक्षणानि उक्तानि षट्त्रिंशत्, नाट्यालङ्कारा उक्तान्य
त्रिंशत् । एकरूपत्वेऽपीति । लक्षणान्यालङ्कारत्वयोर्विनिगमकाभावात्तत्त्वानामप्य
लङ्कारत्वम् अत्रालङ्काराणामपि लक्षणत्वम् इत्येवम् एकरूपत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः । भेदेनेति ।
एतानि लक्षणानि, एता अलङ्कृतय इत्येव भेदेन इत्यर्थः । गङ्गलिकाप्रवाहोऽनादि-
मदो निर्मलो व्यवहारः ।

(वि, ७) एषु चेति । केषाञ्चिन् वक्ष्यमाणोपमाव्यतिरेकालङ्कारादिरूपत्वेन
तेषु काव्यान्तेषु केषाञ्चिन् गुणभावतत्सम्बन्धव्यवस्थेन तेषु काव्यान्तेषु अन्तर्भाव-

(लो, ३) गङ्गलिकाप्रवाहेष्वेति—यथा गङ्गलिका एसा अपरा ता चेतारानु-
वृत्ति, तामा गतानुगतमात्रेण भेद तथा लक्षणनाट्यालङ्कारयोरप्यपि भावः ।

कर्त्तव्यत्वात्तादृशोपोत्तिः । (१) एतानि च—

पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतु पट्टग्रसंयुतम् ।

पट्टत्रिशस्रचणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ।

महारसं (ई) महामोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ।

सुस्मिष्टसन्धियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुराब्दातिपात च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽपरं कर्त्तव्यान्धेव वीध्यज्ञानि वक्ष्यन्ते । (ल)

लास्याज्ञान्याह—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।

प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैन्धवाण्यं द्विगूढकम् ।

उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

लास्ये दशविधं होतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥ २४१ ॥ (व)

तत्र—

तन्त्रीभागडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।

शुष्कं (उ) गानं गेयपदम् ॥ २४२ ॥

यथा गौरीगृहे वीणा वादयन्ती मलयवती—

उत्कुलकमलकेसरपरागगौरयुते । मम हि गौरी ।

सम्भवेऽपि इत्यर्थः । प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वादिति—कर्त्तव्यता च तत्तत्प्रगर्श-
विन्यानुगारेण यथायोग्यमेव न तु सर्वत्रैव सर्वेषामित्यवधेयम् ।

(वि, ल) सुस्मिन्ना तु एतत् सकलविसिष्टमपि नाटकं कर्त्तव्यमिति मुनि
नोक्तत्वात् तेन सर्वमिदं कर्त्तव्यमित्याह—पञ्चसन्धि चतुर्वृत्तीत्यादि कुर्यात्तु
नाटकमित्यन्तम् । पञ्चसन्धयो मुखसन्ध्याया प्रागुक्त्य पयः । चतु पट्टग्रज्ञानि च
सन्धीना प्रागुक्तानि । पट्टत्रिंशत् लक्षणानि च नाट्याना प्रागुक्तानि । अलङ्कारस्य-
विंशत् सम्प्रत्युक्तम् । ‘त्रयत्रिंशत् प्रयोज्यानि वीध्यज्ञानि त्रयोदश’ इत्युक्तत्वात्
त्रयत्रिंशदलङ्कारोत्तयनन्तरं वीध्यज्ञाना वक्तव्यत्वे प्राप्ते वाच्यरूपकनाट्यविशेषस्य
विशिष्य दर्शितत्वात् दर्शयिष्यमाणतदवसरे वीध्यज्ञानि वक्ष्यन्ते इत्याह—वीध्यज्ञानीति ।

(वि, घ) दश लास्याज्ञानि वस्तुमाह—लास्याज्ञानीति ।

(वि, ङ) तत्र गेयपदरूप लास्याज्ञानाह—तन्त्रीभागडं । तन्त्रीभागडम्

(लो, ई) महारसमिति—रगभावनिरन्तरम् ।

(लो, उ) शुष्कम् अनुकरणायम् ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ (श)

• स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥ २४३ ॥

• अभिनवगुप्तपादास्वादुः—“उपलक्षणं चैतत् । क्रोधोद्भ्रान्तस्यापि प्राकृत-
पठनं स्थितपाठ्यमिति ।”

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताऽवला ।

सुप्रसारितगात्रं यदासीनासीनमेव च ॥ २४४ ॥ (प)

आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ २४५ ॥ (स, ऊ)

अन्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरस्सरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ २४६ ॥ (ह)

स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं स्रग्धरं त्रिगूढकम् ॥ २४७ ॥ (फ)

यथा मालत्या (मकरन्द.)—एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।

कश्चन भ्रष्टसङ्गतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।

प्राकृतं यच्चनं वाक्त्रि यत्र तत्सैन्धवं विदुः ॥ २४८ ॥

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं (च) गीतं मुरप्रतिमुखान्वितम् ।

द्विगूढं रसभाषाद्यम् ॥ २४९ ॥

उत्तमोत्तमकं पुनः ।

तन्म्याधया वीणा पुरस्सृत्य प्रधानीकृत्य शुष्कं गानं नृत्यहीनगानम् । उत्फुल्लेति—
ममाभिवाञ्छितमित्यन्वयः ।

(वि, प) आसीनमङ्गमाह—निखिलातोद्येति । शृङ्गादिषाद्यरहितम् ।
शोभयुला यस्याच्छादितगात्री यस्तिष्ठति तदासीनमित्यर्थः ।

(वि, स) पुष्पगण्डिकास्यमङ्गमाह—आतोद्येति । छन्दांसि गयपद्यरागाणाम्
विपर्यायधेष्टाव्यव्याग ।

• (वि, ह) प्रच्छेदाम्यमङ्गमाह—अन्यासक्तमिति । उक्तमन्युना पतिमवज्ञाय
वीणापुरस्सरं गानमित्यर्थः ।

(वि, फ) त्रिगूढाम्यमङ्गमाह—स्त्रीवेशेति । स्रग्धरं मनोहरम् । मकरन्द-
मिति । तेन मानतीप्रतारणाय तवाङ्गिभ्योऽस्य नन्दनप्रतारणाय मानतीविगधारणात् ।

(वि, ग) द्विगूढमङ्गमाह—चतुरस्रपदमिति । पादननुष्ठयान्वितं गीत-

(लो, ऊ) विपर्यायचेष्टितं स्त्रियाः पुरुषस्य चेष्टितं, पुरुषस्य स्त्रीचेष्टितम् ।

(लो, ऋ) चतुरस्रपदं भरतादि श्रमेद्यम् ।

कोपप्रसादजमघिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ॥ २५० ॥ (ख)

हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ।

उक्षिप्रत्युक्षिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥ २५१ ॥ (ग)

स्पष्टान्युदाहरणानि—

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धारा महानाटकमूचिरे ॥ २५२ ॥ (घ, ङ)

एतदेव नाटकम् । यथा बालरामायणम् । अथ प्रकरणम्—

भवेत्प्रकरणे घृष्टं लौकिकं कथिकल्पितम् ।

गृह्णारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा यणिकः ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥ २५३ ॥ (च)

विप्रनायक यथा शृङ्गकटिकम् । अमात्यनायक मालतीमाधवम् । यणिक—

मित्यर्थः । तत्र गीत मुखप्रतिमुत्तसन्ध्यौर्गेयमित्यर्थः । उत्तमोत्तमकम्पमाह—उत्तमो-
त्तमकं पुनरिति । कोपेति । हाव्य यदाचित्कोपजत्वात् अविक्षेपयुक्तम् । कदाचित्
प्रसादजत्वात् रसोत्तरमित्यर्थः । हावहेलेति । हेलाभिधोऽन हावो गोरुपन्यायात्
हेलाबाहुल्यात् तत् ।

(वि, ग) उक्तप्रत्युक्तमङ्गमाह—उक्षिप्रत्युक्षीति । उपालम्भ उपहासः ।

स बालीकार्यमुपन्यसेत्याह—अलीकयदिति ।

(वि, घ) महानाटकस्य नाटकप्रभेदमाह—एतदेवेति । नाटकमेवेत्यर्थः ।

सर्वे पताकास्थानकैरिति ।

सहस्रैर्वार्धसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिवर्तितम् ॥

इत्यादिभिरेकैश्चतुर्भिः पताकास्थानकैरित्यर्थः ।

(वि, ङ) नाटकप्रकरणभाषादयो ये रूपकोपरूपकप्रभेदा उत्कीर्तिता

“विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकबन्धमतम्” । इत्युक्तत्वादित्य साक्षोपाङ्गनाटक-
लक्षणमुक्त्वा प्रकरणस्य द्वितीयरूपमाह—अथ प्रकरणमिति । एतत् तन्नाट्य-
वर्णनीयप्रमङ्गः । तच्च कविनैव कल्पितत्वेन पुराणेषु अदृष्टत्वाच्चौचित्यम् । सापायेति ।
गृह्णारित्वेन कदाचिदर्धस्य नायिकाया मानात् कदानित्कामस्य वामार्थव्यवसायात्
अर्थस्य सापायवानित्यर्थः । धीरप्रशान्त इति । सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको
धीरप्रशान्तः इति । तल्लक्षणं प्रायुक्तम् । पुष्पभूयित प्रकरणविशेषः ।

(लो, ङ) एव नाटकलक्षणं गौरलीवर्दन्यायेन भिन्नं महानाटकलक्षणम् ।

(लो, छ) अथ अद्वैतवक्त्रेण प्रकरणाद्विधेरुपवाति—अधोदीति । लोपि न
तु दिव्य मिथ वा ।

नायकं पुष्पभूषितम् । (८)

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं कचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ।

कितव्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥ २५३ ॥ (७)

कुलश्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वेऽपि मृच्छकटिके । अस्य नाटक-
प्रकृतिवात् शेषं नाटकवत् । अथ भाणः—

भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ।

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्यङ्गी कुर्यादाकाशभाषितेः ।

सूत्रयेद् वीरशृङ्गारी शौर्य्यसौभाग्ययर्जनेः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं घृत्तिः प्रायेण भारती ।

मुपनिर्वहणे सम्बन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥ २५४ ॥ (६)

अत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् ।
शृङ्गारवीरसौ च सौभाग्यशौर्य्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायेण भारती क्वापि
कौशिक्यपि घृत्तिर्भवति । लास्याङ्गानि गेयपद्यादीनि । उदाहरणं—लीला-
मधुरः । (५) अथ भाणः—

व्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्यहुभिराश्रितः । (५)

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ।

राजपिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्धतश्च सः ।

हास्पशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥ २५६ ॥

(वि, च) तेन भेदास्त्रयस्तस्येति । तस्य प्रकरणस्य कुलजा वेश्या
तदुभयनायिकाभेदात् भेदत्रयम् । तत्रोभयनायकत्वे तृतीयभेदपात्राण्यह—कितवेति ।

(वि, छ) भाणारूपं रूपकमाह—अथेति । नानावस्थेति । नाटकस्यान्तरा-
त्मा नायकः स नानावस्थो यत्र तादृशः । पण्डित एव घूर्तो बोध्यः । स्वेन इतरेण
वाऽनुभूतार्थमित्यन्वयः । सूचयेदिति । शौर्य्येण वीरम्, सौभाग्येन शृङ्गारम् । सूच-
येदित्यर्थः । उत्पाद्यं कविर्नैव ।

(वि, ज) व्याचष्टे—अत्रेति । लीलामधुरो भाणारूपरविशेषः ।

(लो, घ) प्रकरणाद् भेदो गर्भविमर्शाभावेन ।

यथा सौगन्धिकाहरणम् ।

अथ समवकार —

वृत्तं समवकारे तु स्यातं देवासुराश्रयम् ।

सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोद्गास्तत्र चादिमे ।

सन्धी द्वाघन्त्ययोस्तद्वदेक एव भवेत्पुनः ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ।

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽपिलो रसः ।

वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशको ।

धीर्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।

गायत्र्युष्णिह्मुषान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । (दे)

त्रिशृङ्गारस्त्रिरुपटः कार्प्यश्चायं त्रिविद्रवः ।

वस्तु द्वादशनाडोभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गम् ।

द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥ २५७ ॥ (क)

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नादकोद्गावपि नेह

विधातव्यौ । (ज)

तत्र—

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

स्याभाषिकः कृत्रिमश्च देवजो विद्रवः पुनः ।

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ २५८ ॥ (ढ)

अथ शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः ।

(वि, झ) व्यायोगाख्य रूपकमाह—अथेति । सौगन्धिकाहरण व्यायोगाख्य-
रूपकविशेषः । समवकाराख्य रूपकमाह—अथेति । आदिमेऽङ्के अन्त्ययोरङ्कयोरैक
सन्धिरित्यर्थः । मन्दकौशिक्य कौशिक्या एवान्तरविशेषाः । त्रिशृङ्गारादिक स्वयमेव
व्याख्यास्यति—वस्तु इति । प्रथमाङ्गं प्रथमाङ्गबोधनीयं वस्तु । घटिकाद्वयात्मन-
नाडीद्वादशकैरष्टचत्वारिंशद्वैर्निष्पाद्यं कार्प्यमित्यर्थः ।

(वि, झ) व्याचष्टे—नाडिका चेति घटिका दशद्वयम् ।

(वि, ट) तत्र शृङ्गारादिक कारिकया आह—धर्मार्थेति । त्रिकपञ्च
व्याख्यातु कपटत्रैविध्यमाह—कपटः पुनरिति । त्रिविद्रवत्व व्याख्यातुमाह—विद्रवः
पुनः इति । वीरुकेन प्रतारणादेविरोधो विद्रवः । स चाचेतनैः काष्ठपुतलिकादिभिधे-
तनैः प्रहसनकौशेतनाचेतनैश्चेतनत्वेऽपि प्रकृष्टचेतनारहितैः पद्मादिभिः तद्वच्चयति ।
गजादिभिरिति तत्र धर्मशृङ्गारादिकमिन्द्रिया व्युत्क्रमेण दर्शयति ।

(वि, ट) तत्र नायिसनायकयोः अर्थलाभार्थं शृङ्गारो वेश्यानां धर्माविरोधी

(लो, पे) गायत्र्यादीनां छन्दसां लघुणान्याकारेषु बोद्धव्यानि ।

ग्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाद् एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः समवकीर्त्यन्ते बहवोऽप्यं अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमन्थनम् । (८, ओ)

अथ डिमः—

मायेन्द्रजालसद्ग्रामकोधोज्ञान्तादिवेष्टितैः ।
उपरारौश्च भूयिष्ठो डिमः रयातेतिवृत्तकः । (८)
अर्द्धा शौद्रस्स्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भरूपवेशकौ ।
नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
धृतयः कौशिकीहाना निर्विमर्शाश्च सन्धयः ।
वीताः स्युः पद्मरसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥ २५६ ॥
अप्रोदाहरणम् “त्रिपुरदाह” इति महर्षिः । अथेहामृत —
ईहामृगो मिथधृतश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा ।
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्याती धीरोद्धतावनयो गूढभावादयुक्तकृतः । (८)
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित्किञ्चित्प्रदर्शयेत् ।
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।

शृङ्गार स्वदारेषु पुनः । समवकारपदव्युत्पत्तिमाह—समवकीर्त्यन्त इति ।

(वि, ड) डिमसन्नक रूपकमाह—अथेति । मायेति । मायात्मकत्वात् अदृश्यता । इन्द्रजालमलीकनानावस्तुप्रदर्शनम् । सद्ग्रामकोधोज्ञान्तादिवेष्टितमिति तत्सतो विज्ञेयः । उपराम उपद्रव ।

(वि, ८) ईहामृगाल्य रूपकमाह—अथेति । मिथधृत ख्याताख्यातवृत्तान्तः निर्वहणोपसंहतिरूपसिद्धिरपि तत्रैवार्थः । नरदिव्याविति । नरी वा दिव्या वा नर दिव्यौ वा नायकप्रतिनायकावित्यर्थः । तयोराचो धीर । अन्त्य उद्धत । स च गूढभावात् अयुक्तकारी ।

(वि, ण) दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तामिच्छतः शृङ्गाराभासमपीत्यन्वयः । पताका-

(लो, ओ) ग्रहसरो हास्ययुक्त प्रयमोद्दिष्टोऽपि धर्मशृङ्गार पथाद् विधेयत्वेन पथाद् व्याख्यातः । अनियमादिति किञ्चिदिव्य क्वचिन्नरो वा नायक अर्थ-
“तत्रय आरम्भयन्नाद्या ।

युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ।

महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो । (ण)

एकाङ्को दिव्य एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः पङ्क्तितीतरे ॥ २६० ॥

मिश्र रयाताख्यातम् । अन्य प्रतिनायक । पताकानायकास्तु नायकप्रति-
नायकयोर्मिलित्वा ता दश । नायको मृगवदलभ्या नाधिकामत्र ईदृते बान्धवी-
सीहामृग । यथा कुसुमशेखरविजयादि । (त)

अथाह —

उत्सृष्टिकाङ्क एकोऽङ्को नेतारः प्राकृता नरः ।

रसोऽत्र करणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेयितम् ।

प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणयत् सन्धिघृत्स्यङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ।

युद्धं च घाचा कर्त्तव्य निर्वेदवचनं बहु ॥ २६१ ॥

इमञ्च केचित् “ नाटकापन्त पाल्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम् । ”
आहुः । अन्ये तु “ उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्र ” इति उत्सृष्टिकाङ्क । यथा-
शर्मिष्ठायाति । (थ)

नायकव्यापिप्रासङ्गिकवृत्तप्रवर्त्तना नायिका “ व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्त एनाकेल्लभिधीयते ”
इत्युक्तवात् । ते तु दिव्यमर्त्या द्वादश इत्यर्थः । तथा च नायकप्रतिनायकौ द्वौ,
पताकानायका दश इति द्वादश । युद्धमिति युद्धरूप संरम्भ विक्रम परवलमानीय
प्राप्य व्याजात् निवर्त्तयेत् इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—महात्मान इति । तेषा यथानर्हत्वा-
दित्यर्थः । इत्थ नायकप्रतिनायकयोर्दिव्यमर्त्यादित्वात् नियम उक्तः ।

(चि, त) अन्ये तु दिव्यैकनायकनियममाहुः । अन्ये तु पञ्चनायकमाहु-
रित्याह—एकाङ्को दिव्य इत्यादि च । पताकानायक इत्यादिक व्याचष्टे—पताकास्था
इति नायकप्रतिनायकयो सम्बन्धिन पताकास्था नायका मिलिता सप्तता दश इत्यर्थः
ईहामृगव्युत्पात्तिमाह—नायको मृगवादिति ।

(चि, ण) उत्सृष्टिकाङ्करूपवमाह—अथेति । बहुस्त्रीणां परिदेवित
शोक स्थायिभाव इत्यर्थः । उत्सृष्टिकाङ्कपदार्थं व्याचष्टे—इमं चेति । नायकाद्यन्त-
पातीति नाटकान्तरे द्विव्याचष्टा । अस्य च एकाङ्कत्वेन अङ्कान्तरेत्सङ्गात् अमुम् उत्सृ-
ष्टिकाङ्कनामानं केचिदाहुरित्यर्थः । अन्ये तु वक्ष्यमाणवर्गीध्यामपि एसाइसत्त्वात् तस्या
अपि उत्सृष्टिकाङ्कत्वपत्तेः । तत्पदार्थमन्यथाहुस्तदाह—अन्ये त्विति । विलोमेति
प्राहतनायकत्वेन विलोमना ।

प्रथमार्थः—

वीक्ष्यामेको भवेद्भूः कश्चिदेकोऽत्र फल्ग्वते ।

आकाशभाषितैर्मलैश्चिनां प्रत्युक्तिमाश्रितः ।

मूचयेद् भृगुशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि

मुगनिर्वहणे सन्धीं अर्थप्रकृतयोऽपिलाः ॥ २६२ ॥ (द)

कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्या कौशिकीवृत्ति-
बहुलतरम् । (ध)

अभ्यासयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चगिरगतं छलम् ।

वाक्केल्यधिरले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

अस्तप्रलापव्याहारमृद्वानि च तानि तु ॥ २६३ ॥

तत्रोद्धात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते । (न)

मिथो यान्यमसद्भूतः प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ २६४ ॥ (प, घ)

यथा विप्रसोऽत्रयाम्—यदभीस्थविदुष्यचेत्योरन्योन्यवचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २६५ ॥ (फ)

यथा तत्रैव राजा—

मर्षक्षितिभृतां नाथ ! एषा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

(चि, द) व्याख्या—रूपमाह—अथेति । कश्चिदेक इत्यत्र नायक इति
शेषः । अर्थप्रकृतय इति बीजं विन्दुं पताका च प्रगती कार्यमेव इति या पक्षं प्रकृतय
प्रागुक्तास्ता अखिला अपि अत्रैलर्थः ।

(चि, ध) व्याख्ये—कश्चिदिति । उत्तमाद्यन्यतरो नायक इत्यर्थः । कौशि-
क्या प्रतेरत्र अनुकृत्येऽपि भृगुशृङ्गारवत्त्वात् तन्नाम इत्याह—शृङ्गारबहुलत्वादिति ।

(चि, न) प्रस्तावनाप्रस्तावे इति । “पदानि त्वगतायानि तदर्थगतये नरा ।
योजयन्ति पदैरभ्यै स उद्धात्यक उच्यते ॥” इत्युद्धातकलक्षणस्य “यत्रैकत्र ममावेशात्
साध्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे सति तदज्ञेय नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥” इति अवलगित-
लक्षणस्य च प्रस्तावनाप्रस्तावे उक्तत्वात् ।

(चि, प) प्रपञ्चारयममाह—मिथ इति—असङ्गतम् अलीकार्यम् अत एव
हासकृतम् ।

(चि, फ) त्रिगतारयममाह—त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यत धूयमाणरा-
वद्वयमात्रात् तयोर्वस्तुतः एकवर्त्येऽपि अत्रैलर्थपर्येकमित्यर्थः पर्येक्येन प्रस्तावनाप्रस्तावे-
लक्षणे ।

(चि, घ) सर्वक्षितितीति—इदं हिमालयस्य सम्बोधनम् । मया विरहिता सर्वा-

(तो, आ) मिथ अगङ्गवत् वाक्यमिति सम्यग् ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्द । राजा—कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रथमाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । नटादित्रितयविषयमेवेदमिति कश्चित् । (च, अ)

प्रियाभैरप्रियैर्धान्यैर्विलोभ्य च्छलना च्छलम् ॥ २६६ ॥

यथा वेश्या—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपन (आ)सोऽभिमानी

दृष्ट्वाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटु पाण्डवा यस्य दासा ।

राजा दुःशासनान्देर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्र

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न तदा द्रष्टुमभ्यागतौ स्त ॥ (भ)

अन्ये त्वाद्दृष्टुं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २६७ ॥

उदीर्यते यश्चनं पञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाक्केलिहास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तिर्भवेत् ॥ २६८ ॥ (म)

द्वितीयपलक्षणं यथा—

भिन्नो मासनिवेपणं प्रकुरपे, किं तेन मय विना

मय चापि तव प्रिय प्रियमहो वाराङ्गनाभि सह ।

ऋगुन्दरी रामा उर्वशी रम्येऽस्मिन् वनान्ते त्वया दृष्टा इति प्रश्न । कथं दृष्टा इत्याह—
त्वया विरहिता मया दृष्टेति प्रतिशब्दार्थस्य योजनादर्शनोत्तराशब्दयोरेकार्यत्वेऽपि दर्शितरीत्या प्रश्नोत्तरभावेन योजनादनेकार्थता, तद् व्याचष्टे—अत्र प्रश्नेति । नटनगी-
सूनधारनयप्रयोज्यत्वेनाऽस्य निगतत्वं केचित् व्याचक्षते, तदाह—नटादीति ।

(चि, भ) छलाख्यमङ्गमाह—प्रियाभैरिति । विलोभ्य प्रतार्य छलनादुप-
हमनात् । कर्त्तुंति—पलायितुं दुर्योधनमन्विष्यतो भीमार्जुनयोर्वाक्यमिदम् । द्यूतच्छला-
दिकर्तृत्वविशिष्टो यस्त द्रष्टुमागतौ स्त न तु तदा इत्यन्वयः । शरणं गृहम् ।
दुःशाननान्देर्गुरुरनुजशतस्य गुरुस्त्वन्वयः । अङ्गराजस्य कर्णस्य । अत्र द्रष्टुमेव न रूपेति
प्रियाभेन वाक्येन प्रतार्य उपहसनम् ।

(चि, म) अन्ये इति । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य इत्यन्वयः । वाक्केलि-
रूपम् अङ्गमाह—वाक्केलीति ।

(चि, य) भिन्नो इति । परिहासाय मासं भक्षन्तं भिक्षुं प्रति भिक्षा
इत्यादिर्दृष्टिः प्रश्नः । किं तेन इति भिन्नो प्रयुक्तम् । मय चाप इत्यादिक

(लो, अ) द्वित्रिप्रत्युक्ता पर्वतानां राज्ञां । मया विरहिता त्वया दृष्टा, पक्षे
त्वया विरहिता मया दृष्टा । अत्र राजा प्रथमार्थोभिप्रायेण प्रथमार्थं वाक्यमिदमुक्त्वा
पर्वते प्रनिध्निमारुत्य द्वितीयार्थं पर्वतस्थोत्तरत्वेनावगतो विरहोपादान् ।

(लो, आ) शरणं गृहम् ।

वेद्याप्यंरचि कुतस्तव धन द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिमहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गति ॥ (य)

केचिन् प्रयन्तवाक्यस्य साकादृशस्यैव निर्गुत्तिर्वाक्येतिरित्याहुः, अन्ये च अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् । (र)

अन्योन्यवाक्याधिभ्योक्ति स्पर्द्धयाधिवलं मतम् ॥ २६६ ॥
यथा मम प्रभावत्यां यज्ञनाभः—

अस्य वक्ष क्षणेनैव निर्मध्य गदयानया

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य य ।

प्रद्युम्न ! भरे रे असुरापसद ! जलममुना बहुप्रलापेन, मम यलु-

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिज्ञस्तजोक्षितेय

क्षौणि क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥ (ल)

गरुडं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वर वचः ॥ २७० ॥

यथा वेद्या, राजा—

अध्यासितु तव चिराजघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ! प्रमोदपुम्भम् ।

अनन्तरं प्रविश्य 'कम्बुकी' देव ! भग्न भग्नमित्यादि ॥ अत्र रथरेतन-

गृहिण । प्रियमहो वेश्याङ्गनाभिरित्यादिक भिक्षोः । अत्राधिकस्याप्यङ्गस्य मत्स्ये
अल्पकार्यप्रश्नात् अहो इत्युक्तम् । वेश्यापात्यादि अनमित्यन्त गृहिण । द्यूतेनेत्यादिक
भिक्षोः । चौर्यत्यादिक गृहिण । नष्टस्येत्यादिक भिक्षोः प्रयुक्तिः ।

(चि, र) केचिदिति—आकाङ्क्षोभाप्यप्रकान्तवाक्यस्य तदानीस्तां तन्निव
तंत्रयाक्याशुक्तिः ।

(चि, ल) अप्रियनारयमङ्गमाह—अन्योन्येति । अस्य वक्ष इत्यादिक
प्राग्व्याख्यातम् । अद्य प्रचण्डेति । अद्य मम प्रचण्डे भुजदण्डे समर्पितो य
उर कोदण्डस्ततो निर्गलिताना काण्डाना वाणाना समूहस्य (महस्य वा पाठ-
भेदात्) पातरिर्य क्षौणी क्षणेन ममस्पर्द्धयक्षतनै उचिता सती पिशिताशनाना
लोभनीया आस्तामित्यन्वयः ।

(चि, च) गरुडप्रत्यमङ्गमाह—गरुडमिति । सत्वरेशोक्तवान् सत्वर भिन्नार्थं
वक्षो यत् प्रस्तुतस्य प्रयान्तस्य वर्णनं तत् सम्बन्धितस्य, प्रतीकते, दूरदर्श । गरुड-
दुर्योधन । करभोर इति भानुमत्या सम्बोधनम् । जघनस्थलस्याध्यामितुम् अध्यासनाय
इत्यर्थः । भावे तुम् योगान् पृथी । पर्याप्त योग्यम् । अत्र प्रयान्तस्य करोर्भनप्रताति-
रित्याह—अनेति ।

भद्रार्थं वचनमूरभद्रार्थं सम्यन्धे सम्बद्धम् । (व)

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ २७१ ॥

यथा झलितरामे-सीता-जाद कल कलु अमोक्षा णु गन्तव्य तहि सो रात्रा विणणु पणइदुओ । लव । अथ किमावाभ्या राजोपजीविभ्या भरितन्यम् ? सीता । जाद सो कसु तुहाण पिदा । लव । किमावयो रघुपति पिता । सीता । (सातङ्कम्) मा अरण्णा सऊध । ण कसु तुहाण सअलाए जेअ पुहवीपत्ति ।" (श)

प्रहेलिकेय हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥ २७२ ॥

सवरणकायुंत्तर प्रहेलिका । यथा रसावल्या सुसद्गता । सहि जस्स किदे तुम आअदा सो इध जेव चिट्ठिदि । सागरिका । कस्स किदे अह आअदा ? सुस । ॥ चित्तफलअस्स । अत्र त्व राज्ञ कृते आगतेत्यर्थं सङ्कत । (प)

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं यचः ॥ २७३ ॥ (स)

तत्रापि यथा मम प्रभावत्वा-प्रघुघ्न -(सहकारवशीमवलोक्य सानन्दम् ।) अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।

(वि, श) अवस्यन्दिताख्यमङ्गमाह-व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य वस्तु-भावेन उक्तस्य धातुरस्वरसात् यदन्यथा व्याख्यानं तदवस्यन्दितमित्यर्थः । जादेत्यादि । नवकुशौ प्रति सीताया उक्ते । जात । कस्य खलु युवाभ्यामयोध्याया गन्तव्यम् । तत्र स राजा विनयेन प्रणमितव्य (इति सङ्कृतम्) । जादेति । जात स खलु युवयो पिता (इति मङ्कृतम्) । सातङ्कमिति । बालमीकितिवेधात् आतङ्क । मा अरण्णा धा इति, मा अन्यथा शङ्केयम् । न खलु युवयो किं तु सकलाया एव पृथिव्या इति (इति सङ्कृतम्) पृथिव्या इत्यत्र पृथिव्यलोकस्य इत्यर्थः । अत्र पितेति जनकपरतया नीतया स्वरसोक्तस्य लब्धावस्यन्दनात् तथा एव बालरतया व्याख्यानं कृतम् ।

(वि, प) नालिकाख्यमङ्गमाह-प्रहेलिकेति । सवरणगरीति व्याख्यानरूपाङ्गेऽपि सवरणरूपस्य मत्त्वेऽप्यत्र हास्ययुक्त्यं विशेषः । सहि जस्सेति-समि यस्य कृते त्वमागता सोऽनैव तिष्ठतीति सङ्कृतम् । कस्सेति । कस्य कृते अहमागता (इति सङ्कृतम्) ण चित्तेनि । ननु चित्तफलस्य (इति मङ्कृतम्)

(वि, स) त्रिविधमगत्प्रलापाख्यमङ्गमाह-असदिनि । असम्बद्धमलीकारोप्यमाणाधिकं वाक्यमुत्तरं तादृशमित्यर्थः । तृतीयमसत्प्रलापाख्यमङ्गमाह-अगृह्यतोऽपीति । हितं वचोऽगृह्यतोऽपि मूर्खस्येत्यन्वयः ।

(वि, ह) अलिकुलेति-चूतलतिनाया प्रभावतीप्रमादिवमुक्तिः । इहेन

किसलयपेशलपाणि कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीय यथा वेश्या-दुर्योधन प्रति गान्धारीवाक्यम् (ह)

व्याहारो यत् परस्यार्थे हास्यलोभकारं वचः ॥ २७४ ॥

यथा मालविकाग्निमित्रे—(लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति ।) विदूषक । मा दाव उपदेशमुद्धा गमिस्मासि (इत्युपक्रमेण) गणदास । (विदूषक प्रति) आर्य्य ! उच्यता यस्त्वया क्रमभेदो लक्षित । विदूषक । पदम ब्रह्मणपूया भोदि, सा इमा ए लघिदा । (मालविका स्मरते) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभरारिणा वचसा व्याहार । (क)

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदयं हि तत् ॥ २७५ ॥
क्रमेण यथा—

प्रियजीवितता प्रीत्यर्हं नि स्नेहस्य कृतमृता ।

चूतलतिकेति । कैत्र प्रभावती कीदृशी ? अलिङ्गलम् एव मञ्जुला केशा यस्यास्तादृशी, किमलयमैव पेशलपाणिर्यस्यास्तादृशी । कोकिलपदमत्र तद्भाषापरम् । तथा च तद्भाषारूपविभाषावतीत्यर्थ । न तु कोकिलवद्भाषणशाला इत्यर्थ । तदामेद-
भाषणात् अभेदारोपानुपपत्ते । अत्र च आहार्यारोपाभावात् न रूपर किन्तु वास्तवधर्मात् भ्रान्तिमदलङ्कार एव । एवमसम्बद्धोत्तरेष्वपीति । तत्र यथा मम—

द्विज. शाखायुक्तस्त्वयि कृतकथ कोकिल इति

त्वयाख्येय मन्दे भयि विरहिपाते म्रियदधम् ।

इति प्रश्ने वायोर्मुकुलपुलगा चूतलतिका

ध्रुव धृत्वा मौलिं न खलु म्रियदित्युत्तरयति ॥

अत्र हि वातधूतमौलिकाया चूतलतिकाया मन्दवायोः कति पापप्रश्ने मौलि धूनेन पापभावोत्तरारोप । वायो प्रश्नप्रकार पूर्वार्द्धार्थ । पूर्वप्राप्तपापव्यवस्थके जने एव तादृशप्रश्नार्थिन्यादित्याह—द्विज इति । शाखायुक्तवितपस्थितो द्विज पक्षी । कोकिल एव उपदामन्त्रस्य ऋषि कोकिलनाम वेदशास्त्रायुक्तो द्विज स त्वयि कृतकथ इत्यतस्त्वया मन्दे वेदरहिते इदमप्याख्येयम् । विरहिवधे म्रियत् पापमिति प्रश्न । मन्दवायो कामोद्दीपकत्वेन विरहिहन्तृत्वात् अय प्रश्न । व्यवस्थानयने दर्पात्पुलक । तृतीय यथा वेश्या दुर्योधन प्रति गान्धार्या हितवाक्यम् । अथवा प्रदीयता दाशरथये मैथिलीति रावण प्रति विभीषणस्य वाक्यामेदमपि बोध्यम् ।

(वि, क) व्याहाररूपक्रममाह—व्याहार इति । लास्यावसाने नृत्यसमाप्ती ।

मा दाव इति । मा तावदुपदेशमुद्धा गमिष्यमीनि (सरट्टतम्) । उपदेश शास्त्रोप देश । तद्विषयमुद्धा तर्जस्वरारिणी भूत्वा इति शेष । पदमामिति । प्रथम ब्राह्मणपूजा भवति सा अनया लक्षिता । (इति स०) । अत्र परस्य राज्ञो लाभार्थं हास्यर विदूषकस्य वाक्यमाह—

भूयस्वदृशनादेव ममैते गुणता गता ॥
तस्यास्तद्वपसौन्दर्यं भूपित यौवनश्रिया ।
सुरैकायतन जात दुःखायेव ममाधुना ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्य विधेयानि । त्रिस्पष्टतया
नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि । वीथीव नानारसानां चात्र मालारूपतया
स्थितत्वाद्दीर्घीयम् । यथा मालविका ।

अथ ग्रहसनम्—

भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।
भवेत्प्रहसन वृत्त निन्द्यानां कयिकटिपतम् ।
अत्र नारभटो नापि विष्कम्भरूपवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र यीथ्यङ्गानां स्थितिर्न चा ॥ २७६ ॥

तत्र—

तपस्विभगवद्विग्रप्रभृतिष्यत्र नायक ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्य तच्छुद्धमुच्यते ॥ २७७ ॥

यथा कर्णकेलि ।

आश्रित्य कञ्चन जन सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २७८ ॥

यथा धूर्तचरितम् ।

वृत्तं बहुना धृष्टानां सङ्कीर्णं केचिद्विचरे ।
तत्पुनर्भवति द्वाङ्गमथवेकाङ्गनिर्मितम् ॥ २७९ ॥

यथा लटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह—

‘वेभ्याषेटनपुसकविटधूर्तां वग्धकी च यत्र स्युः ।
अविकृतवशपरिच्छदवाष्टितकरण्मु सङ्कीर्णम्॥’ इति ।

विदुस्तन्तु विदुर्यत्र पण्डकञ्चुरकृतापसा ।
भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेश्याभ्युता ॥ २८० ॥

इदं तु सङ्कीर्णैव गतार्थमिति मुनिना शृण्व नोत्रम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र—

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् मञ्जीप्राया चतुरङ्गिका ।
प्रख्यातो धीरललितस्त्रय स्यान्नायको नृप ।
स्यादन्त पुरसम्यन्धा सङ्कीर्तव्यापृताऽथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपप्रशजा ।
सम्प्रवर्त्तते नेतास्या देव्यास्त्रासेन शङ्कित ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवशजा ।

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्शाः सन्धयः पुनः ॥ २२२ ॥
द्वयोर्नायिकायकयोः । यथा रमावलीविदशालभञ्जिकादि ।

अत्र श्रोतकम्—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

श्रोतकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥ २२२ ॥

प्रत्यङ्गसविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा स्तम्भितरम्भम् ।
पञ्चाङ्गं यथा-विश्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी—

प्राकृतैर्नयभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ।

हीना गर्भविमर्शाभ्यां पञ्चपटवोऽपिदन्यता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥ २२३ ॥

यथा र्वतमदनिका । अथ सदृकम्—

सदृकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोप्यत्र प्रचुरध्वाद्भुतो रसः ।

अङ्गा जयनिकार्याः स्युः स्यादन्यत्राटिकासमम् ॥ २२४ ॥

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकम्—

नाट्यरासकमेकाङ्गं बहुताललयस्थिति ।

उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम् ।

हास्योऽङ्गयत्र सशृङ्गारो नारी वासरुसज्जिका ।

मुखनिर्घहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ।

केचित् प्रतिमुपं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥ २२५ ॥ (इ)

तत्र सन्धिद्वयवती यथा-नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा-विलासवती ।

अथ प्रस्थानम् ।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ।

सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।

अङ्गौ द्वौ लयतालादिविलासो बहुलस्तथा ॥ २२६ ॥

यथा शृङ्गारतिलकम् । अथोच्चाप्यम्—

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

(लो, इ) ताल चञ्चुपुट्यादि । पीठमर्दोऽत्रकोष्ठप्रकारः । गत भरतादि
प्रसिद्धम् ।

शिल्पकाङ्क्षैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणै रसैः ।

उल्लास्यं बहुसङ्ग्राममस्त्रगीतिमनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥ २८७ ॥

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् । अथ काव्यम् ।

कान्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसङ्कुलम् ।

एतदमात्रा (ई) द्विपदिकाभग्नतालैरलङ्कृतम् ॥ २८८ ॥

घर्णमात्राच्छृङ्खलिकायुतं शृङ्गारमापितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥ २८९ ॥

यथा—यादवोदयः । अथ प्रेङ्खणम्—

गर्भधिमर्शरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रपेशकम् ।

नियुद्धसम्प्रेद्युतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् । (उ)

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥ २९० ॥

यथा कालिवधः । अथ रासकम्—

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुपनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं (ऊ) भारतीकौशिकीयुतम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कं सयीष्यङ्ककलान्वितम् ।

श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं भूर्खनायकम् ।

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥ २९१ ॥

यथा मेनकाहितम् । अथ संलापकम्—

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्तयो वा नायकः पुनः ।

(लो, ई) एतदमात्रादय आकरोषु बोद्धव्या । आदौ मुखप्रतिमुखे । अन्तिमो निर्वहणम् ।

(लो, उ) नियुद्धं बहुयुद्धम् । सम्प्रेद्यो रोषभाषणम् ।

(लो, ऊ) भाषेति—भाषाविभागे यथा—भाषार्णवे—

“भाषा मध्यमपात्राणां नाटकादौ विशेषतः ।

महाएष्टी सौरसेनीत्युक्तं भाषा द्विधा बुधैः ।

हीनैर्भाष्या विभाषा स्यात् सा च सप्तविधा स्मृता ।

प्राच्यावन्ती मागधी च शावरी च तथापरः ।

चाण्डाली शावरी चैव तथा मीरीति भेदतः ॥”

पापण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतारः ।

मवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥ २६२ ॥

यथा मायाकापालिकम् । अथ धीगादितम्—

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्गं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायिकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितम् ।

भारतीवृत्तिबहुलं प्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगादितं नाम विद्वद्भिन्नरूपरूपकम् ॥ २६३ ॥

यथा श्रीहारसातलम्—

श्रीरासीना श्रीगादिते गायेत्किञ्चित्पठेदपि ।

एकाङ्गे भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ २६४ ॥ (ख)

ऊल्लसुदाहरणम्

अथ शिल्पकम्—

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।

अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ।

वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ।

आशंसा-तर्क-संदेह-तापोद्वेगप्रसङ्गयः ।

प्रयत्नप्रयत्नोत्फण्डावहित्थाप्रतिपत्तयः ।

विलासालस्ययाप्याणि ग्रहर्पाभ्यासमूढताः ।

साधनानुगमोच्छ्वासयिस्मयप्राप्तयस्तथा ।

लामविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्ये प्रयोधनम् ।

चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते ॥ २६५ ॥ (ग)

सम्फेटप्रयनयोः पूर्वमुक्त्वादेव लक्ष्म सिद्धम् । यथा कनकावतीमाधवः ।

अथ विलासिका—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।

विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता ।

हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।

(वि, र) श्रीगादितात्पर्यमुपलक्ष्यमाह—अथेति । प्रीतिशब्देन प्रीतिजनक-
शब्देन । श्रीरासीनेति । श्रीः लक्ष्मीः । आसीना प्रविष्टा ।

(वि, ग) शिल्पवाक्यमुपलक्ष्यमाह—अथेति । हीन इति । निवृत्तजनोऽत्र
सहायः । अस्याशंसावद्वान्युद्दिश्य तल्लक्ष्णोदाहरणे स्पष्टत्वादुपेक्षिते ।

(वि, घ) विलासिकाव्यमुपलक्ष्यमाह—अथेति ।

स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥ २६६ ॥

केचित्तत्र विलासिकास्थाने “लासिका” इति पठन्ति । तस्यास्तु, “दुर्म-
ल्लिकायामन्तर्भावः” इत्यन्ये ॥ (घ)

अथ दुर्मल्लिका—

दुर्मल्ली चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।

अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥

त्रिनालिः प्रथमोऽङ्गोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।

पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्गो विदूषकविलासवान् ॥

पण्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।

चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्गः क्रीडितनायकः ॥ २६७ ॥ (ङ)

यथा—विन्दुमती ।

अथ प्रकरिका—

नाटिकैव प्रकरणी सार्धवाहादिनायका ।

समानयंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका ॥ २६८ ॥ (च)

सृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीश—

हल्लीश एक एषाङ्गः सप्ताष्टौ दश या स्त्रिय ।

घागुदात्तैकपुरपः कौशिकीवृत्तिसदकुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥ २६९ ॥ (छ)

यथा केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका—

भाणिका शृङ्गनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौशिकीभारतीवृत्तियुक्ताङ्गविनिर्मिता ॥

उदात्तनायिका मन्दपुरुषाऽशङ्कसक्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विधोषः साध्वसं तथा ।

(वि, ङ) दुर्मल्लिकाख्यमुपहपकमाह—अथेति । अगर्भा गर्भसन्धिरोहिता ।

नागरनरा नागरपात्राणि । नायकी निकृष्टा । त्रिनालि नालिकात्रयसाध्यः । एव
मुत्तरः । विटक्रीडा, धूर्तक्रीडा ।

(वि, च) प्रकरिकाख्यमुपहपकमाह—अथेति । नाटिकैवेति । नाटिका-
लक्षणैकान्तैवेत्यर्थः । सार्धवाहा पथिकः । आदिशब्दात् प्रवासिनश्च ।

(वि, छ) हल्लीशाख्यमुपहपकमाह—अथेति । मुखेति—मुखनिर्वहण
सन्धिद्वयवती ।

(वि, ज) भाणिकाख्यमुपहपकमाह—अथेति । मन्दो निकृष्टः । अस्य

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥
 उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनम् ।
 निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ॥
 भ्रान्तिनाशो विरोधः स्यान्मिथ्यात्वानन्तु साध्वसम् ।
 सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ॥
 निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
 संहार इति च प्रादुर्यत्कार्यस्य समापनम् ॥ ३०० ॥

स्पष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एतेषां सर्वेषां नाटकप्रकृतिकत्वेपि यधीचिर्यं यथाह्लाभ नाटकोऽत्रविशेषपरिग्रहः । यच्च नाटकोक्तस्यापि पुनरपादानं तत्र तत्सद्भावस्य नियमः । (ज)

अथ श्रव्यकाव्यानि—

श्रव्यं श्रोतव्यमानं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ॥ ३०१ ॥ (क)

तत्र पद्यमयान्याह—

छन्दोवज्रपदं पद्यं नैकैकेन च मुक्तकम् ।
 द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरेष्यते । (न)
 कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥ ३०२ ॥

तत्र मुक्तकं यथा मम—

सान्द्रानन्दमनन्तमन्यममज यत् योगिनोपि यथा

साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्भ्यानैकताना परम् ।

धन्यास्तौ मधुरापुरीयुवतयस्तद्गद्य वा कौतुका-

दालिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कथयन्ति बुभुक्षन्ति च ॥ (ट)

कार्यविवाह—उपन्यास इत्यादि । तेषां लक्षणान्याह—उपन्यास इति । निर्वेदवाक्यस्य व्युत्पत्तिर्विन्यासः, सा च विन्याससंज्ञिका । कोपपीडयोऽपालम्भवचः समर्पणस्य कार्यमित्यर्थः । निदर्शनस्य दधान्तस्योपन्यास इत्यर्थः । कार्यस्य समापनम्—मुख्यकार्यावान्तरकार्यस्येत्यर्थः । एषा कार्याणां सर्वनाटकेष्वेवौचित्यात्सर्वनाटकानामेवंतत्कार्यत्वमाह—एषामिति । नाटकोक्तविशेषे परिग्रह इति विग्रहः । तथा च भाषिकोक्तमयस्य नाटकान्तरेपि दातव्यमुक्तम् । यच्चेति । नाटके हि पदत्रिराल्लक्षणाद्वारादयश्चोक्ताः । तदुक्तवस्तुनो यच्च पुनरुपादानं नाटकान्तर इति बोध्यम् । तत्सद्भावस्तेषां—तत्सद्भावस्य तत्रावश्यकतारूपनियम इत्यर्थः ।

(वि, क) श्रव्यकाव्यानीति । तत्प्रभेदद्वयमाह—पद्यगद्यमिति ।

(वि, ज) द्वाभ्यामित्यादिचतुर्थं परस्परैकवाक्यतापन्नत्वे सतीति बोध्यम् ।

(वि, ट) सान्द्रानन्दमिति—यत्परं प्रकृतं ब्रह्म क्षणमपि साक्षात्कर्तुं

युग्मकं यथा मम—

किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।

प्रणयप्रवणो कान्तेऽनैकान्ते मोचिता वृष ॥

इति यावत् कुरङ्गाचीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

तावदाविरभूच्छूते मधुरो मधुपध्वनि ॥ (४)

एवमन्यग्रापि । (४)

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो चापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

एकयंशभया भूपाः पुलजा यद्वयोऽपि या ।

शृङ्गारपीरशान्तानामेकोऽङ्गो रस इष्यते ॥

अज्ञाने सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाधयम् ॥ (५)

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।

आदौ नमस्क्रियाशीयां यस्तुनिर्देश एव या ॥

फचिभिन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।

एकवृत्तमयैः पदैरयसनेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्थलपा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोपध्वान्तघासराः ॥

ध्यानैकताना ध्यानमाश्रयिष्य योगिन प्रतिमुहुरपासते तद्मन्त्रं वा मधुरापुरयुक्तय
कौतुकदासिहन्तीत्यादि ता धन्या ।

(वि, ४) मानिन्या मानभङ्गप्रकारं सख्यौ कथयन्नाह—किं करोषीत्यादि ।
हे कान्ते ! करोषान्ते इमं गण्डस्थलीं किमर्थं करोषि ? तत् प्रणयप्रवण इत्यादि
स्पष्टम् । कुरङ्गाचीमिति वक्तुं वयं यावदीहामहे तावन्मधुरो मधुपध्वनि श्रुते
आविरभूत् । अत्र प्रथमश्लोकां द्वितीयश्लोक उक्तिमर्मत्वेन उक्त इति एवावयवता ।

(वि, ४) एवमिति—सन्दानितकादावपि एव बोध्यमित्यर्थः ।

(वि, ४) महाकाव्यलक्षणमाह—सर्गबन्ध इत्यादि । परिच्छेदरूप सर्गो
बध्यतेऽस्मिन्निति सर्गबन्धः । सुरो देवः । सर्वे नाटकसन्धयो मुक्तप्रतिमुक्तादयः पञ्च ।
सज्जनाधयम्—सर्गनीयोत्तमजनस्य वृत्तं वेत्यर्थः ।

(वि, ५) चत्वार इति—अर्पणक्रमशो ज्ञेयं कथ्यते इति स्तेष्वेकनपि
तत्फलमित्यर्थः । एकवृत्तमयैरिति—एकच्छन्दोव्यापैरित्यर्थः । अवसाने सर्गान्ते ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुनोदयादय ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा श्रीमी इह ॥

कचेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य, सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥ ३०३ ॥ (ज)

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमथ विधेयानि । “भवसानेऽन्यवृत्तकै” इति

बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादय ।

यथा—रघुवरा शिशुपालवध नैपधादय । यथा वा मम राघवविलासादिः । (त)

अस्मिन्नापि पुन सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ३०४ ॥

आस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् । (य)

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आख्याससंज्ञकाः ।

छन्दसा स्कन्धफेनैतत् कचिद्गलितवैरपि ॥ ३०५ ॥

यथा—सेतुबन्ध । यथा वा मम कुवलयाम्बरितम् । (द)

अपभ्रंशानियन्त्रेऽस्मिन् सर्गा कडवकाभिधा ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दासि विविधान्यपि ॥ ३०६ ॥

यथा—कर्णपराक्रम । (ध)

साङ्गोपाङ्गा इति—श्रीमी सन्ध्यामूर्त्येन्द्रादय पुनःपन्मान्ता इह काव्ये यथायोग्य
यथासम्भव साङ्गोपाङ्गा वर्णनीया इत्यर्थः । तत्र सन्ध्याङ्गम्—चक्रवाकविरह, वासराङ्गम्—
जलकेत्यादि, रजन्यङ्गम्—मधुपानादि, उपाङ्गम्—तत्रैव परिहासादय, मुनि—नारदादि,
प्रयाणम्—यात्रा, उपयम विवाह, मन्त्र—मन्त्रणा, पुनोदय पुनर्जन्म । इतरस्य
प्रतिनायकस्य, नञात्रास्य नामित्यर्थः । सर्गोपादेयेति—सर्गे उपादेया वर्णिता या
यथा तथा सर्गनामित्यर्थः ।

(वि, त) बहुवचनमविवक्षितमिति—अवसान एकस्यापि अन्यवृत्तिकस्य
दृष्टत्वात् । यथा रघुवंशमिति । तत्र वृत्तस्य नाम्ना रघुवंशेति । एकवशना बहु-
भूषा । प्रतिनायकस्य नाम्ना शिशुपालवध इति । नैपधादौ तु नायकस्य नाम्ना ।
नायकस्तु सदाशज चत्त्रिय ।

(वि, य) अस्मिन्नापि इति—शेषेप्रणीतेऽस्मिन् महाकाव्ये इत्यर्थः ।
आख्यानसंज्ञका इति । शिष्य प्रति गुरुणामाख्यानशास्त्रकथने या सप्ता अध्याय-
रूपास्तादृशसंज्ञका इत्यर्थः ।

(वि, द) स्कन्धकगलितके छन्दोविशेषौ ।

(वि, ध) कडवकाभिधा —कडवकनामान ।

भाषाविशेषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवर्त्यैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥ ३०७ ॥

यथा भिन्नाटनमार्पाविलासश्च । (न)

रगडकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ॥ ३०८ ॥

यथा मेघदूतादिः ।

कोपः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

प्रज्याक्रमेण रचितः स पद्यातिमनोरमः ॥ ३०९ ॥ (प)

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो प्रज्या । यथा मुक्तावल्यादिः ।

अथ गद्यकाव्यानि । (क) तत्र गद्यम् ।

वृत्तगन्धोज्जितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकश्च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्दीर्घं समासाढ्यं तूर्यश्चाल्पसमासकम् ॥ ३१० ॥ (य)

मुक्तकं यथा—“गुरवंचसि पृथुरसि” इत्यादि । वृत्तगन्धि यथा मम—
समरकण्डुलनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोच्चारितवैरि-
नगर !” इत्यादि । अत्र, “कुण्डलीकृतकोदण्ड ” इत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः,
“समरकण्डुल” इति च प्रथमाक्षरत्रयरहित एतस्यैव पादः ।

उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—अणिसविसअणिसिदसरविसरविदलितपरि-
हणदपरबल !” इत्यादि । चूर्णकं यथा मम—“गुणरत्नसागर ! जगद्रेकनागर !

(वि, न) भाषाविशेषेति—तादृशवाक्ये संस्कृतप्राकृतभाषयोरनियमः ।

(वि, प) अन्योन्यानपेक्षकः—अन्योन्यनिरपेक्षकः ।

(वि, फ) प्रज्यापदार्थमाह—सजातीयानामिति । वर्णनीयैक्येन सजात्यम् ।

(वि, य) वृत्तगन्धोज्जितमिति । गद्यसामान्यलक्षणम् ।

तच्चातुर्विध्यमाह—मुक्तकमिति । आद्यं मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धिः । वृत्तम्—
अक्षरसंख्यातं छन्दसादकदेशयुक्तमित्यर्थः । तूर्यं चतुर्थं चूर्णकम् ।

(वि, भ) समरकण्डुलेति—समरोत्साहेन कण्डुले निविडे दण्डे भुजदण्डे कुण्डली-
कृतकोदण्डस्य शिञ्जिन्या गुणस्य टङ्कारेण उच्चारितं वैरिनगरं येन । हे तादृशेत्यर्थः ।
अत्र वृत्तमागयुक्तत्वं दर्शयति—अत्रेति । प्रथमाक्षरत्रयरहित इति—एतस्यैव अनुष्टुभ
एव पादोऽपरपादः । समरोत्सारात्मागे, ‘कण्डुलनिविडभुज.’ इत्येवंरूपः । अणिसेति—
अनिशविषमनिशितशरविसर्गविदलितपरिहणदपरबल इति संस्कृतम् । अनिशं
विषमनां निशितानां शरणं विसरेण—पातेन विदलिताः परिषाः मुद्राः गदाश्च यत्र
तादृशं परबलं यस्मात्, हे तादृशेत्यर्थः । गुणरत्नसागरेत्यादि—अत्र रेफान्तं नाम-

कामिनीमदन ! जनरजन !” इत्यादि । (मं)

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

कचिदत्र भवेदार्या कचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टुत्तर्कतीर्तनम् ॥ ३११ ॥ (म)

यथा कादम्बर्यादि—

आख्यायिका कथावत् सा कवेर्वशादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनाञ्च तथा वृत्तं कचित् कचित् ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।

अन्यापदेशेनाश्यासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥ ३१२ ॥ (य)

यथा हर्षचरितादिः—

“अपि त्वनियमो दृष्टव्यत्राप्यन्यैरुदीरणात्” इति दृष्टव्याचार्यवचनात्, केचित् “आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या” इत्याहुः, तदयुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावात् पृथगुक्ताः । यदुक्तं दारिडनैव—“अत्रैवान्तर्भावो-
प्यन्ति शेषाश्चाख्यानात्तयः” इति । पृथगुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । (र)

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३१३ ॥ (ल)

यथा वेशराजचरितम्—

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विद्यदमुच्यते ॥ ३१४ ॥

द्वयं नान्तश्च सम्बोधनद्वयमल्पसमासकम् ।

(वि, म) कथारूपकाव्यधर्मानाह—कथायामिति । आर्यामात्राकृतं छन्दः ।
वक्त्रापवक्त्रके—छन्दोविशेषौ । तस्य धर्मान्तरमाह—आदाविति ।

(वि, यु) आख्यायिकात्मककाव्यधर्मानाह—आख्यायिकेति । कथाव-
त्सेति—सा कथोक्तधर्मतुल्यधर्मवतीत्यर्थः । कथातो विशेषमाह—कवेरिति । अस्या-
मिति—अस्यामाख्यायिकायामन्यकवीनाञ्च वंशादिकीर्तनमित्यर्थः । तथा वृत्तमन्तरसं-
ख्यार्तं छन्दः कचित् कचिदित्यर्थः । आश्वास इति—आश्वासनामाऽत्र परिच्छेद-
इत्यर्थः । आर्येति—आर्यादिछन्दसा मध्ये येन केनचिच्छन्दसा आश्वासस्य मुखे-
आदौ अन्यापदेशेन-अन्यच्छलेन भाव्यर्थस्य वक्ष्यमाणार्थस्य सूचनमित्यर्थः ।

(वि, र) “आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या” इति यत् केनचिदुक्तं तद् “अपि
तु”—इत्यादिदृष्टव्याचार्यवचनादयुक्तमित्यर्थः । आख्यानादिस्पाणा काव्यान्तराणां पृथ-
गुक्तिर्विजमाह—आख्यानादय इति । यदुक्तं दारिडनैवेति—यतो दारिडनैवो-
क्तम्, अत्रैवान्तर्भावो—इत्यादीत्यर्थः ।

(वि, ल) चम्पूसंज्ञकं अव्यान्तरमाह—गद्यपद्यमयामिति ।

यथा विरुद्धमणिमाला—(व)

करम्मकन्तु भाषाभिर्विचित्राभिर्विनिर्मितम् ॥ ३१५ ॥

यथा—मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली ।

एवमन्येपि भेदा उद्देशमात्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग् लाक्षिताः ।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यध्वन्यकाव्यनिरूपणो नाम

पष्ठः परिच्छेदः ।

(वि, घ) विरुद्धमणिमाला प्रबन्धविशेषः ।

(वि, श) एवमन्येपि भेदा इति । न पृथग् लाक्षिता इत्यन्वयः । पृथगलक्षणे हेतुमाह—उद्देशमात्रसिद्धत्वादिति । तत्तत्कीर्तनमात्रेणैव सिद्धा. न तु, इत-
लक्षणा. । तेषामुक्तप्रभेदलक्षणाकान्तत्वमेवेत्याह—उक्तभेदानेति ।

इति भीमहेश्वरन्यायालङ्कारविरचिताया साहित्यदर्पणटीकाया

पष्ठपरिच्छेदविवरणम्

आरिउड पल्लः

ANST

सप्तमः परिच्छेदः-

॥ इह हि प्रथमतः काव्ये दोषगुणालङ्काररीतीनामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशकमप्राप्तानां दापाणां स्वरूपमाह—(क, अ) *

रसापनर्पका दोषा ॥ १ ॥ +

अस्यार्थे प्रागेव स्फुटीकृत । तद् विशेषानाह—(ख, भा)

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदशे चास्येऽयं सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥ २ ॥ (इ) ×

(वि, क) इह हि प्रथमतः प्रथमपरिच्छेदे दोषानामवस्थितिक्रमोऽवस्थितिः प्रसंगे दर्शित इत्यर्थः । ते दोषाः । दायास्तस्यापनर्पका इत्युक्त्या अपनर्पकत्वेन दापाणां प्रसंगे दर्शितः । 'उत्कर्षहेतुः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः' इत्युक्त्या च गुणादीनामुत्कर्षकत्वेनावस्थितिप्रसंगे दर्शित इति । अत्र च शीघ्रालङ्कारणमिति पाठस्तु 'उद्देश्युक्तमण्यं लेखकप्रमादपरम्पर्यवेति लक्ष्यते । तत एव उद्देश्यमप्राप्तानामित्युक्तम् ।

(वि, ख) प्रागेव स्फुटीकृत इति । धृतिगुणादीनां शब्दद्वारा, सपुष्पार्थत्वादीनाम् अर्थद्वारा, व्यभिचारिभावादिशब्दवाच्यत्वादीनां च साक्षात् रसापनर्पकत्वमित्यर्थः । प्रागेव स्फुटीकृत इत्यर्थः । तद्वन्तरीयान् दोषविशेषान् । ते पुनरिति ते दोषाः ।

(लो, अ) काव्यस्वरूप निरूप्य दोषान् निरूपयितुं कामं तत्प्रस्ताव दर्शयति । इह हि इति । स्वप्न स्वप्नाधारण रूपम् इतरव्यावर्तको धर्मः ।

(लो, आ) रसेति—रसापनर्पकं आस्तादविप्रहेतवः । प्रागेवेति—प्राग् प्रथमपरिच्छेदः ।

(लो, इ) ते पुनरिति—ते दोषाः पदतदशादिपञ्चके स्थिता यस्मात् वाक्यार्थभूतस्यास्तादव्यापनर्पकारणानि तस्मान् पञ्च प्रकाराः ।

* नाममात्रेण वस्तुसङ्कर्तनमुद्देशः । तैर्नैव क्रमणं प्राप्तानां स्वरूपं लक्षणम् ।

+ रस्यते आस्ताद्यते इति व्युत्पत्त्या भावादिरपि गृह्यते । उद्देश्यप्रतीतिविधात् लक्षणोऽपेक्षः ।

× दोषविविधः—शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । शब्दविविधं पद पदाराकाव्यं च । एव च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । अतो दोषाः पञ्चप्रकाराः ।

तदशे—पदाशे ।

ग चायं दोषो द्विविधो निलोऽनित्यश्चेति । सर्वदेव हेयो नित्यः । यथा व्युत्पत्त्यस्मारतादयः । तदनीऽनित्यं—यथा शृङ्गारादौ हेयमपि भुनक्ति रौद्रादौ उपादेयमेव ।

1 'पदाशे' इति वचिपाठः । 2 यत् इत्यनन्तरं 'सप्तम्' (शते क. पु.)

तत्र—

दु ध्रुवनिविधाश्मीलानुचितार्थाप्रयुक्तता ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनयार्थनिहतार्थता ।

अवाचकत्वं क्लिप्तं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयाशभावश्च पदवाक्ययो ।

दोषा केचिद्गुणान्त्येषु पदांशेऽपि पदे परम् ।

निरर्थकासमर्थत्वे व्युत्तसंस्कारता तथा ॥ ३ (ग ह)

परपर्वणतया ध्रुतिदु स्थायकत्वं दु ध्रुवत्वम् । यथा—(घ)

“कार्तार्थ्यं यातु तत्तद्भी कदानङ्गवशावदा । (ङ उ) †

अश्लीलं च मीढानुगुप्तामङ्गलार्थ्यं अकवात् त्रिधा ॥ (घ)

(वि, ग) हि ध्रुव इत्यादि । अप्रयुक्तता इत्यत्र द्वे द्वौतरस्य भावप्रत्ययस्य प्रत्ययमभिसम्बन्धात् दु नवत्वादय एव दोषा * । एतदाद्यविमृष्टविधेयांशभावात्ता प्रयोदश दोषा पदवाक्ययो पद वाक्येऽपि सम्भवन्ति इत्यर्थः । एषा मध्ये केचिदांश पदांशोऽपीत्यर्थः । पदे परम् इति । निरर्थकत्वमसमर्थत्वं व्युत्तसंस्कारत चेति दोषत्रय पर वक्तुं पदे ननु वाक्ये इत्यर्थः । तद् अत्र सत्तदोपपत्त्याये वक्ष्याम ।

(वि, घ) तत्र दु ध्रुवबलक्षणमाह—परपेति । एतच्च धीरवीजसरोद्धान् रसान् विहाय इति बोध्यम् । तेषु तस्यानुगुणावादेव । तथा प्रादेशिकत्वे एवाय दाप । समग्र पदव्यापनत्वे तु प्रतिकूलवर्णत्वदोष एव इत्यपि बोद्धव्यम् ।

(वि, ङ) कार्तार्थ्यमिति । स्पष्टम् । रेपयुक्तवर्णं ध्रुतिदु खदायि ।

(नि, च) मीढानुगुप्तामङ्गलत्वादिति । एतन्प्रसङ्गेत्युक्तार्थेति । हतुत्व ज्ञापकत्वं कारकत्वं च । तत्र मीढानुगुप्ताया कारकत्वं मङ्गलस्य च ज्ञापकत्वं बोध्यम् ।

(वि, ई) तत्र के दापा विनिष्ठा, इत्यत्र आह दु ध्रुवेति । तत्रप्रत्ययस्य दु नवादितु प्रत्येक सम्बन्धः । सन्दिग्ध सदेह । अथ भवेत् क्लिप्तं अविमृष्टविधेयांश विरुद्धमतिक्रान्तमासपदमेव । सर्वे दोषा पदवाक्ययो । एषु दु ध्रुवान्पि मध्ये ।

(लो, उ) परपर्वणं परपात्तरम् । कार्तार्थ्यं कृतार्थता—कृतार्थस्य भावम् ।

† अत्र प्रकृतसव्यञ्जनवर्णाभावान् रसोद्भाषो न चायत । अनिकूलवर्णं तु प्रकृतर सप्रतिबन्धनैर्वर्णं प्रतिबध्यते । अतः प्रतिकूलवर्णत्व तु सवर्ण रसे दुष्टम् । दु नवन तु न तथा इति अनयोर्भेदः । अत्र प्रयुक्तं कार्तार्थ्यशब्दः शृङ्गारमव्यञ्जनवर्णाभावान् श्रोतुर्विरुद्धमापादयति ।

१ 'परे (इति क पु)

क्रमेणोदाहरणम्—

“हसारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव ।” (छ)
 “प्रससार शनैर्वायुर्विनाशो तन्वि ! ते तदा ॥” (ज)

अथ साधनवायुविनाशशब्दा अरलीला । *

✓ “शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ” *

अथ “पशु” पदं कातर्यमभिव्यनत्रीत्यनुचितार्थत्वम् । + (झ, ञ)

(वि, छ) हसारीति—साधनं सेना स चार्थः प्राकरणिस्त्वात् अनेनार्थस्य साधनशब्दस्य वाच्य । पुंस्त्वञ्जनरूपस्त्वयौ ध्यङ्ग्य श्रोतृणां मोहजनकः ननु म्रीडाव्यञ्जकः तदप्रतीतिः ।

(वि, ज) प्रससारोति—विरहोत्तरं नायिका प्राप्य नायकस्योक्तिरियम् । “हे तन्वि ! त्वं विनाशो अदर्शने सति तदा मम दुःखोत्पादनाय वायुः शनैः मन्दं प्रससार इत्यर्थः । अत्र अनेकार्थस्य विनाशशब्दस्य व्यङ्ग्यो मरणरूपोऽयौऽमङ्गलव्यञ्जकः । वायुशब्दस्तु अपानवायुव्यञ्जनया पृणारूपनुगुप्ताजनकः । दुःखकाले शनैः प्रसृतवायो-रपानवायुत्वप्रतीतिः । अनुचितार्थत्वमिति—उपश्लोस्यस्य निन्दाव्यञ्जकत्वं तत्त्वम् ।

(वि, झ) शूरा इति पशुभूताः पशुवत् द्वेष्टरूपाः । अत्रेति । अन्धरच्छेद्यपशोः अंतरत्वेनात्र शूरेष्वपि तत्प्रतीतिः ।

(लो, ऊ) हसोति—अथ साधनशब्दो हस्त्यश्वादिसाधनार्थे प्रयुक्तः पुंस्त्वञ्जस्य, वायुराब्दः पवनमानार्थे अपानपवनविशेषस्य, विनाशशब्दश्च अदर्शनार्थे मरणस्य च स्मारणात् क्रमेण म्रीडादिव्यञ्जकाः ।

(लो, ञ) पशुपदं तथाविधसमये प्रयुक्तम् ।

* अत्र सैन्यार्थकं साधनपदमुपस्थाप्यरूपान्तरोपस्थापकतया म्रीडादायि । वायु-शब्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुप्सादायि ।

विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः । तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतृवैमुर्यं दूषकतावाञ्छम् । शिवलिङ्गभगिनीब्रह्मरश्मिदिशब्देषु तु समुचीतगुणलक्षितेषु अस-भ्यार्थानुपस्थितेर्नाय दोषः । अविर्गीतानादिप्रयोगयोगित्वे सति, भगवदादिसम्बन्धित्वं समुचीतत्वम् । शिवलिङ्गशब्दस्य जगदन्तर्यामिभगवति प्रसिद्धेर्मीडाप्रतीतिरेव । हृदयस्य भटित्युपस्थित्या, तन्मात्रकतया योगार्थस्य तिरोचानं गुप्तत्वं—यथा भगिनी-त्यत्र । ग्राम्यस्मृतिजनकैश्च देशवत्त्वं लक्षितत्वम् । ब्रह्मरश्मिपदं समुदायहृदया भटिति सभ्यमेवार्थमुपस्थापयति । न तु अवयवेनाऽसभ्यार्थमिति न दोषः ।

+ अनुचिताः विवक्षितार्थस्य तिरस्कारव्यञ्जक अर्थो यस्य सः । अत्र शीघ्रं प्रतिपाद्ये पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति पशुपदार्थे कातरताया दर्शनात् ।

अप्रयुक्त तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् ।

यथा—“भाति पद्म सरोवरे ।” अत्र पद्मशब्द पुलिङ्ग । (अ) *
 ग्राम्यत्व यथा—“कटिस्ते हरते मन ।” अत्र कटिशब्दा ग्राम्य (ट) ×
 अप्रतीतत्वमेकदर्शनमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा—“यामेन दलिताराय” ।
 योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्द । (ठ, झ)

✓ “आसी परम्परां वन्द्या कथं कृत्वा कथा कुरु ।”

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुव वन्दीनीयायामिति सन्देहः । (ङ, ञ)

(वि, अ) तथा प्रसिद्धावपि इति । अनुशासने तल्लिङ्गत्वेन उक्तावसी-
 त्यर्थः । कविभिरिति बहुवचनात् प्राचीनानेककविभिरित्यर्थः । तेन इदानीन्तनानेक
 कविभिः प्राचीनैककविना वाऽस्याऽऽदरेऽपि दोष एव । एवञ्च “पद्मान् हि मे प्राप्नुपि
 खञ्जरीटान्” इति नैपथक्यता प्राचीनैककविना आदरेऽपि दोष एव । काव्यव्यतिरिक्ते
 भाषामात्रे तदादरे तु अदोष एव, इत्यतः नानुशासनप्रामाण्यम् ।

(वि, ट) ग्राम्यो यथेति—ग्राम्य शब्द इत्यर्थः । तस्य तथात्व च
 विदग्धाऽप्रयोज्यत्वात् । काव्यकविसाधारणविदग्धानादरादप्रयुक्तत्वादस्य भेदः ।

(वि, ठ) एकदर्शने, एकशास्त्रमात्र ।

(वि, ड) सन्दिग्धमिति । किमिदं वा पदमिति पदस्यैव सन्दिग्धत्वम् ।
 कथं कृत्वा इति श्रुत्वा इत्यर्थः । वन्दीभूतायाम् इति, बलात् वन्दीकृतशत्रुनायामि-
 त्यर्थः । अत्र वन्दीवन्द्याशब्दयोः सन्देहः ।

(लो, ऋ) आशय इति । योगशास्त्र एव न तु लोके अर्थशास्त्रे वा ।
 तथा हि पातनलसूत्र, “ज्ञेयकर्मविपाकास्तयैरपरिमृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर” इति ।
 ज्ञेया अविद्याकर्माणि, दुष्कृतमुह्यतादि तत्फल विपाकः । तदनुगुणा वासना आशया ।
 ते च मनसि वर्तमाना पुरुषे अपदिश्यन्ते इति । किञ्चैव वक्तृबोद्धव्ययोः शास्त्रान-
 भिन्नत्वबोधोदि विना दोष इति । ततश्च अप्रयुक्तत्वाद् मिथ्येति ।

(लो, ॠ) वन्द्यामिति—अस्य सप्तम्यन्तत्वेन द्वितीयान्तत्वेन च सम्भवात्
 प्रकरणाभावेन विनिगमनाभावात् सन्देहः ।

* पुलिङ्गो पद्मशब्दोऽमरकोषे ‘वा पुंसि पद्म जालिनम्’ इति पठितोऽपि
 कविभिर्न कापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तत्वम् ।

× अश्लीले तु प्रीतिद्वयप्रकृत्यम् । अत्र तु न तथा । पर विदग्धे अप्रयोज्यत्वं
 मेवानयोर्भेदः नागौरवमात्रवेद्यत्वाभावात्तौ विचार्योपस्थापकत्वाद् ग्राम्यत्व दोषः ।
 यद्वा ग्राम्यत्व स्वार्थापकर्षव्यञ्जकत्वम् । तेनाहसौन्दर्यादिरूपनस्यात्माभाद् रस
 प्रतीतिवित्तम्यः ।

1 ‘एकदेश-’ इति (ग. च पु)

नेयार्थरं रुद्रिप्रयोजनाभावादशक्तिरुतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् । यथा—

“कमले चरणाघातं मुग्धं मुमुग्धि ! तेऽनरोत् ।”

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् (द) निह्नानार्थम् न उभयार्थस्य शब्दस्या-
प्रतिषेधे प्रयोगः । यथा—“यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।” शम्बरशब्दो
द्वये प्रसिद्धः, अत्र तु जले निह्नानार्थः । (य) ५

“गीतेषु कर्णमादत्ते ।” अग्राद्पूर्वं दाभ्यातुर्दानार्थं भवाचकः । (त, ग) ६

(यि, ङ) नेयार्थन्यामाने । अशक्तिरुतं करेणामर्ध्यमात्रेण कृतं न तु
रुद्रिप्रयोजनयोः अन्यतरेण कृतमन्यर्थ । कमले दानं । मुग्धं कर्तुं । चरणाघातं कर्म ।
अत्र चरणाघातेन दत्तं । चरणाघातपदेन इत्यर्थः । वाक्येऽपि राक्षसास्त्रीमरात्
निर्जितत्वं लक्ष्येन । तथा च कमले निर्जितत्वम् अश्वेदित्यर्थः । नन्वत्र निर्जितत्वा-
निरासः कथं न प्रयोजनम् । दर्शितं हि स्थाने स्थाने लक्ष्यार्थातिशयः प्रयोजनमिति
चेत्, न । अत्र प्रयोगोऽलक्षणाया मुग्यार्थवाधाप्रगम इव विवक्षितमुग्यार्थ-
योगावगमोऽपि हेतुः । न तु विवक्षितप्रभेयत्वाद्येऽर्थमर्थस्वरूपयोगावगमोऽपि
अन्यावर्तकत्वात् । प्रकृते निर्जितत्वे लक्ष्यार्थं मुग्धनिष्ठगोभाजन्यत्वमेव विवक्षितो
योगधरणाघाते मुख्यार्थं चालीने सन्ध्येभाभावात् तज्जन्यत्वनिर्जितत्वं न प्रतीयत
एव । ततश्च तदप्रतीत्या अस्या लक्षणाया अविप्रयोगानर्हत्वज्ञानेन अभिप्रेक्ष्यत्वात्
लक्ष्यार्थानिरासः प्रयोज्यं न प्रतीयते एव इति भावः ।

(यि, ण) निहतेति । यमुनाया शम्बरं जलम् अम्बरम् आकारं व्यनूनीत्
व्यासमित्यर्थः “अम्बु शम्बर”मिति कोपः ।

अत्रेति—नच नपुंसकलिङ्गरूपव्यक्तिविशेषात् जलस्यैव उपस्थितिरिति वाच्यम्,
तुल्यप्रतिद्विकस्थले एव तस्य नियन्त्रितत्वात् । अत्र तु प्रसिद्धिवशात् लिङ्गाननु-
सन्धानेऽपि पदमात्रेणैव प्रथमतः तदुपस्थित्यवलम्बनोत् लिङ्गस्यान्वयस्य च बोधात्
पश्चादेव जलप्रतीतिः ।

(यि, त) अयाचकेति । शक्तिभ्रमप्रयुक्तत्वमवाचकत्वम् । आदत्ते ददाति ।
अत्रेति न च भातोर्नानार्थत्वेन दाने ग्रहणेऽपि शक्तिरस्त्येव, आहुपमर्गेण तु

* नेयः न्यायपरिहारेण कवेः स्वेच्छया कल्पनीयः अर्थः यस्य स । रुद्रित-
प्रयोजनाद् वा लक्षणा समुपास्यते । रुद्रिप्रयोजनाभ्या विना निषिद्धा वा लक्षणा तथा
यत्र अर्थबोधः स नेयार्थः । अत्र चरणाघातकरणं निर्जितत्वे लक्षणाया प्रयुक्तम् ।
निर्जितत्वेऽस्य पदस्य रुद्रेः प्रयोजनस्य वा अभावेन लक्ष्यार्थस्याऽप्रतीतिः नेयार्थत्वम् ।

† निहतः प्रसिद्धार्थेन अप्रसिद्धः विवक्षितः अर्थः यस्य तस्य भावः ।

§ यत्र ददानेदाने शक्तिरूपसामर्थ्यसत्त्वेऽपि “आ” इत्युपसर्गेण, ग्रहणे एव,
शक्तेर्नियमितत्वात् । आद् पूर्वो दाभ्यातुर्दानार्थेऽवाचकः न तु असमर्थः ।

यथा वा—“दिन मे स्वयि सप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी ।”

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् । (य, घे) +

त्रिष्टुत्वमर्थप्रतीतेर्यवहितरम् । यथा—

“क्षीरोदजावन्मतिजन्मभुव प्रसन्ना ।” (द)

अत्र क्षीरोदजा स्वर्मास्तस्या वसति पक्ष तस्य जन्मभुवो जलानि । (श्री)

“भूतयेऽस्तु भवानीश ।” अत्र भवानीश शब्दो भवान्या पत्यन्तर प्रतीतिः—

दानबोधप्रतिबन्ध एवेत्यत आन्याथ नच शक्तिभ्रम इति वाच्यम् । उपसर्गस्य प्रतिबन्धस्त्वन्त्यने वारणीभूताभावप्रतियोगित्वप्रवेशेन गौरवान्, तदपेक्षया आहु पसर्गरहितस्यैव दान दाने शास्त्ररित्यस्यैव युक्तत्वात् । इदानीं दाने इति सामान्यत शक्तिदर्शनात् शक्तिभ्रम ।

नेयार्थे तु भ्रमर्यानाभावात् न भ्रम इति विशेष । अतो नेयार्थत्वलक्षणे शक्ति भ्रमाभावे सति इति विशेषणादानादसाध्यम् । अवाचके च शक्तिभ्रमात् विवक्षितार्थे तात्पर्यसत्त्वात् तात्पर्यरूपाया लक्षणाया विवक्षितार्थत्वबोधस्त्वमस्त्येव इति । अतो वाक्यार्थबोधरत्नेन निरर्थसमर्थत्वच्युतसस्साराणामिव नास्य वाक्यार्थदोषताऽपास्या । एतद्युतपदसमूहे वाक्यार्थबाधजननात् लक्षणाया स्ववाक्यार्थबोधजनद्वारा वाक्यार्थ बोधजननात् । परन्तु द्वय लक्षणा न नेयार्था, नापि क्विप्रयोगार्हति बोध्यम् । निरर्थतादिदोषत्रयस्य तु वाक्यदोषत्व न सम्भवतीति तदपास्यम् ।

(यि, थ) यथा वा—“दिन मे त्वयि सप्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी ।” मे मम दिन प्रकाशमयमित्यर्थः । ध्वान्तच्छन्नापीति अप्रिसरेण ध्वान्तच्छन्नत्वविपरीत बोधनात् प्रकाशमयत्वस्यैव तद्विपरीतबोधात् न तु दिनत्वस्य । मेधाच्छन्नदिनस्य तद्विपरीतत्वाभावात् । अत्रापि दिनस्य प्रायशः प्रकाशमयत्वदर्शनात् तथात्येनैव शक्तिभ्रमः ।

(यि, द) क्लिष्टत्वमिति—व्यवधानं च द्विधा, क्वचिदन्वितान्वयवशेन विशेषाप्रतीतौ कालिकव्यवधानम् । क्वचित्तु अनासतिरूप व्यवधानम् । तत्राय पद- मतमुदाहरति—“क्षीरोदजावसतिजन्मभुव ” । अस्य व्याख्या वृत्तावेव । अनासतिरूप व्यवधानं तु वाक्यदोषे उदाहरिष्यति ।

(लो, प) दानाथ अवाचक, ग्रहणार्थत्वात् । “उपसर्गेण धात्वर्था बलादन्यत्र नीयते” इति न्यायात् ।

(लो, पे) दिनमिति । सर्वस्यास्तमयनपर्यन्तं, तदत्यवच्छिन्न कालविशेष एव दिनशब्दवाच्यः । न तदविनाभूत प्रकाशमयत्वमपीति भावः ।

(लो, ओ) क्षीरोदजेत्यदि पदोऽपि पद, समस्तत्वात् ।

+ इत्या दिनपद दिनत्वेन शक्त, न पुन प्रकाशमयत्वेन इति अवाचकम् ।

रित्वात् 'विरुद्धमतिकृद् । (ध, औ)' ✓

अविमृष्टविधेयांशत्वं यथा—

“स्वर्गप्राप्तिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।”

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणीभावात् अनुवाच्यत्वप्रतीतिकृत् ।

(न, अ) ×

(वि, ध) विरुद्धमतीति । अन्यान्यवयवेन उपश्लोक्यस्य निन्दाव्यञ्जकत्वं तत्त्वम् । अनुचितार्थस्य तु अन्यान्यत्वं विनिति भेदः । अत्रेति—भवस्य पत्नीत्यर्थे साधितस्य भवानीशब्दस्य अर्थेन पतिशब्दार्थस्य अन्वयवशात् चैत्रस्य भार्यायां पति-
रित्यत्र इव उपपत्तिप्रतीत्या निन्दा ।

(वि, न) अविमृष्टेति—समभिध्याहारविशेषवशाद् विधेयस्य विधेयत्व-
प्रतीत्यजनकत्वं तत्त्वम् । स च समभिध्याहारप्रतीतिसाक्षिको न तु गत एव । तथा
हि प्राक्निर्दिष्टविधेयक बहुमीहि विना समासान्तरे विधेयस्य पाते, असमासे तु
उद्देश्यात् पूर्वविधेयस्य पाते तथात्वम् । तत्र कर्मधारयसमासगतविधेयस्याविमर्श-
मुदाहरति—स्वर्गेति । रामसैन्यवेष्टितलङ्कस्य रावणस्य विपादोक्तिरियम् । विलुण्ठने-
नेत्यर्थः । अत्र भुजानामुच्छूनत्व सिद्धमेव । तस्येदानीं वृथात्वमित्यतः उच्छूनत्वे

(लो, औ) भवानीशब्दो भवस्य पत्नीत्यर्थे नदादौ आनप्रत्ययान्तः ।

(लो, अ) अत्र वृथात्वमिति । समासे तत्पुरुषसमासे गुणीभावात् । अयमाशयः—
तत्पुरुषसमासे उत्तरपदस्यैव प्राधान्यात् वृथेति पूर्वपदस्य विधेयस्य प्राधान्येनानिर्देशाद्-
विमृष्टविधेयारो दोषः । अविमर्शो हि प्राधान्येनानिर्देशः । इह वस्तुर्देशमुखस्या-
यमाशयः—पुरा मम भुजाना युद्धं उच्छूनत्वं स्थितं तदिदानीं वृथाभूतमिति । एवं
विधेयत्वेन विवक्षितस्य वृथात्वस्य समासे गुणीभावादनुवाच्यत्वप्रत्ययः । तेन च पूर्वतो
भुजानामुच्छूनत्वस्य वृथात्वाभावाद् भुजानामपकर्ष एव प्रतीयते न भुजविच्छेपणोत्तर्यः ।
एवमुपरितनोदाहरणेष्वपि बोद्धव्यम् ।

* विरुद्धस्य मतिं, विरुद्धा मतिं वा करोतीति । अतः प्रकृतस्य न्यकारकप्रतीति-
जनकत्वम् । अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे सिद्धं भवानीपदम् । भवानीश इत्यत्र भवपत्नीपतिरित्यर्थो-
पस्थितौ देवदत्तस्य पत्न्याः पतिरिव भवेतरपत्यन्तरं व्यञ्जयति । अन्यथा भव इत्येतावतीव
प्रकृतार्थोपस्थितौ आनप्रत्ययेराशब्दयोः वैयर्थ्यपातात् । न च भवानीपदं रुद्ध्या पार्वती
प्रतिपादयत् अदोषमावहति इति वाच्यम्, अवयवशक्यार्थोपस्थित्या भवपत्नीप्रत्ययात्,
रुटलन्धात्मिकत्वाभावाच्च योगापहारित्वमिति भावः ।

× अविमृष्टः प्राधान्येनाप्रनिर्दिष्ट विधेयारो यत्र तत् अविमृष्टविधेयारम् ।
उद्देश्यं प्राप्तत्वेनावगतम् । प्राप्तस्य धर्मान्तरप्राप्तये कथनमुद्देशः । विधेयं, साध्यं,

1 'द्वमवगमयति' इति (च. छ. पु)

उद्देश्ये वृथात्व विधेयम् । तच्चान्न कर्मधारयसमासगतत्वेनाविगृह्यमन्यर्थः । बहुव्रीहि समासे प्रादुर्निर्दिष्ट विधेयं तु विधेयतयैव प्रतीयते । यथा “वपुर्विरूपाक्ष” मिन्यत्र अदिष्ट वैरूप्यस्य, “निर्मृष्टरागोऽधर” इत्यत्र रागे निर्मृष्टत्वस्य चित्रगुरित्यत्र गवि चित्रत्वस्य च विधेयस्य विधेयतयैव सार्वलौकिकी प्रतीतिः । न तु कर्मधारये विधेय-
पाते तदविमर्श इति सत्यम् । किन्तु यदि विधेयमुद्देश्यान्वयि भवति । यथा—
अग्रे उदाहरिष्यमाणे, “षष्ठबाण इव पद्मशरस्य” इत्यत्र बाणे उद्देश्येऽन्वयि षष्ठत्वं विधेयमविगृह्यम् । यत्र उद्देश्यतावच्छेदके विधेयमन्वेति तत्र विधेयतयैव प्रतीतिः आनुभाविक्त्वात् दोषः । यथा “एवमत्यन्तपरिडित” इत्यत्र अत्यन्तस्य विधेयस्य उद्देश्यतावच्छेदके परिडित्ये एवान्वयो विधेयतयैव प्रतीतिः । एव ‘नितान्तसुन्दरी-
कान्ता’ इत्यत्रापि सौन्दर्येऽन्वितस्य नितान्तत्वस्य एव—

“अतिर्योपभोगस्य रूपस्य मृदुन कथं ।

कठिनं खलु ते चेत् शरीरस्येव बन्धनम् ॥”

इत्यत्र उपभोग उद्देश्यतावच्छेदकेऽन्वितस्यातिर्यक्तत्वस्य विधेयतयैव प्रतीति-
रनुभाविक् । तथा च प्रकृतेऽपि उच्छ्रूनत्वेन उद्देश्यतावच्छेदकेनान्वितस्य वृथा-
त्वस्य कथमविगृह्यत्वम्, उच्छ्रूनभुजे वृथात्वस्य तु विपदेनैव उक्तत्वात् । यत्तु काव्य-
प्रकाराकृता अस्त्यैव श्लोकस्य प्रथमचरणे “न्याकारो ह्ययमेव मे यदरय” इत्यत्रावाक्य-
गत विधेयाविमर्शमुदाहरति । अत्र चरणे उच्छ्रूनत्वमार्तं कानुवाच नतु वृथान्व-
विशेषितम्” इत्युक्तम्, तेन विधेयाविमर्शदोषो विधेये दर्शितः ।

वाक्ये दोषप्रदर्शनप्रस्तावे समासगतदोषप्रदर्शनानुपयोगात्ममासगतस्य तदु-
दाहरणस्य “मूढभ्रामुदवृत्तकृता” इत्यादेरेव दर्शितत्वात् । किन्तु प्रसङ्गान् अभवन्म-
तयोगदोष एव दर्शितः । तथा हि स्वर्णविलुण्ठने उच्छ्रूयत्वमेव जन्यते नतु
तद् वृथात्व वृथात्वविशेषितमुच्छ्रूनत्व वा । उच्छ्रूनत्ववृथात्वस्य रामेण लङ्कावेष्टनाद्
एव जातत्वात् । अतो विलुण्ठनस्य जनकतासम्बन्धेन वृथोच्छ्रूनत्वेऽनन्वयादभयन्मत-
योगदोष एव दर्शितः न चाभवन्मतदोषस्य वाक्यमात्रगामित्वमेव तेनोक्तं कथं, “समासै-
कपदे तत्सम्भव”मिति वाच्यम् । समासस्य पदत्ववाक्यत्वोभयसत्त्वादसमस्तपदगा-
मित्वाभावस्य तन्मिप्रेतत्वात् । तथा चान्न अविगृह्यत्व नास्त्येव इत्यतोऽन्यदुदाहरति ।

अप्राप्तत्वेनावगतम् । अप्राप्तस्य प्राप्तये कथनं विधानम् । तथा च—

यच्छब्दयोग प्राथम्य सिद्धत्वं चाप्यनूयता ।

तच्छब्दयोग औत्तर्य साध्यत्व च विधेयता ॥

यः क्रियावान् स परिडित इत्यत्र क्रियावन्तमुद्दिश्य परिडितत्वं विधीयते । यद्यपि
यत्तच्छब्दो सर्वत्र न प्रयुज्येत तथापि गम्यते तौ । यत्र तु विधेयस्य गुणाभाव
तत्रायं दोषः । अनुवाक्यम्—उद्देश्यस्य पर्यायान्तरम् ।

यथा वा—“रक्षास्यपि पुर स्थातुमल रामानुजस्य मे ।” अत्र रामस्येति वाच्यम् । (प, आ)

यथा वा—“आसमुद्रचितीशानाम् ।” अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम् ।

यथा वा—“यत्र ते पतति सुभ्रु' कटाक्ष पण्डयाण इव पञ्चशरस्य ।” अत्र पण्ड इवेत्युपेक्ष्यम् । (फ, इ) ❀

यथा वा—“अमुत्रा भवता नाथ' मुहूर्त्तमपि सा पुरा ।” अत्र अमुत्रेत्यत्र नञ् प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम् । (य) ,
यदाहु —“अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

(वि, प) यथा वा—रक्षास्यपि इति । अत्र शिरश्चालनकाङ्क्षा पुर स्थातु नालमेवेत्यर्थः । अत्र रामसम्बन्धादेवायमहङ्कार इत्यतो रामसम्बन्धबोधिकाया पष्ठपा तपुरूपे लोपात् रामसम्बन्धस्य विधेयस्याविमर्शः । षष्ठीसङ्ख्ये तु अदोष इत्याह—अत्रेति ।

(वि, फ) यथा चेति—अत्र समुद्रपर्यन्तत्वस्य विधेयस्य समासेऽविमर्शः । कर्मधारये उद्देश्यान्वितविधेयस्याविमर्शमुदाहरति—यथा वा यत्र ते इति । उत्प्रेक्ष्यम् उत्प्रेक्षया विधेयम् ।

(वि, य) नासमासेऽप्युदाहरति—अमुत्रेति । प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति—प्रतियोगिनमसमासेन प्रसज्य प्रगल्भीकृत्य प्रतिषेधत्वमत्यन्ताभावत्वमित्यर्थः । तथा च मोचनाभावस्य एवात्र विधेयत्वात् असमासेनैव तथात्व बोधावितुमुचित-मित्याह—विधेयत्वमेवोचितमिति । समासे तु तद्विभक्त्यस्य एव प्रतीत्या पर्यु दासत्वमेव तत्र तु विधेयस्य प्रतिषेधो न प्रतीयते इत्यतस्तस्याविमर्श इति भावः ।

(वि, भ) असमासे एव नान्यस्य विधेयत्वरूप प्राधान्य, प्रतियोगिनस्त्यप्रा धान्य तादृशस्थले नञ् प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् इत्यत्र सम्वादमाह—अप्राधान्यमिति ।

(लो, आ) विषयव्याप्तये उदाहरणान्तराणि दर्शयति—रक्षासीति । इदं लक्ष्मण वचनम् । रामस्येति । न खलु तस्य केवलस्य मुख्यता किन्तु रामसम्बन्धिन इत्यर्थः ।

(लो, इ) पण्ड इति—अत्र उत्प्रेक्षाविषयत्वेन विवक्षितस्य पण्डपदस्य तत्पुरुष समासे पूर्वनिक्षेपो न युक्त इत्यर्थः । विधेयत्वमेवोचितं नतु तत्पुरुषसमासेन गुणीकृत्याऽ नुवाचत्वप्रत्यायनमिति भावः ।

(लो, ई) कोऽसौ प्रसज्यप्रतिषेध इत्यत आह—अप्राधान्यमिति । जुगोपा त्मानमनस्त इत्यादौ इव विधे प्राधान्यं यत्र नास्ति । नैवजलधर इत्यादिसमनन्तरो-

❀ मदनस्य पञ्चशरत्वात् पण्डस्यैव शरस्यासम्भव तेन तदीयशरस्य षष्ठत्वम् एव उपपक्षणीयम् । तच्च पण्ड कर्मधारयसमासे परपदार्थप्राधान्याद् गुणीभूतमिति विधेयत्वाप्रतीतिः ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ " (ई)

(यथा—“नवजलधर सन्नद्धोऽयं न द्यनिशाचरः ।” उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुष समासे गुण्याभावेन नञ् पर्युदासतया निषेधस्य विधेयत्वानवगमः । (भ))
यदाहु —“प्रधानं च विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥” (म)

तेन—जुगोपात्मानमत्रस्तो भेने धर्ममनातुर ।

विधे भावस्य प्रतियोगिन इत्यर्थः । प्रतिषेधे नार्थेऽसमासवशात् प्रधानता, विधेयता प्रतीयते इति शेषः । तथात्व कीदृशप्रयोगमिदं—क्रिययेति—न पचतीत्यादौ आख्यातक्रियया सह समासाभावात्, क्रियेत्यनेन असमास एव लक्ष्यते । तथा च असमासे यत्र नञ् इत्यर्थः । अत एवात्र मुक्तक्रियया नञ् साहित्येऽपि असमासाभावात् न प्रसज्यप्रतिषेधता । एव नवजलधर इत्यापि नञ् क्रियासाहित्याभावेऽप्यसमासात् प्रसज्यप्रतिषेधता । अमुक्तेत्यत्र तु समासान् न तथात्वमित्याह—उक्तोदाहरणे स्थितिः । समासवशात् तथात्वानवगमेन पर्युदासत्वमेव ।

(वि, म) इत्यत्र सम्वादमाह—यदाहुरिति । प्रधानत्वमुत्तरपदप्रधानतत्पुरुषवशाद् विज्ञाप्यत्वम् । विधेयप्रतियोगिभूताभावस्य प्रतिषेधे नञोऽप्रधानता समासवशात् अप्रतीयमानविधेयताहपाऽप्रधानता इत्यर्थः । तादृशस्थलं दर्शयति—यत्रोत्तरपदे इति । पदं चात्र स्थानपरम् । प्रतियोगिपदोत्तरस्थाने यत्र नञ् इत्यर्थे यत्रोत्तरपदे अर्थात् असमासेन पर्युदासो ज्ञेय इत्यर्थः । न पचतीत्यत्र उत्तरत्र नञ्पचत्वान्न पर्युदास इत्यर्थः । इदमत्रावधेयम्—प्रतियोगिपदोत्तरनञस्थे समासासम्भवात् यत्रोत्तरेत्यादिना समासाभाव एव उपलक्ष्यते । तथा च योऽसमासस्य तथा नञ् न भवति किन्तु समासस्य एव पर्युदास इत्यर्थः । अथवा न पचतीत्यत्र, न इति निशाचर इत्यत्र पूर्वपतितस्यापि नञ् पर्युदासत्वात् यत्रोत्तरेत्यादे प्रस्तापवापत्तेः । यद्यप्यसमासस्यस्यापि षष्ठी नेऽत्र पर्युदासत्व तथापि समासे पर्युदासत्वनिश्चयः स्फुटः एव । नामान्वयिन पर्युदासत्वम् असमासस्थस्य क्रियापयिन प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति तु नियतं बोध्यम् । समामे कृदन्तक्रियान्वयिनोऽपि पर्युदासत्वात् असमस्तेति क्रियाविशेषणं समास पर्युदासत्वमेव । तत्र च विवेकं तदुत्तरं सामाहृतम् ।

(वि, य) इत्यस्य उदाहरणं दर्शयति—जुगोपेति एव च नञ् पर्युदासत्वे

उदाहरणवत् यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं क्रियया वर्योक्त्या अर्थाहार्थ्या वा अस्ति भवयादिदृश्यया पर्युदासतापातापर्युदासयोग्येमापत्तः ।

(लो, उ) प्रधानत्वमिति—प्रधानत्व जुगोपात्मानमित्यादाविव अप्रधानता अत्रोदाहरणे । अत्र, अत्रस्तत्तादौ इत्यर्थः । नोत्तरपदे किन्तु पूर्वपदे । अमुक्तेत्यापि अनन्तरं नञ् समासान्तरप्रवेशोऽप्याति शेषः ।

अमृषुराददे सोऽर्थानसत्र सुप्रमन्वभूत् ॥

अत्राप्रस्तुताद्यन्वात्मगोपनादि पृथ विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुण-
भारो युज् । (उ, य)

ननु "अध्राद्भोजी माह्वण" "असूर्यम्परया राजदाराः" इत्यादिवत् अमुने-
स्वप्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रिया-
शेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं यस्तु शक्यम् । न च तथा
विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्तृशेनेव नञः सम्बन्धात् । (उ)

यदाहु — "अध्राद्भोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरि' णिनेर्विधानात् ॥" (१, ऋ)

तदर्थस्य समामे विधेयत्वाप्रतीतिः इत्याह । युक्त इत्यत्र विधेयस्य नमर्थस्य अविमर्शो
एवेति साधितम् ।

(घि, १) अध्राद्भोजी, असूर्यम्परया इत्यत्र समामेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधरूप-
यो ध्राद्भोजनाभारसूर्यदर्शनाभावयोः प्रतीतिदर्शनात् तद् दृष्टान्तेन अमुकेत्यप्रापि
मोचनाभावरूपस्य प्रतिषेधस्य विधेयस्य विधेयत्वापत्तिमाशङ्कते—नन्विति । समा-
धत्ते, चेन्नेति ।

क्रियान्वयिन एव प्रसज्यप्रतिषेधत्वनिगमः । अध्रादित्यनयोरपि यदि भोजन-
दर्शनक्रिययोर्नमर्थस्माऽन्वयः स्यात् तदैव तथात्वापादनं सम्भवति । तमोरन्वय
एव तत्र नेत्याह—न च तथेति । तर्हि कुत्रान्वयः इत्याह—विशेष्यतयेति ।
कर्त्तरि विहिताभ्यां कृत्रत्ययाभ्यामुपस्थापितेन भोषिरूपकर्त्तृशेन च सहैव नञो
ननर्थस्य सम्बन्धात् इत्यर्थः । कुत इत्याह—कर्त्तरि णिनेरिति । भोज्यार्थेन इत्यस्य
उपलक्षणतया दर्शनकर्त्तृशेनेत्यपि बोध्यम् । कृत्रत्ययेन कर्त्तृपस्थानात् ध्राद्भोजी
इत्यत्र भोजनकर्त्तृत्वः प्रतीयते इत्यत्र सम्वादमाह—यदाहुः—ध्राद्भोजनेति । अत्र

(लो, ऊ) भोजनदर्शनरूपनिर्वाशिः । कर्त्तृशेनेति । भुजिदृशो. कर्त्तृर्धविहितशि-
मिप्रत्ययान्तत्वागतेन । यदि क्रियाशे नञः सम्बन्धः स्यात् तदैव प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्
"क्रियया सह यत्र नञ्" इति वचनात् । इह तु ध्राद्भोजनशीलादयमन्वयः इति कर्त्तृ-
शेनैव सम्बन्धात् नञः पर्युदासत्वमेवेति । तदभोज्यर्थेनेत्युपलक्षणं तददर्थर्थं
नेत्यपि बोद्धव्यम् ।

(लो, ऋ) अत्रार्थः आचार्यसम्मतिमाह—यदाहुरिति । अत्राध्राद्भोजी-
त्यत्र तद्भोजनमात्रम् । अध्राद्भोजनमात्रम् । सम्बन्धः इत्यनन्तरम् अभिमतः इति
शेषः । इह तु भाष्यकारादिसमताधित्य निगान्तव्यारापेक्षया प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्वीकारेऽपि
अमुकेत्यादौ क्रियामात्रप्राधान्यात् समासो नोपपद्यत एव ।

1 'कर्त्तरिनेर्विधानतः' इति (क. ख. पु)

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । * (ल)

एते च द्विष्टत्वादयः समासगता एव पददोषा । (व)

वाक्ये तु श्रवणं यथा—(श, ञ)

कृत्रत्ययादेव दर्शनकर्तारो राजदार अपि प्रतीयन्ते इत्यपि बाध्यम् । तथा च तयोरपि धादभाजिभिश्चसूयदर्शकभिजत्वम् इत्येव पश्यादाम् एव प्रतीयते इत्यर्थः । तथा च समासस्थतन्त्रज-दृष्टान्तेनायमुक्त्य इत्यत्र समासस्थतन्त्र पश्यादानत्वमव सिध्यतीति मनसि कृत्य अमुक्ते यत्र भावीत्यत विधिन्मात्र चलत्तुय दर्शयति ।

(चि, ल) अमुक्तेत्यत्र त्विति । यभावीत्यत्र समासस्थकत्वन्वयः । अमुक्तेत्यत्र तु समासस्थक्रियायामेवान्वयः इत्येतन्मात्रं विशयः । उभयत्रापि पश्यादासत्त्वमेवेति भावः । न पचति न निद्राति इत्यन्वयैः कर्तुरपस्थानेऽपि निद्रापाककृत्योरेवान्वयात् । अथ नियमाभावेऽपि तापर्यवशात् तत्र कर्तव्यैव न नर्थावय इति चेन्न । तादृशतात्पर्यस्य एव तत्राभावात् । धादभोजनशीलान्वये तु धादभोजनशीलमिह इति प्रतीतौ न कदाचित् भोजनकृत् अपि प्रतीयते इत्यतो ग्रन्थद्वयानवधानादेव इत्थं समाधानं कृतम् । वयं तु तात्पर्यवशात् धादपद धादमानपर, तत्रैव च न नर्थावयः तथा च धादमाप्रभोजीत्यर्थलाभे माश्रयवशात् धादभोजनशाललाभ इति व्रमः ।

(चि, घ) एते चेति । द्विष्टत्वविरुद्धमतिकृत्वाविमृष्टविधेयाशभावात्त्रय इत्यर्थः । समासगता एवेति ननु असमासेऽपि पददाया इत्यर्थः । अन्वितान्वयाधीन द्विष्टत्वस्य समासं विना पदगतत्वासम्भवात् । अनासत्त्यधीनद्विष्टत्वे तु समासस्य एवासम्भवात् पदगतत्वं नास्ति । विरुद्धमतिकृतं पदार्थान्तरान्वयेनैव दुष्टत्वात् अविमृष्टविधेयाशस्य चानुवायविधेयार्थकपदद्वयघटितत्वात् वा समासं विना पदत्वासम्भवात् ।

(चि, श) एषा त्रयोदशानां पदगतत्वं दर्शयित्वा वाक्यगतं तु दर्शयितुमारभते । चाप्येते तु श्रवणं यथेति । एवम् एकवाक्ये पदद्वयावलम्बित्वे न वाक्यदोषत्वम् ।

(चि, ञ) द्विष्टत्वादयः इत्यादिशब्दाद् विरुद्धमतिकृत्वमविमृष्टविधेयाशत्वं च । अतः धातुकत्वादीनां कश्चित् पदाशनिष्ठत्वेऽपि बहुव्यापित्वेन वाक्यगतत्वं बोद्धव्यम् ।

* अमुक्तेत्यत्र तु नञः क्रिययैव सम्बन्धः । अ यथा—मुहूर्तमपीत्यस्यान्वयो न स्यात् । अथ अमुक्तेत्यस्यानुवादत्वं अमुक्त्य सती निमग्नोदिति विधेयाकर्तृत्वाद् दोष एव । अतोऽत्र समासे विधेयस्य गुणागावादनवगमाद् दोष एव । विधेयान्तरसद्भावे तु न तथा दोषो भवेदित्यर्थः ।

“स्मरार्थेन्य कदा लप्स्ये कार्त्ताभ्यं विरहे तव ।” (प) ×

“कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्त समरजुते ।” (ल) ✓

अथ जुगुप्सान्यजनेनारलीलता । (स)

“उद्यकमललोहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनु ।”

अथ कमललोहित्य पद्मराग । वक्राभि वामाभिरिति नेपार्थता । (ह) *

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निवाम कुरङ्गशावाधपाः ।

रज्यपत्यपुर्वधन्धव्युत्पत्तेर्मानम शोभाम् ॥ ”

अथ धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानस न रज्यतीति सम्बन्ध टिप्प (क)

(वि, प) स्मरार्थेति—स्मरार्थाऽधोऽहमित्यर्थ । अत्र आर्त्तेति कार्त्ताभ्यं मिति पदद्वयगामित्वाद् वाक्यदोषता ।

(वि, स) जुगुप्ताभीलमाह—कृतप्रवृत्तिरिति । अन्यार्थे अन्यकविनिबद्धार्थे कृतपत्र । अत्र प्रवृत्तिशब्दस्य पुरीषव्यञ्जनाया, वान्तराब्दस्य च उद्गारिवाचकतया जुगुप्ता । व्यञ्जनेन इत्यत्र जननेन इत्यर्थे । *९

(वि, ह) सत्प्रेषायाऽन्यात् दोषानुपेक्ष्य वाक्ये नेपार्थदोषमाह—उद्यदिति । उद्यद्विदीप्यमाने कमललोहित्ये पद्मरागमाणिभिः करणभूतै, वक्राभि वामाभि लामि वक्त्राभिसन्तुभूषिता इत्यर्थे । अत्रेति । कमललोहित्ये तनुभूषणस्य बाधितत्वात्तत्तुल्यपर्यायार्थक पद्मरागपदमत्र लक्ष्यते । लक्षितेन पदेन च पद्मरागमणिरुच्यते इत्यर्थे न च प्रत्ययाना कृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् कथमत्र तृतीयया पद्मरागे करणता बोध्यते इति वाच्यम्, ईदृशस्थले प्रवृत्त्यर्थेऽपि तत् स्वीकारात् । वक्राभिरित्यत्र च वामापदे लक्षणा । तेन च स्त्रीव्याप्ये उपस्थाप्यते । वस्तुतस्तु वामावकापदयो पर्यायैरन्यदर्शनस्य शक्तिभ्रमबीजस्य सत्त्वात् अत्र अवाचकत्वमेव गृह्यम् ।

(वि, फ) श्लिष्टत्वमाह—धम्मिल्लस्य इति । “धम्मिल्ल सयता कर्त्ता” निवामम् अतिशय रज्यतीति अन्वयः । बन्धव्युत्पत्ति बन्धविन्यासः । शेष इत्यादेव व्याख्यातम् ।

(लो, ल) प्रवृत्ति, प्रसरण, पुरीषोत्सर्गश्च । वान्त कथितं, भक्षितोद्गीर्णं च ।

+ स्मरार्थेति (पीडा) तया अन्धः ।

* अत्र वक्राशब्देन एकपर्यायतासम्बन्धेन वामाशब्दो लक्ष्यते । तद्वत्कमलशब्देन पद्मशब्दः लोहित्यशब्देन रागशब्दः एकपर्यायतासम्बन्धेन लक्ष्यते । परमत्र रुद्रिप्रयोगेन प्रत्यक्षप्रेषार्थता । केचिदिमा लक्षितलक्षणाभाह—तेषामयमभिप्रायः—यदादिशब्दलक्षितो यो वामादिशब्दस्तस्य वाच्यवाचकतासम्बन्धेन नाध्यायार्थोऽपि लक्ष्यते । न च लक्षितेन वामाशब्देन नाध्यायार्थोऽभिधीयता न लक्ष्यतेति वाच्यम्, प्रत्ययानां प्रवृत्त्यर्थान्वितस्वार्थबोधनताहपव्युत्पत्तिभ्रमप्रसङ्गात् ॥

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यद्वरयः” इत्यादि ।

अत्र चायमेव न्यङ्कारः इति न्यङ्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तत्र शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।
(ख, प) *

आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपद्यमाना इदमेतददःशब्दाः

(वि, ख) अविमृष्टविधेयाराभावमाह—न्यङ्कार इति । शब्दरचनेति । विधेयवाचकपदस्य उद्देश्यवाचकपदान् पूर्वनिर्देशेन इत्यर्थः । अनुवाचमनुत्तवै न विधेयमुदीरयेत् इति नियमादिति भावः । अत एव वह्निमान् पर्वत इति न प्रयुज्यते ।

ननु विधेयपदस्य पूर्वनिपातेन दोषे पददोषत्वमेव उचितमित्यत आह—रचना खेति

(वि, ग) विधेयार्थकस्यादुःशब्दस्य उद्देश्यार्थकात् यच्छब्दात् अनिपातेऽपि साक्षिष्यवशात् विधेयत्वाप्रतीत्या एतदोषमुदाहरति—आनन्दयतीति । अत्र यस्ते नेत्रे आनन्दयति असौ समागत इति बोधे यच्छब्दार्थोऽनुवाचोऽदःशब्दार्थो विधेयः,

(लो, प) न्यङ्कार इति—अयमाराय, तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते इत्यनुसारेण प्रथममनूय विधेयो न्यङ्कारः पञ्चाभिर्हृष्टमुचितः । अन्वयवैपरीत्येनाविमृष्टविधेयाशो दोषः । अत एव शब्दोऽनित्य इति वक्तव्येऽनित्य शब्द इति वचनेन च प्राप्तं निग्रहस्थानमाहुः । तथा हि कथमत्र वान्यदोष इत्यत आह—रचनेति । पदद्वयस्य विपरीततायामेषेति पदं निर्दिश्य पञ्चान्यङ्कार इति पदस्य च पञ्चाभिर्हृश्यस्य प्रथमनिर्देशात् । किञ्च दोषस्यास्य बहुव्यापित्वेन वाक्यदोषत्वम् । वृषोच्छूनैरित्यत्रापि अवधानसत्त्वे पूर्वमत्र पददोषत्वमुदाहृतं तत्र न्यङ्कार इत्याद्यनपेक्षा ग्रन्थगौरवभयात् ।

(लो, पे) आनन्दयतीति । य आनन्दयति असौ समागत इति सम्बन्धः । नित्यसम्बन्धः एकं विना अपरस्य साक्यहन्तात् । यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये प्रतिपद्यमाना इदमेतददःशब्दाः इत्यनेन तेषां सर्वत्र तच्छब्दाभिधानमिति शेषः ।

* अत्र प्राप्तमेवारेणान्वयमनुवाच्य अप्राप्तं न्यङ्कारत्वं विधीयते । अतोऽनुवाचस्यैव पूर्वनिपातो युक्तः । “यच्छब्दयोगः प्राथम्य” मित्युद्देश्यस्य लक्षणम् । अस्यार्थः यच्छब्दे यस्य योगः यस्य च प्रथमनिर्देशस्तदुद्देश्यम् । यथा—यो धूमवान् स वह्निमान्, पर्वतो वह्निमान् धूमात् ।

अतोऽयमेवेति प्रथममनूय विधेयो न्यङ्कारः पञ्चाभिर्हृष्टमुचितः । तद्वैपरीत्येनात्र दोषः । “अनुवाचमनुत्तवैव न विधेयमुदीरयेत् । न ह्यसन्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रवितिष्ठति ॥” इति वृद्धवचनात् ।

विधेया ऽत्र भवितु युक्ता । (७) अत्र तु यच्छब्दानिकटस्थाया अनुवाच्यप्रती
तिरुह । तच्छब्दस्यापि द्वि यच्छब्दानिकटस्थास्य प्रसिद्धपरामर्शित्वाग्रम् (घो) *
यथा—“य स ते नयनानन्द कर मुधु” स आगा ।” (ग) +

यच्छब्दव्यवधानेन स्थास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति—(घा)
यथा—“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनाऽसौ समागा ।”

तस्याविमर्शं प्रादयिषुम् अद शब्दस्य विधेयतां विदरयति—यत्तदोरिति ।
उपक्रान्तस्येति । प्रथमारिष्टस्येत्यर्थः । तस्य आकाङ्क्षाया पूरकत्वादेव तदस्तत्र
नियसम्बन्धः । आकाङ्क्षापूरणरूपवीचनत्वात् । इदमेतदपि तत्र नित्यगम्यन्ध
इत्याह—तच्छब्दसमानेति । तथा च तच्छब्द इव इदमेतदद शब्दा अपि
आकाङ्क्षापूरकत्वेन विधेयार्थकत्वं विधेया भवितु युक्ता इत्यर्थः । ततश्चादौ शब्दार्थो
ऽत्र विधेयाऽप्यनिरुद्ध इत्याह—अत्र इति । अनुवाच्यत्वस्य प्रतीतिरेवाविमर्शः । न
केवलाभेयभूतेऽद शब्द एव इत्याह । अपि तच्छब्दोऽपि इत्याह—तच्छब्दस्यापि ।
हिराब्द एवाधु । प्रसिद्धपरामर्शित्वनाग्रमेवेत्यर्थः । य स ते इति य प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(घि, घ) निराकाङ्क्षत्वमिति । निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति च विधेयत्वाप्रतीति
नियमत्वमित्यतस्ततो नाविमर्श इति भावः । आनन्दयतीति अत्र अधुनापदेन
व्यवधानाच्चाविमर्शः ।

तथाहि—“अत्रावन्तधमपिक्वचननीलाब्जयुगल
स्पतस्फूर्णत्वम्बुविलसदतिगम्भात उपरि ।

विन दोषासत्र सततपरिपूर्णाखिलरत्न

कुत प्राप्तश्चन्द्रो विगलितफलङ्ग मुसुरि । ते ॥”

अत्र हि अदस् शब्दस्तच्छब्दार्थमाह । एवमिदमेतदावपि ।

(लो, ओ) अत्र त्विति । योऽसावित्यत्रानुवाच्यत्वप्रतीतिरुद शब्द

प्रसिद्धपरामर्शित्वादित्यर्थः ।

(लो, औ) निराकाङ्क्षत्वमवगमयति इति । तथा सति तेषां विधेयत्व
स्फुटमवगम्यत इति भावः ।

* असौ इति तत्परामर्शको विधेयः, परमत्र न तथा प्रतीयते कुत्र कथम्
इति चेत् यत्पदसाहितानां तदादिशब्दानां यत्पदार्थस्यैव विशेषणतया प्रतीतिर्नतु
विधेयतया । अतो विधेयार्थस्य तच्छब्दस्योपादानं विना सावाहृत्यमेव स्थितम् । तदे
योदाहरणेन स्पष्टीकरोति—यथेति ।

+ अन्यथा असौ इत्यनेन तच्छब्दत्वाभे तच्छब्ददानस्य आनर्थक्यं स्यात् ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । (घ) यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । *

तथा हि यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् ।

यथा—“आत्मा जानाति यत्पापम् ।” एवम् (अ)

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धरे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च ॥ इत्यादावपि । (ङ)

तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् । क्रमेण यथा—

“स हत्वा बालिनं धीरं तत्पदे धिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इयादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥”

“स यः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्प्यताम् ।”

“तामिन्दुसुन्दरमुखी परिचिन्तयामि ।” (च, आ)

(वि, ङ) द्वयोः उपादाने एव एष विचारः । एकस्यैवोपादाने तु नायं विचार इत्याह—यत्र च यत्तदोरिति । अर्थत्वं पदानुपादानेऽपि तस्यार्थवशात्प्रत्यक्षमिति न क्षतिरिति । विधेयत्वाप्रतीतिरुपा क्षतिः नास्ति इत्यर्थः ।

आत्मेति । यत्पापमर्थात् स्वनिष्ठं तदात्मा जानाति इत्यर्थः—एवं यं सर्वंति । अत्र सोऽस्तीति बोधः । न चात्र कथमुत्तरस्थत्वम् इति वाच्यम्, पुलकत्वेन तत्पूर्ववाक्यार्थतत्पदेन सहाऽस्यान्वयात् तद्वाक्योत्तरवाक्यस्थत्वात् ।

(वि, च) यत्तदोर्नित्यसाकाङ्क्षत्वेन तच्छब्दमात्रोपादाने यच्छब्दस्यार्थत्वं प्रसङ्गादर्शयति—तच्छब्दस्य इति । स इत्येति—स प्रक्रान्तो रामस्तत्पदे तत्स्थाने । धातोरिति बोधनम् । धातोः कार्यं यथा आदेशेन क्रियते तथा बालिकार्यम् अपि सुग्रीवेण कर्तव्यमित्यर्थः । स यः शशिकलेति । स प्रसिद्धः । तामिन्द्विति । तामनुभूताम् ।

(लो, अ) उपादाने साक्षादुक्तं सामर्थ्यात् तच्छब्दस्यार्थतयाक्षेपक्षमत्वात् । आत्मेति । तदात्मा जानातीत्यर्थः ।

* ननु यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इति को नियमः । व्यभिचारदर्शनात् इति चेत् न । तत्र विषयविभागं दर्शयति । यत्तदोः परस्परपक्षित्वं नियतमेव तत्र यत्तदोर्द्वयोः उपादाने शब्दः । एकस्य द्वयोर्वाऽनुपादाने त्वार्थः । अनुपातत्वापि सामर्थ्यादाक्षेपार्थत्वात् । एकमुभयत्र न दोषः ।

यत्र च यच्छब्दनिर्कटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्नलिङ्गविभक्तिव्यं
तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । त्रमेण. यथा—

“विभाति मृगशावाप्ती चेद् भुवनभूषणम् ।

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धा पथिर्नयोपित ॥” (छ)

एचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा—(इ)

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि । मा शुच ।

नन्दस्य भजने कोऽपि बालोऽस्थदमुतपीरप ॥”

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते । (ज)

“यद् यद् विरहदुःखं मे तत् कोऽप्यपहरिष्यति ।”

(वि, छ) विभातीति, या भुवनभूषणमित्यर्थः । यत्र य आभारस्तदधिकरण-

मित्यत्र इव इदं पदे विधेयस्य भूषणस्य लिङ्गम् । विभक्तिभेदे उदाहरति—इन्दुरि-
ति । य इन्दुर्विभाति तेन पथिर्नयोपितो दग्धा इत्यर्थः । एवमपिनिरान्वितस्यापि
तदादेर्निराकाङ्क्षत्वमेव । यथा “शीताशुचि य सोऽपि दग्धगान् पथिनाहना ।” इति ।

(वि, ज) अनुपात्तयोर्द्वयोरिति । क्षत्रियभारादनामुर्वीं प्रति वान्यमिदम् ।
हे उर्वि ! मे भारस्य शमयिता कोऽपि न, एव मा शुच । यतो नन्दस्येत्यादि ।
अत्रेति । इदं च द्वयोरनुपादानोदाहरणतया न युक्तमुदाहृतम् । व्याख्यातं च तच्छब्दा-
र्थानुगमं विनापि यथोक्तबालकसत्त्वस्य यत इति उत्तरवान्यगततया चारणहेतुत्वावग-
माद् उत्तरवान्यगततयच्छब्दस्य तच्छब्दानपेक्षणात् । किन्तु—

“ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवतां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैव यत्न ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

इति यो भवभूतेरहङ्काररलोक काव्यप्रसाराकृता यत्तदोर्द्वयोरनुपादानोदाहरण
दर्शितं तदेवोदाहरण बोध्यम् । तत्र उत्पत्स्यमानस्य धर्मिणो विशिष्यानिश्चितत्वात् यत्त-
द्भ्यां सामान्यत एव य उत्पत्स्यते तं प्रति यत्न इत्युक्तं चित्यात् ।

(वि, झ) यच्छब्दस्योत्तरवान्यगतत्वे एव तच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्व
दर्शितम् । पूर्ववान्यगतत्वे उत्तरवान्यगत तच्छब्दं विना साकार्यमित्यनुभवसिद्धम् ।
तथापि वीक्षिततयच्छब्दस्यले एवत्यदागदचैव एतत्तत्पदेन निवर्तताम् अन्यद् यत्पद

(लो, आ) स हत्वेति । स इत्यनेन य प्रकृतो रामचन्द्र य इति । तत्र स
इत्यनेन य सकललोकप्रसिद्ध सर्वज्ञत्वादियुगलविशिष्ट तादात्म्यायात्मन एकीभावा
पक्षे । ता या तद्गुणविशिष्टतया अनुभूतेत्यादिषु यद् आर्यत्वम् ।

(लो, इ) द्वयोः उपात्तवस्तुरिपयत्वेनोपवन्धितयोर्यत्तदो ।

इयत्रैको यच्छब्दः साक्षाद् इति न वाच्यम् । तथा हि यद् यदित्यनेन येन केनचिद्वेषेण स्थित सर्वात्मक वस्तु निवचितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । (क)

एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । (ई) पदोरो धुतिकटु-
यथा—

“ तद्रच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम् । ” (ज) †

“ धातुमत्ता निरिर्घते । ” अत्र मत्ताशब्दः स्त्रीार्थे निहितः ।

“ घर्ष्यते किं महासेनो विजेष्यो यस्य तारकः । ”

तु साक्षाच्छब्देन स्यात् । तथा च—यद् यद् विरहदुःखमेतदित्यत्र एक यत्पद साक्षाच्छब्द-
स्यात् इत्यशङ्क्य समाधत्ते—इति न वाच्यमिति । तथा हि इति । येन केनचित् इत्य-
स्यायमभिप्रायो कीप्सया तावत् समस्ता व्यक्तय उपस्थाप्यन्ते । ता व्यक्तय एव तत्पदेन च
परामर्शः यदि वस्तुस्वात्पर्यं तदा एकतत्पदेनैव समस्तव्यक्तिपरामर्शात् यत्पदद्वयावा-
न्नापूरणात् न तत्पदे कीप्सा । यथा दाशतोदाहरणे । तदाह—येन केनचिदिति । तथा
भूतं तु खल्वमामान्यावच्छिन्नम् । यदि चाक्षितयत्पदद्वयेन तद्व्यक्तित्वेन एव उपस्थापयितुं
वस्तुस्वात्पर्यं तदा भवत्येव तत्पदेऽपि वाप्सा । यथा ‘ य य व्यतीयाय पतिं वरा ना
विवर्णभावः स स भूमिपालः । ’ इत्यत्र “ या या प्रियः प्रैक्षतः कातराक्षा सा सा हिया
नम्रमुत्पी यभूव । ” “ यो य पाञ्चालगोत्रे तस्य तस्यान्तस्त्रोऽहम् ॥ ” इत्यत्र च ।

(वि, ज) तद्रच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यमित्यत्र सिद्धयै इति धुतिकटुः ।

(ला, ई) अन्येषाम् अनुचितार्थत्वादीनाम् । तत्र अप्रयुक्तस्य वाक्यगतत्वे
यथा—‘ स पातु वो दुश्च्यवनो भायुकानां परम्पराम् । ’ अत्र दुश्च्यवन इन्द्र ।
प्राप्त्यत्वस्य यथा—‘ ताम्बूलमृतमल्लोऽयं भल्ल जल्पति मानुषः । ’ निहतार्थस्य यथा—
सायन्सहायवाहोरित्यादि । एवमन्यदपि । अत्र पददोषानन्तरं पदाशदोषा-
णाम् उद्देश्यक्रमप्राप्तत्वे येषां वाक्यदोषाणां पददोषसजातीयत्वेन प्रथमं कथनं,
“ न्यक्कारो ह्ययमेव ” इत्यादेशः पददोषसजातीयत्वेऽपि अविगृह्यविधेयाशस्य विशेषत्वे-
नैतत् प्रस्ताव एवोदाहरणम् । एवं धम्मिल्लस्येत्यादेरपि छिष्टविशेषत्वेन छिष्टप्रस्तावः ।
निरर्थकत्वादीनाञ्च पदमात्रनिष्ठत्वेन पञ्चाभिर्देशः सूत्रस्य सुगमप्रतिपत्तये ।

† प्रकृतिप्रत्ययोर्गिलनेन यत्र दोषप्रतिमानं तत्र पददोषत्वम् । एतदस्मिन् दोष-
भाने पदाशदोषत्वम् । अतोऽयं विभागः—एकत्र पदे बहुवर्णनद्वये पददोषत्वम्,
अल्पवर्णकद्वये पदाशदोषत्वम्, एतत्र वाक्ये बहुपदकद्वये वाक्यदोषत्वमिति ।

1 ‘ निहित ’ (इति ट पु)

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः प्रत्ययार्थेऽवाचकः । (ट, उ) +

“पाणि. पल्लवपेलव ।” पेलवशब्दस्य आद्याक्षरेऽङ्गीले । (ऊ)

✓ “संप्रामे निहता शूरा वचोवाणत्वमागता ।” अत्र वच शब्दस्य गी शब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । (ट)

तथा तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ तुत्तरपद वाडवानलादौ पूर्वपदम् (ड, ञ)

(वि, ट) कृत्यप्रत्ययार्थे अवाचक इति । न चात्र च्युतसंस्कारता इति वाच्यम् । अनिर्दिष्टकालस्य प्रत्यया त्रिष्वपि कालेषु भवन्तीत्यनुशासनात् त्रैकालिकक्रियाखेय तस्य माधुवात् । परन्तु कालस्तस्य न वाच्यः । किन्तु लक्षणीय एव सा लक्षणा न नेयार्था । अनिर्दिष्टस्याप्यनुशासनेन कालत्रयवाचकत्वध्रमप्रयुक्तत्वेनावचकत्वमेव ।

(वि, ठ) संप्रामे इति—वचोवाणत्व गीर्वाणत्वम् । गी शब्दवाचकत्व इति । गी शब्दबोधकरूपे इत्यर्थः । न गीर्वाच शब्दयोर्द्वयोरपि वाच्यवाचकत्वेन वाक्य-वाणत्वहपयोगार्थेन देवाद्य वच शब्दलक्षणेति वाच्यम् । वाणशब्दपूर्ववर्तिनो गी शब्दस्य परिवृत्त्यक्षमवात् वचोवाणशब्देन देवाबोधनात् । यौगिकशक्तिगत्वेऽपि आनुपूर्वाविशेषस्य बोधेप्रतिबन्धकत्वात् । शक्तिरात्वादेव नच देवे लक्षणा किन्तु गी शब्दबोधस्य आनुभविकत्वात्, गी शब्दे एव लक्षणेत्यर्थः । न चैव गी शब्दो वाणत्वमेव प्रत्येतुमुचितम्, न वाक्यवाणत्वमिति वाच्यम् । लक्षितगी शब्देनैव वाक्यबोधनात् तथा प्रतीतिरिति प्रपञ्चितमिदमस्मत्तृतराव्यप्रकाशटीकाया वच-वर्त्यचरणैरिति नेयार्थोदाहरणे ।

(वि, ड) शरेति पाठ इति—तथा च गी शर इति न भवति । तथा पाठेऽपि नेयार्थता इत्यर्थः । जलध्यादौ तु इति । उत्तरपदं न परिवृत्तिसहमित्यर्थः । एवमुत्तरप्रापि । तथा च नलाशय इति समुद्रत्वेन रूपेणाऽबोधकम् । योगार्थेनैव बोधकम् । जलनिधिरित्यत्र तु उपसर्गमात्रमबोधकम् । पदं तु तदेव । पूर्वपदं तु

(लो, उ) विजेय इत्यनेन विजेतु शस्य एव प्रतिपाद्यने नतु विजितत्वम् ।

(लो, ऊ) पेलवशब्दे आद्याक्षरे उत्पन्नभाषाया पुष्यप्रकस्मारके ।

(लो, ञ) वचःशब्दस्येति—अत्र वचोवाणशब्देन गीर्वाणो विवक्षित उत्तरपदमेव परिशुषि न सहत इत्यर्थः ।

जनस्थाने गतिनादिपदप्रयोगे न वाचिच्छति । यथा—सालिलनिधि पयोनिधिरित्यादि ।

+ कृत्यप्रत्ययाना कालगामाभ्ये विधानात् कृत्यप्रत्यये अतीतरूपकालविशेषे अज्ञानकचम् ।

एवमन्येऽपि यथासम्भव पदाशदोषा ज्ञेया । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणां च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । (ऋ) .

८ 'यथा—“मुञ्च मान हि मानिनि।” अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमाश्रयोजनः ।

“कुञ्ज हन्ति कृशोदरी ।” अत्र हन्तीति गमनार्थपठितमपि न तत्र समर्थम् । (ङ)

॥ “गाण्डीवी वनकशिलानिभ भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य वक्षः ।”
“आहो यमहन (पा १ । ३ । २८) स्वाङ्गकर्मकाश्च” इत्यनुशासन-
बलादाहपूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपद नियमितम् । इह तु तल्लङ्घित-
मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसस्कारत्वम् । (श, ञ)

नन्वत्र “आजग्रे” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयै
वेत्यस्य वाक्यदोषता । मैषम् । (त)

तथा हि गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदम्बव्यवहिते-

परिज्ञातसहम् । तेन कारिधिरित्यादयो भवन्ति । यङ्घेति तेनाधानल इति न भवति
चङ्घामिरिति तु भवति ।

(वि, ङ) न तत्र सामर्थ्यमिति । शक्तिमत्त्वेऽपि जङ्घापद्धतिरित्यादौ प्रत्यय-
विशेषोपपदविशेषसद्वारेणैव गतिस्मारणसमर्थं न स्वत इत्यर्थः । पुन पुन-
गम्यते, पदभ्या गम्यते, इति हि जङ्घापद्धतिपदयोर्युत्पत्तिः ।

(वि, ञ) च्युतसस्कारत्वमाह—गाण्डीवीति । गाण्डीवी अर्जुन । वनक-
शिलानिभ किरातमूर्तेस्त्रिलोचनस्य वक्षो भुजाभ्याम् आजग्रे इत्यर्थः । अत्र सस्कृत-
च्युतिर्भूतौ एव दर्शिताः ।

(वि, त) तत्राऽस्य वाक्यदोषत्वमाशङ्कते—नन्विति । न स्वत इति । स्वाङ्ग-
कर्मकत्वेऽदृष्टत्वात् । पदान्तरेति—पराङ्गकर्मकाश्चकपदान्तरमित्यर्थः । सस्कृतच्युते
पदमात्रदोषत्वम् ।

(वि, थ) न वाक्यदोषत्वमिति साधयितुमाह—गुणदोषेति । श्लेषप्रसादादयो

(लो, ऋ) निरर्थकत्वादीनामिति । पदमात्रगतत्वेनैव वाक्यगतत्वेनापि
लक्ष्येऽसम्भवः । तथाविधदोषावह हि को नाम मूढः पुन पुनरभिदध्यात् ।

(लो, ऌ) गाण्डीवी अर्जुन । तल्लङ्घितापराङ्गकर्मकस्य तस्यात्मनेपद-
प्रयोगादित्यर्थः ।

(लो, ए) आजग्रे इत्यत्र न सकलस्य पदस्य परिश्रयसहनम् । किन्तु
प्रत्ययमात्रम् । तथा हि आङ्गान् इत्युक्ते हनप्रकृतिसङ्ग्राहेऽपि दोषस्याभाव इत्याशङ्क्य

I इत आक्, ‘कमेण’ इति (ग ५) ‘कमत’ इति (ज ५)

कानुविधायित्व हेतु । इह तु दोषस्य “आजग्रे” इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव । यथेहामनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोष, तथा हन्प्रकृतेरपि इति न पदाश-
दोष । (ए)

एव “पद्म” इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदपरत्व बोध्यम् । एव प्राकृतादि-
व्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसस्कारत्वमूलम् । (थ, ऐ)

दशगुणा परोक्तास्तेषामेव शब्दार्थगतत्वान् । स्वमते तु माधुर्येण प्रसादाख्यास्त्रय
एव गुणा । ते तु रसवृत्तय एव । आजग्रे इति पदस्य दोषश्च पदमात्रगामाति
दर्शयति—इह स्थिति । तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तु तदर्थस्य आजग्रे
इत्यस्य प्रवहारेत्यस्य च दानेन दोषाभावान् । पदान्तराणां स्थिति विपमविलोचनादि-
पदानामित्यर्थः । तस्य तादवस्थ्यादिति । आजग्रे इति पदस्य दुष्टतातादवस्थ्या
दित्यर्थः । एव हन्धात्वृत्तगमनेपदस्य दोषताप्रयोजकान्वयाद्यनुविधान दर्शयित्वा तस्य
पददोषपताप्रसक्तिवारणाय आमनेपदपूर्ववत्तिहन्धातोरेपि तथात्वमाह—यथेहेत्यादि
न पददोष इति । प्रवृत्तिप्रत्ययमेलनेन दोषत्वात् पददोष एव । न पदाशदोष इत्यर्थः ।
उक्तन्यायादप्रयुक्तत्वस्यापि पदमात्रगतत्व दर्शयति । एव पद्म इत्यत्रापि इति । “भानि
पद्म सरोवर” इत्यत्रोक्त पुलिङ्ग पद्मराब्दोऽप्रयुक्त इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
आदत्ते इति अवाचकपदस्य ध्रुतिकृदुपदादेरपि एव न्यायात् पददोषतेत्यर्थः । इद-
मत्रानुधेयम् । तथाहि—यदि उक्तन्यायाद् अप्रयुक्तत्वाद्यनेकदोषाणामपि पदमात्र-
दोषत्वमुक्तं तत्कथं स्मरार्थस्य इत्यादिषु तेषां वाक्यगतत्वमुदाहृतम् । कथं वा
निरर्थकत्वच्युतसंस्कृतत्वासमर्थत्वानामेव वाक्यदोषतो बहिर्भानं कृतं । अप्रयुक्त-
त्वावाचकन्यादीनामपि तद्वद् बहिर्भावाचित्यात् । अथ तेषामेकवाक्यस्थानेनपदाव-
लम्बित्वाद् वाक्यदोषता उदाहृता इति चेत् तदा पदमात्रदोषताप्रयोजकतया दर्शित-
आह—यथादेति । अयमर्थः—यथेह प्रवृत्त्यसमवस्थाप्य प्रत्ययाशपरित्यागे दोषा-
भानः । तथा प्रत्ययाद्यसमवस्थाप्य प्रवृत्त्यशपरित्यागेऽपीत्युभयान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यित्वात् पददोषताभ्युपगमः ।

(लो, ऐ) प्राट्तादीति—सस्कारोऽत्र सूत्रव्याकरणमात्रलक्षण । सत्क्रिय
तेऽनेन इति च्युतस्थितियोगात् । दोषा वेचित् इत्यादिकारिकवाक्यस्य काकादि
(गोलक) न्यायेन निरर्थक इत्यादिवान्वे सम्बन्धः । तेन निरर्थकत्व यथा—
“पयसां प्रवाह इव मौरगेन्धवः” अत्र मुरनिन्धोरित्येनावतापि गतार्थत्वे अण्
प्रत्ययो निरर्थकः । एवं वाक्परिणामित्येनावतौ गतार्थत्वे बन्धपरिणामित्यत्र यप्रत्ययः ।
तथा—“तदायमात्रपद्मनिर्घटितं” रित्यत्रेयप्रत्ययः । एव “पिगस्त्रिगलवच्छेद
पाथेयन्त” इत्यत्र वनुपप्रत्ययः । तेन पदपरमित्यत्र परमित्यनेन वाक्यमात्रव्य-

इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्व विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । (द, ओ)

‘अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरह । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । (घ)

असमर्थत्वे हन्त्यादयोऽपि गमनार्थे षठिता । अवाचकत्वे दिनादय न्यायकथनस्य प्रमत्तगीततैव । किञ्च निरर्थकत्वादित्रयस्यापि एवमात्मस्थानैकपदान लम्बित्वं न सम्भवति । यथा “शोभनपथा गच्छते । स पुनातु हि हरिश्च व । हन्तीत्यर्थान्तरे—हन्ति गङ्गा मम्प्रति धार्मिर । इति तस्मादेतद्दोषप्रयविशिष्टपदघटितपदसमूहस्य शब्ददोषाजनकत्वाद् वाक्यत्वासम्भव एव । एतदत्रयस्य वाक्यदोषनो बहिर्भावेऽवाचकत्वदोषव्याख्याप्रसङ्गेन अस्माभिर्दर्शितो हेतुर्वोध्यः ।

(वि, द) इदानीं दर्शितस्वस्वलक्षणानुसारेणैव उक्तदोषाणां परस्परभेद-सम्भवेऽपि भेदान्तरमाह—इह शब्दानामिति । शब्दानामसमर्थादिशब्दानां परस्परभेद इत्यन्वयः । शब्दानामित्यत्र दुष्टशब्दानामित्यर्थः । सर्वथा प्रयोगाभाव इति जहापदति-रित्येतन्निष्ठसहकारिनिरोधणं विनेति शेषः । विरलेति—प्रसिद्धाप्रसिद्धानेकार्थविषयम् । निहतार्थत्व विरलप्रयोगे इत्यर्थः ।

(वि, घ) असमर्थत्वावाप्रयुक्तयोर्भेदमाह—अप्रयुक्तत्वमिति । अनेकार्थशब्दे-ति, शब्दोऽन भातुः ।

(वि, न) असमर्थत्वावाचकत्वयोर्भेदमाह—असमर्थेति । अस्मानेकार्थत्वं प्राहयति—हन्त्यादय इति ।

बन्धेद । ननु “कुञ्ज हन्ति कुशोदरी” इत्यत्र हन् प्रकृतेरेव परिश्रुत्यसहत्वादसमर्थस्य पदाक्षानिष्ठत्वमेव कथं पदनिष्ठत्वमिति चेत् । अत्रोच्यते असमर्थत्वस्य धृष्य पद-निष्ठत्वस्य प्रायेणादर्शनात् प्रवृत्तिप्रत्ययौ हि स्वार्थबोधकौ । इत्यत्राहत्य समुदित पद वाचकमिति मतमालम्ब्य हन्तीत्यत्र पदनिष्ठत्वमेवोक्तम् । अत एव वाक्यप्रज्ञाशक्ततापि—

अत्रास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषा सन्त्येते पदस्याशेऽपि केचन ॥

इति सूत्रं पदाशदोषोदाहरणप्रस्तावेऽसमर्थत्वेऽप्युक्तम् । दिनशोणितादिपदेषु परिश्रुतिसहत्वेऽपि मुख्यतरधर्मरूपप्रतिपादकप्रतिपादिकानां तथाविधवाग्भावाद् अवाचकत्वादीनां पदगतत्वमुक्तम् । अत एवालङ्कारे “मुनयने । नयने विभेदी”त्यस्याऽ-पीनरुतयेऽपि लाटानुप्रास उक्तः ।

(लो, ओ) सर्वथा प्रयोगाभाव अत एव वाक्यदोषमभ्येदगणनम् । एवविध-स्वस्वनस्य वादाचित्त्वस्यापि दुर्लभत्वात् विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । अत एवानु-अप्रयुक्तनिहतार्थो श्लेषादावदुष्टाविति ।

प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेद । (न, आ)

एव पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ता, सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते । (प, अ)

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथित पदता हतवृत्तताः ।

पतत्परुषता सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।

अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ।

अभवन्मतसम्यन्धाक्रमामतपरार्थता ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ।

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाच्यमात्रगाः ॥ ४ ॥ (फ)

वर्णानां रसानुगुण्य-विपरीतस्य प्रतिकूलत्वम् । यथा मम—

शोषदृष्ट, उल्लेखदृष्ट, परिवदृष्ट, सञ्चये कहिम्पि ।

(वि, प) इदानीमुक्तयोऽसदोषभिन्नान् त्रयोविंशतिवाच्यदोषान् वक्तुमाह—
एवं पदेति । पदे यो दोष वाच्येऽपि तादृशदोषस्य सत्त्वात्—तत्सजातीयता, तदग्रतैस्त-
द्विजातीयता ।

(वि, फ) लुप्ताहतेति—लुप्तविसर्गता आहतविसर्गता चेति दोषद्वयम् ।
अधिकपदता न्यूनपदता कथितपदता चेति दोषत्रयम् । विश्लेषताऽश्लीलता कष्टता च
सन्धौ दोषत्रयम् । अभवन्मत-सम्यन्धता अक्रमता अमतपरार्थता चेति दोषत्रयम् ।
पदममासयोरस्थाने न्यास इति दोषद्वयम् ।

(वि, थ) शोषदृष्ट इति—अवलुप्यति उल्लुप्यति, लुप्यति, शयने कदापि ।
मुयनि नो परिहसति हृदये एन पश्यति, लज्जया सिध्यति । विरहिण्या क्रियावर्णन-
मिदम् । अवलुप्यति अवाहमुखीभवति, उल्लुप्यति उत्ताना भवति । लुप्यति पार्श्वं घटुरा

(लो, औ) मार्वात्रिकप्रयोगविरह, द्विच निहतार्थत्वेऽर्थदक्षमपि लौकिकम् ।
अप्रतीतिहेतुस्त्वेच्छेऽर्थं शास्त्रीय एव । द्वितीयस्तु सम्भवन्नपि लौकिकः । तथाप्युचिता-
र्थमपि लौकिकम् अपन्नादिपदानामातोपिन्यात् तदभेद ।

(लो, अ) सम्प्रति वक्ष्यमाणानां वाक्यदोषाणां समनन्तरेभ्यो भेददर्शिक
कारिकायाह—एवमिति । पददोषाणां सजातीया भुतिकृद्वादय उभयत्र वर्तमानत्वाद्
वाच्यमात्रगाः । न पुन भुतिकृद्वादिवर पदतदंशवाच्यगाः ।

(लो, आ) रसानुगुण्य गुणप्रत्यावे वक्ष्यमाणम् । शोषदृष्ट इति—गच्छत-
स्याया—“अपवर्तन उद्वर्तने परिवर्तने शयने कस्मिन्नपि । रमने नो विलुलितहृदये
अस्यति लज्जया युदयानि शृतां गात्रा” इति । एषा तु इत्यादिनास्यवाच्यगतभुतिकृद्वा-
देविजातीयस्य सत्त्वेनम् । निरुद्धवर्णादीनां पदपदार्थानिष्टत्वेऽपि दुःश्रवणम् । शिन्नु तथा

रश्मि यो विडालिञ्च द्विभ्रष्ट, भशङ्, लज्जाइ तुट्टइ दिहीए सा ॥

अत्र टकारा शृङ्गाररसपरिपन्थिन केवल शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धा ।
एपात्रैकद्वित्रिचतु प्रयोगेण^१ न ताद्यप्रसभङ्ग इति न दोष । (ब, आ) ×

“ गता निशा इमा बाले । ” अत्र लुप्तविसर्गा^२ । आहवा ओःव प्राप्ता विसर्गा
यत्र । “ धीरो वरो नरो याति । ” इति । (भ, इ) +

“ पञ्चबाह्वृत्तिरशोषी ” अत्र आकृतिपदमधिकम् । एव “ सदाशिव नामि
पिनाकपाणिम् । ” इति विशेषणमधिकम् ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे । अत्र तु पिनाकपाणिपद विशेषप्रतिपरत्यर्थ-
मुपात्तत्वाद्युक्तमेव ।^३

अथ वा “ वाचमुवाच कौत्स । ” अत्र वाचमित्याधिकम् । उवाच, इत्यनेनैव
परावर्तयति । शयने शययाम् । हृदये एन मुञ्चति परिहसति । लज्जया परयति, च
दिशि दिशि विपति च इत्यर्थः । न दोष इति । न प्रतिकूलवर्ण्यत्वदोष इत्यर्थः । तु ध
क्त्वदोषस्तु तदा भवत्येव ।

(वि, भ) लुप्तविसर्गत्वमाह—गता निशा इमा बाले । गता निशा इति ।
अत्र घोषवति स्वरे च विसर्गप्रयत्नोप । बन्धशैथिल्यकारित्वमत्र दोषताबीजम् ।
एकद्विलोपे तु तदभावान्न दोष । आह्वतेति—अस्य तु बहुश यात एव दोष ।

(वि, म) परलवेति—पञ्चवारकृत्युस्त्यैव विवक्षितसिद्धे । विशेषणमधिक
मिति । अपुष्टार्थदोषसंकीर्णमिदम् । विशेषप्रतिपरत्यर्थमिति—धनुर्धरणादप्यसौ न
मा वारयितु शक्त इत्यर्थो विशेषः ।

सति तेषां पदपदार्थदोष वम् । अत एव तथाविधानां बहुवारप्रयोगे पददोषसनातीयो
वाक्यदोष । टकारादीनां तु एकपदनिष्ठत्वे नाय दोष । वर्णवाक्यव्यापित्वे एवेत्यत्र
पददोषसजातीयो वाक्यदोष ।

(स्तो, इ) एव लुप्तादितप्रयोगयोरपि सकृदेव प्रयोगे न दोषः ।

ॐ पाठान्तरम्—ओल्लइ उल्लइ, लुठइ, कहिंमि मोछइ । यो परिहसइ द्विभ्रष्ट
किट्टइ लज्जाई खुट्टइ ॥

× प्रतिकूलवर्ण्यस्य दूषरतायीव शृङ्गारादौ विकृतादिवर्णां भूयमाणा मनसो
दात्यादिनका इति शृङ्गारादौ प्रतिकूलमनोवृत्तिननकत्वेन रसस्यापरिपोषकत्वम् ।

+ काव्यस्य बन्धशैथिल्यमत्र दूषकतायीजम् । “ बन्धपारुष्येऽप्येवम् ” ।

मथा—स्मर खल खल कन्ठ । तदुक्तमभिप्राये—

१ ‘ प्रयोगे ’ (र० पु०) २ ‘ विसर्गा लुप्ता ’ इति (ख पु) ३ इतीत्यत
प्राक्, ‘ अत्र पिनाकपाणिम् ’ इत्यधिक पाठ (ज पु) ४ ‘ इत्यत्र तु पिनाकपाणि
पद विशेषप्रतिपरत्यर्थमुपात्तमिति युक्तमेव ’ इति (घ प पु)

गतार्थं जात । (म) †

क्वचिद् विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा—“उवाच मधुरां वाचम् ।” इति केचित्त्वाहुः—यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति, तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते । यथा—“उवाच मधुरं धीमान् ।” इति । (य, ई) ×

“यदि मर्यापिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ।”

अत्र प्रथमे त्वया इति पदं न्यूनम् । (र, उ) +

(यि, य) क्वचित्तु इति—क्वचित् स्थल इत्यर्थः । तत्प्रयोगो वाचमित्यस्य प्रयोगः । एतच्च काव्यप्रकाशकृता दूषितम् ।

तदाह—क्वचित्त्विति—अत्रापि न युज्यत इति प्रकाशाभिप्रायमबुद्ध्या लिखितं वाचप्रयोगस्तु उपपत्त्यन्तरासत्त्वाद् युज्यत एव । किन्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोग इत्यु-
क्तिरेव विशेषणस्य क्रियाविशेषणसम्भवोक्त्या दूषिता न तु वाचमित्यस्य प्रयोगः ।
“ऊचे वचस्तापसकुञ्जरेण” “वृषमूचे वचनं वृषोदरः ।” “संप्रस्थितो वाचमुवाच
पाँत्स” । “जगाद वाक्यं गिरिराजपुत्री” । इत्यादिवहुप्रयोगदर्शनात् तत्प्रयोगस्य
तत्सम्मतत्वादेव । तदुपपत्तिस्तु यथा—वचेर्द्धिया व्युत्पत्तिः कण्ठतात्वाद्यभिघातः
तज्जन्य वचनं चार्थः । तत्र वचनार्थस्य प्रयोगे वाचमिति न प्रयुज्यते । कण्ठ-
तात्वाद्यभिघातार्थकतया प्रयोगे तु तत्कर्मभूतस्य वाचमित्यस्य युज्यत एव प्रयोग
इति । यच्च वाचमित्यधिरामित्युक्तं तदपि युक्तम् । वच् धातोर्वचनार्थकत्वे वाचमित्यस्य
पुनरुक्तत्वादेव । पुनरुक्तमात्र एव अधिकपदत्वदोषप्रसङ्गे । यथा—पल्लवावृत्तिरिहैत्यत्र ।

(यि, र) न्यूनपदत्वमाह—यदि मर्यापिता—मम इन्द्रतया इन्द्रत्वेन तदा नि-
मित्यर्थः ।

(लो, ई) अभिक्र सदाशिवमित्यतो विशेषप्रतिपत्त्यभावात् । उपात्तस्यापि
पिमाकीति पदेन विशेषप्रतिपत्तेरिवेत्यर्थः ।

(लो, उ) त्वयेति । नूनं प्रस्तुतमाव्यप्रतिपादकस्य चासंभुतीनस्य महात्मन
एवेति दृष्टिपातेन वस्तुरभिष्टपूरणमिति । तस्याभिष्टेन संस्य कस्यचिदपि दृष्टिपातसूचनेन
तत्प्रत्यायनमन्यरमिति भावः ।

“अनुस्वारविभर्गो पाठ्याय निरन्तरमिति” ।

† वामनस्येदं मतम् । यथा—अपुष्टार्थस्यापि तत्रोपादानमुचितम् । यत्र तद्वि-
शिष्यते, अन्यथा पुनस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् । यथा—“जगाद विशदा वाचं मधु-
राक्षरशालिनीम्” इत्यादि । अत्र हि वाचमियनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः
न प्रत्येतव्यः ।

× काव्यप्रकाशकारस्येदं मतम् ।

+ कर्तृपदमन्तरेण क्रियापदस्यानन्वयात्त्वयेति कर्तृपदमपेक्षितं दूषकता च
यावयार्थयोभावसम्भवात् ।

रतिर्लीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो बहवः।" लीलाशब्द पुनरुक्तः । एवम्-
जघ्नुर्गिरिः धृतविकाशिविसप्रसूना । " अत्र " विसप्रसूत्यस्य " धृतपरिस्फुट-
तत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः । (ल) *

हृतवृत्त—लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्य, रसानुगुणमप्राप्तगुरुभारान्तलघु च ।
क्रमेण यथा—“ हन्त सततमेतस्या हृदय भिन्ते मनोभव कुपित । ”
‘अयि मयि मानिनि । मा हृद मानम् ।’ इदं वृत्त हास्यरसस्वैरानुवृत्तम् ।
(घ, ङ)

“विकसितसहकारभारहारपरिमल एव समागतो वसन्त ।”

यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उग्रस्तत्सर्वत्र द्वितीयपदार्थपादविषयम् ।
प्रथमतृतीयपादविषय तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र प्रमुदितसौरभ भागतो

(धि, ल) कथितपदत्वमाह—रतिर्लीलेति । लीलाशब्द इति सलीलमित्यत्र
लीलाशब्द इत्यर्थः । पुनरुक्त इति । पुन कथित इत्यर्थः । ननु पुनरुक्तदोषः । शब्दार्थ
भोरन्वयभेदेन पुनरुक्त्यभावात् तत्स्यार्थदोषत्वात् । न्यूनपदोत्तर कथितपदस्यैव कमप्राप्त
त्वाच्च । चक्षुरिति । विसप्रसून पद्मम् । धृतविकाशिताम् सैन्यां सेनासमवेतजना धिम
मृणाल जलु बुभुजिरे । अत्र विसप्रसूत्येति कथितपदत्वमिति शेषः । पादान्तरेण
कथितपदत्वोद्धारोचित्य दर्शयति—धृतपरिस्फुटेति ।

(वि, घ) हृतपदार्थत्रिविधेन त्रिविधं हृतवृत्तमाह—हृतवृत्तमिति । अत्रा-
प्तगुरुभाव, अन्तलघु पादान्तलघुर्यस्य तादृशवाक्यमित्यर्थः । अत्र पदमध्ययतिव-
शाद्भ्रम्यवृत्तमाह—हन्त सततमेतस्या इति । अत्र सततमेतस्या इत्यत्र प-
दमध्ये यनिरध्व्या । पदम वारदमप्तेति गाहाच्छन्दोलक्षणानुसरणमस्येव । रसा-
ननुगुणवृत्तमाह—अयि मयि मानिनि इति । इदं वृत्तमिति बोधकं नाम वृत्त
छन्द इत्यर्थः ।

(धि, श) अप्राप्तगुरुभावान्तलघु आह—विकसितेति—एव वसन्त समा-
गतः । कौटश विकसितसहकारभारस्य हारी मनोहारी परिमलो यत्र तादृशः ।
अत्र हारीति पादान्तलघोर्यगुरुभावप्राप्तिः । पादान्तलघोर्यगुरुभावप्राप्ते विषय दर्शयति—

(लो, ङ) हन्तेति—हन्त सततमेतस्या इति । एतत् द्वितीयान्यालक्षणानुगमेऽपि
धृतिरस्यथा । इदमिति । श्रवमाशय—सामान्यतो हासस्य श्रद्धाररसप्राप्तिकृत्याभावे-
ऽपि तथाविधमानस्यले स्मरसारविपार्जितस्य नायकस्योद्गै प्रतिवृत्ततेति

* प्रयोजनाभावे पुनस्तत्पादान्तादान भुक्तोपभोगन्यायेन न चमत्करोतीति कवेर-
शक्तीप्रकाशनत्वादस्य दोषत्वम् । न च यौनरुतय पदान्तरेण न तदर्थमिच्छते दोषा-
भावात् । यद्यप्यस्य पददोषत्वमपि सम्भवति तथाप्येकपदस्य द्विरुपादानादेव वाक्यशो-
पत्वम् इत्याहुः ।

वसन्त इति पाठो युक्तः । (श) +

यथा वा—अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिश्रुपां द्विपां करतलादस्त्रीणां नितम्बस्थलाद्

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥” (प)

अत्र घञ्ग्राणि चेति बन्धस्य श्रुत्यत्वश्रुतिः । (ऋ) † “वस्त्राण्यपि ” इति

पाठे तु बन्धदाढ्यमिति न दोषः । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्य-

प्रकाशकारः । वस्तुतस्तु लक्षणानुसरणेऽप्यन्यमित्यन्ये । (स, ऋ)

प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोत्सटाच्छटः । (लृ)

यत्पादान्त इति, वसन्ततिलकादावेवेति । नह्यन पुष्पिनाप्रा चन्दसीत्यर्थः । पाठं परिष्करोति—अत्रेति—प्रमुदितं प्रमोदविषयः ।

(वि, प) शार्ङ्गलविकटोदिति दर्शयति—अन्यास्ता इति । रत्नरोहणभुवः

प्रमिद्धा एव, गुणरत्नरोहणभुवस्तन्म्या विलक्षणा एव । एवं धन्या मृदन्यैव, एवं सम्भारा अपि सत्त्वन्त्ये । एव यैर्यात् यद्गुणरत्नमृदुविशेषसहितैः सम्भारैरेव युवा विधिना सृष्टः । यत्र यूनि दृष्टे सति मूढमनसा द्विपां करतलादस्त्रीणां नितम्बस्थलाद् वस्त्राणि च पतन्ति इत्यर्थः । श्रीमदित्यादि द्वयोर्विशेषणम् । द्विपो मोहो भयेन । स्त्रीणां मोहः कामेन ।

(वि, स) अत्र चतुर्थपादान्तलघोर्बन्धशार्ङ्गिन्यश्रित्वेन गुरुकार्यबन्धदाढ्य-कारिणाभावादध्वन्यदत्तदोष इत्याह—अत्रेति । बन्धदाढ्यमिति न दोष इति । तथान्यररणात् दोष इत्यर्थः । काव्यप्रकाशकारमते द्वयमप्यप्राप्तगुरुभावान्तलघु-भूतापहतस्तदोष एवेत्याह—इदमपीति । अन्यमते तु, अथन्यदत्तपहनदत्तमेवेदमि-त्याह—वस्तुतस्तु इति । अत्र स्वमतानुसरणेन एवान्ये इत्यनेनोक्ताः ।

(वि, ह) पतग्रन्थमाह—प्रोज्ज्वलदिति—नरकेगरी वः पातु । कीदृशाः ।

(लो, ऋ) रोदणो माणिक्यादि । अथवा गुणरत्नस्य रोहणमुत्पत्तिर्यामु ता भुवः । गम्भार उपररणम् । मृगमवाधिकरणम्पः पार्थिवो भागः । अत्र चकारस्य अतीतप्रयत्नेष्वर्थनया बन्धशार्ङ्गिन्यम् ।

(लो, ऋ) लक्ष्मणानुसरणेऽप्यत्र द्वितीयचतुर्थपादान्तलघोरप्राप्तगुरुभावादित्यर्थः ।

(लो, लृ) प्रकाशगोहामवेगवन्तावः ।

+ अत्र सर्वत्र बन्धशार्ङ्गिन्यमेव दूषणार्थमिति ।

† यत्र चकारस्य अतीतप्रयत्नेष्वर्थनया बन्धशार्ङ्गिन्यम् । एवमपि पाठे त्वन्यप-
र्यस्य नभोर्वा गंतुहेतुगर्भितया उच्चारणनिमित्तेन गुरुकार्यश्रित्वमित्यर्थः ।

आसन्निसकुलक्षमाभूत् पातु वो नरकेसरी ॥”

अत्र भ्रमेणानुप्रासप्रकर्षस्य पात । (ह) * /

“दलिते उत्पले प्लुते अक्षिणी अमलाङ्गि ते ॥” एवविधसन्धिविशेषस्या-
सकृत्प्रयोग एव दोष । (ए) +

अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु महदपि यथा—
“ वासवाराधयुक्ते भाति इन्दुब्रन्दनयिन्दुवत् ॥” (ऐ) “ चलण्डामरचेष्टित ॥”
इति । अत्र सन्धौ जुगुप्सान्यप्रकमक्षीलम् । x “ उर्व्यसावत्र तर्जाली मर्वन्ते
चार्वरस्थिति ॥” (क, खो) अत्र सन्धौ कष्टत्वम् ।

“इन्दुरिमाति कर्पूरगौरैर्धनस्यन् बरै ।

जगन्मा कुंर तन्वक्ति मान पादान्ते प्रिये ॥”

अत्र जगदिति प्रथमाद्धं पठितुमुचितम् । §

प्रोग्ग्वलत ज्वलनस्य ज्वालावत् विक्रम सुन्दरी उदयगता ह्यग कान्तिर्यस्य तादृश ।
आसेनाक्षिप्ता पातिता कुलक्षमाभूत् कुलाशला येन तादृश । पानो न्यूनता ।

(घि, फ) विश्लेषसन्धिमाह—दलितेति । दलिते इत्यादादृष्टे एवविधे व्याकरण-
निषिद्धसन्धौ । वामकांशा णेत्री दिष्ट । अश्लेषसन्धिमाह—चलण्डामरचेष्टितेति ।
अत्र सन्धौ लग्नाशब्दोत्पत्त्याऽपभ्रंशालग्नशब्दार्थस्य दीर्घपुरीषव्यञ्जनया जुगुप्सा ।
वृत्तसन्धिमाह—उर्व्यसाविति । अत्र मरोर्देशस्य अन्ते अगौ उर्वी महती तरुणा
मौनि धेणी । चारुत्वस्थितिर्यस्यास्तादृशीत्यर्थः । अत्र तन्पुन्यत्वा वृणा कटय ।

(लो, ए) असकृत्प्रयोग एव महत्प्रयोगे तथाविधसन्धिविशेषाभावात् ।

(लो, ऐ) भातीन्दुरित्यनयोर्हृत्तापगतत्वेन गन्धिर्न कृत्, तच्च महाकविममय-
वच्छेदम् । आद्यन्तरगतयोरेवेत्यर्थः ।

(लो, ओ) मर्वन्ते—मरोरन्ते अगौ उर्वी इति सम्बन्धः ।

* दुपकृत्याऽस्य पवेरशतयुक्तावकतया ।

+ पतप्रकर्षं तद्वारय बन्धादायुसरोत्तरम् ।

पूर्वानुगतरत कोऽपि निकर्षो यत्र चायने ॥

+ “ईदं देहदिवचन प्रवृत्तामिति प्रकृत्य प्लुतप्रवृत्ता अर्चानि गन्धिनिषेधः ॥”

पाणिनिपादानामनुज्ञागमम् ।

एवविधपदेन विगम्येनोपदिपरिमह । अत्र दुपकृत्यावत्र पवेरशतयुक्तावकतया
परस्परजननम् ।

x दामारमुद्रटं चेष्टितं चेष्टा यस्य क । अथवा दामरं दमकाय, तद्व्येष्टित
यस्य । कारा देशभाषायां लग्नाशब्देन सिधम्याभिधानात् ।

§ अत्र जगदिति चर्मरुमर्द्धां पठितम् । अत्र पूर्वार्द्धान्वयोत्पत्त्यस्यैव परमर्द्धान्वये

“नाशयन्तो धनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥”

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः । (ख)

अभवन्मतसम्बन्धो यथा—

“या जयध्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्कृतम् ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥”

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वादेकान्तःपातिना एणा-

(वि, र) समाप्तपुनरात्तमाह—नाशयन्त इति । अग्रेति । तृतीयपादे

विशेषस्य क्रियान्वयेन वाच्यार्थसमाप्तावपि अनाकाङ्क्षितविशेषणान्वयार्थं विशेषस्या-
वृत्तिरूपोऽत्र दोषः । अत्र हि ध्वान्तनाशनेनैव क्षमातलमामनप्राप्तां तद्विशेषणम्
अनाकाङ्क्षितम् । यत्र तु विशेषणं आनाङ्क्षा तिष्ठति तत्र नार्थं दोषः । तथा—“अद्यापि
स्तनवेषधुं जनयति श्वास प्रमाणाधिकः ।” इत्यत्र प्रमाणाधिकत्वाविशेषणं विना प्रकृत-
श्वासेन स्तनवेषध्वजननात् श्वासस्य प्रमाणाधिकत्व आनाङ्क्षा । एवं “उभय निघल”
इत्यादावप्युपमानालङ्काररूपप्रवर्णनप्राप्त्यर्थमाकाङ्क्षा । एवमेवान्यत्रापि विचार्यम् ।

(वि, ग) अभवामिति । असम्भवन् असम्भवी कवेरभिमतसम्बन्धो यत्रे-
त्यर्थः । असम्भवश्च शब्दव्युत्पत्तिराहित्यात् । तच्चोदाहरणे दर्शयिष्यते । या जय-
ध्रीरिति—अत्र या एणाक्षी । यया एणाक्ष्या इत्येवमेणाक्षीविशेष्यबोऽन्वयः
कवेरभिमतः स च न सम्भवति । द्वितीयान्तपदार्थस्य, या, यवेति प्रथमान्ततृती-
यान्तव्युत्पत्तिर्दोषः अभेदेन विशेष्यभावाव्युत्पत्तेरिति प्रतिपादयितुमाह—अग्रेति । ननु
या यवेत्यनयोर्न एणाक्ष्यामन्वयः । किन्तु या यवेत्यनयोरेव परस्परमन्वय इत्यनाह-
यच्छब्दनिर्दिष्टानामिति । निरपेक्षत्वादन्वयित्वाभिप्रायादङ्गत्वेन तथात्वं बोध्यम् ।
तथा च एणाक्ष्यामेव साकाट्यत्वात् तद्विशेष्यक एव । या यवेत्यनयोर्दोषान्वयः
कवेरभिमतः स च न सम्भवतीत्याह—एकान्तःपातिनेति । यां चिनेति । एकं
यत्पदं तदन्तःपातिना तदर्थान्वयिना एणाक्षीशब्देन एणाक्षीशब्दार्थेन इत्यर्थः ।
अन्येषां या यवेति यच्छब्दार्थानां द्वयोरप्यत्र बहुवचनमाह—यदुवचनम् । न चात्र
एणाक्षीमितिपदस्य विभक्तिव्यत्ययेन या यवेत्यनयोरेव इति वाच्यम्, अध्यत्ययेन
प्रथममन्वितस्यैव ध्वन्यव्युत्पत्तेः । अत्र तु यथादेव याम् इत्यस्याऽध्यत्ययेनान्वयः ।

(लो, श्री) समाप्तपुनरात्तत्वे उदाहरति । अथवन्, मतम्, इष्टम् अर्थात् कवेः
योगः सम्बन्धो यत्र । परस्परनिरपेक्षत्वादनुपाद्यत्वेन तच्छब्दनिर्दिष्टनिरपेक्ष-
वाक्यस्य गुणभूतत्वेन तुल्यनयाऽगमवाक्या । यदाहुः—“गुणानां च परार्थन्यासरा-
म्बन्धः, समानात् स्यादिति” तदेकान्तःपातिनां तेषां वाक्यानामेकवाक्यानां पातिनाम् ।
प्रतिष्ठमिति निर्गम्यतुल्यगुणानां दोषः । यदि क्रियापदमेकान्तान्तरितं तदा न दोषः
क्रियात्तमे एव गम्यतुल्यगुणान् ।

शीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव । (ग, औ) ×
यां विनामी धृया प्राणा एषाही सा कुतोऽद्य मे ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः
सम्बन्धो घटते । (घ, झ) यथा वा—

“ ईक्षसे यत् कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः । ”

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ ईक्षसे चेत् ” इति तु युक्तः
पाठः । (ङ) *

यथा वा—“ ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

राजति ज्योमकासारराजहंसः सुधाकरः ॥ ”

(वि, घ) यदि तु तच्छब्दार्थस्य विशेष्यतया एणाक्षीशब्दः प्रयुज्यते तदाऽ-
दोष इत्याह—यां विना मे धृया इति । सा एणाक्षीति तच्छब्दविशेष्यतयैव प्रयोगः ।
सर्वैरपीति । न च तथापि भिन्नविभक्तिकृत्यत्पदार्थयोः कथमभेदान्वय इति वाच्यम् ।
तत्पदार्थान्वितविशेष्यस्य यत्पदार्थेऽन्वये समानविभक्तिस्त्वनियमामावात् । यथा यत्र
धूमः स देशो वह्निमान् इत्यत्र तत्पदार्थान्वितस्य प्रथमान्तपदार्थस्य देशस्य सप्तम्यन्त-
यत्पदार्थेऽन्वयः ।

(वि, ङ) अत्र प्रथममपि व्यत्ययमङ्गीकुर्वतः प्रत्युदाहरणान्तरमाह—ईक्षसे
यदिति—यतो हेतोरित्यर्थः । अत्रेति—यदितिपदेन कटाक्षेणस्योपस्थानम् । तदेत्य-
नेन तु कालस्योपस्थानम् इत्येवार्थानुपस्थानात्तयोर्नाभेदान्वयः इत्यर्थः । ईक्षसे चेदिति ।
तत्रान्वयं यदि कटाक्षेण ईक्षसे तदा तेन कटाक्षेण मनोभवः धन्वी इत्यर्थः ।

(वि, झ) इत्यमभेदान्वयसम्भवं दर्शयित्वा भेदान्वयासम्भवमाह—
ज्योत्स्नाचय इति । यसारः सरः । ज्योमरूपेऽस्मिन् ज्योत्स्नाधुवादिरूपस्य पूरा-

(लो, झ) यथा तद्वदते तदाह । यां विनेत्यादिः । तच्छब्दनिर्दिष्टं विधेयं
वाक्यम् । सम्बन्ध एणाक्षीशब्दस्य इत्यर्थः ।

× अत्र ग्रीत्युद्देश्यवाक्यानि एणाक्षीमिति । विशेष्यपदमेकत्र स्थितम् । अन्य-
स्मिन् वाक्यद्वये तु यच्छब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य न प्रतीतिः । न चानुश्रुतिः
कार्या यच्छब्दानां विभिन्नविभक्तित्वात् । विशेष्यपदे विधेयवाक्यस्थिते तु सर्वेषा-
मुद्देश्यवाक्यानां तत्र सम्बन्धो भवत्येव । यथा—दर्शयिष्यमाणोदाहरणे ।

* अत्र यदिनि पदं तदित्यपेक्षते—तत्तु न कालविरहितम् । एवं तदेति पदं
यदाति कालविरहितमुपेक्षते नतु यदिति निर्विशेषम् । अतो द्वयोरपि साकारज्ञतया
ऽभिमतार्थविरहः । कल्पितपाठे चेच्छब्दो यथर्थः । द्वयोर्यत्तच्छब्दयोः कालविरहितये
निराकारज्ञेन प्रतीतिः ।

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः । (च, आ)
 विधेयाविमर्शो यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह ॥ प्रधानस्य कासारपदार्थस्य
 प्राधान्येनाप्रतीतैः सर्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववा-
 क्यार्थतिरोभावः इत्युभयोर्भेदः । (छ, इ)

“अनेन द्विन्दता मातु कण्ठं परशुना तव ।

यद्वत्स्पृष्टं कृपाणोऽय लज्जते मम भार्गव ! ॥”

“अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह
 सम्बन्धो न युक्तः” इति प्राच्या । परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाऽधिकमेव

दय इत्यर्थः । अत्रेति—कासारे राजहंस इत्येवंसमासे तत्पुरुषे उत्तरपदार्थस्य विशेष्य-
 त्वान् कासारशब्दार्थस्य विशेषणाभाव एव गुणीभावः । तादृशगुणीभूतस्य च विशेष-
 प्यान्तरेऽपि गुणाभावोऽव्युत्पन्नो निराकाङ्क्षत्वात्, तथा च तस्य पयःपूरादीं विशेषणी-
 भावेन अन्वयासम्भव इत्यर्थः । तादृशविशेषणस्य अन्यत्र विशेष्याभावेनान्वये तु
 निराकाङ्क्षत्वम् । अत एव चैत्रस्य दासभार्या इत्यत्र भार्याया विशेषणस्य दासस्य
 चैत्रविशेष्याभावेनाऽन्वये साकाङ्क्षतैव ।

“ (चि, छ) अभवन्मतयोगविधेयाविमर्शयोर्भेदमाह—विधेयाविमर्श इति ।
 विधेयाविमर्शोऽन्वयबोधो जायत एव । किन्तु विधेयस्य विधेयत्वाप्रतीत्या यदेव
 विधेयमविमृष्टं तदेव दुष्टमित्यर्थः । न चैवं तस्य वाक्यदोषत्वभावापत्तिरिति वाच्यम् ।
 उद्देश्यसम्बन्धितया विधेयत्वाप्रतीत्या उद्देश्यघटितवाक्यस्यान्वयव्यतिरेकाद् वाक्य-
 दोषत्वाद् दुष्टं तु विधेयपदमेवेत्यर्थः । प्रकृते तु निराकाङ्क्षत्वेनाऽन्वयासम्भवाद-
 न्वयप्रतियोगिगमस्तमेव दुष्टमित्याह—इह त्विति ।

प्रधानस्येति—पयःपूरादिसमस्तान्वयित्वेन प्रधानस्येत्यर्थः । प्राधान्येनेति
 समस्तान्वयित्वेनेत्यर्थः । तदङ्गतयेति तदन्वयित्वेनेत्यर्थः । तिरोभाव इतीति ।
 बोधानुपपत्तिरित्यर्थः ।

“ (चि, ज) वाक्यार्थे विवक्षितस्य व्यङ्ग्यार्थयोगस्याऽगम्यत्वेऽपि कचिदर्थं दोष
 इति वाक्यप्रकारादृन्मतं दूषयितुमाह—अनेनेति । तय मातुः कण्ठं द्विन्दता
 इत्यन्वयः । मम कृपाण इत्यन्वयः । प्राच्याः वाक्यप्रकारादृदादयो दूषयन्ति ।
 परश्चिती । भार्गवस्याधिग्रहे निन्दा कर्तुं अधिकं यदङ्ग्यं योतयति इत्यन्वयः ।

(लो, आ) सर्वं पयःपूरादिपदार्थः ।

(लो, इ) यदेवोच्यतृन्त्वादेर्भावात् तदेव दुष्टम् । न तु सर्ववाक्यानां तिरोभावः ।
 एवं कन्योपपदा दुमाः । कन्योपपदत्वं दुमस्य नतु दुमार्थस्य । इत्येकमादिषु अभव-
 न्मतयोगो योऽप्यः ।

१ ‘च्छेदनस्य’ (प. ३.) ।

वैदग्ध्यं धोतयतीति आधुनिकाः । * (ज) अक्रमता यथा— + द्रष्ट

“समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवा परपीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥”

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेव इतिशब्दप्रयोगो युक्तो नतु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम्—(क, ई) ×

“द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिन ।

कला च सा कान्तिमती कलावलतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥”

(वि, झ) अक्रमतेति—अभ्यवधानेन तदुत्तरपातनियमेनैव तत्परामर्शकस्य शब्दस्य तत्परामर्शार्थमन्योत्तरपातस्तत्त्वम् । समय एवेति । परपीकृताः दु धवीकृताः स्वर येषा तादृशा मयूरा यत्र क्रियाया तादृशं यया स्यात्तथा शरदि हंसरवा रमणीयताम् अधुः प्राप्तवन्तः । कौदशाः ? शरीरिणां बलाबलं समय एव करोतीति विनियदन्तः कथयन्त इति । मयूररवापेक्षया हंसरवाणामपष्टत्वेऽपि शरदि हंसरवाणां परपीकरणात् तामयेन स्वराणां बलाबलनरणात् शरीरिणामपि बलाबलताम् इति भावः । अनेति—परामृश्यमानं बलाबलमित्युक्तम् । अत्र च शरीरिणामपि बलाबलम् इति शब्दो विग्रहापि बोध्या ।

(वि, अ) द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतामिति—तपस्यन्तीं पार्वतीं प्रति अदिलवेशासु शिवस्य स्वनिन्दावाक्यमिदम् । चन्द्रकला एव प्राक् शोचनीया आसीत्

(लो ई) नतु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवं सति प्रणिगदन्त इति पदस्यापि अनुवाचकान्यप्रवेशराहेत्यर्थः ।

* अत्र रावणस्य भार्गवेण सह युद्धमनभिलषितमिति तदुपेक्षा वाक्यार्थः । तेन भार्गवनिन्दायामेव भवेस्तान्यर्थम् । छिन्दतेति परशुविशेषणत्वेन परशुर्नैव तदभ्यासि-सम्बन्धात्तत्रैव परशो निन्दा प्रतीयते । तथा सति नाभिमताभेप्रतीतिरिति दोषः । छिन्दति इति पाठे तु न दोषः । आधुनिकानां मतं ॥ विवेचनीयम्—अत्रस्य निन्दत्वेऽपि अग्निषोऽनिन्द्यात्, निन्दितरात्रं विना गत्यन्तरेणापि भार्गवेण सह युद्धमभवात्परशुनिन्दामुत्प्रेतं भार्गवनिन्देति वक्तुमशक्यम् । तथा हि परशुरामस्य परिहार्यत्वमेव रावणगमीहितं, तच्च साक्षादनिन्दया यथा भुवर, न तथा परम्परया ।

+ नास्ति वम प्रयोगनियमो यत्र तस्य भावः । वादयो हि मनुष्यायमाना-नन्तरमेव धूममाणाः समुच्चयं धोतयन्ति । एवमिधमादयोऽपि यस्मात् शब्दान्तरं श्रूयन्ते तस्यैव परामर्शमवगमयन्ति । ईदृशं कमो यत्र नास्ति तत्र दोषः ।

× अत्र परामृश्यमानं वाक्यं “समय एव शरीरिणां बलाबलं करोति इति प्रणिगदन्त इव” इति वक्तुं युक्तम् इति शब्दस्य अभ्यवहितपूर्वपरामर्शत्वात् ।

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः † (ज) अमतपरार्थता यथा—
 “राममन्मथशरेण ताडिता”—

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः. प्रकृतरसविरोधित्वादिनिष्ठः। (ट, उ) †
 वाच्यस्यानभिधानं यथा—

व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाचि ! कुप्यसि ?

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवरयं यत्रव्यो नोत्रः । (ठ) ॥

संप्रति तु तथापि तथात्वाद् द्वयमिति । निन्दाप्रतिपादनार्थं कपालवत्त्वकथनं कलायां
 प्रार्थना च तत्समागमादनुमेया ।

(वि, ट) अमतेति—परायणोऽप्रवृत्तायौ रूप्यमाणस्वरूपोऽमतः प्रकृतरसविरो-
 धरमव्यञ्जनत्वेनानुचितः यत्र तादृशं वाक्यमित्यर्थः । राममन्मथेति—सा निशा-
 चरी राज्ञसी ताडका एव निशाचरी अभिसारिका रामस्य एव मन्मथस्य कन्दर्पस्यैव
 दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सती दुर्गन्धरद् अधिरेणैव गन्धद्रव्ययुक्तरक्तचन्दनैव
 उक्षिता जीवितेशस्य यमस्यैव जीवितेशस्य प्राणेशस्य उपनायकस्य वसतिं गता इत्यर्थः ।
 अत्रेति—द्वितीयोऽर्थो रूप्यमाणः मन्मथाभिसारिकादिरूपः अनिष्टः अनुचितः प्रवृत्त-
 बीमत्मविरोधिः शृङ्गारव्यञ्जनत्वात् ।

(वि, ठ) वाच्यस्यानभिधानमिति—वाच्यम् अवरयं वक्तव्यं तस्योच्चार-
 णेनाऽप्याहारेण च अनभिधानमित्यर्थः । न्यूनपदे ॥ अप्याहारेणाभिधानमिति भेदो
 वक्ष्यते । व्यतिक्रमलवमिति—प्रीतिहेतुक्रियाव्यतिक्रमस्याल्पभावमपीत्यर्थः । अत्रेति—

(लो, उ) जीवितेशो यम प्राणेशश्च प्रकृती रस. बीमत्सः ।

† कलेत्यनन्तरं श्रुतेन चकारेण इतरप्रथमान्तं समुचीयते, परं तत्प्रतिपत्ति-
 र्मादिति न जायते इतरस्य पष्ठयन्तस्य (लोकस्य) तत्र सत्त्वाद् । प्रथमान्तस्य
 ध्रुतत्वाच्चररं तत्रावृष्य प्रथमान्तेन संयोज्य विवक्षितार्थप्रतीतिः कृच्छ्रेण भवति ।
 उक्तं महिमभट्टेन—

“अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति वादिभिः ।

सम्यग्धं ते हि स्वा शक्तिमुपदध्पुनन्तरे ॥” इति ।

पदमभिरशस्परयनाया प्रस्तुतार्थस्याऽप्रत्यायनत्वेऽक्रमत्वं, प्रत्यायनत्वेऽप्यनी-
 चित्येऽस्थानपदता । अर्थक्रमस्यानानिच्येषु दुष्क्रमत्वम् । उपक्रमोक्तक्रमस्योपसंहारे
 भक्ते प्रक्रमभङ्ग इत्येतेषां भेदः ।

‡ अत्र द्वितीयोऽर्थः शृङ्गाररमव्यञ्जकः । स च प्रकृत-बीमत्ताविरोधमिति चेच्चिन् ।
 यस्तुतस्तु जुगुप्सारपदीभूताया राज्ञस्यामभिसारिकाग्राधर्म्येण प्रतिपाद्यमानं रत्यास्पद-
 त्वमतीव विरुद्धमिति भावः । अन्यथा रगदोषस्यैव विषयः स्यात् ।

॥ निराश्रयः प्रदने विरोध आक्षेपे च वर्तते । यथा—योऽयमाद्यैः । तनेति । अथ तव वान्ता

न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेक्षु न तथात्वमित्यन-
योर्भेदः (ङ)

एवमन्यत्रापि । यथा वा—

“चरणानतकान्तायाश्चाण्डि ! कोपस्तथापि ते ।”

अत्र “चरणानतकान्तासि” इति वाच्यम् । (ङ, ऊ) *

स्थूलास्थूलव्यतिक्रमसामान्यादर्शनार्थं व्यतिक्रमस्य लवं कथमपीति वाच्यमित्यर्थः ।
अत्र तु व्यतिक्रमलवमपीति अपि अत्राध्याहारेणापि न विवक्षितमिदं । व्यतिक्रमस्यैव
समायेन पठ्यसत्त्वं एव व्यतिक्रमसम्बन्धिस्थूलभागप्रतीतिसम्भवान्नतु व्यतिक्रमल-
वमपीति । समाये तदा व्यतिक्रमलवं पदार्थान्तरमपीत्येवमेव बोधोदयादतोऽनौघारणे-
नाध्याहारेणावर्यं वाच्यस्यानभिधानम् ।

(वि, ङ) न्यूनपदत्वादस्य भेदमाह—न्यूनेति—वाचकपदस्यैव नत्वध्याहार-
स्यापि न्यूनपदत्वमित्यर्थः । तत्र अध्याहारसम्भवादिति भावः । अत्र तु न तथा अध्या-
हारसम्भव इत्यर्थः ।

(वि, ङ) चरणानतेति—हे चाण्डि ! कोपने । चरणे आनतः कान्तः
यस्मात्तस्यास्तव तथापि कोप इत्यर्थः । अत्र काकुवशात्कथं कोप इत्यर्थः । अत्रेति-
तथापीत्यनेन यद्यपि इति आनाह्वते । यद्यपीति निराकाङ्क्षम् एव सम्बद्धं भवति तथा-
पीति तत्र द्वितीयवाक्यमस्तत्वे एव उपपद्यते इत्यर्थः । अत्रापि अध्याहारसम्भवः ।

(लो, ऊ) न्यूनपदत्वे न्यूनपदसद्भावमात्रेण दोषभावः । इह तु हसन्तं पदं
विहायाऽस्तीति पदनिवेशनेन इत्यनयोर्भेदः ।

कस्य पुत्रः । न ते कान्ता न ते पुन इत्यर्थः । इतिदज्ञातविशेषेऽपि यथा—कथित् कान्ताविरह-
गुरुणेति । अत्र अतस्वाक्षेपवचनः किंशब्दः । तथा च व्यतिक्रमस्य लवमपि कं धीदय पुत्र-
ति किमुत भूमानमिति विवक्षितोऽर्थः । वं व्यतिक्रमलव वीक्ष्येत्युक्ते यादवजातीयस्य प्रतिषेधो
विधेरपि तादृगजातीयस्येति न्यायाद् व्यतिक्रमभूमाऽस्तीति प्रतीयते । उक्तेऽप्यपिशब्दे
सामानिर्देशे तादवस्थं दोषस्य । तथा हि समाये एसाथीभावाद् व्यतिक्रमलव एव
एव पदार्थः सम्पद्यते नरासिहादिवत् । ततः परं श्रूयमाणोऽपि शब्दस्तादितरमेव पदा-
र्थमाक्षिपति । यथा राजपुरुषोऽप्यन नास्तीत्युक्ते अन्यर्थावपुष्टय एव समुचीयते नच
राजगम्यन्धी हस्त्यादिः । व्यतिक्रमस्य लवमपि इति श्रूयमाणनिर्देशे तु लवशब्दान्
परं श्रूयमाणोऽपि शब्दः भूमांसमाक्षिपति । तच्च श्रुतेन सम्बन्धिना व्यतिक्रमेणैव
सम्बध्यते । यथा राजः पुरुषोऽप्यन न विद्यते इत्युक्ते समुचितो हस्त्यादिः राजैव सम्बध्यते ।

* तथापीति एकास्ये न संगच्छते । तथापीति तच्छब्दार्थः । पूर्ववाक्योक्तं विम-
प्येच्छते । यद्यप्येवमिति वाच्यद्वयेन तस्याप्येवमिति । अनोऽय कान्ताऽग्नीनि पृथग्वा-
नयगम्पादविप्री प्रयमा विमार्हस्वस्य वाच्या, तदभावाद् दोषः ।

अप्रप्रमत्ता यथा—

“एषमुक्तो मन्त्रिमुप्य राज्ञः प्रत्यभाषणम् ।”

अत्र यथाधाना प्रशान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वस्तुमुचितम् । तेन “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठो युजः । एवं च मति न कथितपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्यतिप्रविषयत्वात् । इह हि यथनप्रतिवचनचोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यम् ।
(य, न) *

(वि, ए) भद्रप्रप्रमत्तैः—अथमोपशान्तहोणाद्यहितं यादृशं रूपं तादृशरूपेणानुक्तं तत्तम् । एषमुक्त इति—एतम् । अत्र यथाधाना उद्देश्ये प्रतिवचनेऽपि यथाधानाऽपि आसाद्या इति दर्शयति—प्रत्यवोचतेति । तथा च कथितपदत्वदोषप्रगृहीत निरस्यति एवमिति—तस्योद्देश्येति—उद्देश्ये प्रतिनिर्देश्यता अनेकविधाः (१) तत्र विधेयतया निर्देश्यस्य भर्मस्यैव पुनर्विधेयतया आसादितस्य प्रतिनिर्देशः । यथानेव श्लोके रावणे विधेयतया निर्दिष्टस्य वचनस्य प्रतिवचनत्वेन विधेयतया प्रतिनिर्देशः । यथा वा—

उद्देश्ये राविता ताम्रनाभ एवास्तमेति च । गम्पतां च विपत्तौ महतामेरूपता ॥

इत्यत्र एवरूपतारथ्याद् उदात्तवित्तिरि विधेयतया निर्दिष्टस्य ताम्रस्य अस्त-
राविनर्यस्य विधेयतया प्रतिनिर्देशः । (२) एवोद्देशेन विधेयस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देश इत्यपरा । यथा—“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते” इत्यत्र जितेन्द्रियत्वेन विधेयस्य विनयकारणत्वस्य शरीरप्रविष्टतया विधेयस्य विनयस्य गुणप्रकर्षविधौ उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः । (३) एवविधौ उद्देश्यस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यतया प्रतिनिर्देश इत्यपरा । यथा—ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शशिनम् ।

(लो, अ) तेनैव वस्तुमुचितं ननु भाषिधातुना । तस्य कथितपदत्वस्य उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्यतिप्रविषयत्वात् ।

अयमोपायः—यदेवोद्दिष्टं तदेव प्रतिनिर्देश्यमुच्यते । तत्पूर्वोद्दिष्टशब्दत्वेन सर्वनाम्ना वा प्रतिनिर्देश्यम् । एतदेवोदाहरणदर्शनेन श्रव्यते ।

नामं विधेयाविमर्शः, तथापीत्यत्र कदापीत्युक्तं विधेयता विनाऽपि निर्दोषताप्रतिपत्तेः । तथापीत्युच्यमानं वाच्यभेदं विना न लगति वाच्यं च न केवलं यद्यथा सम्भवति । वाच्यभेदाकरणमेवात्र दोषः ।

वाच्यस्यानभिधानं च द्विधा—(१) अवाच्यस्य चोक्तवादेरनभिधानाद् । (२) अन्यथावाच्यस्य चान्यथाभिधानाद् । द्वितीयस्येदमुदाहरणम् ।

* भद्रः प्रक्रमः प्रकरणं यत्र तस्य भावः उपक्रमोपसंहारवैधर्म्यमित्यर्थः । अत्र वच्यधातुनोपक्रम्य धात्वन्तरेण प्रतिनिर्देशे प्रतीतिमान्यर्थं दोषः । उद्देश्योऽनुवाच्यार्थः प्रतिनिर्देश्यते विधीयते अत्र ।

यथा—“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।”

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभा-
समानः प्रतीति स्थगयति । (ल, ल) × यथा वा—

“ते हिमालयमामन्व्य पुनः प्रेष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्ययुः ॥”

अत्र “अस्मै” इति इदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्समानार्थाभ्यामेतद्व-
शब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । (थ) यथा वा—

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम् ।”

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः समुद्ययुः । इत्यत्र सिद्धार्थनिवेदनविधौ उद्दिष्टस्य
तत्रैव विधेये उद्देश्यतया पुनः प्रतिनिर्देश इत्यपरा । एतदुदाहरणं च—यशोऽधिगन्तुम्
इत्यादिकं दर्शयिष्यते । तच्च तत्रैव दर्शयिष्यामि ।

(वि, त) इत्यमेवमुक्त इत्यत्र प्रक्रमभङ्गमुदाहृत्य प्रक्रमभङ्गमुदाहरति । यथा—
उदेतीति । अन्योऽर्थ इवेति नामविशिष्टस्यैव नामिनो बोध इति मते ताम्ररक्तराब्द-
द्वयरूपविशेषणभेदाद् भेदावभास इत्यर्थः । प्रतीतिम् अभेदप्रतीतिम् ।

(वि, थ) एकविधौ उद्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यतया प्रतिनिर्देशे प्रक्रमभङ्ग-
मुदाहरति—ते हिमालयमिति । ते सप्तर्षयः सिद्धमर्थं पार्वतीपरिणयघटनारूपम् ।
तद्विसृष्टाः शूलिना विसृष्टाः । तत्समानार्थाभ्यामिति । नच तत्समानार्थकपद-
भेदाद् भेदावभास इति वाच्यम् । सर्वनाम्ना प्रथमोक्तनामविशिष्टस्यैव परामर्शात्
नत्वविशिष्टस्य । न चैवं तत्पदेनापि सर्वनाम्ना तथैव परामर्शाददोष इति वाच्यम् ।
तस्य अत्र अस्मै इति इदम् शब्देन बुद्धिस्थपुरोवर्तितया महादेव परामृष्टः । तच्छब्देन
विप्रकृष्टपरामर्शितया तस्य परामर्शः कर्तुं न शक्यते इति भावः ।

(वि, द) धर्मिभेदाभासकत्वेन भेदावभासादेकोद्देशेन विधेयस्य विधेयान्त-
रेऽप्युद्देश्यतया प्रतिनिर्देशोऽपि तदोषमुदाहरति—उदन्वदिति । भूः उदन्वच्छिन्ना

(लो, ल) उदेतीति—प्रतीति स्थगयति । तथा च सति रसानुभवविग्र इति भावः ।

× उदेतीति । उदये उद्दिष्टं यत्ताम्रत्वं तदेवास्तमये प्रतिविधीयते । अत्र हि
तेनैव शब्देनोपादाने यादृशं ताम्रत्वमुद्दिष्टं तादृशमेवास्तमये प्रतिविधीयते । शब्दान्त-
रेणोपादाने आश्रयभेदादिना तेषां वैलक्षण्यदर्शनाच्च तादृशप्रतीतिरिति चेत् । येषां
मते शब्दस्वरूपमपि विशेषणतया पदार्थप्रतीतौ भासते तेषां विशेषणभेदादेव प्रतीति-
भेदः स्फुट एव । स्थगयतीति—पदान्तरप्रतिपाद्यमानत्वप्रतिसन्धाने, अर्थान्तर-
शाश्व इत्यर्थः । अतः भिन्नपदयोः समानाकारप्रतीतिजनकत्वेऽपि अर्थान्तराद्व्या-
प्रतीतिस्थगनमत्र दोषः ।

1 यद्यनन्तरम्, ‘रक्त एवेति’ (इत्याधिकः ख. पु.)

अत्र—“मिता भू पत्यापां स च पतिरपाम्” इति युत्र पाठ । (द)

एवम्—“यशोऽधिगन्तु सुखलिप्सया वा मनुष्यसरयामतिवर्तिनु वा ।

निरसुकानामभियोगभाजा समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धि ॥”

अत्र सुखमीहितुम् इयुचितम् । (ध)

अथाद्यो प्रकृतिविधेय प्रक्रमभेद । तृतीये पर्यायविधेयः । चतुर्थे प्रत्यय-
विधेय । (ज) एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागो यथा—“घोरो वारिमुचां रयः ।”
अत्र मेघानां गजितमेव प्रसिद्धम्—यदाहुः —

“मञ्जीरादिषु रणितप्राय पक्षिषु तु वृजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखाः” इत्यादि । (प) †

अस्थानस्थपदता यथा—

स चापा पति योजनरातं व्याप्य तिष्ठतीति शेष । अत्र भुजमुद्देश्य उदन्वच्छिन्नत्वे
निधेये उदन्वानपि विधेय । तस्य योजनरातव्याप्तिविधौ उद्देश्यतया अपापति-
शब्देन प्रतिनिर्देश कृत इति दोष । पाठान्तरेण दोष परिहरति—मिता भूरिति ।
अपा पत्या मिता परिच्छिन्ना इत्यर्थः ।

(चि, ध) एकविधेये उद्दिष्टस्य तत्रैव विधेये उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशस्य
प्रत्ययार्थस्य क्रमभङ्गमुदाहरति—यशोऽधिगन्तुमिति । योद्धुम् उद्देजयन्तीं शैपदी
प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिरियम् । यशोऽधिगमनस्य सुखलाभस्य मनुष्यगणनायाम् आधि-
क्यरूपस्य मनुष्यसख्यातिवर्तनस्य वेङ्ग्या निरसुकानामुत्काररहितानामथ च
तदनुकूलवेष्टारूपाभियोगभाजामङ्ग सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कलिप्तेव उपैतीत्यर्थः ।
अत्र निरसुकविधानुद्दिष्टाया इच्छायास्तत्रैव निरसुकत्वविधौ उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः ।
तत्रमथ तुमुन्प्रत्ययभेदेनौद्देशक्यनात् भ्रम इत्यर्थः ।

(वि, न) अत्रायोरिति । एवमुक्ते मन्त्रिमुप्यैरित्यत्र “ते हिमालय-
मामन्त्र्य” इत्यत्र चेत्यर्थः । तृतीये उदन्वच्छिन्ना इत्यत्र चतुर्थं यशोऽधिगन्तुमित्यत्र ।

(यि, प) प्रसिद्धीति । सम्बन्धिविशेषे प्रसिद्धार्थकस्य शब्दस्य तादृश-
सम्बन्धिनि अप्रयोगस्तत्त्वम् । घोर इति—सम्बन्धिविशेषे एव शब्दविशेषाणां
प्रयोग इत्यत्र कव्यप्रकाशकृदुक्तिसम्वादमाह—मञ्जीरादिष्विति । मञ्जीरादिषु
सम्बन्धिषु इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

(चि, फ) अस्थानस्थेति—यादृशस्थानसत्त्वं एव यत्पदस्य बोधकता

* अत्र यशोऽधिगन्तुमिति तुमुन्प्रत्ययेन प्रत्यय सुखलिप्सयेति सन्प्रत्ययस्यो-
पादानात् प्रक्रमभङ्गः स चात्र प्रत्ययभेदादेव ।

† प्रसिद्धित्यागः—प्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य प्रयोगः । अत्र स्वशब्देन भगवत्कादिप्रभव
एव प्रतीयते ननु मेघानां गर्जनम् । तत्र रुद्रोक्तं प्रसिद्धिमुल्लङ्घयति—यदाहुरिति ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयन्नवालव्यजनीवभूवुहंसा नमोलङ्घनलोलपङ्खा ॥”

अत्र तदीयपदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । (क, ए) एवम्—
हितात् यः संश्रुते स किं प्रभुः ।”

अत्र संश्रुत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचिता । अत्र च पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सन्नेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति वाक्यदोषता । एवमन्यथापि । इह केऽप्याहुः—“पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते; नञ् नञो वाचकता, निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थयोधनविरहात्” इति । यथा—“द्वयं गतम्” इत्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथाप्रापीति । (घ) ६

तद्विज्ञस्थानस्थत्वं तत्त्वम् । त्वमस्य लोकस्य च इत्यत्र तु उत्तरपठितनियतपदस्य तथात्वमत्र तु तन्निगमरहितपदस्येति भेदः । तीर्थे तदीये इति—अस्य राज्ञो गजैः सेतुबन्धात् प्रतीपगा गङ्गाम् उत्तरतो तदीये गाङ्गीये तीर्थे उत्तरदिशि नमोलङ्घन-लोलपङ्खा हंसा अयन्नवालव्यजनीवभूवुरित्यर्थः । सेतुबन्धेन जलद्वया प्राग्-कालबुद्ध्या उत्तरदिशि मानसरोवरगमनार्थं हंसा उड्डीना इति भावः । अत्रेति । गङ्गायाः । प्रथमज्ञाने तत्पदेन तत्परामर्शसम्भवात् ।

(वि, य) हितात् य इति—हितात् जनात् । हितमिति कचित्पाठः । अत्रेति—क्रियान्वयिनो नञः क्रियासन्निहितपाठस्यैवौचित्यात् । अत्र वाक्यदोषता-मुपपादयति । अत्र चेति—मन्थरम् असमर्थम् । हितात् य इति अक्रमदोषो-दाहरणमिति वेपाधिन्मतं दर्शयति—इह केऽपीति । पदशब्देनेति । अपदस्य-पदेत्यत्र द्वितीयपदशब्देन इत्यर्थः । वाचकमेवेति पदान्तरे योगं विना प्रयोगाभावेन पक्षपदं त्रिपदमिति यथा न प्रयोगः तथा नमोऽपि प्रतियोगिपदयोगं विनाऽप्रयोगात् न तत्र वाचकता, नियतपदत्व निर्विवादमित्यर्थः । घटादिपदस्य तु स्वतः प्रयोगात् तत्र पदत्वं निर्विवादमित्यर्थः । शक्तिमद्दर्शमानस्यैव नैयायिकैः पदव्यवहारात् प्रायश इत्युक्तम् । यथा द्वयमित्यादाविति । तत्तद्व्याकृत्यदोष एवेत्यर्थः । तथा च अस्थानस्थपदत्वोदाहरणं तीर्थे तदीये इत्येवेत्यर्थः ।

(लो, ए) तदीय इत्यस्य पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । तच्चब्दपरामृष्ट्य-नन्तरमेव वक्तुमुचितत्वात् ।

६ अक्रमतादोषे तु नास्ति प्रयोगनियमः केवलं रचनाविशेषेण तस्य दोषत्वात् । अस्थानस्थपदे तु प्रयोगनियमोऽस्तीति ततो भेदः । अव्यवधानेनैव यत्रानिमतप्रतीतिता-मर्थं तदेतस्य विषयः । अन्य-पुनरितरस्य इति चेत्तत् ।

अस्थानस्थसमासता यथा—

“अद्यापि मनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीना हृदि

स्थातु वाञ्छति मान एव धिमिति क्रोधादिवालोलित ।

श्रोत्रद्वारप्रसारितकर कर्पस्यमौ तत्त्वणात्

‘कुल्लकैर्यकौपनि सरदलिध्रेणीकृपाण’ शशी ॥” *

अथ कोपिन उग्रौ समासो न कृत, कवेरुग्रौ कृत । (भ, ऐ) +

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेश सङ्कीर्णश्च यथा—

(चि, भ) अस्थानस्थेति—यत्रतीयव्यञ्जको य समासस्तद्रमव्यञ्जस्थानमुपेक्ष्य स्थानान्तरे तत्प्रमारापातस्तत्त्वम् । अद्यापीति—सन्ध्यागाले पथ्युपितमुमुदङ्गमला नि सरता ध्रेणीभूतालीना वर्णनमिदम् । अद्यापीत्यायुक्तक्रोधादालोलित श्रोत्रं अशौ शशी पुल्लत कैरवकुडमलादिव राडगपिधानरूपात्कोपात् नि सरताम् अलीना ध्रेणीभूत कृपाण दूरतर प्रसारित करो शरिमेरेव तादृशो हस्तो येन तादृश सन् तत्त्वणात् कर्प तीनेत्यन्वयः । कोपोऽलीपुडमले पात्रे दिव्यराडगपिधानके” इति कोप । खड्गामर्ष-
शेषे हस्तस्य दूरे प्रसारणात् । क्रोधवीचमाह—अद्यापीति । सीमन्तिनीना मान स्तावन् स्तनरूपेणैव दुर्गमाधिसाऽन्यदा तिष्ठतु अद्यापि ममोदयेऽपीति तन्मा धिमिति क्रोध । अत्रेति कोपिनश्चन्द्रस्य समासो दीर्घसमासः ।

(लो, ऐ) कोप कुडमलम् खड्गपिधान च ।

* अशौ द्रव्यमान शशी पुल्लत निरुक्तं यत् कैरव तस्य कोप कुडमलमेव कोष खड्गपिधान तस्मान्नि सरन्ती या अलिध्रेणी भ्रमरपक्षिः सैव कृपाण तां तत्त्व-
णात् कर्षति निष्कासयति । तत्र हेतुमुत्तरप्रेक्षते—अद्यापीति । अद्यापि मत्तान्निधौऽपि एव मान (स्त्रीणामीर्ष्याकृत कोपो मानोऽन्यासाग्निनि प्रिये) सीमन्तिनीनां धान्तानां हृदि स्थातु वाञ्छति धिर् नित्यमिदमिति क्रोधादिव आलोलित आरक्त कोपेन शक्ति मोदयात् । कीदृशो हृदि ? स्तनमेव शैलौ तद्रूपेण दुर्गेण विषम अनाक्रमणीये । यद्वा स्तनतत्त्वणशैलदुर्गाभ्यां विषमे अगम्ये । शशी तादृश —श्रोत्रान्त एव दूरतर प्रसारिता करा किरणा एव हस्ता येन तथाभूत । खड्गाकर्षणेऽपि करस्य तथात्वात्, केचित्तु श्रोत्राशौ दूरतरप्रसारितकरयेति कर्मधारयमाह ।

अत्र शशिनो नायकत्व, मानस्य प्रतिनायकत्व विवाचितम् । तथा च यथा वदन्तो जारवधार्य खड्गमाकर्षति तथैव शशी मानवधार्य खड्गमाकर्षति भावः ।

+ पूर्वादौ कोपिन कविनिबद्धवस्तु शशिन उक्ति, तत्र दीर्घसमासो युक्त परन्तु न कृत । उत्तरादौ दीर्घसमास कृत यच्च न युक्त, उत्तरादौ कवेरुग्रौ समासस्यानौचित्यात् ।

१ ‘कृपाणम्’ (घ ञ पु) २ ‘-ह्रौ’ (ङ पु)

“चन्द्रं मुञ्च कुरुक्वाचि ! परय मानं नभोऽङ्गणे ।”

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं परय मानं मुञ्चेति युक्तम् । “त्रिष्टुप् एकाराक्षरविपद्य-
म्” इत्यस्माद् भिन्नम् । वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो गर्भितता । यथा—

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणोऽधुना ।

वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिता. क्रुधः ॥” (म)

अर्थदोषानाह—

अपुष्टदुष्कमग्राभ्यध्याहृतान्शीलकष्टताः ।

अनर्घाकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ।

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साफाङ्गतासहचराभिन्नतास्थानमुक्तता ।

अविशेषे विशेषपञ्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ।

१ निर्मुक्तपुनरुक्त्यमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥ (य, आ)

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमोऽनियम । अत्रापुष्टत्वं मुत्पद्यानुपकारित्वम्

* यथा—“विलोक्य वितते ज्योति विभुं मुञ्च रूपं प्रिये ! ।

(वि, म) संकीर्णमाह—वाक्यान्तरेति । मुञ्च मानमिति । वृत्तादेव

अस्थान्वय स्पष्टः । अस्त्यं त्रिष्टुप्ते भेदमाह—त्रिष्टुप्यमेवेति । गर्भितत्वमाह—

वाक्यान्तरेति । रमणे इति—अत्र रमणे चरणप्रान्तपतिते सत्यधुना नौघो

नोचिता इति वाक्यस्य मध्ये वदामि सखि ते तत्त्वमिति वाक्यमनुप्राविष्टम् ।

(वि, य) इदानीं त्रयोविंशतिमर्थदोषानाह—अर्थदोषानिति । एसातेति ।

ख्यातविद्वद्धता विद्याविरुद्धतेति दोषद्वयम् । तयोर्विपर्ययाविति । अविशेषे विशेषोक्ते-

विपर्ययो विशेषेऽविशेषोक्तिः । अनियमे नियमोक्तेर्विपर्ययश्च नियमेऽनियमोक्तिरित्यर्थः ।

विध्यमुक्तताऽनुवादायुक्तता चेति दोषद्वयम् ।

(वि, र) मुत्येति—मुख्यो विधेयहप । अन्यत् स्पष्टम् । अधिनपदादस्य

(लो, ओ) अर्थदोषानुद्देश्यक्रमप्राप्तान् । ताप्रत्ययस्यापुष्टादिप्रत्येकमन्वयः ।

(लो, औ) मुख्यं प्रकृतप्रतिपाद्यम् । समकालमेव बोधप्रतिभासः, अत एव

* यस्मार्थाभावेऽपि न विवक्षितार्थविलम्बः सोऽर्थोऽपुष्टः । स च द्विधा—

अन्यत्-अन्वयदानुपयोगाच्च । व्यर्थमाहर्गतार्थं यत् यच्च स्थानिप्रयोजनमिति भोजनार्त्तः ।

तत्र द्वितीयप्रकारस्मैद्दृष्टव्यसाह ।

1 ‘युक्तता’ (ख. ग. पु.) 2 ‘नियुक्त’ (ख. ग. पु.)

अत्र विततशब्दो मानव्यागं प्रति न किञ्चिदुपपन्नते । अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभास इह तु पश्चादिति विशेषः । (र, प्रौ) दुष्कमता यथा—“देहि मे याजिन राजन् । गजेन्द्र वा मद्रालसम् ।”

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमयाचनमुचितम् । (ल) *

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्बेवाधुना प्रिय ।”

अत्रार्थो ग्राम्यः । (य) +

कस्यचिन् प्रागुक्त्यर्थमपकर्षं याभिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वम् । यथा—

“हरन्ति हृदय यूनां न नयेन्दुकलादयः ।

वीक्ष्यते चैरिय तन्वी लोचलोचनचन्द्रिका ॥”

भेदमाह—अधिकेति । फलपाटतिरहोष्ठीत्यत्र व्याहृतिशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वहोषाधोऽन्वयबोधसमग्रलमेव प्रतिभासत इत्यर्थः ।

(चि, ल) दुष्कमतामाह—देहीति । अत्रेति—अधिरमून्यवस्तुप्रार्थने सति तत्रासम्पत्तिराम्भावनयैव न्यूनमृत्प्रार्थनांचित्वात् ।

(चि, ल) स्वपिहीति—नायक प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । हे प्रिय ! एषा अह स्वपिहि । त्वमपि समीपे स्थापहीत्यर्थः । ग्राम्य इति वैदग्धीराहित्येनोक्त इत्यर्थः ।

(चि, श) व्याहृतत्वलक्षणमाह—कस्यचिदिति—तदन्यथात्वमुत्कर्षान्यथात्वमपकर्षः । अपकर्षान्यथात्वमुपकर्षस्तत्रातिपादनमित्यर्थः । तत्र प्रागपकर्षं उदाहरति हरन्तीति—इयं लोकलोचनचन्द्रिकासुरक्षा तन्वी रैर्युवभिर्वाञ्छते तेषां यूनां हृदय नयेन्दुकलादयो न हरन्तीत्यर्थः । अत्र आदिपदाच्चन्द्रिकाऽपि निन्दिता, तन्व्या

वाच्यदोषता । इह अर्थप्रत्ययानन्तरम्, अत एव अस्मिन् दोषत्वम् । विवर द्विज लीव रात्रि वा अश्लीलम् । पुंस्त्वज्जम्भारक्तत्वात् ।

* दृष्टोऽनुचित क्रमो यत्र तस्य भावः । दुष्कमत्व लोके शास्त्रे च सिद्धस्य क्रमस्य वैपरीलम् । प्रवानस्यासम्भवे हि गौण निर्दिश्यते । बहुमून्ययाचनानन्तर तद्दानाभावशङ्कयाऽल्पमूल्यस्य याचनं लोफन्वयहारसिद्धम् । नहि तुरङ्गदानेऽशक्तस्य विमुक्तस्य वा मातृदानप्रसङ्गः । न चायं शब्ददोषः, मुख्यानुपकल्पयोरर्थधर्मात्वात् ।

+ ग्राम्यत्वम्—अर्थस्य वस्तुविदग्धताप्रतिपादकत्वम् । तदुक्तम्—

स ग्राम्योऽर्था रिरसादि पामरैर्यत्र कथ्यते ।

वैदग्ध्यवर्जितमलव हित्वैव वनितादिषु ॥

I न्यत्व—(ख. पु)

अत्र येयामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेयामेवानन्दाय तन्म्याश्चन्द्रिकाचारोप ।
(श) +

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैपिण ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुचति ॥”

अत्रार्थोऽश्लील (प) +

“वर्षत्येतदह पतिर्न तु घनो धामस्थमच्छ पय

सत्य सा सवितु सुता सुरसरिपूरो यथा^१ श्रावित ।

तदारोपादुत्सर्पं प्रतिपादितस्तदाह—अत्रेति । प्रागुक्तं तु यथा—‘तव कण्ठमुना तन्वि । नभसीन्दुस्तिरसृष्ट ।’ इति ।

(वि, प) हन्तुमेयेति । अत्रप्रणिधानेन युद्धप्रवृत्तपुरुषवर्णनमिदम् । स्तब्धस्य भद्राभद्राविवेचिन विवर परस्य निष्पन्नं तत्र इच्छामात्रं नतु प्रवृत्तौ तदपेक्षा स्तब्धत्वात् । अत्र पुनो लिङ्गस्य प्रतीतिः ।

(वि, स) क्लृप्त्वाद्यभावेऽपि कष्टगम्यार्थत्व तत्त्वम् । वर्षतीति—कस्याश्चित् कामिन्या कान्तदूती प्रति अन्यापदेशेन सोत्कण्ठवचनमिदम्—अह पति सूर्यो धामस्थ स्त्रीरशमिस्थम् एतद् दृश्यमानं पयो वर्षति नतु घनो वर्षति घनस्य सूर्येहस्त-स्थानीयत्वात् । तथा यथा सुरसरितो गङ्गाया पुरं प्रवाहं श्रावित सा अर्थात् यमुना

(लो, अ) वर्षतीति यमुना व्यासेनेति । शृष्टियमुनयो सूर्यप्रभवत्वं न खलु केनानासेनोक्तं, किन्तु व्यासेन ध्रुवा वेदाचारचर्ष्या चेति । ध्रुवा सप्रत्ययः । कस्याश्चित् कामिन्या कान्तदूतीच्छलापदेशेन सोत्कण्ठवचनमिदम् । अत्र प्रकृत्यन्तरं प्रकृतौद्यमर्थं—त नागरं सत्यवागिति प्रामाणिकमेवेदम् । तस्य दूतीनां भवतीनां वाचि सत्यप्रत्ययो युज्यते । किन्त्वहमेव मुग्धा मिथ्याप्रत्ययमेव करोमीति । मृगीणां मरुमरी-चिवास्तु चतुप्रत्ययो यथा, ममापि भवतीषु सप्रत्ययस्तथैव ।

+ व्याहृतत्वं—परस्परविरुद्धत्वम् । अत्र पूर्वोक्तं चन्द्रकलादयं यान् प्रति अन्त-रतया प्रतिपादिता तैरेव उत्तरार्द्धे नायिकाया चन्द्रिकात्वम् उत्कर्षयारोप्यते इति व्यापातः ।

+ विवेचनारहितस्य योद्धवर्णनमिदम् । हन्तु हिंसा, योनीं ताडनविशेष च कर्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य अनमस्य, उन्नतस्य च विवरैपिण परनिष्ठान्वेषिण, स्त्रीव राजान्वेषिण अस्य दुष्टस्य लिङ्गस्य च यथा आशु पात अपचयं वीर्यत्यागात् संचिह्न्य च जायते तथा उन्नतिरूपचयो दृढता (उद्गम) च पुन न जायते ।

पदान्तप्रतिपादितोऽप्ययमर्थोऽश्लील एवेति पदवाक्याश्लीलतोऽस्य भेदः । तत्र साधनोदपदानाम् एव अश्लीलता, चेन्नादिपदैस्तदर्थप्रतिपादनेऽश्लीलत्वाभावात् ।

१ ‘यथा’ (ट पु)

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य धृतौ

न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वप ॥” (स, अ)

अत्र यस्मात् सूर्याद् दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि सूर्य-
प्रभवम् । ततश्च सूर्यमरीचीना जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितम् । तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्
तत्र जलप्रत्यय न करोत्ययमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः, दूरे चास्मात् प्रस्तुतार्थबोध
इति कष्टार्थत्वम् । (ह)

“सदा चरति स्वे भानु सदा वहति मास्त ।

सदा धत्ते भुव शेष सदा धीरोऽविकल्पन ॥” (क)

सवित्र सूर्यस्य सत्य मुता । कथमेतच्चिदितम् इत्यत्राह—व्यासस्येति—दृष्टियमुनयो
सूर्यप्रभवत्व न रल्लु केनचिदनाप्तनोक्तं, किन्तु व्यासेन ध्रुवा वेदापरपर्यायानाम्
चेति । अपि निज्ञासायाम् । आदित्याज्जायते गृहस्ततश्चाज ततः प्रजा” इति । एव-
रूपानु कालिदासा सूर्यन्यात्वबोधिकायु च व्यासाक्तिषु को जनो न विधमिति
नस्य जनस्य वा एवमधिगताया धृतौ वदे न श्रद्धा ? अपि तु सर्व एव विधमिति सर्वस्य
च श्रद्धा तथा च हरिण्या अपि तत्र विधामश्रद्धाचिह्नमेव । तथापि मुग्धा मूढा
हरिणी भास्वन्मरीचिषु अधिररूपेषु नल न प्रत्येति । धामस्थमच्छ पय इत्यनेन पयस
सूर्यमरीचिगति तथा ध्यामधुतभ्या बोधितत्वेन तथा प्रलयौचित्यात् ।

(वि, ह) अत्र विनक्षितार्थस्य कष्टबोधत्व दर्शयति—अत्रेति । प्रभवो जनकम्,
तयोर्जलमपीति दृष्टेर्यमुनायाश्च इत्यर्थः । सूर्यन्यदृष्टिजलेनैव नदीपूरणात् यमुना-
याश्च दृष्टिनकप्रत्ययहेतुत्वमुचितमित्यर्थः । जलस्य तद्वामन्धत्वेनोक्तत्वात् । भ्रान्तत्वात्
तत्रेति । तत्र मरीचिष्वधिररूपेषु यमुनाजलस्य सूर्यप्रभवत्वप्रदर्शनात् पिपासया
यमुनायामेव प्रवर्तने तत्र न जलाप्रत्ययः । मरीचिषु तत्तुन्याम्बुभ्रमाज प्रत्येति इत्येत-
त्प्रदर्शनार्थमयमप्रस्तुतोऽर्थः इति । अत्र हि अप्रस्तुतप्रवृत्तानामालङ्कारः । अप्रा-
करणीयकथनात् प्रेरणशिरप्रत्यायनरूपः । प्राकरणीयश्चात्र न्यायसिद्धेऽप्यथ भ्रान्ताना
जनानां प्रत्ययामात्र इत्येवरूपः । अप्राकरणीयस्तु मृग्या जलप्रत्ययरूपः ।

(वि, क) अनवीकृतमाह सदेति—धीरोऽविकल्पन । नय प्रभेदः । कथित
पदास्य भेदमाह—अत्रेति । पर्यायान्तरेण समानार्थमेव विनिवृत्त्यान्तर प्रसारकृतो
भङ्गीभेदः । तथार्थानि—प्रसारकृतभङ्गीभेदाभावादनवाकृतत्वमेवेत्यर्थः यथा—“सदा
रति मे भानुर्निय वहति मास्त । धत्ते द्वा सर्वदा शेषोऽनक्ष धीरोऽविकल्पन ॥”
अत्र गणानिन्यमर्षदापददाना समानार्थता समानप्रकारता च । भानु सदेति—
पठारारूते राशेऽपि पठारग्रहण प्रजापालनरूपो धर्म एव सदेत्यर्थः । अत्र गदा-
गतनशब्दयोः समानप्रसारकत्वममानार्थकत्वमपि रात्रिन्दिवमियत्रार्थस्यैव साम्य
रात्रिन्दिवान् प्रकारभेदः ।

१ ‘सतारायम’ (च न उ)

अत्र सदेत्यनवीकृतत्वम् । अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादानेऽपि यदि नान्यद्विच्छित्यनन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद् भेदः । (आ) * नवीकृतत्वं यथा—

“भानुः सकृदयुत्रतुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभर्ति शेषः सततं धरित्रीं पृष्ठांशवृत्तेरपि धर्मं ययः ॥ ” +

“गृहीतं येनासीः परिभवमयाहोचितमपि

प्रभावाद् यस्याभूच्च खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यज्रं तेन त्वमपि सुतयोकाञ्च तु भयाद्

विमोचये शस्त्र ! त्वामहमपि यत् । स्वास्ति भवते ॥”

अत्र द्वितीयशस्यमोचने हेतुर्नोत्र इति निर्हेतुत्वम् । (ख, इ)

(यि, य) निर्हेतुमाह—गृहीतामिति—हेत्वाग्राह्यासत्वेऽपि हेत्वनुक्तिस्तत्त्वम् । यणिकोधात् त्यज्यमानमहं सम्बोध्य अथत्वात् उक्तिरियम् । हे शस्त्र ! त्वं येन मम पित्रा ब्राह्मणजातेनोचितमनुचितमपि परिभवमयाद् हृपदवृत्तितः परिभवमयाद् गृहीतमासीः, तथा यस्य मम पितुः प्रभावात् तव खलु न विषयो न कश्चिद् अभू-दिन्द्रोऽपि त्यद्विषय आसीदित्यर्थः । तेन मम पित्रा सुतस्य हतत्वेन भुक्त्य मम गोरात् ननु भयात् परित्यक्तमपि अहमपि यतस्त्वा विमोचये, अतः स्वास्ति भवते इत्यर्थः । अत्रेति—द्वितीयमथत्वात् शस्त्रमोचनम् । तत्र चाहमपि इत्यपिकार एव हेत्वाग्राह्योत्थापकः ।

(लो, आ) अस्येत्यनन्तरं नवेति शेषः । पर्यायान्तरेण सर्वदेत्यादिना ।

(लो, इ) शस्त्रमोचन इत्यत्र अथत्वात् इति शेषः ।

* अनवीकृत—भक्तपन्तरेण प्रकारान्तरेण यन्नवत्वं तन्न प्रापिनः । यत्र एकभक्तिनिर्दिष्टोऽनेकार्थ सोऽनवीकृतार्थः । अत्रोदाहरणे सर्वत्वर्थेषु “सदा” इत्येका भक्तिः भक्तपन्तराभावाच्च नवीकृतमित्यर्थः । अत्र पिष्टपेषणन्यायेन एवप्रसारवार्थ-भरणेन गृहद्वयोद्वेजकत्वं दूषकतामोजमिति निर्योऽयं दोषः ।

विच्छित्तिः कान्तिपोषकमनोव्यापावविशेषः । यत्तदादिशब्दानामसङ्गत् प्रयोगेऽपि कथितपदत्वं न शङ्कनीयं, तदर्थानां शब्दान्तरेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् । यथा—“ते देशास्ते जनपदा” इत्यादौ “य किं सखे”त्यादौ च शब्दान्तरेण विरक्षितोऽर्थः प्रभिषादयितुं न शक्यते । तस्मादत्र न कथितपदत्वं परं विच्छित्तिभेदाभाव एव दोषः । अत एव प्रसारवार्थाभिधानेऽनवोक्त—भिन्नप्रसरेणार्थाभिधाने तु नवीकृतमिति अर्थदेयताऽयम् ।

+ यत्र सततं रात्रिन्दिवम् इति भाक्तिभेदेन प्रकारभेदेनोक्तः । अत्र वाच्यार्थ-योपपत्तेरभिप्रायप्रसरेण बोधाच्चोदितत्वम् ।

७ अत्र यथा क्षोणाचार्यकर्तृशश्वमोचने “मुनयोद्यत” इति हेतुवृत्तयथाऽथ-

“कुमारस्ते नराधीश 'त्रिय समधिगच्छतु ।”

अत्र त्व त्रियस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वम् । १ (ग)

“अचला अवला वा स्यु सेव्या व्रत मनीषिण ।”

अत्र प्रकरणाभावाच्चान्तश्चकारिणो को वज्रेति निश्चयाभावात् सन्दिग्धत्वम् ।

+ (घ)

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।

वृणुते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ॥”

अत्र द्वितीयाद्व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्ता । (ङ) ×

(वि, ग) प्रकाशितविरुद्धार्थमाह—कुमारस्ते इति । कुमार पुत्र । अनेति पितृमरणानन्तरमेव पुत्रस्य आलाम प्रायश इति भाव ।

(वि, घ) सन्दिग्धमर्थमाह—अचला इति । अनेति—उक्तिनिश्चयाभावाद् अचला एव अवला एव वा सेव्या इति निश्चयाभावान् सन्देह इत्यर्थ ।

(वि, ङ) पुनरुक्तमर्थमाह—सहसेति—अविवेकेऽविमृश्यकारिता स तु आपदा पदम् आपन्नजनक इत्यर्थ । अनेतरारणस्य कार्यव्यापकत्वादविमृश्यकारिताया आपदव्यापकत्वं दर्शितम् । ईदृशान्वयव्याप्त्या लभ्या व्यतिरेकव्याप्तिमाह—वृणुते हि इति । विमृश्यकारिता अविमृश्यकारितारूपस्य व्यापकस्य व्यतिरेकस्तस्यापद्रूपव्याप्याभावरूपाणां सम्पदा व्याप्यतामाह—गुणलुब्धा इति । यत्र विमृश्यव्यतिरेकव्याप्त्या द्वितीयस्यैव द्वितीयपादलब्धान्वयव्याप्तेरेवेत्यर्थ । अन्यव्याप्तेरेव पर्यवर्तितोऽप्या व्यतिरेकव्याप्ति । सोऽर्थ द्वितीयादाकृत्यतिरेकव्याप्या उक्त इत्यत पुनरुक्त इत्यर्थ ।

त्यामकर्तृशत्रुमोचने “पितृशोकात्” इति हेतुर्वक्तव्यं, न च नोक्त इति निश्चयम् ।

१ १ विरुद्धमतिवृद्धौ दोषे शब्दस्योभयार्थता, अत्र न तथेति भेद । तत्र शब्द-शक्तिमूला विरुद्धा प्रतीति । अत्र अर्थतामप्यनियन्धनेति भेद ।

+ तात्पर्यज्ञानार्थता हि शाब्द-प्रमा । तात्पर्यं च । प्रकरणादिभिरसंगीयते । अत्र प्रकरणाद्यभावेन शमरमे शृङ्गाररमे वा वस्तुस्तापयमिति निश्चयाभावान् सन्दिग्धत्व-वाच्यार्थस्य ।

× पुनरुक्त द्विधा—तत्पर्यशब्दगन्तमर्थगतं च । अत्र कथितपदत्वेन गृहीत-वाच्यदोषे । अन्य शब्दपरिशुद्धिगृह्यार्थदोषे । तत्र पदार्थवाच्यार्थगतत्वेन द्विनिधम् । तत्रान्यमुदाहरति—सहसेति । पुनरुक्ततावच्छब्देन अयमन्त्ये गा । पुनरुक्तशब्देन पयोदात्तरेण एव प्रतिपादित । अर्थेन प्रतिपादय प्रतिपादनेऽप्यु-क्तम् । एतेषु पदस्य तादृशं तु कथितपदत्वम् । अत्रोदाहरणे तु “अविवेक

प्रसिद्धिविरुद्धता यथा—

“ततश्चचार समरे शीतशूलधरो हरिः ।”

अत्र हरे शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा—

“पादाघातादशोकस्ते सजाताङ्कुरकण्टकः ।”

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न त्वङ्कुर इति कविसमयस्यातिविरुद्धता । *

“अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः ।”

अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद् विद्याविरुद्धता । एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि । (च)

“ऐशस्य धनुषो मज्जं चक्रस्य च समुन्नतिम् ।

ह्रीरखं च कथं नाम मृष्यते रावणोऽधुना ॥”

अत्र ह्रीरखमुपेक्षितमित्याकाङ्क्षता । (छ) ×

(चि, च) प्रसिद्धिविरुद्धमाह—प्रसिद्धीति । कविप्रसिद्धिविरुद्धत्वं तत्त्वम् । कीर्तिधावत्यवर्णनादावन्वयलोकप्रसिद्धिविरोधस्तु न दोषः । तत्र इति । शीतेति—शीत शिलाघर्षणेन तनूकृतम् । हरिः कृष्णः । अत्रेति—लोके कविलोके । पादाघातादिति । ते पादाघातादिति अन्वयः । अत्रेति—नत्वङ्कुर इति । न च कुसुमं हृतदोहदं त्वया इति बालिदासवाक्ये दोहदस्यापि वर्णनात् नयमङ्कुरो न प्रसिद्ध इति वाच्यम् ? “कवीनां सत्यर्थेऽपि अप्रसिद्धिरसत्येऽपि प्रसिद्धिः” इति अङ्कुरस्य केनापि कविना अवर्णनाद् दोष इत्यर्थः । अप्रयुक्तत्वं तु पदस्य नार्थस्य, इति अतोऽत्र न तत् प्रसङ्गः । विद्याविरुद्धमाह—अधरे इति । विद्याशास्त्रम् । एवमन्येति—‘आति रात्रौ बुधः सदा’ इति धर्मशास्त्रस्य, ‘शूरो नीतिं विना जयी’ति नीतिशास्त्रस्य, ‘ज्वरवान् स्नातुमर्हति’ इति वैद्यशास्त्रस्य विरुद्धम् ।

(चि, छ) सावाहृतामाह—पेशस्येति । उपात्तपदार्थान्वयभ्रमरिपयत्वे सति अनुपात्तपदार्थसावाहृत्वं तत्त्वम् । न्यूनपदत्वे तु न तदशो भ्रम इति भेदः । पेशस्येति—कथं मृष्यते कथं सहते कथं न द्वेष्टि इत्यर्थः । इयमुक्तिश्च द्वेष्यवस्तुन्येव परमापदां पदम्” इत्युक्ते “विवेकी सम्पदा पर पदम्” इति व्यतिरेकव्याप्त्यावगम्यते । तथापि “मृष्यते” इत्यादिना तस्यैवार्थस्य पुनः प्रयायनात् पुनरुक्ततेत्यर्थः ।

* यत्रार्थे न प्रसिद्धिस्तत्र प्रसिद्धिविरुद्धः । स द्विविधः लोकप्रसिद्धिविरुद्धः कविप्रसिद्धिविरुद्धश्च । क्रमेण तदुदाहरति ।

× उपेक्षितमित्यनुपादाने ह्रीरखस्योपेक्षणीयत्वं लभ्यते, नच तद्विवक्षितं, ह्रीरखस्य थद्रेष्यत्वात्, प्रत्युत प्रार्थनीयत्वात् । तथाच आसत्यभावात् अन्वयभावे साकाङ्क्षत्वम् । अप्याहृतेनार्थेन यत्रान्वयोपपातिस्तत्र न्यूनपदत्वमिति ततोऽस्य भेदः ।

निर्हेतुतायां हेतोःपवादित्वमात्रम्, अत्र तु न हेतोःपवादित्वमिति ततोऽस्य भेदः ।

सज्जनो 'दुर्गतो' मम कामिनी गलितहानी ।

“खल पूज्य समज्याया तापाय मम चेतस ॥” (ज) ×

अत्र सज्जन कामिनी च शोभनां तत्सहचर खलोऽशोभन इति सहचर-
भिन्नत्वम् ।

“आज्ञा शत्रुशिग्यामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नैव
भ्रिभूतपत्तौ पिनाकिनि पद लङ्घेति दिव्या पुरी ।

घन्ते स्त्रीरन तु न द्वेपयोग्यमित्यत स्त्रीरलोपेक्षा एव द्वेपयोग्या इत्यत उपेक्षितु-
मित्याशङ्कति इत्याह—अत्रेति । अत्र कर्मपदोत्तरचरारस्य कर्मान्तरेण सहैर-
क्रियान्वयित्व प्रत्याग्यते इत्यत स्त्रीरन्नस्यापि मृष्यतिन्रियान्वयिन्वभ्रम । अत्र च
रावण इत्येव पाठो युक्तो न भार्गव इति तस्य जितेन्द्रियस्य स्त्रीरलोपेक्षाया द्वेपाभारेण
मृष्यते तदाशङ्कत्वाभावात् ।

(वि, ज) सहचरभिन्नत्वमाह—सज्जन इति । समज्याया समाजे । उत्कृष्ट-
निष्ठष्टयोरेकक्रियान्वयित्वेन कथन तत्त्वम् ।

(वि, झ) अस्थानमुक्तनामाह—अस्थाने समापनायोग्यस्थाने मुक्ता समाप्तता
तत्त्वम् । आज्ञेति—सीतापरिणयप्रार्थनाय रावणेन प्रेषित तत्पुरोहित शौम्यल प्रति
जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्य रावणप्रशसापूर्वरोपेक्षावाच्यमिदम् । अहो आश्चर्य्यमीदृग्
वरो न लभ्यते । यतस्तस्य आज्ञा शकृत्सिद्धामलो प्रणयिनी, मणिरिव तदाज्ञापि
शिखाया शक्रेण धार्य्यत इत्यर्थ । तथा शास्त्राण्येव गव नवीन चक्षु शास्त्रदृष्टयैव
कर्मकरणात् । तथा भूताना प्राणिना पत्यौ पिनाकिनि महेशो भक्ति । तथा लङ्घेति
दिव्यापुरी पद निवासस्थानम् । तथा द्रुहिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले उत्पाति । एतानि
सर्वाण्येव उत्कर्षहेतव सन्ति एव चेत् यदि एष रावणो न स्यात् दुर्ज्ञेयत्वेन ख्यातनामा
लोफानामपकारकत्वेन आर्त्तरयनारकश्च यदि न स्यात्तदा ईदृश्वरो न लभ्यते इत्यर्थ ।

(लो, ई) आज्ञा शत्रेति—द्रुहिणो ब्रह्मा । ईदृगुक्तप्रसङ्गगुणविशिष्टो वरो
जामाता श्रेष्ठो वा । रावण जगदाक्रन्दकारी । अयमर्थ —अस्मिन् दशमुखे सर्वे गुणा
सन्ति । जगदाक्रन्दकारित्व दोष । अतश्च रावणपदस्यार्थान्तरगमनाद् वाच्यत्वेन-
व दोषास्पदत्वम् । एतावतैव वाक्य समापयितुमुचितम् । यत् पुनरुक्तं च न पुनरित्यादि
तेन पूर्वस्थानेऽर्थप्रतिपादन न लङ्कामित्यपदमुक्ततेय दोष । ननु क पुनरित्यादिसमर्थ
कवाक्यत्वेन पुनरुक्तमिति वाच्यम् ? रावणस्यार्थस्य अयुक्ततापादनार्थमेव वस्तुम् इत्यस्य

× सहचरेषु समभिध्याहनेषु सहचरेभ्य समभिध्याहतेभ्या वा भिन्न विजातीय
विजातीयव च उत्कृष्टत्वापट्टत्वाभ्याम् । सतामसता वा साहचर्य्येण तदितराभिधान
दोष । अत्र उत्कृष्टमारुह्योद्धितस्य तत्परिहारेण निष्ठारोहण विलम्ब ।

1 'दुर्गतो' (ख पुस्तके)

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्यथे च तदहो नेदग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेय न रावण क नु पुन सर्वत्र सर्वे गुणा ? ॥”

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् । (भ, ई) *

“हीरकाणा निधेरस्य सिन्धो किं वर्णयामहे ।

अथ रत्नाना निधेरित्यविशेष एव वाच्य । (न) §

“आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तस्मादय त्याज्य एव इति भाव । पुनरुह—क पुनरिति । सर्वत्र जने सर्वे धर्मा क नु गुणा ? कथिदमो दोषोऽपीत्यर्थ । तथा च सर्वेषा दोषमिधिता एव गुणा इत्यर्थ । ननु क नु सर्वे गुणा इत्यर्थ । सर्वगुणासत्त्वस्यानुकृत्वात् समर्थनानौचित्यात् सर्वगुणमस्य मुक्त्वा किञ्चिदोपसत्त्वस्यैवोक्तत्वात् । अत्रेति । न रावण इत्यन्तस्यैव रावणत्यागार्हत्वात् । क नु पुनरित्यादे तत्परिग्रहार्हत्वादेव ।

(वि, अ) अविशेषे विशेषोक्तिमाह—हीरकाणामिति—अत्रेति । उत्कर्षोपप्राप्त्या आवर्णनीयत्व वस्तुमुचितम् । रत्नान्तरासत्त्वे तु हीरकमात्रार्थोत्कर्षोपप्राप्तिबोध इति भाव ।

(वि, ट) अनियमे नियमोक्तिमाह—आवर्त्त एवेति । बलय. रत्नबलय । अत्र नाभ्यादिषु आवर्त्तादयो रूप्यत्वेन विधेयास्तत्र नाभिरेवावर्त्त इति करणे आनर्त्तस्य ण्योरयस्य अन्यतरस्य व्यावर्त्तनार्थमेव शरो दातव्य । एवम् ‘आवर्त्त एव’ इति करणे तु नाभ्या हपण्योरयवापीधर्मान्तरमात्रेण व्यावर्त्तनीयाभावात्तादृशानियमार्थक एव शरो मान्यस्य तथाप्रयुक्तत्वेन समर्थनस्यानौचित्यात् । तथा सति युक्तत्वेन वस्तुमिष्ट मान्य युक्तमुक्त स्यात् ।

* अस्थानयुक्ततामाह—अस्थाने युक्त सम्बन्ध । तत्र सम्बन्ध उपसहारा विरध्यते । सूत्रे अपदमुक्त इति पाठान्तरम् । तदा अपदे अस्थाने अर्थेन मुक्त इत्यर्थ । आक्षेपेति । बालरामायणे जनक प्रति शतानन्दस्योक्तिरियम् । अत्र रावणपदेनैव अर्थान्तरसकमिततया सर्वोद्वेगस्त्वमुपस्थापयता नाय वरयोग्य इति विवक्षितोऽर्थ पर्यवस्यति । अतोऽत्रैव वाक्यसमाप्तिरुचिता । यत्तु क नु पुनरित्यादिदोषगमर्थेन तद् विवक्षितार्थस्य प्रातिकूल्यमावहति । ईमित्तस्यैव दोषगमर्थेनमुचित, ननु जिह्वागि तस्य इति भाव ।

अत्र विरुद्धप्रतीतिरेव दोषगीजम् । अतो नित्य एवार्थ दाप । नच प्रकाशित विरुद्धतान्तर्भाव । तस्य स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्य प्रवृत्ते । अत्र तात्पर्यविरुद्धसंवाभिधानाच्च ।

§ बहुव्यापक सामान्यम् । अन्यव्यापको विशेष इति । रत्ननिधेरिति मामान्ये वक्ष्ये हीरकनिधेरिति रत्नविशेषस्योक्त्यै आविर्भवे (मामान्ये) विशेष इति दोष ।

“अत्रावलयस्तेन एव लावण्याम्बुवापिका ॥”

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्य । (८)

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिका ।”

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्य । (८) †

“आपातसुरसे^३ भोगे निमग्ना किं न कुर्वते ?”

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्य ॥ (८) ×

ननु वाच्यस्यानभिधाने “व्यतिक्रमलक्ष” इत्यादावपेरभाव, इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः ? अत्राह—नियमस्यावचनमेव पृथग् भूतम् नियम-परिप्लवेर्विषय इति चेन्न । (३)

तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायाः नियमकाभावात् । तत्का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमलक्षम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः, इह

न युक्त इत्याह—अत्रेति—नाभिरेवेत्येव नाभिपदोत्तरमुचितस्यैवकारस्यावर्त्तान्तरपा-तादस्थानस्थपदत्व नाशङ्कनीयम् । नियमोक्तिस्त्वेन विशेषात् तद्वेदस्य तत्र प्रवेशनीयत्वान् ।

(वि, ८) विशपविपर्ययोक्तिमाह—यान्तीति—निचोलो वल्लम् । अत्रेति—तमिस्रायामेष नीलवर्णाच्चित्यादजनौविशेषरूपायास्तमिस्राया एव वस्तुमाचित्येन ज्योत्स्ना साधारणरजनुत्तयाऽर्नाचित्यमित्यर्थः ।

(वि, ८) नियमविपर्ययोक्तिमाह—आपातेति—ननु भो किं न कुर्वते—अकार्यमेव कुर्वत एवेत्यर्थः । अत्रेति—सर्वकालसुरसत्वे तन्निमज्जन नारायणम्, अतः सर्वकाल व्यावर्त्तनाय आपातत एवेति नियमो वाच्य इत्यर्थः ।

(वि, ८) अन्य वा यानभिधानाद् भेदमाशङ्कते—नन्विति—इह त्वेवकार-स्येत्यत्राभाव इत्यन्वयः । अत्र समाधानसम्भव दर्शयित्वा दोषान्तर दर्शयितुमाह—अत्र नियमस्येति—अत्र नियमस्यावचनमेव पृथग् भूत विशेषभूत नियमपरिप्लवेर्विषय इत्यर्थः । तथा च विशेषविषयपरिहारेणैव सामान्य प्रवर्त्तते इति न्यायाभिलेख-मिदंवा यानभिधानं तदर्थं इत्यर्थः । एतत्प्रमाधानस्य सोढव्यत्वेन दोषान्तरमाह—इति चेदिति—द्वयोः शब्दार्थेति—एव शब्ददोषोऽन्योऽर्थदोष इत्येत्यर्थः । नियमकभावादित्यत्र नियमकाभाव एव दोष इति पूरणायम् । तत्का गतिरिति

(लो, ३) नियमस्यावचनमेवापवादरूपमित्यर्थः । गमग्रभावादेव तातित्वादिति भावः ।

† येन रूपेण न शक्तिस्तेन रूपेण बोधस्य कविविवक्षितत्वेऽवाचकत्वम् । अत्र च सामान्यरूपेणैव वाच्यं कविविवक्षितं, अतस्तस्माद्भेदः ।

× न्यूनपदत्वानभिहितवाच्यत्वयोः पदनिष्ठत्वात्ततोऽस्य भेदः । नियमो हि तदि-तरव्यपाहरूपः, न चार्थनिष्ठ एवेत्ययमर्थदोषः ।

१ ‘मदय’ (ग ३ पु) २ ‘मरग’ (प ३ पु)

“आनन्दितस्वपचोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति ।”

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् । (त) ×

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोक्तमोऽपह !

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा ॥”

अत्र विरहिण उत्रौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाच । (थ) *

“लभं रागावृताद्गम सुदृढमिह^१ ययैवासि यष्टयारिकण्डे

मातङ्गानामपीहोपरि परपुररूपं च दृष्टा पतन्ती ।

अश्लीलार्थत्वे तु वाक्यस्यापि न्वेऽप्यर्थान्वयव्यतिरेकानुविधानादर्थदोषत्वमिति हृदयेन वाक्यस्यापि न्वं दर्शयति—अश्लीलत्वादायिति । अर्थाश्लीलत्वादायित्यर्थः ।

(चि, त) निष्पद्युक्त्यमाह—आनन्दितेति । विधेयतातत्पर्यास्तयोश्च तात्पर्यापणं तत्त्वम् । अत्र परपक्षहननानन्तरमेव स्वपक्षानन्ददानविधावेव विधेयतातत्पर्यास्त्योचित्यं ननु परपक्षहनननिर्धो इत्यर्थः । न चात्र विधेयाविमर्श इति वाच्यम् । तत्र विधेयता न प्रतीयते अत्र तु प्रतीतिविधेयता, तात्पर्यास्त्यनौचित्यमिति भेदात् ।

(चि, थ) अनुनादायुक्ततामाह—चण्डीशेति । अनुनादविशेषणस्य विधिविरोधित्वं तत्त्वम् । चन्द्र प्रति विरहिण्या उक्तिरियम् । हे चन्द्र मा वृथा न कदर्थय इत्यन्वयः । चण्डीशेयादिवमपि सम्बोधनत्रय तदाभिस्सालायास्तथात्वान् स एव तथात्वेन सम्बोधितः । प्रथमविशेषणद्वयं तस्य महत्त्वप्रातिपादनाय । प्राणोन्मादितृतीयपदार्थस्तदनुपकारकरूपोऽयुक्त इत्यर्थः ।

(चि, द) निर्मुक्तपुनरुक्त्यमाह—लग्नमिति—निर्मुक्तस्य गमापितस्य कार-
नस्य पुनरुक्तिस्तत्त्वम् । समाप्तपुनरासता तु विशेषणस्याऽऽगतिरूपवेति भावः । लग्न-
मित्यादि । यस्य राज्ञ कीर्तिरभ्युधि गता तत्पर्यन्तगामिनी तस्य कीर्तिरिष्यर्थः ।

पिण इत्यादौ पदानिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धाच्च वाक्यदोषतेत्यर्थः ।

(लो, ऋ) लग्नमिति—रागो रक्त शोणिमा, अनुरागश्च । मातङ्गा गजा-
श्चाण्डालाश्च । पर उत्कृष्टः अन्य इति ।

× विधेयुक्तत्वम्, अनिधेयस्यत्र विधेयत्वेन कथन तत्त्वम् । उदाहरणे तु परप-
क्षहननं स्वपक्षानन्दे हेतुः । अतः परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति प्राधान्येन
बोधनीयमिति तस्यैव विधेयत्वं युक्तं ननु परपक्षहननस्येति । विवाचितार्थस्याऽनिर्वाह
एवाऽत्र दूष्यतावान् । अविमृष्टविधेयोऽशे तु युक्तस्यैव विधिः, परं त्वविमर्शमात्रम् ।
अत्र तु अयुक्तस्यैव विधिरिति ततो भेदः ।

* अनुनादः सिद्धस्य कथनम् । तस्य अयुक्तत्वं विधेयविरोधित्वम् । अत्र विरहिणः
प्रार्थनायां विरहिप्राणदमनेति सम्बोधनम् अकदर्थनविधेर्विरोधे ।

तत्सन्तोऽयं न किञ्चिद् गणयति विदितं तेस्तु तेनास्मि दत्ता

भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद् गदितुमिति^१ गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥

अत्र विदितं तेऽस्तु इत्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादिना पुनरपात्तम् ।

(द, च) *

अथ रसदोषानाह—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ।

अकारणं प्रधानच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ।

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ॥

अर्थानौचित्यमन्यद्वा^२ दोषा रसगता मताः ॥ ६ ॥ (ध) †

अनौचित्येद्यते—श्रीनियोगादिति । गदितुमिवेति समुद्रपुण्याः धियः स्वपितरि स्वभर्तुरपचारं गदितुं प्रेष्याया कीर्त्तौ नियोगः । नियोगमाह—लग्नमिति । ययासि-पण्या स्त्रीलिङ्गशब्दार्थत्वेन उपर्यावेनाऽध्यासितया अरिक्कठ एव सप्तं वीहस्या ? रागो रक्षिमा एव अनुरागस्तयाऽऽवृताङ्गया, तथा याऽसियष्टिरिह जगति मातङ्गानां हस्तिनामेव मातङ्गानां पिङ्गानां उपरि पतन्ती परपुरुषं शत्रुपुरुषेरेव प्रष्टुपुरुषैर्दृष्टा । अनेन साक्षित्वं दर्शितम् । तत्सहस्तादस्यामसञ्चारिकाया सङ्कोऽयं मम भर्ता राजा न किञ्चिद् भद्राभद्रं गणयति इति मे मम पितुः समुद्रस्य विदितमस्तु । तेन भद्रा-भद्राऽगणनेन भृत्येभ्योऽहं दत्तास्मीति गदितुमिवेत्यर्थः । असियष्टिसाहाय्येन शत्रुभ्यो भीत्यगजनेनाधितत्वाद् मृत्या अपि श्रीमन्त कृता इति स्तुतिः । अनेतिवचनं कर्मकारकवचनं न किञ्चिद्गणयति इत्यन्तं हि वेदनीयं कर्मकारकम् । तच्च विदितं तेऽस्तु इत्यनेन समापितम् । तेनास्मि दत्ता इत्यपि वेदनीयकर्मकारकं पुनरपात्तम् ।

(यि, ध) रसदोषानाह—रसस्येति । स्थायिसञ्चारिणोरपीत्यपि स्व-शब्देन उक्तिरित्यन्यथ । परिपन्थीति—प्रतिवृत्तरसाङ्गविभावाद्युक्तिरित्यर्थः ।

आक्षेप इति । अनुभावविभावयो कृच्छ्रादल्यन्तप्रतिषेधानाद् आक्षेपः प्रत्यायनं दोष-व्ययित इत्यर्थः । अकारणं अनुचितराले प्रयनच्छेदौ विस्तारत्यागौ रम्य इति

* आदी निर्मुक्तः (गमात्) पृथात् पुनरातः पुनर्गृहीतः, सस्य भावः, गमात्तऽपि बाभ्ये पुनः बारब्धन्तराभिधानम् । लोके हि लक्ष्म्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं

पेरस्यभाववदति तद्वदनेव । नित्योऽयं दोषः । समाप्तपुनरातस्तु विशेषणमात्रोपपद्यतेनयोर्भेदः ।

† रगानां “अङ्गार” इत्यादिना श्रोत्रमनो अङ्गारादीनां रसशब्देन अङ्गारादिराज्येन

१ भिव (स. ग. पु.) २ ‘ल’ (स. ग. पु.) ३ ‘अथा’ (द. पु.) ४ ‘य’ (द. पु.)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

“तामुदीक्ष्य कुरङ्गार्णो रसो नः कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोस्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥”

स्यायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे । ” (न)

शेषः । अनङ्गस्य प्रकृतगत्याऽनुपकारस्य । अर्थानौचित्यमिति—अन्यद्वा उक्ता-
दन्यद्वा अर्थानौचित्यमन्यर्थः ।

(वि, न) तामुदीक्ष्येति—अत्र पूर्वोद्धे रसशब्दः पराद्धं शृङ्गारशब्दो
वाचकः । ननु श्रोतुरेव वाच्यध्वनाद् रसो जायते न तु स्वीयरत्यादियन्तुः तत्त्वधमन
स्वीयरतिरक्तूरसो वाच्य इति चेन्न । रसस्य इत्यत्र स्थायिभावस्यैवार्थात् । न चैवं
स्थायिनः स्वशब्दवाच्यतायाः पृथगुक्त्यनुपपात्तिरिति वाच्यम् । स्थायिभावस्यैव रगा-
दिवाचकरसशब्देन स्थायिभावनन्देन उक्तिरित्येवं वाचकशब्दभेदादेव पृथगुक्तेः ।
अत एव रसशब्देनात्र स्थायिभाव एव उक्त इति । “रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न
वाच्यः” इति च वाच्यप्रकाराकृता लिखितम् । स्थायिभाववाचकशब्देन वाच्यता-
माह—अजायतेति ।

कथने, तथैव “रतिर्हास” इत्येत्यादिना प्रोक्ताना स्थायिभावाना स्थायिभावशब्देन रत्यादि-
शब्देन वा कथने, तथैव “निर्वेदग्लानो” इत्यादिना कथिताना व्यभिचारिणा व्यभिचा-
रिशब्देन निर्वेदादिशब्देन वा कथने त्रयो दोषाः । वाच्यत्वाभिसन्धानेन शब्दप्रयोग
एव दोषः । तदनभिसन्धाने तु न दोषः । यथा—“शृङ्गारः सति मूर्तिमानिव मर्धा
मुग्धो हरिः श्रीडति ।” इत्यादी । अन्यव्यतिरेकाभ्यामनुभावादिद्वारं बोधस्थितिः
एतेषा चमत्कारिणी ननु स्वशब्देनेति भावः । परिपन्थिनः व्यङ्ग्यरसापेक्षया प्रति-

बलस्य प्रतिग्रहः उपनिबन्धः । यथा शृङ्गाररसे शान्तरसस्य विभावादेरुपनिबन्धः ।
कृच्छ्रात् कथानुसन्धेयप्रकरणादिपर्यालोचनया । अकारणं अनवसरे । प्रधानं विस्तारः ;
अस्य प्रस्तुततिरोधायकतया दूषकता । छेदः विच्छेदकरणम्, अन्तरे त्याग इत्यर्थः ।
तथा रसस्य पुनः पुनः दीप्तिः वर्णनम् । अनङ्गस्य प्रकृतरसस्य अनुपकारिणः अङ्गिनः
अधिकारिणः प्रसङ्गत्यागः । अङ्गस्य अनधिकारिणो विस्तारः । अस्य अङ्गिप्रकर्षकत्वे
पुनरुदात्ता तथा च दण्ड—“वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयाप्ताय-
कोत्कर्षकथनं च धिनोति न-॥” प्रकृतीना धीरोदात्तादीनाम् । अर्थानौचित्यमन्यद् तदुक्तं
ध्वनिकृता—

“अनौचित्यादृते नान्यदसमङ्गस्य कारणम् ।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषद् परा ॥”

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

“जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ।”

अथ प्रथमे पादे “आसीन्मुकुलिताक्षी सा” इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः । (प, ऋ)

“मानं मा कुरु तन्वाङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ।”

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याहं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तापरिमहो न युक्तः । (फ, लृ)

(वि, न) व्यभिचारिण इति—भावताप्राप्तियोग्यस्येति शेषः । तत्प्राप्तिश्च निराकाङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यत्वे सत्येव जायते । अत्र लज्जावत्त्वस्य विधेयस्य निराकाङ्क्षवाक्य-
बोध्यत्वेन भावताप्राप्तियोग्यता अस्त्येव । तस्य स्वशब्दवाच्यत्वात् दोषः । सामाज्य-
वाक्यबोध्यत्वे भावताप्राप्तियोग्यतामनापन्नस्य तस्य स्वशब्दवाच्यत्वं न दोषः । यथा—
‘लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता’ इत्यत्र चुम्बने विधेयेऽनुवाचविशेष-
णस्य लज्जाया भावताप्राप्तियोग्यतामनापन्नायाः स्वशब्देनोक्तिर्न दोषः ।

(वि, फ,) परिपन्थिरसाम्प्रतिभावपरिमहमाह—मानमिति । यन्निष्ठः स्था-
पिभावः सामाजिके रसतामापद्यते प्रवृत्तरसपरिपन्थिरसविभावस्य तदुक्त्यैव प्रत्यायनं
दोष इत्यर्थः । मानं मा कुरु इति—अत्र सामाजिके रसतामापद्यमानं रति-
स्थायिभावो वस्तुनिष्ठतत्प्राप्तिकूलशान्तरसविभावो यौवनास्थैर्यमिदं तेनैवोक्तमित्याह—
अत्रेति । एवं च “त्यजत मानमलं बत विग्रहेन पुनरिति गतं च तुरं वयः । पर-
भूताभिरितीव निवेदिते स्मरमतेऽरमतेष्टमखीजनः” । इति रची यौवनास्थैर्यकथनं
न दोषः । अत्रेष्टसखजननिष्ठरतिभाव एव सामाजिके रसतामापद्यते । नन्विष्ट-
सखजनेन यौवनास्थैर्यमुक्तं किन्तु परभूताभिरित्यदोषः । अत्रैव यौवनास्थैर्योक्तिरेव
परिपन्थ्यनुभावो ग्रन्थकृदनुक्तेऽपि बोध्यः ।

(लो, ऋ) अनुभावमुखेन कथन इति—व्यभिचारिणो हि स्वस्वानुभाव-
व्यक्त एव सहृदयानामास्वाद्याः । इह च यत्रैकं व्यभिचारिणामनुभावमुखेन
वर्णनं स्वशब्देन त्वभिधानं, तत्र न रसादियानदोषः । किन्तु अधिकपदादयो
वाक्यदोषोऽपि । यथा—

“लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” इति ।

(लो, लृ) शृङ्गारे प्रतिकूल इत्यर्थः । विभावादेरित्यादिसाक्षादनुभावसंश-
रिणी । तत्र प्रतिकूलानुभावपरिमहो यथा—

“सुरतोत्सुकमालोक्य भृगाक्षी पथिकं पथि ।”

निर्मुहमर्वावपया प्रययौ विपिनान्तरम् ॥”

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतल लोचलोचनानन्दे ।

इंपत्तिसकटाचा स्मेरमुखी सा निरीक्षिता^१ तन्वी ॥”

अत्र रसस्योद्दीपनालम्पनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्ट कल्पना । (य, ए) *

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

समलतितरा परिवर्त्तते च भूय ।

इति घत विषमा दशास्य देह

परिभवति प्रसभ किमत्र कुमं ॥”

अत्र रतिपरिहरादीनां करणादायपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभाव कृप्रा-

(वि, घ) अनुभावस्य कष्टकल्पनया प्रशंसा माह—धवलयतीति । निरीक्षितेति । अर्थात् पुसा । उद्दीपन चन्द्र । आलम्बन नायिका । अनुभावस्य सहर्ष-चक्षु प्रसारणस्य पर्यवसायिनौ प्रणिधानातिशयेनैव बोधकौ इत्यर्थः । द्रष्टु शान्तत्वे वैराग्येण चक्षुर्निमीलनस्यापि सम्भवात् । प्रकरणप्रतिसन्धानकृच्छ्रेण तु उक्तानु-भावप्रकाशः ।

(वि, भ) विभावस्य कृच्छ्रात् कल्पनमाह—परिहरतीति । परिहरतीत्यादौ सर्वत्र पुमान् कर्ता । घत खेदे इत्यस्य विषमा दशा अस्य देहमित्यन्वयः । प्रसभ यत्नात् । अत्रेति—अत्रापि प्रकरणप्रतिसन्धानकृच्छ्रगम्यम् ।

अत्र निर्मुक्तसर्वविषयतया वनगमन शान्तरसानुभावः । अन्यथा तु वनगमन क्वचित् क्वचिदभिसारादिना गुणः । एव व्यभिचारिणोऽपि ।

(लो, ए) अनुभावपर्यवसायिनौ इति । रसपर्यवसायित्वे कणाक्षेपणादेरनुभावत्वमुच्यते भवेत् । इह च कटाक्षक्षेपणादानि तस्या नायकविषयत्वरस्युद्बोधकार्याणि अनान्येन केन सहोपपन्नानि भटित्यानिधितप्रतीतिवारणत्वात् । यद्वा कस्यचिन्नायकस्य निरीक्ष्यमाणो रूपानुभावः तस्या रस्युद्बोधको न जात इति कणाक्षेपविशेषविभावयोऽभ्यन्तररसपर्यवसानाऽभावादित्यर्थः ।

* अत्र सेति प्रकान्तपरामर्शना तद्वृद्धेन यदि तयोस्तादृशमभिलाषादि प्रकरणमासूचितं स्यात्तदा प्रत्येतु शक्यते इत्यनुभावानां कल्पना हिंसा, यतः सत्स्वपि विभावेषु अनुभावः विना स्थायिनो न प्रतिपत्तिः । कार्येण हि अविनाभावबलात् भटिति कारणमाक्षिप्यते नतु कारणेन कार्यम् । ईषत्तिष्ठेत्यादिरूपवर्णनमात्रं नत्वनुभावः । वस्तुतोऽत्र नायकनिष्ठ एव शृङ्गारो व्यञ्जनीयः । न च नायकनिष्ठ कश्चिदनुभावोपात्तः न वा विभावेन भटित्याक्षेपगम्यः ।

१ ‘-क्षिता’ इति (क ख पु) ॥ ‘शृङ्गारस्य’ (च पु.)

दाक्षेय्य । (भ) ॥

अकारणं प्रथमं यथा—वेणीसहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेरुवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रयत्नम् । *

छेदो यथा—वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरुडे^१ सप्तमे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि” इति राघवस्योक्तिः । (म) ×

पुन पुनर्दांसिर्यथा—कुमारसम्भवे रतिविलापे । (य, ये) †

(वि, म) कङ्कणमोचन विराहोत्तरमाह्वयक्रियाविशेषः ।

(वि, य) रतिविलाप इति—

“अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधासिङ्गनधूसरस्तनी ।

विललाप विवर्णमूर्द्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥”

इत्युपक्रम्य प्रवर्तिते धारावाहिके करुणारसे मधौ दृष्टे—

“तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसबाधमुरो जयान च ।’

इति विशिष्य पुनर्दांसि ।

(लो, ये) रतिविलोपेति—अथ मोहपरायणा सतीत्यादिना परिसुष्टिमागतं स्यापि करुणस्य “अथ सा पुनरेव विह्वला” इत्यनेन कण्ठपरिपूर्णभोज्यस्य पुनर्भोज्य दानेन वैरस्यम् ।

॥ रतिं वस्तुनि स्पृहाम् । मतिम् अर्थनिर्द्धारणम् । अत्र नायकनिष्ठविप्रलम्भ-
शृङ्गारस्य आलम्बनविभावो कामिनीरूपस्तु न वर्णितः । अत्र वर्णितानामनुभावानां
रसान्तरे सम्भवाप्रकरणाद्यनुसन्धानेन कष्टेन कल्पनीयः । कदादावित्यादिपदेन
व्याधिपरिमहः । कामवशात् शौरुवशाद् वेति प्रकरणानुसन्धानरूपयत्नप्रतिपाद्यः ।

* यद्यपि शृङ्गारो न वीररसाविरोधी, तथाप्यनवगरे तद्वर्णनं वीरानुगुणत्वाद्दुः
चितमिति दोषः । वीराणां विनाशसमये करुणवीरादिरेवास्त्वयते नतु शृङ्गारः ।

× धाराधिरुडे—अनवच्छिन्नप्रसारितया प्रवृत्ते । सप्तमे इति पदं स्थायिभावपरम् ।
सामाजिकनिष्ठ एव रसो न त्वभिनयनिष्ठः । ईदृशावसरे महावीरस्य रामचन्द्रस्य
विषयान्तरसंसारो न युक्तः । तादृशोक्तिव्याजेन यमनं रामचन्द्रस्य नायकस्य अवीरत्वं
प्रकाशयति ।

† तथा चोक्तं ध्वनिकृता—“उपयुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः
पराभूयमानः परिम्लानकुमुदकल्पः कल्प्यते । परिष्कारं गतस्यापि पाँव पुन्येन दीप-
नम्, रसस्य स्याद् विरोधाय ।” इति

१ ‘देऽन्योन्यसरम्भे’ (क म पु)

शक्तिनोऽननुसन्धानं यथा—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाधव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । (१) *

अनङ्गस्य कीर्तनं यथा—कपूरमञ्जर्यां राजनायिकायोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादय यन्दिवर्णितस्य प्रशंसा ।

अङ्गस्यातिविस्मृतिर्यथा—किरातार्जुनीये सुराङ्गनाविलासादिः । (ल) + प्रकृतयो दिव्या, अदिव्या, दिव्याश्चेति । तेषां धीरोदात्तादिता, तेषामप्युत्तमाधम-मध्यमत्वम् । (ओ) .

तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा—धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् छद्मना वालिवधः । यथा वा—कुमारसम्भवे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् । = इदं पित्रोः सम्भो-

(वि, १) सागरिकाया विस्मृतिरिति—सागरिका रत्नावली । तन्नाटकेऽङ्गिनी ।

(वि, ल) अनङ्गस्येति—प्रक्रान्तरसानुपकारकस्येत्यर्थः । यन्दिवर्णितस्येति । राणा इति शेषः । किरतार्जुनीये भारवी ।

(वि, घ) दिव्या इत्यादिषु दिव्यादिनायिकाया इत्यर्थः । दिव्या-देवाः अदिव्या मनुष्याः । दिव्यादिव्या देवावतारा मानुषाः तदीयाः प्रकृतय इत्यर्थः । अर्थानौचित्यमन्यदेति यदुक्तं तद्वर्णयति—

(लो, ओ) प्रकृतिविपर्ययास्यं दोषं च व्याचष्टे—प्रकृतय इत्यादि । दिव्या मेहेन्द्रादयः श्रीकृष्णादयश्च । अदिव्या दुष्म(प्य)न्तादयः । दिव्यादिव्याः श्रीरामचन्द्रादयः इत्यादि प्रागेव उक्तम् । धीरोदात्तादीनाम् अन्यतमाधयत्वस्य सम्भवेऽपि प्रायेण वीरादिप्रधानत्वमेव । तेषा लक्षणाणि उक्तानि ।

(लो, ओ) उत्तमदेवतयोः शृङ्गारसवर्णनमनुचितमिति यदुक्तं तत्रायमेवाशयः । ये ये शृङ्गारव्यञ्जना रहस्यार्थाः पित्रोर्वर्णयितुमनुचितास्ते उत्तमदेवतानिष्टान वर्णनीयाः अन्यथा स्पृष्टं रावणवधानन्तरं स्वराज्यमभिनिवृत्तस्य रामचन्द्रस्य

* अङ्गिनः प्रधानस्य नायकस्य नायिकाया वा । बाधव्यस्य कञ्चुकिनः आगमने विजयचूडाकर्णने सागरिकाया नायिकाया नाममात्रस्याऽग्रहणम् । यदा अङ्गी नोपादीयते तदा वैचित्र्यं नानुभूयते ।

+ अङ्गस्य—अप्रधानस्य प्रतिनायकादे । यद्यपि

“वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयाजायकोत्कर्षकघनं च चिनोति नः ॥”

इत्युक्तं तथापि यावता वर्णितेन नायकोत्कर्षविधान्तिरासायते तावदेव वर्णनीयं न ॥ प्रतिनायकस्य मधुपानजलविहारादिकमपि । तद्वर्णनस्य प्रधाननायकतिरोधानतया दोषत्वमिति भावः ।

गवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् = इत्याहुः^१ । (व, औ)

अन्यदनौचित्य देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति हि काव्य-
स्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामनुमुचीकाससम्भवः । (श, अ) *

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ॥ ७ ॥

(वि, श) अन्यदनौचित्यमिति—देशकालेति । दिवि मानुषभाषावर्णन-
देशानुचितम् । एकतौ अन्यतुर्धर्मवर्णन कालानुचितम् ।

(वि, प) इति दोषानुवत्त्वालङ्कारदोषा अपि एवैवान्तर्भवन्ति इत्याह-
एभ्यः पृथगिति ।

सौतासम्बादवर्णन तादृश वाग्यन्महाकावेनिष्ठमनुचितं स्यात् । अनुचितमेव
सकलमहाकावेना प्रबन्धेषु तथा तथा वर्णनमसमवस्य स्यात् । एवमदिभ्याना स्व-
पातालगमनसमुद्रलङ्घनादि । एतद्वस्तु महानुभावकुक्लयाधादेर्यद् वृत्तमितिहासादि-
प्रसिद्ध वर्णनीयमेव । अन्यथा वर्णनस्यैव दोषावहत्वात् । एवमन्यस्यापि कृत्यानौचि-
त्यस्य वर्णने प्रवृत्तिविपर्ययाख्यो दोषो बोद्धव्यः ।

(लो, अ) अन्यदनौचित्यं दशयति—अन्यदिति—देशकालादिरित्यादिशब्देन
नायिकाया पादप्रहारदि । नायकस्य वीर्य । शलाका धातुर्धर्मम् । प्रौढाया वेश्याया-
श्चातिलज्जा । प्रतिनामकस्य अन्वयत्वम् । तथा चाह—

वशावीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जशस्त्रायकौर्कषरूपं हि विनोति न ॥ इति ।

एव देवतानामवयवानां शिर आरभ्य वर्णनम् । तेषां शिर आरभ्यत्वे पादारब्ध-
वर्णनम् एव इष्यते । मनुष्याणां न पादारब्धवर्णनं तेषां शिर आरभ्य वर्णनस्यैव दृष्टे ।
एवमनयैव दिशा सकलमनौचित्य रसभङ्गकारणं प्रयत्नेन सुकावेभिः परिहार्यम् ।
यदुक्तं ध्वनिहृता—

अनौचित्यादते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

अनौचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥

(लो, आ) ननु यद्येते एव दोषास्तदा प्राचीनोक्तं पुनरलङ्कारदोषा इत्याह ।
एभ्यः इत्यादिभ्य इति । कथं तेभ्योऽपृथगित्याह—

* “यत्तदनुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य च ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥”

१ ‘इत्याहुः’, इत्यनन्तरम्, “ध्वनिप्रदयः । तस्मादभिनेयाश्च च काव्ये
यदुत्तमप्रवृत्ते राजादेस्तमप्रवृत्तिभिर्नायिकाभिः सह आभ्यसम्भोगवर्णनं तत्पिप्रो सम्भो-
गवर्णनमिव गुत्तरमसह्यम् । तथैवोत्तमदेवतानिषयम् । (ध्वन्यालोके (३. १४
दृश्यते)” इत्यधिकं पाठः ।

पुन्य उद्गदोपेभ्यः । (प, धा) तथा हि—उपमायामसादरयासम्भवयोरप-
मानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनवाधिकत्वयोरयान्तरन्यासे उद्येक्षितार्थसमर्थने
चानुचितार्थत्वम् । (स)
क्रमेण यथा—

“प्रभाभि काव्यशशिनं विततार्थररिमम् ।” (इ)

“प्रज्वलज्जलधारावन्निपतन्ति शरास्तव ।” (ह) (ई)

“चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः ।”

(वि, स) अत्र यो यदलङ्कारदोषो यन्नान्तर्भवति तदाह—उपमायामिति ।
असादरयम्—उपमानोपमेययोः सादरयाभावः । असम्भवोपमानाप्रसिद्धेः । जाति-
प्रमाणेति । प्रमाणं परिमाणम् । उपमेयजालपेक्षया उपमानजातेरुपमेयपरिमाणपे-
क्षयोपमानपरिमाणस्य चात्यन्तन्यूनाधिकत्त्वयोरनुचितार्थत्वमित्यर्थः । एवमुत्प्रेक्षितार्थ-
स्ययान्तरन्यासेन समर्थेन च तदैव दोषस्तस्यानुचितार्थत्वमित्यर्थः । ननु पशुभूता रणा-
ध्वरं इत्यत्र शूराणां कातरत्वव्यञ्जनया तेषां निन्दाव्यञ्जनमेवानुचितार्थत्वं दर्शितम् ।
असादरयासम्भवयोरुत्प्रेक्षितार्थसमर्थने न एतादृशमनौचित्यं किन्तु प्रतिपाद्यमानार्थात्मी-
रुत्वमेवानौचित्यं वाच्यं तथा च वधमुभयसाधारणमनौचित्यम् । यदि च औचित्याभाव
एव तर्हि इत्युच्यते तदा समस्तदोषाणामेव अनुचितत्वेनैतस्य दोषविशेषानुप-
पत्तिरिति चेत्सत्यम् । दोषान्तरलक्षणानाग्रातत्वे सति औचित्याभाव एव तल्लक्षणम् ।

(वि, ह) क्रमेणेति—प्रभाभीत्यत्र असादरयम् । काव्यं शशीव इत्युपमा ।
अत्र रूपवत्त्वेऽपि स एव दोषस्तस्यापि सादरयमूलत्वाद् उपमानासम्भवे—प्रज्वलदिति—
प्रज्वलन्त्यो जलधारा ह्यप्रमिद्धा । नन्वनाभूतोपमा स्यादिति चेन्न, सम्भावनयाऽपि
यनोपमानप्रसिद्धिस्तत्रैवाभूतोपमात्वात् । यथा—

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव वचित् ।

त्वदानं विभार्ताति तामभूतोपमां विदुः ॥

इत्यत्र दण्डिना वचित्यदेन छन्दुर्विधे वचित् सर्वपद्मप्रभाहरणसम्भावनां
प्रदर्श्य तादृशोपमानेनाऽभूतोपमा दर्शिता । अत एव बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव
इत्यत्रापि वटादिविटपे लतादर्शनात् प्रवालविटपे लता सम्भाव्य तदुपमा कृता । प्रकृते
जले ज्वलनस्य सर्वथा बाधात् प्रज्वलज्जलधाराया सम्भावनाऽशक्यत्वात् ।

(वि, क) उपमेयजात्यपेक्षयोपमानजातेरत्यन्तन्यूनत्वमाह—चण्डाल इवेति ।

(लो, इ) तथा हीति—अत्र काव्यस्य शशिना न सादरयम् ।

(लो, ई) जलधाराणां प्रज्वलनम् असम्भवि ।

यथा—द्युम्ना बालिवधो मायुराजनेन्द्रात्तराधवे नाटके परित्यक्तः । वीरचरित-
शटके भवभूतिना तु रावणमौहादाद् रामवधार्थमागतो वाली रामेण हत इत्यन्यथावृत्तः

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बम् ।” (क)

“हरवल्लीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावल ।”

“स्तनावद्रिसमानौ ते ।” (ख, उ)

“दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रोऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसा सतीव ॥”

एषमादिपूत्रेक्षितार्थस्यासद्भूततयैव^१ प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव
तत्समर्थनम् । (ग, ऊ)

यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

सहसालिजनैः^२ स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरम् ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥ (घ, ङ) +

अत्र राजनात्यपेक्षया चण्डालनातेरत्यन्तन्यूनत्वम् । उपमानपरिमाणपेक्षयोपमानपरि-
माणस्यात्यन्तन्यूनत्वमुदाहरति—कर्पूर इति ।

(धि, ख) एव जातिपरिमाणयोराधिक्यमभ्याह—हरवदिति । स्तनावदिति च ।
शिखावलौ मयूरः । अवस्थामेदेन हरशरीरस्यानेकव्यक्तित्वात् हरत्वमपि जाति
शिखावलत्वापेक्षयाधिका ।

(धि, ग) अर्थान्तरन्यासेनोत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमाह—दिवाकरादिति । यो
हिमालयो गुहासु लीनमन्धकारं दिवाकराद् रक्षति । अत्रोत्प्रेक्षते—भीतमिवेति ।
अनर्थान्तरन्यासमाह—क्षुद्रोऽपीति । उच्चैः शिरसा महिम्ना उच्चमौलीनामर्थान्मह-
ताम् उच्चैः शिखराणां च । अत्र दोषं दर्शयति—एषमादिपिबिति । समर्थनम्—
सत्यत्वेन प्रतिपादनम् । तमसो भयं च सर्वथैवालीनमुत्प्रेक्षितम् । कथं तस्यानर्थान्त-
रन्यासेन सत्यतया प्रतिपादनमिर्त्यर्थः ।

(धि, घ) सहसेति—सा सुन्दरी नायिका स्निग्धैरालिजनैः सह सहसा

(लो, उ) राजधण्डालेन, चन्द्रस्य कर्पूरखण्डेन, हरस्य नीलकण्ठेन, स्तनयो-
धाद्रिणा च साम्यम् ।

(लो, ऊ) दिवाकरादौ चोत्प्रेक्षितार्थस्य समर्थनेऽनौचित्यं दर्शयति—उत्प्रे-
क्षितार्थस्येत्यादि । असद्भूततयैव प्रतिभासनम्, सम्माद्यनविषयत्वादित्यर्थः ।
दिवाभीत उल्लूकः । अथ वा—दिवा दिवसाद्भीतमित्यन्धकारविशेषणम् । यो
हिमालयः, शिरः श्च मूर्धा वा ।

+ “यमकं तु विधातव्यं न वदाच्चदपि त्रिधातुः” इति निषेधात् ।

१ “स्वासम्भूततयैव” (क ख उ) २ “-भिनने-” (क ख उ)

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वंम् । (ऋ) यथा—

“एष मूर्तो यथा धर्मः चितिपो रचति चितिम् ।” (ङ)

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा—‘श्रोवद्दृष्ट उल्लङ्घ्य’
इत्यादौ । (च, ल)

उपमायाश्च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । (छ)
क्रमेणोदाहरणम् ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुभूतिसितद्युतिः ।

निपुतेव शरन्मेघो नीलवारिदलखण्डकम् ॥”

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः । (ज, ए)

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विपम् ।

विद्युद्भिभूषितो नीलजीमूत इव राजते ॥”

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम् । (झ, ऐ) अस्यामेवोपमानोपमेययो-

सस्मिता उदिते रजनीनाथे सहसा तत्क्षणं कुञ्जमन्दिरं यातीत्यर्थः ।

(वि, ड) उत्प्रेक्षाद्योतकत्वं इति—उत्प्रेक्षाभिधानार्थं प्रयुक्तत्वं इत्यर्थः ।
एष इति । धर्मः पुरयं तस्य मूर्त्यभावात्तदुत्प्रेक्षा न तु धर्मरूपदेवनोपमा, तदा मूर्तित्व-
विशेषणवैयर्थ्यापातात् ।

(वि, च) एषमिति । वृत्तिविरोधस्तदसप्रतिकूलवर्णानां स्थितिः । ‘श्रोवद्दृष्ट’
इत्यादिकं प्राग् व्याख्यातम् ।

(वि, छ) साधारणधर्मस्येति । उपमेयेऽनिर्दिष्टधर्मसमानधर्मस्योपमाने
निर्देशोऽधिकत्वम् । उपमेये निर्दिष्टधर्मसमानधर्मस्योपमानेनुपादानं न्यूनत्वम् ।

(वि, ज) नयनज्योतिषेति—अत्र शम्भुरूपमेयः । शरन्मेघ उपमानम्,
नयनज्योतिर्विद्युत् । भूतिसितत्वशारदीयलब्धशुभ्रत्वयोश्च समानधर्मयोरस्त्येव
निर्देशः । किन्तु शम्भोरूपमेयस्य नीलकण्ठत्वानुपादानात्समानधर्मनीलवारिद्यो-
त्त्वादेरुपमाने शरन्मेघे आधिस्यमाह—अत्रेति । समानधर्म एवामे नियमः ।
धर्मान्तरोपादाने तु नाधिक्यम्, यथात्रैव नभोमण्डलमध्यम् इति चतुर्थपादकरणे ।

(वि, झ) न्यूनत्वमाह—कमलेति । कमलया लक्ष्म्या आलिङ्गितः, उज्ज्वल-
हारवाश्च मुरं द्विपम् मुरारी राजते । विद्युद्भिभूषितो नीलजीमूत इव इत्यर्थः । अत्र

(लो, ऋ) आलिङ्गनैः सह सार्धं सहसा वेगेन सहसा हयेन सह वर्तमाना ।

(लो, ऋ) यथाशब्दो हि श्वादिशब्दवचोत्प्रेक्षाया वाचकः ।

(लो, ल) वृत्ते नियतवर्णगतो यो रसविषयो व्यापारः ।

(लो, ए) सबलावत्वं वाच्यम् ।

(लो, ऐ) उपमेयस्य तारहारत्वस्य वचनात् ।

लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । ×
क्रमेणोदाहरणम्—“सुधेव विमलश्चन्द्रः” । “उयोस्ना इव सिता कीर्त्तिः” (अ)

काप्यभिरुह्या तयोरासीद् यजतोः शुद्धवेशयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥”

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्व्वासीत् अपि तु सर्वदापि भवति ।
(ओ)

“लतेव राजसे तन्निव !”

अत्र लता राजते त्वं तु राजसे । (ट)

“चिरं जीवतु ते सन्तुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा ।”

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवित्वत्वेन विधेयम् । (ठ)

इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः ।

लक्ष्मीस्थानीया विद्युत् हारस्थानीयाया बलाकाया न्यूनत्वमिति भग्नया प्रतिपादयति—
अत्रेति ।

(वि, अ) अस्यामेवेति । उपमायामेवेत्यर्थः । भग्नप्रक्रमत्वमिति ।
यल्लिङ्गेन एकद्वयादियद्वचनेन चोपमेयोक्त्युपक्रम उपमानस्यापि तल्लिङ्गत्वेन तद्वचनेन
चोक्तिराकाङ्क्षिता तथात्वानुक्तौ क्रमभग्न इत्यर्थः । एवं वर्तमानादिकालभेदस्य च
भग्नप्रक्रमत्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षितरूपेणानभिधानात् । सुधेव इत्यत्र स्त्रीपुलिङ्गभेदः ।
उयोस्ना इव इत्यत्र वचनभेदः ।

(वि, ट) कालभेदे त्वाह—काप्यभिरुह्येति । तयोर्दिलीपमुदकिणयोर-
भिरुह्या शोभा चित्राचन्द्रमसो- चैत्र योगः । न खलु आसीत् इति सार्वदिशोमा-
सत्त्वे अतीत्वेन तद्विवक्षाभावात् । लतेवेत्यत्र पुरुषभेदः, लता राजते इत्येव सम्भवात् ।

(वि, ठ) चिरं जीवित्वत्र विधिभेदः । अयं च स्वल्प एव दोषः व्यत्ययेन
मन्वयसम्भवात् । अत एव सर्वत्र काव्ये ईदृश एव प्रयोगः ।

(लो, ओ) अस्यामुपमाया सर्वदापि भवतीत्यनेन उपमानोपमेययोः कालभेदः ।

(लो, औ) इह त्विति—अयमर्थः—यत्र लिङ्गादिभेदे हि साधारणधर्मोऽभिन्न
उपमानोपमेययोर्द्वयोरपि सम्बन्धमापाद्यते तत्र न प्रतीतिः स्थगयति ।

× उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनादिभेदे सति साधारणधर्मवाचक पदं यस्य (उप-
मानस्य उपमेयस्य वा) लिङ्गवचनानुसारि स्यात् तेनैव तस्यान्वयो नतूभाभ्याम् ।
अत उभयत्र उपमानोपमेययोरन्वयाभावे साधारणधर्मत्वमेव व्याहन्यते । साधारण-
धर्मोभावे यथमुपमाया अवकाशः । उपात्तस्य साधारणधर्मस्य एव अन्वयवलेन
अपरत्र प्रतीतिवलेन सम्बन्धाङ्गीकारे उपमानिर्वाहस्तु विलम्बेनैव भवति ।
अतोऽत्र दोषः ।

प्रमेयोदाहरणम्—“मुरं चन्द्र इवामाति ।” (श्री) †

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतामृतः ।

दधते स्म परं शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥” (ङ, झ)

पूर्वोदाहरणे रूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेणान्वयप्रसिद्धेः^१ प्रशान्त-
स्वार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः । (ङ)

एवमनुप्रासे वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वम्^१ । यथा—

(वि, ङ) लिङ्गवचनभेदे साधारणधर्मस्य निर्दिष्टरूपेणोभयत्राऽनन्वयो दोष-
बीजम् । यदि तु निर्दिष्टरूपेणोभयत्राऽनन्वयमम्भवस्तदा न दोष इत्याह—अत्र
च लिङ्गवचनेति । मुखं चन्द्र इवेति । अत्राभातिसाधारणधर्म उभयत्रैकरूप एव
लिङ्गद्वयं तु भिन्नम् । वचनभेदे त्वाह—तद्देश इति । मधुरतया रम्यतया मृतः पूर्ण-
स्तस्यापेराः परं शोभा दधते धत्त इत्यर्थः । दध धारणे इत्यर्थवचने रूपम् । कीदृशः
अन्याभिः स्त्रीभिरसदृशः अन्यस्यसाधारणः । दृक्प्रत्ययान्तस्य दृशो रूपमिदम् । तदीया
विभ्रमा इव—तेऽपि हि परं शोभा दधते । धाजे बहुवचने रूपमिदम् । एवं मधुरतामृतः
मधुरता विभ्रतः । मृतः क्षिपि रूपमिदम् । एवमसदृश इत्यापि क्षिपि रूपम् । लिङ्गादि-
भेदेषु प्रक्रमभङ्गं दोषान्तर्भाव उक्तं ग्राहयति—पूर्वोदाहरणेऽप्यिति । सुषेव विमल-
रचन्द्र इत्यादिष्वित्यर्थः ।

(वि, ङ) एकस्यैवेति । साधारणधर्मेण विमलत्वादिना एकस्योपमेयस्यैव
समानलिङ्गत्वादिनाऽनन्वयसिद्धेरसमानलिङ्गवेनोपमानेनाऽनन्वयामिदिरित्यर्थः । प्रशान्त-
न्तस्येति—उभयान्वयित्वाद्वाङ्मया उपक्रान्तस्येत्यर्थः ।

(वि, ण) एवमिति—वैफल्यस्याऽनुप्रासार्थमुपात्तस्य विशेषणस्य यद्वैफल्यं
तस्येत्यर्थः ।

मुखमिति—अत्र भातीति साधारणमुखचन्द्ररूपोऽर्थः साध्यः । एवमुत्तरत्रापि ।

(लो, झ) सदृश इत्यस्योद्देश्यविशेषणत्वे “एकवचनान्तः सदृशशब्दः ।
पंचे मधुरतया मृत इति एकवचनम् । विभ्रमविशेषणत्वे बहुवचनान्तः सदृशशब्दः ।
दधतीति दधधातोरेकवचनान्तं, धाधातोर्बहुवचनान्तं च तिङन्तं च पदम् ।

(लो, आ) वैफल्यस्याऽपुष्टार्थत्वं च चित्रवर्णारन्ध्रत्वभावेन प्रकृतानुपयोगा-
दित्यर्थः ।

† साधारणधर्मस्य स्वस्वरूपेण उभयत्र अन्वयाज्ज दोषस्यावगताः । अत
उक्तं दण्डिना—

“न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमा दूषणायान्न यत्रोद्देशो न भीमताम् ॥”

१ ‘धर्मेणान्वयसिद्धेः’ (क. ख. पु.) ॥ ‘स्वार्थत्वम्’

‘अनुरागवन्तमपि शोचनयोर्द्धतं वपुः सुखमतापकरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते ॥’ (ए, आ)

एवं समासोक्ती साधारणविशेषणवशात्परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगते. शब्देन तदभिधानस्य च पुनरङ्गत्वम् । (त)

कमेणोदाहरणम्—

“अनुरागवन्तमपि शोचनयोर्द्धतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं विषदालयादपरदिग्गणिका ॥”

अत्रापरदिनित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते । (थ, इ)

अनुराग इति । सविलासं गच्छन्ती वेश्या दृष्ट्वा शान्तस्य पुरुषस्योक्तिरियम् । हे रणचरणे ! तव परिसरणे गमनं कर्तुं । अकारणम् अर्थात् पुंसां रणरणकं अभिन्ता कुरुते अनयतीत्यर्थः । परिसरणं वीदशम्^४ अनुराग अनर्त्य रणन्ती मणिक्रि मेखला यत्र तादशम् । अविस्तं शिञ्जानं मञ्जु मञ्जीरं नूपुरं यत्र तादशम् । मत्र वक्तुः शान्तत्वेन कामोदीपकपरिसरणविशेषणानामपुष्टार्थत्वं केनलमनुप्राप्त्यैव तदुपादानम् । अत्र च वैयर्थ्यप्रतियोगिकामचिन्तोपयोगित्वेऽपि तद्विशेषणानामकृतशान्तरसानुपयोगित्वादपुष्टार्थता ।

(वि, त) एवं समासोक्ताविति । प्राकरणिकरूप्यनेनाऽप्राकरणिकव्यञ्जनं समासोक्तिः । अप्राकरणिककथनेन प्राकरणिकव्यञ्जनमप्रस्तुतप्रशंसा । अस्मिन्मलङ्कारेऽप्येऽप्राकरणिकप्राकरणिकार्थयोः व्यङ्ग्यत्वेऽपि शब्देन तदुपादानं पुनरङ्गत्वमेवेत्यर्थः ।

(वि, थ) तत्र समासोक्ती पुनरङ्गत्वमाह—अनुरागेति । अपरदिक् पश्चिमादिगैव गणिका वेश्या विषद्रूपादालयाद् आश्रयात् रविं निरकासयत् निष्वासयामास । किं भूतम् अपेतवसुम् अपगतसरिमम् । अनिष्वासनोपयोगिविशेषणसत्त्वेऽपि अपेतरदिमत्वात् निरकासयदित्याह—अनुरागेति । अत्र दिवसस्य पश्चाद् रागवन्तं रक्तिमावन्तमपि । अत एव शोचनयोः सुखं सुखजनकम् अतापकरं च वपुर्द्धतमपीत्यर्थः । अत्र श्लिष्टविशेषणवशादनुरागवती शोचनमुखजनकमुखशीतलवपुष्मतो नायस्य वसुना धनेन रक्षितत्वात् स्वगृहरूपादालयाद् वेश्याया निष्वासनं व्यञ्जनया प्रतीयते । तत्र च निर्धननायकस्य यथाश्लिष्टविशेषणमहिम्ना व्यङ्ग्यत्वं, तथा वेश्याया अपि व्यङ्ग्यत्वमेवोचितम् । नाच्यत्वे तु पुनरङ्गित्वेत्याह—अत्रापरदिगेवेति ।

(लो, इ) अनुगतो रागः शोणिमा, प्रेमा च । वसुपदेन रश्मयः धनानि च । आलयः आश्रमः गृहं च । गणिकात्वं प्रतीयते । पुनः स्वशब्देनोपादानेन च पुनरङ्गत्वमावहति इत्यर्थः ।

“आहूतेषु विद्वद्भ्यो मशको नाथान् पुरो वाच्यंते

मध्ये वा धुरि वा धर्मस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।

• गद्योतोऽपि न वक्ष्यते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिकं सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥” (ई)

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितम् । (६)

पूर्वमनुप्रासे प्रसिद्धभावस्य स्यात्तद्विद्वत्त्वं यथा—

“यथाधिष्ठिततां चक्री गोत्रं गोत्रमिदुच्छ्रितम् ।

(चि, ६) अप्रस्तुतप्रसंगायाः पुनरुक्तिमाह—आहूतेष्विति—सामान्यं जनं धिक् । यतोऽचेतनं मद्राभद्रादिचेतनरहितम् । अनामृष्टम् अपरिभाषितं तत्त्वं येन तादृशमन्तरं मनो यस्य तादृशं प्रभुमिव । सामान्यस्य अचेतनत्वं दर्शयति—आहूतेषु विद्वद्भ्यो विहायमा गच्छन्तु जनेषु प्राणिषु आहूतेषु विहायोगामिन्यान् पुर, आयान् आगच्छन् मशकोऽपि न वाच्यंते, चारणा एव निवर्तन्ते । गमनमेवात्र विधेयं बोध्यं तदेव सामान्ये चेतनत्वप्रतिपादनसम्भवात् । तथा तृणमणिस्तु तृणाकर्षणो-
ऽप्यमृत्यो मणिः धुरि वा मध्ये वा वसन् रथशोभाकारकमहामून्यमणीनां धुरं रथ-
शोभाकरणरूपं धुरं मारं विधत्ते । “धूः स्त्री शब्दे यानमुच्यते” इति कोपः । यानं रथम् ।
मध्ये इत्यत्रोपस्थितत्वात् यानस्येति लभ्यते । मध्ये वगन् इत्यत्र मध्येवारिधि वा
वमन् इति क्वचित् पाठः । तदा च मध्ये वारिधेः मध्ये वा वगन् पुनः पुनर्वमन्नित्यर्थः ।
मणीनां वारिधिवत्सामान्यार्थमहामून्यमणीनां धुरं मणित्वेन गण्यत्वरूपा धुरं
भारम् इत्यर्थः । मध्येऽपि इति अपिचारस्य तेजस्विषु अन्वयः । अत एतादृशाऽयुक्त-
कारित्वान्सामान्यं धिक् इत्यर्थः । अत्रेति । अचेताः प्रभुः प्राकरणिकः । मशकादयो-
ऽप्राकरणिनाः । तेषाम् अभिधानवशादेव अचेतसः प्रभोः व्यञ्जनया लाभे तदभिधानं
पुनरुक्तमित्यर्थः ।

(चि, ७) प्रसिद्धभावस्येति—अनुप्रासितपदार्थस्य निर्दिष्टकर्मणि प्रसि-
द्धभावा इत्यर्थः । चक्रेति । अस्य भूभुजः चक्राधिष्ठितता राजमण्डलाक्रमणं चक्री
विष्णुः प्रायच्छत् दत्तवान् । एवम् उच्छ्रितं गोत्रं गोत्रमित् इन्द्रः, तृणं धर्मं तृणमकेतुः
महेशः । अत्र इष्टकर्मसु एषा कर्तृत्वप्रसिद्धिर्नास्ति किन्तु अनुप्रासार्यमेव तथोक्तम् ।

(लो, ई) तृणमणिः तृणापकर्षको मणिविशेषः । अनामृष्टं तत्त्वान्तरं येन
महीयसामर्त्यायसा च पदार्थानां भेदो न प्रकाशयते । सामान्यं जातिः सामान्यस्य
सर्वान् विभक्तिषु एकरूपेणैवावस्थितेरित्यर्थः । अनुचितं च व्यञ्जनर्येव प्रत्युत चमत्ता-
रुतिशायदायित्वेन गद्यार्थत्वात् ।

(लो, उ) चक्रेति—व्ययमाशयः, चक्रप्रभृतीनां च चक्राधिष्ठिततादिमात्रेण

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छस्य भूभुजः ॥ ” (घ, उ)

उद्गदोपाणां च कचिददोषत्वं वाचिद्व्युत्पत्त्याह—(न)

यस्मिन् क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःखवत्त्वं गुणो भवेत् ॥ ८ ॥ (ऊ)

एषु आत्मादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद्गुण इति व्यपदेशो भावः । (प, अ) क्रमेण यथा—

“तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलुटितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्मिन्दन् मनो निर्भरम् ।

शम्भोभूतेकृपाविधेयमनसः प्रोक्षामनेत्रानल—

ज्वालाभालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तामना ॥” *

अथ शृङ्गारे कुपितो यत्र । (क)

(वि, न) उद्गदोपाणामिति दुःखप्रमृतीनाम् इत्यर्थः ।

(वि, प) यस्मिन् क्रोधसंयुक्ते—समुद्भते प्रचण्डे भीषणे इति यावत् । रौद्रादौ रसे अत्यन्तं गुण इत्यन्वयः । ननु माधुर्यादय एव गुणास्तत्त्वं दुःखवत्त्वादेर्गुणत्वम् इत्यत्राह—एषु चेति । माधुर्यादय आत्मादस्वरूपविशेषात्मक गुणा मुख्याः । तेषां प्रकर्षणो य उपचारः तत्कारित्वाद् औपचारिको गुणव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः ।

(वि, फ) अत्र क्रोधसंयुक्ते वर्तते दुःखवत्त्वगुणमाह—तद्विच्छेदेति । तस्या विच्छेदेन कृशस्य कण्ठलुटितप्राणस्य च मे मनः, क्रूरः पञ्चशरः अनिशितैः शरैर्निर्दयं मिन्दन्, शम्भो । प्रोक्षामनेत्रानलज्वालेन समस्तामना करालित आस्ताम् । शम्भुः कृपा-विधेयं करिष्यतीत्यत्राह—भूतेकृपेति । भूते प्रार्थिनि मयि कृपा एवं करिष्यति । अमेति । विच्छेदकण्ठलुटितादौ छगारकण्ठदयो वर्या दुःखभाः कुपितवपनृका गुणा ।

प्रशमनं न क्षलु प्रशिक्षम् । निवृत्तगुणार्थमेवोपनिषदम् ।

(लो, ऊ) अपुना पदनिष्ठत्वेन यथा विभक्त्यनभिषा दोषाणां बन्धिर वृद्धा-पिदन्त्यपान्मिल्याह । श्रोत्रोऽत्र रौद्रस्यतामनापयमानो विवक्षितः, तस्य दृष्टगुणत्वान् । समुद्भते सम्मर्गाद्व्यगुणयुक्ते वस्तुनि । आदिराब्देन बीभत्सः ।

(लो, अ) मुख्या गुणा यदादित्यस्वरूपात्मके मायुर्यादिः । भावः औपचारिकः ।

* कण्ठे लुटिता उपरिष्ठाः प्राणा यस्य तस्य मम मनः अनिशितैः तीक्ष्णैः शरैः निर्दयं निर्भरमत्यन्तं च मिन्दन् विदारयन् क्रूरः पञ्चशरः कामः समस्तामना भूते प्रार्थिनि मयि या कृपा तस्या विधेयं वर्याभूतं मनो यस्य तस्य शम्भोः शिवस्य, प्रोक्षामः अत्युक्तो यो नेत्रानलः तृतीयनेत्राग्निः, तस्य ज्वालाभाः शिरसान् जातेन गमूदेन समस्तामना ननु एवदेशेन करालित्वादेन भीषणभूत आस्ताम् ।

‘मदं व्याभूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजालो-

द्धताम्भ एतदम्भार प्रसभमभिनभ क्षितनपत्रलक्षम् ।

ऊर्ध्वन्यस्ताद्ग्रिदण्डभ्रमिभररभसोद्यमस्वल्पवेग-

भ्रान्तमहागडगण्ड प्रवितरतु शुभ शाम्भय ताण्डव य ॥” x

भ्रोद्धत ताण्डव वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे तु पृथक् द्वितयापेक्ष-
यापि तु भवत्यस्यैव गुणः । यथा—“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिमिष्यादि” । अत्र
यीमासो रसः । (व, प्र)

सुरतारम्भगोष्ठ्यादायत्नीलत्वं तथा पुनः ॥ ६ ॥

तथा पुनरिति गुण ण्य । यथा—

“करिहस्तेन सबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

(चि, य) उद्धते वाच्ये चाह—मूर्च्छ इति । शाम्भव ताण्डव नृत्ये वो युष्माकं
शुभ प्रवितरतु । ताण्डव वीहराम् । मूर्द्धम्याभूयमानाया ध्वनन्त्या अमरधुम्या गङ्गाया
लोलन कलोलजालन तरङ्गमन्देता उद्धूताना क्षितानाम् अम्भ क्षोदाना चल-
कणाना दम्भात् छलात् प्रसभ सहगा अभिनभो नभसि क्षितानि नक्षत्राणा सक्षायि
येन तादृशम् । पुन वीहराम् । ऊर्ध्वन्यस्तयोरवाप्रदण्डयोर्भ्रमिभरेण भ्रम्याधिक्येन
रभसोद्यत सहनोद्भूत नभस्यत बायो प्रवेगेण भ्रान्त ब्रह्माण्डखण्ड यत्र
तादृशम् । अत्रेति । उद्धत भाषण उत्कृत्य इत्यादौ बाभयो रसः ।

(चि, भ) सुरतेति—सुरतारम्भो यस्या तादृशगोष्ठ्यादौ इत्यर्थः । करि-
हस्तेनेति । बालिकाया सुरतोपायस्य द्वयर्थपदेन सूचनमिदम् । तथाहि पुनो ध्वज
पतारा साधनस्य सैयस्यान्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन् गच्छन् विराजते । साधनान्त-
र्बीहरो सम्बाधे निविडत्वादायते । तर्हि कथं प्रवेश इत्याह—करिहस्तेनेति ।

((लो, नृ) उद्धत हरताण्डवम् । रौद्रे तु भवत्व यथा मम तातपादाना—
स्फुटविषयपेटाघातनेनायमर्थो

सपदि कुलागिरीन् वा खण्डशरचूर्णयित्वा ।

प्रलयमरदुदारस्पीकृतो धूतात

प्रसृतिभिरथ पारावारमुत्क्षेपयामि ॥)

(लो, ल) करिणो गनस्य हस्त स्थूलाहस्तः । ‘तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यमा
स्याद्द्विर्द्विदि ।’ इति श्रुत्वा रशास्त्रप्रतिद्विष्टप स्त्रीयोनिविद्रावण पुष्पजस्याकार करिक

अत्र प्रकरणाद् विप्रलम्भोऽवगम्यते । तत्र क्रोधस्य प्रकषकत्वाद् दीर्घसमासविकट-
वर्णयोर्युगत्वम् । तेनाज्ञस्य क्रोधस्य प्रसर्पादज्ञिनो विप्रलम्भस्यापि प्रकर्ष इति भावः ।

x अत्र ताण्डवे ओजस्विनि वाच्ये ओजोगुणप्रमाशङ्क दीर्घसमासविकटवर्ण-
अनुगुणा । अतोऽत्र तु भवत्व गुणो रसानुकूलत्वात् ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥”

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “अथै पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृतिषु बोद्धव्यम् । (भ, ल) §
स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाभियुक्ते ॥ १० ॥

यथा—

“पर्वतमेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥”

परिणा हस्तिना हस्तेन शुण्डया विलोडिते । बालिकासुरतोपायस्यात्र द्वयैर्यपदेन सूचनम् । तथाहि सम्पाधे सङ्कुचिते साधनस्य योनेरन्तः प्रविश्य उपसर्पन् गतागतं पुर्वन् पुंसो ध्वजः लिङ्गं विराजते । प्रवेशोपायमाह—करिहस्तेनेति ।

“तर्जन्यनामिवायुक्ते मध्यमा स्याद्वाहिर्यादि ।

करिहस्त इति ख्यातः कामशास्त्रविशारदः ॥” इति । *

तादृशाङ्गुलिनयेण विलोडिते इत्यर्थः । अत्रेति । रहस्यवस्तु गोप्यवस्तु तत् पिशुनयेत् सूचयेदित्यर्थः । गोष्ठ्यादावित्यादि पदमाश्रमाह—शमकथेति । यथा—
“उत्तानोच्छ्रुनमण्डकपाटितोदरसन्निभे । ज्ञेदिनि स्त्रीत्रणे सक्तिरङ्गमे कस्य जायते ॥”
अत्र जुगुप्सारलीलम् । प्रभृतिपदग्राह्यं चामङ्गलाभिप्रायवद्बहुवचोध्यम् । यथा—
निर्वाणवैरदहना प्रशमादरीणा जन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।
रक्तप्रगाभिः भुवः क्षतविप्रहाथ स्वस्था भवन्तु कुरराजमुखाः समृत्त्याः ॥

अत्र पुष्पां भाष्यमङ्गलशब्दलसूचनम् ।

(वि, म) स्यातामिति—आदिपदाद् यमस्चित्रपरिमहः । तत्र निहतार्थाभियुक्तवयोर्द्वयोदोषत्वे श्लेषे एकमुदाहरणमाह—पर्वतमेदि पवित्रम् इति । पतन् प्रवहत् सुरसरितो गङ्गाया अम्भो नमतः । तत्र विशेषणभेदात् दृष्टान्तप्रत्ययं ददद् विशेषणान्याह—पर्वतेति । अम्भः बीदरा पर्वतमेदि पवित्रं च । अत्र हरिमिन्द्रमिथेति दृष्टान्तः । सोऽशब्दश्च । सपाधे संकटे । ध्वजश्च साधनम् अथादि श्रीवराङ्गं च पिशुनयेत् सूचयेत् शमकथायामश्लीलो यथा—

“उत्तानोच्छ्रुनमण्डकपाटितोदरसन्निभे ।

ज्ञेदिनि स्त्रीत्रणं सक्तिरङ्गमे कस्य जायते ॥” इति ।

(लो, ए) पर्वतेति—गङ्गाजलपक्षे पर्वतं भेतु शीलं यस्य । पवित्रं पूर्णं चेति पदद्वयम् । इन्द्रपक्षे पर्वतमेदिना पविना वज्रेण प्रायत इति । जलपक्षे बहूना मने गम्मतम् । गहनं चेति पदद्वयम् । सिंहपक्षे बहूनां मातङ्गानां हन्तारम् इत्येवमपदम् ।

§ सप्तमः परिच्छेदः प्रदत्तान् कथाः तासु । शान्तपत्रे विप्रकाशं हेतुमत्प्रकाशितम् ।
अत्र जुगुप्सितोऽश्लीनार्थस्यैवार्थं पुष्पादीनि गुण इत्यर्थः ।

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । मिहपक्षे मतज्ञशब्दो मातङ्गार्थः प्रयुक्तः । (म, ए) *

गुणः स्यादप्रतीतत्वं श्रुत्वं चेद्वन्तृवाच्ययोः ॥ ११ ॥

यथा—

“त्वामामनन्ति प्रकृति पुरपार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरपं विदुः ॥” (य, ऐ) ×

पि हि पर्वतभेदिना पविना वज्रेण त्रायते अर्थात् देवान् । अम्भः कीदृशं नरकस्य पापजन्मयातनाया जैत्रं नाराकमित्यर्थः । अत्र हरिं श्रीकृष्णरूपं विष्णुमिवेति दृष्टान्तः सोऽपि नरकस्य नरकामुरस्य जैत्रः । अम्भः कीदृशम्—बहुमतं बहुजनसम्मतं गहनं निविडं च प्रवाहातिशयाद् अत्र हरिं सिंहमिवेति दृष्टान्तः । सोऽपि बहूना मतज्ञानां हन्ता । दोषद्वयं दर्शयति—अत्रेति । न चान् हरिमिवेत्यत्राऽनवीकृतत्वं कथित-पदत्वं वा दोष इति वाच्यम् । एकपदवाच्यानेकेषां दृष्टान्तकरणस्य वैचित्र्यविशेषत्वेन तदाधायकत्वेनाऽदोषत्वात् ।

(यि, य) गुणः स्यादिति । श्रुत्वं परिङ्गतत्वम् । त्वामामनन्तीति—त्वा ब्रह्माणं पुरुषार्थानां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां प्रवर्तिनीं प्रवर्तिनीं प्रकृतिमामनन्ति वदन्ति सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः । तत एव समस्तपदार्थोत्पत्तिरिति साख्यसिद्धान्तात् । तादृशावस्थारूपं त्वामित्यर्थः । तथा च त्वामेव पुरपं सर्वकर्तृपुरपं विदुः । तत्र किं प्रमाणमित्यत आह—तद्दर्शिनमिति—तत एव दर्शनं ज्ञानं यस्य तादृशम् । तत्प्रणीतवेदेन तन्निर्मितगिरिसागरादिभ्योऽनुमानेन च तज्ज्ञानात् । उदासीनं समस्तवा-
प्योत्पादने स्वार्थत्वाऽभावात् । अत्र ब्रह्मा वाच्यं, ब्रह्मर इन्द्रादयः । सर्व एव परिङ्गताः । प्रकृत्यादयोऽप्रतीताः पारिङ्गल्यप्रकाशनाद् गुणत्वम् ।

(लो, ऐ) त्वा तदेकदर्शनमात्रप्रतीतरूपा प्रतीतराब्दाभिव्यञ्जकत्वम् । सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः । कूटस्थः चित्स्वरूपः पुरुषः । तदर्थं प्रवर्तयितुं शीलं यस्याः । यदुक्तम्—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मोणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥

तस्या दर्शनं प्रकाशनं—प्रकृतेर्जडरूपायाश्चित्संक्रमणादेव कार्य्यकारित्वात् । अत्र प्रकृत्यादिशब्दः साख्यशास्त्रप्रसिद्धः ।

* पवित्रशब्दस्य पूतार्थे प्रसिद्धतया पविना त्रायते इत्यर्थे निहतार्थत्वम् । मतज्ञ-शब्दस्य मातङ्गार्थे कविभिरनादृतत्वादप्रयुक्तत्वम् । प्रकृते लु श्लिष्टपदोपादानेन कवेर्य-द्वये तात्पर्याच्च दोषः ।

× श्रुत्वं तच्छ्रान्त्युत्पन्नत्वम् । प्रतीतिस्वगनस्य दोषपीजतया विज्ञे धोतरि तद-

स्वयं चापि परामर्शं ॥ १२ ॥ *

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुपपद्यते । यथा—

युक्ताः कलाभिस्तमसां विवृद्धयै चीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥ (१, श्रो)

कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये ऋषिः ।

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ १३ ॥

गुण इत्येव । यथा—“उदेति सविता ताव्रः” इत्यादि । अत्र विहितानुवादः । (ल)†

(वि, ८) स्वयं चापि परामर्शं इति कारिकापादस्तत्राप्रतीतत्वं गुण इति पूर्वा-
क्रमानुवचयति—अप्रतीतत्वमिति । युक्ताः कलाभिरिति—तं परमात्मस्वरूपं चन्द्रं
परिशीलयामि सततं भावयामि इत्यर्थः । विलक्षणचन्द्रत्वादिति भावः । अन्यचन्द्रतो
वैलक्षण्यमाह—युक्ता इति । कलाभिः शरीरपरिमिहेच्छारूपाभिः कलाभिः धर्मैः विशिष्टः
सन् यत्तमसा शरीरात्मनोरभेदाबोधरूपाणां मोहानां विवृद्धयै भवति यथा रामशरीर-
परिमिहे । अन्यचन्द्रस्तु स्त्रीयपीडशाररूपाभिः कलाभिर्युक्तः सन् तमगामन्धकाराणां
क्षतये एव भवति । तथा ताभिः कलाभिः हीनः सत्तेषां तमसा क्षतये भवति । अपृ-
ष्टीतशरीरत्वेन तादृशमोहाऽभावात्, अन्यचन्द्रस्तु कलाहीनः सन् तमोविवृद्धये एव
भवति । तमोनाशककलाभावेन तस्य तमो हृदि प्रति यत्तात्त्वेऽभिमतक्षणे यस्य तत्त्वं
यदसत्त्वेऽभिमतक्षणे यदसत्त्वं तत्तस्य कारणाभित्येवंरूपकारणत्वात् । तथा ॥ पीडशं
शुद्धं चन्द्रस्तु कलाहीनः । तथा निरालम्बशून्ये पदेऽवलम्बमान चन्द्रस्तु ज्योतिश्चका-
वलम्बी । अत्र कलातम पदार्थो अप्रतीतावपि स्वयं परामर्शं गुणोपप्राप्तितेजोदरमावात् ।

(वि, ९) विहितस्येति । तत्र विहितानुवादे उदाहरति—उदेतीति ।
अत्रेति । उदयसवितुर्दशे विहितस्य ताभ्यस्तस्य अस्तमयसवितुर्दशेनापि विधेयतया
प्रतिनिर्देशरूपोऽनुवाद इत्यर्थः ।

(लो, श्रो) कलाभिः पीडशभिः, ताव्र एकादशेन्द्रियाणि, पय तन्मात्राणि ।
चन्द्रपदे—कला अवयवाः । तमासि अज्ञानानि, अन्धकाराणि च । ताभिः कलाभिरेषा
तमराम् । निरालम्बपदम् आत्मपदे एतस्याश्रयाभावात् । चन्द्रपदे गगनम् । अत्र
कलाशान्दार्थं योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धं यदुक्तं—“पीडशकन पुरुष” इति ।

भावात् । एवं वस्तुनिष्ठत्वे तादृक्पदोपनिबन्धेऽर्थाविलम्बेन रूपकलावीजमिति । उभयो-
र्विरुद्धे अप्रतीतत्वं न दोषः किन्तु गुण एवेत्यर्थः ।

* यत्र स्वत एव पर्यालोचन स्वस्य च सिद्धत्वं तत्राप्रतीतत्वं गुणः ।

† तेनैव पदेन सर्वनाम्ना वा विहितस्यानुवादेऽभेदप्रतीतिरिति गृह्यत्वम् ।

“हन्त ! हन्त ! गत कान्तो वसन्ते सखि ! नागत ।”

अत्र विपादः ।

“चित्र चित्रमनाकाशे कथं सुसुखि ! चन्द्रमा ।”

अत्र विस्मयः । (व)

“सुनयने ! नयने निधेहि ।”

इत्यत्र लाटानुप्रासः ।

“नयने तस्यैव नयने च ।”

इत्यादौ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्र । (श)

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥ १४ ॥

गुण इत्येव । यथा—

पृथुकार्णस्वरपात्र भूपितनि शेषपरिजन देव ।

(वि, च) अनाकाश इति—आकाशभिन्नाया त्वयि इत्यर्थः ।

(वि, श) लाटानुप्रासः समासासमासगतः । एकार्यत्वेन यमकम् । नयने तस्यैवेति—अत्र द्वितीयनयनपदमुच्छृष्टरूपापान्तरे सममितवाच्यम् । एवमन्यदिति—तत्र “गच्छ गच्छ न निष्ठान” इति क्रुधि । “हा हतोऽस्मि” इति दैन्ये । “एहि एहि वन्म !” इत्यनुसन्धायाम् । “मुञ्च मुञ्च रूपम्” इति प्रसादने । “कथय कथय धार्ताम्” इति हर्षे । “अयमय वीर” इत्यवधारणे ।

(वि, प) सन्दिग्धत्वमिति—सन्देहयोग्यमित्यर्थः । द्वयर्थत्वेन तद्योग्यता—निशेष्यद्वयेऽर्थद्वयात् निधय एव तथा पदार्थमाह—गुण एवेति । निधयवशात् गुण-इत्यर्थः । पृथुकार्णत्वेति—रुक्मिणि दक्षिणोत्तरिणम् । आचयो सदन सम्प्रति सम, त्वत्तो धनलाभे तु पश्चात् सम न भविष्यति इति भावः । पृथूनि कार्णस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र राजसदन तादृशम् । पृथुकाना शिशूनाम् आर्तस्वरस्य पात्र दक्षिणसदन भक्ष्याभावात् । भूयिता सुवर्णादमण्डिता नि शेषपरिजना यत्र राजसदन तादृशम् । भुवि उषिता सुप्ता नि शेषपरिजना यत्र दक्षिणसदन तादृशं शय्याविरहार् । विल-राक्षि करेणुभि हस्तिभिर्गहन व्याप्तं राजमदनम्, विलगत्वा विले तिष्ठन्तो मृषिः करेणु-पालिद्यदयस्तेषा रेणुभि गहन दक्षिणमदनम् । अत्र स्वर्गहसाम्यव्याजनेन राज सम्पदा-

(स्तो, औ) पृच्छन्ति—पृथुकाना बालानाम् आर्तस्वरस्य पात्र स्थानम् ।

पृथु बहुन कार्णस्वरपात्र सुवर्णभाजनं यत्र । भूयिता भुवि पृथिव्याम् उषिता मण्डितारयः । विलगन्तः तिष्ठन्त एव विलगन्त्या रेणुको धूनयः । विलगन्तः करेणुको गनरयः ।

पदान्तरेणानुवादे भिन्नतयावभागात् प्रतीतनिमित्तो दोष इति भावः । अत्र उक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रययो सं रं यः शब्दानुमाहने ।”

विलसत्करेणुगहन सम्प्रति सममावयो सदनम् ॥” (घ, चौ) +
वैयाकरणमुच्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्ष्मि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ १५ ॥

गुण इत्येव । यथा—

“दीर्घीवेवीहसम कश्चिद्रूपरुद्धयोरभाजनम् ।

किप्रत्ययनिभ कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते ॥”

अत्रार्थं कष्ट., वैयाकरणश्च वक्ष्मा । (भ, स) एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

“अत्रात्तात्संमुपाध्याय । स्वामह न कदाचन ।”

अत्र दुःश्रवत्वम् । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि । (ह)

आन्यत्वमधमोक्षिषु ॥ १६ ॥

गुण इत्येव ।

यथा मम—“एसो सप्तहरविधो दीप्तह हेअगवीणपिडो वर

विक्रयकथनान् व्यानस्तुति । व्याजस्तुतीत्युपलक्षणम् । पर्वतभेदि पवित्रमिन्यादा
उपमाश्लेषादावपि तथात्व बोध्यम् ।

(वि, स) वैयाकरणमुच्य इति । अतिशयवैयाकरणमिन्पर्यं । कष्टत्वं
कथार्थत्वम् । दीर्घीवेवीह इति कश्चिज्जनो गुणरुद्धयोरभाजनं गुणरुद्धया च हीन इत्यर्थः ।
दीर्घीवेवीह धात्वोरिडागमस्य च समस्तयोरपि गुणस्य तद्व्यधिक्रया वृद्धेधाभावात् ।
एषा कश्चिज्जन किप्र प्रत्ययनिभ, यत्र जने सन्निहिते सति तत्सन्निहितस्यापि न ते
गुणरुद्धौ, किप्रप्रत्ययसन्निहितधातोरपि गुणरुद्धयभावात् ।

(वि, ह) एवमिति । अस्य वैयाकरणस्य तद्वर्णयति—अत्रेति । हे उपाध्याय !
अत्र लोके स्वामह कदाचन न अत्रार्थम् । एवमिति । अस्य वैयाकरणस्य वस्तुत्वे
कष्टत्वं दुःश्रवत्वमपि गुण इत्यर्थः । तस्य वक्तृत्वे कष्टत्वस्य च उदाहृतत्वात् ।

(वि, फ) अधमोक्षिष्विति । गुण इत्युपपन्नः । एसो इति ।

“(लो, अ) दीर्घीवेवीह इति । करिचटिषु- । गुण शौर्म्यादि । एते ईरा
रादीनामेत्यादि । वृद्धि मण्डिः । एते ईवरादीनामन्त्यादिरन् दीर्घीवेवीधात्वोरुण
वृद्धिनिषेधात् । किप्रप्रत्ययनिभ किप्र सर्वार्थहारीति श्लोपाद् रिपो सर्वानारा । अत्र
न केवलं दुःश्रवत्वं कष्टत्वं च ।

§ सन्दिग्धत्वमत्र आपाततः । अत्र राजशृङ्गे बालकर्मनादादीनामनुचित
त्वात् । इतिशृङ्गे वृषुञ्जकपात्रादीनां सामान्यवन्ता र्थोऽर्थः सामान्ये तद्वत् तस्य
प्रतीतिः । सन्दिग्धत्वे चात्र मुखे निन्दा, नियतार्थप्रतिपत्तौ व्याजस्तुतिः ।

एष अशस्स मोहा पडन्ति आसासु दुग्धधारम्ब ॥ ११

इयं विदूषकोक्तिः । (क, आ)

निर्द्वेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥ १७ ॥

यथा—सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति ॥

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥ १८ ॥ *

कविसमयस्यातानि च—

मालिन्यं ध्योमि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः ।

रक्षौ च प्रोधरागी, सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्द्रावरात्रि ।

तोयाधारेऽपिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः । (ल)

पादाघातादशोकं विकसति, वकुलं योपितामास्यमद्यैः ।

“एष शशधरविम्बो दृश्यते द्रैयत्रवीनपिएड इव ।

एते चास्य मयूराः पतीन्ति आसासु दुग्धधारा इव ॥”

(इति संस्मृतानुवादः)

(वि, फ) त्वो गोदोहोद्भवं घृतं द्रैयत्रवीनं भक्ष्यलम्पटस्योक्तौ भक्ष्यद्रव्य-
दृष्टान्तोऽत्र द्रव्यो गुणः ।

(वि, र) सम्प्रतीति—सन्ध्यासमयस्य चक्रद्वन्द्वविघटयत्वे तेषां
ख्यातिसत्त्वाच्चात्र हेत्वावाह्या । कविसमयस्यातादि दर्शयति—मालिन्यामिति । पापे
इत्यर्थः । सङ्कर्मणा कीर्तिः, दाने च यश इति यशरीत्वोर्भेदः, मरालो हंसः ।

(लो, आ) अथमा विदूषनादयः । एतौ इति—

“एष. शशधरविम्बो दृश्यते द्रैयत्रवीनपिएड इव ।

एते चास्य मयूराः पतन्त्यासासु दुग्धधारा इव ॥”

* तथा हि—

अगतोऽपि निबन्धेन (१) :

सतामप्यनिबन्धनान् । (२)

नियमस्य पुरस्कारान् (३)

सम्प्रदायमग्निधा कवेः ॥ ४

अगतोऽपीति—वस्तुगत्या यद्ये भवति तदपि कविभिः निबध्यते ।

यथा—मालिन्यं ध्योमि पापे ।

मनानर्पणि—पारमार्थिकमपि न निबध्यते । यथा—

न स्वाञ्जानं वगन्ने इत्यादि ।

नियममोऽपि यथा—हिमवत्येष भुजैर्वक चन्दनं मनये परम् ॥

यूनामङ्गेण हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वी रोलम्यमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः
भिन्नं स्यादस्य वार्ष्णेयवजनहृदयं, स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् । (ग, इ)
अह्वयम्भोजं निशायां विकसति कुमुदं, चन्द्रिका शुक्लपत्रे
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्यन्नेयमन्यत्कपिसमयगतं सत्कवीनां प्रवन्द्ये ॥ १६ ॥

एषामुदाहरणानि आकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ग्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्यादिवोधाय ॥ २० ॥

यथा—“ पूरिते रोदसीष्वनिरधेनुर्ग्यात्कालनेत्रवैः ।”

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनु शब्देन ज्याया धनुष्याततीकरणं बोध्यते ।
आदेशशब्दात् “ भाति कर्णावतंसस्ते ।” अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय
कर्णशब्दः । (ई) *

एवं धवणकुण्डलाशिर शेरप्रभृतिः । (घ)

(वि, ग) योपितामास्यमर्धैर्वपुलं विषयतीत्यन्वयः ।

(वि, घ) धनुरिति । आरूढत्वेति । तद्वोपध धनुःशब्दादां धनुराहृद्वं
लक्षणाया हविहेतुक्या लुप्तपद्मार्थं वा आरूढत्वम् । गतार्थत्वेपीति—न च ज्या-
शब्दार्थः कथं धनुर्ग्यात्वस्य संस्थानविशेषव्याख्याज्ञातिविशेष इति वाच्यम् ।
ज्यात्वस्य जातित्वेऽपि तत्साम्यन्विधौ धनुषो नमयतः स्मारकत्वेन तद्वशादेव धनुर्लोभे,
धनु पदस्याधिक्यप्रसक्तेश्चाहृद्वप्रतिपादनेन निरवसितत्वात् । अत्र कर्णस्थितत्वेऽपि—
अन पुनरुक्तिप्रसक्तितारणमेव कर्णावतंसस्यापि अवतंसपदार्थत्वात् न चैवं कर्णस्थित-
लक्षणायामपि कर्णस्थितवर्णभूषा इति बोधनेनैव पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । अवतंसपदस्य

(लो, इ) हाये हृदयं च स्फुटतीति सम्यग्धः । युवजना युवानो युवतयश्च ।
सीम्नाचैर्यून एव ।

(लो, ई) एष्ववतसादिपदप्रतिपादनेनापि कर्णस्थितप्रतिपत्ते र्पातस्तयम् । तथा
हि—कर्णपदान्यन्यकर्णादिभ्यवच्छेदेन प्रवृत्तस्यैव कर्णादीन् बोधयन्ति । तथैव तेषां
शोभादिः स्वहेतुकः । किन्तु प्रवृत्तनायिकाहेतुक एव पर्यवस्यतीति भावः ।

* “पुंसुत्तंगाकनमौ द्वौ कर्णपूरे” इति बोधात् । अत्रावतंसस्य कर्णभूषणे
संकीर्णितत्वात् कर्णशब्दोपादाने पुनरुक्तिः । एवमन्यत्र । केचित्तु धनुर्ग्यादिषु अपुत्रार्थ-
देशस्य परिहारेऽपि बोधाय ॥ १६ ॥ अपूर्वेष्वर्थात्तन्मग्नार्थहेतुशब्दोपादाने
कर्णशब्देषु बोध्यम् । सर्वत्र लक्षणा एव स्वीक्रमा ।

एवं निरपपदो मालाशब्दः पुष्पसज्जमेवाभिधत्त इति स्थितावपि “पुष्प-
माला विभाति ते” अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पप्रसिद्ध्यै । एवं मुक्ताहार इत्यत्र
मुक्ताशब्देनान्यरत्नाभिधितत्त्वम् । (४)

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ २१ ॥

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धन्या नत्वस्थिता जघनकाञ्चीक-
रकङ्कणादयः (च) *

उक्ताधानन्दमग्रादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ॥ २२ ॥

यथा—“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्विचरोमोद्गमा

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमक्षितम्बाम्बरा ।

कर्णयोम्यभूयार्थरत्नेन कर्णस्थितकर्णयोम्यभूषा इति पुनरुक्त्यभावात् । एवं श्रयणे-
ति—एतद्वद्वये पदाधिन्यस्यैव प्रसक्तिः कुण्डलत्वकिरीटत्वयो- संस्थानव्यग्रपजातित्वादेव ।

(वि, ६) पुष्पसज्जमेवाभिधत्ते इति । तथा चात्रापि पुनरुक्तेरेव प्रसक्तिः ।
उत्कृष्टपुष्पप्रसिद्ध्यै इति पुष्पारो मालाशब्दार्थ एव पुष्पशब्दस्य तु उत्कृष्टे लक्षणे-
त्यर्थः । एवं मुक्ताहार इत्यत्रेति । मुक्त्यप्रवेयकं हार इति कौशात् । मुक्तांशोऽपि
हारशब्दार्थ एव इत्यतोऽत्रापि पुनरुक्तेरेव प्रसक्तिः । अन्यरत्नाभिधितत्वं तु मुक्ताश-
ब्दलक्षणागम्यम् ।

(वि, ७) सत्काव्यस्थिता एवेति—यतः सत्काव्ये स्थिता अतो निब-
द्धन्या एवेत्यन्वयः । तथा चात्र लक्षणाया रुढिहेतुक्त्व दर्शितम् । जघनकाञ्च्यादौ
तु न रुढिरिति भावः ।

(वि, ८) उक्ताविति—आनन्दमग्रादेर्वचनस्योक्तावित्यर्थः । गाढालि-
ङ्गनेति—सर्प्या सस्युरक्तिरियम् । गाढालिङ्गनेन वामनीकृतकुचा चासौ प्रोद्विचरोमो-
द्गमा चेति समामः । कुचे रोमवर्णनानौचित्याज्ञास्य समामः । सान्द्रस्नेहरसातिरेकेण
विगलन् श्रीमतो नितम्बाम्बरं यस्यास्तादृशविशेषणद्वयवती सा मम नायिका पीडये-

(लो, ३) गाढेति—अत्र मुक्तेत्यादिना वृत्तरोत्तरं निधलाधिक्यम् । किम् ?
उक्तस्या प्रिया मम मनसि मुक्ता तु । स्थिरतया वर्तमानत्वात् । मुक्तापि पुनरुक्त्याय
पातीत्याशाङ्क्याह सृता तु किम् ? सापि परैर्वहिष्पनुं शक्या इत्यत आह—लीनेति ।
अनुकाष्टादिवदिर्ति शिरोयः । तथाभूतापि वेनचिद् व्यावर्त्तयितुं शक्येतेत्यत आह—

* एवं निर्गजलक्षणायाभिप्रमृष्टः स्यादित्याशाङ्क्याह—प्रयोक्तव्या इति । महा-
कविप्रबन्धस्थितत्वेन कर्णावतंगादिपदेषु एतदुक्तप्रसरं समर्थनम् । महाकविप्रयुक्तान्येषा-
न्यैः प्रयोज्यानि जघनकाञ्चीत्यादिपदानि प्रयुक्तानि पौनरुक्त्यमेवावहन्ति कविभिर-
प्रयुक्तवान् । अतो रुढितोऽनादिलक्षणायामेव प्रयोजनभाषो न दोष इति भावः ।

मामा मानद ! माऽतिमामलमिति चामाचरोह्यापिनी

सुप्ता किन्तु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥
(छ, उ)

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

कचिन्न दोषो न गुणः ॥ २५ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा—

“तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोन्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावादप्रमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विपोऽपि न च मे शत्राः पुरोवर्तिनीं

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्भावेति कोऽयं विधिः ॥” (ज)

अत्र “प्रभावपिहिता” इति “भवेत्” इति च इत्यनन्तरम् “नैतद्यतः”

इति पदानि न्यूनानि । एषो पदानां न्यूनतायामप्येतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्क-

व्यङ्ग्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणाच्च गुणः । “दीर्घं न सा” इत्यादिवाक्यजन्यया

च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।
(झ, ञ) *

त्यनुक्तिवशात्, हे मानद ! मा मा मा मा इत्यलमित्येवमल्पाचरोह्यापिनी सती
मुनेत्यादिवितर्कचतुष्टयविषयोऽभूदित्यर्थः । सुप्ता निद्रिता निष्पन्दत्वात् अतिनिष्प-
न्दत्वेन मरणवितर्कः । मनोगतत्वेन मनसि लयवितर्कः मनसोरथापि अपहिर्भावात्
अत्यन्तलयरूपस्य विलयस्य वितर्कः ।

(वि, ज) तिष्ठेत्कोपेति—उर्वशीमनासाय पुरुरवमोऽयं वितर्कः । सा
उर्वशी स्वप्रभावेन पिहिता अदृश्या तिष्ठदिति वितर्क्याह—दीर्घं न सा इति ।
एवं स्वर्गस्य इति वितर्क्याह—मयि पुनरिति । अस्या अमुरेण हरणकोटिस्तु
असम्मम्या इत्याह—तां हर्तुमिति । मे पुरोवर्तिनीम् इति तत्र हेतुः । अतोऽदर्शने
हेत्वभावेन विस्मयादाह—सा चेति—अगोचरम् अगोचरत्वं याता प्राप्ता ।

(वि, झ) अत्रेति—पूर्वोक्तस्य निषेधं प्रत्येव दीर्घं न सा इत्यनयोः हेतु-
त्वात् नतु पूर्वप्रतीतिं प्रति इति भावः । ननुत्वर्पस्यावरणात् मा भवतु गुणत्वं,
दोषत्वं तु स्यादित्यत आह—दीर्घं न सेत्यादाति । बाधः स्फुटमेवेति—विरोधिनः

विलिनेति—दुग्धे जलवत् सर्वथा भेदोपलम्भाभाव इति भावः । ततो मामेति सामान्यतः
प्रवृत्तिनिराकरणम् । माऽनि मामित्यत्र पीडयेति क्रियापदं न्यूनम् । एतत्प्रतिपादिकया नावि-
चयाः सान्द्रानन्दजडीभूततया सङ्कीर्णवाक्योच्चारणेऽप्यसामर्थ्यं व्यनक्ति इति न्यूनपदत्वं गुणः ।

(लो, ऊ) तिष्ठेदित्यादि । प्रभावेन दिव्येन पिहिता, अदृश्या सा उर्वशी ।
प्रतिपत्त्या ज्ञानेन । उत्तरा प्रतिपत्तिं पूर्वा प्रतिपत्तिं बाधते ।

* यथा गाढालिङ्गनेत्यत्र न्यूनपदत्वे रगविशतिशयप्रतीतिर्न तथात्र इति न-
गुणः । तिष्ठेदित्यत्र सन्देहः । दीर्घमित्यनेन उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य संदेहस्य बाधि-

गुणः काव्यधिकं पदम् ॥ २४ ॥

यथा—“आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

सहस्रं तद्वृत्तं न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम् ॥”

ॐ अत्र “न न जाने” इत्यनेनाऽयोगव्यवच्छेदः । (अ) द्वितीये जाने इत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेषः । ॐ (ज) +

समाप्तपुनरास्तत्त्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥ २५ ॥ ×

यथा—“अन्यास्ता गुणरत्न” इत्यादि । अत्र प्रथमादेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयादंबाक्य पुनरुपात्तम् । एवञ्च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरा-

परवाक्यस्य तथात्वनियमात् । तथा च “नैतद्यतः” इत्यस्याकाङ्क्षावशादध्याहारोऽपि न दोषाय इति भावः ।

(वि, अ) गुणः कर्पाणि—यत्राधिकपदस्य दृढिलक्षणया अर्थान्तरतन्नेत्यर्थः । आचरतीति—मनसोऽप्यगोचरानर्थान् असदर्थान् सहसा यत् दुर्जन आचरति तदहं न न जाने । अपि त्वहमेव जाने इत्यर्थः, किन्तु मम मनः निष्ठुरता नैव स्पृशति इत्यर्थः । विच्छित्तिर्बोधविशेषरूपा भङ्गि । अत्रेति—अस्माद्धोत्वानानुत्थानद्वयमत्र अदोषदोषतयोर्बाजम् ।

(वि, ट) अन्यास्ता इत्यत्र पूर्वादेन वाक्यसमाप्तावपि कथमत्र निष्पादकगुणरत्नादीना वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षोत्थानाददोषता । समाप्तपुनरास्तत्त्वस्य दोषत्वादोषत्वे विनिगमयति—एवञ्चेति । विशेषणमात्रस्य इत्यत्रापि अनानाकृतस्येति बोध्यः, विशेषणे आकाङ्क्षासत्त्वे तु न दोष इति प्रागेव दर्शितम् । तथा चाकाङ्क्षाया एव

(लो, अ) अयोगव्यवच्छेदोऽहं जानामीत्येवरूपः ।

(लो, अ) द्वितीयादंबाक्य धीमत्वान्तीत्यादि । एवञ्चेति—विशेषण

तत्वात् नमर्योपस्थितिरिति न दोषः । नैतदित्यादेरनुपादानेऽपि “दीर्घं न सा कुप्यति” इत्यादेरुक्त्यैव निषेधो वाच्यवत्प्रतीयते अतस्तदनुपादानं न दोषाय इति भावः ।

+ अयोगस्य आत्मानि ज्ञानासन्नन्धस्य व्यवच्छेदाच्चिरकरणात्—अहं न जाने इति न परं जाने एव । द्वितीये जाने इत्यनेन अन्यस्य मद्भिषस्य योगज्ञानसन्नन्धतस्य व्यवच्छेद निराकरणं तस्मात्—अहमेव जानामि नन्वन्य इत्यर्थः । “हो ननो प्रकृतमर्थं सातिशय बोधयत” इति न्यायात् । “न न जाने” इत्यनेन ज्ञानातिशये लब्धे पुनर्जाने इति पदम् “अहमेव जाने ननु अन्यं ज्ञापयामि” इति विशेषणत्वाद् गुण इति भावः ।

× न गुणः प्रसङ्गप्रधानस्याभावात् । न दोषः प्रकृतं प्रति प्रातिपद्व्याभारात् ।

1 तारवान्तर्गतपाठस्थाने, “अतः न न जान इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद् विच्छित्तिविशेषः” इत्येव पाठः (स पु)

चत्वम्, न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् । (ङ, छ) +

गर्भितत्वं गुणः कापि ॥ २६ ॥

यथा—“दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः परयत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात्प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥ ”

अत्र “वदन्त एवम्” इत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्पाति । (ङ, छ)

पतत्रप्रकर्षता तथा ॥ २७ ॥

तथेति वचित्रणः । यथा—“चञ्चलज” इत्यादि । अत्र चतुर्थपादे मुकुमारा-
धृतया शब्दाङ्गस्यत्यागो गुणः । (ङ)

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभाषविभाषाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २८ ॥ (ङ)

नियामकत्वं, न वाक्यत्वविशेषणत्वयोरिति स्थितेन वाक्यान्तरस्येति यदुक्तं तद्वाक्य
न्तरे आसङ्गा अवश्यं तिष्ठतीत्यभिप्रायेणैव ।

(वि, ङ) दिङ्मातङ्गघटेति । आघाटः पर्यन्तः । तथा च दिङ्मातङ्ग-
घटाभिर्विभक्तघटवार पर्यन्ताः यस्याः तादृशी मही येन रामेण साध्यते । सिद्धा
व्यापातशून्यसाधनेन एव तादृशता साऽपि मही विप्राय प्रतिपाद्यते । किमपरं ब्रूम
इति शेषः । तस्मै रामाय नम इदं कथाद्भुतं यस्मात् प्रादुरभूत् अन्यैरतथाकरणैर्
यस्मादेव प्रादुरभूदित्यर्थः । यत्रैव चास्तं गतं, केनाप्युत्तरकालं तथाकरणादस्तं गत-
मित्येवं वदन्त एव वयं रोमाञ्चिता एव इदं परयतेत्यर्थः । हिरवधारणे । अथेति ।
चमत्कारस्य वाक्याङ्गमात्रादेन विस्मयोद्बोधान् ।

(वि, ङ) अत्र चतुर्थपाद इति । उत्तंगमिष्यति कथास्तत्र देवि ! भीम
इत्यत्र मुकुमारतया कर्णानामसमागेन च मुकुमारतयेत्यर्थः ।

(वि, ङ) कचिदुक्तमिति । व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तं कचिन् दोष
इत्यर्थः । पुत्र न दोष इत्यत्राह—अनुभाषेति । रचना प्रतिपादनम् । अनाचित्यमेव
त्रिविधं तद्वद्वयं व्याचष्टे यथेत्यादिभ्याम् ।

मात्ररक्षेत्पुलकणम् । तेन कर्तृधर्मादीनामन्येषां पदानामपि वाक्यगमात्तात्पर्यं ।
यथोदाहृतं दिवाराद्ये हरिश्चितादि- ।

(सो, छ) दिव्याङ्ग्रेत्यादिपदस्य अनुगमुदगीना इत्यर्थः ।

+ अत्र उक्तम्—“स्वार्थबोधगमात्तानामत्राङ्गित्वव्यपेक्षया ।

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति^१ यत्र च विभावा
नुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुण (ख) तत्र व्यभिचारिण स्वशब्देनोक्तौ न दोष ।
यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्त्तमाना हिया

तैस्तैर्वन्धुवभूजनस्य यचनेर्नीताभिमुख्य पुन ।

दृष्टाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

सरोहत्पुलका हरेण हसता खिष्टा शिवायास्तु व ॥” (त, ए)

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादने न ऋटिति प्रतीतिः ।
त्वरया भयादिनापि सम्भवाद् द्वियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य^२ कोपादिनापि
सम्भवाद् ।

साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषा

(वि, ण) विभावानुभाववृत्तेति—व्यभिचारिभावस्य यौ विभावानुभावौ
ताभ्या व्यङ्ग्यत्वरूपाया व्यभिचारिभावस्य पुष्टिस्तद्वाहित्यमेवेत्यर्थः ।

(वि, त) द्वयोरेकमेवोदाहरणमाह—औत्सुक्येन इति । गौरी नवे सङ्गमे
प्रथमदिने हरसाभिष्यनिमित्तमौत्सुक्येन कृतत्वरानन्तरं च सहभुवा साहजिकया हिया
व्यावर्त्तमाना ततश्च तैस्तैरित्यादि । ततश्च वर स्वामिनं हरम् अग्रे दृष्ट्वा आत्तसाध्व
सरूपरसा, ततश्च हसता हरेण खिष्टा सती सरोहत्पुलका ईदृशी च शिवायास्तु ।

(वि, थ) अत्रेति । औत्सुक्यस्य त्वरारूपो योऽनुभावस्तन्मुखेनेत्यर्थः ।
भणित्यप्रतापौ चीनमाह—त्वरया भयादिनाऽपीति । एव द्वियोऽप्यनुभावव्यावर्त्तनात्
न ऋटिति तत्प्रतीतिः इत्यतः तस्यापि द्वियेति शब्दस्य वाच्यत्वं न दोष इत्याह—द्वियो-
ऽनुभावस्य चेति । विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यं दर्शयति—साध्वसहासयोस्तु
इति । साध्वस भय हासश्च हास्यहेतुभेदो विकास स्थायिभावलक्षणे दर्शितः । तद्द्वयं
च भयानकहास्यरसयौ स्थायिभावावपि गौरीमहेशयो^३ शृङ्गारेऽन व्यभिचार
भावौ । तयोः स्वस्वविभावादिना परिपोषस्य प्रकृतशृङ्गाररसप्रतिकूलप्रायत्वाद्
इत्यर्थः । विभावादिस्थादिपदात् अनुभावपरिग्रहः । तथा हि कम्पस्तावद् गौरी

(लो, ए) कुतो न दोष इत्याह—अनुभावेति । औत्सुक्येनेति । सह-
भुवा त्वरारसमनन्तरकालोत्पद्यया त्वरयेति । भयेन त्वरा कृतवतीति सम्भ्रान्तिसम्भा-
वनत्वादित्यर्थः । एवमन्यत्र एषामौत्सुक्यादीनां “दृष्टादुत्सुक्यमागते विवलिताम्” इत्यादीं
विवलनादिरूपानुभावमुखेन यथा लज्जादिप्रतिपादनं तथा सहसा प्रसारणरूपानुभाव
मुखेन औत्सुक्यस्य प्रतिपादने न विशदप्रतीतिरिति व्यभिचारिण स्वशब्दप्रतिपादन-
मेवोचितमिति भावः ।

१ निशेष (क-ख पु) २ —‘ने सङ्गमे (क ख पु) ३ व्यावर्त्तमानश्च (क ख पु)

रसशब्दाभिधानमेव न्याय्यम् । (थ)

सञ्चार्य्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुण ॥ २६ ॥ (ऐ)

“ क्वाकार्य्यं शशलक्ष्मणं क्व च कुलम् ” इत्यादि ।

अथ प्रशमाद्धानां वितर्क-मति-शङ्का एतीनामभिलाषाङ्गांमुख्यस्मृतिदेव-
चिन्ताभिस्तिरस्कारं पठ्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रसर्पमाविर्भावयति । (इ)

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि या ।

भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥ ३० ॥ (ध)

क्रमेण यथा—

“अयं स रसनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्रासम्भवाविच्छेदेन स्तेररसामतया
रसस्यमाणानां तद्वद्धानां शोकोद्दीपकतया करणानुकूलता । (न, ओ) ७

साध्वसत्यानुभावा । भेदराहासधोद्दीपनविभावस्ततश्च साध्वसहासावनुपादाय यदि
राक्षसा इति क्रियेत तदा तदङ्गसर्पदर्शनात् भयेन आर्द्रगजचर्मकपालदर्शनात्
शुश्रुषया च शृङ्गारप्रतिवृत्ताभ्यां तत्त्वस्यसम्भवात् न शृङ्गारस्यभिचारिणो साध्व-
सहासयोरेव व्यञ्जना स्यात्, भयशुश्रुषयोश्च व्यञ्जनागम्भवादित्यत्र एषाम् आनुसङ्ग-
रागाध्वसहासानां स्वराब्देनाभिधानमिन्यर्थः । साध्वसहासयोरपि व्यञ्जनसम्भवान्
नात्यन्तं प्रातिहृन्ममित्यत्र प्रायत्वादित्युक्तम् ।

(वि, द) सञ्चार्य्यादेरिति—रागारी व्यभिचारी । आदिपदादनुभाव-
निमावो च । विरुद्धरसीयस्यापि तस्य बलवता बाध्यस्य बाध्यत्वेन कथं विरोधिनो जये
यथातथा गुणः । प्रशमाद्धानामिति । शान्तरसम्भार्याभावः प्रशमः । तद्वद्धानां तदी-
यानामित्यर्थः । अभिलाषाङ्गेति । अभिलाषो रतिस्तदीयांमुख्ययादिभिरित्यर्थः । पठ्य-
न्ते इति । क्व काले युवा धन्योऽधर पास्ययनेन व्यङ्ग्येत्यर्थः ।

(वि, ध) विरोधिनोऽपि इति—विरोधिरसस्यापि रागाध्व्यादे स्मरणे
साम्यमाणात्वेन व्यञ्जितस्य कथने साम्येन कथनेऽपि प्रवृत्तरगेन सह न विरोधो भवेत् ।
एवमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोश्च नान्योन्यविरोध इत्यर्थः । अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोरित्यु-
क्तं पूर्णम् ।

(वि, न) अयं स इत्यादिकं स्मृतम् । अत्र रसनोत्कर्ष-एव उद्दीपनविभावा
साम्यमाणास्तद्व्यञ्जना । शृङ्गारोऽपि साम्यमाणा व्यङ्ग्यपर्यायि अङ्गित्वेन
रसस्यमाणा ।

(सो, ऐ) विरुद्धस्य प्रवृत्तगम-इति नूतनम् ।

(सो, ओ) कालम्बन, शमननिग्रहः ।

७ अत्र आसम्भवरस्य (शृङ्गाररसस्य) पशु विच्छेदेन मरण-रति (शृङ्गार-
रस-
५७

“सरागया स्रुतघनधर्मतोयया

कराहतिध्वनितपृथूपीठया ।

मुहुर्मुहुर्दशनविलक्षितोष्ठया

रुपा नृपा प्रियतमयेव भोजिरे ॥” (प, औ)

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः । (फ) *

(चि, प) साम्येन वचने आह—सरागयेति । पीठोपविष्टाना राज्ञा युद्धो-
द्यमार्थं क्रोधस्य वर्णनमिदम् । नृपा रुपा भोजिरे प्रपेदिरे प्रियतमया इव । अर्थात्
क्रुद्धाया एव क्रुद्धप्रियतमायाः विशेषणान्याह—सरागयेति । रूपो रत्नवर्णनं ववि-
सम्प्रदायसिद्धम्, पक्षे तु प्रियतमत्वेन अनुरागयुक्तया क्रोधाधीनलौहित्यभाजा । स्रुतं
क्षरितं घन धर्मतोय राज्ञा यतः, रुपा तादृश्या, स्रुतं निःस्रुतं घनं धर्मतोयं गानात्
यस्यास्तादृश्या प्रियतमया । कराहतीति । राज्ञा कराहत्या पीठध्वननं रुपा प्रयुक्तम् ।
पीठस्य पृथुत्वं विस्तारः, उरुत्वं उच्चत्वं, प्रियतमया ॥ स्वीयकराहत्या पृथोः स्वोच्छेद-
रूपस्य पीठस्य ध्वननम् । मुहुरिति । दशनोष्ठलङ्घनं नृपकर्तृकं रुपा प्रयुक्तम् ।
प्रियतमायास्तु स्वकर्तृकम् ।

(चि, फ) अत्रेति । एकरसस्थायिभावोऽपि अन्यरसे व्यभिचारिभाव इत्यतो
रौद्ररसस्थायिभावः क्रोधोऽत्र प्रक्रान्तवीररसस्य व्यभिचारिभावस्तद्व्यङ्ग्यस्य प्रकृत-
वीररसस्य साम्येनान्न सरागत्वादिव्यङ्ग्यं सम्भोगशृङ्गारो विवक्षित इत्यर्थः । ननु
प्रियतमया इव इयुक्तया प्रियतमैव साम्येन विवक्षिता, न तु शृङ्गार इत्यत आह—
अनुभावसाम्येनेति । वीरशृङ्गारयोर्द्वयोरपि सरागत्वादयोऽनुभावा । तेषामेकशब्द-
वाच्यत्वरूपरससाम्ये तु तद्व्यङ्ग्ययोर्वीरशृङ्गारयोरपि साम्यमित्यर्थः । यद्यपि “अनुब्रूलौ
निषेवैते यत्रान्योऽन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोग उदाहृतः ॥ ”

(लो, औ) रागो लौहित्य प्रेमा च ।

रसस्य स्थायिभावः) स्थायित्वमाप्नुमक्षमा । अतः शृङ्गारो नात्र रसः । ततः पूर्व-
कालीनविलासस्मरणेन शृङ्गारस्यापि स्मरणम् । पूर्वानुभूतं स्मर्यमाणं विलासः
हस्तस्यातीव स्पृहणीयता प्रतिपाद्यते, तेन च शोभावेशः प्रचुरीकृतो भवति ।

* यथा क्वामिनः सानुरागा प्रकाशितमान्मयविचारं कान्तामत्यन्तोपादेयतयाऽनु-
रागातिशयादङ्गीकुर्वन्ति तयात्र राजानः प्रकाशितस्वलक्षणा रूपमङ्गीचक्रुः इत्यर्थ-
वान् सरागादिसाधारणानुभावरूपयोरङ्गयो साम्यविवक्षया अङ्गिनोरपि वीरशृङ्गारयो-
रङ्गयो साम्यं विवक्षितम् । अतः शृङ्गाररसोऽत्र उपमानत्वेन वीररसस्याङ्गम् ।
अनस्तयो रङ्गयोर्न विशेषः ।

“एकं ध्याननिमीलनेन^१ मुकुलप्राय द्वितीय पुन

पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसम् ।

अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपित

शम्भोर्यिच्छरम् समाधिसमये नेत्रत्रय पातु व ॥”

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रति । (व, घ) +
यथा वा—

“क्षिप्तो हस्तावलग्न प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्त

गृह्णन् केशेष्वपाम्भश्चरन्निपतितो नेक्षित सम्भ्रमेण ।

इत्येव सम्भोगलक्षणमुक्तम् । तथापि प्रेमाधीनक्रोधदर्शनादाशानुकूल्यमस्त्येव, इत्यतोऽयं^२
सम्भोगशृङ्गार एव ।

(यि, घ) अग्निनि अज्ञत्वमाप्तयोरविरोधमाह—एकमिति । समाधिसमये
विभिन्नरस शम्भो नेत्रत्रय व पातु । तत्र भिन्नरसत्वं दर्शयति—ध्याननिमीलनेन
मुकुलप्रायमिति । कश्चित् ध्याननिमीलनात् मुकुलितप्रायमिति पाठ, तथा मुकु-
लित मुकुलशब्दात् कृप्रत्ययेन मुकुलतुल्यम् । प्राय पदात् अल्पमुकुलम् । अयं
शान्तानुभाव । द्वितीयमिति । वदनाम्बुजस्तनभरे इत्यत्र प्राणयज्ञत्वात् समाहार-
इन्द्र । अयं शृङ्गारानुभाव । अन्यदिति । दूरे विकृष्टचापे यो मदन तद्विषये
क्रोधानलोद्दीपितमित्यर्थः । अत्र रौद्ररसस्थाविभावस्य क्रोधस्य वाच्यत्वेऽप्युद्दीपनेन
तदनुभावेन पुनर्व्यञ्जना अपराङ्गतेत्याह—अग्नेति । शान्तादिपदमत्र स्थाविपरम् ।
तेषां विरोधिनामुक्तानुभावैर्व्यञ्जयानामपराङ्गत्वेनाविरोध इत्याह—अग्नेति ।

(यि, भ) इयमग्निनि विरोधिना साक्षादविरोध दर्शयित्वा साक्षात् परम्प
रभ्या सादृशानामविरोधमाह—यथा वा—क्षिप्त इति । निपुणदाहे स प्रसिद्ध
राम्भव शराग्निर्वो दुरित दहन् । वीरस हस्तावलग्न सन् साधुनेत्रौत्पलाभिस्त्रिपुर-

(लो, अ) अत्र शान्तेति—अग्निनो भगवद्विषयरतिभावस्य अज्ञभावेन
विरुद्धानामपि शान्तादीनां नान्योऽन्यविरोध इति भावः ।

+ अग्निर्नाति तृतीयप्रवारे एकप्राग्निनि विरुद्ध्योरज्ञत्व द्विधा भवति (१) रात्रि
विरुद्ध्योनापतिद्वयवत् तुल्यकचनया, (२) रात्रि सेनापतिद्वयवत् परम्याऽज्ञत्वमात्राय
वा । तत्रायेनाविरोधमाह—एकमिति । अत्र भगवद्विषयरतिभाववन्मन्त्राप्यर्थात् न
एव प्रधानम् । उपभोग्यमानस्य माहाम्यवर्णना मुक्तेः तत्र शान्तशृङ्गाररौद्ररागाणां
वर्णनमुपश्रवयेति शान्तादयमत्राज्ञम् । एव चैकव्यव्यवस्थायां रात्रि सेनापतीनामिव
शान्तानामिव वा स्वभावतो विरुद्धानामपि नात्र विरोध सम्भवति इति भावः ।

१ ‘निमीलनामुकुलितप्रायम्’ (रा ५)

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साधुनेत्रोत्पन्नाभिः

कामीवार्द्रांपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो चः शराम्निः ॥” (भ)†

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याश्च परिपोषकतया भगवत्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहः, तस्य चापरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करणोऽङ्गम्, तस्य च कामी वेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः । एवं चाविधान्तिधामतया करुणस्याप्यङ्गतैवेति । द्वयोरपि करणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साह—

युवतिभिरार्द्रांपराधः कामीव क्षिप्तः, एवमंशुकस्थान्तमाददानोऽपि अभिहतः । अपि-फारो ह्यत्र भिन्नकमे । तथा केशेषु गृह्णन् अपास्तः । कामिपक्षे—चुम्बनार्थं केशग्रहणं तथा चरणनिपाततोऽग्निः सम्भ्रमेण भयेन नेक्षितः । कामी तु चरणनिपातितः संभ्रमेणादरेण यत् ईक्ष्ण तद्विषयो न कृतः । आलिङ्गन् इति स्पष्टम् । अग्निपक्षे—मयात् कामिपक्षे क्रोधाद्धु ।

(धि, म) कविगता कविनिष्ठा प्रधानम्, स दहतु इत्यादि निराकाङ्क्षवान्यव्यङ्ग्यत्वात् । तस्याश्चेति । तस्याः प्रधानस्य भगवदुत्साहस्त्रिपुरं प्रत्यानेयास्त्रप्रयोगाद् व्यङ्ग्यः । स च तन्महत्त्वसूचकत्वेन तद्विषयरतिभावस्याधिन्यरूपपुष्टिकारक इत्याह—परिपोषकतयेति । उत्साहो रतिभावस्याङ्गमित्यर्थः । तस्योत्साहस्य करणोऽङ्गमित्यन्वयः । ननु उत्साहो वीररसस्थाविभावः । स चात्र व्यङ्ग्य इत्यतो वीररस एवात्र प्रधानम् । तत् कथं रतिभावस्य प्राधान्यमुक्तम् इत्यत आह—तस्य चापरिपुष्टतया इति । तस्योत्साहस्य साकाङ्क्षवान्यव्यङ्ग्यत्वेन दहतविति निराकाङ्क्षवान्यव्यङ्ग्य-कविभावात्त्वेनाऽप्राधान्यरूपया अपरिपुष्टतया रसपदवीमनाप्ततया भावमात्रस्य स्या-विभावस्येत्यर्थः । करुण इति । त्रिपुरयुवतीनां शोच्यावस्थाव्यङ्ग्यः करुण इत्यर्थः । भगवदुत्साहेन एव तारा शोच्यावस्थाप्रापणात् तद्व्यङ्ग्यः करुणः तत्पुष्टिकारकोऽङ्गमित्यर्थः । तस्य चेति । अस्य करुणस्य इत्यर्थः । शृङ्गारोऽङ्गमित्यन्वयः । तस्याङ्गता च उपमानोपमेयप्रकर्षात् । इत्थं भगवदुत्साहपुष्टस्य भगवद्विषयविभावस्य साक्षात्परम्पर्याभ्यामङ्गभूतो करणशृङ्गारो विरोधित्वरूपो अपि अरिद्वन्द्वो इति दर्शयति—एवं चाविधान्तिधामतया साकाङ्क्षानाऽऽश्रयतया, अक्षिसाक-

(लो, इ) अपरिपुष्टतया विभावादिभिरित्यर्थः । भावमात्रस्य इत्यत्र हेतुः । रसपदवीमप्राप्तत्वमङ्गत्वादित्यर्थः । साम्यबलादायातः गृहशविशेषणमहिंसा प्राप्तः । करुणस्येति । करुणस्य शृङ्गारपेक्षयाऽक्षित्वेऽपि भगवदनुग्राहस्याङ्गत्वादेवेत्यर्थः । शिवाय शृङ्गाररसस्य “अयं न रगनोन्वर्गो”त्यादिपूर्वोक्तद्विरा म्यर्थ्यमाणतयांशभूतत्वेनापि व्यङ्ग्यकरणेन न विरोधः । तथा हि यागां त्रिपुरयुक्तीनां प्रणयरोषानिशारणां

† गृतीवप्रकरस्य द्वितीयभेद—यागात् प्रपानाङ्गस्य परम्परया (अङ्गारगि-भावेन) तदङ्गेनान्यविरोधं दर्शयति—क्षिप्त इति । आर्द्रांपराधः तत्प्रसक्तपराधः ।

परिपुष्टद्विपयरतिभावास्वादाप्रकर्षकतया यौगपद्यसद्भावादङ्गत्वेन न विरोधः ।

(म, आ) x

ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः, एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोप-
मर्दकत्वानुपपत्तेः । (य)

छूतयेति यावत् । भगवदुत्साहस्तु अङ्गमपि भावस्याविरोधित्वात् तद्विरोधो न दर्शितः ।
ननु स्मर्यमाणविभावादेव्यङ्ग्यस्य रसस्यापि, स्मर्यमाणस्य विभावादिसाम्यस्य विवक्षा-
धीनविवक्षितसाम्यस्य अङ्गिरसेन सह विरोधप्रसङ्गवपि न विरोध इत्युक्तम्,
अङ्गिरसेन सह विरोधप्रसङ्गिरेव नास्तीत्याशङ्कते—

(यि, य) ननु इति । समूहालम्बनेति—प्रधानकरसन्त्यायाचर्यमाणो रसो भवे-
दित्यनेनोक्तस्य विभावादिसमूहालम्बनात्मकस्य निराकाङ्क्षवास्यव्यङ्ग्यत्वेनाकाङ्क्षापूर्व्या
पूर्णस्य घनस्य विषयान्तराऽप्रहृष्टे निविडस्याऽऽनन्दरूपस्य रसस्य अङ्गिरसस्य तादृशेन
स्मर्यमाणेन विवक्षितसाम्येन वा रसेन सह कथं विरोधः सम्भावनीय इत्यर्थः । असम्भा-
वनायां हेतुमाह—एकवाक्ये इति । अङ्गिरस्तावन्निराकाङ्क्षविधेयवान् प्रादुर्भवति ।
स्मर्यमाणोपमानयोस्तु निराकाङ्क्षेदश्रयवाक्ययोरेव प्रादुर्भवेण एवान्यप्रादुर्भावरूप-
यौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तुल्यबलत्वाभावेन प्रधानभूतेन
निराकाङ्क्षविधेयवाक्येन व्यङ्ग्यतया प्रधानेन अङ्गिरसेन बलवता स्मर्यमाणोपमान-

वामी निराकृतहस्तप्रहृष्टानि कृतवान् । तास्तेव निष्करणांशु शान्भवः शरामित्वा
चेष्टितवानिति सादृश्यसंदर्शनान् स्मर्यमाणेनेर्ध्याविप्रलम्भेन करुणः प्रत्युत पुष्टि
नीतः । तेन च त्रिपुररिपुप्रभावातिशयपरिपुष्टद्विपयरतिभावः परिपोष नीयते ।

(स्तो, इ) ननु समूहेत्यादि—यदि रसयोर्विरोधः स्यात्, यदि वा अत्राङ्गि
भाजः स्यात् । नन्वेतत्प्रकारद्वितीयमपि रसयोः सम्भवति । कथं विरोधो न सम्भवती-
त्याह—परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः । परस्परोपमर्दकत्वं कथमनुपपत्तामिन्याह—एक-
वाक्येति—एवमात्रनिर्देशे च प्रादुर्भावस्यैवान्यनिर्देशादेतत्तस्य यौगपद्यस्य

॥ करुणोऽङ्गमिति—करुणोदीपनविभावस्य त्रिपुररिपुवैश्वस्य त्रिपुररिपुप्र-
भावातिशयाधीनत्वादिति भावः । एवं च त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य त्रिपुररिपुवीर्यक-
रतिभावोदीपनविभावत्वात् अङ्गिनि त्रिपुररिपुविषयकरुणिभावे करुणोऽङ्गमिति
भावः । शृङ्गारप्रेक्षया करुणस्य प्रधानत्वेऽपि तत्र पर्यवसान नास्ति—तेनाऽपि भाव-
प्रकर्षणदिति करुणोऽङ्गम् । पूर्वं प्रणयी यथा करावलम्बनादिकमकरातीतदेदानीं शम्भु-
शरामिरित्युपमानभावेन पूर्वास्याग्रनीतिरुदीपकत्वेन च शृङ्गारः करुणस्याङ्गं गन्
परम्परया प्रधानस्य भावस्याङ्गमिति विरोधिनोरप्यनयोः शृङ्गारकरुणयोः रात्रि सेनापनि-
तद्वृत्त्ययोरिव प्रधानेऽङ्गभावेन विरोधो नैव सम्भवतीत्यर्थः ।

नाप्यङ्गाङ्गिभावः, द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विधान्तेः । (२, ६)
सत्यमुक्तम् ।

अतएवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभाव-
मात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मात्पितामहा-
नुजकविपरिडितमुप्यश्रीचण्डीदासपादानां खण्डरसनाम्ना । (ल, ६)
यदाहुः—

यौरेय उपमर्दनादिति भावः । न चायं स रसनोत्कर्षात्पादौ निराकाङ्क्षवाक्येरेव
स्मर्यमाणश्चकार इति वाच्यम् । रसनोत्कर्षादिकरोऽयं हस्तः पतित इत्येवं विधेय-
पातित्यसाकाङ्क्षत्वादेव । तेषां विधेयपातित्वं तु करणव्यञ्जकमेव शृङ्गारस्य व्यङ्ग्यपत्तेऽपि
परोक्षत्वादेव स्मर्यमाणतोपचार इति बोध्यम् ।

(वि, २) इत्थं स्मर्यमाणोपमानयोर्विरोधाप्रसङ्गि दर्शयित्वा अङ्गिन्यङ्गत्वमात-
योरङ्गाङ्गिभावासम्भवमेवाशङ्कते—नाप्यङ्गाङ्गिभाव इति । द्वयोरपि इति । शृङ्गार-
करणयोर्विरोधिनोरित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । चित्त इत्यादिवाक्यानां कामीव
इत्यादिवाक्यस्य च निराकाङ्क्षत्वेन तद्व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमेव च पूर्णता,
आकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात् ।

(वि, ल) समाधत्ते—सत्यमिति । एकवाक्यव्यङ्ग्यत्वाभावेऽपि द्वयोर्निरा-
काङ्क्षवाक्यव्यङ्ग्यपत्तेऽपि च शृङ्गारवति करुणाऽप्रतीत्या विरोधाप्रसङ्गिरस्त्येव । किन्तु
स्मर्यमाणश्चकारापेक्षया अनुभूयमानस्योपमानश्चकारापेक्षया उपमेयस्य च करुणस्य
पार्यन्तिकप्रतीतिविषयतया प्राधान्यम् । एवं करुणापेक्षया भगवति कविभावस्य च
पार्यन्तिकप्रतीतिविषयत्वेन प्राधान्यम् । इत्यतः तादृशप्रधानेतरेषु करणैतरत्र
शृङ्गारे भावेतरत्र करुणे श्लोकान्तरे चान्येतरत्र अन्यस्मिन् रसे च पार्यन्तिकप्रतीति-
विषयतास्यस्वन्यविश्रान्तिरादित्यात् तद्वशेन पूर्णरसभावमात्रान्मुख्यरसात् विल-
क्षणतया व्यपदेशविशेष इत्यर्थः । खण्डरसनामेतत्प्रापि व्यपदेश इत्यन्वयः ।

विरहात् । अयमर्थः—यौगपद्यं हि एकस्मिन्निर्देशेनैव सम्भवति । न तु रसयोर्न
सम्भवति, अत्र हेतुः—समूहेति । अयमर्थः । द्विरुक्तप्रसरेण विभावादिसमूहा-
सम्बन्धत्वात् । विभावादिगामभी रालु एवाम्यस्यार्थः । एक्य च सामग्री कथं
विरोधिनोर्द्वयोपि स्यात् । कथमेस्वाम्यहेतुकं परिपूर्णत्वं स्यात् । घनशब्दो हि
विज्ञानीयानवच्छिन्नप्रवाहत्वम् । अङ्गाङ्गिभावागम्भवे हेतुमाह—नापीनि । अङ्गाङ्गि-
भाव उपसर्गयोग्यमित्यम् ।

(लो, ६) गिदान्तमाह—सत्यमुक्तमिति । अत एव विशेषस्य अङ्गाङ्गि-
भावस्य चागम्भवात् । मात्रमात्ररसलक्षणं चाङ्गकतनः स्वसामग्रीपरिपुष्टतया ।

(“अङ्गं बाध्योय संसर्गाद् यद्यङ्गी स्यादसान्तरे ।
नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः रसगडरसः स्मृतः ॥” इति ।) (व, उ)

ननु—

“आद्यः कर्णबीभत्सरौद्रवीरमयानकैः”

इत्युग्रनयेन विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र (श, ऊ)

“कपोले जानक्याः करिकलमदन्तधुतिमुपि

स्मरस्मेरस्फारोद्भ्रमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकल

जटाजूटप्रान्थि द्रढयति रघूणां परिरुड ॥ ”

इत्यादौ समावेशः । (प)

(वि, घ) चण्डीदासोक्ते खण्डरसव्यपदेशे योगार्थवशात् संयादमाह—
अङ्गमिति । बाध्यो यो रसः सोऽङ्गबाध्यत्वमेव । कीदृशमित्यत्राह—अथ
संसर्गादिति । अथ सम्बोधने । एरुपद्योप्यताहपात् संसर्गात् यदि रसान्तरे अङ्ग-
प्रत्येकं स्यात्तदा बाध्य इत्यर्थः । योगार्थविशेषवशात् खण्डरसव्यपदेश इत्याह—
नास्वाद्यत इति । पार्यन्तिप्रतीतिविषये एव समग्रास्वाद इति भावः । इत्थं पार्य-
न्तिकप्रतीतिविषयस्य बाधकत्वम् । अतथाभूतस्य च बाध्यत्वं खण्डरसत्वं च इत्युक्तम् ।
(वि, श) यत्र तु कपोले जानक्या इत्यत्र विरोधिनोः शृङ्गारवीररसयोर्योर्दशो
बाध्यबाधनभावस्तत्र तयोः कथं सन्निवेश इत्याशङ्क्य तु वीरशृङ्गारयोर्विरोधं पटोक्तं
दर्शयति—नन्याद्य इति । आद्यः शृङ्गारः कर्णादिभयानकान्तैर्विदध्यते इति
वाक्यान्तरे । इत्युग्रनयेन विरुद्धयोः कथमेकत्र वीरशृङ्गारयोः सन्निवेश इत्यन्वयः ।

(वि, प) कपोल इत्यादि । श्लोकार्थस्तु रघूणां परिरुड प्रभु राम-
जानक्या वक्त्रकमलं मुहुः पश्यन् रारदृष्ट्यादिरजनिचरसेनाकलकलं शृण्वन् जटा-
जूटस्य जटासमूहस्य प्रान्थि द्रढयति । वक्त्रकमलं कीदृश करिकलमदन्तधुतिमुपि
कपोले स्मरेण जानकीनिष्ठेन रामविषयकस्मरेण स्मेरः हर्षप्राप्त्यः स्फारी विस्तृतः
उग्रामरो मादुल्यात् उद्भट पुलके यस्य तादृशं वक्त्रकमलम् इत्यर्थः । अत्र जानकी-
मुखादर्शनव्यवहयः शृङ्गारः । जटाजूटप्रदन्तव्यवहयो वीररमयः परस्परमबाध्यताम्
अनङ्गतां चापक्षां स्वातन्त्र्येण उपलभ्येते । तत् कथमनयोरेकत्र समावेश इत्यन्वयः ।

(लो, उ) यद्यङ्गी रस अपरिपुष्टतया भास्माग्रवैलक्षण्येनापानप्रमाप्रतः
प्राधान्येनाभिध्यत सप्तमः नास्वाद्यत इति परतन्त्रत्वान्, न्यूनाङ्गमप्रीत्यन्तः,
समग्रापुष्टताय ।

(लो, ऊ) आद्यः शृङ्गारः । कथमेकत्रे यस्य उपरिततेनेत्यादौ सन्निवेश
इत्यनेन सम्बन्धः ।

अत्रोच्यते—इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधाप्यवस्था । कयो-
श्चिदालम्बनैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोरिचक्षैरन्तर्येण इति । तत्र वीरशृङ्गार-
योरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीरसैः सम्भोगस्य । वीरकण्ठरौद्रा-
दिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्य-
विभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां शृङ्गार-
स्याद्भुतेन भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वाच्च
विरोधः । (अ)

एवं च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे
भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । (स, अ) ×

यत्तु नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतबाहुनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः
तत्र "अहो गीतमहो वादिग्रम्" तस्यान्तरानिवेशनाच्चैरन्तर्याभावाच्च

(यि, स) स्वतन्त्रयोनेकयोरेकावलम्बनकत्वे एव विरोधः । प्रकृते तु जान-
क्यालम्बनकः शृङ्गारो, रजनीचरालम्बनकस्तु वीररस इत्यविरोध इति समाधास्यन्
आह—अत्रोच्यते । इह खल्विति । नैरन्तर्येण अभ्यवधानेन । तत्र यस्य येन
सह विरोधस्तं दर्शयति—तत्र वीरशृङ्गारयोरिति । एतानि स्पष्टानि ।

(यि, ह) ननु शान्तशृङ्गारयोनैरन्तर्येण विरोधश्चेत् कथं नागानन्दे न तथा
निबद्धमित्यत आह—यस्यिति । अद्भुतस्येति । रसनामनापन्नोऽद्भुतो महोराब्द-
वाच्योऽपि अन्तरास्थितो नैरन्तर्यविषटक इत्यर्थः ।

(लो, अ) सारो बहुलः उद्गमर उत्कटः । परिहृतः प्रभुः । त्रिधाप्यालम्ब-
नैक्यादिना कपोते जानक्या इत्यादौ भिन्ने आलम्बने वीरस्य रजनीचरसेना, शृङ्गारस्य
जानक्येति ।

(लो, अ) नायकनिष्ठत्वं भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वम् ।

यथा मन—प्रीतामादाय भीतिं मनसि सारमयं प्राप्य लोकापकीर्तिं
नैव स्तोत्राऽप्यपेक्षाऽभियन्त पथि पथि प्राह्वानां प्रियायु ।
धीमहिःशङ्कमानोः गनरपरिगरद्वीपनिःसीमसेना-
निःशलात्स्वानराङ्गाजुलनपगरतां पथगण्डेश्वरेण ।
अत्र वीरभयानकयोरेकश्रयाभावाच्च विरोधः ।

× प्रबन्धे यस्य नायकस्याऽङ्गितया वीररगो वर्णितस्तत्र चानान्तेऽपि भयानक-
वर्णने दोषप्रसङ्गः अनेनैकमेवार्थं दर्शयति नित्यम् ।

शान्तश्चकारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् । (ह, ल) ॥

"पाण्डु क्षाम वदनम्" इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः करणः ।
विप्रलम्भोऽपीति न विरोधः । (क, ए) ×

(वि, फ) ननु परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादे परिग्रहो दोष इत्युक्तम्, तत्त्वयम्

"पाण्डु क्षाम वदनं हृदयं सरसं तत्कालं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रिययोगं सखि हृदन्त ॥"

इत्यादौ शृङ्गाररसीये मालतीमाधवीये श्लोके शृङ्गारपरिपन्थिकरणानुभावस्य
वदनपाण्डुतादेः सत्त्वेऽपि अदृष्टतानुभव इत्यत आह—पाण्डु क्षामम् इति । मालता
प्रति लवङ्गिकाया इयं पृच्छा । हे सखि ! तव पाण्डुक्षामवदनादिव तव हृदन्तः
क्षेत्रिययोगम् अस्मिन् क्षेत्रे शरीरेऽचिन्तितस्य रोगमावेदयतीत्यर्थः । क्षाम क्षीण, सरस
सत्त्वेद्वयम् । समाधत्ते—पाण्डुतादीनामिति । परिपन्थिमात्रायात्वे एव दोषः ।
उभयीयत्वे तु प्रकरणसाधिव्यात् प्रवृत्तरसबोधत्वात् न दोष इति भावः । *

(लो, लृ) शान्तश्चकारयोर्नैरन्तर्यविरोधिनोर्न परप्रबन्धे यावदेकस्मिन्नापि वाक्ये
विरोधः । यथा—

(भूरेणुदिग्भासवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्या

गाढशिवाभिः परिरम्भमाणान् मुराङ्गनाञ्छितभुजान्तरालाः ।

सशोणितैः कम्बुभुजा स्फुरद्भिः पद्मैः सपानामुपवीज्यमानान्

सवीजिताध्वन्द्वनवारिसेकैः मृगशिभिः कल्पलतावृक्षैः ।

विमानपर्यङ्गतले निपण्णा कुतूहलाविष्टतया तदानीम्

निर्गिरयमानान् झलनाङ्गुलिभिर्वीरा स्वदेहान् पतितानपरयन् ।)

अत्र बीमसशृङ्गारयोर्वीररसस्यान्तरा निवेदनाच्च विरोधः । एवमन्येवार्मा-
रगमा परिहारप्रकाराः सत्यविकार्येषु अनुमर्तव्याः ।

(लो, ए) अङ्गभावोऽनुभावतयेत्यर्थः । यदि खलु पाण्डुत्वादीनां विप्रलम्भा
पेक्षयाधिका कष्टाङ्गता भवेत् तदैव दोषः स्यादित्यर्थः । इति उक्तप्रकारत् ।

* उत्तरागलक्षणे शृङ्गारः । रसप्रशमलक्षणे शान्तः । अतोऽनयोरेकदा
स्थितिर्नैव सम्भवति परस्परविषदत्वात् । अतस्तयोः कालिको नैरन्तर्यवृत्तो विरोधः ।
भिन्नकाले तु नैरन्तर्यभावाच्च दोषः ।

× "क्षेत्रियच परक्षेत्रे चिन्तितस्य" इति सूत्रेण निपातनात् गिद्धम् । साध्या
इत्युक्ते । अतः क्षेत्रमन्यत् शरीरम् । तच्च सन्ततमाधनया एकमन्यतालाभात् तत्रैव
शरीरान्तरम् । तत्र प्राप्ती तु चिन्तितानीयोऽयं रोग इत्यमी पाण्डुत्वादयः आवेदयन्तीत्यर्थः ।

1 'नवद्वय' (ग ५) ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥ ३१ ॥

सर्वेषां तु ध्वजत्वप्रभृतीनाम् । यथा—

“एष दुश्च्यवन नौमोग्यादि जल्पति कथन ।”

अत्र दुश्च्यवनशब्दोऽप्रयुक्तः । (ख)

अन्येषामपि दोषाणामित्योचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषता च गुणता श्रेया आनुभयात्मता ॥ ३२ ॥

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता । (ग, घ)

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तम परिच्छेदः ॥

(वि, र) अनुसरे अनुसरण । एष इति । एष कथन इत्यन्वयः ।

(वि, ग) इत्यञ्चित्यान् एवम् अञ्चित्यान्, अदोषता गुणता इति । तथा ऽदोषतामार्तं पर्यवस्यति । अनुभयात्मता व्याचष्टे—अदोषगुणेति । अदोषता अगुणता च इत्यर्थः । दोषतागुणतयोर्व्यतिरेको हि न दोषता न गुणता । दोषतासहितगुणत्वमत्वेऽपि उभयाभाससत्त्वात् यथा—प्रेतलिकाक्रियाकर्मकर्तृगुण्यादौ कथार्थतायाः ।

इति श्रीमद्देवस्तर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृताया साहित्यदर्पणसूक्त्या दोष-

निरूपणाख्यसप्तमपरिच्छेदस्य विवरणम् ।

(लो, घे) अदोषता “अस्मिन्मने कृत्वन्तरा” इत्यादिवद् । गुणता “क्वाकर्य” मियादिवत् । अदोषगुणात्मता “तिष्ठेत् केषवशा”दित्यादिवत् ।

इति साहित्यदर्पणलोके दोषनिरूपणो नाम सप्तमपरिच्छेदः ।

अत्र पाण्डुत्वादीनामनुभावानां विरोधिकरुणादृतया विरुद्धत्वेऽपि विग्रलम्भे साधारणत्वादनिरोध इति भावः ।

१ ‘सम्भव’ (ग, घ)

माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥ २ ॥ (६)
ते गुणाः । तत्र—

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥ ३ ॥ (ग, ई) (२)
यत्तु केनचिदुग्रम् “माधुर्यं द्रुतिकारणम्” इति, तच्च । द्रवीभावस्यास्याद-
स्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् । (घ)

द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाटिन्यमभ्युपगोधादिदृष्टदीप्तत्व-

(वि, ग) माधुर्यलक्षणमाह—चित्तद्रवीति—मयद्रूपत्वयोऽत्र स्वार्थे
आह्लाद इत्यत्र आह्लादविशेषश्रुतिः । स च आह्लादविशेषे रत्यादिज्ञानानन्दजातः
स्यादनात्म्यव्यापारप्राप्त्यो रसस्वरूपः तद्वृत्तिः न तु तादृशाह्लाद एव माधुर्यं, तदा
तस्य रसधर्मत्वानुपपत्तेः तथा च चित्तद्रवीभावस्वरूपाह्लादश्रुतिः तादृशाह्लादताव-
न्वेदको धर्मो माधुर्यमित्यर्थः ।

(वि, घ) काव्यप्रकारादुक्तं दूषयितुमाह—यात्त्विति । आह्लादकत्वं
माधुर्यं श्रुतारं द्रुतिकारणमिति तल्लक्षणम् । स च रसस्वरूपाह्लादजनरतावच्छेदको
रत्यादिनिष्ठो धर्म इत्यर्थः । रत्यादेरेव रमताप्राप्त्या तस्य रसवृत्तित्वमपि; न एव धर्मो
मनसो द्रुतिकारणमित्यर्थः । तद्वयति—तप्तेति । द्रवीभावस्येति—स्वेन स्वाध्याजन-
नादिभावः । एतच्च द्रवीभावाह्लादयोरभेदं स्वयमभ्युपेत्य दूषितं च । तन्मते तु द्रवी-
भावश्चित्तवृत्तिराह्लाद आत्मवृत्तिरित्यनयोरभेद एव नास्ति । किन्तु आह्लादस्थेन
माधुर्येण चित्तस्य द्रवीभावो जन्यत एव रागमाधुर्येणैवेति

(वि, ङ) आह्लादरूपाह्लादाभिन्नत्वेन उक्तं द्रवीभावं दर्शयति—द्रवीभा-
वश्चेति । चित्तस्याविष्टत्वमेव हि द्रवीभावः । अनाविष्टता तु तस्य स्वाभाविकी तदात्मकं
रसोत्कर्षस्त्वं माधुर्यादिगुणेषु उपचर्यत इति दर्शितं प्रथमपरिच्छेदे ।

(लो, ६) त्रिधा प्राचीनोक्तस्य प्रत्येकं दशप्रकारस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ।

(लो, ई) ह्लादो ह्लादस्वरूपः तस्य तद्विधत्वस्योक्तत्वात् । इह चाह्लादस्य
आनन्दपरपर्यायत्वेन स्वादसाधारणत्वात् चित्तद्रवीभावमय इत्यनेनाव्याप्तिपरिहारः

(लो, उ) स्वाभाविकेति—स्वाभाविकं सहजम् अनाविष्टत्वमनावेशोऽर्था-
शौर्यं ज्ञानविशेषः । पुरुषोत्कर्षहेतुत्वेन शौर्यादयो गुणा आत्मनश्चेतनस्यैव धर्मा ए-
नाऽचेतनस्य शरीरस्य धर्मा । तद्वत् काव्यस्य शब्दाद्यौ शरीरं रसश्चात्मा । शौर्या-
दयो यथेति रसधर्मा एव गुणाः । आत्मधर्मेणैव गुणव्यवहारो मुख्यः सत्यपि शरी-
रसौन्दर्यादौ, शौर्यपाणिडलादिरहिते निर्गुणव्यवहारात् ।

* ह्लादः सुखपर्यायः; तत्कारित्वं यद्यपि सर्वरससाधारणं तथापि ह्लादपदे-
नान सुखविशेष उच्यते । स च इन्द्रुचीरादिमाधुर्यमिव स्वरूपेण वस्तुमशक्यः ।
चित्तस्य द्रवीभावो नाम मनसः स्नेहमूलमुत्पातिशयत. कश्चिदार्द्रात्सुखो विकारः ।

विस्मयहासाद्यपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदय-
चित्तार्द्रमायत्वम् । (ङ, उ)

तच्च—

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं रुमात् ॥ ४ ॥ (च, उ)
सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोगाभासादिष्वप्येतस्य
स्थितिरिति ।

मूर्द्धभिर्गर्गान्त्यधर्णेन युक्ताष्टठडान् विना

रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ।

अवृत्तिरपवृत्तिर्या मधुरा रचना तथा ॥ ५ ॥ (छ, ञ) ×

यत्काठिन्यं तज्जन्यौ यौ शत्रुमारणोत्साहरूपमन्युकोधौ तदादिकृत्वा ये उष्णप्रायत्व-
रूपदीप्तत्वविस्मयहासास्तदाद्युपहितो यश्चित्तस्य विशेषस्वाभाव्य तत्परित्यागेन अर्थात्
चित्तस्याविष्टत्वेन यो रत्याद्याकारानुविद्धो रत्यादिविषयपरिणामेन ज्ञानरूपानन्दस्तद्बुद्धोद्बोधेन
सहृदयचित्तस्यार्द्रमायत्व इवीभाव इत्यर्थः । एतत्सिद्धान्तस्तु आह्लादस्य मनोवृत्तित्व-
स्वीकारे एव सम्भवतीत्यवधेयम् । अन्यथा द्रुत्याह्लादयोरभेदोत्पन्नोपपत्तेः । रत्याद्या-
कारेण्यन आदिपदात् माधुर्यार्थमययो करुणशान्तयौ स्थायिभावस्यापि परिग्रहः ।
एव च रत्यादिज्ञानानन्दजन्याह्लादविशेष एव रसः । स एव स्वादनाख्यव्यापारगम्य
शृगुहो रस इत्युक्तं, तद्वृत्तिधर्मविशेषो माधुर्यमिति सिद्धान्तसिद्धः ।

(यि, य) तच्चेति—तच्च माधुर्यमित्यर्थः । कपात्तदाधिक्यं सम्भोगादी
कमशक्तिप्रवृत्त्याधिक्यात् ।

(यि, छ) तद्व्यञ्जकान् वर्णानाह—मूर्द्धभिर्िति । वर्गान्त्यधर्णेन पश्यमेन युक्तं
इत्यन्वयः । तत्रैव टठडान् पार्श्वदत्तस्यति । तकारस्तु तन्मूर्द्धभिर् अपर्युदत्तः ।

चित्तस्य एव तत्स्वरूपं काठिन्यं, तथा वीरादाविव मन्युकोधादिजन्यं यदीप्तत्वम्, एव
अर्द्धतादाविव विस्मयहासयुक्तो यो विशेषस्तेषां परित्यागेन परिहारेण । एतस्य माधु-
र्योऽख्यगुणस्य ।

(लो, ऊ) शान्तेऽधिकमिति । तस्य सहजानन्दमुन्दरताया माधुर्यं प्राये-
णेति प्रकृष्टमेव । त्वनितु विषयजुगुप्साद्यनुगमे भेदः ।

(लो, ऋ) मूर्द्धभिर् इति वर्गा वादयो मावसाना पश्य पश्य भूत्वा पश्यवर्गा
तेषामेन्द्र्या वृण्णनमा तैर्मूर्द्धभिर् स्थितैर्युक्ता अर्थान् निजवर्गीया एव । टठ ड दाः

× अत्र वर्णास्त्रिविधा, विहिताविहितानिषिद्धभेदात् । सन्वन्तरितौ रणौ मूर्द्ध-
स्थितनिजवर्गान्त्वगता स्पर्शाश्च विहिताः । टवर्गा निषिद्धा, अन्ये अविहिताः ।
निषिद्धानां बाहुल्येनोपादानं तु दोषः ।

1 'स्व' (इति स पु)

यथा—

“अनङ्गमङ्गलमुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गय ।

जनयन्ति मुहुर्धूनामन्त सन्तापसन्ततिम् ॥” (ज) +

यथा वा मम—

“लताकुञ्ज गुञ्जन् मदवदलिपुञ्ज चपलयन्

समालिङ्गञ्जन् द्रुततरमनङ्ग प्रबलयन् ।

मरुमन्द मन्द दलितमरविन्द तरलयन्

रजोवृन्द विन्दन् किरति मकरन्द दिशि दिशि ॥ (झ, ञ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूप दीप्तत्वमुच्यते ।

तद्व्यक्तौ माधुर्य्यस्य व्यञ्जने कारणतामित्यन्वयः । अगृत्तरसमासः । रचना सन्धि-
तस्य च तदुत्पन्नवर्णमाधुर्य्यवशादेव माधुर्य्यवर्णत्वेन प्राप्तावपि सन्धा अपि तादृशा
वर्णा न ऊहाया इति कव्युपदेशार्थं पृथगुक्तम् ।

(वि, ज) अनङ्गत्वादि उदाहरणे सन्ध्युत्पन्नतादृशवर्णो, सन्तापसन्ततिमि-
त्यत्र उपसर्गधात्वो सन्धौ द्वावेव ।

(वि, झ) अतो बहून् तादृशान् वर्णान् दर्शयितुमाह—यथा चेति । मरु-
दिशि दिशि मरुन्द किरति, बीदरा, गुञ्जता मदवतामलीना पुञ्जो यत्र तादृश-
लताकुञ्ज मद मन्द चपलयन् । अङ्गम् अर्थात् रणा समालिङ्गन् । अङ्गं च द्रुततर-
प्रचलयन् प्रकृष्टं बलवन्तं कुर्वन् । स्वेनैव दलितं विकसितमरविन्दं तरलयन् ।
रजोवृन्दम् अर्थात् विकसितारविन्दानां परागसमूहं विन्दन् लभमानं (विदुल्लभाभे)
अत्र सन्धावपि बहवो वर्णा उक्तरूपाः ।

(वि, ञ) ओजोलक्षणमाह—ओजश्चित्तस्येति । अत्रापि दीप्तत्वजनक-
मित्येवार्थः । आयुर्धृतमितिवत्, तथा च रसवृत्तिना ओजसा चित्तस्य विस्ताररूप-
दाप्तत्वं जन्यत इत्यर्थः । अत एव चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोऽन इति काव्य-

न तु अन्तिमवर्णेन युक्ता न च स्वरूपावस्थिता अपि । रणौ लघुह्रस्वान्तरितौ, तस्य
माधुर्य्यस्य व्यक्तौ, एवमसमासा मन्दसमासाश्च । मधुरा पदान्तरयोगे माधुर्य्यवती ।

(लो, ञ) लताकुञ्जमित्यादौ विधानमात्रवर्णनेऽपि शृङ्गार प्रकरणात् ।

+ अत्राङ्गस्य कर्मस्य मङ्गलतत्त्वो माङ्गलिकचन्मस्यानानि तस्या नायिकाया अपा-
ङ्गस्य भङ्गयो व्यापाराः । यूनामन्तं वरणे मुहुः सन्तापमन्तानि तु स्वधारा जनयन्ति ।
अत्र प्रथमाद्धे कवर्गान्तिमवर्णोऽङ्कारे सयुक्तास्तद्वर्गीयगकाराः । द्वितीयाद्धे तवर्गान्तिमवर्णो
नकारैर्युक्तस्तकाराः ।

१ प्रचलयन् (स पु)

वीरवीर्यभूतसौन्दर्येषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६ ॥ (ञ) ×

अस्य श्रोजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्ष्यानि । तेन वीराभासादा-
वप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपर्यधो द्वयोर्वा स-रेफठडढैः सह ।

शकारश्च पकारश्च तस्य व्यञ्जकताङ्गताः ।

तथा समासबहुला घटनाद्वैत्यशालिनी ॥ ७ ॥ (ट)

यथा चञ्चलजेषादि । (ट)

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुक्लेन्धनमियानलः ।

प्रकाशहृताऽप्युक्तम् । विस्तारस्तु चित्तस्य उष्णप्रायत्वकारक आत्मसयोगविशेषः ।
यथायुते तु चित्तदृष्टे दीप्तत्वस्य रम्यशक्तित्वानुपपत्तेः । क्रमेणाधिक्यमिति दीप्तत्वस्य-
पक्षाधिक्याद् आधिक्यम् ।

(चि, ट) तद्व्यञ्जनाह—वर्गस्येति । तदन्तिमौ इति । आद्यतृतीय-
योरन्तिमौ द्वितीयचतुर्थौ इत्यर्थः । तथा चाधेन युक्तः द्वितीयः । तृतीयेन युक्तश्चतुर्थो
वर्णः इत्यर्थः । आद्यतृतीययोस्तदन्तिमयोश्च नैकवर्गीयत्वनियमः । किन्तु भिन्नवर्गीय-
योरपि तथात्व बोध्यम् । तेन कुरुत् इव केन्द्रापि गच्छ इव घेन्द्रापि तथा बोध्या
कटुत्वसाम्यात् । अत्र चानुक्तेऽपि तुल्ययोर्योगोऽपि काव्यप्रकाशकृदुक्तेः प्राह्य-
कटुत्वाविशेषात् । तेन एक गगः च इत्यादयोऽपि बोध्याः । उपर्यध इत्यादि ।
तर्क इत्यादौ उपरि । तत्रचमावौ अथ आर्द्रकम् इत्यादौ द्वौ रेफौ बोध्याः ।
ठठडढैः सहेति । साहित्य व्यञ्जकत्वकथनेन व्यञ्जनपरस्परसहितैरपि व्यञ्जनात् ।
समासबहुला घटना इत्यत्र घटनापद विन्यासमात्रपरः सन्धिपरः च । तेन समास-
बहुला दीर्घसमासवान् विन्यासः, औद्धत्येन कटुत्वेन युक्तः सन्धिधेत्यर्थः । चञ्च-
लजेषादिकं नाट्यपरिच्छेदे व्याख्यातम् । अत्र दीर्घसमासः क्षतिपर्यं यथोक्तः वर्णः ।

(चि, ठ) प्रसादगुणलक्षणमाह—चित्तामिति । अत्र चित्तपदं ज्ञानपरम् ।
तथा च यो गुणः क्षिप्रं श्लोकार्थज्ञानं व्याप्नोति आविष्करोति जनयतीति यावत् ।
अत एवाविष्करोतीति व्याख्यास्यति । स गुणः प्रसाद इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह

(सो, झ) इह चानुक्तमपि औचित्यादेव । हास्ये विकाराधर्मकत्वात् श्रोजसः
प्रायः शृङ्गारनिष्ठतया च माधुर्यस्योत्पत्त्यम् । मयानके चित्तदृष्टेर्विकाराभावात् यद्यपि
माधुर्यं, तथापि विभावौचित्यादौ समावेशः । अदभुते शृङ्गारिगते द्वयोः साम्यम् ।
अत्र प्रकृत्यमोक्षः । यद्यपि बीभत्से प्रकृत्यममोक्षस्तथापि माधुर्यमप्रकृत्यमम् ।

(सो, ल) अयमर्थः—कचर्तयैः सहृदयैः, गजदद्वैः घमदधमा युक्ताः ।

× अतिविद्वेषसद्भावेन विस्तारः । द्वेषसद्भावेन च दीप्तिः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥ ८ ॥ (४, ए)
न्यामोति आविष्करोति ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ ९ ॥ (४, ऐ)
यथा—

“सूचिमुखेन सहृदेव कृतव्रणस्त्वं

मुत्राकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥” (४) *

एषां शब्दगुणत्वं च गुणवृत्त्योच्यते युधैः ॥ १० ॥

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः । (ओ)

शुप्तेति । अनलः शुप्तेन्धनं यथा क्षिप्रं सुविशिष्टतयाऽऽविष्करोतीत्यर्थः । समस्तेषु रसेषु इति । रचनासु इति । समन्वयधिकरणताया, रचना शब्दप्रथना तत्र सप्तमी च व्यञ्जकतायाम् । तथा च सर्वरसाश्रयः सर्वरचनाव्यञ्जकत्वेत्यर्थः । न चैवं प्रसाद-रहितः कोऽपि श्लोको न स्यादिति वाच्यम् । सर्वजातीयासु रचनासु, न तु सर्व-रचनाव्यक्तिषु इत्यर्थः ।

(वि, ङ) तद्व्यञ्जकरचनाव्याक्तिं दर्शयति—शब्दा इति । श्रुतिमानतोऽर्थ-बोधकः शब्दास्तद्व्यञ्जका इत्यर्थः ।

(वि, ढ) सूचिमुखेनेति—प्रियायाः स्तनन्यस्तं मुक्ताहारं परोक्षमपि भावो-पनीतं सम्बोध्य विरहिण उक्तिरियम् । श्लोकार्थस्तु प्रसादात् स्पष्ट एव ।

(वि, ण) रसवृत्तीनामप्येषा शब्दगुणत्वव्यवहारमुपपादयति—एषामिति । गुणवृत्त्या परम्परावृत्त्या गुणाश्रयरसव्यञ्जकत्वं परम्पराशब्दगुणत्वमित्युपलक्षणम् ।

(लो, ए) चित्तं प्रतिपत्तुणामित्यर्थः ।

(लो, ऐ) इह च प्रसादगुणस्य भदित्यर्थप्रक्षरानेन उक्तरूपरसानिष्ठप्रसाद-गुणागिव्यञ्जनादौ परिचारिकमपि रचनानिष्ठत्वं प्रत्यक्षविधेयत्वेन रमसाहचर्येण उक्तिं प्रसादातिक्रमेण सामान्यमपि सङ्घटना करणविप्रलम्भशृङ्गारौ व्यनक्ति । तदपि परि-त्यागे मध्यमगमागापि प्रक्षरायन्तीति ।

(लो, ओ) यत् पुनरेषा शब्दश्रुतिचमुच्यते तत्र हेतुमाह—एषामिति । गुणवृत्त्या पूर्वोक्तरीत्या उपचारेण ।

* हे मुत्राकलाप ! सूच्या मुखेन सहृदेव कृतव्रणः शून्यच्छिदरत्वं प्रियायाः स्तनयोर्लुप्यगि । स्मरस्य बाणैः शतशः विनिकृत्तमर्मा क्षिप्तमर्मप्रन्धिः स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि । यदि क्षिद्रप्राप्तिरेव प्रियाप्राप्तिहेतुस्तदा क्षिद्रप्राप्तोऽप्यहं कथं तां न प्राप्नोमीत्येतदेवाधर्मम् ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाधिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥ ६१ ॥

ओजसि-भक्त्या ओजापदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे । (ण)

तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । (औ)

यथा—

“उन्मज्जलजलजुजरेन्द्रभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनी ।

उच्चैरुचरति ध्वनिः ध्रुतिपथोन्मायी यथायं तथा

प्रायः प्रेङ्खदसंलपशङ्खधवला वेल्लेयमुद्रच्छति ॥”

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वाद् ओज एव । (त, ध)

अर्थगुणत्वमप्येवं बोध्यम् । इत्थं रसवृत्तय एव त्रय एव गुणाः परम्परया शब्दार्थ-
वृत्तयः । चिरन्तनैरुक्तानां “श्लेषः प्रसाद समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्ति-
सुदारत्वमोजः कान्तिः ममाधयः” इति दशगुणानां मध्ये श्लेषादिगुणचतुष्टयमोजस्य-
न्तर्भवतीत्याह—श्लेष इत्यादि । ओजस्यन्तर्भावे प्रस्मरमाह—भक्त्येति । अस्म-
दुक्तांजोगुणव्यञ्जकवर्णेष्वेव हि ते चत्वारः गुणा वर्तन्ते इति तैरुच्यते । तथा च
परम्परया शब्दवृत्तेरस्मदुक्तांजोगुणसमाधानाधिकरणा एव ते तन्मते पर्यवस्यन्ति । तथा
तथा तद्विजल्लोहौ गौरवं तदात्मकत्वमेवोचितमिलेतदेवाह—भक्त्येति । ओजःपद-
वाच्ये रसगुणविशेषे भक्त्या परम्परारूपया भक्त्या शब्दधर्मेऽन्तर्भवन्तीत्यर्थः । तद-
भिज्ञा एतै इत्यर्थः ।

(वि, त) तत्र तैरुक्तस्य श्लेषस्य लक्षणमाह—श्लेषो बहूनामिति ।
एकपदवद्भासनं दीर्घसमासेन । उन्मज्जदिति—उन्मज्जतो जलजुजरेन्द्रस्य रभसा
स्फालनानुबन्धेन सहसा स्फालननियया उद्धतः इत्यतः अथ ध्वनिः यथा उच्चैरुचरति,
प्रायः सम्भावेन, तथा वेल्लेयं समुद्रस्य नीरम् उद्रच्छति, कुञ्जरस्फालनेन तीरं स्पर्शयती-
त्यर्थः । वेल्लेयं कीदृशी—प्रेङ्खद्विलोद्विरसंलपशङ्खः धवला । ध्वनिः कीदृशः ? ध्रुतिपथो-
न्मायी । सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवश्च प्रतिध्वानिनी कुर्वन्च । अयमिति । बन्ध-
वैकल्यामुद्धतबलविशिष्टशब्दत्वम् । तच्च तादृशशब्दवृत्तित्वात् परम्परया शब्दवृत्तयो-
जो-

(लो, औ) कथं त्रय एव गुणा इत्यत्राह—श्लेष इति । भक्त्या उपचारेण ।
पदानां बहूनामेकपदवद्भासन्म् ।

(लो, अ) उच्चैरुचरति ध्वनिरित्यादौ सुव्यङ्ग्यम् । जलजुजरो हस्त्याकारमुखो
जलजन्तुविशेषः । तस्य रभसेन आस्फाल. अर्हन्म् अर्थात् जलस्यैव । प्रेङ्खन्तः
वत्प्रायः । वेल्लेयं समुद्रवायि ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥ ८ ॥ (ङ, ए)
व्याप्नोति आविष्करोति ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥ ९ ॥ (ङ, ऐ)

यथा—

“सूचिमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं

मुत्राकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ॥” (ङ) *

एषां शब्दगुणत्वं च गुणवृत्त्योच्यते युधैः ॥ १० ॥

शरीरस्य सौख्योदिगुणयोग इवेति शेषः । (ओ)

श्रुतेति । अनन्तः श्रुतेरन्धनं यथा क्षिप्रं सुविशिष्टतयाऽऽविष्करोतीत्यर्थः । समस्तेषु रसेषु इति । रचनासु इति । सप्तम्यधिकरणतायां, रचना शब्दप्रधाना तत्र सप्तमी च व्यञ्जकतायाम् । तथा च सर्वरसाभ्रयः सर्वरचनाव्यङ्ग्यध्वेक्ष्यर्थः । न चैवं प्रसाद-
रहितः कोऽपि श्लोको न स्यादिति वाच्यम् । सर्वजातीयासु रचनासु, न तु सर्व-
रचनाव्याक्तिषु इत्यर्थः ।

(वि, ङ) तद्व्यञ्जकरचनाव्यक्तिं दर्शयति—शब्दा इति । श्रुतिमात्रतोऽर्थ-
बोधकाः शब्दास्तद्व्यञ्जका इत्यर्थः ।

(वि, ङ) सूचिमुखेनेति—प्रियायाः स्तनम्यस्तं मुक्ताहारं परोक्षमपि भावो-
पनीतं सम्योध्य विरहिण उक्तिरियम् । श्लोकार्थस्य प्रसादात् स्पष्ट एव ।

(वि, ण) रसवृत्तीनामप्येषा शब्दगुणत्वव्यवहारमुपपादयति—एषामिति ।
गुणवृत्त्या परम्परावृत्त्या गुणाभयरसव्यञ्जकत्वं परम्पराशब्दगुणत्वमित्युपलक्षणम् ।

(लो, ए) नितं प्रतिपत्तुणामित्यर्थः ।

(लो, ऐ) इह च प्रसादगुणस्य भटित्वार्थप्रकाशनेन उक्तस्वरसनिष्ठप्रसाद-
गुणामिव्यञ्जनादौ परिचारिकमपि रचनानिष्ठत्वं प्रयत्नविधेयत्वेन रससाहचर्येण उ-
प्रसादातिक्रमेण सामान्यमपि सङ्गटना करुणविप्रलम्भशृङ्गारौ व्यनक्ति । तदपि
स्यागे मध्यमसमासापि प्रकाशयतीति ।

(लो, ओ) यत् पुनरेषां शब्दवृत्तित्वमुच्यते तत्र हेतुमाह—एषा-
गुणवृत्त्या पूर्वोक्तरीत्या उपचारेण ।

* हे सुतव्रण ! सूच्या मुखेन सकृदेव कृतव्रणः कृतोच्छिद्रस्त्वं
स्तनयोर्लुठसि । स्मरस्य बाणैः शतशः विनिकृत्तमर्मा द्विजमर्मप्रन्धि-
कथं न विलोकयामि । यदि द्विजप्राप्तिरेव प्रियाप्राप्तिहेतुस्तदा हि
तां न प्राप्नोमीत्येतदेवावश्यम् ।

माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक् पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥ १२ ॥ (न, इ)

येथा—भासान् मुञ्चतीत्यादि ।

अर्थन्यक्ते प्रसादारयगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम् ॥ १३ ॥

स्पष्टमुदाहरणम् ।

ग्राम्यदु श्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥ १४ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरीज्वल्यम् । तच्च हासिकादिपदभास-
वपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमारता अपारप्यम् । अनयोदाहरणे
स्पष्टे । (प, ई)

क्वचिदोपस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तः पातो यथायथम् ॥ १५ ॥

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव परिनिष्ठान
मार्गाभेदः स च क्वचिदोपः । तथा हि—

“अव्यूढाङ्गमरूढपाणि जठराभोगश्च विभ्रद्वपुः

पारीन्द्र शिशुरेप पाणिपुटके सम्मानु किं तावता ?

(वि, न) माधुर्यलक्षणं पृथक्पदत्वं तथास्माकं माधुर्यव्यञ्जकोऽयमामेनाङ्गी-
कृतमित्याह—माधुर्येति । रवासान् मुञ्चतीत्यादावसमासः ।

(वि, प) स्पष्टमुदाहरणमिति । सूचिमुक्तेनेत्यादि प्रसादगुणोदाहरण-
ज्ञान्येषां च बहूनां तदुदाहरणत्वात् ।

अपारप्यम् अदु भवत्यम् । अनयोदाहरणे इति । एतदोपद्वयरहिता
श्लोका एवेत्यर्थः ।

(वि, फ) क्वचिदिति । मार्गाभेदप्रदर्शनी समता क्वचिदोपः । अन्यथेति ।
अथ तादृशस्यत्वे तु समता माधुर्योक्तगुणयोरन्यतरगुण इत्यर्थः । व्याचष्टे—
मसृणेनेति । अव्यूढाङ्गमिति । शिशुरेप पारीन्द्र सिंह अव्यूढाङ्गम् अप्रौढाङ्गम्
पाणिजठराणामाभोगेन परिपूर्णतया रहितं च वपुः दधत् क्षुद्रतया पाणिपुटके

(लो, इ) असमासस्य वर्णितम्—अश्रुतिरूपश्रुतिर्वत्यनेन ।

(लो, ई) कान्तिर्यथा मम—

नेत्रे खजनमञ्जने सरसि त्रप्रत्ययिपाणिद्वय

क्वचोर्जो वरिकुम्भविभ्रमनरीमत्युक्तिं गच्छतः ।

कान्तिः कान्तिनवम्पकप्रतिनिधिर्वाणी मुधास्पार्दिनी

स्मेरेन्दावरदामसोदरमपुस्तस्या कटाक्षच्छटा ॥

प्रोद्यद्गुह्यं रगन्धमिन्धुरशतप्रोहामदानार्णव-

द्योत शोषणरोपणात् पुनरित. कल्पा मिररूपायते ।"

अत्रोद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धन्यागो गुण एव । अनेवविधस्यले माधु-
यान्गवेचान्त पात । यथा—लताहुञ्ज गुञ्जदित्यादि । (क)

श्रोज. प्रसादे माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥ १६ ॥ (व)

श्रोज साभिप्रायस्वरूपम् । प्रसादाऽर्थमवश्यम् । माधुर्यमुपनिषेधायम् ।
सौकुमार्यमपारम्भम् । उदारता अप्राम्यवम् । एषां च पञ्चानामप्यर्थगुणानां
यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतमङ्गलरूपास्त्रीलप्राप्त्यताना निराकरणेनैवाङ्गी-
कारः । स्पष्टान्युदाहरणानि । (भ)

अर्थन्यक्ति स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुन ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्या फान्तिनामकः ॥ १७ ॥ (म)

अङ्गीकृत इति सम्बन्ध । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटवम् । (उ)

गम्मातु । एतावता निम् इतो इत्यमानान् प्रोद्यता दुर्द्वरगन्धाना सिन्धुरशतस्य हस्ति-
शतस्य प्रोहामदानार्णवाना शोषणात् पुन कल्पा मिररूपायते । अनेवविधेति ।
अनुद्धते वाच्ये इत्यर्थः । दोषस्तु प्रतीतिपरिचयरूपो बोध्यः ।

(वि, य) इदानीम् उक्तानां भिन्नलक्षणाणां परोक्तदशार्थगुणानामप्यनङ्गी-
कारवीजमाह—श्रोज प्रसाद इत्यादि । श्रोज आदि उदारान्ता पञ्चार्थगुणा
तदभावस्य दोषत्वादेव स्वीकृता इत्यर्थः । तथा च दोषाभाव एव एते पञ्चगुणा इत्यर्थः ।

(वि, भ) ओज आदिपञ्चगुणानां लक्षणान्वाह—श्रोज इति । विशेष्य-
पुष्ट्यभिप्रायविशेषणत्वं आभिप्रायत्वम् । तथापुष्ट्यर्थत्वदोषाभावत्वेन स्वीकृतम् । अर्थ-
वैमल्यमधिरूपदेनाऽऽलुपीकरणम् । तथाविरूपदन्वदोषाभावत्वेन । उक्तिर्विभक्त्यम् अने-
स्वरूपप्रतिपादनीयस्यार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण कथनम्, तच्च अनवीकृतत्वदोषाभावत्वेन । अपा-
रूप्यममङ्गलरूपपारुष्यगिरहः, । तच्चामङ्गलाश्लेषत्वदोषाभावत्वेन, अप्राम्यताऽवैद-
रूप्यप्रतिपादकार्थभिन्नत्वम् तच्च प्राम्यत्वदोषाभावत्वेन स्वीकृतमित्यर्थः । स्पष्टानीति—
एतद्दोषपञ्चकहितस्योमा एतेत्यर्थः ।

(वि, म) रसध्वनि शून्य वागवृहमित्यादि । रसगुणीभूतव्यङ्ग्यं ।

(लो, उ) उद्धतार्थः प्रोद्यद्गुह्यत्वादी । अर्थव्यक्तिर्यथा—

लाङ्गलेनाभिहत्य क्षितितलमसङ्गद्वारयज्ञप्रपद्भ्या

मान्मन्यवावलीय द्रुतमथ गगन प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्फूर्तस्फूर्तारघार प्रतिदिशमखिलान् वारयन्नेव जन्तून्

कोपाविष्ट प्रविष्ट प्रतिजनमरणो वृन्चचतुस्तरक्षु ॥

कान्तिर्दीप्तिरसत्त्वम् । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरम् ॥ १८ ॥ (य)

श्लेष क्रमकौटिल्यानुबन्धत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रम क्रिया सन्ततिः । विदग्धचेष्टित कौटिल्यम् । अग्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुव्यवस्थम् । उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्ति । एषा योग सम्मेलन स एव रूप यस्याः घटनायास्तद्द्रष्टुं श्लेषो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशय-विरहादिति भावः । (र)

यथा “ईदृकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि । अत्र दर्शनादयः क्रिया । उभयसमर्थनरूप कौटिल्यम् । (ल)

लोकव्यवहाररूपमनुबन्धणत्वम् । “एकासनसंस्थिते, पञ्चादुपेत्य, नयने निमील्य, ईषद्विकृतकन्धर” इति उपपादकानि, एषा योग । अनेन च वाच्योप-पत्तिप्रवृत्त्यव्यवस्थया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता । समता च

“अयं स रसनोत्कर्षी” इत्यादि अपराङ्गम् ।

(वि, य) विचित्रतामात्रमिति—तथा च वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारमा-मान्यलक्षणाश्रान्तत्वादलङ्कार एकासी न गुण इत्यर्थः । समतोति । समता परमदोषो दोषाभावमात्रमित्यर्थः ।

(वि, र) तत्र श्लेषलक्षणमाह—श्लेषत्रमेति । क्रमादान् व्याचष्टे क्रम-क्रियेति—साकाङ्क्षाक्रियाबाहुव्यमित्यर्थः । क्रमकौटिल्येत्यादि बहुमाहिसमास त्रिरूपोति स एव रूपं यस्या इति । स एव एषा योग एव इत्यर्थः । तद्रूप इत्यत्र रूपपदमात्मपदार्थविवरणम् । अनन्येति । माधुर्यादयसदन्तर्भूत गुणान्तरं वा यथा विलक्षणरसोपपत्तिरतिशयहेतुरस्य, तथात्वविरहाच्च गुणत्वमित्यर्थः ।

(वि, ल) दृष्टेकेति—प्रियतमे प्रियतमाद्वयम् एकासनसंस्थित तद्द्रष्टुं दृष्ट्वा धृत्वा नायक पश्चात् पृष्ठत उपेत्य विहितक्रीडानुबन्धच्छल सन् एतस्या नयने नयनद्वय पिधाय ईषद्विकृतकन्धर सपुलक सन् आदरादपरां चुम्बति । अपरा वादरा, प्रेम्णा उल्लसन्मनसाम् अन्तर्हसेन लसत्पलेते पुलको यस्यास्तादृशा च । उभयसमर्थ नेति—पिहितनयनाया क्रोध, चुम्बिताया प्रीतिश्चेत्युभय पृष्ठतो गमनेन नयनपि धानेन च विदग्धचेष्टितरूपकौटिल्येन तत्समर्थन समर्थनरूपमित्यत्र करणं ल्युट् ।

(वि, य) लोकव्यवहारेति—अन्यलोभरूपेव करणात् । उपपादका-नीति—तत्परत्याऽदृश्यमानचुम्बनोपपादकानीत्यर्थः । अस्य गुणत्वाभाव दर्शयति—अनेन चेति । वाच्य यच्चुम्बन पश्चाद्गमनादिना तदुपपत्तेर्महानिष्पादने धूर्तस्य व्यवस्थया तद्बोध्यात् रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यर्थः । किञ्चिद्विलम्बनादिति

प्रकान्ताप्रवृत्तिप्रत्ययविपर्यासेनार्थस्य विसर्वादिताविरहः । स च प्रक्रमभङ्ग-
रूपदोषविरह एव ।

स्पष्टमुदाहरणम् । (व)

न गुणत्वं समाधेश्च ॥ १६ ॥

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थद्वष्टिरूप । तत्रायोनिरर्थो यथा—

“सद्यो मुष्टिदन्तमत्तहृणाचिवुक्प्रस्पादि नारङ्गरुम्” ।

अन्यच्छायायोनिर्यथा—

“निजनयनप्रतिविम्बैरमुनि बहुश प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितु कुसुमलावी ।”

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्ध सादृश्य विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम् । अस्य
चासाधारणशोभानाधायकत्वाच्च गुणत्व विन्तु काव्यशरीरमात्रनिर्वाहकत्वम् ।

(श, ऊ)

कचिच्चन्द्रमिन्धेकस्मिन् पदार्थे वज्रव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्थ ज्योतिरिति
वाक्ययचनम् । (श्र) कचित् “निद्राघरीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा
योपिदि”ति वाक्यार्थे वज्रव्ये वरघर्णिनीति पदामिधानम् । (प)

भाव । प्रनान्तेति—प्रनान्तयो प्रमम्यमाणयो प्रवृत्तिप्रत्यययो साम्यमित्यर्थः ।
स्पष्टमिति । प्रक्रमभङ्गदोषरहितश्चेत् एवेत्यर्थः ।

(वि, श) अयोनिरन्यैरवर्णितार्थः । अन्यच्छायायोनिरन्यवर्णितार्थानुसारी,
सद्य इति । हृण पाश्चायदेशविशेषीययवन, स च ताम्रवण । मत्तत्वेन चातिताम्र,
नारङ्गक नारङ्गफलम् अतिताम्रम् । अन्यैरवर्णितोऽयमर्थः । निजनयनेति—यापि
कुसुमलावी मालावारपत्नी तले निजनयनप्रतिविम्बे नालोत्पलभ्रमेण तद्वरणे प्रवर्त्य
तदप्राप्त्या प्रतारिता वास्तवनीलोत्पलेऽपि करमर्पयितु तद्वदति न वेति विमृशतीत्यर्थः ।
इयमन्यवर्णितार्थच्छायाः । अस्य चेति—तनुभ्रमेण रसानुपसारादिति भावः ।

(वि, प) प्रौढिणेन इत्यपर परोक्त ओषोगुणः । तत्र च पदार्थे वाक्यर-
चना वाक्यार्थे च पदामिधा । आदिव्याससमासौ च इति चतुर्विधा प्रौढि परैरुक्ता ।
तस्य गुणत्व नोचितम् इति वक्तुं तदीय पदार्थ वाक्यरचनेत्यादिक दर्शयति—
कचिच्चन्द्र इतीति । वाक्यार्थे पदामिधान दर्शयति—कचिच्चिद्राद्येति ।
शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला ।

(लो, ऊ) अयोनि पूर्वकविभिरदृष्टोऽर्थः । काव्यशरीरमात्रनिर्वाहकत्वमेतत्
प्रकारद्वयव्यतिरेकेण काव्यशरीरनिर्वाहात् ।

(लो, ऋ) वाक्यवचनमिति पदसमूहाभिधानम् ।

1 विच्छेद (ग घ पु) 2 ‘ए वरयोपित्’ (क ग घ पु)

कचित्, “एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाद्^१नेकैर्वाक्यैरभिधानमित्ये-
रूपो व्यास । कचिद् बहुवाक्यप्रतिपाद्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवरूप
समासश्च” (अ) इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम्, (लृ) अपि तु
वैचित्र्यमात्रावहत्वम् । (स)

तेन नार्थगुणा पृथक् ॥ २० ॥

तेनोत्रप्रकारेण । अर्थगुणा व्योज प्रभृतय प्रोक्ता ।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टम परिच्छेद ।

सर्वावयवसोभाल्ला सा स्मृता वरवर्णिनी ।

इति वरवर्णिनीलक्षण व्यास दर्शयति ।

(वि, स) कचिदेकस्येति—विशेषात् विच्छेदविशेषात् खण्डग्रण्डवाक्येन
पथनादित्यर्थः । यथा नाभ परिणेत इत्येकवाक्येन बहुव्ये नाभ व्याकरण नाभ
तर्क वेत्तीत्यादिखण्डखण्डवाक्येन समस्तशास्त्राज्ञानवधनम् । समास दर्शयति—कचिद्
इति । बहुप्रतिपाद्यस्य बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्य यथा दर्शितव्यासविपर्यय —एवमादीना
मिति । व्योनागुणत्वेन अन्यैरुक्तानां चतुर्विधप्रौढीनामित्यर्थः । वैचित्र्यमात्रेति तथा
‘चाञ्छार एवायमित्यर्थः ।

इति श्रीमहेश्वरन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचिताया साहित्यदर्पणीकाया
गुणविवेचनाख्यस्याष्टमपरिच्छेदस्य विवरणम्

(लो, ऋ) वाक्यार्थन्यासो यथा—

असौ नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकर

सुख वा दुःख वा प्रभवति भवत्येव भवत ।

ननस्तस्मादङ्गं भवति न च दुःख न च सुखम् । इति

अस्यैव समासो यथा—

धूयता धर्मसर्वस्य धृत्वा वैवावधार्म्यताम् ।

आमन प्रतिकूलानि परिषा न समाचरेत् ॥ इति

(लो, लृ) न गुणत्वम्—अनन्यसाधारणरसोपकारिताभावादिति भावः । इति ।

इति श्रीसाहित्यदर्पणलोचने गुणनिरूपणे नामाष्टम परिच्छेदः ।

१ विशपनिविशद् (म घ पु) २ परोक्ष (म पु)

नवमः परिच्छेदः

अथोद्देशक्रमप्राप्तमप्यलङ्कारानिरूपणं बहुवचन्यत्वेनोक्तद्वयं रीतिमाह । (क, अ)

पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । ॐ

उपकर्त्तुं रसादीनां ॥ १ ॥ (ख)

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य कान्यस्यात्मभूतानाम् । (आ)

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥ २ ॥

सा रीतिः । तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्घर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ ३ ॥

अथा—“अनङ्गमङ्गलभुव” इत्यादि । रट्टस्वाह—

“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वरूपप्राणाक्षरा च सुविधेया ।”

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः । (ग, इ)

(वि, क) उद्देशेति—गुणालङ्काररीतय इत्युद्देशोऽलङ्कारस्य प्रागुद्दिष्टत्वेन तदुल्लङ्घनम् इत्यर्थः । तदुल्लङ्घने हेतुमाह—यद्बहुवचन्यत्वेनेति । एतेन सूचीकटाह्न्यायो दर्शितः ।

(वि, ख) रसादीनामित्यादिपदात् समस्ताऽङ्गलक्ष्यक्रमपरिग्रहः ।

(वि, ग) अनङ्गमङ्गलभुव इत्यादि व्याख्यातम् । एकपदसमस्ता न त्वनेनपदै-
दार्घ्यसमस्ता । स्वरूपप्राणानि अक्षराणि र्पत् प्रयोज्यान्वाप्याणि ककारहकारादीनि यत्र ।
श्लेषादिर्दशगुणाः ।

(लो, अ) इदानीं रीतिं निरूपयितुकामः सगतिं करोति—अथोद्देशेति ।
बहुवचन्यत्वेन उल्लङ्घनकर्म सूचीकटाह्न्यायादित्यर्थः ।

(लो, आ) पदानां सङ्घटना रचना अर्थात् विशिष्टा, विशेषध्वं विशेषपलक्षणै-
ष्वभिभ्यस्तः । रसादीनामिति । अङ्गसंस्थाविशेषो यथा लोके आत्मानमुपनरोति तथा
काव्येषु ।

(लो, इ) ललितात्मिका मुकुमारस्वरूपा । श्रुतिः समासः । अत्र रट्टाचार्यमत-
प्रस्तुतम् । एकसमस्ता एकपदसमागयुक्ता, स्वरूपप्राणाक्षरा मूर्द्धा मूर्द्धन्तेत्यादिवत् न
कथेचारणीयवर्णाः ।

ॐ अङ्गसंस्थाविशेषोऽङ्गविन्यासविशेषः ।

१०६/१५५ ॥ १०६/१५५ ॥

श्रोजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।

समासबहुला गौडी ॥ ४ ॥

यथा—चञ्चद्भुजेत्यादि । पुरपोत्तमस्त्विह—

“बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौडीया ।

रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽस्तोभवाक्या च ॥” (घ, ई)

चर्लैः शैपैः पुनर्द्रयोः ।

समस्तपञ्चमपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥ ५ ॥ (ङ)

द्वयोर्वैदर्भीगौडयोर्वंधा—

“मधुरया मधुबोधितमाधवी-

मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुर्मुग्ध-

ध्वनिभृता निभृताचरमुग्गजे ।” (च)

भोजस्त्विह—

“समस्तपञ्चमपदामोज कान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥” (ङ, उ)

(वि, घ) आडम्बर उद्धतवर्णघटित । पुरपोत्तमस्त्विति । अन्योपेक्षया प्राक्लिखितबन्ध आडम्बर , एतन्मते उद्भवर्णानामनुप्रासितत्वनियम इति विशेषस्तदाह अनुप्रासमहिमपरतन्त्रेति । परतन्त्र्य व्याप्ति । अस्तोभवाक्या मतिरहितवाक्या ।

(वि, ङ) पाञ्चालिका रीतिमाह—चर्लैरिति । द्वयोः शैपैरवशिष्टैर्वर्णैरित्यर्थ । समस्तपञ्चमपद इति अत्र पदपदम् अक्षरपरम् । तेन समासगतपञ्चमाक्षर इत्यर्थ ।

(वि, च) मधुरयेति । मधुकराङ्गनया भ्रमर्या निभृताचर गुताचरमस्कुताचर यथा स्यात्तथा मुहुर्मुग्गेऽपीयत । कीदृश्या मधुरया ध्वनिमधुरतयैव तस्या मधुरता, तथा मधुना वमन्तेन बोधिताया उद्बोधिताया माधवीलताया मधुनो मकरन्दस्य समृद्धया सम्पत्त्या समेधिता दीपिता मेधा बुद्धिर्व्यस्यास्तादृश्या । तथोन्मदध्वनिभृता उच्चत्वमेवोन्मदत्वम् । अत्र मकरन्दकारौ पञ्चमवर्णौ समासगतौ ।

(वि, छ) कप्रभरणकृतो भोजस्य सम्मतलक्षणमाह—भोजस्त्विति । भोजकान्तीति । सामिश्रयत्वरूपेण भोजसा औज्ज्वल्यरूपया कान्त्या च समन्विता-मित्यर्थ । मधुरां सुकुमारां चेति । पृथक् पदत्वरूपेण माधुर्येण सुकुमार्येण च युक्ता-

(लो, ई) अनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽनुप्रासबहुला ।

(लो, उ) भोज-कान्ती तन्मतोक्तै गुणविशेषौ ।

१ ‘न्त्रा स्तोक’ (क ख पु)

लाटी तु रीतिवैदर्भीषान्वाल्पोरन्तरा स्थिता ॥ ६ ॥ (उ)

यथा—

“अयमुदयति मुद्रामञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोऽद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलकोटताम्रस्तमांसि ॥” (ज)

कश्चिदाह—

“मृदुपदसमाससुभगा युक्त्रैर्वैर्नेर्नैर्चातिभूयिष्ठा । (च)

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेद्वाटी ॥” (झ)

अन्ये त्वाहुः—

“गौडी इन्धरबद्धा स्याद् वैदर्भी जालितक्रमा ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥”

मित्यर्थः । अत्र मञ्जुसमुच्चय इति वैदर्भ्युदाहरणे पञ्चममूर्द्धान एव वर्णा इति । न तत्र सम-
स्तपञ्चमवर्णघटितपाञ्चालीत्वप्रसङ्गः । मधुरयेत्यादिपाञ्चाल्युदाहरणे समासगता एव
पञ्चमवर्णा इति न तत्र पञ्चममूर्द्धवर्णघटितवैदर्भीत्वप्रसङ्गः । तत्र माधुर्यव्यञ्जकैरित्यत्र
बहुवचनादत्र मधुकराङ्गनया इत्यत्र तद्व्यञ्जकैर्वर्णमात्रसत्त्वेन तत्प्रसक्त्यभावात् ।

(वि, ज) अयमुदयतीति । लाट्युदाहरणे तदुभयमिधं दशयिष्यते ।
तदर्थस्तु अयम् अर्थात् सूर्य उदयति । कर्तृदशः । पद्मिनीनां मुद्रायाः सङ्कोचस्य मञ्जनः
तत्पुष्पविकाशकत्वात् । तथा उदयगिरिस्थाया वनध्रेण्या नवीनमन्दारपुष्पस्वरूपः ।
विरहदुःखितस्य चक्रवाकमिधुनस्य बन्धुमित्रं तद्विरहनाशकत्वात् । तमांसि भिन्दन् च
कुपितस्य वानरस्य कपोलकोटोभयवत् तावच्च । कोपवशात् कपोलस्य ताम्रता कोटस्य
तु स्वामाविक्री । अत्र मञ्जनेति, मन्दारेति, द्वन्द्वबन्धुरिति, भिन्दन्निति पञ्चममूर्द्धवर्णानां
वैदर्भीघटकत्वं तच्छेषवर्णानां बहुनामेवं पाञ्चालीघटकत्वमित्युभयमिधं ।

(वि, झ) कश्चिदादेति—लाटीलक्षणमिति शेषः । मृदुपदेति—पदस-
मासयोरुभयत्र मृदुत्वान्वयः । युक्त्रैः संयुक्त्रैर्वैर्नेर्नैर्चातिभूयिष्ठा, भूयिष्ठसंयुक्तवर्णरहिते-
त्यर्थः । उचितेति—उचितम् उक्तोपरहितं विशेषणं पूरितम् प्रतिपालितं येन
तादृशस्य वस्तुनो न्यासयुक्ता लाटी भवेदित्यर्थः । एतदप्युक्तोदाहरणे एव सम्भवति ।
तत्तद्गुणन्यञ्जकानां वर्णादीनां तत्तद्गुणव्यञ्जनार्थमुपादेयत्वेनोक्तत्वात् ।

(लो, ऊ) अन्तरा स्थितेत्यनेन नाम्यन्यममासा न बहुलसमासा, एवमन्यत्र ।

(लो, ऋ) युक्त्रैः संयुक्त्रैः ।

१ ‘सूचित’ (च ट. पु.)

कचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादय ॥ ७ ॥ (ज, झ)

वक्त्रादीत्यादिराब्दाद् वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिराब्दाद् वृत्तिवर्णौ ।
तत्र वक्त्रौचित्याद् यथा—

“मन्थायस्त्राण्वाम्भ प्लुत^१कुहरचलन्मन्दरध्वानधीर^२

कोणापातेषु गर्जत्प्रलयधनघटाऽन्योऽन्यसघट्टनएड ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूत कुस्कुलनिधनोपातनिघातवात

केनास्मरिंसहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥”

अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीममेतद्वक्तृत्वेनोद्धृता रचनादय ।

(ट, ड)

(वि, अ) कचित्तदूरसाभावेन तद्गुणव्यञ्जनार्थमनुपादेयत्वेऽपि वक्त्राद्यौ-
चित्याद् अन्यथा रचनादय इत्याह—कचिद्वक्त्रादीति । तद्गुणव्यञ्जनाभावेऽपि
तत्तत्तन् एवान्वयान्तरम् ।

(वि, ट) मन्थायस्तेत्यादि—रणस्थले दुन्दुभिराब्द भुक्त्वा भीमस्येय
वृद्धा । केनाय दुन्दुभिस्ताडित—ताडनेन जनित । यथा ध्रुवे विशेषयान्ता दुन्दुभौ
अन्वय । शब्द कीदृश । मन्थनेन मथनेन आयस्तस्य प्राप्तायामस्यायौवस्याम्भमा
प्लुतं व्याप्त कुहर गुहा यस्य तादृशस्य चलत. मन्दरस्य ध्वनवत् धीर । कोणस्य
बादनदण्डस्यापातेषु ताडनेषु सत्सु । गर्जन्त्या प्रलयधनघटाऽन्योऽन्यसघट्ट-
नेन चण्ड । यद्वा—

“ढक्कायतसहस्राणि भेरीशतशतानि च ।

एकदा यत्र वायन्ते कोणापात स उच्यते ॥”

यत्रेति निमित्तसप्तम्या यादृशशब्दनिमित्त ढक्कादय एकदा ताव्यन्ते स शब्द
कोणापात इत्यर्थ । तथा च तादृशशब्देषु मध्ये अयं गर्जत् इत्यादि चण्ड इत्यर्थ ।
कृष्णाया श्रौण्या क्रोधस्य अग्रदूत तत्प्रवर्तकत्वात् कुस्कुलनिधनसूचक उपात-
भूतो निर्घातवातश्च इत्यर्थ । अनेति वाच्यपदमत्र प्रतिपाद्यपर तथा च लदयस्य दुन्दु
भिराब्दस्य इत्यर्थ ।

(लो, ञ्) इह सङ्गनादीनां गुणपरतन्त्रत्वेऽपि विशेषमाह—कचिदिति ।

यदाह सर्वत्रैव रसाश्रिता रचनादयो वक्त्राद्यपेक्षाया तु निषेधतारतम्यमिति ।

(लो, ल) मन्थायस्तेत्यादौ क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वं वाच्यस्य च नाङ्करूपस्याभिनेयदु-
स्सावहत्वात् । अनुचितमपि दीर्घसमामान्तत्वेऽपि विशेषमाह—धारोद्धतो भीममेतो
वक्त्रेति नानौचित्यमिति भाव ।

१ ‘प्लुति’ (च छ पु)

२ ‘दीर्घ’ (च ज पु)

वाच्यौचित्याद् यथा उदाहृते मूर्द्धन्याधूयमानेत्यादौ । (९)

प्रबन्धौचित्याद् यथा नाटकादौ । रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिबलत्वेन न दीर्घसमा-
सादय । एवमाख्यायिकाया शृङ्गारेऽपि न मसृण्वर्णादय । कथाया रौद्रेऽपि
नात्यन्तमुद्धता । (४)

एवमन्यदपि ज्ञेयम् (९)

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवम परिच्छेद ।

(वि, ठ) आख्यायिकाया प्रबन्धविशेषा ।

इति श्रीमहेश्वरन्यायालङ्कारमहाचार्यकृताया साहित्यदर्पणटीकाया रीतिनिर्-
पणाख्यस्य नवमपरिच्छेदस्य विवरणम् ।

१ (लो, ए) मूर्द्धन्याधूयमानेत्यादौ च न वचनौचित्यम्, नाटकान्त पातित्वाच्च
उक्तप्रकारेण प्रबन्धौचित्यमपि । किन्तु कथ्यस्य उद्धतार्थप्रसादकत्वादुद्धतरचना ।

(लो, ऐ) आख्यायिकादिलक्षणमुक्तमेव । आख्यायिकाया गद्यमयप्रबन्धत्वेन
गद्यस्य च विकटबन्धदीर्घसमासबहुलप्राबुध्यौचित्यात् तत्र शृङ्गारेऽपि न प्रायेण
मुञ्जमाररचनादि । यदुक्तं ध्वनिकृता—

(“रसबद्धोक्तमौचित्य भाति सर्वत्र सञ्चिता ।

रचनाविषयापेक्षं तत्तु विधिद् विभेदवत् ॥” इति)

कथाप्रबन्धस्य गद्यमयत्वेऽपि शृङ्गाररसमयत्वाद्गीतादिरसप्रवेशेऽपि नात्यन्तमुद्धत-
रचनादयो विधेयाः । एवमन्यदपि । यदुक्तं ध्वनिकृता—“सन्दानिगादिषु विकट-
बन्धौचित्याद् मध्यमसमासदीर्घसमासे एव सङ्घटने ।”

~ इति श्रीसाहित्यदर्पणलोचने रीतिविवेको नाम नवम परिच्छेद ।

दशमः परिच्छेदः ।

भभावसरशास्तनलङ्कारानाह—(क, अ)

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥ १ ॥

यथा—अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथाऽ—
मुद्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारका ये तेऽलङ्काराः । (आ)

(धि, क) अथाद्यसरेति । उद्देश्यकमलङ्कारात्, न तु तत्कमप्राप्तानिति भावः ।

(लो, अ) इदानीमलङ्कार निरूपयितुकामोऽवतारयति—अथेति । अलङ्कारानाह—
स्वरूपतो विशेषतश्चेत्स्वर्थः ।

(लो, आ) यथेति । शब्दार्थशोभातिशायित्वमात्रेणालङ्कारत्वम् । तथाहि रसाद्य
प्यवसायप्रभृद्व्यन्तनिषेधस्य यमकादेरेकरूपानुबन्धनवतोऽनुप्रासस्याऽऽसमीक्ष्य विनि-
वेशिनस्य रूपकादेश रसानुपकारित्वादलङ्कारता । यदुक्तं प्वनिहृता—

“यमकादिनिबन्धेषु पृथक् यत्नोऽस्य जायते ।

शङ्कस्यापि रसाङ्गत्वं तस्मादेषा न विद्यते ॥”

शङ्कस्याप्यस्य कथं । यमकदुष्परादीनां यथा—

“भ्रूतारस्याङ्गिनो यन्नादेवरूपानुबन्धनात् ।

सर्वेष्वेव प्रबन्धेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥” इति

रूपकादेः समीक्ष्य निवेशनं च तेनैवोक्तम्—

“विवक्षातत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कथञ्चन ।

काले च प्रदृशत्यागो नाति निर्वहणीयता ॥

निर्व्यूढावपि व्याङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणीयम् ।

रूपकादेरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम् ॥ इति ॥”

“कपोले पत्रात्ती करतलनिरोधेन श्रद्धिता

निपीतो निष्ठातैरयममृतहृदोऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्न तरलयति बाष्पः स्तनतट

द्रियो मन्मुर्जातस्तव निजुगोधे ! ॥ तु वयम् ॥”

कपोले गण्डस्थले, पत्रात्ती पत्ररचना, करतलनिरोधेन पाणिजलपीडनेन,
श्रद्धिता प्रमृष्टा । निष्ठातैरमृतहृदोऽमृतवन्मधुरोऽधररसः, निपीत आहत । बाष्प
अधु, कण्ठे लग्न सङ्ग सज्ज, स्तनतट, मुच्यमान्त, मुहुः पुन पुन तरलयति कम्प-

अस्थिरा इति नैयां गुणवदावरयकी स्थितिः । (स, इ) *

यति । एवमनेन प्रकारेण नायको नायिकामुपालभते । मन्युः क्रोधः, तव प्रियो जातः । अयि निरनुरोधे ! अनङ्गीकृतानुवर्त्तने । वयं प्रिया हिताः न भवामः इति सम्बन्धः । अत्र पत्रालीमर्दनव्यापारेण सौभाग्यहारी मन्युः तव प्रियो जात इत्यनेन त्वदनुरोध-कारिणो वयं तव हिता न भवाम इत्यनेन च उपालम्भो गम्यते । नायिका, स्वीया मध्या, नायकस्तु शठः । मानकृतो विप्रलम्भश्चकारः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलङ्कारः ” इत्यादौ । मम तातपादाना प्रभावतीपरिणये प्रभावतीवर्णनं यथा—

(कलाकुलगृहं मनः—पतगपञ्जरं कामिना

वरीवरणभेषजं, परमवारीशलं वेधसः ।

जगद्विजयवर्मणि स्मरमहीभुजं, कामर्णं

हरोर्निगडबन्धनं त्रिजगता परं भूषणम् ॥)

इत्यादौ अलङ्काराणां निर्वाहकरसम्बन्धाक्षिप्तचेतसुः कवेरष्टवर्ग-यत्ननिवर्त्य-त्वात् न दोषः, इत्यतोऽतीवरसपरिपोषकत्वम् । यदुक्तं ध्वनिहृता—

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अष्टवर्गयत्ननिवर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनेर्मतः ।

तथा लङ्कारान्तराणि निरूप्यमाणदुर्बलान्यपि रससमाहितचेतसः प्रतिभानव-कवेरहंपूर्विकया परापतन्ति । यथा—

“इयमम्लपित्तशमनी त्रिदोषदमनी पुभुक्षुकमनीया ।

मर्षानाममृतवटी रसगन्धकपर्पटी जयति ॥” इत्यादौ ।

सत्यपि रसे तमपि नोपकुर्वन्ति अनुप्रासादयः । यथा—“ ओवदद् उल्लद्द ” इत्यत्र अनुप्रासः ।

“मित्रे कापि गते सरोरुहवने वद्वानने ताम्यति

क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयिता सखं पुरः सारसम् ।

चक्राहेन वियोगिना विसलता नास्वादिता मोक्षिमता -

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥”

इत्यत्र बोद्धीपनरूपाया विसलतायाः प्रयत्नजीवहरणावसानोपकारकत्वात् जीवन-निरोधार्गलरूपोद्वेक्षाया विप्रलम्भश्चकारतदामासयोरननुगुणत्वाच्चा लङ्कारः । इह नोपमेति उद्वेक्षानिरूपणे वक्ष्यते । तदेव सुष्ठु शब्दार्थरोभातिशय-द्वारेण रसादेरुपकारका अलङ्कारा इति ।

(लो, इ) अस्थिरा इति—कारिकापदमनूय विवृणोति । नैयामिति—गुणादीना

* ‘अलङ्कारा रसं विनाऽवतिष्ठन्ते । सन्तमपि रस परम्परया शब्दार्थद्वारेणोप-कुर्वन्ति न तु साक्षात् । गुण्यस्तावत् रसं विना नावतिष्ठन्ते, अवस्थिताश्चावरयं रसं

सम्प्रति शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात् शब्दालङ्कारेषु चरन्त्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदामासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमप्ये लङ्घितत्वात् प्रथमं तमेवाह । (ग, ई)

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्याऽवभासनम् ।

पुनरुक्तवदामासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥ (घ, उ) ×

वदाहरणम्—“भुजङ्गकुरङ्गली व्यग्रशिशुग्रांशुशीतगुः ।

(घि, ख) नैपां गुणवदिति—माधुर्यादीनां गृह्यारुदिव्यापकत्वात् तत्र तेषां भवत्यवस्थितिः ।

(वि, ग) तत्रादौ पुनरुक्तवदामासस्य शब्दाद्योभयालङ्कारत्वे शब्दालङ्कारतया कथनबीजं प्रदर्शयन्तमाह—शब्दालङ्कारस्यापीति ।

(वि, घ) आपाततो यदर्थस्येति । आपातत एव न ॥ प्रविधानेऽप्यर्थः पौनरुक्त्यम् । भिन्नाकारशब्दत्वेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गिस्तु नास्त्येव ।

(घि, ङ) भुजङ्गकुरङ्गलीति । शिवो जगन्त्यपि सदाऽप्रायादभ्याद् अवतु ।

वाक्येष्वन्यव्यतिरेकानुविधायिनो रसस्य धर्मत्वेन अवस्थितिः । अलङ्काराणां च षड्विद्भावेऽपि न कस्यत्वहानिरित्यर्थः । यथा गुणा रसस्य स्थिरधर्मास्तथा नैते शब्दार्थयोः । एवं शब्दार्थयोरनुपचरितधर्मत्वेनास्थिरत्वेन शब्दार्थशोभाधानद्वारेण रसोपकारकत्वेन च गुणव्यतिरेकत्वमलङ्काराणां दर्शितम् ।

(लो, ई) सम्प्रतीत्यवतार्यं तदभेदानाह—शब्दार्थयोरिति । आह लक्ष्यतात्यर्थः ।

(लो, उ) आपाततः पौनरुक्त्यावभासनं, पुनरुक्तिवत् प्रत्ययः, पर्यवसाने तु न तथा । अतः पुनरुक्तवदामास इत्यर्थवन्नामात्रालङ्कारः । भिन्नाकारशब्दग इत्यनेन यमकव्यवच्छेदः । अत्र “नवपलारापलारावर्तं पुरः” इत्यादावपि आपाततः पौनरुक्त्यावभासनं, किन्तु तदेकरूपशब्दगतम् ।

(लो, ङ) कुरङ्गली सर्पः, कुरङ्गलवाच । शिशुग्रांशुशीतगुशब्दान्नय एव आपाततथान्तर्याः । पर्यवसाने तु शशिनः शुभ्रा उज्ज्वला र्यङ्ग्रावः तद्वत् शीता साक्षादुपकुर्वन्ति” इति गुणालङ्कारयोर्भेदः ।

अस्थिरा इति—यथा माधुर्यं गृह्यारुदिव्यापकमोजो वीर्यदिनियमं प्रसादः सर्वरसनिमित्तस्तथा लङ्काराणां सर्वत्र स्वेच्छया प्रयोगादिति भावः । अथवा रसे तेषां स्थितिर्न नियतेति भावः ।

× पुनरुक्त्येव पुनरुक्तवत् आभासो ज्ञानं पुनरुक्तवदामासः आपाततः तात्पर्यानुमन्धानं विना एवमर्थतया प्रतीतौ पुनरुक्तिवत् प्रत्ययः । पर्यवसाने तत्पर्यानुमन्धाने तु न पौनरुक्त्यमिति भावः । भिन्नाकारो यः शब्दः तद्विषयः ।

1 ‘पौनरुक्त्येन भासनम्’ (क. पु.)

जगन्त्यपि सदापायादभ्याधेतोहरः शिवः ॥” (ङ, उ)

अत्र भुजङ्गकुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिकृतिसहत्वम् । ‘हरः शिवः’ इति द्वितीयस्यैव । ‘शशिशुभांशु’ इति द्वयोरपि । (ञ, झ)
‘पायादभ्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः । पायादित्यस्याऽपायादित्यत्र पर्यवसानात् । (च)

‘भुजङ्गकुण्डली’तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिकृतिसहत्वम् । ‘हरः शिवः’ इति द्वितीयस्यैव । ‘शशिशुभांशु’ इति द्वयोरपि । (ञ, झ)

“भाति सदानत्याग” इति न द्वयोरपि । इति शब्दपरिकृतिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालङ्कारत्वम् । (ज, ञ)

कीदृशः, भुजङ्गरूपकुण्डलवान्, तथा व्यक्तेन शशिन शुभाशुना शीतः शीतलः गौरवः यस्य तादृशः । चेतोहरः मनोहरः ।

(वि, च) अपायादित्यत्र पर्यवसानादिति । प्रशिक्षाकारप्रतिसम्भवात् तत्र पर्यवसानम् ।

(वि, छ) प्रथमस्यैवेति । सर्पकुण्डलीत्युक्तेऽपि पौनरुक्त्यस्य भानात् । द्वितीयस्यैवेति । परिकृतिसहत्वमित्यन्यत्र । मृदो भव इत्युक्तवपि तथात्वात् । द्वयोरपीति । परिकृतिसहत्वमित्यन्यत्र । चन्द्रशीताशुपददानेऽपि तथात्वात् ।

(वि, ज) भातीति । भाति सदानत्याग स्थिरतायामिति काव्यप्रकाशोक्त्यैकदेशप्रदर्शनमिदम् । तत्र भवान् सदा अनत्या परनतिराहित्येन भातीति । स्थिरतायामगः पर्वतश्चेत्यर्थः । तत्र दानत्यागपदपौनरुक्त्यावभासः । अत्र न द्वयोरपि परिकृतिसहत्वम् ।

गावः कान्तयो यस्य इति । अपायात् अपायत अव्यात् रक्षतात् । हरः सदाशिवः मनोहरश्च । अत्र पायादिति पाधातोः, अव्यादिति अवधातोः रक्षणार्थस्य लिङन्तत्वे पौनरुक्त्यावभासः । पर्यवसाने तु सन्धिहेतुकं लुप्तमकारमादायापयशब्दस्य सुबन्तत्वमित्यर्थः ।

(लो, ञ) अस्य च शब्दार्थालङ्कारत्वे हेतुमाह—भुजङ्गेति । परिकृतिसहत्वम्, अहि—कुण्डली, ‘सर्पकुण्डलीत्याद्युक्तवपि पौनरुक्त्यावभासता । तेनात्र कुण्डलीति पदस्य न परिकृतिसहत्वम् । एवं ‘हरः शिवः’ इत्यादावपि बोद्धव्यम् ।

(लो, ञ) तृतीयादौ च दानत्यागाभ्या सह वर्तते इति पौनरुक्त्यावभासः । सदा सर्वदा अनत्या, अनमनेन, अगः पर्वत इति पर्यवसानम् । न द्वयोर्दानत्यागयोः । परिकृतिसहत्वासहत्वाभ्या क्वचित् परिकृतिसहत्वादर्थालङ्कारत्वं, क्वचित्सहत्वाच्छब्दालङ्कारत्वं, दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियमादित्यर्थः ।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ ३ ॥ †

स्वरमात्रसादृश्यं तु वैचित्र्याभावात् न गच्छितम् । रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रास (क, ल)

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ४ ॥ (ज, ए)

(घि, झ) अनुप्रासालङ्कारमाह—अनुप्रास इति । स्वरमात्रसादृश्यमिति—मात्रपदात् व्यञ्जनसाम्यव्युदासः । तेन “के वाते सेवया देहे मेहे च लेभिरे यश” इत्यत्र नानुप्रासः । व्यञ्जनमात्रसाम्ये तु कुपितकपिकपोलेत्यादौ अनुप्रास एव । कानिदु-भयसाम्येऽपि यथा—“धूतचूतप्रसून” इति । यथा वा—“गुणमिन्धु सता बन्धु-स्तबन्धुस्त्वपरो जनः” केवल स्वरमात्रसाम्यं व्युदस्त बोध्यम् । अनुप्रासपदव्युत्पत्ति-माह—रसाद्येति । अनुगमरच व्यञ्जना । अनुप्रासविशिष्टपदवाक्याभ्या रसादिव्यञ्ज-नात् । आदिपदाद् वस्तुर्वदव्यपरिग्रहः ।

(घि, ज) तत्र छेकानुप्रासलक्षणमाह—छेक इति । व्यञ्जनसङ्घत्वमत्र एकव्यञ्जनभिन्नत्वमात्रं निश्चितम् । तेन द्वयोस्त्यादीनां च तथात्वम् ।

(लो, ल) अनुप्रास इति—स्वरवैषम्येऽपि शब्दसाम्यमित्यत्र शब्दा व्य-ञ्जनान्येव । स्वरगणा स्वरानाधारत्वात् । तेनैषा बालायासीत्यादौ स्वरमात्रस्य अस-कृदावृत्तावपि व्यञ्जनवैसादृश्ये चाकृताभावस्य सहृदयसंवेद्यत्वाच्चातङ्कार । एतदेवोक्तं वृत्तौ स्वरमात्र इत्यादिना । किञ्च स्वरस्य वैषम्येऽपि इत्यनेन “कावेरी वारी”त्यादे-रेतदवाक्यत्वम् । अपिराब्दात् “दुर्दुरदुरभ्यवसाय सायम्” इत्यादौ दुरराब्दसाम्ये स्वर-साम्येऽप्यनुप्रासत्वम् । “नवपलारापलारावन पुर” इत्यादौ यमकस्थापवादत्वेनानु-प्रासबाधकता । दुर्दुरदुर इत्यादौ प्रथमदुरराब्ददकारस्य मूर्ध्नि रेफयोगाच्च यमकम् । दुरभ्यवसाय सायमित्यादौ आनुस्वारयोगादनुप्रास एव न यमकम् । “आकर्ण्य कर्ण-मधुराणी”त्यादौ च प्रथमकर्णराब्दस्य स्वतः स्वरयोगेऽपि द्वितीयकर्णराब्दनिष्ठस्व-मवत् स्वरवैषम्यम् । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कितेत्यादौ मकाररेफयुक्तदका-रयोर्द्वयस्थानाद् अनुप्रासाभावमुक्तिर्न कार्या, सस्कारविच्छेदाभावाद् यदुक्तं—“पूर्वानुभव-सस्वरबोधनीयेत्यद्वारते”ति ।

(लो, ए) तद् भेदानाह । सङ्घसन्देनात्र नैकस्य व्यञ्जनस्यासहृदककारमने-कधा स्वरूपतः व्रततश्च । एतदेवोक्तं वृत्तादिनेकधेत्यादिना ।

† स्वरस्य वैषम्येऽपि अमात्येऽपि यत् शब्दसाम्यं व्यञ्जनस्य (एकस्य द्वयोर्बहुना वा) साम्यं सोऽनुप्रास इत्यर्थः । अत्र शब्दपद व्यञ्जनपरम् । यमकेऽनिव्याप्तिवार-णाय वैषम्येऽपि स्वरस्येत्युक्तम् । अपिना स्वरसादृश्ये च अनुप्रासः । यमके तु स्वर-सादृश्यनियमः । अनुप्रासो तु न तथा । उदाहरणं लोचन्यां द्रव्यम् ।

। ‘प्रहृष्टो’ (य ५) ।

ऐकरस्यैकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । “रसः सर” इत्यादेः ।
क्रमभेदेन सारद्वयं नास्यालङ्कारस्य विषयः । (८, ऐ)

उदाहरणं मम तातपादानाम्—

“आद्राय बहुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥” (४)

अत्र “गन्धानन्धी” इति संयुक्तयोः “कावेरीवारि” इत्यसंयुक्तयोः “पावनः
पवनः” इति बहूनां व्यञ्जनानां सहृदावृत्तिः । ऐको विदग्धः । तत्प्रयोज्य-
त्वादेः ऐकानुप्रासः । (४, ओ)

अनेकस्यैकधा साम्यमसहृद् वाप्यनेकधा ।

एकस्य सहृदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ५ ॥ (औ) *

एकधा स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च

(वि, ट) अनेकधेति । वर्णानामानुपूर्व्याश्च साम्यमित्यनेकधात्वम् ।
ईदृशैकधात्वं तु साम्यानुप्रासस्य विषय इत्याह—सरो रस इति । न वैयं वर्णानुपूर्व्याश्च
साम्येऽनुप्रासाद् यमकभेदप्रसक्तिरिति वाच्यम्, तत्र सरस्याऽपि साम्येन एतद् भेदात् ।

(वि, ठ) आद्रायेति—भ्रमरगणामन्धीकरणं गन्धलोभेन तदनुसरणमात्रेण
विषयाऽन्तरादर्शनम् ।

(वि, ड) वर्णद्वयस्यापि संप्रदायत्वेनात्र विवक्षणात्तयोरनेकवर्णानां चात्र
सहृत्त्वं दर्शयति—अत्रेति । तत्प्रयोज्यत्वादेधेति । तथा च द्वेकपदं तत्प्रयो-
ज्ये निरुदलाक्षगिकम् । एवं च इदमनुप्रासस्यापि विदग्धप्रयोज्यत्वेऽपि तत्र सहृ-
भावान् न द्वेकपदप्रयोगः ।

(वि, ढ) इत्यनुप्रासमाह—अनेकस्यैकधेति । तत्रैकधा पदार्थे व्याचष्टे—
स्वरूपत एवेति । व्यञ्जनवर्णस्वरूपत इत्यर्थः । असहृद् वाप्यनेकधेन्यनुप्रासेकधात्वं

(लो, ऐ) रम रस इत्यत्र रसयो स्वरूपत एव साम्यं, न तु क्रमतः ।
कावेरी वारीत्यादौ वरयोरिव क्रमतोऽपि ।

(लो, ओ) संयुक्तयोर्नकारधकारयोः । ऐक इत्यादिना पूर्वप्रसिद्धस्य नाश्रः कथ-
ञ्चित्प्रसक्तिः ।

(लो, औ) अनेकस्येति । अनेकस्थार्थाद् व्यञ्जनस्य एकधा साम्यम् एक ।
अनेकधापि वाऽनकृत् साम्यं द्वितीयं, असहृदित्यनेन द्वेकानुप्रासव्यवच्छेदः । एकस्य
व्यञ्जनस्य सहृदसकृद् वा साम्यमिति द्वाविति चतुर्धा वृत्त्यनुप्रासः ।

* (१) अनेकस्य व्यञ्जनसहृदस्य एकधा स्वरूपत साम्ये । (२) अनेकव्यञ्जन-
सहृदस्य अनेकधा स्वरूपकमाभ्यामसकृत् साम्ये । (३) एकस्य व्यञ्जनस्य सहृद
साम्ये । (४) एकस्यानकृत् साम्ये वृत्त्यनुप्रासश्चतुर्विधः स्यादित्यर्थः ।

सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि । (ढ) उदाहरणम्—

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपण्याधृतचूतारम्—

कीडकोकिलकाकलीकलकलैरदृगीर्णकर्णगरा ।

नीयन्ते पथिके कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण—

प्रासप्राणममासमागमरसोत्तासैरमी वासरा ॥' (ग) +

अत्र “रसोत्तासैरमी” इति रसयोरैकधैव साम्यम् । न तु तनैव क्रमेणापि ।

द्वितीये पाद ॥ कलयोरसकृत् तनैव क्रमेण च ।

प्रथमे एकस्य प्रकाशस्य सकृत् धकारस्य चासकृत् । रसविषयव्यापारवती

व्यावृत्त्यनेकधेति । अत्र अनेकस्यैवस्यान्वयः तथा चानेकस्यानेकधा सकृत्वे द्वेव ।

असकृत्वे तु द्वयनुप्रासः । ‘एकस्य सकृदपि द्वयप्राऽपिकारमुचितं दर्शयति—

सकृदपीत्यपिशब्दादिति । एकस्य सकृत्वे अनुप्रासस्तु न काव्यप्रकारासम्मतः ।

मातृपुत्रेभ्यश्च वैचिभ्यानुभवात् । स्वरसादृश्यसत्त्वे तु तस्यापि सम्मतो यथा धृत

चूतप्रसून’ इत्यत्र ।

(वि, ए) उन्मीलदित्यादि । काकली तु कली सूक्ष्मे ध्वनी तु मधुरा

रुणे’ इत्यमरः । तद्वै कलकलैः ।

(वि, त) अत्र अनेकस्यैवधासकृत्वे दर्शयति—रसोत्तासैरमी इति ।

रसयोरिति—रसेति रेफनगरयोरानुपूर्वीरहित्यादेकधा । कलयोरिति—कोकिल

काकलीकलकलैरित्येकधैव । एकस्य सकृत्त्वमसकृत्वे दर्शयति—प्रथमे इति ।

धृतचूतैस्तत्र तद्वारस्य । मधुगन्धलुब्धमधुपल्यत्र धकारस्येव । समासमेव्यत्र तु

अनेकधानेकस्य सकृत्त्वाद्येक एवेत्यतस्तत्र दर्शितम् । द्वयनुप्रास इत्यत्र श्रुतिपदार्थे

(लो, अ) प्राणममासमागमेत्यत्र च समकत्वं वक्ष्यते । यद्यपि तासैरमी

वासरा इत्यत्र च गयोरनेकधा साम्यहेतुकेन द्वेवप्राणनेन सहैकधासाम्यभेदस्य

द्वयनुप्रासभेदस्य एकवारानुप्रासप्रवेशरूपं तद्वै वक्ष्यते तथापि वासरशब्दमगण

यित्वा द्वयनुप्रासभेदवचनम् । एवमग्नयः । रसविषयेति । रसविषय स्वादानुप्राणको

व्यापारे श्रुतिः । द्वयनुप्रासश्च शब्दो रम्यजनयेति ध्युत्तरया । तेन तद्वती उक्त-

+ पाथिके पाथे कथं कथमपि कष्टश्रुत्या अमी वरान्तच्छर्त्ताना वासरा नीयन्ते

गमायन्ते । वासरा कींशा—उन्मीलन् प्रधारात् यन्मधु, तस्य गन्धेन दुग्धे या

मधुरो भ्रमरस्तेन व्याधुना कम्पिता ये चूतारम्, तेषु कींशान्ता ये कोकिला तेषां का

कव्य मधुरारुणध्वनयः स एव कलकलास्तैरदृगीर्णं श्राद्धुता कर्णगरा कर्णरीण

गुः । पाथिके कींशे—ध्यानावधानक्षणं ध्यानावलम्बनकाले, तत्र प्राप्ताया प्रण

गत्या, कान्ताया, सज्जलारसेन उक्तं, आनन्दो यस्य तथाभूत् ॥ इति तृतीया अ. ३

॥ ‘ग’ (इति क प)

वर्णरचना वृत्तिः । तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः । (त, अ)

उच्चार्यत्वाद् यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव धृत्यनुप्रास उच्यते ॥ ६ ॥ (थ, भा)

उदाहरणम्—

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे” वामलोचनाः ॥” (द) ×

अत्र “जीवयन्ती”ति “या” इति “जयिनी”रिति । अत्र जकारयकारयै
कत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वाद् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठयानामप्युदाहार्यम् ।
एष च सहृदयानामसीव धृतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहायेन स्थरेण तु ।

व्याचष्टे—रसविषयेति । रसविषयो व्यापार व्यञ्जना, तद्वत्त्वा वस्तुरचनायां वस्तुनोऽ-
र्थस्य शब्देन रचनायां वृत्तिसंज्ञा इत्यर्थः । तत्रानुप्रासशब्दार्थं योजयति—तदनु-
गतत्वेनेति । तादृशरचनासम्बन्धत्वेनेत्यर्थः । प्रकर्षश्च वर्णसाम्यम् ।

(वि, थ) ध्रुत्वानुप्रासाख्यमनुप्रासान्तरमाह—उच्चार्यत्वादिति । वर्णसाम्याभा-
वेऽपि एकस्थानोच्चार्यत्वसादृश्यादित्यर्थः ।

(वि, द) दृशा दग्धमिति—विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचना अहं स्तुवे ।
लोचनस्य विरूपत्वमुन्दरत्वात्मकवामत्वाभ्यां जयपराजयायुग्म्भा क्रियाभ्यामप्याह—
दृशा दग्धमिति । दृशेण मनसिजस्य दृशा दाहस्ताभिस्तु कटाक्षरूपया दृशा जीवन-
मतोऽपि जयः ।

(वि, घ) अन्त्यानुप्रासाख्यमनुप्रासान्तरमाह—व्यञ्जनं चेदिति । यथा-
वस्थमिति । अनुस्वारेण विसर्गेण वा विशिष्टोऽविशिष्टो वा यः स्वरः केवलो वा
रीत्या, श्रृङ्गारादिरसौपयिककोमलपरपममध्यमवर्णारब्धा वापि रचना वृत्तिरपचाण-
दिति भावः । तदनुगतत्वेन तथा वृत्त्योपलक्षितत्वेन ।

(लो, आ) उच्चार्यत्वादिति—द्वयोर्वह्नीनां वा व्यञ्जनानां तालव्यत्वेन दन्त्य-
त्वेनादिरान्दाद् कण्ठपल्पादिना साम्यं ध्रुत्वानुप्रास इत्यर्थः । इमं च ध्रुत्वानुप्रासं “निवे-
शयति वाग्देवी कस्याचिन् प्रतिमावतः” इत्यादिना प्रशंसन्ति प्राच्याः ।

(लो, इ) व्यञ्जनमिति । केन इत्यत्र यथामम्मवमिति वचनान् संयुक्तस्य
रहितो विधरा इत्यत्र शकारः स्वरविगर्गयुक्तः कक्षरस्थितेनाऽऽक्षरेण सह । वित्तास

× विरूपे विषमे आक्षेपी यस्य तादृशस्य विरूपाक्षस्य शिवस्य जयिनीस्ता वाम-
लोचना सुनयना (वामानि रम्याण्य लोचनानि यागाम्) स्तुवे स्तौमीत्यर्थः । याः
कर्ण्यः दृशा दग्ध मनसिजं दृशैव जीवयन्ति । शिवेन चक्षुषा कर्मो नाशितः । स्त्री-
भिस्त्वरद्वारेण चक्षुषा कामो जाविन इति ध्वनशत्रोः शिवस्य जय इति तादृश्यार्थः ।
1 “स्तुमो” (घण्टादे)

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत् ॥ ७ ॥ (घ)

यथावस्थमिति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा मम । (न)

“केशः काशस्तबकाविकासः कश्यः प्रकटितकरमविलासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम् ॥” (प, इ)

पदान्तगो यथा—

“मन्दं हसन्तः पुलकं बहन्तः” इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं मेदे तात्पर्यमाश्रितः । *

पूर्वपादस्य पूर्वपदस्य वा अन्ते उच्चरितस्वाक्षरविशिष्टाऽवस्थ व्यञ्जनं चेदाद्येन स्वरेण स्वपूर्वभूतस्वरेण सह आवर्त्यते तदाऽन्यानुप्रास इत्यर्थः । तत् संज्ञाव्युत्पत्तिमाह— अन्त्ययोज्यत्वादिति । यथा एकपादान्ते वीरः अन्यपादान्ते वीरः इति, यथा वा एकपादान्ते सारमन्यपादान्ते हारमिति । एवं चापि हारीति स्वरमात्रे ।

(घि, न) यथावस्थमिति व्याचष्टे—यथासम्भवमिति । अनुस्वारविसर्गस्वराणामन्यतरसम्भवो यथासम्भवपदार्थः । अक्षरविशिष्टमित्यत्र यथावस्थं बोध्यम् । अन्त्ययोज्यत्वं व्याचष्टे—एष चेति । प्रायेण इत्यनेन पञ्चद्विष्टादिच्छन्दःस्वेवाऽस्य सम्भवो नानुप्रासादविति दर्शितम् ।

(घि, प) केशः काशेति—जरत उक्तिरियम् । काशपुष्पस्तबकवद् धवलः केशः प्रकटितस्य वक्त्रस्य कुञ्जस्य करमस्य करिरावदस्यैव विलासो यस्य कापस्तादृशः । तथापि चेतोऽनल्पं बहु वामममिलाय न त्यजतीत्यर्थः । तथापीत्याकाङ्क्षाबलालम्भम् । अत्र “काशलातारशब्दौ स्वविगर्गान्त्यस्वरविशिष्टान्त्यव्यञ्जनौ । कन्यामनल्पशब्दौ सानुस्वारान्त्यस्वरविशिष्टान्त्यव्यञ्जनौ । तथान्त्यव्यञ्जनं सत्पूर्वस्वरेण सदावृत्तम् ।

(घि, फ) लाटानुप्रासारम्यमनुप्रासमाह—शब्दार्थयोरिति । शब्दद्वयार्थयो- इयत्र लकारस्थितेनाऽऽक्षरेण सह वर्तते । कल्पमित्यत्र लक्षरूपं व्यञ्जनं पञ्चरानु- स्वारयुक्तं, ववारस्थितेनाऽऽक्षरेण सह । अनन्यत्वञ्च नकारस्थितेनाऽऽक्षरेण सहैत्यर्थः । प्रायेण इति वचनात् मम तात्पर्यानां सदमीत्यन्वे यथा—

(“धृतापीता गीता धृतिगिरिविणीतागिरिगुणा

गुणातीता भीताऽभयशृङ्खिनीताऽभयदा ।

नतिप्रतीता पीताम्बरयुपरिणीताऽम्बरधू-

रता पीना हरीता मलयविपरीता विजयताम् ॥”)

इत्यादौ वक्षिन्त्ययोज्यत्वाभावेऽप्ययमनुप्रासो दृश्यते । अस्य च प्राचीनोक्त-

१ पुष्क (च पुष्कले)

* तात्पर्यमन्वयः । उद्देशविधेयभावादि । कर्तृकर्मत्वादिरूपय सम्बन्ध-

लाटानुप्रास इत्युक्तः

॥ ८ ॥ (क, ई)

उदाहरणम्—

“स्मेरराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ।

परय निर्वितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम् ॥” (व) †

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूप-
स्याभिन्नार्थत्वाद्लाटानुप्रासत्वमेव । (भ)

“ नयने तस्यैव नयने च ।” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुण-

रित्यर्थः । पौनरुक्त्य पुनः पुनः कथनम् । ततश्च पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गवाह-भेदे इति ।
तात्पर्यमुद्देश्यविधेयताविषयम् । मात्रपदार्थभेदो व्यावर्त्यते ।(घि, य) स्मेरराजीवेति—नायकं दृष्ट्वा क्रोधाग्निमीलिताक्षीं मानिनीं प्रति
सख्या उक्तिरियम् । रूपेण कन्दर्पनिर्जिताऽपि त्वदनुरागात् त्वद्वशगस्तथा चात्र माना-
ऽनीचित्यमिति भावः । अत्र आद्ये नयनकन्दर्पपदे उद्देश्यतात्पर्यकेऽन्त्ये तत्पदे तु
विधेयतात्पर्यके इत्यतो भेदः । पदार्थौ तु अभिन्नौ मात्रपदात् प्रकृत्यर्थस्य एव भेद-
व्यावृत्तिर्न तु प्रत्ययार्थस्य ।(यि, भ) इत्यतो विभक्त्यर्थभेदं दर्शयति—अत्र विभक्त्यर्थस्येति । मु-
ख्यतरस्येति । प्रातिपदिकांशो नयनकन्दर्पपदे, तद्वद्योत्यस्य, तद्वद्यस्य धर्मिरूपस्य नयन-
कन्दर्पोक्तस्य अर्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वेन अस्वतन्त्रप्रत्ययापेक्षया स्वात-
न्त्र्याद् मुख्यतरस्याऽभिन्नत्वाद् इत्यर्थः ।(यि, म) यत्र तु प्रकृत्यर्थस्यापि भेदस्तत्र न लाटानुप्रासत्वमित्याह—
नयने इति । अत्र द्वितीयनयनशब्दस्य भाग्यवत्तादीत्यर्थे तात्पर्यात् तात्पर्यस्यैव
प्रातिपदिकार्थस्यापि भेद इति दर्शयति—अत्र हीति । तथा च अर्थान्तरसंक्रमित-
लङ्कारेभ्यः पृथगनुभवसिद्धधर्मत्वाविशेष इति पृथगलङ्कारत्वम् ।(लो, ई) शब्दार्थयोरिति । तात्पर्यमन्यपरत्वं, तथार्थान्तरसंक्रमितस्वरूपं
तद्वद्भेदेन विधेयतया प्रकृत्यर्थयोगार्थविवक्षणात् तन्मात्रेण, न तु स्वरूपेण भेदो विशेषः ।(लो, उ) अत्रेति । विभक्त्यो. गुणो. । धर्मिरूपस्य चक्षुरादिरूपस्य ।
विभक्त्युपलक्षणं, तेन लिङ्गवचनयोरपि । एवं सुप्रतिपत्तयेऽसन्दिग्धमुदाहरणं
दर्शयित्वा मन्दिग्धं दर्शयति—नयने इति । तात्पर्यमात्रेण न तु स्वरूपेण । इह च
नयः । अन्वयमात्रतो भेदे सति न त्वर्थतो भेदे । एतेन यमकवर्तलक्षणं दर्शितम् ।
अन्वयमात्रभेदादेवार्थपुनरुक्तिर्न दोषः ।† हे स्मेरराजीवनयने विच्छिन्नतपस्त्रेण नयने चक्षुषी त्वया किं निमीलिते
सङ्कोचिते । गुन्दरत्नात् निर्वितः कन्दर्पो येन तावत् प्रियं कन्दर्पवशगं कथमायत्तं परय ।
अतोऽत्र मानं मा पुर ।

विशिष्टरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । (म, उ) *

यथा वा—

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥” (य, ऊ) +

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाद्वाटानुप्रासः ।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ६ ॥ (र, ऋ)

वाच्यत्वात्प्रातिपदिक एवायं न लाटानुप्रास इत्युक्तम् । अतएव अर्थान्तरसंक्रमितत्वाच्च-
लाटानुप्रासस्यो कथितपदादोपताक्यने पृथगेव तद्वद्वयमुक्तम् ।

(वि, य) अस्य एकपदे इव अनेकपदेऽपि सम्भव दर्शयति—यथा वा ।
यस्य चेति—अत्र प्रथमार्थं दवदहने तुहिनदीधितित्वं विधेयमतापकरत्वात् ।

(वि, र) पञ्चधेति—द्वैकानुप्रासः, इत्यनुप्रासः, ध्रुवनुप्रासः, अन्त्या-
नुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति पञ्चधा । वाच्यप्रसारे तु लाटानुप्रासस्यैव पञ्चधात्वमुक्तम् ।

पौनरुक्त्यप्रतिभासमात्रमलङ्कारः, न तु प्रतीयमानो विशेषः तस्य गूढत्वादिगुणौ
भावेहेतुत्वाभावात् ।

(लो, ऊ) एष च बहुपदनिष्ठोऽपि सम्भवतीति तत्रोदाहरणान्याह—यथा
येति । यस्य न सविधे दयितेत्यादौ प्रथमार्थं तुहिनदीधितिर्दवदहनं द्वितीयार्थं दव-
दहनं तुहिनदीधितिरेति सम्बन्धः ।

(लो, ऋ) उपसहरति—अनुप्रास इति ।

* अलङ्कारसर्वस्वे—“तात्पर्यमन्यपरत्वम् । तदेव भिद्यते यत्र न तु शब्दार्थ-
रूपम् । यथा, “ताला जायन्ति गुणा—” इत्यादि । अत्र समुद्रबन्धव्याख्याने—
अन्यपरत्वम्—उद्देश्यविधेयत्वादिभेदान्वयभेदः । ताला इत्यादि—
“तदा जायन्ते गुणा यदा ते महद्वैरुप्यन्ते ।

रविचिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥”

अत्र प्रथमस्य कमलशब्दस्य रविचिरणानुगृहीतानि यनेनान्वितस्यादेरस्यार्थवृत्ति-
त्वम्, द्वितीयस्य तु भवन्तीत्यनेनान्वितस्य विधेयार्थनिष्ठत्वम् । यद्यप्यस्य शोभावत्त्वादि-
तत्त्वोऽप्यान्तरे सत्कर्मितत्वादर्थभेदः । तथापि सङ्केतितार्थापेक्षया पौनरुक्त्य इष्टव्यम् ।”
अनो लोचनस्य व्याख्यानमव सयोचीनः न तु महेश्वरमहाचार्यस्य ।

+ यस्य पुण्यस्य सविधे समीप दयिता अन्ता नास्ति तस्य तुहिनदीधितिर्ननु
दवदहनो विरहोदीपकताया दावामिर्भवति । यस्य तु सविधे दयिता अस्ति तस्य दव-
दहनस्तुहिनदीधितिर्भवति प्रथमार्थं दवदहनो विधेयः, तुहिनदीधितिर्लुप्य उक्तार्थे
तथेर्निर्गम्यते । अनोऽप्रास्यभेदः स्पष्ट एव ।

स्पष्टम् ।

३३३

सत्यर्थे पृथगर्थ्याः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ १० ॥ (ल) ॐ

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वम् । क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उन्नम्—सत्यर्थ इति । (व, ऋ)

तेनैव क्रमेणेति “ दमो भोद ” इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं सूचितम् ।

एतच्च पादपादार्थश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततम-
भेदम् । (श)

दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

“नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

(यि, ल) यमकनिरुमाह—सत्यर्थ इति । अर्थे सति पृथगर्थ्याः पद-
संहतेः तेनैव क्रमेण आवृत्तिरित्यर्थः । अत्र लाटानुप्रासवारणाय पृथगर्थ्या इत्य-
वरयं देयम् । तथा च शमरतेऽमरतेजसीत्यत्र यमकितभाष्यो. द्वयोः “समरसम-
रसोऽय”मित्यत्र एकतरस्य निरर्थकत्वे पृथगर्थ्या इत्युत्पत्त्यनौचित्यम्; अतोऽर्थे सत्युक्त-
मित्याह ।

(यि, व) अत्र द्वयोरपीति । द्वयोरेकतरस्य वा अर्थाऽसत्त्वे तु स्वरव्यञ्जनसंहतेः
तेनैव क्रमेण आवृत्तिरित्येवमेव सङ्गणान्तरमित्यभिप्रायः । उभयानुगमस्तु एकार्था-
भिप्राया इत्येवंरूपेण बोध्यम् ।

(वि, श) अस्य प्रमेदा बहव इत्याह—एतच्चेति । पादादीत्यादिपदात् पाद-
स्यैव तृतीयचतुर्थभागस्य अनियततदुभागत्य च परिग्रहः ।

(वि, ष) नवपलाशेति । स कृष्णः पुरः स्फुटमि वसन्तमलोकयत् । कीदृशं

(लो, ऋ) एतदेव वृत्तौ विशदयति—अत्रेत्यादि । अत्र यमके । पदयोर्म-
मकावयवभूतयोः स्वरव्यञ्जनयोरित्यर्थः । प्रियतमायतमानेत्यादिवत् निरर्थकत्वम् ।
द्वयोरेकस्य वानर्थकत्वे पदत्वाभावादिति क्वचिद् विषये गौर्यकत्वे स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ।
अनर्थकत्वं पदावयवरूपाद्वरसाविध्येनैव सार्थकत्वात् । इह च प्रायिकत्वात् वर्णसमु-
दायद्वयमधिकृत्य सार्थकत्वादिकमुक्तम् । त्रिचतुःपौनरुक्त्येन सङ्गणानुगारेण यथा-
योग्यम् ।

(लो, लृ) नवपलाशं नूतनपत्रम् । पलाशवनं, दिङ्मुक्चवनम्, स्फुटैः परागैः कुमुम-

ॐ यत्र द्वयोः सार्थकत्वं तत्रैव भिन्नार्थानामित्यस्य विरोधो लाटानुप्रासव्यवहारेदकः ।
तथा च एकार्थत्वाभावनियतगमनाकारशब्दावृत्तिर्यमकमिति पथ्यवर्गितोऽर्थः ।
यमो समरातो ॥ तत्रानिहति यमकम् । “इमे अनिहन्तौ” इति सूत्रेण कन् प्रत्ययः ॥

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरै ॥” (प, ल) ॥

अत्र पदावृत्तिः । “पलाशपलाश” इति “सुरभिं सुरभिम्” इत्यत्र च द्वयो

सार्थकत्वम् । “लतान्तलतान्त” इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । “परामपराग” इत्यत्र

द्वितीयस्य । एवमन्यग्राप्युदाहार्यम् । (स, ए)

“यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्बबोर्लोरोस्तथा” । (ऐ)

इत्युक्तनयात् “भुजलता जडतामबलाजन ” इत्यत्र न यमकवहानि । (ह)

नव पलाश पत्र यस्य तादृशं पलाशवनं किशुककाननं यत्र तादृशम् । स्फुटे परागं

परागतं व्याप्तं पङ्कजं यत्र तादृशम् । मृदुतो मृदुतर एव ज्ञान्तोऽर्थात् खरिहरमना लताया

भन्तः अप्रभाणो यत्र तादृशम् । यद्वा मृदुलं मृदु तान्तं अर्थात् युवभिराकाङ्क्षितो

लताया अन्तो अप्रभाणो यत्र तादृशम् । तसु वाङ्मयायामिति धातुः । सुरभिं कीदृशम् ।

सुमनोभरै पुष्पसमूहैः सुरभिं सुगन्धिम् ।

(यि, स) अत्र सार्थकयोः पलाशः सुरभिर्मिरयनयोः पदयोः द्वयोः आद्यति

इत्याह—अत्रेति । अन्यतरनिरर्थकत्वं तु दर्शयति—लतान्तेति ।

(यि, ह) यमकादावित्यादिपदात् शेषपरिग्रहः । डलोर्लित्यादौ सर्वत्र प्रथमवर्णं

रेणुभिः परागतं, समतं, मृदुलं वीमलं, तान्तं विस्तृतं, लतान्तं लताम् । द्वयोर्निर-

र्थकत्वे “प्रियतमावतमाभेत्याद्युदाहरणम् ।

(लो, ए) अन्यत्र पादावावृत्तौ । अत्र पादावृत्तिर्यथा मम तातपादानां कुवत्त-

याश्चरिते मुन्याभ्रमवर्णनम् । “जीव उच्च जण माणश्च, जीव उच्च जण

माणश्च ।” केचित्तु स्वरैकव्यञ्जनादुक्तावपि यमकमिच्छन्ति । यथा मुद्राहस्तगोविन्दा

नन्दकवे —

“एकं कूपे नयनमपरं मन्मुखे खेलयन्ती
मामुद्दिश्य प्रतिष्ठितिमपि स्वा किमन्यालपन्ती ।

उद्यत्पीनोरसिजयुगलं कुम्भमभ्युद्धरन्ती

शिञ्जाकृतस्मितशुचिमुखी प्राविशमानस मे ॥”

(लो, ऐ) यमकादावित्यादिशब्देन शेषादौ ।

॥ अर्थान्तरं तु—अन्योऽपि तः सुरभिं सज्जनम् अप्रतोऽपरयत् । “विख्याते च वसन्ते च सुगन्धौ सज्जनेऽपि च । चैत्रमासे च सुरभिः कथ्यते बुधे ” इति कोषः । किंवित्तिष्ठं नवपलाशपलाशो वनं वसतिर्यस्य वानप्रस्थत्वात् । “वननिवासे गह्वरे” इति कोषः । स्फुटं परागं प्रसिद्धिर्यस्य तादृशं परागतमपगतं पङ्कजं पापादिप्रभवं तु तादृशं यस्य तादृशम् । “पङ्कजं कर्दमपापयो” इति कोषः । मृदुला सुकुमारा तान्ता तपश्चरणप्रयुक्ता लता योषिद् यस्य तादृशम् । सुमनोभरैः परिडितममूहैः सुरभिः विख्यातम् ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।

अन्यं श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥ ११ ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिं काकुवक्रोक्तिश्च । (क, ओ) +

क्रमेणोदाहरणम्—

के यूय स्थल एव सम्प्रति वयं प्रभो विशेषाश्रय

किं प्रते विहग स वा कणिपातिर्यत्रास्ति सुप्तो हरि ।

वामा यूयमहो विडम्बरमिह कटिक् स्मरो वर्त्तते

येनास्मासु विवेकशून्यमनस पुस्वेव योपिद्भ्रम ॥” (ख, ओ)

अकार उच्चारणार्थः । ववोरित्यत्र अन्यस्यपकर्णायोरैक्यमुक्तम् । अत्र चालङ्कारिक-
ममयमात्रम् । अन्ये द्वये तु जलबोरेकत्वं कथुतेर्लभ्यतेतिरित्यनुशासनमप्यस्ति ।

(वि, क) वक्रोक्त्यलङ्कारमाह—अन्यस्य वक्तुरन्यार्थकं वाक्यम् अन्यं श्रोता
तद्वाक्यश्लेषेण स्ववाम्यशब्दा वाऽन्याभिप्रायकतया यदि योजयेद् योजनविशिष्टं प्रत्या-
ययत् तदा सा द्विधा वक्रोक्तिरेत्यर्थः । द्विधान् दर्शयति—श्लेषेति ।

(नि, ख) के यूयमिति । अविज्ञातनामजानिकं कथित् प्रति अयं वक्तु-
प्रधः । पृष्ठ पुरुषश्च विद्रावकः स तद्वाक्यं तद्वाक्यश्लेषेण के जले यूयम् इत्यमि-
प्रायकं स्थले एवेयादि स्वोत्तरेण प्रत्याययति । पूर्ववह्यं त्वाह—प्रश्न इति । त्वदीयनाम-
जातिरूपविशेषविषय इत्यर्थः । श्रोता तु नि पक्षी, शेषोऽनन्तनागस्तदाश्रयस्तद्द्वयो-
प्रध इत्यर्थकना स्वोत्तरेण प्रत्याययति—किं प्रते इति । यत्र वा गहडे हरिरस्ति, यत्र
शेषोऽनन्ते हरि शोने इत्यर्थः । प्रश्नं तन् श्रुत्वा क्रोधादाह—वामा विपरीतवाद्भूत्वेन
प्रतिज्ञूला यूयमिति । श्रोता तु यूयं वामा श्रिय इत्यभिप्रायकता प्रत्याययन् ॥
निन्दति—अहो विडम्ब्येति । विडम्ब्यो विडम्बनं वर्त्तने त्वयीति शेषः । विवेक-
शून्यमनसस्तवेति शेषः । अस्मासु पुन इत्यन्वयः । अत्र अन्यं ममज्ञाभक्तपदयोर्दर्श-
यति—अत्रेति ।

(लो, ओ) अन्यस्येति । अन्यत्र केनचिदन्यार्थकत्वेनोक्तम् । तदितरेण सभ-
नेनाभेदेन वा श्लेषेण, काका, स्वरविशेषणं वा यदि यथार्थतोऽन्यार्थत्वेन प्रयोज्यते
सा वक्रोक्तिः । ततः श्लेषवक्रोक्त्योपाधिद्वययोगाद् द्विविधेति ।

(लो, ओ) के किमाह्वया ? जले च । विशेषो वषट्कारः, नि पक्षी, शेषो नागरश्च ।
वामा वयं मियथ । विडम्बरमिह निडम्ब्ये रमिकः गच्छीतुश्च ।

+ एतेन वक्तृद्वयनिष्पादोऽयमनङ्कारः । तत्रान्यार्थं योजने निमित्तं श्लेषो वा
काकुर्वा ।

निष्कण्ठजनिर्धरं चन्द्रिरेन्याभर्षयने ॥
पञ्चरत्नप्रपाताभिर्धरा ।

अत्र विशेषपदस्य 'विः पक्षी' 'शेषो नागः' इत्यर्थद्वययोगात् समझसेपः ।
अन्यत्र स्वभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागाच्चस्याश्वेतो न दूषते ॥”

‘अत्रैकया सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ्, अन्यथा काका दूषत एवेति विध्यर्थे धटितः । (ग)

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्यापि ।

‘वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥ १२ ॥ (घ, भ)

यथा मम—

“मञ्जुलमणिमञ्जरी कलमञ्जरी विहारसरसीतीरे ।

विरसाति केलिकीरे किमालि ! धीरे च गन्धसारसमीरे ॥” (ह)

(वि, ग) काका योजनमाह—काले इति । क्रोधान्नायिकया परित्यक्तस्य कृता-
गसो नायकस्य आधासजनकसत्त्वा प्रति सख्या उक्तिरियम् । कोकिला वाचाला मन-
रुति विग्रहः । सहकारं तत् पुष्पम् । अत्रैकयेति । यद्यपि तत्पुष्पं वाक्यं न भूतमस्ति
यदन्तर्गतं, नञ् निषेधार्थकः स्यात् । अतोऽस्य काले इत्यादिवाक्यस्य काका योजनया
तदर्थकवाक्यस्यासम्भव एव, तथापि प्रकरणादस्य वाक्यस्य नायकाधासजनकवाक्य-
त्वप्रतीती काकुनया एव तदुपपत्तेस्तदाक्षितवाक्यस्थानञ् एव स्ववाक्यस्थाननो विध्य-
र्थकताघटनं बोध्यम् । इदं च तादृक्प्रकरणसत्त्वे एव संगच्छते, तादृक्प्रकरण-
प्राहकासत्त्वे तु नेदमुदाहरणम् । तथाऽऽक्षिप्तवाक्यस्थानं ननो निषेधार्थकत्वम् । एवं
काकुनम्विराष्टवाक्यस्यैव विध्यर्थकता । तथा च—

“गुरुपरतन्त्रतया वत, दूरतरं देशमुच्यते गन्तुम् ।

अलिङ्गलकोकिलललिते नैष्येति सखि ! मुरमिसमयेऽसौ ॥”

इति श्रम्यप्रकाशकृदुक्तमेव उदाहरणं बोध्यम् । तत्र हि शौचन्याभिप्रायकस्य पूर्व-
वाक्यस्य कामाकुलाभिप्रायकत्वेन द्वितीयवक्त्रया योजनम् ।

(वि, घ) भाषासमालङ्कारमाह—शब्दैरिति । शब्दैः पदैः । वाक्यं तन्-
समुद्, स च संस्कृतप्राकृतसकलभाषासु एकविधपदधटित इत्यर्थः ।

(वि, ङ) मञ्जुलेति । हे चालि ! मञ्जुलमणिमञ्जरी मञ्जुलं मणियुक्तं
मञ्जरीं यस्याः हे तादृशि १-अथवा मञ्जरी कलशब्दो मञ्जरीरो मन तादृशि ।

(लो, अ) शब्दैरिति । एकविधैर्विशेषाभावादेकप्रकारं । भाषासु संस्कृत-
प्राकृतदिषु । भाषासमः । भाषासु समान्यैरूपाणि पदानि विवर्त्ते यदेति व्युत्पत्ति-
योगादन्वर्थनामा पृथग्लङ्कारः । एष च छेदालङ्कारविशेष इति यदुक्तं ‘चण्डीदाम-
पार’ इति सूत्रसङ्गतम्, अर्थद्वयभावात् ।

। अत्र कयाचित् (क. ग. पुस्तके)

एष श्लोक सस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेषु एकविध एव ।
सरसं कइण कज्जमित्यादौ तु सरसमित्यत्र सस्कृतप्राकृतयो साम्येऽपि
वाक्यगतत्वाभावे वैचित्र्याभावाच्चायमलङ्कारः । (च)

श्लिष्टे पदेरनेकार्याभिधाने श्लेष इष्यते ॥ १३ ॥ (छ, आ)

विहारसरसीतीरे बहिरो, केत्यर्थकः कीरो यत्र । गन्धसार गन्धप्रधान समीरश्च
यत्र तादृशे । एतादृशाऽनेकोद्गोपकसत्त्वेऽपि किं विरसाऽसीत्यर्थः ।

(चि, च) सर्वभाषासु एकविधै पदै वाक्यघटितत्वे एवायमलङ्कार तादृशै
वपदेन तु वाक्यघटने तादृशस्थले नायमलङ्कार इत्याह—सरसं कइण इति । सरस
वकीना वाक्यमित्यर्थः । अत्र तादृशैकसरसपदघटितत्वाद् वाक्यस्य नायमलङ्कार
इत्यर्थः ।

(चि, छ) शृणुलङ्कारमाह—श्लिष्टेरिति । श्लिष्टैरभयवाचकै एकैरूपे
रित्यर्थः ।

(लो, आ) श्लिष्टैरिति । अनेकेत्यनेन द्वयोर्वा बहूनां वार्थानामभिधाने
प्रकरणादिनियमाभावाद्भिधया बाधने । एतन् ध्वनिव्यवच्छेदः । ननु किं भिन्नै
पदैरनेकार्याभिधानमुक्तैर्कवेन ? आद्य गौरश्च पुरुषो, इस्तीत्यादावपि श्लेषप्रसङ्गः ।
'द्वितीये लक्षणस्यासम्भवित्वमन्याय चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । इत्यत आह—
श्लिष्टैरिति । श्लिष्टे “अर्थभेदेन शब्दभेद” इति दर्शनात्, “वाक्यमार्गे स्वरो न
गण्यते” इति च न्यायात् वाक्यभेदेन भिन्नैरपि युगपदुच्चारणेनापगतभेदे । त्रिधा
खलु शब्दाभिव्यक्तिरूपतोऽर्थात् स्वरतश्चेति दर्शनात् । एव च भिन्नयोरपि
समानधुरयो शब्दयोस्तत्तन्त्यायेन उच्यतयो क्रमेण स्वस्यार्थबोधनं यत्र तत्र
शब्दस्य रूपश्लेषेण शब्दश्लेषः । शब्दपरिहृत्तिसहत्वे त्वर्थश्लेष इति नियममङ्गीकुर्वतां
आव्यप्रकाराकारादानां मतमनुसृत्य व्याख्यानम् । अन्ये त्वाहु—न खलु घटपटयोरिव
“यमुधामहितं पुराणितं निरागमनाभावा । वर्णाधामुरभितवराहवपुस्तव च हरेधोपमा
यत्तत् ॥” इत्यादौ शब्दानामेकप्रयत्नन निष्पत्तिद्वयमुपपद्यते । द्वयोरेकाकारत्वेन तथार्थाकारे
एव एव कुलाल, एकाकार घटश्चनमेकया नामग्या निष्पादयेत् । तथा सति भेदव्यवहारो
“छन्द” स्यात् । “अयमेव भेदो भेदहेतुश्च यद्विरुद्धधर्माप्यास कारणभेदश्चेति” । किं च
यद्युपमाप्यप्रतिपादनगमीहया वक्तुरेकदा शब्दद्वयोदाहरणगम्भवस्तदा घटमहसचिबीपुं
कुलालेऽपि एकदा तत् निर्वाहयेत् । तदुक्तमाचार्यधीमदुद्योतकरचरणे “यम-
नृतिवाद् वाच” इति । तेनैकैव शब्दे नानाविधयाणामर्थानां स्वस्वतामधी-
बन्नेन क्रमेणोच्चारणमिति वादिना मतमसाधयितुमुचितम् । किं त्वत्र मते तत्रप्रथम

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रवृत्त्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद् विभक्तिरचनभाषाणामप्यथा च स ॥ १४ ॥ (ज, इ)

(वि, ज) तस्य अष्टविधत्वमाह—धर्णेति । सत्त्वगुणरूपानां श्लेषाद् इत्य-
प्रान्वयः । वर्णादिनयेऽपि वर्णद्वयप्रत्ययद्वयलिङ्गद्वयेति बोध्यम् । एतन् विभक्तिरचन
भाषास्वपि द्वित्व त्रित्व च बोध्यम् । प्रकृतेपदयोस्तु द्विवचनेनैव तथान्वयः बोधितः,
विभिन्नरूपवर्णद्वयस्य ऐक्यरूप्य तत्त्वम् ।

विष्णुशब्दाया द्वितीयाभिधायिका पुनरुज्जीवनमनुपपन्नमिति द्वितीयाभिधानाम्ना “जन-
स्थाने धान्त” मित्यादाविविधाऽपि व्यञ्जनैव कृतिरुपदिश्यते । एव च ध्वनिनन्त्रे
प्रकरणनियमस्यत्वे तस्मादेव शब्दादुच्चारणादिसामग्रीमहकृता तदध्यापारान्तरेण
ममज्ञातशब्दान्तरलभ्यार्थप्रतीतिः । यत्र तु येन ध्वस्तेत्यादौ प्रकरणादनियमो
नास्ति तत्र द्वयोरेभिधानसंशयः । यत्र च शब्दपरिवर्तनेऽपि द्वयर्थहानिस्तत्र
शब्दशक्तेर्मूलत्वेन शब्दश्लेषः । यत्र च शब्दपरिवर्तनेऽपि न तदर्थहानिस्तत्रार्थ-
मात्र प्रत्येकशब्दोपयोगादर्थश्लेषता । एतन्मतानुसारेण तु श्रुतिवर्षा विद्येते एष्विति
मवर्धायप्रत्ययान्तत्वेन श्रुष्टे पदैरित्यादि सौत्र श्रुष्टपद व्याख्येयम् । अनेकार्थाभि-
धान इति । अनेकार्थाभिधानसंशय इति । अस्य सूत्रस्य शब्दालङ्कारप्रकरणे पठितत्वा-
देव सिद्ध पदानां परिवर्त्यसङ्गतम् । ये त्वाहुः “प्रति प्रसूते शब्द शब्दान्तर” मिति
तदनुक्तं, प्रतिप्रसूतराब्दानुभवभावात्, अननुभूतराब्देनार्थप्रतीतिं चातिप्रसङ्गात्,
भिन्नवाचकाद् भिन्नवाच्योपनिमित्तमाभावात् । एव च वर्णादिगतत्वेन श्लेषस्य
आचीनानुरोधेन व्यवहारः । तयोच्चारणाङ्गीकारे हि शब्दयोः “दुर्गोक्तवित्” इत्यादौ
जनस्थान इत्यादावपि व्यञ्जनानङ्गीकारप्रसङ्गः । “हृदिशेषे च वक्ष्यति” इत्यादौ “अथवा
द्वयेषामपि मेदिनीभूताम्” इत्यादौ च यस्यार्थस्य प्रथमं बुद्धयारोहस्तस्योपमेयता,
अन्यस्य च उपमानतेति समतिः ।

(लो, इ) इह च वर्णादियतत्वेन अष्टविधत्व श्लेषस्यासमीचीनमिति चण्डीदास
परिहृतराघवानन्दप्रभृतीनां मतम् । तदाभिधानममत् । तथाहि—वर्णादिगतत्वेन सर्वथा
श्लेषस्याष्टविधत्वमस्ति । तथा च—

“वर्णीभूते विधौ मूर्द्धि भवेद् मस्यानुलेपनम् ।

रमशाने रञ्जितवाच स्यदियम्बरता तथा ॥”

इत्यत्र प्रकरणभावात् किं महादेव ? उताहो कथिहृदि वाच्य इति सन्देहः ।
तेनात्र विधुविधिशब्दयोरङ्कारेकारयोरेकाररूपत्वाद् वर्णश्लेषः । “येन ध्वस्तमनो-
भवेन” इत्यादौ “स्यान्नन्दिता विरुपाक्षपादपद्मनिषेवणात्” इत्यादौ च प्रकरणाज्ञाने
किमहं मन्दिरागन्दकं स्यामिति कस्यचिद् यत्कस्य चक्षुष्यम् ? उत कस्यचिद् भक्तस्य
नन्दितानन्दिनामयशविशेषत्व स्यादिति वचनमिति सन्देहः । तेनात्र स्यात् स्यामिति

प्रत्ययश्लेषः । नन्दिता इत्यत्र तत्तुचोर्विभक्तयोः श्लेषः ।

“योऽसकृत् परमोत्राणा पत्तच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदता विभ्रद् विबुधेन्द्रः स राजते ॥”

इत्यत्र पुनर्पुंसकलिङ्गयोः शतकोटिदतामित्यत्र ददाति-यस्योः धात्वोः प्रकृत्योश्च श्लेषः । “येन ध्वस्त” इत्यादां विभक्तिसमासयोर्वैलक्षण्येन श्लेषः । “सर्वस्वं हर सर्वस्व” इत्यत्रापि वक्ष्यमाणोदाहरणेऽर्थद्वयस्यापि सन्देहास्पदत्वाद् विभक्तिश्लेषः । “दधतेऽस्य परा शोभामहो मधुरतामृतः” इत्यादौ च किं मधुरता विभ्रतीति मधुरतामृतौ बहुवो जनाः, उत मधुरतया मृतं बन्धिद् वर्त्तत इति बहुवचनैववचनयोः श्लेषः । किञ्च मधुरतामृत इत्यत्रापि विप्रप्रत्ययकप्रत्यययोः । दधत इत्यत्रापि च पक्षे धाधातो-र्बहुवचनं पक्षे च दधधातोरेकवचनं श्लिष्टं च । तदेवमभिधाद्वयसंवेद्यप्रत्ययोक्तिः शेषालङ्कारविषयेऽष्टविधश्लेषस्य सम्भवमविचार्य प्राचीनाधिष्ठेयकारिभिरुपजीव्यैः सहस्रं बहुना विवादेन । नन्वेवं “येन ध्वस्त” इत्यादावपि यस्यार्थस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहः स वाच्योऽस्तु अपरस्तु व्यङ्ग्योऽस्तु किं तत्रापि शेषालङ्कारकल्पनैरिति चेन्नैवम् । इह यदि संशयशानविषयत्वादिनिर्द्धारितत्वात् ‘भद्रात्मन’ इत्यादौ, ‘हृदिग्रेषु च वक्ष्यति’ इत्यादौ च निर्द्धारितत्वात् वृत्तिद्वयकल्पनसद्भावे संगतिः । यत्तु चण्डीदासपरिड्ढैरुक्तं “व्ययां द्वयेषामपि मेदिनीनामृताम्” इत्यादौ उभयाभिधानं चेतीति

(“तन्म्यावन्दनेवेलाया मुक्तेऽहमिति मन्यते ।

एतदलङ्कारवेलाया एतदमुद्यम्य धावति ॥”)

इत्याभाषाक्रममुकरोति । अचिदभिधात्राकारे हि भद्रात्मन इत्यादावपि किमपराद्धम-भिधाद्वयेन । नन्वत्रैव दोषनिरूपणप्रस्तावे सन्दिग्धयोरर्थसङ्घट्टोद्भूता, तत् कथं “येन ध्वस्त” इत्यादावभिधानगंशये अलङ्कारत्वमप्युच्यते ? “अथला अचला वा स्युः” इत्यादौ “आशी परम्परा बन्ध्याम्” इत्यादौ च दोषस्थले सन्देहवशेन विवक्षितकार्थ-निर्द्धारणादातिव्यप्रतयाऽऽस्ताद प्रति प्राप्तिरूपम् । इह तु विवक्षितयोरप्यर्थयोरनिर्द्धारण-स्याया विच्छिन्नतरानुपपन्नमनुभवविद्धम् । अतएव पूर्वत्र महाकवेः स्वलनमन्यत्र बहुपदनिर्नाहं प्रयुक्तमाधनं सार्वाङ्गिकमेव । किञ्च पूर्वत्रैवार्थस्याम्नादप्रदाने द्वितीयार्थः प्रतिशूलभूतः, त इत्यादिवाक्य्य ततो बहिष्करोति, इह तु द्वयोरर्थयोरैकस्य बुद्धपाठेदेषापरेणार्थेन तन्निमित्तकाम्यादानपकर्षत्वम् । एवमेव द्वयो-रर्थयोः निर्द्धारितत्वेन कश्चिद्विषयानुमतगात्रिधेति रहस्यम् । एवं “वैरिवंशद्वानल” इत्यादौ वंशशब्दाद् व्यञ्जनया बोधिनस्य वेणुव्याप्यैवैवान्वयस्वरूपेणार्थेन ‘गोवादीक’ इत्यादौ गोवादीकयोरिव ‘मुग्धचन्द्र’ इत्यादौ मुग्धचन्द्रयोरिव तादात्म्यादप्यम् । ननु गोवादीक इत्यादौ अत्रोप्यमप्यणवार्थस्य उत्पद्यमानान्वयबाधः । स च गवाधो मुप्य इति तत्र गंया लक्षणा । इह च वेणुव्याप्यो व्यञ्जय इति कथं मुस्त्यार्थबाधगीतिरा

रमेयोदाहरणम्—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत् पतिष्यत् करसहस्रमपि ॥” (ई) *

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरकारेकारयोर्वर्णयोर्नारूपत्वात् शेष ।

(ऋ)

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणञ्च समीरण ।

कान्तोत्सङ्गुपा नून सर्व एव सुधाकिर ॥”

(वि, ऋ) प्रतिकूलतामिति । हि एकार्ये । विधौ विधातरि प्रतिकूलता-
मुपगते बहुसाधनता बहुपायत्व विफलत्वमेति इत्यर्थः । तदेव दर्शयति—अवलम्ब-
नायेति । पतिष्यत् दिनभर्तु अवलम्बनाय रक्षणाय करसहस्र रश्मिसहस्रमेव
करसहस्र हस्तसहस्र नाभूदित्यर्थः । विधौ चन्द्रे तस्यैव तत्प्रतिकूलत्वान्न तु विधातु ।
अत्र विधावित्यत्र उकारेकाररूपवर्णयोर्विधारेण ऐक्यरूप्यमित्याह—अत्रेति ।

(वि, ञ) प्रत्ययशेषमाह—किरणा इति । विभक्तिशेषस्य पृथगुपादानात्
प्रत्ययोऽत्र विभक्तिभिर्भो बोध्यः । विभिन्नरूपप्रत्ययद्वयस्यैकरूप्य तत्त्वम् । कान्तोत्सङ्ग-

लक्षणेति चेत् । अत्रैव सङ्गतिः । यथा सल्लु “जातिरेकपदार्थः” इति वादिना मते
प्राचीनैरस्माभिश्च इहैव द्वितीयपरिच्छेदे संज्ञेति तार्पणिरूपणे प्रदर्शितेन नयेन जाति-
मात्रबोधनाद् अभिधाय विरताया व्यङ्ग्यत्वेनाऽभ्युपगन्तव्याया व्यक्ते ह्यव्यमाणा-
न्वयबोधे लक्षणा तथेहापि व्यङ्ग्यत्वेनाह—तस्य वेषुरूपार्थस्य यथाव्यक्तिरूपव्यङ्ग्यस्य
जातिरूपव्यङ्ग्यत्वेनाऽविनाभावेन तद्वत्प्रतीतिः । ‘गतोऽस्तमर्कः’ इत्यादौ ‘कान्तमभिसेरे’
त्यादिव्यङ्ग्यवैलक्षण्येनावरयवत्वेन मुख्यप्रायत्व दवानलादित्वसामग्रासमुत्पितस्य
वेषुरूपार्थस्यापीति तौतयम् ।

अत्रा “सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः” इति मताभयणाद् वेषुरूपार्थ-
वशाशब्दस्यान्वयरूपार्थवशाशब्देन एकाकारत्वादभेदोपचाराद् व्यङ्ग्यस्य वेषुरूपार्थस्य
विधेयत्वाद् मुख्यार्थत्वमिति । अथादित्वस्य वर्णेत्यादौ प्रत्येकगम्यम् । तेन वर्णयो-
र्यथात् प्रत्यययो र्यथादित्यादि ।

(लो, ई) विधौ चन्द्रे, विधातरि वा । करा किरणा, हस्ताश्च ।

* विधौ विधातरि प्रतिकूलता विरोधितामुपगते सति बहूनि साधनानि यस्य
तस्य भावः सा, बहुसाधनमित्यर्थः । विफलत्व निरर्थकत्वमेति । अतएव पतिष्यत्
दिनभर्तु करसहस्र कराणां रश्मिना हस्तानां च सहस्रमपि अवलम्बनाय धारणाय
नाभूदित्यन्वयः । करैरेकेनाऽपि अवलम्ब्य कर्तुं शक्नोते, विधिवैमुक्यात् करसहस्रमपि
तथा नाभवदिति भावः ।

अत्र “मुधाकिर इति क्तिप्प्रत्यययोः । किञ्चात्र बहुवचनैकवचनयोरैक-
रूप्याद् वचनश्लेषोऽपि । (अ, उ)

“ विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी ।

तव दत्तां सदामोदं लसत्तरलहारिणी ॥”

अत्र च नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि । (ट, ऊ)

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि जेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यं कृदभिप्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥”

अत्र वक्ष्यतीति वहिर्वच्योः ‘सामर्थ्यं कृत्’ इति कृन्ततिकरोत्योः प्रकृत्योः ।

(ठ, अ)

जुषा नारीणामित्यर्थः । अत्रैकवचनश्लेषोऽप्यस्तीत्यत्राह—किञ्चेति । वचनद्वयेऽपि
ऐक्यरूप्यं तत्त्वम् । अत्र किरणा इति बहुवचनान्तम् । समीरण इति एकवचनान्तम् ।
उभयनैव सर्व इति किर इति च । अत्र च सर्व इत्यत्र प्रत्ययश्लेषं विना वचनश्लेष
एव । ‘दोषयुक्तः पदार्थः’ इत्यत्र तु वचनश्लेषं विना प्रत्ययश्लेष एवेत्यतः
पृथक् श्लेषद्वयम् । अत्र हि दोषयुक्त इत्यस्य पदादित्यत्रन्वये पञ्चम्यास्तसिप्रत्यय ।
अर्थ इत्यन्वये तु कृत्प्रत्यये उभयत्र एकवचनम् ।

(वि, ट) लिङ्गश्लेषमाह—विकसदित्यादि । लिङ्गद्वयेऽप्यैकहृष्यं तत्त्वम् ।
तन्व्या विकसन्ती नेत्रनीलाब्जे स्तनद्वयी च तव मोदं सदा दत्ताम् । उभयोर्विशेषण-
माह—लसदिति । नेत्रपद्मे—लसन्ती ते तरले चेति समासे । तादृशी च ते हारिणी
मनोहारिणीत्यर्थः । लसन् तरल हारमध्यगः मणिर्यस्य तादृशहारवती स्तनद्वयी ।
अत्रापि वचनश्लेषसङ्करमाह—अत्र चेति । अत्रापीत्यर्थः । अत्र लिङ्गश्लेषं विना
दत्तामित्यत्र वचनश्लेषः । वचनश्लेषं विना लिङ्गश्लेषस्तु “ हरिस्तन्नाम चाधनुः” इति ।
अत्र हरिस्तन्नामो लिङ्गभेदेऽपि अपनुदित्यैकरूप्यम् । वचनं तु अभिन्नम् ।

(वि, ठ) प्रकृतिश्लेषमाह—अयमिति । राजपुत्रे जाते ज्योतिर्विद् उक्तिरियम् ।
हृदि वक्ष्यतीत्यन्वयः । शेषु परिज्ञेतेषु शास्त्राणि वक्ष्यति कथयिष्यति । अभिप्राणा
सामर्थ्यस्य ज्ञेता । मित्राण्य सामर्थ्यस्य कर्ता जनकः ।

(लो, उ) सर्व एव इत्यत्र सर्वशब्दो बहुवचनान्तः, एकवचनान्तश्च । तेन
मुधाकिरः इत्यस्य बहुवचनान्तस्य विशेषणत्वे विज्ञेयार्थान् कृधातोः क्तिप्प्रत्ययः ।
एकवचनान्तस्य तु कप्रत्ययः ।

(लो, ऊ) दत्तामिति—दाधातोः परस्मैपदे द्विवचनान्तः । आत्मनेपदे
वैकवचनान्तः । लसन् तरलहारिणीति पदं नेत्रनीलाब्जविशेषणत्वे द्विवचनान्तं
स्तनद्वयास्त्वैकवचनान्तं लीलिङ्गम् । वचनश्लेषोऽपीन्यपिशब्दान् न केवलं लिङ्गश्लेष-
मात्रमित्यर्थः ।

(लो, अ) वहिर्वच्योरिति—हृदोऽधिकरणत्वे वहिधातुर्नानार्थवाची । माम-

पृथुकात्तस्वरपाशमित्यादि । ४४० पृष्ठे

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात्पदशेषो न तु प्रकृतिशेषः ।
(८, ५)

एवम्—

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।”

सहरो वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥”

अत्र लुब्धशिलीमुखादिसन्धानां छिद्यत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्प्रकृतिशेषः ।

अन्यथा सर्वत्र पदशेषप्रसङ्गः । (८, ६)

(वि, ७) पदशेषमाह—पृथुकेति । न्यूनाधिकवर्णयोः पदयोर्मिलनाद् अर्थ-
द्वयेऽपि ऐक्यकृत्यं तत्त्वम् । पृथुकात्तत्यादि व्याख्यातम् । अत्र प्रकृतिरशेषत्वं निरस्यति—
अत्र पदभङ्गे इति । विभक्तेर्वैलक्षण्यमत्र समासे लुप्ताया बोध्यम् । यद्यपि न्यूना-
धिकेत्यादिलक्षणवशादेव प्रकृतिशेषतो भेदसिद्धिस्तथापि प्रवचनान्तरेणपि तात्सिद्धि-
दर्शिता । तथा चैतत्सकलवैलक्षण्यविशिष्ट पदशेषः । प्रकृतिमात्रवैलक्षण्ये तु
प्रकृतिशेषः ।

(वि, ८) तन्मात्रवैलक्षण्ये प्रकृतिशेषमप्यग्राह—एवं नीतानामिति ।
मधुलुब्धैर्भूमरैर्नालोत्पलभ्रमेषाकुलीकृतयो नायिकायाः नेत्रयो वर्णनमिदम् । अत्र
कमलानामित्यत्र चार्थो गम्यः । तथा च वनेवृद्धाना इदमृगाणां कमलानां च सहरो
तस्या लोचने । वनवृद्धकमलनायिकालोचनद्रयानां विशेषणमाह—नीतानामिति ।
भूरिशिलीमुखैरनेकवारैः करणभूतैः लुब्धकैर्न्याधे कर्तृभिराकुलीभावं नीता वनवृद्धा-
मृगाः, लुब्धैर्मधुलुब्धैर्भूरिशिलीमुखैरनेकमधुकरैराकुलीभावं नीतानि वने जले वृद्धानि
कमलानि च । परं तु नीलोत्पलभ्रमान्नेत्रद्वयमिति विशेषः । “अलिषाणौ शिली-
मुखौ” इति शेषः । अत्र लुब्धशिलीमुखौ प्रकृतौ । अन्यथेति । न्यूनाधिक इत्यादि-
लक्षणाभावपक्षे इति बोध्यम् ।

पृथुक्त्वमिति सम्बन्धित्वे द्वेदमार्थः कृन्तति इति धातो । मित्रसम्बन्धित्वे करणार्थः ।
विभक्त्यभेदेऽपि प्रकृतिमात्रस्य भेदात् प्रकृतिशेष एव इत्यत आह—प्रकृत्योरिति ।

(लो, ५) पृथुकेत्यादि व्याख्यातमेव सन्दिग्धत्वस्य कचिददोषकत्वकथनप्रस्तावे ।
अत्रेति । अयमर्थः । विभक्त्यादेरभिमतत्वे हि प्रकृतिमात्रस्य भेदे प्रकृतिशेषत्वमेवो-
चितम् । इह तु विभक्तेः पृथ्वादिशब्देषु पृथुकादिशब्देषु च भिन्नतया पददोष एव ।
विभक्त्यादेरभेदेऽपि पदमात्रस्य भेदात्प्रकृतिशेष एव इत्याह ।

(लो, ६) एवं चेति । कमलशब्दस्य पदार्थत्वे लुब्धैर्लोभयुक्तेर्भूरिभिः शिली-
मुखैर्भूमरैः । मृगविशेषार्थत्वे लुब्धैर्लुब्धकैर्भूरिभिः पूर्णभूतैः शिलीमुखैर्बाणैः । वन
जलं वाननं च । विभक्तेः प्रत्ययरूपाया सर्वत्र वक्ष्यत्याह ।

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥ (ण, ए)

अत्र “हर” इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च हृधातोस्तिङ्गिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ । अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुयन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाध्वयणात् पृथगुक्तिः । (त, ऐ)

“महदे सुरसन्धं मे तमत्र समासद्गमागमाहरणे ।

हर बहुसरणं स चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥” (थ, ओ)

(वि, ण) विभक्तिश्लेषमाह—सर्वस्यमिति । सुप्तिङन्तत्वेन भेदेऽपि पदयोश्च-
प्यरूप्यं तत्त्वम् । सर्वस्यमिति । शिवभक्तं प्रति दस्योश्च पुत्रादिकं प्रति चोक्तिरियम् ।
हे हर ! त्वं सर्वस्य सर्वस्वम् । भवस्य उत्पत्तेश्चेदतत्परश्च मुक्तिदत्तात् । नयस्य नीतिः
उपकारान्तरस्य साम्मुख्य सम्भवो यस्मात् तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरस्थितिम् आयासि
आगच्छसि प्राप्नोषीति गात् । दस्युपक्षे—त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर । छेदतत्परो भव ।
उपकारस्य साम्मुख्यमानुबल्य नय अपनय । आयासि परायासकारिवर्त्तनं तनुविस्तारय ।

(वि, त) अत्र आयासि इति विना सर्वत्र लुप्तसुप्तिङन्तत्वेऽपि आयासि
इत्यत्र लुप्तलुप्तद्वयान्तात्वेऽपि च पदयोरैकस्य दर्शयति—अत्र चेति । अस्य प्रत्यय-
श्लेषतो विलक्षणमाह—अस्य चेति ।

प्रत्ययान्तरासाध्येति । स्वतुल्यत्वेन प्रत्ययान्तरम् असाध्यम् अवोध्यं ययोः
तादृशी यौ सुप्तिङौ तदन्तर्गतत्वेनास्य श्लेषस्य इत्यर्थः । विच्छित्तिर्विचित्रम् ।

(वि, थ) भाषाश्लेषमाह—महदे इति । सस्कृतपक्षे—हे महदे हे उत्सव-
दात्रि ! हे उमे पार्वति ! आगमस्य वेदस्य आहरणे वरीकरणे मे मम तं प्रसिद्धे
समासद्गम् अय रक्ष । मुनिजनेषु प्रसिद्ध वेदाभ्यास मम जनयेत्यर्थः । समासद्गं
कीदृशं सुरसन्धं सुराणां सन्धे सम्बन्धिकारकं, मम सुरत्वप्राप्तमित्यर्थः । तथा
तं प्राग्गद चित्तमोहम् अवसरेऽर्थांन्मरणरूपे सहसा हर नाशय । कीदृशं चित्तमोहं बहुसरणं
नानाविधकार्यविषयम् । स गती ।

(लो, थ) सर्वस्यमिति । हे हर शम्भो ! त्वं सर्वस्य लोकस्य सर्वस्वं, त्वं
किम्भूतः भवस्य मसारस्य छेदतत्परः । आयासि आयासयुक्तं तनोर्देहस्य वर्त्तनं
श्रुतिमुपचरगाम्मुख्यं नय प्रापय । देहश्रुतिमायागरहितो दुर्विनि भावः । पक्षे—त्वं सर्वस्य
सर्वस्वं हर नाशय । छेदे सख्येने तत्परो भव । उपकारात् साम्मुख्यं नय उपकारं मा
दुर्विति भारः । वर्त्तनं श्रुतिम् आयासि आयासयुक्तं तनु विस्तारय ।

(लो, ऐ) विच्छित्तिविशेष महदयानुभवादिदः ।

(लो, ओ) “महदे” इति । मंसूत्रपक्षे—महदे उत्पत्तये । उमे । पार्वति !
मे मम आगमहरूपे आगमानानाकलने तं ममामहम् आगच्छिम् अय स्थिरीदुर्विति भावः ।

अत्र सस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पुनरिति सा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १५ ॥ (श्री)

एतन्नेदत्रय चोत्रभेदादके यथासम्भव ज्ञेयम् । (द)

यथा वा—

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्काय पुरा स्त्रीकृतो

मभोदत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

यस्याहुः शशिमण्डिरोगर इति स्तुत्यञ्च नामामरा

पायात्स स्वयमन्वकचयकरस्वा सर्वदोमाधव ॥”

प्राकृतपद्ये—

मम देहि रस धर्मे तमोवशामासा गमागमाद् हर न ।

हरवधु शरणं त्व चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥” इति सस्कृतम् ।

तदर्थं—हे हरवधु ! मम धर्मे रस देहि । गमागमात् ससायात् तमोवशामासां

नोऽस्माक हर । त्व मे शरणम् । मम चित्तमोह सहसाऽपसरतु ।

(वि, व) पुनस्त्रियेति । अयमष्टविध शेषालङ्कारोऽपि भवतीत्यर्थः । कथमित्यत्र
नाह—सभङ्ग इति । तदुभयात्मक सभङ्गाभङ्गात्मक इत्यर्थः । उक्तभेदाष्टक इति । तत्र
पृथकार्तेष्वत्र सभङ्ग । ‘किरण’ इत्यत्र “सर्व एव सुधाकिर” इत्यनाभङ्ग । महदे
इत्यत्र चित्तमोहमित्यनाभङ्ग । महदे इत्यादिषु सभङ्ग, इत्युभयात्मकः ।

(वि, घ) श्लोकान्तरेऽपि त्रैविध्यं दर्शयति—येन ध्वस्तमिति । त्वा सर्वदा
स उमाधव सर्वदो माधवश्च पायात् । तत्र माधवपद्ये, अभवेन अनुत्पत्तिना येन
अन शक्यं भक्त्या नित्यशरीरस्य तस्य हृष्यान्दरेणाविर्भावमान, ननुत्पत्ति । तथा यौ
बलिजित् बलिजेता । येन काय पुरा मोहिनीरूपेण स्त्रीकृत । एकत्रैव नित्यशरीरे
आकारभेदप्रदर्शनमार्त्त, न तु शरीरभेद इति भावः । यद्य उद्धृतस्य दुर्दृष्टस्य
भुजङ्गस्य अघामुरस्य दन्ता । स्वस्य नानात्मकजडयो लयो लीनता यत्र तादृश । अयं
गोवर्देन, कूर्मवराहभूर्या च ग गृध्रिर्वा च योऽधारयत् । शशिमण्ड रोगे शिरोहर

सुरेदेवै सन्ध समाधानं येनेति समासज्ञविशेषणम् । आयमाध्यासस्य स्वर्गहेतुत्वाद्
तदु बहुल सरणं प्रसारो यस्य एवभूत चित्तमोह मनोनिष्ठम् अज्ञानम्, अवसरे, महमा
वेगेन हर अपनय । (महाराष्ट्रीयप्राकृतपद्ये) चतुर्थ्यर्थे “महद इति पट्टी । तेन—

“माध्व देहि रस धर्मे तमोवशामासा गमागमाद् हर न ।

हरवधु ! शरणं त्व चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥”

गमागमो विद्यते यत्र तस्मान् गमागमात् ससायादित्यर्थः ।

(लो, श्री) एव वर्णादिगतत्वेनाष्टविध शेषमुक्त्वा पुनः प्रकृतान्तरेण त्रिविध-
माह—पुनरिति ।

अत्र “येन ध्वस्त” इत्यादौ सभङ्गश्लेषः । “अन्धक इत्यादौ अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गान्मयो ग्रन्थगौरवमयात् पृथग् बोधाद्वतः ।

इह केचिदाहुः—“सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादित्तर-
भेदाद्विभ्रप्रयोजोद्यार्थ्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जित्काष्ठन्यायेन श्लेषः । (छा)

इति स्तुल्यं नाम यस्याऽमरा आहुः । स कीदृशः ? स्वयमन्धकवंशराज्यकरः निवासकरः ।
क्षि निवासगत्योः इति धातोः । उमाधवपदे—ध्वस्तमनोभवेन ध्वस्तो दलितो मनोभवो
कामो यस्मात् । येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरस्य त्रिपुरासुरस्य नारायणीकृतः,
त्रिपुरवधे विष्णोः कायस्य शरीकृतत्वात् । यद्योद्भूतभुजस्तस्यो हारः बलयाध कङ्कणः
यस्य तारशः, गङ्गां च यो मौलौ अघारयत् । यस्य शिरः शशिमत् चन्द्रयुक्तम् । हर
इति स्तुल्यं नाम चामरा आहुः । स कीदृशः—स्वयमन्धवासुरस्य नाराकरः । अत्र
नितयसत्त्वं दर्शयति—अत्रेति । एकैकश्लोके एकैकप्रदर्शनस्य बीजमाह—ग्रन्थेति ।

(लो, अ) हरपदे—मनोभवः कामः । बलिजित् विष्णुः, तस्य कायः पुरा
दैत्यार्थमस्त्रीकृतः । उद्भूता अतिवर्जुलाकार भुजगा एव हारा बलयाध यस्य । गङ्गा
त्रिपथगाम् । शरी विद्यते यत्र तत् शशिमत् । अन्धकदैत्यस्य क्षयो नाराः, तत्करः
सर्वदा उमाधवः गौरीपतिः । हरिपदे—येन अनः शकटं ध्वस्तम् । अभवेन चिद्रूपेण ।
आत्मन एव कायः पुरा पूर्वम् अमृताहरणकालेऽसुरमोहनार्थं स्त्रीरूपः कृतः । उद्भूतः
उद्भूतो भुजगः कालियः तं हन्तीति । रवे नादस्ये प्रदक्षिण लयो यस्य । अगं पर्वतं
गोवर्धनाख्यं गा पृथ्वीं च । शशिनं मध्नाति इति शशिमहाहुः तस्य शिरोहरः ।
अन्धकानाम् अन्धकवंशीयानां क्षयो निवासो द्वारकापुरसम्बन्धी तत्करः । सर्वं ददाति
इति सर्वदः । माधवः श्रीपतिः । सभङ्गः पदभङ्गे अर्थप्रत्ययात् । अनयोः सभङ्गाभङ्ग-
रूपयोः श्लेषयोरैकश्लोके ।

(लो, आ) सम्प्रति सभङ्ग एव शब्दश्लेषविषयः, अभङ्गस्त्वर्थश्लेष इति
स्वीकृतां पक्षमनूय दूषयति—इहेत्यादि । आहुरित्यस्य दूरस्थेनोपपत्तेरिति शब्दे-
नान्वयः । सभङ्गः वर्णव्यूहेषु भङ्गेन युतः, तद्वावात्मकेन भिन्नपदेन वा सहितः ।
शब्दश्लेषविषयः शब्दद्वैधमिन्ननिर्व्यूढार्थद्वैविध्यादित्यर्थः । उदात्तादीति—उभैरुदात्तः ।
नीचैरनुदात्तः । आदिशब्दात्तदन्तर्गतानामनुनासिक्यदीनां काकुभेदानां चोपसङ्ग्रहः ।
भिन्नप्रयोजोद्यार्थ्यत्वेन प्रयत्नभेदेन उच्चारणं विना उदात्तादिभेदामावात् । एतेन
तत्त्वव्यङ्गातिभेदव्याभिप्रेतः । यथा—

“सारसवत्प विहता न क्वा विलसन्ति त्ररति नो कङ्कः ।

सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवति शुवि विरुमादित्ये ॥” इति

अत्र हि राजपदे सा, इति, कम् इति । सरःपदे नेतीत्यत्र तु सा नास्ति ।

अमद्वस्तु अर्थेऽप्येव एव, यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदा-
दर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, (इ)

यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कारः एव । अलङ्कार्यलिङ्गणभावस्य लोकवदा-
श्रयाश्रयिभावेनोपपत्तेरिति । " (न ई) *

तदन्ये न अन्यन्ते'—तथा ह्यत्र ध्वनिगुणीभूतम्वद्वयदोषगुणालङ्काराणां

(धि, ल) समग्रत्वे शब्दरूपत्वबोद्धमाह—यत्रेति । समग्ररूपेणैव कर्म्ये-
ऽपि स्वरभेदगुणनामिति तन्मतम् । ततश्च भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनैव वृषक् वृषक् शब्दभेदः ।
केवल विभिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरपि अस्यन्तसन्निधानस्य एव जनुकाष्टयोरिव श्लेष
इत्यर्थः । अमद्वस्तुस्वरूपेणैव इत्याह—अमद्वस्तुस्त्विति । तदर्थरूपत्वे बजिमाह—
यत्रेति । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदाभावाद् एकवृत्तलमफलद्वयवदेकशब्द-
सामर्थ्ययोरेव श्लिष्टत्वमित्यर्थः । तावदेव कथमर्थालङ्कारत्वम् इत्याह—यो हि यदा-
श्रय इति । समग्रत्वे शब्दयोरेव श्लिष्टत्वात्तत्र श्लेष शब्दाश्रितः । एकदेशाश्रितयोरर्थयोरेव
च श्लिष्टत्वादर्थाश्रितस्तत्र श्लेष इत्यर्थः ।

(धि, प) तदन्ये इति । साम्यप्रकाशकारणद्वयस्तदनुयायिनो वयम् इत्यर्थः ।

जनुकाष्टन्यायेनेति । यथा वाष्टयोर्भिन्नयोरप्युपायवशेन जङ्गीकृतयोरैकता तथा-
भिन्नयोः पदयोः शब्दयोरैकत्र वर्णान्वये सन्निवेशः ।

(लो, इ) अर्थश्लेष एव शब्दस्वरूपविषयांसाभावेऽप्यर्थस्य द्विधात्मकत्वादित्यर्थः ।
यत्रेति । यथा एकस्मिन्नेव वृत्ते षट्पदद्वयं तथा एकस्मिन्नेव शब्देऽर्थद्वयसंसर्गः ।

(लो, ई) यो ह्येति । यथा लोके भुजाश्रितो भुजस्थालङ्कारः कर्णश्रित
कर्णस्थ तथासौ शब्दाश्रित इति भावः । श्लोकयदिति । श्लोके आधयाधयिभावेन
एव व्यपदेशः, यथा राजपुरुषः । यदा उपपत्तेरुपादानाद् व्यवहरणादिति यावत् ।

(लो, उ) सिद्धान्तमाह—तद् उक्तप्रकारं पूर्वेण मतम्, अन्येऽभियुक्तं न

(* अलङ्कारसार्वभौम्यादिमतं इण्यितुमुत्थापयति—इह केचिदिति । जनु-
गयोगात् पूर्वं कथं स्थितम् । पश्चाद् जनुसंयोगेन जनुकाष्टयोर्यथा श्लेषः, तथा
भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नयोः शब्दयोः श्लेषः समग्रः । अर्थं च शब्दाविषयत्वाच्छ-
ब्दश्लेषः । एकस्मिन् वृत्ते यथा षट्पदद्वयं वर्तते तथा एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयमिति
शब्दस्य भेदाभावादमद्वस्तु श्लेषः । अर्थं च अर्थाश्रयत्वादर्थालङ्कार इत्यर्थः—
अलङ्कार्येति । लोके अलङ्कारः कटकपुष्पादिर्वाद्ययवे वर्तते सोऽप्ययवोऽलङ्कार्यः ।
तद्वयवस्य तु सोऽलङ्कारः एव सोऽलङ्कारो यदाश्रयः स तदलङ्कारः । यथा वृषदल-
कारस्य, वृषो इत्येतेत्यादि । तद्वत् शब्दाश्रितः शब्दालङ्कारः, अर्थश्रितोऽर्थालङ्कारः
इति भावः ।

। 'अन्यन्ते' (क पु)

शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियमनाद् इति ।
(प, उ)

न च “अन्धकक्षय” इत्यादौ शब्दाभेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्शनात् । (फ, ऊ)

किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोद्भूतात् शब्दालङ्कारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद्

तथा ह्यत्रेति । अत्रालङ्कारशास्त्रे शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यत्वे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः शब्दगतत्वव्यवहारः । अर्थशक्तिमूलत्वे तु अर्थगतत्वेन दोषादीनां तु शब्दार्थान्वयाद्य-विधानं स्फुटमेव । तथा च नानार्थभङ्गराब्दस्यापि श्लेषेणान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्रापि शब्दश्लेषत्वमेव इति भावः ।

(वि, फ) मतविशेषे ॥ यत्र नानार्थस्थलेऽपि शब्दभेदस्तथा च तत्रापि श्लिष्टानेकशब्दकृतः शब्दालङ्कारस्तन्मते निर्बाध एवेति तन्मतं दर्शयति—न चान्धकं इति । न च शब्दाभेद इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अर्थभेदेनेति । घटपटरूपार्थ-भेदेन घटपटशब्दभेदनादित्यर्थः । तथा चैतद् दृष्टान्तेनैवार्थभेदस्य शब्दभेदव्याप्य-त्वसिद्धिरिति भावः । न च तत्त्वय नानार्थकशब्दा भ्रूयन्ते इति वाच्यम्—एक-प्रयत्नोच्चार्यत्वदोषेण भेदाग्रहात् ।

(वि, घ) ननु सभङ्गश्लेषस्थलेऽर्थभेदात् स्वदभिमतस्वरभेददृष्टान्तेन अभिज्ञानेक-शब्दानामर्थभेदात् स्वरभेद एव स्यात् । तथा च स्वरभेदवैलक्षण्यग्रहे कथं भेदाग्रह-स्यादतोऽर्थभेदस्य शब्दभेदव्याप्तिप्रयोजनिकेव इत्यत एकप्रयत्नेन नानाशब्दोच्चारण-मित्यत आह—किञ्चेति । शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्योपायत्वेन कविप्रतिभयोद्भूताद् विपयीकरणादित्यर्थः । ननु अन्धकक्षयशब्दस्य मुख्यत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—विसदृशशब्दद्वयस्येति । नहि हरिणशब्दस्थले तदर्थकेन्द्रादिशब्दप्रयोगे हरि-

मन्यन्ते न स्वीकुर्वन्ति । कुतो न मन्यन्ते तत्र हेतुमाह—तथाहीति । अत्र अल-ङ्कारप्रस्तावे येषां द्वन्द्वार्थानां शब्दानां पर्यायान्तरेण प्रतिपादनेऽपि न क्षतिस्त एवार्थ-गता । येषां न तु तथा ते शब्दगता एवेति नियमनात् प्राचीनैरलङ्कारकारैरिति शेषः ।

(लो, ऊ) न च तन्नियमनमात्रेणाभङ्गस्य शब्दश्लेषत्वं, शब्दभेदादपि इत्याह—नचेति । हेतुमाह—अर्थभेदेनेति । दर्शनाद् युष्माभिरेव सिद्धान्तात् प्रमाणी-कृतादिति शेषः ।

(लो, ऋ) येऽप्याहुयो यदाश्रितं स तदलङ्कार इति तन्मतेऽप्यत्र वैचित्र्यस्य शब्दनिष्ठत्वाच्छब्दालङ्कारत्वमित्याह—किञ्चेति । वैचित्र्यं लोकोत्तरविधिद्वितिरलङ्कार-रूपा । प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा । उद्भूतात् उल्लेखनात् । अत्र हेतुमाह—विसदृशेति । विसदृशमसमानश्रुतिकम् । यथा अन्धकक्षयकर इत्यत्र क्षयशब्दस्थाने

वैचित्र्यस्यैव चालङ्कारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । (घ, ञ) +
शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ"
इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तत्रापि प्रसज्यतीत्युभयप्रापि शब्दालङ्कारत्व-
मेव । (भ, ञ)
यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वसंयोजना, तत्र
"स्तोकेनोच्चतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

नौमीत्यनेन विरिचिबन्धौ नौमीत्यप्रापि श्लेषरूपवैचित्र्याननुभव इत्यर्थः । नन्दर्थमुखप्रेक्षि-
त्वाद् अभङ्गश्लेषस्याऽर्थालङ्कारत्वमुच्यते इत्यत आह—अर्थमुखेति । अनुप्रासादीना-
मित्यादिपदात् समङ्गश्लेषवत्कोत्तयादिपरिग्रहः । रसादिपरत्वेनेति । रसनिष्ठगुणार्थ-
कत्वेनैव रसपरत्वं बोध्यम् । आदिपदात् साटानुप्रासे वाच्यार्थमुखप्रेक्षितमेव बोध्यम् ।
(वि, भ) अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वस्य तदुक्तस्य शब्दालङ्कारतया
निर्विवादे वर्णश्लेषवर्णानुप्रासेऽपि अतिप्रसङ्गिमाह—प्रतिकूलतामिति । उभय-
प्रापि इति । समङ्गाभङ्गयोरित्यर्थः ।
(वि, म) नन्वेवमर्थश्लेषालङ्कारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यत आह—यत्र स्थितिः । तमेव

विनाशनिवारणरूपकशब्दद्वयम् । अस्य च वैचित्र्यस्यार्थानुसन्धानमन्तरेणानुपलब्धेरार्थ-
ालङ्कारत्वमस्तीत्याराह—अर्थेति । अर्थमुखप्रेक्षित्वमर्थानुसन्धाने वैचित्र्ययोगः ।
तथा सति अलङ्कारान्तरेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह—अनुप्रासादीनामिति । अयमर्थः—
अनुप्रासादीनामपि हि रसादिपरत्वाभावे कृत्तिविरोधात् । रसादिरूपस्यार्थस्य तदभिव्यञ्ज-
कस्य विभावादिरूपस्यार्थस्य वाऽनुसन्धानमस्त्येवेति तेषां कथं शब्दालङ्कारमध्ये युष्मा-
भिरपि गण्यन्ते इति ।

(लो, ञ) यत् पुनरुक्तं शब्दस्यैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थालङ्कारत्वमिति तथाप्य-
ध्याप्तिदोष इत्याह—शब्दस्येति । प्रतिकूलतामित्यादौ विधावित्यत्र इकारोकारयो-
रौकाररूपत्वेनाभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्व तत् शब्दभेदेन शब्दरत्नपमङ्गीकुर्वत । उभयत्र
"येन ध्वस्त" इत्यादौ "अन्धकच्छय" इत्यादौ च ।

+ ने हि अर्थप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं सम्भवो वा भवति । तत्
श्लेषोऽर्थमुखमपेक्षते । अतोऽर्थालङ्कारत्वं श्लेषस्येति मतं दूषयति । अनुप्रासो हि
रसादिव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते । अनुप्रासपदस्य "रसाद्यनुगत" प्रकृष्टो न्यास" इति
व्युत्पत्तेः । अर्थज्ञानमन्तरा रसादिविधो नैव सम्भवतीति अनुप्रासस्याप्यर्थमुखमपेक्षा ।
अर्थमुखप्रेक्षितया अर्थालङ्कारत्वे अनुप्रासस्यापि अर्थालङ्कारत्वं प्रसज्यति । परमनु-
प्रासादयः शब्दालङ्कारमध्ये गण्यन्ते सर्वेति भावः ।

अहो मुसदरी वृत्तिस्तुलाकोटेः सलस्य च ॥”

इत्यादावर्थशेषः । (म, ल)

अस्य चालङ्कारान्तराविविधविषयताया असम्भवाद् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवादत्वेन तद्वाधकत्वात् तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् । (य, ए)

विषयमाह—तत्र स्तोकेनेति । अहो तुलाया मानतुलायाः कोटेरप्रभागस्य सलस्य च मुसदरी वृत्तिर्यतः स्तोकेनेत्यादि । स्तोकेन शुद्धाल्पवस्तुना, पक्षे स्तोकेनाऽल्प-प्रशंसनेनाऽल्पनिन्दनेन च । अत्रोन्नत्यधोगत्यर्थरूपदान्तरदानेऽपि नार्थरलेपत्वसंभवात् ।

(वि, य) इदानीं रलेपस्य अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णविषयमाभावाद् अलङ्कारान्तरस्य च रलेषासङ्कीर्णविषयसत्त्वात् सामान्यमलङ्कारान्तरमपवादत्वेन बाधित्वा रलेप एवालङ्कारः अलङ्कारान्तरं तु तत् सङ्कीर्णं तद्प्रादुर्भावमिति केचिदाहुः । तन्मतं दूरयति—अस्येति । तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति—तत्प्रतिभा, अलङ्कारान्तर-विषयिणी प्रतिभा तस्या एवोत्पत्तिहेतुत्वमस्य रलेपस्य ताद्विषयबोधकत्वमित्यर्थः । शब्दरलेपेण रलेपालङ्कारविषयप्रतिभैव जन्यत इत्यर्थः । ननु अलङ्कारान्तरविषय-प्रतिभा इत्यर्थः । तथा चालङ्कारान्तरसंकरे रलेप एवालङ्कार इत्यर्थः ।

(लो, लृ) तत् क तु पुनरर्थरलेप इत्याह—यत्र ह्यिति । शब्दस्य परिवर्तने पर्यायान्तरेण प्रतिपादने । सुवर्णादिगौरवप्रकर्षोपकर्षसूचिका तुलाकोटिः । अत्र स्तोकादिस्थाने स्वल्पादिपदानिवेशेऽपि न व्यर्थताहानिः ।

(लो, ए) एष च नियमादलङ्काराणां विच्छिन्निमादायैव सम्भवतीत्येताद्विषये विद्यमानानामलङ्काराणां बाध इति ये मन्यन्ते तेषां पक्षमुपन्यस्य दूषयति—अस्य खेति । विद्यमानेष्वेताद्विषयेषु । तद्वाधकत्वात् । तेषामलङ्काराणां बाधकत्वादवकाशान्तर-भावेन तद्व्यपदेशं बाधित्वा मुख्यत्वेन व्यपदेशं योग्यत्वात् । अस्य च हेतुरपवाद-त्वेनेति । तेषामलङ्काराणां प्रतिभानुद्विष्टता उत्पत्तिहेतुरस्येति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः ।

X बहुव्यापकं सामान्यमल्पव्यापको विशेष इति न्यायात् रलेपस्य अलङ्कारान्तर-विविधविषयताया अमानात् रलेपो विशेषः अलङ्कारान्तराणि तु सामान्यानि । “सामान्यरास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्” इति न्यायात् रलेपस्तावदलङ्कारान्तराणां बाधकः । “येन नाप्राप्ते यस्यारम्भः स तस्य बाधको भवति” इति न्याया-दपि रलेपोऽलङ्कारान्तराणां बाधकः । तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति । तस्य अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभा आमानमात्रं तस्या उत्पत्तौ हेतुर्हेतुभूत इत्यर्थः । अलङ्कारान्तराणां प्रतिभामात्रमुत्पादयति न तु तत्कृतं चमत्कारमिति भावः । केचित् तस्य अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभा युद्धिस्थितं ज्ञानमात्रं न तु स्वस्मिन् विभ्रान्निधामतया चमत्कारित्वम् । सा उत्पत्तिहेतुरस्य रलेपस्येति विग्रहमाहुः ।

इत्थमत्र विचार्यते—समानोक्त्यप्रस्तुतप्रशसादौ द्वितीयार्थस्यानभि-
धेयतया नास्य गन्धोऽपि । (र, ये)

(वि, र) तन्मतेऽपि सकलालङ्कारसकरे श्लेषे न बाधक, किन्तु कतिपया-
लङ्कारसकरे एवेति निष्कर्षं प्रतिपादयितुमाह—इत्थमत्रेति । तत्र समासोक्त्यप्रस्तुत
प्रशसासङ्कीर्णस्य श्लेषस्य तद्व्यवबाधकप्रसङ्गिरेव नास्ति इत्याह—समासोक्तीति ।
प्रस्तुतकथनेनाऽप्रस्तुतव्यञ्जन समासोक्तिः । इच्चिद् श्लेषसङ्कीर्णा सा । यथा—

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तपुर सर ।

अहो देवगतिविधा तथापि न समागम ॥”

इत्थन प्रकृतदिवसपुर सरसन्ध्याकथनादप्रकृतनायकपुर सरनायिकाप्रतीतौ रुचि-
मनुरागोभयार्थकानुरागपदश्लेषसकर । अप्रस्तुतकथनेन प्रस्तुतव्यञ्जन चाप्रस्तुतप्रशसा,
या च इच्चिद् श्लेषसङ्कीर्णापि भवति । यथा—

“मतत या मध्यस्था कथयति यष्टि प्रतिष्ठितासीति ।

पुष्करिणी नैव तदुचित पूर्णायत्तामघो नयसि ॥”

इत्थन जनै यष्टिप्रावनाप्राकरिणिकपुष्करिणीकथनेन प्राकरिणिकप्रतिष्ठायायकजन-
निरस्कारकसम्पत्तिमञ्जनप्रतीतौ मध्यस्थादिपदश्लेषमकर । एतदुभयत्र श्लेषालङ्कार
प्रसङ्गिरेव नास्तीत्यत आह—नास्य गन्धोऽपीति । अत्र हेतुमाह—
द्वितीयार्थस्येति । अनयोर्द्वितीयार्थस्य व्यवहारादेव । अर्थद्वयस्य बाध्यात् एव
श्लेषालङ्कार । अप्रस्तुतप्रशसादौ इत्यादिपदादुपमाभ्यनिपरिग्रह, यथा दुर्गोलङ्घिते
स्यादौ ।

(लो, ये) इत्थमिति वक्ष्यमाणस्य बुद्धिस्थितया इदमा परामर्शः । अनेत्यमन-
न्तरोक्तम् । केवाचिद् पूर्वपक्षिणां मते समानोक्तिर्यथा—

‘उपोदरागेषु विलोलतारक, तथा गृहीत शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्त तिमिराशुक तथा पुरोऽपि रागाद् गलित न लक्षितम् ॥”

अप्रस्तुतप्रशसा यथा—

“एणाल सम्प्रेमेषु त्यज गवयः । भय सैरिजः । स्वैरमास्व

जौम मा मास्तरघो । विहर गिरिदरीं स्वेच्छयैवाच्छमलः ।

पारिन्द्र पारदरवा निसिलवनभुव केवल मोदतेऽसौ

मारतुम्भीन्द्रदुग्मस्थलगतितपनस्थलमुक्ताफलोपै ॥”

आदिशब्देन पर्यायोक्त्यादि । द्वितीयार्थं प्रकृताऽप्रकृतौ वा यथा नायक-
व्यवहारादि । अनभिधेयतया अभिधाया प्रकृतबोधनेन विस्मयादस्य श्लेषस्य ।

“विद्वन्मानसहस्र” इत्यादौ श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपो-
भयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते, सरोरूपस्यैवार्थस्य विधान्ति^१धामतया
प्राधान्यात् । श्लेषे इयर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वम् । (ल, औ)

“सन्निहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धान्-
र्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावाच्च श्लेषः । (व, औ) *

(वि, ल) पूर्वाह्ने श्लिष्टपरम्परितरूपकेऽपि न श्लेषालङ्कारप्रसङ्गिरित्याह—
विद्वन्मानसोति । विदुषा मन एव मानस सरस्तत्र हसति राज्ञ सम्बोधनम् । अत्र
रूपकस्य श्लेषबाधस्त्वे हेतुमाह—सरोरूपस्येति । विधान्तिधामता पथ्यन्तिक-
प्रतीतिविषयता, हसाधयत्वेन न तद्रूपकस्यैव तथात्वात् । उभयत्रैव विधान्तिसत्त्वे
एव श्लेषप्रसङ्गः । यथा “पृथुमूर्त्तस्वरूपानम्” इत्यत्र सदनद्वयविशेषणयो रिलिङ्ग-
र्थयो विधान्तिस्तदाह—श्लेषे हीति ।

(वि, व) श्लिष्टविरोधाभासेऽपि न श्लेषालङ्कारप्रसङ्गिरित्याह—सन्निहितेति ।
नायिका भास्वन्मूर्त्तिर्दीप्यमानमूर्त्तिः सन्निहितबालरूपान्धकारा च मोहजनकत्वेन ।
बालस्यान्धकारत्वरूपणम् । अत्र भास्वन्मूर्त्त सूर्यबिम्बस्याल्पान्धकारसाक्षिण्य बाल-
पदभास्वत्सदश्लेषादुपस्थित विरुद्धतयाऽऽभासते । अत्र श्लेषालङ्कारप्रसङ्गिबीजमाह—
विरुद्धार्थस्येति । प्रतिभातमात्रस्य उपस्थितमात्रस्य इत्यर्थः । प्ररोहाभावाद् अन्व-
यबोधाभावात् । नहि अन्धकारसन्निहितसूर्यमूर्त्तिर्नायिका न वाऽन्धकारसाक्षिण्य सूर्य-
बिम्बस्य इति बाधस्यापि उपस्थितिमात्रेण एव विरोधाभासालङ्कारता श्लेषस्य तु
श्लिष्टार्थस्यान्वये सत्येव अलङ्कारता विरोधाभासवत् श्लेषाभासालङ्कारनभ्युगमात् ।

(लो, औ) श्लेषो बाध्यते—श्लेषव्यपदेशमनूयात्मना व्यपदेशः कार्यते । विधा-
न्तिधामता चित्तरूपार्थानुज्ञादेन विधेयत्वात्ताभात् । इह हि चित्तादिकमवच्छादितस्व-
रूप सरोवरदिरूपत्वमापद्यते । अतएवान्न “राजनारायण लक्ष्मी समालिप्ति
निर्भरम्” इत्यत्र राज्ञो नारायणत्वोचितलक्ष्मीसमालिप्तिर्न वार्यते । तथा “मुखचन्द्र
प्रकाशते” इत्यत्र मुख चन्द्ररूपतामापद्यत इत्युपरचितचन्द्रधर्मस्य तत्र वर्णनम् ।

समकक्षत्व न सल्लु रूपकवद् एकस्य गौणताऽन्यस्य प्राधान्यम् । स्वस्व
सामग्रीवशेन पृथक्पृथक्स्वस्वार्थबोधनेनोपक्षेपात् । यथा—“इदिहेषु वक्ष्यति”
इत्यादौ वहनवचनयो तथा “पृथुमूर्त्तस्वर” इत्यादौ पृथुकादीनाम् ।

(लो, औ) बाल क्षुद्र केशश्च । भास्वत सूर्यस्य, भास्वत कान्तिमतो
ऽपिवा सूर्यमूर्त्तिं अन्धकारस्य सन्निधानमाभावाद् विरोधाभासः । यथा भासन न
तथा विधान्तिप्ररोहः ।

* सन्निहितो बालरूपोऽन्धसरो यस्य सा । भास्वती मूर्त्तिर्यस्या सा । प्रतिभा-
१ ‘विधाम’ (क पु)

एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि । (श) ✓

तेन "येन ध्वस्त" इत्यादौ प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणिकयोरेक-
धर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितायाम् । (प, अ)

"स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

मोहात्समुत्तिष्ठति जीवन्मप्यकाण्डे

कष्टं प्रयूनविश्लिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥" ×

(वि, श) एवं पुनरुक्तेन—न हि भुजङ्गकुण्डलिशब्दयोः एकार्थत्वोप-
पत्त्यन्तिकः, आपातमात्रतः श्लेषेण तथा बोधात् ।

(वि, प) इत्थमुक्तस्थलेषु श्लेषालङ्कारं चाधिकां ते ते अलङ्कारा एवेत्युक्तं
अलङ्कारान्तरस्यैव बाधकं श्लेष इति तदभिप्रेतं वक्तुमाह—येन ध्वस्तमिति ।
येन ध्वस्तमित्यादौ नीतानामित्यादौ च तुल्ययोगिताया, स्वेच्छोपजातेत्यादौ दधिके
सरलकृतमित्यादौ चोपमाया विद्यमानायामपि श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्त
इत्यत्रेऽन्वयः । तेन येन ध्वस्तमित्यादौ माधवोमाधवयोर्द्वयोपि प्राकरणिकयोः येन
ध्वस्त्याद्येकधर्मान्वयरूपतुल्ययोगितालङ्कारः ।

"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोपिता ॥"

इति लक्षणात् । अत्र हि प्रस्तुतानां प्राकरणिकानामेवान्येषामप्राकरणिकाना-
मेवेत्यर्थः । नीतानामित्यादौ तु अप्राकरणिकयोरेव वक्तुमशक्यतयोः नीतानामित्यादि
पूर्वाङ्गोक्तिर्कर्मन्वयः । स्वेच्छोपजातेत्यादौ सलक्षणं दीपकं दर्शयिष्यते ।

(वि, स) तच्छ्रुतीकर्षस्तु यथा—प्रभुरल्पबुद्धिरित्यत्र चकोराधो गम्य ।

(लो, अ) पुनरुक्तवदाभासे यथोदाहृतभुजङ्गराश्लेषादौ । तेन हेतुना
तुल्ययोगितायामित्यादेरपरितनेन विद्यमानायामित्यनेन सम्बन्धः ।

(लो, आ) स्वेच्छेति । स्वेच्छया उपजात आश्रितः विषयः भोगः यस्य । वक्तुं
न यातीति न तत्र स्वार्थनिवेदनं वक्तुं शक्य इत्यर्थः । देहि प्रयच्छ । इति मार्गण-
तमानस्य शब्दशक्तिमहिम्ना आपातत उपस्थितस्य प्ररोहाभावात्—पर्यन्तेऽन्वये-
ऽप्रवेशात् । न चात्र उभयविरोधोऽर्थो विवक्षितः । न हि वानुलवन् कोऽपि विरुद्ध
प्रकल्पति । अतो द्वितीयार्थस्याप्यन्वये अप्रवेशात् श्लेष एव नास्ति । दूरे चास्या-
मस्य विरोधिता ।

× वामपक्षे—स्वेच्छया उपजातो विषयो रूपादिर्यस्यादेवंभूत रूपसगन्धरस-
सौन्दर्यविकप्रवृत्तिजनकोऽपि देहीति शरीरोति वक्तुं न याति शरीरोति वक्तुमयो-
ग्योऽनङ्गत्वात् ।

इत्यत्र प्राकरणिक्प्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद् दीपके । (स, आ)
 सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्वमिवेत्यादौ चोपमायां
 विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासम्भवात्, एषां च श्लेषविषय-
 परिहारेणापि स्थितेः, एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतिश्च
 वक्तुमेल्यत्र भावतुम्बचनमित्यर्थः । तथा च कष्टं रोदे । प्रसूनविशिखोऽल्पबुद्धिः
 प्रभुरच स्वेच्छोपजातविषयोऽपि स्नेह्या सर्वलोकोपरि प्राप्ताधिकारोऽपि देहीति
 वचनं न याति न प्राप्नोति । देहाभावेन देहीति वाग्विषयो न प्रसूनविशिखः ।
 तथापि मार्गणशतैः असंख्यबाणैः दुःखं ददाति । उक्तरूपः प्रभुस्तु लोकेषु देहीनि
 ददस्तेति वचनं न याति न प्राप्नोति । एतादृशवागवक्त्रा न भवतीत्यर्थः । मार्गणशतैः
 परधनान्वेषणरूपमार्गणशतैः अर्थात् ईदृशपदातिशतैः दुःखं ददाति । देहीत्यनुत्वापि
 पदातिद्वारा सर्वस्वं हृत्वा दुःखं ददातीत्यर्थः । अधिकारसत्त्वादेहीत्युत्तवापि सर्वस्वं
 ग्रहीतुं सामर्थ्यसत्त्वेऽपि अल्पबुद्धित्वात्तथा न करोतीत्यर्थः । एवं प्रसूनविशिखः
 स्वदत्तमोहाद् अकारण्डेऽकस्माज्जीवनमपि समाक्षिपति दृष्टि इत्यर्थः । अत्र प्राकरणि-
 क उक्तरूपः प्रभुरप्राकरणिकः प्रसूनविशिखः, तयोर्न याति इत्याद्येकधर्मान्वयरूपं
 दीपकम् । तदुक्तम्—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु तदुच्यते” इति । एकधर्मान्वय
 इति तत्र शेषः ।

(चि, छ) सकलकलमित्यादौ च सकलकलावत्कलकलरान्द्वत्त्वार्थद्वयरितश्रे-
 पमा स्पष्टैव । तत्र परस्परव्यभिचारसत्त्वेन द्वयोरप्यलङ्कारत्वं द्रवयन्नुभयसत्त्वेषु विष-
 येषु श्लेषस्यैवौचित्यमित्याह—श्लेषस्यैतद् इत्यादि । प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 इत्यादिषु एतद्विषयपरिहारेण श्लेषस्य श्लेषरहिततुल्ययोगितादीपकोपमानान्तु श्लेष-
 परिहारेण स्थितिर्वहुष्वेवोदाहरणेषु दृष्टव्या । एषु श्लेषालङ्कारस्यैवौचित्ये हेतुमाह—
 प्राबल्येन चमत्कारित्वेति । अन्यथेति । एषु विषयेष्वपि तुल्ययोगितादिश्रव-
 शतैः याचनशतैः प्रदानाभावात् पुनः पुनः कृतैः । मोहादपराधगुरुलघुविचारादक्ष-
 त्वात् । अकारण्डेऽकस्मात्, स्वल्पेऽप्यागसीति यावत् । पक्षान्तरे तु विषयः कामस्याश्रयो
 वनितादिः । वक्तुं न यातीति । वक्तुं न यातीदृशः सम्प्रति मे काम इति । देही प्रा-
 णोल्लेतावन्मात्रेण विशेषमनपेक्ष्य, मार्गणशतमोहादात्मनो विवेकभावात् । कष्टमिति
 निर्वेदेऽव्ययम् । दीपके विद्यमान इत्यर्थः ।

(लो, इ) सकलकलं कोलाहलध्वनिसहितं, सकलाभिः कलाभिर्युक्तं च । एषा
 तुल्ययोगितादीनां त्रयाणामलङ्काराणां प्राबल्येन चमत्कारित्वं कविना धर्मरान्दस्य
 वैचित्र्यबोधोपायत्वेनोपादानात् ।

1 'धर्माभिधानसम्भवात्' (इति क. ग. पु.)

2 'प्राधान्येन' (च. ग. पु.)

दशमः परिच्छेदः

रूपेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः । अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गा-
वेति । (ह, इ)

अत्रोच्यते—न तावत्परमार्थतः रूपस्यालङ्कारान्तराविविक्तविषयता, “येन
ध्वस्त” इत्यादौ विविक्तविषयत्वात् । नचात्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्य-
र्थयोर्वाच्यत्वे नियमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमे-
ऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । (ई)

स्यैवालङ्कारत्वमित्यर्थः । तद् व्यपदेशस्येति । श्लेषव्यपदेशस्येत्यर्थः । नच
कथं तदभावप्रसङ्गः । प्रतिकूलतामित्यादिष्वेव तत्सत्त्वादिति वाच्यम् ? तत्रापि विधे
प्रतिकूलतोपगमनस्य बहुसाधनतावैक्यहेतुत्वेन हेत्वलङ्कारसत्त्वात् ।

(वि, क) इत्थं श्लेषस्यालङ्कारान्तराविविक्तविषयासत्त्वादलङ्कारान्तरस्य च श्लेष-
लङ्कारा बाध्यन्त इति केषाञ्चिन्मते दर्शिते, तद्वद्वयविबुद्धमाह—अत्रोच्यते इति ।
श्लेषस्यालङ्कारान्तराविविक्तविषयासत्त्वे एव तस्याऽपवादकत्वं, तदेव तु न । तस्यापि
तद्विविक्तविषयसत्त्वादित्याह—न तावत्परमार्थतः इति । अलङ्कारान्तराविविक्त-
विषयं दर्शयति—येन ध्वस्तमिति । अत्र येन ध्वस्तमित्यादौ इति समीचीनं पाठः ।
कविषु येन ध्वस्तेत्यादिना इति पाठः । तदा च इत्यादिना श्लोकेन हेतुना विविक्त-
विषयसत्त्वादित्यर्थः । अत्र माधवोमाधवयोः प्राकरणिकयोरेकस्यैकधर्मान्वयित्वान्
तुल्ययोगितालङ्कारमाशङ्कते—नचेति । समाधत्ते—तस्यामिति । तुल्ययोगिताया-
मित्यर्थः । नन्वत्रापि द्वयोः प्राकरणिकयोर्वाच्यत्वमित्याह—अत्र हीति । अत्र द्वयो-
रर्थयोश्च प्राकरणिकत्वे नियामकं नास्ति । तथा च वक्त्रा यद्येकमेवार्थं प्रकम्येद पद-
मुक्तं स्यात्तदाऽन्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वेन तुल्ययोगिताया अत्र प्रसक्त्यभावेनाऽयमेव तुल्य-
योगितालङ्काराविविक्तः श्लेषस्य विषयः स्यादित्यर्थः । नच तथापि व्यङ्ग्योपमालङ्कार-
सङ्कीर्ण एवायं श्लेष इति वाच्यम्, सम्भवदवाच्यताकस्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वे अलङ्कार-
त्वाभावात् किन्तु तदलङ्कारध्वनितत्वादेव केवलं तत्रालङ्कारव्यपदेशो ब्राह्मणधर्मण-
न्यायेन वाच्यतादश्यामलङ्कारत्वमादाय गौण एव । समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशमयोस्तु

(लो, ई) अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रेति । वाच्यत्वे नियमाभावादिति ।
येन ध्वस्तेत्यादालुक्तप्रकारेण प्रकरणादिनियमाभावात्, माधवोमाधवार्थयोर्द्वयोर्वाच्यत्व-
नियमः । तुल्ययोगिताया च द्वयोर्वाच्यत्वनियमो नास्ति । शब्दयोस्तन्त्रताऽङ्गीकारेण
द्वयोर्वाच्यत्वनियमः समनन्तरोक्तप्रकारेण चनितन्त्रादिमते चैकस्य वाच्यत्वमितरस्य
व्यङ्ग्यत्वमिति भावः । एतदेव विशेषयति—अत्र हीति । अत्र येन ध्वस्तेत्यादौ ।
अत्र हीत्यनन्तरं तुल्ययोगिताङ्गीकारे इति शेषः ।

विद्य तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीति । इह पुनरेषा धमिणा पृथक् पृथक् धर्मसम्बद्धतया । (क, उ)

“ सकलकलम् ” इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । “ कमलमिव सुख मनोज्ञमेतत् ” इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेन्न । यदि सकलकलमिवाद्यौ शब्दरत्नेपतया नोपमा तत्किमपराद्धं

वाच्यताऽसम्भवाद् व्यङ्ग्यत्वेऽपि श्रुतद्वारता, ननु माधवोमाधवयो द्वयारपि तुल्य-विभक्तिविषयत्वेन प्राकराणामन्वमेवेत्यतो द्वयार्थान्यत्वेनात्र तुल्ययोगितेवेत्यत आह— किञ्चेति । एकस्यैव धर्मस्येति । न तु एकशब्दाच्च धर्मद्वयस्येत्यर्थः । इह स्थितिः । येन ध्वस्तेत्यादावित्यर्थः । अनेषाम् इयत्र बहुत्वमविवक्षितम् । उमाधवमाधवयो-रित्यर्थः । पृथग्धर्मं श्लिष्टशब्दस्य पृथगर्थं अनेकमनोभवादिरूपौ । सम्बन्धितये-त्यत्र प्रतीतिरित्यन्वयः । एव च येन ध्वस्तेत्यादौ नातानामित्यादौ च यत्तुल्ययोगिता-प्रदर्शनं प्राकृतं तत्परकीयमतप्रदर्शनमात्रं कुनमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु तद्वद्वेयं श्लेष एव तुल्ययोगितारहित इति साधितं बोध्यम् ।

(वि, य) तथा सकलकलमित्यादौ च यदुपमाया विद्यमानायामपि अपवादत्वेन श्लेषस्यैव प्राधान्येन व्यपदेशा भवितुं युक्तं इत्युक्तं तत्रोपमैवालङ्कारो न श्लेष इति, प्रतिपादयति—सकलकलमित्यादौ चेति । नोपमाप्रतिभोत्पत्तिरिति । उपमाप्रतिभा उपमाज्ञानम् । नैव उर्यात्तहेतुर्ज्ञानोत्पत्तिहेतुर्यस्य श्लेषस्तादृशो न, उपमाज्ञानज्ञाप्यो न श्लेष इत्यर्थः । उपमा श्लेषज्ञापकैव । अत्र श्लेष एव त्वलङ्कार इति नैत्यर्थः । तथा च श्लिष्टधर्मज्ञाप्यस्यां उपमा एवालङ्कार इत्युक्तमनेन । तत्रोपमा नाभित्वा श्लेषस्यैवालङ्कारत्वेऽनियतोत्पत्तिमाह—पूर्णोपमाया इति । उपमानोपमेय-

(लो, उ) अनुपपत्त्यन्तरमाह—किञ्चेति । अयमाशयः —

“ मन्वारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेध धेनु ॥ ”

इत्यादौ तुल्ययोगितायामेकस्यैव नित्यगमनोपक्रमरूपधर्मस्य सौरभीप्रभयोर्धर्मिणो सम्बद्धतया प्रत्ययः । इह तु श्लेषेषु पुनरनेकेषा धर्मिणा माधवोमाधवप्रभृतीनां येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादिरूपपृथक्पृथग्धर्मसम्बद्धतया प्रत्यय इत्यन्वयः । धर्मवाचक शब्दयोर्भिन्नरूपत्वात् । तुल्ययोगिताया तु नित्यगमनोपक्रमस्य भिन्नार्थत्वेऽपि एकताध्यवसादेकता । नहि येन ध्वस्तेत्यादावपि माधवोमाधवगामिनोर्धर्मयोरेकताध्यव-साय । द्वयोरनित्यत्वेन प्रकृताप्रकृतत्वाभावात् । यद्यपि तुल्ययोगितायामपि द्वयोर्न प्रकृताप्रकृतत्वं तथापि तद्वि-विच्छा, तत्रोपमानोपमेयत्वस्य प्राच्यानामप्यभिमतत्वात् ।

(लो, ऊ) न केवलं श्लेषस्यालङ्कारान्तविविधविषयता । पूर्णोपमादिविषयेऽप्यगम्यवशोऽपीत्याह—सकलंति । पूर्णोपमाप्रसङ्गे लक्ष्यमाणां श्लेषेषु कमल

मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण ।

स्फुटमर्थालङ्कारवेत्तापुपमासमुच्चयौ, किन्तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥”

इति रूढोक्तद्विधा गुणक्रियासाम्यवच्छेदसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् ।
(उ, क)

अमुं गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अभ्यन्तानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थरक्षेपाविषयता^१परित्यागे पूर्णोपमाविषयता साधारणधर्मे चादिचतुर्णाम् उपादाने हि पूर्णोपमा । अत्राप्युपमेयं पुरम्, उपमानं चन्द्रबिम्बं, सकलकलरूपमुभयान्वितार्थकत्वेन साधर्म्यम्, इवशब्दोऽस्तीति पूर्णोपमा । तद् बाधयाऽत्र श्लेषस्यैवालङ्कारत्वे पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु श्लेषरहितगुणसाधर्म्योपमेव पूर्णोपमा, तद्वान् विषय एव पूर्णोपमाया विषय स्यादित्या- राकृते—कमलमिवेति । अत्र हि न श्लेषो मनोऽन्तर्गुणकथनरूपान्विषयोरिव साधर्म्याद् न तु श्लेषशब्दस्य इति । तत्र प्रतिबन्धमाह—यदीति । श्लेषो द्विविधः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च । यदि सकलकलामित्यत्रोपमा बाधित्वा श्लेष एव शब्दा- लङ्कारस्तदा कमलमिव मुखमित्यादावप्युपमा बाधित्वा अर्थश्लेषालङ्कारे प्रसजति तेन किमपराधं मनोऽन्तर्वादिधर्माणामुभयान्वयरूपश्लेषरहितत्वादिति भावः । इवशब्दमद्- भावाद्युपमाया एव तत्रानुभाविकत्वे तु सकलकलमित्यादावपि शब्दसाधर्म्यादनुभूय- मानोपमेवेत्यभिप्रायेणात्र रूढोक्तमपि प्रमाणायति—स्फुटमर्थेति । इहापि शब्दा- लङ्कारमध्येऽपि “तवाधरे च रागोऽभूद् रम्भोह । हृदये च मे” इत्यत्र शब्दसाधर्म्यात् समुच्चयालङ्कारः ।

(दि, ग) तत्र साधर्म्यस्याऽवास्तवत्वादिति । शब्दस्य पुरचन्द्रबिम्ब- धर्मत्वाभावादिति भावः । ततश्च सकलकलमित्यादावुपमाप्रयोजकत्वाभावात् न श्लेषा- लङ्कार एवास्तु । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तिपरिहाराय गुणक्रियासाधर्म्येऽर्थश्लेष बाधित्वा पुण्योपमेवास्तामित्याह—ततश्चेति । न तु सकलकलमित्यादौ शब्दसाधर्म्यस्य भिवेत्यादौ मनोऽन्तर्धर्मस्य कमलमुखरूपप्रतिमम्बान्वभेदाद्वैकारप्रयोजितेन किमपराधम् । तुन्येतापराधेन शब्दश्लेषविषये पूर्णोपमामनङ्गीकृत्य एतद् विषये किं तस्या परि- ग्रहोऽभिमतो गुप्ताकं, द्वयोः समानत्वादिति भावः । कथं द्वयोः समानन्यायत्वमित्याह- स्फुटमिति । समुच्चयो यथा वसुधावहितेत्यादिः । सामान्य साधारणो धर्मः । इह शब्दालङ्कारमध्ये गुरुमात्रं, कमलमित्यादि, किमाम्ब चन्द्र इव मुख शोभने इत्यादि ।

१ 'नुपपत्त्या' (क ३)

२ विषयतया परित्यागे (क. ५)

युक्ता, न तु सकलेत्यादौ शब्दसाम्यस्येति चेत्त । माधर्म्यमुपमेत्येवाविराष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्यावृत्तेरभावात् । (ग, ऋ)

यदि वा शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वाच्चोपमाप्रयोजक तदा कथं विद्वन्मानसेत्यादौ आधारभूत चिन्तादौ सरोवराचारोपो रानादेर्हसाधारोप-प्रयोजक । (घ, ष) *

विद्य यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या, तदा कथं त्वयापि सकल कलेत्यादौ बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । (ङ, च) †

इत्यत्र उपमाप्रयोजकत्वमिच्छन्वय । शब्दसाधर्म्याद् व्यावृत्तेरभावादिति-उपमालक्षणस्य शब्दसाम्यतोऽव्यावृत्तत्वात् शब्दसाम्यविषयत्वादपीत्यर्थः । शब्दस्य साधर्म्यं च वाचकतासम्बन्धेन इति यद्वृत्तित्वादिति भावः ।

(घि, घ) यदि हि वाचकतासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वाभावेन शब्दरूपसाधर्म्यस्य अवास्तवत्वालालङ्कारप्रयोजकत्व तदा परम्परितरूपके एव शब्दवाच्यत्वेन साम्येन तदर्थयोरभेदारोपात्मनरूप कथं रूपकालङ्कारप्रयोजकमित्याह-शब्दसाम्य इति ।

(चि, छ) ननु साधर्म्यं तावत् समानो धर्मस्तस्याऽवास्तवत्वे तदनुपपन्नम् । विद्वन्मानसेत्यादौ त्वभेदारोप आहाप्यऽवास्तवत्वेऽपि श्लिष्टशब्दरूपदोषेण सम्भवेत्येव इत्यत आह-किञ्चेति । बाध्यभूतोपमेति । उपमात्वभावे उपमाया बाध्यत्वस्याप्यनुपपत्ति इत्यर्थः ।

(लो, ऋ) तत्र गुणक्रियासाम्ये वास्तवत्वात् स्वाभाविकत्वाद् अवास्तवत्वाद् अतारिवकत्वात् । पूर्णोपमाविषयता युक्ता गत्यन्तराभावादिति भावः । अविराष्टस्य गुणक्रियासाम्ये चेति विदिष्यानिर्दिष्टस्य ।

(लो, ऋ) दूषणान्तरमाह-यदि चेति । अयमर्थः-यदि शब्दसाम्यस्य सकलकलोमत्यादौ नोपमाप्रयोजकता कथं तर्हि 'विद्वन्मानसहस' इत्यादौ राशौ हसारोपस्य मानससाधारणप्रयोजकता चेति ।

(लो, लृ) पुनर्दूषणान्तरमाह-किञ्चेति । बाध्यभूता श्लेषस्य सर्वालङ्कारावदावत्प्रपञ्चैत्यर्थः । कथमङ्गीक्रियते, उत्सर्गसिद्धस्यैवाऽपवादबाध्यत्वादित्यर्थः ।

* विद्वन्मानसेत्यादौ शब्दसाम्यस्यैवारोपनिमित्तत्वात् तस्यावास्तवत्वेन उपमावद रूपकस्याऽपि अप्रयोजकत्वात् श्लिष्टरूपकामावापत्तिरित्यर्थः । अतः शब्दसाम्येऽपि साधर्म्यमङ्गीक्रियते इति भावः ।

† रूपेण अवास्तवसाम्यस्य प्रवाजकत्वं नोपमायामित्याशङ्क्याह-किञ्चेति । उपमाया असम्भवे उपमाया बाध्यतावादिनस्तव स्ववचनविरोध इत्यर्थः ।

१ 'साम्यस्येति' (क पु)

२ रूपेति अधिक पाठ (क पुस्तके)

दशमः परिच्छेदः

किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया पृथग्वित्त्वेन व्यपदेशो न्यायान् । प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । ननु शब्दासङ्कारविषयेऽह्लाङ्गिभावसंकरो नाङ्गीक्रियते तत्कथमत्र श्लेषोपमयोऽह्लाङ्गिभाव संकर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहित्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दीपरादावपि ज्ञेयम् । (च, ए) *

च, ए) *
 "सत्यं स मधुरगिरिः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
 "सत्यं स मधुरगिरिः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

(वि, च) ननु तत्रैव शब्दबोध्यत्वरूपसादृश्यात्तत्रोपमापदं गौणमेवेत्यत आह-
 "केचिेति । श्लेषस्यैव इति । श्लिष्टपदस्यैवेत्यर्थः । साम्यनिर्वाहकता-उपमापदक-
 ज्ञान्यनिर्वाहकता । उभयात्मकत्वे ज्ञाते सत्येव तादृशैकरान्दार्थरूपसाम्यबोधादित्यर्थः ।
 श्लेषपदन्धतः प्रथममिति । सकलकलपदबन्धभावे पुरत्वन्द्वाविम्बयोः साम्याऽप्रतीतिः,
 अश्रित्वेन पर्यन्तिकप्रतीतिविषयतया प्रधानत्वेन, तथा च श्लिष्टपदार्थानुमन्यानेन
 साम्यप्रतीतौ ततोऽश्रिन्युपमा प्रतीयते । श्लेषस्तु तच्चिर्वादकरूपमज्ञमिति भावः । अज्ञा-
 त्तिभावो निर्वाहकनिर्वाहभावः । एवं दीपकादावपीति । दीपकतुल्ययोगिताऽर्था-
 लङ्कारादावपि श्लेषस्तदज्ञमित्यर्थः ।

(वि, छ) इत्थं सकलकलमित्यगोपमैव न श्लेष इति साधिते श्लेषाधीनवस्तु-
ध्वनावपि न श्लेषालङ्कार इत्याह—सत्यस्या इति । शरत्कालवर्णनमिदं— प्राकर-

(लो, ए) एवं चात्रोपमाया ऋषप्रतिभोत्पत्तिर्हेतुत्वेनाशित्वं, ऋषस्य तदश्रममिति युक्त्यन्तरेणापि द्रव्यति—किञ्चात्रेति । साम्यमुपमाप्रयोजकम् । अङ्गाङ्गिभाव-संकर । “अविधान्तमुपमात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु संकर” इत्युक्तप्रसारः । अर्थानुमनधानात् शब्दालङ्कारेष्वनुपमादीनां परस्परनिरेषत्वेनाङ्गाङ्गिभावसंकर-नाङ्गीक्रियते, ऋषादे-स्वर्यानुसन्धानात् सापेक्षत्वेन परस्परनिषेधासम्भवात् कथं वा न स्वीक्रियते इति भावः । एवमुक्तप्रकार उपमाभिधायकन्यायो दीपकादावपि ज्ञेयः । अयमर्थः—यथा शब्दसाम्य-स्थोपमाप्रयोजकत्वे ऋषस्य तदङ्गता, तथा दीपकादिप्रयोजकत्वे दीपकादङ्गतेति । आदि-शब्दास्तुल्ययोगितादौ ।

(लो, ये) सत्पत्ता इति । पक्षो गत्तु सहायक । प्रसाधिताः भूयिता, प्रकषेप-
त्सत्पत्ताय । धार्तराष्ट्रा इति । दुर्बोधनादयः । उपमाञ्चनिशङ्का निराचष्टे ।
साधारणधर्मसम्भवः । साधारणधर्म विना उपमा नैव

* न हि शेषमन्तरा साधारणधर्मसम्भवः । साधारणधर्मं विना उपमा नैव सम्भवति । अतः शेषस्य साम्यनिर्वाहकता । यच्च यन्निर्वाहकं तत् तदङ्गम् । अतः चाप्रधानमेव । अतः शेषोऽत्र उपमायाः अङ्गमप्रधानं च उपमा तु प्रधानभूता । अतः उपमया व्यपदेशो ज्यायान् ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कामयशान्मेदिनीशृष्टे ॥" (ञ, जे)

अथ शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिसाक्षानां हंसाद्यर्थाभिधाने निय-
मनाद् दुष्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो यन्मुञ्चयति । इह च प्रकृतप्रयन्धा-
भिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयेव विवक्षितत्वादुपमेयोपमानभावो न विव-
क्षित इति नोपमाञ्चयनिर्णय इत्येव इति सम्यग्वादात् ॥ (ज, ओ)

पद्माद्यास्मरहेतुत्वे चर्यानां चित्रमुच्यते ॥ १६ ॥ (औ)

आदिराब्दात् सङ्गमुरजचक्रगोमृत्त्रिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसन्नि-
वेशप्रियेपयशेन धमस्मरविधायिनामपि चर्यानां तथाविधधोप्राकारममवाप-
यिष्यम् । तत्र धार्तराष्ट्रा इत्यावर्णचञ्चूचरणा हगविंशश शरत्कालवशात् मेदिनी-
शृष्टे निपतन्तीत्यन्वयः । पञ्च पदत्रयम् । आशा प्रगाधनं दिक्षु गमनं, चौटादिकस्य
माभिर्गत्यर्थस्यात् । अत्र धृतराष्ट्रपुत्राणाममङ्गले वस्तुस्तान्पर्यम् । तेषां मरणरूपं
वस्तु श्रुतिशब्दव्यञ्जनया प्रतीयते । तत्र धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुष्योधनादयः
प्रसाधिताराः शान्तिदिक्ष्मण्यस्ताः । अतएव मदोदतारम्भाः । रात्र्यन्ताः प्रहृष्टसहायाः
कलशराद् यमवशान् मधुरगिरिः श्रान्तवाच मेदिनीशृष्टे निपतन्ति इत्यर्थः ।

(वि, ज) अत्र उपमाञ्चयनिष्ठं श्लेषालङ्कारश्च न प्रसज्यत इत्याह—इह चेति ।
प्रकृतप्रयन्धो वेणीसंहारनाटकं तदभिधेयस्य तरप्रतिपाद्यस्य गुरूणां मरणरूपस्य
द्वितीयार्थस्य सूच्यतयेव व्यङ्ग्यतयेत्यर्थः, न तु हंसोपमानत्वेनेति एवकारार्थः । तदेव
विवक्षणेति—उपमेय इति । नच श्लेष इति । उभयार्थस्य वाच्यत्वाभावाद् इति
भावः । सर्वमयदातमिति । येन श्वस्तमित्यादावस्तद्वाप्यन्तरासद्दीर्घ एव श्लेषः ।
मकलनलमिन्यादौ च श्लेषपाटित उपमात्वाद्वा एवेत्यादिक विशदितमिन्त्यर्थः ।

(वि, झ) चित्रालङ्कारमाह—पद्मेति । अत्र वर्णस्मारकलिपीनां सन्निवेशस्थं
पद्माद्यास्मरन्वाक्षिपीनां चाऽऽशब्दत्वात् शब्दालङ्कारत्वमस्याऽनुपपन्नमिन्याराध्य सम-
धत्ते—तथाविधधोप्राति । तथाविधलिपिस्मार्त्यवर्णस्य यः श्रोत्ररूपे आवाशे सम

(लो, ओ) प्रकृतप्रयन्धो वेणीसंहाराख्य नाटकम् । सूच्यतयेव विवक्षितत्वात्
यदेकस्मिन् नाटकलक्षणान्तरे "सूचयेद् वस्तुनीज वा मुख्यपात्रमथापिवा" इति
उपमेयोपमानभावो हंसादीनां दुष्योधनादिभिः सहेत्यर्थः । नच श्लेषः, शरद्वर्णनया एव
प्रकृतत्वात् ।

(लो, औ) सम्प्रति रमानुपकारकमपि कविभिस्तेषु तेषु शक्तिप्रदर्शनार्थमुपनि-
बद्धत्वात्प्राच्यैरलङ्कारमध्ये लक्षितं चित्र निरूपयति—पद्मेति । अस्य आलङ्कारतायां
तथाविधधोप्रातिस्वरूपेण विस्मयावेशो ययाकथमिदं धीजम् ।

(लो, अ) तथाविधधनुरिन्द्रियैरनुभूयमानो यो लिपिनिवेशः सन्निवेशविशेषोऽ-
र्थाद् भूम्यादिस्थले सम्यग्गमिमतनिर्बाहोपयिक्तया त्वेवाविशेषः

वेशोपवेशेन चमस्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् । (क, अ)
तत्र पञ्चम्यन्धो यथा मम—

“मारमासुपमा चाररचा मारवधूतमा ।

मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥” (ज) ।

एषोऽष्टदलपञ्चम्यन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्या रिलटवर्थं, किन्तु विदिग्-
दलेष्वन्यथा, कर्णिकाचरन्तु रिलटमेव । एव खट्वगवन्धादिकमप्युक्तम् । (ट, आ)

वामविशेष तद्वशेन चमत्काराधायिभिर्वर्णैः सह लिपे अभेदोपचारादित्यर्थः ।
तादृशसमवायस्य वर्णानुमवजनकत्वं तज्जनितसंस्कारेण लिपितो वर्णस्मरणा ततश्च
मस्कार इत्येतत्परम्परया श्रोत्राशराशमवायस्य चमस्कारजनकत्वं बोध्यम् । ततश्च
निरूपितसमवायलाभार्थं विशेषपर्यन्तानुधावनम् ।

(वि, अ) मारमेति ।

‘मारमा सुपमा चार-रचा मारवधूतमा ।

मात्तधूर्ततमा वामा सा वामा मेऽस्तु मारमा ॥”

इति श्लोकः ।

अस्यार्थः—सा वामा मा आर नागता । कीदृशी चाररचा विशिष्टा अतएव मासुपमा,
लक्ष्मीतुल्यपरमाशौभा । तथा मारस्य वामस्य वधू रतिरिवोत्तमा । तर्हि धूर्ततया नागता
इत्याह—मात्तधूर्ततमा इति । धूर्ततमा पुनर्मेयर्थः । तस्य नागतेयत्राह—
अवासा—वासो वसति तद्वहिता । इयं ध्रुवा नायक आमानमारास्ते—सा वामेति ।
पूर्वत्रान्वितस्यापि आहृत्या पश्चादप्यन्वयेन सा वामा मे मारमा कामलक्ष्मीरस्तु ।
आवृत्तिवशेन सा वामा इत्यस्य पश्चादप्यन्वयेन तस्य वा परकीयपदत्वादपि तत्पर-
त्वाद् मे इत्यादेशः ।

(वि, ट) अस्य बन्धप्रकारं दर्शयितुमाह—एषोऽष्टदलपञ्चम्यन्ध इति ।

अष्टदलता च दिग्विदिग्दलैल्लक्ष्या । तत्र प्रवेशनिर्गमाभ्यामिति । कर्णिकाया-
माद्यवर्णं लिखित्वा दले द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ । तत्र निर्गमप्रवेशाभ्यामिलेख्यौ बोध्यम् ।

कृत्येत्यर्थः । तथाविद्यश्रोत्रेन्द्रियेणानुभूयमानैर्वर्णैरर्थादनुप्रासदिशब्दालङ्कारप्रयोजके ।
अत्र हि शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रेण शब्दालङ्कारत्वाङ्गीकारेऽनुपमान्त-
पातित्वमेव स्यादिति भावः ।

(लो, आ) मारमेति—माया लक्ष्म्या रमणात् मारंगो विष्णुस्तस्य अनुसमा

प्राणसमा । मारवधू रति । ततोऽपि उत्तमा श्रेष्ठ । आत्ता गृहीतो धूर्ततमस्यावानो
यया एवभूता न भवतीत्यर्थः । तथाभूता सा प्रसिद्धा रमा लक्ष्मीर्मे वामा, वका
मास्तिवति सम्बन्धः । एषोऽष्टदल इति । कर्णिकायाम् मा” शब्दं विन्यस्य
“रमा” इत्यस्याच्छब्दय तत्र दिग्दले लिखित्वा ‘सु’ ‘य’ इति अक्षरद्वयं विदिग्द-

काव्यान्तर्गडभूततया तु नेह प्रपञ्च्यते (इ) । *

कर्णिकालिखितप्रथमवर्णमाकारमारभ्य प्राच्यदले प्रथमनिर्गमादेव श्लोकान्ते च प्रवेशात् । तत आगेयदलात् प्रवेश एव दाक्षिणदिग्दले, ततो निर्गल्य पुनः प्रवेशः । नैऋतदले ततो निर्गल्य पश्चिमदले प्रवेशास्ततः । तेनैव दलेन निर्गल्य वायव्यदलप्रवेशः । तत उत्तरदलेन च निर्गल्य तेनैव दलेन पुनः प्रवेशः, तत ईशानदलेन निर्गल्य प्राच्यदलेन पुनः प्रवेश इति । अस्य मस्थानं लिखित्वाऽपि दर्शयते यथा पञ्चबन्धः ।

पञ्चबन्धो यथा—

लेन प्रवेश्य “चारु” इत्यक्षराभ्यामितरदिग्दलेन निर्गमप्रवेशः । तदनन्तरं विदिग्दले “रव” इति अक्षरद्वये दत्त्वा तदनन्तरदिग्दले “धूर्त” इत्यक्षरद्वयेन प्रविश्य पुनः कर्णिकाक्षरात् प्रभृति तेनैव निर्गम्य “तमा” इत्यक्षरद्वयेन, पुनः तदनन्तर-विदिग्दले प्रविश्य, तदनुदिग्दले, “वा सा” इत्यक्षरद्वयेन निर्गमप्रवेशः । तदितरदिग्दले “मेस्तु” इत्यक्षरद्वयेन निर्गल्य पुनः प्राक् निर्गम्य दिग्दले “मार” इत्यक्षरद्वयेन प्रविश्य कर्णिकाहता गते “मा” इत्यत्र विश्रान्तिः । श्लिष्टवर्ण-अभिज्ञ-वर्णः । कर्णिकाक्षरं “मा” इति । खड्गबन्धो यथा—

“मानन्दं देवदैत्यद्विजभुजगमुखैः प्राणिभिः मेच्यमाना

नाशं तापं नयन्ती शरदि शशिकला श्यामयन्ती स्वभासा ।

सा सख्यं साधरारे सकलजगदधीरोन संयुक्तहारा

सा ध्वस्तारोषपाषा सलिलानिधिसुता सन्तत प्रागु युष्मान् ॥”

(लो, इ) अन्तर्गडभूततया काव्यमध्यप्रविष्टगडवद् असारतया ।

* रम्यगन्धोच्चप्रदेशो गड । देहे गडवदसारं भारप्रायमित्यर्थः । तदुक्तं ध्वनिकृता—

“यमकादिनिबन्धेषु पृथग् यन्नोऽस्य जायते ।

शक्तस्याऽपि रमाङ्गत्वं तस्मादेषा न विद्यते ॥”

रसस्य परिपन्थित्वाद्यालङ्कारः प्रहेलिका ।

उक्लियैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥ १७ ॥ (३)

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम्—

“कूजन्ति कोकिला शाले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥” (६)

अत्र “रसाल” इति वदने “शाल” इति रस्युत । “वने” इत्यत्र “यौवन” इति पौर्दस्यः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन” भरच्युतो वो इति । आदि-शब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तत्र क्रियागुणसिर्वाया—

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गां च हिरण्यं च सर्वाण्याभरणानि च ॥”

अत्र “दुर्योधन” इत्यत्र “अदुर्योधन” इति । अदुरिति क्रिया गुणा । एवमन्यत्रापि । (४)

(वि, ३) प्रहेलिका वक्तुमाह—रसस्येति । मलङ्कारे न रसप्रकर्षकोऽलङ्कार इति, किन्तु उत्तयलङ्कार एवेत्याह—उक्लियैचित्र्यमात्रमिति । तथा च वैचित्र्य मलङ्कार इति अलङ्कारसामान्यलक्षणकान्तत्वाद् उत्तयलङ्कार एव स इत्यर्थः । सा च्युतदत्ताक्षरादिनिप्रकारा क्रिया गुण्यादिका च भवतीत्याह—च्युतदत्तेति । च्यु-ताक्षराऽप्युक्ताक्षरा । दत्ताक्षरा उक्ताधिकेराक्षरा । च्युतदत्ताक्षरा एकाक्षर व्यापयित्वा तत्स्थले दत्ताक्षराक्षरा ।

(वि, ४) एतत्प्रत्ययस्य एकमुदाहरणमाह—कूजन्तीति । अत्र यथाध्रुतेऽर्थसम्भवेऽपि अनुपयुक्तकथनरूपत्वेन च्युतदत्ताक्षरत्वे एव तात्पर्यात् । प्रहेलिकात्वं तत्र यथा-ध्रुतेऽर्थे यथा—कोकिला शाले वृक्षे कूजन्ति । नारीणां यौवनेऽम्बुज फुल्लम् । निपीडिता कुरङ्गाक्षी वदनेन किं करोतु इति । अनुपयुक्तकथनमेतत् । च्युतदत्ताक्षरत्वे तु भवत्येव उपयुक्तकथनम्—यथा—“कूजन्ति रसाले कोकिला । वने जले चाम्बुज फुल्लम् । एमिरुहीपकैर्मदनेन निपीडिता सती कुरङ्गाक्षी किं करोति ।

(वि, ६) अत्र च्युतदत्ताक्षराणो दर्शयति—अन्तेति । पाण्डवानामित्यादि स्पष्टम् । वारसगुण्यादौ यथा मय—

“पञ्जराभ्यादमापन्नैः स्त्रैः श्रुतिमनोहरैः ।

गिरिशृङ्गस्थितं सर्वं मयूर जयति प्रवृत्तम् ॥” इति

अत्र मयूर जयति इत्यत्र लुप्तं वर्त्ता । सिद्धान्ते ॥ मयूरुरज्ज्वदनो गिरिशृङ्ग-स्थितं सर्वं जन रजयतीत्यर्थः । कर्मगुणित्यर्थः—

“कर्मभिर्बहुभिः श्रान्तं पुरुषो नारयत्ययम् ।

अपयातपरिधान्तेरस्य दास्यामि चेतनम् ॥”

इयं पुन

श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि । (ऋ)

आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुत्यार्थो यत्र वा वति ॥ २० ॥ *

यथेववाद्य शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुति-
मात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षण सम्बन्ध बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौत्यु-
पमा । एव “तत्र तस्येव” इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । (ध, ऋ) ×

(वि, ध) अस्या श्रौत्यार्थीत्वद्वैविध्यमाह—इयं पुनरिति । इयं पूर्णोपमा
सर्वप्रकारैव श्रौती आर्थी चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणा लुप्ता तु विधित्प्रकारैव । यथेववा
शब्दा इत्यत्रादिपदशब्दोऽपि बोध्यः । तेन “शान्तं च पर्युषा” इत्यादावपि तथा-
त्वम् । श्रुतिमानेण ध्वषणमानेण शीघ्रमित्यर्थः । उपमानोपमेयगत सम्बन्ध प्रति-
योगितानुपयोगितारूपमित्यर्थः । सादृश्यलक्षणमिति । सादृश्याल्लक्षणं ज्ञान यस्य
सादृशमित्यर्थः । प्रतियोगिताऽनुयोगिताख्यस्य सम्बन्धस्य सादृश्यनिरूप्यत्वेन तज्ज्ञान-
शैत्यत्वात् । ननु सादृश्यरूप एव सम्बन्ध उपमा, तस्य तुल्यादिपदानामपि वाच्य-
त्वात् शीघ्रप्रतीयमानत्वेन इवादितोऽविशेषेण श्रौत्यार्थीविभागानुपपत्तेः । पठ्यन्तस्त-
म्यन्ततो विहितस्य वतेरर्पणार्थे पाणिनिना विहितत्वात्, तस्यापि इवतुल्यव्युत्पत्तिरु-

(लो, ऋ) इयं पूर्णा । श्रौतीशब्द श्रुत्या ज्ञायत इति व्युत्पत्तिः । तेन
वाचाभिषेदिता श्रौती ।

(लो, ऋ) उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपीति । ननु मुख चन्द्र
द्वयमित्याद्याकारेण उपमानानन्तरे यानि प्रयुक्तानि तुल्यसदृशानि रूपानि तत्साधा-
रणास्तत्राया यद्यपीत्यर्थः । श्रुतिमात्रेणेयादि । अयमाशयः—मुख कमलनिध
इत्यादे शब्दस्य प्रयोगादेव मुखमुपमेय कमल चोपमानमिति प्रतीतिः । न त्वेव

विद्वन्वयति सन्धते हसतीर्ष्यत्यसूयति ।

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कर्णितं विलुम्पति ।

तेन सार्द्धं विष्टङ्गाति तुला तेनाधिरोहति ।

तत्पदव्या पद घते तस्य कक्षा निगाहते ।

तमन्वेत्यनुवभाति तच्छील तन्निषेधति ।

तस्य चानुकरोतीति शब्दा सादृश्यसूचकः ॥”

* उद्धट आह—‘यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।’

प्रदाणेयुक्तम्—श्रौतत्वं चोपमानोपमेययो साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्या
शब्दबोधविषयत्वम् । अर्थोपतिगम्यत्व चार्थत्वम् ।

× साधर्म्यं सादृश्यं च भिन्नम् । साधर्म्यमेवोपमा । इत्यादिप्रयोगस्थले साधर्म्यम्

साहित्यदर्पणे

अथावसरप्रासेष्यार्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषु न्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह—(य, ई) *

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं चाक्यैक्य उपमाद्वयोः ॥ १८ ॥ (त)

अत्र पुरुषोऽयं वारयताति । अस्य कम गुप्तम् । सिद्धान्ते तु वा जल पुरुषोऽयं मर्याति याति । अक्षरलोपगुप्ति विरुद्धप्रदर्शनं च यथा—

“मुकुन्देनामुगं नूनं शुभ्रेण वरवर्णिनि ।

हसितेनासितेनापि रागमाना व्रजज्ञे ॥”

अत्र मुकुन्देन शुभ्रेण हसितेनाऽसितेन इति विरुद्धधर्मगतत्वम् । अत्रैव कस्यचिदक्षरस्य लोपो गुप्त । सिद्धान्ते तु मुकुन्दपदस्य सुकारराहित्यात् कुन्देन इत्यर्थं तथा च तेन कुन्दवैशिष्ट्येन यद् हसितं तेन राजमानाऽमीत्यर्थः ।

(वि, ण) अर्थालङ्कारान् वस्तुमाह—अथेति । प्राधान्यात् सादृश्यमूलेष्विति । उपमारूपोत्प्रेक्षादयो बहवोऽलङ्कारा सादृश्यमूला अन्यालङ्कारान्तरापेक्षया चमत्काराधिन्यात् प्रथमं ते लक्षितमुचिता । तत्रापि तत्सर्वोपजीव्यत्वेन प्रथममुपमा माहेत्यर्थः । तस्यास्तदुपजाव्यत्वं च सर्वत्रैव सादृश्यवशात् प्रथममुपमास्फुरणात् ।

(वि, त) साम्यमिति । अवैधर्म्यमनुक्तवैधर्म्यम् । द्वयोरुपमेयोरुपमानयो साम्यं वाक्यैक्ये वाच्यं सद् उपमा इत्यर्थः ।

(लो, ई) अथेति । अथ शब्दालङ्कारनिरूपणानन्तरमर्थालङ्कारेष्वर्थालङ्कारविशेषलक्षणेषु । प्राधान्यादित्यनन्तरं प्रथममिति शेषः । उपजीव्यत्वं तेषामेतन्मूलत्वेन प्रकृते । यदुक्तम्—उपमैव प्रकारवैचित्र्येण सर्वालङ्काराणां बीजभूतेति ।

* “अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्य काम्यसम्पदाम् ।

उपमा कविवरस्य मातृवेति प्रतिमम् ॥” (राजशेखर)

अलङ्कारसर्वस्वेष्युक्तम्—‘उपमैवानेकप्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कारबीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टम् ।’

तथाचोक्तं तरले—‘मुपमेव चन्द्र मुखचन्द्र, मुख चन्द्रश्च शोभते, मुख च चन्द्रो वा, न मुख किन्तु चन्द्र इत्यादिसादृश्यविच्छिन्नविशेषो रूपवदीपकाद्यनेका लङ्कारबीजतयोपमाया प्रथमं निरूपणमित्यर्थः ।’

+ समयो साधारणधर्मसम्बन्धवतोर्भावं साम्यं साधारणधर्मसम्बन्धरूपं साधर्म्यम् । तत्साधर्म्यं सादृश्यस्य निर्वाहकम् ।

लक्षणान्तराण्यपि शास्त्रान्तरेषु दृश्यन्ते । तथाहि—‘अथात उपमा यदतत्तत्स दशमिति गार्ग्यस्तदासां वर्म ।’ निरु ३ १३

‘यत्किञ्चित्काव्यच-वेषु सादृश्येनोपमीयते ।

उपमा नाम सा त्वेया गुणावृत्तिसमाधया ॥” भरतनाट्यशास्त्रे

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्व, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः, उपमेयोपमायां
यद्वयम्, अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः । (य, उ)

(वि, ध) तत्र वाच्यपदव्यावृत्तिमाह—रूपकादिष्विति । एव च उपमाय
उपमापद गोष्ठमिति बोध्यम् । अवैधर्म्यपदव्यावृत्तिमाह—व्यतिरेके चेति ।
अवैधर्म्यपदव्यावृत्तिमाह—उपमेति । द्वयोरित्यस्य व्यावृत्तिमाह—अनन्वये चेति ।
अनन्वयनामालङ्कार इत्यर्थः । अत्रोपमेयस्यैव उपमानत्वेन द्विर्भावात् । अत्र च
साम्यमित्यस्य समानो धर्म इति नाऽर्थः । बह्व्यमाणधर्मलुप्तोपमाया धर्मसाऽवाच्य-
तेताऽव्याप्यापत्तेः । मुखमाहादयश्चन्द्र इति रूपकधर्मस्य वाच्यत्वेन तत्राऽप्रतिव्याप्यापत्तेः ।
किन्तु उपमेयोपमानयोः सामान्यसादृश्यरूपस्य धर्मस्य तयोरनुयोगिताप्रतियोगितास्य
सम्बन्ध एव अत्र साम्यपदार्थः । चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रप्रतियोगितादृश्यवन्मुख
मिति बोधे सादृश्यस्य प्रतियोगितायाश्चन्द्रेऽनुपयोगितायाश्च मुखे प्रतीतिः सादृश्यसम्बन्ध
एवोपमेत्यर्थः । अतएव साधर्म्यमुपमाभेदे इति वाच्यप्रकाशोक्तलक्षणे समानेन धर्मेण
सम्बन्ध उपमा इत्येव तत्र व्याख्यातम् । परन्त्वैवायं पृष्टीकृत सम्बन्ध प्रतिपाद-
यन्ति, इति तत्र लिखनात् सादृश्यप्रतियोगितास्य सम्बन्ध एव तन्मते उपमानानु-
योगितास्य । ग्रन्थकृन्मते तु उपमानोपमेयगत सम्बन्ध बोधयन्तीत्यग्रे लिखनात्
प्रतियोगिताऽनुयोगितास्यसम्बन्धद्वयमेवोपमा । काव्यप्रकाशे च तान्शप्रतियोगिताया
इत्यव्ययपदवाच्यत्वेन उपमायाश्च धौतीत्व तुल्याद्यनव्ययपदवाच्यत्वेन तस्या
‘आधीन्यम्’ । अव्ययानामनिवृत्ताभिधायित्वमतेन चन्द्रान्वितप्रतियोगिताया इवादिवाच्य-
स्यातुल्याद्यनव्ययपदानां त्ववाच्यत्वात् । प्रकृतग्रन्थकृतु-इवादि, धृतमात्रा एव शीघ्र
मुखमा प्रतिपादयन्तीति तत्सदृभावे धौती उपमा । तुल्यादयोऽनव्ययशब्दास्तु प्रणिधानेन
विलम्बादेव उपमा प्रतिपादयन्तीति तत्सदृभावे आधीन्य इत्येति बह्व्यति । अतएव तन्मतेऽ
निवृत्ताभिधानं नास्ति । ननु तत्त्वम् ‘तादृशसम्बन्धरूपस्य साम्यस्य वाच्यत्वम्’ । यदि
यान्विताभिधानवादावलम्बेन वाच्यत्वस्वीकारस्तथापि इवादेरुपमानस्य वाऽनुपादाने
या लुप्तोपमा तत्र तादृशसम्बन्धस्याऽवाच्यत्वात्तत्राऽव्याप्तिः । अतएव काव्यप्रकाशे
तादृशसम्बन्धरूपाया उपमाया वाच्यत्वघटित लक्षणं न वृत्तम् । उच्यते । अत्रापि

(स्तो, उ) रूपकमित्यादिशब्दाद् दीपगतुल्ययोगितादयः । वैधर्म्यस्य अत्रलङ्
मुख तस्याश्चन्द्रवदित्यादाविकलइत्यादेः । एवासारवपदावृत्तिरनन्वये चेति ।

“विच्छेदोपमानेन देशमालक्रियादिभिः ।

उपमेयस्य यत्ताम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥” भाष्य

“यत्चेतोदरि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

मिथो विभिन्नकालादि शब्दयोरेवमा नु तत् ॥” उद्धृत

“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुह्यतति द्वयोः ॥” चन्द्राक्तो

तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं मुखम्” इत्यादावुपमेय एव, ‘कमलं मुखस्य तुल्यम्’ इत्यादावुपमान एव, ‘कमलं मुखं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि विधाम्यन्तीत्यर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्याः । एव ‘तेन तुल्यम्’ इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । (न, लृ) +

त्वेन तदुपादानेऽपि धौतीयाह—एवं तत्रेति । तत्र तस्यवेति वतिविधायकं पाणिनि-सूत्रम् । तत्रैव तस्येव इत्यर्थकं षष्ठ्यन्तात् सप्तम्यन्ताद् वा इवार्थे वतिरित्यर्थः ।

(वि, न) तुल्याद्यनव्ययोपादाने तु आर्यात्वं वस्तुमाह—तुल्यादयस्त्विति । तुल्यादयः शब्दा विधाम्यन्तीत्यग्रेऽन्वयः । विधाम्यन्ति विशेष्यता प्रतिपादयन्ति । यत्र हि विशेष्यताप्रतीतिस्तदुपमेयं तदितरदुपमानम्, तुल्यादिपदोपादाने ॥ तत्प्रतिपादनस्याऽनियतत्वाद् उपमेयोपमानयोः प्रतिसन्धानगम्यत्वाद् उपमेयोपमाननिष्ठप्रतियोग्यनुयोगिरूपाया उपमाया अपि प्रतिसन्धानगम्यत्वात् तत्सद्भावे आर्यात्वार्थः । तत्र तुल्यादिपदोपादाने विशेष्यताप्रतीतेरनियतत्वं दर्शयति—कमलेनेति । कमलं मुखस्येति—नचान्नं मुखमुपमानं कमलमुपमेयमेव इति कथमुपमाने विधान्तिरिति वाच्यम्, कमलस्योपमानत्वे सात्पर्याद् अप्येव प्रयोगे तथात्वात् । तुल्यार्थेऽपि वतिविधायकं ‘तेन तुल्यम्’ इति पाणिनेरपरं सूत्रम् । तादृशवत्युपादानेऽपि भवति आर्यात्वाह—एवं तेनेति ।

तुल्यादिपदोपादानं इति समनन्तरमेव वक्ष्यति—एवमिति । अनेन व्याकरणेन । यत् इवशब्दस्योपादाने धौती, अतस्तदर्थविहितस्य वतेरुपादानेऽपि सैव युक्तेति भावः ।

(लो, लृ) उपमेये इत्यादिभिः सप्तम्यन्तैः विधाम्यन्तीति क्रियायाः सम्बन्धः । उपमेय एव विधाम्यन्ति तद्विशेषणत्वेनोपादानात् । एवमुत्तरत्रापि । साम्यं मुखस्य उपमेयत्वम् । कमलस्य उपमानत्वम् । एवमिति—इवार्थविहितवतिविषयोक्त्यायेन ह्यर्थः ।

इवादिशक्त्या शीघ्रं प्रतीयते इतीयं धौती । तत्र सादृश्यं त्वार्थम् ।

अयमथा मम्मणेनाप्येतदनुसृष्टेरेव शब्दैः प्रतिपादितं—‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । ‘तेन तुल्यम् मुखम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विधान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्याः । तद्वत् ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति’ इत्यनेन विहितस्य वते स्थिती ।”

+ तुल्यादिशब्दानां सादृश्यवति शक्तेस्तुल्यादिपदप्रयोगस्थले सादृश्यं वाच्यम् । साधारणधर्मसम्बन्धस्य साधर्म्यं विना सादृश्यस्यानुपपत्त्याऽर्थादेव साधारणधर्मसम्बन्धप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वादायां उपमा । “धौतीत्वं चोपमानौपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्यां शब्दबोधविषयत्वम् । अर्थावतिगम्यत्वं चार्थ-

हे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये ॥ २१ ॥

हे श्रौती आर्थी च । उदाहरणम्—

“सौरभमम्भोरहवन्मुखस्य कुम्भाविब स्तनौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥”

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती । (घ) (ङ)

“मधुरं सुधावदधरं पल्लवतुल्योऽतिपेलव पाणि ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्या ॥” (क)

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी ।

पूर्णां पठेव तत् ॥ २२ ॥

स्पष्टम्—

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

(वि, घ) तत्र पूर्णया पञ्चविधत्वं दर्शयति—हे इति । वाक्ये इत्यन्त कारिका पूर्णा । षडेव तद् इति तच्छेपः । तत्र तद्धितादिषु त्रिषु श्रौतीमाह—सौरभ-
मिति । मुखस्य सौरभमित्यन्वयः । अत्राऽम्भोरहस्त्वेव इति वक्ष्यन्ताद् वति ।
कुम्भाविवेत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यसमासात्समासगा । शरदिन्दुर्यथा वदनमित्यत्र
वाक्यगा । इवादेस्तदर्थक्यतेश्च सत्त्वात् श्रौतीति । त्रिविधेति—तद्धितसमासवाक्यगा-
मित्वरूपत्रैविध्यवतीत्यर्थः ।

(वि, क) एतत् त्रिविधमाश्रयीमाह—मधुर इति । अत्र सुधया तुल्य इत्यर्थे
तुल्यार्थे वति । पल्लवतुल्य इत्यत्र समासः । चकितमृगलोचनाभ्यामित्यत्र वाक्यम् ।

(वि, च) लुप्तामाह—लुप्तेति । सामान्यधर्म साधारणधर्मः । आदिपदादुपमा-
प्रतिपादकेवतुल्यादिशब्दा उपमानमुपमेय च । तेषामेकस्य द्वयोश्चयाणां तैर्त्यर्थः ।

(लो, ङ) सौरभमिवेत्यादौ सौरभ साधारणधर्मः । कुम्भाविवेत्यत्र “इवेन
नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च” इति नित्यसमासः । एतत्प्रोक्तस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वस्य वेद एव उपयोगः ।

त्वम्” (प्रदीपः) “तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति” क्रियास्तुल्यत्वे एव वतिप्रत्ययो
भवति । यथा—ब्राह्मणवदधीते चतुत्रयः—

“वतिनाऽपि क्रियासाम्यं तद्देवामिधीयते ।

द्विजातिवदधीतेऽसौ गुरुत्वानुशास्ति न ॥” (भामहः)

चैत्रेण तुल्यं कृश इत्यत्र गुणसाम्यान्वयः । परं “चन्द्रवन्मुखम्” इत्यादौ
भवतिक्रियामध्याहृत्य चन्द्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः । चन्द्रमुख्यो
सदृश्यः तु व्यञ्जनार्थेवेति बोध्यम् ।

प्रयाणां चानुपादाने औत्थार्या सापि पूर्ववत् ॥ २३ ॥ (य, णे)
सा लुप्ता । तद्वेदमाह—

पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना औत्तीन्तु तद्धिते ॥ २४ ॥

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्त-
रीत्या षट्प्रकारा, विन्त्वत्र तद्धिते औत्थार्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । (भ, ओ)
उदाहरणम्—

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पक्षयेन समः” प्रिये ।

वाचः सुधा इषोष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥” (म, औ)

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्राणामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥ २५ ॥ (य, अ,) *

सापि यथासम्भवं औत्ती आर्या च भवतीत्यर्थः । पूर्ववदिति—तद्धितादिप्रय-
गामिनीत्यर्थः ।

(यि, भ) पूर्णावदिति—लोपेऽनुपादाने । पूर्णावदिति व्याचष्टे—पूर्वोक्तेति ।
तद्धितादिप्रयगामित्वं पूर्वोक्तरीतिः । पङ्क्ति—यद् प्रसक्त इत्यर्थः । वस्तुतस्तु पक्षे-
त्याह—किन्त्विति । औत्थार्या असम्भवादिति । धर्मलोपे धर्मनिष्ठसम्बन्धबोधिका
पट्टी नास्ति । ततस्तदन्तादिवाक्ये वतिरपि नास्ति इत्यतोऽसम्भवः ।

(यि, म) मुखमिन्दुरिति । तत्राहादकत्वं धर्मो लुप्तः । यथाशब्देन सह
समासाभावाद् धान्यगा आर्या । वाचः सुधा इवत्यत्र मधुरत्वं धर्मो लुप्तः । इषराब्देन
सह नित्यसमामात् औत्ती । ओष्ठस्ते इत्यत्र शोणत्वं धर्मो लुप्तः । तुल्यशब्देन समा-
सात् समासगा आर्या । मनोऽश्मवत् । इत्यत्राऽश्मना तुल्यमित्यर्थे तुल्यार्थे तद्धिते
वतिरित्यार्थः ।

(यि, य) धर्मलुप्तमित्यं पञ्चविधामुनत्वा तामेयान्यपञ्चविधामाह—आधार-
कर्मविहित इति । द्विविधे इत्यस्य क्यचि इत्यत्रैवान्वयो न तु क्यङीत्यत्रापि ।
कर्मकर्त्रोरिति—कर्मकर्त्रोरुपपदयोरित्यर्थः ।

(लो, णे) साभान्यधर्मादेरित्यादिसन्धेन उपमानोपमेयोपमाप्रतिपादकाना
सङ्ग्रहः ।

(लो, औ) लुप्तोपमाया तद्धिते औत्थार्या असम्भवः । मुखस्य चन्द्रवत् शोभेत्यत्र
शोभाहपसाधारणधर्मानुपादानेनार्थस्य साक्षाच्छब्देनाऽसङ्गतेः ।

(लो, औ) मुखमिन्दुर्यथेत्यादौ पूर्वोक्तक्रमव्यत्ययः पयनिर्वाहार्थः ।

(लो, अ) क्यङीति । अर्थात् कर्तृविहिते ।

* “उपमानादाचारे” उपमानात् कर्मणः सुवन्ताद् आचारेऽर्थे क्यच् स्यात् ।
पुनर्निवाचरति पुनीयति ज्ञानम् ।

‘धर्मलोपे लुप्ता’ इत्यनुपज्यते । क्यच्क्यङ्गुलः कलापमते विभागमः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

“अन्तःपुरीयसि रणेपु सुतीयसि त्वं

पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शोमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चारसि चितीश ॥” (२, आ)

अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य सुतीयसीत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । (इ)

इदं च केचिद् औपम्यप्रतिपादकस्य ‘इवादेर्लोपमुदाहरन्ति । (ल)

(वि, २) अन्तःपुरीयसीति । रणेपु निर्भयत्वेन अन्तःपुरेऽपि वाचर-
सीत्यर्थः । अत्र निर्भयसञ्चारस्थानत्वं धर्मो लुप्तः । पौरमिति । पौरं जनं सुतमिवाच-
रसीत्यर्थः । अत्र स्नेहविषयत्वं धर्मो लुप्तः अनयोराधारकर्मणोः क्यच् । सदा रम-
णीयते इत्यत्र रमणीवाचरसीत्यर्थे क्यच् । अत्र अधीनत्व धर्मो लुप्तः । दृष्ट इति ।
अमृतद्युतिर्मर्मकदर्शनेन त्वं प्रियाभिर्दृष्टः । अत्र मनोहरत्वं धर्मो लुप्तः । तथा चान
भुवि इन्द्रकर्तृकसञ्चारसौख्यं सञ्चारसीत्यर्थः । अत्राऽऽधिपत्वं धर्मो लुप्तः । उभयत्र
कर्मकर्त्रोऽप्यपदयोर्लुप्त्वा ।

(वि, ल) अत्र क्यङ्गुलस्य तदर्थाचारस्य खगुलस्य च धात्वर्थदर्शनसञ्चा-
रयोश्च साधारणधर्माणां सत्त्वाद् धर्मलुप्तेऽप्युदाहरणानि एतानि न सम्भवन्तीत्यतः
आव्यप्रकाशकृता उपमाप्रतिपादके वादिलोपोदाहरणतयैव क्यङ्गुललोपे उदाहृतम् ।

(लो, आ) अमृतद्युतिदर्शं दृष्टः—अमृतद्युतिरिव दृष्टः । इन्द्रसञ्चारं सञ्चारसि ।
इन्द्रवत् सञ्चारसीत्यर्थः ।

(लो, इ) अन्यत्रेति । यथा रमणीयते इत्यत्र अधीनत्वस्य । अमृतद्युति-
दर्शम् इत्यत्र मनोहरत्वस्य । इन्द्रसञ्चारमित्यत्र परिच्छेदाद्यतिशयस्य । नास्त्यन-
न्तरं प्राचीनानुसारादिति शेषः ।

“अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्” प्रासादीयसि, कुञ्जा भिद्युः । “कर्तुः क्यङ्
सलोपश्च ।” उपमानाद् कर्तुं सुवन्तादाचारे क्यच् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृ-
वाचनस्य लोपो वा स्यात् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते ।

“उपमाने कर्मणि च” । “वात्कर्तरि” (खमुल्) घृतनिर्धार्य निहितं जलं घृत-
मिव सुरक्षितम् । अजकनाशं नष्टः—अजक इव नष्ट इत्यर्थः । “यस्मात्प्रयोज्यः स एव
यातुरनुप्रयोज्यः” ।

१ ‘वेतः’ (ग. पु.)

तदयुक्तम् । क्यदादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु
क्यदादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वाद्, इवादिप्रयोगा-
भावाच्चेति नैवाच्यम् । (घ, ई)

कल्पवादायपि तथाप्रसङ्गात् । नच कल्पवादीनामिवादितुल्यतयो-
पम्यस्य याचकत्वं, क्यदादीनां तु धोतकत्वम्, इवादीनामपि वाचकत्वे निश्च-
भावात् । (श) *

ग्रन्थकृता तु आचारादीना साधारणधर्मत्वमनवधार्यबोधाद्वत् औपम्यप्रतिपादक-
लोपोदाहरणतया यत्प्रम्यप्रवृत्ताहृतैतत् पयस्कुमुदाहृतं तत्पयितुमुन्नीतयति—इदं
च केचिदिति ।

(वि, घ) दूषयति—तदयुक्तमिति । तदर्थविहितत्वेनेति—तादृशा-
चारविहितत्वेनेत्यर्थः । सुतमिवाचरतीति प्रतीतिवशात् तथायै एव विधानादित्यर्थः ।
ननु तादृशार्थे विधानसत्त्वेऽपि इवादिवज्ज तेभ्यः स्वत औपम्यप्रतीतिः; प्रत्ययाना
प्रकृत्यर्थान्वयेनैव बोधयत्वात् । अतः क्यजादयः स्वत औपम्यप्रतिपादकत्वाभा-
वात् स्वत औपम्यप्रतिपादकाः । तथा च तत्सत्त्वेऽपि विवक्षितः स्वत औपम्य-
प्रतिपादकलोपो नास्तीत्याशङ्कते—नान्विति । ननु तैरौपम्यं स्वतः प्रत्याप्यते एव;
किन्तु तादृशार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वमात्रं नियतं, तेषां तादृशार्थकत्वे तु तद्विवरकेव-
शब्दप्रयोग एव नास्ति । क्यमसौ तदर्थविवरक इति भावः । तथा च क्यजादय
इवादिवज्ज स्वत औपम्यप्रतिपादकाः इत्यापातत एवेयं विचारसहाय्याशङ्का । तत्र
स्वतस्तु अविवक्षितं न सम्भवतीति समापत्ते—नेति ।

(वि, श) कल्पवादाविति । तेषामपि प्रत्ययत्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
इवादेरपि स्वतः प्रयोगाभावात् । तत्सत्त्वेऽपि औपम्यप्रतिपादकलोपापत्तेरिति बोध्यम् ।
आपातत आशङ्कते—नच कल्पवादीनामिति—आचारमत्र वाचकत्वम्; इवाद्य-
र्थस्य तु व्यञ्जकत्वमेवेत्यर्थः । प्रतिबन्धमाह—इवादीनामपीति । विनिगमकाभा-

(लो, ई) तदर्थो वत्यर्थः । अस्वतन्त्रत्वात् प्रकृतियोगं विना केवलानामर्थ-
बोधनसामर्थ्याभावात् ।

(लो, उ) दूषणान्तरमाह कल्पवादावपीति—अयमर्थः—यदि कचित्
क्यजादीना सद्भावेऽपि तेषा प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रतयार्थबोधनासामर्थ्याद् औपम्यवाच-
कत्वाभावः तदा कल्पवादीना सद्भावे अपि तथा स्यात् । नच तथा कल्पवादीनां

* “चादयो न प्रयुज्यन्ते पदत्वे सति केवलाः ।”

प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते ॥” (वाक्यपदीये)

(अत्र) एते हि चादयः केवला न प्रयुज्यन्ते ततो वाचका न भवन्तीति बोद्ध-
व्यम् । (पुण्यराजः)

+ वाचकत्वे वा "समुदितं पदं वाचकम्" (+) प्रकृतिप्रत्ययौ 'स्वरवार्य-
बोधकौ' इति च । x

मतद्वयेऽपि वस्त्यादिक्यडाचोः साम्यमेवेति । (प, उ)

वेऽपि स्वतन्त्रमुख्यतया यदि कस्यचित्प्रत्ययस्य वाचकत्वं कस्यचित्प्रत्ययस्य
व्यञ्जकत्वमुच्यते तदा इवाद्योऽपि न वाचकाः स्युर्प्रकृतिमात्रेणैव प्रमाणत्वएव
तत्रापि प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

(यि, प) नन्वत्र नार्यं प्रतिबन्धकः । इवादीनामौपम्यवाचकत्वेऽनुशासन-
मेव प्रमाणमित्यतो यदि त्वयेवादेः स्वतोऽस्वतो वा वाचकत्वमिष्यते तदा ममाऽपि
यज्जादीनामपि मतभेदेन स्वतोऽस्वतो वा वाचकत्वं समानमेवेत्याह—वाचकत्वे
येत्यादि । तत्र यथा वाचकत्वं ममाऽपि तथा वाचकत्वमिति साम्यमित्यर्थः । मत-
भेदेन तद्विधेति दशयति—समुदितमिति । स्वप्रकृतिप्रत्ययसमुदितमित्यर्थः ।
मतान्तरमाह—प्रकृतीति । स्वस्वार्थबोधकौ—स्वतः स्वस्वार्थबोधकावित्यर्थः । वस्त्या-
दिक्यडाचोरिति । कल्पवित्यादयो यथेवादितुल्यतया त्वन्मते साम्यवाचकाः, यज्जा-
दयोऽपि तथेति द्वयोः साम्यमित्यर्थः । एवं क्यजादीनामिवाद्यर्थवत्त्वेन नेदमौपम्य-
प्रतिपादकलोपोदाहरणमित्युक्तम् ।

तद्वेऽपि औपम्यवाचकत्वम् । कल्पेऽप्यभावस्य सर्वशदिनिषिद्धत्वाद् निधयाभावात् ;
तथाहि—कैविदिपादीनामपि वाचकत्वमङ्गीक्रियते । तन्मतानुसारेणास्माभिः कल्पवादी-
नामिवाद्यर्थविहितत्वेन वाचकत्वम् । क्यडादीनां तु योनकत्वमङ्गीक्रियते इत्यत आह—
वाचकत्वे वा इति । समुदितं प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां मिलितं, तत् स्वरूपं पदम् । मते-
त्यतः पूर्वं वैयाकरणेति शेषः । वस्त्यादिक्यडाचोः साम्यमेवेति । अयमाराधः—
यदि वस्त्यादीनां वाचकत्वाङ्गीकारः तदा क्यडादीनामपि वाचकत्वम् । यदा तेनामपि न
वाचकत्वं तदेवामपीति । सर्वेऽपि कतिचन्यवादिसद्भावे औपम्यवाचकत्वमङ्गी-
कारः ।

+ "पदे न वशां विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाचयान्पदानामत्यन्तं प्रविवेक्ये न कथन ॥" (वाच्यपदीय)

"मुख्यं वाचकत्वं तु कल्पनया बोधिने समुदायरूपे पदे वाच्ये वा । लोकाणां
तत एवार्पणोभात् ।" इति च ।

x "प्रकृतिप्रत्ययौ मतः प्रत्ययार्थं सहेति यत् ।

भेदेनैवाभिधानेऽपि प्राधान्येन तदुच्यते ॥

एवं हि परिचिन्वाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यहः ।

प्राकृतः पुनः कर्ता वाच्यो र्नेकस्य कस्यचित् ॥"

(लोकिप्रत्याय)

1 'स्वार्थबोधकः—' (घ. पु.)

यद्य केचिदाहु - 'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यडादयस्त्याचाराद्यर्थे इति' तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति* । तदेव धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता । (स, ऊ)

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ॥ २६ ॥ (ह)

उदाहरणम्—

“तस्या मुखेन सदृश रम्य नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।” (क, ऋ)

(वि, स्त) वाक्यप्रकाशकृता तु तेषामाचारमात्रेऽनुशासनादिवाद्यर्थेऽनुशासनाभावात् तदर्थकत्वमित्युक्तम् । तद्वृत्तिमित्युमाह—यद्य केचिदिति । न खलु आचारमात्रार्था इति । उपमानादाचारे इत्यनुशासनस्यैव तुल्याचारोऽर्थ इति भावः । तस्य च इवार्थकत्वेऽनुशासनाभावोक्तिरूपणायोक्तत्वेन पूर्वोक्तैः सह न पीनहृष्यमिति बोध्यम् । तदेवमिति । तद्विधादिनयना श्रुत्यार्थभेदा उक्तं पद्यं, क्यमादाद्युक्ता पद्य, इत्येव द्रोश्यर्थः ।

(वि, ह) उपमानानुपादाने इति । उपमानतावच्छेदकचन्द्रत्वादिना अनुपादाने इत्यर्थः । तेन सदृशतुल्यादिपदेन तदनुपादानेऽप्यनुपादानं बोध्यम् ।

(वि, फ) तस्या मुखेनेति वाक्ये । नास्ते न वा नयनतुल्यमिति समासे । अत्र रम्यत्वं साधारणधर्म उक्तं इत्यत्र उपमानमात्रलोपः । नच क्यमत्रोपमानलोपकारात् प्रत्ययत्वेन तत्सदृशं क्यजादिभिः किमपराद्धं यदेया सद्भावे औपम्यवाचकलोपः स्यादिति ।

(लो, ऊ) सादृश्याचारार्था इति । अयमर्थः—क्यजादीनामाचारमात्रार्थत्वे एव सादृश्याचार्थं न स्यात् न च तथा । सादृश्याचारोभयार्थत्वादिति ।

(लो, ऋ) वाक्यसमासयोः । वाक्ये समासे चेत्यर्थः । वाक्ये समासाभावो

* रसगङ्गाधर इदमुक्तम्—

“अत्रेदमवधेयम्—कर्माधारक्यञ्चि क्यञ्चि च वाचकलुप्तोदाहरणं प्राचामसङ्गतमिव प्रतायते । धर्मलोपस्यापि तत्र सम्भवात् । नच क्यजाद्यर्थे आचार एव साधारणधर्मोस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपमाप्रयोजकत्वाभावात् । ‘नारीयते सपन्नसैना’ इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितं कर्तरत्वादिभिरभिज्ञतयाध्यवसितस्याचारस्योपमानिषादकत्वात् । यदि च क्यज्ज्य आचारमात्रमुपमानिषादकं स्यात्तदा ‘त्रिविष्टपं तत्त्वतु भारतायते’ इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारोपस्थितत्वप्युपमालङ्कृतेरनिष्यते । तस्यैव च ‘सुपूर्वभिः शोभितमन्तराश्रितैः’ इति चरणान्तरनिर्माणे तस्या निष्यते क्यजाद्यर्थे साधारणोऽपि नोपमा प्रयोनयति । उपमाप्रयानकतावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकशून्यत्वस्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधानात् । अन्यथा ‘मुखरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्’ इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति दिक् ।”

अत्र मुन्ननयनप्रतिनिधिरस्वन्तरयोर्गम्यमानादुपमानलोपः । (ख)

अत्रैव च "मुखेन सदशम्" इत्यत्र "मुखं ययेदम्" इति "नयनपुट्यम्" इत्यत्र "दगिव" इति पठे औत्थपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येक औत्थार्थीत्वभेदेन चतुर्भिध्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । * (ग)

श्रीपद्मयाचिनो लोपे समासे विपि च द्विधा ॥ २७ ॥ (घ, ञ)

त्रयेणोदाहरणम्—

"वदनं मृगशाखावयाः मुधाकरमनोहरम् ।

गदंमति श्रुतिपरं स्वप्नं निनदन् महामना पुरतः" ॥ (छ)

मुन्ननं शाखामित्युक्तं मृगस्यैव उपमानताप्रतीतिस्तस्य बोद्धव्येति वाच्यम् । मृगस्योपमानत्वे सदशपदमत्रोपमेयपरं स्यात्, उपमेयस्य च उपमानापेक्षया नाधिकत्वम्, किन्तु न्यूनत्वसमानत्वं वा । तथा च तस्या मुत्तस्य न्यूनगमान् वा नास्तीत्युक्तेऽपि तस्या अदृष्टनिर्णयौ मुराप्रशङ्गानुपपत्त्या सदशपदस्याप्युपमानपरत्वादेव उपमेयापेक्षया उपमानस्याधिकत्वेन तस्या मुरास्याधिक्यं नास्तीत्येवार्थाः ।

(वि, ए) नन्वेव सदशपदभेदेव उपमानकयनात् वयं, तत्रोप इत्यन आह—
अत्र मुराप्रतिनिधिति । प्रतिनिधिरुपमानं चन्द्रादिवत् । गम्यमानत्वादिनि ।
चन्द्रादिना उपमानत्वात् देवराज्येण पुत्रादानादाहृद्यावलेनाऽप्याहार्यत्वादिद्वयं ।
एव चाप्याहारत्वे तत्र शास्त्रयश्रीयोगिनिरूपणस्य वाच्यमित्यत्र वाच्यवदस्य
स्वप्नपरत्वं यद् व्याख्यानं तदत्रापि उपरान्न बोध्यम् । एवमुत्तराणि ।

(वि, ग) दर्शितद्वये शास्त्रयशुन्यपदबशादापीत्वभेदे, तत्पदद्वयस्थाने यथा
शास्त्रपददाने तु धीयौ अयुग्माने लुप्ते भवतः । अनधनुर्विधा उपमन्ननुज्ञा भवितु-
मर्हति । किन्तु वाच्यप्रचलत्वादिप्रतीतिस्तद्वद्वयस्यानुक्तत्वाद् द्विप्रकारत्वमेवोक्त-
मित्याह—अत्रैव चेति ।

(वि, घ) श्रीपद्मयाचिन इति । श्रीपद्मश्रीपादकरनयर्थः, पुन्यायनव्ययानां
पदवाचकभावभाष्यं दर्शितवत् ।

(वि, ङ) वदनमिति—मुखहर इत्यर्थः । गदंमतीति—महामनो पुरतो
वेधाकरणीत्या । तस्या इत्यदौ मुरान् गदशमित्यत्र वाच्यता । नयनपुट्यमित्यत्र
गम्यगता । नन्वे किमिति वाच्यन्तरमित्यर्थः ।

(लो, श्र) श्रीपद्मयाचिन इव दे विपि लोपः ।

* प्रदीप इधमुक्तम्—

न च धीयौ । इत्यदौ मुराप्रशङ्गानुपपत्त्या तदनुपपत्त्ये तेषामयमुदाहरणम् ।
यस्य वाच्यगम्यगते इव । तद्वद्वयं इति । द्विप्रकारं मुन्नननं गम्यम् ।

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः त्रिपो लोपः । न चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् । (घ)

द्विधा समासे चाप्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ॥ २२ ॥ (लृ)

“तस्या मुखेन” इत्यादौ “रम्यम्” इति स्थाने “लोके” इति पाठेऽनयो रुदाहरणम् । (घ)

किप्समासगता द्वेधा धर्मो यादिविलोपने ॥ २६ ॥

उदाहरणम्—

“विधयति मुग्धाञ्जमस्या ॥”

अत्र “विधयति” इति मनोहरत्वकिप्प्रत्यययोल्लोपः । केचित्तत्रापि प्रथममात्रलोपमाहुः । “मुग्धाञ्जम्” इति च समासगा । (ज, ण)

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये फ्यचि ॥ ३० ॥ (ट)

व्यक्त धृतिपरप निमदन्नय गर्दभ इवाचरतीत्यर्थः । उभयत्र मनोहरत्वधृतिपरप-निनादयोर्धर्मयोः सात्त्वादौपम्यप्रतिपादकयोरिव किपोल्लोपमात्रमत्र । लुप्तयोस्तयोः प्रतिसम्भानाधौपम्यस्य प्रतीतिरित्यतो न तस्य व्यङ्ग्यत्वमित्यतो निरुक्त वाच्यत्वमस्त्येव ।

(घि, च) औपम्यवाचिनः फिचप इति । यद्यपि लुप्तस्य एव किप किप्-रिभाषा इत्यतः तस्य लोप इत्युक्तिरुपपन्नः, तथापि भविष्यल्लोपस्य किप एव किप्ल्व मुक्त तस्यैवौपम्यवाचित्वं तु एवेत्युक्तमेव । निनदादित्यनेनैवेति । कर्तुरुपमेयस्य कर्तरि विहितेन^१ शतृद्वैबोक्तत्वात् ।

(घि, छ) एव धर्मलोपे दश, उपमानानुपादाने च द्वे औपम्यवाचिलोपे च द्वे इति चतुर्दशविधमेकलुप्तानुमुत्वा द्विलुप्ताप्रभेदानाह—द्विधेति । रम्यमिति स्थाने इति । धर्मस्यापि लोपात् ।

(घि, ज) विधयतीति—विधुरिवाचरति इत्यर्थः । किपो लोप एव । मुग्धा-ञ्जमितीति । मुख्यमञ्जमेवेति पुरुषव्याघ्रादिसमासः । न चात्र रूपकमेव नोपमेति वाच्यम्, उपमेति व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति पाणिनिस्मृत्या साधारणधर्मा-प्रयोगे रूपकवाधया उपमानविधानात् । साधारणधर्मप्रयोगसत्त्वे एव रूपकसम्भवात् ।

(लो, लृ) एवमेव लोपे लुप्तोपमा दर्शयित्वा द्विलोपे दर्शयति । अनयो रुदाहरणं व्युत्क्रमेण इत्यर्थः । इयमपि पूर्ववत् श्रौत्यासीत् चेति चतुर्था सम्भवति ।

(लो, ए) केचिदिति—अनेनात्मनोऽसम्भतिप्रकटनम् ।

(लो, पे) पुनरेकलोपे लुप्तोपमा प्राचीनानुरोधाद् द्विलोपप्रकरणे लक्षयति—उपमेयस्येति ।

यथा—

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचन ।

कृपाणोदप्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥” (भ,) *

अत्र सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न-
चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः—सहस्रायुधेन सह
चर्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति
पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादहोपमेयलोपः” इति । तच्च विचारसहम् ।
कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । (न, औ) †

(वि, भू) इत्यद्विमुक्ताधत्तस्य एकलुप्तास्त्वर्तुर्दोहा इत्यष्टादशोक्त्वा पुनरेक-
लुप्तामेकमाह—उपमेयस्येति । अरातीति । सहस्रायुधीयतीति । कृपाणोदप्रदो-
र्दण्डोऽपि सहस्रायुधो यस्तमिवात्मानमाचरतीत्यर्थः ।

(वि, अ) नच सहस्रायुधीयते इत्येवमपि सम्भवात् क्यञ्च चापि अस्या
सम्भव इति वाच्यम् । क्यञ्चान्तस्याऽकर्मकत्वेन कर्मभूतस्यात्मन उपमेयस्याऽन प्रसक्त्य-
भावात् । नचेत्याशङ्क्योत्तरयति—उक्तादेवेति । क्यञ्च एव तद्वाचकत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः ।
ननु क्यञ्चस्य आचरस्य साधारणधर्मत्वमनवधानं पौर सुतीयतीत्यादिक धर्मलुप्त-
त्वेन प्रागुदाहृतं, तत्कथमत्र उपमेयमात्रलोपे उदाहृतम्, आचारस्य साधारण-
धर्मत्वानवधानेन तस्यापि लोपाद् इति चेन्न, अरातीत्यादे साधारणधर्मवरवेऽवधानात् ।
सहस्रायुधपुष्पस्यापि तादृशविलोचनत्वात् । केचित्तु कर्मभूतस्यात्मन उपमेयस्याऽन न
लोपः । “अकर्मके कर्त्तरि वा ” अत्र क्यचो विधानात् । तथा च कर्त्तवानोपमेयस्त-
स्य च विशेष्यतावच्छेदकेन रूपेणाननुपादानाल्लोप इत्याहुः । तन्मतमाह—अत्र
केचिदिति । शब्दानुपात्तत्वादित्यर्थः । तन्मते कर्त्तरि विहितस्य क्यञ्च आख्यातस्य

(लो, औ) उक्तादाधारकर्मविहित इति सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गे इत्यर्थः ।
केचिद् चण्डीदासपरिउतादयः । अनुशासनविरुद्धत्वात् कर्त्तरि क्यञ्च एवानुशासनात् ।
किञ्च “स सहस्रायुधीयति” इत्यत्र क्तिप्प्रत्ययस्य औपम्यवाचकत्वादुपक्रमे उपगमः ।
पर्यवसाने तु सम्भावनोत्थापनात् । उत्प्रेक्षा यथा—

कस्तूरीतिलकान्ति भालफलके देव्या मुखाम्भोर्द्वे

रोलम्बन्ति तमालवासुमुकुलोत्तसन्ति मौला प्रति ।

* अरातीना शत्रूणां विक्रमालोकेन पराक्रमदर्शनेन विकस्वरे विस्फारिते लोचने
यस्य स । कृपाणेन खड्गेन उदमो भीषणो दोर्दण्डो बाहुदण्डो यस्य स । सहस्र-
मायुधानि यस्य स सहस्रायुधः कर्त्तव्यार्थः । तमिवात्मानमाचरतीत्यर्थः ।

† “अत्र यद्यपि साक्षादुपात्तं कर्त्तव्योपमेयः, तथापि न तथात्वेन, किन्तु कर्म-
त्वेन । अन्यथा क्यचोऽसङ्गतत्वापत्तेः” प्रदीपः ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या ॥ ३१ ॥

यथा—

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ।”

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुद्धता च लुप्तौ । (ट) .

त्रिलोपे च समासगा ॥ ३२ ॥

यथा—

“राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य^१ लोचने इव चयले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादक-साधारणधर्मोपमानानां लोपः । (ठ) †

तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ३३ ॥

य कर्तृत्वेन रूपेण वाचकत्वात् । अतो विशेष्यतावच्छेदकेन रूपेणानुपादानात् । अन-
नुशासनादिति । अकर्मके कर्त्तरीत्यर्थः । तथा च दर्शितार्थे ईदृशप्रयोगोऽसाधुरेवेत्युक्तं
पुनरीयसीत्यादौ कर्तृबोधस्तु कर्त्राख्यातादेवेति बोध्यम् । स इत्यनेन विशेष्यतावच्छेदकेन
रूपेण कर्तृरुपादानमस्त्येवेत्यपि तन्मते दूषणं बोध्यम् ।

(वि, ट) क्षीरोदीयन्तीत्यत्र साधारणधर्मलोपप्रदर्शनमाधारस्य साधारणधर्म-
त्वानवधानादिति प्रागेव दर्शितम् । काव्यप्रकाशकृता तु एवादृशस्पले आचारस्यैव
साधारणधर्मत्वानुपमेयलोपमात्रोदाहरणमेवोच्यते । क्षीरोदं यथा चरति तथात्मानामिति
प्रतीत्या कर्मत्वेनोभयधर्मत्वादाचारस्य ।

(वि, ठ) प्रमेदान्तरमाह—त्रिलोपे चेति । मृगलोचनेत्यत्र त्रिलोपं दर्शयति ।
अत्र मृगस्येति । मृगस्येवेति प्रमादिकः पाठः । लोचने इवेत्येव पाठः । इवकार-
स्योपमानपरभागनियमात् ।

याः कर्णे विरुचोत्पलन्ति कुचमौरहे च क्थलागुरु-

स्यामन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विप. ॥” इत्यादौ ।

(लो, औ) उपसंहरति—तेनेति । लुप्तोपमा चैकविंशतिप्रकारा । तथा हि
धर्मलोपेन दश । उपमानानुपादाने द्वौ । इवादिलोपे द्वौ । धर्मोपमानलोपे द्वौ । धर्म-

† “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च” इति वार्तिकेन मृगलोचन-
पूर्वपदकस्य लोचनशब्देन सह बहुव्रीहौ उपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तर-
पदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे पदं सिद्धम् । उपमानभूतस्य लोचनस्य लोपाद् उप-
मेयभूतस्य लोचनस्य उपादानाद् उदाहरण स्पष्टम् । अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणाया
तल्लोचने विवक्ष्यते तदा त्रिलोपे नेदमुदाहरणम् ।

१ मृगस्येवेति पाठान्तरम् । (प. पु.)

पूर्णा पदविधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । +
(भौ) एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अनुप्लवसाधारणधर्मेण भेदेषु विशेषः प्रति-
पाद्यते—(६)

एकरूपः क्वचित् कापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥ ३४ ॥ (६, अ)

(वि, उ) अलुप्तेति । साधारणधर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वे इत्यर्थः ।

(वि, ढ) एकरूपत्वम् एकशब्दप्रतिपाद्यतावर्येदेवैक्यात् । तेन “त्वं सुधा-
धन्मधुर” इत्यत्र तदुदाहरणे व्यक्तेरस्य शक्यतावर्येदेकस्याऽभावेऽपि मनोहरत्वस्य
वादिलोपे द्वौ । उपमेयलोपे एकः । धर्मोपमेयलोपे एरुः । निलोपे एरुप्रकार इति
गणनया एकविंशतिप्रकारा लुप्तोपमा । किं चोपमानानुपादाने धर्मे वादिलोपेनेति
मिलित्वा प्रकारचतुष्टयं धौतमार्गं च सम्भवतीत्यष्टविधमिति पञ्चविंशतिप्रकारः ।

(लो, अ) एकरूपतया सम्बन्धिभेदमात्रेण वेति द्विधा । तत्रार्थं वृत्तावेव—मधु-
रः सुधावदित्यादि । द्वितीयं सकलकलं पुरमेतदित्यादि । विम्बानुविम्बत्वं विम्बप्रति-
विम्बभावः । सा च प्रकृतेः सदृशा यथा समधुलत्वसरपाध्यातत्वयोः । शब्दमात्रेण
नत्वर्थतोऽपि भिदाभेदः । यथा—स्मेरं विधाय इत्यादि ।

+ अलङ्कारसारसङ्ग्रह उद्धेन शब्दशास्त्रमनुसरतोपमाभेदा इत्थं दर्शिताः—

यथेशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।

सदृशादिपदस्तेषां दान्येत्युदिता द्विधा ॥

संक्षेपाभिहितान्येषा साम्यवाचकविच्युते ।

साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निवध्यते ॥

उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।

क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचित् सा ॥

तथोपमानादानारे क्वचिप्रत्ययबलोक्तिः ।

क्वचिरभा कर्तुश्चारे क्वचि सा च क्लिप्ता क्वचित् ॥

उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो एणमुल् कयादिगतः ।

तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥

पृथीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया ।

वल्गुप्रभृतिभिरन्यैश्च तद्धितैः सा निवध्यते क्वचिभिः ॥

अयश्चोपमाविभागो नादृतः । तथा चोक्तमप्यदीक्षितेन चित्रभीमासायाम्—

एवमयं पूर्णालुसाविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्प-
त्तिकौशलप्रदर्शनमानप्रयोजनो नातीवालङ्कारशास्त्रे व्युत्पाद्यतामर्हति । नवा लुप्तानामयं
साम्यत्वेन विभागः ।

तत्र एकरूपे यथा उदाहृतम् । “मधुरः सुधावदधर” इत्यादि । विम्बप्रति-
विम्बत्वे यथा—*

“भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तन्मार सरधान्यासः स चौद्रपटलैरिव ॥”

अत्र रमधुलैरित्यस्य सरधा व्याप्तैरिति दृष्टान्तवत्प्रतिविम्बनम् ।
शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा—

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा

कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निलसिमाकृतम् ॥” †

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तुपमावच्छब्दभेदेन^१ निर्दिष्टे। (त, ह)

लक्ष्यतावच्छेदकस्यैक्येनैकरूप्यं बोध्यम् । भिन्नरूपत्वे तु शब्दभेदो वक्ष्यते । गुणो
धर्मः । भिन्नस्य द्वैविध्यसाह—भिन्ने इति । विम्बानुविम्बत्वं व्यक्तयोर्मनसा अभेदारोपः।

(वि, ण) भङ्गेति—स रघुस्तेषां पारसीकानां यवनानां भङ्गरूपावशिरोपे-
णाऽपवर्जितैस्त्याजितैः शिरोभिः महीं तस्वार व्यापारयामास । कीदृशैः रमधुलैः
(अस्त्यर्थे लच्) चौद्रपटलैः मधुरससमूहैरिव सरधा मधुमक्षिका । दृष्टान्तयदिति—
दृष्टान्तः—सादृश्यं तच्चात्र श्यामरूपम् । तद्वत् तद्विशिष्टं तन्मूलमिति यावत् । तादृशं
प्रतिविम्बनं मनसा अभेदारोपः इत्यर्थः । चौद्रपटलमुखयोः सादृश्यम्—श्यामसरधा-
ऽभिन्नरमधुमत्वादिति बोधनात् ।

(वि, त) स्मेरं विधायेति स्पष्टम् । अत्रेति—एके एवेति—एकधर्माव-
च्छिन्ने एवेत्यर्थः । यद्यपि स्मेरत्वं मुखस्यैव धर्मः न नयनस्येत्यतो विस्तारत्वमेव लक्ष्यता-

(लो, आ) सरधा मधुमक्षिका । चौद्र मधु । अत्र रमधुलत्वसरधान्यास-
त्वयोः धर्मयोर्भेदेऽपि स्वगतपिङ्गलत्वादिधर्मसाजात्येन सादृश्यादेकरूपतया समानता
शिरः चौद्रपटलयोर्धर्मिणोः साम्यबीजम् । एवं च गुणसाधारण्यं धर्मयोर्विरुद्धधर्म-
योगेऽपि सुसङ्गतम् । दृष्टान्तप्रतिवस्तुपमे सोदाहरणे लक्ष्यविष्यते ।

(लो, इ) एके एवेति—स्मेरत्वस्य विकसितत्वस्याविशेषत्वात् ।

* वस्तुतो भिन्नयोर्धर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नतयाप्यवसितयोर्द्विरुपादानं
विम्बप्रतिविम्बभावः ।

‘अत्र एवात्र विम्बप्रतिविम्बव्यपदेशः । लोके हि दर्पणादौ विम्बात्प्रतिविम्बस्य
भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदनं सङ्क्रान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते । अन्यथा हि प्रतिविम्बदर्शने
कृशोऽहं स्थूलोहमिन्याद्यभिमानो नोदियात् , भूषणविन्यासादौ नायिका नादियेत् ।’

जयरथः ।

† चक्षुषोर्विकारात् सर्वे मनोगतमभिलाषं सूचितवतीत्यर्थः ।

+ अलङ्कारसर्वस्वे ख्यवः—तत्रापि साधारणधर्मस्य कचिदनुगामितया ऐम्य-

१ ‘पमावच्छब्देन निर्दिष्टे’ (क. पु.)

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यत्वे ।
भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ३५ ॥ (य, ई) †

यथा—

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः ।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः सूनैरिव ॥”

अत्र नेत्रादीनामुत्पलादीनां सादृश्यं वाच्यं सरः भीष्माद्याह्वनासादृश्यं गम्यम् । (द)

वच्छेदकम् । विरसितत्वं तु नीलोत्पलधर्म इत्यवच्छेदकस्यापि भेदस्तथापि विरसितस्यापि विस्तारविशेषत्वाद् अभेदो बोध्यः । प्रतिवस्तूपमायदिति । तत्रैकधर्मावच्छिन्नसाधारणधर्मस्य शब्दभेदो वक्ष्यते ।

(यि, थ) एकदेशविवर्त्युपमामाह—एकदेशेति । गम्यत्वव्यङ्ग्यत्वम्, साम्यस्य सादृश्यप्रतियोगितानुयोगितारूपाया उपमायाः ।

(वि, द) नेत्रैरिवेति । सरः श्रियः सरोवरलक्ष्म्या पदे पदे देशे देशे उत्पलैः पद्मैश्चक्रवाकैश्च विभान्ति स्म । तत्रोत्पलादित्रयस्य नेत्रादित्रयोपमामाह—नेत्रैर्मुखैस्तनैरिवेति । अत्रेति । सादृश्यं सादृश्यप्रतियोगितानुयोगितारूपोपमा । सादृश्यप्रतियोगितानुयोगितारूपसम्यग्धस्य एवोपमात्वेनोपमाग्रन्थे प्रतिपादितत्वात् । तच्चान्न इवादेर्वाच्यमव्यङ्ग्यम् । अव्यङ्ग्यत्वस्यैव वाच्यपदार्थत्वेन प्राक् प्रतिपादितत्वाद् अन्विताभिधानपक्षे वाच्यमन्यथा तु ससर्गमर्थ्यादागम्यम् । सरः, भीष्मामिति । उत्पलादीन् नेत्रादिसादृश्यवशाद् गम्यं व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

(लो, ई) वाच्यत्वगम्यत्वे एकदेशे वाच्यत्वमेकदेशे गम्यत्वमित्येकदेशे विशेषेण वर्तमानाद् एकदेशविवर्तिनीत्यन्वर्थं नाम क्वचित् रूपकवत् समस्तवस्तुविषयायुपमा हरयते । यथा गोपीनाथकवे —

“ब्रह्माण्डं भवनायते त्वदुदरे लोके । लोकः स्फुरः”

ज्ञानाचेतनकल्पनाशबलितं साक्षात् वितानायते ।

रूपेण निर्देशः । क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथक् निर्देशः । पृथङ् निर्देशे च सम्बन्धिभेदमात्रं प्रतिवस्तूपमावत् । विम्बप्रतिविम्बभावो वा दृश्यन्तवत् ।

† अत्र रसगद्गाधरकार—“इयमपि रूपकत्वेवलानिरवयवा, मालारूपनिरवयवा समस्तवस्तुविषयसावयवा, केवलश्लिष्टपरम्परिता, मालारूपपरम्परिता, केवलशुद्धपरम्परिता, मालारूपशुद्धपरम्परिता चेत्यष्टधा ।” उदाहृतञ्च तत्रैव—

“मकरप्रतिमैर्महामटे कविभीरुसमैः समन्वितः ।

कवितामृतकीर्तिचन्द्रयोस्त्वभिहोवीरमणासि कारकम्” ॥

१ ‘गम्यते’ (क घ ङ)

कथिता रसनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥ ३६ ॥ (घ, उ) *

यथा—

“चन्द्रायते शुक्ररचापि हंसो

हंसायते चारुगतेन कान्ता ।

कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि

वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥” (न)

‘मालोपमा यदेकस्योपमानं यद्दृश्यते ॥ ३७ ॥

यथा—

“वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।

यौवनेनेव यनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥” (प, ऊ)

(घि, घ) रसनोपमामाह—कथितेति । यथोर्ध्वमिति उत्तरस्येत्यर्थः ।

(वि, न) चन्द्रायते इति । चन्द्र इवाचरते इत्यादिरर्थः । शुक्ररचाऽपीत्यत्र अपिकारस्य हंसोऽपि इत्यन्वयः । विहाय आकाशम् ।

(वि, प) मालोपमामाह—मालोपमेति । वारिजेनेत्यादि स्पष्टम् । अत्र प्रत्युपमानं मनोहरत्वमेव धर्मः । विभिन्नधर्माप्येया सम्भवति—यथा

“विज्ञो गुरुरिवासि त्वं कन्दर्प इव सुन्दरः ।

पाथोभिरिव गम्भीरो गरुत्मानिव विक्रमी ॥” इति ।

तन्मध्येऽपि तवामरायत इयं भूमण्डलात्मिनी

हारक्षीरपटीरसोदररुचिः स्वर्गोक्तसामापगाः ॥”

अत्र भवनस्याग्निनो वितानायत्रसाहितस्य उपमानत्वेन समस्तवस्तुविषयता ।

(लो, उ) यथोर्ध्वम् ऊर्ध्वोर्ध्वक्रमेण ।

(लो, ऊ) नयेनेत्यादौ मनोहरत्वमेकः साधारणो धर्मः । कचिद् भिन्नसाधारण-धर्मा मालोपमा यथा —

(“ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदवहरणम् ।

प्रभुतेव समाविष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥”)

एवं रसनोपमाप्यभिन्नसाधारणधर्माभिन्नसाधारणधर्माविति द्विधा बोद्धव्या ।

* यथोर्ध्वमूर्ध्वक्रमेण । प्रथमवाक्ये यदुपमेयं तद् यदि परवाक्ये उपमानं भवति तदा रसनोपमा ।

उदाहरणे प्रथमवाक्ये हंसस्य उपमेयत्वम् । द्वितीयवाक्ये हंसस्य उपमानत्वं, कान्ताया उपमेयत्वमिलादि ।

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।

“हसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योम तल यथा ।

विमला कुमुदानीव तारका शरदामे ॥” (फ, ऋ)

“अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता^१ विभूतयः ।

पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षमवा इव ।”

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षमवा इव” इत्युपमानभूता विभूतयः आधिप्यन्त इति आद्योपमा । अत्रैव “गृहे” इत्यस्य “भवने” इत्यनेन प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा । इत्यादयश्च न लाङ्घिता । एवविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सदृशानां । * (घ, ऋ)

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ३८ ॥

अर्थादेकवाक्ये । (भ, लृ) ×

(वि, फ) मालोपमाप्रसङ्गेन स्तुतमुपमाया विशेषान्तरमाह—कचिदिति । हस इति । अत्र प्रकृतशब्दद्वर्णने तद्वर्मा हसत्वादाय सर्व एव प्रकृता ।

(वि, घ) आद्योपमा—प्रतिनिर्देशोपमयो सूत्रेणानुक्तिबीजं दर्शयितुं तद्वद्वयमाह—अस्य राज्ञ इति । भूपानीता पराजितभूपेभ्य आनीता । कल्पवृक्षमवास्तज्जन्या विभूतयः इत्यनुबन्धः । आधिप्यन्ते अनुयज्यन्ते । आद्योपमा अनुपपत्त्येव । अत्रैव प्रतिनिर्देशोपमावत्त्वमप्याह—अत्रैवेति ।

(वि, भ) अनन्वयालङ्कारमाह—उपमेति । अर्थादेकवाक्य इति । वाक्यभेदे उक्तरसनोपमाया वक्ष्यमाणोपमेयोपमायाश्च प्रसक्त्या तद्वेदस्याऽन प्रवेशात् ।

(लो, ऋ) हसश्चन्द्र इवेत्यादौ शब्दद्वर्णनस्य प्रकृतत्वाद्वचनद्रव्योर्जलव्योम्नो स्तारकाकुमुदयोश्च प्रकृतत्वम् ।

(लो, ऋ) भूपानीता राजभिस्सहासीकृता । गृहे इत्यस्य उपमेयवाक्यगतस्य भवन इत्यनेन उपमानवाक्यगतम् । एवविधेति । अयमाशयः यदित्येकाचिदपि विच्छिन्नाप्यामासमादाय विशेषतो लाङ्घितव्यं तेन तस्य तथाविधस्य सहस्रधासम्भवाद् प्रन्धगौरवविना न विभित्फलमिति । तथाविधस्यापि लाङ्घितव्यत्वे वा यद्युक्तप्रकारवैलक्ष्यस्य सदा लाङ्घितव्यम् । न च तथा ।

(लो, लृ) तु पुनरर्थः । उपमालङ्कारस्य द्वयोरित्यस्य व्यवच्छेदार्थः । न

* (मालोपमा रसनोपमा च) न लाङ्घिता । एवविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात् । उक्तभेदानतिक्रमाच्च—अस्मिन् ।

१ ‘भूपाना ता विभूतयः’ (क ग पु)

यथा— “राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवाऽतन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे ॥” (म)

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः ।

“राजीवमिव पाथोजम्” इति चास्य लाटानुप्रासाद् विविक्तो विषयः । किन्त्वप्रो-
चितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । यदाहुः—

“अनन्यये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपपन्निकम् ।

(चि, म) राजीवमिति । अतन्द्रोऽनिद्रितो घूर्णमान इति यावत् । शरत्समुदयः
शरत्पक्ष्मीस्तस्या उद्यमे उपक्रमे ।

(चि, घ) वैवक्षिक इति । विवक्षाशब्दात् कण् । मुखं चन्द्र इत्यत्र यथा
भेदेऽभेदारोपाद् व्यधिकरणेनाऽऽरोपितेन चन्द्रत्वेन मुखप्रतीतिस्तथाप्राऽभेदे भेदारो-
पाद् वियक्षितेन व्यधिकरणेनापि भेदघटितसादृश्येनेवार्थे नौपम्यप्रतीतिरित्यर्थः ।
आहार्यतादृशविवक्षाप्रयोजनमाह—अनन्यसदृशत्वेति । अत्र लाटानुप्रासोऽप्य-
स्ति । तदसङ्कीर्णमिममाह—पाथोजमिति । उचितत्वाच्चिति । अलङ्कारद्वयेन
शोभातिशयजननादौचित्यम् । अनन्यये चेति । आनुपपन्निकमन्यार्थप्रयत्नेन सिद्धम् ।

विद्यत उपमेयस्य उपमानान्तरेणान्वयः सम्बन्धोऽप्रेत्यन्वर्थनामाऽनन्वयालङ्कारः,
अर्थोदिति । वाक्यद्वये उपमेयोपमाया वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(लो, ए) नन्वेकस्यैव उपमानोपमेयभावः कथं न विरुद्ध इत्यत आह—
अप्रेति । वैवक्षिके न हि तात्त्विकः । अस्यालङ्कारस्य राजीवशब्दयोस्तात्पर्यमात्र-
मिन्नार्थत्वेन लाटानुप्रासे सम्भवत्यपि न तद्विशेषत्वमित्याशयः । तत्र विषयविवेकं
दर्शयति—कथं राजीवमित्येकशब्दप्रयोगः पौनरुस्त्यापततीत्याह—किन्त्यप्रेति ।
उचितत्वं पर्यायकमभङ्गदोषस्यावश्योपेक्षणीयत्वादिति भावः । अत्र प्राचीनसम्प्रति
दर्शयति—यदाहुरिति । आनुपपन्निकं तल्लक्षणानन्तर्गतमपि अम्भोज्ज्वलीकरणार्थमुपा-

एकस्योपमेयोपमानत्वेऽनन्वयः—शामनः

तेनैवमुदाहृतम्—

“गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥” इति ॥

“यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

अगारदशानिवृत्तास्तमित्याहुरनन्वयम् ॥” शामदोद्धटौ

उद्धटेन पात्रोदाहृतम्—

“यस्य बाणी व्यवणीय स्तुक्रियेव क्रियाऽमला ।”

इयं अमिव इयं न शोकजोवनसोभनम् ॥

जदरभेनाम्भनङ्कारनिधेयं शमयितम्—

“एवं चास्य दिनीयगप्रदक्षारिणिगुभिरवातङ्कारान्वश्रितान्तं प्रमाणम्”

अस्मिन्स्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम्" इति ॥३॥ (य, ए)

पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ॥ ३६ ॥ +

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद् वाक्यद्वये । यथा—

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनु ।

अस्मिन्स्त्विति । लाटानुप्रासोक्तकारिकात्वेनाऽस्मिन्नित्यनेन लाटानुप्रास उक्त —
साक्षादेवेति । अन्यार्थप्रयत्नाभावाद् इत्यर्थः । प्रयोजन लाटानुप्रासस्य शब्दैक्य-
मित्यनुग्रहः ।

(वि, र) उपमेयोपमामाह—पर्यायेणेति । द्वयोरुपमानोपमेययोरित्यर्थः ।

देयमिति भावः । साक्षादेव न तु दोषनियमात्, तल्लक्षणात्तत्त्वत्वादित्यर्थः ।

(लो, ओ) उपमेयोपमेति । उपमेयेन पूर्ववाक्यस्थेन उपमासादृश्य द्वितीय-

॥ अनन्वयलाटानुप्रासयोर्भेद एकावल्यामित्य प्रदर्शित —

पौनरुक्त्यस्य तात्पर्यमात्रभिन्नस्यात्र प्रयोजकत्वात् । अनन्वये चार्थमात्रगतयुग-
पदुपमानोपमेयभावस्योपपुक्तत्वात् । शब्दैक्यस्य पुनरौचित्यवशेन प्रसङ्गसङ्गतत्वात् ।

तरलेप्युक्तम्—उभयपौनरुक्त्य लाटानुप्रासे प्रयोजकमनन्वये त्वर्थपौनरुक्त्य तावतै-
वैक्य युगपदुपमानोपमेयभानसिद्धेरित्यर्थः । किमर्थं तर्हि तत्र शब्दैक्य कुर्वन्ति कवयो
नियमेनेत्याशङ्क्याह—शब्दैक्यस्य पुनरिति । औचित्यवशेनेति । उद्देशप्रति-
निर्देशयोरैकक्यमिति न्यायबलेनान्यथा पर्यायप्रक्रमभङ्गापत्तेर्न तु लक्षणात्वेनेत्यर्थः ।

+ अत्र जयरथ —

“अस्यारचोपमानान्तरितिरस्कार एव फलम् । अत एवोपमेयेनोपमा इत्यस्या
अन्वर्थाभिधानम् । यत्र पुनरुपमानान्तरितिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमलङ्कारः ।
यथा—

“सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्य ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥”

“ने ह्यत्र विधुसवित्रादीनामुपमानान्तरितिरस्कारश्च विवक्षित किन्तु सुखदुःखवशी-
कृतमनसामेव विपरीत भवतीति ।”

भामहिनोदाहृतम्—

“सुगन्धि नयनानन्दि मादिरामदण्डलम् ।

अम्भोजमिव वक्त्रं ते त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥”

तत्रा कालङ्कारसर्वस्वे—

“समिव जल जलमिव ख हसन्धन्द्र इव हस इव चन्द्र ।

कुमुदानारास्तारास्ताराकषाणि कुमुदानि ॥”

धरणीव एतिर्धतिरिव धरणी

भतत विभाति तव यस्य वत ॥”

अत्रास्य राज्ञ श्रीबुद्ध्यादिसदृश नान्यदस्तीत्यभिप्राय । (२, श्लो)

[सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृति स्मरणमुच्यते ॥ ४० ॥ *]

“अरविन्दामद् वीक्ष्य खेलत्सञ्जनमञ्जुलम् ।

स्मरामि वदन तस्याश्चार चञ्चललोचनम् ॥” (ल)

तेनोपमेयोपमात्तद्वार इत्यर्थ । अर्थादिति । वान्यद्वय विना पर्यायेणोक्त्यसम्भवात् । कमलेवेति । अत्र सर्वत्र विभातीत्यन्वय ।

(घि, ल) स्मरणालङ्कारमाह—सदृशेति । अरविन्दमिति । अरविन्दस्यैवोपरि खेलता रघवेन मञ्जुलमरविन्द वीक्ष्य चारुचञ्चललोचन तस्या वदन स्मरामोऽयम् । अत्र अरविन्दमादृश्यान्मुखस्य, सञ्जनसादृश्याल्लोचनस्य, खेलासादृश्यान्त्योपमानस्येत्यन्वयं नाम, एतदितरोपमानस्यैव छेदः फलम् । एतदेव वृत्तांशुक्रमस्य राज्ञ इति । धृतिर्धैर्यम् ।

* सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा स्मृतिरनुभवधेति ।

तत्स्वधर्मान्नान्य ज्ञान स्मृति । तद्विज्ञ ज्ञानमनुभव ।

भस्वादिस्त्रिविधः । वेगा भावना स्थितिस्थापकधेति । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भायना आत्ममात्रवृत्ति —तर्कगमहे ।

सादृश्य विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कार —सूचक

सादृश्यज्ञानोदयुद्धसत्स्वारप्रयोज्य स्मरण स्मरणालङ्कार —जगन्नाथ

तत्रैव च तेनोक्तम्—अयमालङ्कारिकणां सम्प्रदायो यन्तादृश्यमूलरूपे स्मरण निदर्शनादिवदलङ्कार । तस्याभावे व्यङ्ग्यतायां भावस्तयोरभावे तु वस्तुमात्रम् ।

सदृशानुभवादि-यत्राभ्यासि प्रदर्शयता परिहृता चेन्नैवमुक्तम्—यदपि ‘सदृशानुभवाद् वस्तुतरस्मृति स्मरणम्’ इत्यलङ्कारसर्वस्वरत्नाकरया स्मरणालङ्कारनक्षत्रमुक्तं तदपि न । सदृशस्मरणोदयुद्धेन तत्स्वधरेण जनिते स्मरणोऽभ्यासो । यथा—

गत्वेवारिभन् जगति बह्वः पक्षिणो रम्यरूपा

स्तेषां मध्ये मम तु महती वागना चातवेपुः ।

यैरप्यर्चय निजगग नैरद स्मारयाद्भि

स्मृत्यास्तु भवति किमपि ब्रह्म वृत्त्याभिधानम् ॥”

अत्र च तत्तद्वदनादेकगम्यन्निधनादुत्पन्नेनापरगम्यन्निधनो जलधरस्य भगवन्मत्स्याय, स्मरणेन, चरित, भगवत् स्मरण, भगवत्स्मरणेनानुभवात् ५ यदि च ‘सदृशानुभवाद्’ इत्यत्राद्य ‘सदृशानाद्’ इति लक्षणे निरस्यो तदा भवत्यस्यापि गणप्रद इति दिष्टः ।

मयि सकपटमित्यादौ च(+) स्मृते सादरयानुभव विनोत्थापितत्वाच्चायम-
लङ्कारः । (औ) राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादरयात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कार-
मिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा—

“शिरिषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षणाणि दृश्यी गलदधु राम । (व, अ)
रूपकं रूपितारोपो^१ विषये निरपह्नवे ॥ ४१ ॥ (श, आ) *

स्यात् चामत्यस्य स्मरणम् ।

(वि, य) मयि सकपटमित्यादाविति । तत्र “स्मेर स्मेर स्मरामि तदा-
ननम्” इति । स्मृतेभिन्तयैवोत्थापितत्वादित्यर्थः । “सदृशादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य
बोधकः” इत्युक्त्यात् । स्मृतिबीजसत्कारोद्बोधकत्वाहुल्यात् । शिरिषेति । शिरिष-
मृद्धी सीता यदा यदा गिरिषु दुःखशतानि प्रपेदे तदा तदा रामोऽस्याः सदनेषु
सौख्यलक्षणाणि गलदधु यथा स्यात्तथा दध्यावित्यर्थः । मुखध्यानमिति स्मृतिः । दुःखे
मुखवैसादर्यम् ।

(वि, श) रूपकालङ्कारमाह—रूपकमिति । रूपितेत्यत्र रूपणं रूपं तत् इतच्-

(लो, औ) सदृशाशुभवादिति प्रतीकव्यवच्छेदश्च दर्शयति—मयि सक-
पटमित्यादि । अरविन्दमित्याशुदाहरणे स्मृतिरूपाया विप्रलम्भाद्भवेन प्रयोऽलङ्कार-
विषयत्वेऽपि स्मरणालङ्कारस्यापवादत्वेन तद्वाधकता । तेनानुचिन्तनीयदर्शनोत्थापिता
स्मृतिः प्रेयोलङ्कारविषयः । यथा मयि सकपटमित्यादिरेव ।

(लो, अ) मुख्यमेव सौख्यम्, अत्र मुख्यं स्वयमेव सादर्यम् ।

उदाहरणान्तरं यद्युत्तररामचरिते—

‘मतिशयितमुखसुरप्रभाव

शिशुमवलोक्य तथैव दुःखरूपम् ।

कुशिकसुतमस्तद्विषां प्रभागे

धृतबन्धु रघुनन्दन स्मरामि ॥”

+ ‘मयि सकपटं विधित् कापि प्रणीतविलोचने

किमपि नयनं प्रोते तिर्यग्गविवृम्भिततारकम् ।

स्मितमुपगतामाली दृष्ट्वा सलज्जमवाग्भिष्ट

कुवलयदृश स्मेर स्मेर स्मरामि तदाननम् ।”

इति श्लोकः ।

* ‘विषयिणा विषयस्य रूपकतः करणरूपकम्’ (अलङ्कारसं०) “विषयी

१ ‘रोपाद्विषये’ (अ प) ।

रूपितेति परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च 'परिणामप्रस्तावे विवेचयिष्यामः ।
निरपह्नवे इत्यपह्नातिव्यवच्छेदार्थम् । (५)

तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ४२ ॥ (स, इ)

तद्रूपकम् । तत्र—

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।

प्रख्यादाद्रूपणवानित्यर्थः । तथा च रूपयिष्यमाणश्चन्द्रादिरत्र रूपितपदार्थः । उक्तप्रस-
यान्तत्वेऽतीतत्वानन्वयात् । तस्य मुखदावारोपो रूपकमित्यर्थः । केचिदत्र आरोपा-
दिति पञ्चमी ज्ञापकतायां, स्वज्ञानद्वारा स्वस्यैव रूपकत्वप्रकारज्ञानहेतुता बोध्या इत्याहुः ।

(वि, प) पदव्यावृत्तिमाह—रूपितेति । परिणामालङ्कारे रूपणाधिकरणतया
रूप्यमाणस्य परिणामाद्वास्तवोऽभेदस्तथात्वाऽनारोपवत्त्वरूपं रूपितत्वम् । यथा—“स्तनो-
पपीडमाश्लेषः कृतो बृते पणस्तथा” इति परिणामोदाहरणे रूपणाधिनरणाऽऽश्लेषतयैव
रूप्यमाणस्य पणस्य परिणामाद्वास्तव एव पणाऽऽश्लेषयोरभेद इत्यतः पणो न रूपित
इति तद्व्यवच्छेदः । अपह्नुतिव्यवच्छेदायेति—“नामं शशी कुण्डलितः कणीन्द्रः”
इत्यादौ शशिनि कुण्डलितकणीन्द्रारोप एव, किन्तु शशित्वापह्नवपूर्वक इत्यतः
तद्व्यवच्छेदः ।

(धि, स) तस्य प्रविष्यमाह—तदिति ।

(वि, इ) यत्र कस्यचिदिति । यत्र रूपके गृह्यमाणे क्वचित् कस्यचिदा-
रोप इत्यर्थः । परारोपणस्य प्रकृष्टारोपस्य मुखारोपस्य इत्यर्थः । कारणं साधकम् ।

(लो, आ) एवं साधर्म्येऽभेदप्राधान्ये अलङ्कारान् निर्णीय भेदप्राधान्ये
सङ्गमिति—रूपकमिति । रूपितारोपवत्त्वं न च प्रकृतेऽप्युपयोगः । अनिगीर्णस्व-
पणाऽन्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः । तेनाध्यवसायमूलकत्वेत्यादेरपि व्यवच्छेदः; अध्य-
वसायोऽपि विषयनिर्गणेन विषयिणोऽभेदप्रतिपत्तिः । अपह्नवो “न मुखं चन्द्र”
इत्याकारः । एवं च निरपह्नवस्यानिगीर्णस्य विषयस्य विषयिणा तादात्म्याद् यद्रूपवत्त्वं
तद्रूपकस्यमलङ्कारमन्यरूपेणान्यस्य रूपवत्त्वादित्यर्थः ।

(लो, इ) तद्भेदानाह—तदिति । त्रिधेत्यतः पूर्वं प्रथममिति शेषः । अन्य-
भेदानामेतदन्तरत्वात् ।

विषयं रूपयति रूपवन्तं करोतीति अन्वयाभिधानं रूपकम् (एकवली) “रूपवत्
करोतीति रूपयति रूपयुक्तं करोतीत्यर्थः । सोऽस्मिन्नस्मानि रूपकमलङ्कारः ।”
(कुवलयानन्दे अलङ्कारप्रकरणः) । निरपह्नवे अपह्नवर्हिते । विषये आरोपे । साधर्म्यं
सन्तुगतमेव ।

१ ‘त’प्रस्तावे (क. ५)

तत्परम्परितं * श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

प्रत्येकं केवलं मालारूपं चेति चतुर्विधम् ॥ ४३ ॥ (६, ६)

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धन केवलपरम्परितं यथा—

“आहवे जगदुद्गण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥” (क, ४)

श्लिष्टेति—एकशब्देनैव रूप्यरोपकोभयोपस्थापने श्लिष्टत्वनिबन्धनत्वम् । अतथात्वे तु अश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वम् ।

(धि, फ) आहवेति—हे नृसिंहमहीपाल ! तव बाहवे हस्ताय स्वस्त्यस्तु ।
 कौटशाय—आहवे युद्धे जगत्पुद्गल राजमण्डल नृपतिमण्डलमेव राजमण्डल चन्द्र-
 मण्डल तदीयराहवे संहिक्रियाय तस्मिन्स्कारकत्वात् । अत्र नृपतिमण्डलसम्बन्धि-
 त्वेन राहुत्वारीपोऽनुपपन्न राहोर्नृपतिमण्डलतिरस्कारकत्वाभावात् । अतो मुख्यतदा-
 रोपसाधको नृपतिमण्डले चन्द्रमण्डलारोप । श्लिष्टराजशब्देन च तदुभयोपस्थापनम्
 एतदाह—अत्रेति । अत्र च मुख्यरूपकनिर्वाह्य इयोर्नृपतिचन्द्रयोः प्राकरणिकत्वा-
 दादावेव नृपचन्द्रो राजपदवाच्यो न तु चन्द्रो व्यङ्ग्य । एकार्यमाने प्रकरणत्वे एवा-
 ऽन्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वात् । अतो नान् वाच्यसाधकत्वव्यङ्ग्यरूपस्य वाच्यसिद्ध्याङ्गाख्य-
 गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य प्रसङ्गः । यत्र तु कस्यचिदारोप विनैव प्रथम मुख्यरूपक सिद्धयति
 पश्चात्तादृशानिरूप्यमाणस्याऽपरपदार्थान्वयानुपपत्तिस्तत्र प्राकरणिके तादृशापरपदार्थे निय-
 मकस्य श्लिष्टशब्दस्याऽपरायो मुख्यरूपमाणस्याऽपरपदार्थान्वयानुपपत्तिनिरासाय रूप्य-
 भाषे व्यङ्ग्य एव, तत्र वाच्यसिद्धयङ्गत्वैव तस्य । यथा—

“भ्रमिमण्डलमहदयता प्रलय मूर्च्छां तम शरीरसाध च ।

मरण च जलदभुगगज प्रसङ्ग कुक्षे विषं वियोगिनीनाम् ॥”

इत्यत्र श्यामत्वेनोपकारकत्वेन च जलदे भुजगरूपेण प्रथम सिद्धयत्येव । पश्चाच्च
 रूप्यमाणस्य भुजगस्य विषपदार्थे प्राकरणिकजलजनकत्वानुपपत्त्या ताजिरासाय विष-
 पदद्वितीयायो हलाहल व्यङ्ग्यम् । तत्र रूप्यतो वृष्टिवर्णनप्रकरणाजलस्यैव वाच्य-

(लो, ई) परस्य मुख्यस्य तथाविधसम्यगर्थान्तररूपेण विनानुपपद्यमाने आरो-
 पणे कारण निमित्तम् । श्लिष्ट, प्रकृतरोपणोत्पादकरणाश्रयस्यात्मनो धर्मता श्लिष्ट ।
 अश्लिष्ट पृथग्रूपदर्निर्दिष्टरूपरूपकार्य । तथाविध शब्दो निबन्धन कारणम् । अर्थात्
 मुख्यारोपे यस्य इत्यर्थः । केवल सकृद्रूपणात्मकम् । मालारूपम् एकत्रैव विषयपरम्परा-
 मनपेक्षयाऽनेकवस्त्वारोपात्मकम् । एवमन्यत्रापि । परम्परा जाताऽस्येति परम्परित सार्थकम् ।

(लो, उ) जगदुद्गण्डोऽतिशयोक्त्य, राजमण्डल नृपसमूह चन्द्रमण्डल च ।

* परम्परया एकस्य माहात्म्यादपरस्मारूपणत्वमायातं तत्र तत्तथोक्तम्—नयरथ ।

अत्र राजमण्डल नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहो राहुत्वारोपे
निमित्तम् । मालारूप यथा—

“पद्मोदयदिनाधीश सदागतिसमीरण ।

भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि ॥”

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदय । सतामागतिरेव सदागमनम् । भूभृतो
राजान एव पर्वता इत्याचारोपो राज्ञः सूर्यत्वाचारोपे निमित्तम् । (ख, ऊ)

त्वात् । ततो भुजगस्य हलाहलजनकत्वेनानुपपत्त्यभावाद् भुजगरूपेण सिद्धिरिति
विषयस्य विभागं मुधीभिरवधेयः । एव च मुख्यरूपकसाधकविशेषस्य वाच्यत्वे
परम्परित रूपक, तस्य व्यङ्ग्यत्वे तु वाच्यसिद्धयङ्गमिति स्थिते “दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेप
ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र वैरिश्चदवानलः ।” इत्यत्र कुले वेणवारोपणस्य
व्यङ्ग्यतया वाच्यदावानलरूपसिद्धयङ्गत्वमिति ग्रन्थकृता प्राणुक्तं चिन्त्यम् । राजमण्डल-
राहवे इत्यत्र इव तत्रापि मुख्यदवानलरूपकसाधकत्वेन वेणवारोपणस्य वाच्यत्वादेव ।

(चि, ख) छिष्टपरम्परितरूपमालामाह—पद्मोदयेति । अस्यायौ वृत्तावेव
विरुत् । इत्याचारोप सूर्यत्वाचारोपे निमित्तमिति । अत्र हि लक्ष्या उदये सूर्यस्य,
सतामागतौ समीरणस्य, भूभृता राजाभावलां दम्भोलेधानुपयोगेन पद्माया उदयादौ
पद्मोदयाचारोपणैव तदुपयोगात्तन्निमित्तता ।

“विद्वन् मानसहस्र ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तशुते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्सीकारवैधानर !

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्य वरवीर ! वत्सररात वैरिचमुधे क्रिया ।”

इति श्लोकः काव्यप्रवृत्तकृता छिष्टपरम्परितरूपमालारूपकोदाहरणतयैव दर्शितः ।
तस्याया हि “हे वरवीर ! वैरिच ब्राह्म वत्सररातम् उधे साम्राज्य क्रिया कुर्या ।
रात अन्यान्यपि सम्बोधनान्माह—चिद्धदिनि । विदुषा मानस मन एव मानससर
तत् हत, कमलानामसङ्कोचो विनाशस्तत्र दीप्तशुते सूर्यः । दुर्गामार्गणं दुर्गं विना
योद्स्व, तदेव दुर्गाया मार्गणं तत्र नीललोहित ! समिता युद्धानां स्त्रीकार एव
समिधा स्त्रीयार तत्र वैधानर ! सत्ये प्रीतिविधानमेव सत्याम् अप्रीतिविधानं तत्र दक्ष
प्रजापते ! विजय परपराभव एव विजयोऽर्जुनस्तन् प्राग्भावे पूर्वोक्तौ भीमेन ।

(लो, ऊ) पद्मा लक्ष्मी पद्म च । सतामागमन सर्वदागमन च । भूभृतो राजान
पर्वताद्यः । पद्माया लक्ष्म्या सर्वदा युगं च । एव—

“त्वमेव देव पातालमाप्तानां त्व निबन्धनम् ।
॥ चमरमण्डभूमिरेको लोकत्रयामक ॥”

इत्यत्र लोकत्रयामकत्वनिर्वादि रूपेण पातालमित्यादि रूपेण हेतुः ॥

अश्लिष्टशब्दनिबन्धन केवल यथा—

“पान्तु वो जलदश्यामा शार्ङ्गव्याघातकर्कशा ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भारचत्वारो हरिबाहव ॥”

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहुना स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् ॥ (ग)

मालारूप यथा—

“मनोजराजस्य सिताक्षपत्र

श्रीखण्डचित्र हरिदङ्गनाया ।

विराजति व्योमसर सरोज

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम् ॥”

अत्र मनोजादे राजत्वाधारोपश्वम्भविम्बस्य सिताक्षपत्रत्वाधारोपे निमित्तम् ।

एषु च राजभुजादीना राहुत्वाधारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाधारोपे

हे प्रभो इत्यत्र राशि हसाधारोपमुख्यरूपकाण्यनेकानि प्रत्येक तत्साधकानि मनश्चादौ मानससरोवरदिहपकाण्यनेकानि । प्रकृते अपि राशि दिनाधीशाद्यनेकरूपकसाधकानि सद्यस्यादीनामुदयादौ षड्जोदयादिरूपकाणीति ।

केवलश्लिष्टपरम्परितरूपकरोदाहरण तु काव्यप्रकाशकृता दत्त यथा—

“अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय ।

स्तूयते देव । सद्गुरुमुक्तरत्न न केभवान् ॥”

इति । अस्यार्थ—हे देव । सद्गुरु सत्कुलमेव सद्गुरु सद्ग्रेणु तत्र मुक्तरत्न भवान् केन स्तूयते ? वशे मुक्तीत्यते । रात्र सम्बोधनान्तरमाह—अलौकिकेति । अलौकिकोऽन्यलोकविलक्षणो यो महालोको महादृष्टिपात स एव महालोको महाज्योतिस्तेन प्रकाशित जगत्त्रयम् अर्थान् मुक्तरत्नसिद्धत येन हे तादृश । अत्र हि राशि मुक्तारोपो मुख्यरूपक तत्साधक कुले वेश्वरोपयम् । दृष्टिपाते ज्योतिरारोपणं च ज्योतिरभावे मुक्तीत्कर्वाभावात् ।

(वि, ग) अश्लिष्ट केवलमाह—पान्तु वो जलदश्यामा इति । चत्वारो हरिबाहवो व पान्तु । वीदृशा ? त्रैलोक्यमेव मण्डपस्तम्भ स्तम्भा, धारकत्वात् । तथा शार्ङ्गस्य धनुषो व्याघातेन कर्कशा । स्तम्भत्वारोपे निमित्तमिति । त्रैलोक्ये स्तम्भानन्वयात् ।

(वि, घ) मालारूप यथेति—अश्लिष्टशब्दनिबन्धनमिति शेष । मनोजराजस्येति । कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्ब विराजति । तत्र परम्परितरूपकनिमित्तकानि रूपकान्तराण्यह—मनोजेति । मनोज एव राजा तस्य सिताक्षपत्रम् । हरिद्रूपाया अङ्गनाया श्रीखण्डस्य, चन्दनस्य चित्रम् । व्योमरूपस्य सरस. सरोजम् । एषु चतुर्षु

निमित्तमिति केचित् । (घ, ऋ) ❀

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवातिं च ॥ ४४ ॥ * (ङ, ॠ)

तत्र—

आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ४५ ॥ (ल)

प्रथमं समस्तवस्तुविषय यथा—

“रावणावग्रहग्रान्तमिति घागमृतेन स ।

अभिवृष्य मरुधस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥”

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितम् । (घ, ए)

रूपन्योर्निमित्तनैमित्तिरभाव उहविपरीत एवेति केषाधिन्मत दर्शयति—एष्विति ।

(वि, ङ) द्विविध सादरूपकमाह—अङ्गिन इति । साङ्गस्य सधर्मस्य । यो रूप्यते तस्य धर्मा अपि यदि रूप्यन्ते तदा साङ्गमित्यर्थः ।

(वि, च) रावणावग्रह इति । रावणरूपेणाऽवग्रहेण दृष्टिविधातेन “ग्रान्तं मरुधस्य शस्य घागमृतेन स कृष्णो त्रिष्णुर्मेघो शस्यमभिवृष्य अभिविष्य तिरोदधे । अन्योऽपि रूप्यमाणो मेघोऽङ्गी । तस्य धर्मो जल वावि रपितम् । एव स्वजलसिच्यमान-त्वसम्बन्धेन शस्यमप्यङ्गम् । मरुत्सु तद्रपितम् । तदाह—अत्रेति ।

(लो, ऋ) केचित्तु वयमिति भावः । एतथात्रैव स्फोटयिष्यति ।

(लो, ॠ) साङ्गस्य सोपकरणस्य ।

(लो, लृ) आरोप्याणामग्रतदुपकरणानाम् । शाब्दत्वे शब्देनभिधेयत्वे ।

(लो, ए) वागादीनां कृष्णोपकरणानाममृतत्वादीति मेघोपकरणम् । इह च रूपितरूपणम् । यदाहुः—

(“सुरापङ्कजरोऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तघी तव ।

लीलाश्रय करोतीति रम्य रूपितरूपणम् ॥” इति ॥)

इह हि सुरो पङ्कजत्वरूपणानन्तरं पुनरङ्गन्वर्षणम् । एव भ्रूलतानर्त्तघीन्य-
आपि ज्ञेयम् ।

❀ रूप्यकस्य मतमिदम् । यथा—‘त्वमेव हम् इत्याद्यारोपणपूर्वका मानगमेन मानसमि-याद्यारोपे’ (अलङ्कारमर्वस्ते) । तत्र समुद्रवन्धव्याग्न्याने ‘शप्यपेक्षया हगत्वारोपे’ मानगन्वारोपे निमित्तं प्रवृत्तो मरुधस्य उत्तरत्येक्षया मानगन्वारोपे हसन्वारोपे निमित्तं यद्वत् काव्यप्रकाशकादिकं च न विशेषः ।

* एकदेश आरोप्यमाणानामांशतदामह आरोप्यमाणप्रयोजनप्रतिपादनाय तद्वस्तुता विवर्तते परिणमते यत्र तत्तथेष्टम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत् ॥ ४६ ॥ (ऐ)

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा—

“लावण्यमधुभि पूर्णमास्यमस्या विकस्तरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बै कैर्न पीयते ॥”

अत्र लावण्यादौ मध्नाधारोप शब्दो मुखे पद्माधारोप आर्थः । न चेद-
मेकदेशविवर्तिन्युपमा विकस्तरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तना-
न्मुखे घोषचरित्वाद् । (छ, ओ)

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ४७ ॥ (औ)

तत्र मालारूप निरङ्ग यथा—

“निर्माणकौशल धातुध्वनिंका लोचचक्षुषाम् ।

(वि, छ) एकदेशविवर्तिरूपमाह—यस्य कस्येति । कस्यचिद्रूप्य
माणस्येति । द्विविद्विन्न द्विविद्वस्य तथात्वं बोध्यम् । तत्राङ्गिन आर्थत्वमाह—
लावण्येति । लावण्यमधुभि पूर्णं विकस्तर आस्या आस्य लौकलोचनरूपाणा
रोलम्बाना अमराणा कदम्बै कैर्न पीयते । मुखे पद्माधारोप इति । मधुपूर्णता
अमरनिपीयमानता अत्राङ्गम् । रूप्यमाणम् पद्मादकम् अत्राङ्गि । द्विविद्वस्यमेव ऽऽर्थः ।
यथा—“गुणसिन्धुर्भवानिति ।” अत्राङ्गिन सिन्धोर्धमा जल गुणे आरोप्यमाणमर्थम् ।
नवेल्यादि लावण्य मधु इव इत्याद्युपमानसम्भवात् तद्वशेन मुखेऽपि पद्मोपमाप्रतीति
इत्याशङ्क्य । निरस्वरेलाद्युत्तरम् । विकस्तरत्वं पुष्पधर्म एवेत्यतस्तद्धर्मणि पुष्पे एव
मुख्यतया साक्षात् सम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात् इत्यर्थः । मुखे चेति पद्मतुल्ये मुखे स्वाध-
यसाद्वयसम्बन्धनलैव परम्परामम्बन्धरूपादुपचारादित्यर्थः ।

(वि, ज) निर्माणकौशलमिति । अत्र सारोपा लक्षणा । तत्कौशलजन्मा

(लो, ऐ) आर्थत्वमर्थगम्यत्वम् । एकदेशे विशेषण शब्दतया स्फुटत्वेन वर्त्तितु
शीलमस्य रूपकस्यैकदेशविवर्ति ।

(लो, ओ) मुख्यतया वर्त्तनाद् इति । मुख्यतया विधेयतया । अथमा
शय । अत्र हि विषयस्यास्य रूपमवच्छाद्य, विषयिण पद्मरूपेण रूपवत्तापादने तस्य
विकस्तराख्यधर्मपरिमिद् साधक प्रमाणम् । एतच्च सकनिरूपणप्रस्तोत्रे सुव्यक्तं भवि
ष्यतीति नेह तन्व्यते ।

(लो, औ) केवलस्य सहयोगान्तररूपणासयुक्तम् । मालाकेवलरूपत्वं पूर्वोक्त-
वद् व्याख्येयम् ।

(लो, अ) निर्माणेति—अत्रैवस्यामिन्दीवरेच्छादामनेकवत्सारोपात् निर
वयविमाला ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्द्रीवरेषणा ॥” (ज, अ)

केवलं यथा-

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूषे ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकामै-

र्यन्दिद्यते” मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥” (ऋ, आ)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥ ४८ ॥ (अ, इ)

चिरन्तनैरङ्गा इति शेषः । कचित् परम्परितमप्येकदेशविवर्ति यथा-

“खड्गः क्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालयाखण्डलस्य ।” ×

अत्रार्थः क्षमायां महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे निमित्तम् । अस्

इत्यर्थः । नाऽत्रारो रूपकम् । चन्द्रिकाक्रीडागृहद्वयरूपणानु मालेत्यवधेयम् ।

(वि, ऋ) दासे कृतागसीति । उद्यता कठोरपुलकाङ्कुररूपणा कण्टकानामप्र-
रित्यन्वयः । अत्र पुलकाङ्कुरेषु कण्टकरूपणमात्रम् ।

(वि, अ) तेनाष्टौविति । श्लिष्टाश्लिष्टावाचकभेदे द्विविधस्य परम्परितरूपकस्य
मालाकेवलभेदाच्चातुर्विध्यम् । सात्र च समस्तवस्तुविषयत्वैकदेशविवर्तिताभ्यां द्विविधम् ।
निरात्र च केवलमालात्वाभ्यां द्विविधमित्यष्टौवित्यर्थः ।

(वि, इ) खड्गः क्षमेति—खड्ग एव स्त्रीत्वेनाऽनारोपिताया क्षमायाः पृथिव्याः
सौविदल्ल अन्तःपुरस्थनपुंसक । “सौविदल्लो महल्लिका” इति कोपः । अत्रेति ।
क्षमाया स्त्रीत्वेनाऽऽरोपणं विना खड्गे सौविदल्लारोपस्यानुयोगेनानुपपत्तेः । उदाहरणं
मृग्यमिति । यथा—

(लो, आ) दास इति । दासे, स्वाधीनजने, कृतागसि कृतापराधे, प्रभूणा
सेव्यानाम् । अत्र प्रहारे ॥ दूषे नाभ्यसूयामि । भिद्यते विष्यते । अत्र केवलमिति निर-
वयवस्य समानान्तररूपणं विना एकत्रैव निरूपणानिबन्धनात्, इहापि पुलकाङ्कुर-
रूपणानन्तरं कण्टकत्वरूपणेन रूपितरूपणम् ।

(लो, इ) तेन तेन प्रहारेण अष्टौ, अन्यथा पुनर्वच्यमाणा अपि भिदाः सम्भव-
न्तीत्याशयः ।

(लो, ई) सौविदल्लोऽवरोधाध्यक्षः । अत्रेति । अवयवार्थः—अत्र क्षमायां महिषी-
त्वरूपणस्यार्थत्वाद् एकदेशविवर्तिरूपकं, तदपणस्य च खड्गस्य सौविदल्लत्वरूपणदेतु-
त्वात् परम्परितमिति । इह च क्षमायां महिषीत्वरूपणं विना खड्गस्य सौविदल्लत्वरूपणं

× “पर्यहो राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाग्नेस्तरङ्गः

अप्रप्रन्यर्षिवशोन्मथप्रविजयधरिस्थानदानाम्बुपट्टः ।

१ ‘ भवेडु ’ (क. पु.) २ ‘ सिद्यते ’ (क. पु.)

भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् । (ट, ई)

दृश्यन्ते कचिदास्योप्या-श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ४६ ॥ (ठ, उ)
तत्रैकदेशविवर्तिं श्लिष्टं यथा मम—

“करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततम पटलाशुके निवेभ्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदियो मुखं सुधाशु ॥”

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादी “चुचुम्बे हरिदबला

“प्रसूनबाणस्य सितातपत्रमैन्द्रया दिशश्चन्द्रमबिन्दुरिन्दु ।

विराजते विष्णुपदारावेन्दु मयूखविलालितभूमिपीठम् ॥” इति ।

अत्र हि प्रसूनबाणादे रापत्वाधारोप चन्द्रस्य सितातपत्रारोपहेतुः । यदि चैकस्य वाच्यस्य रूप्यस्य साधकान्यनेकान्यन्यानि रूपकारयेव माला इत्यभिप्रायः, तदा “राकाया नभसध्वन्द्रं पुण्डरीकं शशस्य च” इत्युदाहार्यम् । अत्र हि शशिनि रूप्यमाणे पुण्डरीके वाच्ये राकाया पदइस्तलक्ष्मीत्वं गगनस्य सरोवरत्वं शशस्य ध्रुमत्वं चार्थसाधकम् ।

(वि, ठ) साङ्गेऽपि रूपके इति । समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्तित्वेन द्विविधे साङ्गे इत्यर्थः ।

(वि, ड) करमुदयेति । अयं सुधाशु अमरेशदियः प्राच्या, मुखं विचुम्बति । किं कृत्वा ? उदयमहीधररूपस्य स्तनस्याग्रे करं रश्मिमेव करं पाणिं निधाय, स्तनाग्रे कादरो गलितं तमं पटलरूपमशुकं यत् तादृशं । मुखं कदृशं ? विकसितकुमु-

नोपपद्यते । साधयैकदेशविवर्तिनि तु वाच्यरूपस्य स्वयमतुपपन्नमेव । सामर्थ्यात्स्वन्य-
वाक्षिपतीति विवेकः । मृग्यं लक्ष्येभ्योऽप्यर्थः । यथा—

(“अस्ति स्वस्त्ययनं श्रियं सुचरितं द्वाधीयसं श्रेयसं

सौन्दर्यस्य रसायनं निरवधे शीलस्य लीलायितम् ।

विद्यानामधिदैवतं निरुपधे शौर्यस्य विस्फूर्जितं

श्रीभागुरित्यलिङ्गमल्लपदं गङ्गान्वये भूपति ॥”)

अत्र श्रीप्रभृतीनां प्राणिविशेषत्वरूपणम् आर्यं स्वस्त्ययनरूपणं हेतुः ।

(लो, उ) कचिदेकदेशे आरोप्या आरोपविषयवाचके पदे व्यङ्ग्यतया निर्दिष्टा

(लो, ऊ) करं विरणं हस्तं च । मुखमाद्यभागं, वदनं च

सप्रामत्रासताम्यं मुखलिपतियशोहसनीलाम्बुवाह

खड्गं च्मासौविदलं समितिं विजयते मालवाखण्डलस्य ॥”

इति सम्पूर्णश्लोकः । (अलङ्कारसूत्रम्) । सौविदलं—कञ्जुकी । “सौविदला कञ्जुकेन-
स्थापत्या सौविदारं च ते” इत्यमरः । समिति—सङ्ग्रामे । मालवाखण्डलस्य—मालवे-
धरास्य ।

मुखामिन्दुनायकेन" इति पाठे । (ङ, ऊ) नचात्र श्लिष्टपरम्परितम् । तत्र हि "भृमृदावलिदम्भोलि" इत्यादौ राजादौ पर्यन्तत्वादिरूपणं विना घर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् ।

तर्हि कथं "पद्मोदयदिनाधीश" इत्यादौ परम्परित, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् । तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुष्यञ्च सादृश्यं नतु प्रकृते तद्विवक्षितं, पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गबादिना सुष्यञ्चमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । (ङ, ए)

दरूपमीक्षणं यस्य तादृशम् । अनामरेशादिरा नायिकात्व, मुपाशोर्नायकत्व चार्थम् । तयोर्धर्मौ स्तनदत्तहस्तविकशितनेत्रे शब्दौ । करपदञ्च श्लिष्टम् । द्वितीयस्योदाहरणं स्पष्टम् "बुबुम्बे हरिदयलामुखामिन्दुनायकेन" इति पाठे ।

(वि, ङ) नचात्रेति । श्लिष्टपदेन कररूपणस्य स्वनरूपणसाधकत्वात् । समाधत्ते-तत्र हि इति । परम्परित यद् रूपकं तदेव मुख्यरूपकसाधकं नतु सादृश्यं तत्साधकम् । यत्र तु सादृश्यादपि मुख्यरूपकं सिद्धयति न तत्र परम्परितरूपकम् । तेन प्रकृते पर्वतसादृश्याद् उच्चत्वादेव स्तनरूपणमित्युक्तमनेन । ननु यदि सादृश्याऽसत्त्वे एव परम्परितरूपकं, तदा "पद्मोदय" इत्यादावव्याप्तिरित्याक्षिपति-तर्हि इति । अव्याप्तिमुपपादयति । राजादेरिति । नतु तद्विवक्षितमिति । यत्तु विवक्षितं तदाह-पद्मोदयादेरेवेति । पद्मोदयादिश्लिष्टपदस्यैव इत्यर्थः ।

(लो, ए) करादिशब्दस्य श्लिष्टत्वेन श्लिष्टपरम्परितशब्दा निराकरोति-नचेति । राजादौ ज्ञानवादिरूपे सुष्यञ्चमिलितं पूर्वमस्त्वेषेति शेषः । पद्मोदयेत्यादौ प्रयोक्तृतेजस्वितादिकमेव सादृश्यम् । पद्मोदयादेरिव सकलकल पुरमित्यादावुपमाया सकलकलत्वस्यैव इत्यर्थः । राजादिनाधीशयोः प्रकृते योजयति-इह त्विति । इह करमुदयमहीधरस्तनाग्र इत्यादौ । तु पुनरर्थः । एव च "भ्रमिमरति" मित्यादौ विष जलमेव विषमित्यारोपो जलदे प्रसिद्धसादृश्यभुजगस्थारोपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितमेव । अत्र "विद्वन्मानसहस्र" इत्यादौ राजादौ हसत्वारोपो मानसे मानसत्वारोपे हेतुरिति मन्यमाना आहुः- "नेह विषशब्दस्य द्वयर्थता "विद्वन्मानसहस्र" इत्यादाविव जलदे भुजगारोपहेतुका, किन्तु एतत्पथावस्थितवैद्यशास्त्रप्रसिद्धभ्रमादिमरणान्ताष्टविधगरलकार्यविशेषोत्थापितेति द्वयर्थतायास्तादात्म्यारोपणं विना प्रसिद्धेरिह श्रेयालङ्कार एवेति ।" तदयुक्तम् । जलदे भुजगसादृश्यस्य सकलकल पुरमित्यादाविव विषशब्दस्य द्वयर्थता विनाऽनुपपत्तेः । किञ्च जलदभुजगज विष जलमिति न घटते । जलदस्य भुजगताया अवास्तवत्वाद् भुजगान् जलचम्पानिवन्धनात् । तस्माद् विषमेव विषमिति रूपणमाक्षिप्यैव वाच्यरूपणं सगच्छते । नच श्रेयमालोणास्तु वाच्यरूपणोपपत्तिरिति युक्तं, श्लेषेण

तादात्म्याप्रतीति । श्रेयोपपादकमिश्रकलितप्रतीति वाच्यरूपणासङ्गति, तादवस्थ्यात् ।
अन्यथा “विद्वन्मानसहस्र” इत्यादावपि तथाग्रमङ्ग स्यात् ।

“आभाति ते क्षितिभूतं क्षणदानिभेय
निर्दिशमासलतमालनान्तलेखा ।

इन्दुत्वियो युधि हटेन तवारिकीर्ति-

रानीय यत्र रमते तरुणप्रताप ॥”

इह एकदेशवर्जिनि रूपके क्षितिभूद् राजा एव क्षितिभूत् पर्वत इति श्लिष्टम् ।
तत्रालङ्कारिकचण्डिकादामपण्डितादयः राजनि परतत्वारोपण निर्दिशस्य तमालवन-
त्वारोपणे हेतुरिति श्लिष्टपरम्परितमाद्रियन्ते । तच्चिन्त्यम् । तथाहि क्षितिभूतो धर्मतया
‘विद्वन्मानसहस्र’ इत्यादौ मानसत्वादे राज्ञो हसत्वादिहपणनिमित्तमित्य, निर्दिशस्य
तमालवनत्वरूपणोपयोगित्वम् । अपि तु हठनामुक्तार्थ्येऽपीति प्रतापनीय्योर्नायिकना-
यिकान्योपगच्छन्त्याद् इह प्रकृतसूत्रोक्तं श्लिष्टदेशरूप्य सावयवैकदेशविभक्तिरूपमेव
भविष्यु युक्तं, ननु श्लिष्टपरम्परितमिति मन्यामहे । किञ्च श्लिष्टपरम्परिते विद्वन्मानसहसे-
त्यादौ राज्ञो हसत् मानसस्य मानसत्वारोपणसादर्यं विनाऽसिद्धम् । इह तु निर्दिशस्य
तमालवनान्तल्य नीलिमादिनापि प्रसिद्धम् । किञ्च सावयवे रूपके हविदैक्यस्य साह-
स्यप्रतिदेष्टव्येकीभूयान्योन्यसाहाय्येन साहस्यप्रतीति । यथा—राजणावप्रहेत्यादौ
मददादीना शस्यत्वादेः । अपिच परम्परितस्यावयवरूपणाभावादेव मानयशान्त पानिता
नोच्यते । केवल मानसादिपदेषु आक्षिप्यमाण सरोवरार्थरूप व्यूह्य हसन्वादिसाधर-
माश्रम् । अतएवान् क्षणदानिभेयस्यापि पदस्य शनिमालाक्षेपेण अनि शेष भातीति
तमगो बहुलीभावात् हठमणोपयोगितेति श्राच्यानामपि व्याख्या । तदेव क्षितिभूत
इत्यादि सर्वेषां रूप्यमाणानां हठमणोपगच्छन्त्याद् यथोक्तमेव ज्ञाय ।

“यामालिलिख, मुनमाशुदिशां चुचुम्ब

इदाम्बर शशिवलामलिपत् वराग्रै ।

अन्तर्निमग्नचरणपशरोऽनिपाता-

न्कि कि चमर तरुणो नयदीक्षणाभि ॥”

इत्यत्र नयनाभौ तरुणत्वस्य श्रौतत्वरूपमर्थमादाय प्रथममभिधाया रिधामाद्
म्यपनयव गुरुरगोऽर्थं प्रतीयते । इह तु क्षितिभूत इत्यादौ बहुना रूपणार् प्रतापस्य
तमालवनत्वरूपण शान्दम् । इत्यत्र रमन् इत्यादिपदानां रूप्यमावयवैव, ननु यामालिलिख
इत्यादावनिग्रहादीनामव गमागोक्तिगच्छता । अन्यथा सर्वत्रैव एकदेशविभक्तिरूप्येषु
गमागोक्तिप्रगल्भ स्यात् । इत्यदानाय रमन् इत्यत्र कार्यसाम्येऽपि न गमागोक्तिः ।
यदि हि कार्योपेतागम्य वा गमागोक्तिरुक्तिरप्यं तदेकदेशविभक्तिरूपस्य
विपत्तारहार एव स्यात्, तस्मिन्नेवविषये तदवस्थाप्रतिदेः । यत्र चरन् रूपं नास्ति

कचिन्नु समासाऽभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा—

“मुखं तव कुरङ्गासि ! सरोजमिति नान्यथा” ।

‘कचिद्वैयधिकरण्येऽपि । यथा—

“विदधे मधुपश्रेणीमिह अलतया विधिः” । (ण, ऐ)

कचिद् वैधर्म्येऽपि यथा—

“सौजन्याम्बुमरस्यली सुचरितालेख्यशुभित्तिगुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगधपुच्छच्छटा ।

(वि, ण) उक्तरूपवाणामेवान्तरविशेषान् प्रपञ्चयति—कचित्त्विति । “राज-
मण्डलराहवे” इत्यादिषु सर्वत्र समास एव तस्य दर्शितत्वात् । मुखं तथेति ।
‘स्पष्टम् । वैयधिकरण्ये विभिन्नविभक्तिरूपे । विदधे इति । तथा चात्र अलतया
हेतुना मधुपश्रेणी विधिर्विदधे इत्यर्थः । अलता विधातुं मधुपश्रेणी विदधे इति
पर्यवसितोऽर्थः । इच्छाद्वारा अलतायास्तद्विधानहेतुत्वात् ।

(वि, त) कचिद् वैधर्म्येऽपि इति । अत्र रूप्यरूपकयोर्विद्वद्भर्मो नाऽर्थः ।
किन्तु निर्दिष्टं यत्साधर्म्यं तदभाववत्त्वमेवान् वैधर्म्यम् । सौजन्याम्यिति । अत्र कलियुगे
यैर्दुराशया एषा राजावली नृपश्रेणी सेविता भक्तिमान्मुलमे शल्लिनि तेषा सेवा
कियत् कौरालम् । राजावली कीदृशी? सौजन्यरूपस्याम्बुनो मरुस्थली । अत्राभिज्ञत्वेन
निर्दिष्टयोः सौजन्याम्बुनोरुभयधर्मता इति । तयोरभावत्वमेव द्वयोर्मरुजावश्योऽर्थोक्तं
वैधर्म्यम् । एवमुत्तरेत्तरं बोध्यम् । सुचरितरूपं यदालेख्यं वस्तु, तस्य शुरुषा गगनरूपा

द्यामालिलिङ्गित्यादि समासोक्त्युदाहरणवत् वाच्यसाम्यबाहुल्यसम्बलितत्वम्, तत्रैव
सामग्र्यभावादप्रस्तुतनायिकतादात्म्यं प्रतीयते । आभातीत्यादौ च वाच्यरूपणानां
बहुत्वेन वाच्यसाम्यं स्वल्पतया तत्साहाय्यमेवाचरति इति । अरिर्वीर्यादेस्तादात्म्य-
प्रतीतिहेतुत्वं सङ्गदयानुभवसिद्धं नतु व्यवहारसमारोपजीविता समासोक्तिः । अनयोश्च
समासोक्त्येकदेशविवर्तिरूपकयोरपरमपि युक्तिजातमिहैव समासोक्तिप्रस्तावे सुव्यक्तं
भविष्यतां त्यक्तं बहुना ।

(लो, ऐ) समासामावेऽपि रूपकमुदाहृतमपि स्पष्टप्रतिपत्तये पुनरुदाहरति—मुखमिति ।
विदधे इत्यादौ तत्र अलता मधुपश्रेणी इत्यर्थः ।

(लो, ओ) वैधर्म्येण, वैपरीत्येन, समानधर्मरूपताऽनापत्तेन । सरलता, सन्मार्गता,
वक्रताविरुद्धम् । अत्र वैधर्म्येण परम्परितरूपकम् ।

१ क. पुस्तके तु, “कचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—” इत्यनन्तरम्, “सौजन्या-
म्बुमरुस्थली—” इत्यादि पञ्चमुदाहृतम् । “कचिद् वैधर्म्येऽपि यथा—” इत्यंशो नास्ति ।

वैरेयापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रमुलभे सेवा क्रियत्कौशलम् ॥”

(त, ओ) +

अत्र च केपाञ्चिद् रूपकाणां शब्दशेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कार-
मध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । (औ)

अधिकारुढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥ ५० ॥

तदेवाधिकारुढवैशिष्ट्यसङ्गरूपकम् । यथा मम—

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कं शशधरं

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमधरं ।

भित्तिराश्रयः । गुणरूपाया ज्योत्स्नाया वृष्णचतुर्दशी । सरलतायोगश्रवणपुच्छच्छङ्गा ।
अत्र छटापद स्वरूपार्थकम् । तथा सरलताया योगस्य सम्बन्धस्य वृष्णपुच्छ-
स्वरूपेत्यर्थः । सर्वत्र निदिष्टधर्माभावो बोध्यः ।

(वि, थ) रूपकान्तरमाह—अधिकेति । रूप्यमाणेन व्यक्तिविशेषेणाऽपर-
प्रसिद्धतत्सजातीयतोऽधिकमाहूढं वैशिष्ट्यं तदित्यर्थः । तदेव तन्नामकमेव । इदं
वक्त्रमिति । कलङ्कविरहो वैशिष्ट्यं रूप्यमाणशशधरव्यक्तिविशेषेण आहूढम् ।

(लो, औ) ननु पद्मोदयेत्यादौ परम्परितादे शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यित्वात्कथं वाऽर्थालङ्कारमध्ये गणनमित्यत आह—अनेति । शब्दशेषमूलत्वेऽपि
शब्दद्वयार्थताया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानप्रयोनकत्वादुक्तरीत्या यद्यपि शब्दालङ्कार-
तैवोचितेति भावः । वक्ष्यमाणालङ्कारा विरोधादयं । वक्ष्यमाण इत्युपलक्षणम् । तेन
उक्तया शब्दसाधारणधर्मायामुपमायामपि ज्ञेयमिति शेषः ।

(लो, अ) अधिकारुढं वैशिष्ट्यं विशेषं अर्थादौरोप्यमाणादारोपविषयस्य
यत्रेत्यर्थः । अवगाहे मुखतर इत्यत्र लवणोदभिर्मकरतरङ्गलवणादिसद्भावादधगाहकानां
मुखावहो ॥ भवतीत्याशयः । अधिकं वैशिष्ट्यमर्थात् मुखादेः । प्रस्थानान्तरे चेदमेक-
शुण्डानौ विशेषोक्तिरिति ।

+ सौजन्यं मुजनता एव अम्बु जलं तस्य मरुस्थली निर्जलदेशः । यथा
निर्जलदेशे जलं नास्ति तथा राजनि सौजन्यं नास्तीति वैधर्म्यमित्यर्थः । मुचरितं
शोभनचरितमेव आलेख्य तस्य युगितिरुक्तराजपुञ्जम् । आचारो यथा चित्रं नैव सम्म-
न्वते तथा राज्ञि मुचरितं न दृश्यते इति भावः । गुणा एव ज्योत्स्नाधन्दिवा तामु
वृष्णचतुर्दशी चन्द्रक्षयविशिष्टमवास्याः । यथा चन्द्रक्षये चन्द्रिकाया अभावस्तथा
राजसु गुणानामभावो दृश्यते इति भावः । सरलता अमुटिलता तस्या योग सम्बन्धे

1 'रात्रिणि' (" ")

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥” (य, य)

अत्र कलहरादित्यादिनाधिक वैशिष्ट्यम् । †

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥ ५१ ॥ (द, आ)

एवमुत्तरत्र मुधाधाराया आधारेऽधरधिरकालस्यमेव परिणत पङ्क्तिम्यम् । अत्र पङ्क्त्य चिरकालस्थितिर्वैशिष्ट्यम् । परार्द्धं स्पष्टम् । एव च—

“असम्भूत मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्य करण मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र चाल्यात्पर साऽथ वय प्रपेदे ॥”

इत्यत्रायमप्यलङ्कारो मालारूपो बोध्यः । असम्भूतत्वानासवाख्यत्वपुष्पभिन्नत्व-
रूपवैशिष्ट्यपरोहणात् ।

(धि, द) परिणामालङ्कारमाह—विषयात्मतयेति । विषयो रूपाधिरण,
प्रकृतार्थोपयोगिन्यनुष्ठीयमानार्थोपयोगिनि आरोप्ये, आरोप्यस्य परिणाम इत्यर्थः ।

तुल्यातुल्येति । अभिज्ञाभिन्नविभक्तिके इत्यर्थः ।

“असम्भूत मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्य करण मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र चाल्यात्पर साऽथ वय प्रपेदे ॥”

इहाऽसम्भूत मण्डनमित्यत्र केचिदाहुर्विभावनास्योऽलङ्कार इति, तत्र ।
न खलु सम्भरणपुष्पे मण्डनान्नयो चारणे, किन्तु तत्स्वरूपे ।
अन्ये त्वाहुः, परिणामोऽयमिति । तदप्यसत्, तत्कार्यस्य शरीर-
शोभाकरणस्य मदनोद्दीपनस्य च प्रस्तुतत्वेन केनचिद् अनुमन्धीयमान-
त्वाभावात् । राघवानन्दमहापात्रास्त्वाहुः—अधिकारवद्वैशिष्ट्य रूपकमिदमिति । तदपि
चिन्त्यम् । आरोपविषयस्यारोप्यमाणात् केनचिदशेन वैशिष्ट्यस्यैतत्प्रयोजकत्वात्
तत्स्वरूपत्वम् । तेनात्र ‘अथ राजा अपर पाकशासन’ ‘अन्यदेवाङ्गलावयम्’ इत्यादि-
षद् अतिशयोक्तिरेव भवितुं युक्तेति मामक पक्षः । अथर्वसायस्य स्पीततयाभुय-
मानत्वात् । रूपकस्य च आरोपमूलत्वात् ।

(लो, आ) विषय आरोपविषय, तदात्मतया, तदुपतया ननु रूपकवत् तदुप-
रजकत्वमात्रेण । एव चास्य विषयात्मत्वेन, प्रकृते कार्थ्योपयोगित्वेन रूपकाद् व्यव-

श्वपुच्छच्छटा कुम्भुरलाङ्गलस्वरूपा । कुम्भुरलाङ्गलवत् सरलतायोगो नास्तीत्यर्थः ।
एतच्चतुष्टय रागावलीविशेषणम् । यैर्जनैरेषा राजावली कलियुगे दुराशया सेविता तेषां
भक्तिमान्मुलभे शक्तिनि शिवे सेवा क्रियत् कौशलम् ? राजसेवापेक्षया शिवसेवा
सुकरा इति भावः ।

† चन्द्रे कलङ्क, विम्बस्य चणपङ्कला अमृताभावश्च कुवलये रात्रावेव शोभा,
जलधौ दुरवगाहत्वम् । परमुपमेयेषु जेषामभावादधिक वैशिष्ट्यमित्यर्थः ।

आरोप्यमाणस्वारोपत्रिव्यामतया परिणमनापरिणाम । (इ)

यथा—

“स्मितेनोपायन दूरादागतस्य कृत मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेष कृतो धूते पणस्तया ॥” *

अन्यत्र उपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायक-
सम्भावनधृतयो स्मिताश्लेपरूपतया । (ध) अत्र प्रथमादेर्ध्वेयधिकरण्येन
प्रयोग । द्वितीये सामानाधिकरण्यात् । रूपके “मुखचन्द्र परयामि ” इत्यादौ
आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरअकतामायम्, ननु प्रकृते दर्शनादाउपयोग । इह तु
उपायनादेर्विषयेण तादात्म्य प्रकृते च नायकसम्भावनादाउपयोग । अतएव रूप-

(धि, ध) स्मितेनेति । अत्राभेदे तृतीया । अत्र स्मिते आरोप्यमाणमुपा-
यन वास्तवस्मिततयैव परिणत, तच्चानुष्ठीयमानसम्भावनोपयोगि । स्तनोपपीडमिति ।
स्तनानुपपीड्याऽऽश्लेष इत्यर्थ । अत्राऽऽश्लेषे आरोप्यमाण पणौ वास्तवाश्लेषतयैव
परिणत अनुष्ठीयमानधृतोपयोगी । उभयत्राऽनुष्ठीयमानार्थोपयोग दर्शयति—अन्यत्रेति ।
सम्भावनधृतयोरित्यनोपयुज्येते इत्यस्यान्वय । आरोप्यमाणयोः उपायनपणयो स्मिता-
श्लेषरूपतयेत्यत्र परिणाम इति शेष ।

(धि, न) रूपके आरोप्यमाणस्यानुष्ठायमानार्थोपयोगो नास्तीति दर्शयति—रूपके
इति । उपरपकत्वमात्र शोभाधोधरत्वमात्रम् । नत्त्विति । उपयोगो निर्वाहकत्व चन्द्रेण दर्शना-
ऽनिर्वाहात् । प्रकृते तु निर्वाहकत्वमस्येवेत्याह । इह त्विति । तादात्म्यमियन उप-
युज्यते इति शेष । तादात्म्यस्योपयोगप्रदर्शन परिणामत उपायनादेरेवोपयोगप्रद-

च्छेद । रूपके विद्यमानाया अपि तादात्म्यप्रतीतेर्न पर्यन्त गनुमाकाङ्क्षा इत्याशय । प-
रिणामालङ्कारस्य तथाभूतो रूपमाणो विद्यते यद् एतद्वादिप्रसर परिणाम नाम निर्वक्ति ।

(लो, इ) आरोप्यति—परिणमनस्थाननिवेशेन तद्रूपतायते । ननु सलो
धर्मिणो वै पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तेरिति भाव ।

(लो, ई) अविनिर्वाह्यार्थतादाम्येऽप्यारोपस्यैव रूपकप्रयोनकत्वादित्यव-
च्छेदकत्वमात्रेण । उपरपकत्वमात्र चारुत्वतिशयप्रकटनमात्रम् । तुरचार्थ । तादात्म्य
तत्र निवेश स्मितादे उपायनत्वमस्ति तद्विशेषकत्वात् । मुग्गदेरचन्द्रादित्व न
तथेति भाव ।

* स्मितेनेति । आगताय उपशोभ्य दीयते, नायकायमने तया स्मित कृतम्
इति स्मितस्य उपायनत्वेन परिणमनम् । अत्र भिन्नविभक्तिवाद् ध्वेयधिकरण्यम् ।
स्तनोपपीड स्तनानुपपीड्य आश्लेष आलिङ्गन धृतविषये पण शुनक कृतम् । मया चेद्
ज्येष्ठे ह स्तनोपपीडमाश्लेष दास्यमीति सहेन । अत्र एवविभक्ति क्त्वात् सामान्या-
धिकरण्यम् ।

के आरोप्यस्यापच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु तादात्म्येन । (न, ई)

“दासे कृतागति” इत्यादौ रूपकमेव ननु परिणामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदकार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । न खलु तत्कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते । (प) +

शनपर्यवसन्नं बोध्यम् । उपायनेन सम्भावनस्य पणेन सूतस्य च निर्वाहान् । तदेव विशदयित्वा दर्शयति—प्रवृत्ते चेति । उपयोगः सम्भावनयूनयोर्निर्वाहकत्वेनोपायन-
पणयोः स्मितारलेपाभेदानान्वय इत्यर्थः । स चान्वयोऽनारोपित इत्यती निर्वाहकता ।
आरोपे तु न निर्वाहस्तेत्याह—अतप्येति । अनारोपे सत्येव निर्वाहकत्वादेवेत्यर्थः ।
अवच्छेदपक्षेन अवास्तवत्वेन । प्रवृत्ते तु वास्तवत्वेन इत्याह—अत्र चेति । तादात्म्यं
वास्तवोऽभेदः ।

(यि, प) दासे कृतागतीत्यादिस्लोकीयरूपके तु परिणामाप्रमक्तिं दर्शयति—
दासे इति । नन्वत्र कथं रूपकमेवेत्युक्तं सूक्ष्माप्रज्ञेन कठोरत्वेन च पुलकाद्गुराणां
कण्टकभेदस्य वास्तवत्वादेवेत्याह—आरोप्यमाणेति । पादभेदः कार्यं यस्य तादृश-
स्यारोप्यमाणकण्टकस्य पुलवरूपस्येत्यर्थः । अत्र यद्यपि पुलकस्य कण्टवरूपविषय-
त्वमेव कण्टकत्वेनारोप्यमाणत्वं तथापि पादभेदकार्यकत्वेऽनारोप्यमाणस्येत्यर्थः ।
तथाप्य तत्कार्यनिर्वाहकत्वं यतस्तस्यारोप्यमाणमतस्तस्य कण्टकत्वमपि न वास्तवम् ।
किन्तु आरोप्यमाणमेवेत्यतो रूपकमेवेत्यर्थः । ननु पादभेदकार्यनिर्वाहकत्वमेव पुल-
काद्गुराणामस्ति । तत्कथमवास्तवत्वमित्याह—न खल्विति । तत्पुलकाद्गुराणां कस्य-
चिदपि—भेदो हि प्रस्तुतं कार्यम् । कस्यचिदपि पादायभेदस्यान्यदीयभेदस्य वा
कस्यचिद् घटनार्थमित्यर्थः । इत्थं रूपकाभिन्नतया परिणामः सिद्धः । एवम्—

“शिष्यता निधुनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

१. १ शिष्यं सुरतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥”

इत्यत्रापि गुरुदक्षिणायाः सुरतिनैपुण्येन परिणामात् परिणामालङ्कार
एवेति बोध्यम् ।

+ एकावल्यामयं “दासे कृतागति” श्लोकः परिणामोदाहरणतया प्रदत्तः, तत्त्व-
रङ्गनार्थमाह—अत्र रूपकमेवेति । अप्रवृत्तस्य प्रवृत्तकार्यतयैव परिणामनं परिणामः ।
परं पुलकाद्गुरो आरोप्यमाणस्य कण्टकस्य पादभेदनकार्यसाधकत्वं विद्यते । परं
तत्कार्यं तु मात्र प्रस्तुतम् । मानिन्त्या मानमज्ञाय नावगमनयस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।
न खलु पादभेदनं प्रस्तुतकार्यस्य मानमज्ञस्य सम्पादनार्थमवगम्यते परं दुःसज्जनक-
त्वादनुनयप्रतिबन्धकमेव ।

अयमपि रूपकप्रदधिकारुद्वैशिष्ट्यो दृश्यते । यथा—

“वनेचराणां वनितासखाना
दरीगृहोत्सङ्गनिपत्रभास ।

भवन्ति यत्रौपधयो रजन्या-
मतैलपूरा सुरतप्रदीपा ॥”

अत्र प्रदीपानामौपध्यात्मतया * प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाशे उपयो-
गोऽतैलपूरस्त्वेनाधिकारुद्वैशिष्ट्यम् । (फ) //

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

शुद्धो निश्चयसम्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥ ५२ ॥ (व, उ)

यत्र सशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा—

“किं तारुण्यतरोरिय रसमरोद्धिना नवा वज्ररी
वेलाप्रोष्णलितस्य किं लहरिका लावण्यवहारानिधे ।

(वि, फ) वनेचराणामिति । यत्र हिमालये औपधय एव रजन्या वने-
चराणां वनितासखाना सुरतप्रदीपा भवन्ति इत्यन्वयः । प्रदीपीभावे हेतुमाह—दरी-
गृहेति । अतैलपूरा तैलपूरणरहितास्तैलसमृद्धरहिता वा । अत्र प्रदीपीभावस्य प्रकृता-
भापयोगित्वं दर्शयति—अत्रेति । प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाशे प्रदीपानामौपध्या-
त्मतया उपयोग इत्यन्वयः । औपध्यात्मतया परिणामस्येत्यापि क्वचिच्छोभनं पाठः ।
औपध्यात्मतया प्रकृत इति क्वचित्प्रामादिकं पाठः । नच सुरतमेव शाब्दे प्रकृत-
नान्धग्ररनाशः, तस्याऽशान्दत्वादिति वाच्यम् ? सुरतोपयोगित्वेन तस्यापि प्रकृतत्वात् ।

(वि, घ) सन्देहालङ्कारमाह—सन्देह इति । प्रतिभया उत्थितोऽन्यस्या-
ऽप्रस्तुतार्थकोटे प्रस्तुते वस्तुनि यः सशयः स सन्देहालङ्कार इत्यर्थः ।

(वि, भ) किं तारुण्येति । इयं नायिका किं लावण्यतरो नवा वज्ररी ।
लावण्यरूपतर्वाधिता नवा लतेत्यर्थः । कीदृशी रसमरोद्धिना शृङ्गाररस एव रसो

(लो, उ) सन्देहः सन्देहाख्योऽलङ्कारः । प्रकृते वर्ण्यमाने अन्यस्य
आरोप्यमाणस्य । एव च प्रकृतसन्देहेऽप्रकृतमपि मन्दिष्यत एव । एव च प्रकृताप्रकृत-
विषयसशयज्ञानं सन्देहालङ्कार इत्यर्थः । सशयश्च व्यवस्थानाद्यनेककोटिकज्ञानम् ।
एवञ्च सशय इत्येतावन्नेव लक्षणं पर्याप्ते प्रकृते अन्यस्येति वचनं “मय्य तव” इत्यादि
शत्रुदाहरिष्यमाणव्यवच्छेदार्थम् । प्रतिभोत्थित इति, प्रतिभा कवे, तया उत्थित
आरतः, एवञ्च क्वकिञ्चित्स्यापि “स्थानुर्वा पुरुषो वा” इति सशयस्य नालङ्कारता ।
एतदेव श्रुत्वा स्फुटनीभविष्यति । अप्रतिभोत्थापित इत्यादिना ।

* परिणामस्येत्याधिकं पाठः (फ. पु)

प्रकृत इति पाठः (स पु)

उद्गादोत्कलिवायतां स्वसमयोपन्यासविधम्भिणः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥" (भ, ऊ)

यत्रादावन्ते च संशय एव मध्ये निश्चयः स निश्चयमध्यः । यथा—

“अयं मार्तण्डः किं स सत्तु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः

समालोक्याजौ त्वां विदधति विक्लवान् प्रतिभटाः ॥" (श्र)

अत्र मध्ये मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो, राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासम्भवात् ।

(म) ॥

जलं तेनोद्भिन्नो जलमेकेन लतोद्भेदात् । किंवा बेलया नीरेण प्रोच्छलितस्य उच्छलितस्य लावण्यरूपस्य वारानिधे समुद्रस्य लहरिश्च तरङ्गः । “बेला स्यान्नीरतीरयोः” इति वीष । किं वा शृङ्गारिणो देवस्य कन्दर्पस्य अर्थात् शृङ्गार्यमुद्गमोत्कलिकावता गाढोत्कण्ठावता जनानां स्थाने उपदेशस्य अर्थात् शृङ्गारोपदेशस्य साक्षाद् यष्टिरालम्बनभूता यष्टिः । एनामालम्ब्य शृङ्गारोऽनुभूयतामित्युपदेशः । देवस्य वीरशस्य स्वसमयस्य वसन्तस्य उपन्यासेन विधम्भिणो विधस्तस्य ममेदानीमुपदेशो योग्य इत्येवं विश्वासवत् इत्यर्थः । असन्दिहानत्वमेव विश्वासः ।

। (वि, म) मध्ये च निश्चय इति । एरुकोट्यर्थातिरेकनिश्चय इत्यर्थः । अयमिति । आजौ युद्धे त्वा समालोक्य प्रतिभटाः प्रतिकूलवीर इत्येवं वितर्कान् विदधति कुर्वन्ति । तान् वितर्कान् आह—अयमिति । इतो गतः । सर्वा दिश इति । कृशानुः सर्वा दिशो न प्रसरति । अयं तु सर्वदिक्प्रसारी, अतो न कृशानुरित्यर्थः । साक्षाद् कृतान्त इत्यन्वयः । महिषवाहनत्वाभावात् कृतान्त इत्यर्थः । अत्र मार्तण्डाद्यभावनिश्चयो मध्ये । ननु विरुद्धकोट्यभावनिश्चयाद्राजकोटिनिश्चयोऽपीत्यत आह—राजत्वनिश्चय इति ।

(लो, ऊ) रसः तारुण्यपक्षे—भोग्याभिलाषः, पक्षे सामान्यद्वयः । बेलालावण्यपक्षे—सामान्यमर्प्यादा, समुद्रपक्षे—तटम् । उच्छलितम् उत्सर्पणम् अतिक्रमः । उत्कलिका उत्कण्ठा । स्वसमयोपन्यासविधम्भिण स्वसम्मतार्थकचने विश्वासप्रवर्तकस्य साक्षाद् उपदेशयष्टिः, यष्ट्याकारमूर्तिमत्त्वेन प्रत्यक्षमुद्देशः । यद्वा उपदेशार्थं यष्टिः, ताडनवेनादिदण्डः । तथाहि—यस्याः कस्या अपि विद्याया उपदेष्टारः बालानां चपलचित्तिवारणाय ताडनार्थं यष्टिमाददते इति लौकप्रसिद्धः ।

(लो, ऋ) सर्वा दिशो न प्रसरति, किन्तुर्ध्वमेव ज्वलतीति प्रसिद्धम् ।

* अयमिति—सप्ततुरगाभावान्न सूर्य इति मध्ये निश्चयः । बहे ऊर्ध्वज्वलनस्वभावत्वात् सर्वदिक्प्रसरणाद् अमित्वाभावनिश्चयः, महिषवाहनत्वाभावाद्

पद्मादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः । यथा—

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदाराद्
आहोस्तिन्मुलमवभासते तरुथाः ।

संशय्य चणमिति निश्चिकाय कश्चिद्
विष्णोर्वैर्यक्रमहवासिनां परोक्षैः ॥” (य)

अप्रतिभोत्थिते तु “स्थालुर्वा पुरपो वा” इत्यादिसंशये नायमलङ्कारः । (अ)

“मय्यं तव सरोजाधि पयोधरभरादितम् ।

भास्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते ॥”

अप्रातिशयोक्तिरेव । उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कारविषयत्वात् ।
(र, ल)

साम्यादतस्मिन्स्तद्वुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिताः ॥ ५३ ॥

(प) +

(चि, य) किं तावदिति । नायिकायामपि सरस्वत्याश्चा बोध्या । आराद् एतत्
विमित्यर्थः । विष्णोर्वै “विष्णोस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादर” इति । एवंलक्षणेः
श्रीणा हावविशेषैरित्यर्थः । कीदृशं वरसहवासिना परोक्षै—यका हि मत्स्यनिश्चयार्थं
ध्यायिनस्तत्सहवासिनस्तत् । शिञ्चित्तध्यानास्तेषामपि परोक्षै अप्रत्यक्षैः । अतिदुस्सह-
त्वादत्यन्तध्यानेनैव ज्ञेयैरित्यर्थः ।

(यि, र) एवमसादृश्यमूलकाहर्म्यसंशयाऽन्तरेऽपि नायमलङ्कार इत्याह—
मय्यं तवेति । सन्देहः कस्य चित्ते न भासते इत्यन्वयः । तप्रातिशयोक्तिः इति
वक्ष्यमाणायाः पञ्चविधाया अप्रातिशयोक्तिर्भेदेऽप्यभेदोपरूपप्रभेद एवानेत्यर्थः । नास्ति
यः पदार्थः तदसत्त्वेऽपि तदभेदोपरूपत्वात् । नन्वेव सन्देहालङ्कारेऽप्येवमारोपो-
ऽस्त्येवेत्यत आह—उपमेयेति । तथाचानयोरलङ्कारयोः परस्परभेदो निवेशनीय
इति भावः ।

(लो, ऋ) विष्णोर्वै, भावविशेषः । यदुक्तमत्रैव “विष्णोस्त्वतिगर्वेण वस्तु-
नीष्टेऽप्यनादर” इति । वरसहवासिना पद्माना परोक्षैरगोचरैः । अप्रतिभोत्थापिते इत्य-
नन्तरे वाक्योपनिबद्धेऽपीति शेषः ।

(लो, लृ) अप्रातिशयोक्तिरेवाध्यवसायमूलत्वात् ।

यमत्वाभावादिष्य । किन्तु राजेति निश्चयोऽयं न भवतीत्याह—राजनिश्चये
इति । राजत्वनिश्चये अमित्वाभावादिष्याद् अमित्वप्रकारकज्ञानरूपसंशयस्त्वानुदयप्रसङ्ग
इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् । द्वितीयपदमुपलक्षणम् ।

+ अलासिन्—तदभाववति उपमेये, प्रावरणिके । साम्यात् सादर्यात् ।

1 ‘प्रतिभोत्थिताः’ (क. पु.)

यथा—

“मुग्धा दुग्धधिया गवा विदधते कुम्भानधो बहवा
कर्णे कैरवशङ्कया कुवलय कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरते चित्तभ्रम चन्द्रिका ॥” (ल, ऐ)

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कार । (ओ)

यथा—शुक्रिकाया रजतमिति । (औ)

नचासादरयमूला । यथा—

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे ॥” (व, अ)

(घि, ल) भ्रान्तिमदलङ्कारमाह—साम्यादिति । तद्बुद्धिस्त्वरवेन बुद्धि । मुग्धा

इति । चन्द्रमस सान्द्रा चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तविभ्रम न कुरते इत्यर्थः । भ्रान्तान् दर्शयति—मुग्धा इति । बहवा गोपा मुग्धा भ्रान्ता सन्त दुग्धधिया गवामध कुम्भान् विदधते दुग्धमादातुमित्यर्थः । कैरवशङ्कया इत्यत्र शङ्काभ्रम एव । कर्कन्ध्वयति । बदरफलमित्यर्थः । आकाङ्क्षा चान्न भ्रममूलिका ।

(घि, घ) प्रतिभोत्थितेयस्य व्यावृत्तिमाह—स्वरसेति । असादरयमूलकभ्रमेऽपि नायमलङ्कार इत्याह—नचासादश्येति । सङ्गमेति । सङ्गमविरहयो विकल्पे वरन्त्व-विचारे इत्यर्थः । वर मनागिष्टम् । न चात्रापि त्रिभुवने तत्सादरयभ्रमात्तद्भ्रम इति वाच्यम् । सादरयाशेऽभ्रमस्यैव विवक्षितत्वात् । तथाच सङ्गमाद् विरहस्याधिन्याद् व्यतिरेकालङ्कार एवायमिति भावः । एव च लोभादिना भ्रमेऽपि न भ्रान्तिमान् । यथा

(लो, ए) मिथ्याज्ञानसादर्येण सन्देहानन्तरमस्य प्रस्ताव । भ्रान्तिरिचित-धर्मविशेषो विद्यते यत्र भ्रमप्रकारे स भ्रान्तिमान् इत्यन्वर्थनामलङ्कारः ।

(लो, ऐ) कर्कन्धूर्वदरी ।

(लो, ओ) प्रतिभोत्थापितेति लक्षणपदस्य व्यावृत्तिं दर्शयति—स्वरस इति । स्वरस स्वभावः ।

(लो, औ) शुक्रिकाया रजतभ्रान्तिरित्यर्थः । स्वरस इत्यत्र पूर्वं वाक्येऽपीति शेषः ।

(लो, अ) साम्यादित्यस्य व्यावृत्तिर्न चेत्त्यादि ।

तद्बुद्धि—तत्प्रकारकज्ञानमुपमानज्ञानम् ।

रूपके—ग्राह्यार्थज्ञानम् (बाधमालीनेच्छाजन्य ज्ञानम्) ।

भ्रान्तिमति अनाहार्थ ज्ञानमित्यनयोर्भेदः ।

1 ‘अस्तरसोत्थापिता’ (क पु)

कचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा कचित् ।

एकस्यानेकधोक्तेसो यः स उल्लेख उच्यते ॥ ५४ ॥ (स)

क्रमेणोदाहरणम्—

“प्रिय इति गोपबध्भिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भूत्रैर्ब्रह्मेत्यग्रादि योगिभिर्देवः ॥” (प)

अत्रैकस्यापि भगवत्तत्तद्गुणयोगादनेकधोक्तेस्ते गोपबध्भृतृतीनां रच्यादयो
वधायोगं प्रयोजकाः । (स) यदाहुः—

“यथारवि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः ॥” (ह, आ)

“जगद्धनमयं लुब्धाः कामुजाः क्षमिनीमयम् ।

नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः ॥” इति ।

नचान्न भनभेदेऽपि भनाभेदारोपारूपातिशयोक्तिरेवानेति वाच्यम् । अति-
शयोक्तेष्वप्यत्र आरोपस्य आहार्यत्वे एव तथात्वात् । अत्र तु प्रथमे चिन्तारूपव्य-
भिचारिभावध्वनिः । द्वितीये शृङ्गारध्वनिः । तृतीये भावध्वनिरेव ।

(वि, श) उल्लेखानुदाहरणम्—कचिद्भेदादिति । एकस्य वस्तुनोऽनेकधा
अनेकत्वेनोक्तस्य बुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । तादृशबुद्धेर्हेतुद्वयमाह—कचिद्भेदादिति ।
कचिन्नानामहीतृणां तत्तद्वेषणानेकत्वबुद्धिः । कचित्तु तादृशबुद्धिप्रयोजकधर्मरूपाणां
विषयाणां भेदादेकस्यैव ग्रहीतृस्तथात्वबुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । तेनास्य द्वैविध्यम् ।

(वि, प) प्रिय इतीति । देवः श्रीकृष्णस्तैस्तैः सममित्यग्राहीत्यर्थः । तत्त-
देवाह—प्रिय इत्यादि । प्रियः स्वामी । सागरसायिरूपनीरूपत्वेन भेदाच्चारायण-
ग्रहणोर्भेदः । “आपो हि नाराः” तदयनः तत्स्यो नारायणः जलसायी इत्यर्थः ।

(वि, स) तत्तद्गुणे इति । तादृशबुद्धिप्रयोजकतत्तद्गुण इत्यर्थः । सच
प्रिय इत्यत्र सौन्दर्यरूपः, शिशुरित्यत्र ब्रह्मविषयत्वम्, अधीश इत्यत्र ईश्वरत्वम्, नारायण
इत्यत्र ध्यानोपयोगिगुणसमिधमिष्यत्वम्, ब्रह्मेत्यत्र तद्व्यावृत्तस्वरूपाभिन्नत्वम् । इत्यादयः
प्रयोजका इति । तथाच तादृशविमन्तो ग्रहीतारो भिन्ना इति दर्शितम् ।

(वि, ह) इत्यादीनां तद्बुद्धिप्रयोजकत्वे संवादमाह—यथारचीति । एक-
स्मिन्नर्थे अनुसन्धानेन मनोनिवेशेन साधित आभासः ज्ञानं बुद्धिरपि यथाश्चर्यादि—
भेदात् भिद्यत इत्यर्थः । ‘हविरिच्छा, अर्थिव विधित् प्राण्यर्थमिच्छा’ इत्यादि । व्युत्पत्ति-
संस्कारः ।

(लो, आ) ध्युपलक्षरभ्यासकृता यामना, वा प्रतीति । अनुसन्धानं मनस्त-
द्विषये प्रविष्टीकरणम् । तेन साधित विषयान्तरं व्यवच्छिद्य निर्वोदितः । एवं च प्रिय

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकं, न-
च भ्रान्तिमान् । नचायमभेदे भेद इत्येव रूपातिशयोक्तिः । तत्र हि "अन्यदेवाङ्ग-
लावययम्" इत्यादौ लावययादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । नचेह भगवति
गोपवधूभृतिभिः प्रियतान्यथाध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्वि-
कत्वात् । (क, इ)

केचिदाहुः — "अयमलङ्कारो नियमेना'वरयम्भावेनालङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलः ।
उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायाप्रियत्वादेर्भिन्नवाध्यवसाय

(वि, फ) अत्र मालारूपकप्रसङ्गं निरस्यति—अत्र भगवत इति । वास्त-
वत्वेन अहाय्याभेदारोपात्मवरूपकाऽप्रसङ्गे ग्रहीतृभेदाच्च न तन्मालात्वप्रसङ्गे,
मालायां ग्रहीतृभेदाविवक्षमाणादेव । यद्यपि वास्तवत्वेन रूपवाप्रसङ्गौ मालारूपकप्र-
सङ्गौ तत एव निरस्ता तथापि ग्रहीतृभेदप्रदर्शनं मालापरिणामप्रसङ्गिवारणसूचना-
र्थम् । वास्तवत्वेन तत्प्रसङ्गित्वेऽपि ग्रहीतृभेदस्य तद्वाधकत्वादिति हेतुः । अप्रसङ्ग-
मप्यतिशयोक्तिप्रभेदविशेषं वैशद्याय निरस्त्यने—नचायमभेद इति । तत्प्रभेदस्योदा-
हरणं प्रदर्शयते । तत्प्रसङ्गिर्नास्तीत्याह—तत्र हीति । तत्रातिशयोक्तिप्रभेदे पृथक्त्वेन
तत्रैव तदन्यत्वेन । नचेहेति । इह प्रिय इत्याद्युल्लेखोदाहरणे । प्रियतान्यथेति ।
प्रियतात अन्यथा इत्यर्थः । किन्तु प्रियत्वाध्यवसीयते इति क्वचित् ग्रामादिक-
पाठः । स चाध्यवसीयत इत्यत्र निरस्यते इत्येव लक्षणायां समर्पणीयः । तात्त्विकत्वा-
दित्यन्यत्वेनाऽधोभितत्वादित्यर्थः । तार्विकव्युत्पत्त्या च नाहाय्यारोपरूप रूपकं चेत्युक्तम् ।

(वि, र) अलङ्कारान्तरसङ्घातं तद्भङ्गिमूलं एव नियमेनायमलङ्कार इति
केचिदाहुः तद्दर्शयति—केचिदिति । विच्छित्तिर्भाङ्गः । उक्तोदाहरणेषु तां विच्छित्तिं
दर्शयति—उक्तेति । नियमाभिप्रायादिति । इदं च शिशुरेवाऽप्राहि इत्येव नियमाभि-
प्रायादित्यर्थः । अतिशयोक्तिरस्तीत्यप्रेऽन्वयः । तथाच युनि देवे शिशुभिश्चेऽपि
इत्यादौ भगवतः प्रियत्वे गोपवधूनां रुच्यादिनितयमपि प्रयोजकम् । शिशुत्वे च
शुद्धानां व्युत्पत्तिः । सन्निधानन्दवद्भावे योगिनां व्युत्पत्तिः । एवमन्यत्र ।

(लो, इ) भगवतस्तत्काले तात्त्विकत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्चेति हेतोर्द्वयमपि माला-
रूपकभ्रान्तिमतोर्द्वयोरपि विवेकः । तार्विकं वस्तुतस्तद्रूपतायां सम्भवात् । तथा
मालारूपकस्य कविनिबद्धाहाय्यतादात्म्यारोप एव प्रयोजकः । भ्रान्तिमतश्च मिथ्या-
ज्ञानमेव निदानम् । ग्रहीतृभेदस्य च द्वयोरपि सम्भवेऽपि अपवादत्वेन उल्लेखाख्यभिज्ञा-
लङ्कारस्य न प्रयोजकत्वमिति भावः । नचाध्यवसीयते, किन्तु तत्त्वेनैवावसीयते ।
अध्यवसानं विषयनिर्गच्छेन विषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः ।

1 'तया' (ग पु) 2 'प्रियत्वाध्यवसीयते ।'

3 'अवरयम्भावेन' इति नास्ति (ग पु)

इत्यतिशयोक्तिरस्ति । तत्प्रज्ञानेऽपि च ग्रहीतृभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छि-
त्तिविशेष उल्लेखारूपमिच्छालङ्कारप्रयोजक । (५)

श्रीकण्ठजनपदवर्णने “वज्रपञ्जरम् इति शरणागतं, ^१असुरविचरमिति
वातिकैः” इत्यादिश्चातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः, इह च रूपकालङ्कारयोगः ।”
वस्तुतस्तु असुरविचरमित्यादौ भ्रान्तिमन्तं मेवेच्छन्ति न रूपकम्, भेदप्रतीति-

नियमतः शिष्यभेदारोपाद् भेदेऽप्यभेदारोपात्तातिशयोक्तिर्दर्शिता । अत्र च नियम-
प्रदर्शनं तेषां तथात्वेन भावनातिशयप्रदर्शनार्थमेव, नतु तस्यातिशयोक्तिपटनार्थतति
योध्यम् । प्रिय इत्याद्यशेषेऽपि तमेवातिशयोक्तिं दर्शयति—प्रिय इत्यादीनामिति ।

अत्र च भेदेऽप्यभेदारोपरूपाया अतिशयोक्तिरेव सम्भवः । तथा च भिन्नार्थाध्यव-
साय इत्यत्र भिन्नत्वव्यवसाय इत्यर्थः । कस्याध्यवसाय इत्यत्राह—प्रियत्वादीनामिति ।
तथा च अस्मिन्नि देवे स्वामित्वारोप एव स्वाम्यभेदारोप इत्यर्थः । अत्रैव केचिदित्य-
नेनास्वरससूचनम् । देव इत्यनेन आरोपविषयस्योक्तिमत्त्वे तु निगमणघटितस्यातिशयो-
क्तिसामान्यलङ्घयस्याप्राभावात् । वक्ष्यमाणे “श्रीकण्ठजनपदे” इत्यादौ तु नास्वरस
इत्यवधेयम् ।

नन्वेवमतिशयोक्तिरत्रैव स एवानालङ्कारोऽस्तु नोक्त इत्यत आह—तत्सद्भावे-
यीति । अतिशयोक्तिरूपेणोक्तं । प्रतीतिरूपाविच्छित्तिविशेष उल्लेखारूपस्यातिशयोक्ति-
भिन्नस्यालङ्कारस्य प्रयोनः इत्यर्थः ।

(घि, ग) अतिशयोक्त्यसङ्कीर्णोऽयुल्लेखस्य विषयोऽस्तीति दर्शयति—
श्रीकण्ठेति । श्रीकण्ठनामा राजविशेष तस्य नगर शरणागतं शत्रुतो भीतं वज्र-
पञ्जरमित्युच्यते । स्वप्रविष्टरक्षत्वेन वज्रपञ्जरसादरयाद्भेदारोपरूप रूपरूपेति ।
ग्रहीतृभेदाद् तत्तद्गीर्णं उल्लेखः । नचासम्बन्धे सम्बन्धारोपरूपातिशयोक्तिरेवेय-
मिति वाच्यम्, स्वगाहयमूलतत्त्वं एव तदवसरान् । शिशुरित्यत्र तु तारिवक्त्वादेव न
रूपमित्युक्तमेव । असुरविचरमितीति । वातिकैर्मन्तैरप्रचारात्सादरयनुद्धया विर-

(लो, ई) अलङ्कारान्तरविच्छित्तिर्निदानं यत्प्रेति भावः । शिशुत्वादीनामि-
त्यादिशब्देन प्रियत्वादेः समाह । अयमर्थः—भगवतः शिशुत्वादिभेदेषु सन्स्वपि गोप-
यधुभिः प्रिय इत्येवाव गृह्णते न शिशुरिति । यथा प्रियत्वादौ सत्यपि पदे शिशु-
रित्येव गृह्यते । तदत्रानेकरूपस्यापि प्रतिग्रहीतृभेदभेदरूपत्वेन नियमनमिति चाभेदे
भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । यदि तस्य प्रत्येकभेदेन भेदेऽतिशयोक्तिरप्यत्राह एव
स्यात्तदातिशयोक्तिप्रकारविशेष एव स्यात् नच तथा, अलङ्कारान्तरेऽपि सम्भवा-
दित्याह—श्रीकण्ठेति ।

पुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात्; यदाहुः—शारीरिक-
मीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः “अपिच परशब्दः परत्र
लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तत इति । यत्र प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः
सच भेदप्रत्ययपुरःसर” इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत
एव असुरविवरत्वाचारोप इति । (ग, ई)

मित्यर्थः । अतिशयोक्तेर्विचित्र इति । नगरस्मारोपाविषयस्य स्वशब्देनैवोक्तत्वेन
ताभिर्गणनाभावादतिशयोक्त्यप्रसङ्गेरिति भावः ।

गौणीमूलेति । गौर्वाहीक इत्यादिबद्ध गौणलक्षणांमूलेति नाप्रार्थः,
रूपके लक्षणाभावात् । व्यधिकरणेनैव चन्द्रत्वेन शनस्यैव चन्द्रपदात्
मुपबोधत् । आरोपाधिकरणस्य प्राङ्निर्देशे रूपकं यथा—अयं चन्द्र इत्यत्र ।
‘आरोपस्य प्राङ्निर्देशे तु गौणी लक्षणा, यथा गौर्वाहीक इत्यन । किन्तु आरोपाधि-
करणस्यारोप्यगुणयोगात्मकमादृश्यरूपा या बुद्धिः सैवान् गौणीपदार्थः । तादृशबुद्धि-
मूलपरम्परादिप्रयोजकत्वाद् भेदप्रतीतिपुरःसारोपस्य इत्यर्थः । रूपकादीत्यादि
शब्दात् सादृश्यमूलकोट्येक्षाद्यनेकालङ्कारपरिग्रहः । तत्र मूलकत्वप्रदर्शनं च तत्पूर्वके
परिणामालङ्कारे तथात्वाभावप्रदर्शनाय । परशब्द इत्यादि । परशब्दश्चन्द्रादिशब्दो
गवादिशब्दश्चेत्यर्थः । परत्र मुक्तादौ बाहीकादौ च । लक्ष्यमाणेति । लक्ष्यमाणो
ज्ञायमानो य आरोपस्य गुणो धर्म आरोपाधिरूपस्य तद्व्योमेनेत्यर्थः । परत्र वृत्तिश्च
रूपके व्यधिकरणप्रकारेण शनस्यैव । गौर्वाहीक इत्यादौ गौणीलक्षणास्पले
तु लक्षणेति विशेषः । वर्त्तत इतीति । सम्प्रतिपत्तिर्यत्र शब्दे प्रयोक्तृप्रतिपन्नोः स
शब्दो गौण इत्यर्थः । स चेति । स गुणयोग इत्यर्थः । तादृशगुणयोगबुद्धिस्तु असुर-
विवरमित्यत्र नास्तीत्याह—इह तु इति ।

• श्रीकण्ठजनपदो नाम श्रीकण्ठदेशताम्रिष्ठितो देशः । असुरविवरं
• सिद्धविवरम् वातिकाः पवनयोगिनः । यद्वा—असुरविवरं वातरोगरान्तिकरः कोऽपि
रोगविशेषः । वातिनैः वातरोगिभिः । अप्राप्यलङ्कारान्तरविनिश्चितिमूलतां दर्शयति—
इह चेति । इच्छन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । रूपकालङ्कारयोग इति तु येषाम्बद्ध
मतानुगारेणोक्तमित्यर्थः । कथं न रूपकमित्यत आह—भेदेति । भेदप्रतीतिपुर-
गारम्यैव इत्येवकारेण भ्रान्त्यादर्घ्यवच्छेदः । प्रथमतोऽपि भेदप्रतीति भ्रान्त्यादे-
रभावात् । मुग्धा दुग्धाधेयत्यादौ मिथ्याज्ञानस्य क्विप्रतिभाहृतत्वेन कविना यत्नवादि-
निष्ठत्वेन सत्यत्वेनोपनिषद्वाद् रूपकादीत्यादिशब्देनापह्नव्यादिमंग्रहः । कथं तथा-
भूतस्यारोपस्य रूपकादिप्रयोजकत्वमित्यत आह—गौणीमूलेति । रूपकादेर्गौणी-
लक्षणाहेतुष्वप्यदित्यर्थः । तथापि कथं तत्रारोपस्य भेदप्रतीतिपुरःसारत्वमित्यत्राचार्य-
• गम्यति शारीरमीदृशमाध्यं धीमदाचार्यसाहचरमभवत्तद्वद्वत् । परशब्दोऽ-

अत्रैव च तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेभ्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कारयोगः । (उ) ✓

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः । अत्र च रूपकयोगः । (घ)

गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो यशसीत्यादिषु चास्य रूपकाद् विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः । (ङ, ऊ)

(वि, घ) अत्रैव चेति । तपोवनमित्यादौ परिणामयोग इत्यन्वयः । तपोवनत्व-कामायतनत्वयोस्तत्र वास्तवत्वेन परिणामालङ्कारत्वसम्भवात् । नच तपोवनत्वस्य कथं तत्र वास्तवत्वमिति वाच्यम् । वनपदस्यात्राश्रमे लाक्षणिकत्वाभिप्रायेण परिणामालङ्कारत्वकथनात् । इत्थं ग्रहीतृभेदघटितमुल्लेखमुदाहृत्य विषयभेदघटितं तमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । विषयभेदो धर्मरूपविषयभेदः । अत्र ग्रहीत्र्यैक्यमेव ।

(वि, ङ) रूपमालङ्कारमस्य विषयं दर्शयति—गुरुरिति । उपदेस्यरूपे वचसि विषये गुरुरूपदेष्टा इत्यर्थः । श्लेषाच्च बृहस्पतिरित्यर्थः । पृथुरिति । उरसि उरो-वच्चेदेन पृथुर्विस्फारः श्लेषाच्च—पृथू राजा । अर्जुन इति । अत्र यशसि इत्यत्र

मिर्माणवक इत्यादौ माणववादिशब्दः परत्र माणवकादौ तन्मते लक्ष्यमाणो गुण-स्तैद्वयपिङ्गलादिः । प्रयोक्तव्यं वाच्यप्रयोजकः । प्रतिपत्ता तदर्थज्ञाता । स च गौणीरुच्य-बोध्योऽर्थः । प्रकृते योजयति—इह तु इति । भ्रान्तिकृत एव प्राच्यानां मते भ्रान्तिकृत-त्वाभावे पुनः रूपरमस्ति इति भावः । अत्र भ्रान्तिमतोऽलङ्कारत्वेऽपि, नालङ्कारा-न्तरविच्छित्तिमूलत्वं दीयत इति प्रकृते न वाचित् क्षतिः ।

(लो, उ) अत्रैव धीकण्ठजनपदवर्णने परिणामालङ्कारयोगः । धीकण्ठ-जनपदे तपोवनत्वाधारोपस्य मुन्यादेः प्रकृते तपःप्रवृत्तावुपयोगात् । नचैह रूपकं तपोवनत्वाधारोपस्य तादृश्यमूलत्वाभावात् । मुन्यादीनां तु तपोवनादिभिन्न-रूपस्य तद्रूपताप्रतीतिरिह भ्रान्तिमानिति वेऽप्याहुः तेषामयमाराध —

धीकण्ठजनपदे एतदेवास्म्य तपोवनादित्वेष्ववयवविनोदभेदात्तमुदाहृत्य तथान्वप्रतीतिरिह न तादृक्चेति न परिणाम इति । एवमत्र, एषु सर्वेषु अलङ्कारान्तरविच्छित्तिमम्भवेऽपि ग्रहीतृभेदेनानेकधोल्लेखस्य विच्छित्तिविरोधस्य सम्भवात् तत्रप्रयोजितस्य उल्लेखालङ्कारस्यापलापो न शक्यः इत्यर्थः ।

(लो, ऊ) एवं ग्रहीतृभेदे उदाहृत्य विषयभेदे उदाहरति—गाम्भीर्येणेति । श्लेषमूलातिशयोक्तिः । गुरुरूपदेष्टृश्च गुरुर्वहस्पतिरिति भेदेऽप्यभेदाप्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिरिति । पृथुर्विस्फालो वैश्यश्च । अर्जुनो धातः, पद्मे वासंतीर्य्यः, पार्थो यः । नचात्र शब्दशक्तिमूलो घनि, नच रूपकम् उपदेष्टृत्वादीनां बृहस्पतित्वादित्वेनाप्यवसानात् ।

प्रकृतं प्रतिपिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ॥ ५५ ॥ (च) ×

इत्थं द्विधा—अचिदपह्नवपूर्वक आरोप । कविदारोपपूर्वकोऽपह्नव इति ।
(च)

क्रमेणोदाहरणम्—

“नेद नभोमण्डलमम्बुराशि-

नैताश्च तारा नवफेनभङ्गा । -

नाथ शशी कुण्डलित फणीन्द्रो

नासौ कलङ्क शयितो मुरारि ॥” (छ) +

तृतीयार्थे सप्तमी । यशसाऽङ्गुनो धवल इत्यर्थे । शेषाच्च पाण्डवोऽङ्गुनं कार्त-
वीर्य्याङ्गुनो वा । रूपकाद् विधिरू इति । त्व भवानित्यनयोरेक्यतरस्याऽपि अनुज्ञे-
रूपाभिगणनादतिशयोक्तेरेव विषयत्वात् । सा चान्न भेदेऽपि अभेदारोपरूपा । यदि तु
त्व भवानित्यनयोरेक्यतरस्य निर्देशस्तदा रूपकमेव, रूपकातिशयोक्त्योरेतन्मात्र-
भेदात् । अत्र हीति । नच दुर्गलक्षितविग्रह इत्यादिवदुपमाध्वनिरयमिति वाच्यम् ।
तत्र विशेष्यस्य शिष्टोभावज्ञानपदस्येवान् विशेष्यपदाभावात् त्वपदसत्त्वेऽपि
रूपकमेव उपमाध्वानेस्तस्य शिष्टत्वाभावात् ।

(वि, च) अपह्नवतद्धारमाह—प्रकृतमिति । प्रकृत प्रकान्तम्, अन्यस्थापनम्
अप्रकृतस्थापनम् । इत्थञ्चेति । प्रकृतापह्नवो अन्यस्थापनयेत्येतन्मात्रविलक्षणे
सतीत्यर्थः । प्रकृतापह्नवाऽप्रकृतस्थापनयो पौर्वापर्य्यव्यत्यासाद् द्वैविध्यमिति दर्शयति
अचिदिति । नच निषिध्येति वत्तानिर्देशादपह्नवपूर्वकत्वमेव लभ्यते कथं द्वैविध्यमिति
वाच्यम् । निषेधबुद्धिं विषयीकृत्य इत्येव तदर्थान् । ताद्विषयीकरणस्य चोभययाऽपि
सम्भवात् ।

(वि, छ) नेदं नम इति । नभश्चादिनिषेधेन सरेनसमुद्रे फणिरायित-
मुरारिस्थापनमिदम् । अम्बुराशिरित्यादौ सर्वत्र वि-तु इति बोध्यम् ।

(लो, छ) प्रकृतमारोपविषयम् अन्यस्थापनम् आरोप्यविषयत्वस्थापनम् ।

× प्रकृत वर्णनीयमुपमेय निषिध्य असत्यतया प्रतिपाद्य अन्यस्य अप्रकृतस्य
उपमानस्य स्थापन सत्यतया प्रतिपादनमपह्नवि । अपह्नवो निषेध । निषिध्य इत्यनेन
अवच्छेदः, रूपे प्रकृतस्य निषेधमात्रात् । सन्देहे तु राशयः । अत्र तु निधय
इति ततो भेदः । अपह्नवश्च द्विविधः—शब्द आर्य्येति । शब्दस्तु यत्र शब्देन
निषेधक्यनम् । आर्य्यस्तु यत्र निषेध आरोपतम्य । अर्य्यस्तु बहुभिः प्रकारैः
निषध्योः । अचिन्त्यमिच्छतत्त्वग्रहणदिसन्दोषादानेन अचिन्त्यरिणामार्य्यक-
शब्दोपादानेन ।

+ अत्र अस्त्यतया नञ् शब्देन बोधनमिति शब्दः ।

“एतद् विभाति चरमाचलचूडसुम्बि
द्विगङ्गीरपिण्डरचिशितमरीचिविम्बम् ।

उज्ज्वालितस्य रजनौ मदनानलस्य

धूम दधत्यष्टलान्धुनकैतवेन ॥” (ज, झ) *

इदं पद्यं मम । एवम्—

विराजति व्योमवपुः पयोधि—

स्तारामयास्तत्र च केनमद्वा ॥ (झ)

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत्साप्यपहृतिः ॥ ५६ ॥ (छ)

श्लेषेण यथा—

“काले वारिधराद्यामपतिनया मैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठिताऽसि तरले । नहि नहि सखि पिच्छिल पन्था ॥”+

(वि, ज) अन्यस्यापनपूर्वक निषेधमाह—एतद् विभातीति । एतद् विम्बम् अर्थाचन्द्रस्य । द्विगङ्गीर कर्पूरः । उज्ज्वालितस्येति । निर्वापितस्येत्यर्थः । निर्मलस्व-
कान्तसम्मोहेन रजन्या मदनानलनिर्वाणाद् धूमोद्भूतः । कैतवेनेति । नाय लाञ्छन-
निन्तु यथोक्तधूम इति निषेधप्रतीतिः यथात् कैतवपदेन ।

(वि, झ) भग्नरन्तरेणापि निषेधप्रतीतावाह—विराजतीति । अत्र वपुः पदमयद्-
प्रत्ययाभ्यां व्योमादिनिषेधप्रतीतिः ।

(वि, झ) द्वितीयापहृतिमाह—गोपनीयमिति । श्लेषेण द्योतनं शक्यम् ।
अन्यथा द्योतनान्तु व्यसनया । अन्यव्यसनान्तु श्लेषेण क्लृप्तपदवाच्यार्थेन चेति बोध्यम् ।

(लो, ञ्) द्विगङ्गीर केन । अत्र कैतवपदेन वपदार्थेन न प्रकटलान्धुन-
मिति प्रतीतेरपहृत्त्वार्थः ।

(लो, छ) अन्यथयेदिति । अन्यार्थं धयेत् । यथेदिति शेषः । सार्पतीति ।
अपिशब्देन समनन्तरोक्तप्रवचनमिच्छापहृतिः इत्यर्थः ।

* चरमाचलचूडसुम्बि । अस्याचलशिखरावलम्बि । द्विगङ्गीरस्य केनस्य पिण्ड-
समूहः, तस्य यथैव यथैवस्य तादृशो यः शीतमरीचिविम्बस्तस्य विम्ब रजनौ
व्याप्य उज्ज्वालितस्य मदनानलस्य प्रकटलान्धुनकैतवेन प्रकाशितकलहच्छलेन धूम-
दधद् विभाति ।

+ पूर्वोक्तं चतुर्थपादस्य नायिकस्या उक्तिः । तृतीयापादस्य गह्वरा । अविद्यमान-
पतिं रामापि यस्या सा अपति तस्या भावः तया अपतितया । पक्षे—न पतिता
अपतिता तया अस्मन्निनयेत्यर्थः ।

अथापतितयेत्यत्र पतिं विना इत्युक्त्वा पश्चात्पतनाभावेन इत्यन्यथा-
कृतम् । (अ)

अश्लेषेण यथा—

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ।

स्मरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं

नहि घनागमरीतिरदाहृता ॥” (ट) ×

यक्रोत्रौ परोक्षेनन्यथाकारः, इह तु स्वोक्षेरेवेति भेदः, गोपनकृता गोपनी-
यस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः । (ठ, ए)

काले इति । अत्र वारिधराणां कालस्य कामोद्दीपकत्वेन पतिशून्यतया
स्थित्यशक्यत्वं गोपनीयमर्थमुक्त्वा तद् बोद्धव्याः संख्याः प्रश्नानन्तरं तदन्यथयति-
नहि नहीति । वर्षाकाले पथः पिच्छिलत्वेन पतितभिन्नतया इत्युक्तवान्यश्लेषेण
अन्यथा कृतं तदाहाऽनेति ।

(यि, ट) इह पुरोऽनिलेति । इह देशे पुरः सम्मुखे का लता । वनस्पति-
पदमहिम्ना व्यजनया साध्वसवज्ञायिमायां सङ्गतनायकप्रतीतिः समासोक्तिरुपा संख्या
तत्प्रतीत्या स्मरसीत्यादिप्रश्ने कृते वन्यौ वाच्यार्थेनैव तदन्यथयति—नहि घनागमेति ।

(यि, ठ) अस्या वक्रोक्तितो भेदमाह—वक्रोक्ताविति । व्याजोक्तिर्तोऽप्यस्या भेद-
माह—गोपनेति । गोपनीयार्थो वक्रा व्याजोक्तेः प्रथमं नोच्यते । यथा—

“पृथुना जलबुम्भेन श्रमोऽयं श्वासकृन्मम ।

विभ्राम्यामि क्षणं तस्माद् वयस्ये ! तव सखिधौ ॥”

इत्यत्र जलाहरणस्य पथि उपनायकसम्भोगजन्यः श्रमो वक्रव्या प्रथम-
मनुक्तोऽपि सखिप्रतीतिभिरा निगूहितः । व्याजोक्तेरिति भेद इत्यन्वयः ।

(लो, ए) अपतितया न विद्यते पतिर्यस्याः सा अपतिः तस्या भावस्तत्ता
पतनरहितयेत्यर्थः । अन्यथाकरणमेतदेवाह । वक्रोक्ता “किं यूयं स्थल एव” इत्यादौ ।
व्याजोक्तौ शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानेत्यादौ गिरिजाकरस्पर्शजन्यस्य रोमाश्रयेर्नाभिधानम् ।

× इह देशे पुरः सम्मुखे का लता अनिलेन वायुना कम्पितः विग्रहः कयो
यस्याः तथा सती वनस्पतिना न मिलति, कम्पस्वेदादियुक्तं का स्मरणी पुरेण न
मिलतीति च व्यज्यते । तृतीयपादः सस्या उक्तेः । घनागमस्य वर्षाकालस्य रीति-
रवस्था तु मया कथिता । अत्र स्वोक्त्या व्यञ्जितस्य कान्तमिलनस्य घनागमेत्यादिना
पुनरन्यथाकरणम् ।

अन्यन्निपिधय प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ५७ ॥ (ऐ) ॥
निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् ।

यथा मम—

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे पते ।

इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर^१ न मुधा परिभ्राम्य ॥”

यथा वा—

“इदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुचलयदलध्रेणी कण्ठे न सा गरलघुतिः ।

मलयजरजो मेदं मम प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग कृपा किमु धावसि ॥” (ङ, ओ) +

न ह्ययं निश्चयान्तः सम्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्रयत्वेन व्यवस्थानात् ।

(वि, ङ) निश्चयालङ्कारमाह—अन्यन्निपिधयेति । अप्रकृतौ प्रकृतमिपेधेन अन्यस्थापनम्, इह तु तद्वैपर्ययाभिव्यक्त्यर्थः । वदनमिदमिति । हे मधुकर इह मुग्ध-
दृशः सविधे मुधा न परिभ्राम्य । भ्राम्येत्यन वैकल्पिकदिवादिशयन्नन्तता । पद्मादि-
बुद्ध्या यद् भ्राम्यसि तन्मुपेत्यर्थः । मुधात्वमुपादयति—वदनमिदमिति । इदि
विसलताहार इत्यादिका निहिण्ठ टक्तिः । एवम्—“नवजलधरः सञ्जदोऽयं न हृष्टनिशा-
चरः, मुरधनुरिदं दूरादृष्टं न तस्य शरासनम् । अयमपि पटुधारसारो न बाणपरम्पर,
वनकनिकपस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ।” इत्यादावप्ययमलङ्कारो बोध्यः ।

(वि, ङ) न ह्ययमिति । वाप्यं हिकारः । नवायमिवत्यर्थः । भ्रमरादेरित्यादि-
पदादनङ्गस्य नायिकादेरित्यादियदात् तत्तद्बोधकपुटयस्य च पारमहः । ननु निश्च-

(लो, ऐ) निश्चयाख्यम् । अप्रकृतिवैधर्म्यात् ॥

(लो, ओ) मुग्धदृशो मनोहराक्ष्याः । अस्यालङ्कारस्य पूर्वोपाप्याप्रकाशित-
त्वाद् विषयव्याप्तये पुनरुदाहरति—यथा चेति । भुजङ्गमनायको वामुकि ।

॥ अन्यत् । अप्रकृतमुपमानम् । प्रकृतस्य उपमेयस्य ।

+ प्रियारहिते मयि मम प्रियारहितत्वेन शिवस्य च प्रियारहितत्वेन मम न तदूपात्ता ।
अतो मा न प्रहर । किमु कृपा धावसि ? यतः अयं मम इदि स्थापितः विपलताहारः ।
गृणालस्य हार एव, परं भुजङ्गमनायकः शिवइदि स्थितः सर्वो न । मम कण्ठे विरह-
तापशान्त्यर्थं कुचलयदलध्रेणी कर्तने । परं सा शिवस्य कम्प्येयता गरलघुतिर्न ।
इदं मम गात्रे हरयमानं मलयजरजः चन्दनधूलिः, पर शिवस्य शरीरस्थं भस्म न,
अतो न मम शिवरूपता इत्यर्थः ।

१ “भ्रमर मुदा किं परिभ्रमामि ?” (व. पु)

अत्र ॥ भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः । †

किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः, एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा समीपगमनसम्भवाद् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । नचेह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम्, अपितु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किञ्च अविवक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्वादिरूपेणैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः । (८)

यान्तसन्देहे तदैक्यं न विवक्षितमित्यत आह—एककोट्यनधिके ज्ञाने इत्यर्थः । तज्ज्ञानं च एककोटौ उत्कटत्वेन तद्दृष्टिकोटेरेव निश्चये च भवति, तादृशनिश्चयश्च भ्रम एवेति ता बोदिमादायाराहुते—तर्हीति । अस्तु नामेति समाधानम् । तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति । नायिकासुखोत्कर्षस्य द्वितीयश्लोके यक्तुर्विप्रसन्नोत्कर्षस्य च प्रतिपादनादेव चमत्कारादिति भावः । तस्मिन्नर्थे सहृदयाः प्रमाणमित्याह—सहृदयेति । मुग्धा दुग्धधिया” इत्यादौ अपि चन्द्रोत्कर्षप्रतिपादनादेव चमत्कार इति तुल्यमित्यत आह—किञ्चेति । तत्र तु भ्रान्तिमति भ्रमाधीनकुम्भपातादिक्रिया, अत्र तु भ्रमरस्य न तु भ्रमाधीनपातक्रियेति समाधानसम्भवेऽपि तादृशक्रियाभावेऽपि भ्रान्तिमदलङ्कारादित्युपपत्तुं प्रत्याह । अविवक्षितेऽपीति । तुष्यतु इति न्यायात् । तथात्वाभ्युपपत्तौ आह—नायिका चाट्वादि । तथाच भ्रान्तिमदलङ्कारसङ्कीर्ण एव निश्चयालङ्कार इति स्वीकृतम् ।

(लो, औ) एकाश्रयत्वेनावस्थानात् संशयितुरेव निधेतृत्वाद्यया—किं तावत् सरसीत्यादौ । एककोटिः सरोजादि । तथा समीपगमनादिसम्भवश्च शास्त्रयुक्तिसिद्ध एव । आदिशब्देन इदि विसलताहार इत्यादौ प्रहारादेः सप्रहः । तर्हीति । यद्येकं कोट्यनधिकं मिथ्याज्ञानमित्यर्थः । तस्याः यथावयश्चिद् अशीकृताया भ्रान्तेस्तथाविधयाः ‘तव वदनं सरोजसदृशमेव’ इत्यादेर्नायिकाद्युक्तेर्विशेषण, तत्र किं प्रमाणमित्याह—सहृदयसंवेद्यं सहृदयानामनुभव इत्यर्थः । भ्रमरादेः पतनादिसद्भावे तदभावेऽपि वा भ्रान्तिज्ञानस्य तेषां हृदयप्राप्तत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो यक्तुं युक्तः । नच तथेति । युतयन्तरदर्शनेनापि तदभावं दृढयति—किञ्चेति । तथाविधवदन-

† निधयान्तसन्देहे यस्यैव सन्देहस्तस्यैव निश्चयज्ञानं भवति । अत्र तु वदनमिदमित्यादौ एकस्य सन्देहः, अपरस्य तु निश्चयः । अनोदाहरणे भ्रमरस्याऽपि संशयो नास्ति । सन्देहे तु न कोऽपि कुत्रापि गच्छति । अत्र भ्रमरस्य संशयाभावादेव मुखसमीपगमनं सम्भवति । अतो नात्र भ्रमरस्यापि सन्देहः । एका कोटिप्रकारः । तस्यानाधिकं तस्मिन् एककोटिमात्रवगाहिनि । सन्देहस्तु एकाधिककोट्यवगाही । अतो भ्रमरादेः सन्देहे तथाविधगमनं नैव सम्भवतीत्यर्थः । अत्र तु समीपगमनमेव भवति ।

नच रूपकध्वनिरयम् । मुखस्य कमलत्वेन अनिर्द्धारणात् । न चापह्नुति , प्रस्तुतस्यानिषेधात् । इति पृथगोवायमलङ्कारश्चिरन्तनोत्रालङ्कारेभ्यः । शुक्तिकाया रजतधिया पतति पुरषे, "शुक्तिरेव न रजतम्" इति कस्यचिदुत्तिर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् " (ण, औ)

भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रवृत्तस्य परात्मना ॥ ५८ ॥ (त, थ) †

(चि, ण) अप्रसङ्गमपि रूपकध्वनित्वं स्पष्टत्वाय निषिध्यति—नच रूपकमेति । कमलत्वेनानिर्द्धारणादिति । न सरोजमिति तद्विरोधिनैर्देशानिर्द्धारणम् । अपह्नुतिस्तु न सम्भवत्येव इत्याह—नचेति । चिरन्तनेति । न केवलमयमलङ्कार विन्दु—

"दशरश्मिशतोपमशुक्तिं यशसा दिक्षु दशस्वपि ध्रुतम् ।

दशपूर्वरथ यमाख्यया दशकण्ठरिण्डु बिदुर्वथा ॥"

इत्येकसक्यालङ्कारः ।

एक विष्णु द्वे तदीये च नेत्रे

त्रास्तान् देवान् दोधतुष्कं च विष्णो

पद्मेशास्यान्यमिभूपणमुत्तानि

सप्तार्चिष्कं नौमि सायकपातम् ॥

इति क्रमिकमक्यालङ्कारः । अन्येऽपि वैचित्र्यावहा अलङ्कारा अनुक्त अपि स्वयमूपा । प्रायशः सर्वेषामेव अलङ्काराणांमाहात्म्यारोपमुक्तिविषयत्वे एवालङ्कारत्वं ननु वास्तव्ये इत्यत आह—शुक्तिकायामिति ।

(चि, त) उत्प्रेक्षालङ्कारमाह—भवेदिति । प्रवृत्तस्य परात्मनाऽप्रकृत—सादात्म्येन सम्भावनमुत्कटकोटिकं साराय इत्यर्थः । तेनानुत्कटकोटिकसन्देहनिश्चययो रूपवदौ च नातिप्रसङ्गः ।

मिदं सरोजरूपम् । एव च भ्रान्ते स्वरूपस्याभावात् । तदभावे च कथं भ्रान्ति-मदलङ्कार इत्यर्थः । कमलत्वेन अनिर्द्धारणादित्यतः पूर्वं व्यङ्ग्यपयोरर्पाति शेषः ।

अयमस्माभिः प्रचारितो निश्चयाख्योऽलङ्कारः । वैचित्र्यमलङ्कारबीजभूता सौकोत्तप विच्छिन्ति ॥

(लो, अ) एवमभेदप्राधान्येनारोपगर्भालङ्कारान् लक्षयित्वाऽध्यवगाय गमन् लक्षयति—मयोर्दिना । प्रवृत्तस्य सम्भावनो वर्णनीयस्य पर सदसत्तयोपक्षयित । अयोर्द्वयगमनयोर्दिना तदामना तन्वक्पणेण सम्भावना । मिथ्या ज्ञानविशेष उत्प्रेक्षालङ्कार इत्यर्थः ।

† उक्त्या प्रवृत्तस्य उपमानस्य ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षा । उत्कटकोटिकं साराय सम्भावनम् । साराय दि कोटिद्वय वर्तते । यथा । "स्याणुर्मां पुरषो वा" इत्यत्र एक कोटि स्याणु । अपर च कोटि पुरषः । यस्मिन् नराये कोटिद्वयमध्ये एवम्या

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ।
 वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
 जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ।
 तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
 गुणक्रियास्वरूपत्वाभिहितस्य पुनश्च ताः ।
 द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति ॥ ५६ ॥ (थ, आ)

(चि, थ) अस्या विभक्तविभागबाहुल्येन पदसप्तत्युत्तरैकशतविधतां पर्यवस्थाप-
 यितुमादौ द्वैविध्यमाह—वाच्येति । प्रतीयमाना चात्र न व्यङ्ग्या, तदा उत्प्रेक्षाध्वनि-
 त्वापत्तौ, यथा दर्शयिष्यमाणे महिलासदृशेत्यादौ, किन्तु अप्याहियमाणा इत्येव-
 त्यर्थः । परा अप्याहियमाणा द्वयोरपीति वाच्योत्प्रेक्षायामप्याहियमाणोत्प्रेक्षया
 चेत्यर्थः । तेन जात्यादिचतुष्कोत्प्रेक्षा वाच्या अप्याहियमाणा च इत्यष्टधेत्यर्थः ।
 जात्यादिचतुष्वाभावोत्प्रेक्षायेषमष्टधेत्याह—तदष्टधापीति । भावस्य जात्यादिभाव-
 चतुष्पस्य प्रत्येकमभावाभिमानतोऽभावोत्प्रेक्षादपि तदष्टधा तस्या उत्प्रेक्षयाः
 अष्टधा अष्टप्रकारभाव इत्यर्थः । अपिस्वरस्य दर्शितरीत्या भिन्नक्रमेण योजना । एवं
 च जात्यादिभावोत्प्रेक्षाष्टकं तदभावोत्प्रेक्षाष्टकं चेति षोडशप्रकाराः षोडशत्वानुक्त-
 वपि पर्यवसिताः, तद्वैगुण्येन द्वात्रिंशत्त्वमाह—गुणक्रियेति । निमित्तस्य उत्प्रे-
 क्षया हेतोर्गुणक्रियास्वरूपत्वात् ताः षोडशविधाः उत्प्रेक्षाः पुनर्द्वात्रिंशद्विधतां

(लो, आ) तदभेदानाह—वाच्येति । वाच्या इवादिद्योतरूपदनिबन्धनाद्
 भवति प्रत्येया । प्रतीयमाना द्योतकपदविरहेण वाच्यार्थपर्यालोचनानुसन्धेया ।
 तदेवाह—वाच्ये वादेरिति । एकधर्मवैज्ञानार्थमवाचकोपमेयोऽर्थो जातिः ।
 गुणः सामानाधिकरत्येन सिद्धानिर्देश्यो धर्मः । क्रिया साध्यताकारनिर्देश्यो
 धर्मः । द्रव्यं शृङ्गप्रादिकया निर्देश्यो धर्मः । उत्प्रेक्ष्यमध्यवसेयम् । प्रकृत-
 स्यापि एतद् भेदयोगेऽपि वैचित्र्यानावहत्वाच्च भेदगणनम्, सम्भावनप्राणस्य
 अस्थालङ्कारस्य सम्भाव्यमानविशेषपादेव विशेषोपालम्भात् । द्वयोर्लभेदयोः । भावो

कोटेः उत्कटत्वं (निश्चितप्रायत्वं नतु निश्चयः) तादृशः संशयः सम्भावनमुच्यते यथा
 प्रायेण पुरषोऽयं भवेदिति सादृश्याद् उपमेयस्य वर्णनीयस्य उपमानत्वेन सम्भावना
 उत्प्रेक्षा इत्यर्थः ।

अत्रापि आहार्यस्य सम्भावनमेव उत्प्रेक्षा । वाचकलिखेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम् ।।
 “ मुखं चन्द्रो न ” इति ज्ञानं वाचज्ञानम् । तत्कालिनी या इच्छा मुखे चन्द्र-
 त्वज्ञानं मे भवतु, तदिच्छाजन्यं यद् ज्ञानं मुखं चन्द्रः तद् आहार्यमिति कथ्यते ।
 रूपकादौ आहार्यज्ञानमेव कारणम् ।

तत्र वाच्योपप्रेक्षायामुदाहरणं दिद्मात्रं यथा—

“ऊरुः कुरङ्गकदशधञ्जलचैलाञ्जलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरखेव ॥”

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युपेक्षा । (द, इ) ×

यान्तीत्यर्थः । ते वाच्यप्रतीयमानत्वभेदादथै जात्यादिभावोपेक्षा अथै च तद-
भावोपेक्षाश्च इति षोडशैव गुणक्रियाहेतुवत्त्वेन द्वैगुण्याद् द्वात्रिंशदित्यर्थः । हेतुश्च
उपेक्षाजनकः ।

(वि, द) दिद्मानम् अल्पमात्रम् । ऊरुरिति । चञ्चलचैलाञ्जलः चल-
वस्त्रैरुद्देशः । कुरङ्गकदशः ऊरुः स्मरस्य सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भ इव
भातीत्यर्थः । स्तम्भो रैमयाष्टिः । पताका तदुपरिवस्त्रम्, चञ्चलचैलाञ्जलस्थाने तत्र ।
अत्र जात्युपेक्षात्वं प्राह्यति—अत्रेति । विजयस्तम्भस्येति । तद्वाचकपदस्येत्यर्थः,
प्रक्रान्तस्य बहुवाचकत्वाद् बहुव्यक्तिमाचित्वात्, तथाच स्तम्भत्वस्य जातित्वमुपपादि-
तम् । स्तम्भोपेक्षायाश्च तत्प्रसारकत्वात् तस्या अप्युपेक्षा । एवं सर्वत्र विधेयम् ।
इदमुदाहरणं न गुणक्रियानिमित्तोपेक्षायाः किन्तु वक्ष्यमाणाया, अनुकूलनिमित्तो-
पेक्षाया एव । अतोऽत्र विजयस्तम्भोपेक्षाहेतु कामोद्दीपकत्वमनुक्तम् ।

जात्यादिरेव । अभावस्तेषामेवासत्ता । निमित्तस्य उपेक्षणाशरणस्य विषयधर्मस्य
ता उक्त्योद्देशप्रकाशः । उपेक्षयते प्रकाशयते, अर्थात् सजातीयमनेकमनया स्वल्पया-
पीत्युपेक्षा ।

(लो, इ) जात्युपेक्षा । जातिस्वरूपोपेक्षणात् ।

(× चञ्चलं चैलाञ्जलं यस्तु श्रान्तं यत्र तादृशः । कुरङ्गकदशः कालहरिणेषुणायाः
ऊरुः । अत्रोपमेये ऊपी स्तम्भत्वमुपेक्षयते ।

“यदायमुपमानाशो लोक्तः सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमेव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥”

यदा पुनरयं लोच्यदसिद्धश्च कविमल्लितः तदोपेक्षैव । येनेवशब्दः सम्भाव-
नापरः । अपेक्षदमवधेयम्—जात्रा सहैवोक्त इवशब्दस्तु उपमानस्य लौकिकत्वे
उपमावाचकः । अतीरेष्वे च उपमानस्य उपेक्षावाचक एव । अत्र अनङ्गस्य
विजयस्तम्भस्य अतीरेकत्वाद् इवशब्द उपेक्षावाचकः । ‘नवै तिवन्तेनोप-
मानमिति महाभाष्यम् ।

“सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिवन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ।”

अतस्तिवन्तेन सहैवोक्त इवशब्दः सर्वत्रोपेक्षावाचकः । शेट्टितीव पश्य”
इत्यादौ नोपमा विन्त्युपेक्षैव ।)

“ज्ञाने मौनं चमा शङ्गौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”

अत्र सप्रसवत्वं गुणः । (घ, ई) +

“गङ्गाम्भसि सुरत्राण तव निःशाणनिःस्वनः ।

स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥” *

अत्र स्नातीति क्रिया । (न)

मुखमेणीदशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः । (प) †

अत्र चन्द्र इत्येकस्यत्रिवाचकत्वाद् द्रव्यशब्दः ।

एते भावाभिमाने ।

(वि, घ) वाच्यगुणोत्प्रेक्षामाह—ज्ञाने मौनमिति । तस्य दिलीपस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात्सप्रसवा इवेत्यर्थः । गुणानां गुणान्तरानुबन्धित्वं दर्शयति—ज्ञानमिति । ज्ञानादौ सति मौनादिकमित्यर्थः—अत्रेति । प्रसवो योनिबहिर्भावः । उत्पादने प्रकृतेऽप्रकृततदुत्प्रेक्षा । प्रसवपदस्य कृदन्तत्वेन नामत्वप्राप्त्या तदर्थो न क्रियेत्यतो गुण एव । अत्र गुणानुबन्धित्वमुत्प्रेक्षाहेतुरुक्त एव ।

(वि, न) वाच्यक्रियोत्प्रेक्षामाह—गङ्गाम्भसीति । सुरत्राणेति—पाश्चात्ययवननृपतीनामुत्कर्षबोधकः परिभाषाविरोधः । मुलतान इति पदस्याऽपभ्रंशः । हे तादृश तव निःशाणस्य सैन्यवाद्यस्य निःस्वनः अरिवधूवर्गगर्भपातनपातकी यतः अतस्तत्पातकक्षयार्थं गङ्गाम्भसि स्नातीवेत्यर्थः । गङ्गायाः पारचात्यनृपतिभ्यो दूरवर्तित्वात्तत्पर्यन्तमपि सैन्यनिःस्वन आयात इति भावः । अत्र हेतुं ग्रन्थकृदेव प्रदर्शयिष्यति ।

(वि, प) द्रव्योत्प्रेक्षामाह—मुखमिति । इयमपि अनुक्तेहेतुका ।

(लो, ई) एवं वच्यमाणे गुण इत्यनन्तरमुत्प्रेक्षयते इति शेषः । एवमन्यत्र ।

+ श्लाघाविपर्ययः कीर्तनराहित्यम् । गुणानुबन्धित्वाद् गुणान्तरप्रयोजकत्वात् । अस्य शङ्गौ गुणशालित्वाद् ज्ञानादयो गुणाः मौनादिगुणजनकाः इति तात्पर्यार्थः । अत्र ज्ञानादीनां मौनादिजनकत्वे प्रभवसम्भावना ।

* अरिवधूवर्गणां गर्भपातनेन पातकी । तच्छब्दश्रवणेन शत्रुस्त्रीणां गर्भपातो जातः । अतस्तेन पातकी । अयं सैन्यगमनकालिकः शब्दश्च तत्पातकक्षालनार्थं गङ्गायां स्नातीव । अत्र शब्दस्य गङ्गापर्यन्तागामित्वं स्नानक्रियारूपेणोत्प्रेक्षयते ।

† अनापरविरोधदानादेव प्रसिद्धपदार्थातिरिक्तत्वादलौकिकत्वादुत्प्रेक्षावाचक इवशब्दः ।

अभावाभिमाने यथा—

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपरयन्ताविवान्योऽन्यमीदृशां चामतां गतौ ॥”

अत्रापभ्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । (फ, उ)

निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ धात्रीवैत्युपेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपरयन्ताविव” इत्यादौ चामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया ।

एवमन्यत् । (य)

प्रतीयमानोपेक्षा यथा—

“तन्यङ्गयाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

(वि, फ) अभावाभिमाने जात्याभावोत्प्रेक्षाया तत्र क्रियाभावोत्प्रेक्षामाह—

कपोलफलकाविति । अस्याः कपोलफलकौ कपोलरूपस्फारदेशौ तथाविधौ पुष्ट-
स्वरूपौ भूत्वा ईदृशानीदृशीं चामता क्षीणता गतौ इति कथमित्यर्थः । इष्टादर्शनात्
क्षीणत्वप्राप्तिः । अत्र चामत्वहेतौ विरहे प्रकृते तदेतुत्वेन परस्परदर्शनक्रियाभाव
उत्प्रेक्षितः । अत्र हेतुक्रिः प्रत्यक्षैव अप्रे दर्शयिष्यते—एवमन्यदिति । अत्र
जात्यभावोत्प्रेक्षा यथा—“न सन्ध्या पुरते भास्वान् द्विजत्वामावतः निमु”
इत्यातपद्मन्तोहरे सन्ध्यावरणहेतौ मन्दगमने प्रकृतेऽप्रकृतश्छिष्टसन्ध्यापदार्थाकरणहेतुत्वेन
द्विजत्वजात्यभाव उत्प्रेक्षितः । सन्ध्याकरणस्य उत्प्रेक्षाहेतुरुक्तः । अनुह्येदुश्चा
जात्यभावोत्प्रेक्षा यथा—

“आगच्छमेव पुरुषो न विप्र इति लक्ष्यते ।” इति ।

अत्र तु निप्रत्वव्यञ्जकसंस्थानाभावो हेतुरुक्तः । एवं रीत्याऽन्यत्रापि हेतुतय-
नुहरे बोधे ।

“कीर्त्तिस्ते श्रीमतो दूरं प्रयाताऽनाहतेव किम् ।”

इत्यत्र कीर्त्तिरनादरो गुण उत्प्रेक्षितः । तत्तत्पत्नीत्वेन अप्यारित्वं श्रीमत्त्वं हेतुरुक्तः ।

“अस्तं जगाम रजनी तदीशेन्दुमृतेरिव ॥”

इत्यत्र इव्यस्य इन्दोरभाव उत्प्रेक्षितः । रजन्यस्तगमन तदेतुरुक्तः ।

(वि, य) एष हेतुनां क्रियात्वगुणत्वे स्वयमेव अवधातव्ये । पातकित्व
हेतुरिति । “प्रभाते हसतोवेयम्” इत्यत्र ॥ प्रियसूर्यदर्शन हेतुरुक्तः । एव-
मन्यदिति । उत्सुके हसत्येषा ज्योत्स्नामिन्दोः प्रमुदती ।” इत्यप्रोत्सुक्यो-
त्प्रेक्षायाभिन्दुज्योत्स्ना गुणः ।

(वि, भ) तन्यङ्गया इति । मुगाप्रकटनं वस्त्रावृतत्वात् । हास्य स्था-

(लो, उ) तथाविधौ रूपवन्तौ । क्रियाया दर्शनरूपायाः ।

हाराय गुणिने स्थान न दत्तमिति लज्जया” ।

अत्र लज्जयेवेतीवाद्यभावात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

एवमन्यत् । (भ, ऊ)

ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तम् । सम्प्रति पुनः विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायां प्रतीयमानत्वम् ? उच्यते—व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायाम्—

“महिला सहस्रभरिणं सुहृद् द्विजं सुहृद् सा अमाद्यन्ती ।

अश्रुदिग्धभरणकम्मा अङ्गं तणुं अपि तणुं पृष्टं ॥” *

नादानं निबिडसाक्षिभ्येन सन्धिग्राहिल्याच्च । स्थानादानमत्र गुणो हेतुरहम् । एवमन्यदिति ।

“विक्रीय विसृष्टमुद्येन याला, मालाकृतं कैरवकोरकाणि । विकेतुकामा विकचाम्बुजानि चैलाचलेनाननमारुणोति ॥” इत्यत्राप्यम्बुजविक्रयेच्छाया मुखानुरोधेऽतृप्ताभावाद् विकेतुकामेव “इत्युत्प्रेक्षाऽध्याहारः । तदैव मुखचन्द्रादर्शनात् पद्मानिमीलनस्य वारणमिति भावः । क्रियोत्प्रेक्षाध्याहारे तु हसलकौदयेऽम्बुजमिति जात्युत्प्रेक्षाध्याहारे “चाण्डालोऽन्यो द्विजः पापी” इति । द्रव्योत्प्रेक्षाध्याहारे—चन्द्रोऽन्यमुखमेतस्या इत्यनयोऽन्यपदसत्त्वाच्च रूपकम् ।

(वि, म) ननु इत्याद्याशङ्का स्पष्टेव । वाक्यार्थबोधस्योत्प्रेक्षाध्याहारं विनानुपपत्तौ तदध्याहारे प्रतीयमानोत्प्रेक्षा तदध्याहारं विनापि वाक्यार्थबोधसम्भवे पक्षात्तात्पर्यवशाद् उत्प्रेक्षाव्यञ्जने उत्प्रेक्षाध्वनिरिति भिन्नान्तयितुमुत्प्रेक्षाध्वनिविषयं दर्शयति—उच्यत इति । महिला इति । प्राग् व्याख्यातम् । नायकस्थाने-

(लो, ऊ) मुखं चूचुकापरपर्यायं यदन्धं । गुणं सूत्रं विज्ञत्वं विनयादिषु । अत्र गुणोत्प्रेक्षा प्रतीयमाना । भावाभिमानश्च अन्यत्र यथा मम तातपादानाम् ।

(विकसितमुखी रणासत्राद् गततिमिराशुक्लं
दिनकरकरसृष्ट्यामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरं ।

जरठस्तवलीपाण्डुच्छायो मृशं कलुषान्तरं

थयति हरितं प्रातः प्राचेतसा तुहिन्युतिः ॥)

अत्र निरीक्षयेवेति निरीक्षणक्रियोत्प्रेक्षा प्रतीयमाना । एवमन्यत्र ।

(लो, ऋ) एव च उत्प्रेक्षाध्वनेर्विवेकं दर्शयितुकाम आशङ्कते—ननु इति । सिद्धान्तमाह—उच्यत इति । व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां काव्यस्य ध्वनित्वप्रयोजकस्य व्यङ्ग्यभूत-

* “महिलासहस्रभरिणे तत्र हृदये सुभग साऽमान्ती ।

अश्रुदिग्धमन्यवर्मात्रं तन्वपि तनूकरोतीति ॥”

इत्यादानुप्रेक्षणं विनापि वाक्यविधान्तिः । इह तु स्तनयोर्लज्जाया
असम्भवात्तज्जयेवेत्युपेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोपेक्षयोर्भेदः । (म, ऋ)

अत्र वाच्योपेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह—(य)

तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ६० ॥ (र, ऋ)

कनायिकानुरागात् कृशीभवन्त्यास्तत्पत्न्या अवस्थां तस्मिन् शोवदयन्त्यास्तत्पत्न्या
उक्तिरियम् । सा तत्र पत्नी अमान्ती अवकाशमलभमाना दिवसं व्याप्य तन-
यति तनूकरोति । नामवारितान्तस्य तनुराश्वस्य रूपमिदम् । इत्यादाविति ।
विधान्तिर्बोधः । भाव्यमानत्वसम्बन्धेन स्थानप्राप्तेरभावस्याभाव्यमानत्वादेव बोध-
सम्भवात् । परन्तु अङ्गतनूकरणतात्पर्यानुसन्धानेन संयोगसम्बन्धेन मनसि स्थाना-
प्राप्तिरेवाङ्गतनूकरणहेतुतया प्रतीयते । तच्च बाधितमित्यतः स्थानाप्राप्त्युपेक्षाध्वनिः ।
तन्वत्रया इत्यत्र तु न तथेत्याह—इह तु इति । इत्युपेक्षयैव इत्यत्र । विधान्तिरिति
अनुपपन्नः । उपेक्षयोर्भेद इति । उपेक्षयोरप्याहार्यत्वव्यङ्ग्यताभ्यां भेद इत्यर्थः ।

(यि, य) वाच्योपेक्षायाः षोडशसु इति । जात्यादिचतुष्कस्य तच्चतुष्का-
भावस्य च उपेक्षा वाच्या अष्टविधाः तदष्टकस्यैव गुणकियाहेतुकत्वाद् द्विविधेन
षोडशत्वम् । एवं प्रतीयमानायामपि षोडशत्वं प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् ।

(यि, र) तत्र वाच्येति । वाच्याया उपेक्षाया भिदाः भेदाः । जात्यादिचतु-
ष्कस्य भावाभावरूपत्वेन द्वैगुण्यं प्रत्येकं च गुणकियाहेतुकत्वेन द्वैगुण्याच्चतुर्विधत्व-
मिति वाच्योपेक्षाया यत्तत् षोडशविधत्वमुक्तं तत्र द्व्योपेक्षाचतुष्कं विना
द्वदशानामेव द्वैगुण्यं भवतीत्याह—विना द्रव्यमिति । द्व्योपेक्षाचतुष्कं विनैत्यर्थः ॥
स्वरूपेति । उपेक्षितस्य वस्तुनः वस्त्यापि फलत्वेन हेतुनोक्तौ तत्स्वरूपविषया
उपेक्षास्वरूपोपेक्षा । तद्द्रव्यान्यतरत्वेन उक्तौ तु तद्द्रव्यान्यतरता ।

स्योपेक्षायां । गायार्थः पूर्वं व्याख्यात एव उपेक्षा विना अपि वाक्यविधान्ते-
रिति । अयमारायः । अमान्तीति पदस्य तत्र हृदयानुरागप्राप्ततामप्राप्य” इत्यर्थेनाभि-
धेये विधान्तेरिति । इह प्रस्तोदाहरणे व्यङ्ग्यप्रतीयमानोपेक्षयोर्भेद इति । अय-
मारायः । प्रतीयमानस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वादित्यादिना यथान्येषामपि बहुनामलङ्कारणा-
मलङ्कारविशेषता तथोपेक्षाया अपीनि न कश्चित् छतिः । यत्र तु अव्यङ्ग्यत्वहेतु-
र्यङ्गपता न तत्रालङ्कारता युज्येति । एवं यन्मैश्वर्यं महिलासहस्रेत्यादि प्रतीयमानो-
पेक्षायामुदाहृतं तदयुक्तमिति भावः ।

(स्तो, ऋ) स्वस्वप्नहेतुगाः । स्वप्नोपेक्षा, पत्नोपेक्षा, हेतुपेक्षा चेति । स्व-
रूपं धर्मान्तरम्, विषयसमसंख्यतयाभिहितौ धर्मरच ।

तत्रोत्रेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफल-
'हेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः । द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भव-
तीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः ।

अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भः" इति ।

सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । (ज)

फलोत्प्रेक्षा यथा—

"रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुत्तरेभ्य इव प्रियम् ॥"

अत्र आख्यातुमिति भूभवेशस्य फलं कियारूपमुत्प्रेक्षितम् । (घ, ङ)
हेतुत्प्रेक्षा यथा—

"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमुष्मांम् ।

(वि, ल) व्याचष्टे—तत्रेति । ये द्वादश भेदा इति । चतुष्कनयस्य द्वादशत्वात् ।
तेषां प्रत्येकं द्वादशभेदतयेत्यर्थः । एकैकचतुष्कस्य त्रैगुण्याद् द्वादशत्वम्—षट्
त्रिंशदिति । द्वादशानयस्य षट्त्रिंशत्त्वात् । चत्वारिंशदिति । द्रव्योत्प्रेक्षाचतुष्कस्य
षट्त्रिंशत्साहित्यात् । तत्र जातिगुणयोः स्वरूपोत्प्रेक्षाद्वयं पूर्वोक्तमेव दर्शयति—
अत्र स्वरूपेति । जातिगुणस्वरूपा इत्यत्र जातिगुणादिवस्वरूपा इत्यर्थः । आदिपदात्
कियाद्रव्योत्प्रेक्षापरिमह । अत्रैव जातिगुणेत्यत्र कियगुणेति कचित्प्रामादिक एव
पाठः । कियोत्प्रेक्षाया अनुकृत्वेन आदिपदमाहत्वादेव, सत्कियास्वरूपोत्प्रेक्षा स्नाती-
वेति, द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्णचन्द्र इषापर इति पूर्वोक्तद्वयमेव ।

(वि, घ) इत्थं स्वरूपोत्प्रेक्षाया द्रव्येऽपि सम्भवादादिपदमाह्वान्या सह
जात्यादिचतुर्थेन दर्शयित्वा फलोत्प्रेक्षा हेतुत्प्रेक्षाम्च द्रव्यं विहाय जात्यादिनिधु
दर्शयितुं कियगामिनीं फलोत्प्रेक्षामाह—रावणस्यापीति ।

रामास्तो रामक्षिप्तः आशुगोऽपि रावणस्य हृदयं भित्वा उत्तरेभ्यः प्रियमाख्यातु-
मिव भुवं विवेश इत्यन्वयः । अत्रेति । आख्यातुमिदं प्रवेशस्य फलमुत्प्रेक्षित-
मित्यर्थः । तुमर्थेच्छाविषयस्य फलत्वप्रतीतिः ।

(वि, ङ) सैषा स्थलीति—पुष्पकस्या सीता प्रति रामस्योक्तिरियम् । त्वा

(लो, ल) रामास्तो रामेण क्षिप्तः । प्रियमाख्यातुमिवेति सम्बन्धः ।

1 'गम्य' (क. पु.)

2 'स्वरूपा.' (क. पु.)

'रूपगा.' (च. ज. पु.)

धरयत त्वचरणारविन्दविस्तेपदु र्गादिव बद्धमौनम् ॥”

अथ ३ एरूपो गुणो हेतुत्वेनोपेक्षित । एवमन्यत् । (श, ए)

उक्त्यनुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगा ॥ ६१ ॥ (प)

तेषु धर्त्वारिशास्त्रव्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाया षोडश भेदा ते

विचिन्वता विचारयता मया, यत्र अष्टमर्षात्त्वचरणात्प्रतितमेक नूपुरमदश्यत सैषा स्थली । नि शब्दस्य नूपुरस्य मौनहेतुमुपेक्षते—त्वच्चरणेति । अत्रेति । हेतु-
त्वाभावादित्यर्थः । एवमन्यदिति । कियोत्प्रेक्षाया फलगामित्वमेवोक्तं न हेतुगामि-
त्वम्, गुणोत्प्रेक्षाया हेतुगामित्वमेवोक्तं न फलगामित्वम्, जात्युत्प्रेक्षायास्त्वनैरुगा-
मित्वमप्युक्तम् । एव सैषा तद्वृत्तमित्यर्थः । तत्र कियोत्प्रेक्षाया हेतुगत्य यथा—

‘यशस्तव महीपाल । मार्जनादिव निर्मलम् ।’

इत्यत्र नैर्मल्यहेतुत्वेन मार्जनक्रियोत्प्रेक्षिता । गुणस्य फलगामित्वं यथा—

‘सदा कीर्तिमुखं पद्मं पुण्यार्थमिव तिष्ठति ।’

अत्र पुण्यं गुणश्च फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् । जात्युत्प्रेक्षाया फलगामित्वं यथा—

‘‘कमुक्कस्य रत्नौ बामा वन्दर्पराखीडिता ।

नरञ्चतट्टत दु खं मुसलत्वायेव बाञ्छति ॥”

अत्र नित्याया अपि सुखत्वजातेर्दुःखे आरोप्यत्वरूपबाञ्छाया फलमुपेक्षितम्
जात्युत्प्रेक्षाया हेतुगामित्वं यथा—

‘‘राहुप्रस्तोऽपि शीताशुर्द्विजत्वादेव पुण्यकृत् ।’ इति

अत्र पुण्यजननत्वेन द्विजत्वजातिरुत्प्रेक्षिता । यद्यपि—

‘‘वैश्वयूनीर्मनोदु खं चन्द्रादिव समुत्थितम् ।’

इत्यादिषु द्रव्योत्प्रेक्षाया अपि हेतुगामित्वं सम्भवति तथापि विरलत्वाद् वैचित्र्य-
विशेषानावहत्वाच्च तदसम्भवो दर्शितः ।

(वि, प) बाध्योत्प्रेक्षायाधर्त्वारिशाद्विषयं गुणक्रियारूपनिमित्तद्वयपन्नित्
दर्शितमेव । सप्रति तु निमित्तागुक्तिवशादेव षोडशप्रधर्मवेरात् पदपञ्चाराद्विषय-
दर्शयितुमाह—उक्त्यनुक्तयोरेति । जात्यादिप्रत्ययस्य फलहेतुगत्वेन निमित्तागुक्त्य-
सम्भवस्य बक्ष्यमाणत्वात् प्रत्ययस्य द्रव्यगोत्प्रेक्षाया स्वरूपगामित्वं एव निमित्तागुक्ति-
सम्भवादाह—द्विधेनि । स्वरूपगा इति । ननु फलहेतुगा इत्यर्थः ।

(वि, स) व्याचष्टे—तेष्विति । ये स्वरूपगाया षोडश भेदा जानिगामि-यो

(लो, ए) गेयेत्यत्र चलनद्रव्यसयोगाभावाद् नूपुरस्य मौनित्वम्, तदेव दु खं
हेतुमौनित्वाभावेनाध्यवसितम् । यद्वा नूपुरमौनित्वहेतुवत्तद्व्यययोगाभावात् एव-
दु खतादाम्येन अध्यवसितम् । तत्र च पक्षेऽप्रतिशयोक्तिवद् विषयस्य गम्यमानता ।
एतन्नामे एतन्मविषयानि ।

उपेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वारिंशद्वेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्-
भेदा वाच्योपेक्षाया । तत्र निमित्तस्योपादानं यथा पूर्वोदाहृते—“प्रेक्षाया”
इत्युपेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा—“चन्द्र इवापर”
इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यावतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्त-
स्योपादानमेव । तथा हि, “विश्लेषदु रादिव” इत्यत्र यस्मिन्निमित्तं यद्वमौनत्वम्,
“आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं स्यात् ।
(स, ऐ)

प्रतीयमानायां षोडशसु भेदेषु विशेषमाह—(ओ)

प्रतीयमानाभेदाश्च^१ प्रत्येकं फलहेतुगा ॥ ६२ ॥ (ह)

यथोदाहृते ‘तन्वङ्गया स्तनयुग्मेन’ इत्यत्र, ‘लजयेव’ इति हेतुलप्रेक्षितः,
अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति, इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने
उपेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चयमशक्यत्वात् । (क)

जात्या चतस्रा, भावाभावविषयत्वेनाष्टौ, गुणक्रियानिमित्तद्वैविध्यात् षोडशप्रकारत्वं
स्वरूपोपेक्षाया बोध्यम् । उपादानानुपादानाभ्यामिति । उपादानघटिताश्च षोडश
चत्वारिंशद्गुणाप्रविष्टा एव । अनुपादानघटिता षोडशमात्रगुतिर्बोध्यम् । नच निमित्तानु-
पादाने कथं तद्वैविध्यघटितं षोडशात्मम् अप्रत्यक्षैवौचित्यादिति वाच्यम् ।
इचिन्निमित्तभूता क्रियैव तस्या अनुक्तिः । क्वचित्तादृशस्य गुणस्यानुक्तिः । अनुक्ता
वपि द्वैविध्यसम्भवात् । मिलित्वेति । अनुक्तेरनिमित्तकषोडशाभिः सह मिलित्वे-
त्यर्थः । इयं स्वरूपोपेक्षायामेव हेतुनृक्सम्भवात् षट्पञ्चाशत् ननु फलयोगो-
पेक्षायामित्याह—हेतुफलयोस्त्विति । भूप्रवेश इत्यत्रापि याज्ञेयमित्यन्वयः ।
असङ्गतमेवेति । तुमन्तपद्यन्तयोरुपकाङ्क्षाऽनिवृत्तिरेवासङ्गतिः ।

(वि, ह) प्रतीयमानायां षोडशस्त्विति—भावाभावविषयकत्वेन जात्या-
दिचतुष्कोपेक्षा अष्टौ, गुणक्रियानिमित्तद्वयवशाच्च षोडशेति प्रागेव दर्शितम् ।
फलहेतुगा इति । ननु स्वरूपेणेति वक्ष्यते । तथा च फलगामित्वहेतुगामित्वं
द्वैविध्याद् द्वारिंशत्प्रकारा इति वक्ष्यते ।

(वि, क) ननु निमित्तानुपादानकृतां परषोडशशब्दे कथं न प्रदर्शयते इत्याह—
अस्यामपीति । अस्या प्रतीयमानोपेक्षायामित्यत्र । फलहेतुगत्वे वाच्योपेक्षाया-
मिवास्यामपीत्यर्थः । तदसम्भवमुपपादयति—इवाद्यनुपादानं इति । तथा हि,

(लो, पे) उक्तिर्वाचकपदप्रयोगः, अनुक्तिस्तदभावेऽप्यर्थस्तन्म्यता । असङ्-
गतमेवेति । साकारत्वादिति भावः ।

(लो, ओ) षोडशसु—समनन्तरोद्देशेषु ।

१ ‘प्रतीयमानाभेदाश्च’ (क पु)

स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्य-
प्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा—“अयं राजाऽपरः
पाकशासनः” इति । ('विशेषणस्याभावे च रूपकस्य; यथा—‘राजा पाक-
शासनः’ इति ।) तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । (ख, औ)

उक्त्यनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६३ ॥ (भ)
ता उत्प्रेक्षाः । उत्रौ यथा—“ऊरुः कुरङ्गकृशः” इति । (ग)

अनुत्रौ यथा मम प्रभावत्वात्—“प्रशुभ्रः—इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्त-
माच्छादयता तिमिरपटलेन—

“तन्वत्प्राः” इत्यादौ हाराय स्थानादानं लज्जोत्प्रेक्षाया हेतुः, तदनुपादाने ॥ लज्जा-
हेत्वदर्शनाल्लज्जोत्प्रेक्षा प्रमात्रा बोद्धा निश्चेतुमशक्यंवेत्यर्थः । तदनिश्चयेऽचेतनस्य
स्वनयुग्मस्य लज्जासम्भवात् तदन्वयो बाधित एव स्यादित्यर्थः । नच बाधवशा-
दुत्प्रेक्षा निक्षीयतामिति बाध्यम् । हेत्वभावे कुतो लज्जेत्यावाह्यासत्त्वाभिधयासम्भवात् ।

(वि, ख) अस्या हेतुफलगामित्वमेवोक्तम्, स्वरूपगामित्वेनापूरप्रभेदश्चद्विध-
क्यं न दर्शितेत्यग्राह—स्वरूपोत्प्रेक्षाप्ययेति । तदसम्भवमुपपादयति—धर्म्य-
न्तरेति । प्रकृते धर्मियप्रकृतधर्म्यन्तरतादात्म्यं यत्र निबध्यते, तन्निबन्धनं यस्या
तादस्यामस्यामुत्प्रेक्षायामित्यर्थः । विशेषणयोग इति । उत्प्रेक्षणीयचन्द्रादेरपर-
त्वादिविशेषणोपादान इत्यर्थः । तथात्वेऽतिशयोक्तिं दर्शयति—यथायं राजेति ।
अत्र भेदेऽप्यभेदादपेक्षारूपातिशयोक्तिः । तदनुपादाने तु रूपकस्याभ्युपगमादित्याह—
विशेषणस्येति । तद्दर्शयति—राजेति । द्वात्रिंशत्प्रकारेति । बाध्योत्प्रेक्षाया मेलने
स्वष्टाशीतिप्रकारेति बोध्यम् ।

(वि, ग) अष्टाशीतिप्रकाराया अस्या द्वैगुण्येन षट्सप्तत्युत्तरैकशतरूपतामाह—
उक्त्यनुक्तयोरेति । प्रस्तुतस्य प्राकरणिकस्य । बाध्यप्रतीयमानसमस्तमेलनेनाष्टा-
शीतिरूपोत्प्रेक्षा । नच प्राकरणिकानुत्रौ तस्य निगणरूपातिशयोक्तिरेवेति बाध्यम् ।
स्वरूपोत्प्रेक्षायामेव तत्प्रसक्तेः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया तु स्वरूपोत्प्रेक्षाऽसम्भवस्य दर्शि-
तत्वादेव । बाध्योत्प्रेक्षायामिवादिसत्त्वादेव नातिशयोक्तिप्रसक्तिः । बाध्योत्प्रेक्षायां
प्रकृतोक्तिं दर्शयति—ऊरुरिति ।

(लो, औ) न भवति—तद्विषयेऽलङ्कारान्तराद्वाग्मरादित्यर्थः । तदेवाह—
धर्म्यन्तरेति ।

(लो, अ) प्रस्तुतस्य—उत्प्रेक्षाविषयस्य । ताः—समनन्तरोक्तप्रकारः ।

1 'वृगदलितः पात्रे नास्ति' (क. पु.)

2 'दिगन्तरम्' (क. पु.)

“घटितमिवाञ्जनपुत्रैः पुरितमिव मृगमदघोदैः ।

ततमिव तमालतरभिर्वृतमिव नीलाशुकैर्भुवनम् ॥”

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरप्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्त्यर्थं नोपात्तम् । (घ)

यथा वा—

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जन नभः ।” *

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः, अञ्जनवर्पणस्य तम-
सम्पात्तः । अनयोरप्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽविवक्षितत्वं धारारूपेणापि सयोगश्च
यथासक्यम् । केचित्तु “अलेपनकर्तृभूतमपि तमो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनं
य निमित्तम् । एव नभोऽपि वर्पणक्रियाकर्तृत्वेन” इत्याहुः । (ङ, आ)

(वि, घ) घटितमिवेत्यादि—तिमिरपुञ्जेनैवमेव कृतमिवेत्यर्थः । तत्तत्करण
दर्शयति—घटितमिवेति । भुवनमप्यनुपपन्नं निर्मितमिवेत्यर्थः । तत् व्याप्तम् ।
वृत्तमाच्छादितम् । विषय इति—प्रस्तुतस्य ।

(वि, ङ) परकीयश्लोकमपि दर्शयति—लिम्पतीवेति । तम सम्पात्त इत्य-
नुपात्त इत्यन्वयः । सम्पातश्चापि सयोगहेतुपतनक्रिया, नत्वपि सयोगः । अतोऽन-
निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणोपसर्गस्य भेदः । अनयोरनुक्तं निमित्तं दर्शयति—अन-
योरिति । इयं क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । केचित्तत्र कर्तृस्वरूपद्रव्योत्प्रेक्षामाहुः । तद्
दर्शयति—केचिस्थितिः । अत्र केचिदित्यस्वरसूचनम् । क्रियोत्तरमिवकारात्तमो-
नभसोर्वास्तवत्वेनानुपप्रेक्षणीयत्वाच्च । लेपनवर्पणकर्तृत्वमवास्तवमिति चेत्तदा लेपनवर्प-
णयोरिवोत्प्रेक्षापर्यवसानात् ।

(लो, आ) छोदरशूर्णे । अनयोर्घटितमिवेत्यादेर्लिम्पतीवेत्यादेशोदाहरण-
योः प्रेक्षानिमित्तमित्यतः पूर्वं व्यापनस्याञ्जनघटनादिति शेषः । “वर्पतीवाञ्जन नभः”
इत्यत्र च धारारूपेणापि सयोग इत्यर्थः । केचिदलङ्कारसर्वस्वकारादय इत्याहुरिति
सम्बन्धः । लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं लिम्पतीति तत् कर्तृताभिधानात्तस्य च तमसि
सामानाधिकरण्येन तद्रतताप्रत्ययादित्यमिसिद्धिः । तेषामेवां युक्तिः—तमोगतत्वेन
लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां लेपनादिनिमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादावुत्प्रेक्षाविषयत्वे
निमित्तमन्यदन्वेष्य स्यात् । नच विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम्, तस्योत्प्रेक्षाधारत्वेन
प्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात् । अत्र केचिदित्यनेनात्मनोऽप्युचितकृतम् । तथा हि
अतिशयोक्तौ कमलमनम्मसीत्यादाविवान् विषयनिमित्तयोर्द्वयोरप्यत्र गम्यमानत्वमेव ।
व्यापनकर्तृत्वं तमसि लेपनकर्तृत्वसम्भावनस्य तमसो लेपनकर्त्रा सादृश्यविरहाच्च ।

* अत्र क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षेयं, नतुप्रज्ञा, लिङ्गन्तस्यमिवाहृतस्येवशब्दस्य सम्भा-
वनावोधकत्वात् । तथाहि “न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति ।” इति महाभाष्यम् । “किन्तु
तत्र सम्भावनार्थक इवशब्दः” । इति कैयटः । तस्य कारणं तु प्रागेवोक्तम् ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं भजेत् ॥ ६४ ॥ (च)
तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा मम—

“अधुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुपाद्याः ।

अप्राप्य मानमग्ने विगलति लावण्यवारिपूर इव ।” (छ, इ)

क्षेपहेतुना यथा—

“मुञ्जोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्याद् विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप ॥”

अत्र गुणवाचे क्षेपः कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतुत्प्रेक्षाया हेतुः ।

अत्र ‘जानीमहे’ इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । (ज, ई)

संयोगविशेषस्येव हि व्याप्तिनामोदतिशयस्वयनसाम्येन रूपसम्भावना उत्प्रेक्षाभेदः प्रतीयते । विषयस्य गम्यता हेतुकलोत्प्रेक्षयोः प्रीकियते । स च यदि स्वरूपोत्प्रेक्षाया-मेव स्यात्तदा को दोष इत्यलं बहुना ।

(वि, च) अलङ्कारान्तरोत्थेति । सा दर्शितममस्तप्रकारोत्प्रेक्षाऽलङ्कारान्तरोत्था अलङ्कारान्तरनिष्पन्ना चेत्तदाधिकं वैचित्र्यं भवेदित्यर्थः ।

(वि, छ) अधुच्छलेनेति । पत्यो जुहुति तत्सक्तिविस्थाया नाथिकाया अधुनिर्गमपर्यन्तमिदम् । हुतपावकधूमकलुपाद्याः सुदृशोऽग्रे मानमवकाशनप्राप्य लावण्यवारिपूर इव अधुच्छलेन विगलतीत्यर्थः । अत्र छलपदादध्वपह्नवो विगल-लावण्यवारिपूरात्मकस्वम्भोत्प्रेक्षानिष्पादकः । अध्वपह्नवं विना तदसम्भवादधुणि लावण्यरूपकस्यैवागतेः । अत्र च वारिपूरकसत्त्वेपि न तदुत्प्रेक्षानिष्पादकम् । तद्धि नापि लावण्यमित्युक्तावप्युत्प्रेक्षानिष्पत्तेः ।

(वि, ज) मुञ्जोत्कर इति । आवरणयग्नितत्त्वेन संकटाद् हुतपावकात् शुक्तिमध्याद् विनिर्गतो मुञ्जोत्करः सारसाद्या अस्या कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वं तन्नुमत्त्वमेव, गुणवत्त्वं ज्योतिराधिक्यमायेति जानीमहे उत्प्रेक्षाभेदे इत्यर्थः । अस्यानस्थितिदुःखोत्तीर्णस्य गुणवत्त्वानवासादिव गुणवत्त्वप्राप्तिरित्यर्थः । त्रितेखा-विशिष्टा ग्रीवा कम्बुः । अत्र तन्तोर्वास्तवत्वाच्च तत्प्राप्तिहेतुत्प्रेक्षा सम्भवतीत्यतो गुणपदक्षेपाच्च ज्योतिर्विशेषप्राप्तिहेतुत्प्रेक्षा इत्यतः क्षेपनिर्वाणा इयमुत्प्रेक्षा ।

(लो, इ) सापह्नवोत्प्रेक्षेत्यनेन सद्दार्पणनिर्देशनापह्नवोत्प्रेक्षाभावः । सम्भावनाया एव उद्रेकावभासात् । हुतः पावको विवाहकालीनः ।

(लो, ई) गुणः सूत्रं महर्ष्यतादिष्व । अत्र क्षेपहेतुकत्वं स्थितशब्दान्वयस्य-तिरेकानुविधानादेव ।

एवम्—

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ॥ ६५ ॥ (उ)

कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

“पारेजलं नीरनिधेरपरयन्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।

घनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिचणोलूलितशैवलाभाः ॥”

इत्यग्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा । पर्यवसाने ॥ जलधितीरे शैवलस्थितेः सम्भवोपपत्तेः सम्भावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा । (झ, ऊ) +

(चि, झ) कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा इति । उपकान्ताया उपमाया एवोत्प्रेक्षेत्यर्थः । पारेजलमिति—मुरारिः श्रीकृष्णः नीरनिधेः समुद्रस्य पारेजलं जलस्य पारे कूले घनावलीरपश्यत् । कीदृशीः ? आनीलः पलाशानां पत्राणां रशिर्यासु । पुनः कीदृशीः ? उत्कलिकासहस्रेण तरङ्गसहस्रेण प्रतिचणोलूलितानां शैवलानामाभा इवेत्यर्थः । अत्रोपमाया एवोत्प्रेक्षां ग्राहयति—अग्राभाशब्दस्येति । शैवलस्येव आभा यत्रेति यदुन्नीहितमासवशादुपमाप्रतिपादकस्येत्यर्थः । अनेन उपमोपक्रमो दर्शितः । ततस्तस्या उपमाया उत्प्रेक्षामुपपादयति—पर्यवसाने त्यति । ‘शैवलाभा’ इत्यनेनैवोपमापर्यवसानसम्भवे उत्कूलत्वकपनमनुपपुक्रमत उत्कूलितशैवलाभा इवेति पर्यवसाने उत्प्रेक्षेत्यन्वयः । तादृशोत्प्रेक्षाया उत्थानमुपपादयति—जलधितीर इति । अनान्तर उत्कूलितशैवलासम्भवात् तत्र न तत्सम्भावनोत्थानम् । जलनिधितीरे शैवलस्थितेः सम्भवस्योपपत्तेरनुपपत्त्यभावात् सम्भावनोत्थानमुत्कूलितशैवलसम्भावोत्थानमित्यर्थः । ततस्तदाभा इवेत्युत्प्रेक्षेत्यत आह—उत्प्रेक्षेति । तत्सम्भावनोत्थानाभावे उत्कूलितविशेषणवैयर्थ्यमिति भावः एवं चोत्प्रेक्षाया उपकान्तोपमाविषयत्वादुपमानिष्पाद्येयमुत्प्रेक्षेत्यर्थः ।

(लो, उ) जानीमहे इति मन्ये इत्यादयोऽप्युत्प्रेक्षावाचका हेमा इत्यर्थः । आदिशब्देन किमादयः । तत्र किंशब्दस्य प्रयोगे यथा गोपीनाथस्य गङ्गावर्णने—

(“बलिप्रसूनावलिगूर्मिहस्तैः सञ्चारयन्ती मज्जतां सुदम् ।

विक्रीय कैवल्यममुष्य मूल्यं वराटसंख्यां विमियं करोति ॥”)

(लो, ऊ) उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा—उपमोपक्रमे पदार्थान्वयवेलाया तद्वाचकशब्दोपादानाद् यस्यास्तथाभूता । वाक्यप्रतीत्यनन्तरं सम्भावनावर्तुर्भूतिमानव्यापारस्याविर्भावाद् विश्रान्तावुत्प्रेक्षा । उत्कलिका बीजयः । उत्कूलितानि—रूलमुद्रतानि ।

+ अत्र “सम्भावनामुपपत्तेः” इति पाठस्तु सर्वपुस्तकेषु दृश्यते परं तु असङ्गतत्वाच्च स साधुः । विकल्पित्याहूतः पाठ एव साधुः । अलङ्कारसर्वस्वेऽपि, “तथाप्युपमानस्य प्रकृते सम्भवौचित्यान्सम्भावनोत्थान उत्प्रेक्षायां पर्यवसानम्” एवं पाठः प्रकरणेऽस्मिन् दृश्यते ।

एवं विरहवर्णने—“केयूरायितमङ्गदैः” इत्यत्र “विकासिनीलोत्पलति स्म कणैः, मृगायताक्षयाः कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । (ऋ, अ)

भ्रान्तिमदलङ्कारे, “मुग्धा दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां बल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानमेव नास्ति । तदुपनिबन्धस्य कविनैव कृतत्वात् । इह तु सम्भावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । (अ, अ)

सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तु उत्कटा सम्भाव्यभूता एका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानेऽसत्यता प्रतीयते ; इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः । (ट, ल)

(वि, ऋ) केयूरायितमिति । केयूरैरिवाचरितमिवेत्यर्थः । केयूरं वङ्गणम् । विरहकार्यादङ्गदैः केयूरस्थानं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापि प्रत्ययवशात् प्रातोपमा अङ्गदैः स्याद्व्यापारभावादुत्प्रेक्ष्यते । श्रौत्युपमोत्प्रेक्षा दशयित्वा आर्धुपमोत्प्रेक्षां दर्शयति—विकासीति । अत्रापि बिचलोपादार्थां ह्रतोपमा उत्प्रेक्ष्यते ।

(वि, अ) भ्रान्तिमदलङ्कारे निधयोऽत्र तु उत्कटकोटिकः संशय इति भेदः सम्भवेऽपि भेदकान्तरमाह—भ्रान्तिमदलङ्कार इति । ज्ञानमेव नास्तीत्यर्थः । तत्तद्वे दुग्धधिया गवामधः कुम्भदानानुपपत्तेः । ज्ञानमेव नास्ति चन्द्रिकात्वेन । ननु, “न कस्य कुक्षे चित्तभ्रमं चन्द्रिका” इत्युक्तिश्चन्द्रिकात्वेन ज्ञानमस्तीत्यत आह—तदुपनिबन्धस्येति । चन्द्रिकायां बल्लवानां भ्रमोपनिबन्धस्येत्यर्थः । तथा च कव्युक्त्या श्रौतृणां बल्लवादीनां न चन्द्रिकात्वेन ज्ञानमित्यर्थः । उत्प्रेक्षापामस्यां तद्विलक्षणमाह—इह त्विति । सम्भावनाकर्तुः कवेस्तदुपनिबन्धजनस्येत्यर्थः । विषयस्यापि विषयस्यानुत्कटतया तन्कोटोरपि ज्ञानात् ।

(वि, ट) तर्हि सन्देहालङ्कारभेद इत्यत आह—सन्देह इति । एककोटिस्तत्त्वतुल्यत्वाभ्यां भेद इत्यर्थः । अतिशयोक्तौ भेदमाह—अतिशयोक्ताविति । विषयिण आरोप्यमाणस्य पर्यवसाने उत्तरकाले, ‘कथमुपरि कलापिनः कलाप’ इत्यत्र कलापभ्रमानन्तरमेव केशत्वविशेषदर्शनात् कलापेऽसत्यता प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । इह त्विति—सप्रसक्ता इवेत्याद्युत्प्रेक्षाञ्चल इत्यर्थः । एतन्नुपनिबन्धलक्षणमभिप्रेत्यापातत

(लो, ऋ) सम्प्रति प्रत्ययस्योपमावाचकत्वे उदाहरति—केयूरायितमिति । प्रत्ययलोपे उदाहरति—विकासीति ।

(लो, अ) विषयस्य वार्यमानस्य । चन्द्रिकादेरित्यादिसंज्ञाचन्द्रिकाशवलित-कुवल्यादिः । तदुपनिबन्धस्य काव्ये सन्देहोपनिबन्धस्य । इह—उत्प्रेक्षायां कोटिद्वयस्य विषयविषयिरूपात्मकस्य ।

(लो, ल) उत्कटा—विषयनिर्गच्छेन प्रतीयमानत्वात् । एककोटिविषयरूपा ।

“रञ्जिता नु विविधास्तरङ्गला

नामित ॥ गगन स्थगित नु ।

पूरिता नु विषमेषु धरित्री

सहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥” (४)

इत्यत्र यत्तर्वाद्देतिमिराप्रान्तत्वा रञ्जनादिरूपेण सन्दिह्यत इति सन्देहा-
लङ्कार इति केचिदाहुः, तत्र, एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव
सन्देहत्वात् । इह तु तर्वादिभ्यामे प्रतिसम्बन्धिभेदो व्यापनादेनिगरणेन रञ्जनादेः
स्फुरणञ्च । अन्ये तु, “अनिर्धारणरूपविच्छिन्त्याध्वरत्वेनैककोट्यधिकोऽपि
भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वदन्ति स्म । तदप्ययुक्तम् । निर्गोणस्वरूपस्या-

एवोक्तम् । वस्तुतस्तु योनिबहिर्भावरूपप्रसवबाधस्यैव नायिकाशिरसि कलापबाधस्यापि
सत्त्वे एवाहार्यतदुभयनुदिसत्त्वेनोभयत्र साम्यमेव । किन्तुप्रेक्षा उत्कटकोटिकसन्देह-
रूपा, अतिशयोक्तिस्तु निश्चयरूपोते भेदः । “कथमुपरि” इत्यत्र हि कलापस्याहार्य-
निश्चय एव कथपदमोध्यः सन्देहः ।

(वि, ४) उपप्रेक्षालङ्कारस्यैव विषये कचिच्छ्लोके सन्देहालङ्कार केचिदाहुः,
तदप्ययितुं श्रेयमाह—“रञ्जिता नु” इत्यादि । गाढतमोवर्णनमिदम् । रञ्जि-
ता न्यति—कृष्णवर्णाकृतेत्यर्थः । सर्वत्र निर्दिष्टेणेत्यन्वयः । स्थगितमाच्छादितम् ।
विषमेषु—गभीरेष्वचस्पृशीषु । सहता नाशिताः ।

(वि, ५) अत्र कैचिदुक्तं सन्देहालङ्कार दर्शयति—इत्यत्रेति । एकविषय
इति । एकधर्माणि । तर्वादिभ्यामिति—तर्वादिभिरुपपन्ननादिव्याप्तिः । प्रतिसम्बन्धितर्वा-
दिरूप विशेष्य प्रतीत्यर्थः । ननु प्रतिविशेष्य सन्देहा एव बहवः स्फुरित्यत्र उपप्रेक्षा-
प्रापनहेतुविशेषास्तीत्याह—व्यापनादेरिति । तिमिरव्यापनादेरित्यर्थः । आदिपदा-
स्तिमिरकृतोभयनीयादर्शनपरिग्रहः । तस्य निगरणमप्राप्तुंकोटिकरणम् । अन्ये ॥
सन्देहानलङ्कारविशेष इत्याहुः, तददर्शयति—अन्ये स्थितिः । अत्रोपप्रेक्षामेव व्यप-
स्यापयितुमाह—तदप्ययुक्तमिति । निर्गोणस्वरूपस्यानुक्तकोटिविशोदीकृतस्वरूप-

(सो, ५) रञ्जनादीन्यादिसन्देहजननादि । एते विषयः, “स्पाण्डा पुष्पो
येत्यादी स्यात्वादि । अयं मार्तण्ड विमित्यादौ राजादि । समानबलतया—नैकको-
टितया, इह—प्रकृतोदाहरणे, नु—पुनरर्थः । तर्वादिभ्यामे—तद्वगगनादौ तमगो
व्यापनस्य सम्बन्धिनस्तद्वगगनादयः, तद्वेदाद् व्यापनस्यापि भेदः । तत्रैव विषय-
भेदाद्ययमुक्तस्य मन्त्राय इत्यर्थः । नच समानबलतयानेककोटिस्फुरणमपीत्याह—
व्यापनादेरिति । अन्ये—एकदेशिनः । अनिर्धारणम्—तद्वगवर्णनैकदेशः । कथमुपरि-
मित्याह—निर्गोणः । अन्यद् विषयाः । तस्या सम्भावनायाः । अष्टन्यायवि-

न्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावा नुशब्देन चेश-
शब्दवत्तस्या द्योतनादुपेक्षेवेयं भवितुं युक्ता, यत्नमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया ।

(८, ५) ×

“यदेतच्च द्रान्तर्जलदलवलीला वितनुते

तदाचष्टे लोक शशक इति नो मा प्रति तथा ।

अहन्तिवन्तु मन्ये त्वदरिविरहाश्रान्ततरणी—

कटाक्षालकापातप्रणकिष्कलङ्काहिततनुम् ॥” (८)

इत्यत्र ‘मन्ये’—शब्दप्रयोगेऽप्युत्तरूपाया सम्भावनाया अप्रतीतिर्वितर्क-
मात्रम्, नास्मादपह्नवोपेक्षा । (७ ८)

स्यान्वतादात्म्यमनुक्तान्यरोन्मिदभेद । नन्वव निगरणसत्त्वादतिशयोक्तिस्त्वप्रसक्ति-
रियत आह—नुशब्देन चेशशब्दवदिति ।

(वि, ८) ‘यदेतच्चन्द्रान्त इत्यादिरलोके सापह्नवोपेक्षाप्रसक्ति निरस्यापह-
्नवप्रकारमात्र व्यवस्थापयेत्तुमाह—यदेतदित्यादि । शक्ति कस्यचिदुक्तिरियम् । चन्द्र-
स्यान्तर्यदेतद्वस्तु, जलदलवस्य जलदलपङ्क्तस्य सादृश्यरूपां लीला वितनुते तद्
वस्तु, लोक शशक इति आचष्टे । अन्यत्रन प्रति तदाचष्टां, मां प्रति तु न तयाचष्टे
इत्यर्थ । मम तयात्वाभावनियन्ध्यादिति भाव । तर्हि तव कीदृशो निधय इत्यत्राह—
अहन्तिवन्ति । त्वया वदीकृतानामरीणां विरहेणाश्रान्तानां तदीयतरणीनां कटाक्षो-
त्थप्रपातैर्जातो यो प्रणस्तस्य किष्का प्रणस्थाने प्रङ्गभाय, स एव कलङ्को दोष, तथि-
हिता तनुयस्य तादृशम् ।

(वि, ९) उक्तरूपाया सम्भावनाया इति । उक्तानुक्तयोर्निद्वयरूपाया
इत्यर्थ । तदप्रतीतिरव नो मां प्रति तथेत्यर्थ । तेन वस्तु शशकोन्म्यभावनिधयस्य
प्रतीति । नास्मादपह्नवोपेक्षा—तथा सापह्नवमात्रमप्रति भाव ।

द्विरित्यथ । तादेहप्रप्रणोऽनेकविषयनिष्ठ एककोट्यधिसंस्फुरणाकारश्च ।

(सो, ९) जलदस्य मेघस्य सव । कलङ्काहितम्—कलङ्कचिह्नितम् । ‘मन्ये-
शब्द कश्चित् कश्चिदुपेक्षापोतक । उक्तरूपाया —अध्यवगायगाव्यतापदवाच्याया ।
वितर्क—ऊदनम् ।

× स्याद्युक्त्या पुरयो वा इत्यत्र सदेह एकविषय एव कोटिद्वयस्य युगपत्प्रतीति-
र्भवति । इह तु भिन्नविषय एव ज्ञान भवति यथा—तस्मात्तु रत्न गगने नमन-
मियादि । अतोऽत्र ज्ञानं प्रति तदादिगम्भीरभेदेन भिद्यते । नाप्यत्रानेकवाचिक ज्ञानम् ।
निमिरम्यते शब्देनानुपातव्याप्तस्य निगरणम् । शब्दापातवात् केवलं रत्ननादि-
ज्ञान प्रबन्धेन भवति । अतो नात्र स देहास्तकार । तत्रापि केचिद् एककोटिज्ञानस्य
प्रबन्धेऽपि निधयानुवादेव तादेहप्रसर स्वास्तुमिरद्यन्ति । तदुक्तम् । अत्र निम

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६६ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । (त) †

तस्य चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात्साध्यत्वम् । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयसाधः-

(वि, त) अतिशयोक्त्यलङ्कारमाह—सिद्धत्व इति । अध्यवसायस्यारोपस्य सिद्धत्वे निश्चयरूपत्वे सति अतिशयोक्तिरित्यर्थः । एवं चानिश्चयरूपयोः सन्देहोत्प्रेक्षालङ्कारयोर्वाकरणम् । परन्तु निश्चयालङ्कारापहृत्यलङ्काररूपकालङ्कारेष्वतिव्याप्तिरवशिष्यते, तदलङ्कारत्रये आरोप्यस्य निश्चयरूपत्वात् । तद्वारणार्थमारोप-विषयनिगरणपूर्वकत्वं विशेषणं दत्त्वाऽऽरोपविशेष्यपरत्वं निबध्नन् व्याचष्टे—विषयनिगरणेनेति । विषयिणोऽभेदप्रतिपत्तिरर्थाद् विषये अध्यवसाय इह विवक्षित इत्यर्थः । यत्रारोप्यते स विषयः । य आरोप्यते स विषयी । निगरणं बाधःकरणं व्याख्यास्यते । तदप्यत्रिस्तथार्थमतो विशेषार्थक शब्दं विना व्यञ्जनयैव विषयनिषेधमुद्धिरभ-करणम् । तच्च सर्वविधातिशयोक्तौ तदवसरे दर्शयिष्यते । अपहृतिनिश्चयालङ्कारयोर्निषेधार्थकशब्द एवास्ति इत्यतो न तत्र निषेध-व्यञ्जना । रूपके तु चन्द्रतादात्म्येनैव मुखप्रतीतिर्न तु मुखनिषेधप्रतीतिः । अपहृतेर्व्यङ्ग्यत्वे तु नासा-वतलङ्कारः किन्तु तदुपनिः । तत्रालङ्कारपदप्रयोगस्तु ब्रह्मण्यभरणान्यायादौपचारिक एव । किन्तु अपहृतिष्वनौ अपहृतावेवातिव्याप्तिरिति, अतिशयोक्तौ तु अपहृतिपूर्वकेऽभ्युत्पादादाम्यारोप इत्यनयोर्भेदः ।

(वि, थ) सिद्धत्वं इत्यस्य व्याप्तिं दर्शयति—तस्य चेति । सादृश्यत्वमनिश्चयत्वम् । सिद्धत्वं निश्चयत्वम् । उत्प्रेक्षावारण निश्चयत्वविषय्यैव न तु निगरण-पूर्वकत्वविषय्येति दर्शयति—विषयनिगरणं चेति । बाधःकरणपदार्थो विवृत

रव्यापनस्य शब्देनोपादानामावात् तत्तु निर्गीर्णस्वरूपम् । रञ्जनादिकं तु शब्देनोपादानामावात् प्रधानम् । तयोर्भाभेदप्रतीतिरुपा सम्भावना स्फुटमेवावगम्यते । अत्र तु शब्दोऽपि उत्प्रेक्षाद्योतकः । अत्र उत्प्रेक्षैवात्रालङ्कारः न तादृशः सन्देहप्रकारः ।

† “अभ्युत्पादो द्वित्रिधः साध्यः—सिद्धचेति । साध्यो यत्र विषयिणोऽगत्यनया प्रतीतिः, असत्यत्वं च विषयिणतस्य धर्मस्य विषय उपनिबन्धे विषयिसम्भविष्यत्वेन विषयाम्भविष्यत्वेन च प्रतीतिः, धर्मो गुणक्रियात्प । तस्य सम्भवात्सम्भविप्रतीतौ सम्भवाप्रयस्य तत्राप्यभ्युत्पादनाऽगत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया सत्यत्वम् । यस्याऽगत्यत्वं तस्य गत्यत्वं प्रतीतिव्यावृत्तमाय । साध्यः । अतश्च व्यापारप्राधान्यम् । मिदो यत्र विषयिणो वस्तुनोऽसत्यस्यापि गत्यतया प्रतीतिः । मरत्वं च पूर्वकस्य अभ्युत्पादनिमित्तसामाह । अनथाध्यवसितप्राधान्यम् ।” (अलङ्कारवर्षस्य)

करणमात्रेण, इहापि “मुखं द्वितीयचन्द्रः” इत्यादौ । (य)

यदाहुः—

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अथःकरणमात्रेण निर्गीर्णत्वं प्रचक्षते ॥” इति । (द)

भेदेऽप्यभेदः सम्वन्धेऽसम्वन्धस्ताद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥ ६७ ॥

एव । उपरेक्षाया च विषयतावच्छेदककोटिः क्वचिदनुक्तिवशात् क्वचिचोक्त्या अपि अनुक्तत्ववशाद्विषयव्यञ्जना । यथा—“गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ।” इत्यत्र गर्भसहिर्भावस्वरूपप्रमवकोट्या उक्तयाया अनुक्तयाया गुणानुबन्धकोट्या उक्तया एव निषेधव्यञ्जना । “गङ्गासमसि ज्ञातीव” इत्यादौ त्वनुक्त्या गङ्गासम्वन्धकोटिर्निषेधव्यञ्जना । अतिशयोक्तिविशेषेऽपि न तदसम्भव इत्यत आह—इहापि मुख्यं द्वितीयः इत्यादि । द्वितीयचन्द्रोक्तिवशादेव मुख्यकोटिर्निषेधव्यञ्जनेत्यर्थः । द्वितीयचन्द्राभावाभेदं मुख्यमयमेव द्वितीयचन्द्र इति प्रगतिः । द्वितीयपदभावे तु नेहरी निषेधप्रतीतिरिति तत्र रूपकमेव ।

(चि, द) यदाहुरिति—अनिर्गीर्णस्योपात्तस्य निर्गीर्णस्यानुपात्तस्य अथःकरणं तु विरुतमेव ।

(चि, ध) अस्याः पञ्चविधत्वमाह—भेदेऽप्यभेद इति । अभेद आरोप्य-

“एवमप्यनिधयात्मन्यम्भावनाप्रत्ययमूलत्वादुपरेक्षायाः कथमप्यवसायमूलत्वम् ? तस्य हि विषयनिर्गणं विषयनिधयश्च स्वरूपम् । नचानैकमपि सम्भवति, विषयोपादानानिधयाभावायेति । अप्रोप्यते—इह द्विधास्ति अप्यवसायः स्यात्सिद्धवत्पादितश्च । तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात् स्वरसत एव विषयप्रतीतिरुल्लासात् । . इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्तःक्षरेण प्रतिपत्ती स्वात्मपरतन्त्रविरत्यनाद् विषये प्रतिपत्तिमुपादयेत् । जानान एव हि विषयनिर्गणं विषयं तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येत् । तत्रायो अन्तिमदादिविषयः । तत्र हि प्रमाप्रत्ययगता स्वारसिक्येव तत्राविधा प्रतिपत्तिर्विधानूपते न तूपाद्यते । इतरस्तूपरेक्षाविषयः ननु विषयनिर्गणमध्यवसायस्य लक्षणमिह पुनर्विषयस्य निर्गीर्णमाणेति कथमप्राध्यवसाययेति चेत् । नैतन्—“विषयान्तःक्षरेऽप्यस्मिन् सा सा साध्यवसानिक” इत्याद्युक्त्या अध्यवसायस्य विषयिणा विषयस्यान्तःकरणसत्त्वम् । तत्र विषयस्य निर्गणनेन निर्यर्थ्यमाणात्वेन वा भवतीत्यपि न क्वचिद् विशेषः—निर्मर्शिनी ।

सम्वन्धेण अनुपास्थिततया गर्भसंभेदप्रतिपत्तिरप्यवसायः साध्यः । अत्र अप्रवृत्तादाभ्यासेन आहार्यनिरवधारणः । आहार्यत्वेन अन्तिममिति अत्राशयः ।

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः, असम्बन्धे सम्बन्धः । साऽतिशयोक्तिः । (घ)

अत्र भेदेऽप्यभेदो यथा मम—

“कथमुपरि कलापिनः कलापो विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।

कुवलययुगलं ततो विलोच्य तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात् ।”

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः । (न)

यथा वा—

“विभ्रेषदुःखादिव बद्धमौनम् ।” अत्र चेतनगतमौनित्वमन्यद्, अचेतनगतं चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः ।

एवम्—

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ।”

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेमः, द्वयोरभेदः । (प)

अभेदे भेदो यथा—

“अन्यदेवाङ्गलावयवमन्या सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपल्लवाद्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥ (फ)

सम्यग्भेदेऽसम्यग्भेदो यथा—

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः-

शृङ्गारकरसः स्वयं नु भदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

माणरचेतदा स आरेपोऽतिशयोक्तिरित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । कार्यहेत्वो पौर्वापर्या-
ल्ययः—पौर्वापर्यविपर्यय इत्यर्थः ।

(घि, न) कथमुपरि—नायिकायाः उपरीत्यर्थः । तदपि तदवयवरूपत-
येति बोध्यम् । ततो विलोचयित्वा तत्स्थानमित्यनुपपन्नः । तिलकुसुममित्यत्रापि
तत्स्थानमित्यनुपपन्नः । प्रवाल—नवपल्लवम् । अत्रारोपविषयायाः केशपाशादीनामनु-
पादानादेव निषेधव्यञ्जनरूपाधः करणम् । एवमुत्तरोत्तरमपि विषयानुपादाने बोध्यम् ।
उपादाने तु रूपकमेवेति बोध्यम् ।

(वि, प) अचेतनगतं चान्यदिति—उत्तरकरणसामर्थ्येऽपि तदकरण-
रूपान्मौनादन्यदित्यर्थः । तत्र शब्दाकरणरूपम् । स च विषयोत्रानुपात्तः ।

अस्याः यौवने अस्याः एवाधरदलेनेत्यन्वयः । द्वयोरभेदः इति ।
रागपदरलोपादिति भावः । एकच्छलोत्पत्तिकृत्वरूपसाहित्यमात्रप्रतीतौ तु अरुणा-
धरेण सह रागवान् इत्यतोऽधिकस्य वैचित्र्यस्यानुभूयमानस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

(वि, फ) अन्यदेवेति । अङ्गलावयवादेर्वैलक्षण्यत्वात्तत्रैव तद्वेदारोपः । सर-
सत्वमिति । रागकृत्वमित्यर्थः । लौकिके तस्मिन्मलौकिकभेदारोपः । अत्रान्यत्वाद्यारोपा-
नुपपत्त्यपि तद्विपर्ययावयवस्य निषेधव्यञ्जनाः ।

(वि, य) अस्याः सर्गविधौ इति । नु वितर्कः । अस्याः निर्माणविधौ

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरामिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥” (ओ) *

अत्र पुराणप्रज्ञापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । (व) +

असम्बन्धे सम्बन्धो यथा—

“यदि स्थान्मण्डले सप्तमिन्दोरिन्दिविरहयम् ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥”

अत्र यद्यर्थयलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः । (म, ओ)

प्रज्ञापतिर्निर्माता चन्द्र यतोऽमौ कान्तिप्रदं कान्तिमत्त्वेनैव तस्य कान्तिप्रदत्वं सम्भाव्योक्तम् । स्वयं मदनो नु यतोऽसौ शृङ्गारैकरसः । इयं हि शृङ्गारिणी । पुष्पाकरे चैत्रभासे अपि शृङ्गारैकरसत्वाऽन्वयः । मूलविधातृभावः कथं त्रयैक्यसीत्यग्राह—येदाभ्यासेति । पुराणो जीर्णः । मुनिः मुनिधर्मो तपस्वीत्यर्थः अत्र । चन्द्रादेर्विधातृत्वं कथनादारोपविषयस्य विधातृसम्बन्धस्य निषेधव्यञ्जना ।

(वि, म) यदि स्यादिति । चारुलोचनस्याने इन्दिविरहयं वदनस्थाने इन्दुमण्डलम् । आहृतेन सम्बन्धेन इति । इन्दुमण्डले इन्दिवरस्य सम्बन्ध एव स्यादित्येव सम्बन्धसम्भावना । अत्रापि सम्बन्धसम्भावनयैव आरोपविषयत्वाऽसम्बन्धस्य निषेधव्यञ्जना ।

(लो, ओ) पुराणो मुनि विधिः । अत्र च प्रथमादेर्नुराज्येनाभ्यवसायस्य सिद्धतानिरासादुत्प्रेक्षा ।

* विक्रमोर्वशीये उर्वशीमवलोक्य पुरुरवसौ वितर्क्योऽयम्—अस्या नायिकया उर्वरया सर्गाविधौ छटिकर्मणि व प्रज्ञापतिर्निर्माता अभूत् स कान्तिप्रदं चन्द्रो नु ? ईशकल्याधन्त एव सम्भवात् । अपवा शृङ्गार एक प्रधानो रसो यस्य तादृशो मदनो नु ? शृङ्गारीपवेदरारूपलावण्यादेर्मदनत एव सम्भवात् । किं वा पुष्पाकरो मागं वसन्तो नु ? अधरदरानादिस्पर्शपुष्पाणां वसन्तत एव सम्भवात् । अत्र नुराज्यं वितर्क्यार्थः । “नु प्रभेऽनुनयेऽतीत्यर्थे विस्मयवितर्कयोः” इति हेमचन्द्रः । ननु प्रमिदो ब्रह्मा पुनो नास्या निर्माता इत्यत आह—वेदाभ्यासेत्यादि । वेदाभ्यासेन जडः, विषयेभ्यः सगच-दनवनितादिभ्यो व्यावृत्त निवृत्त कौतूहलं यदुक्तं यस्य तादृशं, पुराणो ब्रह्म मुनिस्तपस्वी ब्रह्मा इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं नु प्रभवेत् न कथमपि समर्थो भवेदित्यर्थः ।

+ अत्र प्रसिद्धं छटिकर्त्ता ब्रह्मा वेदाभ्यासजड इति स जाऽस्या छटिकर्त्तृत्वा सम्भाव्यते । अनस्तत्र सदिह्यते उत्प्रेक्ष्यते वा अस्या छटिकर्त्ता कं चन्द्रो नु मदनो नु वसन्तो नु । अत्र उत्तरार्धे “कथं नु प्रभवेत्” इत्युक्त्या ब्रह्मणो निर्माणसम्बन्धेऽपि असम्बन्धस्याऽनिरासोक्तिरसङ्गारः । पूर्वार्धे नु कथमप्रसक्तधरमने सप्तन्देहालङ्कारः ।

कार्यकारणयोः पौर्वापर्याविपर्ययश्च द्विधा भवति । कारणात् प्रथ
कार्यस्य भावे; द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण यथा—

“प्रागेव हरिणाचीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलधियः ॥” (म, अ) +

(वि, म) पञ्चमातिशयोक्तिप्रभेदमुदाहर्तुमाह—कार्यकारणयोरिति प्रागे
वेति—उत्कलिका उत्कण्ठ । वकुलरसालयोर्द्वन्द्वः । तयोस्तद्विन्नमुकुलधियः पश्चात्
त्यर्थः । अत्र मुकुलप्रीदर्शनस्य कारणस्य जन्योत्कण्ठोत्तरोपपन्नत्वेन निर्देशाति
पर्ययः । आहार्यशुद्धिविषयेण तेन कारणस्य शीघ्रप्रसरित्वं व्यज्यते । अप्राप्युत्तरो
पपन्नत्वादरोपविषयस्य पूर्वोत्पन्नस्य निषेधव्यञ्जना । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

(लो, औ) यद्यर्थेति । इह यद्यपि चन्द्रमण्डलस्येन्द्रीवरद्वयेन सम्बन्धो
सम्भवति तथापि कविना निबद्धस्य वा सम्भावनारूपेणाऽभावस्तीत्यर्थः । एतेन “य
थोक्ता च कल्पन”मिति कैश्चिदुक्तेऽतिशयोक्तेर्भेद उदाहृतः, एकस्यैव नानाभावोल्लेख
अत्र प्रथमे ग्रन्थकृतैव उदाहृतम्, अन्येदेव इत्यादौ । द्वितीये केशपाशादेरित्यादि
शब्देन ललाटनयननासाभरणं संग्रहः । एवं मुखं द्वितीयचन्द्रः ।
तथा च—

(“चूलाङ्कुरास्वादवपायवरुः

पुंस्कोपिलो यन्मधुरं पुञ्ज ।

मनस्विनीमानविपातदक्षं

सदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥”)

नचेह तस्या मुखं चन्द्र इतिवदारोपमूलं रूपकम् । तादात्म्यवृत्तायामप्यवरा
त्यरूपोत्पानात् । अत्र हि मदनस्य उद्यमे विनापि कोरिलकृतमात्रेण जगद्भ्रमारा
दित्यर्थः । यथा—“अत्याम्बो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ।” एवं “न वयमृति
र्बन्धीयमीक्षते” अत्र कारणयोगिनोभवकामरूपो । निवारस्तृभेदेऽप्यभेदेनोक्तिः । “इ
क्षन्ता मुपजनमनसो वशीकरण”मित्यादौ च हेत्वलङ्कारो वक्ष्यते । ॥ तस्या एका
सम्बन्धे सम्बन्धरूपेण भेदेन सहगृह्यत इत्यर्थः । अत्र शुद्धोदाहरणं निरहवर्णने—
‘दाहोऽम्भः प्रमुति पचः प्रचयकान् बाष्पः प्रणालो नित’ इत्यादि । अत्र दाहादीनां
अम्भःप्रणालेपाद्यौ अगम्बन्धेऽपि सम्बन्धः सिद्धत्वेनोक्तः ।

(लो, अ) उत्पलिका, उत्कण्ठ, उद्भूतकोरकम् ।

अन्येषां मते तु उद्देशः—‘रञ्जिता तु विनिपास्तस्त्रीता’ इत्यादिवत् ।

+ उद्भिन्नयोः प्रसुप्तिदोषोत्तरगातदोषमुक्तानां धियः भवन्तीति शेषः ।
रगात्तदुक्तोद्देशदर्शनानन्तरं स्त्रीणाम्-कण्ठं भवति । अतोऽत्र मुकुलप्रीदर्शनमेव
उत्कण्ठस्य कारणम् । कार्यमुत्कण्ठ । अत्र कारणान्तरमेव कार्यस्य वर्णनं जातम् ।

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीक्षिताम् ॥” (य) *

इह केचिदाहुः—“केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरप्यवसाये “अन्यदेवाङ्गलावण्यम्” इत्यादिप्रकारेण व्याप्तिर्लक्षणस्येति ” तच्च । तत्रापि ह्यनन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसीयते । तथाहि “अन्यदेव” इति स्थाने “अन्यदेव” इति पाठे अध्यवसायस्य साध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाङ्गीक्रियते । “प्रागेव हरिणासीनाम्” इत्यत्र वक्रलादिशीर्षाणां

(धि, य) सममेवेति—तेन ख्युणा । पितृसिंहासनाक्रमणरूपकारणस्य महीक्षितमण्डलाक्रमणरूपकार्यस्य समकालोपपन्नत्वकथनात्पौर्वापर्यविपर्ययः ।

(धि, र) ग्रन्थदुक्तस्यातिशयोक्तिसामान्यलक्षणस्य अन्यदेवाङ्गलावण्यमित्यादावप्याप्तिं केचिदाहुस्तदुपायितुमाह—इह केचिदिति । विषये विषयिणोऽभेदेनाध्यवसायो हि भवत्कृतलक्षणार्थः, विषयविषयिभावश्च भेदपटितः । तथा च “कथमुपरि कलापिनः” इत्यत्र केशकलापयोर्भेदसत्त्वात्तल्लक्षणार्थसम्भवेऽपि ‘अन्यदेवाङ्गलावण्यम्’ इत्यत्र तत्रैव तद्वेदारोपे भेदपटितविषयविषयिभावमावादावप्याप्तिरिति केपाभिदुर्किं दर्शयति—केशपाशादिगत इति । अतिशयः सौन्दर्यं लौकिकेऽन्यलौकिकेशसाधारणं अलौकिकत्वेन लोचविलक्षणकलापनिष्ठसौन्दर्यत्वेनाध्यवसीयत इत्यर्थः । तयो सौन्दर्ययोर्भेदाप्याप्तमूलककेशपाशां कलापयोर्भिन्नयोर्भेदाप्याप्तः सम्भवतीत्याह—केशपाशादीनामिति । अध्यवसाये इत्यनन्तरं सम्भवन्तीति पूरणीयम् । तथापि अन्यदेवत्यादिप्रकारेण व्याप्तिरित्याह—अन्यदेवेति । आरोप्यमाणारोपविषयत्वावयवयोर्भेदाभावादिति भावः । अभेदे भेदारोपोऽस्मदुक्तलक्षणार्थोऽत्राप्य-

(लो, आ) लौकिकः साभाविकः । अलौकिकत्वेनाध्यवसायफलभूताऽलौकिकशक्तिशक्तत्वेनाङ्गलावण्यमित्यादिशब्देन “प्रिय इति गोपवधूभिः” रित्यादेरुपसंग्रहः । अभ्यासिलक्षणस्य इत्ययमाशयः—उपमेयवस्तुनः उपमानवस्तुतादाम्ये एवाध्यवसायरूपोत्पादनम् । इह चान्यादिशब्दाख्यं लावण्यादेः किमपि प्रतिनिधिवत्स्वन्तरं नास्ति । तदेवमादिपूदाहरणेषु लक्षणस्याव्याप्तिरिति सिद्धान्तमाह—

* रघो राज्ञश्चातिवर्णनमिदम् । द्विरदगामिना हस्तीव सलीलगमनशीलेन तेन ख्युणा पित्र्यं पितृत्वं भागतं सिंहासनं महीक्षिता राज्ञा मण्डलं राष्ट्रं च समम् एकदा समाक्रान्तं गृहीतम् । राजानो हि सिंहासनमप्यास्य शत्रुमण्डलमायत्तीकुर्वन्तीति सिंहासनारोहणस्य कारणतया पूर्वभावित्वं, शत्रुराज्यग्रहणस्य तु कर्प्यतया परभावित्वं युक्तम् । कवेः प्रौढोक्तिवशाद् अत्र तयोः कर्प्यग्रहणयोः समकालत्वेन अतिशयोक्तिः ।

प्रथमभावितापि पश्चाद्भावित्वेनाप्यवसीता, अत एवात्रापि द्वैवशब्दप्रयोग उच्येष्टः ।
एवमन्यत्र । (२, आ) *

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

स्तीति ब्रुवन् समाधत्ते—तत्र हीति । अनन्यद्वज्जलावण्यमभिज्ञमज्जलावण्यमन्य-
त्वेन भिन्नत्वेनाऽप्यवसीयत इत्यर्थः । तथा च भिन्नत्वेनाप्यवसायादारोपविषयेऽभेदे
तदभिन्नस्य भेदस्यारोपाद् भेदघटितो विषयविषयिभावोऽत्राप्यस्तीति साधितम् ।
उत्प्रेक्षाया विषयविषयिभेदघटित आरोपस्तत्रापि सम्मतः । अत्रैवोत्प्रेक्षासम्भवाद्
भेदघटितारोपः त्वन्मतेऽपीत्याह—तथा हीति—अतिशयोक्तितो व्यावृत्तिदर्शनाय
साध्यत्वप्रदर्शनम् “अग्रेव हरिणाक्षीणाम्” इत्यादि भेदघटितो विषयविषयिभावोऽ-
स्तीति दर्शयति । अत्राप्युत्प्रेक्षासम्भवं दर्शयति—अत एवेति । भेदघटितविषयवि-
षयिभावसत्त्वादेवेत्यर्थः ।

(धि, ल) मुख्ययोगितालङ्कारमाह—पदार्थानामेति । अन्येषां वेति ।

तत्रेति । कथमन्यत्वेनाप्यवसाय इत्यत आह—तथा हीति ।

* इह केविदित्यादिना अलङ्कारसर्वस्वरस्य मतमाक्षिपति । अत्र वास्तवं
सौन्दर्यं कविसमर्पितेन सौन्दर्येणाप्यवसीयते न तु केरापाशादीनां कलापादिभि-
रप्यवसायः । अत्र भिन्नस्य धर्मद्वयस्य (वास्तवसौन्दर्यस्य कविसमर्पितसौन्द-
र्यस्य च) अभेदाप्यवसायः न तु भिन्नयोर्धर्मिणोः (केरापाशस्य कलापस्य च)
अप्यवसायः । धर्मिणोरभेदाप्यवसाये “अन्यदेवाज्जलावण्य” मित्यादौ अभेदे
भेदाप्यवसायोदाहरणे धर्मिद्वयस्य अभावान्नलक्षणस्याऽप्यभिहितेति तन्मतं दूषयितुमाह—

एष पद्ये भेदेषु भेदेऽभेदादिवचनं लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र चाति-
शायकत्वं यत्फलं प्रयोजकत्वाभिहितं तत्राभेदाप्यवसायः । तथा हि “कमलमन-
म्भसि” इत्यादौ वदनादीनां कमलार्थभेदेऽपि वास्तवं सौन्दर्यं कविसमर्पितेन सौन्द-
र्येणाऽभेदेनाप्यवसितं भेदेऽभेदवचनस्य निमित्तम् । तत्र च सिद्धोऽप्यवसाय इत्य-
प्यवसितप्राधान्यम् । ननु वदनादीनां कमलादिभिरप्यवसायो योजनीयः ।
अभेदे भेद इत्यादौ प्रयोगेष्वप्याप्तेः । तत्र हि “अणं लवहतगच्छं” इत्यादौ
साधारणं लक्षत्वं निमित्तभूतमभेदेनाप्यवसितम् । एवमन्यत्रापि हेयम् । (अल-
ङ्कारसंग्रहम्) । अलङ्कारसर्वस्य टीकाशरेण जयरथेनाऽपि दूरितमेतत् । “उप-
लक्ष्यं चेतत् । यावत्तु अप्यवसितप्राधान्यमस्या लक्षणात् । तच्च धर्मिणामस्तु
धर्माणां वेति चो विरोधो येनाऽप्यभिहितः । प्रयुज्य धर्मिणोरभेदाप्यवसायाद्युपगमे
उपमादीनामप्यतिशयोक्तिप्रगट्टः स्यात् । तत्रापि धर्माणामेव भेदेऽभेदनिवृत्त्यात् ।
एवं च विजनीयत्वेन भेदे धर्मिणोरप्यप्याप्तिः प्रगट्टेन इत्यलमगत्रतन्मन्यार्थोद्धार-
णेन । (जयरथः)

एकधर्माभिसम्बन्ध स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥ ६६ ॥ (ल, इ) +
अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः ।

उदाहरणम्—

“अनुलेपनानि कुसुमान्यबला
कृतमन्यव पतिषु दीपदशा ।

समयेन तेन सुचिर शयित

प्रतिबोधितस्मरमबोधयत ॥” (ई)

अत्र तमोवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनुलेपनादीनामकबोधनक्रियाभि
सम्बन्धः । (व)

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुं कस्य चित्ते न भासते ।

माञ्जरीशराभृत्तेस्ताकदन्तीनां कठोरता ॥”

इत्यत्र माञ्जरीशरादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्बन्धः । (श)

वाक्येण पृथक् स्वातन्त्र्यबोधनात् प्रस्तुताऽप्रस्तुतयोर्मिथ्यणनिषेधो बोध्यः । तन्मि
थ्ये तु दीपकत्वाद्वाटे वक्ष्यते ।

(वि, थ) अनुलेपनानीति । तमिन्नायं तन्मालीनवस्तुनां कमुककामो-
दीपकवर्णनमिदम् । सुचिरं शयितेन समयेन तादृशरात्रिरूपेण प्रतिबोधितं जाय-
रितं स्मरम् अनुलेपनादयो अबोधयत श्रीदार्ढ्यं बोधयामासुरित्यर्थः । तमोवर्णनं
स्येति । तमस्य कमोदीपकत्वात् तस्मिन् प्रस्तुते तन्मालीनानामन्येषामुदीपकानाम
नुलेपनादीनामपि प्रस्तुतत्वमिति भावः ।

(वि, श) अप्रस्तुतानामेकगुणसम्बन्धमाह—त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुरिति । तद्
द्रष्टुं कस्य जनस्य चित्ते मानत्यादीनां कठोरता न भासते । तन्मार्दवाभिन्त्येनात्र
कठोरताभासनारः । अत्र त्वदङ्गोपमानत्वेन माञ्जरीशरादयोऽप्रस्तुताः ।

(लो, इ) पदार्थानामिति । बहुवचनमतश्चम् । तेन पदार्थयोरेपीति
क्षेपम् । प्रस्तुतानां प्राकरणिकानाम् । अप्रस्तुतानाम् अप्राक्पण्डितानाम् ।

(लो, ई) अनुलेपनानीति । सुचिरं शयितं स्मरं प्रतिबोधितस्मरम्
अबोधयतेत्यर्थः ।

+ तुल्येन धर्मेण योगो जातोऽस्यामिति अन्वर्थनाया तुल्ययोगिता ।
(एकवली)

“तुल्ययोगिताऽन्वयो यत्र” इत्याद्याधरमद्यः । तुल्ययोगो योपाऽचरयेति
तुल्ययोग एकधर्मान्वयः । सोऽस्ति येषां ते तुल्ययोगिनः । तेषां भावस्तुल्ययोगिता ।

1 ‘तन्मालीनस्य’ (व थ पु)

एवम्—

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारत्सारमुद्धरेत् ॥”

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारत्सारूपैकगुणसम्बन्ध एकोद्धारणक्रिया-
सम्बन्धः । (प, उ)

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकृन्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥ ६७ ॥ (स, ऊ) *

क्रमेणोदाहरणम्—

“मलावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रधाप्यते तेन जगन्निगीपुषा ।

सती च^१ योपिप्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥” (ह)

(वि, प) प्रकृतानामेकगुणसम्बन्धोऽप्रकृतानामेकक्रियासम्बन्धश्चातुदाहृत एक-
श्लोकेन उदाह्रियते—एवं दानं चित्तादिति । वित्तादितोऽसारगुणत्वादिकं सारमुद्धरेदित्य-
न्वयः । अत्र प्रकृतानामेकगुणक्रियासम्बन्धं दर्शयति—अत्र दानादीनामिति । उपा-
जनीयत्वेन दानादीनि प्रकृतानि । अत्र प्रकृतानामुपादानभूतानामेकसारतागुणसम्बन्धो-
ऽप्यत्रैवास्ति । प्रत्यगौरवापत्त्या न प्रदर्शितः ।

(वि, स) दीपग्रस्तशरमाह—अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरित्यनयोरेकधर्माभिसम्बन्ध
इत्यनुपपन्नः । अन्यत्रिधं दीपग्रमाह—अपेक्षितः ।

(वि, ह) मलावलेपादिति । अवलेपोऽदृष्टारः । पूर्ववद्विरण्यरशिपुरुषपूर्व-
जन्मया^१ निगीपुषा शिशुगलेनापि जगद् बाध्यत इत्यन्वयः । अर्थान्तरं न्यस्यति—
सती चेति । भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु ।

(लो, उ) धरमन्तरेऽपि उदाहरति—दानमिति । अत्र न केवलं दानादीनामुद्-
धारणक्रियासम्बन्धो वित्तादीनामध्यगारत्सारूपैकगुणसम्बन्धः । इह च मुख्ययोगितायां
‘ईगधन्द इवाभाती’त्यादिवद् द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्युपमानोपमेयभावो वैतर्किकः । इदे-
षाद्यभावादौ धीरन्वयस्य सम्बन्धम् ।

(लो, ऊ) अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरैकधर्माभिसम्बन्ध इत्यर्थः । इह च द्वयोः प्रकृताऽ-
प्रकृतत्वादिसाधकादीपस्यस्य सम्बन्धं स्फुटमेव ।

* ‘शक्रणिग्रस्तच्छिद्ययोर्मध्यादेकत्र निर्दिष्टः समानो धर्मः प्रगङ्गेनान्यत्रो-
त्थाराणिगाररेवेन दीपग्रस्यालक्षणेचावहः’ । (अलं ता०) ‘प्रकृतार्थमुत्तातो धर्मः
प्रगङ्गदप्रकृतमपि दीपयति । प्रधरायति मुन्दरीच्छेदं नि दीपम् । यदा दीप इव

१ ‘सतीच’ (क. ग. पु.) ।

अत्र प्रस्तुताया निश्चलाया प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या योषित एकानु-
गमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूर समागतवति त्वयि जीवनाये”

भिक्षा मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृह त्वदीय-

मायाति याति हसति शसिति क्षणेन ॥” (क)

इह मम । अत्रैकस्या जायिकाया उद्यानाद्यनेकक्रियासम्बन्धः । अत्र च
गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं न लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यस्य
सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात् । (अ)

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्गान्धयोग्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥६८॥ (ख, घ) X

(घि, क) अनेकक्रियास्वेकारवान्वयमाह—दूरमिति । प्रवासादागते नायके
तत्पत्नीसख्या ताद्विरहावस्थाकथनमिदम् । समागतवति—आगतवति । तपस्विनी तु खा-
न्यता सा तव प्रिया वासगृहगमन, त्वत्प्राप्तिरुन्मत्तवत्या ।

(घि, घ) प्रतिवस्तूपमालङ्कारमाह—प्रतिवस्तिस्येति । अत्र गन्धसाम्ययोरुक्ति-
वशाद् उपमेयोपमानयोरिति लभ्यते । तेन वाक्यद्वये वै उपमेयोपमाने, तयोरेकोऽपि
सामान्यो धर्मः पृथक्शब्दभेदेन यत्रालङ्कारे निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमेत्यर्थः । गन्ध-
साम्ययोरिति बोध्यसाम्ययोरित्यर्थः । बोध्यता च वचिन्शब्दद्वयेन शक्तिलक्षणाभ्यां

(लो, घ) तपस्विनीति—शोभ्या । इह दीपकप्रकारे क्रियायां प्रस्तुतत्वात् उपमा-
नोपमेयभावो वैवक्ष्यते । तत्रादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य प्रकृता आदिमध्यान्त-
दीपकद्वयोऽस्य भेदाः । तत्रादिदीपकं यथा—

(‘रेह मिहिरेण एह रसेण कवि सरेण जोव्वणम् ।

अमएण धुणिधवओ गुमए खरणाह भुअणमिणं ।’)

मध्यदीपकं यथोदाहृते बलाबलोपादित्यादौ । एवमन्यत् ।

(लो, प्र) वस्तुवाक्यार्थः । एव च प्रतिनिर्दिष्टेन वाक्यार्थेन वाक्यार्थस्य उप-
मासादृत्य यस्यामित्यनेन वाक्यार्थस्योपमासादृत्य यस्यामित्यन्वयां प्रतिवस्तूपमा ।

दीपकम् ।’ शाश्वतो क्व । दीपसादृत्य च प्रकृताप्रकृतप्रकारावत्त्वेन बोध्यम् ।
(रसगङ्गाधरे)

X ‘उपमायां तु पदार्थयो साम्यं तद्य वाच्यम् । अत्र तु (प्रतिवस्तूपमायां)
वाक्यार्थयो, तदपि गन्धमेवेति ततो भेदः । एव च वाक्यार्थयो साम्यं गन्धमेव
नियतम् । विररुणधरा ।

1 ‘प्रकृतत्वे’ (क. ५)

2 ‘जीवनाय’ (क. ५)

यथा—

“धन्यासि वैदर्भि गुणैरदारैर्यया समाकृष्यत नैपधोऽपि ।

इत स्तुति का खलु चन्द्रिकाया यदन्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥”

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरण च एकैकैव पौनस्त्यनिरासनाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । (ग)

इय मालयापि दृश्यते । यथा—

“विमल एव रविर्विशद शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पण ।

शिवगिरि शिवहाससहोदर

सहजसुन्दर एव हि सज्जन ॥” (घ, छ)

अत्र विमलविशदादिदृश्यत एक एव । वैधर्म्येण यथा—

“चकोर्य एव चतुराग्रान्द्रिकापानकर्मणि ।

कविचोपमेयगतस्य शब्दराक्त्या धर्मान्तरे तद्वैधर्म्येण व्यञ्जनया । तच्चोदाहरणे दर्शयिष्यति ।

(वि, ग) धन्यासीति । प्रसिद्धजितेन्द्रियत्वेन धीरो नैपधोऽपीत्यर्थः । अत्र प्रतिवस्तूपमामाह—अत्रेति । अत्र दमयन्ती उपमेया चन्द्रिका उपमान तयोर्धीराकर्षण-मेको धर्मः । आकृष्यत इति । शब्दराक्त्या उत्तरलीकरोति इत्यत्र उत्तरलताजनक-कर्षणविशिष्टीक्रियते इत्यर्थः । उत्तरलीकरणं चेति । उत्तरलीकरणजनिका चेत्यर्थः । एकैवेति । आकर्षणरूपकैवेत्यर्थः । भिन्नवाचकतयेति भिन्नप्रतिपदिकतयेत्यर्थः ।

(वि, घ) विमल एवेति । शिवगिरि कैलास । शिवहास शिवस्य अट्ट-हास हासान्तरोपेक्षया विलक्षणः । अत्र सज्जन एव वाक्ये उपमेयः । वाक्यान्तरेषु उपमानानि । निर्मलत्वम् एको धर्मः शब्दभेदेन प्रतिपादितः ।

(वि, छ) वैधर्म्येण यथेति—उपमेये निर्दिष्टधर्मविपरीताद् धर्म्यन्तरे निर्दि-ष्टधर्माद् व्यञ्जनया लभ्येनोपमाननिष्ठसाधर्म्येण इत्यर्थः । चकोर्य एवेति ।

सामान्य साधारणः । पृथक् पर्यायादिना निर्दिश्यते प्रतिपाद्यते पौनस्त्यनिरासाय इत्यर्थः । एकैकोपचाराश्रयेण नैक्यर्थपर्यवसानात् ।

(लो, छ) विमल एवेत्यादौ चतुर्यपादः प्रकृतः ।

अत्र वस्तुशब्दो वाक्यार्थकः । अत्र वाक्यार्थस्य वाक्यार्थेनोपमानोपमेयभावः । ‘वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्’ इत्यत्र काव्यप्रकाशे ‘एव चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थ-स्येति ध्वनितम्’—उच्यतेकारः । वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थाभिधायित्वा प्रतिवाक्यार्थमुपमेति सार्थकताभिधानेयम् । (एकवली)

1 ‘विशदादे’ (अ. ५)

2 ‘वाम’ (क. च ५)

विनावन्तीनं निपुणा सुहृदो रतिकर्मणि ॥” (८)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिविम्बनम् ॥ ६६ ॥ (९) *

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमान्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा ।

(५) क्रमेणोदाहरणम्—

“अविदितगुणापि सत्कविमणिति कर्णेण वमति मधुधारम् ।

अनभिगतपरिमलापि हि हरति दृश मालतीमाला ॥” (६)

आवन्त्योऽवन्तीदेशीया स्त्रीर्विना, रतिकर्मणि नान्या सुहृदो निपुणा इत्यर्थः ।
अत्र स्वकर्मचातुर्यस्य उपमेयासु चकोरीषु निर्दिष्टस्य विपरीतो धर्मः अवन्तीयस्त्रीभिन्न
स्त्रीषु निर्दिष्टो रत्यनेपुण्यरूपः ततो व्यञ्जनया उपमानेषु अवन्तीस्त्रीषु स्वकर्मचातुर्यं
साधर्म्यं प्रतीयते ।

(वि, च) दृष्टान्तालङ्कारमाह—दृष्टान्तस्तिथ्यति । सधर्मस्य साधारणैक-
धर्मस्य, प्रतिविम्बनमुभयत्र निर्दिष्टाभ्या परस्परसमानाभ्या धर्माभ्यामेकस्य तस्य
व्यञ्जनमित्यर्थः ।

सधर्मं प्रसिद्ध एव विवक्षित इत्यप्रस्तुतप्रशसायां व्यक्तिर्भविष्यति ।
प्रतिवस्तूपमायां तूपमेयनिर्दिष्टो धर्मो वाच्य एव उपमाननिर्दिष्टशब्दस्य
सदृशया क्वचित्सदृशया वा स बोध्य इति भेदः । तस्य व्यञ्जनया बोधे तु दृष्टान्तः ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति । साधर्म्यव्यञ्जनार्थं निर्दिष्टाभ्यां साधर्म्याभ्यां साधर्म्यवै-
धर्म्याभ्यां चेत्यर्थः ।

(वि, छ) अविदितगुणापीति । वर्णमाधुन्यादेवेति भावः । अत्र कर्णे

(लो, ए) सधर्मस्य साधारणगुणकिमान्वितस्य वस्तुनो वाच्यार्थस्य ।

* प्रतिविम्बन विम्बप्रतिविम्बभावः । विम्ब शरीर प्रतिविम्ब तच्छाया, तयो-
र्भाव—आन्तरप्रत्याङ्गतुल्यत्वम् । अतिवाक्य विभिन्नस्यापि साधारणधर्मस्य तुल्य-
व्यञ्जनया वाक्यार्थयोदयमाशङ्कादकत्वे दृष्टान्तालङ्कारः । “एकस्यार्थस्य शब्दद्वयेनाभिधान
वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्वयोरर्थयोर्द्विरुपादान विम्बप्रतिविम्बभावः” । (प्रतापहरयशो-
भूषणे) विम्बप्रतिविम्बभावस्य विशेषणयोर्विशेष्ययोश्च ग्राहयति निर्देशे भवति मत्वेकस्याः ।

“यतोऽस्या प्रवृत्तार्थस्य विशेषमभिधेयया सादृश्यायमप्रवृत्तमर्थान्तरमुदादीयते ।
अन एव चात्र (प्रतिवस्तूपमायां) प्रवृत्ताप्रवृत्तयोरुपमानोपमेयभावः । दृष्टान्ते पुन-
रेतारशो वृत्तातोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रवृत्तमर्थस्याविस्पष्टा प्रतीतिर्माभूदिति
प्रतीतिविरादीदृशार्थमर्थान्तरमुदादीयते ।” (जयरथ) । दृष्ट अन्तो निधयो
यत्र सा दृष्टान्तः ।

१ ‘नृमणि’ (५ ग पु)

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्षया ससत्ते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभात्रीन्दौ ग्लानि कुमुदसहते ॥” (ज)

“वसन्तलेखैकनिर्द्वभावा

परासु कान्तासु मन कुतो न ।

प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पट किं

मधुवत काङ्क्षति वाक्षिमन्याम् ॥” (झ)

इद पद्य मम । अत्र “मन कुतो न” इत्यस्य “काङ्क्षति वाक्षिमन्याम्” इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्य्यवसानाद्यतिवस्तूपमेव । इह तु कर्णे मधुधाराव मनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्वैकरूप्यम् । (ज, ऐ)

‘समर्प्यसमर्पकवाक्ययो सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यास , प्रति-

मधुधारावमननेत्रहरणे धर्मो भिन्नौ प्रीतिजनकतया परस्परसमानौ । प्रीतिजनकत्वं रूप एवैव धर्म ताभ्या व्यङ्ग्यं ।

(वि, ज) साधर्म्यवैधर्म्याभ्या व्यञ्जनेत्याह—त्वयि दृष्टेति । दृष्टानुदयेति । दृष्टो वाऽनुदय इन्दौ तद्भाजि सतीत्यर्थः । उदयरात्रेऽपि मेघातददर्शनार् । ज्ञान्ति-प्रतिपादनार्थं दृष्टेत्युक्तम् । अत्र व्ययाद्यमनस्य विपरीतो धर्म ज्ञान्ति, उपमेयोपमानगताभ्यां ताभ्या स्वस्वप्रियदर्शने स्वार्थप्रतिलम्बके धर्म व्यज्यते । नच वैधर्म्यं व्यङ्ग्यप्रतिवस्तूपमानोऽस्या को भेद इति वाच्यम् । तत्र वैधर्म्यं धर्मान्तरनिष्ठम्, अत्र रूपमाननिष्ठं तथा च तत्र वैधर्म्येणैव व्यञ्जना । अत्र तु उभयनिष्ठाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्यञ्जनेति भेदान् ।

(वि, झ) यत्र तु सामानधर्मप्रतिपादकशब्दाभ्यामेको धर्मो व्यञ्जनां विनैव प्रतिपाद्यते तत्र प्रतिवस्तूपमायाः प्रतिवस्तूपमेवेति । अत्र स्वकीयं श्लोकमुदाहरति—वसन्तलेखैवेति—वसन्तलेखा नायिष्यविशेषः । रात्रेऽप्यमुक्तिः ।

(वि, झ) एकैकरूपतयैव पर्य्यवसानादिनि । वाच्यप्रशस्तेरुधर्मविवक्षतया एकत्वाद्येपादित्यर्थः । अत्र हि परनायिष्य उपमेया शब्दा बहुपक्ष उपमानानि तासां मनोविवक्षित्याद्युक्तविषयव्यवहारेणैव प्रत्यक्षधर्मविवक्षतया एकत्वाद्युरूपपर्य्यवसानम् । अविदितगुणारीत्यत्र तु नेत्रत्वपर्य्यवसानम् । चिन्तु सामानधर्माभ्यामुभयगताधारैरुधर्मव्यञ्जनमात्रायाह—इदं त्वयि ।

(वि, ट) अर्थान्तरन्यासाद् इयो प्रतीवस्तूपमाऽर्थान्तयोर्भेदमाह—सम

(लो, ऐ) एकैकरूपतयैव पर्य्यवसानादिनि । ‘मन कुतो न’ इत्यस्य पर्य्यवसानो न्यासो अन्तो अक्षरपदे इत्यवदर्थमाह इदं दृष्टान्ते तु पुन विष्वप्रतिविष्वभावाः ।

। समर्प्येन न प्रह ‘अत्र’ (क पु) ‘अथ, (घ पु)

वस्तुपमादष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः । (८) *

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् चापि कुत्रचित् ।

यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥ ७० ॥ (ओ, ८)

तत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा—

“कोऽत्र भूमिवलये जनामुधा तापयन् मुचिरमेति सम्पदम् ।

वेदयदिति दिनेन भानुमानाससाद् चरमाचल ततः ॥” (८, ओ)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियाया कर्तृत्वान्वयः सम्भवत्येव । (८)

इदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूप धर्मवशात् ।

स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिना विपप्राप्तेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा ।

ध्वेति । वाक्ययोरित्यत्र वाक्यार्थयोरित्यर्थः । अनयोऽपि उपमेय सामर्थ्यमुपमान समर्थनमित्यतोऽभेदप्रसङ्गः । न तथेति । न सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः ।

(वि, ८) निदर्शनात्कारमाह—सम्भवमिति । वस्तुनो क्वचित् क्रिया करकयोः । क्वचिद् यत्तदुपदार्थयोः सम्बन्ध असम्भवन्, क्वचिद् असम्भवन्, वाचक-योर्यत्र कुत्रचिद् विम्बानुविम्बत्व सादर्य बोधयेदित्यर्थः ।

(वि, ८) कोऽप्रेति । अत्र भूमिवलये मुधा निरर्थक जनास्तापयन् क मुचिर सम्पदमेति । भानुमानिति । वेदयन् ज्ञापयन् दिनेन चरमाचल ततो नभोमध्यादास-सादेत्यर्थः । दिनेनेत्यत्र दिनस्य पूर्ववर्तिनिरूपकारणताया तृतीया ।

(वि, ८) अत्रेति । अत्र कर्तृत्वान्वयो जनकत्वान्वयः स्वस्तिगमनेन तादृशवद-स्तुमिति रूपस्य जनकत्वात् । जन मुचिर न सम्पदमेति परतापरत्वादस्तगामि-रिवेदित्यनुमितिसम्भवात् । सादर्यव्यञ्जनरूप प्रतिविम्बानुविम्बबोधकत्वं तस्य दर्शयति—स चेत् । स च सम्बन्ध इत्यर्थः । परतापिनो रवेरस्तगमनवदन्वेषा-

(लो, ओ) वस्तुसम्बन्धो धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । असम्भवन् बाधप्रतिभागा-दित्यर्थः । विम्बानुविम्बत्व, विम्बप्रतिविम्बभावः । निदर्शनं प्रतिविम्बीकरणम् । तद-स्या भूतिनावस्तीति निदर्शना ।

(लो, ओ) दिनेनेत्यपवर्गे तृतीया । तृतीयार्थं परितापिनो विपप्राप्तिरूपः ।

* सारूपयोर्विशेषयोः सामर्थ्यसमर्थकभावो न भवति । वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरुपे-दनुपपत्तेः । यदि चात्र सामर्थ्यसमर्थकभावः स्याद् अर्थान्तरन्यासादस्य पृथगत-कारता न स्यात् । (जयरथ)

1 ‘कर्तृत्वान्वयः’ (क ९) ‘कर्तृत्वान्वयः’ (न ९)

2 ‘कर्मावकाशः’ (क ९) 3 सम्बन्धेति नास्ति (क ९)

तत्रैकवाक्यगा यथा—

“कलयति कुवलयमालाललित कुटिल कटाक्षविशेष ।

अथर किसलयलीलामाननमस्या कलानिधिविलासम् ॥”

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो बह्विति कटाक्षविशेषादीना कुवलयमालादिगत ललितादीना कलनमसम्भवत्तललितादिसदृश ललितादिकमवगमयत्कटाक्ष विशेषादे कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्बभाव बोधयति । (ण, अ)

यथा वा—

“प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् ।

राजहसगति पद्मधामाननेन शशिशुति ॥”

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तथोक्तसम्बन्ध कल्प्यते, स चासम्भयन् राजहसगतिमिव गति बोधयति । (त) (भा)

अनेकवाक्यगा यथा—

‘इदं किलाभ्याजमनोहर वपु

स्तप सम^१ साधयितुं य इच्छति ।

नपि परतापिना विप्राप्तारित्येष हि तत् ।

(वि, ण) कलयतीति । अस्या कुटिल कटाक्षविक्षेप कुवलयमालाया ललित विन्यास कलयति दधाति । एवमुत्तरत्रापि कलयतीत्यस्यान्वय — अत्रेति । कटाक्षविशेषादीना कर्तृणा ललितादीना कर्मणा धर्मतया धर्मिण्यारप्यत्र प्रतिविम्बानु विम्ब दशयति तद्वत्तललितादिकमवगमयत्कटाक्षविशेषादेधेति । अत्रैकवाक्यगतयोऽप्य मेयोपमानया प्रतिविम्बानुविम्बनम् । एवमुत्तरत्रापि ।

(वि, त) प्रयाणे तवेति । तव प्रयाणे यात्राया गत्या वैरिमृगीदृशा पद्मपा राजहसगतिर्मुक्ता दुःखपलायमानत्वात् । आननेन च शशिशुतिर्मुक्ता म्लान-
त्वात् । असम्भयेति । सम्बद्धस्यैव त्यागसम्भवात् । सम्बन्ध कल्प्यत इति । प्रतियोग्यारोपपूर्वकत्वादभावप्रदस्य । प्रतिबन्धन दर्शयति—स चेति ।

(वि, थ) इदं किलेति—आश्रमे तपस्येचित्तवशा शकुन्तला दृष्ट्वा दुष्प्र-
न्तमोहिरियम् । अस्यानन साधार्येण । मनोहरमिदं वपुर्द्यौ मुनिरुप सम साध

(लो, अ) अवगमयत्—प्रत्याययत् । ललितव्यक्ते सनातीयत्वेनात्यन्ता-
सहतिविरहणाऽदूरप्रकर्षादिभाव । एव लीलादावपि ज्ञेयम् ।

(लो, आ) कल्प्यत इत्यतः पूर्वं प्रथममिति शेषः । खपस्त्यपः चेतः ।
एवमाननेन शशिशुतिरित्यत्रापि ज्ञेयम् ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां हेतुमृषिर्न्यवस्यति ॥" (घ)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तप-
चमत्पसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति धिक्प्रतिध्वि-
भावे पर्यवस्यति । (द, इ)

यथा वा—

"जन्मेदं चक्ष्यतां नीलं भवभोगोपलिप्सया ।

काचमूलेन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥"

यितुम् इच्छति ध्रुवं निधितं स मुनिनीलोत्पलपत्रधारया कौमलया कठिना शमीलना
हेतुं व्यपस्यतीत्यर्थः ।

(यि, द) अत्र यत्तच्छब्देति । वाक्यार्थयोरित्यत्र वाक्यद्वयार्थयोरित्यर्थः ।

वाक्यार्थो तु तपश्चमत्पसाधनेच्छु शमीलनाच्छेदनेच्छुध । व्यवगायस्याऽपी-
च्छार्थस्त्वातयोरभेदान्वयोऽनुपपद्यमान इत्यर्थः । यत्तदोदकधर्मिणोपकृतेनाऽभेदा-
न्वय एव व्युत्पत्तिरिति । स चेच्छाद्वययोरभेदाभावादनुपपद्यमान इत्यर्थः ।

(यि, ध) जन्मेदमिति । व्यर्थतानयन चिन्तामणिर्विक्रयश्चेति जन्मापि

चिन्तामणिरिति बोध्यम् ।

(लो, इ) इदं वपुः तपश्चमं साधयितुमिच्छति योऽनेन शत्रुन्तलाया

वपुया तपो निर्वाहयितुमिच्छतीति भावः । न केवलं यत्तदोदयो शब्दस्य वाक्य-
निदर्शना । एतस्यार्थभेदोपि यथा—

"शुश्रून्तदुलंभमिदं वपुसाधमवागिनो यदि जनन्य ।

दूरीकृता वानु शुश्रूषानलता वनतताभिः ॥"

एवम्— "शृणुतामपि जन्तूनां धादं चेतुर्निवारणम् ।

निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहं शब्दं येनित्युक्तम् ॥"

"यच्चकार विवर शितापने

तादृशेति न शनगायह ।

अप्रविष्टमिदस्य रक्षणां

क्षारगानगमरन्तकस्य ॥" ॥"

इत्यत्र तु निदर्शना सादृश्या । नहाद "क्षारता" मिरेति मानव्यातिरिति ।

उपलेशिगम्भविह प्रतीयमाने-प्रेरेणै रापरकन्दनहाताया —

("सुनेरात्र मनोभेदे दुर्नभे गुरकलायेन

। 'नमिहरी' (क ख पु.)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामायि-
विक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम्-(घ)

“इ सूर्यप्रभवो वरा क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुद्बुधेनास्मि सागरम् ॥”

अत्र मन्मत्या सूर्यवशवर्णनमुद्बुधेन सागरतरणमिमेति पर्यवसानम् ।
(न) (ई)

इय कचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा—

“योऽनुभूत कुरङ्गाक्ष्याल्लस्या मधुरिमाधरे ।

समास्यादि स मृद्वीकारसे रसविशारदै ॥” (प)

अत्र प्रवृत्तस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात्पूर्ववत्ताम्ये
पर्यवसानम् । (उ)

(घि, न) क सूर्येति । रघुवरा वर्णयितुमिच्छो कालिदासस्य उक्तिरियम् ।
मतिरित्यत्र ममेति शेष । अत्र पूर्वार्द्धं वक्ष्यमाणो विषमालङ्कारः । परार्द्धं तु प्रकृतो
दाहरणम् । तद् ग्राहयति—अत्र मन्मत्येति । नच तितीर्षुपुरुषरूपकमेव कथं ना-
ऽनेति वाच्यम्, तादृशपुरुषाप्रसिद्धे, वस्यचिदुन्मत्तस्य तादृशस्य सत्त्वेऽपि तस्य
बुद्धयनारोहात्, किन्तु वक्तव्येन तितीर्षाया स्फुटमवभासः । तस्य बोधेन रघुवरा
वर्णनतितीर्षयो सादरयमवगम्यते ।

(घि, प) इय चेति । इय निदर्शना उपमेयवृत्तस्योपमेयधर्मस्य “कलयति
कुवलय” इत्यादौ तूपमानधर्मस्यैवोपमेयाऽसम्भवादर्शिता । असम्भवेऽपीति ।
उपमानगतत्वेनोक्तस्याऽसम्भवेऽपि तत्सादरयबोधनादित्यर्थः । योऽनुभूत इति । मधु-
रिमा । मृद्वीका द्राक्षा, तस्या रसे श्वे ।

कटाक्षा एवमेषाक्ष्या प्रयसु स्मरणताम् ॥”)

इत्यादिषु तु परिणामादय एव ।

(लो ई) सागरतरणमिवेत्यनन्तर विम्बप्रतिबिम्बभाव इति शेषः ।

(लो, उ) पूर्ववत् पूर्वदाहरणवत् । एव “सोऽपि त्यदाननश्च विजहाति
चन्द्र” इत्यत्र “प्रयागे तव राजेन्द्र” इत्युदाहरणबन्धिदर्शनेन, निदर्शनालङ्कार
लक्षणस्य तथानिधायकसितविम्बप्रतिबिम्बभावस्य सम्भवात् । अन्यथा योऽनुभूत
इमादौ समनन्तपेक्षोदाहरणेऽपि निदर्शनाभावप्रसङ्गाच्च ।

(एव “सम्भवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पक- निदर्शने”ति लक्षणे चोपमा-
शब्द सादरयमात्रार्थो न तूपमालङ्कारार्थः । अत एवालङ्कारसर्वस्वशृणाऽपि प्रतिबि-
म्बधारण निदर्शनेऽयुक्तम् ।)

भालारूपापि यथा मम—

“क्षिपसि शुक्र वृषदशकवदने मृगमर्षयसि मृगादनरदने।

क्षितरसि तुरग महिषविषाणे निदधचेतो भोगविताने ॥” (फ)

इह विम्बप्रतिबिम्बतात्वेन विना वाक्यार्थापर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यव-
सितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद् विम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिः ,
तत्र हारोऽय हरिणाक्षीणामित्यादौ सादृश्यपर्यवसानमावात् । (ब) (ऊ) *

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताय वा ।

व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते पुनस्त्रिधा ॥ (म) †

(वि, फ) क्षिपसीति । भोगसङ्कपुरुष प्रति शान्तपुरुषस्योक्तिरियम् । हे
पुरुष ! त्व भोगविताने भोगसङ्के चेतो विदधद् वृषदशकस्य मार्जारस्य मुखे शुक्र
क्षिपसि । यथा मार्जार शुक्र हिनस्ति तथा भोगवितानेऽपि नरकपातेन हिसिष्यति ।
यत्त शुक्रस्य तत्र क्षेप इव भोगे चेतोविधानमित्यर्थः । एवमुत्तरस्यापि । मृगादनो
व्याघ्रः ।

(घि, ब) दृष्टान्तनिदर्शनयोर्भेद दर्शयति—इह विम्बेति । वाक्यार्थापर्य-
वसानं बाधादिति भावः । पर्यवसितेनेति । तत्र बाधाभावादित्यर्थः । साम-
र्थ्यादिति । प्रयुक्तानुपयुक्तक्यनापत्तिपरिहार एव सामर्थ्यम् । “हारोऽयं हरिणा-
क्षीणामिति—

“हारोऽयं हरिणाक्षीणा लुटति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं क्व वयं स्मरयिक्तरा ।”

इति श्लोकेऽस्माक स्तनमण्डले मुतं लुटनमुचितमित्येव हि पर्यवसानम् ।
न तु सादृश्यस्येत्यर्थः । एकक्यनाद् दण्डापूपन्यायाद् अन्यपर्यवसानस्यैवार्था-
पत्तित्वात् ।

(घि, भ) व्यतिरेकालङ्कारमाह—आधिक्यमिति । उपमेयस्योपमानादाधिक्य
न्यूनताऽधवा वार्यते स व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तस्य विभक्त्येवभागेनाऽष्टचत्वारि-

(लो, ऊ) मृगादनस्तत्र । वाक्यार्थस्यापर्यवसानमन्यवानुपपत्तेः, पर्यवसि-
तेनान्वयापुपपर्यभावादुपमेयवाक्येनेपमानवाक्येन च श्रुत्येक स्वस्वबोधनविधानेन ।
अपर्यवसानस्य सादृश्यमात्रं । किन्तु नियतसमानन्यायेनार्थान्तरस्यापतनमात्रेण ।

* परस्परनिरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोरेक्यन्तालङ्कार, सापेक्षयोर्वाक्यार्थयोस्तु निदर्शना ।
इत्यपरो भेदः । यथा—निरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्तः । यत्र च
प्रश्ने वाक्यार्थान्तरमाशेष्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सम्बन्धापुपपत्तिमूला निदर्शनेव
युक्तं न दृष्टान्तः । (अल म)

† विशेषण व्यतिरेक एकस्याधिक्य व्यतिरेकः ।

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । (अ)

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥७१॥

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुत्पमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्ष-
कारणं च । तयोर्द्वयोरस्युक्तावेकः प्रत्येकं समुदायेन चानुज्ञौ त्रिविध इति चतुर्विधे-
ऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
श्लेषेऽपीत्यपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्न्यूनतायामप्यनर्थक्य
भङ्गया चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । (म)

उदाहरणम्—“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्गी विधुर्यथा ।” (य)

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतं च कलङ्कित्वं हेतुद्वयमप्युक्तम् । यथा-
शब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव न कलङ्कि विधूपममिति पाठे
पार्थम् । “जयतीन्दुं कलङ्किन”मिति पाठे त्विवादिदुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् ।
अत्रैवाकलङ्कपदस्याग्रे उपमेयपदगतोत्कर्षकारणानुज्ञिः । कलङ्किपदस्याग्रे
उपोमानगतनिकर्षकारणानुज्ञिः । द्वयोरनुज्ञौ द्वयोरनुज्ञिः । (२, अ)

शद्विधत्वम् । स चेति । कचित्तु एक उक्तेऽनुक्ते हेतौ पुनः त्रिधेति कारिका ।
एक इत्यादेरप्यापेक्षाकृति । हेतावित्युत्कर्षानुपस्पर्तया हेतुद्वये इत्यर्थः ।

(यि, म) कारिकायां स्वयमेव विरचयति—उपमेयस्येति । प्रत्येकमिति ।
उत्कर्षहेतोर्मिकर्षहेतोर्बोऽनुक्तौ द्वौ । समुदायानुक्तौ चैक इत्यनुक्तिनयमित्याह—त्रिविध
इति । हेतुद्वयोक्तिगाहिस्यादाह—चतुर्विधेऽप्यस्मिन्निति । निवेदनं ज्ञापनम् । शब्दे-
नेति । उपमायां श्रौतीन्वे इत्यर्थः । अर्थेनेति । उपमायां आशीत्वे इत्यर्थः । आक्षे-
पेणेति । उपमाप्रतिपादकानाम् इवादीनां दुल्यादिपदानां चाभावे कल्पनेनेत्यर्थः । इति
द्वादशविधोऽपीति । हेतुद्वयोरस्यनुक्तिप्रयवशाच्चतुर्विधस्य उपमायां शब्दार्थाक्षेपवशा-
त्त्रिगुण्येन द्वादशविध इत्यर्थः । तदा द्वादशकस्य श्रेणारलेखयोः सम्भवं कारिकोक्त-
दशिराब्दाद् दर्शयति—श्लेषेऽपीति । भङ्गया प्रकारेण ।

(यि, य) अकलङ्कमिति । कलङ्गी विधुर्यथा तस्या मुखं तथा न, किन्तु ततो-
धिष्णम् । यतोऽकलङ्कमित्यर्थः ।

(यि, र) तत्रैकानेकप्रकारसम्भवं दर्शयति—अत्रैवेति । द्वयोरनुक्तिरिति ।
‘तस्या मुखं न विधुर्यथे’त्येवं करणम् इत्यर्थः ।

(लो, अ) हेताविति । जायतेत्येवमवचनम् । यदुक्तं श्रौती हेतुरपमेयगत-
मित्यदि । शब्दत इति । यदुक्तमत्रैव—श्रौती यथेवशाब्दा इति । अर्थत
इति । यदुक्तमत्रैव—पार्थी दुन्यगमानाया इत्युक्तन्यायाः ।

विपर्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चित्क्षणे "विपर्यये वेति पदमनर्थक"मिति पत्केचिदाहुः, तच्च विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्व एव विवक्षिते । (ए)

अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्याऽसत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु चात्रोदाहरणे यथा कथञ्चिद्व्रतिः । (श)

"हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः" । इत्यादिषु का गतिरिति सुष्टुत्रं "न्यूनताश्च वेति" । (प) (ऐ)

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद् वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्त्यैर्यदा भवेत् ॥७२॥ (स, ओ) *

इत्याह—तेनाथेति । केचित्काव्यप्रकाशकाराः । विमाहुरित्यत्राह—उपमानादिति । व्यतिरेक इत्यन्तेय प्राचीना वारिका । तल्लक्षणे 'विपर्यये वेति' पदमनर्थकमित्याहु-
रित्यर्थः । सत्त्वासत्त्वे तत्रत्यातप्रत्ये, यौवनस्यातप्रत्वमाह—अत्र चन्द्रापेक्षयेति । ननूद्दशयार्थस्याधिक्यमेव विवक्षितं प्रकृते च मानिन्या यौवनास्त्यैव्यं प्रदर्शयितुमुद्देश्यं तदाधिन्यं चोपमेयाधिक्यमेवेत्यत आह—अस्तु चेति ।

(वि, प) हनूमदाद्यैरिति । नलस्य देवदूतभूतस्य दौत्यफलासिद्धया विषादो-
क्तिरित्यम् । का गतिरिति । दूतपथस्य यशसा सीतिकर्तृणा हनुमदादीनामुपमाना-
नामेवाधिक्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।

"बलापात्रा दष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

कर व्याधुन्वत्या पिबसि रतिसर्वस्वमघरं

यय तत्त्वान्वेषान्मधुकर इतास्त्व खलु कृती ॥" इत्यभिज्ञाने

"पादाहतं यदुत्पाप्य मूर्द्धानमपिरुहति ।

स्वस्यादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥"

इति माघे चोपमानभूततया मधुकररजसो वृत्तिपदवरपदाभ्यामेवाधिन्यस्त्योक्तत्वात्
काव्यप्रकाशस्य मतमत्रानुपादेयमेव ।

(वि, स) सहोक्त्यलङ्कारमाह—सहार्थस्येति । वाचकं द्वयोरिति ।

उभयत्र स्वार्थान्वयबोधनमित्यर्थः । भिन्नविभक्तिरपि पदं सहार्थस्य बलात्तामान-
विभक्तिरभिन्नविभक्तिरपदार्थयोरभेदेन स्वार्थान्वयबोधनमित्यर्थः ।

(लो, ए) सत्त्वासत्त्वे, शोभनाशोभनत्वे ।

(लो, ऐ) हनूमदादीरित्यादि दमयन्ती प्रति देवदूतस्य नलस्य वचनम् । द्विषा
हसैर्दूतत्वं परित्यज्य स्वयं नायकत्वप्रतिग्रहादिति भावः ।

* यदभावस्य (साहित्यस्य) उक्तिः सहोक्तिः, (देवचन्द्र) यत्र "सहयुक्तेऽ-

अतिशयोक्तिरप्यभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च ।
अभेदाध्यवसायमूलाऽपि श्लेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणम् । (ह)

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय ।”

अत्र रागपदे श्लेष ।

(क, औ)

“सह कुमुदकदम्बै काममुद्धासयन्त

सह घनतिमिरावैधैर्यमुत्सारयन्त ।

(वि, ह) अभेदाध्यवसायमूलेनि । नच भेदाध्यवसायस्यैव अतिशयो-
क्तिस्त्वेन सा कथं तन्मूलोति वाच्यम्, शब्दस्यैवाध्यवसायस्यातिशयोक्तिस्त्वेन तस्या वक्तृ-
तदध्यवसायमूलत्वात् । भित्तिराधय श्लेषाश्रितेत्यर्थः ।

(वि, क) सहाधरोति । अत्र तृतीयान्तपदार्थेऽधरदले प्रथमान्तपदार्थे
प्रिये च रागवानितिपदम् अभेदेन स्वार्थबोधकम्, अधरदलमपि रागवदिति प्रतीते ।
रागपदार्थयोरभेदाध्यासरूपातिरायोक्तिश्च मूलम् ।

(वि, छ) श्लेष विना त्वाह—सह कुमदेति । अमृताशोरशव प्रतिदिश

(लो, औ) सहार्थस्य सहपर्य्यायरान्दस्य । एक क्रिया, गुणो वा । मूल-
भूता, बीजभूता ।

(लो, औ) अन्यथाऽश्लेषभित्तिका । रागो लौहित्यम्, अनुरागश्च । श्लेषो
वर्धता । उपमानोपमेयभावेऽत्र वैवाचिकः । द्वयोः प्रकृतत्वात् । प्रकृतत्वं च द्वयोः
प्रज्ञाविशेषत्वात् । अत्र तृतीयान्तनिर्दिष्टस्य गुणभावेनोपमानविवक्षा । शिखानोदाहरणे
अभेदाध्यवसायोऽपि वार्त्यशरणैकवज्रलीनतासंपृक्त अधरदलस्य रागभजनानन्तर-
मेव प्रियस्य रागदर्शनात् तेनातिशयोक्तिद्वयमप्यवस्थित, सम्बन्धिभेदाद् आधय
भेदाद् (यदुक्तं रागवानन्दै—“एकोऽपि धर्म आरोपमाधित्य सहार्थवलादन्यधर्म-
रप्यपि सम्बद्धश्चेत्तदा सहोक्तिरिति, तदसद्भवम् । अस्यातिशयोक्तिमूलत्वस्य तैरपि स्वय-
मुपगमात् । अध्यवसायमूलायातिशयोक्तौ पृथग्वीजस्यारोपस्यासम्भवः । तदाहुश्च-
रङ्गीदासप्रभृतयः—अनिगीर्णस्य विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः । निगीर्णस्य
त्वध्यवसाय इति । अलङ्कारसर्वस्वकृताऽऽरोपे रूपकादिरध्यवसाये चोपेक्षादिरेवेति
विवेकः कृतः ।)

प्रधाने” इति सूत्रेण विहिता तृतीया सत्रैवायमलङ्कारः । तृतीयान्तस्य विशेषणतया
गुणत्व प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एव च प्रथमान्ते शान्दोऽन्वयः तृतीयान्ते
तु सहार्थसामर्थ्यादर्थः । (उच्यते) । “उपमानोपमेयत्वं चान्न वैवाचिकम् । द्वयोरपि
प्राकृष्टगुणत्वाद्प्राकृष्टगुणत्वाद् वा तत्र तृतीयान्तस्य नियमेन गुणत्वादुपमानत्वम् ।
अर्थात् परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम्” (अलस०) ।

सह सरसिजपर्यटैः स्वान्तभामीलयन्तः

प्रतिदिशममृताशोरशव सञ्चरन्ति ॥”

इदं मम । अत्रोपस्थासादीनां सम्यन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया । (ख)

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना ।

अगमत्तनुभैलविन्दुना सह^१ दीपार्धिरिव क्षितेस्तलम् ॥”(ग)

इयं च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते—

“सह कुमुदकदम्बैरि”त्यादौ । “लक्ष्मणेन समं रामं काननं गहनं पर्यौ”

इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावाच्चायमलङ्कारः । ✓

विनोक्तिर्यद्विनाम्येन नासाध्वन्यदसाधु या ॥ ७३ ॥ १

नासाधु अशोभनं न भवति । एव च यद्यपि शोभनत्वं एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत्कस्यचिद् वर्णनी-
यस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति ।

(घ, छ)

सञ्चरन्ति । अशुना विशेषणान्याह—सह कुमुदेति । कदम्ब पर्यट, तमूह ।
आमीलयन्तः सङ्कोचयन्तः । स्वान्तस्य विषयान्तराद् व्यावर्तनमेव सङ्कोचः । अत्रेति ।
भेद इत्यनन्तरमभेदस्याप्यवगाय इति पूरणीयम् । तथा च सोऽध्यवसायो न तु श्लिष्ट-
तयेत्यन्वयः ।

(वि, ग) कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलिनामाह—सममेवेति ।
गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना सा इन्दुमती नराधिपेन अनेन सममेव क्षितेस्तलं पृष्ठम् अग-
मत् । तनुभैलविन्दुना सह दीपार्धिरिवेत्यर्थः । अत्र नराधिपोऽपि क्षितेस्तलमगमदिति
साहचर्यस्य समं पदबलाद् योज्यम् । इन्दुमतीपातः कारणं नराधिपपातः कार्यं, तयो-
रसमकालत्वकथनरूपं पौर्वापर्यविपर्ययः ।

(वि, घ) विनोक्त्यलङ्कारमाह—विनोक्तिरिति । व्याचष्टे—नासाध्वयति ।
नन्द्यपमुरोनीके भावार्थं वक्ष्यमाह—एवं चेति । परसन्निधेरेव दोष इति । परम-
भिप्रेयां दोषस्तदेवाऽशोभनम्यमित्यर्थः ।

(लो, अ) शोभन एव पर्यवगानम् “अभावस्य तु योऽभावो भाव एवाऽवशि-
ष्यते” इति न्यायादित्यर्थः ।

^१ यद् अन्येन विना अन्यद् नागाधुशोभनम्, असाधुअशोभनं वा ना विनोक्तिः ।
यत्र केनचिद् विना कस्यचित् शोभनत्वमशोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । विना
भावस्य उक्तिरिविनोक्तिः । इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सार्वत्रिक एव भवति । अपि तु

‘गह’ (६. ५) 2 न३ (४. ५)

३ ‘मयो’ (६. ५)

यथा—

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।

विना ग्रीष्मोष्मया मञ्जुर्वनराजिरजायत ॥” (इ, आ)

असाधु भशोभनं यथा—

“अनुयान्त्या जनानीतं कान्तं साधु स्वया कृतम् ।

का दिनशीर्विनाकेण का निरा शशिना विना ॥” (च, इ)

“निरर्थकं जन्म गतं नखिन्या

यथा न इष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलैव

दृष्टा विभाता^१ नलिनी न येन ॥” (ई)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमस्कारातिशयः । विनाशब्दप्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया^२ विनोक्तिरेवेयम् । एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया^३ भवतीति बोद्धव्यम् । (घ, उ)

(वि, ऊ) विना जलदकालेनेति । निस्तन्द्रतां निर्मलताम् । अत्र जलदकालादेव चन्द्रो मलिनो ग्रीष्मर्तौ च वनराजिरमञ्जुरिति प्रतीतेः ।

(वि, च) अनुयान्त्येति । सति प्रति अनसूयावाक्यमिदम् । जनानीतं परिजनरहितम् ।

(वि, छ) विनाशब्दाभावेऽपि तदर्थपर्यवसानेऽप्ययमलङ्कार इत्याह—निरर्थकमिति । अत्रेति । परस्परदर्शनादेव परस्परविनोक्तिभङ्गिताम् इत्यर्थः । एवं सहोक्तिरपीति । तृतीयामात्रबलादित्यर्थः ।

(लो, आ) निस्तन्द्रता निर्मलताम् । अत्र चन्द्रवनराज्योरनिर्मलत्वाऽमञ्जुलत्वे जलदकालग्रीष्मकालहेतुके, निर्मलत्वमञ्जुलत्वे पुन सहजभर्मादिस्थाशयः ।

(लो, इ) जनानीतं लोकान्तिकाभिर्जनस्थानं गतमिति यावत् ।

(लो, ई) विभाता—विवसिता ।

(लो, उ) विनाशब्दाभावादत्र कथं विनोक्तिरित्याशङ्क्याह—विनाशब्देति । सहशब्दाभावे सहार्थविवक्षा, यथा ‘ततो भार्गवप्रौढाद्दृष्टिकन्दलेन सहसा तद्भ्रममैशं धनुर्मिति ।

विना शब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नन् निर् वि अन्तरेण अस्ते रहित विकल इत्यादि—प्रयोगे इत्येव । (रस. ॥)

१ ‘विनिद्रा’ (क. पु.)

२ ‘विवक्षायां’ (क. ख. पु.)

३ ‘विवक्षायां’ (क. पु.)

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ७४ ॥ (ज, ऊ) +
अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः ।

यथा—

“व्याधूय बहूसनमम्बुजलोचनाया

वक्षोजयोः कनककुम्भाविलासभाजोः ।

आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या

धन्यस्त्वमेव मलयचलगन्धवाह ॥” *

अत्र गन्धवाहे हठवायुकव्यवहारसमारोपः । (क, ञ)

(वि, ज) समासोक्त्यलङ्कारमाह—समासोक्तिरिति । अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनो व्यवहारस्य अर्थाद् व्यङ्ग्यस्य प्रस्तुते वस्तुनि समारोप इत्यर्थः । तद् व्यङ्ग्यं च समै प्रस्तुताऽप्रस्तुतसमानैः कार्यलिङ्गविशेषणैरित्यर्थः ।

(वि, क) व्याधूयेति । वक्षोजयोर्वसनं व्याधूय दरीकृत्येत्यर्थः । अत्रालिङ्गनं कार्यम् । सम्बोध्यन्वेन मलयानिलः प्रकृतः । यथा वा मम—

“उल्लास्य लास्यनिलयं विपुलोरुगुम्

श्रोत्रिप्य बाहुलतिरगमतिरान्तगायः ।

यं सामिलापमनसः प्रमदा भजन्ते

पुण्यात्मने शिशिरपावन ते नमोऽस्तु ॥”

अत्र नायिकाव्यवहारशेषमङ्गनं कार्यं सम्बोध्यन्वेन पावनः प्रकृतः ।

“वनधिर्यं वसन्तेन ज्योत्स्नया तुहिन्युतिम् ।

कान्तया शून्यमालोक्य कस्य चेतो न दूयते ॥”

इयत्र न दूयत इत्यनेनासाधुवमुक्तप्रायामिति विनोक्तिरेव ।

(लो, ऊ) समासोक्तिरिति । समैस्तुन्येव्यवहारस्य कृतस्य न तु रूपकवत् स्वात्मन । अन्यस्याऽप्रस्तुतस्य ।

(लो, ञ) व्याधूयेत्यत्र गन्धवाहे हठवायुकव्यवहारसमारोपे लिङ्गताम्यस्यापि प्रयोजकत्वे वसनव्याधूननादिकार्यताम्यप्राधान्यादन्योदाहरणम् । एवमन्येष्वपि समा-
गोपयुदाहरणेषु । कार्यलिङ्गविशेषणानां कचिद् द्वयोः कचिरत्रयाणां वा समारोशेषि बोध्यम् ।

+ समागोह्ये प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधया प्रतीयते, अप्रकृतवृत्तान्तस्तु व्यङ्ग्यमेव बुध्यते । अत्रत्येन अभिधया निदमनाद् इति भावः ।

गमागेन संप्रत्यय (एधेन सम्भेदेन) लङ्कार्यद्वयस्य कथनमिति श्रुत्याति ।

* हे मलयाननगन्धवाह । दक्षिणपावन, यद् यस्मात् स्वमम्बुजलोचनायाः

लिङ्गसाम्येन यथा—

“असमाप्तजिगीपस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्कृत्स्न नो सन्ध्या भजते रवि ॥” *

अत्र पुरुषीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्यायोर्नायकव्यवहारः । (घ)

विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम—(ट, झ)

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्रलक्ष्मिमिरावृतिं

दिनकरकरस्पृष्टामेन्द्रीं निरीक्ष्य दिश पुर ।

जरठलवलीपाण्डुरच्छापो भृश कलुषान्तर

भ्रयति हरित हन्त प्राचेतसीं तुहिनपुति ॥”

(वि, झ) असमाप्तेति । स्पष्टार्थः । पराद्ध इष्टान्तः । सन्ध्या साय-
सन्ध्याम् । नायकव्यवहार इत्यत्रैकशेषः । यद्यप्यत्र जिगीपुरेव प्रकृततयोपमेयभूतो रवि
रप्रकृतः, तथापि व्यङ्ग्यनायिकापेक्षया वाच्यो रविरपेक्षिकः प्रकृतः ।

(वि, ट) निरुष्टतयेति । श्लिष्टशब्दस्यैवोभयविशेषणत्वेन इत्यर्थः । साधा-
रण्येनेति । आर्थारूपविशेषणस्योभयसाधारण्येनेत्यर्थः । औपम्यगर्भत्वमौपम्यप्रतीत्य-
न्तरमप्यप्रस्तुतत्वव्यवहारारोपः । तस्य च त्रिधात्व वक्ष्यते ।

(वि, ड) विकसितमुखीमिति । प्रभातवर्णनमिदम् । हन्त खेदे । ऐन्द्रीं दिश
दिनकरकरस्पृष्टा पुर सम्मुखे निरीक्ष्य जरठस्य कठिनस्य लवलीफलस्यैव पाण्डु-
च्छाय सत् तुहिनपुति कलुषान्तरः कलङ्कमलिनान्तरः प्राचेतसीं प्रतीचीं हरित
भ्रयति । लवलीफलस्य पक्वत्वे सति काठिन्यं पाण्डुरत्वं च । शरीरं पाण्डुरत्वं
दर्शनात् । ऐन्द्रीं कीदरीं विकसितमुखी, प्राप्तप्रकाशसम्मुखीम् । रागासङ्गात्, किरण
रक्तिमासङ्गाद् गलतिमिरस्यावरणम् । हन्तेत्यनेन खेदप्रकाशनम् । स्वाकान्ता दिश
विरोधिनाऽऽक्रान्ता इष्टा दुःखेन पाण्डुरा सत् दिग्धन्तरमाभ्रयतीति वाक्यार्थाभिप्रायः ।

(लो, झ) पुरुषीलिङ्गत्वमात्रेणेति । आधान्यतो हेतुभूतेनेत्यर्थः । श्लिष्टतया
धर्यतया । साधारण्येन सम्बन्धभेदमिदंैकधर्मवत्त्वेन ।

(लो, ल) विकसितेति । मुखमारम्भो वदनं च । रागो लौहित्यमासाक्षिधः ।
वमलनयनाया वनकङ्कमस्य स्वर्णवल्लसस्य विलास शोभा भवेत्ते तयो—(भजेर्विण्)
वञ्चोजयो स्तनयो वसनं वल्लं व्याधूय दूरीकृत्य अस्या अशेषं सर्वम् अङ्गं प्रसभं
इत्याद् आलिङ्गसि तस्मात् त्वमेव धन्यः ।

* न समाप्ता जिगीषा जेतुमिच्छा यस्य तादृशस्य मनस्विनः का स्त्रीचिन्ता ।
अपितु न कापि । अनाक्रम्य अनतिक्रम्य ।

1 नायकनायिका इति (घ, ग च पुस्तके)

अत्र मुखरागादिशब्दानां छिद्यता । (उ, ल)

अत्र हि “तिमिरावृत्ति”मित्यत्र “तिमिराशुकामि”ति पाठे एकदेशस्य रूप-
योऽपि समासोन्निरेव । नतु एकदेशविवर्तिरूपकम् । अत्र हि तिमिराशुकयो रूप्य-
रूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसाचिब्यमनपेक्षयापि स्वमात्र-
विभ्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्यपहन्तुमीश । (ए)

यत्र तु रूप्यरूपकयो सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपेण विना तदसङ्गत-
स्यादित्यशब्दमप्येकदेशान्तररूपेणमार्थमपेक्षत एवेति ।

तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव (ड) यथा—

“जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलमालम ।

अप्रस्तुतस्य व्यञ्जनया शबिचन्द्रयोरैन्द्रीप्राचेतसीदिशोधारोपः । तथा हि—स्वनायिका
स्मेरमुखीम् धनुरागेण मलिताङ्गावरणा करेण स्पृशन्त परनायक इष्टा दुःखात् पाण्डु-
रच्छाया नायकस्ता त्यक्त्वा नायिकान्तरमाश्रयतीत्येव व्यवहारस्य प्राचीरव्यो प्रती-
चीचन्द्रयोधारोपः । तत्र च सम्मुखमुखोभयाश्लिष्टमुखपदरागकरपदानां छिद्यतेत्याह—
अत्र मुखेति ।

(यि, ड) न त्वेकदेशविवर्तिरूपकमिति । ऐन्द्रीप्रधाननायिकानिरूपण
व्यङ्ग्यम् । तद्धर्मरूपस्याशुकरूपस्यैकदेशस्य तिमिररूपस्य वाच्यत्वेन तत्प्रसङ्गिर्बोध्या ।
तद्भावे हेतुमाह—अत्र हीति । रूपवान्तरस्याऽऽक्षेपे एव यत्र वाच्यो रूप्यरूप-
कभावो, न तु स्वस्य स्फुटसादृश्यात्तत्रैव वाच्यरूपवान्तरस्य आक्षेपत्वेन एक-
देशविवर्तिरूपकम् । तदुदाहरणं च “जस्स रणन्ते” इति दर्शयिष्यते । प्रकृते तु
अशुकतिमिरयो स्फुटसादृश्यादार्थरूपकनिरपेक्ष स्वतो रूप्यरूपकभाव इत्यतो नैक-
देशविवर्तितेत्यर्थः । स्वमात्रविभ्रान्त स्वतन्त्रः । एकदेशविवर्तिनो विषयं दर्शयति ।
अशब्दमित्यस्य विवरणस्य व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

(यि, ढ) जस्स रणन्ते इति ।

“यस्य रणान्तं पुरे करे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् ।

रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥”

इति सः । मण्डलाप्रलता सङ्गलताम् । रसो मुदरस एव । व्यङ्ग्यप्रतिनायि
वापक्षे शृङ्गाररसः । भीष्मा पराङ्मुखी, तयैव लज्जया पराङ्मुखता मुखस्य पराश्रय-

वर विरणो हस्तश्च । छिद्यतेत्ययमाशयः श्लेषाच्चातिशयोक्तिप्रयोजने नायकव्य-
वहारे बीजम् ।

(लो, ए) स्फुटसादृश्यतया शबिचन्द्रयोरिवेत्यर्थः । परसाचिब्य, परस्य
शब्दार्थस्य वा रोपणस्य साचिब्य साहाय्यम् । स्वमात्रे नतु शब्दान्यापेक्षी ।

रससंसुहीवि सहसा परंसुही होइ रिउसेया ॥" +

अत्र रणान्त पुरयो सादृश्यमस्फुटमेव । (ऐ)

कचिच्च यत्र स्फुटसादृश्यानामपि बहुना रूपं शाब्दमेकदेशस्य चापि
तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव । (ण, ओ)

रूपकप्रतीतेर्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात् । (त, औ)

त्वेन । रण एव अन्त पुरं तत्र स्त्रीलिङ्गशब्दार्थत्वेन मण्डलाप्रलतया हृष्यमाण-
नायिकाभ्यप्रनात् । स्वरे कुर्वतो राज्ञोऽपि नायकत्वं व्यक्तम् । तद्वृष्ट्यां रिपु-
सेनायामपि स्त्रीलिङ्गशब्दार्थत्वेन हृष्यमाणा प्रतिनायिका व्यक्ता अत्र रणोऽन्त-
पुररूपमेकदेशविवर्तिः ।

(वि, ण) सन्वेयमस्फुटसादृश्यसत्त्व एव एकदेशविवर्तित्वं, तत्त्वयम्

“लावण्यमधुभि पूर्णमास्यमस्या विजस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बै कैर्न पीयते ॥”

इत्येकदेशविवर्त्युदाहरणं दत्तम् । तत्र लावण्यमधुनो माधुर्यस्य उपादेयत्वपर्यव-
सन्नस्य सादृश्यस्य लोचनध्रमरयोश्च वाच्यरूपसादृश्यस्य स्फुटत्वादित्यत आह—यत्रेति ।

(वि, त) ननु स्फुटसादृश्यादीनां बहुत्वे एकदेशविवर्तित्वमित्यत्र वा युक्ति-
रित्यत्र आह—रूपकप्रतीतिरिति । व्यापितया बहुत्वेन तस्याश्च बहुत्ववशात् प्रयमो-
त्पन्नत्वेन समासोक्तिविरोधकत्वम् ।

(लो, ऐ) तर्हि क पुनरेकदेशविवर्तिरूपकस्य विषय इत्यारब्ध्याह—तत्र
स्थितिः । “जस्त रणान्तउर” इत्यादौ रणान्त पुरादिकयो रूपरूपकयोरेकदेशान्तररू-
पण मण्डलाप्रलतादिषु राजनायिकात्वाकारोप विनाऽस्फुटमेव । जहसेति ।

“यस्य रणान्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् ।

रताममुष्यपि सहसा पराहमुसी भवति रिपुतेना ॥”

रम उत्साहोऽनुरागरश्च ।

(लो, ओ) ऋषिलावण्यमधुभि पूर्णमित्यादौ । क्रमुदयमरीधर इत्यादौ ।

(लो, औ) व्याप्तिनयानेकपदाधयत्वादिति भावः ।

+ यस्य राज्ञो रण एवान्त पुरं तत्र मण्डलाप्र लता एव सता तदाकारत्वात्
ता नायिका च करे पाणौ कुर्वतो गृहीतवन युद्धार्थं रतार्थं च रिपुसेना राजुसेना
प्रतिनायिका च रगगममुष्यपि युयुत्सवा वीररताविष्टाऽपि रिरंगमा शृङ्गाररगावि-
ष्टापि सहसा पराहमुसी भवति । अत्र रणे अन्त पुरत्वमारोप्यमाणं शाब्दोपात्तम् ।
मण्डलप्रलताया नयिकाश्च रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वं आरोप्यमाणं न शाब्दोपात्तं
स्तिन्नन्त पुरत्वाद्येवावगीयते ।

नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुपसञ्चारतया स्फुटं सादृश्यामिति चेत्, (थ)
सत्यमुक्तम् । अस्त्येव । किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनसापेक्षं न खलु निर-
पेक्षम् । मुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवद्वरण्तःपुरयोः स्वतः सुखसञ्चारालाभाद् । (थ)
साधारण्येन यथा—

“निसर्गसौरभोद्भान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥” (द, था)

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात्सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीती स्त्री-
मात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम् । (इ)

तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसम्भवाद् । (घ) †

(चि, थ) रणान्तःपुरयोरपि स्फुटसादृश्यत्वमाशङ्कते—नन्वस्तीति ।
यान्यार्थपर्यालोचनसापेक्षमिति । नृपदर्शनाद् रिपुसेनापराङ्मुखत्वं प्रत्यर्थ-
तात्पर्यालोचनेन राज्ञः शूरत्वस्य ततो रणेऽर्भीतत्वस्य च लाभेन तत एव सुखसञ्चार-
लाभ इत्यर्थः । रणान्तःपुरयोः स्वतः सुपसञ्चारालाभादिति । नहि मुख-
चन्द्रयोर्मनोहरत्वमिव राज्ञो रणे भीतत्वयुद्धे विना प्रलङ्घादिना सुखसञ्चारत्वं गम्य-
मिति भावः । अत्र रणान्तःपुरयोरिति सञ्चारालाभादित्यत्र सञ्चारत्वामावादिति
क्वचित् प्रामादिक एव पाठः ।

(चि, द) निसर्गेति । अत्राप्रस्तुतनायिका व्यङ्ग्या । तत्पक्षे च निसर्ग-
सिद्धमुखसौरभेणोद्भान्तो भृङ्गो यस्यास्तादृशी चासौ सङ्गीतशालिनी चेति समासः ।
एवं वासरं दिनमेव । वासरं गृहं तदधीशे गृहपतौ उदिते इत्यर्थः ।

अत्र दर्शितरीत्या निसर्गेति विशेषणाच्चायिकऽऽपत्तिः ।

(चि, घ) प्राक्खण्डितरविक्रमलिनीरुतान्तमात्रप्रत्यायकत्वेनापि तदुपपत्तेरि-
त्यतस्तत्प्रत्यायकत्वनियतं स्मेरविशेषणमेवेति वस्तुमाह—अत्र निसर्गेत्यादीति ।
स्त्रीमात्रेति, मात्रपदान् सरोजिनीव्यवच्छेदः । तथा गरोजिन्याः, पुष्पविभारास्मेरत्व-
स्यारोपकालस्या माधारणधर्मत्वं तादृशारोपश्च नायिकाव्यवहारप्रतीतेर्हेतुरित्यर्थः ।
विशेषणसाम्यमात्रेणेति । निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यमात्रेणेत्यर्थः । असम्भ-
वादिनि । रविक्रमलिनीरुतान्तेनैव तदुपपत्तेरित्यर्थः ।

(लो, अ) गुरुरपञ्चरात्रतयाऽनायागविहारस्पदत्वेन स्वतो मण्डलाप्रलतादीनां
नायिकाव्यापारोपमनपेक्ष्य ।

(लो, था) स्मेरा रूपदागवर्ता ।

(लो, इ) स्त्रीमात्रगामिनः सरोजिन्यामुपचारदेव ग्रहतेः, कारणं प्रधानम्,
इतरेषां तु तच्छक्तिमाहात्म्यमेव ।

† “तदेव साधारण्येन समासोक्तेर्विशेषणसाम्ये सत्यपि अप्रवृत्तगम्यन्धिधर्म-
व्ययंगमारोपमन्तरेण तद्व्यवहारप्रतीतिर्न भवतीति निदिष्टम् ।” (जयरथः)

अथोपमागर्भकत्वे पुनरिदं सम्भवति । उपमारूपकसङ्ख्यगर्भत्वात् । (न)
अथोपमागर्भकत्वे यथा—

‘‘दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेपा हरिणेक्षणा ॥”

अथ सुवेशत्ववशात्प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीत्युपमागर्भत्वेन समासः । अनन्तरं च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चित्तेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषण-
माहृत्याद् हरिणेषुणायां लतान्यवहारप्रतीतिः । (प, ई)

(चि, न) उपमारूपकेति । उपमागर्भत्वे रूपगर्भत्वे उपमारूपकयोः सन्देहः सङ्करगर्भत्वे चेत्पर्यः । गर्भत्वं च तज्ज्ञानपूर्वकत्वम् । नच रूपगर्भकस्य कथमुपमानगर्भप्रभेद इति वाच्यम्, रूपकस्यापि सादृश्यजनकत्वेन तज्जननात्पूर्वं तद्वोधेन तत्पूर्वत्वादपीत्याह-

(वि, प) दन्तप्रभेति । अत्र दन्तप्रभा पुष्पाणीव इत्यादिरीत्या सर्वत्र पुरुषव्याप्रादित्वादुपमासमासः । नच दन्तप्रभैव पुष्पमित्यादिरीत्या रूपकमेवेति वाच्यम् । रूपकस्य बाधकद्वयसत्त्वात् । तथा हि—“उपमित व्याप्रादिभि सामान्या-
प्रयोगे” इति पाणिन्यनुशासनेन साधारणधर्माऽप्रयोगे रूपकसमासबाधाद् उपमासमास-
स्यैव व्यवस्थापनादित्येकं बाधकम् । द्वितीयं ग्रन्थकृदेव आह—अत्र सुवेपथ्य-
घशादिति । अयं भावः । वेपास्तदारोपितधर्माः । कटःकुण्डलसिन्धुरादीना दन्त-
प्रभादीना च नायिकार्धमश्नुतिधर्मत्वेनारोपितत्वात् । पुष्पादिभिस्तै सुवेपथ्यप्रतीतिर्न
घटते इत्यतः प्रथमं दन्तप्रभादिविशेष्यके व्याप्रादिसमास एवेत्याह—उपमागर्भत्वेने-
ति । ननु तथापि सैवानुपपत्तिः, स्वीयधर्मः । सुवेपथ्याऽगम्भवादित्यत आह—अनन्तरं
चेति । अयमर्थः—सकृदुच्यते शब्दैरमकृच्छकिलक्षणाभ्या बोधासम्भवाद्दर्शितोऽयं
पुष्पादिविशेष्यक उपमासमासार्था व्यङ्ग्य एव । तात्पर्यवशाच्छक्त्या वाच्यबोधकत्वं
वा । सुवेपथ्योपपत्तिरप्यत्र च समाराद्वयतात्पर्यमाहक तेन च सुवेपथ्योपपत्तिं उपपत्ति-
माह—समानविशेषणमाहात्म्यादिति । समाराद्वयपठितत्वेनोभयविशेषणात्
साम्यम् । एकैकमभासेन एकैकविशेषणमिति भावः । सत्ताम्यवहारस्तद्वत्तास्यादिः ।

(लो. ई) मुवेयन्वरात् मुवेयेति पदसामर्थ्यात् । तदि नायिद्यथा मुख्यं ननु सनायामिति नायिकार्थमिहामेव दन्तप्रभादीनामुपमेयप्रयोगक, ननु हरिणेक्षणा-
पदोद्गदानं, प्रस्तुतेतरपदापेक्षयैव समात्प्रवृत्तेर्व्यवस्थानात् । अन्यथा दाते कृतागती-
त्यादावपि प्राचीनप्रसिद्धेऽपि रूपकममासविषये उपात्तनायिकानुगुण्येन पुलक्यवृ-
त्त्येवमैरित्यत्र उपमागमाग एव स्यात् । गमागान्तरेण सामग्रीवरादादर्शितेन ।

रूपरुग्भवे यथा—

“लावण्यमधुभिः पूर्णमि”त्यादि ॥ (फ)

सङ्करगर्भत्वे यथा—

“दन्तप्रभापुष्पे” त्यादौ “सुवेधे”त्यत्र “परीते”ति पाठे ह्युपमारूपकसाध-
काभावात् सङ्करसमाधयणम् । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमहिंसा
क्षताप्रतीतिः । (य, उ)

एषु च येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तन्मते आद्य-
तृतीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । (भ)

(यि, फ) लावण्यमध्विति—नच एकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणमेव प्रागुक्तम्,
वधमत्र गमामोक्तिरिति वाच्यम् । साम्प्रदायिकमते एकदेशविवर्तिरूपरूपस्य सर्वत्र
व्यङ्ग्यरूप्याशे समामोक्तिवस्वीकारात्, यत्र निरोधे तु न स्वीकार इत्यग्रे व्यक्तिर्भवि-
ष्यति । अत्र सामान्यधर्माप्रयोगेऽपि नोपमासमासः । मधुतुरयलावण्यस्य पाना-
सम्भवात् । रूपकत्वे तु मधुनः सम्भवत्येव पानम् । आस्यस्यैवात्र पानमुक्तं तस्य
चोभययापि पानासम्भवं इति न वाच्यम्, ‘सविशेषणां विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्गमतः
रति विशेष्ये बाधे’ इति न्यायान्मधुन्येव चान्वयात् ।

(यि, य) परीतेति पाठे इति । गुणेष्वस्य निबन्धनेणाऽगम्भवात्तन्मत्त्वे
कमलाः समागद्वयेनैवोपपत्तिर्दृष्टित्यतस्तत्र न रूपचोपमायाः सन्देहसङ्करः । परीतेति
पाठे तु परीतत्वं व्याप्तिः पुष्पैर्लावण्यैः सम्भवतीत्यत्र समासद्वयेनोपमारूपकयोर्भेदपक्षेव
सन्देह इति भावः । नच सामान्यधर्माप्रयोगवशादुपमा रूपक बाधन इति वाच्यम् ।
रूपरस्य सम्भवे तथा रूपराऽबाधान् । गुणेष्ववशादप्यबाधादेव तथा तदुपायस्य प्राग्
दर्शितत्वात् । सन्देहसङ्करं प्रादुर्भावितं—अत्र हीति । समासान्तरमिति । विनिगमका-
भावेनोभयगमगान्तरं पूर्ववत्ताप्रतीतिरित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—समासान्तरमहिं-
स्तेति । गमगान्तरमत्र रूपरसगमगः । तद्वत्त्वे लावण्यमधुभिः पूर्णमित्येकदेशविवर्ति-
रूपकोदाहरणेऽपि गमगोक्तिरभिदं दर्शितं साम्प्रदायिकमतानुगारेणैव ।

(यि, म) येनैवैकदेशविवर्तिरूपरसगमगोक्तिं न मन्यन्ते, किन्तुपमातत्वाद्दृ-
ग्भवे एव तां मन्यन्ते । तत्र प्रथमे रूपरसगमगवत्त्वात्तत्वात्तां मतं दर्श-
यति—एषु चेति । आद्यं दन्तप्रभेयत्वादेकम् । तृतीयं परीतत्वपाठविशिष्टम् ।
तदर्थं द्वितीये लावण्यमधुभिरित्यादौ रूपकविषय एव न समामोक्तिविषयः । व्यङ्ग्य-
प-

(ला, उ) साधकामायादिति । परीतत्वस्य हरिणेष्वप्यस्य मत्तायां च माधा-
रणेनैव प्राप्ते । सङ्करसमाधयेनेति । सङ्कोचोऽत्र तत्र रूपरसगन्देहसङ्करः ।
मत्तायैव गमगो निर्दोषाद्वत्ताः । एवं दन्तप्रभागरयोः पुष्पैर्लावण्यैः । सत्ता-
व्यङ्ग्येति यत्र सत्तावत् भावप्रपन्नम् ।

पर्यालोचने त्वाद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता । (म, ऊ)
अन्यथा । (य)

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण

शरदधानार्द्रनराक्षतामसम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्गमिन्दुं

तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥” (र, ऋ)

रूपकं मुखस्य पद्मत्वं तद्धर्मलावण्यादौ मध्वादिरूपकं वाच्यमित्येकदेशविवर्तिमुक्तेष्वन्य-
विशेषणवति दन्तप्रभेत्यादौ ।

(यि, म) पर्यालोचने तु न समासोक्तिर्नाप्येकदेशविवर्तिरूपकं किन्त्वैकदेशविव-
र्युपमैव इति स्वमतं ग्रन्थकृदाह—पर्यालोचने स्थिति । समासे लुप्तवकारास्त्राव-
ण्यादौ मध्वाद्युपमा वाच्या । नायिकाया तूपमा व्यङ्ग्या इत्येकदेशविवर्तिनी उपमैवे-
त्येवकारास्त्रामासोक्तिर्यवच्छेदः । तद्व्यवच्छेदस्तु तत्पर्यालोचनादित्याह—पर्या-
लोचने स्थिति । विशेषणसाम्ये यत्समासोक्तिरित्युक्तं तत्र विशेषणस्य साधा-
रणत्वं श्लिष्टत्वं चेति । द्वैविध्यमेवोचितम् । औपम्यगर्भस्वरूपस्तृतीयप्रकारे नोचितः ।
तत्र दन्तप्रभापुष्पमिवेत्युपमासमासबोधे हरिणेलक्षणा लते वेति बोधस्य समासद्वय-
बुद्ध्यष्टिकल्पनं विनैवोपपत्तिरित्येवं पर्यालोचना । एवं चाद्यप्रकारेणैतत्तृतीयप्रकारेऽपि
सम्भवात्तत्राप्येकदेशायेवत्युपमैवेत्यत्र उपमागर्भविशेषणिका समासोक्तिर्नास्त्येवेत्याभि-
प्रायः । आद्ये प्रकारे इत्युपलक्षणमेव ।

(यि, य) अन्यथेति । समासद्वयकल्पनादुक्त्यैव औपम्यगर्भस्थले समासोक्त्य-
ङ्गीकारे इत्यर्थः । यत्र समासद्वयकल्पना बुद्ध्यष्ट्यसम्भवस्तत्र कथं समासोक्तिरित्यत्राह ।

(यि, र) ऐन्द्रं धनुरिति । पाण्डुना पयोधरेण औपम्येनार्द्रनराक्षतामसं ऐन्द्रं
धनुं दधाना सकलङ्गमिन्दुं प्रसादयन्ती प्रगल्भं निर्मलं कुर्वती शरद्वेदरभ्यधिकं तापं
ततानित्यर्थः । शरदि मेघस्य पाण्डुत्वादिन्दोः निर्मलत्वान्मेघावराणाभावेन रवेस्तापा-
धिक्याय । अत्र पाण्डुपयोधरेण गौरस्तनेनार्द्रनराक्षत दधानायाः परनायिकया गन्तु-

(लो, ऊ) इह औपम्यगर्भस्यैव त्रैविध्यसम्भवेऽपि द्वितीयोदाहरणम् एकदेश-
विवर्तिरूपकविषय एवेति न पूर्वोक्तविरोध इत्याह—एषु चेति । आद्य दन्तप्रभा
इत्यादि पद्यम् । तृतीयं तदेव सुवेधा इत्यत्र परीनपाठ्युक्तम् । द्वितीयो लावण्यमधुभिः
पूर्णमिन्यादिपद्यावस्थितः । नच प्रथमतृतीययोरपि समासोक्तिरित्याह—पर्या-
लोचने स्थिति । पर्यालोचने तत्रान्नो विवेचने उचिता हरिणेलक्षणा लतेवेति प्रतीतिः ।

(लो, ऋ) ऐन्द्रमिति । पयोधरो मेघः स्तनयः । प्रगाढं निर्मलीकरणं,
परिपोषणं च । कलत्रो लक्ष्म, कुलादिदोषघ्नः । तापं आतपो मनोज्वरघ्नः । शरदो
नायिकाव्यवस्थानिरित्युक्तम् । तद्विदोषघ्नस्यैव विचारदशाह्वनात् । रविराशिनोर्नायक-

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयोधरेणार्द्रनसङ्घता-
भराकचापधारणासम्भवात् । (ल)

ननु “आर्द्रनसङ्घताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया
ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् । (व) यथा—“दक्षा जुहोती”त्यादौ
सुवनस्यान्यथा सिद्धेर्दक्षि सञ्चार्यते विधिः । एवं चेन्द्रचापाभमार्द्र-

त्वेन कलाङ्गिनमुपनायकमनुनयन्त्यास्तत्प्रदर्शनेन पत्युस्तापाधिर्न्यं जनयन्त्याश्च
नायिकायाः समासोक्त्या प्रतीतिः तद्व्यवहारस्य च शरदि प्रतीतिः ।

(यि, ल) उपमागर्भसमासोक्तयश्रीकण्ठे तद्गर्भत्वे च समासद्वयानेयमे सा कथं
स्यादित्यर्थः । आर्द्रनसङ्घताभमित्युपमाबोधरस्याभापदस्य सत्त्वे रूपकसम्भवाद्
उपमासमासे च ऐन्द्रे धनुषि आर्द्रनसङ्घततुल्यत्वप्राप्तौ नायिकायां च विशेषणाभावेन
तद्विशेषणमय शरञ्चायिरोभयधर्मत्वाभावेन कथं विशेषणसाम्यं कथं तस्यैवोपम्यग-
र्भत्वं कथं वा समागर्भद्वयरूपनमिति मनसिकृत्याह—

नायिकापयोधरेणेति । तथा च उपमागर्भसमासोक्तिर्नास्त्येव । किन्त्वत्र
पयोधरस्य प्रसादयन्तीति पदस्य सकलद्वयपदस्य तापपदस्य च भ्रष्टविशेषणिय
समागोक्तिरेवेयम् । नौपम्यगर्भविशेषणिक इत्युक्तमनेन ।

(यि, य) ननु आर्द्रनसङ्घताभमित्युपमागर्भसङ्घतमुपमानम् । ऐन्द्रं धनुषोपमेयम् ।
धारणान्वयबोधोपमेय एव बोधितस्तेनाऽसम्भवो दर्शितः । मनसा तु आर्द्रनसङ्घतस्यो-
पमानत्वं धनुषि बोध्यम् । चते तु तदुपमेयत्वं बोध्यम् । तथा च तत्सङ्घतधारणं स्नानस्य
गम्भवत्येव इत्यत्र उपमागर्भसमागोक्तिरेवात्रापीति वयमुपमागर्भसमानोक्तिर्विलोप इत्या-
शङ्कते—नन्विनि । स्थितमपि इति । नसङ्घते स्थितमपीत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
धनुषि स्थितमुपमेयत्वमपि नसङ्घते सञ्चारणीयमित्यपि बोध्यम् । तत्सञ्चारस्यैव
प्रवृत्त्यनपरणोपयोगित्वात् । पर्यालोचनयेति । पयोधरादिपदभेदात्तादृशार्थ-
पर्यालोचनयेत्यर्थः ।

(यि, श) शब्देनैकत्र बोधितार्थमन्यत्र गगारे दृष्टान्तमाह—यथा दध्नेति ।
आख्यानेन दधनस्यैव प्रवृत्त्यननधारणोपयोगित्वाद् विधेयत्वं बोध्यते । दधनस्य तु

प्रतिनायकत्वे गेयमुक्त्यपदं निदानम् । सकलद्वयापराधयो रविशशिनीर्मुखयोर्योर्णमा
नायकविषयाऽनियतत्वात् । उपमानत्वमात्राद्वदबोध्यम् । वस्तुपर्यालोचनया तद-
विचारेण गगारणीयम् । धनुषामभिनि प्रत्यनुदयप्रसङ्गादिति भावः ।

(सो, प्र) शब्दशक्त्यपित्तम्यस्यार्थस्य पर्यालोचनायामन्ययामो
दृष्टान्तमाह—यथेति । विधिः कर्तव्यतोपदेशः । अत्र हि होनव्यभिचर्ये जुहो-

विशोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात्कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः—(स, लृ)

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वचौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तच्चौपम्य^१-समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा॥” (ह, ए)

दिवोधात् सरःश्रिय इव नायिका इति पर्यवसाने प्रकान्तसरःश्रीवर्णनाभावापत्तेः ।

(वि, स) नन्वेवं “दन्तप्रभे”त्यत्र उपमागर्भसमासोक्तिर्नेत्रैरिवोत्पलैरित्य-
त्रैकदेशविवर्त्युपमा इति वयमुपमागर्भसमासोक्तिर्विलोप इत्यत आह—किञ्चेति ।

(वि, ह) व्यवहारोऽथवेति । ऐन्द्रं धनुरित्यादौ उपमानोपमेयभाववैपरीत्य-
सधारणोक्तेः ऋष्टमृष्टिकल्पनारूपं दूषणमुक्त्वा औपम्यगर्भसमासोक्त्यङ्गीकारे दूषणा-
न्तरं ददत इतीयं वारिका । अतो दूषणान्तरत्वबोधक्रमधवेति । यद् यस्मात् वाच्य-
लिङ्गादिसाम्यहेतुकसमासोक्तौ यथाव्यवहारसमारोपः प्रतीयते तद्वदौपम्यगर्भत्वम-
मुष्मास प्रतीयते । तत्तस्माच्चौपम्यसमासोक्तिरङ्गीकार्यमिति शेषः । किन्तु तादृशे स्थले
एकदेशोपमा एकदेशविवर्त्युपमैव स्फुटेत्यर्थः । तथा चौपम्यगर्भा समासोक्तिर्नास्त्येव-
त्युक्तम् ।

(लो, लृ) प्रत्युत “नेत्रैरिवोत्पलै” रित्युपमासाधकतद्भावात् । यत्पुनरुक्तं
रापमानन्दैः गरःश्रीनिष्ठ लिङ्गसाम्यं समासोक्तिप्रयोजकमिति; तदसत्, व्यवहार-
प्रतीतिसाधनाभावात् । लिङ्गसाम्यमात्रेण समासोक्तिप्रतीतौ “हरयेते सखि !
शीताशुः” इत्यादावप्यतिप्रगङ्गान् । किन्तु प्रस्तुतमपेक्ष्यैव समासोक्तिः क्रियते इति
स्वयमनन्तरमेवोक्तम् । तत्रार्थं युष्मन्मतेऽपि लिङ्गसाम्ये समासोक्तिप्रतीतिरिति चेत् ।
समानकार्यलिङ्गविशेषणानां लक्ष्येषु द्वयोः प्रयाणा वा सद्भावे प्राधान्येन व्यवहार
इति । यद्योक्तं तैरपि “नेत्रैरिवोत्पलै” रित्यादावुपेक्षाऽपि । तदत्यन्तमनुचितम् ।
हेत्वभावेऽप्यवसानस्याननुयानात् । किञ्चैवं “मुखेन कमलेनेव विभाति हरिणे-
क्षणा” इत्यादावपि हरिणक्षणाया नलिनीव्यवहारसमारोपेण समासोक्त्युपेक्षयो-
रान्वेशः स्यात् । एतत्सर्वं गर्भावृत्य प्राचीनाचार्यसम्मतिं दर्शयति—यदाहुरिति ।

(लो, ए) यद्यस्माद् व्यवहारः समासोक्तिस्तत्त्वं रूपकत्वं च औपम्येन
प्रतीयते । तदौपम्यगर्भकसमासोक्तिर्न । अत एवात्तादृशरगर्वस्वरूपाप्युक्तम् । नेत्रै-
रिवोत्पलैरित्यादौ सरःश्रिया नायिकान्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या विशेषणायाम्भावात् ।
तस्मात्तादृशोऽत्र उपमानत्वेन प्रतीयते, ननु गरःश्रीगर्भत्वेन नायिकान्वप्रतीति-
रिति । एकदेशविवर्तिन्युपमैवोपास्येति । एतेन दन्तप्रभापुष्पेत्यादौ पदानामुपमान-
रूपरूपमागम्येन हरिणक्षणाया लनायाश्च विशेषणत्वे गम्भयपि ऐन्द्रं धनुरित्यादौ
च ऋष्टमृष्टिरेतदुक्तिरङ्गीकारेऽपि चोक्तप्रकारेणाऽवस्थाभ्युपगन्तव्यमर्थकदेशविवर्त्यु-

एव चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्घरेऽपि समासोक्तेर-
प्रवेशो न्यायसिद्ध एव । तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं भास्या विषय इति ।

(क, घे)

विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति
द्विधा । कार्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतु प्रकारा समासोक्तिः ।
सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोप कारणम् । (ख)

स च कचिर्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप , शास्त्रीये
वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप ।

लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप । शास्त्रीये वा लौकिक-
वस्तुसमारोप इति चतुर्धा (ओ) तत्र लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपे रसादिभेदादनेक-
विधम् । शास्त्रीयमपि तत्कांयुर्वेदोऽप्येति शास्त्रादिप्रसिद्धतयेति षड्प्रकारा
समासोक्तिः ।

(वि, फ) उपमाया रूपकस्य एकदेशविवर्तित्वे तुल्यन्यायादुभयत्रैव समासोक्त्य
प्रवेशे तदुभयसन्देहसङ्करस्यसङ्घरेऽपि समासोक्तिर्नास्तीत्याह—एव चेति । नास्या
विषय इति । अस्या समासोक्तेरित्यर्थः ।

(वि, घ) औपम्यगर्भेन समासोक्तेर्निरस्य चतुर्विधमेव समासोक्ते रूप सङ्ख्य
व्यवस्थापयति—विशेषणसाम्ये श्लिष्टेत्यादि । व्यवहारसमारोपस्याप्यत्र चातु-
र्विध्यं वक्तुमाह—सर्धत्र चेति ।

परमैव व्यवहारो युक्तः । तथाच भाषणम्—

“ अर्कं चेन्मधु विदेत विमर्शं पर्वतं व्रजेत् ” इति ।

(लो, घे) तन्मूलसङ्घरे दन्तप्रभेत्यादौ परीतेति पाठे यत्पुनरुक्तं कैश्चित् ।
सन्देहसङ्घरे सन्देहास्पदत्वेनाप्यवस्थितत्वाद्भ्रमकोपमयोरभाव इति तत्र । द्वयोरपि
साधकत्वाधकत्वावेन पर्यन्तेऽप्यन्यूनानतिरिक्तत्वेन वृत्तौ हि सन्देहसङ्घरालङ्कारः । ननु
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति असंशयवर्तित्वज्ञानदशाया कश्चित् कस्यचिन्मिव्यात्व कश्चिद्
द्वयोरपि । अन्यथा तत्र प्राचीनोक्तलौकिकहारमुद्रिकादिसंघट्ट मुकुटाद्यलङ्काराहरण-
मनुपपन्नं स्यात् । नच सन्देहसङ्घरस्य निर्वाहः शक्यविश्व इति वक्तुं न युक्तं, वैचि-
त्यस्यानुभवसिद्धत्वात्तस्यैव चालङ्कारत्वात् । किञ्च क्षीरनीरन्यायेन मिश्रणेन सङ्घर
इति प्राच्याः । तयोश्च मिश्रणेन चैकस्य द्वयोर्वा भावः । विन्त्वत्र एकतरनिरचय-
भावमात्रेण सन्देहसङ्घरव्यवहार इत्यलं बहुना । उपसहरति—तेनेते । अस्या
समासोक्तेः ।

(लो, ओ) लौकिके सर्वगर्गसाधारणे । शास्त्रीये विद्याव्युपसिधिविशेषगम्ये ।

दिङ्मात्र यथा—

“व्याधूय यद्वसन”मित्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकव्यवहारदे समारोप ।

“यैरेकरूपमाखिलास्वपि वृत्तिषु त्वा

परयद्विरग्ययमसरयतया प्रवृत्तम् ।

लोप कृत किल परत्वजुपो विभक्ते

स्वैर्लक्षणं तव कृत भ्रुवमेव मन्ये ॥”

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोप । एवमन्यत्र । (ग, औ)

(वि, ग) यैरेकरूपमिति । परमेश्वर प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अखिलाश्रुतिषु ससारेषु एकरूपमद्वितीयं त्वा परयद्विरग्यैर्जनैः परत्वजुपो भिन्नत्वविषयाया विभक्तेर्विभागस्य लोप कृत । तदेतद्दर्शनाद् भेदबुद्धिर्न कृतैत्यर्थः । तैरेव तस्य च भ्रुव भ्रुवत्व लक्षणं कृतमित्यहं मन्ये । भ्रुवमिति भावप्रधाननिर्देशः । त्वा वीहराम् अव्ययम् अच्यम्, असख्यतया सख्यातुमशक्यतया प्रवृत्तम् असख्य पदानुवृत्तित्वात् । अत्र शिष्टविशेषणसामर्थ्यादपिकारादव्ययप्रतातिः । तेषामपि शि अगिलपदसाहित्येन वृत्तिषु स्थितेष्वेकस्मिन् विकारादित्यासदथ सख्यासाहित्यम् । परस्या सुबुविभक्तेलापध कृत इति भ्रुव निश्चितं मन्ये । ईदृशं त्वा परयद्विरग्यैर्भक्ति-लोपं कुर्वन्नि चादीनामीदृशं च लक्षणं चिह्नं कृतमित्येव भावः । अत्रेति । आगमशास्त्रवेदः । व्याकरणप्रसिद्धं वस्तु चकारादि । तद्वद् व्यवहारश्च शब्दात्मकत्वम् । ईदृशे तदारोपस्यापि शब्दप्रकृत्यात्मकत्वात् । एवमन्यत्रेति । तत्र आन्यशास्त्रव्यवहारसमारोपो वेदशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि इदमेव यथा मम ।

“यस्यौज्ज्वल्यं वृत्तिभिरधिकं विप्रदेहलङ्कृतीना

यत्पादान्ते लघुरपि पतन् गौरव सम्प्रयाति ।

तद् शिद्धाचरतनुरसो रद्रुणं शब्दमूर्ति

पुण्यरत्नोन्मेषे मनसि गतं राशिभिः मे प्रयातु ॥”

(लो, औ) एकरूप्यं सन्मात्रेणाविद्यारिवाप्रत्ययादिविशेषाभावात् । वृत्तिषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते आविर्भवन्त्यानि व्युपत्त्या वस्तुषु रीत्यादिलिङ्गेषु वा अव्यय एव रूढित्वात् चकारादिषु । असख्यतया प्रवृत्तमनन्तपदार्थस्येव विवर्तनात् । एकरूप्यादिगत्यापि रूढित्वेन प्रसिद्धं । परत्वजुपो भिन्नत्वभावात् विभक्त्यर्थं वस्तुनि इति यावत् । तेषु कृतं भ्रुवमेव निश्चितं । प्रत्ययान्वेन पराद् आविर्भवा विभक्ते

रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसन्निवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति । इह तु स्वावस्थासमारोपेणावच्छादितस्वरूपमेव त पूर्वावस्थातो विशेषयति ।

इत्यत्र वाक्ये प्रस्तुतोऽर्थो यथाऽसौ पुरयश्चोक्त परमेश्वरो मे मनसि सतत सन्निधिं प्रयातु । यस्य विग्रहे शरारेऽलङ्कृतीना वस्तुभभूषणानां युतिभिरधिकम् औज्ज्वल्यं, यत्पादान्ते लघुनिवृष्टोऽपि पतन् गौरवं गुह्यवम् उत्तमत्वं सम्प्रयाति । असौ पुरयश्चोक्त कीदृशः । छन्दसि वेदे सिद्धाक्षररूपा अस्वत्वनरूपा तनुर्यस्य तादृश सद्गुण ऐश्वर्यरूप गुणवान् । शब्दभूतिधरस्यैते विष्णोरशा इति विष्णुपुराणम् ।

अत्र श्लिष्टविशेषणैर्न्यञ्जनया पुरयस्योत्तमश्लोकस्य कविरिव प्रतीतिः । तस्याऽपि विग्रहे समासेऽलङ्कृतीनाम् अनुप्रासोपमादानां युतिभिः शोभाभिरधिकम् औज्ज्वल्यं तत्पादस्य चतुर्यभागस्यान्ते पततो लघुवर्णस्यापि गुह्यवम्, पदान्तगो गुह्यवैति छन्दशास्त्रे उक्तत्वात् । असौ छन्दसाऽनुष्ठुबत्वादिच्छन्दसा सिद्धो वर्णमयमूर्तिः । माधुर्यादिगुणवान् शब्दात्मकश्चेति ।

(चि, घ) एकदेशविवर्तिरूपकसमासोक्तयोर्भेदमाह—रूपक इति । एकदेशविवर्तिरूपके इत्यर्थः । अप्रकृतमात्मस्वरूपेति । अप्रकृतं व्यङ्ग्यरूपं तत् कर्तुं । आत्मस्वरूपसन्निवेशेनेति । आत्मस्वरूपस्याभेदारोपेण प्रकृतं वाच्यमवच्छादयत्यपह्नवविषयीकरोतीत्यर्थः । यथा “लावण्यमपुमि पूर्णम्” इत्यादौ । इह त्रिविति । स्वावस्थाव्यङ्ग्यस्य स्वरूपं तत्समारोपेण तदारोपेणानवच्छादितस्वरूपमपह्नुतस्वरूप

विभक्ते सुप प्रोञ्छनमिति लक्षणम् । लक्षणम्—स्पष्टसाक्षात्कार साधनसूत्रं च । आगम शास्त्रम् । अभियानाभिधेययोः शब्दाभिन्नब्रह्मपरः । ब्रह्मणोऽभेदवदाधयम् मन्त्रशास्त्रम् । अन्यद् यथा—

“सीमानं न जगाम यच्चयनयोर्नान्येन यत्सङ्गतं
न स्पृष्ट वचसा कदाचिदपि यद् दृष्टोपमानं न यत् ।
अर्थोदापतितं न यच्च न स यत्तत् किञ्चिदेषीदृशो
लावण्यं जयति प्रमाणरहितं चेत् चमकारि तत् ॥”

अत्र लावण्ये लौकिके प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्यभावशब्दरूपपदप्रमाणादि-
भीमाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

I ‘अवच्छादितस्वरूपम्’ (क प्र.)

अत एवात्र “व्यवहारसमारोपो नतु स्वरूपसमारोप” इत्याहुः । (घ, शो)

उपमाध्वनौ श्लेषेण विशेष्यस्यापि साम्यम् । इह तु विशेषणमात्रस्य ।
अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः । (ङ, अ)

उक्तिविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥ ७५ ॥

यथा—अङ्गराज सेनापते द्रोणोपहासिन् कथं रचैनं भीमाहुःशासनम् । (च, आ)

तत् प्रकृतं वाच्यम् । पूर्वावस्थातोऽन्यारोपितव्यङ्ग्यव्यवहाररूपप्रवस्थातो विशेष-
यति आरोपितव्यङ्ग्यव्यवहारं करोतीत्यर्थः । एकदेशविवर्तिरूपके व्यङ्ग्यं ह्यं
वाच्ये आरोपिते यथा व्याधूय वसनामेत्यादौ वाच्ये गन्धवहेन कामुक्चमदारोपः ।
किन्तु कामुक्व्यवहारस्य रसार्थं वसनाच्चेपातिजनरूपव्यवहारस्यैवारोपोऽत्र इत्यर्थः ।
संवादमाह—अत एवात्र व्यवहारेति । वस्तुतस्तु व्यङ्ग्यव्यवहाररूपकत्वद्वयमेक-
देशविवर्तिरूपके समासोक्तिरिति भेदश्चम् ।

(वि, ङ) उपमाध्वनितोऽस्य भेदमाह—उपमाध्वनाविति । अत्र श्लेषेण-
त्येव पाठः, श्लेषाकारे द्वयोरेव वाच्यत्वेन व्यङ्ग्यस्यैवाभावात् । श्लेषेण विशेष्यस्यापि
साम्यमित्यर्थः । प्रामादिकपाठे तु श्लेषे सति ततो विशेष्यादिसाम्यमित्यर्थः । तथापि
चकारो निरर्थकः । अप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः स्फुट एव ।

(चि, च) परिकरालङ्कारमाह—उक्तिरिति । साभिप्रायत्वं प्रतिपादनीयार्थ-
पुष्ट्याऽर्थपुष्टिकारित्वम् । तच्च यद्यपुष्ट्यर्थोपत्यागेनैव लभ्यं तथापि विशेषणैरित्यत्र
अवच्छादयति निगूहति । अनवच्छादितस्वरूपम् अगूढस्वरूपम् । पूर्वावस्था लोक-
प्रसिद्धा । यदुक्तं चण्डीदासपरिडतेरपि “यत्राऽप्रकृततादात्म्येन प्रकृतप्रतीतिस्तत्र
रूपम् । यत्रापकृतव्यापारवतः प्रकृतस्य स्वतन्त्रस्यैव प्रतीतिस्तत्र समासोक्तिरिति
स्पष्टार्थः । एवं रूपकेऽपि व्यवहारसमारोपवचनं राघवनन्दानामपास्तम् ।

(लो, अ) इह चाप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतवर्णनामुपेन प्रस्तुतप्रतीतिर्युक्ता
तथाच मूलमन्तरेणाऽप्रस्तुतवर्णनस्याऽसम्बन्धप्रलापप्रायत्वात् । इह च विशेषणानां
वर्णनीयार्थप्रतिपादनेन प्रकरणेन नियमितेऽपि द्वितीयार्थप्रतीतेरनुभवसिद्धेः ।

(लो, अ) सम्प्रति सादर्यमलालङ्कारलक्षणाऽवसरेऽपि विशेषणविच्छिन्नित्वेन
समासोक्त्यनन्तरं परिकरं लक्षयति—उक्तिरिति । विशेषणैरिति बहुवचनस्य नैकस्य
द्वाभ्यां विशेषणाभ्यामेव बोधव्यम्, किन्तु अपुष्ट्यर्थोपपरिहार एवेति भावः । साभि-
प्रायैर्गर्भाकृतप्रतीयमानार्थैः । इह च प्रतीयमानार्थस्याऽगूढत्वे गुणोभूतव्यङ्ग्यता, अतोऽस्या-
लङ्कारस्य न ध्वनित्वम् । अङ्गराजेति । इदं भीमवचनम् । अत्रो देशविशेषः । अत्र
अङ्गराजत्वेन पररक्षार्थमभिनायकत्वम् । सेनापतित्वेन राजपूजा । द्रोणोपहासित्वेन
शीर्षमदः प्रतीयते ।

शब्दैः स्वभावादेकार्थं श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७६ ॥

स्वभावादेकार्थरिति । श्लेषाद् व्यवच्छेद । वाचनामेति च ध्वने ।
उदाहरणम् । (छ, इ) *

“प्रवर्त्तयन् क्रिया साध्वीमालिन्य हरिता हरन् ।

महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकर. ॥”

बहुविवक्षणाद् बहुत्वे वैचित्र्यविशेषानुभवाद् अलङ्कारित्वम् । यद्वा राज्यादिकं
कणापहसिनोऽस्वभावेन उक्तिः । अत्र प्रतिपाद्य कर्णोपहासः तत्पुष्टिकारीत्येतानि
सम्बोधनानि । साक्षाद् भावेन व्यथ्यमानस्य दुःशासनस्य रक्षन्वेनाङ्गदेशनृपतित्वेनोपा-
पतित्वं महावीर्योद्योपहासित्वं तदा वीरस्य यात्यमित्युपहासः स्पष्टः ।

(धि, छ) अर्थश्लेषालङ्कारमाह—शब्दैरेति । एकार्थरित्येकार्थं एव शङ्कैरित्यर्थः ।
अनेकार्थेति । शक्यैकभिन्नो योऽर्थः अपरार्थः तस्य वाचनं लक्षणाया बोधनमित्यर्थः
श्लेषाद् व्यवच्छेद इति । श्लेष—शब्दश्लेषालङ्कारः । अत्र शब्दस्य स्वभावादेकार्थत्वाद्
वाचनमित्यनेन व्यवज्जनाभ्यवच्छेदमाह—ध्वनेरिति । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याप्युप-
लक्षणाभिदम् ।

(धि, ज) प्रवर्त्तयन्निनि । विभाकर सूर्यः विभाकरनामा राजविशेषश्च
विराजति । द्वयोर्विशेषणान्याह—प्रवर्त्तयन्निनि । क्रिया आलोकनाय्या, पक्षे-
प्राद्वृत्त्यादिवर्णक्रिया । हरितं दिशा, पक्षे—दिकस्थितलोकानां मालिन्यं तमं रयामता, पक्षे-
दारिद्र्यवशादनुज्ज्वलता च, महसा ज्योतिषा, पक्षे—शौर्य्येण । अत्र क्रिया इत्यत्र नाने-
कार्थता । मालिन्यादिपदत्रयस्य त्वेकार्थं शक्तिरन्यार्थं लक्षणा, विभाकरादेस्तु शब्दश्लेषः ।
अत्रोपमाधनित्वं व्यवच्छिन्नति “अनेकार्थस्य शब्दस्य सयोगाद्यैर्नियन्त्रिते” इत्यत्र
शक्तिलक्षणाभ्याम् अनेकार्थताऽपि परिग्राह्येत्यभिप्रायेणानुपमाध्वनिप्रसक्तिर्वाच्या ।

(लो, इ) श्लेषप्रवर्त्तनादन श्लेषः । वाचनमनिष्टारितत्वेन बाधनम् । एवञ्च
शब्दैरेतिकारिकापदार्थ एकीभूय बाध्यभावमापन्नैरिति विराकलितानां बहूनां
पदार्थानां तयाविचार्यबोधनमध्वनित्वात् । नच कस्यचिन्मदार्थविशिष्टार्थे शक्तिः ।

(लो, ई) क्रिया सन्ध्योपागमाया इष्टपूर्ताया । मालिन्यम् अन्धकार-
मयत्वम् । दुराचारयोगो वा । महस्ते च उत्सवश्च दीप्तः प्रकाशितः निर्मलीभूतश्च विभा-

* ‘यत्रोभयोस्तात्पर्यं स श्लेषः । यत्र त्वेकस्मिन् तत्तामसीमादिभ्यां तु द्विती-
यार्थप्रतीतिः सा व्यवज्जना’ (प्रदीपः) । परिश्रुतिगहानां शब्दानां प्रवर्त्तनादिनियमा-
भावाद् अनेकार्थवाचने अर्थश्लेषः । एकस्यार्थस्य वाच्यतया शब्दानामनेकार्थो
विशेषस्य प्रवर्त्तनादेरनियमेन युज्यते ‘स श्लेषः’ इति वेपायिन्मतम् । यथा
उदाहरणे विराशब्देन इष्टापूर्तादिक्रियासन्ध्यावदनादिक्रियाभ्ययोरर्थयोः प्रतीतिः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावपि राजसूर्या वाच्यौ । (ज, ई) †

कचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्य वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात्समम् ।

अप्रस्तुतात् प्रस्तुत चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७७ ॥ (ऋ, उ) *

क्रमेणोदाहरणम्—

“पादाहत यदुत्थाप मूर्दानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वर रज ॥”

(वि, ऋ) अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार पञ्चविधमाह—कचिद्विशेष इति । सकलपञ्चम्यन्तपदार्थाद् अप्रस्तुतात् सकलप्रथमान्तपदार्थं प्रस्तुतधेद् गम्यते धुष्यते तदा पञ्चविधोऽप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार इत्यर्थः । अन्यापदेशपरिभाषाऽप्यन्यत्र ।

(वि, ज) तत्र सामान्यादप्रस्तुतात् प्रस्तुतविशेषम्यङ्गत्वमाह—पादाहतमिति । अपमानेऽपि स्वस्थाद् देहिन तद्वर धेष्टम् । यत्रज पादाहत सद् उत्थाप-
भिहन्तुरेव मूर्दानमधिरोहति आरोहतीत्यर्थः । अनेति सामान्यं देहिसामान्यं, तद-
भिधानात् प्रस्तुतस्याऽस्मत् इत्यस्य व्यञ्जनेत्यर्थः ।

कर सूर्यः । विमा करोति व्यनक्तात् व्युपत्त्या राजा च विभाया कान्ते कारकत्वा-
त्तदाश्रयत्वाद् वाच्यवानिर्द्धारितत्वेन बाध्या ।

(लो, उ) विशेष इत्यादीनां कर्मपदानां प्रस्तुतमिति विशेषणम् । सामान्यादि-
त्यादिपञ्चम्यन्तपदानामप्रस्तुतादिति अप्रस्तुतादर्शतोऽप्युच्यते । अत एवाऽप्रस्तुतस्य
प्रशंसावाच्यतया वर्णनमित्यर्थाद् अप्रस्तुतप्रशंसाख्योऽलङ्कारः । एव चाप्रस्तुतात्
प्रस्तुतप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसेति सामान्यलक्षणम् । तस्याश्लोक्तनयाद् पञ्चप्रकार-
तति भावः ।

† अत्र विभाकरशब्दः शक्त्या सूर्यं यौगेन नृपं बोधयतीति अर्थरत्नेष,
प्रभाकरादिपट्टार्थशब्देन परिगृह्यत इत्यात् । यद्यत्र प्रकरणादिभिः अभिधाया
नियन्त्रणेन राजा प्रकृतो रविरप्रकृतस्तदा ‘दुर्गालङ्कितविग्रहः’ इत्यादिष्वद् द्वितीयार्थस्य
ध्वनिः स्यात् ।

अत्र सयोगादीनामभावेन अभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वम् ।
वाच्यत्वमिति । निरुद्धलक्षणया अपि शक्तिरुत्पत्त्यान् समकाल प्रतीयमानौ इत्यर्थः ।
विभाकरपदस्य नृपतौ निरुद्ध लाक्षणिकत्वम् ।

* अप्रस्तुतस्य प्रशंसा कथनमप्रस्तुतप्रशंसा । प्रशंसनं च वर्णनमानं, ननु
स्तुतिः, (रसगङ्गाधरे) ‘एव च लक्ष्यलक्षणयोः प्रशंसाशब्दः स्तुतिनिन्दासाधारण-
कीर्तनमात्रपदं द्रष्टव्यं’—बुवत्सयानदे ।

अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् ।

(भ, ऊ)

“स्वगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निदिता न हन्ति माम् ।

विषमस्यसृतं कचिद्वेदसृतं वा विषमोश्चरेच्छया ॥” (३)

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहित-
कारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलार्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु
प्रतिबिम्बरूपेणोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन तस्य
सद्भावः । (३, अ)

(वि, ट) विशेषादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसामान्यव्यञ्जनमाह—स्वगियमिति ।
इन्दुमतीभर्तुर्नारदीयपारिजातस्रजं हृदि निधायजस्यामं विलापः ।

(वि, ठ) अत्रेति । सामान्ये हिताहितकारित्वादिना सामान्ये विशेषः । अहि-
तरारिविशेषोऽमृतम् । अर्थान्तरन्यासात्कारस्याऽज्ञानयाऽप्रस्तुतप्रशंसया निष्पाद्य-
त्वादनयोरनानुप्राप्तानुमाहवभावस्यसङ्गर इत्याह—एवं चेति । अर्थान्तरन्यासो
अश्वविधो वक्ष्यते । तत्रोक्तस्य विशेषस्यौचित्यप्रतिपादनरूपमर्थनं सामर्थ्यात्
सामान्येनेति । यस्तत्प्रभेदः स चात्र अप्रस्तुतप्रशंसानिष्पाद्यः । तथाहि किं न
हन्ति इत्यनेन हन्तुविशेषस्य स्रजो हननसामर्थ्यसत्त्वेऽपि हननाभावे विशेष उक्तः ।
स चाप्रस्तुतप्रशंसात्प्रभेदाद्विहितकारित्वसामान्येन ईरवरेच्छाधीनाहितकारित्वाभावरूप
एव साधर्म्यात् । समानार्थतः । स्रजोऽहननघटितम् । ईश्वरेच्छाऽहितकारिणोऽप्यहि-
तरारिवाभावादिनि प्रतीतेः । ननु स्रज्जिह्वयोरहननामृतभावयोरपकारणमर्थ्य-
ऽप्यनपकारित्वरूपसाधनप्रतिबिम्बनादत्र दृष्टान्तालङ्कारस्यापि प्रसङ्गिरित्यनस्तज्जि-
रस्यति—दृष्टान्त इति । प्रख्यातमेव प्रसिद्धमेव बिम्बप्रतिबिम्बत्वेन व्यक्तपसाध-
र्म्येण । अत्र तस्येति न दृष्टान्तालङ्कारसद्भाव इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तस्तु साध-
र्म्यस्य इत्यत्र प्रसिद्धसमर्थमेत्यर्थः ।

(लो, ऊ) पादाद्वृत्तमिति । एवं मापयव्योक्त्या सिशुपालं प्रति प्रयाणाभि-
मुखीकरणाय धीरृत्वं प्रति बलवत्प्रमाणम् । अस्मादिनि । अस्मत्प्रदवाच्या धीरृत्वा-
दयो हि कान्याः ।

(लो, अ) अहितकारिविशेषो विषं हितकारिविशेषोऽमृतम् । अप्रस्तुतप्रशं-
सामूलमुपानयोजम् । अर्थान्तरन्यासस्य सामान्येन विशेषवृत्तः समर्थकवान् ।
तस्य दृष्टान्तस्य । इह तु विषामृतत्वेनाप्यवसानादनिराशयोक्तेरेव । तयोश्च सामान्य-
विशेषाभावरूपेण चिच्छिन्नविशेषगम्भवान् ।

“इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिमृगोष्णामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं स्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥”

अथ सम्भावितेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगत-
सौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । (ड, झ) +

“गच्छामीति मयोत्रया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिण्यं
त्यस्त्वा तिर्यग्गवेक्ष्य याप्पकलुपेणैकेन मां चक्षुषा ।

अथ प्रेम मदपिप्तं प्रियसखीवृन्दे स्वया वध्यता-
मित्यं श्लेहविचर्दितो मृगशिशुः, ‘सौम्यासमाभाषितः ॥”

(वि, ड) अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतकारणव्यञ्जनमाह—इन्दुलिप्त-
इवेति । वदनादिसौन्दर्यवत्याः सीतायाः पुरतः । इन्द्रादयो निवृष्टा इति समुदा-
यार्थः । तत्र सीतायाः वदनापेक्षया इन्द्रोः, चमलनयनापेक्षया मृगदृशः, अरुणाधरा-
पेक्षया विद्रुमस्य, अङ्गगौरवापेक्षया हेमप्रभायाः, मधुरस्वरोच्चारकसौमलकरुण-
पेक्षया तादृशस्वरोच्चारकमेकिलकण्ठस्य, केलापेक्षया शिखिबर्हस्य च निवृष्टता
प्रतिपादकविशेषणान्युपेक्ष्यन्ते । इन्दुलिप्त इवेति । जडिता चाग्रह्यरहिता,
प्रम्लानारुणिमेव आरुण्यम्लानिवत् । कार्कश्यं मधुरस्वरोच्चारणासमर्थमठिन्यम् ।
प्रस्तुतं स्थितं तथैव जनितं वा । तच्च कलयापि चाल्पभावेनापि कोकिलयापि किञ्चिन्
मधुरस्वरोच्चारणात् । बर्हाः सगर्हाः सनिन्दाः । हन्तेतीन्द्रादीनामपकर्षात् श्लेहे
सीताया उन्कर्षार्थं वा । सम्भावितेभ्य उपेक्षितेभ्यः । कारणं प्रतीयते । इत्युपे-
क्षाग्रहणत्वेन कारणत्वं बोध्यम् ।

(चि, छ) अप्रस्तुतकारणात् प्रस्तुतकारणव्यञ्जनमाह—गच्छामीति ।
त्वं किं प्रस्थाननिवृत्तोऽमीति वृच्छन्तं प्रति प्रस्थानप्रवृत्तस्योक्तिरियम् । उद्रेकिण-
मुद्वेगं निश्वागम् मुक्त्वा वाष्पकलुपेणैकेन चक्षुषा मां निर्यग्गवेक्ष्य इत्यन्वयः ।
श्लेहविचर्दितस्य मृगशिशोः स्वस्मिन्नपिप्तस्य प्रेम्णः प्रियसखीवृन्दे विवन्धोपदेशस्य
मरणसूचनाय गोष्ठबागं प्रोद्गम्य अमाभाषणक्रियाविशेषणम् ।

(लो, प्र) इन्दुरित्यादि । वदनादीत्यादिशब्देन इच्छणाधरकान्तिवचन-
केलाग्रहः ।

+ अथ सम्भाव्यमानैरिन्द्रादिगतेरपनानित्तत्वादिभिः । वाच्यैरप्यप्रस्तुतेल्लोकेतरो
वदनादिगतः सौन्दर्यविशेषः कारणव्य. प्रस्तुतः प्रतीयते । (अलं. ग.)

१ ‘गोष्ठबागं (क. च. म. पुस्तके)

अत्र कस्यचिद्गमनरूपे प्रस्तुते कार्ये कारणमभिहितम् । (ङ, छ)

तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादर्यमात्रमूला च । श्लेष-
मूलाऽपि समासोक्तिवद् विशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवद् विशेषस्यापि श्लेषे भवतीति
द्विधा (छ, ण)

क्रमेणोदाहरणम् ।

“सहकार मदामोदो वसन्तग्रीसमन्वित ।

समुज्ज्वलराशि श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुल ॥” (णे)

अथ विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य
नायकस्य प्रतीति । (त)

“पुस्तकादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि

यायाद् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।

अत्र कस्यचिदिति । गमननिवृत्तस्य नायकस्येत्यर्थः । प्रस्तुत इति ।
कस्यचित् प्रस्तात् प्रस्तुत इत्यर्थः । कारण नायिकया स्वमरणसूचनम् ।

(वि, छ) समाससममिति । पद्यमप्रकारस्य त्रैविध्यं वक्तुमादौ द्विवि-
धमाह—श्लेषमूला सादश्यमूला चेति । श्लेषमूला च द्विधा भवतीत्याह—समासो-
क्तिरिति । समासोक्ती हि विशेष्यस्यापि श्लेष उपमाध्वनित्वापरया न विशेष्ये श्लेषः ।
प्रकारान्तरमाह—श्लेषवदिने । शब्दालङ्कारविशेषवदित्यर्थः । “प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ” इति विशय्यपदेपि श्लेषः ।

(वि, त) अत्र विशेषणमात्रश्लेषे आह—सहकार इति । सहकार आत्म-
पृष्ठो वसन्तग्रीसमाधित सन् प्रभूताभिर्वह्निभिर्दृग्गताभि कलिकाभिः सुकुलै
आकुलो व्याप्त सन् सदामोदो विद्यमानोत्तमगन्धस्तत एव समुज्ज्वलदीप्तिस्तत
एव श्रीमाधः । अत्रेति । नायकोऽपि वसन्तलक्ष्म्याऽऽधिन सन् आमोदेन हर्षेण
समुज्ज्वले सम्यक् शृङ्गारं रुचिर्यस्य तादृशः । “शृङ्गारशुभिरुज्ज्वल” इत्यमरः । श्रीमान्
अत एवोत्कलिका उ कण्ठयाऽन्वितः । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” इति श्लेषः ।
कस्यचिदिति । उक्तरिशेषणस्त इत्यर्थः ।

(वि, थ) विशेष्यपदरूपे आह—पुस्त्यादिति । सपत्न्यापहतं राज्यं येन
केनाऽपि प्रराशन्तेरेणोद्धर्तुं वशिष्ठज्ञानमुपदिशत कस्यचित्पुत्रिरियम् । केनाऽप्य-
निर्देशनीयेन पुण्यात्तमेन नाशयणेन ईदृशीत्येवप्रश्नश्च इयं दिक् अयं प्रकारः

(लो, छ) अत्रेति । कस्यचिद् अर्थात् केनचित् कुनो न गतोऽस्मीति पृष्ठस्या-
ऽप्रस्तुतेनाभिधानमुचितत्वात् । कारणमगमनस्येत्यर्थः ।

(लो, ण) श्लेषमूलेति । श्लेषोऽर्थश्लेषाभागे प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् ।

(लो, णे) आमोदः अतिनिर्दोषी गन्धः, हर्षश्च । उत्कलिका उद्गता-
द्योत् उत्कण्ठा च ।

अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरपोत्तमेन ॥” (थ, श्रो)

अत्र पुरपोत्तमपदेन विशेष्येणाऽपि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव उद्भवते । तेन वर्णनीयः कश्चिपुरपः प्रतीयते । (द, श्रो) +

प्रकटिता दर्शिता । बौद्धादिगित्यत्र आह—पुंस्त्वादिति । पुंस्त्वात् पुरुषभावाद् यदि प्रविचलेद् यदि स्यात्तदपि विश्वं संसारमुद्वरेत् । पुरा ह्यसुराहतं राज्यं मोहिनी-रूपा कन्या भूत्वा नारायणेनोद्धतम् । तथा यद्यधोऽपि यायात्तदपीत्यर्थः—पुरा बराह-मूर्त्या पातालं गत्वा तेन पृथिव्या उद्धतत्वात् । तथा यदि प्रणयने याचने याचन-निमित्ते न महान् लघुः स्यात् तदपीत्यर्थः । बलिदैत्यापहतं राज्यस्य उद्धरणाय तेन वामनीभावरूपलघुत्वप्राप्तेः । एवं च त्वयापि पुरुषश्रेष्ठेन पुंस्त्वात् पौरुषाच्चलनेनापि निरुद्धताप्राप्तिरूपताध.पातेनापि याचनार्थं लघुत्वप्राप्त्याऽपि सपत्न्यापहतं राज्यमर्ज्य-तामिति प्रकृतव्यञ्जना ।

(वि, द) प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथममिति । तेन तुल्यकालबोधश्लेषाव्यपदेशः । इदमुपलक्षणम् । अप्रस्तुतेरनुरस्यैव प्रथमं बोधितत्वात् तात्पर्याच्चेति बोध्यम् ।

(लो, श्रो) पुंस्त्वादिति । अप्रस्तुतवासुदेवपक्षे, पुंस्त्वात् प्रविचलनममृतहरणकाले स्त्रीरूपधारित्याद् अधोगमनं नीचताप्राप्तिः । प्रणयने प्रीतिविषये महान् उत्तमो यदि न स्यात् । पुरोत्तमेन पुरुषश्रेष्ठेन ।

(लो, श्रो) श्लिष्टेन द्वयर्थेन । प्रचुरप्रसिद्धयेति । सामग्रीवशात्प्रकरणमपास्त्यै-कदेशप्राप्तिदेः समुदायप्रतिदिर्गणीयसीति नयेनेति भावः । वत्सुनरक्तं राघवानन्दैः पुस्त्यादिशब्दानामत्र भगवन्तं प्रत्यधिगन्वयित्वमिति तच्च, प्रमाणाभावात् । प्रस्तुत प्रकरणेन वर्णनीयार्थनियमाच्च ।

+ अत्र सत्पुरुषे प्रस्तुते तत्तुल्यस्याऽप्रस्तुतस्य विष्णोरभिधानम् । तत्र विशेष-णानां विशेष्यस्य च श्लेषात् प्रस्तुतस्य विष्णुतुल्यस्य सत्पुरुषस्याऽऽद्येपः । इत्य-प्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु प्रकरणेन राजरूपं प्रस्तुतोऽर्थ एव प्रथमं प्रतीयते ततः कथमत्राप्रस्तुत-प्रशंसा इति चेद्—अत्रोच्यते पुरोत्तमराजस्य विशेष्यस्य सत्पुरुषादिरूपे प्रस्तुतेऽर्थे यौगिकी शक्तिः पुरोत्तमपदस्य व्युपतित्वाभ्यन्वादिनि प्रकरणादितद्विहितमपि तां बाधित्वा अभिप्रायार्तिनां रायणरूपमप्रस्तुतमर्थं प्रथममेवोपस्थापयति, ततोऽप्रस्तुतान् प्रस्तुतार्थस्य बोधः । यत्र तुमयस्मिन् अभिप्रायस्ते गम्भवरूप एव प्रकरणादिकं नियामकम् । यत्र पुनरेवस्मिन् अभिप्रायपरस्मिन् यौगिकी शक्तिः तत्र अभिप्राय-व्यवहारी, प्रकरणादितद्विहितमपि यौगिकी शक्तिः बाधते । “अवयवराहे-गमुदाय-शक्तिर्वन्वीयमा” इति न्यायात् । अत एव नात्र श्लेषः । उभयार्थस्य अनभिधेयत्वात् ।

सादृश्यमात्रमूला यथा । (भ)

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः शुष्माऽभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हर हर शरणं विधे. कस्या ॥”

अत्र कपोतादप्रस्तुतात्कश्चित् प्रस्तुत प्रतीयते । (घ)

इयं कश्चिद्वैधर्म्येणापि भवति । यथा—

“धन्याः खलु वने वाता. कद्धारस्पर्शशीतला ।

राममिन्दोविररयाम ये स्पृशन्त्यनिवारिता ॥”

अथ वाता धन्या अहमधम्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुत. प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोऽसम्भवरूपतया त्रिप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे उद्बोधाहरणान्येव । (न, आ) असम्भवे यथा—

“कोकिलोऽहं भवान् काक समान. काकिमाऽऽवधे ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुन ॥”

अत्र काककोकिलयोर्षाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । (प) *

(वि, घ) एक इति । पोत शिशु । लुपेति तृतीयान्तम् । अत्रेति । कश्चिदत्र बहुदस्यवेष्टित पलायनासमर्थो विधिकदृशाशरण प्राप्तो बोध्य ।

(वि, न) धन्या इति । वनप्रेषितरामशोकाकुलस्य दशरथस्योक्तिरियम् । सम्भवेति । सम्भवमसम्भव सम्भवासम्भव चेति पञ्चनयम् ।

(वि, प) असम्भवे व्यङ्ग्यस्य वाच्ये आरोप । कोकिलोऽहमिति । काकली मधुरास्फुटध्वनि । ‘काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे’ इति कोप । वाकोवाक्यमिति । कोकिलस्यैव वाच्यमिदम् । तत्त्वयमुक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाग्वैवाक्यमिदमन्तरकथनाय मध्यस्थावलम्बनात्, कलहत्वाप्रप्तौ वाकस्याऽपि कोकिल-साम्योक्तिरक्षेपात् । प्रस्तुताध्यारोपं विनेति । अप्रस्तुते कोकिले वाच्ये प्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यस्याध्यारोप विनेत्यर्थः । नच वाच्यार्थबोधे तत्त्वयमप्रस्तुते वाच्ये तदारोप इति वाच्यम् ।

कोकिलस्योक्त्यसम्भवात्तद्व्यङ्ग्यस्याप्युक्तियोग्यस्य पुरुषस्य स्मरणात्तदारोप-सम्भवात् पश्चात् व्यञ्जनया पुरुषविशेषबोधेऽप्यनुपपत्त्यभावात् ।

(लो, अ) सादृश्यमात्रमूला नतु विशेषणादिद्वयवर्ताहेतुवा ।

(लो, आ) उभयरूपता, अशत सम्भवित्वादशतथासम्भवित्वादयमलङ्कार ।

(*) ‘उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्य वाग्वैवाक्य विदुर्बुधा ।

“द्वयोर्वैवाग्वैवास्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ॥”)

(स० वयस्यभरणे)

उभयरूपे यथा—

“अन्तरिक्षद्राणि भूयासि कण्टका बहवो बहि ।

कथ कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणा ॥”

अत्र प्रस्तुतस्य कस्याचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तरिक्षद्राणां गुणं भङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि । अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् । (फ, ॥)

(चि, फ) अन्तरिक्षद्राणीति । अत्रेति । अत्र अन्तरिक्षद्रादिमत्त्वं यत् कमलनालस्य वाच्यं तत्रान्तरिक्षद्रस्य तन्नुमङ्गे हेतुत्वं सम्भवति तदाह—
क्षिद्राणामिति । अन्येषान्स्थितिः । कण्टकानामित्यर्थः । कण्टकैस्तन्तुच्छेदनं सम्भवात् । तथा क्षिद्रा एव निर्गुणस्य कण्टकतुल्यपरिजनवतश्च प्रस्तुतपुरुषस्य तत्रारोपः । नतु कण्टकानामस्य इति भावः ।

(लो, इ) अन्तरिक्षद्राणि मध्ये क्षिद्राणि कुटुम्बसुदुधरितानि च । कण्टका सूक्ष्मा अवयवा मत्सरिणश्च । भङ्गुरा क्षिद्रा विनश्वराश्च । गुणा सूत्राणि । शिल्पादि गौरवादिश्च । असम्भविस्तोपदेशता तेषां पृथग्वत्त्वात् । सम्भवि उद्भियमाणं सन्ने तत् सीन्नि द्वेदर्शनात् । इह च—

(अत्र देहि लिहिण मा अपि नवप्सि परवद्धं पीन येद्धं ।

अमरुडे वोहलिण अञ्जुजलिं पि पु बहिंसि ।)

अत्र नाप्रस्तुतप्रशङ्गा व्यङ्ग्यस्य वाच्यादभिन्नास्वाद्यत्वेन ध्वनित्वात् व्यङ्ग्यस्य वाच्यादप्राधान्यं एव एतन्तद्वाराभ्युपगमः । यत्र पुनरप्रस्तुतप्रशङ्गाऽङ्गीकारे राघवान्-दमहापात्रैरप्रस्तुतार्थव्यङ्ग्यो व्यङ्ग्य इति सुहृत्सुहुरभिदधता ध्वनिवार प्रमृक्षिचण्डीदातपण्डितानामाचार्याणां ग्रन्थज्ञातमत्रैव च साहित्यदर्पणे ‘लक्षणा मूलध्वनिपरीक्षावसरे प्रदर्शितम्, ‘कचिद् वाच्यतया ख्याति’ रित्यादिशास्त्रविदा वचनमनालोच्य लक्षणा नीवितमित्यभिधायैतदुदाहरणे मुलद्वयो लक्ष्य इत्युक्तमस्ति तेषां कस्यचिद् दुर्मेधस प्रलापितेन वक्षितानां मतमतिरुच्छतर पूर्वपक्षतया लिखित-
मात्मनो दुर्मतित्वप्रकृतम् । इह पादादित यदुपायेयादौ ‘कचिद् वाच्यतया ख्याति, इत्युक्तनयेन ‘अम धार्मिक’ इत्यादिवत् ‘दृष्टिं द्वे प्रतिवेशिनी त्यादिवच लक्षणा मास्तु ‘कोविलोऽहमि’यादौ वाच्यस्याऽगम्यत्वेन अन्तरिक्षद्रेत्यादाववयवस्याऽसम्भ-
वित्वे कथं न लक्षणेति । अत्रोच्यते, यत्र रालु कोविलोऽहमिन्यादी वाक्यबोध-
स्तत्रोत्पत्त्यमानान्वयवाधहेतुश्च कथं लक्षणा? यच्च तैरेव दर्शितम् । श्रुतान्वयादनाम-
रुचमियादि । मित्राप्रोदाहरणे अन्तरिक्षद्राणीत्यादी वा यदि लक्षणा तदा शुद्धा
गौणी वा, नाया । तस्यां सादृश्येतरसम्भवात्पूर्वत्वात् । यदि द्वितीया सापि सारोपा
साध्यवताना वा, नाया विषयस्य निर्गोणत्वात् । द्वितीया चेद् अतिशयाहिरस्तु किम-

लङ्कारान्तरकल्पनया । कथं वा पदमानान्वयबोधहेतुकाया वाक्यबोधे प्रवेशः ।
इह खलु प्रभुप्रभृतिषु केनचिद् अभिसन्धानेन कर्तव्योऽर्थस्तात्पर्यम्, गोपनेनाऽभि-
मतकार्यनिवेदने । अत एवान्न समासोक्तिवद् व्यन्हारममारोपे इति प्राच्या । तथाहि
‘अयं रत्नाकरोऽम्बोधिरित्यसेवि धनाशये’ त्यादौ प्रकृतानाविपर्ययोऽम्बोधिव्यपदेश
प्रकृतेन तन्निष्ठमुशब्दप्रतिपादनाल्लक्ष्यगाम्भीर्यादिगुणायतिशयस्य लक्षणाफलस्य
प्रतिपत्तये किन्तु अभिलपित तत्सेवार्थं वाच्यार्थमलब्ध्वा प्रयुतानिष्ठप्राप्ते । मुशब्दरच-
नाया एव केवलितोऽहमित्यादावपि पुनरचित्कोविलब्धपदेशः । कस्मिन्चित् प्रस्तुते
महापुरुषे हीनस्य मुशब्देन युक्त इति बोधनाय तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च लक्षणाया
‘ज दे लिहिण मा असोत्पादौ सुप्रसिद्धे तैरभ्युपगते व्यञ्जनाविपर्यत्वेऽपि लक्षणा
स्यात् । अन्तरिक्षदाणीत्यादौ अप्यन्तरिक्षदादीना कमलनालगुणमङ्गुरीकरणादेरसम्भवात्
कथमन्वयोपपत्तिरिति चेत्, अनाहुष्यएडीदासपरिडता “अत्र बाणस्य प्रस्तुतपरत्वात्
प्रारम्भात् प्रहृत्यैव वाच्यार्थवेलया तत्समर्पणेन प्रतीर्त्तेन दूष्यत इति ।”

अत एवान्न सर्वेष्वपि भेदेषु प्रस्तुताभिधानस्य युक्ताप्रकाशनायालङ्कारसर्वस्व-
कृताऽप्युक्तम् । “इहाप्रस्तुतवर्णनमेवायुक्तमप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतपरत्वे तु कदाचित्
युक्तं स्यादिति । यदि ‘चान्तरिक्षदाणी’त्यादौ लक्षणा तदा तत्र मुख्यार्थबाधे वाक्या-
र्थान्वयोपपादकं किं नाम लक्ष्यते कुटुम्बे दुधरितानीति रूपोऽप्रस्तुतोऽर्थश्चेत् तस्यापि
न कमलनालमङ्गुरीकरणमपास्तम् ।

यत्रैवा मान्याना मते बहुतरमस्प्रलितमवधार्यापि सिद्धिर् विधिदेव दूषण-
मुदूष्यते तत्र अविचारप्रभृतिचण्डीदासपरिडताचार्यवर्यप्रयत्नप्रणीतविमलतरप्रमे-
यजातमङ्गुरीरुणा तदतिशमज्जमविष्वस्तयुद्धयो विबुधा । यच्च तैरेव—

‘का त्वं कुन्तलमङ्गुरीर्तिरहह कापि स्थिता न क्वचित्

सख्यस्तास्तव कुत्र कुत्र वद वाग् लक्ष्मीश्च सम्प्रति ।

बाणाज्ञा चतुराननस्य वदनं लक्ष्मीर्मुखादेर -

वागन्तिर्मण्डनमण्डलं मम पुन नाथापि विधामभू ।’

इति कचिद् प्रश्नोत्तरिकया कल्पयित्वा “वर्णनीयस्य लेखोद्दिष्टस्य लक्ष्यते”
इत्यप्रस्तुतप्रशंसादिविशेषस्य लक्ष्यं लिखित्वा तदुदाहरणत्वेन दर्शितं तदस्माभि-
रुपेक्षणीयम् । अत्र हि प्रश्नोत्तरिकाभावेन भवने वस्तुषु न व्यवहारसमारोपेण समा-
सोक्तिं प्रयोजयति । वाच्योऽर्था द्विविधः, स्वतः सम्भवो प्रौढोक्तिरिदमेति प्रसिद्धम् ।
तत्र प्रौढोक्तिसिद्धार्थस्यालङ्कारत्वे “सज्जइ मुरइ” (हि) मासो इत्याद्यर्थानामप्य-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः । कुन्तलेखरस्य बाणादीना चतुराननादिगमनेन ‘योऽनुभूत
कुरङ्गादया” इत्यादिवज्जिदर्शना इह । वाच्यवसायस्य सिद्धत्वेन निर्देशात् शब्दमूलाऽ-

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ॥ ७८ ॥ (उ)

निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति । स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुति । (म)

क्रमेण यथा—

“स्तनयुगमुद्राभरणा कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्तास्ता^१ रिपुस्त्रियो जाताः ॥”

(म, ऊ) *

(वि, म) व्याजस्तुत्यलङ्कारमाह—उक्ता व्याजेति । वाच्याभ्यामिति । यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणयोर्निन्दास्तुत्येतेकस्याऽपि वाच्यत्वं तथापि निन्दास्तुतिप्रयोजक-
र्थाभ्यां वाच्याभ्यामिदं । गम्यत्वे व्यङ्ग्यत्वे निन्दाभ्याजेन स्तुतौ व्याजनिन्दात्वेन
व्याजस्तुतिपरयोरार्थसम्भवात् समामद्वयेनोभयत्र तत्पर्यं वदयति—निन्दयेति ।

(वि, म) अत्र निन्दाभ्याजेन स्तुतिमाह—स्तनेति । हे देव ता प्रसिद्धा
तव वैरिणि त्वयि कुपिते प्रागिव विश्वस्ता । अकोपदशायामिव कोपदशायामैक्य-
रूपमाह—स्तनयुगेति । मुक्ताभरिताभरणा । अकोपदशया दृष्टत्वेन कण्टकैर्भ्यासाङ्ग-
यष्टय कोपदशया तु भयेन कण्टकवनप्रवेशात्तादृशास्तयाऽग्रेपदशया विश्वस्ता
अभीता कोपदशया तु विशिष्टमपि श्वस्त श्वासो यासां तादृशा, चिन्तया दीर्घनि-
श्वासात् । सर्वत्रैव शब्दवाच्यत्वेन प्राक्तुल्यत्वम् कोपेऽपि अकोपमस्तीनावस्था
तोऽविशेषादिन्दा । श्लिष्टपदद्वितीयायेन तु स्तुति ।

(लो, उ) व्याजस्तुतिरित्यलङ्कारनाम । व्यङ्ग्यहेतुकवैविध्यसारान्याद-
प्रस्तुतप्रशसान्तरमस्या लक्षणम्, अस्याश्च स्तुतिनिन्दयो सामान्यविशेषकार्यकारण-
तुल्याभावादप्रस्तुतप्रशसातो भेदः ।

(लो, ऊ) मुक्तेत्यत्र मुक्ताणि त्यक्ताणि, पक्षे—मौक्तिकमयान्याभरणानि यस्याम्
कण्टकस्तत्र लतागत प्रसिद्ध, रोमाश्च । विश्वस्ता विषया विश्वासयुक्ताश्च ।

* हे देव त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव अकोपदशायामिव रिपुस्त्रियो जाता । पूर्वक-
लेदानीकालयो साम्यमाह—स्तनयुगे मुक्ताभरणा मुक्तालङ्कारे यासा ता, पक्षे
स्तनयुगात् मुक्ताणि त्यक्ताणि आभरणानि यासा ता । कण्टकै रोमाश्च कलिता व्यासा
अङ्गुष्ठयो यासा ता । पक्षे—कण्टकैर्दृष्टतीक्ष्णैः । विश्वस्ता, विश्वासिन्य, पक्षे-
विषयाश्च । “विश्वस्ता विषये यथे” इत्यमरः ।

I ‘द्विस्त्रियो’ (क. ५)

इदं मम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद मयोदितेयं

‘मजीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

स्तोत्रन्तु ते महदिदं धन ! धर्मराज-

साहाय्यमर्जयसि यत्पथिकाब्रिहत्य ॥” (य, ऋ) *

पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७६ ॥ (२, ऋ) †

(वि, य) स्तुत्या निन्दामाह—व्याजस्तुतिरिति । हे पयोद ! यजगतः जीवनाय तव जीवनानि जलानि इयं तव मया व्याजस्तुतिर्मिव्यास्तुतिरेवोदिता । इतोऽधिकस्तुतिसत्त्वे इयं न स्तुतिरप्यस्तुतिरेवेत्यर्थः । अधिका स्तुतिमाह—स्तोत्रन्तु ते इति । हे धन ! यत् पथिकान् विरहिणो निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यं महिमानमर्जयसि इदं तु ते महत्स्तोत्रं धर्मराजस्य तुल्यकर्म लोकमारणकारित्वेन माहात्म्याधिक्यात्तद्विरुद्धजगज्जीवनकारित्वे, नतु तादृशमाहात्म्यम् । अत्र पथिकमारकत्वेन निन्दा । अत्र स्तुतेर्वाच्यत्वेऽपि स्तुतिप्रयोजकार्यपरतया यत्स्तुतिपदं व्याख्यातं तदुदाहरणान्तरसंग्रहाय । यथा “दानात् प्रशसा प्राप्तोऽसि कर्णेदानीं तु संगरात् । अपक्रम्य यशो दत्त्वाऽरये प्राप्तस्ततोऽधिका”मिति कर्णं प्रति अध्वत्यान्न उद्धरे स्तुतेर्वाच्यता ।

(वि, २) पर्यायोक्तलङ्कारमाह—पर्यायोक्तमिति । गम्यं व्यङ्ग्यं तच्च प्रस्तुतस्य कारणरूप बोध्यम् । भङ्ग्या प्रस्तुतमपि कार्यकथनस्य मङ्ग्याभिधीयते प्रतिपाद्यते । व्यञ्जनयैवेति शेषः । नतु शान्त्या बोध्यत इत्यर्थः । प्रस्तुतकार्येण प्रस्तुतं कारणं यदा व्यज्यत इत्यर्थः । कारणव्यञ्जककार्यरूपायामप्रस्तुतप्रशंसामा तु अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतं कारणं व्यज्यते इति भेदो वक्ष्यते यथा “इन्दुलिप्त इवाञ्जनेन” इत्यादौ ।

(लो, ऋ) जीवनानि जलानि प्राणाश्च । धन निरन्तरम् । धर्मराजो यमश्च ।

(लो, ऋ) सम्प्रति व्यङ्ग्यविच्छित्तिप्रकरणप्रसक्तं पर्यायोक्तं लक्षयति—पर्यायोक्तमिति । भङ्ग्या चमत्कारनिपुणविच्छित्त्यन्तराप्रवेण व्यङ्ग्यम् अभिधीयते बोध्यते कार्यादिद्वारेणेत्यर्थः ।

* धर्मराजस्य धार्मिकराजस्य यमस्य च ।

† “यदेव गम्यत्वं, तस्यैवाभिधाने पर्यायोक्ताम् । गम्यस्य सतः कथमभिधानमिति चेद् गम्यापेक्षया प्रत्ययान्तरेणाभिधानस्याभावात् । नहि तस्यैव तदैव तमेव विच्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च भवति । अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् ।”

(अलं० सर्वस्व०)

1 ‘संजीवनाय’ (क. पु) ।

उदाहरणम्—

“स्पृष्टास्ता नन्दने शय्या केशसम्भोगलालिता ।

सावज्ञ पारिजातस्य मञ्जरी यस्य सैनिके ॥”

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्य कारण वैचित्र्यविशेष प्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावज्ञस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् ।
(ल, लृ)

नचेद् कार्योकारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वाद् ।
इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन । कार्यमपि कारणवत्प्रस्तुतम् । *

एवञ्च

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्

मुद्राफलस्थूलतमान् खनेषु ।

(वि, ल) स्पृष्टास्ता इति । शय्या केशसम्भोगलालितास्ता प्रसिद्धा पारिजातस्य मञ्जरी यस्य हयग्रीवस्य रूपस्य सैनिकेनन्दने बने सावज्ञ स्पृष्टा इत्यर्थः । अत्रेति । गम्य व्यङ्ग्य कारणरूप सावज्ञमञ्जरीस्पर्शस्य अभिहित व्यञ्जनया प्रतिपादितम् । वर्णनीयस्येति । हयग्रीवरूपस्येत्यर्थः । तत्प्रभावेनैव सावज्ञमञ्जरीस्पर्शात् ।
(वि, घ) श्लोकान्तरेणापि प्रस्तुतकार्येण प्रस्तुतकारणव्यञ्जनादिदानीमलङ्कार दर्शयति—एष्येति । पतिवराभिन्दुमता धात्र्या अङ्घ्रिरियम् । अनेन राक्षा शत्रु-

(लो, लृ) केशसम्भोगलालिता केशसम्भोगपरिचिता । कार्यद्वारेणोक्त पारिजातमञ्जरीस्पर्शस्य स्वर्गविजयानतिरिक्तत्वात् । वैचित्र्यविशेषश्चान् स्वर्गो विजित इति प्रतिपादनाल्लभ्योऽनुभवसाक्षिकः । एवम्

य प्रेक्ष्य चिरहृदाऽपि निवासप्रीतिरुज्ज्विता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदय हरे ॥”

इत्यत्र मदमानयोर्विनाश एव तयोर्निवासप्रीतिपरित्याग इति पर्यायोक्तम् । एव च यदेव गम्यते तस्यैवाभिधाने पर्यायोक्तमिति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाशकृता “यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते” इति पर्यायोक्तलक्षणव्याख्याने । अयं च वचनित्कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वेऽपि सम्भवति ।

* “ इह यत्र कार्यात्कारणं प्रतीयते तत्र कार्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतं चेति द्वयी मतिः, यत्र प्रस्तुतत्वं कार्यस्य कारणत्वं तस्यापि वर्णनायत्वात् तत्र कार्यमुखेन कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोक्तप्रलङ्घारः । तत्र हि कारणपेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् । यत्र पुनः कारणस्य प्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतं वर्णयते तत्र स्पष्टै-
वाऽप्रस्तुतप्रशसा यथा “ इन्दुर्लित इवाञ्जनेन” इत्यादौ ।” (अलङ्कारसर्वस्वे)

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।

साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥ ८० ॥ (स) +

उहरणम्—

“बृहत्सहायः कार्यान्तं छोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा ॥” ×

अत्र द्वितीयाधेगतेन विशेषरूपेणार्थेन प्रथमाधेगतः सामान्योऽर्थःसोप-
पत्तिकः क्रियते । (ह)

“यावदर्धपदां वाचमेवमादाय माधव ।

(वि, स) अष्टविधमर्थान्तरन्यासालङ्कारमाह—सामान्यं चेति । सामान्य-
मुक्त्वा विशेषेण, एवं, विशेषः सामान्येन, एवं कार्यं कारणेन कारणं वा कार्येण सम-
र्थ्यते उचितत्वेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । उक्तं यत् सामान्यं तद्विशेषे तथात्वदर्शनादुचित-
मिति बोधनं समर्थनरीतिः । इति चतुर्विधं समर्थनं समर्थसमर्थकयोः साधर्म्येण तयोः
परस्परवैधर्म्यरूपेणेतरेण वेत्यतोऽष्टधेत्यर्थः ।

(वि, ह) तत्र सामान्यस्य विशेषेण समर्थनं साधर्म्येणाह—बृहदिति । कार्या-
न्तमुद्देश्यकार्यान्तम् । छोदीयान् जुहः । महानद्या सम्भूय मिलित्वेत्यर्थः । नगापगा
पार्वतीमाल्यनदीनिर्भरः । अत्र द्वितीयाधेति । जुहविशेषो नगापगा तद्रूपेणार्थेनेत्यर्थः ।
सामान्योऽर्थः जुहसामान्यरूपः । अत्र कार्यान्तगामित्वं द्वयोः साधर्म्यम् । सोपपत्तिक
इति उपपत्तिरौचित्यम् तद्विशिष्टत्वेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । यद्यपि जुहसामान्यस्य नेदृशं
समर्थनमुचितमित्यप्रतीतिः तथापि कार्यान्तगमनविशिष्टस्य तस्य तत् समर्थनं विशेष-
णामादायेति बोध्यं सविशेषयो विधिनिवेधाविति न्यायात् । एवमुत्तरत्रापि । अत्र
च जुहविशेषस्य नगापगायाः कार्यान्तगामित्वदर्शनात् जुहसामान्यस्य कार्यान्तगामित्व-
मौचित्येन सम्भवतीति प्रतीतिः । एवं सर्वत्र ।

(वि, क) सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येणाह—यावदर्धेति । श्रीकृष्णस्यो-

+ ‘हि, यत्, यतः’ इत्यादेः प्रतिपादकस्य सर्वत्र शब्दोऽयमलङ्कारः । तेषामसत्त्वे
तु आर्थः । अन्यः आर्थः—अर्थान्तरन्यासः । समर्थार्थमुपक्षेपः अर्थान्तरन्यासः अत्र
सामान्यविशेषादिभावो वर्तते, दृष्टान्ते तु न तथा, तत्र सामान्यस्य सामान्येन, विशेषस्य
विशेषेण समर्थनमिति ततो भेदः ।

× छोदीयान् जुहतरौऽपि (जुहशब्दादीयसुन्) बृहन्तः सहाया यस्य तादृशः
सहासम्पन्नः सन् कार्यान्तं गच्छति—कार्यं साधयत्यर्थः । नगापगा—जुह्रापि गिरिनदी
महानद्या सम्भूय मिलित्वा अम्भोधिं सागरम् अभ्येति गच्छति ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥” (क) ×

“पृथ्वि ! स्थिरा भव मुजद्वम ! धारैयनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीयाः ।

दिष्टञ्जराः कुरव तत्रितये दिधीर्पा-

भार्यः करोति हरकामुक्ताततज्यम् ॥

अत्र कारणभूतं हरकामुक्ताततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् ।

(ख)

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।” इत्यादौ सम्पद्वरणं

क्लिविरतिवर्णनमिदम् ।

यावान् विवक्षितोऽर्थो यस्य तादृशपदमित्यर्थः । महीयांसो महान्तः । अत्रोक्तिवि-
रति विशिष्टः श्रीकृष्णो विशेषः । मितभाषित्वे विशिष्टा महान्तः सामान्यम् । भाषाविरामः
साधर्म्यं मितभाषित्वेऽस्यापि बहुभाषाविरामस्फुत्वात् । कृष्णविशेषस्य भाषाविरतेः
समर्थनमेव तस्य समर्थनम् ।

(घि, रा) वारणेन कार्यसमर्थनं साधर्म्येणाह—पृथ्वीरिति । कार्यकारणयो-
र्धाविरुद्धधर्मवत्त्वमेव साधर्म्यम् । विरुद्धधर्मवत्त्वञ्च वैधर्म्यं बोध्यम् । धनुर्भङ्गकाले
लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । आर्यो रामो हरकामुक्ताततज्यं यत करोति ततः कारणात्
पृथ्व्यादिकं स्थिरादिकं भवेत्यर्थः । एनां पृथ्वीम् । द्वितीयं पृथ्वीभुजङ्गमौ, तत्
त्रितये पृथ्वीभुजङ्गमकूर्मराजत्रितये । दिधीर्पा धर्तुमिच्छाम् । अन्यथा तु आततज्यी-
करणे यावान् भरः स्यात्तेन सर्वेषामस्थैर्यं स्यादित्यर्थः ।

अत्रेति । नच पृथ्वीस्थैर्यादेः कथमाततज्यीकरणस्य कार्यत्वमस्थैर्यादेरेव तत्-
कार्यत्वादिति वाच्यम् । अस्थैर्यादिसम्भावनाया विशेषस्थैर्यधारणादेस्तत्कार्यत्वात् ।
नचैवमाततज्यीकरणात्पूर्वभूतस्य विशेषस्थैर्यादेस्तत्रापि कथं कार्यत्वमिति वाच्यम्—
तज्ज्ञानकार्यत्वे च तत्कार्यत्वोपचारात् नान्दीमुखस्य विवाहनिमित्तकत्ववत् । अत्रानयोः
कार्यकारणयोर्धाविरुद्धतत्कार्यकारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वं साधर्म्यम् । तादृशात् वार-
णात् पृथ्व्यादेः स्थिरीभवनादिकमुचितमित्येवं समर्थनं स्थिरीभावानुपदेश एव कार्यम् ।
तस्याधिपत्यमेव समर्थनमित्यपि वदति । कार्यादिसमर्थनचतुष्कं हेत्वलङ्काररूपस्थैर्येत्यतः
काम्यप्रसाराहना तदुपेक्ष्य चानुविध्यमेवार्थान्तरन्यासोक्तं कारणस्य जनकहेतुत्वात्
कार्यस्य च शपकहेतुत्वात्, प्रत्यकृता तु ततो भेदोऽस्य वक्ष्यते ।

(घि, ग) कार्येण कारणस्य समर्थनं साधर्म्येणाह—साहसेति । सहसा विम-

× यावान् अर्थः यावदर्थः, (अव्ययीभावः) अर्थसिरीमतीमित्यर्थः । यावदर्थे
पदं यस्यां सा ताम् ।

। देवः (क. ग. पुस्तके पाठः)

कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् ।
पुनरिति साधर्म्ये उदाहरणानि (ग)
वैधर्म्ये यथा—

“इत्थमाराध्यमानोऽपि त्रिरनाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥”

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । (घ)

“सहसा विदधीत” इत्यत्र सहसा विधानाभावस्यापत्तदत्वं विरुद्धं कार्यं
समर्थकम् । पृथगन्यत् । (ङ)

पूरेण विना क्रिया न विदधीत, यतोऽविवेकोऽविमृश्यकारिता परमापदां पदं स्थानम् ।
विमृश्यकारित्वे तु न केवलं नापदः किन्तु सम्पदश्चेत्याह—घृणते हीति । विमृश्य-
कारितागुणेनैव लोभः । अत्रेति । सम्पद्वरणकार्याद् विमृश्यकारित्वमुचितमिति
समर्थनम् ।

(यि, घ) विशेषण सामान्यस्य समर्थनं वैधर्म्येणेत्यस्योदाहरणमूढमिति
वक्ष्यते । अतस्तदनुदाहृत्य सामान्येन विशेषसमर्थनमेव वैधर्म्येणोदाहरति—इत्थ-
मिति । तारकामुरस्य भुवनत्रयज्ञेयकत्वबोधके श्लोके भुवनत्रयकलेशकत्वविशिष्ट-
दुर्जनविशेषस्तारकामुरः ।

आराध्यमानत्वतद्धर्मस्य विरुद्धधर्मः प्रत्ययक्रियमाणत्वं दुर्जनसामान्यस्य ।
एवं ज्ञेयकत्ववैधर्म्यं शान्तिः । ज्ञेयकत्वविशिष्टदुर्जनविशेषसमर्थनं ज्ञेयकत्व-
समर्थनरूपमेव । विशेषणे हीति न्यायात् । भवति हि प्रत्यपकारेणैव दुर्जनस्य शान्तिः ।
तद्विरुद्धाराध्यमानत्ववतो दुर्जनविशेषस्य तारकस्य भुवनज्ञेयानमुचितमिति प्रतीतिः ।

(यि, ङ) कारणेन कार्यसमर्थनं वैधर्म्येणेत्यस्योदाहरणमूढमिति वक्ष्यते ।
अतस्तदनुत्वा कार्येण कारणसमर्थनं वैधर्म्येणेत्यस्याप्युदाहरणं सहसा विदधीते-
त्यत्रैवेत्याह—सहसेति । सहसा विधानाभावस्येति । कारणस्येत्यर्थः । आपत्यदत्तं
समर्थकं कार्यम्, सम्पदा विरुद्धमिति विरुद्धधर्मवादित्यर्थः । आभावत्वभावत्वेऽत्र
विरुद्धधर्मः । अत्र हि विमृश्यकारिण एव सम्पदावरणात् कार्यात् सहसा विधानाभाव
उचित इति प्रतीतिः । पृथगन्यदिति । विशेषणसामान्यसमर्थनं कारणेन कार्य-
समर्थनस्य वैधर्म्येण यदनुदाहृतं तदित्यर्थः । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं
वैधर्म्येण यथा—

“गुणानामेव दौरात्म्याद्विधूयं न युज्यते ।

असंजातविण्मूढः सुखं स्वपिबि गोर्गतिः ॥”

इति । अस्यार्थः—धूर्य आरोप्यमाणभारवहनसमर्थस्य प्राणी धुरि भारवहने
नियुज्यते । तत्र गुणानामेव दौरात्म्याद् दौर्जन्म्याद् धूर्यत्वगुणस्य भारवहनदु-स-

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ८१ ॥ (च) *

तत्र वाक्यार्थता यथा—

“यत्तद्वैश्वसमानकान्तिसखिले मग्न तदिन्दीवरं

मेधैरन्तरितः प्रिये ! तव मुक्त्वप्राप्तवानुकारी शरी ।

येऽपि त्वहमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-

स्यत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥”

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । (छ,) ×

प्रयोजकत्वात्तस्य दौर्जन्यम् । गुणाभावे तु तादृशं तु स न भवतीत्याह—असंजातेति । विणो युगधर्षणादुच्छूनभागः । असंजाततत्त्वन्धो गतिरससो गी- मुखं स्वपिति, ननु धुरि नियुज्यते इत्यर्थः । अत्र धुरि नियुज्यमानधूर्यप्राणी सामान्यम्, अनियुज्यमानप्राणिविशेषेण गतिगवादिषुज्यमानत्वविच्छेदधर्मेण मुखस्त्रापेन धूर्यविरुद्धधर्मेण गतित्वेन च समर्थितम् । अतस्तस्य मुखस्त्रपनशालस्य धूर्यस्य धुरि नियुज्यमानत्वमुचितमिति प्रतीतिः नियोगसमर्थनमेव नियुज्यमानधूर्यसमर्थनं; ‘सविशेषो हि’ इति न्यायात् । कारणेन कार्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

“स विजिग्ये रणे मर्वां शस्त्रेन्द्रो बलोद्धत ।

रामबाणकटुखादमनास्त्राद्य हि तादृशः ॥

इति । अत्र हि रामणस्य विजयः कार्यं रामबाणकटुखादानास्त्रादेन कारणेन समर्थितम् । तदनास्त्रादेन तस्य विजय उचितस्त्रदास्त्रादे सति तदसम्भवादिति प्रतीतिः । भावत्वाभावात् तयोर्वैधर्म्ये ।

(यि, छ) काव्यलिङ्गालङ्कारमाह—क्रियाकारकभावेन समाप्तत्वे वाक्यं, असमाप्तत्वे पदम् । अयमेव हेत्वलङ्कारः काव्यहेतुधोच्यते ।

(यि, छ) यत्त्वध्वनेति । वर्यासु भावनोपनीता रावणोपहृता सीता सम्बोध्य रामस्यैयमुक्तिः । हे प्रिये ! त्वत्सादृश्येनार्याद् दृश्यमानेन यो विनोदस्त्वन्मात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते । ननु नीलोत्पलचन्द्रहसमपि त्वध्वनेत्रमुखसादृश्यानि विलोक्यन्तामित्यत आह । यत्त्वध्वनेति । वर्याकालवशात् नीलोत्पल जलमग्न, चन्द्रो मेघान्तरित, राजहंसाश्च मानसं गता इत्यर्थः । पादत्रयवाक्यानीति । वाक्यत्रयस्यैव क्रियाकारकभावेन समाप्तत्वाद् हेतव इत्यत्र हेत्वर्थका इत्यर्थः ।

* यत्र वाक्यार्थः पदार्थो वा हेतुर्भवति तदा काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

× तव नेत्राभ्यां समाना कान्तिर्यस्य तत् । मुखस्य छाया कान्तिमनुकरोतीति । तव गमनस्य अनुसारीणी गतिर्येषा ते । अत्र सादृश्येऽपि विनोदनाभावे प्रथमादि-
न्यायार्थो हेतवः ।

भाव सम्पद्वरण सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तर-
न्यास काव्यलिङ्गात् । (४)

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिषा हरः ।

स्वद्वान्निराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्क्तिषा हि सा ॥”

इत्ययं हिशब्दोपादानेन पङ्क्तिस्त्वादिवद्देतुत्वस्य स्फुटतया नायमलङ्कारः ।
वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् । (४, ५) +

इत्यर्थः । तत्र तादृशाक्यङ्गा नास्तीत्याह—सहस्रेत्यादि । उपदेशमात्रेणापि निरा-
क्यङ्गुतया शृणोते हि इत्यादावाकाङ्क्षाणाहित्येनापि गतार्थं चरितार्थमित्यतः सहसा
विधानाभावः कर्मभूत सम्पद्वरणं कर्तुं सोपपत्तिकमेव कृते । ननु आकाङ्क्षाबलादेतु-
र्भवतीत्यर्थः । तत्रोपदेशताया दृष्टान्तमाह—परपकारनिरतैरिति । तत्र ‘न विधेये’ति
कृत्यप्रत्ययादिनाऽत्रापि ‘विदधीते’त्यत्र विधिप्रत्ययादुपदेशप्रतीतिरित्यर्थः । परपकारे-
त्यादौ समर्थनीयाऽनिर्देशात् नास्त्येव तत्रार्थान्तरन्यास इति विशेषः । इदं त्ववधेयम्—
सहस्रेत्याद्युपदेशरूपत्वेन चरितार्थत्वात्मा भवतु सदेतुत्वलङ्कारः । शृण्वि स्थिरा भवेत्यादौ
सिद्धे स्तैर्यं उपदेशसम्भवात् कर्मुक्त्याततीकरणं हेतुमपेक्षते एवेति तत्र हेत्व-
लङ्कारप्रसङ्गिर्दुर्धारः ।

(चि, उ) यत्र जनकहेतोर्हेतुत्वेनैव निर्देशस्तत्र वैचित्र्याभावात् हेत्वलङ्कार
इत्याह—नि धत्त इत्यादि । अत्र “हि” शब्दो हेतुताबोधक इत्याह—हि शब्द इति ।

(लो, ५) अत्र हेतुविधा भवति, त्रैविध्येन अलङ्काराणां विषयविभागस्था-
पनात् कथं त्रिषेधाह । शापकः सिद्धत्वेनैवानिर्दिष्टस्याप्रतीतस्य प्रत्यायकः । यत्र साध्य-
साधकत्वाकारेण हेतुमतोर्निर्देशः, यथा “यत्र पतत्यमलाना”मित्यादौ शरपतेन मदन-
भावनस्यानिष्पादकः साकाङ्क्षत्वेन सिद्धस्य साधकः । यथा—सहसा विदधीत न
क्रियामित्यादौ । अन्यथा यत्त्वमेव इत्यादि पादत्रयं विनाऽसमञ्जसं स्यात् तदैवास्य
विरहिणो नायिवरसाहरयविनोदासहत्वस्य स्वतोऽप्रतीतेः । स्वतोऽपि समर्थकत्वाद्
वासनाभावेऽपीत्यर्थः । गतार्थं—यत्त्वमेव इत्यादिवैलक्षण्येन निराक्यङ्गुतया प्रतीताभि-
धेयम् । उक्तमेव दृढयति—पृथगेवेति । स्फुटतयाभिधेयविषयतया, वैचित्र्यस्या-
लौकिकवैचित्र्ये । इदं च काव्यलिङ्गस्य हेतुवैचित्र्यावहनेन न निवर्तत इति काव्य-
लिङ्गाख्यमलङ्कारम् ।

+ “समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषसम्बन्धे अर्थान्तरन्यासः, तदितरसम्बन्धे
काव्यलिङ्गम् ।”

समर्थसमर्थकसाक्यार्थयोः सापेक्षत्वे काव्यलिङ्गम् । निरपेक्षत्वे तु अर्थान्तरन्यासः
इति चेत्तिर ।

अनुमानं तु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ८२ ॥

यथा—

(ढ, ओ)

“जानीमहेऽस्या हृदि सारसाच्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्र ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

ध्वापाण्डुता कुङ्कुमलतादिपद्मे ॥”

अत्र रूपकवशाद् विच्छित्तिः । (ण, औ) +

यथा या—

“यत्र पतत्यबलाना घटिर्नेशिता पतन्ति तत्र शरा ।

(वि, ढ) अनुमानालङ्कारमाह—अनुमान स्थितिः । विच्छित्या भङ्गात् साधनाद् साध्यस्य ज्ञानमित्यर्थः । भङ्गी चाहार्यारोपरूपा, वह्निमान् धूमादित्यस्य वारणाय तत् । अत्र साध्यसाधनयोरेव धर्मिगतत्वं काव्यप्रकाशकृतुक्तं विशेषणं देयमेव । अन्यथा धनुराततज्योत्करणरूपहेतुपृथ्वीस्थैर्यथोपार्थमिभेदेऽपि पृथ्वी स्थितेत्यादौ अतिप्रसक्त्यापत्तेः ।

(वि, ए) पाण्डोर्धूर्णमाननेनाया विरहिण्या वर्णनमिदम् । जानीमहे अनुमिनुम इत्यर्थः । अस्या अन्तरित्यन्वयः । इयमन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रवती तत्कान्त्यधीनपाण्डुदेहकुङ्कुमलितनेत्रपद्मवत्त्वादित्यनुमानम् । अत्र विच्छित्तिं प्राहयति—अत्र रूपकेति । सुखनेत्रयोश्चन्द्रपद्मरूपकमङ्गपाण्डुत्वोऽप्यद्वयतिरपि बोध्या ।

(वि, त) विच्छित्त्यन्तरेणाप्युदाहरति—यत्र पततीति । शरा इत्यत्र

(लो, ओ) विच्छित्या कविप्रतिभोत्पापितेन वैचित्र्येण । वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ लौकिकोक्तिमात्रे सधर्मिण्ययोगव्यवच्छेदः । व्यापकस्य साध्यत्वम् । पञ्चसत्त्वसप्तसरवविपञ्चव्यावृत्तत्वविशिष्टो हेतुः साधनम् । एव शब्दवृत्तेनापि यत्र साध्यसाधनत्वाकारेण निर्देशस्तत्रानुमानालङ्कारः । काव्यलिङ्गे त्वर्थानुसन्धानादेव हेतुहेतुमद्भावप्रताप्तिः ।

(लो, औ) तस्य चन्द्रस्य कान्तिजालैः । तत् तस्मात् रूपकवशादक्षणे पद्मत्वप्रयोजित रूपकालङ्कारमन्तर्भाव्योक्तत्वात् ।

(लो, अ) न केवलमलङ्कारान्तराश्रयेणैव विच्छित्तिरेतदलङ्कारप्रयोजिकेत्युदाहरणान्तरं दर्शयति—यथा वेति । अनयोर्बुदाहरणयोर्हृदये प्रियसद्भावस्य

+ अस्या सारसाच्या पद्मलोचनाया हृदि प्रियवक्त्रचन्द्रः प्रियवक्त्रमेव चन्द्र विराजते इति जानीमहे अनुमिनुम । तत् तस्मात् तस्य प्रियवक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः अत्रेयुः आपाण्डुता श्वेतत्व तथा अक्षिपदे कुङ्कुमलता मुकुलितता वर्तते ।

1 ‘उत्कान्ति’ (क पु)

तत्परोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥”

अत्र कविप्रौढोक्तिविशयाद् विच्छित्तिः । उल्लेख्यामनिश्चिततया प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः । (उ, अ)

अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ॥ ८३ ॥

यथा मम—

“तारयस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वभ्यवसायमूलोऽयमलङ्कारः । (य, आ)

सरीयशरत्वबोधकत्वेनलक्ष्यं बोध्यम् । मन्ये इत्यत्रानुभिनुम इत्यर्थः । अथलाघा-
रोपितशरस्मरपुरःसरः स्वदृष्टिपातविशेषादिकृतास्मिन्सशरत्वादित्यनुमानम् । शरेषु
पुष्पमयत्वं बोध्यम् । तेषां निश्चितत्वं तु आरोप्यम् । उत्प्रेक्षाविशेषादस्य भेदमाह—
उत्प्रेक्षायामिति । हेतुप्रेक्षायामित्यर्थः । एवम् दर्शितोदाहरणद्वये “जानीमहे”
“मन्ये” इति पदयोरुत्प्रेक्षावाचकत्वे तद्वद्वये उत्प्रेक्षा नैवेति बोध्यम् । तत्पदद्वयाभावे तु
द्वयोः सन्देहसङ्कर इति च बोध्यम् ।

(वि, थ) काव्यलिङ्गप्रतीतिरुक्तमपरमपि हेतुसंज्ञकमलङ्कारमाह—अभेदेनेति ।
हेतुमता कार्येण सह हेतोरभेदेनाभिधाऽभिधानं हेतुनामालङ्कार इत्यर्थः । तारयस्येत्यादौ
तदर्थंयति—वशीकरणेति । विलासहासतांशे कार्यकारणभाववादाह—विलासेति ।
विलासादिस्वारुण्यादिजन्य एव नायिकायाः परम्परायाः करणत्वाद्योऽभेदाध्यातस्त-
न्मूलस्तच्छोभितोऽयमित्यर्थः । बहुषु तत्प्रात एव शोभेत्तन्निर्भावः । अत्र च शुद्ध-
शारेण लक्षणेनैव, नक्षयमलङ्कार इति अव्ययव्यवहृतम् ।

सरधावनस्य च करणरूपस्य साध्यस्यापि पत्रकुङ्कुमलता शरपतनस्य साधनं यथा
पर्वतोऽयं वदिमान् धूमवत्त्वादित्यादौ । एवम्

(“आरूढः पतित इति लक्षम्भवेऽपि स्वच्छाना परिहरणीयतामुपैति ।
कर्णभ्यश्च्युतभसितोत्पल वधूनां वीचीमिस्तदमनु यन्निशमुरावः ॥”)

अत्र स्वच्छाना पतितपरिहाररूपसामान्यस्य जलानामाधितोत्पले निरसनरूपो
विशेषरूपः साधनम् । यथा वृक्षोऽयं शिशपात्वादित्यादौ । एवं चास्य विच्छित्तिविशेषस्य
वितर्कस्थमिच्छालङ्कारप्रयोजकत्वं । निरूपणप्रयासो राषवानन्दजामविचारमूल एव ।
अभिधिततयाऽनिर्दिष्टत्वेन सम्भावनोत्थानाद् इति भावः । निश्चिततया पर्वतोऽयं
वदिमानित्यादौ वदिनत्वादिवत् ।

(लो, आ) अभेदेनाभिधानं समानाधिकरणनिर्देशादिति भावः । हेतुर्हेता-
व्योऽलङ्कारः । कार्यस्मरणविच्छेदस्याधयेणानुमानानन्तरमस्य प्रस्तावः । अभ्यव-
सायमूलः । पंचिभ्यं विवृम्भणस्य विलासत्वेन प्रचुरतोत्साहस्य हासत्वेनाभ्यवसायः ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ८४ ॥ (द, इ)

यथा—

“ कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजचतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥”

अस्य च विच्छिन्निविशेषस्य सर्वालङ्कारविबक्षणत्वेन स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् । (ध)

वस्तुनो वस्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥ ८५ ॥ (न, ई) †

(चि, द) अनुकूलसंज्ञकमलङ्कारान्तरमाह—अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं यद्यनुकूलस्य इत्यर्थस्यानुबन्धि जनकमित्यर्थः ।

(चि, ध) कुपितासीति—मानिनां प्रति सख्या उक्तिरियम् । यदीत्यर्थं यदा । हे तन्वि ! यदि कुपितासि तदा करजचतं विधाय भुजपाशाभ्यामस्य नायकस्य कण्ठं दृढं बधान इत्यर्थः । अत्र करजचतभुजपाशाबन्धौ प्रातिकूलौ, नायकप्रीतिः अमी-ष्टस्यानुबन्धि । अत्रानुकूलपदार्थस्य व्यङ्ग्यत्वम् । क्वचित्तु तस्य वाच्यत्वमपि ।

“अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नाभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयना ताम्रधिरुस्य प्रहरतीति ॥”

अत्राभिमतशब्दसेष्ठपदत्व वाच्यम् । अन्यैरनुक्तस्यालङ्कारस्य स्त्रीकारबीजमाह—अस्य चेति ।

(चि, न) वस्तुर्विधमाक्षेपालङ्कारमाह—वस्तुन इति । वस्तुमिष्टस्य वस्तुनो निषेधाभासोऽनिषेधाभिप्रायत्वेन निषेधाभास आक्षेपालङ्कार इत्यर्थः । निषेधाभासस्य फलमाह—विशेषप्रतिपत्तये इति । प्रथमं तस्य द्वैविध्यमाह—वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणस्य उक्तस्य वा वस्तुमिष्टस्य निषेधाभास इत्यर्थः । उक्तस्य वस्तुमिष्टस्य चोक्तिः प्रार्थनेच्छाविषयत्वात् ।

(लो, इ) अनुकूलमित्यलङ्कारनाम । अनुकूलानुबन्धि आनुकूल्यावहम् । अस्यापि कारणवैचित्र्यमूलत्वेन हेत्वलङ्कारान्तर लक्षणम् । अस्य सागस इत्यर्थः ।

(लो, ई) सम्प्रत्यर्थस्य गम्यत्ववैशिष्ट्येनावशिष्टमाक्षेपालङ्कारमाह—वस्तुन इति । अयमर्थः—विबक्षितस्य वस्तुनः आकरणीकत्वादयुक्ते निषेधः कृतः सन् बाधितस्वरूपो यत्राभासतामवगमयति स आक्षेपोऽलङ्कारः । न चान् निष्कल इत्याह—विशेष इति । प्रकृतिनिष्ठत्वेन विशेषस्य प्रतिपत्तये इत्यर्थः । सत्तासमानो निषेधः । क्वचिद् वक्ष्यमाणविषयः स्वचिदुक्तविषय इति द्विविध आक्षेपोऽलङ्कारः ।

† ‘इह प्राकरणीक्येऽर्थः आकरणीकत्वादेव वस्तुमिष्यते । तथाविधस्य विधानार्हस्य निषेधं कर्तुं न युज्यते । स कृतोऽपि विधिस्वरूपत्वात् निषेधायते इति निषे-

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचिद् सर्वस्यापि सामान्यत सूचितस्य निषेध क्वचिदशोक्तावशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ । उक्तविषये च क्वचिद् वस्तुस्वरूपस्य निषेध , क्वचिद् वस्तुकथनस्येति द्वावित्याद्येषस्य चत्वारो भेदाः । कमेण यथा—

“स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्या कृते किमपि ।

क्षणमिह विभ्रम्य सखे ! निर्देय हृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥”

अत्र सत्या विरहस्य सामान्यत सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेध ।
(प, उ)

“तव विरहे हरिणापी निरीक्ष्य नवमाञ्जिका दक्षिताम् ।

हन्त नितान्तमिदानीमा किं इतजल्पितैरधवा ॥”

अत्र मरिच्यतीत्यशो नोक्त । (क)

“यावत्तु ! याह दूर्हं चिह्नं पिथोसि ति य मह यावतो ।

सा मरह तुज्जक भयसो पृथ धम्मस्वर भयिमो ॥”

(वि, प) स्मरशरोति । नायिकाया विरहावस्था नायके विवक्षोस्तत्सफ्या उक्तिरेवम् । सखीपतित्वेन सखे । इति सम्बोधनम् । क्षणमिह विभ्रम्य भणामी-
त्यन्वय । कथनीयबाहुल्याद् विभ्रमपूर्वकत्वकथनम् । निर्देयहृदयेषु युष्मादशो
भित्तिर्यथ । अत्रेति । विरहस्य विरहावस्थाया वक्ष्यमाणे विशेषे पाण्डुत्वकृशत्वादौ
निर्देयहृदयत्वेन तु सामान्यत सूचनम् । निषधाभासवशाच्च तस्या वरयमरणरूप-
विरागप्रतिपत्तिः ।

(वि, फ) अशानिषेधाभासमाह—तय विरह इति । नितान्तमिदानीमिति ।
अन्यदा उरीपकविषमितमाक्षिप्रदर्शनादक्षितजीवना त्यागीत् । इदानीं तु मरिच्यतीत्यस्या
शस्यानुक्तस्य निषेधाभासः । वीक्ष्येत्यशस्तुक्त । एव निषिद्धोक्तिविषयस्य मरणस्याऽश-
क्यवक्तव्यत्वरूपस्य विशेषस्य प्रतिपत्तिस्तत्फलम् ।

(वि, य) उक्तनिषेधविषये वक्तुमित्यस्य वस्तुस्वरूपस्य निषेधमाह—
यावत्तु इति ।

“यावत्तु नाह दूती तिष्ठ प्रियोऽसीति न मम व्यापारः ।

सा भिमते तवाऽयं एतद् धर्माचरं भणाम ॥ इति ।

(लो, उ) सर्वत्रापि वक्ष्यमाणस्य विरहस्य सामान्यत सूचन स्मरशरशत-
शया इति प्रतिपादनात् । वक्ष्यमाणो विरहियनास्तत्तदवस्थाविरागप्राप्तमकथनात् ।

धाभास गुण्यम् । तस्यैतस्य वरण प्रवृत्तगतत्वेन विरागप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा
गजस्नानतुल्य स्यात् ।” (अलङ्कारसर्वस्वे)

१ गुण्य (गणुस्तके पाठ) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ८४ ॥ (द, इ)

यथा—

"कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।

वधानं भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥"

अस्य च विच्छिन्नविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वेमेव न्याय्यम् । (ध)

यस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥ ८५ ॥ (न, ई) †

(वि, द) अनुकूलसंज्ञकमलङ्कारान्तरमाह—अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं ययानुकूलस्य इत्यर्थस्यानुबन्धि जनकमित्यर्थः ।

(वि, ध) कुपितासीति—मानिनीं प्रति सख्या उक्तिरियम् । यदीत्यर्थं यदा । हे तन्वि ! यदि कुपितासि तदा करजक्षतं विधाय भुजपाशाभ्यामस्य नायकस्य कण्ठं दृढं वधानं इत्यर्थः । अत्र करजक्षतभुजपाशाभ्यामर्थौ प्रातिकूलौ; नायकप्रीते, अमी-ष्टस्यानुबन्धि । अत्रानुकूलपदार्थस्य व्यङ्ग्यत्वम् । क्वचित्तु तस्य वाच्यत्वमपि ।

"अनिरामपि मकरवेतुर्मनसो रुजमावहन्नाभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयना तामधिकृत्य प्रहरतांति ॥"

अत्राभिमतराब्दस्येच्छापदत्व वाच्यम् । अन्यैरनुकूलालङ्कारस्य स्वीकारधीजमाह—अस्य चेति ।

(वि, न) चतुर्विधमाक्षेपालङ्कारमाह—वस्तुन इति । वक्तुमिष्टस्य वस्तुनो निषेधाभासोऽनिषेधाभिप्रायत्वेन निषेधाभास आक्षेपालङ्कार इत्यर्थः । निषेधाभासस्य फलमाह—विशेषप्रतिपत्तये इति । प्रथमं तस्य द्वैविध्यमाह—वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणस्य उक्तस्य वा वक्तुमिष्टस्य निषेधाभास इत्यर्थः । उक्तस्य वक्तुमिष्टस्य चोक्तिं प्राचीनेच्छाविषयत्वात् ।

(लो, इ) अनुकूलमित्यलङ्कारनाम । अनुकूलानुबन्धि आनुकूल्यावहम् । अस्यापि कारणवैचित्र्यमूलत्वेन हेतुलङ्कारान्तर लक्षणम् । अस्य सागस इत्यर्थः ।

(लो, ई) सम्प्रत्ययस्य गम्यत्ववैशिष्ट्येनावशिष्टमाक्षेपालङ्कारमाह—वस्तुन इति । अयमर्थः—विकसितस्य वस्तुनः प्राकरणीकत्वादयुक्तो निषेधः कृतः सन् बाधितस्वरूपो यत्राभासतामवगमयति स आक्षेपोऽलङ्कारः । न चात्र निष्फल इत्याह—विशेष इति । प्रकृतनिष्ठत्वेन विशेषस्य प्रतिपत्तये इत्यर्थः । सत्तासमानो निषेधः । कचिद् वक्ष्यमाणविषयः क्वचिदुक्तविषय इति द्विविध आक्षेपोऽलङ्कारः ।

† 'इह प्राकरणीकोऽर्थः. प्राकरणीकत्वादेव वक्तुमिष्यते । तथाविधस्य विधानार्हस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते । स कृतोऽपि विधिवस्वरूपत्वात् निषेधायते इति निषे-

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥ ८६ ॥ (य, ऋ) *
 एवेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा—

“गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

(चि, य) अन्यविधमाद्येपालङ्कारमाह—अनिष्टस्येति । अनिष्टस्यार्थस्य
 आभासो निषेधबोधको विधिस्तथा पूर्वोक्तवत् विशेषप्रतिपत्तये चेत्तदाऽपर आद्येपा-
 ङ्ग इत्यर्थः ।

(चि, र) ‘गच्छ गच्छसि चेत्कान्त’ इत्यत्र जन्मकथनान्तरणं व्यङ्ग्यम् ।

“पाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा
 निवार्यतां दक्षिणमास्तस्य ।
 इत्यर्थनीयः शबरप्राधिराजः
 धीश्वरपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥”
 “यद्वा मृपा तिष्ठतु दैन्यमेत-
 चेच्छान्ति वैरं मरुता क्लृप्ताः ।
 कोलिप्रसङ्गे शबरप्राज्ञाना
 स हि भ्रमग्लानिमपाकरोति ॥”

इह हि प्रथमपद्योक्तस्य द्वितीयपदेन निषेधस्तारिवक एव । एवञ्च लिपिद्विविधि-
 ऽपि नास्ति साङ्ख्यं, स हि यथा—

“क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
 तितीर्षुर्दुस्तर मोहाद्गुडुपेनास्मि सागरम् ॥”
 “मन्दः कवियशः त्रेप्सुर्गमिष्माम्पुष्पास्त्यताम् ।
 प्राशुलभ्ये फले लोभाद्गुहादुरिव वामनः ॥”
 “अथवा कृतवागहारे वंशेऽस्मिन् पूर्वस्यारिभिः ।
 मणौ वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्थे वास्ति मे गतिः ॥”

अत्र पद्यद्वयोक्तनिषेधस्य तृतीयपदेन विधाने निषेधस्याभासता एव ।

(लो, ऋ) एवमोपलिपेधाभासाश्रयमेकमाद्येपमुक्त्वा तद्विपरीतमनिष्टविध्या-
 सासं द्वितीयमाह—अनिष्टस्येति । अयमर्थः । यथेष्टस्य निषेधस्तथानिष्टस्य विधि-
 नुपपद्यमान आभासे पर्यवसायी द्वितीयाद्येपालङ्कारबीजमिति ।

निषेधः । किन्तु निषेधेन विधेराल्लेपः, निषेधस्याऽऽत्परत्वाद् विधिपर्यवसानात् ।

(अल० स०)

* यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः, एवमनिष्टस्य अनिष्टत्वादेव विधानं
 नोपपद्यते । तत् कियमाद्यं प्रस्वरलङ्कारत्वात् विध्याभासे पर्यवस्यति ।

(अलङ्कारसर्वस्वे)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः । (ब)

“चिरहे तव सन्वर्ग्री कथं उपबतु वपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ॥”

अत्र ^१कथनोक्तस्यैव निषेधः । (भ)

प्रथमोदाहरणे सत्या शब्दशयम्भावि मरणमिति विशेषः प्रतीयते ।
द्वितीयेऽशब्दवक्रम्पावादि । तृतीये दूत्या^२ यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःखस्या-
तिशयः । न चाऽयं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभासत्वात् । (भ, ऊ)

धर्मनिमित्तत्वेन धर्मवन्न्या बालकत्वेन सम्बोधितः । धर्मकथनमात्रस्योद्देश्यत्वं सूचनाय आत्मनो दूतीत्वनिषेधः । नायिकायाः प्रवृत्त्यनुमतिरपि मम नास्तीत्येतत्सूचनाय तिष्ठेयुक्तम् । तथा प्राणिमानधर्मो बलव्यस्तत्र स्वप्रियत्वमन्यजनप्रियत्वं वा न प्रयोजकमित्येतत्सूचनाय प्रियोऽसीत्युक्तम् । तस्या मम वा प्रियोऽसीति वैत्यर्थः । अत्र सा म्रियते इत्युक्तविषये वक्तुमिष्टस्यात्मनो दूतीत्वस्य वस्तुन एव निषेधो न तु तदुक्तेः । नच दूतीत्वनिषेधः कथमुक्तमरणविषयक इति वाच्यम् । मरणव्यावर्तकदूतीत्वविषयत्वेन परम्परया तद्विषयत्वात् । अत्रार्धमनो निवृत्तये यथार्थवादित्वस्य विशेषस्य प्रतिपत्तिः ।

(चि, भ) उक्तिनिषेधमाह—चिरहे इति । अत्रोक्तस्य वृषाक्षपणासामर्थ्यस्य उक्तेरेव निषेधः । अत्रेति । अत्र कथनस्योक्तस्यैवेत्यत्र उच्चारितस्यैवेत्यर्थः । अत्र तद् व्यङ्ग्यदुःखतिशयस्य विशेषस्य प्रतिपत्तिः ।

(चि, म) उक्तलोकेचतुष्टये उक्तरूपविशेषप्रतिपत्तिं दर्शयति—अत्र प्रथममिति । तृतीये दूत्या इत्येव सम्यक् पाठः । तथा च दूतीरेव सतीत्यर्थः । ननु ‘कर्तव्यं प्रत्यहं ज्ञानं ननु रात्रौ कदाचन’ इत्यत्र विहितस्य प्रत्यहज्ञानस्य रात्रौ निषेधवद् विधিনিषेध एवाऽयम् ।

स च नालङ्कारता भजत इत्याशङ्कते—न चेति । समापत्ते—अत्रेति । वास्तवनिषेधस्यैवानलङ्कारत्वम्, निषेधामासस्य तु अलङ्कारत्वमेवेति भावः ॥

(लो, ऊ) अत्र च विहितनिषेधेन विच्छित्तेरभावात् क्षुद्रत्वालङ्कारमप्येवाव्यप्रकाशकारादिभिर्लङ्घितेन साङ्ख्यध्रम निरस्यति—न चायमिति । अत्र विहितनिषेधे । यथा—

* ‘एवं च आक्षेपे द्योऽर्थः । तस्यैव निषेधः, निषेधस्यानुपपद्यमानत्वाद-
सत्यत्वं, विशेषप्रतिपादनं चेति चतुष्टयमुपयुज्यते । तेन न निषेधविधिः, नापि विहित-

१ ‘कथनस्योक्तस्यैव’ (क. पु.)

२ ‘दूतीत्वे’ (क. पु.)

३ व्यस्तः पाठः (क. पु.)

अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥ ८६ ॥ (य, ऋ) *
सथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा—

“गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

(चि, य) अन्यविधमात्रेणालङ्कारमाह—अनिष्टस्येति । अनिष्टस्यार्थस्य विध्याभासो निषेधबोधो विधिस्तथा पूर्वोक्तवत् विशेषप्रतिपत्तये चेत्तदाऽपर आक्षेपा-
लङ्कार इत्यर्थः ।

(चि, र) ‘गच्छ गच्छसि चेत्कान्त’ इत्यत्र जन्मकृतान्तरणं व्यग्रयम् ।

“बाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा
निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।
इत्यर्थनीयः शबराधिपजः
धीश्वरपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥”
“यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेत-
चेत्कान्ति वैरं मरुता किरताः ।
फोलेप्रसन्ने शबराङ्गनामा
स हि श्रमग्लानिमपाकरोति ॥”

इह हि प्रथमपद्योक्तस्य द्वितीयपदेन निषेधस्तात्त्विक एव । एवञ्च निषिद्धविधि-
नाऽपि नास्य साङ्ख्यं, स हि यथा—

“कः सूर्यप्रभवो वंशः कः चान्द्रविपया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥”
“मन्दः कवियशः प्रेम्पुर्गमिध्यान्मुपहास्यताम् ।
प्रागुलान्ये फले लोभादुद्गाहुरिव वामनः ॥”
“अथवा कृतवाय्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसृष्टिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्प्रेरणं सूनस्ये वास्ति मे गतिः ॥”

अत्र पद्यद्वयोक्तनिषेधस्य तृतीयपद्येन विधाने निषेधस्याभासता एव ।

(लो, अ) एवमपि निषेधाभासाश्रयमेकमात्रेणमुक्त्वा तद्विपरीतमनिष्टविध्या-
भासं द्वितीयमाह—अनिष्टस्येति । अयमर्थः । यथेष्टस्य निषेधस्तद्विधि-
रनुपपद्यमान आभासे पर्यवस्यतीति द्वितीयाक्षेपालङ्कारबीजमिति ।

निषेधः । किन्तु निषेधेन निषेधाक्षेपः, निषेधस्याऽसत्यत्वाद् विधिपर्यवसानात् ।

(अल० स-)

* यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः, एवमनिष्टस्य अनिष्टत्वादेव विधानं
नोपपद्यते । तत् क्रियमाणं प्रखलद्वारत्वात् विध्याभासे पर्यवस्यति ।

(अलङ्कारसर्वस्वे)

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥'

अत्राऽनिष्टत्वाद् गमनस्य विधिः प्रस्वल्परूपो निषेधे पर्यवस्यति । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूप प्रतीयते । (र, अ)

विभावना विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्त्तिता ॥२७॥ (ल, ल) +

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भावितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिदनुक्तमिति द्विधा ।

प्रस्वलद्रूप इति—अविधीभवद्रूप इत्यर्थः । विशेषप्रतिपात्तिं दर्शयति—विशेषरचोत् ।

(वि, ल) विभावनालङ्कारमाह—विभावनेति । हेतु हेत्वाभासम् । कार्योत्पत्तिलक्षदीयकारणविरोधादिवाच्यम् । उक्तानुक्तेतिनिमित्तं कार्योत्पत्तेः । व्याचष्टे—विना कारणमिति ।

(लो, नृ) अत्यन्तपरिहार्यरूपं ममापीत्यादिना द्वितीयार्थं व्यञ्जितम् । यदन—

(यातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुच मुच सखि सादर वचः ।

अणिङ्ताधरकलङ्कितधिय

शक्नुनो न नयनैर्निगच्छितुम् ॥'

इति राघवानन्दैरुदाहृतं तदसमञ्जसम् । अनोदाहरणवत् सर्वथा न यात्विति तथाविधापरपक्षाले नाप्यिच्छया निषेधाभासस्य मूढानामपि बुद्धपनारोहात् ।

(लो, ल) अस्य चाक्षेपस्य विरोधाभयत्वेन तदनन्तरं विरोधमूलालङ्कारप्रदर्शनं प्रक्रियते—विभावनेति । उच्यते चमत्कारप्रतिपत्तये कविना निबध्यते यस्य कल्पितकारणस्याभावः दर्शयित्वेत्यर्थः । एवमन्येषु एवविध्यलेषु सूत्रार्थो नैयाः । तत्त्वतः सर्वथाकारणभावे कथात्पत्तेरवियमानत्वात् । उक्तेति । सा विभावना उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेत्यर्थः ।

+ हेतु प्रसिद्धकारणं विना । प्रसिद्धकारणं विना कार्योत्पत्तिरप्रसिद्धं कारणमेव कल्पयति । “सिद्धकारणभावे सूक्ष्मकारणवशात्कथात्पत्तिविशिष्टतया कार्यभावनाद्विभावना” । (अल० स०)

कारणस्य विरोधेन वाच्यमानं फलोदयः ।

विभावनायामाभाति विरोधोऽन्योन्यवाचनम् ॥

इति विभावनाविरोधयोर्भेदः ।

यथा—

“अनायासकृश मध्यमशङ्करले दृशौ ।

अभूष्णमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुव ॥” (व) *

अत्र वयोरूप निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति भृगीदृश ” इति पाठेऽनुग्रहम् ।

सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ८८ ॥ (९)

तथेत्युक्तानुग्रहनिमित्तत्वात् । अत्रात्रनिमित्ता यथा—

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चला ।

प्रभवोऽप्यग्रमत्तास्ते महामहिमशालिन ॥” (श)

अत्र महामहिमशालित्व निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “ कियन्त सन्ति भूतले । इति पाठे तदनुग्रहम् । अचिन्त्यानिमित्तत्वं चानुग्रहनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।

यथा—

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।

हरताऽपि तनु यस्य शम्भुना न हत बलम् ॥” (घ)

अत्र तनुहरणेनाऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभाव कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनाऽपि निवर्ण्यते । विभावनायामपि कारणाभाव

(वि, घ) अनायासेति । मध्यो मध्यभाग । अराद्धे शङ्कयैव तारतम्यौचित्यात् ।

(वि, श) विशेषोक्तयलङ्कारमाह—सति हेताविति । उक्त सतीत्यर्थ, फलाभावोऽप्युक्त इत्यर्थ । धनिनोऽपीति । ते वर्णनीया राजान ।

एतदेव विशदयति—विनेति । इत्यन्व कारणाभावेन परतन्त्रतया कार्योत्पत्तेर्विराट्प्रत्यया भावनादन्वर्था विभावना ।

(वि, घ) अचिन्त्यानिमित्तरूपस्य प्रभेदान्तरं शब्दप्रवाराकृतोच्यते । तच्चानुग्रहनिमित्तरूपमेवेति पृथक् नोच्यते इत्याह—अचिन्त्येति । अचिन्त्यानिमित्तोदाहरणं तदुक्तं दर्शयति—यथा स एक इति । त्रीणि जगन्तीत्यन्वयः ।

(लो, घ) फलाभाव शब्देनोपनिबद्ध इत्यादि पूर्ववत् ।

* तदुपमा मध्यम् आयास परियाम विना कृश नयने शङ्का विना तरल, वपुः लङ्कार विना मनोहारि ।

अत्र आयासादयः कृशत्वादीनां प्रसिद्ध कारणम् । तपामभावेऽपि कृशत्वादीनां मुत्पत्तोर्विभावना । तत्र यौवनमेव कारणान्तरं वर्तते ।

कारणविरुद्धसद्भावमुखेनापि । एवञ्च “य कौमारहर स एव हि वर ” इत्यादे-
रुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य नियन्धनाद् विभावना ।

“य कौमारहर” इत्यादे कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया नियन्ध-
नाद् विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्गरः । शुद्धोदाहरणन्तु
भृग्यम् । (स, पे)

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।

(वि, स) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्येति । उत्कण्ठाकारणं हि तादृश-
पत्यायसन्निधानं, तद्विरुद्धस्य तादृशपत्यादिसन्निधानस्येत्यर्थः । कारणस्य च
कार्यविरुद्धाया इति । तादृशकारणस्य यत्कार्यमनुत्कण्ठा । तद्विरुद्धाया इत्यर्थः ।
शुद्धोदाहरणं भृग्यमिति । शुद्धोदाहरणद्वयन्तु विभावनाविशेषोक्तयोरनायासकृशमि-
त्यादिक, “धनिनोऽपि निरुन्मादा” इत्यादिकमेव चास्ति । तयोस्तथात्वमेव भृग्यमि-
त्यर्थः । तथाहि—अनायासकृशमित्यादौ शङ्काविरुद्धाया अशङ्काया, भूषणविरुद्धस्या-
ऽभूषणत्वस्य च प्रतीतावपि न विशेषोक्तिः प्रतीयते । न हि तारल्याभावरूपस्य फला-
भावस्य मनोहारित्वाभावरूपस्य फलाभावस्य च प्रतीत्या विशेषोक्तिः स्यात् । तथा धनि-
नोऽपात्यादावधनित्वाविरुद्धस्य धनित्वस्य प्रतीतावपि न विभावनाप्रतीतिः, नहि
अधनित्वादेः फलान्यनुन्मादादीनि येनाऽधनित्वविरुद्धधनित्वप्रतीतावपि तादृशफला-
भावप्रतीत्या विभावना स्यात् ।

(वि, इ) दशविध विरोधाभासालङ्कारमाह—जातिरित्यादि । जात्यादौ
जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्मिथो विरुद्धैरिति यथालिङ्गमन्वयः । गुणश्च जातिक्रियाभिन्न
धर्ममात्र बोध्यम् । गुणादिभिस्त्रिभिरिति । तस्य जात्या सह विरोधस्तु जाते-

(लो, पे) इह च कायाभाव इत्यादिग्रन्थे प्रथमपरिच्छेद एव विशदीकृतः ।
सङ्गर एकस्योपग्रहन्त्यायदोषाभावादनिश्चय इति प्रकारः । शब्दोदाहरणं विशेषोक्तिः
कार्यविरुद्धसद्भावमुखेन, नतु “स एकस्त्रीणि” इत्यादेवत् कार्यविरुद्धमुखेन विभा-
वनायाश्च कारणविरुद्धसद्भावमुखेन शुद्धोदाहरणं तु अन्याऽन्यसाद्व्याभावयुक्तम् ।
तद्वया—

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने
नमोऽस्त्वकार्यवार्याय तस्मै मकरकेतवे ॥”

अत्र दाहकार्यतया शक्तेरभावोऽशक्तिविरुद्धशक्तिसद्भावमुखेन उपनिबद्ध इति
विशेषोक्तिः स्फुटा । एव विभावनादयोऽपि ।

(लो, श्रो) चतुर्भिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्विरुद्धमिव भासेत, पर्यवसाने तु
अन्यथा दोषावहत्यादित्यर्थः । गुणस्य जात्या सह जातेर्गुणेन सह

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥ ८६ ॥ (ह, ओ)

कमेय यथा—

“तव विरहे मलयमरुद्वानल शशिरुचोऽपि सोष्माण ।

हृदयमलिरतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्या ॥” (क) †

“सन्ततमुसलासङ्गाद् बहुतरगृहकर्मघटनाया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिना सति भवति करा सरोजसुकुमारा ॥” (ख)†

गुणेन सह विरोधरूप एवेति पूर्वगुणानाप्रविष्टत्वाच्चोक्त । एवमुत्तरद्वयेऽपि । इव्य त्वेकव्याक्तिरु बोध्यम् ।

(धि, क) तत्र जातेद्यनुर्भिद्य सह विरोधमेकश्लोके एव दर्शयति—तद्य विरह इति । तव विरहेऽस्या इति मलयपवनादौ सर्वत्रान्वय । अत्र दवदहनत्वमलय-पवनत्वजात्योर्विरोध । न चात्र रूपकम्, दाहकत्वशीतलत्वधर्मव्याप्ययोर्गत्योर्विरोध स्यैव पुर स्फूर्तिकत्वात् । शशिरुचोऽपात्यत्र शशिरुचित्वजातेष्व सोष्मत्वगुणविरोध । हृदयमित्यत्रालिखतत्वजातेर्भेदेन क्रियया विरोध । नलिनीदलमपीत्यत्र नलिनीदल-त्वजानेर्निदाघरविद्या इव्येण सह तादात्म्येन विरोध । अत्रापि विरुद्धधर्मव्याप्य-त्वाद् विरोधस्यैव पुर स्फूर्तिकत्वादपिकरेण विरोधबोधनाच्च न रूपकम् । खेसमत्व-व्याप्यता तु तादात्म्येन । रवाणा द्वादशत्वेऽपि जात्र जातिविरोध, निदाघीयविशेष-णाहृत्पदकप्रवर्तकपरेकान रविपदार्थत्वात् तस्यैकत्वादेव ।

(धि, ख) गुणस्य गुणविरोधमाह—सन्ततेति । हे नृप । ते पूर्व सन्ततेत्या दिना कठिना द्विजपत्नानां करा भवन्ति सरोजसुकुमारा । त्वया सम्पदानेन दासीभि-रेव कर्मकरणात् करसौकुमार्यम् । अत्र कठिनत्वसौकुमार्यगुणयोर्विरोध ।

विरोध एवेति गुणविरुद्धस्य त्रैविध्यमेव । एकमेव किमाविरुद्धस्य वैक्यविध्यमेवेति द-शाकृतिर्दशप्रकारो विरोध ।

† तव विरहे मलयमरुदपि मलयपवनोऽपि दवानल इवामि, दाहजनक-त्वात् । तथा शशिरुचोऽपि चन्द्रकिरणा अपि साष्माण उष्णा, तापकरत्वात् । अलिखतमपि हृदय भिन्ते विदारयति उद्दीपकत्वात् । नलिनीदलमपि निदाघरवि-धीष्मकालीन सूर्य दाहकत्वात् । अत्र विरहातिशयाद् विरोधस्याभासतैव ।

+ हे नृपते । भवति सति त्वयि विद्यमाने सन्तत मुसलासङ्गात् तण्डुलापर्य मुसलधारणात् तथा बहुतर यत् कर्म तस्य घटनाया सम्पादनेन (कठिन्यहेतुद्वय) कठिना द्विजपत्नीनां करा सरोजवत् सुकुमारा जाता इत्यर्थः । कालभेदेन कार्यनिष्ठस्या विरोध परिहृतः ।

“अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥” (ग)

“वह्नभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिश्चक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विपज्वालाकुलोऽभवत् ॥” (घ)

“नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्याऽपि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥” (ङ, औ)

“त्वद्वाजिराज” इत्यादि । “वह्नभोत्सङ्ग” इत्यादिश्लोके चतुर्थपादे मध्यन्दिन-
दिनाधिप इतिपाठे द्रव्ययोर्विरोधः । (च)

अत्र “तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्रियाचक्रत्वाज्जातिशब्दानां
वायानलोष्महृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योऽन्यं विरोधो मुख्यत
आभासते । विरहहेतुकत्वात्समाधानम् । (ज)

(वि, ग) गुणस्य क्रियाविरोधमाह—अजस्येति । ईश्वरं प्रति देवानां स्तुति-
रियम् । अजस्येत्यत्र जन्माभावगुणजन्मग्रहणक्रिययोर्विरोधः । एवं निरीहत्वनिश्च-
रूपस्वापगुणयोरपि शत्रुहृन्ननजागरणक्रियाभ्याम् ।

(वि, घ) गुणस्य द्रव्यविरोधमाह—वह्नभोत्सङ्गसङ्गेनेति । तद् विना
विरहिण्या इत्यर्थः । राकाविभावरीजानिः पूर्णचन्द्रः । अत्र चन्द्रो द्रव्यमेकव्यक्तिर-
त्वात् । तस्य तादात्म्येन विपज्वालाकुलत्वगुणविरोधः ।

(वि, ङ) क्रियायाः क्रियाविरोधमाह—नयनयुगेति । आसेचनकं सेकेन
तापनाशकम् अमृतेन सेचनकं वा । दुष्प्रापमन्यव्याभिः । अत्र मदनादिक्रिययोर्विरोधः ।

(वि, च) क्रियाया द्रव्यविरोधमाह—त्वद्वाजिराजीति । अत्र हरो द्रव्यं,
तादात्म्येन तस्य नवर्णविशिष्टधारणक्रियाविरोधः । वस्तुतस्तु वेदमुदाहरणमुचितं
गङ्गा दधतोऽस्य धारणक्रियाभाररूपगुणस्यैव विरुद्धत्वात् । किन्तु “मोक्ष्यते शिरसौ
गङ्गा भुरिभारकरी हर” इत्येवं पाठविशिष्टमेवेदमुदाहरणं बोध्यम् । मध्यन्दिनदिना-
धिप इति पाठे इति । चन्द्रसूर्ययोर्विरुद्धशीतोष्णगुणवत्त्वेन विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाद्
अत्रापि न रूपकम् । दिनाधिपश्चैक एव सूर्यो नापरे एकदेश इति न जातिविरोधः ।

(वि, छ) अत्र प्रथमश्लोके जातेश्चतुर्भिः सह विरोधं ग्राहयति—अत्र तव
विरह इत्यादाविति । पवनादीनामित्यादिपदात् शशिरुच्यलिफ्तनलिनीदलपद्परि-
ग्रहः । एषा सर्वेषां बहुव्यक्रियाचक्रत्वादित्यर्थः । मुख्यतः—आपाततः । तेषां
यथोक्तजात्याविरोधं दर्शयति—विरहहेतुकत्वादिति । समाधानमविरोधः ।

(लो, औ) ‘तदासेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्’ अमरः । मदिरो मत्त-
चकोरः ।

अत्र "अजस्र" इत्यादावजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियया विरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समाधानम् । "त्वद्वाजि" इत्यादौ हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते इति विरोधः । "त्वद्वाजी"त्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यद् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वाद् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते ।

विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः । (ज, घ)

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥६०॥ (ऋ)

यथा—

"सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोद्यतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाधितैरपदयो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥" †

अस्याश्चापवादत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधासङ्कारः । (ज, झ)

विरोधहेतुत्वं विरोध व्यवस्योरेव । तैद्वतुत्वं तद्व्यक्त्यारोपमात्रम् । ननु विरुद्धयो-
र्वास्तवमैवाधिकरणमित्यर्थः । एव मित्यादिकं स्पष्टम् ।

(वि, ज) विभावनाविशेषोक्तयोरपि कारणाभावे कार्यसत्त्वयोः कार्याभावकार-
णसत्त्वयोश्च विरुद्धत्वेन भासमानत्वाद् विरोधाभासत्वप्रसङ्गं तत एनं विरोपयितु-
माह—विभावनायामिति । कारणाभावेन सहोपनिबध्यमानत्वादित्यर्थः । विशेषो-
क्त्यविति कारणमात्रसामग्री, तस्या एव फलभावकाले बाध्यत्वप्रतीतिः । विशेषोक्त्यु-
दाहरणेषु यद्यत्कारण निर्दिष्टं तस्यैव सामग्रीत्वेनाप्यासे एवं वैविध्यम् । अन्यथा
कारणान्तरभावप्रयुक्ते फलभावे किं वैविध्यम् ॥

(वि, झ) असङ्गलक्षणमाह—कार्यकारणयोरिति । उत्पत्तिकाले समा-
नदेशतया प्रतीतिनियतयोरित्यर्थः । तेनाऽन्यदा भिन्नदेशयोर्द्वयद्वयोः सर्वदैव
भिन्नदेशयोः कार्ययोश्च भिन्नदेशत्वेऽपि नायमसङ्कारः ।

(वि, ञ) सा बालेति । दूरस्थां प्रियां स्मृत्वा विरहे दुर्बलस्योक्तिरियम् ।
बाला बाल्यधर्ममृदुत्ववती तत्त्वार्थं तस्या एव वचोऽप्रागल्भ्यं तथास्याकं विरहदोषतयात् ।
वस्तुतो बालात्वेऽपि पीनस्तनकम्पनानुपपत्तेः ।

(लो, अ) कारणभावे इत्यनन्तरं बलवदित्यर्थः । एवमन्यत्र ।

(लो, आ) भिन्नदेशस्थत्वमात्रतायां यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यमित्येवमेव
नियमः । एकदेशस्थयोरेव ननु भिन्नदेशस्थो अपवादविधेर्बलीयस्त्वादिति भावः ।

† सा बाला वयन्नु अप्रगल्भवचसः । अथ च यत्रैव बाल्यं तत्रैव अप्रगल्भ-

गुणो क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यदारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषयं मतम् ॥ ६१ ॥ (ट, इ)

क्रमेण यथा—

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्र

रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-

यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥”

अत्र कारणरूपासिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते” इति स्थिते विरुद्धाशुभयशस उत्पत्तिः । (ठ)

सा स्त्रीति कातर्यस्य स्त्रीधर्मत्वात् । गमनाराक्त्रिपि दीर्घत्वात् । विरोधालङ्कारबोधकतामस्या आह—अस्या इति । विरोधालङ्कारे भिन्नैकदेशता नियमेनाऽनुकृत्वा दुत्सर्गः । अस्याश्च भिन्नदेशतानियमेनोक्तत्वेनाऽपवादत्वादेतद्विषयपरिहारोऽप्येकदेशस्थयोरेव विरोध इत्यर्थः ।

(वि, ट) चतुर्विधं विषमालङ्कारमाह—गुणौ क्रिये वेति । हेतुकार्ययोर्गुणौ क्रिये वा यद् यदि विरुद्धे परस्परविपरीते स्यातां तदा एतौ द्वे च विषमे । तृतीयमाह—यदारब्धस्येति । वैफल्यमुद्देश्यफलभावः, प्रत्युताऽनर्थस्योत्पत्तिरित्यर्थः । चतुर्थं विषममाह—विरूपयोरिति । विरूपत्वेन परस्परसम्बन्धायोग्यत्वेनोक्तयोर्थः सम्बन्धप्रतीयत इत्यर्थः । एतच्च कद्वयप्रयोगे बोध्यम् ।

(वि, ठ) तत्र कार्यकारणयोर्गुणविरोधमाह—सद्यः इति । तमालवल्लीला कृपाणलेखा लेखाकार कृपाणो खड्गो रणे रणे यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य शरदिन्दुवत्पाण्डु यशः सद्यः प्रसूते इदं चित्रम् । निलोकेति यशोविरोधणम् । अत्र कारणसिद्धताकार्ययशसो नीलत्वपाण्डुत्वे विपरीते इत्याह—अत्रेति । गुणस्य विरुद्धा इत्यन्वयः । शुक्लयशस उत्पत्तिरिति । उत्पद्यमानयशः शुभमिति पर्यवसि-

(लो, इ) विरूपयोरन्यरूपयोः स घटनायोगः ।

वचनत्व युज्यते । सा स्त्री वयः कातरा, तदप्राप्ते । अथ च स्त्रीषु एव कातरत्वमुचितम् । सा पीनः चोन्नतिमत् च स्तनयुगलं विमर्ति वयः तु सखेदा, तदप्राप्ते । अथ च यस्यैव भारो गुरुर्भवति स एव सखेदो दृश्यते । सा गुरुणा महता जघनस्थलेन नितम्बभरेण आक्रान्ता वयः गन्तुं न शक्ता । अथ च वयः एव गुरुणा भारेणाक्रान्तो भवति स एव गन्तुं न शक्नोति । अन्यजनाश्रितैः अन्यजनावलम्बिभिर्दोषैर्वयमपटव असमर्था जाता स्म इत्यदुभुतम् ।

१ ‘वैफल्यम्’ (क पु.)

“आनन्दममन्दामिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयति तसं शरीरं मे ॥”

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । (८)

“अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्येवेति घनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः ॥” (८)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् ।

“क वनं तत्त्वत्कभूषणं

नृपलक्ष्मी क महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्तिनो

यत् धातुश्चरितं मुहुःसहम् ॥”

अत्र वनराजिधियोर्धिरूपयोः सङ्गटना । इदं मम । (९) *

तार्थः । ननु विरुद्धत्वे किं वैचित्र्यमित्यत आह—कारणगुणा इति । स्थितेरिति नियमा-
दित्यर्थः । तथा च विरुद्धयोर्विरोधप्रदर्शनं वैचित्र्यमित्यर्थः । यद्यप्ययं नियमः
समवायिभारणकार्ययोरेव तथापि तद्दर्शनात्कविना अन्यत्रापि तन्नियमनध्या-
स्येदं वर्णितम् ।

(वि, ८) कारणग्रययोर्विरोधमाह—आनन्दममन्दमिति । कुवलयेत्या-
दिकं सम्बोधनम् । अत्रेति । तापजनकविरहोत्पत्तिं स्तोत्राद्यविरहजन्यतापक्रियो-
त्पत्तिरिति पर्यवसितार्थः । तथा च स्त्रीतजन्यविरहयोः कारणग्रययोरनन्ददान-
तापक्रिये च विरुद्धे इत्यर्थः । एतज्जन्यस्य तत्क्रियासमानक्रियाया एव वैचित्र्यं
सम्भाव्य वर्णितम् ।

(वि, ८) आरम्भग्रयवैपश्यानर्थात्पत्तिद्वयमुदाहरति—अयमिति । अयम-
म्भोधिः रत्नाकर इति कृत्वा मया घनाशया अस्तेति सेवित । धनं दूरेऽस्तु प्राप्त्यवि-
षयोऽस्तु । चारवारिभिरु वदनमपूरि इत्यर्थः ।

(वि, ९) विरूपयोर्षटनामाह—यच्च वनमिति । वनं शोचन्त्याः कौशल्याया
उक्तिरियम् । तद्वत्कलमेव भूषणं यत्र तादृशं वनं यच्च नृपेत्यादिकं क । परस्पर-
सम्बन्धायोग्यतया कद्वयेनोक्तयोरनयोरेकत्र एवे षटना । एवं ‘क्व सूर्यप्रभव’ इत्यादा-
यपि बोध्यम् ।

(लो, १) तादिति । निषालङ्काराणां येषां सृजोक्तप्रकाराणामुपलक्ष्यतया सम्ब-

* तयोः वल्लक वल्लक भूषणं अस्मिन् तादृशं वनं क । महेन्द्रेण वन्दिता
इन्द्रेणापि पूजिता नृपलक्ष्मीः क । अनयोरात्यन्तवैषम्यादेकत्र सम्भवो न युक्तः ।
यत् येदे । प्रतिकूलवर्तिनो धातुर्धियोऽपि तं मुहुःसहम् । विधातारि प्रतिहृते परं
सम्भवति ।

यथा या—

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगधये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरास्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥” (त, ई)

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा या योग्यवस्तुनोः ॥ ६२ ॥ (थ)

(वि, त) कद्वयामावेऽप्याह—विपुलेनेति । सागरशयस्य विष्णोर्विपुलेन कुक्षिणा उदरेण युगधयकाले भुवनानि पापरे । स पुनर्विष्णु श्रोत्रेण एकतमया पुरस्त्रिया कर्भ्या मदविभ्रमेणाऽसकलया एकदेयरूपया एकया दृशा पपे इत्यर्थः । अत्र भुवनपानसमर्थकुक्षिमत् एवमाकटाक्षेण पेयत्वयोगो विरुद्ध इत्यर्थः । काव्यप्रकाश-कृन्मते तु कद्वयेन विनैवान् विरुद्धतयाऽप्रतीते केनाप्यनुकृतया नेद चतुर्थविपमाल-द्वारोदाहरणम् । अतः कारणकार्ययो क्रियाविरोधरूपद्वितीयविपमोदाहरणतयैवायं श्लोक-स्तेन दर्शितः । कुक्षिस्तु अवयव कारणम् । कुक्षिमानवयवो श्रीकृष्णास्तु कार्यम् । तयोर्भुवनपानस्त्रीकटाक्षपेयत्वक्रिये विरुद्धे । *

(वि, थ) समसङ्गकमलद्धारमाह—समामिति । योग्ययोः परस्परोचितयो वस्तुनोरानुरूप्येणौचित्येन या श्लाघा सा समनामालद्धार इत्यर्थः ।

न्धिनोरनुरूपतया लक्ष्यानुसारेणान्येऽपि प्रकारा उदाहर्तव्या इत्यर्थः । तत्र दिद-मानमुदाहृत्य वक्ष्यति—विपुलेनेति । असकलया असमप्रपातिन्या ।

(लो, उ) अत्रावयवावयविनोर्विपम्यम् । क्वचित् सजातीययो —

“अस्तितमेकसुराशितमप्यभू-

न पुनरेव पुनर्विषद विषम् ।

अपि निषीय सुरैर्जनितक्षय

स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥”)

अत्र व्यतिरेकयोमेऽपि द्वयोः सङ्करो, नतु विपमालद्धारभावः ।

* ‘जगत्पानकर्तृत्ववयस्य कुक्षिण असकलस्त्रीदृष्टिपतिनाऽवयविना श्रीकृष्णेन अवयवावयविभावः सम्बन्धोऽनुपपद्यमान इति प्रथमप्रकारोऽत्र विषम’ इति (प्रदीप) काव्यप्रकाशे प्रथमप्रकारविषमस्तु विरुद्धयोः सघटनम् । यस्य कुक्षिरेव सकलभुवन-पानसमर्था तस्य सम्पूर्णस्यावयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् (उद्योत) स्वमतानुसारेणैव विज्ञापयिता काव्यप्रकाशस्वोदाहरणं कृतम् । परं काव्यप्रकाशे तादृ-गर्थो न विद्यते ।

यथा—

“शशिनमुपगतयेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीत्यस्तत्र पौराः

ध्रुवश्चकटु नृपाणामेकवाक्यं विवमः ॥” (व, ऊ)

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ६३ ॥ *

यथा—

“प्रणमस्तु घृतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥” (घ, ञ)

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिष्येऽधिकमुच्यते ॥ ६४ ॥ (ञ)

(वि, व) शशिनमित्यादि । अने इन्दुमत्या स्वयवृते पौराणा श्वाधो-
क्तिरियम् । समगुणयोगोमेन प्रीतियंतां तादृशा. पौरा इत्येकवाक्यमेकस्य जनस्य
प्रायमिकं वाक्यं विवमः । तदर्थकशब्दान्तरैर्विवृतवन्त इत्यर्थः । शशिनमित्याद्येकस्य
वाक्यम् । शशजलनिधित्वेन अजाः । कौमुदीजह्नुकन्यात्वेनेन्दुमती । पृथक्सिद्धस्यैव
प्राप्तिः । कौमुदी तु शशिनो न पृथक् सिद्धा, अतः पृथक्सिद्धसम्पादनाय मेघमुक्तत्व-
विरोधणम् । मेघेन पृथक्कृतायास्तदपगमे प्राप्तेरित्यर्थः ।

(वि, घ) प्रणमतीति । प्रणामो हि नम्रीभावः स उन्नतिविपरीतः । प्राणान्
विमुञ्चति, युद्धे इति शेषः । यद्यपि प्राणविमोक्षो न जीवितस्य हेतुस्तथापि प्राणविमोक्ष-
क्रियापरमत्र विमुञ्चतिपदम् । दुःखीयति दुःखमिच्छति, दुःखजनकक्रियाप्रवृत्तत्वात् ।

(लो, ऊ) विवमाद् वैपरीत्येन समस्य लक्षणम् । वस्तुनोर्दर्शनयियोः ।
जह्नुकन्या गता ।

(लो, ञ) इष्टफलस्य प्रकृतोदाहरणादौ उन्नत्यादेः प्राप्त्यर्थं तद्विरुद्धस्य प्रणा-
मादेः करणं विचित्रालङ्कारबीजफलम् ।

(लो, ञ) आधिक्यं क्वचिदाश्रयाश्रयिणोर्महत्त्वमिति द्विविधोऽधिकशब्दालङ्कारः
इत्यर्थः । यत् पुन वैध्विदुःखवस्तुत तमुत्वेऽपि यदेकस्याधिष्यं तदधिरमुच्यते इति तत्र ।

* “यस्य हेतोयत् फल (कार्य) तस्य (हेतो) यदा तत् (कार्य) विप-
रीतं भवति तदा तद् विपरीतफलानिष्पत्त्यर्थं कस्यचित् प्रयत्नो विचित्रालङ्कारः ।”

(अल स०)

विषये विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवोत्पत्तेः । इह च ताक्षिण्यत्तये प्रयत्न इत्यनयो-
भेदः । “विषये पुष्टपट्टेतरनपेक्षणात् । कार्यस्मरणमुखनैलक्ष्येण तद् भेदनि-
रूपणाच्च” । (रस० ।)

आश्रयाधिक्ये यथा—

“किमधिकमस्य प्रमो महिमानं चरिधैरिर्यत्र ।

अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥” (न)

आश्रिताधिक्ये यथा—

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्या सविकारमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विप—

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ (प)

अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मिथः ॥ ६५ ॥

यथा—

“त्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रक्षन्त्रेणापि निशीथिनी ॥” (फ)

यदोधयमनाधारमेकज्ञानेरुगोचरम् ।

(वि, न) अधिकसंज्ञकमलङ्कारमाह—आश्रयेति । आधिक्यम् अधिक-
तया वर्णनमित्यर्थः । किमधिकमिति । भुवनानि कुक्षौ निक्षिप्य हरिर्यत्राज्ञात एव
शेते । जलनिधेः किञ्चिदवच्छेदेनैव शयनामलानिधिद्रष्टृभिरज्ञात एव शेते इत्यर्थः ।
अस्य जलनिधेरमहिमानं किमधिकं वदाम इत्यर्थः । अत्र कुक्षौ निक्षिप्तभुवनस्यापि
हरेस्तु किञ्चिदवच्छेदेनैव शयनादाश्रयस्य जलनिधेरधिक्यं वर्णितम् ।

(वि, प) आश्रिताधिक्यवर्णनमाह—युगान्तेति । नारदागमने श्रीकृष्णस्य
हर्षाधिक्यवर्णनमिदम् । युगान्तकाले प्रतिसंहताः स्तुतुश्च प्रवेशिता आत्मानः
प्राणिनो येन तादृशस्य कैटभद्विषो विष्णोर्यस्या तनौ जगन्ति सविकारमयन्द्रणमा-
सत तत्र तस्या तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसम्भवा मुदो न ममुः न स्थादु-
मवकाशं लेभिरे इत्यर्थः । तनुभेदेऽपि विष्णुतनुत्वेनैकत्वाभ्यासादेकत्वं बोध्यम् ।
अनाश्रिताना मुदामधिकत्वम् ।

(वि, फ) अन्योन्यसंज्ञकमलङ्कारमाह—अन्योन्यमिति । एका क्रिया एक-
जातीया क्रिया । उभयोर्मियः करणमित्यर्थः । त्वया सेति । परार्द्धं दृष्टान्तालङ्कारेऽपि ।

(“यौरन कचिदाश्रिता प्रविततं पातालमत्र कचित्
क्वाप्यत्रैव धराधराधरजला धारावलिर्वर्तते ।

स्फूर्तस्फूर्तमहो नभः क्रियादिदं यस्मैत्वमेकविधै-

द्वे पूरणमस्तु शून्यमिति यजामाऽपि नास्त्वं गतम् ॥”)

इत्यादावव्याप्ते । अत्र हि नभसो न तनुत्वम् । अस्य चालङ्कारस्याश्रयाश्र-
यिरुपाविलक्षणाश्रयतयाऽपवादत्वेन विषमालङ्काराधक्यता ।

किञ्चित्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ।

कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ ६६ ॥ (व)

क्रमेण यथा—

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥” (भ) *

“कानने सरिदुद्देशे गिरीशामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकस्तद्भासं स्वामेकं रिपवः पुरा ॥” (म) +

“गृहिणी सखिषः सखी मिथः मिषशिष्या ललिते कलात्रिधौ ।

कृष्णाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥” (य) x

व्याघातः स तु केनाऽपि वस्तु येन यथाकृतम् ।

(वि, व) त्रिविधं विशेषालङ्कारमाह—यदाधेयमिति । यदिति शिष्यन्वितम् । अनाधारमाधारं विना स्थितं वर्णितमित्यर्थः । अनेकगोचरमित्यत्र एकदेति शेषः, कमिकस्थितौ तु पर्यायालङ्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चित्प्रकुर्वतः कर्तुर्देवादितरस्याऽ-शक्यस्य कार्यस्य करणं वा यदित्यर्थः ।

(वि, भ) विचमिति । दिवमुपयातानामपि येषां कवीनामनल्पगुणगणा गिरः जगन्ति रमयन्ति ते कवयः कथमिह न वन्द्या इत्यर्थः । अत्र कर्तृतासम्बन्धेनाधारगणा कवीनामसत्त्वेऽपि तदाधेयानां गिरा स्थितिः ।

(वि, म) कानन इति । काननादौ पलायिता रिपवस्त्वामेकं तत्रतत्रैवान्तकलंकाशं पश्यन्तीत्यर्थः ।

अत्र दर्शनस्य न क्रमविवक्षा ।

(वि, य) गृहिणीति । मृतमिन्दुमतीं शोचतोऽजस्योद्गिरिमम् । त्वां हरता कृष्णाविमुखेन मृत्युना मम किं न हृतं वद । किं किं हृतमित्यत्राह—गृहिणीत्यादि । ललिते कामकलाविधौ मिथो रहसि शिष्यशिष्येत्यन्वयः । अनेन्दुमतीहर्तुर्मृत्योर्गृहिण्या-दिहरणरूपस्य कार्यस्य दैवात्करणं वर्णितम् ।

(वि, र) व्याघातालङ्कारमाह—व्याघात इति । केनापि कत्रां यद् वस्तु येनो-

* दिवं स्वर्गम् उपयातानां गतानामपि येषां कवीनामनल्पा बहुला गुण-गणा यामु तादृशा गिरः कव्यरूपा वाण्यः आहृत्यं बल्पपर्यन्तं जगन्ति भुवनं रमयन्ति ते कवय इह संसारे कथं न वन्द्या । कवयस्तावदाधारः, गिर आधेयः ।

+ अत्रैकस्य युगपदनेकत्र काननादौ स्थितैर्बर्णनादपरो विशेषालङ्कारः ।

x अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्यं कुर्वता मृत्युना तेनैव यज्ञेन अशक्यस्य सखिवादिहरणरूपस्य कार्यान्तरस्य करणत्वं तृतीयो विशेषालङ्कारः ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ६७ ॥

यथा—दशा दग्धं मनसिजमित्यादि । (२)

सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ६८ ॥

व्याघात इत्येव । (ल)

“इद्वैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते मृदुरसि न चायाससहना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं

न मृद्वी सोढा यद्विरहकृत्वमायासमसमम् ॥”

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहागमनहेतुत्वेनोक्तम् । नायिकाया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतुत्वोपपन्नम् । (व, ल)

पायेन यथाकृतं तेनैवोपायेनाऽन्यथेतदन्यथा कुरुते तदा तदन्यथाकरणं स व्याघात इत्यर्थः ।

“दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति हरौव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥”

इत्युदाहरणम् । दशा हरस्य याः कटाक्षरूपया दशा जीवयन्तीत्यर्थः । नारी-कटाक्षेण कामोद्दीपनात् । न केवलं क्रियया जयः, किन्तु रूपेणापीत्याह—विरूपाक्षस्येति । जेतव्यस्याऽक्षिवैरूपम् । जेत्रीणामक्षिषु मनोज्ञस्वरूपं वामत्वमित्येव तत्रापि जय इति भावः । अत्र येन दृगुपायेन दाहस्तेनैव दृगुपायेन जीवनरूपं दाहान्यथाकरणं स्त्रीभिः ।

(वि, ल) अन्यविध व्याघातालङ्कारमाह—सौकर्येण चेति । चकारे व्याघातान्तरसमुच्चये । अन्योक्तार्थस्य विरुद्ध कार्यमन्येन यदि तदुक्तकारणस्य सौकर्येण विशिष्टं क्रियते प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । चकारेण व्याघातमनुवर्तयति—व्याघात इत्येवेति ।

(वि, घ) इद्वैवेति । विदेशं जिगमिषुणा पत्न्या सह जिगमिषुं पत्नीं प्रति नायक-स्योक्तिः पूर्वार्द्धम् । त्वमिहैव तिष्ठ न मया सह गच्छ । अहं कतिपयैरहोभिर्द्रुतं समागन्ता समागमिष्यामि, भविष्यदर्शे तून् । यतो मृदुरसि । नच गमनायाससहनाऽसीत्यर्थः । पत्न्या उक्तिः परार्द्ध—हे सुभग ! भवता सह गन्तुं सहगमने एव मम मृदुत्वं हेतुः । यद् यस्मान् मृद्वी असमं विरहायास न सोढा न सहिष्यते । अत्रापि तून् । अत्र नायकोक्तार्थस्य नायिकाया विरुद्धप्रतिपादनं ग्राहयति—अत्रेति । सहा-

(लो, ल) इह तु विधिनिष्पादयितुं सम्भाव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्ध-निष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

इद्वैव त्वमित्युदाहरणे नहि मृदुत्वस्य नायकसहगमनस्य कार्यत्वं प्रतीयते किन्तु सहगमनस्य निर्वाहः । विपमालङ्कारे तु ‘अयं रत्नगर’ इत्यादौ धनलाभरूपग्रहणं-

परंपरं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता
तदा कारणमाला स्यात् ॥ ६६ ॥

(ए)

यथा—

“श्रुत कृतधिया सङ्गाज्जायते विनय श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयाच्च किं लोकानुरागत् ॥” *

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ॥ १०० ॥ (ऐ) +

यथा—

“त्वयि सगरसप्राप्ते धनुषाऽऽस्ताविताः शराः ।
शरैरशिरशिस्तेन भूस्तथा त्व त्वया यश ॥” ×

भग्नसादनक्रियाधर्मः । (श)

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

गमनहेतुत्वेनेति । स्थितिहेतुः सहागमनहेतुत्वेनेत्यर्थः । सोकर्येणेति । सहागमनमेव
स्थितिहेतुत्वेनेकस्य मृदुत्वस्य सुकरः, स्थितिस्तु मृदुत्वस्य दुष्करेत्यर्थः । स्थितौ मृदु-
त्वेन विरहासहत्वजननात् ।

(वि, श) कारणमालालङ्कारमाह—परंपरमिति । सोदाहरण स्पष्टम् । माला-
दीपकालङ्कारमाह—तन्मालेति । इदमपि सोदाहरण स्पष्टम् ।

एकवचनलङ्कारमाह—पूर्वं पूर्वमिति । पूर्वत्र पूर्वत्र यद्विशेषण तस्य तस्य
सति, अन्वयस्य चोत्पात्तरिति भावः । एव विरोधमूलालङ्कारान् निर्णाय शृङ्खलाबन्धेन
विचित्रता अलङ्कारा लक्ष्यन्ते ।

(लो, ए) परमिति । कारणमालास्यमलङ्करणम् ।

(लो, ऐ) यथोत्तरमुत्तरोत्तर गुणावहत्वेनेत्यर्थः ।

* यदा परं परं प्रति पूर्वपूर्वस्य कारणता तदा कारणमाला । कृतधिया, परिड-
ताना, श्रुत शास्त्रम् । अत्र परिडतसङ्ग्रह शास्त्रज्ञानं प्रति कारणम् । विनयं प्रति
शास्त्रज्ञानं कारणमित्यादि । ‘इह यथादौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तदा पुनस्तस्य
कारणं तस्यापि कारणमिति तत्कस्यचित् कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमाला
शुभा ।’ (रसगङ्गाधरे)

+ गुणावहत्वेन उत्कर्षाय यदि धर्मिणामेकधर्माभिसम्बन्धस्तदा मालादीपकम् ।
पूर्ववस्तुना यदि उत्तरमुत्तरं वस्तु प्रकृतोत्कर्षायोन्मुखीक्रियते तदा मालादीपकम् ।

× अत्र धनुषा अशिरः प्रापयता शरा उपक्रियन्ते । शरैरपि भुवः प्राप-
यद्विराशिरः उपक्रियते । शिरसापि त्वा प्रापयता भू उपक्रियते इत्यादि । अत्र
पूर्वपूर्वस्य परपरस्योपचरः । एकस्या आसादनक्रियाया सर्वत्र सम्बन्धाद् दीपकता ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ॥ १०१ ॥ (प) *

क्रमेणोदाहरणम् ।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोज भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ससर्गाता सङ्गीत सस्मरोदयम् ॥” +

“न तज्जल यत्र सुचारुपङ्कज

न पङ्कज तद् यदलीनपद्पदम् ।

न पद्पदोसो न उगुञ्ज य कल

न गुञ्जित तन्न जहार यन्मन ॥” (स, ओ) †

कचिद् विशेष्यमपि यद्योत्तर विशेषणतया स्थापितमपोहितम् ।

“वाप्यो भवन्ति विमला स्फुटन्ति कमलानि वार्पापु ।

कमलेषु पतन्त्यलय करोति समीतमलिषु पदम् ।”

एवमपोहनेपि । (ह)

विशेषणतया यदि पर पर स्थाप्यते, अपोह्यते वा तद्विशेषणाभावप्रतियोगितया निर्दिश्यते वेत्यर्थः । तेन पूर्वं पूर्वं विशेषण यद्युत्तरोत्तरस्य उत्तरोत्तरभावस्य वा विशेष्य भवतीत्यर्थः ।

(वि, स) सरो विकसितेति । अत्र सरोत्तरणे यानि विकसिताम्भा जादीनि तदेकदेशानामम्भोनादीनां विशेषणान् परपरानि । अपोह तु आह—
न तज्जलमिति । सुचारुपङ्कज यत्रेति बहुवाहि । एवमलीनेत्यादावपि । अत्र जल-
विशेषणीभूतानामभावानां प्रतियोगितया सुचारुपङ्कजत्वादौ निर्दिष्टानि ।

(वि, ह) अनयो पूर्वपूर्वाङ्गविशेषणानां परत्र परत्र विशेषणो विशय्यतापो-
हश्च दर्शित इत्याह—यच्चिद् विशेष्यमपीति । वाप्यो भवन्तीति । अत्रापि
शरदीति बोध्यम् । करोतीति । सङ्गीत कर्तुं, अलिषु पद सुसम्बन्धरूपतया व्यवसाय
करोतीत्यर्थः । अत्र विमलत्वादौ विशेष्यभूता वाप्यादयः स्फुटत्कमलादौ भेदेन

(लो, ओ) अम्भाज सरसो, भृङ्गा अम्भोजस्य, सगीतानि भृङ्गाणां विशो-
पणत्वेन । न तज्जलमित्यादौ जलस्य सुचारुपङ्कज निषेधत्वेन । नवदम् । एवमन्यत्र ।

* स्थाप्यते विधीयते, अपोह्यते नाप्यह्यते ।

+ विकसितानि अम्भोजानि पद्मानि यस्मिन् तत् । भृङ्गैर्भ्रमरैः सङ्गत युक्तम् ।
सरस्य उदयः, तेन सहित सस्मरोदयम् ।

† यत् सुचारुपङ्कज न तद् जलम् । प्रशस्तजल न । तत्पङ्कज न यद् अलीना
अक्षिरा पद्पदा भ्रमरा यत्र तादृश न, य कल मधुर न जुगुप तद् गुञ्जित
न, यन्मन न जहार । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पद्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य ।
तत्र मनोहारितया विशेषणतया निषेधः ।

दशमः परिच्छेदः

उत्तरोत्तरमुत्कर्षां वस्तुनः सार उच्यते ॥ १०२ ॥ (धौ)

यथा—

“राज्ये सार वसुधा वसुधायामपि पुर पुरे सौधम् ।

सौधे तत्त्व तत्त्वे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥” (क) †

यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ॥ १०३ ॥ (ख, भ)

यथा—

“उन्मीलन्ति न सैलुनीहि यहति चेलाङ्गलेनानृष्ट

क्रीडाकाननमाविशन्ति वल्लयक्वाणैः समुद्रासय ।

विशेषणानि । एवमपोहनेर्पाति । यथा—“न ता वाप्य स्फुटन्ति यासु पद्मानि सम्प्रति । नच पद्मान्यन्यत्र न यत्र चालयोऽपतन् ॥” (१) इत्यादिके तद्विधम् ।

(वि, फ) सारालङ्कारमाह—उत्तरोत्तरमिति । राज्ये सारमिति । नपुसकलिङ्गस्य सारपदस्य जहदजहसिङ्गद्वयमपीत्यतो राजहल्लिङ्गता । तत् किं

निभुवनसारं बालाऽऽराधिता भवतेत्यत्र तु जहल्लिङ्गता । वराङ्गनानङ्गेति—

अनङ्गसर्वस्वभूता वराङ्गनेत्यर्थः । नन्वत्र राज्ये इत्यादौ यद्यधिरणसप्तमी तदा राजाद्यपेक्षया सारत्वाऽप्रतीत्या निःप्रयोजकसारत्वानुपपत्तिः । राज्यवस्तुधयो

सौधतत्त्वयोस्तत्त्ववराङ्गनयोश्च सामान्यविशेषभावाभावेन निर्धारणाऽनुपपत्तिः, पुरुषेषु स्त्रियः शूर इत्यादिषु सामान्यविशेषभावसत्त्वे एव निर्धारणात् । उच्यते—

राज्यं राजत्वविषये यद् यद् वस्तु तेषु वसुधा सारम् । वसुधया यद् यद् वस्तु तेषु पुर सारमित्यादिरीत्या यद् यद् वस्तु तेष्वित्यप्याहारेण निर्धारणात् तेषु इत्यत्र निर्धारणसप्तमी । राज्ये इत्यत्र विषयसप्तमी, वसुधायामित्यादिव्यधिकरणसप्तमी ।

(वि, ख) यथासंख्यालङ्कारमाह—यथासरयमिति । प्रथमोद्दिष्टानां य

थमद्वितीयादिक्रमस्तेन क्रमेण तदन्वितानामनु पश्चाद् उद्देश इत्यर्थः ।

(वि, ग) उन्मीलन्तीति । नायके नायिकाविरहकालीनान् तरसखीनां सा द्वैतिकव्यवहारम् कथयन्त्या कस्याश्चिदुक्तिरियम् । हे मुभय ! त्वदीयविरहे तस्या

सखीनां तत्तत्क्रियया वञ्जुलादिनये सङ्केतिता मिथ इत्थं व्यवहारा इत्यर्थः । कीदृशा

(लो औ) सारो नामालङ्कारः ।

(लो, अ) सम्प्रति वाक्यन्यायाधिता अलङ्कार उच्यन्ते । यथासंख्यनाना ऽलङ्कारम् । अनूद्देशः अनु पश्चात् निर्देशः । उद्दिष्टानामुन्मीलनादिक्रियाणां वञ्जु- लादिभिः क्रमेण सम्बन्धः ।

† वेदेष्वयमलङ्कारो दृश्यते यथा—

‘महत् परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर पुरुषाच्च पर विधित् सा काष्ठा सा पर गति ॥’

इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुट्टकपठेषु सांकेतिक-

न्याद्वाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥" (ग)

कचिदेकमनेकस्मिन्नेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥ १०४ ॥ (घ)

क्रमेण यथा—

“स्थिताः पूर्णं पद्ममु वाडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥” (ङ, आ)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रृंगिभराक्षसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र भावस्परिपुरे तव ॥” (च, इ)

अवहारा इत्यत्राह । उन्मीलन्तीति । विरञ्जन्तीत्यर्थः । इयमेकस्याः सख्याः प्रथ-
मोक्तवञ्जुलपुष्पकर्तृके उन्मीलने सङ्केतिता प्राथमिकी उक्तिः । अपरसख्याश्च नवैरि-
त्यादिका प्राथमिकी प्रत्युक्तिः । वहतीति द्वितीयोक्तदक्षिणानिलकर्तृके वहने सङ्केतिता
इयं सख्या द्वितीयोक्तिः । अपरसख्याश्च चेत्ताञ्चलेनेत्यादि द्वितीया प्रयुज्यते ।
कावेत्यादिना तृतीयोक्तकुट्टककर्तृके श्रृङ्गाकाननप्रवेशे संकेतिता सख्यास्तृतीयोक्तिः,
बलयेत्यादिका अपरसख्या तृतीयप्रत्युक्तिः । इत्थं प्रथमादिक्रमेणोक्तानां पश्चात् तत्क्रमेणैव
तदन्वितानामुपदेशः ।

(घि, घ) पर्यायलङ्कारमाह—अथचिदेकमिति । कचित् श्लोके एकमनेक-
स्मिन् क्रमात् भवेत् कारणक्रमात् क्रियते वा चेत् तथा अनेकमेकमेकगामि वा क्रमात्
भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते इत्यर्थः ।

(घि, ङ) तत्रैकस्या अनेन भवनमाह—स्थिता इति । तपस्यन्त्याः
पार्वत्याः श्लेषु नवमेधञ्जलपतनक्रमवर्णनमिदम् । प्रथमोदविन्दवः क्रमेण तस्या नाभिं
प्रपेदिरे । तत्क्रममाह—स्थिता इति । पद्मणा निविडत्वेन तत्र पूर्णं स्थिताः तत-
स्ते वाडिताधराः । अधरस्य कोमलत्वेन जलचिन्दुभिर्गुणि ताडनम् । पयोधरोत्सेधः ।
कृद्विहितभावत्वेनोच्छ्रुनौ पयोधरौ । तयोः अठिनत्वेन तत्र निपातेन ततः चूर्णिताः ।
तत्र बलीषु स्खलिताः तासामुच्चनीचत्वान्नाभेर्गभीरत्वेन ततो नान्वय गमनम् । अत्र
स्वयं भवनम् ।

(घि, च) अनेकेषामेकत्र भवनं त्याह—विचरन्तीति । यत्र तवारिपुरे
इत्यन्वयः । अत्र विलासिनी वृकादीमेकवारिपुरे भवनम् ।

(लो, आ) स्थिताः क्षणमित्यादयेके प्रथमोदविन्दवोऽनेकेषु पद्मान्निषु क्रमेण-
भवन् ।

“विमृष्टरागादधराधिवर्तितः

स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिचताङ्गुलिः

कृतोच्चसूत्रप्रणयी तथा करः ॥” (घ, इ) *

“ययोरारोपितस्तारो हारस्तेरिवधूजनैः ।

निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरधुविन्दवः ॥” (ज, ई) +

एषु कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपः । कचिदाधेयमपि । (उ)

यथा—

“स्थिताः चण”मित्यत्र उदविन्दवः पञ्चमादावसंहतरूपे आधारे क्रमेणा-

(वि, छ) एकस्यानेकत्र परेण क्रियमाणत्वमाह—विमृष्टेति । पार्वत्यास्तप-
स्यारम्भवर्णनमिदम् । तथा करोऽक्षसूत्रे प्रणयीकृतः, व्यापृतः । कुशाङ्कुरेत्यादि
विशिष्टश्च कृत इत्यर्थः । तथा चात्र विधेयद्वयम् । चार्थस्तु गम्यः । कीदृशः—अधरा-
धिवर्तितः । यतो विमृष्टरागाद् अधरे रज्जुदानार्थमेव प्राग्धरे करद्रानाद् कन्दुक-
फाङ्गमावाच्य ततो निवर्तनम् । स्तनाङ्ग्रेत्यादिविशेषणं च स्वरूपकथननाम् । स्तनेऽङ्ग-
रागोपीदानीं च न दीयते इत्येतत्सूचनार्थं वा । अत्र तयोः क्रियमाणत्वम् ।

(वि, ज) अनेकस्यैकत्र क्रियमाणत्वमाह—ययोरिति । अत्र हाराधुविन्दूना-
मनेकैपामेकत्र स्तने अरिवधूभिः ।

(वि, झ) एषाधाराऽऽधेयानां संहतत्वासंहतत्वे सम्भवतस्त्वद् भेदाभेदो
न विवक्षितः इत्यभिप्रायेण तद्दर्शयति—प्राप्तिनि । संहतरूपो मिश्रितानेकरूपोऽसंहत-
रूपोऽमिलितप्रत्येकरूपः । कचिद् कचिदाधेयस्यापि एवं द्वैतस्यमित्याह—कचिदाधेय-
मपीति । अत्राधारस्यासंहतत्वं दर्शयति—यथा स्थिताः क्षणमित्यत्रेति ।
अनाधेयानामुदविन्दूनां तु संहतत्वरूपत्वं नान्न विशेष्यम् । येषामनेकत्वघटितोय-
मलङ्कारलोपामेव संहतत्वासंहतत्वयोर्विशेषकत्वाद् विन्दूनां त्वनेकधयेषु एकस्यैव

एवं विलसिन्वो वृषादयश्चानेकविधा अरिपुरे ।

(लो, इ) विमृष्टेत्यादनेक करोऽधरादौ ।

(लो, ई) ययोरित्यादौ हारोऽधुविन्दवश्च पञ्चधरे कृताः ।

(लो, उ) संहतरूपो मिलितस्वरूपः । तद्विपर्येत एवास्मीभूतः ।

* विमृष्ट- राग. लाक्षादिरूपः यस्य तस्मात् । स्तनयोर्निहितः अङ्गरागोऽ-
नुलेपनादिः तस्मात् । कुशाङ्कुराणां मादानेन परिचता अङ्गुलियो यस्य तादृशः ।

+ तव अरिवधूजनैः शत्रुधूभिः. ययोः स्तनयोः तार. शुद्धमुह्यपटितः ‘मुह्य-
शुद्धौ तु तारः स्या’दित्यमर. । हारः आरोपित. तयोः स्तनयोः स्थूला अधुविन्दवः
निधीयन्ते स्थाप्यन्ते ।

ऽभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुत्रे क्रमेणाभवन् ।
एवमन्यत्र । (अ)

अत्र चैकस्थानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेविशेषालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात्
परिवृत्ते । (ज)

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकेर्भवेत् ॥ १०५ ॥” (ट) *

क्रमेणोदाहरणम्—

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥” (ठ) +

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन, द्वितीये न्यूनेन ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोभ्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ (ड) ×

घटितत्वात् । आधारणा संहतत्वं यथा “स्वयंवरे सा मिलितेषु राजसु कमणं चक्षु-
निदधे पतिवरा” इति । आधेयानामसंहतत्वं तु ।

“पूर्वं पूर्वं यदा स्थाचीन्मृपकन्या पतिवरा ।

परः परस्तदा तस्या विशेषादावुत्तो नृपः ॥”

इत्यत्र बोध्यम् । एकत्राधारेऽनेकेषामाधेयानां संहतत्वं दर्शयति—विचरन्तीति ।
वृकादयाः संहतरूपा इति बहुवचनेन मिलनबोधनात् कमस्तु विलासिनीवरणा-
पेक्षया । एवमन्यत्रेति । ययोरारोपित इत्यत्रापि अधुविन्द्वोऽनेकसंहतरूपा ।

(वि, ज) ननु कविदेकमनेकस्मिन्नित्युक्त्यस्य पर्यायस्यैकं चानेकानो-
चरमित्युक्त्युत्पाद विशेषालङ्कारात् को विशेष इत्यत आह—अत्र चेति । क्रमयुग-
पदद्वितीया द्वयोर्भेद इत्यर्थः । वक्ष्यमाणपरिवृत्त्यलङ्कारतो विशेषमाह—विनि-
मयाभावाच्चेति । परस्परधर्मस्य परस्परैक्यं ग्रहणरूपो विनिमयः परिवृत्तावेव ।
अत्र त्वनेकाधयगतमेवैकं, ननु तादृशाधयधर्मसामान्येन ग्रहणमित्यर्थः ।

(वि, ट) परिवृत्त्यलङ्कारमाह—परिवृत्तिरिति । समाभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां
च विनिमय इत्यर्थः । न्यूनाधिकविनिमयश्च न्यूनं दत्त्वाऽधिकग्रहणमधिकं दत्त्वा
न्यूनग्रहणमिति द्विधा ।

(वि, ठ) तत्र समाभ्यामधिकं दत्त्वा न्यूनग्रहणाच्च विनिमये एकमुदा-
हरणमाह—दत्त्वा कटाक्षमिति । स्पष्टम् ।

(वि, ड) न्यूनं दत्त्वा अधिकग्रहणमाह—तस्य चेति । रामस्तोत्रि-
यम् । प्रवयसोऽतिरुद्धस्य ।

* विविद्धं दत्त्वा कस्याचिदादानं विनिमयः ।

+ अत्र मदनज्वरस्य पीडाकरत्वान्न्यूनत्वम् ।

× प्रवयसः रुद्धस्य, स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य तस्य जटायुषः अधुना किमिव

प्रश्नाधिक्येन—

प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद् वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छब्द आर्थोऽथवा तदा ॥
परिसंख्या ॥ १०६ ॥ (४) *

मेयोदाहरणम्—

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्थचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहृतं धिपणा न नेत्रं •
जानाति कस्तवदपरः^१ सदसद्विवेकम् ॥”

शोच्यते । नैव किमपि शोचनीयम् । येन जर्जरस्य जराजीर्णस्य क्लेशवरस्य शरीरस्य
व्यायाद् इन्दुकिरणोज्ज्वलं चन्द्रकिरणवत् शुभ्रं यशः कीलम् । अत्र जर्जरस्य
शरीरस्य दानेन उज्ज्वलस्य यशसः कथः । अतोत्र आधिक्यम् ।

(धि, ४) चतुर्विधं परिसंख्यालङ्कारमाह—प्रश्नादप्रश्नतो वापीति । प्रश्न-
वशात् तदभावाद्वा कथितं यद् यद् प्रष्टव्यस्य विशेषणस्य विशेष्यभूतं वस्तु परेण
अथिताद् तस्माद् हेतो कथितसदृशस्यान्यस्य प्रष्टव्याविशेषणान्वयव्यवच्छेदः शाब्द
आर्थो वा प्रतीयते चेत्तदा स न्यवच्छेदः परिसंख्यालङ्कार इत्यर्थः ।

(धि, ५) अत्र प्रश्नपूर्वकथिताच्छब्दं व्यवच्छेदमाहुः—किं भूषणमिति ।
अत्र लोके किं सुदृढं भूषणमिति प्रश्नः, यश इत्युत्तरम् । न रत्नमिति । उपदेयत्वेन
यशः सदृशस्यान्यस्य रत्नस्य प्रष्टव्यविशेषणभूतभूषणत्वान्वयव्यवच्छेदः । एव सर्वत्र
बोध्यम् । आद्यैर्वाशिष्टादिभिस्चरितमाचरितं किं वस्तु कार्यमिति प्रश्नः । सुकृतमित्यु-

* यदि कथिताद् वस्तुनः तादृगन्यस्य स्वतुल्यस्य वस्तुनो व्यपोह व्यव-
च्छेदः निराकरणं भवति तदा परिसंख्यालङ्कारः । तत्कथनं तु द्विविधम् । प्रश्न-
पूर्वकप्रश्नपूर्वकं च । व्यपोहोऽपि द्विविधः—शाब्द आर्थश्च । शाब्दो नमादिशब्देन
प्रतिपाद्यः । आर्थः अर्थपर्यालोचनया गम्यः । “अत्र च नियमपरिसंख्ययोर्वाक्य-
वित् प्रसिद्धं लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय नियमनं परिसंख्येति सामानाधि-
करणेनोक्तिः । अत एव पाञ्चिक्यपि आक्षिप्तं स्वीक्रियते इति युगपत् सम्भावनं
आधिक्यम् । ‘कस्यचित् परिवर्जनेन कुर्यात् सख्यान् वर्णनीयत्वेन गणनं परिसंख्या’
(भल० स०) । वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणं तु—

‘विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाञ्चिके सति ।

तत्र चाप्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते ॥’

I •स्तदपरः (चपुस्तके) ।

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शब्दम् । (ग)

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः ।

को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम् ॥”

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वम् । (उ)

अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा—

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिहरयते महताम् ॥” (ध)

“यत्नमार्तभयोपशान्तये

विदुषां सम्मतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य न केवलं प्रभो-

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”

श्लेषमूलत्वे चास्य वैचिन्त्यविशेषो यथा—

“यस्मिन् राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराध्यापेऽ
गुणच्छेदाः” इत्यादि । (द)

तारम् । तदीयचाण्डालीगमनरूपदोषस्य तदा चरणीयत्वेन सुकृतसदृशस्य व्यव-
च्छेदो न दोष इति शब्दः । एवमुत्तरम् । अप्रतिहतं वक्षुः किं, धिपणा बुद्धिः, न
नेत्रम् । जानातीति त्वदपर इति पाठे प्रत्युत्तरपरितुष्टस्य प्रत्युत्तरकर्तृजनप्रशंसा-
वाक्यमिदम् । तदपर इति पाठे धिपणापर इत्यर्थः । अत्र व्यवच्छेद्यमिति । व्यव-
च्छेद इत्यर्थः । सूत्रे व्यवच्छेदस्यैव शब्दतया उक्तत्वाच्चतु व्यवच्छेद्यस्य । एव-
मुत्तरनापि ।

(धि, त) अन्यव्यपोहस्यार्थत्वं दर्शयति—किमाराध्यमिति । यद्यपि आरा-
ध्यत्वमाराधनाविषयत्वमाराधना च देवताप्रीतिहेतुः क्रिया तथापि आराध्यत्वमत्र पुरुष-
प्रवृत्तिविषयत्वमित्यर्थः । तेन आराध्यमुपार्जनीयं पुण्यमिति उत्तरस्य नान्वादिति
व्यवच्छेदः । सदागमः सतामागमः सत्सङ्गः, परमपदं मुक्तिः ।

(धि, ध) अप्रश्नपूर्वकत्वे व्यवच्छेदस्य शब्दत्वे आह—भक्तिर्भवे इति ।
गुणतिरूपे कामाद्ये । भक्तिरित्यादौ सर्वत्र प्राप्ते महतां परिहरयत इत्यस्यान्वयः ।

(वि, द) अप्रश्नपूर्वकत्वे व्यवच्छेदस्यार्थत्वं दर्शयति—यत्नमिति । बलं विक्रमः
आर्ताना पीडिताना भयनाशाय, सम्मतये प्रीतये इत्यर्थः, श्रुतं विद्या । अतो न केवलं
तस्य राशौ बहु धनमेव परप्रयोजनम्, परप्रयोजनस्यार्थिदारिद्र्यनाशरूपस्य जनक-
मपितु बलादिगुणवत्तापि तथेत्यर्थः । प्रयोजनजनके प्रयोजनपदमायुर्धृतमिति वक्तुं
सारोपलक्षणम् । अत्र न स्वार्थमिति व्यपोहप्रतीतिः । चित्रकर्मसु इत्यादि ।
अनयोर्वर्णगुणपदश्लेषः न ब्राह्मणादिषु न प्रजाषु इति व्यपोहप्रतीतिः ।

दशमः परिच्छेदः

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुच्यते यदि ।
यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥ १०७ ॥ (घ, ऊ)

यथा मम—

“वीक्षितु न चमा श्वश्रूः स्वामी दूस्तर गत ।
अहमेकाकिनी बाला तवेह वसति कुल ॥” (न)

अत्र पथिकस्य वसतिचाचन प्रतीयते ।

“का विसमा देवगई किं लब्धम् जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्र किं दुर्माद्य खलो लोको ॥” (प, ऋ)

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेद । नचेदमनुमानम् ।
ताव्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । नच काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य
प्रश्न प्रत्यजनकत्वात् । (फ, ऋ) *

(वि, घ) द्विषोत्तरालङ्कारमाह—उत्तरमिति । उच्यते उच्यते व्यञ्जना ।
यच्छेति । असकृदित्यस्योभयान्वय । सत्यप्यसकृत् प्रश्नेऽसम्भाव्य विलक्षणत्वेन
सहसा अप्रतीयमानमसकृदुत्तरमित्यर्थ ।

(वि, न) वीक्षितुमिति । स्वयं दृष्ट्वा उच्चरियम् । वाच्यार्थं श्वश्रवा वीक्षणा-
सामर्थ्यप्रदर्शनं तव रुधनभोजनस्थलेऽपि गमनासम्भावनाप्रदर्शनार्थम् । अत्र निवे-
धाभावादोच्चेपालङ्कारोऽपि बोध्यः ।

(वि, प) द्वितीयमुत्तरमाह—विषमेति ।

“अ विषमा देवगति किं लब्धम् जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्र किं दुर्माद्य खलो लोक ॥”

इति स० । देवगत्यादिवैषम्यादीनां विलक्षणत्वेन सहसार्थतोऽप्रतीयमानत्वात्तत्रैव
प्रतीतिविधानैरिति भावः ।

(वि, फ) प्रश्न प्रत्यजनकत्वादिति । इदं च शापकहेतोः काव्यलिङ्गत्वाभावात्-
कथन प्रत्येकार्थान्तरन्यासविचारे स्मर्तव्यम् । पर प्रश्नशापकत्वे उत्तरालङ्कारेण बाध-
नाच्च तत्र काव्यलिङ्गत्वावकाशः ।

(लो, ऊ) उत्तरम् उत्तराख्यमलङ्कारम् । असकृदित्यनेन प्रश्नपूर्वस्यासम्भावो-
त्तरस्य सकृद् निर्देशे न चास्त्यम् ।

(लो, ऋ) केति ।

“अ विषमा देवगति किं लब्धम् जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्र किं दुर्माद्य खलो लोक ॥”

(लो, ऋ) अन्यव्यपोहे तात्पर्याभावात्, किन्तु पूर्वजनाभिसम्बन्धस्य दैव-
*

* देवगत्यादेर्विषमत्वविधाने एव तात्पर्यं नास्ति तत्र निषेध इति भावः ।

“दण्डापूर्पिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥” १०८ ॥ (ब)

‘मूपिकेण दण्डो भक्षित’ इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापत्तीत्येष न्यायो दण्डापूर्पिका । (भ, ल)

अथ च क्वचित्प्राकरणिकादर्थान्तरमापत्तिरिति स्वार्थस्यापत्तनं क्वचिदप्राकरणिकायात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम् ।

“हारोयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुत्रानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥” (म, ए)

(वि, च) अर्थापत्त्यलङ्कारमाह—दण्डापूर्पिकयेति । दण्डापूर्पिका न्यायविशेषः । तत्र स्वयमेव दर्शयिष्यति । तन्न्यायेनान्यार्थस्यानुक्तपरार्थस्यागमो व्यञ्जनेत्यर्थः । तन्न्यायश्च शब्दश्लेषादभ्यो बोध्यः । अन्यथा समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादावपि तत्प्रसङ्गेः ।

(वि, भ) तन्न्यायं दर्शयति—मूपिकेणेति । दण्डोऽथ तत्तत्स्थलीतोऽपूपस्याकर्षणदण्डः । अपूपः पिष्टकम् । तद्दण्डभक्षणं तत् पिष्टकगन्धात् । तथा तत्सहचरितपिष्टकभक्षणमावश्यमनतो मूपिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेनार्थात् केनाप्युक्तेनेति शेषः । इति नियतसमानेति । इति यत् नियतं तस्य समानन्यायादर्थान्तरमुक्तमिन्नोर्थ आपतति प्रतीयत इत्यर्थः । तन्न्यायलभ्यत्वे द्वैविध्यं दर्शयति—एवचिदिति ।

(वि, म) तत्र प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्य तन्न्यायगम्यत्वं दर्शयति—हारोयमिति । लुठतीति । स्तनमण्डलावज्ञाधीनाङ्गपरवृत्तिरूपगतिविशेषेण तिष्ठतीत्यर्थः । इयमवस्थाऽवज्ञास्थितिरूपा । के वयमिति । स्मरकिङ्कराणामियमवस्था । स्मरकिङ्कराणामस्माकमिलेवं ज्ञेयत्वात् सुतरां लुठनमित्यर्थः । अत्रालङ्काराधीनसौन्दर्यवर्णनस्य प्रकान्तत्वान्मुक्तः प्राकरणिक्यः । अत्र के वयमित्यनेन तन्न्यायलाभः ।

गत्यादेर्विषयत्वस्य व्यापनमात्रस्य परिणतत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरालङ्कारस्य विषयप्रकारस्यालङ्कारान्तरविवेकलाघवात् पश्चाद् भिनाति—नचेति ।

(लो, ल) कन् प्रत्ययेन दण्डापूर्पकत्वं दण्डापूर्पिकम्, तथाविधन्यायोपि दण्डापूर्पिकम् । येन केन विधिना च वस्तुन्तरस्यागमोऽर्थादापत्तनं सिद्धिरिति यावत् । एतदेव दर्शयति—मूपिकेणेति । अर्थादापत्तति । तथाहि येन खलु मूपिकेणापूपसहचरितो दण्डो भक्षितस्तेन कथमपूपः परित्यक्त इति तथेहापि बोद्धव्यम् । तस्मात् यत्र प्रतिसदृशन्यायाद् अर्थान्तरानुगमस्तत्रायमलङ्कार इत्यर्थः ।

(लो, ए) मुक्तं मौक्तिकमिति प्राप्तनिश्रेयसश्च । एवं मुक्तानां नारीणां स्तनमण्डललुठनेन च पूर्वन्यायात् स्मरकिङ्कराणामपीत्यर्थः ।

“विललाप स बाष्पगद्गद

सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभि'तसमयोपि मार्दव

भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥” (य)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशयो यथोदाहृते हारोय-
मित्यादौ । नचेदमनुमानम् । समानन्यायस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात् । (र, ऐ)

विकल्पस्तुल्यपलयोर्विरोधश्चातुरीयुत ॥ १०६ ॥ (ल)

यथा—“नमयन्तु” शिरसि धनुषि चारुणंपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौन्यो वा ।
अत्र शिरसा धनुषा च नमनयो सन्धिविग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा

(वि, य) अप्राकरणत्वात् प्राकरणिकार्यत्वाभावाद्—विललापेति । स राजा
अत्र सहजा स्वाभाविकाम्, अत्रायोऽप्राकरणिकम् । तत्र प्राकरणिकस्य मार्दव-
त्वात् । कैव कथेत्यादेराब्दाश्च तन्न्यायत्वात् ।

(वि, र) श्लेषमूलत्वे इति । हारोयमित्यादौ मुक्तपद स्मरस्याकिङ्करमुक्त-
रूपेऽथ मौक्तिके च छिद्यम् । लुठतीति पद च सावज्ञस्थितिरूपे आसिद्धने चार्थ
छिद्यम् । विललापेत्यादौ च तत्पदममिसयागे विरहदुःखे च छिद्यम् । मार्दवपद
च वीमलत्वे कतरत्वे च छिद्यम् । यथा हारोयमित्यादिपदाद् विललापेत्यादि
श्लोकस्यापि परिग्रहः । नचेदमिति । हारोयमित्यत्र स्तनसङ्निहारलुठनेन स्तनसङ्नि-
हामुल्लुठनस्य विललापेत्यादौ चाभितापेन मार्दवस्यानुमेयत्वप्रसङ्गः । समान
न्यायस्येति । दण्डापूपिकान्यायस्येत्यर्थः । सम्बन्धरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपसम्बन्धर-
पत्वाभावात् । यद्यपि स्तनसङ्निहृतलुठनयोरभितप्तत्वमार्दवयोध व्याप्तिर्हस्ति, तथा
न्यायस्य पुर स्फूर्तिरूपात् साध्यहेतुभावेन निर्दशाभावाच्च नानुमानमित्यभिप्रायः ।

(वि, ल) विकल्पालङ्कारमाह—विकल्प इति । चोद्विद्वये समानत्व तुल्य-
बलता । चातुरी बालद्वारांतरघटितरूपा । अत एव अस्या सर्गविधौ इत्यत्र च-
मदनयो प्रजापतित्वविकल्पेऽप्यलङ्कारान्तरघटितत्वाच्च विकल्पालङ्कारः ।

(वि, य) नमयन्तित्यादिकं न श्लोकः, किन्तु चेतुःपदेनैव तदप्यनुपातपु-
त्रितासावात्म्यमात्रमिदम् । अणपात्तार्थं ते राजान शिरसि वा नमयन्तु युद्धार्थं

(लो, ऐ) सम्बन्धोऽविनाभावः । नचेय शार्ङ्गीयायां पाते । तस्य हि पीनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते पीनत्वभोजनादिकयोरविनाभाव इति भावः ।

(लो, ओ) तुल्यबलयोरैकस्मिन् कार्यं नियोजनमर्हयो, विरोध एवदा
निर्गोचरितुमशक्यत्वात् । स एवैकधाधयणपर्यवसानादतिराध एव ।

1 'अति' (क पु)

2 'नम्यन्ताम्' (ग पु)

कर्तुमशक्यत्वाद्^१ विरोधः । स चैकपक्षाध्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्द्धया सम्भान्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं कर्णपूरीक्रियन्तामित्यत्रापि ॥ (व, ओ)

एवम्—

“युष्माकं कुरतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ।” +

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चाल्त्वम् । (औ)

‘दीयतामार्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा ।’ (श)

धनुर्वा नमयन्तु इत्यर्थः । तथा च ममाज्ञा चाकर्णपूरीक्रियता कर्णं पूरयित्वा ध्रूयतां युद्धाय मौर्वी वा कर्णपर्यन्तं नीयतामित्यर्थः । अत्र विरोधं ग्राहयितुमाह—अत्र धनुषामिति । सन्धिविग्रहोपलक्षणत्वात्तद्वोधकत्वादित्यं विरोधं दर्शयित्वा अत्रेच्छाविकल्पत्वं दर्शयति—स चेति । इच्छया एकपक्षग्रहणे पर्याप्तेः । तुल्यबलत्वे एव इच्छाविकल्पसम्भवात् । तुल्यबलत्वं चात्रेति । द्वयोरिति । द्वयोः सक्रियादित्यर्थः । तद्द्वयहेतुकयोः सन्धिविग्रहयोरपि स्पर्द्धया इच्छया वा सम्भान्यमानत्वादित्यर्थः । एव चात्माहितकारित्वेन द्वयोस्तुल्यबलत्वम् । चातुरीयुतत्वं दर्शयति—चातुर्यं चेति । औपम्यसुपमा । शिरो धनुषोर्नमनसादरवादाज्ञा-मौर्व्योश्च कर्णपूरीकरणसादस्यादुपमा । इदमुपलक्षणं द्वयोरेकक्रियान्वयेन तुल्ययोग्यता बोध्या ।

(वि, ध) चातुरीयुतस्य व्यावृत्तिं दर्शयति—दीयतामिति । अत्र विरोधप्रसक्तिरनवधानमूलिकैवेति मन्यामहे—एकदेव देवब्राह्मणेभ्यो वित्तदानसम्भवेन

(लो, औ) श्लेषश्च कुरुतामित्यत्र दिवचवैकवचनयोरेकरूपत्वात् । अत्र नेत्रवर्णयोर्द्वयोरपि चार्तिशमने समर्थत्वात् ।

+ संपूर्णश्लोको यथा—

“भक्तिप्रद्विलोकरप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ।

ध्यानालम्बनता समाधिनिरतैर्नैति हितप्राप्तये ।

लावण्यस्य महानिधिरसिद्धा लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः त”

नचात्र समुच्चये वाच्यन्दः । तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात् तयोः पृथगभिधानमेव न वार्यम् । कृतं च सत् स्पर्धाभावं गमयति स्पर्धाभावाच्च विरुद्धत्वम् । नेत्रे अधवा समस्तमेव शरीरमित्यर्थे विकल्पस्तु सुप्रत्ययः ।

अनयैव युतया परलोके वित्तप्रीयाया दर्शिता कवेरनवधानता साश्रयैव प्रतीयते ।

१ ‘कर्तुमशक्यतासम्भवात्’ (ग. घ. पु)

इत्यत्र चातुर्याभावाच्चायमलङ्कारः ।

समुच्चयोयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।

खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥ ११० ॥ (प, प्र)

यथा मम—

“हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमाभृतौ

दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।

प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावामिव-

न्मत्तोयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः ॥” (स, भा)

अत्रादाहकत्वे^१ एकस्मिन्चन्दनचमाभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्या-
दीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनात्वाद् सद्योगः ।
अत्रैव चतुर्युपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः । (■)

विरोधाभावान् । द्वायैवेत्यादिनियमगर्भत्वेन एकव्यक्तिवित्ताभिप्रायेण वा विरोधो
दर्शित इति वा ।

(वि, प) चतुर्विधं समुच्चयालङ्कारमाह—समुच्चयोयमिति । धान्यमर्द-
नखले कपोतानामेकदापतनं तन्न्यायस्तन्न्यायादित्यर्थः । अन्यद् भेदत्रयमाह—
गुणाधिति । गुणद्वयं वा क्रियाद्वयं वा गुणक्रियाद्वयं वा यदि युगपद् वर्णितं
स्यादित्यर्थः ।

(वि, स) हंहो धीरेति । मन्दस्यैव धैर्यवत्त्वेनाऽऽचार्यनिरुतिरूपेण सम्बो-
धनम् । चन्दनेनेति । चन्दनसम्बन्धात् सुमन्धेरेव महजनजन्यत्वेन सम्बोधनम् ।
दाक्षिण्यमिति । दाक्षिण्यदिम्बवस्यैव जगद्विलक्षणाविचक्षणत्वमुक्तम् । परिचय इति ।
जलसम्बन्धेन शीतलस्यैव पुण्यनदीसम्बन्धेन महत्त्वमुक्तम् । ईदृशस्त्वमिह विरहे
मे मम प्रत्यङ्गं दावामिवद् दहसि चेत् तदा मत्त उन्मत्तो मलिनात्मकः कृष्णवर्ण
एव दुटिलस्वभावः । वनचरत्वेन च लोकस्यबहाराणमभिज्ञः कोटिलः किं वक्ष्यते ?
स मुत्तमं धक्ष्यतीत्यर्थः ।

(वि, इ) अत्रेति । अदाहकत्वे हलोव पाठः । दाहकत्वे इति प्रामादिक
एव पाठः । चन्दनचमेत्यादीनामदाहकहेतुत्वं श्लोकव्याख्यायामेव व्याख्यातम् ।

(लो, अ) समुच्चय इति । तृतीयपादेन समाधेर्न्यवच्छेदः । तच्च इतावेव
मुच्यते । तत्करः तस्य कार्यस्य साधकः ।

(लो, आ) धीरः धैरेण विधिना पाणिज्ज्याच्च, चमाभृत्यर्धतः भूपर-
णक्षमः कथित् महापुरुषः । दाक्षिण्यं दक्षिणा दिक् जन्मसरलता च । मलिनात्मकः
रयामः दुटिलाशयश्च । हेतूनां धीरत्वादीनां सन्तः शोभनाः ।

१ ‘अत्र दाहे’ (ग. क. पु.) ‘अत्र दाहकत्वे’ (प. च. पु.)

सदसद्योगो यथा—

“शशी दिवसभूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनघरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥” (क)

इह केचिदाहुः—

शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वं चेति सदसद्योग इति । अन्ये तु शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं भूसरत्वादीनां रजशोभनत्वमिति सदसद्योगः । अत्र हि शशिप्रभृतिषु भूसरत्वादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विविक्षितिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वम् ; मनसि “सप्तशल्यानीति सप्तानामपि शक्यत्वेनोपसंहारश्च । ‘नृपाङ्गणगतः खल’ इति प्रस्युत क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति सर्वत्र चतुर्थपाद इति । दाहं प्रति हेतूना मत्तत्वादीनामित्यर्थः । सत्त्वासत्त्वे उपादेयत्वानुपादेयत्वे ।

(वि, क) शशीति । एते सप्त भूसरत्वविशिष्टशल्यादयः सप्त मनसि शल्यानीत्यर्थः । अनौचित्यदर्शनेन शक्यवद् दुःखदायित्वात् । तेष्वनौचित्यं दर्शयति—शशीति । उज्ज्वलमूर्तेस्तस्य दिवसभूसरत्वमनुचितम् । एव गलितयौवनायाः कामवत्त्वं कामिन्या गलितयौवनत्वं वा अनुचितम् । एवं सरसो वारिजशून्यत्वम् । शोभनाकृतेर्मूर्त्तस्याङ्घ्रेण विद्यया शून्यत्वम् । प्रभोर्धनपरायणत्वं, धनपरायणजनस्य प्रभुत्वं वा । सज्जनस्य सततदुर्गतत्वं सततदुर्गतस्य सज्जनत्वं वा, नृपाङ्गणगतस्य खलत्वं, खलस्य नृपाङ्गणगतत्वं वा अनुचितमित्यर्थः । अत्र शोच्याना विधेयाना सदसत्त्ववशात् सदसद्योगः । तत्र दैवाधानदोषेण शोच्यस्य सत्त्वं स्वाधीनदोषेण शोच्यस्यासत्त्वम् । तत्र शशिनो भूसरत्वं, कामिन्या गलितयौवनत्वस्य विधेयत्वपक्षे गलितयौवनात्वं, सरसो वारिजशून्यत्वं, स्वाकृतेरनघरमूर्त्तत्वं, सज्जनस्य दुर्गतत्वं तदैव दोषात् शोच्यत्वेन शोभनम् । गलितयौवनाया कामवत्त्वस्य विधेयत्वपक्षे विधेयस्य तस्य प्रभोर्धनपरायणस्य धनपरायणे प्रभुत्वस्य वा, विधेयस्य खले नृपाङ्गणगतत्वस्य नृपाङ्गणगते खलत्वस्य वा विधेयस्य स्वाधीनदोषेण शोच्यत्वादशोभनत्वमिति विधेयानामेव सदसत्त्वम् ।

(वि, ख) पूर्वोक्तञ्चेत्येवि विधेयानामेव तथात्वाद् भिन्नाभिप्रायं ग्रन्थकृन्मनसि कृत्वापरोक्तं सदसद्योगं दर्शयति—इह केचिदिति । एतन्मते उद्देश्याना विशेष्याणामेव सदसत्त्वम् । मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । एतन्मते उद्देश्यविधेययो-

1 एतन्निहितपाठस्थले, ‘शोभनत्वे प्रक्रमादिति’ इति (क. पु.)

2 एतन्निहितः पाठः क. पु. नास्ति ।

विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमदिति । *

इह च खले कपोतवत्सर्वेषां कारयाना साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु एकस्यैव^१ कार्यं प्रति साधके समग्रेष्वन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः (ख, इ) †

“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥”

अत्र आद्येऽर्थे गुणयोर्योगपद्यम् । द्वितीये क्रिययोः । (ग)

विशेष्यविशेषणयोः सदसतोर्योगः । तेषां मते तथात्वमेव विच्छित्तिविशेषाच्चमत्कारस्त-
र्हयति—अत्रहीति । उद्देश्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां तु तेषां मतेन चमत्कार इत्यर्थः । तेषां
सदसत्त्वे एव तावदलङ्कारः । प्रत्युत प्रथमपक्षे तादृशनिर्देशः क्रमभङ्गमावहतीत्यर्थः ।

(वि, ख) तदेव ग्राहयति—सर्वत्रेति । शशी धूसर इत्याद्युद्देश्यविधे-
मार्थकसर्ववाक्ये इत्यर्थः, अयं च दोषः, खले नृपाङ्गणगतत्वस्य विधेयता गतत्वस्य
विधेयतापक्ष एव नृपाङ्गणगते खलत्वस्य, विधेयता पक्षे तुद्देश्यः शोभन एवेति नैष
दोष इति बोध्यम् । एकवारणादेव सुकरे कार्ये दैवात् करणान्तराऽऽगमनरूपात्
समाध्यलङ्कारादस्य भेदमाह—इह च खलेति । एकस्यैवेति । कार्यं प्रति एकस्यैव
समग्रे साधकत्वेऽसमप्रकारणवृत्तिर्न साधकत्वे इत्यर्थः ।

(वि, ग) गुणयोः क्रिययोश्च योगपद्यरूपं समुच्चयमाह—अरुणे चेति । अत्र
चकारौ योगपद्यबोधकौ । तौ च ययोस्तत्प्रभृतौ तयोर्योगपद्यबोधकौ इत्यत आह-
अत्राद्ये इति ।

(लो, इ) द्वितीयपक्षे दृश्यति दर्शयति । विशेष्यस्य शशिकमिनीप्रभृते. सूनस्य
तृतीयपार्श्वं विशदयति—इह—चेति । काकतालीयन्यायेनेति ।

* अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन शोभनाशोभन-
रूपस्य समुच्चयः । ‘नृपाङ्गणगत खल’ इत्यत्र तु नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वे-
न तु अशोभनत्वमिति रीत्या सदसद्रूपतासमर्थनेऽपि तस्मिन्शो नायमलङ्कारः । परतत्र
स्वतोऽशोभनस्य खलस्य पाठ्यत्वं प्रक्रमभङ्गदोष एव ।

† समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सांकर्यादि-
रूपातिशयसम्पादनम् । अत्र तु एककार्यसम्पत्तौ सर्वेषां खले कपोतन्यायेन पातः
कार्यस्य न कोप्यतिशय इति भावः । काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं नतु हेतूनां
गुणप्रधानभावस्य एकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वे
अन्येषां साहाय्यमात्रमिति सतो विशेषः । (उच्यते)

१ ‘एककार्यं प्रति’ (क. पु.)

धिकं कन्दर्पधनुर्भवौ यदि च ते किं वा बहु प्रमहे

यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखं सर्गक्रमो वेधस ॥”

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनाच्चेष्टां निष्फलत्वम् । (८)

उक्त्या चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुन ।

कल्पितेषुपमानत्वे प्रतीप केचिदूचिरे ॥ ११४ ॥ (४) †

“अहमेव गुरु सुदारुणानामिति हाहाहल तात मा स्म ह्यस्य ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥” (४)

अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुव्रतौ तु नायमलङ्कारः । यथा

‘ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति’ इत्यादि (४)

निरुद्धा । इत्थमुक्त्वा उपसहरति—किं वा वदति । वेधस, सर्गक्रमं सृष्टिक्रमं पुनरुक्तवस्तुविमुखं, पुनरुक्तं यत्सदृशवस्त्वन्तरकल्पनं तद्विमुखं । तत्र वैफन्यरूपदोषदर्शनविमुख इत्यर्थः । विमुखपदस्यैवेदृशार्थपरत्वं बोध्यम् ।

(वि, ४) केचिदुपमानस्योपमानत्वकल्पनेऽपि काव्यप्रकाशकृदुक्तमिममलङ्कारं लक्षयति—उक्त्या चात्यन्तमिति । अत्युत्कृष्टस्य वस्तुनोऽत्यन्तमुत्कर्षमुक्त्यापि उपमानत्वेऽपि कल्पिते निर्दिष्ट इत्यर्थः । सच निर्देशः समभिव्याहारविशेषवशात्तन्निन्दापर्यवसायको बोध्यः । अन्योपमानस्योपमानत्वेन निर्देशेनानुगुणस्यैव प्रतीत्या प्रतीपत्वस्यैवाऽसम्भवात् । अतिमुन्दरश्चन्द्र इव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तेः ।

(वि, ५) अहमेवेति । हे हाहाहल, हे तात, अहमेव सुदारुणानां गुरु प्रधानम् । इत्येव ह्यस्य मा स्म, एव दर्पं मा कुरु इत्यर्थः । उक्त इत्यनाह—नन्विति । ननु भो अस्मिन् भुवने दुर्जनानां भूयो बहूनि वचनानि अपि भवादृशानि भवन्त्यानि सन्तात्यर्थः । भूय इति सान्ताक्रियाविशेषणम् । तद्भूयस्त्वनं वचनानामेव भूयस्त्वं बोध्यम् ।

(वि, ६) अत्र भवदिव दृश्यन्ते यानीत्यनेन हाहाहलस्योपमानत्वेनैव निर्देशः । दर्पनिषेधसमभिव्याहाराच्च तन्निन्दापर्यवसायकः । अत्रोक्तमत्यन्तमुत्कर्षं धन्यति—प्रथमपादेनेति । सुदारुणान्तरापेक्षया तेन गुरुत्वकथनात् तद्विशेषणफलमाह—तदनुपमताविति । नायमलङ्कारः, किन्तु उपमा एवेत्यर्थः । तद् दर्शयति—यथा ब्रह्मेति । ब्रह्मा यथा वेदं वदति तथा ब्राह्मण इत्यर्थः । यद्यपि वेदस्यातिवक्त्रं ब्रह्मवति ब्राह्मणस्यात्यन्तोत्कर्षस्थनेषुपमैव नायमलङ्कारस्तथापि प्रतीपघटनार्थं समभिव्याहारविशेषादुपमानस्य निन्दापर्यवसायकत्वं निर्देशस्य विशेषणदत्तमित्यतस्तद्व्याख्यामिति प्रागेवोक्तं बोध्यम् ।

† उपमानप्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः । (अल०, स०)

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ॥ ११५ ॥

अत्र समानलक्षण वस्तु केचित्सहजं अविदागन्तुकम् । (य)

कमेण यथा—

“लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्ष स्थले हरेः ।

प्रस्तं नालाक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥” (त)

अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैरक्षीकृतानि ।

कोपोपरक्लान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्का विदधुर्न यूनाम् ॥” (थ)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यालक्षिमा मुखे भागन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ११६ ॥ (द) *

यथा—

“मल्लिकाचितधमिष्ठाश्चारुचन्दनधर्चिता ।

अविभाभ्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिका ॥” (ध) ×

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निरुष्टगुणस्य तिरोधानम् । इह त्वमयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

(वि, रा) मीलितालङ्कारमाह । मीलितमिति । गुप्तियच्छादनम् । तुल्य-
लक्षणा तुल्यचिह्नेन । भागन्तुकमतदीय, सहज तद्दर्शितः ।

(वि, त) लक्ष्मीवक्षोजेति । हरेर्वक्ष स्थले लक्ष्मीस्तनकस्तूरीविह भारत्या
नालाक्षि, यतो नीलोत्पलाभिया हरेरेव भासा प्रस्तयाच्छादितमित्यर्थः ।

(वि, थ) भागन्तुकलक्षणा त्वाह—सदैवेति । शोण उपलो मणिः
लक्षितो यत्र तादृशकुण्डलस्य मयूखैः सदैवाऽऽरुणीकृतानि यस्या पुरि कामिनीनां
कोपोपरक्लान्यपि मुखानि यूना कोपराङ्गा न विदधुरित्यर्थः ।

(वि, द) सामान्यमिति । अन्यतादात्म्यमन्यभेदाग्रहो यदि वर्णित इत्यर्थः ।
रूपप्रान्तिमतोस्तु अनेदाग्रहादेवाह्वयं वेति ततो भेदः । अत एकोदाहरणे
व्याख्यास्यति—भेदाग्रह इति ।

(वि, ध) मल्लिकेति । अविभाभ्या ज्योत्स्नातोऽगृहीतभेदाः ।

* सदृशैर्गुणैः साधारणगुणयोगात् प्रकृतस्य उपमेयस्यान्यतादात्म्यमुपमाने-
नैकतया यदि वर्ण्यते तदा सामान्यनामालङ्कारः ।

× मल्लिमाभि पुष्पैरक्षिता व्यासा धम्मिष्ठा केशा यासा तादृशास्तथा चारु-
भिधन्दनैर्धर्चिता अभिसारिधधन्द्रिकसु अविभाभ्या असक्ष्या सुखं यान्ति ।

उभयोर्योगपद्ये यथा—

“कलुपं च तवाहितेष्वकस्मा-
त्सितपङ्केरुहसोदराधि चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ + (घ)

“धुनोति चासि तनुवे च कीर्तिम् । इत्यादावेकाधिकरणेष्वेव दृश्यते ॥”

नचात्र दीपकम् । एते हि गुणक्रियायोगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणकालनियमाविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयोक्ति-
मूलत्वाभावः । (ङ)

समाधिः सुकरे कार्ये दैवाद् वस्तुचन्तरागमात् ॥१११॥

यथा—

“मानमस्या निराकृतं पादयोर्मै पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टपेदमुदीर्यं घनगर्जितम् ॥” (च)

(वि, घ) कलुपं चेति । अहितेषु विपद्येषु, महीपतीन्द्रेति सम्बोधनम् । अत्र
पूर्वापि गुणोत्तरं चक्षरः, पशुं तु कियोत्तरमित्यनयोयोगपद्यम् । धुनोति चेति ।
एकाधिकरणे रणस्थलस्थे । व्यभिचरणेष्वेव दृश्यते इति अन्यप्रसाराद्वत्, यथा—

“वृषाणपाणिध भवान् रणक्षितौ ।

ससाधुवादाध मुरः मुरलये ॥”

इत्यत्र रणक्षिति मुरालयरूपाधिकरणभेदः ।

(वि, ङ) ‘धुनोति चासि’ नित्युदाहरणे एवस्मिन् कर्तृकारकेऽनेकक्रियासम्ब-
न्धादनेकक्रियास्वेककारकरूपदीपकप्रसाङ्गिनाशङ्क्य निषिध्यति—न चाग्नेति । एते
गुणक्रियायोगपद्ये ये समुच्चयप्रसारास्ते कार्यकारणशर्यः पौर्वापर्यरूपः कालनियमः
तद्विपर्ययरूपातिशयोक्तिमूला इत्यर्थः । दर्शितोदाहरणेषु सर्वत्रैव गुणयोः क्रिययो-
र्वा कार्यकारणभावगत्वेऽपि योगपद्योक्तेः । दीपके तु तथान्वं नास्तीत्याह—दीपक-
स्येति । इदमुपलक्षणम्—तत्र योगपद्यस्याप्यविवक्षितं भेदश्चमिति बोध्यम् । तथा चेद-
तद्व्यवभागे वर्ततेति विशेषणं देयमित्यभिप्रायः ।

(वि, च) समाप्तलक्षणाह—समाधिरिति । एककारणेनैव सुकरे कार्ये
दैवाद् कारणरूपवस्तुचन्तरागमात् । मानमस्या इति । घनगर्जितस्योदीपकत्वेन

+ हे महीपतीन्द्र स्वभावाः गिताङ्गेरुहसोदरा श्वेतश्मलवृक्षश्च धीः शोभा यस्य
तद्वत् तत्र चक्षुः अहितेषु वपुषु अस्म्यार कृतुं चक्षुः, क्रीडादीपकमित्यर्थः ।
तेषां वपुषां वपुषि आसत् विवर्तनी कटाक्षैः कर्तुंभिः प्रस्फुटं पतितं च । अत्र
वपुषं मुरः पशुं च किञ्च । चक्षरेण तयोदीपकपद्यसमुच्चयः ।

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ ११२ ॥ (छ, ई)

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भौ भिनत्यस्याः कुचकुम्भनिभो हरिः ॥” (ज, उ)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ ११३ ॥ (झ)

क्रमेण यथा—

यवघ्नेप्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरमित्यादि । (ज)

“तद्बक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकया, हा हेम सा चेद् युति-

स्तच्चन्द्रयंदि हारित कुवलयैस्तचेद् स्मितं का सुधा ।

।।नभो तदपि कारणान्तरं दैवाकुपस्वितमित्यर्थः ।

(वि, छ) प्रत्यनीकालङ्कारमाह—प्रत्यनीकमिति । रिपोः प्रतीकारे प्रत्यपकारे अशक्तेन केनापि यदि तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य तिरस्कारः तस्यैव रिपोरेवोत्कर्षसाधकः, उत्कर्षपर्यवसायक इत्यर्थः ।

(वि, ज) मध्येनेति । रिपुकुम्भभेदनार्थं सिंहस्य भावना पूर्वार्धम् । अत्र मध्येन स्वमध्यजयात् नायिका सिंहस्य रिपुः, तत्कुचसादस्यात् करिकुम्भौ तदीयौ ।

(वि, झ) द्विविधं प्रतीपालङ्कारमाह—प्रसिद्धस्येति । प्रसिद्धस्योपमानस्य उपमेयत्वकल्पनं वा निष्फलत्वकथनं वेति द्विविधं प्रतीपमित्यर्थः ।

(वि, ञ) यत्त्वघ्नेत्र इत्यादि । सादृश्यस्य प्रतियोगि उपमानम् । अत्र च त्व-घ्नेनस्य समानकान्तिरित्युक्त्या नेत्रकान्तेरिन्दीवरकान्तिसादृश्यप्रतियोगित्वेन निर्देशा-त्त्वघ्नेत्रकान्तिरुपमानम् । इन्दीवरकान्तेरुपमानत्वेन प्रसिद्धाया उपमेयत्वकल्पनम् ।

(वि, ट) उपमानस्य वैफल्यमुदाहरति—तद् बक्त्रं यदीति । तद् बक्त्रादि-सत्त्वे शशिकयादीना मुद्रितत्वादिकं वैफल्यं पर्यवसितं बोध्यम् । हा इति शोचामी-त्यर्थः । हारितं पराजयः प्राप्त इत्यर्थः । तच्चेदिति । तस्याः तस्मिन् चेदित्यर्थः । व

(लो, ई) एवं वाक्यन्यायाध्रियिणोऽलङ्कारान् दर्शयित्वा, लोकन्यायाध्रियं दर्शयति—प्रत्यनीकमिति । अनेकं सैन्यं, तत्रात्र स्वसामान्यस्य सम्बन्धिमानस्योप-लक्षकम् । तेनाभियोज्यतया प्रतिनिधिभूतोर्थो रिपो- सम्बन्धी वर्यते इति प्रत्यनी-नामालङ्कारम् । तदीयस्य रिपुसम्बन्धिनः ।

(लो, उ) इभकुम्भयोरेत्र नायिकासम्बन्धिता । स्वसम्बन्धः कुचकुम्भसम्बन्ध-सादृश्यसम्बन्धादिदं च कचिदनुकूलस्य वाञ्छिताचरणेपि सम्भवति । यथा विह-विधुरापि सततं भवतः स्वासानुहारिणी पतति इत्यादौ ।

धिक् कन्दर्पधनुर्भवौ यदि च ते किं वा बहु ममहे

यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥”

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां निष्फलत्वम् । (८)

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेष्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदुचिरे ॥ ११४ ॥ (४) †

“अहमेव गुरुः सुदाहणानामिति हाहाहल तात मा स्म इष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥” (४)

अत्र प्रथमपादेनोत्कर्षाविराग उक्तः । तदनुक्री न नायमलङ्कारः । यथा

‘महोव माह्वणो वदति’ इत्यादि (४)

निकृष्टा । इत्यमुक्त्वा उपसंहरति—किं वा वदति । वेधसः सर्गक्रमः सृष्टिक्रमः पुनरुक्तवस्तुविमुखः, पुनरुक्तं यत्सदृशवस्त्वन्तरकल्पनं तद्विमुखः । तत्र वैफल्यरूपदोषदर्शनविमुख इत्यर्थः । विमुखपदस्यैवेदृशार्थपरत्वं बोध्यम् ।

(वि, ४) केचिदुपमानस्योपमानत्वकल्पनेषु काव्यप्रकाशकृदुक्तमिममलङ्कारं लक्षयति—उक्त्वा चात्यन्तामिति । अत्युत्कृष्टस्य वस्तुनोऽत्यन्तमुत्कर्षमुक्त्वापि उपमानत्वेऽपि कल्पिते निर्दिष्ट इत्यर्थः । सच निर्देशः समभिव्याहारविशेषवशात्तन्निन्दापर्यवसायको बोध्यः । अन्यथोपमानस्योपमानत्वेन निर्देशेनामुग्रास्यैव प्रतीक्षा प्रतीपत्वस्यैवाऽसम्भवात् । अतिमुन्दरश्चन्द्र इव मुखमिष्युपमायामतिव्याप्तेश्च ।

(वि, ५) अहमेवेति । हे हाहाहल, हे तात, अहमेव सुदाहणानां गुरुः प्रधानम् । इत्येवं इष्यो मा स्म, एवं दर्प मा कुरु इत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—नन्विति । ननु भो अस्मिन् भुवने दुर्जनानां भूयो बहूनि वचनानि अपि भवादृशानि भवतु-र्यानि सन्तीत्यर्थः । भूय इति सान्त्विक्याविशेषणम् । तद्भूयस्त्वेन वचनानामेव भूयस्त्वं बोध्यम् ।

(वि, ६) अत्र भवदिव हरयन्ते यानीत्यनेन हाहाहलस्योपमानत्वेनैव निर्देशः । दर्पनिषेधसमभिव्याहाराच्च तन्निन्दापर्यवसायकः । अत्रोक्तमत्यन्त-मुत्कर्षं षटयति—प्रथमपादेनेति । सुदाहणान्तरापेक्षया तेन गुरुत्वस्येनात् तद्विशेषणफलमाह—तदनुक्ताविति । नायमलङ्कारः, किन्तु उपमा एवेत्यर्थः । तद् दर्शयति—यथा प्रहोति । प्रहो यथा वेदं वदति तथा ब्राह्मण इत्यर्थः । यद्यपि वेदस्यातिवृद्धं प्रहोति ब्राह्मणस्यात्यन्तोत्कर्षक्यनेष्युपमेव नायमलङ्कारस्तथापि प्रतीप-षटनार्थं समभिव्याहारविशेषादुपमानस्य निन्दापर्यवसायकत्वं निर्देशस्य विशेषणं दत्तमित्यतस्तद्व्याख्यामिति प्रागेवोक्तं बोध्यम् ।

† उपमानप्रतिवृत्त्यादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः । (अलं., त.)

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणा ॥ ११५ ॥
अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित्सहजं क्वचिदागन्तुकम् । (ग)

क्रमेण यथा—

“लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्मं वक्ष स्थले हरेः ।

प्रस्तं नालाचि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥” (त)

अत्र भगवतः श्यामा कास्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैरुणीकृतानि ।

कोपोपरङ्गाभ्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम् ॥” (ध)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ११६ ॥ (द) *

यथा—

“मल्लिकाचितधमिल्लाश्वारूचन्दनवर्चिता ।

अविभाष्या मुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभित्तारिका ॥” (घ) ×

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य विरोधानम् । इह दूभयोस्तुल्यगुणतया

भेदाग्रहः ।

(वि, ण) मीलितालङ्कारमाह । मीलितमिति । गुप्तिराच्छादनम् । तुल्य-
लक्ष्मणा तुल्यचिह्नेन । आगन्तुकमतदीय, सहजं तद्वृत्तिः ।

(वि, त) लक्ष्मीवक्षोजेति । हरेर्वक्ष स्थले लक्ष्मीस्तनकस्तूरीबद्ध भारत्या
नालाचि, यतो नीलोत्पलाभया हरेरेव भासा प्रस्तमाच्छादितमित्यर्थः ।

(वि, ध) आगन्तुकलक्ष्मणा त्वाह—सदैवेति । शोण उपलो मणिः
खचितो यत्र तादृशकुण्डलस्य मयूखैः सदैवाऽरुणीकृतानि यस्या पुरि कामिनीनां

कोपोपरङ्गाभ्यपि मुखानि यूनां कोपशङ्का न विदधुरित्यर्थः ।

(वि, द) सामान्यामिति । अन्यतादात्म्यमन्यभेदाग्रहो यदि वर्णित इत्यर्थः ।
स्वकप्रान्तिमतोस्तु अभेदाग्रहादेवाह्वर्या वेति ततो भेदः । अत एवादाहरणे

व्याख्यास्यति—भेदाग्रह इति ।

(वि, घ) मल्लिकेति । अविभाष्या ज्योत्स्नातोऽप्यहीतभेदाः ।

* सदृशैर्गुणैः साधारणगुणयोगात् प्रकृतस्य उपमेयस्यान्यतादात्म्यमुपमाने-
नैक्यमता यदि वर्ण्यते तदा सामान्यनामालङ्कारः ।

× मल्लिकाम्बि पुष्पैराचिता व्यासा धम्मिल्ला केशा यासा तादृशस्तथा चाद-
भिधन्दनैश्चर्चिता अभितारिकाश्चन्द्रिकासु अविभाष्या अलक्ष्या मुखं यान्ति ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥ ११७ ॥ *

यथा—

“जगाद वदनच्छन्नपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः शैत्यमुदंशुदशनाशुभिः ॥” (न)

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम् । इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाच्छा-
न्तता प्रतीयते इति भेदः । (प) †

तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ॥ ११८ ॥ (फ)

यथा—

“हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिपण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥” (य)

यथा वा—

“गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं

कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

(वि, न) तद्गुणालङ्कारमाह—तद्गुण इति । अत्युत्कृष्टस्य गुणस्य ग्रहो गुण-
ग्रहणम् । जगादेति । यलभद्रवदनच्छन्नो वदनव्याजस्य पद्मस्य पर्यन्तपातिनो
मधुलिहो भ्रमरान् उदशनाम् उद्गताशना दशनाना दन्तानामंशुभिः शैत्यं नयन्
जगादेश्वर्थः । अत्र भ्रमराणां स्वगुणत्यागः शैत्यप्रापणादित्यर्थः ।

(वि, प) मीलितालङ्कारादस्य विशेषमाह—मीलिते इति । प्रकृतस्य वस्तुन
इति । प्रकृतस्य यद्वस्तुनो गुणस्वरूपं तस्याच्छादनमग्रह इत्यर्थः । आनमन्तता
स्वाभयोकरणम् ।

(वि, फ) अतद्गुणालङ्कारमाह—तद्रूपेति । अननुहारोऽग्रहणम् । हेतौ
ग्रहणहेतौ ।

(वि, य) हन्त सान्द्रेति । अननुरक्तं नायकं प्रति अनुरक्तया नायि-
कया उक्तिरित्यम् । गुणगौरिति । गुणेन गौर इति, गुणो गौरे यस्येति समासेन च
सम्बोधनम् । हृदये निपण्णोऽपीत्यन्वयः । रागपदरज्यसिपदे रक्तिमानुरागयो-
रिति । अत्र रागमृतिहृदये निपण्णत्वं रक्तहेतुः ।

* तत्समानगुणनिबन्धनात्सामान्यम् । (व्य० प्र०) तस्याप्रकृतस्य गुणोप्राप्तीति
(व्य० प्र०) तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्मिन्निति (अलं० य०)

† “मीलिते धर्मिण एवाग्रहः । सामान्ये अपरित्यक्तगुणस्वैयाऽवृत्तभावाः ।
इह तु गुणमात्रस्वैयाप्रतिभवा, धर्मिणः पृथक्भावाद्येति भेद इत्यर्थः । (उद्योतः)

। ‘मुदम’ (क. ग. पुस्तके)

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता

चीयते नच नचापचीयते ॥” +

पूर्वधातिरिक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरवशब्दाद्यस्य नायकस्य रत्नत्वं न निष्पन्नम् । उत्तरप्राप्तस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुना-पेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः सम्पर्केऽपि न तद्वद्वता । अत्र च गुणा-प्रहरणरूपविशिष्टविशेषाभयाद् विशेषोक्तेर्भेदः वर्णान्तरोत्तरयभावाच्च विद्यमात् । (भ)

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोर्थ आकारेषेद्वितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गया यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥ ११६ ॥ (म)

सूचमः स्थूलमतिभिरसंख्ययः । अत्राकारेण यथा-

“यत्रप्रत्यन्दिस्वेदविन्दुप्रपञ्चैरेष्टा भिन्नं कुट्टुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्मया व्यञ्जयन्ती चयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत् ॥”

(वि, भ) उदाहरतश्चोक्तयेपि एतद्गुणप्रहरणमुदाहरणद्वयैवैतच्छरणं चाह-पूर्वमेति । अतिरिक्तहृदयं रागमृतत्वेनातिरिक्तगुण हृदयं प्राप्तवद् प्राप्तप्राप्तं रत्नत्वं न निष्पन्नम्, नायकस्येत्यर्थः । इत्यमत्र प्रकृतेन नायकस्य प्रकृतस्य हृदयस्य गुणप्रहरण दर्शयित्वा प्रकृततोऽप्रकृतगुणप्रहरणरूपफलाभावमुत्तरश्लोके दर्शयति-उत्तरत्रेति । यद्यपि राजहंसोत्पद्यप्रकृतस्तथापि सम्बोध्यत्वेनाऽऽपेक्षिकं तस्य प्रकृतत्वं दर्शयन्नाह-अप्रस्तुतप्रशंसायामिति । सति हेतौ फलाभावकभाया विशेषोक्तेरस्य भेदमाह-अत्र चेति । विशेषोक्तेः सामान्यत एव फलाभावः इह तु गुणप्रहरणरूपफलाभावरूपो भाग्यविशेष इति भेद इत्यर्थः ।

ननु कार्यस्य कारणविरोधिगुणवशात् कार्यस्य कारणगुणप्रहरणं विपमा-लङ्घरेप्यस्ति चेद् यद्यपि दर्शितोदाहरणद्वये कार्यकारणभावसत्त्वात् तादृश-स्याऽतद्रूपस्य विपमालङ्घरत्वाविशेष इत्याह-वर्णान्तरेति । विपमालङ्घारे कारण-विरोधिगुणान्तरोत्तरातिरिति भेद इत्यर्थः ।

(वि, म) सूक्ष्मालङ्कारमाह-संलक्षित इति । भङ्गया प्रकाशविशेषेण सूच्यत इत्यर्थः । आकरः संस्थानम्, इज्जितं किंवा इत्यर्थः ।

(वि, य) यत्रप्रत्यन्दि इति । काचिद् यस्या सखी कस्याश्चिन्नायिकायाः कण्ठे यत्रप्रत्यन्दिभिः स्वेदभिन्दुप्रवाहैः भिन्न दिग्भाकृतं कुट्टुकुम् दृष्ट्वा तस्याः नायिकायाः पुंस्त्वं रतौ पुरुषायितत्वं व्यञ्जयन्ती स्मिता दृष्टित्वा तस्याः पाणौ खड्गलेखां लिखे-

+ गात्रं गङ्गासम्बन्धि, अयम्बु जलं, सितं शुभ्रम् । यामुनं यमुनासम्बन्धि जलं कञ्जलामं कञ्जलतुल्यं कृष्णम् । हे राजहंस उभयत्र मञ्जतः स्नानं कुर्वतस्तव शुभ्रता सैव एकैव न चीयते न वर्धते नच अपचीयते ह्यसमेति ।

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन सलक्षितं कस्याश्चित्सुरपायितं पाणी
पुरपचिह्नसङ्गलेखाखिन्नेन सूचितम् । (य)
इद्वितेन यथा—

“सकेतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृत लीलापत्र निमीलितम् ॥”

अत्र विटस्य भ्रविचेपादिना लक्षितं सङ्केतकालाभिप्रायो रजनीकाळभा-
विना पत्रनिमीलनेन प्रकाशित । (२)

व्याजोक्तिर्गोपन व्याजादुद्भिद्यस्यापि यस्तुनः ॥ १२० ॥ (ल)
यथा—

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगृहोद्धत

रोमाञ्चादिर्विसम्पुल्लाखिलविधिन्यासङ्गभङ्गाकुल ।

आ शैल्य तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मित

शैलान्तं पुरमातृमण्डलगणैरुद्योवताद् व शिव ॥” (घ)

नेय प्रथमापद्धति, अपद्धवकारिणो विषयस्थानभिधानात् । द्वितीयापद्धते
भेदश्च तत्प्रसाये दर्शित । (श)

सौत्यर्थ । अत्रेति । सलक्षितमिति । प्रकृतरतौ स्वेदस्य पृष्ठगामित्वेन सलक्षणम् ।

(वि, र) सकेतफालेति । विट धूर्तम् उपनायक तद्विज्ञासार्थं सकेतकाल
मनस ज्ञात्वा विदग्धया नायिकया हसता नेत्रार्पिताकृत यथा स्यात्तथा लीलापत्र
निमीलितमित्यर्थ । कालाभिप्राय कालविज्ञासा भ्रविचेपश्चाद्व्याजोपि योग्यतायत्त
तन्म्यानिर्ज्ञितम् ।

(वि, ल) व्याजोक्त्यलङ्कारमाह—व्याजेति । उद्भिद्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य
व्याजात् कपटेन ।

(वि, घ) शैलेन्द्रेति । शिवो बोध्यतात् । वरिष्ठ । शैलेन्द्रेण प्रतिपाद्यमानाया
उत्सृज्यमानाया गिरिजाया हस्तस्य उपगृहेन उपगृह्णेन स्पर्शेण उल्लसद्भि रोमाञ्चा-
दिभि रोमाञ्चवेषधुस्वेदे खसम्पुल्लस्य व्यस्तस्य आखिलवर्णादिभिरुपि व्यासङ्गस्य
व्यासारस्य भङ्गनाकुल सन् आ आश्चर्यं तुहिनसम्बन्धिनोऽचलस्य करयो शैल्यम्
इत्युचिवान् सन् शैलान्तं पुरेण तद्वत्तत्ताभि गोप्यादिमातृमण्डलेन स्वीयगणैश्च
सस्मित इष्ट ।

(वि, श) प्रथमोद्भयपद्धतितोऽस्य भेदमाह—नेयमिति । अपद्धवकारिण
एनि । प्रहृतापद्धवकार्यो यो विषयो वस्तु स्थाप्यमानमप्रकृत वस्तु, तस्याऽनभिधाना-
दित्यर्थ । इदमुरतपन्नम्, अपद्धवार्थपदस्य नमादरपन्नभिधानादिति बोद्धव्यम् । अपद्ध-
वो नेतृत्वानभिधानाद् रोमाञ्चादेस्त्वनपद्धन्नादेव । द्वितीयापद्धतेरिति ।

स्वभावोक्तिर्दुरुद्धार्यस्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ १२१ ॥ *

दुरुद्धार्योः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वयोस्तदेकाधययोश्चेष्टारूपयोः।

(प) यथा मम—

“लाङ्गुलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद् दारयन्नप्रपद्भ्या-

मामन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्कृजंत'फुत्कारघोरः प्रतिदिशमाखिलान् द्रावयध्वेन जन्तून्

कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिबद्ध' मरुणोच्छुनचक्षुस्तरङ्गः॥” (स)

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

“गोपनीयं कमप्यर्थं रोतयित्वा कथञ्चन । यदि श्रेयेणान्यथा वाऽन्यथयेत्
साप्यपह्नुतिः” इत्युक्तलक्षणात् “काले वारिधराणाम्” इत्युदाहरणाद् द्वितीयापह्वा-
दित्यर्थः । तत्प्रस्तावे दर्शित इति । गोपनीयार्थस्य गोपनकृता प्रथममभिहितत्वाच्च
व्याजोक्तेरिति लिपिनेन दर्शित इत्यर्थः । इह तु गोपनीयार्थस्य रोमादादेः शिवेन
प्रथममभिधानात् ।

(वि, प) स्वभावोक्त्यलङ्कारमाह—स्वभावोक्तिरिति । दुरुद्धार्येत्यस्या-
ऽप्यन्तदुरुद्धार्येत्येति नार्थः । किन्त्वर्थस्य दुरुद्धार्ये क्रिया इत्येवमन्वयः । अर्थश्च
डिम्भादिरित्येवमेव व्याचष्टे—दुरुद्धार्योरिति । दुरुद्धार्योः स्वयोरित्यन्वयः । दुरुद्-
पदार्थमाह—कविमात्रेति । कविभिन्नाऽवेद्ययोरित्यर्थः । अर्थपदं डिम्भादिपरतया
व्याचष्टे—अर्थस्येति । डिम्भ- शिशुः । आदिपदादप्रकृष्टज्ञानमात्रपरिमहः । तदे-
काधययोस्तन्माननिष्ठयोः ।

(वि, स) लाङ्गुलेनेति । अरुणे उच्छुने स्फुरिते चक्षुषी यस्य तादृशः
एव तरङ्गः व्याघ्रः प्रविष्टं प्रतिपन्नसमूहं प्रविष्टः । कोरुषः क्षितितलमसकृद् लाङ्गु-
लेनाऽभिहत्य अप्रपद्भ्या दारयन् विलिखन् । यथानन्तरं आत्मन्येवावलीय कुक्षिताङ्गो
भूत्वा द्रुतं गगनं विक्रमेण च प्रोत्पतन् तथा स्कृजन्ता विस्फुरता फुत्कारेण घोरः तथाऽखि-
लान् जन्तून् प्रतिदिशं द्रावयन् तथा कोपाविष्टोऽरुणोच्छुनचक्षुश्च । अप्राप्येत्यादे रूपस्य
क्रियाणा च वर्णनम् ।

(वि, इ) भाविकालङ्कारमाह—अद्भुतस्येति । अवेतिवेत्यर्थः । भूतस्य

* स्वभावस्य वर्णेनीयतत्तद्वस्तुमात्रगतस्य धर्मस्य उक्तिः स्वभावोक्तिः । जाति-
रिति प्राचीनानां व्यपदेशः ।

१ 'स्कृजंतु'द्वारपोषः' (क. ग. पु)

॥ प्रतिपन्न (क. घ. च. पु) ।

यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥ १२२ ॥ * (ह)

यथा—

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव ।

येनैकचलुके दृष्टो दिव्यौ सौ मत्स्यकच्छपा ॥” (क)

यथा वा—

“आत्मादत्तनमत्रेति पर्यामि तव लोचने ।

भाविभूपणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥” (ख)

नचाय प्रसादाख्यो गुण । भूतभाविनो प्रत्यक्षायमाणत्वे तस्याहेतु-
कत्वात् । (ग) “नचाद्भुतो रस । विस्मय प्रत्यक्ष हेतुत्वात् । (घ)

भविष्यतो वा अद्भुतस्य पदार्थस्य यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वं वर्णित-
तदित्यर्थः ।

(घि, क) मुनिरिति । एकचलुके पीयमानसमुद्ररूपे गरुडपे मत्स्यकच्छपा-
वीरवरावतारौ भूतभाविनौ योगमलेन दृश्ये । एतदर्थमेव योगीन्द्रपदोपादानम् ।

(घि, घ) आसीदिति । यौवनेऽजनाभावेऽपि अञ्जनशोभासत्त्वादासादिति ।
भूपणेन भविष्यन्त्या शोभाया तद्विनापि दर्शनाद् भाविभूपणेति ।

(घि, ग) ननु भूतभाविनो प्रत्यक्षायोग्ययोरपि प्रत्यक्षायमाणत्वं शीघ्रप्रती-
तिविषयत्वात् । तथाचेदरार्थस्य विषयत्वेन शब्दव्यधितोरपि सौर्भा विशद एव । तथा
वार्थवैमल्य प्रसादो य परोक्ष प्रसादगुणः स एवाय तदभिज्ञवैचित्र्यविशेषाभावाद्
भाविक्कनामालङ्कारे नास्तीत्याशङ्कते—न चायमिति । समाधत्ते—भूतभाविनो-
रिति । तयो प्रत्यक्षायमाणत्वे शङ्के तस्य प्रत्यक्षायमाणत्वात्स्यादेतुक्त्वादहेतुक्त्व-
स्फुरणादित्यर्थः । तथा चाहेतुक्त्वस्फुरणवैशिष्ट्यस्पर्शविषयमेव भाविकालङ्कार-
इत्युक्तम् ।

(घि, घ) नन्वेतुक्त्वेन हेतुनुसन्धानं विस्मय एव, तथा चाद्भुतरस एवाय
मित्याशङ्कते—नचाद्भुत इति । समाधत्ते—विस्मय प्रतीतिः । अहेतुक्त्वशङ्क-
विरोध भाविभूतवस्तुप्रत्यक्षायमाणत्वमेवायमलङ्कारः । तस्य विस्मय प्रति हेतुत्वा-
देव, ननु विस्मयरूपत्वादित्यर्थः । तथा नचाय रसोऽद्भुतोत्पन्न इत्यलं भाविक-
मिति नायः ।

* स्यागते नात्र आसय धातोरपि प्रश्लिष्यत्वेनास्ताति 'भायो वा भायना
पुन पुनधेतपि निवेष्टान 'अयस्' इति नाविष्म ।'

। 'पुनरे' (क ग घ)

नचातिशयोक्तिरलङ्कार, अभ्यवसायाभावात् । नच भ्रान्तिमान्, भूत-
भाविनोर्भूतभ्रान्तित्वेन प्रकाशनात् । (च) नच स्वभावेति, नचातीति-
वस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्येव यथावद् वर्णन स्वरूपम् । अस्य तु वस्तुन
प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुन क्वचित्
स्वभावोद्भावाप्यस्या विच्छित्ते सम्भवस्तदोभयो सह्यः । (च)

“अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

सितातपत्रैरिव सर्वतो वृत् ।

अचामरोप्येव सदैव वीज्यते

विज्ञासवाक्यजननेन कोप्ययम् ॥” (छ)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनाच्चायमलङ्कार । वर्णनावशेन

(वि, छ) नायिकाया रूपानिरायप्रतीत्या उक्तचतुर्विधातिशयोक्तितोऽतिरिक्त
प्रकरातिशयोक्तिरेव स्यादित्याशङ्कते—नचातिशयेति । समाधत्ते—अभ्यव-
सायेति । सर्वविधातिशयोक्त्य एवाभ्यवसायपरित्या । अत्र तदभावात्तदुपातिशय
बोधमात्रेण तदीयप्रकारान्तरकल्पनाऽनौचित्यादिति भावः । भूते भाविनि रूपे भूत-
भावित्वेन ज्ञापनात् भ्रान्तिमत्त्वमाशङ्कते—न च भ्रान्तीति । समाधत्ते—भूतेति । प्रकृत
स्यान्यतादात्म्यमत्र एव भ्रान्तिमात्रं चात्राभूतभाविपदार्था प्रकृतास्तत्र भूतभाविता-
विभ्रमः । किन्तु भूतभाविपदार्थं प्रकृत्य तत्रैव तथात्वप्रकाशनादित्यर्थः । रूपविशे-
षवद्वायिकाभावाधर्मयोरत्र नयनाकृत्योर्वर्णितत्वात् ।

(वि, च) स्वभावोक्तिमाशङ्कते—नचेति । समाधत्ते—तस्या इति । लौकिक
वस्तु डिम्भन्याग्रादि तद्गतस्य सूक्ष्मधर्मात्मकस्वभावस्य कविभिन्नजनावेशतन्मात्र-
वृत्तिधर्मरूपस्य तत्र यथा वर्णितं तस्य स्वरूपमित्यर्थः । अत्र नूतनतेत्याह—अस्य-
त्विति । तदपेक्षया अत्र विलक्षणभक्तिरस्तीत्यर्थः । ननु

‘अस्फुटाक्षुरागादीदेव बालो विलोक्यते ।

हरदन्ताक्षुरधीकहासो भावी च हरयते ॥’

इत्यत्र डिम्भमात्रक्रियादेर्भाविभूतस्य कोऽलङ्कार स्यादिति मनसिकृत्य समाधत्ते-
यदि पुनरिति । सकर स्नातन्येपैकत्र स्थितिरूपः ।

(वि, छ) यत्र भूतभाविवस्तुनेर्न प्रत्यक्षायमाणत्व किन्तु तद्वस्तुन एव प्रत्य-
क्षायमाणत्व वर्णितं तत्र नायमलङ्कार इत्युदाहृत्य दर्शयति—अनातपत्रोऽपीति ।
आतपत्ररहितोप्यय राजा सर्वदिक्षु सितातपत्रैः सर्वतो वेष्टित इव लक्ष्यते, वीक्ष्यत
इत्यर्थः । दीप्यमानधीकत्वात् । एवमचामररचामररहितोप्येव सदैव विलासहेतुक
व्यजनेन वीज्यमान इव लक्ष्यते इति पूर्वतोऽनुपपन्न, शान्तितात्रत्वात् ।

(वि, ज) अत्रेति । प्रत्यक्षायमाणस्यैव तत्राऽतपत्रवृत्तत्वस्य वाज्यमानत्वस्य

प्रत्यक्षायमाणत्वात् स्वरूपत्वात् । यत्र पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलङ्कारो भवितुं युक्तः । ययोदाहृते आसादिजन-
मित्यादौ । (ज)

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥ १२३ ॥ (ऋ) ×

क्रमेणोदाहरणम्—

“अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलपुट्टिमानाम् ।

ज्योत्स्नानिपातात्चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥” (ज)

“नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन, संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संदृत्य लोकान् पुरयोऽधिरोते ॥” (ङ)

केत्यर्थः । एवकाराद् भूतभाविष्यवच्छेदाच्च भूतभाविष्यदार्थस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं

मित्यर्थः । अत्र श्लोके तथात्वाभावं विरुदयित्वा दर्शयति—वर्णनावशेनेति । अत्र

स्वरूपत्वात्, एतत् श्लोकार्थस्वरूपत्वात्, ननु भूतभाविष्यदार्थस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं

मित्यर्थः । भविष्यत्काले तु भूतभावित्वपटनावशाद् विशेषान्तरमप्यस्तीत्याह—यत्र

पुनरिति । प्रत्यक्षायमाणत्वं पर्यवस्यतीत्यर्थः । अत्रापि प्रतीत्यननु तेजोविशेषा-

च्छत्रत्वापारोपोऽनुमानमेवेति भेद इत्यर्थः । तथा चात्र विशेषालङ्कार एव इति बोध्यम् ।

(चि, ऋ) उदात्तालङ्कारं द्विविधमाह—लोकेति । यद्वेति । महतां चरितं वा

प्रस्तुतस्याङ्गं प्रकर्षकं यदा भवेदित्यर्थः ।

(चि, ज) अधः कृतेति । यस्या पुरि अधःकृतमम्भोधराणां मेघानां मण्डलं

यैस्तादृशानां चन्द्रज्योत्स्नानिपातात् चरतां शशाङ्कोपलपुट्टिमानां चन्द्रचान्तमणिमय-

गृहाणां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति प्राप्नोतीत्यर्थः । जलमेकेन वर्धितमित्यर्थः ।

अधःकृतेत्यादिकं पुट्टिमविशेषणम् । मण्डलायामिति क्वचित् पाठः । पुट्टिर्मरुतःकरणमेव

पुर्यां अघःकरणं बोध्यम् । अत्रैतादृशपुट्टिमवतो नृपस्य लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना ।

(चि, ङ) नाभिप्ररूढेति । युगान्तोचितयोगनिद्रः, युगान्ते उचिता योगनिद्रा

यस्य सः पुरयो विष्णुर्लोकान् संदृत्य अमुं समुद्रम् अधिरोते । श्रीहरः, प्रथमेन धात्रा

आदिब्रह्मणा संस्तूयमानः । धात्रा कीदृशेन नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन—नाभिस्थेन अति-

नयनविद्या पञ्चविद्यया श्रुते भावः । अत्र वर्णनीयोऽम्भोधिः प्रकृतस्त्वस्य प्रकर्षक-

मीदृशं मत्तं स्तूयमानेदराविष्णुरायनरूपं तद्वर्णितम् ।

× उदात्तालङ्कारे द्विविधः । लोचननिरोधे अतिक्रमति या सम्पत्तिस्तस्या

वर्णना अस्मभ्यामनानायाः सम्पत्तेर्वर्णनमुदात्तमेवम् । महतां उमादीनां च चरितं

नदि प्रस्तुतस्य वर्णनापस्य अत्रनुपधारकं भवेत्तदप्यपरमुदात्तम् ।

रसभावौ तदाभासौ भवस्य प्रथमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ।

रसयत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥ १२४ ॥ (३)

तदाभासौ रसाभासौ भावाभासरच । तत्र रसयोगादख्यवदलङ्कारो यथा-
अयं स रसनोत्कर्षात्त्यादि । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । पृथगन्यत्रापि ।
प्रकृष्टप्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम

“आमीलितालसचिचर्चिततारकाशौ

मत्करुणध्वनदरभ्ययाहुवल्लीम् ।

प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

सस्मृत्य तामनिरुमेति न शान्तिमन्तः ॥” (४)

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणारूपभावस्याङ्गम् । सच विप्रलम्भस्य । (३)
ऊर्जो यत् । अनौचित्यप्रवृत्तौ तद्वत्तास्तीत्यूर्जस्वी । यथा (५)

(वि, ४) इदानीं रसयत्तद्वाह—रसभावाविति । रसस्याङ्गत्वे रस-
वान् । भावस्याङ्गत्वे प्रेयान् । आभासयोरङ्गत्वे ओजस्वी । भावप्रथमस्याङ्गत्वे समा-
हितमिति क्रमः ।

(वि, ५) प्रियशब्दात्प्रकर्षार्थे इत्यमुन्प्रत्ययेन साधितस्य प्रेयशब्दा-
र्थमाह । प्रकृष्टप्रियत्वादिति । तत्र भावस्य रसाङ्गत्वे प्रेयोऽलङ्कारमुदाहरति—
आमीलितेति । नायिकया रत्युत्तरवस्था स्मृत्वा चिन्तयतो विरहिण उक्तिरियम् ।
तत्र रत्युत्तरवस्था प्रिया सस्मृत्य तिष्ठतो ममान्तर्मानसमनिरुमेव न शान्तिमेति ।
कौटशावस्था रतिप्रथमादामीलिता अलसाद् विवर्तिता च तारका यत्र तत्
तादृशमस्ति यस्याः तादृशीम् । मत्करुणध्वने दरभ्या चालपशिथिला बाहुवल्ली यस्याः
तादृशीं, प्रस्वेदवारिकणिका आचितगण्डविम्बा च ।

(वि, ६) अत्रेति । अत्र स्मरणस्य वाच्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यभावे-
ऽपि गुणीभूतवाच्यस्याप्यलङ्कारत्वमभिप्रेत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु स्मरणपदमत्र
स्मरणव्यङ्ग्यचिन्तापरम् । स्मरणस्य वाच्यत्वेन तस्य विप्रलम्भाङ्गतोऽयमुपपत्तेः ।
व्यङ्ग्यत्वे सत्त्वेवापरशब्दादपरशब्देव चालङ्कारत्वस्य अन्यप्रकाशकृदादिसर्गलङ्का-
रिकसम्मतत्वात् । तथाच सम्भोगश्च शृङ्गारचिन्ताया अङ्गमित्यर्थः । सम्भोगका-
लावस्थायां चिन्तितत्वात् । अत्राशे रसवदलङ्कार एव । सचेति । सच चिन्ताकृतो
व्यभिचारिभाषो विप्रलम्भस्याङ्गमित्यर्थः । चिन्तया विप्रलम्भाधिक्यात् । अत्र
प्रेयोऽलङ्कारः ।

(वि, ७) ऊर्जस्विपदार्थं व्याकुर्वाणस्तमुदाहर्तुमाह—ऊर्जो यत्तमिति ।
कचिदनौचित्यप्रवृत्तौ तदस्तीत्याह—अनौचित्येति । तेन वलात्कारं विना परो-

“वनेरिलकलासत्राः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम् ॥”

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

एवं भावाभासोपि । (व)

समाहितं परिहारः । यथा—

“अविरलकरवालकम्पनैर्ध्रुवुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेच्छये क्षणात् ॥” (ध)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । (द) *

वाप्रवृत्तौ तदभावेपि संज्ञाशब्दस्यास्य प्रायिकी व्युत्पत्तिर्दर्शिता । अत्र बलात्कार एव उदाहरति—घनेऽखिलेति ।

(चि, त) वने त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दा निजस्त्रियः परिहृत्य रतिं कुर्वते । निजस्त्रीपरिहारे वीजमाह—अखिलेति । आसामखिलकामकलावेष्टृत्वात् तदासङ्गा इत्यर्थः । अत्रेति । वैरिणीनिडम्यनेन राज्ञः प्रकर्षात् तत एव तद्विषयभावप्रकर्षाच्चेत्यर्थः । एवं भावाभासोपि यथा—

“किं व्रमस्ते महाराज माहात्म्यमन्यदुर्लभम् ।

सुवन्ति घनवस्त्रां हि कुङ्कुमलीकृतपाणयः ॥” इति

अत्र शत्रुसुखा तदीयरतिभावाभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

(चि, ध) परिहार इति—प्रथमोत्पन्नभावस्य परिहारस्त्वाग्रे नारापर्यव-
राज्ञः । अविरलेति । मदो गर्वः तद्वर्जने तेषामविरलेत्यादिकं हेतुः । तवेच्छये तव-
दर्शने सति क्षणात् स मदः क्वापि गतो न दृष्ट इत्यर्थः ।

(चि, द) अत्र मदाख्यस्येति । यद्यपि तत्प्रथमोपगतपदस्य लक्ष्याधेन
मदस्य चात्यन्ताभावेन तत्प्रथमस्य लक्षणीयता तथापि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव
गुणीभूतस्य लक्ष्यार्थस्याप्यलक्ष्यत्वमभिप्रेत्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु अपराङ्गभूत-
व्यङ्ग्यस्यैव रसवदलङ्कारत्वं अन्यग्रन्थशृङ्गादिसकलालङ्कारिकगम्मतं न गुणी-

* हे राजन् अविरलं निरन्तरं करवालस्य शत्रुस्य कम्पनैः ध्रुवुटीभिः तर्जनैः
गर्जनैश्च (अभेदे तृतीया) तदूषः तत्र वैरिणां यो मदः मदकार्यम् अस्माभिः
मुहुर्वारं वारं ददृशे दृष्टः स मदः तवेच्छये तव दर्शने सति क्षणात् कापि गत
इत्यर्थः । नच मदो गत इत्यनेन स वाच्य एवेति वाच्यम्, अनेदार्थकतृतीयाभ्यां
कम्पनादेः प्रथमे सति गर्वस्य प्रथमो व्यङ्ग्य एव । गर्वकार्य-
दाहरणे वाच्यप्रसङ्गे प्रदत्तः । अग्रे दीप्तशब्दे मुक्तिर्न सञ्जता । एवमन्य-

भावस्य चोदये सन्धौ मिथत्ये च तदाख्यकाः ॥ १२५ ॥ (घ)

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशबलनामानोऽलङ्काराः ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

ध्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम खेभिरे विपमां दशाम् ॥”

अत्र आसोदयो राजविपयरतिभावस्याङ्गम् । (न)

“जन्मान्तरीणरमयस्याङ्गसङ्गसमुत्सका ।

सङ्गजा चान्तिके सख्याः पानु नः पार्वती सदा ॥”

अत्रौत्सुक्यलज्जयोऽङ्ग सन्धिर्देवताविपयरतिभावस्याङ्गम् । (प)

“परयेत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी

हस्ताक्षमं वितर हृद्वा न्युत्क्रमः कासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विपोऽरययदृष्टेः

कन्या काचित्कलकिसलयान्याददानाभिषत्ते ॥”

अत्र शङ्कासूपाद्यतिस्मृतिधर्मदैवविशेषोऽसुखयानां शबलता राजविपय-
रतिभावस्याङ्गम् । (फ)

भूतलक्ष्यार्थस्य । तदा अत्रैव श्लोके फवेरतिरूपो भावस्तस्यैव तन्मदनाशाङ्गाद्यो
व्यङ्ग्यः । स एवान्न समाहितलङ्कारो योभ्यः ।

(वि, ध) भावोदयादयस्तु गुणीभूताः स्वस्वनामान एवाऽलङ्कार इत्याह—
भावस्य चोदये इति । मिथत्ये भावशबलत्वे । शबलवद्विरुद्धरतिभावैः सह पूर्व-
पूर्वभावस्यैकपक्षस्थितिस्ममिथत्वात् ।

(वि, न) तत्रापराङ्गभावोदयमुदाहरति—मधुपानेति । अत्रेति । प्रथमशतस्य
त्रासस्य श्लोकमध्ये उदयप्रतीक्षा उदय- साराजविपयभावप्रकर्षकमङ्गम् ।

(वि, प) अपराङ्गभावसन्धिमुदाहरति—जन्मान्तरीणेति । अत्रेति । औत्सु-
क्यलज्जयोरलङ्कारत्वमत्रोदाहृतम् ।

“असौढा तत्त्रलोल्लसदसहभावस्य तपसः

कयानां विभ्रम्मेष्वय च रसिकः रौलदुहितु ।

प्रमोदं वा दिश्यात्कपटवटुवेशापनयने

त्वरशौधेत्याभ्या युगपदभियुक्त- स्मरहरः ॥”

इति काव्यप्रकाशकृत्तौदाहरणे आवेगहर्षयोर्व्यङ्ग्ययोरपि सन्धिरलङ्कारः ।

(वि, फ) अपराङ्गभावशबलत्वमुदाहरति—पश्येत्कश्चिदिति । हे पृथ्वी-
परिवृढ ! अरययपरिवृत्तेर्भवद्विद्विप- मच्छरणार्थं फलाकिसलयानि आददानां कवि-
दर्शदाकृष्टकामा इत्यमभिषत्ते । कीदृशमभिषत्ते इत्याह—पश्येदित्यादि । अत्र
परयेदित्यत्र शङ्का व्यङ्ग्या । चल चपल रे इत्यत्र वृत्तिः । कुमारीत्यत्र कुमारीत्वस्म-

इह केचिदाहुः—वाच्यवाचकरूपालङ्कारमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः । रसादयस्तु वाच्यवाचकाम्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता भवितुं युजेति । अन्ये तु रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कारकृतित्वन्यपदेशो भावश्चिरन्तनप्रसिद्ध्याऽङ्गीकार्य एवेति । (व)

अपरे च रसाद्युपकारकतामात्रेणैवालङ्कारत्वं मुख्यतो, रूपकादौ तु वाच्याद्युपधानमजागलस्तनन्यायेनेति । (भ)

अभियुक्तास्तु स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतै रसादिभिरङ्गिनो रसा-
देवाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वन्निरलङ्कारकृतित्वन्यपदेशो लभ्यते । (म)

रणात् कार्यत्वस्मृतिः, अ त्वरेत्यारवाचना । इत्यालम्बामेलमत्र ममेदमकार्यमेवेत्य-
वधारणारूपा मतिरेव विबोधः । कासीत्यत्र क त्वं यासीत्यर्थः । अत्र तत्रमननि-
वर्तने औत्सुक्यं व्यङ्ग्यम् । अत्र दैन्यविरोधमाश्रयोर्न वाच्यबाधकता । अन्येषु तु
पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य बाधकत्वेन बलवत्तया शबलता । राजविषयरतिभावस्याङ्ग-
मिति राजप्रक्रान्तात्वात्तदरिकन्याया एवं भावात् ।

(वि, घ) वाच्यवाचकरूपेति । वाच्यवाचकयोरुपमर्धशब्दस्वरूपं, तयो-
रलङ्कारणं शोभनम्, उपमानुप्रासादयः । तन्मुखेन तद्व्यङ्ग्येति । रसादयस्त्विति ।
अपराङ्गभूता रसादय इत्यर्थः । अपराङ्गानां रसादीनामलङ्कारत्वं स्वीकुर्वतामन्येषां
तु मतमाह—अन्ये स्त्विति । वाच्यवाचकशोभनद्वारा मुख्यरसस्योपकारकत्वप्रयो-
जकमिति न नियमः । किन्तु मुख्यरसोपकारकत्वमेव तथात्वप्रयोजकम् । किन्त्वर्थ-
शब्दालङ्कारकत्वेन व्यवहारवशात्तयोरलङ्कारेष्वेवालङ्कारपदं शक्यम् । अपराङ्गरसादौ
त्वलङ्कारपदं भाङ्गमित्यर्थः, भाङ्ग लाघुणिकम् ।

(वि, भ) अपराङ्गरसादावपि अलङ्कारपदं शक्यमेव न भाङ्गमिति वदता
मतमाह—अपरे चेति । रसाद्युपकारकतामात्रेणैवैतन्मतेनोपमादीनामिवापराङ्गरसादीनामपि
मुख्यतो मुख्यभावेनैवालङ्कारकत्वं न भाङ्गत्वलङ्कारपदार्थत्वेनेत्युक्तम् । तथा चोभयनैवा-
लङ्कारपदं शक्यमित्यर्थः । ननु सर्वेषामेवालङ्कारपदवाच्यत्वे रूपकादावेवालङ्कारव्यवहारः
कथमित्यत्राह—रूपकादायिति । वाच्याद्युपधानं वाच्यतादर्शनमजागलस्तनपानमिदं
निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।

(वि, म) अभियुक्तास्त्विति । एतन्मतेऽपि द्वयोरप्यलङ्कारपदवाच्यत्वमेव ।
किन्तु पूर्वमते रसाद्युपकारकद्वारा तत्रापेक्षणीया । एतन्मते तु उपमादेरिवाङ्गभूत-
रसादेरपि शब्दार्थामयोपकारकद्वारैव रसोपकारकतयाऽलङ्कारपदवाच्यतेति विशेषः ।
तदाह—स्वव्यञ्जकेति । स्वस्याङ्गभूतरसादेर्व्यञ्जकौ वाच्यवाचकौ ताभ्यामुपकृतैरङ्ग-
भूतरसादिभिर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वन्निरलङ्कारकृतित्वन्यपदेशो लभ्यत इत्यर्थः । अङ्गभूतरसादीनां शब्दार्थाभ्यामुपकारो

समासोक्तौ तु नायकादिभ्यवहारमात्रसंवाहककृतिता न त्वास्वादस्य, सस्योक्तरीतिविरहादिति मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारणोक्तम्—(य)

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥’ (र) †

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारित्वं तथा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत । एवं च यथैभिदुक्तं “रसादीनामङ्गित्वे रसवदाद्यलङ्कारः”, अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः, तदपि परास्त्वम् । (ल)

—यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संख्येः सङ्करस्तथा ॥ १२६ ॥ (व)

तैः शब्दार्थयोपकारस्तद्व्यङ्ग्यत्ववैशिष्ट्येनेति परस्परमुपकारो दक्षितः ।

(वि, य) समासोक्तौ तु यो नायकनायिकाभ्यवहारो व्यङ्ग्यस्तस्य रसाद्युपकार-निरपेक्षमेकालङ्कारत्वमित्याह—समासोफ्ताविति । इदमुपलक्षणमप्रस्तुतप्रश-सायामपीदृशत्वं बोध्यम् । अत एवेति । अङ्गभूतरसादेरप्यलङ्कारपदवाच्यत्वादेवेत्यर्थः ।

(वि, र) प्रधाने इति । यत्र काव्ये प्रधाने अङ्गिनि अन्यत्र रसादिरूपे रसा-दयोऽङ्गमित्यर्थः । अङ्गत्वैक्याधितमेकवचनम् । तस्मिन् काव्ये रसादिरलङ्कारोऽलङ्कार-पदवाच्य इति मे मतिरित्यर्थः ।

(वि, ल) ननु कटककुरङ्गलादेरलङ्कारत्वमङ्गप्रकर्षकत्वेनैव, अत उक्तन्याया-दङ्गरसादेवमादेर्वालङ्कारत्वमस्य । समासोक्तेस्त्वङ्गिरसादिप्रकर्षकत्वाभावात्वालङ्कार-त्वमित्यत आह—यदीति । क्वचिदङ्गिप्रकर्षकत्वेन समासोक्तौ तु स्वतो वैचित्र्यैर्वा-लङ्कारत्वं, ननु अङ्गिप्रकर्षकत्वं तल्लक्षणम् । तथात्वे अतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । केचित्तु अङ्गिरसस्यैव रसवदलङ्कारादित्वमङ्गभूतरसादेस्तु ‘यद् व्यङ्ग्यं प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवे’दित्यनेनोक्तं द्वितीयोदात्तालङ्कारत्वमेवाहुः । एवं ध्वनिकारोक्तसम्वादेन अस्मदृशितोदाहरणोऽन्यातोऽप्यतत्परतास्तमित्याह । “आमीलितालसविवर्तिततारकाङ्गी” इत्यत्र य स्मरणाख्यभावो विप्रलम्भाङ्गत्वेनोक्तस्तस्य कस्यापि महत्तथारितत्वाभावेनो-दात्तालङ्कारत्वस्य तद्व्याप्तिः ।

(वि, य) इदानीमनेकालङ्काराभागेकपदस्थितिरूपमिश्रयो क्वचित् सद्यष्टिनामा क्वचिच्च सङ्करनामा पृथगलङ्कारौ भवतीत्याह—यद्येत एवेति । पृथगलङ्कारत्वपीत्यर्थः । तेन मूलभूतालङ्कारव्यवच्छेदस्तथा च समासोक्तौ यदीपम्यगर्भत्वाद्यनेकालङ्कारगर्भ-

† यस्मिन् काव्ये ते पूर्वोक्ता रसादयोऽङ्गभूता वाक्यार्थभूतान्य, तस्य काव्यस्य सम्बन्धिनो ये रसादयोऽङ्गभूतास्ते रसवदालङ्कारशब्दस्य विषयाः । स एवालङ्कारशब्दवाच्यो भवति । नत्वन्य इति यावत् । (लोचने)

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि परस्परमिश्रत्वे ससृष्टिसङ्काराण्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र—

मियोऽनपेक्षयेतेषा स्थितिः ससृष्टिरुच्यते ॥ १२७ ॥

एतेषा शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा—

“देव पायादपायाच्च स्मेरेन्दीवरलोचन ।

ससारध्वान्तविध्वंसहस कसनिपूदन ॥”

अत्र पायादपायादिति यमकम् । ससार इत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः ससृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा द्वितीयार्थे च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः ससृष्टिश्च । एवमुभयो स्थितत्वाच्च शब्दार्थालङ्कारससृष्टिः । (श)

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीना तद्वदेकाग्रयस्थितौ ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥ १२८ ॥ (प)

अङ्गाङ्गिभावो यथा— (स)

“आकृष्टवेगविगलद्भ्रजोन्म्रभोग

निर्मोक्षपटुपरिवेष्टनयाम्बुराशे ।

त्वमुक्तं, यच्चान्यग्राह्यलङ्कारान्तरोत्थापितत्वे तदलङ्कारस्य शोभाधिक्यमुक्तं, तत्र सङ्करसम्भवेऽपि न समासान्त्याचलङ्कारत्वव्याहतिरिति बोध्यम् ।

(वि, श) तत्र ससृष्टिलक्षणमाह—मियोऽनपेक्षयेतेषामिति । देव पायादित्यादि स्पष्टोऽर्थः । हस सूर्यः । अत्र शब्दालङ्कारयोः ससृष्टिमादौ दर्शयति—अत्र पायादिति । ससारोत्पादावनुप्रास इति । ध्वान्तविध्वंसहसेत्यनेत्यर्थः । अत्रैवार्थालङ्कारयोरपि ससृष्टिमाह—द्वितीयपाद इति । लोचने स्मेरेन्दीवरोपमा । द्वितीयार्थ इति । कसनिपूदने सूर्यरूपकम् । तत्साधकं च ससारो ध्वान्तरूपकमिति परम्परितरूपकमित्यर्थः । एव च ससृष्टिद्वयमित्याह—उभयोरपीति । ससृष्टिश्चेति । चकारस्य स्थितत्वाच्चत्वेवमन्वयः । तत्र ससृष्टिद्वयस्यापि परस्परससृष्टिमित्याह—एष चेति ।

(वि, प) सङ्करश्च त्रिविधो भवतीत्याह—अङ्गाङ्गित्वे इति । अलङ्कृतीनामङ्गाङ्गित्व एकविधः । अपरविधमाह—तद्वदिति—एकाग्रये एकमान्ये वा अलङ्कृतीनां स्थितावित्यर्थः । अपरविधमाह—सन्दिग्धत्वे चेति । अलङ्कारद्वयस्य सन्देहे कोटिद्वयत्व इत्यर्थः ।

(वि, स) अङ्गाङ्गिभावो यथेति । यद्यप्यङ्गाङ्गिभावो जन्यजनकभावः प्रकृत्यप्रसर्पकभावो ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चेति त्रिविधस्तथापि ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपमेवोदाहरति ।

मन्थव्यधान्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमचेष्टत^१ पादमूले ॥” (ह)

अत्र निर्मोकपद्मापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति
तस्याङ्गम् । श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् ।
अतिशयोक्तिश्च “मन्थव्यधान्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नान्यकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । (क)

(घि, ह) आकृष्टवेगेति—मन्दरपर्वतवर्णनमिदम् । यस्य मन्दरपर्वतस्य
पादमूलेऽधोभागरूपमूले एव श्लेषेण चरणस्य मूले श्रान्ते मन्दाकिनी मचेष्टत सेवारूपा
चैष्टानकरीदित्यर्थः । किमर्थमित्यत्रोत्प्रेक्षते—अम्बुराशेर्मन्थव्यधान्युपशमार्थ-
मिवेति । मम पत्युरम्बुराशेर्मन्थजन्याया व्यधाया आशु क्षीघ्रं व्युपशमाय इत्येव
तदर्थमिवेत्यर्थः । मन्थतो निवृत्तस्य तेनैव पूर्वं जनिता मन्थव्यधा आशु नन्दयतीत्येव-
रूपा प्रार्थना । ननु मन्दाकिनी मन्थनात्पूर्वमपि मन्दरस्य पादमूले वर्तते । इदानीं
किंविधया चेष्टया सेवते इत्यत्राह—आकृष्टवेगेति । भावकतान्तत्वाद् आकर्षण-
वेगेन विगलन् यो रज्जुभूतस्य भुजमेन्द्रस्य वायुकेर्मोघात् कषाभिर्नोकधर्मकम्बुकं
तद्रूपस्य पटस्य वलविशेषस्य परिवेष्टनया उद्वेष्टनप्रकारेणेत्यर्थः । नेदं चर्मकम्बुक-
पदवेष्टनं, किन्तु मन्दाकिन्येव परितः पादमूलं सेवार्थं वेष्टितवतीत्यर्थः ।

(चि, क) तत्र प्रथमापह्नुतिं दर्शयति—निर्मोकेति । सा चेति । सा
अपह्नुतिः वस्तुवृत्तेन गङ्गावस्तुस्वभावेन । वस्तुतस्तु वेष्टनस्वभावत्वात् तस्या
इत्यर्थः । श्लेषमुत्थापयतीति । श्लेषे ज्ञापयतीत्यर्थः । निर्मोके गङ्गारोपाभावे चरणार्-
थकश्लेषाप्रतीतिरित्यर्थः । सच श्लेषाऽतिशयोक्तेरङ्गमित्याह—श्लेषश्चेति । अति-
शयोक्तिं दर्शयति—पादमूलवेष्टनमेव सेवनमितीति भेदव्यभेदारोपरूपातिशयोक्ति-
रियम् । ननु रूपकं रूपव्यधिकरणस्य सेवनस्यानिर्दिष्टत्वाच्चरणार्थकयाह—श्लेषादेव
सेवाबोधात् । श्लेषस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः । अतिशयोक्तिरपि वाच्योत्प्रेक्षाया अङ्गमित्याह—
अतिशयोक्तिरपीति । इयं तु प्रकर्षकमङ्गं सेवाज्ञानं विना मन्थव्यधौपशमना-
र्थतायाः वेष्टनमानस्यासम्भवेनात्प्रेक्षायास्तथा प्रकर्षणात् । ननु ज्ञापकमङ्गम् ।
इवशब्दादेव तस्याः प्रतीतिः, नापि जनकमङ्गमुत्कटकोटिसंशयात्मिकाया उत्प्रे-
क्षायाः सेवाज्ञानेन अजननात् । उत्प्रेक्षापि समासोक्तेर्ज्ञापकमङ्गमित्याह—उत्प्रेक्षा
चेति । समुद्रगङ्गयोर्नान्यकनायिकाव्यवहारज्ञानस्य मन्थव्यधौपशमार्थतोत्प्रेक्षा विनाऽ-
चेतनयोरसम्भवात् ।

यथा वा—

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरस्सरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥”

अत्र समासोक्तिर्विशेषोत्प्रेरकम् । (ख)

सन्देहसङ्करो यथा—

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम् ॥” (ग)

अत्र किं मुख्यस्य चन्द्रतयाभ्यवसानादतिशयोक्तिः, उक्त इदमिति मुख्यं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रव्यम्, अथवा इदमिति मुख्यस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता । आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्

(चि, ख) अनेकालद्वाराणामहाक्षिभावमुत्तवाऽलङ्कारयोस्तथात्वमाह—यथा चेति । सायंसन्ध्यावर्णनामिदम् । अनु दिवसस्य पथादागवती रक्तिमवती सन्ध्या, दिवसश्च तस्याः पुरःसरः पूर्ववर्ती । अहो आश्चर्यम् । चित्रा विलक्षणा दैवगतिर्य-
तस्तथापि न समागमः । पुरः पथाद्भावेन स्थितयोरेकदा मिलनरूपस्य समागम-
स्यैव दृष्टत्वात् । दिवससन्ध्ययोस्तु नैकदा मिलनम्, सन्ध्याकाले दिवसाभावात् ।
अत्र समासोक्तिरिति । अत्र रागवन्नायिकापुरःसरनायकयोर्देवात्समागमरहि-
तयोर्वृत्तान्तप्रतीतिरूपा समासोक्तिः । पूर्वपथाद्भावस्थितिरूपस्य समागमहेतोः सत्त्वे-
पि समागमरूपफलस्याभावरूपाया विशेषोक्तेश्चाप्यहेतुरित्यर्थः । नायकनायिकास-
मागमाभावप्रतीतिर्नायके वृत्तान्तप्रतीतिं विनाऽसम्भवात् । जनकस्याज्ञोदाहरणं तु
न दर्शितम् । तत्तु यथा—

“पुलिन्दास्ते रिपुव्रीणां वने हारं हरन्ति नो ।

विम्बोष्ठसन्त्या शोणं सं गुञ्जमाला हि मन्यते ॥”

अत्र हारेण विम्बोष्ठवन्तेर्प्रदृष्टत्वात् तदगुणोऽलङ्कारः । तेन च गुञ्जाहारभ्रां-
न्तिजननाद् भ्रान्तिर्मास्तदगुणस्य प्रकर्षकमङ्गम् ।

(चि, ग) गह्वरामलङ्काराणां सन्देहसङ्करमाह—इदमाभातीति । इदमै-
न्दवमण्डलं गगने आभाति । कीदृशं सन्ततं विस्तृतं तमः अन्यकारम् अरानं च
भिन्दानममन्दनयनानन्दकरं च ।

(चि, घ) अत्रालङ्काराणां संशयचोदितं दर्शयति—अत्रेति । इदं गगने
ऐन्दवं मण्डलमर्षाभाविचयामाभातीत्यर्थः । एवं चारोपाधिद्वयस्य मुख्यस्थानि-
देवादतिशयोक्तिरित्यर्थः । मुख्यस्वेदं पदेन निदेशे तु रूपकमित्याह उतेति । मुख्य-
योगितां दर्शयत्ययमेति । तथा च इदं निर्दिश्यमानं गुणं गगने ऐन्दवं मण्डलं
आभातीत्यर्थः । द्वयोरपि प्रकृतयोरेति । उभयस्यैव दीप्यमानत्वरूपेणैव अम-

दीपकम्, किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात्समासोक्तिः । यद्वा भ्रष्टप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा । यद्वा मन्मथोदीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति गृह्यनामलङ्काराणां सन्देहात्सन्देहसङ्करः । (घ)

यथा वा—“मुखचन्द्रं पश्यामी”त्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा, उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः । साधकवाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सम्भावेन पुनः सन्देहः । यथा ‘मुखचन्द्रं चुम्बती’त्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । “मुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । (ङ) +

“राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामाशिङ्गति निर्भरम् ।”

अत्र योपित आशिङ्गनं नायकस्य सद्यो नोचितमिति लक्ष्म्याशिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं, नारायणे सम्भवादूपकम् । (च)

सत्त्वे इत्यर्थः । मुखस्यैव प्रकान्तत्वे तदुपमानतयैव चन्द्रनिर्देशे तु तस्याऽप्रकृतत्वात् प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मान्वयरूपं दीपकमित्यर्थः । समासोक्तिं दर्शयति—किंचेति । चन्द्रवर्णनस्यैव प्रकान्तत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसेत्याह यद्वेति । कार्यभूतेति । चन्द्रोदयस्य सन्ध्याकालकार्यत्वात् ।

(वि, ऊ) यलङ्कारद्वयसन्देहं दर्शयति—यथा वेति । मुखचन्द्रं चुम्बतीति मुखस्यानुकूलं चन्द्रतुल्यमुख एव साक्षादन्वितमित्यर्थः । ननु मुखालके चन्द्रे सम्भोगचुम्बनासम्भवात् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति । मुखनिष्ठस्य चुम्बनस्य मुष्णानिष्ठत्वेन गृहीतचन्द्रेऽपि परस्परस्याऽसम्भवात् । प्रकाशाख्य इति । तिमिर-नाशाख्य इत्यर्थः । सच धर्मचन्द्रे एव साक्षादन्विततो विशेष्यत्वेन प्रतीयमाने चन्द्रे साक्षादन्वितत्वादूपकस्य साधक इत्यर्थः । उपमायास्तु न बाधक इत्यत आह—मुखे उपचरितत्वेनेति । चन्द्रतुल्यमुखेऽपि चन्द्रधर्मप्रकाशनारोपसम्भवादित्यर्थः ।

(वि, च) रूपकसाधकनाद—राजनारायणमिति । लक्ष्मीरत्र नारायणस्य

+ उपमाया सादृश्यारो उपमानं विशेषणीकृत्य उपमेयमेव प्राधान्येन विशेष्यत्वेन निर्दिश्यते । अतो मुख्यतयोपमेये सम्भवदेव विशेषण गृह्यते । रूपके तु व्यभेदेनोपमेयं तिरोधाय उपमानमेव प्राधान्येन निर्दिश्यते । अतो मुख्यतयोपमाने एवावश्यकमर्थं विशेषणं गृह्यते । तच्च उपमेये कथयिदुपचर्यते । अतो विशेषणा-रास्य यदि उपमेये सम्भवत्त्वदोपमा, यद्युपमाने सम्भवत्तदा रूपकमेव ।

एवम्—

“वदनाम्बुजमेणाद्या भाति चञ्चललोचनम् ।”

अत्र यदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता । अम्बुजे चासम्भवा-
द्रूपकस्य बाधकता । (छ)

एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे “उपमितं व्याघ्रा-
दिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीत्युपमाया बाधकः ।
एवं चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्वपकसमास एव । (ज) *

एकाधयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीपत्स्वयमपि निरीक्षेत् यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेषविषयः ।

पत्नी ननु सम्पत् । अत आह—योपित इति । नारायणे च सम्भवाद्वपकमिति ।
रूपके नाणयणस्यैव विशेष्यत्वात् तत्रैवाल्लिङ्गनाम्बयात् ।

(वि, छ) उपमायाः साधकमाह—वदनाम्बुजमिति । चञ्चलं लोचनं यत्रेति
विग्रहेण चञ्चललोचनवत्त्वस्थाम्बुजतुल्ये वदने एव सम्भवादुपमायाः साधकतेत्याह—
अत्रेति ।

(वि, ज) एवमनुशासनेनाऽपि यत्रोपमासमासो निषिद्धस्तत्रापि नोपमेत्याह—
एवमिति । सुन्दरं वदनाम्बुजमित्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे उपमासमासो न सम्भवती-
त्यत्र उपमाया बाधक इत्यन्वयः । स च धर्मोत्र सुन्दरत्वम्, तस्य उपमाबाधकता-
प्रादुर्भावाभ्यामुपमासमासो दर्शयति—उपमितमिति । अनेन पाणिनिसूत्रेण साधा-
रणधर्माप्रयोग एव पुरुषव्याप्राप्त्युपमासमासः । एव बोधनात्साधारणधर्मप्रयोग एव
तत्समासो निषिद्धः । अत्रर्हाति वचनात् सुन्दरं वदनाम्बुजमिति प्रयोगे उपमासमासे
सति न सम्भवतीत्यतः सुन्दरत्वरूपसाधारणधर्माप्रयोगे उपमाया बोध इत्यर्थः ।
ननु “मयूर इव पुरुषो व्यंग्ये विगतभुजमूल” इत्याद्यर्थे व्यंसकत्वादिभावाद् यत्रो-
पमानस्य पूर्वनिर्देशास्तत्रैव मयूरव्यंसकत्वादित्युपमानस्य पूर्वनिर्देशो नु नेत्यर्थः ।

(वि, झ) एकाधयस्थितिरूपानामलङ्काराणां सङ्ग्रहाह—कटाक्षेणेति ।
एकाधयस्य कचिदेकं वान्यं कचिदेकं पदम् । नचैकवचनस्यैव सङ्घट्टिरेवेति
वाच्यम्, अत्रात्रिभावे अतथात्वात् । नच तदा अत्रात्रिभावसङ्ग्रह इति वाच्यम् ।
तदाप्येकाधयानुप्रवेशानपायात् ।

कटाक्षेणेति । सा नायिका छलनार्थान्नामीपदलं यदि निरीक्षेत्

* स्वरूपानामस्य मयूरव्यंग्यकदिष्यन्तर्भावः, आहूतिगणत्वात् । मयूरो
व्यंग्ये पूर्णः मयूरव्यंसकः (वि. छ.) येनैव विगतौ भवौ यस्य स व्यंग्यकः,
मयूर इव व्यंग्यक इति व्याख्यानं कुर्वन्ति (प्र. छ.)

सरोमाब्जोदञ्चकुचकलशानिर्भञ्जवसनः

परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥” (ऋ)

अत्र “कटाक्षेणापीपित्वणमपि” इत्यत्र च्छेकानुप्रासस्य ‘निरीक्षेत्’ इत्यत्र चकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकधयेऽनुप्रवेशः । एवं चात्रैवानुप्रासार्थापरिपञ्चकारयोः । (ञ)

यथा वा—“संसारध्वान्ताविष्वंस इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः ।

यथा वा—

“कुरवका रवकारणतां ययुः” इत्यत्र रवका रवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । (ङ)

यथा वा—

“अहिणश्चपभोभरसीप्सु पद्मिभसामाङ्गेषु दिग्गसेषु ।

तत्रा पिहितशिपविषयः सान्द्र आनन्दः स्फुरति । तदा तस्या अभ्युजाद्यः परीरम्भारम्भः क इव भविता, कटाक्षेणैव कृतायाऽहं तत्परिरम्भं वापेक्ष इत्यर्थः । यद्वा कटाक्षपातनतोऽधिकतरः परिरम्भारम्भः क इव भविता, अनिर्वचनीय एव भविता इत्यर्थः । कीदृशः परिरम्भारम्भः । सरोमाब्जभ्यामत एवोदबद्ध्या कुचकलशभ्यां निर्भिञ्जं परिष्वष्टं वसनं यत्र तादृशः ।

(वि, ञ) अत्र वाक्यरूपैकाधयसत्त्वं द्विविधानुप्रासयोर्दर्शयति—अत्रेति । छेद्यनुप्रासोऽनेकस्य व्यञ्जनस्य स्वरूपतः साम्ये सति तच्छेकानुप्रासोक्तत्वात् । संयुक्त-नेकवर्णस्य तु आनुपूर्व्यसम्भवात्तादरोऽनेकस्य चकारमात्रस्य सकृच्छेकानुप्रास इत्यर्थः । तादृशस्यैव चकारान्तरसाहित्यादनेकभावे वृत्त्यनुप्रास इत्याह—निरीक्षेतेत्यत्रेति । अनेकस्याऽसकृत्त्वे वृत्त्यनुप्रासस्योक्तत्वात् । एकधयानुप्रवेश एकान्म-प्रवेशः । एव च चकारद्वयपठितच्छेकानुप्रासेन चकारान्तरसाहित्यवशाद् वृत्त्यनुप्रासजननादङ्गाङ्गिभावसङ्करोऽप्यप्रास्तीत्यतः समासैकपदाहपाधयेऽसङ्कीर्णमुदाहरति—आपाततस्तत्रैवानुप्रासार्थापरिपञ्चकारयोरेकाधयानुप्रवेशं दर्शयति—एवं चात्रेयेति । कटाक्षपातेनापि सान्द्रानन्दस्फुरणाद् दृग्वागुपिभ्यां सिद्धे स्तनपरिरम्भेऽनिर्वचनीया-भन्द इत्येवमर्थापरिपञ्चकार इत्यर्थः ।

(वि, ट) समास एकपदेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करवदितमेकाधयानुप्रवेशमुदाहरमाह—यथा वेति । रूपकानुप्रासयोरिति । कंसनिपूदने सूर्यतारोपणात् । कुरवश्च इत्यादि । अत्र एकताम्यगतं यमकद्वयम् । नचात्र पूर्वयमकेनोत्तरयमस्यनिर्वाहादनुप्रास्यानुप्रासकृतासङ्करोपीति वाच्यम् । कारणतामित्येतदीयरेकपर्यन्तस्योत्तरयमकस्य पूर्वयमकेनाऽपि निर्वाह्यत्वात् । एवं ‘कलकलोलकलोलरसे’त्यत्रापि लरलो लकलो कलोल कलोल इति यमकद्वयम् ।

(वि, ठ) उपमारूपकयोरप्येकाधयानुप्रवेशं दर्शयति—अहिणश्च इति ।

महद्द पसारिअगीआणच्चिअं मोरविन्दान्णम् ॥” (ठ) *

अत्र “पाटिअसामाइएसु” इत्येकाग्रये पथिकरयामायितेपित्युपमा ।

“अभिनवपयोदरसिकेषु पथिकसामाजिकेषु दिवसेषु ।

महति प्रसारितगीतानर्तितकं मयूरवृन्दानाम् ॥”

इति संस्कृतम् । प्रसारितं गीतं यत्रेति तादृशं मयूरवृन्दानामानर्तितकं नृत्य-
युक्तविशेषणकेषु दिवसेषु महति पूज्यं भवति शोभते इत्यर्थः । मह पूजायामिति
धानुः । नृत्योचित दिवसविशेषणमाह—अभिनवेति । अभिनवपयोद एव रसिक
रसवन्त एव नृत्यदर्शनार्थं रसवन्तो यत्र तादृशेषु । तथा पथिकाः सामाजिका इव
नृत्यादिविद्वत्समाजप्रधानानीव यत्र तादृशेषु । अत्र रसिकसामाजिकानां समाज-
प्रधानतुल्यानां च नृत्यदर्शनामाश्रयत्वेन दिवसानां नृत्यसत्तात्मकं व्यङ्ग्यमवधेयम् ।

(वि, उ) अनोपमारूपकयोरेकाग्रयानुपवेशं दर्शयति—अत्रेति । पथिकाः

* श्लोकस्य संस्कृतानुवादो द्विविधो भवितुमर्हति यथा एकविधोऽनुवादो विरा-
प्रियाया प्रदत्तः; अपरस्तु यथा—

“अभिनवपयोदरसिकेषु पथिकरयामायितेषु दिवसेषु ।

महति प्रसारितगीतानां नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ॥”

अभिनवं इयं पयोदानां मेघानां रसितं येषु दिवसेषु तथाविधपथिकान् प्रति
रयामायितेषु मोहरूपत्वाद् एनिरूपतामाचरितवत्यु । यदि वा पथिकानां रयामायितं
दुःखवशेन रयामिका येभ्यः । शोभते प्रसारितगीतानां मयूरवृन्दानां नृत्यम् ।
अभिनवपयोदरसिकेषु पथिकसामाजिकेषु यस्तु मयूरवृन्दानां प्रसारितगीतानां
प्रकटसारानुसारिणीतानां तथा गीतारैचकाय प्रसारितगीतानां नृत्यं शोभते । पथिकान्
प्रति रयानां इवाचरन्तीति प्रत्ययेन लुप्तोपमा निर्दिष्टा । पथिकसामाजिकेष्विति
कर्मधारयस्य स्पष्टत्वादुपपन्नम् । ताभ्यां ध्वनेः सङ्हर इति ग्रन्थकारशयः ।

(ध्वन्यालोकलोचने)

येचिदत्र सन्देहसङ्करमिच्छन्ति—परं नात्र सन्देहसङ्करो भवितुमर्हति,
एकपदे एकपदे एव तस्य स्वीक्यता । अत्र ‘सामाइएसु’ इति प्राकृतपदस्य श्लेषेणैव
“रयामायितेषु” ‘सामाजिकेषु’ इत्यर्थद्वयाद् उभयार्थकता । अतस्त्वेकस्मिन् प्राकृत-
पदे उपमारूपद्वयोः सत्त्वादेकमात्रचयानुपवेश एव । यथा—

“मुराणिर्गता नूनं नरकप्रतिबन्धिना ।

तवपि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रपारा पतिष्यति ॥”

अत्र मुराणिर्गतेति साधारणविशेषणहेतुश्च उपमा नरकप्रतिबन्धिनाति श्लिष्ट-
विशेषणसमुपपन्नाप्रतिभोत्यतिहेतुः श्लेषरचयिस्मिन् सन्देहानुपवेशो तत्सोभयो-
पधारिकात् । (अठङ्कारपर्यन्ते) ।

पथिकसामाजिकेष्विति रूपक प्रविष्टम् । (६)

“श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-

श्रीविश्वनाथकविराजकुल प्रबन्धम् ।

साहित्यदर्पणममु सुधियो^१ विलोक्य

साहित्यतत्त्वमखिल सुखमेव वित्त ॥” (६, ३)

“यावत्प्रसन्नेन्दुनिभानना श्री-

नारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्मन सम्मदयन् कवीना-

मेव प्रबन्धं प्रथितोऽस्तु लोके ॥” (७, ३४)

रयामायिता यत्नेत्युपमेत्यर्थः । पथिकसामाजिकेषु इत्यत्रैव दिवसेषु व्यङ्ग्यरूपक दर्शयति । पथिका सामाजिका येषु इति । सामाजिका एव येष्वित्यर्थः । प्रविष्टमिति- व्यङ्ग्यसत्तारूपकमित्यर्थः ।

(वि, ६) श्रीचन्द्रेति । अत्र सुधिय इति सम्बोधनम् । क्वचित् कवय इति पाठः । हे सुधिय, श्रीचन्द्रेत्यादिकृतममु साहित्यदर्पण पुस्तक विलोक्य अखिल साहित्यतत्त्व सुखमेव सुखविशिष्टमेव यथा स्यात्तथा वित्त जानीतेत्यर्थः ।

(वि, ७) यावदिति । प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति, तावत्कवीना मन सम्मदयन् प्रबन्धो लोके प्रथितोऽस्तु इत्यर्थः ।

(लो, ३) श्रीचन्द्रशेखरेति । महाकविचन्द्रेत्यत्र चन्द्रशब्द श्रेष्ठार्थः । विश्वनाथनामा कविराज यस्येमा प्रशस्तिमाचक्षते विचक्षणः ।

(“आ किं कम्पसुरीकरोषि वसुधे धूर्तदिते वा भव

द्रौविन्देन तु नन्दमन्दिरकृतमयीदावतारेण ते ।

विरूपाक्ष कविरानिराज इति य श्रीविश्वनाथः कृता

तस्याकथ्यं गिर शिरासि भुजगाधीशो पुनातेऽधुना ॥”)

तेन कृत साहित्यदर्पणाख्य ग्रन्थमवलोक्येति सम्बन्धः ।

(लो, ३४) सम्प्रति ग्रन्थस्य समाप्तौ स्वामीष्टपूर्वकं शुभाशसन करोति—

यावदिति । सम्मदयन् सम्बद्धं प्रीणयन्—

(आस्तामनन्तकृतिना कृत एष धीरे

षासाय तातर्जूरयाम्युरुहप्रसादम् ।)

आचन्द्रमातरणिकोविदुन्दकन्य

साहित्यदर्पणविवेकवन प्रपद्य ॥)

१ ‘कवय’ इति पाठान्तरम् ।

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुवतसाहित्यार्णवकर्णधार-
ध्वनिप्रस्थपनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टदशभाषा-
व्रतविलासिनीभुजङ्गसान्निधिविग्रहिकमहापात्र-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे
दशमः परिच्छेदः ।

(त)

(वि, त) इतीत्यादि । अखिलभाषैव विलासिनी नायिका तस्याः भुजङ्ग-
कामुक्स्तदनुशीलकत्वात् ।

इति महेश्वरतर्कालङ्कारविरचिताया साहित्यदर्पणटीकया दशमपरिच्छेदविवरणम् ।

मुष्णिष्टसंस्कृतवशेन मुखापेरोहः

वैषम्यदुस्तरतरङ्गाविभेददद्या ।

साहित्यदर्पणमहार्णवमुत्तरीतुं

टीकेयमस्ति तरणिर्न विभीत धीराः ॥ १ ॥

दर्पणे प्रतिबिम्बन्ते पदार्थो इति नादभुतम् ।

चित्रं ममैतद् व्याख्याने दर्पणः प्रतिबिम्बिते ॥ २ ॥

अवधानकृतामेता टीकेयं नावधीर्यताम् ।

धीराः कषायताम्बूले स्वायन्ते हि क्रमादसाः ॥ ३ ॥

समाप्तध्यायं ग्रन्थः ।

इति श्रीमदालङ्कारिकचक्रवर्तिगजपतिसाक्षाज्यसान्निधिविग्रहिकश्रीविश्वनाथवि-
रणात्मजभ्रामदनन्तादासकृतौ साहित्यदर्पणलोचने दशमः परिच्छेदः समाप्तः ।

साहित्यदर्पणस्योदाहरणश्लोकानामका- राद्यनुक्रमणिका

अ	पृ०	अनङ्गमङ्गलमुक्ताः	पृ०
अकलङ्गं मुखं तस्याः	६०६	अनलङ्कुजोऽपि सुन्दर (विस्व- नाथस्य)	४६२
अकस्मादेव तन्वही	१३२	अनन्यसाधारणभीर्षता	११३
अज्ञानि खेदयसि (चन्द्रकलायाम्)	३३८	अनुरागणन्मणिमेखल (रुद्रा- लङ्कारे)	२११
अर्घ्यमर्घ्यमिति (रघुवंशे)	१४१	अनायासकृशं मध्यं	४३३
अचला अबला वा स्युः (कुमार- सम्भवे)	४१४	अनुयान्त्या जनातीतं	६५५
अजस्य गृह्णतो जन्म(कुमारसम्भवे)	६५८	”	३३०
अजायत रतिस्तस्याः	४२२	अनुरागवती सन्ध्या (धन्यालोके)	६११
अतिगाढगुणायाश्च	६०७	अनुरागवन्तमपि (शिशुपालवधे)	७००
अत्ता एत्थ शिमज्जइ (गाथासप्तश- त्याम्)	१७	अनुलेपनानि कुसुमान्य (शिशु- पालवधे)	४३३
अत्युन्नतस्तनमुरो नयने (धनिकस्य)	१०६	अनातपत्रोऽप्ययमत्र	५६५
अत्युन्नतस्तनयुगा	२२१	अनेन छिन्दता मातुः	६६१
अत्रान्तरे किमपि बाक् (मालती- माधवे)	१२८	अनेन पर्यासयता (रघुवंशे)	४००
अत्रासीत्कणिपाशबन्ध (बाल- रामायणे)	३४५	अनेन लोकगुरुणा	६३६-४०
अनातार्प्यमुपाध्याय	४४१	अन्तःपुरीयसि रणेपु	२३१
अथ तत्र पारङ्गतनयेन (शिशुपाल वधे)	१५१	अन्तरिक्षद्राणि भूयासि	५२५
अथ प्रचण्डभुजदसह (प्रभावत्याम्)	३६६	अन्तिकगतमपि मामिय (विरवनाथस्य)	६३४
अथापि देहि वैदेही	३४५	अन्यदेवाङ्गलावलय	१३५
अथापि स्तनशैल (हनुमन्नाटके)	४०८	अन्यास्तु तावदुपमर्दसहासु (विकट- नितम्बायाः)	५६०
अधःकृतान्मोधरमण्डलाना	६६२	अन्यास्ता गुणरत्नरोहण	१५२
अधरः किसलयरागः (अभिज्ञान- शाकुन्तले)	३३२	अप्रियाणि करोत्येव वाचा (वेणीसंहारे)	३६६
अधरे करजच्चतं	४१५	अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा (अभिज्ञानशाकुन्तले)	३११
अध्यासितुं तव चिरात् (वेणीसंहारे)	३५६		२६८

	पृ०		पृ०
अमितः ममितः प्राप्तेः	१६६	असंशयं चन्द्रपरिग्रहक्षमा	
अमुक्य भवता नाथ	३७८	(अभिज्ञानशाकुन्तले)	१४६
अयि मयि मानिनि मा कुरु	३६८	अस्माकं सखि ! वाससी	
अयमुदयति मुद्रामञ्जनः	४७४	(६० शृङ्गारतिलके)	६७
अयं मार्तण्डः किम्	४५८	अस्य राज्ञो गृहे भान्ति	४३७
अय रत्नाकरोऽम्भोधि	६६१	अस्य वक्षः क्षणेनैव (प्रभावत्याम्)	३४२
अयं स रशनेत्कर्षी (महा- श्लोणपर्वणि)	२२४	”	३५६
अयं सर्वाणि शास्त्राणि	४६६	अस्याः सर्गविधौ प्रजापति	
अरविन्दमिदं वीक्ष्य	४४०	(विक्रमोर्वद्याम्)	४६०
अरातिविक्रमालोक	४३१	अहमेव मतो महीपतेः (रघुवंशे) १०२-३.	
अरुणे च तरुणि नयने	६८१	अहमेव गुरुः मुद्रारुणाम्	६८४
अर्प्यमर्घ्यं	१४१	अहिण्यप्रपद्ये अरसि एषु	
अलमलमातिमानं साहसेन (रत्नावल्याम्)		(गाथासप्तशत्याम्)	७०३-४
	२७६	आ	
अल स्थित्वा रमशानेऽस्मिन् (महा- श्लोणपर्वणि)	२१५	आकृष्टवेगविगलद्	६६८
अलिजुलमन्जुलक्षेत्री	३५७-८	आक्षिपन्त्यरविन्दानि	३२६
अलिजपमुत्तम (गाथासप्तशत्याम्) १६१		आचरति दुर्जनो यत्	४६६
अविदितगुण्यपि (वासवदत्त्याम्)	४६६	आत्मा जानाति यत्पापम्	३८५
अविरलधरयालक्ष्मणैः	६६४	आदाय वक्तुवन्धान्	४८२
अम्बुदाहमम्बपाणि	८६७	आदित्योऽय स्थितो मृदाः	
अय स्नुवन्सोढुमपीरलोचनः		(महाश्लोणपर्वणि)	२१५-१६
(शिशुपालवधे)	१८७	आनन्दनमन्दमिन्म (रघुवंशे) १११	
अधुश्चलेन गुरुरो (निधनाधस्य)	४८३	आनन्दयति ते नेत्रे	३८३
अध्वाना इत इति (वेणीगह्वरे)	१०१	आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुना	३८४
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आनन्दितुस्त्वच्छोऽशौ	८२०
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आनन्दाय च विस्मयाय च	
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	(महावीरचरिते)	३२१
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आपन्नमनुं कुरा (शिशुपालवधे)	२०१
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आपातधरमे नोगे	४१८
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आनीलेनालमधिकर्त (विस्व- नाथस्य)	६६३
अध्वानात्रिगीरस्य (६० राजतर- ङ्गिणम्)	६१३	आनीत एव कनिष्ठे	८१७

	पृ०		पृ०
आशी परम्परा बन्धा	३७३	उत्तिष्ठ करः कृण्वयमिदम्	११७
आश्लिष्टभूमिं रसितारमुधं		उत्तिष्ठ वृत्ति । यामो	११६
(शिशुपालवधे)	१४५	उत्फुल्लरुमलकेसर (नागानन्दे)	३४७-४८
आसमुद्रचितीशानाम् (रघुवधे)	३७८	उत्साहातिशय वत्स (बालचरिते)	२६५
आसादितप्ररुदनिर्मल	२७२	उदन्वच्छिन्ना भू (बालरामायणे)	४०५
आसीदजनमन्त्रेति	६६०	उदेति पूर्वं कुसुम ततः फलम्	
आहवे जगदुरगड (विश्वनाथस्य)	५४६	(अ० शाकुन्तले)	३३६
आहारे विरति समस्त	२१६	उदेति सविता ताम्र	४०५
आहूतस्याभिषेकस्य	१०४	उद्गमोत्कलिकाविपाण्डुर	
आहूतेषु विहङ्गमेषु (भल्लटशतके)	४३४	(रत्नावल्याम्)	२८१
आज्ञा शक्रशिखामणि (बाल-		उद्यत्फललौहित्यै	३८२
रामायणे)	४१६	उद्यमितैकत्रलत (अभिज्ञान-	
		शाकुन्तले)	३०३
इति गदितवती रुपा (शिशुपालवधे)	१२३	उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्र	४६५
इत्थमाराध्यमानोऽपि (कुमारसम्भवे)	६४३	उन्मालन्मधुगन्धलुब्ध	४८३
इदं किलाव्याजमनोहर वपु		उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि	६६६
(अ० शाकुन्तले)	३३२, ६०२	उपकृत बहु तत्र किमुच्यते	४१
इदमाभाति गगने	७००	उपदिशति कामिनीना	५१
इदं वक्त्रं साक्षात् (विश्वनाथस्य)	५५३	उर्व्यसावत्र तर्वाली	३६७
इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरै	३६७	उवाच मधुरा वाचम्	३६४
इन्दुर्विभाति यस्तेन	३८६	उवाच मधुर धीमान्	३६५
इन्दुर्लसद्वाञ्जनेन	६३०		
इन्द्रजिह्वावदवीर्योऽसि	३४३	ऊ	
इयं स्वर्गाधिनाथस्य (ययातिविजय)	३३१	ऊह कुरङ्गकदशदन्वल्	५७३
इह पुरोऽनिलकम्पित	५६८	ए	
इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतम्	६६६	एक ध्याननिमीलनेन	४५१
		एक कपोतपोत शतश	६३३
ईक्षसे यत्कटाक्षस्य	३६६	एकस्यैव विपाकोऽयम् (वेणीसहारे)	१०४
		एकनासनसंस्थिति (अमरशतके,	
उ		सुभाषितावली ॥ पुलिनस्य)	११३
उच्च शिखल निष्पन्दा			
(सा० गाथासप्तशत्याम्)	६३		
उत्कुर्योत्कुर्य वृत्तिम् (मालताम्पावधे)	१७५		

पृ०	पृ०
एतद्विभाति चरमाचल (विश्वनाथस्य)	५६७
एवमुक्तो मन्त्रिसुख्यै	४०४
एववादिनि देवर्षी (कुमारसम्भवे)	१४७
एष दुश्चयवन नौम	४२८
एष मूर्तो यथा धर्म	४३०
एसा कुडिलघणेरु (विश्वनाथस्य)	१५१
एतो सप्तहरिचन्द्रो (कुवलयान्ध- चरिते)	४४१
ऐ	
ऐन्द्र धनु पाण्डुपयोधरेण	६१६
ऐरास्य धनुषो भङ्गम्	४१५
ओ	
ओषधश्च उल्लङ्घ	३६२
औ	
औत्सुन्येन कृतत्वरा (रत्नावल्याम्)	४४८
ऊ	
ऊर्ध्वोष्णपीपत् (विश्वनाथस्य)	७०२
ऊर्ध्वे हस्ते मन	३७३
ऊर्ध्वपरि कलापन (विश्वनाथस्य)	५६०
ऊर्ध्वमिदं कुण्डली	१५८
ऊर्ध्वली ऊर्ध्वली, करम करम (ज० प्रसन्नराधये)	१६३
ऊर्ध्व वाराणस्यामिह	१७६
ऊर्ध्वलपलकवस्त्रा	५७५
ऊर्ध्वले जानपया करिकलम	४५५
ऊर्ध्वलालिङ्गितरुद्धार	४३०
ऊर्ध्वले चरणाप्यत	३५४
ऊर्ध्वलेव मतिर्नैतिरिव	५३६-४०
ऊर्ध्वलेन विष्णुपिण (विश्वनाथस्य)	१५३
ऊर्ध्व गूढचताना जनुमन् (वर्णागदारे)	१५५
ऊर्ध्वराजः स राजति	४२६
क	
कस्मिन्महीधरस्तनाग्रे (विश्वनाथस्य)	१३७
करिहस्तेन सबाधे	४३६-३७
कलयति कुवलयमाला	६०२
कलुष च तवाहितेष्वक्स्मात्	६०२
कस्तवय होइ रोसो (ध्वन्यालोके)	२४७
कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि	१८५-८६
कान्ते तथा कथमपि (शृङ्गारतिलके)	१०८
कान्ते सरिदुदरे	६६५
काप्यभिख्या तयोरासात् (रघुवशे)	४३१
काम प्रिया न सुलभा (य० शाकुन्तले)	२६७
कार्तार्थ्यं यातु तन्वशी	३७१
कारागमिकरालेय (बालरामायणे)	३४४
कारान्तककरालास्य	३०५
काले कोकिलवाचाले	४६१
कालो मधु रुपित एष च (विश्वनाथस्य)	६१
काले वारिधिराणाम्	५६७
का विसमा देव्यर्द्ध	६७५
किं करोपि करोषान्ते (विश्वनाथस्य)	३६५
किं तावत्सरसि सरोजमेतत् (शिशुपा- लवधे)	५५६
किं तावत्सरोरिय (बन्धो)	५५७
किं देव्या न विजुम्बि	३४१
किं भूषणं मुदत् (वक्तव्य)	६७३
किमपि कर्मस्य क्रमो	६६४
किमाराध्य सदा पुण्य	६७४
किमपि इरिष्याद्वस	४६५
किं स्वप्न प्रियया कया (शृङ्गारतिलके)	१३१
किं शीकरे कलमयिनादिभि (य० शाकु- न्तले)	३३६-३७

पृ०	ग	पृ०
निसलयमिव मुग्धम् (उत्तररामचरिते) १५२	गङ्गाम्भासि सुरनाथ ५७४	
पुञ्ज हन्ति कृशोदरी ३८६	गच्छ गच्छसि नेत्वान्त (द० का०यादश) ६५६	
पुपितास्य यदा तन्वि ५५०	गच्छामीति मयोक्तव्या ५३०	
पुर्या हरस्यापि (कुमारसम्भवे) ३६३	गता निशा इमा थाले ३६३	
कुर्वन्त्वाप्ता हताना (वेणीसहारे) ३०७	गर्दभति धृतिपश्य ५२६	
कुमारस्ते नराधीश ४१४	गमनमलस शून्या दृष्टि (मालतीमाधवे) ३२०	
कूजन्ति कोकिला ५१७	गात्रमम्यु सितमम्यु ६८१-८७	
कृतप्रवृत्ति ३८२	गाढस्नान्तदशनक्षतव्यथा (अमरुशतके) २०२	
कृतमनुमतम् (वेणीसहारे) १७३	गाढातिघ्ननवामनीकृत (अमरुशतके) ४४४	
कृत्वा दीननिपीडना (विश्वनाथस्य) १५१	गाण्डीवा कनकशिला (विद्यार्जुनीये) ३८६	
कृद्वा कशेषु भार्या (वेणीसहारे) ३०६	गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि ५६५	
के द्रुमास्ते क वा प्राप्ते १३२	गातेषु कर्णमादत्ते ३७४	
के यूय स्थल एव सम्प्रति ४६०	गुह्यतरकलनपुराणनाद (शिशुपालवधे) १३०	
केश काश स्तवकविकास ४८५	गुह्यतर नतया वत ६४	
कोऽत्र भूमिवलये ६०१	गुरोर्गिर पञ्चदिनान्यधात्य (श० लटक- १७०-१७१)	
कोकिलोऽह भवान्ध्रक ६३३	मेलके १७०-१७१	
क्रमह सकेतुध्वज (वि० मुद्राराक्षसे) २७५	प्रप्राप्ति काव्यशशिनम् (वामनसूत्रे) ४२८	
कवितामूलाह (अमरुशतके) १०६-११०	गृह्यत येनासी (वेणीसहारे) ४१३	
क सूर्यप्रभवो वरा (रघुवशे) ६०४	गृहिणा सचिव सखी (रघुवशे) ६६५	
क वन तरुवल्कभूषण (विश्वनाथस्य) ६६१	गृह्यतामर्जितमिद (चै० अण्डकौशिके) ३०२	
कान्तार्य शरालक्ष्मण (विक्रमोर्वश्याम्) १८६		
क्षेत्रधर्मोचितैर्धर्मै ३३२		
क्षिपति शुक्र उपदशक (विश्वनाथस्य) ६०५		
क्षिप्तो हस्तावलम्ब (अमरुशतके) ४५१-५२		
क्षिण क्षाणोऽपि शर्ष (अव्यालहारे) ६०७		
क्षीरोदजावसति चन्द्र ३७५		
क्षेम ते ननु पद्मलाक्षि (चन्द्रशेखरस्य) १६६		
ख ५४८		
खड्ग क्षमासौविदल ५४८		

पृ०	पृ०
चयद्भजभ्रमितचण्ड [वेणीसंहारे]	जस्त रणन्तेउरण ३१४
२६३-६४	जाता लज्जावती मुग्धा ४२३
चण्डाल इव राजामौ ४२८	जानीमहेऽस्या हृदि ६४८
चण्डेशचूडाभरण ४२०	जीयन्ते जयिनोऽपि (उदात्तराघवे) ३२३
चन्द्रं मुखं कुरङ्गाक्षि ४०६	जुगोपात्मानमनस्तो (रघुवंशे) ३७६-८०
चन्द्रायते शुक्ररुचापि ५३६	ज्ञातिप्रीतिर्मनसि (वेणीसंहारे) ३०७
चरणानतकान्तायाः ४०३	ज्ञाने मौनं चमा शक्नौ (रघुवंशे) ५७४
चरणपतनप्रत्याख्यानात् [अमरशतके]	ज्योत्स्ना इव सिता ४३१
१८८	ज्योत्स्नाचयः पयःपूरः ३६६
चलण्डामरचेष्टितः ३६७	ख
चलापात्रा दृष्टिं स्पृशसि [अ० शाकुन्तले]	खरि तं जुगजुगल (वि० कुवलयारव- चरिते) १४३
२१७	त
चाक्षुः स्फुरितेनायं [अ० शाकुन्तले]	ततश्चचार समरे ४११
३४१	तत्परयेयमनत्रमन्त्रल ३४२
चित्रं चित्रमनाकाशे ४४०	तद्रच्छ सिद्धयं कुरु (कुमारसम्भवे) ३८७
चिन्ताभिः स्तिमितं मनः (चन्द्रशेखरस्य)	तदवितथमवादीर्यन्मम (शिशुपालवधे)
१६५	१११
चिरं जीवतु ते सजुः ४३१	तदप्राप्तिमहादुःख (विष्णुपुराणे) २१२
चिररतिपरिरोदप्राप्त [शिशुपालवधे] १४४	तद्वक्त्रं यदि मुदिता ३८३-८४
ज	तद्विच्छेदकृशस्य (विश्वनाथस्य) ४३५
जह्नुर्विमं भूतविद्यासि ३६५	तद्वेशोऽस्तदशोऽन्याभिः ४३२
जगाद वदनच्छत्र (शिशुपालवधे) ६८६	तनुस्पर्शादस्या दरमुज्ज्वलिते (विश्वनाथस्य) १३६
जघनस्थलनक्षत्रप्रवल्ली (उदारराघवे)	तन्वद्भया स्वनयुग्मेन ५७५
१८६	तव स्तिव किमाहितं (शिशुपालवधे) १२२
जनस्थाने ध्रुवां (याचस्पतिभट्टस्य)	तव विरहे मलयमस्त ६५७
२२५-२२६	तव विरहे हरिणाक्षी ६५१
जन्मान्तपीणरमणस्यात्र ६६५	तवास्मि गीतरुगेण (अभिज्ञान शाकुन्तले) २७३
जन्मेन्द्रोर्विमले पुने (पेर्यासंहारे) ३०७	तस्य च प्रवयतो जययुवः ६७२
जन्मेदं बन्धुतां नीतं ६०३	तस्यास्तद्वपुस्तोन्दर्यं ३५८-५९
जलधरितारलधरतल २५५	
जलजु गगने रात्रौ (मलयार्वाक्ये) १२७	

पृ०	पृ०
रस्या मुखेन सदृशं ५२८	दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी ६७२
तद्द से भ्राति पञ्चता १२५	दत्त्वाभयं सोऽप्रतिरथो (वेणीसंहारे) ३२७
तद्द संहरीज्जद् ३३४	दध्नाद्विद्युल्लेखामिव (प्रभावत्याम्) ३१३
तामिन्दुसुन्दरमुखीं ३८५	दन्तप्रभापुष्पाचिता ६१७
तामुद्गीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं ४२२	दलति हृदयं गाढोद्देगो (मालतीभाषवे) ३०८-९
ता जानीथाः परिमितकथा(मेघदूते) १०६	दलिते उत्पले ३६७
तारुण्यस्य विलासः (वि० चन्द्रक- लायाम्) १२६	दद्यान्ननकिरीटभ्यः (रघुवंशे) २०३
तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभा (विक्रमोर्वरयाम्) ४४५	दानं वितादृतं ५६६
तीर्थं भीष्ममहोदधी (वेणीसंहारे) ३०६	दासे कृतागसि भवेत् ५४८
तीर्थं तदयि राजसेतुबन्धात् ४०७	दिङ्मातङ्गपदाविभक्त (भट्टप्रसाशस्य) ४४७
तीर्नाभिपङ्गप्रभवेण वृत्तिं (कुमारसम्भवे) १४४	दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ३७५
तृष्णापहारी विमलो ३३५	दिवाकराद्व्यति यो गुहासु (कुमारसम्भवे) ४२६
ते हिमालयमामन्त्र्य(कुमारसम्भवे) ४०५	दियमप्युपयाताना (काम्यालङ्कारे) ६६५
त्वद्गङ्गमार्दवं ५६५	दिवि वा भुवि वा ममास्तु (कुशेखर- चुपतेः मुकुन्दमालायाम्) १८२
त्वद्वाजिराजिनिर्धूत (विश्वनाथस्य) १८३, ६४५	दिशि मन्दायते (रघुवंशे) २०१
त्वया तपस्विचारदाल ३४१	दीधीवेवीर्यसमः ४४१
त्वया सा शोभते तन्वी ६६४	दीपयन् रोदसीरन्ध्र २२८
त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः ६००	दीयतामर्जितं वित्तम् ६७८
त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते ६६७	दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति (मालविकग्निमित्रे) ८२-८३
त्वामस्मि वरिम विदुषा २०६	दुर्गालङ्घितविप्रदो मनसिजे (चन्द्रसेखरस्य) ५६
त्वामायनन्ति प्रकृतिम्(कुमारसम्भवे) ४३८	दुल्लहजगुणगुणयो (रत्नावल्याम्) २६८
त्रयन्ती चलाशफरी (किशुपालवधे) १३३	दूरं समागतवति त्वयि (विश्वनाथस्य) ५६७
त्रिभागशेषाद् निशासु (कुमारसम्भवे) १५६	दूरागतेन कुशलं १३१
द	दृष्टारिविजये राजन् ३७२
दत्ते सालसमन्धर भुवि (वि० प्रभावती- परिणये) १०६	दृष्टा दग्धं मनसिजे (विद्वत्सालभ- विनायाम्) ४८४

	पृ०		पृ०
प्रसाधिकात्मितमप्रपादं		भाति पद्म. सरोवरे	३७३
(रघु० कुमार)	१३२	भानुः सकृद्युक्तुरङ्ग	
प्रस्थान वलयैः कृतं (अमरुशतके)	१६६	(अभिज्ञानशा०)	४१३
प्रागेव हरिणाक्षीणा	५६२	भिसिखीग्रलसञ्चरीए	
प्राणप्रयाणदुःखार्त	३४५	(विश्वनाथस्य)	१५६
प्राणेशेन प्रहितनयरेष्वङ्ग		भिक्षो मासनिपेवणं प्रकुर्ये	३५५-५६
(विश्वनाथ)	१४८	भुक्तिमुक्तिरुदेकान्त	२१०-२११
प्रातिभं तिसरकेण गताना (शिशु)	१४३	भुजङ्गकुण्डली (राजानकल्पवृक्षस्य	
प्राप्तावेकरथाह्वौ पृच्छन्तौ (वेणी)	३०५	श्रीकण्ठस्तेव)	४७६-८०
प्रायश्चित्त चरिष्यामि	१४६	भूतयेऽस्तु भवानीशः	३७५
प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कर्म		भूमौ क्षिप्त शरीरं (वेणीसंहारे)	३१२
(वेणीसंहारे)	३३१	भूयः परिभवज्जान्तिलज्जा	२६६
प्रिय इति गोपबधूभिः	५६१	भो लोकेश्वर दीयता जनकजा	
प्रियजीवितताम्रैर्य	३५८-५६	(बालरामायणे)	१७४
प्रेमार्शः प्रणयस्पृश (मालतीमाधवे)	१५८	भ्रातृद्विरेफ भवता भ्रमता	
प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वाला	३६६-६७	(विश्वनाथस्य)	१४८
य		भ्रमजे रचितेऽपि दृष्टिरधिक	
चलमार्तभयोपशान्तये	६७४	(अमरुशतके)	१६२-६३
चलावलेपादधुनापि		म	
(शिशुपालवधे)	५६६	मलशतपरिप्लुतं (मृच्छकटिके)	३०८
बालश्च एाहं दूरी	६५१	मञ्जुलमणिमञ्जरी (विश्वनाथस्य)	४६१
बाले नाप विमुच्य (अमरुशतके)	१११	मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे	३३६
बृहत्सहायः कार्यान्त		मध्नामि कौरवशतं समरे (वेणीसंहारे)	२२७
(शिशुपालवधे)	६४१	मधु द्विरेफ कुसुमैकपात्रे	
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो		(कुमारसम्भवे)	२२
(महावीरचरिते)	२३०	मधुपानप्रवृत्तास्ते	६६५
भ		मधुरया मधुनोपितमाधवी	
भक्तिर्भवे न विभवे	६७४	(शिशुपालवधे)	४७३
भम भीमेन भवतो (वेणीसंहारे)	२८०	मधुरः सुधावदधरः	५२३
भम यस्मिन्म कीर्तये		मधुखचने सप्रभैः	
(गायासप्तशत्याम्)	१६४	(ग्याणतिलके)	११०
भक्षापवर्जितस्तेषां (एवमेव)	५३४		

पृ०	पृ०
मध्यस्य प्रथिमानमति (चन्द्रशेखरस्य)	मुक्तेतर सङ्कटशुक्ति ५८३
मध्य तव सरोनाम्नि	१०६ मुनिजयति योगीन्द्रो (ध्वनिगरस्य) ६६०
मध्येन तनुमध्या मे	५५६ मुहुरदगुलिसङ्कटाधरोष्ठ
मनोजरुजस्य सितातपत्र	६८३ (अ० शाकुन्तल) २१७
मन प्रकृत्यैव चल (रत्नावल्याम्)	५४५ मुहुष्यहसितामिवा १२३
मन्थायस्ताण्डवाम्भ (वर्णासहारे)	३०२ मूढव्याधूयमान (विश्वनाथस्य) ४३६
मन्द हसन्त पुलक	४७५ मृगस्य परित्यज्य ३४०
मयि सकपट किञ्चित्कापि	४८५ मृगालव्यालवलय १२७
(विश्वनाथस्य)	१४६ मृत्कुम्भवालुकारध १४१
मल्लिकमुकुले चण्डि	२०५ म्रियते म्रियमाणे या ३४२
मल्लिकाचितधम्मिल्ला	६८५ यः चौमारहर स एव
मल्लीमतल्लीपु वनान्तरेषु	(शीलभट्टारिकाया) १४ १४७
(उदारराघवे)	१८६ य स ते नयनानन्दकर ३८४
महदे सुरसध मे (श्रानदवर्धनस्य	य सर्वशैला परिकल्प्य (नुमारसम्भवे) ३८५
देवीरातके)	४६८ यत्र ते पतति सुभ्र ३७८
महिलासहस्रभरिए	यत्र पतत्यबलानां ६४८-४६
(गाथासप्तशत्याम्)	२०५, ५७६ यशोन्मदाना प्रमदाजनाना २३५
मा गवमुद्रह कपोलतले	१३० यस्वक्षेत्रसमानकान्ति
मात किमप्यसदृश	३४४ (वा० यशोवर्मण) ६४४
मानमस्या निरकर्तु (काव्यादर्श)	६८२ यत्त यत्रतभक्त (वर्णासहारे) २६५
मान मा कुब तन्वाञ्जि	४२३ यदाह ध्याया प्रथमादित (रघुवरो) १८०
मानोज्ञता प्रणयिनी	२२५ यदि मय्यर्पिता दृष्टि ३६४
मामाकाशप्रणिहितभुज (मेषकृते)	१४५ यदि समरमपास्य नास्ति
मारमासुपमा चारुचा	(वर्णासहारे) ३४६
(विश्वनाथस्य)	५१५ यदि स्यान्मरुदले ४६१
मुग्धा दुग्धधिया	२६० यदेतच्च द्रान्तर्बल ५८७
मुचमिन्दुर्यया पाण	५२४ यदादिरदु ख ३८६
मुख तव कुराञ्चि	५५२ यद्वार्य कर्मराजस्य ३३५
मुख चन्द्र इवाभाति	४३२ यद्वैद्युतमिव (वर्णासहारे) ३३३
मुखमेणीदृशो भति	५७४ यमुनाशम्बरमम्बर ३७४
मुख मान हि भाकिनि	३८६ ययातेरिव रश्मिष्ठा (अ० शाकुन्तल) ३४०

	पृ०		पृ०
दृश्येते तन्वि ! यावेतो	३३६	धातुमत्ता गिरिर्धत्ते	३८७
दृष्टा दृष्टिमथो ददाति (धौहर्ष- देवस्य)	१०६	धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छद	२२२
दृष्टि हे प्रतिवेशिनि (विज्जिकायाः)	२०१	धीरो वरो नरो याति	३६३
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रय (उत्तरराम- चरिते)	१०३	धुनोति चासिं तनुते	६८२
दृष्ट्वासनसंस्थिते प्रियतमे (अनुरातके)	११३	धृतायुधो यावदहं (वेणीसंहारे)	१४५
दृष्ट्वा केशव गोपराग	२३३	न	
देवः पायादपायान्नः	६६८	न खलु वयममुष्य दानयोग्याः (शिशुपालवधे)	१२२
देशः सोऽयमरातिशोणित (वेणीसंहारे)	३४६	नच मेऽवगच्छति यथा (शिशु- पालवधे)	११७
देहि मे वाजिनं राजन्	४१०	न तज्जलं यन्न मुचार (भट्टिकव्य)	६६८
दोर्दण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुः (महावीरचरिते)	१७६-७७	न तथा भूपयत्यर्धं	१४६
द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम् (कुमारसम्भवे)	४०१	न धत्ते शिरसा गत्ता	६४७
द्वीपादन्यस्मादपि (रत्नावल्याम्)	२७२	न मे शमयिता कोऽपि	३८६
ध		न व्रते परया गिरं	१२६
धनिनोऽपि निहन्मादा	६५५	न्यक्षो ह्ययमेव मे (हनुमत्पाठके)	७
धन्यः स एव तरुणो नयने	२०६	नयनज्योतिषा भाति	४३०
धन्यासि वैदर्भिं मुञ्च. (नैपध- चरिते)	५६८	नयनयुगासेचनकम्	१८६, ६५८
धन्यासि या कथयासि (विज्जिकायाः)	१०६	नयने तस्यैव नयने च	४४०
धन्याः खनु वने वाताः (प्रतिमा- नाटके)	६३३	नवजलधरः सन्नद्धोऽयम् (विक्रमोर्वरयाम्)	३७६
धम्मिस्स न कस्य प्रेक्ष्य (वामन- सूत्रे)	३८२	नवनक्षपदमङ्गम् (शिशुपालवधे)	१६३
धम्मिस्से नवमाङ्गिक	२०४	नवपल्लारापल्लाशवनं (शिशुपालवधे)	४८८-८९
धम्मिन्ननर्पमुक्ते कलपति	१३२	नटं वर्षवरैर्ननुष्यगणना (रत्नावल्याम्)	१००
धवलपति शिशिररोचिषि	४२४	नाभिप्रसूयाम्बुरुहामनेन (एवसे)	६६२
		नाशयन्तो घनध्वान्तं	३६८
		नाहं रघो न भूतो (वेणीसंहारे)	३१०
		निजनयनप्रतिबिम्बैः	४७०
		निर्माणकेशलं धानु-	३४७-८

श्लोकानामकाराद्यनुक्रमणिका

	पृ०		पृ०
निरर्थक जन्म गत नलिन्या.		पल्लवोपमिति साम्यसपत्न्य	
(विन्दुहाराचन्द्रिका)	६११	[शिशुपालवधे]	१२६-३०
निर्वाणवन्दना (वेणीसहारे)	२७६	पर्यन्त्यसख्यपथगा [विश्वनाथस्य]	६४६
निर्वाण शुरुषापभाषित (वेणीसहारे)	३३७	पर्यामि शोक	३४१
नि शेषयुत उन्दन स्तनतटम्		पर्येत्यधिचल चपल रे	६६५
(अमरुतातके)	६२	पाणि पल्लवोपलव	३५५
निरगन्ध इवादयो (वान्मारे)	१६३	पाणिरोधमविरोधितान्द्र (शिशु-	
निर्गन्धभोद्धान्त	६१६	पालवंध)	१२६
निहताद्यपर्यन्त (वेणीसहारे)	३०६	पागडवाना सभामध्ये	५१७
नीतानामानुलोभाय	४६७	पाण्डु चाम	१५६
नेद नभोमगडलनम्पुणसि	५६६	पादाहत यदुधाय	६२५
नेद यज्जनगजने मरगिज		पादापातादशोयस्ते	४१५
(विश्वनाथस्य)	१०५	पान्नु वो जलदरशामा	५६५
नेत्रैरिवान्यले	५३५	पारेजल नीरनैधरपरव	५५४
नो नादु भवणे कृत नव		पुस्त्यादपि प्रविचलेयदि	
(उदयगरस्य)	११६	(भल्लन्यातके)	६३१-३२
प		पूरिते रोदगी	४४३
पण्यगुणमान दोषण		पूर्यन्तां सलिलन रत्नकलशा	
(गाथागतशायाम्)	१६२	(वेणीसहारे)	३१०
पण्यद्वन्द्विनाथारा	५४४	पृथुघटस्तरपात्र	४४६
पण्यस्य य एष सधरन्धि		पृथ्वि स्थिर भव (वात्सरमायणे)	६४२
(गाथागतशायाम्)	१६५	प्रमत्तजलधारवा	४२५
पण्यस्य विष्णुगमा विम		प्रामनुभविहो	६६३
(विश्वनाथस्य)	१३६	प्रमत्तगीगनीलसरिराम	
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह	६४६	(वात्सरमायणे)	१४३
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह	३०१	प्रमत्त ता सप्रद	६०२
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह		प्रमत्ततनुमता दि विरते (शिशु)	४६५
[विष्णुगमा]	१२०	प्रमत्ततनुमता सार्धं	६२७
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह	४२४	प्रमत्त तनुमता सार्धं	२६३
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह		प्रमत्त तनुमता सार्धं	३०२
[विष्णुगमा]	६१०	प्रमत्त तनुमता सार्धं	३३६
पण्यस्य उन्नततेतुर्नमः मह	३६३		

चनेर्येतेस्त्रये
चयेर्नानुं मुखलिम्बया
(किराताकुंभे)

चयसि प्रसूति
चस्य न चविने दनिता
चस्तन्वयव गच्छयौत्रि
(राजवानन्दस्य)

चा अर्थान्नोन्नत
चान्त नैतानिचोत्तिन्यो
चा विनानो ह्या प्राणाः
चानः नुन्दारे चाहि (विधनाथस्य)

चावदर्थपदा चावं
(शिशुगुरुवधे)

चात्र सन्धि सदृशानुमारे

दुःखः कलाभिलषता
दुःखान्तकलप्रतिषेधनाम्नो
(शिशुपालवधे)

दुःखान्तेनपति शोभाक्षेत्रे (विष्णुसंहारे) १६४
देन धस्तननोनेवेन (चन्द्रकस्य) ४६६

देवक्यमखिलास्तपि
दोःपुनूतः कुप्रादना.

दोमेन दलिताशयः

दो यः रात्रि विमर्शि (विष्णुसंहारे) १०२, ४६४

र

रमेतुः विद्यानलोत्तमयनः

रक्तप्रयाधितनुवः (नेपांसंहारे)

रपास्यानि पुरः

रजनीपु विमलभानोः

रजिता नु विविगस्तस्यैता
(किराताकुंभे)

रवितातापधं भिन्ते

रविर्हस्तनः विधिर

पृ०

६७१

ध्वान्तश्चरतस्तथा

मणे चरणप्रान्ते

४०६

प्राजते मृगलोचना

४३२

प्राजनारायणं

४८७

प्राजन्प्राजमुता न पाठयति

प्राजानः सुतनिविशेषमधुना

२१

(प्रभावत्याम्)

प्राजोवमिव राजोवं

४१८

प्राज्यं च वसु देहश्च

३६६

प्राज्ये सारं वसुधा (छन्दस्य क्य

लङ्कारे)

राममन्मथसारेण (रघुवंशे) १४।

रामो मूर्ध्नि निधाय (उदात्तराघवे)

रावणस्यापि रामास्तो (रघुवंशे)

रावणावग्रहग्रन्त (रघुवंशे)

रोलम्बाः परिपूरयन्तु (विधनाथस्य

ल

रुष्माकं कुस्ता

लक्ष्मणेन समं रामः

लक्ष्मीवद्वोजकस्तूरी

लम्पे रागाहताक्षया (पद्यवेष्ट्याम्)

लङ्केश्वरस्य भवने (कुन्दमालायाम्)

लज्जापञ्चतपसाहृष्टाई,

लताकुञ्जं गुञ्जन्मद

लतेव राजसे तन्वि

लाञ्छागृहानलाविषाण (नेपांसंहारे)

लाङ्गलेनाभिहृत्य (विधनाथस्य)

लावण्यमधुभिः पूर्य

लावण्यं यदसौ क्षन्तिः

लिम्पतीव तमोऽज्ञाने (मृच्छमूर्ति)

लागतेरपि लक्ष्यतो (जानकीरामं)

व	पृ		
निनस्यन्दिस्वेद	६८	विपुलेन सागरशयस्य	६६२
रदनमिदं न सरोजं	५६	(शिशुपालवधे)	३८६
वदनाम्बुजमेणाक्षया	७०	विभाति मृगशावाक्षी	५६८
वदन मृगशावाक्षया	५१	विमल एव रविर्विशदः	६५२
वत्सस्य मे प्रकृति (बेणीसंहारे)	३५	विरहे तव तन्वन्ती	६७७
वनेचराणां वनितासखाना (कुमारसम्भवे)	५३	विललाप सवाष्प (रघुवशे)	६७७
	६४	विलोकनेनैव तवामुना (शिशुपालवधे)	१८२—८३
वनेऽखिलरत्नासङ्गाः	३७	विलोमय वितते व्योम्नि	४०६
वर्यते किं महासेनो	४१	विराजती शैलमुतापि (कुमारसम्भवे)	१२४
वर्षलेतदहर्षतिर्ननु यनो	६८	विसृष्टरागादधराग्निवर्तितः (कुमारसम्भवे)	६७१
वक्त्रभोत्सङ्गसङ्गेन	१०	विषज मुन्दरि (मालविकायाम्)	३२०
वसन्तलेखैकनिबद्धभावं (विरवनाथ)	६३	वीक्षितु न च्छमा रवधूः	६७५
वाचमुवाच कीर्तः	३२	वेदान्तेषु यमाहुरेकपुष्पं	२७०
वाणीरकुडङ्गुलीणसज्जि (ध्वन्यालोके)	६८	(विक्रमोर्वश्याम्)	१४२
वाप्यो भवन्ति विमलाः	३६	वृद्धोऽन्धः पतिरेव ममकगतः	४०२
वारिजेनेव सरसि	६६	व्यतिक्रमलवं	१३३
वासवाशामुखे भाति	६७	व्यपोहितु लोचनतो (भिरतार्जुनीये)	६३८
विकसन्नेनीलान्जे	६७	व्याजस्तुतिस्तव	६१२
विकसितमुखी रागासङ्गात् (विधनाथ)	११२	व्याधूय यद्वसन	६१२
विकसितसहस्रार	१६५	श	६७
विचरन्ति विलासिन्यो	६७०	शयन्यस्याः (अमरशतके)	६६३
विदुरे केयुरे गुरु (य० नाटके)	१२०	शशिनमुपगतेय (रघुवशे)	६८०
विदधे	६५२	शशी दिवसधूसरो (भर्तृहरेः)	२०६
विधवति मुलान्जमस्या	५३०	शिरशिषि क नु नाम	२६१
विनयाति मुदशो दशोः परम	१६३	शिरसि भूतमुपपत्ते (च० पुष्पमा-	२६१
(शिशुपालवधे)	६११	लायाम्)	१७
विना जलदवालेन	१७२	शिरामुपै. स्यन्दत एव (द० नागानन्दे)	२६
विधिने क जटानिबन्धन		"	२६
(वि० राघवविलासे)		शिरामृद्री गिरिषु	२०३—
		शीताशुमुंखमुपले (रत्नावल्याम्)	